

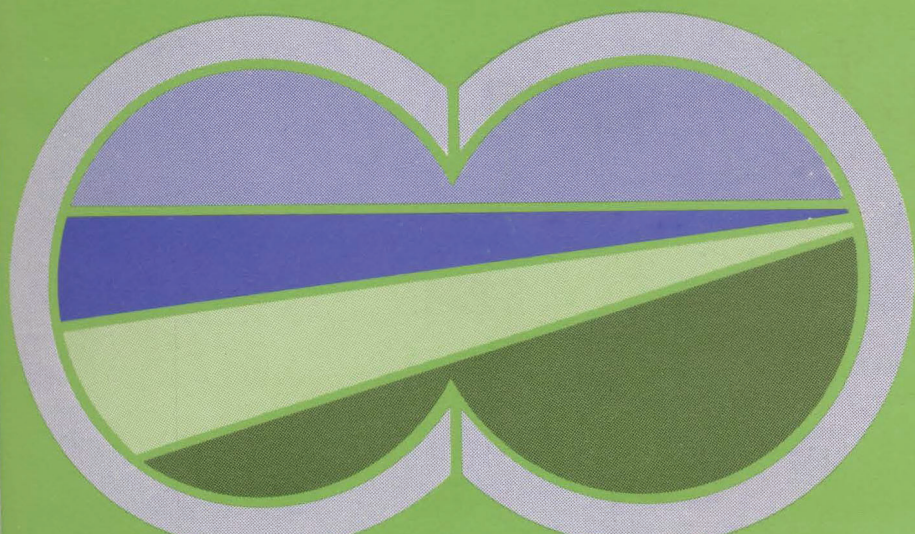
maandblad van het wetenschappelijk instituut voor het cda

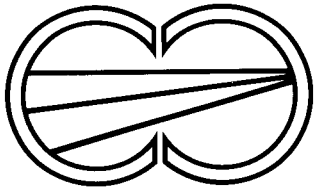
3

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

christen democratische verkenningen

1 | 84

Christen Democratische Verkenningen is het maandblad van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Het is de voortzetting van Anti-Revolutionaire Staatkunde, Christelijk Historisch Tijdschrift en Politiek Perspectief.

Redactie

mr. W. C. D. Hoogendijk, voorzitter
prof. dr. W. Albeda
drs. J. W. A. van Dijk
prof. mr. H. Franken
mr. W. F. de Gaay Fortman
mr. J. J. A. M. van Gennip
mr. H. Th. ten Hagen-Pot
dr. K. J. Hahn
drs. A. M. Oostlander
mr. dr. A. Postma
dr. H. van Ruller
prof. dr. C. J. Rijnvos
dr. E. Schroten
dr. B. de Vries
prof. dr. A. G. Weiler
mr. L. B. M. Wüst
mr. Y. E. M. A. Timmerman-Buck,
secretaris

Redactie-adres

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA,
Dr. Kuiperstraat 5, 2514 BA Den Haag,
tel. 070-92.40.21, t.a.v. mr. Y. E. M. A.
Timmerman-Buck.
Secretaresse: A. de Goede-Borman.
De redactie stelt er prijs op artikelen (tot maximaal 4000 woorden) te ontvangen die passen in de opzet van Christen Democratische Verkenningen.
Boeken ter recensie kan men zenden aan de redactie van Christen Democratische Verkenningen; ter recensie gezonden boeken kunnen niet worden geretourneerd

Christen Democratische Verkenningen wil een gewetensfunctie vervullen binnen de christen-democratie: verkennend, grenzen aftastend, opiniërend, zowel historisch-analytisch als toekomstgericht en internationaal georiënteerd. Het doet dit vanuit een kritische-solidaire en onafhankelijke opstelling ten opzichte van het CDA.

Het schrijft over en vanuit het spanningsveld tussen geloof en politiek. Het vraagt de aandacht voor de betekenis van christen-democratische uitgangspunten voor politieke en maatschappelijke vraagstukken.

Christen Democratische Verkenningen richt zich op de trend in het politieke en maatschappelijke gebeuren ook in de politieke actualiteit van de dag.

Abonnementen en losse nummers

De abonnementsprijs bedraagt f 50,- per jaar; voor studenten en jongeren f 40,- per jaar. Losse nummers f 5,-, dubbele nummers f 10,-.

Het abonnement verplicht voor een jaar; het kan elke maand ingaan.

Opzeggingen uitsluitend met ingang van een nieuwe jaargang; opzegging alleen schriftelijk en vóór 1 november.

Betalingen gaarne uitsluitend per acceptgirokaart.

Voor abonnementen kan men zich wenden tot het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

2 Column: '1984'*door dr. E. Schroten***4 'Ach mijnheer, ze doen maar'***door dr. P.A. van Gennip*

In het meinummer (CDV 5/83) is een groepsgesprek over de rol van de overheid weergegeven. Een van de vragen die naar aanleiding van dat gesprek rezen, had betrekking op het maatschappelijk draagvlak van de moderne staat, als voorwaarde voor en object van het overheidsbeleid. Deze vraag is voorgelegd aan de auteur, die aandacht besteedt aan de principiële spanning tussen staat en democratie (macht en gezag), de religieuze spanning tussen de wereld – beheerst door machthebbers – en het leefmilieu van de mensen, en de dagelijkse spanning tussen de directe lasten van de maatschappelijke orde en de als indirect ervaren voordelen.

16 Sociale politiek in de economische crisis*door dr. N. Blum*

Ook de Bondsrepubliek kampt met een economische crisis. Juist in economisch slechtere tijden ontstaat de verlokking om op rigoureuze wijze de economie weer gezond te maken, hetgeen ten koste kan gaan van een sociale politiek. Over de indringende vragen die rijzen bij dit probleem schrijft de minister van sociale zaken en werkgelegenheid in de Bondsrepubliek Duitsland. Onder andere de zin van arbeid, arbeidstijdverkortingen en de pensioenpolitiek komen daarbij als thema's aan de orde.

23 Advertentie-belasting en verenigingsvorm zullen Nederlandse dagbladers schaden*door drs. A.A.J.W. Thijssen*

In september 1983 publiceerde het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA een beleidsadvies, getiteld 'Pluriformiteit', dat handelt over de verscheidenheid en de democratisering bij pers en omroep. De schrijver van deze bijdrage gaat kritisch in op enkele elementen uit het beleidsadvies, toegespit op de pers.

27 'Daar heeft de abonnee de meeste invloed, door de mogelijkheid zijn krant op te zeggen'*Drs. C.J. Klop*

Een reactie op o.a. de kritiek van de heer Thijssen op het beleidsadvies 'Pluriformiteit'.

31 Arbeid en geld tijdens de ombuiging*door prof. dr. C.J. Rijnvos*

Het ombuigingsbeleid waar de huidige regering naar streeft heeft betrekking op een beperking van de collectieve sector ten gunste van de markteconomie, teneinde gelijktijdig de werkgelegenheid te kunnen verbeteren en een gezond monetair stelsel te kunnen handhaven. Een van de conclusies is dat, indien het ombuigingsbeleid niet effectief en op langere termijn gevoerd wordt, het gevaar dreigt dat de verslechtering van de maatschappelijke positie van de werknemers en de geleidelijke ondermijning van ons geldstelsel zich voortzetten.

44 Umwertung aller Werte*door prof. mr. C.A.J.M. Kortmann*

Een reactie op de column van mr. W.C.D. Hoogendijk, getiteld 'Private instellingen, publieke verantwoordelijkheden', welke in het septembernummer van 1983 is gepubliceerd.

dr. E. Schroten

'1984'

Origineel is het niet, maar het ligt wel voor de hand om in de column van dit januarinumnummer stil te staan bij *Orwells 1984*. Nu is het niet mijn bedoeling een soort boekbespreking te schrijven. Ik zou de titel van zijn bekende boek willen gebruiken als een aanleiding tot bezinning over een toekomst die eigenlijk al begonnen is. Het jaartal 1984 neem ik als een symbool. Het is een symbool van een nieuw tijdperk dat we zijn binnengegaan, al realiseren we ons dat wellicht niet voldoende.

Het is de tijd van chip en computer, van kernenergie en genetische technologie, van de mondialisering van de politieke problemen en de tanende invloed van Europa (dus zeker ook van Nederland), van de emancipatie van de vrouw, van secularisatie en pluralisme op het gebied van godsdienst en moraal, om enkele ingrijpende zaken te noemen.

Veel mensen maken zich grote zorgen over '1984' en ik zal de laatste zijn om te zeggen dat daar geen reden voor is. Deze zorgen, gevoegd bij de economische malaise van het ogenblik en de demoraliserende gevolgen daarvan in veler privé-bestaan, vormen een goede voedingsbodem voor cynisme en doemdenken en voor een grondig wantrouwen ten opzichte van 'de politiek'.

Zulk wantrouwen wordt door een boek als dat van Orwell nog versterkt. Immers in *1984* wordt de overheid gekarakteriseerd als 'Big Brother', als het alziend oog dat privacy onmogelijk maakt, als de albedil die de menselijke vrijheid ver-

stikt. De overheid wordt zodoende een bedreiging voor de humaniteit. Niet bepaald een toekomst om verlangend naar uit te kijken dus! Daarom is het hier misschien de plaats om erop te wijzen dat Orwell, zoals ik ergens las, zijn boek schreef als een waarschuwing en niet als een voorspelling. Hij zag 'Big Brother' & Co. niet als een Noodlot dat met ijzeren wetmatigheid op ons afkomt, maar hij wilde waarschuwen voor bepaalde tendenzen, die hij in die tijd (1948!) in de samenleving meende te onderkennen. Orwell schetst een schrikbeeld. Daarnaast zou ik hier een ander, hoopvoller beeld voor het functioneren van de overheid willen leggen. Het bestaat van oudsher in de traditie van het christendom en het is de moeite waard meegenomen te worden '1984' in. Ik bedoel het beeld van de overheid als 'dienaressen Gods'. Het is afkomstig van de apostel Paulus en het woord dat hij er in zijn Romeinenbrief voor gebruikt is hetzelfde als wat wij nu nog kennen in een kerkelijk ambt, nl. 'diaken'. Dat ambt had al in Paulus' dagen een liturgisch aspect (het dienen aan tafel bij eucharistie en liefdemaaltijd) en een sociaal aspect (de zorg voor de behoeftigen). Maar, 'Big Brother' moge een schrikbeeld zijn, is 'dienaressen Gods' niet een ergerlijk anachronisme in '1984'? Wat moet je daar nu mee aan in een geseculariseerde, pluriforme samenleving, waarin de economie de 'koningin der wetenschappen' geworden is? Toch, ik zei het al eerder, lijkt het beeld me erg waarde-

vol. Laten we bovendien niet vergeten dat Paulus het gebruikt in zijn brief aan de gemeente van Rome, waar nu niet bepaald een christelijke overheid zetelde!

De overheid als 'dienaressen Gods', wat betekent dat? Wel, wij belijden dat God de Schepper is, d.w.z. de kosmos maakt en de chaos bedwingt, en dat Hij zijn schepping bedoelt als leefmilieu voor mens en dier. Wij belijden ook dat God Verlosser is en in Christus heilzaam en reddend nabij is in nood, solidair is en perspectief biedt op een herschapen werkelijkheid.

Nu is de overheid niet God. Misschien is het wel de grootste verzoeking voor de overheid te denken dat ze God is. In Paulus' dagen dachten ze dat van de keizer van Rome. Nee, de overheid is 'dienaressen Gods' en dan gaat het er niet om wat de overheid gelooft, maar om hoe ze heeft te functioneren, ook in een neutrale staat en juist als de economie 'koningin der wetenschappen' is geworden. Ze heeft in het licht van het geloof tot taak '..... to make and to keep human life human' (om een uitdrukking van de ethicus Paul Lehmann wat uit z'n verband te halen). Zij is er voor de leefbaarheid van het bestaan, met name ook van de persoonlijke sfeer. Niet om 'Big Brother' te spelen is ze er, niet als bedreiging van de humaniteit, maar als hoedster van de menselijke maat. Daarbij wijst het woord 'diaken' heel duidelijk in de richting van een sociaal gezicht. '1984' is al begonnen en er is reden tot

dr. E. Schrotten

zorg, zeker. Maar wij geloven niet in het Noodlot. Bovendien is het eenzijdig om alleen maar oog te hebben voor de negatieve tendenzen in de samenleving. Ik zou zeggen: '1984' betekent een geweldige uitdaging aan onze inzet, creativiteit en waakzaamheid. Orwells schrikbeeld bleek bedoeld als waarschuwing en een gewaarschuwd mens telt voor twee. Er is werk aan de winkel, zeker voor 'de politiek'! En daarbij stel ik voor dat oude beeld van Paulus toch maar mee te nemen naar de nieuwe tijd. Immers in twee woorden is daarin de diepste zin van het politieke bedrijf aangeduid.

door dr. P.A. van Gennip

Dr. P.A. van Gennip is secretaris van de Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving en docent Wijsbegeerte van de Religie aan de MO-opleiding te Tilburg.

'Ach mijnheer, ze doen maar'

1. Vraagstelling

De rol van gezag in een samenleving valt niet samen met de rol van de overheid in een staat. Want de overheid – het is overigens maar wat je onder overheid verstaat – is maar ten dele het gezag in de staat en de staat is maar ten dele het gezag in de samenleving. In dat 'ten dele' schuilt het probleem. Het laat een rest ter invulling open.

Die wordt sinds mensenheugenis ingevuld door iets wat wel enkele trekken van gezag heeft, maar het onmiddellijke en persoonlijke daarvan mist. Het zou dus als bemiddeld gezag kunnen worden gekenmerkt. gezag op weg naar zijn eventuele erkenning: de macht. De middelen waarmee de macht die erkenning tracht te verwerven zijn uit de geschiedenis genoegzaam bekend. Ricoeur tekent daarbij aan ¹⁾ dat de macht eigenlijk geen geschiedenis kent. In dit verband toegepast: de middelen van de macht blijven wezenlijk dezelfde, al zijn nuanceverschillen mogelijk in de presentatie en toepassing van die middelen. De meest hardhandige varianten zijn bekend: brandschatting, marteling, terechtstelling, belegering, uithongering, spionage, samenzwering, verbanning, afpersing.

Kort en goed: de technieken van geweld en verdrukking, maar dan toegepast op en geïntegreerd in een interne of externe politieke doelstelling.

Macht is altijd geweld. Toch lijkt zij in zoverre een geschiedenis te hebben door-gemaakt dat er naast de brute en expliciete uitingen van geweld ook meer tolerante, aan pluriformiteit aangepaste zijn ontstaan. Die werken meer in het verborgene, zonder overigens wezenlijk van aard te veranderen.

Het is overigens nog maar zeer de vraag of en in hoeverre hier echt sprake is van geschiedenis. De spanning tussen brute en verborgen machtsuitoefening dunkt mij eerder een aan de macht inherente curve, waarop elke feitelijke machtsuitoefening, en welke periode of cultuur

1) P. Ricoeur, *Geloof en Politiek*, Ambo, Bilthoven, 1968.

ook, kan worden afgetekend. Jago is de eeuwige schaduw van de veldheer Othello, al wil de verhouding tussen voorgrond en schaduw nog wel eens wisselen. Per slot hoeven wij niet zo heel ver over de grenzen van onze eigen cultuur of tijd heen te kijken om te kunnen constateren dat de geschiedenis vooralsnog niet een meer verlichte en tolerante machtsuitoefening als gegarandeerd eindproduct heeft opgeleverd.

Polen levert, volgens de westerse analyse van de huidige situatie in dat land, een schoolvoorbeeld van de hier globaal ontwikkelde tegenstelling. Bij staat en partij berust de macht. Afhankelijk van de sfeer of specifieke gebeurtenissen in het land wordt die macht meer expliciet dan wel meer tolerant uitgeoefend. Maar het regime wordt in feite door de meerderheid van het volk niet aanvaard: het heeft nauwelijks gezag en kan eigenlijk alleen maar functioneren binnen de grenzen die met machtsmiddelen gehouden worden. Toch functioneert ook in Polen aan maatschappelijke instituties toegekend gezag: de dragers ervan zijn een getolereerde kerk en een verboden vakbond. Zij hebben echter geen enkele macht, tenzij en voorzover hen die, om welke reden dan ook, door de machthebbers wordt gelaten. Het voorbeeld kan een te gemakkelijke reплик uitlokken: Polens probleem is evenmin ons probleem als zijn politiek-maatschappelijk systeem het onze is. Wij zijn een democratie. Strikt theoretisch zal zich in een democratie de tegenstelling tussen staatsmacht en maatschappelijk gezag veel minder als probleem stellen. Ja, de staatsvorm van de democratie is juist ten principale gericht op het doen samenvallen van staatsmacht en maatschappelijk gezag.

Theoretisch hoeft het dus misschien niet. Maar feitelijk gebeurt het wel. Symptoom daarvan is de vraag die mij voor dit artikel is voorgelegd: het maatschappelijk draagvlak van de moderne staat, als

voorwaarde voor en object van het overheidsbeleid. Deze vraag zou onzinnig kunnen zijn. Dat zou leiden tot en voortkomen uit het inzicht dat onze democratie inderdaad democratie is en dat het dus verspilde moeite is te pogen iets anders bij te dragen aan de beantwoording ervan dan de tautologie dat een democratie per definitie haar eigen draagvlak is.

Stel echter dat de vraag zeer zinnig is. Aanwijzing daarvoor is dat zij niet bij verrassing door de redactie van Christen Democratische Verkenningen is uitgevonden maar in alle toonaarden door onze staatkundige en maatschappelijke verbanden heenklinkt. Het is precies deze vraag die al geleid heeft tot het uitproberen van varianten op de parlementaire methode als het systeem waarmee onze democratie wordt gestuurd. Over het probleem van de energievoorziening is een brede maatschappelijke discussie gevoerd. Formeel weliswaar ter advisering van het parlement maar het blijft tekenend dat het parlement op deze wijze geadviseerd moet worden. Op andere gebieden hoort men steeds vaker de roep om een beslissend referendum. Nogmaals: het betreft relativeringen niet zo zeer van de democratie zelf alswel van het systeem, de methode waarmee die vorm wordt gegeven. Maar in dit verband is van belang dat die relativering juist de verhouding tussen het systeem en zijn draagvlak betreft.

In feite lijkt de democratie minder haar eigen draagvlak dan verhoopt en/of voorzien. Daarom voorzover de vraag zinnig is, impliceert dat spijtig genoeg ook dat onze moderne staat nog teveel staat is, met alle machtsproblemen vandien. En nog te weinig democratie, met het samenvallen van macht en gezag daarin nagestreefd. Het in theorie gegarandeerde draagvlak is in de praktijk twijfelachtig.

2. Evangelische signalen

De behoefte van zowel theologie en leer-

gezag aan grondlijnen voor een christelijke maatschappijleer als ook van christen-democratische partijen aan uitgangspunten voor hun partijvorming, heeft geleid tot een speurtocht in de ganse Heilige Schrift naar teksten die terzake inzicht en oriëntatie konden verschaffen. Die teksten zijn gevonden en gebruikt, over het algemeen op een verantwoorde wijze. Geput uit met name meer beschouwelijke oud-testamentische boeken en de brieven van de apostelen situeren zij het overheidsgezag, – in bijbelse categorieën: het gezag van de koning –, in zijn verantwoordelijkheid tegenover God. Van daaruit geven zij de grondwaarden aan waarop het overheidsoptreden zich moet oriënteren: een samenleving van gerechtigheid en vrede, van rentmeesterschap en verantwoordelijkheid.

Een en ander is consistent. Het is zeker niet zo dat men deze oriëntaties kan verwijten de bijbel in fundamentalistische of belanghebbende zin te laten buiksprenken. Maar ook kan niet ontkend worden dat sprake is van selectief bijbelgebruik, waardoor bepaalde onderstromen uit de bijbelboeken vrijwel geheel uit het zicht verdwijnen.

Het zijn met name de onderstromen die getuigen van een grondige argwaan jegens overheid en staatkundig verband. Die argwaan komt op vanuit de kloof die de kleinen (de anawim) scheidt van wat mijn moeder trefzeker aanduidde als 'het groot'. Of zij volgt uit het contrast tussen de feitelijke gang van zaken in de wereld, – die verondersteld wordt bepaald te worden door de machthebbers daarvan – en de idealen die door profeten en vromen worden verkondigd en beleefd. Die argwaan kan zich dus uitspreken in vlammende protestpreken. Doch zij kan ook haar neerslag vinden in idiomatische terzijdes en tussenopmerkingen die meer te raden geven dan beargumenteren. Zo verraadt zij zich vaak wel, doch spreekt zij zich zelden consistent en beargumen-

teerd uit. In dat opzicht lijkt deze onderstroom ook nauwelijks gewaagd aan de positieve grondlijnen van uitgangspunten, zo edel en inspirerend, die op het bijbelse erfgoed zijn gebaseerd. Toch is het goed er, enigszins globaal en schematisch, juist in dit verband aandacht aan te wijden. Ik oriënteer mij daarbij vooral op de synoptische evangeliën. Bij wijze van signaal haal ik enige accenten naar voren en combineer ze, op het niet denkbeeldige gevaar af heuse exegeten tot methodische wanhoop te brengen. Soms wordt de indruk gewekt dat Jezus, ver voor datum, reeds ons beginsel van de scheiding van kerk en staat huldigde; per slot meende hij dat de keizer gelaten moest worden wat des keizers was en aan God wat van God was (Lk. 20, 20). Men mag de handige wijze waarop hij zich hiermee uit een strikvraag redt echter niet opvatten als een principiële waardering voor keizers en andere leden van het 'groot': 'Jullie weten dat de heersers der volkeren hen met ijzeren vuist regeren en dat de groten misbruik maken van hun macht over hen' (Mt. 20, 25). Van de vervulling van de eigenlijke taken van het groot heeft Jezus geen hoge pet op. Zo zijn zij er om recht te verschaffen. Maar het is beter om tot minnelijke schikkingen te komen dan om tussen de raderen van de rechtsmachinerie te geraken (Lk. 12, 58-60). Zo zijn zij er om het volk voor te lichten. Maar ze leggen het slechts lasten op die zij zelf met geen vinger wensen aan te raken. Ze richten herdenkingstekens op en bouwen nationale monumenten. Maar het zijn sarcophagen voor de slachtoffers van hun eigen optreden. (Lk. 11, 47). Er klinkt een mengsel van bewondering en bitterheid door in de constatering dat 'de kinderen van deze wereld onderling met meer overleg (handiger?) handelen dan de kinderen van het licht' (Lk. 16, 8). De raad om behalve eenvoudig als de duif ook sluw als de slang te zijn krijgt hier onverwacht reliëf.

De macht van het groot wordt door zijn omgeving opgevat als van andere orde dan het gezag dat Jezus zelf uitstraalt. Macht is een opgeblazen derivaat van gezag. De symptomen van gezag worden verhard tot statussymbolen waarop een automatische claim rust (gegroet worden, de beste plaats aan tafel). Zo ontstaat geïnstitutionaliseerde schijn van gezag. Maar die verharding dient slechts om de kwetsbaarheid van de machthebbers te maskeren.

In de wereld van de macht moeten koppelen rollen. Eigenlijk alleen om te verbeteren hoe machteloos de groten zijn, hoe krachteloos hun hand, hoe leeg hun verkondiging. Zo offert Herodes, de sluwe vos, de Doper die hij lang in bescherming genomen had omdat hij wist dat het een rechtschapen en heilig man was (Mc. 6, 14-29). Pilatus vindt in Jezus zelf ook al geen schuld maar ziet toch geen andere uitweg dan hem uit te leveren (Mt. 27,24). Kaiphas levert als schriftgeleerde bij dit alles de ideologische rechtvaardiging: het is beter dat een man sterft dan dat het volk ten gronde gaat. Tegelijk grondbeginsel voor slimme politiek en van amoraliteit. Dezelfde bijbelse bronnen die kunnen inspireren tot een christelijke staats- en maatschappijleer bevatten een latent virus van anarchisme. Profetisch anarchisme wat zich meermaals verstoort heeft de stem te verheffen tegen de koning zelf: het heeft een van de mooiste bijbelse parabels opgeleverd, die over het lammetje van de arde (2.Sam. 12, 1-14). Maar ook indringende sporen, in spreuken en volkswijsheden, van een soort soldaat-Schweikanarchisme: blijf maar liever een beetje uit de buurt van het groot, tracht uit de handen van de macht te blijven. De politiek kijkt niet op een dode meer of minder waarbij de schuldvraag echt niet altijd doorslaggevend is; en als je het er al levend afbrengt dan zijn de tollenaars er nog om je uit te zuigen.

Die benadering culmineert in de evangeliën in de felle scheldredes tegen de machthebbers van de joodse gemeenschap, de farizeeën en schriftgeleerden. Bovendien in de, van gelaten wanhoop doordrenkte, voorzeggingen van de apocalyptische ondergang van stad en tempel. Deze apocalyptische lijn wordt in het laatste bijbelboek door Johannes weer opgenomen. Het betreft een eigen literair genre vol duistere beeldspraak en, voor niet-ingewijden, onnavolgbare associaties. Maar de hoofdlijn is ondubbelzinnig en duidelijk: wereld en maatschappij worden beheerst door de machtigen die, als weerloze speelbal van de demonen, van die wereld een strijdtoneel maken vol bloed en verschrikking, dood en verderf.

Wij raken hier in de invloedssferen van het gnostieke idioom met zijn absolute dualisme tussen de slechte onherbergzame wereld, beheerst door de macht en dus door het kwaad, en de naar verlossing hunkerende persoon die zich alleen kan redden door zich uit de wereld terug te trekken in zijn geestelijke zelf. Zonder de wijsgerige aanpunten ervan te willen delen moet ieder zich wel laten alarmeren door de signalen die uit dit levensgevoel en deze levenshouding opkomen: een oude techniek die machthebbers ter beschikking staat, de verbanning, kan zich intensiveren tot in het wezenlijke en verbreden tot het allen omvat. Terwille van imperiale ambities wordt de mens uit de wereld verbannen, wordt de maatschappij een autonoom systeem in plaats van het milieu van de mens en wordt de mens de vervreemde die zich terug moet trekken op zijn eigen erf(je) – dat is: in zijn eigen zelf – om ergens geborgen te zijn tegen de structurele bedreiging door de macht. Dit alles doorgemaakt en opgetekend in een tijd dat begrippen als privatisering en vertrossing nog niet gemunt waren.

3. De overheid als dief

De volkse argwaan jegens staat en overheid is niet uitgestorven. Ontwikkelingen als de democratisering van het staatsgezag en de vermaatschappelijking van de overheidsbemoeyenis hebben de kloof tussen staat en maatschappij slechts op papier gedicht. Overigens: de hooggeleerde discussie over wat er dan op papier is komen staan en hoe dat in de praktijk heeft uitgewerkt toont aan dat het zelfs op dat niveau niet allemaal botertje tot de boom is. Kortmann diagnoseert elephantiasis, Boorsma associeert meer literair tot de faustiaanse staat, volgens Klapwijk zijn wij met de ontwikkeling tot verzorgingsstaat al dwars door alle wissels gereden, De Gaay Fortman zet vraagtekens bij de legitimering van het naar zich toetrekken door de staat van allerlei taken en Hirsch Ballin verbreedt deze benadering door naast de legitimering de kwaliteit in systematiek en stijl van de overheidsbemoeyenis in zijn totaliteit ter discussie te stellen.²⁾

De gedegen analyses waarnaar zij hier verwijzen zijn echter slechts een zwakke echo van wat op straat of aan de kaarttafel aan kritiek op overheid en staat te beluisteren valt. Men kan de neiging hebben degelijkheid en onderkoeldheid zo te koppelen dat deze vindplaats van de meer gespierde taal op voorhand een aanwijzing wordt voor zinloosheid ervan. Het lijkt mij echter niet denkbeeldig dat dan op oneigenlijke wijze de angel uit een geluid wordt gehaald wat het verdient, minstens als signaal, eens voluit te klinken. Want dat de gespierde taal bestaat is wel degelijk een principieel probleem voor een democratie: het probleem namelijk van de kloof tussen de zwijgende meerderheid, die zich alleen op straat en aan de kaarttafel uitsprekt – maar dan ook gespierd – en de spraakma-

kende gemeente die het in en rond het parlement allemaal zo aangepast te berde weet te brengen. Bovendien: men kan het geluid nu negeren. Maar als het inderdaad op enige wijze representatief is voor wat er aan de basis over de staat wordt 'gedacht' dan is het een geluid waarmee men hoe dan ook te maken krijgt en rekening zal moeten houden. Ik heb niet bij toeval het werkwoord 'gedacht' tussen aanhalingstekens geplaatst. Ook op straat en aan de kaarttafel wordt gedacht. Niet alleen in het wilde weg gescholden en gesticeld. In eigentijdse vormen van het wilde denken wordt een grondoriëntatie jegens staat en overheid gemotiveerd en met dicht bij het eigen leven staande casussen omkleed. Die voorbeelden zijn vaak heel relevant omdat zij symptomatisch zijn. Sommigen ervan zijn genoegzaam bekend omdat zij breed gespreid zijn en in de politieke debatten zelf worden ingeweven: een plaatsje in het (lokale, provinciale of landelijke) centrum van de macht wordt nagestreefd met het oog op persoonlijke verrijking en voordeel ('Slechter zullen ze er in elk geval niet van worden'); het groot houdt elkaar altijd de hand boven het hoofd en speelt elkaar voordeeltjes toe ten koste van de gewone man (het debat rond de kortingen was juist in dit opzicht weer erg illustratief); je moet pakken wat je krijgen kunt want ze zullen het niet komen brengen, hoogstens komen halen. In de door deze coördinaten bepaalde sfeer is het moeilijk uitleggen wat de moderne staat nu precies is en wil, en hoe haaks dat staat op een dergelijke bejegening door zijn onderdanen. Op de eerste plaats omdat het tegen vooroordelen moeilijk opredeneren is. Maar ook omdat het niet alleen om vooroordelen gaat. Soms gaat het ook om een erg scherp

2) Zie de weergave van het gesprek over 'De rol van de overheid' in Christen Democratische Verkenningen nr. 5/83, p. 220-240.

aanvoelen van (bij)effecten van wat er zich afspeelt.

De heer X. is tot zijn 37ste boer geweest maar heeft zijn bedrijf moeten afstoten omdat hij het niet rendabel kon houden. Hij trad in loondienst en kocht van de opbrengst van zijn boerderij een burgerhuis met een groot perceel grond er om heen. Enige jaren later had de gemeente een deel van die grond nodig voor woningbouw in de vrije sector. De per m² geboden prijs was zo laag dat het bijna tot een onteigening moest komen. Op het laatste moment werden de heer X. en de gemeente het echter eens over een volgens verkoper onredelijke prijs; bij onteigening zou die nog lager zijn geweest. Reeds de volgende dag bood de gemeente kavels aan voor een veelvoud van de prijs per m² die aan X. was betaald.

Conclusie waar de heer X. niet van af te brengen is: de overheid is een dief. In beginsel moet de heer X. duidelijk te maken zijn dat dat niet zo is. Dat de door hem gederfde, maar door de overheid gevangen winsten weer worden aangewend voor het algemeen belang. Dat de prioriteiten daarin worden vastgesteld door een, mede door hem, democratisch gekozen gemeenteraad. Maar dat lukt niet. De bitterheid van de directe ervaring weegt te zwaar en wordt zelfs niet gecompenseerd door de indirectheid van de zegeningen van het systeem.

Voorzover die zegeningen bestaan uit infrastructuurle voorzieningen blijft de heer X. volhouden dat hij daarom niet heeft gevraagd (hij had genoeg aan zijn gezin en zijn land), maar dat hij er uiteraard wel gebruik van maakt nu ze er zijn. Overigens dat hij daarvoor dan ook nog op allerlei manieren betaalt. Bovendien krijgt hij de indruk, waarschijnlijk niet ten onrechte, dat zij die de zegeningen van het systeem wel direct ontvangen, bepaald niet de zuilen onder dat systeem zijn.

Twee kanttekeningen bij deze symptomatische casus. Op de eerste plaats: kankeren op en wantrouwen jegens de overheid zijn ruim gespreid omdat de meeste mensen wel ooit geconfronteerd zijn met het contrast tussen de directe lasten van het systeem en de mogelijke, maar toch vooral in hun gevoel indirecte zegeningen ervan. Het contrast kan alleen gemilderd worden door een graad van abstractie in het denken die niet ieder bezit en waarvan niet in te zien is dat ieder die zou moeten bezitten; tenzij dan om min of meer van harte met het systeem te kunnen instemmen en daarvoor van harte directe offers te willen brengen. Het contrast wordt niet weinig verscherpt door het diep ingeslepen vermoeden – ook hier: waarschijnlijk juist – dat je als puntje bij paaltje komt toch aan het kortste eindje trekt. Het systeem definieert doeleinden die je ofwel niet snapt, ofwel niet onderschrijft, maar die achteraf triomfantelijk als jouw doeleinden kunnen worden uitgevent. Politieke besluitvorming is procedureel heel open, in beginsel en op papier. Maar om in die procedures je rol te kunnen spelen moet je van goeden huize zijn. Met onlustgevoelens over de uitkomst van die procedures kun je uiteindelijk geen kant uit; want uiteindelijk heeft de overheid het toch voor het zeggen. Voorlopige conclusie: voorzover de democratie inzake haar draagvlak is aangewezen op haar eigen interne legitimatie functioneert zij te elitair, grootschalig en teveel als ouderwetse staatsmacht om op spontane instemming te mogen rekenen.

4. De lengte van de polsstok

Tot nu toe hebben wij eigenlijk niet meer dan drie losse eindjes:

- de principiële spanning/tegenstelling tussen staat en democratie, macht en gezag;
- de religieuze spanning/tegenstelling tussen de wereld, beheerst door de

- machthebbers en het leefmilieu van de mensen;
- de dagelijkse spanning/tegenstelling tussen de directe lasten van de maatschappelijke orde en als indirect ervaren voordelen ervan.

Zo samengevat zijn zij vrij snel aan elkaar te knopen tot zoiets als een preambule voor een staatsleer. In tegenstelling tot wat doorgaans onder dat etiket de wereld wordt ingestuurd zou deze staatsleer dan wat vermoeider, sceptischer en vooral minder wervend zijn: een staat, als organisatie van de samenleving, is lang niet alles; ook niet als de organisatie volgens democratische beginselen functioneert. Maar wie zou met een steelse blik op de geschiedenis gauw iets beters weten. We behelpen ons dus maar.

De vraag waar nu precies de fricties zitten zou gemakkelijker in het vizier te krijgen zijn wanneer deze drie spanningsvelden rechtlijnig te correleren zouden zijn. Dat zijn zij echter inhoudelijk niet. Mogelijk wel in hun effect: het bestaan van spanningsvelden op verschillende niveaus beïnvloedt het aanvaarden van of zich afzetten tegen de staat. Door elkaar leveren zij argumenten voor het een of het ander. Dus als je tegen bent, heb je daarvoor een aantal redenen die door elkaar ontleend zijn aan de principiële, religieuze en dagelijkse spanning. Maar de behoefte om dat uit te splitsen en te herleiden is minimaal. De inwerking van de verschillende factoren op elkaar blijft daarmee duister.

Wat echter allerm minst duister blijft is, dat naar wezen de organisatie van de samenleving in de vorm van een staat een precarie zaak is en dat het gezag van die staat uiterst kwetsbaar is. De staat functioneert alleen wanneer en voorzover hij aanvaardt wordt; of minstens geduld. Hij kan die aanvaarding niet afdwingen. Hoogstens met geweld het tegendeel ervan breken.

Dat laatste betekent in het beste geval

dat hij door een bepaalde groep mensen in zijn functioneren niet belemmerd wordt. Maar niet dat hij goed functioneert, met name niet ten aanzien van die groep. De lengte van de polsstok van de aanvaarding bepaalt de breedte van de sprongen die de staat kan maken. De geschetste spanningsvelden zijn er een aanwijzing voor dat die lengte niet al te royaal moet worden ingeschat.

Deze principiële zwakte van de staat is niet direct af te leiden uit de wijze waarop hij zich aan de samenleving presenteert, zelfs als vanzelfsprekend oplegt. Integendeel: de staat vertegenwoordigt de hoogste macht (in formele zin) en heeft zich omhangen met allerlei rituelen en stilistische vondsten om dit imago op te houden. Vooral heeft hij zich een beurs verworven die hem in staat stelt de illusie vol te houden. Ja zelfs, om aanvaarding te kopen.

Nu zijn gekochte vrienden of aanhangers niet per se de besten. In onze dag- en weekbladen worden de eerste symptomen gesignaleerd dat de crisis in de staatsportemonnaie de met een verzorging van de wieg tot het graf gekochte aanhang aan het twijfelen brengt. Een oud-staatssecretaris voelt de opstand broeien. Een politieke partij begint een serieuze discussie over de integratie van burgerlijke ongehoorzaamheid in het staatkundige systeem. Tenslotte wordt in meerdere beschouwingen een heropleving geconstateerd van een 'redden wie zich redden kan' mentaliteit. Die levert talloze verschijnselen op die alle ergens op een as uit te zetten zijn tussen het negeren en het bevechten van de staat en het overheidsgezag. Zelfs ten aanzien van de directe zegeningen van de verzorgingsstaat bestaat deze mentaliteit het de nodige voorbehouden te maken.

Het is hier niet de plaats noch mijn competentie de principiële-wijsgerige aspecten te behandelen van de verhouding tussen staatsmacht en de aanvaarding ervan.

Het is het probleem van het duistere maar onlosmakelijke verband tussen orde en geweld en de menselijke voorstellingen (représentations persécutrices) die daarin bemiddelen en het in stand houden. Ik wijs in dit verband slechts op het oeuvre van de Franse schrijver René Girard die, naar ik vermoed, deze zaak even verrassend als grondig heeft geanalyseerd en overdacht.³⁾

Zijn werk is pijnlijk genoeg in ons land vrijwel onbekend. Mede daardoor kon de illusie van onze nordische vreedzaamheid, geweldloosheid en nuchterheid te gemakkelijk overeind blijven. Verblind door die illusie kunnen wij eenvoudig niet zien hoe onze instituties, de vertegenwoordigers ervan en de staatse koepel eroverheen de mens en het menselijke geweld aandoen. Gelegitimeerd geweld weliswaar; maar juist daarom niet minder demonisch.

Een uitdaging waarop ik tot slot wel nader in kan gaan is enige meer praktische kanttekeningen maken bij het probleem van de aanvaarding tegen de achtergrond van de recente signalen over burgerlijke ongehoorzaamheid en sociale democratie⁴⁾. Daarbij dient op voorhand aangetekend te worden dat die signalen misschien best wel wat gerelativeerd mogen worden voorzover het hun uitstraling, invloed of onweerstaanbaarheid betreft. Maar dat doet niets af aan de eigenlijke uitdaging die zij inhouden.

5. De kwaliteit van de polsstok

Aanvaarding is een gecompliceerd proces, wat in gang gezet en onderhouden kan worden vanuit verschillende menselijke capaciteiten. Zo kan aanvaarding een meer metafysisch karakter krijgen: wereld en maatschappij zitten nu eenmaal zo in elkaar en kunnen dus het natuurlijkst zo geregeld worden. Of het krijgt een wat sceptischer karakter: verschillende regelingen zijn al uitgeprobeerd, alle met hun voors en tegens, en deze is zeker niet de slechtste. Of meer persoonlijk: deze of die persoon, die mij aanspreekt, die ik bewonder en/of vertrouw vertegenwoordigt een zaak die door zijn vertegenwoordiging voor mij aanvaardbaar wordt.

Bij dit laatste kan aangetekend worden dat niet alleen de integriteit of bekwaamheid van de vertegenwoordiger daarbij doorslaggevend hoeft te zijn; ook zijn schurkachtigheid kan dat wezen. Per slot was heel Rome in rouw gedompeld bij de dood van Julius II, daarmee niet suggerevend dat hij zo'n integere en heilige paus was geweest maar wel erkennend dat zijn bewind de eeuwige stad geen windeieren had gelegd.

Van deze drie globaal onderscheiden wegen is de eerste voor de moderne staat, als ik het goed zie, vrijwel onbegaanbaar geworden. De tweede functioneert wel maar vaak op zo'n abstract en tegenspra-

3) De hoofdwerken van deze Franse filosoof zijn onvertaald gebleven. Het betreft:

– R. Girard, *Mensonge romantique et vérité romanesque*, Paris (Grasset), 1961

– idem, *Le violence et le sacré*, Paris (idem), 1972

– idem, *Des choses cachées depuis la fondation du monde*, Paris (idem), 1978.

Bij mijn weten zijn er ook nog geen artikelen van hem vertaald. Wel verschenen er in het tijdschrift 'Streven' (27, 1974, 986-997 en 28, 1974, 1087-1096) twee artikelen over hem van P. Beliën.

Meer toegespitst op de problematiek hier ter sprake kan gewezen worden op:

– R. Girard, *Mimesis and Violence, perspectives in cultural criticism* in: Berkshire Review 14 (1979), p. 9-19

– idem, *Das Evangelium legt die Gewalt bloss*, in: Orientierung, Zürich, April 1974, s. 53-56, vertaald uit: Esprit, Novembre 1973, p. 551-558.

4) De term is overgenomen van Zijderveld die haar niet hanteert als tegenstelling tot christen-democratie e.d., dus in partijpolitiek verband, maar als tegenstelling tot parlementaire democratie, dus in meer staatsrechtelijke of maatschappij-kritische zin van de niet-identiteit van staat en maatschappij.

kig niveau dat het beoogde resultaat al-lerminst gegarandeerd is. Zoveel eenzijdige nadruk is mede daardoor komen te liggen op de derde weg dat het begaan ervan de meest walgelijke bijverschijnselen begint te vertonen.

Over de eerste weg, die van de religieus-metafysische aanvaarding kunnen wij kort zijn. De moderne staat wil een seculiere staat zijn. Zij die vinden dat zij zich in een religieuze of onthologische orde moet legitimeren en vanuit die legitimatie moet inrichten vormen een kleine minderheid met een te geringe invloed om deze dimensie van direct staatkundig en politiek belang te kunnen doen zijn. Daarmee is niets gezegd over het gelijk of ongelijk van deze benadering ten principale. Wel over de feitelijke doorwerking ervan.

De tweede weg volgend voltrekt de aanvaarding van de staat zich niet ten principale maar in een weging van telkens afzonderlijke regelingen en effecten van het overheidsop treden. Het is mijn overtuiging dat door de verregaande bureaucratisering, waarover aan het slot van mijn bijdrage meer, deze weging steeds minder zal kunnen bijdragen aan de aanvaarding van de staat. Zelfs eventuele kwaliteiten van het overheidsop treden worden onherkenbaar verminkt door de doorgebureaucratiseerde ver- en uitwerking ervan.

Bovendien schuilt in deze geweldige bureaucratisering behalve een stilistisch probleem ook steeds meer een staatsrechtelijk: in beginsel is de bureaucratie vanwege en in zijn (totale) omvang even onaantastbaar als het staatshoofd. De politici zijn verantwoordelijk. Ieder begrijpt dat in zo'n ingewikkelde machinerie als de moderne staat ondersteuning door een ambtelijk apparaat nodig is om die verantwoordelijkheid te kunnen dragen. De vraag lijkt mij echter steeds klemmender of de feitelijke verhoudingen, in getal en competentie, tussen ver-

antwoordelijkheid en ondersteuning niet van dien aard zijn dat die verantwoorde-lijkheid steeds meer als een wassen neus, want manipulatie door de ondersteuning, moet worden aangemerkt. Die is echter niet rechtstreeks ter verantwoording te roepen.

Dit laatste verklaart mogelijk mede hoe steeds meer politici steeds intensiever en niet zelden steeds ridiculer van de derde weg gebruik gaan maken. Via aanvaarding van hun persoon, liever nog: via hun persoonlijke populariteit, wordt zoiets als aanvaarding van de staat in meer of mindere mate op gang gehouden. Sinds enige jaren vliegen de 'wonder boys' ons in de politieke campagnes om de oren. Daarbij krijgen wij duidelijker zicht op hoe zij ogen en 'het' doen dan op hun integriteit of competentie, die zij overigens niet zelden zelf in wrange en cynische grapjes wensen te relativieren. Dat hierbij met het oog op het electoraal succes van het moment in feite een serieus beheer en daarmee grondige aanvaarding van de staat op het spel wordt gezet is mijn grondige vrees. De verantwoordelijken zijn, als deze ontwikkeling zich doorzet, op den duur niet langer vertegenwoordigers van een achterban maar exponenten van hen die (tijdelijk) op hen vallen. De democratie dreigt te ontaarden in een idocratie, die niet vertrouwenslieden afvaardigt of competentie weegt maar ambitie aan de macht helpt als er maar de goede kop op staat of een goed figuur aan vast zit. Het eerste filmster-staatshoofd is reeds in dit ondermaanse gesignaleerd.

Veel wijst erop dat 'the show will go on'. Deze opmars van de idolen is echter geen oorzaak maar gevolg, niet zelf de kwaal maar een tragikomisch symptoom ervan. Voor benoeming van de kwaal zelf bieden wijsbegeerte en literatuur een begrip aan dat tot slot een grondige meditatie verdient: vervreemding. De moderne staat als tegelijk bron en produkt van vervreemding. Dit houdt een forse kante-

ling in de probleemstelling in: het probleem van het gaan ontbreken van draagvlak voor en aanvaarding van die staat niet zozeer als een ongemakkelijke werk-omstandigheid voor hen die met het beheer daarvan zijn belast. Maar wel als het verzet van de mens tegen de dehumanisering die hem van staatswege bedreigt.

6. Polis en imperium

Vervreemding is een sleutelbegrip in de 19de-eeuwse wijsbegeerte. Desondanks in de 20ste eeuw steeds meer werkelijkheid geworden en als zodanig steeds machtelozer gesignaleerd door wijsgeren en cultuurcritici van de meest uiteenlopende pluimage.

Vervreemding: sleutelbegrip en vooral de belangrijkste 'desondanks-ontwikkeling' van onze cultuur. De hoofdlijnen van de vorming van het begrip zijn genoegzaam bekend: tegen het hegeliaanse idealisme komen vanuit verschillende invalshoeken denkers in opstand: Kierkegaard poneert zijn existentie-religieus realisme, Marx en Durkheim hun sociaal-economisch realisme, Freud en Nietzsche hun vitaal-psychisch realisme.

De botsing van idealisme en realisme ontlaadt zich in het begrip vervreemding als een poging om het concrete te redden van vervluchting in intellectualistisch-spirituele suprastructuren. Deze worsteling om het concrete is de humanitaire worsteling om de mens, om zijn waardigheid en om menswaardige omstandigheden. Concludeer ik te pessimistisch als ik tot de slotsom kom dat de facto het realisme verloren heeft? Want: het proces resulteerde in de moderne staat.

Het is misschien te simplistisch om de uitkomst van een historisch proces van eeuwen te willen uitdrukken als was het de uitslag van een gewone voetbalwedstrijd. Toch komt mijn afweging uit op zo'n vaststelling: die hele worsteling om het concrete heeft er wel toe geleid dat elementen van realisme in de marge van

de ontwikkeling zijn meegenomen. Zij hebben er toe bijgedragen dat de druk van die ontwikkeling wat is verlicht en daarin dragelijk gehouden. Maar ten principale is die ontwikkeling door andere krachten bepaald en gestuurd. Zo is, verwoord in categorieën ontleend aan de klassieke oudheid – waarin zich precies zo'n proces heeft voorgedaan met, naar mijn oordeel, dezelfde ellende vandien – wel een imperium ontstaan. Maar de polis is verdwenen. Daarmee is ook het milieu verdwenen waarin begrippen als menselijke waardigheid, medezeggenschap, inspraak, autonomie, democratie, persoonlijke verantwoordelijkheid e.d. werkelijk betekenis konden hebben en concreet vorm konden krijgen. Al die edele en grootse woorden zijn wezenlijk leeg en voos geworden. Tenzij hun strikt geestelijke dimensie, met alle abstractheid vandien, voor deze of gene voldoende aanknopingspunten biedt voor zelfverstaan en zelfverwerkelijking. Voor wie dat niet zo is geldt onherroepelijk het lot van een meer of minder insnijpende vervreemding. In verschillende staten profileert die zich tegen de horizon van een dwangmatig opgelegde plaats binnen een expliciet totalitair systeem. Ik herinner er aan: vaak opgebouwd om de vervreemding op te heffen. Ook in dit opzicht verslindt de revolutie haar eigen kinderen. Hier tekent zich steeds scherper de horizon af van verlorenheid in een op anonimiteit gebaseerde en gerichte consumptiemaatschappij. Ook die is het resultaat van doelen, welke zijn gemotiveerd als pogingen om de vervreemding op te heffen.

Ook de moderne staat als imperium van moderniteit heeft zijn ideologisch spiegelbeeld ontwikkeld. Daarin zijn de belangrijkste opties en structuren op zodanige wijze samengevat dat de inordering van mensen in het imperiale verband zoveel mogelijk geschieden kan

langs de weg van zoiets als persoonlijke instemming en aanvaarding. Het is de ideologie van de functionele relatie tussen de seculiere staat en het autonome individu. De relatie wordt uitgedrukt in de noodzakelijke wederkerigheid van beide adjectieven: om de autonomie van het individu te garanderen moet de staat seculier zijn doch zij kan alleen seculier zijn wanneer het individu autonoom is. Anderzijds lijken beide adjectieven in relatie tot elkaar ook een uitsluitende werking te hebben: als het individu autonoom is, welke relatie zou het dan nog te onderhouden hebben met de staat en indien de staat seculier is, welke binding of wervingskracht kan er dan nog van uitgaan voor het individu. Inherent aan de ideologie van de moderne staat is dan ook de volledige functionalisering van de verhouding tussen staat en burger. Maar precies in deze functionalisering komt ook het depersonaliserende karakter van de moderne staat aan het licht en daarmee haar aard als bedreiging van de menselijke waardigheid. Vanuit een omgekeerde invalshoek benaderd: de bemiddeling tussen het subjectieve, persoonlijke bestaan en de objectieve orde is geatrofieerd: de traditionele intermediaire structuren (het zogenaamde mesoniveau) zijn teruggebracht tot strikt persoonlijke aangelegenheden of veralgemeniseerd tot semi-overheidsinstanties. Daardoor zijn een autonome persoon en een autonome orde als het ware onafhankelijk tegenover elkaar ko-

men te staan. Toch kunnen zij alleen in relatie tot elkaar functioneren en bestaan. De kloof tussen de beide autonomieën wordt overbrugd door functionalisering. Dit houdt in dat de objectieve orde niet langer relief krijgt door een persoonlijke component maar een abstract geheel wordt van zo precies mogelijk omschreven functies. Dat houdt dan weer in dat de persoon zich niet meer kan ontplooiën in dialoog met de wereld: het openbare leven doet geen beroep op hem als persoon maar op hem in telkens onderscheiden functies. De persoon wordt teruggeworpen op zichzelf en zijn ontplooiing wordt door gebrek aan zwaarte-kracht en overmaat aan vrijblijvendheid een gnostiek verspiegelingsproces⁵⁾. Ik wil er geen twijfel over laten bestaan dat ik als christen en theoloog deze ontwikkeling uit den boze acht. Daarmee heb ik niet vastgelegd welke exorcismen het meest opportuun zijn. Voor mijzelf beschouw ik mijn politieke georiënteerdheid op de christen-democratie als een mogelijke uitweg al moet ik toegeven dat in de feitelijke christen-democratische politiek nogal vaak met de Boze gepacteerd wordt, dan wel moet worden. Daarom: wie de vraag stelt naar het draagvlak voor en de aanvaarding van de staat mag niet blijven staan bij oppervlakkige beschouwingen over het feit dat de burgers lastiger worden. Ze zijn lastiger gemaakt, zelfs zij die het helemaal niet leuk vinden om lastig te zijn. In hun lastigheid openbaren zich zowel ver-

5) Zie over de erosie van het maatschappelijk middenveld: prof. dr. A.C. Zijdeveld, *Transformatie van de verzorgingsstaat*, in: Ph.A. Idenburg (red.), *De Nadagen van de verzorgingsstaat, kansen en perspectieven voor morgen*, Amsterdam, 1983, p. 195-223.

Symptomatisch voor deze erosie acht Zijdeveld de functionalisering van de taal. In het spanningsveld van een imperiale infrastructuur en idealistische suprastructuur moet een etherische ideologie de afstand overbruggen tussen de mens en de maatschappelijke orde waartoe hij veroordeeld is. Deze ideologie spreekt zich uit in een, op het punt van betekenisvolheid, leeglopende taal; taal als betekenisuitwisseling verschaalt tot alarmering, zoals bij een wachtwoord of de claus in een toneelstuk. Zie: Zijdeveld, *De tyrannie van het cliché*, Deventer, 1982.

Algemene achtergrond van dit proces is het secularisatieproces, vooral ook opgevat als desacralisatie- en onttoveringsproces, met alle sociale consequenties van dien. Zie: Zijdeveld, *Reality in a looking glass*, London, 1982 (1937).

vreemding als verzet daartegen. Aan alle rechten, die wij al bij manden vol op onze nek meedragen, kan gevoeglijk het recht op verzet tegen vervreemding toegevoegd worden. Maar betwijfeld moet worden of het helpt.

Anderzijds: waar het feitelijke verzet, in welke vorm ook, een pleidooi is voor de menselijke maat in maatschappelijke verhoudingen en in de organisatie van de maatschappij is het een kracht welke voor de staat eerder als opbouwend dan

als bedreigend gekarakteriseerd moet worden. Al is het nog zo lastig. Context of perspectief van dat verzet zullen dan echter noch een ontbindend individualisme, noch een totalitarisme van staatswege kunnen zijn, maar alleen de persoonlijke inzet voor en betrokkenheid op het milieu van de mensen.

Door dr. Norbert Blüm

Dr. Norbert Blüm (1935) is sinds oktober 1982 CDU-minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (Bundesminister für Arbeit und Sozialordnung) in de Bondsrepubliek Duitsland.

Sociale politiek in de economische crisis

Zolang sociale politiek bestaat, zo oud is de stelling dat de beste sociale politiek een goede economische politiek is. Het schijnbare bewijs ligt voor de hand: werklozen betalen is slechter dan full employment mogelijk te maken. Meer dan 2 miljoen mensen zijn werkloos in de Bondsrepubliek Duitsland. De stelling bevat dus een kern van waarheid, die evenwel nader uitgewerkt moet worden.

Een gezonde, expanderende economie is weliswaar een belangrijke voorwaarde voor sociale politiek, maar impliceert nog niet het vervullen van alle maatschappelijke doelstellingen. Een programma, dat sociale vraagstukken uitsluitend door een economische groei zou willen oplossen, zou van puur materialisme getuigen en zou dus een onmenselijk, a-sociaal programma zijn. De mens moet groeien en economische criteria zijn hiervoor geen voldoende maatstaf.

De betekenis van de sociale politiek neemt juist in tijden van economische crisis toe. Bedreigd door werkloosheid, een hoge staatsschuld en een slechts aarzelend groeiende economie is de politiek tot een gevaarlijke zoektocht geworden tussen de economische en financiële dwangposities enerzijds en de sociale ei-

sen anderzijds. Tot de dwang tot aanpassing mag niet uitsluitend ten nadele van de sociale politiek besloten worden. In het 'Grundsatzprogramm' van de CDU staat hierover de volgende principiële uitspraak: 'Economische en sociale politiek zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Zij bepalen elkaars grenzen en vullen elkaar aan. Een economische politiek zonder sociale rechtvaardigheid resulteert niet in sociale vrede en moet tot verliezen in de economie leiden. Een sociale politiek, die geen acht slaat op economische capaciteit en economische groei, berooft zichzelf van haar bronnen van inkomsten. Economische, financiële en sociale politiek zullen succes hebben naarmate zij persoonlijke inzet en gemeenschapszin vruchtbaar kunnen maken'.

Sociale politiek onder veranderde omstandigheden

Wij hebben in de sociale politiek met gewijzigde omstandigheden te maken.

1. De economische groei verandert. Het sociale systeem kan niet meer steunen op de oude groei-voeten. Als wij over het hoofd zien, dat bij een slechts geringe of stagnerende economische groei de sociale prestaties niet kunnen groeien, dan verliest de sociale politiek haar sturend vermogen. De begroting van de minister van sociale zaken en werkgelegenheid (Arbeit und Sozialordnung) van de Bondsrepubliek Duitsland beloopt in 1983 58,55 miljard DM. Van dit bedrag gaan 13,1 miljard DM naar de oorlogsslachtoffers, 11,7 miljard DM naar de werkloosheidsuitkeringen en 33,5 miljard naar de sociale verzekering. Als vrije post rest ca. 0,5 miljard DM. De sociale politiek wordt bedreigd door het onvermogen sturend bezig te zijn. Voor constructief handelen is geen geld beschikbaar. De sociale politiek moet haar sturend vermogen terugwinnen, omdat anders de nieuwe sociale vraagstukken onopgelost blijven.
2. Sedert het einde van de jaren zestig daalt in de Bondsrepubliek Duitsland het aantal geboorten. Van 1964 tot 1975 was de achteruitgang 44%. In 1965 werden 1.044.328 kinderen geboren; in 1970 waren het er 810.808, in 1975 600.512. Sindsdien blijft de geboorte-ontwikkeling op laag niveau. In economische termen geformuleerd: De 'baby-boom' van de jaren zestig is sinds het begin van de zeventiger jaren vervangen door een 'baby-recessie'. De gevolgen voor de toekomst van de pensioenverzekering zijn te voorzien: in 1983 zijn er per 100 werkende staatsburgers 30 oudere medeburgers. In 2000 zullen er per 100 werkende staatsburgers 38 oudere medeburgers zijn. In 2030 zullen er, als niets verandert, per 100 werkende burgers 60 of meer oudere medeburgers zijn. Alleen al op basis van deze demografische ontwikkeling zal de pensioenverzekering in de volgende 15 jaren 100 miljard DM meer omvatten. Als de politiek daartegenover passief zou blijven, zou ofwel het tegenwoordige niveau van de pensioenen in Duitsland van bruto 45% tot het jaar 2030 tot 25% moeten zakken, ofwel de huidige bijdragen van 18% tot 35% verhoogd moeten worden. Dit zou onherroepelijk tot een nieuw conflict leiden: een gevecht tot het uiterste om de verdeling tussen generaties. Solidariteit heeft niet alleen een horizontale dimensie, een dimensie van het hier en nu. Zij heeft ook een verticale, een op de toekomst gerichte dimensie. Daarom hebben we een pensioenpolitiek nodig.
3. Er zijn innerlijke tegenstrijdigheden op het terrein van de sociale zekerheid. Dit heeft financiële gevolgen, die wij ons niet kunnen veroorloven. Enkele voorbeelden op het terrein van de gezondheidszorg: als een oudere medeburger, die verzorging nodig heeft, in een ziekenhuis wordt opgenomen, zijn de kosten voor rekening van het ziekenfonds. Als de patiënt door de arts naar een verpleeghuis wordt verwezen, betaalt de patiënt zelf, de familieleden of het maatschappelijk werk. Vanuit het individu bezien is het dus economischer, echter zeker niet altijd humaner, in het ziekenhuis opgenomen te worden. Geredeneerd vanuit het publieke belang is het onderbrengen in een ziekenhuis duurder, dus oneconomisch.

Tegenstrijdigheden binnen het beleid doen de onkosten stijgen – en zij verjagen de mensen uit de gezinnen. Een sociale politiek die mensen uit de gezinnen verjaagt, is inhumaan. Ambulante verzorging dient voorrang te hebben boven ziekenhuisverzorging. De verzorging thuis moet daarom gesteund worden en veilig gesteld door een sociale infrastructuur, door een net van ambulante sociale hulp. Wij moeten economisch rationeel handelen stimuleren. Meer markt-economische sturing en duidelijke onkostenpolitiek zijn economisch zinvol en sociaal-politiek gezien verstandig. Sociaal en economisch handelen zijn niet in strijd met elkaar; ze zijn bondgenoten in de strijd voor een meer humaan en tegelijk doeltreffender gebruik van de middelen van de sociale politiek die uit de sociale premies en de belastingen van de werknemers gefinancierd worden.

De belangrijkste taak: werk voor iedereen

Sparen en structureren is de centrale gedachte van onze sociale politiek. Sparen is geen doel op zichzelf, maar middel om het doel te bereiken. Het doel is werk voor iedereen, is het waarborgen van sociale zekerheid onder veranderende omstandigheden. Full employment is de belangrijkste taak van de sociale politiek. De sociale politiek staat pas op veilige bodem als iedereen werk heeft. Arbeid is meer dan brood verdienen, arbeid is deelnemen aan de schepping van waarden door de gemeenschap, aan het leven van de gemeenschap, aan de scheppingsopdracht van God. Werkloosheid isoleert; zij is een schending van de solidariteit, die door uitkeringen niet kan worden goedge maakt. De maatschappij waarin werkloosheid heerst is de meest harde, a-sociale maatschappij. Zij voert een nieuwe klassenstrijd in tussen werkenden en werklozen, tussen degenen die

in staat zijn te werken en degenen die daartoe belemmerd zijn en tussen jong en oud, omdat met name de jongeren stuiten op een geblokkeerde arbeidsmarkt. Jeugdwerkloosheid is een bijzonder droevig onderdeel van de werkloosheid. Jeugdwerkloosheid is de voorbereiding op een maatschappij van uitgestoten mensen. Als namelijk de intrede in de wereld van volwassenen een uitstoten is, dan produceren wij onherroepelijk een maatschappij van uitgestotenen, van 'Aussteiger'. Wij hebben geen 'Aussteiger', maar 'Einsteiger' nodig. Mensen die vrijwillig 'Aussteiger' zijn, zijn niet solidair; mensen die gedwongen 'Aussteiger' zijn, zijn uitgestotenen. Allen, die willen werken, moeten daartoe de kans hebben, ieder in het kader van zijn mogelijkheden. Ook de gehandicapte heeft een recht op deelname door arbeid.

Pasklare oplossingen voor full employment bestaan niet. Alleen een programma van duizend kleine stappen belooft succes. Wie niet bereid is vele kleine stappen te zetten, zal het doel, werk voor iedereen, niet bereiken.

Economische groei is een noodzakelijke voorwaarde voor het bereiken van full employment. Groei is aangewezen op investeringen. Er bestaat een duidelijke samenhang: hoe minder investeringen, des te meer werklozen, hoe meer investeringen, des te minder werklozen. De middelen voor werkgelegenheid creërende investeringen kunnen niet geconsumeerd worden. Als de werknemers door een verstandige loonpolitiek investeringen mogelijk maken, dan is het een eis van de rechtvaardigheid dat zij kunnen deelnemen aan deze investeringen. Loon hoeft niet alleen uit financiële middelen te bestaan; loon kan ook de vorm aannemen van deelname aan investeringen.

De mogelijkheid van investeringsloon is zowel maatschappelijk als economisch een dwingende noodzaak. De Duitse bondsregering heeft hiertoe een wetsont-

werp goedgekeurd. Nu is het woord aan ondernemer en werknemer, aan de sociale partners.

Naast de mogelijkheid van investeringsloon is het flexibeler maken van werktijden een aandachtspunt van een toekomstgerichte sociale politiek. Zonder meer flexibele regelingen van de werktijd is er geen uitweg uit de misère van de werkloosheid. Economen hebben berekend, dat ook bij goede conjunctuur niet meer dan 500.000 tot 600.000 mensen extra aan het werk zullen kunnen. Wie dus zijn hoop alleen richt op economische groei zullen wat de arbeidsmarkt betreft teleurstellingen niet bespaard blijven. Als betaalde arbeid schaarser wordt, kunnen wij slechts kiezen tussen hetzij het open houden van de toegang tot de arbeid voor iedereen hetzij het voorbehouden van arbeid aan slechts een deel van de werknemers. De eerste keuze betekent verkorting van de arbeidsduur. De tweede conserveert de voorrechten van de jongeren, de gezonden en sterken, en programmeert de nieuwe klassenstrijd tussen werkenden en werklozen.

Arbeidstijdverkorting bestaat niet bij een 'nul-tarief'. De werkenden moeten de werktijd en het daarbij behorende loon met de werklozen delen. Het deel van het nationale inkomen, dat door werktijdverkorting verloren gaat, staat niet ter beschikking voor verdeling van inkomsten. Maar er moet toch afstand worden gedaan van een deel van deze inkomsten: hogere belastingen en premies voor werkloosheidsverzekeringen zonder werktijdverkorting; minder loon bij werktijdverkorting.

Wij geven de voorkeur aan meer flexibele werktijdregelingen, waarbij een ieder kan beslissen of hij hiervan gebruik wil maken of niet, boven collectief voorgeschreven werktijdverkorting. Het gaat niet alleen om de verkorting van de werktijd als begeleidende maatregel bij het herstel van full employment; het gaat ook

om het beter met elkaar in overeenstemming brengen van leven en werk, om het weer verzoenen van leven en werk met elkaar.

Moeten werktijden zo star blijven als ze tegenwoordig zijn? Moet alles in de dwangbuis van een bijna militaire werktijdregeling geperst worden? Kunnen de overgangen tussen de levensfasen niet geleidelijk plaatsvinden? Moet de werknemer eigenlijk tot de laatste dag volop werken en op de volgende dag helemaal niet? Mensen zijn geen machines, die van de ene op de andere dag ingeschakeld en afgezet kunnen worden.

De technische vooruitgang is zeker niet alleen een bedreiging, een grijze macht die onderwerpt; hij biedt ook nieuwe mogelijkheden om arbeid te individualiseren en te decentraliseren. Misschien kunnen door nieuwe technieken nieuwe mogelijkheden worden gevonden om het werk weer dichter naar de mensen toe te brengen. Misschien hebben we geen grote kantoorruimten meer nodig, maar kunnen wij arbeid weer terugbrengen in ons huis. Wij zouden de vooruitgang niet alleen moeten gebruiken om het nationale inkomen te vergroten, maar ook om de werktijden weer aan het ritme van de mens aan te passen.

Een kwart miljoen mensen zoeken in de Bondsrepubliek deeltijdarbeid. Naar één vacature voor een deeltijdbaan solliciteren ongeveer 35 mensen. Tevens tonen onderzoeken aan dat 25% van de vrouwen en 20% van de mannen, die werk hebben, tevreden zouden zijn met deeltijdarbeid. De ene groep werkt niet en zou met 4 uur werk tevreden zijn, de andere werkt 8 uren en zou ook met 4 uur tevreden zijn. Het is irrationeel dat beide groepen niet samenkomen, alleen omdat werktijd en ondernemingsorganisatie nog altijd star in ploegen geregeld zijn. Met het oog op deze situatie moet het afgelopen zijn met het denken in ploegen, en

moet er meer flexibiliteit in de werktijd komen.

Het meer flexibel maken van de grens van de pensioengerechtigde leeftijd heeft voorrang. Wie eerder uit het bedrijfsleven wil uittreden moet hiervoor de mogelijkheid verkrijgen. Ook hier geldt: wij geven voorkeur aan vrijwilligheid boven dwang. De werknemers weten beter wat voor hun leven en hun geluk belangrijk is dan de bureaucratie of functionarissen.

Een politiek van flexibele werktijden en van verkorting van de werktijd is aangegeven op de samenwerking van de sociale partners. Bij hen ligt de sleutel om te komen tot met de praktijk rekening houdende en gedifferentieerde oplossingen. Werkgevers en vakbonden moeten in een regelmatige dialoog treden over alle vraagstukken van de werktijdverkorting. Niet de werktijdverkorting is het probleem, maar de werkloosheid van miljoenen.

Wij hebben een politiek nodig van wederzijds geven en nemen. Binnen de groeperingen van de werknemers moeten dergelijke solidaire processen georganiseerd worden. De jongeren zullen afstand moeten doen van delen van een mogelijke loonsverhoging, opdat hun oudere collega's zonder ondraaglijke inkomensverliezen met pensioen kunnen gaan. Dat kan de wetgever niet voorschrijven. Dat moet de solidariteit van de werknemers opbrengen.

De structurele arbeid: beveiliging van de pensioenen

De consolidering van de financiën voor de pensioenen en de beveiliging van de pensioenen is het tweede, grote aandachtspunt van de sociale politiek van de Bondsrepubliek Duitsland. Fundament van de pensioenen is de arbeid. Het pensioen als vervanging van het loon is afhankelijk van het loon, verkregen uit arbeid. De strijd voor full employment is daarom ook een strijd voor veilige pen-

sioenen.

Gezien de gewijzigde algemene economische omstandigheden en de wijzigingen in de leeftijdsstructuur van onze bevolking kan de pensioenpolitiek zich niet beperken tot reparatiewerkzaamheden; er is een structurele aanpak nodig. Doelstellingen van onze pensioenpolitiek zijn: het consolideren en stabiliseren van de pensioenverzekering op lange termijn en het verlenen van duurzaam, krachtig fundament aan de band tussen de generaties. Hierbij staan drie oriënteringspunten op de voorgrond:

1. Het pensioen moet georiënteerd blijven op de premies; het pensioen is een beloning voor levenswerk. Het moet georiënteerd zijn op aantal en hoogte van tevoren geleverde bijdragen tot de pensioenverzekering.
2. Pensioenen en beschikbare inkomsten van de werknemers moeten zich evenwichtig ontwikkelen. Niemand mag van de ander weglopen, niet de actieve werknemers van de gepensioneerden noch de gepensioneerden van de werknemers. Loon en pensioen zitten in hetzelfde schuitje.
3. De bijdrage van de staat aan de pensioenverzekering moet een betrouwbare basis krijgen, wil de pensioenverzekering op lange termijn kunnen calculeren.

Alles moet in een sociaal evenwicht blijven. Ons perspectief is niet alleen op de hoogte van de sociale prestaties gericht. Wij houden ook degene in het oog die de bijdragen betaalt. De grenzen van de draagkracht van de werknemers zijn wat belasting- en premiebetaling betreft bereikt. We kunnen niet steeds meer uitgeven in de sociale politiek. De profilering van de politicus in de sociale politiek alleen naar de hoogte van de uitgegeven sociale middelen is profilering op kosten van degenen, die de premies en belastingen betalen. De hoogte van de sociale uitgaven zegt weinig over de kwaliteit

van de sociale staat, anders zou werkloosheid een bijdrage aan de opbouw van de sociale staat zijn. Werkloosheid betekent immers dat sociale uitgaven toenemen. Bij het werken aan een formule die de beginselen van ons pensioensysteem verder ontwikkelt. Het doel is de consequenties van de solidariteit tussen de generaties op langere termijn op adequate wijze te regelen. Als het aantal kinderen achteruitgaat, zullen de werknemers van morgen anders te sterk met bijdragen belast worden.

Het doel van onze hervormingen blijft de pensioenverhogende erkenning van het opvoedingswerk van moeders. Immers zonder mensen, die toekomstige ouderen een inkomen verzekeren, zou er geen ruimte zijn voor solidariteit tussen de generaties.

De kenmerken: solidariteit en subsidiariteit

Ons ideaal van een menselijke maatschappij is een maatschappij van solidariteit en subsidiariteit. Het subsidiariteitsbeginsel, dat uit de christelijke sociale leer is ontwikkeld, en de solidariteit horen bij elkaar. Het beginsel van de subsidiariteit gaat uit van het voorrecht van de kleinere gemeenschap.

Subsidiariteit biedt zelfzorg en mantelzorg weer een kans, is de voedingsbodem voor meer verantwoordelijkheid en meer voor-elkaar-zijn. Zij is de afweer tegen een politiek die mede-verantwoordelijkheid, gevoelens van mee-leven en intermenselijke betrokkenheid overdraagt aan instanties en naastenliefde aan beroepskrachten overlaat. Bureaucratische anonimiteit kan geen solidair ethos van mede-verantwoordelijkheid opwekken. In de jaren zeventig is de trein in de richting van een geleidelijke, onopvallende verstatelijking gereden. De sociale partners gingen conflicten uit de weg en verwachtten steeds meer van de staat. Het bedrijfsleven vroeg om subsidies en

kwam steeds meer in het netwerk van richtlijnen en bureaucratieën terecht. Het particulier initiatief op het gebied van de sociale verzekering raakte ontwend aan zijn eigen verantwoordelijkheid voor beslissingen en liet zich in de rol van ontvanger van toebedeelde middelen en competenties dringen. Het gezin werd als primaire solidariteitsbewaker verzwakt en trad in de rol van aanvrager van overheidsbijdragen en -diensten. Het subsidiariteitsbeginsel maakt in al deze sectoren een ommekeer noodzakelijk, teneinde de kleinere gemeenschap, de overzichtelijke ordeningen, verantwoordelijkheid en daarmee vrijheid terug te geven, maar ook teneinde de staat weer financierbaar te maken. De gevolgen zijn:

- waar ruimte voor particulier initiatief op het terrein van de sociale verzekering in plaats van reglementering van overheidswege mogelijk is, moet deze ruimte gebruikt worden;
- de actie-radius van de sociale partners moet vergroot en niet vervangen worden;
- het gezin moet weer worden geholpen om meer taken tot zijn eigen verantwoordelijkheid te rekenen, in plaats van het gezin deze af te nemen door middel van sociale bureaucratieën;
- het vrijwilligerswerk ten behoeve van de jeugd, vrijetijdsbesteding en sociale dienstverlening heeft een nieuwe renaissance nodig.

Subsidiariteit gebiedt in het kader van onze sociale orde een terugdringen van de overheid bij de sociale verzekering. De onderlinge relaties van de afzonderlijke takken van de sociale verzekering moeten op betrouwbare criteria gebaseerd worden; de voorwaarden voor een financieel raamwerk moeten overeenkomstig de economische ontwikkeling duidelijk gesteld worden. Slechts op deze wijze is het particulier initiatief in staat haar taken te vervullen zonder voort-

durend ingrijpen van de staat. De voorwaarde hiervoor is een duidelijke grensafbakening van de solidariteitstaken van de sociale verzekering en van de staat. Een werkverdeling, volgens welke de wetgever beslist over de prestaties en de financiering aan de verantwoordelijkheid van de uitvoeringsorganen overlaat, is een doodlopende weg. Meer subsidiariteit en de versterking van het particulier initiatief zijn de kenmerken van een verantwoorde sociale politiek en de wegwijzers naar een maatschappij met een menselijk gezicht.

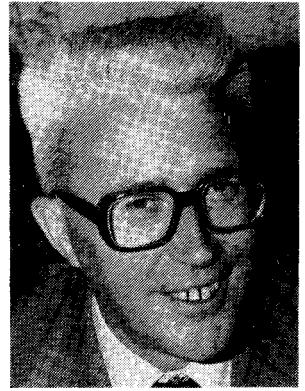
Samen naar het succes

De Bondsrepubliek Duitsland is evenmin als de overige lidstaten van de Gemeenschap en van Europa een politiek eiland. Alle Europese staten bevinden zich in een diepgaande structurele verandering van maatschappij en economie. Wij zien deze verandering niet alleen als bedreiging, maar ook als kans. Crisis betekent niet alleen het gevaar van ondergang, maar ook aanbod tot nieuwe opbouw. Europa maakt niet voor de eerste keer een proces van elementaire verandering mee. En het is bij al deze veranderingen jonger geworden. Waarom zou het ons niet ook deze keer gelukken Europa nieuwe kracht te geven? Gelet op de 12 miljoen mensen in Europa die geen werk hebben, kan Europa niet tot de orde van de dag overgaan. Solistisch gedrag biedt geen uitweg uit de crisis. Geen nationale

regering, geen sociale partner zal het alleen kunnen klaarspelen. Pluriformiteit heeft hierbij voorrang boven gelijkheid. Pasklare oplossingen zijn er niet. Wij moeten iedere mogelijkheid aanpakken en bereid zijn van elkaar te leren. Wij moeten in Europa, waar dit ook mogelijk is, gemeenschappelijk handelen. Een voorbeeld hiervan is het gericht aanwenden van de middelen van het Europese Sociale Fonds voor de strijd tegen de jeugdwerkloosheid. Dit is een belangrijk succes voor Europa. Europa moet laten zien dat het juist de komende generaties, die morgen de stuwkracht van Europa zullen moeten zijn, kan helpen. De hoop moet in hoofdzaak gebaseerd zijn op de drieëenheid: jeugd, arbeid, Europa. Wij zijn in Europa op weg om in vraagstukken als verkorting van de werktijd, vooral met het oog op verlaging van de pensioengerechtigde leeftijd, tot gemeenschappelijke regelingen te komen. Deze zijn voor ons, evenals andere gemeenschappelijke doelstellingen, wegwijzers voor de Europese eenwording. Het is in ons belang dat wij in Europa samenwerken en samen succes hebben. Bereiken wij dit gemeenschappelijk, dan heeft Europa, dan hebben de Europese instellingen toekomst en bestendigheid.

door drs. A.A.J.W. Thijssen

Drs. A.A.J.W. Thijssen is voorzitter van de NDP, de organisatie van dagbladuitgevers in Nederland.

Advertentie-belasting en verenigingsvorm zullen Nederlandse dagbladpers schaden

Over mediabeleid is de laatste jaren een reeks van publikaties verschenen. Dat is begrijpelijk, want in de politiek is het een hot issue. In dit licht beschouwd is het vanzelfsprekend dat het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA zich ook in het koor heeft gevoegd, met een advies waarvoor drs. C.J. Klop tekent.

Zijn exercitie is gebundeld in een brochure, 'inzake de verscheidenheid en de democratisering bij pers en omroep'. Het 'woord vooraf' verleent extra gewicht aan dit werkstuk, want verschillende deskundigen uit het CDA steunden de totstandkoming. Bovendien werden zij geselecteerd onder verantwoordelijkheid van het bestuur.

Wie geïnteresseerd is in media-vraagstukken en daar dagelijks in zijn werk mee te maken heeft, leest zo'n boekje aandachtig. Vervolgens wordt er een oordeel over geveld. Gezien de actualiteit van de materie is het wenselijk om zich af te vragen, of zo'n bijdrage een nuttige rol kan spelen bij verwezenlijking van een evenwichtig samenhangend mediabeleid van de overheid.

Het antwoord moet jammer genoeg in dit geval negatief uitvallen. Daaraan liggen verschillende oorzaken ten grondslag.

Ten eerste: de publikatie van het Wetenschappelijk Instituut gaat voorbij aan de praktijk van de pers in Nederland.

Ten tweede: er is een onjuist beeld gegeven van pluriformiteit die de dagbladpers kenmerkt.

Ten derde: de particuliere ondernemingsgewijze produktie van dagbladen en haar voordelen blijven onbelicht.

Als gevolg daarvan zijn aanbevelingen geformuleerd, waarbij de plank wordt misgeslagen. Het meest spreekt dit uit de voorstellen om met een belasting uit advertentie-inkomsten een fonds te stichten tot vermeende steun aan de diversiteit van de pers, en uit 'het idee' om de

verenigingsvorm voor pers-exploitaties positief te discrimineren.

Gepasseerde stations

In de woelige jaren zestig en zeventig zijn deze onderwerpen met kracht naar voren gebracht en even fel bestreden. De samensteller van de medianota van het kabinet, minister mr. drs. L.C. Brinkman van WVC, nam er wijselijk afstand van. Het vergroot de realiteitszin van zijn optreden. Niettemin heeft drs. Klop gemeend opnieuw te moeten vertoeven op deze gepasseerde stations. Dat is te meer teleurstellend, omdat enkele jaren geleden bij een discussie over het CDA-rapport 'Massa- of kassacommunicatie?' op de gevaren van de gevolgde redeneringen is gewezen.

In Nederland kennen wij een publiekrechtelijk omroepbestel en een dagbladpers die ondernemingsgewijs is georganiseerd. De traditie schiep dit beeld en de werkelijkheid gebiedt naar mijn mening beide componenten met respect te omringen. Zij die de omroep een vrij jachtterrein willen maken rekenen in ieder geval buiten de meerderheid die keer op keer in het parlement voor deze opzet te vinden is. Aan de andere kant vallen geluiden waar te nemen, die erop wijzen dat het omroepmodel overgebracht zou moeten worden op het perswezen. Het verdient opmerking dat binnen deze uitersten allerlei modaliteiten zijn te bedenken.

Gelukkig kennen wij een vrije pers, beschermd door een grondwetsartikel. Daarnaast wordt aangenomen dat de overheid een zorgfunctie heeft ten aanzien van de pers, hetgeen moet uitmonden in een actief beleid dat klassieke vrijheid onverlet laat. Ook drs. Klop ziet dat in, gelukkig. Maar aan vormgeving van een actief persbeleid moeten eisen worden gesteld. Voor eventuele maatregelen zal telkens een grond moeten worden aangewezen, waarvoor tekortkomin-

gen in het huidige patroon moeten worden blootgelegd.

Verkeerd gekleurd

Bij raadpleging van het recentste jaarverslag van De Nederlandse Dagbladpers (NDP) blijkt, dat er 48 zelfstandige dagbladen zijn met een eigen hoofdredactie. Ze worden vervaardigd binnen 23 ondernemingen. Talloze malen is aangetoond dat deze pluriformiteit de toets der kritiek kan doorstaan. Ook door wetenschapsmensen is deze conclusie getrokken. In dit verband kan ik verwijzen naar studies van prof. dr. J.J. van Cuilenburg en prof. dr. McQuial (media en pluriformiteit) en het proefschrift van dr. O. Scholten (Krant en democratie). Wie deze gegevens in zijn overwegingen betreft, komt tot de conclusie dat drs. Klop de situatie in de dagbladpers totaal verkeerd kleurt.

Elke politieke stroming heeft zijn eigen krant. Het wordt wellicht wel anders, wanneer de bestaande pluriformiteit zou versralen. Om dat te voorkomen is overheidsbeleid nodig via het Bedrijfsfonds voor de Pers. Ter waarborging van een onafhankelijke pers dient in dit verband bovendien de voorkeur te worden gegeven aan generieke boven specifieke stimulansen. Een pers die zichzelf in een persvriendelijk klimaat kan redden, vormt de beste waarborg voor onversneden informatievoorziening en kan op deze wijze een essentiële bijdrage aan de opinievorming op politiek-maatschappelijk terrein verlenen.

Wanneer een gericht-generiek steunbeleid aan de orde is – de compensatieregeling voor de dagbladpers is daarvan het voorbeeld – dan betekent dit dat dagbladen in vergelijkbare omstandigheden steun zouden kunnen verwachten. Dit instrument van overheidsbeleid is zonder meer nuttig, ter tegemoetkoming aan verliesgevende dagbladexploitaties. Momenteel is het nog een experimentele

regeling, waarmee ervaring moet worden opgedaan. De benodigde gelden komen beschikbaar uit inkomsten van de STER, het monopolie van omroepreclame dat onder meer de advertentie-inkomsten van dagbladen zeer aanzienlijk heeft verminderd.

Déze compensatieregeling gaat drs. Klop niet ver genoeg. Haar financiële middelen zouden uitgebreid moeten worden met de opbrengsten uit een advertentietebelasting en hij bepleit stringentere voorschriften. Hij beveelt aan alleen dagbladen met een verenigingsvorm voor steun in aanmerking te laten komen. De vaak gehanteerde tegenstelling 'commercieel' enerzijds en 'non-profit' anderzijds komt onvervalst te voorschijn.

Advertentie-belasting

Laten we eerst stilstaan bij de advertentie-belasting, een voorstel dat in de tweede helft van de jaren zeventig naar de prullenbak is verwezen. En terecht. Het staat immers vast dat zo'n maatregel de economische basis van de pers als totaliteit verzwakt. Advertentie-inkomsten lopen terug, het gemiddelde rendement van de bedrijfstak van dagbladen vermindert. Daarnaast geldt dat adverteerders met vaste reclamebudgetten werken die onder meer worden besteed voor persreclame. Worden in financiële zin extra obstakels bij dagbladen opgeworpen, dan ontstaat bij de adverteerders de neiging om reclame te verplaatsen naar terreinen waar die handicaps afwezig zijn (bijvoorbeeld: bevordering van directe verkoop, winkelaacties, kortingen, enzovoort). Dit knaagt aan de economische positie van de pers en daarmee onvermijdelijk aan de pluriformiteit.

Dan dient de vraag te worden beantwoord, of zwakke persexploitaties voordeel kunnen verwachten van een bestemmingsheffing op advertenties die voor deze uitgaven is bedoeld. Het mechanisme dat in werking wordt gesteld, blijkt

juist deze categorie hard te treffen. Door hun moeilijke positie op de advertentiemarkt krijgen zij in versterkte mate te maken met de nadelen die voor de pers in brede zin opgaan en daardoor zullen zij steeds meer afhankelijk van overheidssteun worden. Met een soortgelijke maatregel als drs. Klop voorstelt, is in Zweden bittere ervaring opgedaan. De adverteerders vonden reclame in de categorie zwakke bladen te duur worden en verschoven de besteding van hun budgetten naar sterke bladen, die met hun grote lezersaantallen een optimaal bereik voor hun commerciële boodschappen boden. Toen is de conclusie getrokken dat dit een heilloze weg is, ook door verliesgevende en marginale dagbladen zelf.

Redactiestatuten

Een eis, te stellen bij overheidssteun aan dagbladen, om over te gaan op de verenigingsvorm ter bevordering van lezersinspraak of zelfs medezeggenschap is van andere aard. Daarbij is de onafhankelijkheid van de redacties in het geding, die in het huidige dagbladwezen doeltreffend is gegarandeerd door redactiestatuten die de journalistieke afdelingen afschermen van commerciële invloeden en inmenging van buitenaf. Deze verworvenheid is onlangs tijdens een symposium ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van De Nederlandse Dagbladpers algemeen geprezen, door uitgevers en journalisten. Wanneer dit instituut op de helling wordt gezet door de verenigingsdemocratie te omarmen, zal zonder twijfel druk ontstaan op de onafhankelijkheid van redacties, zoals wij die nu kennen. Een verwijzing naar weinig verheffende taferelen bij omroepen is op haar plaats: strijd tussen leden, besturen en programmamakers die onafhankelijk moeten zijn om hun werk in het belang van de democratie te kunnen verrichten.

Pleitbezorgers van een onderscheid tussen 'profit' en 'non-profit' in het dagblad-

wezen gaan voorts kennelijk van de veronderstelling uit dat deze persexploitaties in de markt op verschillende wijze zouden kunnen opereren. Dit is een misvatting, want beide typen dagbladen zullen zich op continuïteit richten en dus het maken van een redelijke winst. Zou dit niet gebeuren, dan zal dit in de toekomst worden afgestraft. Mijn conclusie is, dat de particuliere ondernemingsgewijze productie de beste waarborg is voor een gezonde en pluriforme dagbladpers.

Want: dáár is optimale concurrentie tussen dagbladen op het vlak van de kwaliteit, dáár is een verantwoorde afweging van baten en kosten, dáár bestaat een optimale prikkel om te investeren in produktontwikkeling en efficiënte productie-organisatie, dáár heeft de abonnee de meeste invloed door de mogelijkheid zijn krant op te zeggen.

NDP-collectiviteit

De praktijk van het dagbladwezen wordt in ons land voor een belangrijk deel bepaald door de collectiviteit die in de bedrijfstak gemeengoed is. Daartoe worden binnen De Nederlandse Dagbladpers, de organisatie van krantenuitgevers, praktische besluiten genomen. Bescherming van de pluriformiteit is één van de doelstellingen. De dagbladpers als bedrijfstak moet economisch zo gezond mogelijk zijn om het diverse dagbladwezen te waarborgen. Het is een vereiste dat daarmee bij aanvullend steunbeleid van de overheid rekening wordt gehouden. Een compensatieregeling moet daarbij passen.

De meningen kunnen uiteenlopen over de wenselijkheid van een tijdelijk of structureel karakter van zo'n gericht-generiek instrument, afhankelijk van de vraag of volstrekt objectieve criteria te vinden zijn. Gezien mijn overtuiging dat dagbladen zo onafhankelijk mogelijk moeten zijn van de overheid en een strikt objectieve uitkeringsformule een illusie is, acht ik het eerste wenselijk. Het tweede kan leiden tot het schrikbeeld van een financieel aan de overheid onderworpen deel van de pers.

Onvoldragen

Tenslotte: de weergegeven overwegingen voor een actief persbeleid kunnen steunen op een communis opinio binnen de dagbladpraktijk. Ze zijn niet in het beleidsadvies van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA opgenomen. Dit maakt deze uitgave tot een zeer voldragen werkstuk, dat niet rijp is voor beslissingen. Tot nu toe is voor mij de enige manier om dit kenbaar te maken het schrijven van deze reactie, aangezien het advies in (te?) kleine kring tot stand is gekomen. Het is overigens noodzakelijk dat deze lacune wordt verholpen, als het werkstuk bij de beleidsvorming binnen het CDA verder ter hand wordt genomen.

door drs. C.J. Klop

Drs. C.J. Klop is adjunct-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Hij is de opsteller van het beleidsadvies 'Pluriformiteit'.

'Daar heeft de abonnee de meeste invloed, door de mogelijkheid zijn krant op te zeggen'

Overwegingen bij enkele reacties op het beleidsadvies 'Pluriformiteit' van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het beleidsadvies inzake de verscheidenheid en de democratisering bij pers en omroep, dat het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA in november jl. uitbracht, heeft enkele heftige reacties opgeroepen.¹⁾

Velen verbazen zich over de stijl waarvan opponenten zich bedienen. Tegelijk valt op dat deze critici hun donderbussen leegschieten op een fantoom dat men eerst zelf gecreëerd heeft door slecht te lezen. Waarom worden mensen als de heren Thijsen, Blokker (Volkskrant) en Sampiemon (NRC) door zulke heftige emoties bevangen bij het lezen van de voorstellen die in het beleidsadvies staan? Van liberalen kennen wij vanouds de afkeer van in het volk gewortelde stromingen, maar het is verrassend dat

mensen die verbonden zijn aan voorheen katholieke dagbladen kennelijk nog niet toe zijn aan een onbevangen oordeel over een moderne niet-regenteske doorwerking van levens- en wereldbeschouwelijke principes in de media.

Democratisering

De discussie moet echter niet op dit niveau worden gevoerd. De wereld gaat verder, er komen nieuwe generaties op en er is grote behoefte aan het toegroeien naar een zorgzame samenleving. Het be-

¹⁾ Onder meer: hoofdredactioneel commentaar, *NRC Handelsblad*, 21 november 1983; Column, J. Blokker, *De Volkskrant*, 19 november 1983; 'Advertentiebelasting en verenigingsvorm zullen Nederlandse dagbladpers schaden', door drs. A.A.J.W. Thijsen, in ditzelfde nummer van *Christen Democratische Verkenningen*.

leidsadvies maakt duidelijk dat voor dit groeiproces media onmisbaar zijn die vanuit een onbevangen beleving van principes bijdragen aan de meningsvorming in ons land.

Er is geen sprake van dat daarmee het stelsel van de ondernemingsgewijze produktie van dagbladen vervangen wordt door een non-profitstelsel, zoals de heer Thijssen stelt. Het voorstel is dat aan deze ondernemingen verenigingen van lezers worden toegevoegd.

Het gaat er om dat op basis van zulke principes de band met de lezer wordt hersteld, die voorheen door de uitgever werd gerealiseerd. Een dergelijke voorwaarde voor het verlenen van overheidssteun ligt volstrekt in het verlengde van de doelstelling van het Bedrijfsfonds voor de Pers.

In feite gaat het om een democratisering van de thans via coöptatie tot stand gekomen adviesorganen, die enkele identiteitsgebonden bladen, zoals Trouw, Parool en Het Vrije Volk al hebben. In de visie van het CDA zijn de gewone burgers, aan wie trouwens ook juridisch het recht op vrijheid van meningsuiting toekomt, deelhebbers aan de ontwikkeling van de cultuur. Die ontwikkeling dient niet bepaald te worden door 'professionals en technocraten, die het culturele en maatschappelijke leven als hun domein beschouwen, waarin de niet deskundige belanghebbende geen wezenlijke zeggenschap kan verwerven' (Program van Uitgangspunten, hoofdstuk IV, b).

Deze opvatting wordt ook in kringen van de uitgevers wel gehuldigd al verbindt niet ieder daar de conclusies aan, die in het beleidsadvies worden vastgesteld. Zo bepleitte mr. E. Bloembergen, voormalig uitgever van De Tijd, om deze redenen een journalistiek jaarverslag. Hij zei bij die gelegenheid: 'Ik vindt zelfs dat de redactie met de lezers geconfronteerd

moet worden. Want de redactie heeft een beroepsvertekening van de lezer'.²⁾

Wie tegen deze burgers zegt dat hun grootste invloed ligt in het opzeggen van de krant, plaatst zich naar mijn smaak in het kamp van hen aan wie wij de cultuurvorming nu bij voorkeur liever niet toevertrouwen. Als christen en abonnee van Trouw kan ik inderdaad mijn dagblad opzeggen als ik mij er niet in herken, maar dan? De Telegraaf gaan lezen, zoals te velen in de christelijke geloofsgemeenschap doen onder het motto dat men de duivel liever op klompen in huis haalt, dan op sokken? Of het Reformatorisch, dan wel Nederlands Dagblad gaan lezen, waarin ik mij evenmin herken? Wat een armetierige vorm van deelname aan het maatschappelijke leven! Waarom zou er niet één keer per jaar een gesprek mogelijk zijn tussen lezers en uitgever en redactie, in een bij de werkwijze van de media passende vorm? Zo beroerd als de heer Thijssen zegt gaat het bij de omroep trouwens niet. De NCRV geeft er een behartigenswaardig voorbeeld van hoe het kan. Uitgevers en redacties die dat gesprek niet aandurven zijn geen knip voor de neus waard.

Pluriformiteit van de media

Maar is het met die pluriformiteit in ons land dan niet prima gesteld zoals de heer Thijssen stelt met verwijzing naar enkele wetenschappelijke rapporten? 'Elke politieke stroming heeft zijn eigen krant', zegt hij.

De vraag dringt zich op welke krant de christen-democratische stroming dan wel heeft. Op het symposium van de Nederlandse Dagblad Pers heeft mr. P.J. Boukema gesteld dat het redactiestatuut van Trouw niet noodzakelijk leidt tot meer aandacht voor het CDA, zoals de uitgever om marktwerkingsredenen wenst.³⁾ Meent de heer Thijssen trouwens dat ook

²⁾ *Dagblad ter sprake*, Stichting Maatschappij en Onderneming, Den Haag, 1974.

³⁾ *De verantwoordelijkheid van de uitgever*, Vereniging de Nederlandse Dagblad Pers, Amsterdam, 1983.

de katholieke CDA-leden op dat blad zijn aangewezen? De Partij van de Arbeid heeft tot voor kort serieus de mogelijkheid onderzocht van oprichting van een socialistisch landelijk dagblad.

De partijen die gebaseerd zijn op de twee grootste politieke stromingen zijn kennelijk niet sterk verbonden met de respectievelijke dagbladen die de heer Thijssen hen toedenkt. Ook de kiezers denken er niet zo over, zo wijzen de lezersonderzoeken uit.

Kortom: het is duidelijk dat de politieke stromingen helemaal niet 'hun' kranten hebben. Ook de wetenschappelijke onderzoeken waar Thijssen naar verwijst overtuigen niet. Van Cuilenburg en McQuail hebben vastgesteld dat de dagbladpers pluriform is, onder meer omdat de meeste kranten aandacht besteden aan de opvattingen van de meeste politieke partijen. Me dunkt dat dit iets geheel anders is dan dat 'elke politieke hoofdstroming zijn eigen krant heeft'. In dit onderzoek worden voorts kranten met een sterke eigen identiteit, zoals De Telegraaf, Het Vrije Volk en De Waarheid merkwaardigerwijs negatief beoordeeld door de onderzoekers. Het identiteitsbegrip dat in deze wetenschappelijke onderzoeken wordt gehanteerd is, zacht gezegd, voor discussie vatbaar.

Kijkt men op een meer bij het dagelijkse spraakgebruik passende wijze naar de pluriformiteit van de persmedia, dan constateren wij dat in de achterliggende jaren De Tijd en Het Vrije Volk als landelijke identiteitskranten verdwenen zijn en het zelfs als weekblad en regionaal blad nauwelijks kunnen redden. Voorts dat Trouw en Het Parool kunnen blijven bestaan dankzij de gunstige resultaten van De Volkskrant. Als zelfstandige titels hebben zij geen bestaansmogelijkheid meer.

Bij de regionale kranten, over de pluriformiteit waarvan de genoemde weten-

schappelijke onderzoeken helemaal niets te zeggen hebben, maar die voor ruim 60% van de bevolking de enige krant zijn die men leest, is de ontwikkeling nog veel harder gegaan. Uitgerekend het bedrijf waarbij de heer Thijssen werkzaam is heeft het voorheen katholieke type regionaal dagblad omgevormd tot het neutrale type dat wij thans kennen en dat dikwijls monopolist is in een bepaald verzorgingsgebied. Kerk en godsdienst zijn voor deze bladen één van de vele nieuwscategorieën waarnaar in het marktonderzoek de belangstelling gepeild wordt. Een identiteitsvormende factor betekenen zij ten hoogste voor de individuele journalist, maar niet voor het medium als zodanig.

Het is volstrekt niet aan een politieke partij om te bepalen hoe dagbladen met hun identiteit omgaan. Dat hoort een zaak van uitgever, redactie en lezers te zijn. Het beleidsadvies mengt zich dan ook niet in deze situatie, anders dan dat het de voorwaarden wil openhouden waaronder ook bladen die zich wel aan een levens- of wereldbeschouwelijke stroming willen verbinden, bestaansmogelijkheden hebben. Ik had van de heer Thijssen als meelevend lid van het CDA en uitgever van een voormalig katholiek blad, juist nu de katholieke orthodoxie zijn plaats in de media tracht te herwinnen, een discussiebijdrage verwacht die minder bepaald werd door de belangen van het kartel dat hij overigens legitiem vertegenwoordigt en meer door een visie op de pluriformiteit van de pers, waar we als christen-democratische politieke partij wat verder mee komen.

Advertentiebelasting

Eenzelfde gevoel bekruipt mij als ik zijn opvattingen lees over het voorstel om de voor identiteitskranten desastreuze werking van de advertentie-inkomsten te corrigeren ten gunste van een bestaansmogelijkheid van bladen die volgens de

daartoe vast te stellen stromingscriteria bijdragen aan de pluriformiteit van de pers in ons land. De STER-reclame werkt geheel volgens dit principe: advertentie-inkomsten worden verdeeld over de zendgemachtigden zonder dat er een directe relatie bestaat met de kijkersaantallen van deze omroepen. Zo ver gaat het voorstel in het beleidsadvies niet. Het beoogt ook geen verhoging van de advertentiekosten, maar een herverdeling van de inkomsten. Inderdaad is het niet fraai om deze herverdeling via een belasting te regelen. Veeleer zou het wenselijk zijn dat de bedrijfstak waar de heer Thijssen zo hoog van opgeeft een dergelijke regeling zelf treft. Op met de STER vergelijkbare wijze en zoals ook in andere bedrijfstakken onderlinge garantiefondsen zijn ingesteld. Hoe hoog acht de bedrijfstak de waarde van de pluriformiteit eigenlijk als het dáárop aankomt? Het zou interessant zijn geweest daar meer over te vernemen. Het pleidooi voor ondernemings-

gewijze produktie gekoppeld aan overheidssteun voor de verlies lijdende bladen van de heer Thijssen bevredigt mij niet; het neemt de oorzaak van de kwaal niet weg. Een correctie binnen het systeem zelf doet dat wel.

De adviezen van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA vormen in de partij niet het laatste woord. Gelukkig hebben wij een meelevende en meedenkende achterban, die er een eer in ziet om gezamenlijk op basis van onze uitgangspunten mee te denken over de christen-democratische politiek. Dat vergt echter wel iets meer dan de opposenten tegen het beleidsadvies inzake de pluriformiteit van de media hebben opgebracht. Ik ben benieuwd of er nog werkelijk interessante kritiek komt.

door prof. dr. C.J. Rijnvos

Prof. dr. C.J. Rijnvos is hoogleraar algemene economie en openbare financiën aan de juridische faculteit van de Erasmus Universiteit.

Arbeid en geld tijdens de ombuiging

Ongetwijfeld is de Miljoenennota-1984 een mijlpaal met betrekking tot de noodzakelijke ombuiging van de collectieve sector. Hiermee komt reeds tot uitdrukking dat sociaal-economische verhoudingen veranderlijk zijn in de loop van de tijd en wel volgens een steeds weerkerend patroon. Wij beoordelen kritisch, vanuit tekortkomingen en wensen de bestaande samenleving; op basis daarvan wordt een beeld ontworpen van gewenste vernieuwingen. Zo krijgt een plan voor de toekomst gestalte vanuit de realiteit.

De idee omtrent de gewenste toekomstige sociaal-economische verhoudingen wordt dan ook voor een goed deel bepaald door tekorten in het vigerende bestel, zoals die zich aan ons voordoen. Het is voor noodzakelijke vernieuwingen dan van belang dat de bestaande maatschappij voldoende flexibiliteit bevat om veranderingen mogelijk te maken. Deze aangelegenheid speelt een rol van betekenis bij het voorgenomen ombuigingsbeleid. Het gaat hierbij niet zozeer om dogmatische verstarringen, maar veel meer om ingebouwde inflexibiliteiten. Als zodanig fungeren binnen een tanende economie, waar orde op zaken moet worden gesteld, een automatische prijscompensatie en een stringente koppeling van sociale-verzekeringssuitkeringen in het bedrijfsleven, alsmede een verstar- ring van de loonvorming bij groeiende

werkloosheid. Deze aangelegenheden spelen dan ook een belangrijke rol bij het ombuigingsbeleid.

Ombuigingsnoodzaak

De noodzaak tot ombuiging van de collectieve sector wordt vrijwel niet in twijfel getrokken. En nu is daarmee ook een begin gemaakt. Bij het lezen van de Miljoenennota-1984 dringt zich echter onwillkeurig de vraag op of het ambitieuze plan tot ombuiging van de collectieve sector wel écht kans van slagen heeft. De problemen zijn bekend. De collectieve last – belastingen en premies – is loodzwaar geworden. Zij bedraagt dit jaar 53,5% van het nationaal inkomen. Daarmee verkrijgt de overheid toch nog niet voldoende middelen voor de financiering van de omvangrijke uitgaven. Bijgevolg bevindt ook het financieringstekort zich

op een zeer hoog niveau. Het belooft dit jaar circa f 42 miljard, dat is 12,4% van het nationaal inkomen. In nauwe samenhang hiermee is de reële rente – intrest minus inflatie – erg hoog. Vooral terwille van de bedrijvigheid en de werkgelegenheid moet hierin verandering komen.

Een ombuiging door een verkleining van de collectieve lasten en een fikse vermindering van het financieringstekort doen zich bijgevolg als noodzaak voor. De regering heeft zich ernstig tot taak gesteld – dat is de strekking van vrijwel elke bladzijde van de Miljoenennota – om daartoe over te gaan. Het lijkt nuttig en nodig dit ambitieuze en zeker positief te waarderen ombuigingsplan te plaatsen in de loop en de aard van de gebeurtenissen in het recente verleden.

Het is opvallend dat de problemen waarover het hier gaat in een reeks van jaren zijn ontstaan. In 1964 – het jaar waarin met één grote sprong de loonsom per werknemer met 14,9% steeg – trad in beginsel een verandering in. Weliswaar wijzigde het beeld niet meteen. Hierdoor werd de draagwijdte van de wijzigingen vooral in het begin duidelijk onderschat. De roep naar een sterke loonstijging vond bij velen een positieve weerklank en slechts weinigen maakten zich echt zorgen over de mogelijke nadelige consequenties voor de werkgelegenheid op langere termijn. Hierin school zeker enige kortzichtigheid, want reeds in die dagen was onze internationale concurrentiepositie kwetsbaar. Het was nodig de ontwikkeling van de kosten stringent in de hand te houden, maar dat is in onvoldoende mate gebeurd.

In het midden van de zestiger jaren stonden voor het toekomstige werkgelegenheidsbeleid in beginsel twee wegen open. De eerste weg kan worden geschetst als ambitieus en vooruitstrevend – vooral op korte termijn – door eenieder zoveel mogelijk te laten delen in de verworvenheden van de welvaartsstaat. Het beleid in

deze richting leidt tot een sterke stijging van de arbeidsinkomensquote en tot een grote groei van de collectieve lasten. Noodzakelijkerwijs worden ondernemingen dan na enige tijd geconfronteerd met gestegen kosten, verslechterde afzetmogelijkheden en een gevoelig werkgelegenheidsverlies. De tweede weg kan worden aangeduid als voorzichtig, behoudsgezind en gematigd. Daarbij ligt de klemtoon op een behoud van de rentabiliteit van ondernemingen. Voorts gaat het er om de internationale concurrentiepositie van het bedrijfsleven niet aan te tasten en de bestaande werkgelegenheid zoveel mogelijk te handhaven. De middelen daartoe zijn een matige stijging van de arbeidskosten, een stringente beheersing van de collectieve druk en een attente bewaking van het overheids-financieringstekort. Het een en ander noopt tot een zekere bescheidenheid op drie terreinen. Het gaat daarbij achtereenvolgens om een bepaalde matiging van de consumptieve uitgaven binnen de welvaartsstaat, voorzichtigheid bij de uitbouw van de sociale verzekeringen en een vrij grote mate van terughoudendheid bij uitbreiding van overheidstaken. Uiteraard was er ook bij deze tweede beleidslijn nog een aangename welvaartsvergroting mogelijk voor de grote groep, maar die had dan moeten worden afgestemd – in deze zin zelfs ondergeschikt gemaakt aan – het behoud van een gezond bedrijfsleven en het handhaven van bestaande werkgelegenheid.

Nederland koos de eerste weg. Gelet op de economisch-structurele ontwikkelingen in binnen- en buitenland, alsmede de noodzaak een grote groep jongeren werk te geven, was een voorzichtig, behoudsgezind en gematigd beleid zeer gewenst. De feitelijke gang van zaken is intussen van andere aard. De sterke stijging van de arbeidskosten kreeg in de zeventiger jaren een vervolg met een gestadige toeneming van de collectieve druk. Later

volgde een steeds groter wordend, in-trestopdrijvend financieringstekort. Daarmee werd de rentabiliteit van het bedrijfsleven gevoelig ondermijnd en kwam de werkgelegenheid in het gedrang. Reeds langer dan een decennium worden op grote schaal arbeid en kapitaal uitgestoten.

Arbeid in verdrukking

Het voorgaande bevat een behartigenswaardige indicatie. Er klopt iets niet met de maatschappelijke plaatsbepaling van de arbeid in onze dagen. Dat voelen wij waarschijnlijk intuïtief reeds aan, maar waar zit de fout? Voor een antwoord hierop is een bezinning op de arbeid als zodanig nodig. Met een bijbels woord – geschreven voor de zondeval – zijn wij de wereld ingestuurd om haar te onderwerpen, oftewel om te werken. Bij de vervulling van deze opdracht blijkt dat arbeid inspanning vereist: moeite, 'zweet en tranen'. Maar de arbeid is ook een bron van genoeg, want zij biedt onvermoede ontplooiingsmogelijkheden. Het ambivalente, waarover het hier gaat, is gedeels een gevolg van de omstandigheid dat wij met onze arbeid staan in een spanningsveld van middelen en doel bij onze aansluiting op de door voorgaande generaties gevormde cultuur, die voor ons beschikbaar is als een reservoir van mogelijkheden. Velen van ons werken immers in een technisch hoog ontwikkeld wereldje, waarvan zij in feite maar weinig weten. Bijgevolg is er bij vele arbeidsverrichtingen geen duidelijke relatie tussen doel en middelen. De arbeid is dikwijls een versplinterde bijdrage aan het functioneren van het produktieproces, waar de machine, de installatie, nog juist een menselijk handelen nodig heeft. Dit vindt zijn oorzaak in de verwetenschappelijking van de arbeid door toepassing van de techniek. Dat is een grondtrek van de jongste geschiedenis. Tot aan de industriële revolutie was er van toepas-

sing in deze zin nog geen sprake. Bij de Grieken waren wetenschap en techniek nog gescheiden werelden voor filosofen en slaven. De splitsing bleef intact gedurende de Middeleeuwen en de Renaissance. Leonardo Da Vinci verzorgde interessante technische ontwerpen, zoals hijstoeestellen, walsen en boormachines, echter zonder daarbij te denken aan de toepassing hiervan op grote schaal. Sinds de komst van de stoommachine is dit alles grondig veranderd. Momenteel zijn arbeid en techniek geïntegreerd. Dat is van belang voor de verbondenheid van de arbeidende mens met het resultaat van zijn werk. Als de arbeid is gedaan, is het 'zoet rusten' en kijken we graag met tevredenheid terug op het resultaat om te zien dat het goed is. Daarmee wordt duidelijk dat de arbeid op een eigentijdse manier, vooral door de huidige stagnatie binnen onze samenleving, in de verdrukking is gekomen. Door de technische verwetenschappelijking biedt de arbeid als momenteel slechts beperkte mogelijkheden. De eenvoudige en duidelijke relatie tussen doel en middelen, die voor deze zelfverwerkelijking zo belangrijk is, is immers voor velen verbroken. De arbeidende mens is momenteel meestal niet de vervaardiger van een concreet produkt, maar belast met het verrichten van een deelhandeling in een technisch rationeel produktieproces. Daarbij is de relatie tussen doel en middelen dikwijls onduidelijk. Bijgevolg kunnen vele werknemers in ons gecompliceerd sociaal-economisch proces zich afvragen: 'waarom doe ik dit en waarom doe ik dat?' Anders dan bij een duidelijke oriëntatie op een concreet eindprodukt is het antwoord op deze vraag dikwijls noodzakelijkerwijs onvolledig. Weliswaar kent een werknemer doorgaans vrij nauwkeurig de instructie voor het uitvoeren van zijn taak, maar deze is slechts een onderdeel van een veelomvattend proces. Dat is type-

rend voor de huidige positie van de arbeidende mens. Hij plaatst met zijn functie-uitoefening een steentje in een mozaïek zonder de mogelijkheid voor een visie op het geheel vanuit een leeuwerikperspectief, terwijl juist van daaruit zijn bijdrage zin en betekenis krijgt. Bijgevolg betekent de aansluiting op de cultuur als erfgoed voor vele arbeidenden de aanvaarding van een gespecialiseerde functie binnen een verder goeddeels onbekend technisch hoogontwikkeld productieproces. De concrete persoonlijke taak bestaat in de uitvoering van een strak logische constructie, waarbij op de werkplek misschien enige ruimte is voor eigen initiatief. Dat is echter nooit veel. De functie-uitoefening moet immers een harmonisch geïntegreerd onderdeel blijven van het gehele technisch-rationele gebeuren. Zo moeten velen op een bepaalde plaats in de fabriek, op het kantoor of elders trachten te komen tot ontplooiing in de arbeid door de uitoefening van een technisch uitgebalanceerde functie. Hun positie is broos en staat onder druk vanwege een bepaalde tegenstrijdigheid. Enerzijds moeten zij er wel op vertrouwen dat de technische vormgeving van het gehele proces gestalte krijgt conform de inhoud van hun functie. Eenieder brengt zijn steentje aan in het mozaïek in de hoop dat het goed zal passen in het grote, goeddeels onbekende geheel. In dit proces vervult de werknemer een rol met dezelfde logische noodzakelijkheid als de technische apparatuur. Hij is even essentieel als elk onderdeel van een schaakspel. Dat verklaart waarom iemand zo gehecht kan zijn aan een functie. Zijn steentje in het mozaïek heeft voor hem iets essentieels. In het kader van een technisch rationeel gebeuren vervult hij een logisch noodzakelijke en bijgevolg – zoals hij de zaken ziet – wezenlijk belangrijke functie. Hij ervaart zijn bijdrage als de 'finishing touch' van het gehele proces. Hier zit – als keerzijde – een heel

zwakke steen. Er is immers altijd een bepaalde, zelfs tergende onzekerheid. Want de mogelijkheid is steeds aanwezig dat vooral bij stagnatie en door voortgang in de verwetenschappelijking van de arbeid, functies veranderen en vervallen. Dat is momenteel op grote schaal het geval. Hierdoor verkeert de werknemer in een nare, tweeslachtige positie. Hij ziet zich als een onmisbare, laatste schakel in een technisch rationeel hoogontwikkeld productieproces en fungeert als eindvergelijking in een model. In zoverre is hij met een strikt logische argumentatie, die gevoelsmatig dikwijls zeer intens wordt beleefd, onmisbaar. Zonder zijn bijdrage gaat het niet. Maar dat is niet het gehele verhaal. Steeds bestaat de mogelijkheid dat het model als zodanig terzijde wordt geschoven door efficiency-verbetering en technische vernieuwing. In zoverre is de techniek een bedreiging. Zo steekt de onverbidelijke logica van de westerse cultuur de kop op in de verwetenschappelijking van de arbeid, vooral tijdens de huidige stagnatie. Links en rechts brengt dat griezelige angst en onzekerheid, in die zin dat delen van het productieproces, die vandaag nog intact zijn, morgen mogelijk worden gereorganiseerd of beëindigd. Dat is de hedendaagse vormgeving van 'arbeid in verdrukking'.

Het bankwezen

Binnen de tanende welvaartsstaat komt niet alleen de arbeid in de verdrukking. Het is tevens zodat het monetaire stelsel, het normale functioneren van de gulden wordt bedreigd en wel om twee redenen. Ten eerste wordt er een druk op het bankwezen uitgeoefend en ten tweede vormen de ontspoorde overheidsfinanciën een gevaar voor het monetair bestel. Bij de bespreking van de bancaire situatie moge het internationale aspect, met name het schuldenvraagstuk – hoe belangrijk ook – buiten beschouwing blijven. Het gaat dus om de binnenlandse

situatie. Daarbij is het van belang dat sinds het einde van de zestiger jaren de rentabiliteit van veel ondernemingen – behoudens enkele uitzonderingen – sterk is verslechterd. Er is, zoals reeds opgemerkt, sinds enige decennia duidelijk sprake van stagnatie in bedrijvigheid en werkgelegenheid, waarbij – althans met betrekking tot de gang van zaken tot nu toe – drie fasen kunnen worden onderscheiden. Aanvankelijk ving het bedrijfsleven de gevolgen van de teruggang overwegend zelf op. De rentabiliteit verminderde, de interne financiering liep terug en de vermogensverhoudingen verslechterden. De ondernemingen poogden hieraan zelf het hoofd te bieden zonder een nadrukkelijk beroep op hulp van buiten. Uiteraard was dat slechts op beperkte schaal mogelijk. Aan het weerstandsvermogen van zelfs het sterkste bedrijf zijn eenmaal grenzen gesteld. Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat, naarmate de stagnatie voortschreed, een aantal bedrijven niet meer zelfstandig de last kon dragen.

Daarmee brak ongeveer in het midden van de zeventiger jaren een nieuwe stagnatiefase aan. Deze heeft als kenmerk dat een aantal ondernemingen een beroep op de overheid moest doen. In een spanningsveld van noodzakelijke steun op korte termijn en het werken volgens ambtelijke procedures moest dikwijls met grote inventiviteit 'iets worden gedaan'. Hierdoor ontstond een gecompliceerd en moeilijk te overzien stelsel van regelingen voor het bedrijfsleven, dat recentelijk in revisie is genomen. Intussen is een derde fase aangebroken waarin – terwijl de overheidssteun op bescheiden schaal wordt voortgezet – de problemen in toenemende mate terecht komen bij het particuliere bankbedrijf. De banken worden in toenemende mate geconfronteerd met betalingsmoeilijkheden van cliënten en komen daardoor in de noodzaak alsmar grotere bedragen toe te

voegen aan de 'voorziening algemene risico's'. Dat was duidelijk in de jaren 1980-1982 het geval en deze tendens zette zich in het eerste halfjaar van 1983 voort. De VAR-toevoeging over deze periode was immers de helft of meer van de toevoeging, die in 1982 plaatsvond. Vanuit dit gezichtspunt is er nog geen verbetering te bespeuren. De situatie, waarin het bedrijfsleven verkeert blijft onverminderd moeilijk: de kredietverliezen die hieruit voor het bankwezen voortvloeien, verminderen nog steeds niet. Maar intussen verbetert wel de rentabiliteit van de banken en zelfs in die mate, dat de nettowinst, uitgedrukt in een percentage van de VAR-toevoeging, stijgt. Op dit punt is er duidelijk sprake van een ombuiging. Uit de tabel 'winstontwikkeling en toevoeging VAR' blijkt immers dat het desbetreffende percentage in de periode 1980-1982 steeds maar daalde. Hieraan is in 1983 een einde gekomen. Uiteraard rijst nu meteen de vraag op grond waarvan de banken er in slaagden deze ombuiging te realiseren. Het een en ander is niet het gevolg van een activiteitenvergroting. De grote groei van het bancaire bedrijf door gestadige uitbreiding van de kredietverlening, die zo kenmerkend was voor de zeventiger jaren, is immers vrijwel tot stilstand gekomen. De verbetering van de bancaire rentabiliteit heeft andere oorzaken. In dit verband is het ABN-halfjaarbericht interessant en representatief, waar het vermeldt dat het resultaat over het eerste halfjaar van 1983 'in belangrijke mate in gunstige zin is beïnvloed door een verbeterde rentemarge in het binnenlandse bedrijf en door verhoogde provisie-inkomsten.....'. Voorts pogen de banken met wisselend succes de kostenontwikkeling nogal stringent in de hand te houden. Vanuit deze achtergrond is het gewenst de verbetering van de bancaire rentabiliteit genuanceerd te beoordelen. Dat de banken er in slagen om de kostenstijgin-

gen zoveel mogelijk te beperken is uiteraard een goede zaak, maar heeft als keerzijde de mogelijkheid van vrij grote sociale spanningen. Men denke in dit verband aan het eventuele werkgelegenheidsverlies door automatisering.

Deze gang van zaken plaatst het bankwezen reeds nu in een sociaal spanningsveld. Voorts is de verbetering van de rentemarge een opmerkelijke aangelegenheid. Uiteraard heeft ook deze een positieve betekenis, omdat zij er mede voor zorgt dat de bancaire solvabiliteit niet verder verslechtert. Daarmee kan de vermogenspositie van het bankwezen aanvaardbaar en vertrouwenwekkend blijven. De verbeterde rentemarge draagt er toe bij dat de zorgwekkende economische situatie niet via afwenteling van kredietverliezen vanuit het bedrijfsleven het bankwezen onder zo'n sterke

druk gaat plaatsens, dat het met een vertrouwenscrisis kan worden geconfronteerd. Dat is echter slechts één kant – en wel de goede – van de zaak. Het moge immers van groot belang worden geacht dat het bankwezen, – dat de laatste jaren toch wel enige averij heeft opgelopen – niet op grote schaal onder spanning komt te staan. Van de andere kant is het echter zo dat deze relatief gunstige positie te danken is aan het vrij hoge intrestniveau; vooral de korte rente is – onder andere met een heel attent opslagensysteem – nogal hoog. Het een en ander betekent dat de bancaire crediteuren per saldo binnen een nog steeds moeilijke economische situatie de lasten dragen. Dat geeft toch wel te denken.

De overheid.

De verhouding van het politieke gezag tot het geld is van oudsher een tweeslach-

Winstontwikkeling en toevoeging VAR (in mln. gld.)

	1980	1981	1982	1983 ¹
<i>Algemene Bank Nederland</i>				
a) nettowinst	309	341	358	229
b) VAR-toevoeging	300	495	648	324
c) in percentage van b)	103	69	55	71
<i>Amro-Bank:</i>				
a) nettowinst	276	263	163	106
b) VAR-toevoeging	285	475	850	475
c) in percentage van b)	99	55	19	22
<i>Middenstandsbank:</i>				
a) nettowinst	183	148	90	55
b) VAR-toevoeging	214	310	500	290
c) in percentage van b)	86	48	18	19
<i>Rabo-bank:</i>				
a) nettowinst	529	528	489	301
b) VAR-toevoeging	377	473	580	315
c) in percentage van b)	140	112	84	96

1) Eerste halfjaar.

tige aangelegenheid. Enerzijds streeft sinds mensenheugenis de staat naar een deugdelijk geldstelsel. Daarom was de muntslag – welke vermoedelijk voor het eerst plaatsvond rond 700 v. Christus in Lydië en in enkele kleine Griekse staten – een grote vooruitgang. De overheid ging zorgen voor een monetaire wetgeving en haar stempel op een stuk edel metaal was een garantie voor een juist gehalte aan goud of zilver. Dat was een belangrijke stap in de richting van een geordend geldwezen. Maar anderzijds is het monetaire bestel in de loop van de tijd dikwijls het slachtoffer geweest van regeringen die meenden – onder andere ter financiering van oorlogen en verkwistende hofhuishoudingen – ‘durch heimliche Verschlechterung oder durch sonstige Machenschaften Gewinn einzustreichen’. Er is weinig nieuws onder de zon als het om monetaire aangelegenheden gaat. Wij beleven de aangeduide tweeslachtigheid momenteel immers op een eigentijdse wijze. Het dualisme blijkt al snel als wij letten op het overheidsfinancieringsstekort. In 1983 zal dat – zoals gezegd – f 42 miljard bedragen en in 1984 f 41,4 miljard. Het een en ander betekent, rekening houdende met traditionele onzekerheden en tegenvallers, dat er de facto nog niet van een vermindering kan worden gesproken.

Uiteraard moet wel op de een of andere manier in de middelen worden voorzien. Er zijn twee mogelijkheden om het gat te dichten. Deze zijn een beroep op de kapitaalmarkt en de creatie van nieuwe liquiditeiten, oftewel monetaire financiering. In de huidige situatie leveren beide een gevaar op voor het monetaire bestel. Deze paragraaf blijft beperkt tot het kapitaalmarktberoep. De overheid toonde hiervoor de laatste jaren een opvallend grote belangstelling. In 1978 trok zij nog maar 23,1% van het aanbod naar zich toe. In 1982 was dat 71,9%. Deze tendens zet zich in 1983 en 1984 voort. Zo is

de overheid momenteel met grote nadruk de dominerende partij bij de vraag naar kapitaalmarkt middelen. Daarmee wordt op het monetaire bestel een bedenkelijke invloed uitgeoefend, hetgeen duidelijk wordt als we letten op de verhouding van de rente tot de inflatie. In het midden van de zeventiger jaren beliep de geldontwaarding 8 à 9%. Als wij er voorts rekening mee houden dat – als voorbeeld – in 1976 het rendement van de drie nieuwste staatsobligaties 8,95% bedroeg, beliep de reële rente – intrest minus inflatie – in die dagen ongeveer 1%. Dat was erg laag. Mede onder invloed van het grote overheidsfinancieringsstekort is hierin de laatste jaren een ingrijpende verandering gekomen. Zoals gezegd werd de overheid de dominerende vrager op de kapitaalmarkt, terwijl tegelijkertijd het bedrijfsleven sterk in de verdrukking kwam.

Deze twee factoren spelen een rol van betekenis. De omvangrijke vraag naar middelen van overheidswege dreef de rente sterk omhoog en de stagnatie in het bedrijfsleven leidde tot een fikse daling van de inflatie; bij een stagnatie durven ondernemers de prijzen niet te verhogen uit vrees voor afzetverlies. Hierdoor steeg de reële rente sterk en uiteraard de overheidsintrestlast. In 1975 beliepen de rentebetalingen van de overheid 1,4% van het nationaal inkomen. In 1980 was dat reeds 2,3% en dit jaar 4,4%. Als het financieringsstekort op het huidige hoge niveau blijft vereisen de intrestbetalingen in 1985 reeds 6% van het nationaal inkomen. Het einde van die stijging is daarmee nog geenszins in zicht. Hiermee is een eigenaardige situatie ontstaan. De overheid moet veel geld lenen om de intrest te kunnen betalen. Omdat haar kapitaalmarktberoep erg groot is, is de reële rente zeer hoog en deze noopt – via een hoge intrestlast – tot grote leningen, enzovoort.

Veel hangt nu af van het vertrouwen van de belegger in de soliditeit van de over-

heid als debiteur. In het algemeen zal er geen ernstig wantrouwen met betrekking tot een debiteur bestaan als hij geen krediet behoeft op te nemen om de rente te kunnen betalen. Dat is in feite met de Nederlandse overheid reeds enige jaren niet meer het geval. Illustratief hiervoor is dat het financieringstekort dit jaar bijna het drievoudige bedraagt van de rentelast, ter grootte van $\pm f$ 15 miljard. Met dit alles zijn de overheidsfinanciën in relatie tot het monetaire bestel in een kritische fase gekomen, omdat leningen moeten worden afgesloten ter betaling van de intrest. Weliswaar kan de Nederlandse overheid zich zo'n situatie wel gedurende enkele jaren permitteren. Het lijkt echter in toenemende mate nodig rekening te houden met de mogelijkheid dat de belegger er van overtuigd raakt dat de overheid – als zij niet écht orde op zaken stelt – niet in staat is om haar financiën ordelijk in de hand te houden. De gestadige vergroting van de schulden en intrestlast is voor hem een teken aan de wand. Een overheid, die niet in staat blijkt te zijn haar inkomsten en uitgaven op een correcte wijze in evenwicht te houden, wentelt in feite haar probleem af op de belegger. Ondanks het succes van de jongste staatsleningen lijkt het nodig ernstig rekening te houden met de mogelijkheid dat zo'n 'shock' zich bij de belegger kan voordoen.

Geld in de gevarenzone

Vergelijkbaar met 'arbeid in verdrukking' past nu – gelet op de mogelijkheden voor een monetaire crisis, een korte beschouwing over het geld in de gevarenzone. Kenmerkend voor het geld is dat het symbolisch ruilwaarden aangeeft. Bijgevolg is het geld een relatieve aangelegenheid, in die zin dat het niet los van ons kan functioneren. Het geld behoort – kenmerkend voor de gemengde westerse economie – van nature als een menselijke creatie tot onze samenleving. Wij creëren

immers de ruilwaarden, die het geld symbolisch aangeeft. Voorts maakt het geld bij aanwending in het economisch verkeer een ontplooiing in vrijheid mogelijk. Daarbij zijn het economische en het morele nauw op elkaar afgestemd. Want het is slechts mogelijk om door geldgebruik economische waarden in het ruilverkeer te verwerkelijken, als wij erop kunnen rekenen dat daarbij aan de wederzijdse intenties van partijen wordt voldaan. Het gaat hierbij niet alleen om een goede kwaliteit van de goederen en diensten die worden geruild, maar ook om het juiste functioneren van het geld in de loop van de tijd.

Deze aangelegenheid heeft twee aspecten. Het ene houdt in dat voor betrokkenen – met name voor hen die het geld als reken-, ruil- en spaarmiddel gebruiken – een grote mate van vrijheid bestaat. Vrijheid echter – komende nu tot het tweede aspect – brengt verantwoordelijkheid met zich mee. Dat is voor de hand liggend, want zodra ik op basis van eigen initiatief een besluit neem, kan mij worden gevraagd naar het waarom van deze beslissing. Als ik de vrijheid van de vragsteller respecteer zal ik passend antwoorden; dat is verantwoording afleggen. De vrijheid die wij hebben bij het geldgebruik is driedelig. Daarbij gaat het op de eerste plaats om de keuze van de aard van de geldeenheid. Hoewel deze keuzemogelijkheid waarschijnlijk wat onduidelijk is, omdat er niet dagelijks gebruik van wordt gemaakt, is het toch wel zo, dat in onze samenleving slechts dat geld kan functioneren, dat als zodanig door ons wordt aanvaard. De monetaire geschiedenis leert dat in een volkshuishouding steeds geld functioneert conform de dominerende gedachten omtrent de inrichting van de samenleving en de praktische vereisten van het economische verkeer. Momenteel is onze geldeenheid een rekeneenheid in de gedachten van eenieder voor het aangeven van economi-

sche waarden, terwijl zij in chartale of girale vorm tevens dient als algemeen aanvaard ruilmiddel en als middel ter vermogensvorming. De aanvaarding van de geldeenheid in deze vorm steunt op het vertrouwen, dat zij binnen het vigerende maatschappelijke bestel morgen op vrijwel dezelfde wijze als reken-, ruil- en spaarmiddel zal fungeren, zoals zij dat vandaag doet. Als een bepaalde geldeenheid is gekozen – en hier begint reeds de verantwoording – dient alleszins redelijk aan de verwachtingen omtrent de vervulling van de drie geldfuncties te worden voldaan. Dit vereist vooral dat de groei van de liquiditeitenmassa binnen aanvaardbare grenzen blijft en dat het particuliere bankwezen bedrijfseconomisch gezond is.

De tweede geleding van de monetaire vrijheid houdt in dat de houder, dan wel bezitter – al dan niet direct – de ene liquiditeitsvorm in een andere kan omzetten. Ook hierin schuilt, evenals bij de keuze van de geldeenheid, op het eerste gezicht weinig opwindends. Met een grote mate van vanzelfsprekendheid is immers, bij wijze van voorbeeld, giraal geld in chartale vorm opvraagbaar. Men denke over de betekenis hiervan toch niet al te geringschattend. Sommige waardevolle aangelegenheden zijn nu eenmaal soms zo vanzelfsprekend, dat wij het werkelijke belang ervan niet dagelijks ervaren. Dat is ook hier het geval. De substitutiemogelijkheid is betekenisvol, hetgeen spoedig blijkt bij een vergelijking met Oosteuropese geldstelsels, waarbinnen deze niet bestaat. De strikte – zelfs wettelijke – scheiding van het chartale en het girale geldgebruik aldaar legt dan wel erg grote beperkingen op.

Intussen is hier iets essentieels van het vrijheidsgebruik in een gemengde economie aan de orde. Waar het om gaat is dat vrijheid weliswaar een mogelijkheid biedt tot doen van een keuze, maar tegelijk vraagt daarvan een bescheiden ge-

bruik te maken, teneinde haar – i.c. de vrijheid als zodanig – als keuzemogelijkheid – intact te laten. Een ongenueanceerd gebruik van de vrijheid kan leiden tot haar vernietiging. Met dit gevaar worden wij nu duidelijk geconfronteerd. De mogelijkheid om de ene liquiditeitsvorm in een andere om te zetten is van positieve betekenis en juist daarom is het bedenkelijk als – bijvoorbeeld door een 'run op de bank' – daarvan binnen een korte tijd een massaal gebruik zou worden gemaakt. Dat zou leiden tot ernstige ontwrichtingen. Men denke zich als voorbeeld de consequentie in voor het betalingsverkeer en het bankwezen van een omvangrijke omzetting van giraal geld in bankbiljetten. De consequenties hiervan zijn inderdaad ontwrichtend. De tweede geleding van de monetaire vrijheid – de mogelijkheid voor eenieder om veranderingen aan te brengen in de compositie van de liquiditeitenmassa – vereist dan ook ter verantwoording een 'beperkt gebruik maken van.....', in die zin dat geen rigoureuze veranderingen in de desbetreffende samenstelling worden aangebracht. De derde geleding van de monetaire vrijheid heeft betrekking op het alternatief kunnen aanwenden van het geld als ruil- of als spaarmiddel. De vrijheid op dit punt is aanwezig omdat wij in ons sociaal-economische bestel – andermaal in afwijking van Oost-Europa – geen planmatige voorgeschreven, dan wel nadrukkelijk gereguleerde aanwending van het geldbezit kennen.

Andermaal raken wij hier iets essentieels van het vrijheidsgebruik. Het is zo, dat dit gebruik steeds gestalte krijgt binnen een bepaalde historische situatie – ofwel binnen zekere grenzen van plaats en tijd –, waarbij het van belang is dat dan bepaalde delen van de liquiditeitenmassa reeds in de ene of andere richting zijn aangewend. Bij het aanbrengen van veranderingen hierin past voorzichtigheid. De produktie en consumptie zijn immers

zo op het bestaande afgestemd, dat massale wijzigingen in de aanwending van liquiditeiten op korte termijn tot ernstige verstoringen kunnen leiden. Men denke hierbij als voorbeeld aan de gevolgen van een scherpe daling van de besparingen en een evenredige vergroting van de consumptieve bestedingen. Een verantwoord gebruik van de derde geleiding van de monetaire vrijheid – het alternatief kunnen aanvaarden van het liquiditeitenbezit als ruil- of spaarmiddel – vereist bijgevolg dat daarin slechts evolutionaire veranderingen plaats hebben, vooral met het oog op de mogelijk funeste consequenties van het een en ander voor de afloop van het economisch proces.

Ombuigingspogingen

De drie monetaire vrijheden, die op het eerste gezicht misschien nogal vanzelfsprekend zijn, vormen de grondslagen voor het geldstelsel in onze gemengde economie. Waar het nu om gaat is dat het geld op bevredigende wijze binnen het kader van de vigerende monetaire orde kan functioneren als reken-, ruil- en spaarmiddel, oftewel zonder aantasting van de monetaire vrijheden. Ontwrichte overheidsfinanciën vormen op dit punt een gevaar. Het is dan ook zo dat bij een uitblijven van een werkelijke ombuiging de kans groot is dat – met een tanend beleggersvertrouwen in de overheid als begin – de crisis uitmond in een aantasting van het monetaire bestel. Een paniek rondom de gulden kan leiden tot een diepgaande verandering van onze monetaire orde. Tot voor kort moesten we met zo'n mogelijke gang van zaken ernstig rekening houden. De voornemens om orde op zaken te stellen – zoals de 1%-operatie en Bestek '81 – waren nogal zwak. Daarbij werd immers onvoldoende beseft dat aan de steeds maar zwaarder drukkende collectieve last en de al maar groter wordende geldnood van de overheid grenzen moeten worden gesteld.

Tot voor kort ontbrak een duidelijk en krachtig ombuigingsbeleid vanwege de idee dat de marktsector de kosten wel dragen kan. Maar dat is uiteraard niet juist. Daarmee werd evenwel duidelijk dat het grootste probleem van onze tanende welvaartsstaat een bestuurlijke crisis is; een onthutsend onvermogen om een deugdelijk herstelbeleid te voeren. Op dit punt is nu een duidelijke verandering ingetreden. Er is iets veranderd vergeleken met de aanpak van anderhalf à twee jaar geleden. De Miljoenennota-1984 bevat een pakket beleidsmaatregelen, dat op kasbasis het volgend jaar f 10,6 miljard moet opbrengen. De voorgestelde maatregelen zijn dan ook ingrijpend. Voor het eerst sedert een decennialange stijging zullen de collectieve uitgaven – uitgedrukt in een percentage van het nationaal inkomen – met 1% naar beneden gaan. De salarissen van de ambtenaren en trendvolgers dalen met 3,5%. Voorts wordt op de Rijksbegroting f 2,9 miljard bespaard en in de sector van de volksgezondheid f 1,1 miljard. Toch leidt dit alles nog niet tot een vermindering van het financieringstekort. In 1983 zal dit f 42 miljard (12,4%) bedragen en in 1984 f 41,4 miljard (12,1%). Dit hangt samen met lastenverlichtende maatregelen voor het bedrijfsleven, in het kader waarvan onder andere het tarief van de vennootschapsbelasting zal worden verlaagd van 48% naar 43%. Daarnaast echter zijn er ook nog enige belastingverhogingen in het vooruitzicht gesteld, zoals een stijging van de bieraccijns. Per saldo zal de collectieve lastendruk – belastingen en sociale premies – dalen van 53,5% naar 52,6%. Deze vermindering is heel welkom, maar wel gering. Al bij al gaat het dus om forse maatregelen, die echter per saldo voor wat ombuiging betreft slechts een matig resultaat opleveren. In de Miljoenennota-1984 is dan ook terecht sprake van een maatregelenpakket dat 'historisch gezien uitzon-

derlijk fors is', maar waarvan vooralsnog het resultaat erg bescheiden moet worden genoemd. Dit confronteert ons met de perspectieven voor de ombuiging in de loop van de tijd. Het is eigenlijk wel voor de hand liggend dat de ombuiging op korte termijn geen erg groot resultaat sorteert. Omdat er reeds bijna twee decennia sprake is van een ontwikkeling, die moet worden omgebogen is het niet zo verwonderlijk dat daarmee op zijn minst enige tijd is gemoeid. Dat is echter nog slechts een begin tot een begrijpelijk en aanvaardbaar maken van het gegeven dat zelfs een koene ombuiging in 1984 nog maar een bescheiden resultaat kan opleveren. Het kernpunt van de ombuiging is een verandering in de verhouding van de collectieve tot de private sector. Een zekere herbezinning op deze verhouding in het kader van het ombuigingsbeleid lijkt nuttig en nodig.

Bedrijfsinvesteringen

Tot dusver wordt de verhouding tussen deze twee sectoren overwegend zo gezien dat in de private sector goederen en diensten worden voortgebracht en verkocht op – althans overwegend – de vrije markt. De collectieve sector stelt diensten (veiligheid, onderwijs e.d.) ter beschikking, alsmede bepaalde inkomens (zoals AOW-, werkloosheids- en bijstandsuitkeringen). Voorts verzorgt zij uitgaven die wij als typisch collectief beschouwen, zoals kinderbijslagen en studietoelagen. De financiering van dit alles vindt plaats ten laste van de markt-economie van de private sector. Een zekere uitbreiding van dit beeld is nu gewenst. Het aanknopingspunt daarvoor is het huidige investeringsniveau van de private sector, dat heel laag is. Weliswaar wordt in de Macro-Economische Verkenningen een lichte verbetering van de bruto-investeringen gemeld: zij zullen in 1983 3,5% stijgen ten opzichte van het vorig jaar; het is echter nog de vraag of deze voor-

spelling zal uitkomen. En dan zijn bedrijfsinvesteringen nog erg laag. In de investeringsbeslissingen komt de kijk op de ondernemers op de toekomstige economische ontwikkeling tot uitdrukking. Gegeven het lage investeringsniveau rijst nu de vraag op grond waarvan van ondernemerszijde de toekomstige economische gang van zaken zo somber wordt beoordeeld. Het gaat hierbij voor een goed deel om de reactie op de buitenlandse politieke besluitvorming met betrekking tot de ombuiging van de collectieve sector oftewel om de vraag of naar de opvatting van de ondernemers de regering zal slagen in het ombuigingsbeleid. Gelet op de gang van zaken sedert het midden van de zestiger jaren is er op dit punt veel wantrouwen; misschien zelfs een diepge wortelde achterdocht. Dat kan worden afgeleid van het verloop van de stagnatie tot nu toe. Als er een algemene vermindering van de vraag optreedt kunnen ondernemers daar op drieërlei wijze op reageren. Ten eerste is productie op voorraad mogelijk, ten tweede kan worden besloten tot arbeidstijdverkorting en overwerkbeperking, terwijl ten derde en tot slot werknemers kunnen worden ontslagen, met – impliciet – buiten werking stellen, resp. vernietigen van kapitaal-goederen. De concrete reactie hangt ervan af of de ondernemer binnen niet al te lange tijd een verbetering van de situatie verwacht. Als hij vermoedt dat zo'n verbetering in het verschiet ligt zal hij kiezen voor voorraadproductie en/of arbeidstijdverkorting en overwerkbeperking. In de afgelopen jaren hebben de Nederlandse ondernemers overwegend niet op deze wijze gereageerd. Zij zijn doorgaans – dikwijls als enige mogelijkheid – overgegaan tot bedrijfssluiting en ontslag. Het aantal werklozen belooft intussen immers reeds 810.000 en zal in 1984 stijgen tot 900.000. Bijgevolg hebben we te maken met een structureel-pessimistische ondernemersblik op het vermogen van de

regering om een deugdelijk ombuigingsbeleid te bewerkstelligen. Hiermee wordt de ombuiging een bestuurlijk tijdsprobleem. Gedurende een vrij lange tijd zal een daadkrachtig ombuigingsbeleid nodig zijn om de collectieve last alsmede het financieringstekort substantieel te beperken en om het ombuigingsbeleid voor de private sector geloofwaardig te maken. Dat zal zeker niet gemakkelijk zijn, hetgeen nader blijkt als we letten op de tweede bron van middelen, die de overheid kan aanboren in verband met het financieringstekort en die zij waarschijnlijk in toenemende mate nodig heeft.

Monetaire financiering

De financieringsbehoeften van de overheid zijn zo omvangrijk dat met het beroep op de kapitaalmarkt hierin nog maar moeilijk geheel kan worden voorzien. Weliswaar zou dat wel moeten, want er is een afspraak met De Nederlandsche Bank volgens welke de overheid vrijwel geen beroep op liquiditeitscreatie zal doen. In 1982 is deze overeenkomst nagekomen. Het financieringsgedrag van de overheid leidde het vorig jaar zelfs tot een liquiditeitsvernietiging – oftewel een negatieve monetaire financiering – van *f* 2,4 miljard. Zal dat in 1983 andermaal het geval zijn? Dit jaar stijgt ten opzichte van 1982 het financieringstekort met *f* 14 miljard, zodat het zeer de vraag is of het kapitaalmarkt aanbod wel voldoende zal zijn om hierin te voorzien. Het is in dit verband verontrustend dat – zoals kan worden afgeleid van de Miljoenennota-1984 – in het eerste halfjaar van 1983 reeds voor minstens *f* 6,2 miljard ten behoeve van de overheid monetair is gefinancierd. Op deze wijze kan de uitbreiding van de liquiditeitsmassa – oftewel de geldhoeveelheid in uitgebreide zin – gemakkelijk ontwrichtend worden voor het monetaire bestel.

Gaandeweg wordt dat duidelijk. De geringe inflatie dreigt een verschijnsel te

versluieren dat op een wat langere termijn voor de monetaire verhoudingen wel eens van grote betekenis zou kunnen zijn. Daarbij gaat het er om dat – ondanks de stagnatie – de liquiditeitsmassa nogal sterk stijgt. In dit verband is de gang van zaken in 1982 inzichtgevend, omdat zij in 1983-1984 wordt voortgezet. In 1982 steeg de liquiditeitsmassa met het forse bedrag van *f* 9.249 miljoen. Hiervan was *f* 4.430 miljoen een 'invoer van liquiditeiten' – per definitie gelijk aan het overschot van de betalingsbalans – vooral vanwege het surplus van de lopende rekening. Deze liquiditeitsimport is goeddeels een gevolg van de stagnatie, vermits vooral de invoer van kapitaalgoederen door tanende investeringen heel gering is. Dit jaar zal het overschot van de lopende rekening *f* 12 miljard bedragen en in 1984 zelfs *f* 17,5 miljard. Bijgevolg zal de zeer grote import van liquiditeiten vooralsnog voortgaan. Voorts vond de liquiditeitscreatie in 1982 voor een bedrag van *f* 4.919 miljoen plaats ten behoeve van de geldscheppende instellingen in verband met – aldus het jongste jaarverslag van de Nederlandsche Bank – 'zeer omvangrijke uitzettingen door de banken, vooral in de sfeer van de overheid'. En de Miljoenennota-1984 vermeldt in dit verband: 'De grote financieringsbehoefte van de overheid stimuleerde voorts de banken tot omvangrijke uitzettingen bij de overheid, voor een belangrijk deel gefinancierd met korte middelen, hetgeen eveneens tot liquiditeitscreatie heeft geleid'. Ook dit proces zal waarschijnlijk nog wel even voortgaan.

Het geheel overziend kan worden vastgesteld, dat – ondanks stagnatie en een geringe inflatie – de geldvoorziening momenteel heel ruim is. Een direct gevolg hiervan is een stijging van de liquiditeitsquote – dat is de liquiditeitsmassa uitgedrukt in een percentage van het nationaal inkomen – van 35,1 (ultimo 1981) naar

40,4 (begin 1983). Weliswaar blijven de nieuwe – zo overvloedig gecreëerde – liquiditeiten vooralsnog overwegend buiten de transactiesfeer, zodat zich in ons sociaal-economisch bestel in zekere zin en in toenemende mate een 'zwevende koopkracht' ontwikkelt. Door een verlagening van de omloopsnelheid van het geld is dat niet direct een probleem, maar het kan dat wel snel worden als de economie zich herstelt. Immers: dan kan die zwevende koopkracht leiden tot een sterke versnelling van de inflatie in een korte tijd. Zo moet worden geconcludeerd dat ook met deze potentiële inflatie de ontspoorde overheidsfinanciën onverminderd een bedreiging vormen voor het goed functioneren van de gulden in de naaste toekomst.

Besluit.

Resumerend kan worden vastgesteld dat het ombuigingsbeleid, waarnaar de huidige regering met kracht streeft, betrekking heeft op een beperking van de collectieve sector ten gunste van de markteconomie. Bij dit beleid gaat het in concreto om een vermindering van de collectieve lasten – belastingen en sociale premies – en om een verkleining van het financieringstekort. De zin van dit beleid is gelegen in een gelijktijdige verbetering van de werkgelegenheid en het handhaven van een gezond monetair bestel.

Als het onverhoopt niet zou lukken het ombuigingsbeleid effectief en op langere termijn te voeren, dreigt het gevaar dat de verslechtering van de maatschappelijke positie van de werknemers en de geleidelijke ondermijning van het Nederland-

se geldstelsel zich voortzetten. Het is verontrustend dat menigmaal over het hoofd wordt gezien dat het ombuigingsbeleid noodzakelijk is terwille van de gewenste positie van de arbeid en het geld in onze samenleving.

Als het ombuigingsbeleid in de naaste toekomst onvoldoende zou zijn, zal dit betekenen dat door een blijvend zware kostendruk en een al te hoge rente de werkgelegenheid steeds maar afneemt, terwijl dan gelijktijdig de betrouwbaarheid van de overheid als debiteur meer en meer onder druk komt te staan. Tevens wordt dan door noodzakelijke monetaire financiering en de ontwikkeling van een zwevende koopkracht – een ontwikkeling in die richting is reeds duidelijk waarneembaar – een potentiële inflatie gecreëerd, die zal overgaan in een werkelijke en substantiële geldontwaarding als enig economisch herstel optreedt. Omdat het gelijktijdige gevaar van een te ver doorgeschoten collectieve sector voor de arbeid en het geld doorgaans nog te weinig wordt onderkend, wordt de betekenis van het ombuigingsbeleid, waartoe vooral met de jongste Miljoenennota zo duidelijk is besloten, nogal eens onderschat. Bijgevolg confronteert dit beleid ons met de vraag of Nederland er in zal slagen vanaf nu gedurende een reeks van jaren voldoende bestuurlijke daadkracht op te brengen om met betrekking tot de arbeid en het geld structureel orde op zaken te stellen.

door prof. mr. C.A.J.M Kortmann

Prof. dr. C.A.J.M. Kortmann is hoogleraar Staatsrecht en Algemene Staatsleer aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Hij reageert op de column van mr. W.C.D. Hoogendijk 'Private instellingen, publieke verantwoordelijkheden' in Christen Democratische Verkenningen nr. 9/83.

Umwertung aller Werte

De column van mr. W.C.D. Hoogendijk in Christen Democratische Verkenningen 1983, nr. 9, blz. 442-443 getiteld 'Private instellingen, publieke verantwoordelijkheden' nodigt uit tot commentaar, al was het maar omdat de indruk zou kunnen ontstaan dat schrijvers opvatting die van het CDA is. De mijne is zij in ieder geval niet en ik hoop dat Hoogendijks inzichten niet die van het CDA zijn of zullen worden.

Stelling 1 van Hoogendijk: 'De verantwoordelijkheid die de overheid aanvaardt voor de voorziening van water e.d. is niet wezenlijk verschillend van de verantwoordelijkheid die de overheid aanvaardt voor de voorziening aan onderwijs, aan gezondheidszorg, aan bibliotheken, aan theaters.....'

Ik kan mij eerlijk gezegd niet goed voorstellen dat Hoogendijk dit echt meent. Reeds beschouwing van een aantal grondrechten vervat in de Grondwet en internationale verdragen doet zien dat er wel degelijk onderscheid is. De vrijheid van bijv. onderwijs en opvoeding wordt daarin gegarandeerd om de burger te vrijwaren van indoctrinatie door de overheid. De *geestelijke* vrijheid wordt door deze grondrechten beschermd. Voorziening van water e.d. is in beginsel een waarden-neutrale (overheids)activiteit die de burger weliswaar in een positie van materiële afhankelijkheid van de leverancier kan brengen, doch die hem in geestelijk opzicht geheel vrij laat. De grondrechten garanderen dan ook geen vrijheid van keuze van de waterleverancier e.d. Juist op de terreinen van onder-

wijs, gezondheidszorg en cultuur (bibliotheken, theater, film enz.) past een zeer terughoudende rol van de overheid, daar anders het gevaar dreigt dat zij gaat beslissen over de waarde van opvattingen van de burgers, over de zin van leven en lijden (euthanasie, abortus, maar ook pastorale zorg in het algemeen). Indien men Hoogendijks visie doortrekt, valt er ook geen principiële reden meer aan te geven waarom de overheid niet ook de 'verantwoordelijkheid' zou overnemen voor de voorzieningen op religieus of levensbeschouwelijk terrein. We zouden zo snel weer belanden bij de terecht zo verfoeide staatsgodsdienst. Voorzover de overheid op deze terreinen van 'geestelijke' aard taken op zich neemt, dienen deze voornamelijk van financieel-technische aard te blijven. Zodra de overheid zich gaat bemoeien met de inhoudelijke aspecten van deze activiteiten ontstaat onmiddellijk het gevaar van beknotting van de geestelijke vrijheid. Dit gevaar zien we ten voeten uit bij de ruime uitleg die de laatste jaren in de onderwijswetgeving aan het begrip 'deugdelijkheidseisen' is gegeven.

Met deze eerste stelling hangt samen *stelling 2* van Hoogendijk: 'Ik denk niet dat deze verantwoordelijkheid op principiële gronden aangevochten kan worden. Zoals de *charitas* zich ontwikkeld heeft tot sociale wetgeving, zo heeft het particuliere initiatief zich ontwikkeld tot publieke voorziening'.

Deze stelling van Hoogendijk bevat een bekende truc: uit feiten – aangenomen al dat de constatering daarvan juist is – worden normen afgeleid. Moet men zich echter niet afvragen of de verstatelijking, die inderdaad op veel punten heeft plaatsgevonden, *principieel onjuist* is? Moeten wij – niet alleen het CDA, maar ook andere politieke partijen – niet weer terug naar het *principe* dat zoveel mogelijk voorzieningen, en zeker die van 'geestelijke' aard, door het particulier initiatief gedragen moeten worden? Dit principe berust enerzijds op de erkenning van de individuele vrijheid van de mens zijn leven zelf in te richten, anderzijds op de erkenning van de mens als sociaal wezen, die medeverantwoordelijkheid draagt voor de noden en behoeften van zijn medemens. De bevoegdheid en ook wel de plicht van de overheid op te treden is in principe een subsidiaire, die eerst daar ontstaat, waar een gebrekkige voorziening in die noden en behoeften in onaanvaardbare mate afbreuk doet aan de menselijke (gelijk)waardigheid. Het moet niet zo zijn dat, als er in de private sfeer eens iets minder 'goed' wordt verricht, de overheid dan maar meteen moet optreden. Bovendien blijkt, indien zij het toch doet, maar al te vaak dat dan voor het ene defect het andere in de plaats treedt.

Daarmee kom ik aan *stelling 3* van Hoogendijk: 'Het blijkt namelijk mogelijk de uitvoering van de overheidsverantwoordelijkheid in handen te geven van private rechtspersonen.....; het beheer van deze instellingen.....(dient) in overwegende

mate te geschieden naar publiekrechtelijke maatstaven'.

In deze stelling worden de zaken eerst pas goed op hun kop gezet. Immers, als principe wordt de overheidstaak geponeerd. Deze kan men weliswaar door particulieren laten uitvoeren, doch slechts als waren zij publiekrechtelijke organen of leden daarvan (zie Hoogendijks vergelijking met raads- en statenleden en de decentralisatie). In Hoogendijks visie is de overheidstaak in principe kennelijk primair en, in beginsel, alomvattend. Slechts om praktische redenen (complexiteit) worden particulieren ingeschakeld en dit volgens regels van publiekrecht. Het is een visie die in Oostblokstaten niet zou misstaan: de staat moet en mag alles; voorzover particulieren optreden doen zij dit als orgaan van de staat. Ook is het een visie die sterk doet denken aan de opvattingen van de PvdA ten tijde van de voorbereiding van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Het komt mij voor dat in CDA-optiek een diametraal ander standpunt moet worden gekozen, dat globaal luidt als volgt: het blijkt mogelijk en is (soms, nogal eens) noodzakelijk private activiteiten (deels) in handen te geven van publiekrechtelijke organen, doch dit dient slechts met grote behoedzaamheid te geschieden en, wanneer het is geschiedt, dient regelmatig te worden bezien of de overheidstaak niet weer kan worden geprivatiseerd en dit niet in de vorm 'publiekrechtelijke privatisering' zoals Hoogendijk voor ogen staat.

Hoogendijk stelt aan het slot van zijn bijdrage dat, indien zijn zienswijze juist is, die tot een aantal consequenties voert, die het nadere overdenken waard zijn. Dat is ongetwijfeld juist. Zelfs bij enig overdenken vloeien uit zijn visie gevolgen voort, die iedere rechtgeaarde christen-democraat en zelfs iedere 'gewone burger' de schrik op het lijf zullen jagen:

volledige verstatelijking van het onderwijs, de gezondheidszorg, het cultuurbeleid, toepassing van het vertegenwoordigend stelsel en waardenneutraliteit op alle niveaus enz., zoals het geval is bij de organen die wij nu tot 'de overheid' rekenen. Een beklemmend vooruitzicht.

50 **Column: Economische wetenschap en politiek***door prof. dr. C. J. Rijnvos*52 **Het centrale overheidsmotief***door prof. dr. J. W. Schneider s.j.*

In het oktobernummer van 1983 is de heer Dengerink ingegaan op een aantal vragen over de rol van de overheid, die rezen na een groepsgesprek over dit thema (weergegeven in het meinummer 1983). De heer Schneider stelt dat het praten over een centraal overheidsmotief een abstractie is. Centraal staat niet een overheidsmotief, maar de staatstaak: daarbij dient de overheid de vraag gesteld te worden naar de betekenis van de vrijheid van de mens en de grenzen van overheidsbemoedigen.

60 **De uitholling van het afschrikkingsevenwicht***door drs. J. H. Emck*

De schrijver stelt dat niet zozeer het aantal van de verschillende wapens een ondermijning is van het thans bestaande afschrikkingsevenwicht, maar veeleer een voortdurende kwalitatieve verbetering van de bewapening.

Hij constateert dat de beide uitgangspunten van het CDA – de wens tot het terugdringen van de wapenwedloop en trouw aan het bondgenootschap – steeds meer met elkaar in strijd lijken te komen, en pleit voor een wederzijds door daden onderstreept niet-aanvalsverdrag.

67 **Kerk en regime in Nicaragua en Polen: kansen op eigen wegen?***door dr. R. Th. J. Buve en dr. W. Rood*

Nicaragua en Polen hebben twee politiek-historische overeenkomsten: beide landen bevinden zich in de positie van achtertuin van machtige buurlanden, en beide hebben lange tijd een zwakke politieke structuur gekend en geleden onder het probleem van periodiek moeilijke bestuurbaarheid als gevolg van interne conflicten. In dit artikel worden de verschillen tussen de regimes en de positie van de kerk nader aangeduid.

87 **De erfachtelijke positie van de langstlevende echtgenoot: een strijd tussen bloedverwantschap en rechtvaardigheid***door prof. mr. M. J. A. van Mourik*

Sinds geruime tijd vindt discussie plaats over de positie van de langstlevende echtgenoot in het erfrecht. Dient de langstlevende echtgenoot of dienen de kinderen van de overledene het primaat te hebben? Op basis van de gedachte dat de verzorging van de langstlevende echtgenoot een uiting van posthuwelijkse solidariteit is, geeft de auteur de voorkeur aan 'de warmte van de verzorgingsbetrekking' boven 'het kille feit der bloedverwantschap'.

96 **De financiële soliditeit van de ontwikkelingsbegroting***door drs. H. J. B. Aarts*

Het verkiezingsprogramma van het CDA 'Om een zinvol bestaan' begint met een hoofdstuk over internationale solidariteit. Continuïteit en kwaliteit van de ontwikkelingshulp dienen gewaarborgd te worden. Een voorwaarde daarvoor is de financiële soliditeit van de begroting, reden waarom de heer Aarts deze aan een onderzoek onderwerpt.

Economische wetenschap en politiek

Vanaf het begin in 1927 tot enkele jaren na de tweede wereldoorlog domineerde in de Tilburgse Katholieke Hogeschool de gedachte dat de economie een levensbeschouwelijke grondslag moet hebben. Op basis van een 'sociale leer van de Kerk' waren de Tilburgse colleges doortrokken van specifieke opvattingen omtrent de eigendomsorde, de gezagsstructuur en de inrichting van de maatschappij volgens uitgangspunten, zoals die waren neergelegd in sociale encyclieken en andere kerkelijke documenten. Deze werkwijze, werd vanaf het begin der jaren vijftig goeddeels verlaten.

Het economisch denken werd goeddeels losgemaakt van levensbeschouwelijke grondslagen. De economie ontwikkelde zich meer en meer in een exact-analytische richting. Met het predikaat 'waardevrijheid' kwam zij, voor wat haar methode betreft, vrijwel op één lijn met de natuurwetenschappen.

Concreet kwam dit tot uiting in een wiskundige modelmatige benaderingswijze. De economie kreeg een zuiver theoretische strekking in dié zin dat zij uitsluitend tot taak had om logisch-analyserend bepaalde verbanden op te sporen. In feite werd hierbij het economisch proces als een strikt logisch geordend geheel vóórondersteld. De economische wetenschap behoefde dan ook slechts op zuiver rationele, – en bijgevolg bij voorkeur op een mathematische – wijze dit proces te beschrijven.

Onder het predikaat 'waardevrijheid' plaatsten mathematisch-ingestelde economen zich op een theoretisch eiland. Reeds in de zestiger jaren rees hiertegen verzet. Het werd duidelijk dat een geheel

waardevrije sociale wetenschap in feite niet bestaat. Dat geldt ook voor de economie. Die moet beginnen met het formuleren van begrippen, die waardeopvattingen insluiten ter voorbereiding van de wiskundige benadering, bijvoorbeeld met het noemen van ondernemingsgewijze productie, winstmaximalisatie en grensnutnivellering. Onder de vlag van waardevrijheid werd in feite in de fase-Schouten een liberaal-georiënteerde maatschappijopvatting binnen de Tilburgse economie gecontinueerd.

Uiteraard ontstond hierdoor een ambivalente situatie, met name voor wat de verhouding van de economie tot de politiek betreft. In beginsel werden beider terreinen als strikt gescheiden beschouwd, maar als puntje bij paaltje zou komen werd de economie toch wel in staat gebracht om politieke adviezen te geven, ook al zouden deze vanwege de gekozen methode nogal dogmatisch en onpraktisch kunnen zijn. Dit is de achtergrond van het plan-Schouten, dat in de jaren 1981-1982 zoveel bekendheid kreeg.

De kern van dit plan was, zoals Schouten destijds zelf zei, 'nominale bevrozing van de lonen en compenserende belastingmaatregelen'. Hiermee werd uiteraard het werkelijke probleem – het té grote financieringstekort van de overheid – nog groter; in zoverre was het plan heel onpraktisch. Maar als vanuit een schijnbaar methodologisch – vanwege de strikte rationaliteit – sterke vesting zo'n standpunt wordt vertolkt, is dat uiteraard koren op de molen van politici, die een beperking van het overheidsfinancieringstekort geen grote prioriteit geven. In zoverre school in het plan-Schouten iets destruct-

tiefs met betrekking tot het gewenste herstelbeleid.

Intussen herhaalt zich de geschiedenis. In het jongste nummer van het 'Maandschrift Economie' betogen de Tilburgse hoogleraren Schouten en Kolnaar: 'Het financieringstekort dient in tegenstelling tot het huidige beleid naar onze mening omlaag gebracht te worden door eerst en vooral te bezuinigen in de sfeer van de kapitaaloverdrachten. Steun aan investeringen en bedrijven moet, als ze nog gegeven wordt, bij voorkeur en in meerderheid gegoten worden in de vorm van kredieten tegen een redelijke rentevergoeding. Een uitgebreide kosten-batenaanalyse is hierbij noodzakelijk...'. Het dogmatische – op dit punt is er eigenlijk maar weinig verschil tussen de periode Cobbenhagen en de fase-Schouten – in deze stellingname is hierin duidelijk waarneembaar, alsmede het onpraktische. Als door een herziening van de kapitaaloverdrachten het financieringstekort substantieel moet worden beperkt, wordt de druk op het bedrijfsleven gevoelig vergroot. Daarmee wordt andermaal voor wat het herstel betreft, het paard achter de wagen gespannen.

Voorts is het plan Schouten/Kolnaar vanuit politiek gezichtspunt bedenkelijk omdat het zo gemakkelijk leidt tot het standpunt dat bezuinigingen op andere terreinen dan kapitaaloverdrachten naar het bedrijfsleven niet nodig zijn. Daarmee duidt de beschouwing van Schouten en Kolnaar op tekorten in de beoefening van de economie. Een sociale wetenschap zoals de economie is gericht op het verkrijgen van inzicht in de wetmatighe-

prof. dr. C. J. Rijnvos

den volgens welke het maatschappelijk gebeuren verloopt. Daartoe zijn kritisch en theoretisch denken nodig. Het kritisch-waarderende denken is gewijd aan een beschrijving van de oorzaken der gebeurtenissen in maatschappijverband. Het bevat een aanduiding van normatieve sociale opvattingen. De consequenties der verwerkelijking hiervan worden vervolgens theoretisch denkend geanalyseerd. Deze verbinding van kritiek en theorie is klaarblijkelijk en onmisbaar. Het doel van de maatschappijwetenschappen is immers een betrouwbare verbinding te leggen tussen oorzaak en gevolg in het sociale gebeuren, opdat wij een verantwoord inzicht verwerven in de aard en de strekking van de samenleving, zoals wij die creëren.

Een juiste erkenning van dit tweeledige wetenschappelijke denken zou een kernpunt kunnen zijn bij een heroriëntatie in het Tilburgse economische denken waaraan – dat is de les, die uit het plan Schouten/Kolnaar kan worden getrokken – een grote behoefte bestaat. Zo'n heroriëntatie zou ertoe kunnen leiden dat de economie tegenover de politiek minder dogmatisch en heel wat praktischer wordt. Daarmee zou de economie en de politiek een dienst worden bewezen.

door prof. dr. J.W. Schneider s.j.

Dr. J.W. Schneider s.j. is hoogleraar in het Volkenrecht aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg.

Het centrale overheidsmotief

Ter inleiding

Het hier volgende is een beschouwing naar aanleiding van het gestelde in het meinummer 1983 van dit blad (5/83, p. 238 ad 2), een punt reeds opgepakt door Dengerink in het oktobernummer (10/83, p. 527 e.v.). Men zal merken, dat hier een totaal ander resultaat om de hoek komt kijken. Dengerink, zoals in zijn kringen min of meer gewoonte is, gaat van een deductief bepaald geheel uit en het is natuurlijk hartverwarmend, althans voor mij, dat God en schepping daarbij centraal staan.

Hier ga ik inductief te werk, de enige manier om zinnig over de feitelijke moderne staat te spreken tezamen met mensen, die evenzeer die staat uitmaken als ik en over wie de zon evengoed opgaat als over mij. Zulks laat overigens verdere beschouwingen – ik ben gevoed door Augustinus' *De Civitate* – onverlet.

De vraag naar het centrale overheidsmotief veronderstelt een bepaalde vorm van lezen: wat zou dat motief moeten zijn? De feitelijke vraag, hoe de overheid handelt en uit welke motieven, is zonder diepgaand onderzoek niet te geven en bij voorbaat negatief; er bestaat geen overheid met één motief, maar talloze organen met meer of minder in een bepaalde zin gemotiveerde mensen. Het zou van enig belang kunnen zijn om middels discussie deze overheidsorganen te motiveren om uit een bepaalde conceptie te

handelen. In een onderzoek, dat ondergetekende in de zestiger jaren ondernam naar het functioneren van permanente vertegenwoordigers, kwam overduidelijk naar voren, dat in het gaullistische Frankrijk de president erin geslaagd was om *alle* uitingen van *alle* staatsorganen over en in het buitenland rigoureus langs buitenlandse zaken te leiden en dit departement volledig aan het presidentiële kabinet te onderwerpen. Het gevolg was een eenstemmige Franse diplomatie, die om reden van die unanimiteit een wereldinvloed had buiten alle verhouding. Onlangs werd een groep, die ik in Straatsburg leidde, voorgehouden, dat de stem van Nederland op het gebied van de mensenrechten geheel anders luidt in New York dan in Straatsburg. Toch komt de briefing voor die stem uit hetzelfde departement van Buitenlandse Zaken en is de motivering, zo schijnt het, dat men in

New York wat moreler dient te spreken en in Straatsburg, waar het om concrete mensenrechten gaat, de Nederlandse belangen keihard verdedigd moeten worden tegen al te lastige interpretaties.

Over een centraal motief gesproken!

Vandaar mijn eerste antwoord: praten over een centraal overheidsmotief is een abstractie. Eenmaal op dat niveau aangeland (van allerlaatste normatieve generalisatie?) kan men gerechtigheid, menselijke waardigheid en friedliches Zusammenleben en dergelijke omarmen. Wie heeft ooit van een staat gehoord, waarvan de leiders niet om strijd gerechtigheid, soms zelfs in al zijn gestrengheid, als hoogste motief in hun vaandel voeren? De meeste mensen zullen wel voor de waarheid zijn, en dat blijkt dan hún waarheid te zijn. Politiek bestaat uit het botsen van verschillende gerechtigheidsconcepties, hetgeen zelfs binnen het CDA soms pijnlijk duidelijk is en gemakshalve (!) met partijdiscipline toegedekt.

Maar er is nog een andere reden, waarom een centraal overheidsmotief iets van een hersenschim heeft. De feitelijke staats-taak wordt door de overheid goeddeels niet vastgesteld, maar haar opgedrongen als aan de centrale politieke instantie of de overkoepelende organisatievorm van de maatschappij. De hulpeloosheid van de overheid blijkt wel hieruit, dat alle moderne staten van vergelijkbaar niveau een vrijwel identiek takenpakket kennen, hoezeer de uitvoering kan verschillen. Heeft het veel zin om te zeggen, dat de overheid die taken toch vooral rechtvaardig, menselijk of hoe dan ook moet aanpakken of gaat het in eerste instantie om efficiënt handelen?

Als het niet efficiënt maar wel rechtvaardig moet gaan, wie moet dan de rekening oppakken: de toch al zwaar belaste burger? Is het rechtvaardig hem voor het inefficiënte, maar kennelijk gerechte op-

treden van de overheid te laten bloeden? Eenmaal dat men naar dé taak van de overheid en hét motief gaat vragen, komt men ongewild in dit soort dilemma's terecht, waarvan ieder de onmogelijkheid aanvoelt.

De kwantitatieve omvang van de staats-taak

Gemakshalve zullen wij verder veelal spreken over de staats-taak om uit de hoek van psychologische voorstellingen en motiveringen weg te blijven.

De traditionele staats-taak is langzaam gegroeid, maar voor een groot gedeelte gebleven bij de 'noodzakelijke' opdrachten van de staat, wil een maatschappij geordend leven. Stukken sociale wetgeving kwamen langzamerhand van de grond, maar men moest wachten tot nieuwe economische inzichten à la Keynes ongeken-de mogelijkheden gingen openen voor staatsinterventie, en totdat de tweede wereldoorlog door een ongeken-de mate van sociale controle van het hele maatschappelijke leven het instrument schiep voor de welvaartstaat. Zodoende is de breuklijn tussen de meer traditionele staat en de moderne staat althans voor ontwikkelde democratieën tamelijk scherp te trekken.

De staat heeft talloze taken op zich genomen en alle analyses wijzen er op, dat de vraag ernaar al even hard gegroeid is. Nu lijkt het niet juist een analyse naar wezenskenmerken van de staats-taken uit te laten gaan van de klaarblijkelijke excessen van de zeventiger jaren. Maar eveneens is het voorbarig om over de nadagen van de verzorgingsstaat te spreken.¹⁾

Evenmin als het kerntijdperk kan men dat van de verzorgingsstaat weg-scheppen.

Kenmerkend voor de verzorgingsstaat is enerzijds het groot aantal sectoren, waarop de staat zich beweegt, en anderzijds de ruime keuzemogelijkheid, die zich

1) Zie Ph.A. Idenburg e.a.: *De nadagen van de verzorgingsstaat*, Amsterdam 1983.

daarbij aanbiedt. Een sociaal stelsel, de typische dimensie van de verzorgingsstaat, kan op vele manieren in elkaar worden gezet en daarbij kunnen vele doelen worden nagestreefd van minimum opvang tot maximale wieg-grafverzorging. Maar het technische niveau, waarop de huidige staat opereert, en de daarbij behorende hoeveelheid middelen, die ten dienste staan, verschaffen de mogelijkheid om de traditionele staatstaak – die toch al fors is uitgebreid – verschillend aan te pakken. Men kan de weg opgaan van een geweldig autobaanstelsel of gigantische subsidies voor openbaar vervoer uitgeven, maar beide tegelijk zal meestal wel net te duur uitvallen. Onderwijs kan gratis gegeven worden of er kunnen behoorlijke bijdragen voor worden geëist. Defensie kan zijn geld zetten op het verhogen van wedden of streven naar het idee van burgerdienst en beter materieel. Kortom, kenmerkend voor de moderne staat is de schier onuitputtelijke schaal van mogelijkheden, waardoor de overheid vorm kan geven aan het maatschappelijk leven.

Daarbij zijn twee korte aantekeningen te maken. Vooreerst is de inertie van de consensus meestal zó groot, dat maar tamelijk weinig echte keuzen overblijven in één land, en vervolgens, het feit dat de overheid kan en wil kiezen en sturen betekent niet, dat het allemaal ook zo uitpakt. Men leze slechts de aanklacht van Albeda, *De verloedering van de verzorgingsstaat*, (CDV 10/83 p. 498 e.v.) die overigens voorhoudt op even gigantische schaal hetzelfde anders te doen. Ook de aard van veel te ondernemen taken geeft tegenwoordig bijkomende mogelijkheden tot sturen. Voor vele voorzieningen zijn lange-termijninvesteringen en dito planning nodig. Het feit, dat langere-termijnprojecten na veel investering en/of studie toch weer niet doorgaan, moge de betrekkelijkheid van de zware in het geding gebrachte

principes duidelijk maken en tot bescheidenheid aansporen, maar de overheid kan er niet langs om in die richting stappen te ondernemen. Maar in alle gevallen, waarin de overheid een taak heeft, of heeft opgenomen, zal zij een keus in deze of gene richting moeten maken of zonder veel keus tot actie moeten overgaan. En waar ligt de grens van dit gebeuren? Alternatieve gezondheidszorg toelaten en gaan regelen; het ziekenfonds openbreken voor abortus, baaldagen en plastische chirurgie; medische verantwoordelijkheid meer tot in details door schadevergoeding regelen; de ontslagregeling uitbreiden of loslaten; open gezondheidszorg verdubbelen? Het lijkt niet goed mogelijk om grens of reden aan te geven, waarom de overheidszorg ergens zou ophouden. Betaalbaarheid is ook geen reden, omdat de overheid een veel groter deel van het nationaal inkomen aan zich kan trekken. De limiet is zelfs in socialistische landen niet helemaal bereikt. Bij democratische staten valt er geen dwingende lijn te trekken, tenzij vanwege bepaalde economische wenselijkheden, en er zijn voldoende geluiden, die de grens verder dan nu willen blijven opschuiven.

De kwalitatieve omvang van de staatstaak.

In de uitvoering van de moderne staatstaak kunnen de volgende componenten onderscheiden worden. Vooreerst het wat oudere gegeven, dat in West-Europa tot nog al wat staatsbedrijven geleid heeft. Of de staat die functie door direct of meer indirect ingrijpen uitoefent, is van minder belang, hoofdzaak is de invloed die de staat aldus kan uitoefenen vergeleken met een vrije ondernemingsvorm. Het volgende punt is de subsidiepolitiek. Waar vele noden, zoals onderwijs en gezondheidszorg zonder overheidssteun niet goed denkbaar meer zijn, bestaat de mogelijkheid, dat de overheid zulke gebieden steeds indringender gaat

regelen en wel te meer naarmate de subsidiëring wordt opgevoerd. In feite kunnen zulke regelingen bijkomend als inkomensoverdrachten gaan werken. Een derde vorm is de regelrechte inkomensoverdracht langs het dwingend patroon van de belastingheffende staat. Een vierde component is de overheid als opdrachtgever of investeerder, waardoor de invloed op de economie niet onaanzienlijk is. (Men denke bij ons aan bijvoorbeeld de bouw).

Embryonaal kunnen deze vormen ook vroeger natuurlijk geconstateerd worden, maar het gaat hier om het feit, dat de huidige staat massaal over deze instrumenten beschikt. Daarmee is tevens het sturend vermogen van de staat toegenomen, zowel door de omvang van de staatsmiddelen als door de hoeveelheid terreinen, waarop de staat kan optreden. Een factor, die daarbij van doorslaggevend gewicht is, ligt in de doorzichtigheid van de moderne maatschappij en de daarop afgestemde begrotingstechnieken. Doelen van sturing worden tot in tienden van procenten koopkracht uitgedrukt, aantallen bedden, aantal leerlingen enz. Politiek zonder planbureaus is ondenkbaar geworden. Het moge niet allemaal lukken, maar zó wordt geregeerd.

De talloze sturingsmogelijkheden leiden tot de noodzaak om keuze-strategieën op te zetten, daar men niet allerhande tegenstrijdige beslissingen nemen kan. Zulke strategieën vindt men terug in de programma's van politieke partijen, hoezeer deze nog steeds (of steeds meer?) van lange reeksen punten uit plegen te gaan, met de wat simplistische idee, dat meer ook beter is. Een lange lijst van wat men niet (meer) gaat doen is bij ons nog niet erg ingeburgerd. Nu dient men op te merken, dat bij talloze, technisch mogelijk geworden keuzen het levensbeschouwelijke element uitvalt. Wel of niet inpolderen, maar eerstelijns gezondheids-

zorg of niet, al die punten zijn ieder op zichzelf met uitstekende argumenten van technische aard naar de ene of andere kant te beslissen. Wellicht dat deze ontwikkeling onbewust heeft meegeholpen om vroegere levensbeschouwelijke vragen te seculariseren. Maar tegenover deze geweldige hoeveelheid (deel)beslissingen staan die keuzen, die men als meer strategisch zou kunnen aanduiden en waarbij levensbeschouwelijke achtergronden soms kunnen meespelen.

Uiteindelijk ligt het binnen de mogelijkheden van de moderne staat om de vormgeving van de maatschappij tot in detail te beïnvloeden, ja soms zelfs vorm te geven. Achter iedere globale keuzestrategie in zijn vele gedaanten staat de centrale vraag in hoeverre men de maatschappelijke ontwikkeling langs de organisatie van de staat wil leiden. Dat kan door inschakeling van de rechter (als bij discriminatie-ontwerpen) of door subsidies of door directe staatszorg e.d.. In ons land kan men zien, hoe de overheid tot in de kleinste details (aantal lichtpunten, ooghoek voor centrale projectie) gespecificeerd aantal pagina's studiebelasting per uur) greep wenst te krijgen op vorm en inhoud van het onderwijs, zoals de schoolstrijd in ons omringende landen ook weer triest duidelijk maakt. Er is principieel geen reden, waarom de staat zich middels *lump sum* bijdragen niet goeddeels van deze taak zou kunnen kwijten. Juist op het gebied van maatschappijvorming zijn de grote mogelijkheden opengestaan voor de moderne staat en daar lijken de levensbeschouwelijke vragen het eerst aan bod te komen.

Het centrale staatsinstrument

De traditonale opvatting zag in de staat een machtsmonopolie. Een inzicht, dat niet onjuist, maar wel onvolledig was. De wezenlijke uitbreiding van de staatstaak heeft echter andere aspecten in het licht gehaald. De moderne staat is een finan-

ciële machtsconcentratie. Nu geldt het middel is geworden om het maatschappelijk leven transparant te maken, is budgettering het middel geworden het maatschappelijk leven vergaand te beïnvloeden. Men zou ook kunnen zeggen, dat het geweldsmonopolie als machtspositie verder geëvolueerd is naar een geldmachtmonopolie. Bij directe en indirecte heffingen, die tot boven en beduidend boven de 50% van het nationaal inkomen kunnen oplopen, wordt de staatsinvloed in heel het maatschappelijk leven dominant, ook al deelt men de richting en keuze-achtergrond van de staat op dit moment niet.²⁾

Met deze beschouwing zijn wij aangeland bij de centrale keuze, die de moderne staatsinrichting ons stelt. Men kan van ieder onderdeel van het budget beweren, dat het nuttig, noodzakelijk en aangenaam is. Men kan verschillende taken voordragen, en men doet dat ook, waarvan evenzeer beweerd kan worden, dat zij nuttig, noodzakelijk en aangenaam zijn. Men moet tevens rekening houden met het feit, dat bepaalde ontwikkelingen (tegenvallende gasvondsten, dramatische overstromingen om ons tot Nederlandse feitelijkheden te bepalen)³⁾ de overheid met enorme nieuwe taken kunnen opzaden en ook die moeten betaald worden. Het argument, dat er geen geld voor is, is geen argument: tenzij de staat zich reeds 100% van de nationale middelen heeft toegeëigend, kan men nog vooruit. Men komt te staan voor een andere keuze: wij wensen eenvoudig niet meer of wel meer voor de staat uit te geven. Of die keuze voortkomt uit meer economische overwegingen of politieke doet niet zoveel terzake.

Wat die keuze versluiert is de glijdende schaal, waarop de keuze uitgevoerd dient te worden. Bij een gemiddeld inkomen van f 30.000,- en een belastingdruk van 60% blijft een eigen inkomen over van f 12.000,-, terwijl bij gemiddeld f 40.000,- en 65% belastingdruk er f 14.000,- overblijft. Uitgaande van constante prijzen, gaan individuele bestedingsmogelijkheid en staatsbesteding er beide op vooruit. De vraag of zulk een toename de individuele vrijheid beschermt of de staat disproportioneel doet toenemen, is niet eenvoudig te beantwoorden. Maar wel lijkt vast te staan, dat de omleiding van de maatschappelijke ontwikkeling over de staat *wel* toeneemt, en dat lijkt mij het belangrijkste gezichtspunt.

Ook hier enkele kanttekeningen. Voor eerst, dat ook veel grotere staten dan Nederland niettemin tamelijk machteloos zijn in de context van de huidige kapitaalstromen, de internationale markt met vlottende kapitalen van individuen, institutionele beleggers en multinationals, waarbij de financiële machtspositie van de staat geenszins dominant te noemen is, eerder het tegendeel. De internationale onafhankelijkheid is nog steeds een gegeven, dat door nationale politieke krachten slechts wordt geïntegreerd, men denke slechts aan de talloze oproepen tot protectionisme. Zolang deze discrepantie bestaat is het gevaar van derailleren van de sterk vergrote staatsinvloed des te meer te vrezen, naarmate de staatsinvloed groter is (tenminste bij behoud van een markteconomische opzet). Mijn tweede kanttekening is, dat tot nog toe het erg moeilijk blijkt om 'de staat' terug te schroeven. Men behoeft slechts naar

2) Zie in meer juridisch verband hierover: E.M.H. Hirsch Ballin: *De mens in de sociale rechtsstaat*, Iustrumbundel KHT, G.M. van Veldhoven e.a., p. 21 e.v..

3) Wat Engeland betreft: 'The twin demands of the welfare state and the defence establishment are rising far faster than any conceivable growth in revenue. Something has got to give if taxes are not to be increased substantially; something will have to give even if they are to remain at 1983 levels.' Aldus The Economist van 15 oktober 1983 in de bespreking van P. Riddell's boek: *The Thatcher Government*.

de pogingen van Reagan en Thatcher te kijken om iets van het na-ijlend effect van eenmaal aangegane staatsverplichtingen te meten. Ook de verzorgingsstaat heeft minimale grenzen, waar men niet makkelijk langs kan.

Wanneer men eenmaal heeft ingezien, dat de vertaling van alle wensen, imperatieven, acties en verwachtingen uiteindelijk tot een bepaalde belastingdruk leidt, krijgt men een wat neutraler en inzichtelijker criterium in handen voor het bepalen van de staatstaak. Wij kunnen uitrekenen wat het kost en wat er voor gepresteerd kan worden en wij kunnen die rekening zetten tegenover de grotendeels immateriële rekening: wat kost het de vrije maatschappij weer een stap verder onder staatsinvloed te raken? Nu worden de grenzen van de staatsinvloed grotendeels door een confuse consensus bepaald. Maar ook de effecten. Zo argumenteert J.J. Dupeyroux⁴⁾, dat in Frankrijk, waar men dacht, dat bij een belastingdruk van 40% (in 1979 overschreden) de maatschappij in kwaliteit zou omslaan, zulks niet gebeurde, omdat de belastingheffing door zijn globaal degressief karakter geen echte inkomensoverdrachten kent. In Nederland daarentegen is nivellering een geaccepteerd dogma, waarbij het hele gewicht van de strijd, als ging het om de essentie van gerechtigheid, valt op de verhoudingsgetallen met modaal en minimum-uitkering. Niet voor niets behoren wij daarom in de hoogste belastingliga. ,

Het centrale overheidsmotief?

Indien bovengenoemde analyse bij benadering correct is, volgt daaruit, dat er geen overheidsmotief centraal staat,

maar wel dat er een centrale vraag aan de overheid gesteld wordt: hoe vrij laat ik de mens. Dit terugvoeren op 19e-eeuwse sociale en liberale opvattingen, zoals Dengerink wil, is voorbijgaan aan de moderne ontwikkeling van de staat en staan blijven in het staatsabsolutisme, dat vóór socialisme en liberalisme lag. Kon in de zgn. nachtwakerstaat – die zich ook al om kindertal druk maakte zoals de Romeinse staat⁵⁾ – bij benadering gevraagd worden of iets noodzakelijkerwijze door de staat ondernomen moest worden, die vraag ligt tegenwoordig veel ingewikkelder.⁶⁾ Men vergeet niet, dat bij een belangrijk lagere belastingdruk de middelen van het individu groter worden en er dus een groter beroep op verantwoordelijkheid gedaan kan worden. Iedere maatschappelijke werker weet, dat al te hoge verwachtingen hier uit den boze zijn en ik bepleit daarom geen onmogelijk idealisme. Maar ik heb meer vertrouwen in de normen van het individu – hoe pluriform ook – dan in de goedbedoelde uniforme regelzucht van de ambtenaar.

Het laat zich aanzien, dat de moderne staat voorlopig nog staat tegenover een vloedgolf van 'rising expectations' en wellicht nog meer het slachtoffer blijft van zijn eigen bureaucratisering. Zowel naar aantallen personen als aantallen organen is de moderne staat een tamelijk chaotisch bedrijf, dat door zijn ingebouwde zorgen-syndroom dé grote bedreiging vormt van de moderne mens.⁷⁾ Men mag ook niet verwachten, dat de moderne democratie veel efficiënter zal worden met nog meer geld. Het omgekeerde is helaas nadrukkelijk het geval, zoals de ontbindingsverschijnselen van zwart geld en kapitaalvlucht duidelijk ge-

4) *Le Monde*, 4 oktober 1983, p. 21 e.v.: Les Français et leurs impôts.

5) Zie J.-L. Flandrin: *L'église et le contrôle des naissances*, Flammarion 1970, p. 25

6) "Wij zien hier de eerste fase van de transformatie van de verzorgingsstaat: de erosie van het maatschappelijk middenveld en de toenemende polarisatie tussen publieke sfeer.....en de private sfeer", aldus A.C. Zijdeveld, *Transformatie van de verzorgingsstaat*, in Idenburg a.w. p. 200.

7) C.W. Luypen: *Ethiek in de Politiek*, Baarn 1973 p. 58: 'Ik ken geen enkele politieke partij die in haar respect voor de mens zover gaat, dat zij haar eigen niet-weten en niet-willen belijdt'.

noeg aantonen. Het individu steeds ernstiger laten bloeden voor inefficiënte bureaucratistische megalomania, en meestal dezelfde klasse van makkelijk te pakken burgers, stemt niet overeen met mijn idee van een efficiënte staatsvoering, waarop de betalende burger toch recht heeft. Men kan met steeds meer mensen en organen een steeds strikter vangnet opbouwen, omdat de staat het geld zo nodig heeft. Mijn betoog wil duidelijk maken, dat deze weg onontkoombaar is, wanneer men ofwel een socialistisch geloof in de staat heeft ofwel de moed mist om duidelijke grenzen te trekken. Zoals wel opgemerkt is: Keynes en de moderne verzorgingsstaat zijn de natuurlijke bondgenoten van socialistische etatiseringsidealen geworden.

Een centrale overheidsplicht?

De moderne staat stelt de overheid voor een nieuw dilemma: waar overschrijdt men de grens van de staatsdictatuur in een moderne democratie? Onze moderne welvaartsstaat kent het inherente gevaar, dat wij, materieel onbezorgd en beschermd door mensenrechten en AROB-procedures, geen voldoende eigen bezit en inkomen meer hebben om anders dan de uitgestippelde weg te gaan. Als men al wakker ligt van moderne wapens als kernwapens, dan is er nog meer reden om wakker te liggen van de moderne staatsstructuur, die evengoed een instrument is, dat veel goed en veel kwaad kan aanrichten. Zolang ons soort maatschappij nog de mogelijkheid heeft om belastingopstand te plegen kan men natuurlijk zeggen, dat er nog niets onherroepelijks gebeurd is. Of het zo'n ethisch verantwoord bestuur is om het daarop aan te laten komen, weiger ik aan te nemen. Daarmee ben ik tenslotte bij mijn centrale punt gekomen. De vrijheid van individuen en maatschappelijke groeperingen hangt in ons soort samenlevingen vergaand af van voldoende financiële arm-

slag, in de zin van vrij besteedbaar inkomen. Waar de overheid de besteedbaarheid in hoge mate aan zich gaat trekken, lopen wij het levensgrote gevaar van een staat, die neigt naar dodelijke uniformiteit: door subsidies geleid patroongedrag, door affirmatieve actie gestuurde maatschappijvorming. Men heeft er het geld en de techniek voor, de bureaucratie de natuurnoodzakelijke drang. Daarmee komt men aan de fundamenteel mensbeschouwelijke vraag, die aan alle keuzestrategieën voorafgaat: welke positieve vrijheid laat men het individu en de maatschappij als uitdrukking van de zich vrij opstellende persoon. Zijn wij bereid om vrijheid, en dus een aantal 'rampen', te kiezen of het gemillimeterd gedrag van de verzorgde zuigeling te prefereren. In die termen stelt zich wel geen enkel probleem bij de vraag naar de omvang van de staatstaak, en toch is het de uiteindelijke vraag, die telkens meespeelt. Ik hoop het een zowel als het ander aangegeven te hebben. Het algemene probleem speelt in iedere concrete oplossing en zulks is het filosofische probleem, dat zich telkens in de vorm van ethiek aan ons voordoet.

De vraagpunten van de redactie gaan gedeeltelijk uit van de premisse van de grootse en grove overschatting van de overheidstaak. Is dat in tegenspraak met de altijd weer individueel gestelde moraal van het evangelie: dat men met geen zorgen een el aan zijn leven kan toevoegen, en dat de mens meer waard is dan een zwerm mussen? Evangelie is verder oproep, totaal vrije oproep en geen vrijbrief voor betweterige overheidszorg. En of onze christelijke solidariteit aan kwaliteit wint door het percentage van ontwikkelingshulp dwingend op te voeren, het caritatieve kader te verstatelijken en het minimumloon op te voeren: het is al niet meer een vraag, maar een zekerheid, dat het antwoord negatief moet uitvallen. Er zijn technisch redelijk dwingende rede-

nen aan te halen om in zulk een richting te werken, maar of ik persoonlijk vijftig procent daarvoor overmaak: zelfs dat staat mij niet meer vrij. Men strooie niemand evangelisch zand in de ogen! Het centrale overheidsmotief interesseert mij derhalve geen zier, omdat het niet past in de moderne staatstaak. De mo-

derne centrale overheidstaak interesseert mij in hoge mate: omdat de moderne staat van te grote omvang per se een ook nog onchristelijke dictatuur wordt, diene die taak te bestaan in het voorkomen ervan.

door drs. J.H. Emck

Drs. J.H. Emck werkt als natuurkundige op de Technische Hogeschool te Eindhoven. Sinds 1981 vertegenwoordigt hij de Lutherse Kerk in het Interkerkelijk Vredesberaad.

De uitholling van het afschrikkingsevenwicht

In een tweetal recente artikelen in dit blad gaf prof. Teunissen een overzicht van de vele nuances in het spreken van de kerken over de kernbewapening. Het gemeenschappelijke element in alle uitspraken is de eis van een voortgaande ontwapening. In dit artikel wordt betoogd dat de feitelijk gevoerde politiek daar volkomen haaks op staat; wat we thans zien is geen ontwapening, maar een voortdurende kwalitatieve verbetering van de bewapening, die bezig is het thans bestaande afschrikkingsevenwicht te ondermijnen.

We leven nu bijna veertig jaar met kernwapens. Ontegenzeggelijk hebben de kernwapens bijgedragen tot een zekere behoedzaamheid bij beide supermachten en zodoende tot behoud van de vrede. Echter, de technische ontwikkelingen zijn van die aard dat dit wel eens snel kan veranderen. We zien een verschuiving van afschrikkingwapens naar nucleaire gevechtswapens en 'first-strike' wapens. De richtprecisie wordt steeds groter, en de rol van de relatief kwetsbare elektronische communicatiesystemen steeds belangrijker. Beide ontwikkelingen vergroten de premie op de eerste klap. In deze technologische wapenwedloop loopt het Westen voorop. De Pershing II is de eerste ballistische raket die van een 'eind-

geleidings-systeem' voorzien is, d.w.z. als de raket naast zijn doel terecht dreigt te komen wordt hij door een ingebouwde computer bijgestuurd. Als gevolg van de grote richtprecisie kan met een veel kleinere kernkop¹⁾ volstaan worden om een vijandelijk doel uit te schakelen, waardoor het gebruik geloofwaardiger wordt. De grens tussen nucleaire en conventionele bewapening vervaagt. Als deze ontwikkeling niet gestopt wordt, zullen over een jaar of 15 alle Amerikaanse en Russische raketten van zo'n eindgeleidingssysteem voorzien zijn. We krijgen een situatie vergelijkbaar met een duel tussen twee scherpschutters: 'Zorg dat je als eerste schiet'.²⁾

1) De Pershing-II heeft een kernkop van 10 à 20 kiloton, tegenover 150 kiloton voor kruisraket en SS-20. De Hiroshimabom was 13 kiloton.

2) Voor een grondiger behandeling van dit thema zie het boek *Freeze* van Kennedy en Hatfield, hfdst. 6: 'The next round in the arms race', (Bantam Books, 1982).

De door Nederland aan de NAVO gevraagde 'shift'-studie blijkt een verschuiving van defensieve systemen (luchtverdediging en atoommijnen) naar offensieve systemen (Pershing II en kruisraket) op te leveren. De motieven voor het dubbelbesluit zijn geleidelijk aan verschoven. Voor Carter waren de motieven primair politiek: geruistellen van de Europeanen (Schmidt) en een tegemoetkomen aan de oppositie tegen het SALT II-verdrag. Met de komst van Reagan veranderde dit: de voornaamste functie van de Euro-raketten is thans een waarschuwing aan de Sovjets dat ze bij een conflict in het Midden-Oosten ook vanuit West-Europa beschoten kunnen worden. Daarnaast staat ons de invoering van de neutronenbom³⁾ voor het nucleaire 8-inch geschut en de invoering van chemische wapens⁴⁾ te wachten.

Onderhandelingen en bevrozing.

Ten aanzien van de wapenbeheersing heeft het CDA haar hoop gesteld op de onderhandelingen. Maar in de praktijk blijken deze niet te werken. Tegen de tijd dat men een akkoord bereikt heeft zijn er weer nieuwe wapens ontwikkeld en kan men overnieuw beginnen. Bovendien beperken onderhandelingen zich meestal tot enkele wapensystemen. Zo heeft Amerika een programma voor 4500 lange-afstands kruisraketten, maar alleen over de 500 die in West-Europa geplaatst worden wordt onderhandeld, de rest (voornamelijk op zee te installeren) valt er buiten. We onderhandelen over raketten met een bereik boven de 1000 km. Dus maken de Russen een nieuwe raket met een bereik van 999 km (de SS-22). De Engelse regering heeft besloten om 64 op onderzeeboten geplaatste raketten

met één kernkop te vervangen door raketten met 8 kernkoppen. De Fransen hebben soortgelijke plannen. Maar ook dit valt buiten de wapenbeheersingsonderhandelingen. Het is een illusie te menen dat op deze wijze de wapenwedloop doorbroken kan worden.

In de SALT-verdragen zijn alleen afspraken gemaakt over aantallen strategische raketten, niet over de kwaliteit. En juist de kwalitatieve verbeteringen bedreigen de stabiliteit van de wereldvrede. Soms worden onderhandelingen ook misbruikt om de ontwikkeling van nieuwe wapens te rechtvaardigen: 'Je moet toch wat wisselgeld hebben om te onderhandelen'. Opvallend is dat dit argument juist gebruikt wordt als de wapensystemen technisch aanvechtbaar zijn (zoals de MX of de Pershing II); ik heb het argument nog nooit horen gebruiken voor een Trident-duikboot.

Ook militair verouderde wapens worden vaak niet ontmanteld maar aangehouden als wisselgeld. Dit is ook de reden waarom de verouderde SS-4-raketten nog steeds niet alle ontmanteld zijn. Een verheugende ontwikkeling is dat bij het laatste NAVO-beraad in Ottawa besloten is de in West-Europa aanwezige verouderde kernwapens eenzijdig te ontmantelen, en daarmee niet te wachten tot men hierover met de Russen tot een akkoord komt. Men moet dit echter niet misverstaan als een terugdringen van de rol van de kernwapens; de nieuwe kernwapens hebben meerdere opties wat in te stellen explosiekracht betreft, zodat men militair gezien met minder kernkoppen meer mogelijkheden heeft.

De in 1977 gestarte IKV-campagne was een poging om deze patstelling te doorbreken.⁵⁾ Betere perspectieven biedt het

3) Zie Laurens Hogebrink: 'De neutronenbom is terug', *Hervormd Nederland* 5-11-1983.

4) Tijdens een bezoek van een IKV-delegatie aan het NAVO-hoofdkwartier in Brussel (mei 1983) werd ons verteld dat de NAVO in Europa chemische wapens nodig heeft, maar dat de introductie kan wachten tot de commotie over de kruisraketten wat geluwd is.

5) Zie Ben ter Veer: 'Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland', *Wending* febr. 1978.

veel verder gaande voorstel tot be-
vriezing van het testen, produceren en
installeren van *alle* kernwapens en hun
overbrengingssystemen^{6) 7)} Het primaire
doel van het bevroezingsvoorstel is het
beëindigen van de *kwalitatieve* wapen-
wedloop, en daarmee de drift in de rich-
ting van destabiliserende first-strike wa-
pens. Zeer essentieel is daarom een test-
verbod. Het ontwikkelen van nieuwe ra-
ketten heeft weinig zin als je niet meer
kunt testen of ze wel goed werken. Presi-
dent Reagan maakt bezwaar tegen een
bevrozing. Hij stelt dat het Westen een
achterstand heeft. Maar minister Wein-
berger verklaarde desgevraagd dat hij het
Amerikaanse kernwapenarsenaal niet te-
gen het Russische zou willen ruilen, om-
dat Amerika technisch een enorme voor-
sprong heeft.⁸⁾ De werkelijkheid is dat
Reagan niets wil weten van een stoppen
van de *wapenvernieuwing*.⁹⁾ Reagans
START-voorstellen hebben alleen be-
trekking op aantallen, ze laten de wapen-
vernieuwing ongemoeid.

Nog een enkel woord over het voorstel
zelf. De voorstellen van de freeze-bewe-
ging c.q. de senatoren Kennedy en Hat-
field zijn niet zo simpel als ze op het
eerste gezicht lijken. De complicatie is
dat uitbreiding en vernieuwing gestopt
worden, maar vervanging toegestaan
blijft⁷⁾. Zou vervanging ook verboden
zijn, dan zou dat de zaak zowel eenvoudi-
ger als doeltreffender maken. De freeze-
beweging meent echter dat dit geen haal-
bare kaart is. Binnen tien jaar zouden
dan alle waterstof- en neutronenbommen

onbruikbaar zijn door het verval van het
tritium, om maar eens iets te noemen.
Het bevroezingsvoorstel is niettemin een
zeer radicaal voorstel. Doorvoeren ervan
zou betekenen dat 40% van de Ameri-
kaanse en Russische wapenindustrie zijn
poorten zou moeten sluiten. Het ligt dus
voor de hand dat het op veel verzet zal
stuiten. De Sovjet-Unie heeft officieel
verklaard achter het voorstel te staan. Of
ze dit serieus meent of dat het alleen
maar propaganda is kan pas blijken als
het Westen bereid is er serieus over te
praten. Maar in het Westelijk bondge-
nootschap is de politieke onwil zeer groot
(zie o.a. het stemgedrag in de Verenigde
Naties). Wat de verificatie betreft, een
algehele bevrozing is veel gemakkelijker
te verifiëren dan een verdrag dat zich tot
enkele wapensystemen beperkt⁷⁾.

Streven naar macht en proliferatie.

Je kunt je afvragen: 'Waarom doen poli-
tici dit, doorgaan met het plaatsen van
nieuwe wapensystemen die onze veilig-
heid alleen maar verkleinen?' In novem-
ber 1981 zei Barnaby in een lezing in
Eindhoven dat de voornaamste reden
waarom een land zijn bewapening op-
voert is dat de stem van dat land in de
internationale fora dan meer gewicht
krijgt. Dit leek mij toen een absurde
uitspraak, maar sindsdien zag ik zoveel
indicaties die in die richting wezen dat ik
tot de conclusie gekomen ben dat hij
gelijk heeft. Men wil invloed, men wil
meetellen, en als je niet meedoet tel je
niet mee. Op de lange termijn is deze

6) Kennedy en Hatfield, *Freeze*, pag. 169.

7) Randall Forsberg: 'A Bilateral Nuclear-Weapons Freeze', *Scientific American* vol. 247 nr. 5, nov. 1982.

8) Caspar Weinberger, *Testimony before the Senate Foreign Relations Committee*, 29 april 1982.

9) Dit blijkt onder meer uit het eenzijdig beëindigen door Amerika van het 'Comprehensive Test-Ban'-overleg in 1980, precies op het moment dat over de belangrijke Westerse eis, te weten een goede verificatie-procedure, in principe overeenstemming bereikt was (inclusief 'on site inspection'). Het blijkt ook daaruit dat Amerika als enige land ter wereld in november 1982 in de VN tegenstemde bij een onder meer door Nederland ingediende resolutie waarin om een verbod op alle kernproeven gevraagd werd. Engeland, Frankrijk en Rusland onthielden zich, West-Duitsland stemde voor. Bij eenzelfde resolutie in december 1983 onthield Amerika zich van stemming, evenals de andere kernwapenmogendheden.

ontwikkeling desastreus. Bewoners van Brazilië, Argentinië en Pakistan vinden de gedachte dat een land als Frankrijk meer kernwapens nodig heeft omdat het anders door Rusland zou worden aangevallen gewoonweg absurd. In hun ogen is de uitbreiding van de Franse en Engelse kernmachten alleen ingegeven door het streven naar meer macht, meer invloed. 'Waarom zouden de Europeanen door middel van kernwapens hun machtspositie mogen uitbreiden, en wij niet? Wij moeten ze ook hebben', redeneren velen. Voor veel derde-wereldlanden weegt het als gelijkwaardig meetellen in de familie der volkeren zwaarder dan de bestrijding van de armoede in eigen land. En als je naar de veiligheid kijkt, heeft een land als Pakistan meer reden om zich bedreigd te voelen dan Frankrijk of Nederland.

De kern van het in 1968 afgesloten Non Proliferatie Verdrag (NPV) was: de derde-wereldlanden zouden afzien van kernwapens, en wij (onze bondgenoten en de Russen) zouden stoppen en de kernbepapening terugdringen. Het verdrag werkt echter niet omdat wij ons er niet aan houden.

Het westelijk bondgenootschap geeft, door in de VN bijna en bloc tegen een resolutie te stemmen die vraagt om een tweezijdige, verifieerbare bevestiging van de kernwapens en hun draagsystemen, aan de derde-wereldlanden duidelijk te kennen dat het zelf niet tot enige beperking bereid is.

Dubbelbesluit en ontspanning.

De Russische politiek is gedeeltelijk een voortzetting van de expansiepolitiek van de tsaren, en gedeeltelijk wordt ze door vrees voor het Westen bepaald.¹⁰⁾ Vorig jaar pleitte minister De Ruiter in een interview ervoor om als 't ware in de huid van de vijand te kruipen (Trouw 21-5-1983). In Russische ogen is het Westen

– Amerika voorop – bezig Rusland te omringen met vijandige regimes en Amerikaanse bases, van West-Europa via Turkije en Pakistan tot Japan toe. Rusland moet zich daartegen verweren door zich te omringen met bevriende regimes, bij voorkeur met zachte hand (Finland) of een wat hardere hand (Polen), maar desnoods met zeer harde hand (Afghanistan).

Vele Nederlanders, die in 1940 meegeemaakt hebben hoe het Nederlandse leger door onvoldoende bepapening en voorbereiding onder de voet gelopen werd, zeggen: 'Dit mag ons nooit weer overkomen'. Als we bedenken dat de tweede wereldoorlog alleen in de Sovjet-Unie 20 miljoen slachtoffers geëist heeft (één op iedere tien Russen is omgekomen), en dat een groot deel van Rusland totaal verwoest werd, dan is het begrijpelijk dat vele Russen zeggen: 'Dat nooit weer. Als we weer aangevallen worden, zullen we zorgen dat de strijd buiten onze grenzen wordt uitgevochten'. Een opvatting waarvan Polen en Tsjechen het slachtoffer zijn.

In het zeer kwetsbare Europa kunnen we ons geen oorlog meer veroorloven, ook geen conventionele. We zullen met elkaar moeten leren leven. Op de korte termijn geeft het huidige veiligheidssysteem een zekere stabiliteit, maar de prijs is hoog. Beide blokken streven naar het handhaven en zondig uitbreiden van hun machtsposities. Dit houdt in dat liberalisatie in een Oostblokland slechts gedoogd kan worden voor zover ze het bestaande machtsevenwicht niet aantast. Gaat de liberalisatie te ver, dan moet ze teruggedrongen worden, bij voorkeur goedschiks, maar desnoods kwaadschiks (Polen, december 1981).

'Hoe meer Oost-West confrontatie, des te minder vrijheid voor de volken die in de schaduw van de Sovjet-macht leven',

10) Helmut Schmidt: 'Leven met de Russen in het atoombijperk', *NCR* 2-7-1983.

schreef Helmut Schmidt ¹⁰⁾. Onze belangen zijn gediend met ontspanning, niet met confrontatie. En het lijkt me evident dat deze ontspanning niet gediend is met in Centraal-Europa wapens te plaatsen waarmee Rusland rechtstreeks getroffen kan worden. Aan het begin van de zestiger jaren plaatsten de Russen (evenals nu) een zeer groot aantal op West-Europa gerichte raketten (vnl. de SS-4). Aanvankelijk reageerde de NAVO met het plaatsen van raketten in Engeland en Turkije. Maar president Kennedy vond bij nader inzien deze raketten te provocerend en te kwetsbaar, en verving ze door op onderzeeboten geplaatste raketten. Deze wijsheid van Kennedy schijnt de huidige generatie politici niet meer op te kunnen brengen. Plaatsen op duikboten betekent ten eerste een zeer grote mate van onkwetsbaarheid, mede dank zij het Westelijke maritieme overwicht. Maar daarnaast betekent een in West-Duitsland geplaatste raket voor de toekomstige ontwikkelingen in Europa een veel grotere belasting dan wanneer dezelfde raket in een schip op de Noordzee geplaatst wordt.

Dilemma voor het CDA.

De wens tot het terugdringen van de wapenwedloop en de trouw aan het bondgenootschap zijn steeds de uitgangspunten van het veiligheidsbeleid van het CDA geweest. In 1978 wees het CDA als eerste grote partij de neutronenbom af. En de aanvankelijke opstelling van het CDA ten aanzien van het dubbelbesluit

in 1979 (bij voldoende vermindering van het aantal SS-20's vervalt de noodzaak tot het plaatsen van nieuwe wapens, nul-plus) bood een reële mogelijkheid een nieuwe bewapeningsronde in Europa te kunnen vermijden. Maar in november 1981 maakte het CDA een ernstige fout door zich niet te distantiëren van minister Van der Stoep's instemming met Reagans nul-nul-optie. Die hield in dat tenzij Rusland bereid zou zijn *alle* SS-20's op te ruimen, inclusief die in Siberië, de NAVO-modernisering door zou gaan. ¹¹⁾ Had het Westen werkelijk nul-nul gewild, dan had het op zijn minst ook het niet doorgaan van de *uitbreiding* van de Engelse en Franse kernmachten aan moeten bieden. Om van de Russen te verwachten dat ze hun eigen modernisering voor de volle 100% terugdraaien, terwijl de uitbreiding van de Engelse en Franse kernmachten naar 1200 kernkoppen ongehinderd doorgaat is de gekheid ten top gedreven. Door hiermee in te stemmen werd het Nederlandse voorbehoud ten aanzien van de plaatsing ernstig ontkracht, het betekende instemming met een opstelling waarbij Genève niet kon slagen. Door zich hier niet van te distantiëren stemden CDA en ook PvdA in feite in met een nieuwe bewapeningsronde in Europa. Reagans interimvoorstel (maart 1983) betekent in feite een terugkeer naar de NAVO-opstelling van december 1979 (plus-plus) ¹²⁾. Alleen is het tijdstip nu ongunstiger. Naar mijn overtuiging zullen de Russen alleen bereid zijn in te stemmen met een beper-

11) Aan dit voorstel was een interne strijd in de Amerikaanse regering voorafgegaan. Haig had sterke bezwaren tegen dit voorstel, het gaf z.i. geen blijk van een serieuze bereidheid tot onderhandelen. Maar Richard Perle won de strijd. De veronderstelling van de meeste deskundigen in Europa, dat het bij de nul-nul optie om een mede voor de publieke opinie bestemd openingsbod ging, is onjuist gebleken: Reagan en Perle hadden het als een serieus voorstel bedoeld. Nitze kreeg absoluut geen bewegingsvrijheid. Voor nadere details zie de artikelen 'Playing Nuclear Poker' in *Time* van 31-1-1983, 'Behind Closed Doors' in *Time* van 5-12-1983 en Pat Harmon: 'Backgrounder on Euromissiles', *Freeze-Newsletter* van oktober 1983.

12) In een gesprek met een IKV-delegatie bevestigde een Amerikaanse onderhandelaar dat beide posities op hetzelfde neerkwamen, maar wees erop dat dit vergeleken met de nul-nul optie een aanzienlijke verschuiving betekende.

king van het aantal SS-20's als het Westen bereid is hetzij de uitbreiding der Engels-Franse kernmacht in te brengen, hetzij de Pershing II te laten vallen¹³⁾. Maar dit wil de NAVO niet, omdat dat in strijd is met het principe dat de plaatsing in Duitsland en Engeland gelijktijdig moet plaatsvinden. Was men in 1980 in plaats van 1983 met serieus onderhandelen begonnen, dan had men de plaatsingsschema's gemakkelijk nog aan kunnen passen.

Anno 1983 lijken de beide uitgangspunten van het CDA-beleid (wapenbeheersing en bondgenootschap) steeds meer met elkaar in strijd te komen; dit plaatst het CDA voor een moeilijk dilemma. Tot dusver heeft Nederland meestal de eenheid binnen de NAVO laten prevaleren. Willen we in de nabije toekomst deze lijn blijven volgen, dan wordt de prijs wel erg hoog. Het betekent loyale medewerking aan de plaatsing van de kruisraketten, en aan een meer offensieve opstelling van het bondgenootschap overeenkomstig het 'air-land battle' concept, en het betekent akkoord gaan met het invoeren van de neutronenbom en de chemische wapens. We komen daarmee niet alleen in strijd met de punten 19 en 20 uit ons program van uitgangspunten, het betekent ook een politiek die duidelijk in strijd is met het Europese belang. 'West-Europa is veeleer gebaat bij een in onderling overleg overeengekomen wapeningsbeperking en bij samenwerking met de in zijn directe nabijheid gelegen wereldmacht', aldus Schmidt¹⁴⁾. Als de NAVO een politiek blijft voeren die strijdig is met de Europese belangen, zal de publieke steun voor het bondgenootschap afnemen. Binnen de socialistische partijen is dat nu al duidelijk merkbaar, evenals bij een deel van de jongere generatie. In dit verband wil ik wijzen op de

zeer grote percentages dienstweigeraars in de *beide* Duitslanden.

We moeten ons goed realiseren wat er aan de hand is. In de Verenigde Staten verschuift het centrum van de politieke en economische macht geleidelijk van het Noord-Oosten naar het Zuiden en Westen. Mede als gevolg daarvan raakte het sterk op Europa georiënteerde 'East-coast establishment' haar greep op de buitenlandse politiek van Amerika kwijt¹⁵⁾. De buitenlandse politiek wordt nu veel meer dan voorheen bepaald door de binnenlands-politieke factoren. De huidige confrontatie-politiek is meer gebaseerd op ideologie dan op een rationele politieke analyse.

Wat moet het CDA in deze situatie doen? De weg uit het dilemma werd in feite reeds gewezen door de resolutie aangenomen op de partijraad te Hattem (mei 1982), die uitsprak dat 'de voor- en nadelen van een meer zelfstandig Europa binnen de NAVO als politieke factor nader moeten worden onderzocht'. We kunnen ons niet langer permitteren dat er in Genève over ons en zonder ons onderhandeld wordt. Nederland moet pleiten voor het instellen van een 'Commissie van Goede Diensten', bestaande uit enkele landen met een groot politiek belang bij ontspanning, bijvoorbeeld West-Duitsland, Polen en Zweden. Alleen dan kan Genève slagen.

De kerkelijke uitspraken

In 1983 hebben zowel de Amerikaanse als de Nederlandse bisschoppen zich uitgesproken over de kernbewapening. Als we deze, en vele eerder gedane uitspraken van kerkelijke leiders naast elkaar leggen, dan zien we – naast alle nuances – toch heel duidelijk een gemeenschappelijke grondtoon, te weten:

a) de strategie van een massale vernietig-

13) Zie het zgn. 'boswandelings-akkoord', waarmee Nitze in feite buiten zijn boekje ging, en dat mede de oorzaak was van het ontslag van Nitze's baas Rostov. Zie beide artikelen in *Time* (31-1-1983 en 5-12-1983).

- ging van de burgerbevolking verdraagt zich niet met de christelijke leer;
- b) aan de andere kant kan men ook niet zo maar uit de politieke realiteit stapen, vandaar dat er vaak een zekere tolerantie ten aanzien van het bezit van kernwapens bestaat, maar wel steeds onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat de aldus verkregen 'Gnadenfrist' gebruikt wordt om de bewa-
pening terug te dringen en actief te werken aan een ander veiligheids-systeem.

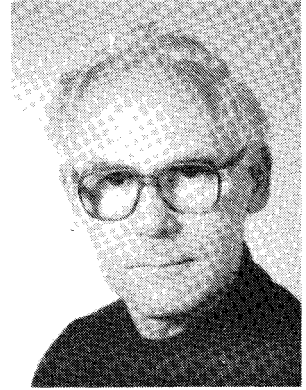
Dit andere veiligheidssysteem kan mijns inziens alleen bestaan uit een wederzijds *door daden onderstreept* niet-aanvalsverdrag. Een niet-aanvalsverdrag op zichzelf is onvoldoende, beide partijen moeten door daden tonen dat het hun ernst is. Een minimale voorwaarde is natuurlijk het wederzijds stoppen met de wapenvernieuwing. Daarnaast moet het Westen de existentie van de Sovjet-Unie aanvaarden, en opgeven wat de Sovjets als een bedreigende omsingelingspolitiek zien. In ruil daarvoor moeten de Sovjets afzien van ingrijpen in de interne ontwikkelingen in de Oostbloklanden. Het is een illusie te denken dat er een ontwikkeling mogelijk is waarbij de concessies alleen uit het Oostblok komen. Meer vrijheid in de Oostbloklanden betekent een machtsverlies voor de Sovjets; dit kan alleen gerealiseerd worden als daar een gelijkwaardig machtsverlies van het Westelijk bondgenootschap tegenover staat. De conclusie van dit artikel kan niet anders zijn dan dat er aan de door de bisschoppen en andere kerkelijke leiders gestelde voorwaarden absoluut niet voldaan is. De bewapening wordt niet verminderd, ze wordt integendeel vooral kwalitatief verder opgevoerd. De huidige politiek staat volkomen haaks op wat de kerkelijke leiders (inclusief de Paus) bepleiten. De verschuiving naar nucleaire

gevechtswapens en first-strike wapens ondermijnt in toenemende mate het thans nog redelijk stabiele afschrikkingsevenwicht. De voorbeeldfunctie die hiervan uitgaat naar de derde wereld maakt het plaatje nog negatiever. De grote zonde – de wederzijdse bedreiging met totale vernietiging – is een gevolg van tienduizenden kleine zonden, het steeds maar weer laten prevaleren van eigenbelang, groepsbelang, angst voor gezichtsverlies enz. boven het lange-termijn veiligheidsbelang. Loyaliteit tegenover de eigen club en de eigen mensen speelt vaak een dominante rol. Van christen-politici zou je mogen verwachten dat ze het stoppen van deze desastreuze ontwikkelingen zwaarder laten wegen dan overwegingen van prestige en korte-termijn eigenbelang. Ik vrees echter dat dit teveel gevraagd zal zijn, dat, als puntje bij paaltje komt, onze bewindslieden opnieuw bereid zullen blijken om, in het belang van de eenheid in het bondgenootschap, een politiek te dekken waar ze in feite zelf niet achter staan. Ik vrees ook dat de meerderheid van de CDA-fractie, in het belang van de eenheid in de partij, het kabinet hierin volgen zal, en de andersdenkenden in de fractie zwaar onder druk zal zetten, zoals dat ook in 1979 gebeurd is. Men blijft een politiek volgen die niet alleen geen enkel perspectief biedt op een alternatief voor het ethisch onaanvaardbare afschrikkingsevenwicht, maar die bovendien dit afschrikkingsevenwicht, dat tot dusver redelijk heeft gewerkt, steeds verder ondermijnt.

door dr. R. Th. J. Buve en dr. W. Rood

Dr. R.Th.J. Buve (1933) is wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de subfaculteit der culturele antropologie en sociologie der niet-westerse volken aan de R.U. Leiden. Hij is aldaar belast met het onderwijs in de cultuurkunde en sociologie van Latijns Amerika. Tevens is hij docent Latijns Amerika aan het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael'.

Kerk en regime in Nicaragua en Polen: kansen op eigen wegen?

I. Nicaragua

Historische achtergrond

Nicaragua en Polen bevinden zich beiden en niet sinds vandaag of gisteren, in de positie van achtertuin van machtige buurlanden. Polen is tot na de Eerste Wereldoorlog opgedeeld tussen het Duitse Keizerrijk, de Oostenrijks-Hongaarse Monarchie en Czaristisch Rusland. Na nauwelijks twintig jaar onafhankelijkheid volgde in 1939 de Duitse inval en daarna opnieuw een opdeling, nu tussen Duitsland en de Sovjet-Unie.

Wat Nicaragua betreft houden de Verenigde Staten het onbetwiste record in buitenlandse interventie. Weinig landen in midden-Amerika hebben zo vaak onder de laarzen van de Amerikaanse mariniers geleden als Nicaragua met bezettingen in 1909, 1912 en zes jaar tussen 1926 en 1933. Amerikaanse interventie in velerlei vormen dateert feitelijk al van het midden van de vorige eeuw en de Amerikaanse regering heeft er al vele decennia vóór de Cubaanse raketten crisis (1962) géén twijfel over laten bestaan welke grote natie de binnenlandse politiek in de midden-Amerikaanse hoofdsteden be-slissend wenste te beïnvloeden. Zoals un-

dersecretary of state Olds, het in 1927 uitdrukte: 'We control the destinies of Central America and we do so for the simple reason that the national interest absolutely dictates such a course.....'¹⁾. Het strategische karakter van hun geografische ligging heeft beide landen parten gespeeld. Waar de Poolse Laagvlakte de ideale toegang vormde naar het Westen of het Oosten, was Nicaragua eind vorige eeuw een begerenswaardig object omdat het mogelijkheden bood voor de constructie van een kanaal door de Isthmus. Toen uiteindelijk werd besloten tot de bouw van het Kanaal in Panama, zou Nicaragua van strategisch belang blijven.

1. Cit. in James N. Rosenau: *National (and Factional) Adaptation in Central America: Options for the 1980's*. Latin American Program, Wilson Center, 1981.

al was het maar om zijn ligging dichtbij het nieuwe kanaal. Een vijandig Nicaragua zou midden-Amerika in tweeën delen en was reeds lang vóór de Tweede Wereldoorlog voor de V.S. onaanvaardbaar. Ook de toenemende financiële belangen van de V.S. in Nicaragua en de Amerikaanse participatie in de teelt van koffie, zuidvruchten en katoen groeiden in de loop van de tweede helft van de vorige eeuw dusdanig, dat herhaaldelijke bedreiging van dit kapitaal door politieke onlusten en burgeroorlogen aanleiding werd voor ingrijpen.

Dit laatste brengt ons op een tweede politiek-historische overeenkomst tussen beide landen. Zowel Polen als Nicaragua hebben lange tijd een zwakke politieke structuur gekend en geleden onder het probleem van periodiek moeilijke bestuurbaarheid als gevolg van interne conflicten. Nicaragua was sinds de koloniale tijd verscheurd door conflicten tussen de regionale elites van twee aan elkaar gewaagde steden, León en Granada.

Na het verkrijgen van de onafhankelijkheid in de negentiende eeuw werd de stad Managua gesticht als het compromis dat een zetel voor een nationale regering mogelijk zou moeten maken. In feite is er echter tot aan de dictatuur van Anastasio Somoza sr. vrijwel géén regering geweest die het gehele land effectief wist te beheersen. Dat Somoza méér succes had, hangt ook samen met het feit dat de Amerikaanse mariniers tijdens de zes jaar bezetting flink wat hadden gedaan aan de aanleg van wegen en ook het vliegtuig introduceerden.

Evenals in Polen lokte ook in Nicaragua het buitenlandse ingrijpen verzet uit. De meest bekende verzetsbeweging is die van Augusto César Sandino, de zoon van een welgestelde burger uit het dorp Niquinohomo nabij Granada. Sandino wees gedurende de zesjarige Amerikaanse be-

zetting vanaf eind 1926 elk onderhandelen met de V.S. af zolang Nicaragua niet zijn volledige soevereiniteit zou hebben teruggekregen. Zijn kleine guerillaleger voor de Verdediging van de Soevereiniteit van Nicaragua moest zich in het noordwestelijke bergland terugtrekken, maar werd nooit geheel door de Amerikanen verslagen. Onder een nieuwe president, Franklin Delano Roosevelt (1933), werden de Amerikaanse troepen teruggetrokken en de wacht overgedragen aan een door de Amerikanen getrainde Nationale Garde. De commandant van de Garde, Anastasio Somoza García nam een jaar na vertrek van de Amerikanen de macht geheel over. Sindsdien beheerste de dynastie van de Somoza's (Anastasio sr., Luís en Anastasio jr.) gedurende 42 jaar het land terwijl oppositie genadeloos werd geëlimineerd door de volstrekt loyale Garde. Sandino was een van de eerste slachtoffers. Hij werd, nog vóór Somoza de macht had overgenomen, op diens instigatie in een hinderlaag gelokt en vermoord. Het kleine Sandinistische legertje werd door de Garde uitgemoord. De familie Somoza exploiteerde Nicaragua als haar particuliere bezit. Grenzeloze hebzucht en onderdrukking gingen bij de Somoza's echter samen met een onvoorwaardelijk pro-amerikanisme. Roosevelt typeerde hem als volgt: 'He is a son of a bitch, but he's ours'²⁾ en dat laatste werd tijdens de Tweede Wereldoorlog en de daarna volgende confrontatie met de Sovjet-Unie van doorslaggevende betekenis. Hoewel de Somozaclan er in slaagde ten slotte meer dan een kwart van al het land in bezit te krijgen en ook een flink deel van de industrie, de mijnbouw, het transport en het bankwezen controleerde, werden de Somoza's nimmer door de traditionele elite van Nicaragua geaccepteerd. De voornamelijk katholieke families

2. Claudia Dreifus, interviews met Daniel Ortega, Sergio Ramirez, Ernesto Cardenal en Tomás Borge, gepubliceerd in *Playboy* (1983) no.: 58.

Dr. W. Rood (1925) is sinds 1970 adjunct-secretaris van de Bisschoppenconferentie. Hij is lid van de sectie Internationale Zaken van de Raad van Kerken en van de Oost-West commissie van Pax Christi Internationalis.

ergerden zich aan de kazernetaal en het lompe gedrag van de Somoza's, maar we mogen aannemen dat er ook belangrijke economische motieven voor ergernis waren. De Somoza's slaagden erin om een groot deel van de rijkdom uit exportlandbouw, industrie en mijnbouw voor zich te reserveren.

Waar stond de Kerk in de tijd van Somoza? Om de houding van de kerk te kunnen begrijpen moeten we even terug naar de geschiedenis. Al vanaf de koloniale tijd had de hiërarchie geleerd om behoedzaam te laveren tussen de elkaar bestrijdende familiegroepen uit Granada en León. De Kerk hield zich afzijdig van de Amerikaanse interventie, maar was aan het eind van de twintiger jaren evenmin van Sandino gediend. Sandino had als arbeider drie jaar in de Mexicaanse olievelden van Tampico gewerkt en was daar sterk beïnvloed door het anti-imperialisme en anti-clericalisme van de vakbonden voor olie-arbeiders. Sandino was eigenlijk wat wij zouden noemen een linksliberaal en bepaald geen vriend van de conservatieve Nicaraguaanse kerk. Zijn contacten in Mexico, Cuba en andere Latijns-Amerikaanse landen met vooral links-radicale groepen die hem steunden in zijn strijd tegen de V.S. werden door zijn vijanden gebruikt om zijn imago verder te verslechteren. Het gerucht

ging dat hij in Mexico nog met Pancho Villa zou zijn opgetrokken. Dit was volstrekt onjuist, maar aangezien Pancho Villa wel enige records op zijn naam heeft staan waar het optreden tegen priesters betreft, deed dit gerucht Sandino géén goed in conservatieve r.k. kringen. Somoza wist hier o.a. in pamfletten behendig op in te spelen. Sandino ging de geschiedschrijving van Somocistisch Nicaragua in als een anticlericale bandiet. De Kerk legde zich neer bij de macht van de Somoza-dynastie, apprecieerde de rust die met ijzeren hand werd gebracht en hield zich verre van kritiek, al wil dit niet zeggen dat er géén priesters waren die er anders over dachten.

Rond 1960 begint zich het verzet af te tekenen dat uiteindelijk de motor is geworden voor de volksbeweging die in 1979 een einde maakte aan het Somoza-regime.

Waarom dan? De zestiger jaren zijn de jaren van het eerste demonstratie-effect van de Cubaanse Revolutie en de daarop geënte guerillabewegingen in verschillende Latijns-Amerikaanse landen. Het zijn ook de jaren van de discussie onder Latijns-Amerikaanse intellectuelen over de wurgende afhankelijkheid van Latijns-Amerika vis à vis de V.S. en Europa. Het is óók de periode van een versneld gis-

tingsproces binnen de Latijns-Amerikaanse Kerk onder invloed van Vaticanum II, de linkervleugel van de Chileense christen-democratie en priester-revolutionairen als Camilo Torres.

Het verzet tegen Somoza en de Nicaraguaanse Kerk

Het verzet tegen Somoza is vanaf het begin feitelijk pluriform geweest en jarenlang weinig samenhangend. Eenheid is er pas gekomen in het Brede Oppositiefrent vanaf 1978 en dan nog maar voor korte tijd. De sterk orthodoxe communistische partij van Nicaragua (PSN) vocht al in de vijftiger jaren tegen Somoza. In diezelfde tijd was er al verzet van de jongere generatie uit families die rond 1930 aanhangers van Sandino waren geweest. Hiertoe behoorde onder meer de familie van de huidige Nicaraguaanse leider Daniël Ortega Saavedra. Veel belangrijker was echter dat jonge Nicaraguaanse intellectuelen zich steeds duidelijker tegen Somoza keerden en dat er, op een later tijdstip, sprake was van een vrij massale deelname van de bourgeoisie aan het verzet tegen Somoza. De historicus Crane Brinton (1965) heeft eens gezegd dat de desertie van de intellectuelen en het uiteenvallen van de elite voortekenen van de val van het oude regime zijn. We hebben al eerder over de reserve gesproken die de voorname katholieke families tegen de Somoza's hadden. Vele families van betekenis bleven dan ook door de jaren heen verdeeld. Goede voorbeelden daarvan zijn de families Robelo en Cardenal met Somocistas én revolutionairen. Wat de intellectuelen betreft, kan worden geconstateerd dat de overgrote meerderheid nooit achter Somoza heeft gestaan.

Het eerste ernstige studentenverzet brak uit tijdens de golf van onderdrukking na de moord op Somoza sr. in 1956. Somoza jr. reageerde met militair geweld en vele arrestaties. Ook verdachte stafleden wer-

den van de Nationale Universiteit (UNAN) en de door Jezuiten geleide Universidad Centro Americana (UCA) verwijderd. Student-zijn impliceerde echter in het Nicaragua van vóór 1979 dat men meestal afkomstig was uit een redelijk welgesteld milieu. De represailles van Somoza troffen dan ook niet zelden jongeren uit stedelijke middenklasse of bourgeois families. Uit deze kringen zijn dan ook de meeste *comandantes* van de Sandinistische Revolutie afkomstig. In juli 1961 werd vanuit het universitaire milieu door Carlos Fonseca, Tomás Borge en Silvio Mayorga in Honduras het Frente Sandinista de Liberación Nacional (FSLN) gesticht en hierbij werd teruggerepen op Sandino als symbool van het anti-imperialisme en prominent slachtoffer van Somoza. Deze eerste FSLN-leiders wilden met een guerillaleger van boeren, arbeiders en studenten Somoza verdrijven en daarna in Nicaragua een sociale revolutie van formaat doorvoeren. De leider Fonseca was een marxist, maar geen orthodoxe 'hardliner', eerder een pragmaticus die streefde naar een eigen Nicaraguaanse conceptie voor een rechtvaardige maatschappij. Daarnaast kende de jonge FSLN echter ook streng orthodoxe aanhangers van het socialistisch recept voor revolutie en op Castro geïnspireerde revolutionairen. Somoza slaagde er aanvankelijk met enig succes in om de FSLN geïsoleerd te houden door het sterke marxistische etiket te benadrukken. Castro's formele bekering tot het Marxistisch-Leninisme boezemde bovendien ook anti-Somocistas schrik in. Deze nogal geïsoleerde positie van de FSLN ten opzichte van andere groepen die weinig gelukkig waren met dictator-leider Somoza leidde tot een stevige interne discussie binnen de FSLN. Een kleine orthodoxe marxistische groep meende dat het proletariaat in Nicaragua nog te onbetekenend was om nu al haar beslissende rol in de noodzakelijke klas-

senstrijd te kunnen spelen. Een tweede groep had duidelijke reserves met betrekking tot de gedachte om een brede coalitie aan te gaan met al het verzet en een volksopstand te beginnen. Dat was echter wél de opvatting van een derde groep, de zgn. Terceristas, en deze groep heeft tenslotte haar strategie kunnen doorzetten. De voornaamste vertegenwoordiger hiervan was Daniël Ortega die ook de in 1976 gesneuvelde Fonseca als leider zou opvolgen. Ortega heeft echter al een jaar vóór de overwinning gesteld dat bundeling van alle verzet in een Breed Oppositie Front wat hem betreft voornamelijk een tactische zet was. De FSLN diende de Revolutie te blijven leiden, óók in de toekomst. Vanaf 1977 slaagde de FSLN erin om op basis van haar nieuwe koers belangrijke steun te krijgen uit de stedelijke middenklasse en de bourgeoisie. De schrijver Sergio Ramirez, nu een van de drie leden van de *Junta*, wist twaalf vooraanstaande ondernemers, intellectuelen en diplomaten achter de doelstellingen van de FLSN te krijgen. Tot deze Groep van Twaalf behoorden onder meer Pater Miguel d'Escoto, de Jezuiet Fernando Cardenal en de econoom Arturo J. Cruz. Voor Somoza betekende dit een politieke nederlaag en hij reageerde met het opvoeren van de onderdrukking. Een aantal prominente tegenstanders moest vluchten en in januari 1978 werd één van de voornaamste critici van Somoza, de dagbladuitgever Pedro J. Chamorro, op instigatie van Somoza vermoord. Deze moord op een telg uit een voornaam Nicaraguaans geslacht was de druppel die voor velen de emmer deed overlopen. De Groep van Twaalf keerde naar Nicaragua terug en begon openlijk tegen Somoza te ageren. Vanaf dit moment keerde een steeds groter deel van het Nicaraguaanse kader zich tegen Somoza. In de zomer van 1978 kwam het brede oppositiefrent dan ook tot stand. Toen de Amerikaanse regering probeer-

de het Front tot onderhandelingen met Somoza te bewegen trad de FSLN eruit, gevolgd door de Groep van Twaalf. Somoza verloor begin 1979 snel aanhang en de FSLN slaagde erin een nieuw radicaler oppositiefrent te vormen. Ze kreeg nu naast allang de bestaande hulp van Castro ook intern voldoende morele en materiële steun voor de voorbereiding van de volksopstand die tenslotte de val van het regime zou bewerkstelligen.

Wat was nu de positie van de Kerk tijdens dit revolutionaire proces tussen de stichting van de FSLN (1961) en de overwinning in 1979?

Qua herkomst en opleiding waren er ongetwijfeld een flink aantal priesters en nonnen die nauw verbonden waren met families en milieus die in toenemende mate anti-Somoza werden. Daarbij kwam ook nog de belangrijke verandering in de sociale oriëntatie van de Kerk in Latijns-Amerika. De nadruk op de plicht tot het nastreven van sociale rechtvaardigheid, getuigenissen van solidariteit met de armen en de voorbeelden van avant-garde priesters in Chili, Colombia en andere Latijns-Amerikaanse landen vonden weerklank in Nicaragua. Hier vormde het Somoza-regime immers de gemakkelijk herkenbare antithese van de boodschap zoals die in 1968 op de Latijns-Amerikaanse bisschoppenconferentie in Medellín was gegeven.

De UCA te Managua en de diocesane Pastorale Raad onder de toenmalige interim bisschop Julian Barni werden centra voor de oprichting van de studenten discussiegroepen en kerkelijke basisgemeenschappen (CEB's). De eerste gemeenschappen kwamen tot stand op het platteland in het noordoosten, onder invloed van de paters Capucijnen en in de oostelijke volkswijken van Managua, waar leken, priesters en zusters de armoede van de bevolking deelden. Er ontwikkelde zich een christelijke revolutionaire beweging. Vanaf 1976 kwamen

deze basisgemeenschappen tot duidelijke samenwerking met lekenbewegingen. De belangrijkste was de beweging voor *Cursillos de Cristiandad*. Deze beweging voor lekenapostolaat was na de Tweede Wereldoorlog op Mallorca gesticht en had zich in de vijftiger jaren ook over Latijns-Amerika verspreid. Ze was lange tijd angstvallig a-politiek. In Nicaragua stond de beweging echter onder leiding van de Jezuiet Fernando Cardenal en deze legde sterk de nadruk op de sociaal-politieke aspecten van de beleving van het Evangelie. Vooral in León en onder de boeren van Chinandega en Estelí kwam er duidelijke samenwerking tussen Cursillos en basisgemeenschappen onder progressieve vicarissen. We zien in deze jaren een kloof groeien tussen enerzijds de traditionele Nicaraguaanse Kerk met zijn vooral vrouwelijke kerkgangers, novenen en rozenkransen, en anderzijds de op CEB's en Cursillos gebaseerde geloofsbeleving die een sterk sociaal engagement kent en waarin zowel door mannen als door vrouwen werd geparticipeerd op een heel andere wijze dan voorheen. Dit proces is natuurlijk niet uniek, want het heeft zich in vele landen voorgedaan, maar in Nicaragua kreeg het proces een eigen politieke dimensie. De kerkelijke hiërarchie onder aartsbisschop Ovando y Bravo probeerde onder druk van Somoza het sociaal-politiek engagement van de basisgemeenschappen en Cursillos terug te dringen. Al vóór de aardbevingsramp van december 1972 die een groot deel van Managua verwoestte, was er een scherpe discussie tussen deze groepen en de aartsbisschop. Het kwam in 1971, 1972 en 1973 zelfs tot hongerstakingen in de Kathedraal van Managua. Het onvermogen van de Kerk om Somoza tot de orde te roepen bij zijn grootscheepse diefstal van de hulpelden bestemd voor de slachtoffers van de aardbeving en de al eerder genoemde nieuwe strategie van de FSLN, die van de Terce-

ristas, hadden tot gevolg dat steeds meer leden van kerkelijke basisgemeenschappen vooral op de universiteiten openlijk partij kozen voor de FSLN.

De eerste contacten liepen via Fernando Cardenal die zowel het vertrouwen genoot van Carlos Fonseca als van de CEB's in Managua. Hetzelfde proces speeldé zich echter ook af in de provincie. In Matagalpa, bijvoorbeeld, leidde de moord van guardias op een boer tot een discussie van de leden van een Cursillo-groep met de bisschop. De bisschop weigerde toestemming te geven voor een politiek protest en meende dat de Cursillos zich afzijdig moesten houden. Het gevolg was dat enkele leden contact zochten met Tomás Borge en in de FSLN terecht kwamen. De toevloed naar de FSLN vanuit deze groepen moet in de tweede helft van de zeventiger jaren aanzienlijk zijn geweest, want bijna de gehele generale staf van het huidige Sandinistische volksleger (EPS) is haar verzet tegen Somoza in deze kerkelijke kernen begonnen. Eén van de unieke kenmerken van de Sandinistische Revolutie in haar laatste fase vóór de 'triumfo' was dan ook een snel om zich heen grijpende massa-mobilisatie van de bevolking tegen Somoza en dit was hét doel van de Terce-

Sandinismo en de Kerk

Hoe staat het nu met de Sandinistische Revolutie vier jaar na de overwinning? Is de door Fonseca geformuleerde sociale revolutie inderdaad haar eigen weg gegaan en kan de Kerk zich daarin vinden? De Sandinistische regering heeft sinds 1979 geleidelijk aan een sociaal-economisch beleid geformuleerd dat bewust werd gericht op zo snel mogelijke verbetering van de levensomstandigheden van de grote massa van de bevolking die immers door Somoza volstrekt was verwaarloosd. Dit gebeurde door de oprichting van een gratis gezondheidszorg,

bouw van scholen en alfabetiseringscampagnes, elektrificatie van het platteland, een uitgebreide kredietpolitiek voor kleine boeren en andere voorzieningen. Het bezit van de Somozaclan en haar voornaamste aanhangers werd volledig geconfisqueerd en een deel van het land werd onder kleine boeren of arbeiders verdeeld. De rest werd ondergebracht in staatsbedrijven. Twee jaar later kwam er een landhervormingswet die de regering de bevoegdheid gaf om bedrijven te ont-eigenen die werden verwaarloosd of gedekapitaliseerd. Tegelijkertijd werd echter het goed lopende bedrijf wettelijk beschermd.

Tegenstanders of teleurgestelden voeren vaak aan dat het collectief Sandinistisch leiderschap onder Daniel Ortega wel met de mond politieke pluriformiteit heeft beleden en het particuliere bezit evenals de particuliere onderneming erkent, maar in werkelijkheid geleidelijk aanstuurt op een socialistische samenleving. We hebben hier in eerste instantie te maken met een probleem van definitie. Ortega heeft al in 1978, één jaar vóór de overwinning, duidelijk gemaakt dat de FSLN nimmer de leiding van de Revolutie uit handen zou geven. Pluriformiteit voor de FSLN betekent niet dat politieke groeperingen de vrijheid hebben om de doeleinden van de Revolutie te dwarsbomen, maar wel dat ze aan de verwerkelijking van die doeleinden mogen meewerken zonder dat ze daarvoor in strakke gecentraliseerde schema's moeten opereren. Wel moet worden gezegd dat de FSLN juist de laatste maanden in de discussie over verkiezingen en politieke partijen duidelijk gematigd is. In de discussies over de wetsvoorstellen wordt het vervolgen van de Sandinistische Revolutionaire Lijn niet meer als eis gesteld. Wel wordt terugkeer naar een Somoza-achtig regime uitgesloten en worden basis-voorwaarden voor de Nicaraguaanse ontwikkeling gesteld. Partijen mogen

proberen aan de macht te komen met het doel een programma te realiseren dat 'aan de behoeften van de nationale ontwikkeling voldoet'.

Als er in 1985 verkiezingen zouden worden gehouden dan ligt het niet voor de hand dat er politieke partijen zouden mogen meedoen die als voornaamste doel hebben de verworvenheden van de Revolutie weer te niet te doen. Er zijn trouwens ook comandantes die, zoals Sergio Ramirez, van mening zijn dat de Westerse parlementair-democratische verkiezingen niet het juiste middel zijn voor raadpleging van het volk. Men zou op een directe democratische volksraadpleging moeten afstemmen, al weet men nog niet precies hoe dat zou moeten gebeuren. Ook de term gemengde economie geeft aanleiding tot misverstanden. Sandinistisch leiderschap erkent het particulier bezit en de onderneming, maar legt tegelijkertijd aan ondernemingen een aantal verplichtingen en controle-maatregelen op die veel verder gaan dan bij onze gemengde economieën in West-Europa. De buitenlandse handel en het bankwezen worden geheel door de Staat gecontroleerd en de particuliere bedrijven hebben de verplichting tot een goede exploitatie en productie, anders lopen ze het risico van onteigening. Daar staat tegenover dat de regering via een prijs- en subsidiepolitiek voorwaarden schept die een rendabele exploitatie mogelijk moeten maken. Dit leidde weer tot conflicten met links-radicalen groepen die meenden dat de regering het kapitalisme bevoordeelde. Veel ondernemers voelen zich er in het nauw gebracht en nemen een afwachtende houding aan of proberen hun kapitaal weg te brengen en af te bouwen. Dat leidt onherroepelijk tot strafmaatregelen. Er zijn echter ook heel wat bedrijfsvoerders die in Sandinista Nicaragua met hun onderneming goede resultaten hebben bereikt. Dit niet op de laatste plaats vanwege de toename van de

consumptie van eenvoudige industrieproducten en voedsel omdat de koopkracht van boeren en arbeiders was gestegen. Voor zover het aan de regering ligt blijven die bedrijven bestaan. Hoewel er in 1979 en ook nog wel in 1980 bedrijven door boeren zijn bezet die feitelijk niet voor onteigening in aanmerking kwamen staat de regering dergelijke acties nu niet meer toe.

De confiscatie van de immense Somoza-boedel aan bedrijven en holdings maakte de Sandinistische staat meteen tot de grootste ondernemer van Nicaragua. De Sandinistische filosofie heeft echter een duidelijke voorkeur voor decentralisatie en het, uiteindelijk, overdoen van een deel van deze bedrijven aan de lokale producenten, arbeiders en boeren.

Ook individuele kleine boeren zouden zich bij voorkeur moeten organiseren in lokale Sandinistische productie-coöperaties. Voor zover deze coöperaties tot nog toe zijn opgericht zijn ze meestal kleinschalig met hooguit tientallen leden. Omdat de Sandinisten tot nog toe hebben geprobeerd de boeren via overreding en demonstratie van voordelen tot hun ideeën te brengen, iets wat tijd kost, zal nog een lange weg moeten worden afgelegd.

Hebben we in het voorgaande al een aantal belangrijke punten gesignaleerd, waarop de Sandinistische Revolutie afwijkt van socialistische systemen in Cuba of Oost-Europa, dit verschil wordt nog duidelijker als we de rol van het christendom en de positie van de kerk onder de loep nemen.

Voor het merendeel van de Sandinistische leiders is naar hun eigen zeggen een integratie van christendom en marxisme mogelijk. Al sinds 1976 maakten de eerder genoemde Terceristas ouvertures

naar de kerkelijke basisgemeenschappen, maar in oktober 1980 verklaarde de nationale directie van het FSLN officieel dat Geloof en Revolutie niet met elkaar in tegenspraak behoeften te zijn. Integendeel, 'de kritiek van Marx zuivert het Geloof..... van zijn sociale steunfunctie voor de onderdrukkers'³⁾.

Bovendien werd erkend dat de R.K. Kerk en enkele protestantse kerkgemeenten een wezenlijke bijdrage aan de val van Somoza hadden geleverd. Dit gebeurde enkele weken na een bijeenkomst in Managua van Latijns-Amerikaanse theologen waarbij verbanden werden gelegd tussen de marxistisch georiënteerde bevrijdingstheologie en de praktijk van het nieuwe Sandinistische bewind⁴⁾.

Priesters en religieuzen die achter de integratie-gedachte van christendom en marxisme staan, spelen zowel politiek als numeriek een belangrijke rol in het nieuwe regeringsapparaat. Namen als die van Ernesto Cardenal (minister van Cultuur), Edgar Parrales (minister van Sociaal Welzijn), Miguel d'Escoto (minister van Buitenlandse Zaken) en Fernando Cardenal (hoofd van de Sandinistische Jeugdorganisaties) zijn genoegzaam bekend. Ook op lager niveau is de invloed van priesters en religieuzen echter groot. Het ministerie van Onderwijs wordt praktisch door hen beheerst. In het partijblad van de FLSN, *La Barricada*, en in *El Nuevo Diario*, een pro-Sandinistische afscheiding van het bekende oppositieblad *La Prensa*, vinden we bijna dagelijks artikelen die te maken hebben met christendom en socialisme of de loyaliteit van christenen aan de Sandinistische Revolutie in deze moeilijke tijden van economische schaarste en politieke dreiging. Het *Instituto Centro Americano de Historia* van de eerder genoemde Jezuïeten-

3. *Envió*, monográfico, núm 11, julio de 1983: 13.

4. Cit. in *Teoría y Práctica revolucionarias en Nicaragua*, Managua 1983: 245 ev.; serie *FP Gaspar García Laviana*, no. 1: 20, UCA, Managua.

Universiteit, de UCA, is tegenwoordig het intellectuele centrum voor christen-sandinistische actie. Het instituut organiseert conferenties in parochies en geeft populaire geïllustreerde brochures uit die de integratie van christendom en marxisme voor de lekdienaren (delegados de la Palabra) en de gelovigen verduidelijken⁵⁾. Het *Centro Antonio Valdivieso* (een Spaans priester die in de zestiende eeuw in Nicaragua voor de arme Indianen opkwam) is de spreekbuis voor christen-sandinistische lekenorganisaties van katholieke of protestantse herkomst en het herbergt ook de landelijke organisatie voor de lagere clerus en de religieuzen. Het lijkt er op dat de christen-sandinistische leiders na de overwinning op Somoza in sterke mate hebben kunnen profiteren van het unieke proces van massamobilisatie in Nicaragua. Dit begon onder het eerder genoemde Brede Oppositiefront in 1978 en werd daarna door de FSLN behendig gekanaliseerd en uitgebouwd in een indrukwekkende 'grass roots'-organisatie van de bevolking.

Wat was de houding van de kerkelijke hiërarchie tegenover een dergelijke intensieve participatie van vele priesters, religieuzen en lekdienaren in de Sandinistische Revolutie? Op 17 november 1979 gaven de bisschoppen een gezamenlijk herderlijk schrijven uit: 'Compromiso Cristiano para una nueva Nicaragua', waarin het episcopaat zich achter de sociale doelstellingen van de Revolutie stelde. Vier jaar later blijkt er zelfs géén dialoog meer tussen de aartsbisschop Mgr. Ovando y Bravo en de christen-Sandinisten te bestaan. De bisschop beschuldigt het regime er van op een eigen volkskerk aan te sturen en in de Sandinistische pers wordt over Mgr. Ovando en

zijn aanhangers gesproken als de 'kerk van de bourgeoisie' en de 'contra-revolutionaire kerk'.⁶⁾ Hoe heeft zich dit conflict ontwikkeld?

Vooreerst moeten we ons de vraag stellen of het conflict pas na november 1979 is ontstaan. Verschillende christen-Sandinistische voormannen zijn van mening dat het conflict al op tafel lag tijdens de eerder genoemde hongerstakingen in de kathedraal van Managua (1971-73). De hiërarchie weigerde toen een politieke stellingname van de Cursillos en CEB's te aanvaarden en de aartsbisschop sprak zijn bezorgdheid uit over opkomend 'socialisme à la Allende'. Volgens de christen-Sandinisten heeft de kerkelijke hiërarchie wel meegewerkt aan de val van Somoza, maar ze heeft de leidende rol van de FSLN in de Revolutie nooit willen aanvaarden. De ideeën van de meeste bisschoppen over de toekomst van Nicaragua zouden meer overeenkomen met die van de Chileense en Venezolaanse christen-democraten uit de zestiger jaren. Volgens de christen-Sandinisten is het conflict dan ook een zuiver politiek conflict. Het geloof en de besluiten van Vaticanum II worden door hen niet ter discussie gesteld. Wel zijn ze van mening dat de Kerk de plicht heeft om sociale rechtvaardigheid niet alleen te prediken maar ook actief na te streven. Het Marxisme geeft als het ware een politieke actie-oriëntatie aan de beginselen van het christendom. Men is dan ook absoluut niet eens met de pauselijke mening dat voor het verkrijgen van die sociale rechtvaardigheid géén geweld mag worden gebruikt. Het is, aldus de christen-Sandinisten, gerechtvaardigd om brood te nemen als iemand of diens kinderen honger hebben. Men verwijt de bisschoppen dat zij hun herderlijke brief van november 1979

5. *En encuentro de Teología Nicaraguense*, Managua, 1981: 74. Zie ook *La Barricada* passim 1983.

6. V.b. de *La Palabra de Dios en Nicaragua Libre*, serie door het Centro Antonio Valdivieso gepubliceerd in *El Nuevo Diario*; 'Cristianismo en Nicaragua' in het *Nuevo Amanecer Cultural Supplement*, etc.; de serie brochures *Gaspar García Lavina*, de serie *Rutilio Grande* en het tijdschrift *Envío*, allen uitgegeven door het IHC van de UCA.

nooit hebben waargemaakt, integendeel.....

Tot zover de christen-Sandinistische visie.

De politieke ontwikkelingen binnen Nicaragua en in het gehele centraal-Amerikaanse gebied hebben het sinds eind 1979 de kerkelijke hiërarchie ook niet gemakkelijk gemaakt. In 1979 bekeek de regering Carter het Sandinistische bewind nog gematigd positief en de Junta telde op vijf leden toen nog twee vertegenwoordigers van de bourgeoisie, waaronder in ieder geval een geestverwant van de bisschoppen, Arturo J. Cruz. Overigens heeft het episcopaat medio 1979 wel geprobeerd om een meerderheid van FSLN-leden in de Junta te voorkomen, maar dat is niet gelukt. Men denke hierbij aan de eerder genoemde besliste voornemens die Daniël Ortega al in 1978 uitte.

Evenals elders in centraal-Amerika heeft zich als gevolg van interne en externe oorzaken ook in Nicaragua een proces van polarisatie voorgedaan. De verdediging van de Revolutie heeft sinds 1980 een toenemend dwangmatig karakter gekregen en dat heeft gevolgen gehad voor anders-denken. Aan dit probleem zitten ideologische, machtspolitieke en economische aspecten. De Kerk heeft als mensengemeenschap met alle drie te maken.

Men zal moeten toegeven dat de mondiale leiding van de R.K. Kerk waar het de verwerkelijking van sociale rechtvaardigheid betreft pas pastorale actie heeft ondernomen aan het einde van de vorige eeuw, toen een voornamelijk atheïstisch en anticlericaal socialisme het voortouw had genomen in de strijd voor betere maatschappelijke verhoudingen. Deze erkenning behoeft zeker niet in te houden dat de verwerkelijking van sociale rechtvaardigheid alleen maar volgens een

marxistisch recept kan plaatsvinden, maar iedere herverdeling van rijkdom zal toch wel reminiscenties aan marxisme opwekken en wordt door de tegenstanders van die herverdeling ook als zodanig uitgelegd. Ook in Nicaragua zijn wederzijdse stereotyperingen in de afgelopen jaren aan de orde van de dag geweest, zowel in de pers als op de radio. Voor het merendeel van de Nicaraguanse kerkelijke hiërarchie en zeker ook voor veel priesters is en blijft de integratie van christendom en marxisme een uiterst moeilijk te verteren zaak.

Er is echter meer. Hoewel de eerste leider van de FSLN, Fonseca, nooit de orthodox-marxistische leerstellingen als instrument voor analyse van de Nicaraguaanse samenleving heeft willen gebruiken, heeft de Sandinistische alfabetiseringscampagne van 1980 voor andersdenkenden toch wel een vrij geprononceerd marxistisch karakter gekregen. Tomás Borge noemde de campagne 'een gigantisch politiek seminar' en Ernesto Cardenal sprak in dit verband over 'een culturele revolutie die de ideologische machts-overname tot uitdrukking brengt'.⁷⁾ Ook de Sandinistische documentaire 'Sandino hoy y siempre' bevestigt dit ten volle. Het episcopaat meende dat de alfabetiseringscampagne, wat haar ideologische inhoud betreft, indruiste tegen de traditionele waarden met betrekking tot gezin en samenleving. Diezelfde grief had men ook tegen de later steeds belangrijk wordende voorlichtings- en trainingscursussen, die door de Comité's ter verdediging van de Sandinistische Revolutie, de CDS, in vele volkswijken werden georganiseerd. Tenslotte heeft de Kerk grote moeite met de ideologische herinrichting van het onderwijs en tegen Cubaanse vrijwilligers die als onderwijzers dienst doen.

Dit laatste punt brengt ons op enkele

7. *Apuntes para una Teología Nicaraguense*, Managua, 1981: 74. Zie ook *La Barricada* passim 1983.

politieke aspecten van de toegenomen dwangmatigheid van de Revolutie. De isolatie- en omsingelingspolitiek van president Reagan en de sterk toegenomen activiteit van door de V.S. gesteunde contra-guerillagroepen die vanuit Honduras opereren bracht anders-denken in Nicaragua steeds meer in de dwangpositie van het 'Wie niet voor mij is, is tegen mij'. Dat laatste houdt in dat men voor contra-revolutionair kan worden uitgemaakt of zelfs voor Somocistavriend, iets wat vermoedelijk voor het overgrote deel van de dissidenten niet opgaat.

Ook onder niet-Sandinisten is men dan ook ronduit verontwaardigd en bezorgd over de 'stupide' en 'verblinde'⁸⁾ politiek van de Amerikaanse president. Redenen van politieke en militaire veiligheid hebben geleid tot censuur op pers en radio.

Zelfs Amnesty International heeft gerapporteerd over arbitraire arrestaties, verdwijningen en dwang om dissidente groepen in het gareel te krijgen.

De grote aandacht in de regeringsgezinde pers voor de Amerikaanse bedreiging en het gevaar van de Contra's versterkt ongetwijfeld de vastberadenheid onder de bevolking, maar er is een reëel gevaar dat het ook angst opwekt. In het psychologisch proces wat zich daarbij voordoet is weinig plaats voor zorgvuldige afweging, zeker niet wanneer herhaaldelijk mensen worden vermoord; na de moord op een bekend christen-Sandinistisch leken-dienaar in Noord-Nicaragua werd in juli 1983 in een spontaan pamflet meteen de aartsbisschop voor een contra-revolutionaire 'vendepatria' (verkoper van zijn vaderland) uitgekreten. Hij zou gemanipuleerd worden door het imperialisme.

Voor dergelijke ongelukkige verdachtmakingen bestaat géén grond. Men kan de hiërarchie hooguit verwijten dat ze een meer pluriforme christen-democratische opzet voor Nicaragua op het oog

heeft, een optie waarin de FSLN één stroming zou kunnen zijn, maar liefst niet de dominerende. Dat laatste is echter voor de FSLN voorlopig nog onaanvaardbaar. Daar komt nog bij dat Mgr. Ovando y Bravo in de Nicaraguaanse Kerk duidelijk tussen twee vuren zit. Hij vertegenwoordigt de christen-democratische hervormingsgezinde middensector en moet het opnemen tegen de sterke christen-Sandinistische sector enerzijds en een onverzoenlijke minderheidsgroep van ultra's die iedere verandering in de Nicaraguaanse samenleving afwijzen. Deze groep heeft invloed omdat ze vaak via familiebanden met de kerkelijke top is verbonden en ze probeert druk uit te oefenen opdat het episcopaat zich voor haar persoonlijke of materiële belangen inzet.

Dit laatste brengt ons op economische aspecten van het probleem. Het dichtdraaien van de Amerikaanse hulp- en kredietkraan, en de snel verslechterende deviezenpositie van het land leidden tot schaarste-verschijnselen en scherpe economische controle-maatregelen die het vertrouwen van conservatieve ondernemers in het regime bepaald niet bevorderden. Juist onder de ultra's schijnen pogingen tot afbouw van het bedrijf en emigratie vrij frequent voor te komen. Nicaragua heeft onder de gegeven omstandigheden meer dan ooit behoefte aan hulp. De lange-termijnpolitiek van de Sandinistas gaat uit van een zo evenwichtig mogelijke verdeling van de buitenlandse handel en samenwerkingsrelaties over Westerse landen, niet-Westerse landen en het Oostblok. Op dit moment lijkt voor de regering echter belangrijker dat ze hulp krijgt dan waar de hulp vandaan komt. In de praktijk betekent dit dat er naast Westeuropese, Latijns-Amerikaanse en Arabische hulp vooral door Oost-

8. Van Hecke, *Le Monde*, 5.8.1983

9. Van Eeuwen, *Nicaragua: l'An II de la Révolution*, 1982:10.

bloklanden en Cuba veel hulp wordt gegeven. Belangrijk is in dit verband de omvangrijke hulp in de vorm van artsen, onderwijzers en technici. Cuba heeft er reeds enkele honderden geleverd en men mag aannemen dat ze behalve hun kennis ook een boodschap brengen. Op de terugweg zit de Aeroflotmachine naar Havana en Moskou ook vol, onder meer met bursalen. Nicaraguaanse andersdenkenden zijn dan ook bevreesd dat de regering onder druk van de omstandigheden meer van het Oostblok en Cuba afhankelijk zal worden.

Conclusies

Op dit moment lijkt de Sandinistische Revolutie inderdaad nog een eigen weg te gaan die méér dan voorgaande experimenten probeert om haar doeleinden te bereiken via een integratie van christendom en marxisme mét behoud van de particuliere sector. Het eerste is vrij uniek, wat het tweede betreft heeft men kennelijk lering getrokken uit ontwikkelingen in Cuba en Oostbloklanden. Het is echter de vraag of de Sandinistische Revolutie haar eigen weg kan vervolgen gegeven de interessen van vooral buitenlandse belanghebbenden.

De Verenigde Staten lijken, evenals de Sovjet-Unie, niet bereid om als wereldmacht binnen haar directe invloedssfeer een fundamenteel afwijkend maatschappelijk systeem te dulden. De vrees voor een demonstratie-effect op burens speelt hierbij ook een grote rol. Wat de Sovjet-Unie betreft mag men veronderstellen dat ze iedere ontwikkeling in Nicaragua die 'de goede kant opgaat' zal toejuichen. Het is echter moeilijk denkbaar dat Moscovitische partij-ideologen ooit een regime zullen canonisieren dat enkele fundamentele principes van het marxistisch-leninisme met voeten treedt. Als het Nicaraguaanse experiment wél slaagt kan dit ook voor de Sovjet-Unie een contra-productief demonstratie-effect hebben in

buurlanden met een militant christendom. Formeel bestaat er in Nicaragua één R.K. Kerk, maar in de praktijk zijn er om politieke redenen drie fracties. De leiding zit in het midden en is niet in staat om de fracties tot elkaar te brengen. Dit heeft tot gevolg dat de Kerk moeilijk te besturen is en dat ze ook herderlijk géén duidelijk gezicht meer heeft.

Terwijl christen-Sandinistische leiders, zowel priesters als lekenambtenaren, in toenemende mate de basis in de parochies controleren in samenwerking met de sterk ontwikkelde volksorganisaties van de FSLN blijkt de hiërarchie haar controle flink te hebben verloren. De lagere clerus is verdeeld maar wellicht in meerderheid Sandinistisch. Gelovigen in Managua kiezen hun parochiekerk nog al eens op basis van de factie die pastoor of lekenambtenaren aanhangen. Als Mgr. Ovando preekt staan de gelovigen van ver uit andere wijken op de stoep van de overvolle kerk te luisteren en ook in *La Prensa* kan men zijn mening regelmatig lezen. De Paus heeft met zijn bezoek zeker geprobeerd om Mgr. Ovando en de middenfactie te steunen. Het is echter zéér de vraag of hij er in is geslaagd om het gezag van de aartsbisschop te versterken. De Sandinisten hebben daar niet aan meegewerkt en de ultra's ook niet. De facties lijken zich alleen maar verder te hebben ingegraven.

II. Polen

Op het vliegveld van Krakau hield Paus Johannes Paulus II op 23 juni 1983 aan het einde van zijn tweede bezoek aan Polen zijn laatste toespraak op vaderlandse bodem.

Hij besloot toen met de volgende passage: 'Gedurende mijn pelgrimstocht in mijn vaderland onderstreepte ik vele malen, dat Polen het gemeenschappelijk welzijn van de gehele natie vertegenwoordigt en dat al zijn zonen en dochters open moeten staan voor dit welzijn, want

het vraagt een voortdurende inspanning van heel de gemeenschap.

Ik wens zeer, dat de moeilijkheden, die zich opstapelen, overwonnen worden, opdat de Polen op een vruchtbare manier aan hun heden en toekomst kunnen bouwen. Want, zoals ik in Warschau zei, de natie moet uit eigen krachten leven en zich ontwikkelen.

Bij mijn vertrek wil ik nog eens met mijn ogen en mijn hart dit gehele land omvatten, naar de grote gebieden van de Poolse arbeid zien en bij elke arbeidsplaats even stil staan, bij de grote zowel als bij de kleine, in het dorp en bij de industrie, bij de plaatsen, waar creatief gewerkt wordt, overal waar de mens aan het werk is.

Overall wil ik even blijven stilstaan. Ik wens, dat de gehele morele orde, welke bij dit terrein van menselijk leven behoort, in die arbeid verankerd wordt, opdat allen in de volheid van innerlijke vrede, onder verzekering van de rechten en met achting voor de waardigheid van de mens en van zijn arbeid, in wederzijds vertrouwen de zin van dit essentiële beroep van de mens wat de menselijke arbeid is, kunnen terugvinden en verdiepen. Deze zin is het sterkste en meest effectieve motief voor de innerlijke mobilisering van de mens.

Ook wens ik, dat de arbeid onder dergelijke voorwaarden in de geest van sociale liefde verricht wordt, waarover ik in Katowice sprak, opdat de mens zich daarin terugvindt en daarin anderen zowel als het welzijn van het eigen land dient.

Ik wil, ik wens voor mijn vaderland, dat het gehele 'Evangelie van de arbeid' in deze Poolse arbeid wordt opgenomen. Zowel dat deel van het Evangelie, dat de mens in zijn waardigheid en rechten beschermt, alsook dat gedeelte, dat plichten oplegt en een zaak van geweten en verantwoordelijkheid is. Want rechten en plichten zijn nauw met elkaar verbonden. Mij richtend tot de Staatsoverheid wens ik persoonlijk, dat de genoemde voor-

waarden het gemeenschappelijk welzijn van het vaderland bewerken en de verdiende plaats van de Poolse Staat – de Volksrepubliek Polen – onder de naties van Europa en van de wereld te verzekeren.'

In deze woorden vat de Paus kort samen, wat hij in de vele toespraken en homilieën tijdens zijn tweede bezoek aan Polen had uitgesproken als zijn visie op een weg tot herstel uit de crisis van zijn vaderland. In 'De Paus van Polen', een verslag van deze pelgrimstocht door Hugo van Rijn schrijft hij aan het slot: 'Wat heeft de Paus nu meer bereikt in Polen dan het om zich heen verzamelen van miljoenen gelovigen? Nu de Paus weg is, is het feest voor de Polen immers weer voorbij. Een week lang hebben ze geleefd in een roes. Hebben ze geleefd als twee jaar terug. Hebben ze de wereld getoond dat Solidarność in hun gedachten en hun harten nog springlevend is. Natuurlijk heeft de Paus hun een morele steun gegeven. En hun ideeën bevestigd. Ze weten dat ze goed zitten. Maar wat schiet je daar mee op, als je nu mag wachten op de volgende prijsverhoging. Of op het moment dat de foto's ontwikkeld zijn, die de politie bij duizenden gemaakt heeft van de mensen die demonstreerden.

En dan is er in West-Europa de vraag, waarom Johannes Paulus II zich in Polen wél zo duidelijk heeft opgesteld aan de kant van het volk en waarom hij dat tijdens zijn reis door Midden-Amerika niet heeft gedaan. Waarom deed de Paus in Polen aan politiek en heeft hij zijn priesters in El Salvador verboden om zich met de politiek van de bevrijdingsbewegingen in te laten?

Op de vragen, wat de Paus in Polen bereikt heeft, en waarom hij in Polen voor de zijde van het volk koos, terwijl hij dat tijdens zijn reis door Midden-Amerika niet gedaan zou hebben, wil ik ingaan na eerst enkele feiten in herinnering te brengen uit de geschiedenis van Polen sinds

1939.

Op 1 september 1939 was Nazi-Duitsland Polen binnengevallen. Op 17 september trokken de Russische legers de Poolse oostgrens over. Op 28 september capituleerde de Poolse emigrantenregering te Londen en sloot op 30 juni 1941 na de aanval van Duitse legereenheden op de Sovjet-Unie vrede en enkele maanden later een bijstandsverdrag.

Van deze toenadering verwachtte de Poolse regering in ballingschap de oprichting van een Pools leger op Sovjet-grondgebied en zelfs herstel van een onafhankelijk Polen. Maar wat gebeurde? De duizenden Poolse gevangenen werden door de Sovjet-Unie niet vrijgelaten. Toen de Poolse regering in Londen een onderzoek door het Internationale Rode Kruis verzocht naar de doodsoorzaak van 14.700 Poolse officieren, van wie de lijken door de Duitsers bij het plaatsje Katyn waren gevonden, verbrak de Sovjet-Unie in april 1943 alle betrekkingen met de Poolse regering in Londen. Inmiddels werden in Moskou communistische en semi-communistische Polen in een Bond van Poolse patriotten georganiseerd. Oppericht werd een Pools comité voor de nationale bevrijding.

Nadat eind 1944 de eerste Poolse grond door Russische troepen van Duitse bezetters was bevrijd, vestigde zich dit comité als tegenregering in Lublin. Een communistisch georiënteerde verzetsbeweging werd in het leven geroepen.

Op 22 juli gaf de tegenregering een manifest uit. De democratische grondwet van 1921 zou in beginsel worden hersteld.

Een drastische verkaveling van het grootgrondbezit zou echter energiek worden doorgevoerd. Vriendschap met de geallieerden en hechte samenwerking met de Sovjet-Unie zou worden nagestreefd.

Van Lublin ging de regering op 27 juni naar Warschau. Tweederde van de leden bestond uit door Moskou naar voren ge-

schoven figuren. Dit kabinet werd op 2 augustus door de grote drie te Potsdam erkend. Op 30 juni werd een referendum gehouden. Drie vragen waren te beantwoorden: of men de Senaat wenste af te schaffen, of men de pas doorgevoerde agrarische hervorming en de nationalisatie van de belangrijkste industrieën in de nieuwe grondwet vastgelegd wilde zien, en of men het eens was met de westgrens aan Oostzee, Oder en Neisse. Op deze vragen werd respectievelijk door 66, 67 en 91 procent der stemmers met 'ja' geantwoord. Met de uitslagen was geknoeid. In Krakau waar de werkelijke uitslag toevallig bekend werd, had 83% op de eerste vraag met 'nee' geantwoord. Sinds 1948 bestaat in Polen praktisch het eenpartij-stelsel. Ofschoon het aantal communisten in Polen na de wereldoorlog slechts 150.000 bedroeg, heeft de communistische partij met grote voortvarendheid de macht gegrepen dankzij de steun van de Sovjet-Unie die – mede ter beveiliging van de verbinding met het bezette Oost-Duitsland – troepen in Polen hield, de leiding van het Poolse leger en politici in de hand had, zware economische eisen stelde, en het binnenlandse bestuur naar Sovjet-model hervormde. Kort voor het einde van de Tweede Wereldoorlog werd van 4 tot 11 februari 1945 te Yalta op de Krim een conferentie gehouden door vertegenwoordigers van de geallieerde grootmachten. Daar werd de grondslag gelegd voor de naoorlogse uitbreiding van de invloedssfeer van de Sovjet-Unie.

Tijdens de Conferentie van Potsdam (17 juli-2 augustus 1945) werden de gebieden ten oosten van de Oder-Neisse-linie en het deel van Oost-Pruisen, dat niet aan de Sovjet-Unie kwam, voorlopig onder Pools beheer gesteld.

De geschiedenis van Polen sinds de Tweede Wereldoorlog is exemplarisch voor de geschiedenis van andere satel-

lietlanden. De communistische partijen in de Oosteuropese landen grijpen met steun van de Sovjet-Unie de macht. Het imperialisme van Moskou breidde na de Tweede Wereldoorlog zijn macht uit over Oost-Europa.

Na Berlijn (1953), Budapest (1956) en Praag (1968) was Gdąnsk in augustus 1980 de vierde poging om het Oosteuropese socialisme van binnenuit te democratiseren. Solidariteit kreeg nagenoeg het gehele volk mee. De omstandigheden waren gunstiger dan ooit tevoren. Polen heeft een homogene katholieke bevolking, door de herindeling van het land nog versterkt, omdat zeer vele orthodoxe christenen nu onder Sovjet-Russisch bewind waren gekomen, terwijl het katholieke Solizię aan Polen was toegevoegd. De hiërarchie is onderling hecht verbonden en nationalistisch gezind. De keuze van Karol Wojtyła tot paus versterkte nog het nationaal bewustzijn. Diens bezoek aan zijn vaderland in 1979 gaf het Poolse volk de overtuiging verbonden te zijn met een machtige Kerk buiten de Poolse grenzen.

Toen de economische crisis, veroorzaakt door jarenlange slechte planning en corruptie van de regering een nieuw hoogtepunt bereikte, konden de stakende arbeiders van de scheepswerven in Gdąnsk, Gdynia en Sopot op een brede resonans in de bevolking rekenen. Solidariteit groeide snel uit tot een vakbond met 9.500.000 leden, vijfmaal meer dan het slinkende aantal leden van de communistische partij. Externe omstandigheden, die het ontstaan en de ontwikkeling van Solidariteit gunstig beïnvloedden waren de Sovjet-aanval in Afghanistan (december 1978) en de internationale campagne 1979 om het kernwapenarsenaal in Europa te vernieuwen, indien de SS-20 niet zou worden uitgebreid. Een Sovjet-Russische gewapende interventie in Polen zou het voor de Sovjet-Unie ongewenste gevolg hebben, dat de vredesbewegingen

in het Westen sterk aan overtuigingskracht zouden inboeten. Moskou zag zich genoodzaakt om op andere wijze dan door een gevolgde interventie de ontwikkelingen in Polen een halt toe te roepen om te voorkomen, dat het Warschaupact ontoelaatbaar zou worden verzwakt. Het kostte echter tijd om het scenario voor een terugdringen van de invloed van Solidariteit op te stellen en het sein te geven voor de uitvoering hiervan. Enkele dagen vóór 13 december 1981 sprak Jerzy Wiatr, directeur van het Instituut voor Marxisme en Leninisme te Warschau, voor een club van communistische en progressieve intellectuelen in Krakau. Hij noemde toen vier theoretische mogelijkheden voor een oplossing van de crisis in Polen.

In volgorde van waarschijnlijkheid gaf hij als alternatieven: een terugkeer tot de toestand van vóór augustus 1980; overname van de macht door de orthodoxe vleugel van de Poolse communistische partij; instelling van een Militaire Raad; terugtreden van de partij uit zijn monopoliepositie, gepaard gaande met een dialoog met Solidariteit en op de lange duur uitlopend op het hernemen van de monopoliepositie van de partij via vrije verkiezingen. Op 13 december bleek, dat Moskou aan het scenario van de Militaire Raad de voorkeur had gegeven.

Het verschijnsel van Solidariteit is de zoveelste aanklacht tegen het door Moskou gedirigeerde socialisme in Oost-Europa. Dat blijkt niet te werken. Telkens moet met machtsmiddelen worden ingegrepen om de schijn te redden. De Hongaarse socioloog Hegedues, in 1956 minister-president en nu een gematigd criticus in zijn land, zegt, dat in de geschiedenis van het socialisme – naar gelang de omstandigheden – de macht telkens andere vormen aanneemt: als maatschappij-veranderende ideologie, als bewapende revolutionaire strijd, als politieke heerschappij van de partij, als economisch opbouw-

systeem, of als een combinatie van dit alles. Wat zich in Oost-Europa als socialisme definieert, is in de opvatting van Hegedus een zich voortdurend vernieuwend machtsapparaat, dat in de Sovjet-Unie een imperialistisch karakter heeft, aanspraak maakt op alleenheerschappij en totalitair genoemd moet worden, omdat het alle gebieden van het leven in zijn machtsdenken betreft. Solidariteit was een grootse poging om Polen van deze socialistische machtsstructuur te ontdoen en de rechten van de arbeiders op zelfbestuur, vrije meningsuiting en de rechten van het volk op vrije verkiezingen te realiseren. De leiders van Solidariteit streefden naar een nieuwe maatschappelijke orde, die door sommige buitenstaanders democratisch-socialistisch werd genoemd.

Door de gebeurtenissen in Polen heeft het communisme als maatschappijherformende ideologie opnieuw aan overtuiging ingeboet. Maar ook het kapitalisme heeft als maatschappelijke ideologie in veel landen van het Westen aan krediet verloren. De roep om waarheid en gerechtigheid klinkt in Oost en West.

Is er een derde weg? Zijn wij verplicht te blijven denken in de traditionele tegenstellingen van kapitalisme en socialisme? Een bijdrage tot een eventuele derde weg werd door Paus Johannes Paulus II gegeven in diens Encycliek 'Laborem exercens' van 14 september 1981.

In het derde hoofdstuk geeft hij een eerste aanzet tot een doorbreking van de traditionele tegenstellingen tussen beide systemen. Dat hij met deze brief Solidariteit heeft willen helpen, ligt voor de hand. Maar evenzeer richt hij zich in deze brief tot bevrijdingsbewegingen in Latijns-Amerika, door de prioriteit van de arbeid boven het kapitaal als een eis van sociale moraal te benadrukken en de mens centraal te stellen in het arbeidsproces.

'Deze eis is van het allerhoogste belang zowel in het systeem dat berust op het beginsel van het privé-bezit van de produktiemiddelen, als in het systeem, waarin het privé-bezit van de middelen radicaal beperkt is. De arbeid is in zekere zin onafscheidelijk van het kapitaal en zij verdraagt in geen enkele vorm een tegenstrijdigheid – dat wil zeggen de scheiding en tegenstelling ten opzichte van de produktiemiddelen – die, als resultaat van louter economische praemissen, in de loop van deze laatste eeuwen zwaar op het menselijk leven heeft gedrukt. Wanneer de mens werkt, het geheel van de produktiemiddelen gebruikend, verlangt hij tevens dat de vruchten van zijn arbeid zowel aan hemzelf als aan anderen ten goede komen en dat hij binnen het arbeidsproces zelf te voorschijn kan komen als mede verantwoordelijke en medewerker op de arbeidsplaats die hij inneemt.'

(Laborem Exercens nr. 15.)

In zijn boodschap voor Wereldvrede (1 januari 1982): 'Vrede, een gave Gods, aan de mensen toevertrouwd' noemde de Paus als diepste oorzaak van de verdeeldheid tussen Oost en West, Noord en Zuid de toepassing van de ideologieën, die elk voor zich het monopolie opeisen van het juiste inzicht te hebben in de mens, maatschappij en geschiedenis.....

In Polen wordt gezegd, dat op 13 december 1981 aan het volk de narcose werd toegediend en dat daarna de operatie volgde. Het goed voorbereide scenario voor deze operatie werd geleidelijk aan duidelijk.

Polen verkeerde enige tijd in een patstelling. Om het beeld van het schaakspel te completeren, er stonden vier stukken op het bord: de Militaire Raad, de Katholieke Kerk, Lech Walesa en de ondergrondse Solidariteit.

De Militaire Raad had weliswaar een sterke positie, maar een nadeel was, dat ze alleen moest beginnen. Toen de Pool-

se primaat op 7 november 1982 in Lublin 'de strategie van de vrede, van de liefde en van de waarheid' proclameerde, gaf hij met de termen 'vrede en liefde' de Militaire Raad een handreiking voor rust in het land, terwijl hij tegelijkertijd een onafhankelijke kritische positie behield door voor de waarheid op te komen. Eerder (8 oktober) sprak hij over de hoop. 'Welke hoop blijft ons over? Het eerste element van de hoop zijn wijzelf. We moeten vertrouwen hebben in de kracht van onze natie, in de geest van het christendom. Het tweede element is de jonge generatie, die de fouten van de ouderen niet hoeft over te nemen. Bovendien zal God ons de Heilige Vader sturen.'

Inmiddels is de Heilige Vader gekomen; van 16 tot 23 juli sprak hij de Polen moed in, bevestigde de juistheid van de eisen van Solidariteit, pleitte hij voor de rechten (en plichten) van de arbeiders en wees hij de Militaire Raad op de noodzaak van de dialoog met vertegenwoordigers van het volk.

Na zijn vertrek werden de meeste politieke gevangenen vrijgelaten, de staat van beleg werd opgeheven. Westerse landen, Amerika voorop, gaven de boycot op. De kolenproductie is toegenomen door opnieuw de zes-daagse werkweek in te voeren. De industrie werkt op 60% van zijn capaciteit. De levensstandaard van de bevolking is met 25% gezonken. Brood is gerantsoeneerd. Begin 1984 wordt prijsverhoging verwacht voor eerste levensbehoeften. De vooruitzichten op een spoedige verbetering zijn niet groot. Geschat wordt, dat de Poolse economie 10 miljard dollar nodig heeft om onderdelen en ruwe grondstoffen te importeren, die nodig zijn om de industrie weer volop te laten draaien. Inmiddels is de Staatsschuld opgelopen tot 27 miljard dollar.

Tot nieuwe kredieten zullen Westerse

banken niet gemakkelijk bereid zijn, zolang de bevolking onder een militaire dictatuur staat, die zich na de opheffing van de staat van beleg bevoegdheden heeft toegemeten, die praktisch dicht bij de realiteit van de staat van beleg liggen. Het groene Marshall-plan, dat door de Paus met Jaruzelski werd besproken en voorziet in de hulp van de katholieke kerk in het Westen en de Europacommissie, is nog niet gestart, ofschoon Kardinaal Glomp bij zijn aankomst in Rome, waar hij deelneemt aan de bisschoppensynode verklaarde, dat er nu versnelling komt in de uitvoering van dit project ten gunste vooral van kleine private landbouwbedrijven. Voor de fondsen van dit project heeft Lech Walesa inmiddels het geld bestemd dat hem bij de toekenning van de Nobelprijs voor de vrede toekomt. De economische crisis duurt voort. Solidariteit is lamgelegd en in de ondergrond teruggedrongen.

Bij een eerdere crisis in 1956 heeft de Poolse regering onder Gomulka ingestemd met een zekere pluralisering van de macht. Dat gebeurde door de Katholieke kerk haar traditionele autonomie en zelfbestuur terug te geven en door wettelijke radio-uitzendingen niet langer te storen.

Het zich in Solidariteit manifesterende verlangen met zijn oorsprong in de jaren 1970 en 1976 was een explosieve poging om de samenleving van Polen een grote stap voorwaarts te brengen op de weg naar pluriformiteit.

De laatste nog niet beëindigde crisis in Polen heeft echter direct te maken met het dilemma van de Sovjet-overheersing. Sinds de 16e eeuw, toen het militaire overwicht van West-Europa van zich liet spreken, was het Poolse territorium steeds weer doorgangsgebied voor vreemde machten, die Rusland trachtten te onderwerpen. Tegenwoordig lopen de verbindingen met 19 permanent in de

DDR gestationeerde Sovjet-divisies dwars door Pools territorium. Daarbij komt dat 36 miljoen Polen in grootte de derde nationale bevolkingsgroep – na de Russen en de Oekrainers – zijn, welke moeilijk te regeren valt. Uit veiligheidsoverwegingen kan Moskou evenmin een onvriendelijk gezinde regering in Polen tolereren als Washington marxistisch-leninistische regimes in Midden-Amerika.

Kunnen de overige landen van het Oostblok een Poolse arbeidersvakbond met succes ignoreren, een vakbond die voldoende vrijheid heeft om in de arbeidersklasse en in de bevolking geworteld te zijn en die een bewustzijn voor veranderingen in de richting van een betere en meer pluralistische samenleving bewerkt? Kan men een dergelijke vakbond als een onbelangrijke uitzondering laten gelden op dezelfde manier als eerder de private landbouwsector, de autonome clerus en de quasi-vrije pers door kortegolf-uitzendingen uit het Westen toe te laten?

Indien het antwoord op deze vraag ontkennend is, vraag ik, of de Sovjet-leiding erop is voorbereid, een geleidelijke pluralisering toe te laten niet slechts in Polen, maar ook in de Sovjet-Unie zelf en in alle Oostblokstaten, om tenslotte een meer efficiënt en stabiel, zij het dan ook een fundamenteel ander systeem te vormen? Indien ook deze vraag ontkennend beantwoord wordt, zou Moskou bereid moeten zijn om Polen en zijn economie als een bodemloos vat te behandelen, moet het rekenen op voortdurende door Solidariteit geleide tegenstand en mogelijk extra militaire eenheden naar Pools grondgebied moeten dirigeren om zelf bewapende en open tegenstand te onderdrukken.

Niet te onderschatten factoren bij de huidige spanning tussen Oost en West in zake de kernbewapening zijn de interne

crisis waarin zich de Sovjet-Unie bevindt door economische problemen, wrijvingen binnen de leiding van de Sovjet-Unie en de Poolse crisis, afgezien nog van de onbetrouwbaarheid van andere nationaliteiten binnen het Oostblok.

Terugkerend tot het Pausbezoek aan Polen dit jaar, ben ik van mening dat de morele steun die hij het volk gegeven heeft, niet onderschat moet worden. Na zijn eerste bezoek in 1979 bleek dat dit er toe heeft bijgedragen, dat het ontstaan van Solidariteit daardoor versneld is. Zich bewust van de uiterst moeilijke situatie van Polen als land binnen het Warschaupact, heeft de Paus in 1983 bij herhaling op de geestelijke krachten van het volk gewezen, op de fundamentele rechten van de mens, de centrale plaats van de mens in de arbeid, de eigenheid van de Poolse cultuur, het recht van het volk om onafhankelijk zijn eigen koers te varen, op de kracht van de waarheid, die vorm geeft aan de liefde. Niemand kan voorspellen, wanneer en op welke wijze na de gebeurtenissen van 1956, 1968, 1970, 1976 en 1980 een nieuwe poging zal worden gedaan vanuit het Poolse volk zelf, misschien gelijktijdig met gelovigen en niet-gelovigen van andere volkeren in socialistische landen van Oost-Europa, om het socialisme een menselijk gelaat te geven, om fundamentele rechten van de arbeider als mens te realiseren. In dit licht citeer ik de laatste woorden van Paus Johannes Paulus II bij zijn afscheid op het vliegveld van Kraków: 'Nu ik mijn landgenoten in Kraków vaarwel zeg, in deze stad, die de moeilijkste momenten van het vaderland zag, maar die ook periodes van grote bloei aanschouwde, wens ik, dat wederom, onder de zorg van Onze Vrouw van Jasna Góra, het goede op Poolse bodem krachtiger te voorschijn kan komen dan het kwade, opdat het moge overwinnen. Dit is waar ik voortdurend om bid'.

Polen – Nicaragua; een globale vergelijking

Een vrije ontwikkeling van beide volkeren wordt door belangen van grote mogendheden belemmerd. In Polen wordt de strijd voor de rechten van de mensen door de Kerk geleid, in Nicaragua door de marxistische regering van de Sandinisten.

In Polen wordt door het volk gestreden tegen een marxisme naar Sovjet-model, in Nicaragua verzet het volk zich tegen een vanuit de Verenigde Staten van Amerika gesteund kapitalisme.

Terwijl in Polen de R.K. Kerk eeuwenlang het symbool was van de eigen Poolse culturele identiteit – ook toen het door het Lutherse Pruisen of door het orthodoxe Rusland werd beheerst – heeft de R.K. Kerk in Nicaragua nooit een dergelijke dominerende rol gespeeld en bij gevolg ook nimmer enig politiek prestige kunnen verwerven. In Polen werd het socialistische systeem met behulp van Sovjetinterventie doorgevoerd, terwijl in Nicaragua een kleine FSLN-elite erin slaagde om via de Tercerista-strategie een massale volksbeweging op gang te brengen, waarin christenen een belangrijke rol speelden, ofschoon de ambtelijke kerk pas in de laatste fase van de omverwerping van het Somoza-regiem heeft meegewerkt. Terwijl in Polen de kerk voor haar conservatisme het symbool werd voor het behoud van de eigen Poolse identiteit en daardoor in staat was een opmerkelijke mobilisatie en controle-capaciteit te ontwikkelen, heeft het conservatisme van de kerk als instituut in Nicaragua tot gevolg gehad, dat zij bij de mobilisatie van de bevoking nooit een sleutelrol heeft kunnen spelen noch vóór noch na 1979.

De tegenstellingen tussen christen-Sandinisten en de ultra's hebben sinds 1978 de kerk als instituut in Nicaragua in ernstige mate verzwakt. Terwijl Kardinaal Glemp, als hij zou willen, in Warschau

tienduizenden om politieke redenen op de been kan brengen, is het uitgesloten, dat Mgr. Ovando y Bravo hetzelfde in Managua zou kunnen bereiken.

Bij wijze van boutade wordt soms gezegd, dat het marxisme in Polen in een katholieke context werkt, terwijl de R.K. Kerk in Nicaragua in een marxistische context werkt. Het zou overigens te ver gaan de Nicaraguaanse context op dit moment als marxistisch af te schilderen. Er is een variant in ontwikkeling die uitblinkt door weinig orthodoxe kenmerken. Omdat de Paus in Polen op eigen terrein sprak en daarbij niet afhankelijk was van adviseurs, gaf dit aan zijn woorden een bijzondere betekenis, zozeer, dat zijn optreden daar verhelderend is voor wat hij elders in de wereld bedoelt en zijn Ost-politik ten aanzien van Polen in fundo Welt-politik genoemd mag worden. In Polen beoogde de Paus hetzelfde als in Nicaragua; het gaat niet aan hem van inconsequenties te beschuldigen als zou hij met twee maten meten. In de ideologische krachten van de revolutie in Nicaragua zag hij, door adviseurs geïnformeerd, niet het gehele Evangelie van de arbeid, waarover hij in Krakow sprak, en dat hij evenzeer in Polen als in Nicaragua gerealiseerd wenst te zien.

Literatuur

Brinton, Crane
'The Anatomy of Revolution', Vintage Books 1965: ch 2

Centro Antonio Valdivieso,
Managua, 1981

'Apuntes para una Teología Nicaraguense'
Colección Teología Nicaraguense 1.

Cruz, Arturo J.
'Nicaragua's Imperiled Revolution' in: Foreign Affairs (1983): 1031-1047

Eeuwen van, Daniel
'Nicaragua: l'An II de la Révolution: Hegemonie Sandiniste et Montée des périls'. Notes et Etudes sur l'Amérique Latine. La Documentation Française (1982) 63:9-42

- Envio
Monográfico. núm 11, julio de 1983
'Los Partidos en Nicaragua y la nueva Ley'
- Envio
Monográfico. núm 9, junio de 1983
'Nicaragua en la Encrucijada'
- Equipo
Interdisciplinario Latino Americo; Managua,
Ediciones Contemporaneas, 1983
- Hecke van, Charles
'Nicaragua: La revolucion confiscada', Le Monde,
4 en 5 jan. 1983
- Kaufmann, Ludwig
'Esteli: Beitrag einer jungen Kirche zum
Wiederaufbau', Orientierung, 30.11.1982
- Miranda, Pedro
'Sandinista Perspectives: Three differing views' in
Latin American Perspectives, 20 (1979): 114-127
- Seltzer, Gregorio
'El pequeño ejercito loco: Sandino y la operación
Mexico-Nicaragua',
Ed. Nueva Nicaragua, 5A ed. Managua, 1983
- Steele, Jonathan
Artikelen in The Guardian d.d. 15 en 16 aug. 1983
- Interviews met Daniel Nuñez (Matagalpa) en
Ernesto Vigil Ycaza (Managua), beiden
prominenten uit de Sandinistische christelijke
basisgemeenschappen, juli 1983.
- R.V. Buks.
'Die nahende Krise in der Sowjetunion' (III) in
Osteuropa 33, Stuttgart, September 1983
- Zdeňek Mlynar.
'Relative Stabilization of the Soviet systems in the
1970's', Research Project 'Crises in Soviet-type
systems', Köln 1983.
- Hugo van Rijn.
'De Paus van Polen. Reis van een politieke
pelgrim.' Bussum 1983

prof. mr. M.J.A. van Mourik

*Prof. mr. M.J.A. van Mourik (1943) is hoogleraar
Notarieel Recht aan de R.U. Leiden.*

De erfrechtelijke positie van de langstlevende echtgenoot: een strijd tussen bloedverwantschap en rechtvaardigheid

Inleiding

In 1986 worden de Boeken 3, 5 en 6 van het nieuwe Burgerlijk Wetboek ingevoerd. Het betreft hier het nieuwe vermogensrecht. Reeds eerder – in respectievelijk 1970 en 1976 – werden de Boeken 1 (Personen- en familierecht) en 2 (Rechtspersonen) tot geldend recht verheven. Hetgeen na 1986 nog ter invoering overblijft, kan worden ondergebracht in de categorie 'restanten'.

Een uitzondering verdient hier echter te worden gemaakt voor Boek 4, dat is gereserveerd voor het erfrecht. Dit belangrijke deel van het burgerlijk recht werd onlangs uit de Invoeringstrein-1986 gezet, omdat de discussie over de regeling van de positie van de langstlevende echtgenoot veel onvrede aan het licht bracht. Indien een degelijk gezelschap als de algemene vergadering van de Koninklijke Notariële Broederschap een soort 'on-aanvaardbaar' uitspreekt, kan men ervan verzekerd zijn dat het menens is. En zo ziet het er naar uit dat de strijd om de verbetering van de erfrechtelijke positie van de langstlevende echtgenoot het honderdjarig bestaan kan gedenken.¹⁾ Of het

nog voor de eeuwwisseling tot een nieuw erfrecht zal komen, hangt in belangrijke mate af van het gezond verstand van enkele parlementariërs en een paar ambtenaren op het Departement van Justitie. Tot op de dag van vandaag heb ik niet de indruk gekregen dat de langstlevende-kwestie in de politiek-gevoelige sectoren met voldoende nuchterheid is beschouwd.

Waar hebben we het eigenlijk over?

a. In tweederde van het aantal gevallen overlijdt de man vóór de met hem gehuwde vrouw. Weduwen overleven hun echtgenoot gemiddeld vijftien jaar. Een weduwe van 65 heeft een verwachte le-

1) Vgl. mijn opstel 'De meeslepende avonturen van de langstlevende echtgenoot' in Nederlands Juristenblad (NJB) 1982, p. 1 e.v. en p. 33 e.v. Veel van hetgeen in het onderhavige opstel wordt betoogd, wordt in het NJB-artikel van noten voorzien. Korthedshalve volsta ik op deze plaats met een algemene verwijzing.

vensduur van 16 jaar.²⁾

b. Voor zover ik heb kunnen nagaan ver- tegenwoordigt de waarde van het meren- deel der nalatenschappen van eerst-ster- vende echtgenoten een waarde welke een bedrag van f 25.000,- (vijf en twintigdui- zend gulden) *niet* te boven gaat. Daarbij zie ik af van eventuele weduwenpensioe- nen en bedenk dat ongeveer 90% van onze overledenen in algehele gemeen- schap van goederen was gehuwd zodat in beginsel de helft van het totale bezit de nalatenschap uitmaakt.

c. Een 'nalatenschap' ter waarde van f 25.000,- betekent niet dat na de kof- fietafel een zak met 25.000 gulden ter verdeling boven de dis kan worden leeg- geschud. Veelal voert de samenstelling van de nalatenschap tot de conclusie dat weinig of niets voor directe besteding in aanmerking komt. Een verhuypothekeerd huis, inboedelgoederen en een overjarige Ford Taunus bieden wel genot doch géén bestedingsmogelijkheden. Vaak is trou- wens geen sprake van een eigen huis. Slechts een spaartegoed verschaft moge- lijkheden ter bevrediging van financiële behoeften. En let wel: verzorging van de oude dag is in belangrijke mate een kwes- tie van beschikbaarheid van *geld*.

d. Indien de man *als kostwinner* overlijdt en een huishoudelijke echtgenoot achter- laat, zal deze laatste er in het algemeen financieel op achteruitgaan. Het geeste- lijk leed, veroorzaakt door het overlijden van de man wordt aldus materieel ver- sterkt! Het huidige versterf-erfrecht leidt in het algemeen tot toevoeging van mate- rieel leed aangezien de langstlevende echtgenoot in het vervolg niet meer zelf- standig over tot de (thans ontbonden) huwelijksgemeenschap behorende goe- deren kan beschikken. De kinderen zijn

mede-eigenaar geworden, zelfs van de goederen die hun moeder ten huwelijk heeft aangebracht, geschonken heeft ge- kregen, erfde of anderszins verwierf. Ze kan het antieke kastje niet schenken aan haar dochter, de Taunus niet leveren aan een handelaar in tweedehands automo- bielen, nog geen tientje afhaken van de bankrekening, laat staan dat ze het huis kan verkopen en leveren teneinde met behulp van de ontvangen koopprijs (na aftrek van 'de hypotheek') wat aangena- mer (bijv. kleiner) te gaan wonen. Ze kan het *juridisch* allemaal vergeten. De kinderen maken formeel mede de dienst uit. Eén dwarsligger vernietigt de goede verstandhouding voor eeuwig. Aange- trouwden – en tegenwoordig ook niet in huwelijksverband optredende partners – komen in de verleiding de uitmelking van moeder te bevorderen. Zonder video is het leven immers ondraaglijk geworden.

e. Uit de aard der zaak leidt het overlij- den in dit geval tot het einde *van een huwelijk*. Het huwelijk eindigde zoals een huwelijk idealiter – ook in de ogen van de wetgever – dient te eindigen. Een huwelijk kenmerkt zich naar Nederlands recht in belangrijke mate door lotsver- bondenheid. Verzorging over en weer is gegeven met het huwelijk. De wederzijd- se verzorgingsplicht werkt in principe zelfs dóór na echtscheiding en wel in de vorm van alimentatie. Het huidige erfrecht bij versterf houdt in geen enkel opzicht rekening met een ver- zorgingsbehoefte. De langstlevende echt- genoot wordt (deels) gelijkgesteld met een kind. Van volledige gelijkstelling is geen sprake omdat een langstlevende echtgenoot niet kan opkomen tegen een onterving, hetgeen een kind wel gegeven is (legitieme portie).

f. Niemand weet wat zijn of haar toe-

2) Deze informatie verschaft de Minister van Justitie in zijn brief d.d. 16 maart 1978 (wetsontwerp 12 863, stuk no. 5, p. 3), welk schrijven hierna ook zal worden aangeduid als 'synthesebrief'.

komstige verzorgingsbehoefte zal zijn. Verzekeringsstatistieken maken niet uit hoe oud iemand wordt, de gezondheid hebben we maar voor een deel in eigen hand. Onzeker blijft hoe pensioenen, sociale-verzekeringssuitkeringen en bijstandsuitkeringen zich zullen ontwikkelen. Gaat het tegen deze achtergrond aan *in het doorsnee-geval* (in het merendeel der gevallen) de kinderen onaantastbare rechten toe te kennen ten aanzien van de *nalatenschap* van de eerststervende ouder? Ligt het niet meer in de rede kinderen in beginsel in de wachtkamer te plaatsen en hen eerst aan bod te laten komen na het overlijden van de langstlevende ouder?

g. Het door het overlijden ontbonden huwelijk heeft meestal méér dan dertig jaar geduurd. Het vermogen van de echtgenoten – en derhalve ook de nalatenschap – werd in feite opgebouwd door *beide* echtgenoten. Van geen belang acht ik hierbij de wijze waarop de rollen werden verdeeld. In ieder geval is de bijdrage van de kinderen aan de vermogensopbouw te verwaarlozen: waarschijnlijk kan een negatieve invloed bespeurd worden. Trouwens die kinderen leefden geen dertig jaar met de erflater samen. Aan hun eventuele behoefte kan worden voorbijgegaan zodra zij geacht moeten worden voor zichzelf te kunnen zorgen. En voor zover dat niet het geval is, bestaat voor de langstlevende echtgenoot een verplichting tot verzorging.

De principes van het versterf-erfrecht

Onder 'versterf-erfrecht' wordt verstaan het erfrecht zoals dat geldt bij het ontbreken van afwijkende uiterste wilsbeschikkingen. Dit versterferfrecht wordt van oudsher beheerst door het principe van de bloedverwantschap: 'Het naaste bloed erft het goed' en 'Die Erbe wird geboren, nicht erkoren'.

Tot 1923 kwam de echtgenoot in het stuk

in feite niet voor: deze erfde pas ingeval tot en met de twaalfde graad (!) geen bloedverwant te bekennen viel. In 1923 werd de langstlevende echtgenoot, voor wat de erfportie betreft, gelijkgesteld met een kind: liet de erflater vijf kinderen na dan erfde de langstlevende eenzesde gedeelte van de nalatenschap. Hoe meer kinderen, hoe kleiner het erfdeel! De regeling werd wel als een straf op de vruchtbaarheid gekenschetst.

Zoals reeds eerder opgemerkt, werd de langstlevende geen legitieme portie toegerekend. Het bleef derhalve mogelijk dat hij of zij volledig werd onterfd zonder dat daartegen iets kon worden ondernomen. Dat de langstlevende er zo bekaaid afkwam (en afkomt), is historisch zeer wel te verklaren. Bloedverwantschap woog in het verleden zwaarder dan tegenwoordig. Het feit dat de langstlevende veelal een vrouw was, kan hebben bijgedragen aan handhaving van het uitgangspunt. Van belang zou ook kunnen zijn het gegeven dat, althans vóór de Franse Revolutie, het huwelijk in belangrijke mate een kerkelijke aangelegenheid was. Doorslaggevend was evenwel dat algemeen aanvaard werd dat de verzorgingsgedachte in het versterferrecht geen rol mocht spelen. Het versterferrecht diende niet te worden gebaseerd op een afweging van verzorgingsbehoeften van enerzijds kinderen en anderzijds de langstlevende echtgenoot maar op het natuurlijk gegeven der bloedverwantschap. Op dit beginsel werd in 1923 node inbreuk gemaakt. De verzorgingsbehoefte kreeg daarmee een voet tussen de deur van het versterferrecht. De rechtvaardigheid behaalde een eerste zege in de strijd tegen het primaat van de bloedverwantschap.

De praktijk des levens

Geen beroepsgroep is beter op de hoogte met de praktijk van het erfrecht dan die der notarissen. Binnen het notariaat overheerst de mening dat het de wens is

van het merendeel der erfslaters dat het versterferrecht zó wordt ingericht dat de verzorgingsbehoefte van de langstlevende prevaleert boven de op bloedverwantschap gebaseerde aanspraken van de kinderen. Daarbij wordt er van uitgegaan dat het versterferrecht moet zijn afgestemd op de doorsnee-erflater en de doorsnee-nalatenschap. Afgezien van de betrekkelijke vanzelfsprekendheid van deze 'randvoorwaarde' wordt door een dergelijke afstemming ook voorkomen dat van geval tot geval de verzorgingsbehoefte moet worden vastgesteld hetgeen per definitie onmogelijk is.³⁾ Een handzame wettelijke regeling zal een zeker forfaitair karakter niet kunnen missen.

De mening van het notariaat wordt bevestigd in een onderzoek dat het WODC uitvoerde.⁴⁾ Een grote meerderheid van de ondervraagden wenst materieel dat de kinderen pas aan bod komen nadat de langstlevende is overleden. Verschil van inzicht bestaat vooral over wijze waarop dat in de wet geregeld zou moeten worden. Krijgen de kinderen geen enkel recht na het overlijden van de eerststervende of worden hun weliswaar rechten toegekend maar dient de uitoefening van daaraan verbonden bevoegdheden eerst op een later tijdstip aan de orde te komen? Het antwoord op deze vraag is in het bijzonder van gewicht indien men de kans op hertrouwen, hetzij als weduwe of weduwnaar, hetzij na een echtscheiding, serieus neemt.

Hierbij bedenke men evenwel dat het hier altijd een minderheid van de gevallen zal betreffen. Trouwens, verdedigbaar is de stelling dat het kinderen zélf niet aangaat dat hun vader of moeder door middel van een opvolgend huwelijk direct of indirect vermogensbestanddelen

bij die tweede echtgenoot terecht laat komen. Er zijn wel bedenkelijker manieren om vermogen kwijt te raken! Mijn ervaring is trouwens dat het zelden voorkomt dat een ouder er op uit is door middel van een tweede huwelijk zijn kinderen te benadelen. Integendeel, voorzorgsmaatregelen (huwelijkse voorwaarden, testamenten) houden de bruiloft gezellig. Veelal zal evenwel de verzorgingsbehoefte van die tweede echtgenoot nopen tot maatregelen die de kinderen niet zullen toejuichen. Niet hún vermogen is evenwel in het geding, maar dat van de hertrouwende ouder.

In de praktijk des levens floreert de zgn. *ouderlijke boedelverdeling*. Ingevolge dit testament verkrijgt de langstlevende echtgenoot alle tot de nalatenschap behorende goederen onder verplichting de daartoe behorende passiva voor zijn of haar rekening te nemen alsmede de boedelkosten, de kosten van de uitvaart, eventuele taxatiekosten en de successierechten. De kinderen worden *niet ont-erfd*, hoewel het daar op het eerste gezicht wel naar uit ziet. Neen, de kinderen erven een vordering op de langstlevende ten bedrage van hun netto-erfdeel, maar de schuldenaar heeft daar geen last van aangezien die vorderingen meestal slechts opeisbaar zijn na het overlijden van de langstlevende. De kinderen krijgen dus hun erfdeel in de vorm van een niet-opeisbare vordering. Deze kan rentedragend gemaakt worden maar vaak wordt daaraan toegevoegd dat de rente pas opeisbaar is gelijk met de hoofdvordering.

De langstlevende heeft derhalve in beginsel met de kinderen niets te maken zo lang hij of zij leeft. Het risico dat de langstlevende alles opmaakt, werd be-

3) Vooral om die reden liep de zgn. 'voortrein Van Agt' (1974; wetsontwerp 12 863) al spoedig uit de rails. Zoals bleek is de 'voortrein' vervangen door een 'natrein' waarin het hele Boek 4 heeft plaatsgenomen.

4) Rapport 'Meningen van de bevolking over de verdeling van nalatenschappen onder het abintestaaterfrecht', WODC, Ministerie van Justitie, januari 1978, kritisch besproken door Van der Burght in NJB 1978, p. 745 e.v.

wust genomen. Op het verteringsgevaar wordt nogal eens gewezen teneinde het fenomeen ouderlijke boedelverdeling in diskrediet te brengen. Voor dezen moet het een teleurstelling zijn dat in de praktijk weinig blijkt van verkwistende langstlevende echtgenoten. Integendeel, in het zich van het bejaardenhuis krijgen de kinderen het hun toekomstige veelal eerder ter beschikking dan op grond van het testament mocht worden verwacht. Ruzie komt op erfrechtelijk terrein voornamelijk voor tussen broers en zusters! Men zie er de jurisprudentie maar op na. In testamenten, regelend een zgn. ouderlijke boedelverdeling, treft men veelal de bepaling aan dat in geval van *hertrouwen* de vorderingen van de kinderen opeisbaar worden. Aan de zin van die clause kan men twijfelen tegen de achtergrond van het toenemend ongehuwd samenleven. Zou men opnemen dat ook in geval van samenleven 'als ware men gehuwd' de vorderingen opeisbaar worden, dan haalt men de onverkwikkelijke problematiek van het huidige art. 160 Boek 1 BW (verlies van alimentatie) ook in dit huis. Dat verdient geen aanbeveling.

Het erfrecht en de politiek

Het zou veel te ver voeren uiteen te zetten welke voorstellen in de loop der jaren zijn gedaan om de erfrechtelijke positie van de langstlevende echtgenoot te verstevigen. Dat varieert van enig erfgenaamschap zonder meer, tot toekenning van een legitieme portie. Vermelding verdient wel dat er nog altijd een stroming bestaat die wijziging van het erfrecht niet zo nodig vindt. Het CDA en de VVD zijn daarin nogal sterk vertegenwoordigd. Een trieste gewaarwording voor een CDA'er. Het gaat hier in belangrijke mate over de verzorging van een *langstlevende echtgenoot*, over *post-huwelijkse solidariteit!* Het is een strijd

5) Wetsontwerp 12 863, Voorlopig verslag, p. 6.

tussen de warmte van de verzorgingsbetrekking en het kille feit der bloedverwantschap.

De 'voortrein' van 1974 ging uit van enig erfgenaamschap van de langstlevende. De uitwerking van het principe werd echter vervolgens in technisch opzicht onaanvaardbaar gemaakt doordat na ieder overlijden de verzorgingsbehoefte van de langstlevende zou moeten worden vastgesteld. Maar *het principe* was aardig. Wat vonden de fracties van de KVP, de ARP en de CHU ervan?

'Zeer grote bezwaren hadden deze leden echter tegen de artikelen welke bewerkstelligden dat de kinderen geen erfgenamen bij versterf meer zijn, wanneer de erflater een echtgenoot achterlaat en hun dan slechts een recht op een uitkering van de langstlevende toekent. Zij meenden dat de algemene rechtsovertuiging nog altijd ervan uitgaat dat de kinderen erfrecht hebben en dienen te delen in de nalatenschap van hun ouders⁵⁾'.

Ik constateer dat genoemde fracties het bij het verkeerde eind hadden voor wat de 'rechtsovertuiging' betreft en voorts dat niemand beweert dat kinderen geen 'erfrecht' dienen te hebben ten aanzien van de nalatenschap van *hun ouders*. De vraag luidt slechts of de kinderen die rechten reeds moeten kunnen effectueren terwijl één van de ouders nog leeft. In de rechtsovertuiging van het Nederlandse volk wordt laatstgestelde vraag ontkennend beantwoord.

Overigens vragen genoemde fracties zich nog wel af '*waarom in beginsel niet is gekozen voor een legalisatie van de huidige praktijk van de ouderlijke boedelverdeling!*'

Door die vraag te stellen raakt men een zeer gevoelige snaar. Die gevoeligheid wordt in het bijzonder gevoeld op het Ministerie van Justitie. Om ietwat duistere redenen wenst men ten departemente niet van harte mee te denken in de rich-

ting van de ouderlijke boedelverdeling, hoewel in die sfeer de oplossing van het vraagstuk moet worden gezocht. Na het Voorlopig Verslag met betrekking tot de 'voortrein' werd van Van Agt – althans op erfrechtelijk terrein – niets meer vernomen. Het aantreden van De Ruiters als minister van Justitie zou resulteren in de volgende stap op de lijdensweg. In een brief d.d. 16 maart 1978 constateert de minister dat er 'uittenlopend wordt gedacht' (sic!) over het erfrecht van de langstlevende en kondigt hij 'een synthese' aan. Maar in plaats van dan te komen met een regeling die als een 'legalisatie' van de ouderlijke boedelverdeling-praktijk kan worden beschouwd, wordt ons nu een '*vruchtgebruik met beschikkingsbevoegdheid*' in het vooruitzicht gesteld. De kinderen erven in dit voorstel (mede) de goederen der nalatenschap maar de langstlevende is in beginsel vrij over die goederen te beschikken.

Een aardige vondst. Men kan deze echter slechts doen achter een bureau in een torenflat. Reeds direct wordt voorbijgegaan aan het feit dat het overgrote deel der nalatenschappen wordt gevormd door de helft van een (ontbonden) huwelijksgemeenschap. Dat levert al zoveel complicaties op dat het aanvaarding van het voorstel doet afraden. Minder gelukkig is ook dat introductie van het voorstel wordt ondersteund met de opmerking dat het – gelet op de 'affectiewaarde' van goederen 'van thuis' – zaak is dat de goederen niet in eigendom gaan toebehooren aan de langstlevende. Alsof de doorsnee-nalatenschap veel goederen bevat met affectiewaarde! De paar goederen die reële affectiewaarde hebben (een kastje, een klokje) komen heus wel bij de kinderen terecht. Trouwens, zou de langstlevende onder het huidige erfrecht scheiding en deling verlangen van de

door overlijden ontbonden huwelijksgemeenschap, dan zullen redelijkheid en billijkheid bijna altijd gebieden de tot de onverdeeldheid behorende goederen – ook het kastje en het klokje – toe te delen aan de langstlevende echtgenoot, aangenomen dat deze op toedeling prijs stelt. Nogmaals, ruzie over de spulletjes 'van thuis' zal eerder ontstaan in de onderlinge verhouding van broers en zusters.

De synthese-oplossing van De Ruiters resulteerde in een wetsontwerp dat werd ingediend op 17 oktober 1981 onder no. 17 141. De 'voortrein' van 1974 werd van de rails gehaald. Voorgesteld werd thans de regeling deel te laten uitmaken van Boek 4 van het nieuw Burgerlijk Wetboek en dit boek in te voeren tegelijk met de Boeken 3, 5 en 6 nieuw BW. In feite betrof het nu een wijziging bij Invoeringswet van het in 1969 (!) vastgestelde Boek 4 nieuw BW.

Laat ik er kort over zijn: het syntheseontwerp is slecht gevallen. Tijdens de Algemene Vergadering van de Koninklijke Notariële Broederschap in 1982 was alleen de spreker werkzaam op het Ministerie van Justitie optimistisch gestemd. Uiteindelijk werd in een motie uitgesproken dat aanvaarding van het wetsontwerp 'in hoge mate onwenselijk is', een geste die overigens slechts verwacht mag worden als het gaat over een voorstel tot verlaging van de tarieven.⁶⁾

En wat gebeurt er vervolgens? In een brief van minister Korthals Altes d.d. 29 september 1983 (stuk 18 113, no. 1) betreffende 'Voortgang van de Invoeringswet Boeken 3-6 nieuw BW, eerste tot en met zevende gedeelte', wordt geconstateerd dat er over de in 1981 in Boek 4 aangebrachte wijzigingen 'thans nog veel discussie is' en dat het om die reden niet wenselijk is deze materie zonder noodzaak aan het tijdschema van de invoering

6) Een uitgebreid verslag van de discussie treft men aan in het bij WPNR 5659 (1983) behorende bijvoegsel.

van de andere boeken te binden. De minister bedient zich van een ongelukkige formulering. Er was veel discussie in 1982 maar deze leidde al rap tot een duidelijke conclusie. De discussie is wat dit betreft gesloten. Op naar het volgende ontwerp!

Het erfrecht en het CDA

Onder de titel 'De kostwinner de deur uit?' schreef fractie-voorzitter B. de Vries op p. 98 e.v. van de jaargang 1983 van dit blad een verhaal waarvan ik het bestaan heb aangetekend in mijn juridische cartotheek. Dat is bijzonder, aangezien weinig door full-time politici geschreven opstellen deze eer te beurt valt. Ik moet volstaan met naar het betoog van De Vries te verwijzen. Het geniet mijn warme instemming en ik schrijf dat niet omdat ik van de aangesneden problematiek voor het eerst kennis nam.

Centraal staat ook voor ons onderwerp de kwestie 'individu of relatie'. Gaan wij door het leven als economisch onafhankelijke individuen of erkennen wij dat in de maatschappelijke realiteit mensen in relaties leven en dat economische onafhankelijkheid bepaald geen voorwaarde behoeft te zijn voor een geëmancipeerd functioneren? Beantwoorden wij aan gevoelens van solidariteit en lotsverbondenheid of beschouwen wij ieder mens als een eenzame zwerver in de elektronische woestijn? Benaderen wij het huwelijk – en menig ander samenlevingsverband – door een beleid dat de relatie zoveel mogelijk ondersteunt of interesseren wij ons in beginsel slechts voor de individuen tussen wie mogelijk een relatie bestaat? Voor het CDA mag het antwoord op de gestelde vragen niet moeilijk zijn. De relationele benadering moet het uitgangspunt zijn. Reeds hierom dienen bijv. de activiteiten van de Emancipatieraad ons met zorg te vervullen! Terug naar het erfrecht van de langstlevende echtgenoot. Zijn of haar huwelijk

– in de zin van 'voor de rest van het leven aangegane geïnstitutionaliseerde relatie' – eindigde zoals de wetgever en de christelijke leer dat gaarne zien. Hetgeen tijdens dat huwelijk werd opgebouwd, vormt de vrucht van een *gemeenschappelijke* inspanning, ongeacht de feitelijke verdeling der economische functies.

In het doorsnee-geval hebben erfenissen en schenkingen weinig om het lijf. De *gemeenschappelijkheid* van de inspanning vloeit direct voort uit de relatie. Zij is een essentieel kenmerk van de huwelijkse relatie naar Nederlands recht, gegeven het bestaan van art. 81 Boek 1 BW, inhoudend dat de echtgenoten jegens elkaar getrouwheid, hulp en bijstand zijn verschuldigd en dat zij gehouden zijn elkaander het nodige te verschaffen. Samen met de overledene hield de langstlevende zich bezig met de verzorging en opvoeding van de uit hun relatie geboren kinderen. In het normale geval zijn de kinderen uitgevloegen op het moment van overlijden van de ouders of een van hen. In een tijd waarin de vrouw werd behandeld als een indringster in de familie en haar positie weinig verschilde van die van een huishoudster voor dag en nacht, kan men zich voorstellen dat het erfrecht niet te haren gunste werd ingericht. Bloedverwantschap boven al! Trouwens, het merendeel van de erflaters was het in vroeger tijden om het even hoe het wettelijk erfrecht eruit zag aangezien de omvang van hun nalatenschap niet tot vreugde stemde. Erfrecht was tot voor vijftig jaren een aangelegenheid van een relatief kleine bezittende klasse, een groepering die aan bloedverwantschap als basis voor het erfrecht zwaar tilde. In die tijd waren de spullen 'van thuis' ook de moeite van het bewaren waard. De hedendaagse video-recorder met spelcomputer kan onmogelijk tot familiestuk worden bestempeld. Voor de massa van het volk werd het wettelijk erfrecht eerst interessant toen bezitvorming op grote schaal moge-

lijk werd. Het huidige wettelijke erfrecht dateert van 1838!

Kortom, het past in *de relationele benadering* indien gekozen wordt voor een zodanige versterking van de erfrechtelijke positie van de langstlevende echtgenoot dat deze als eigenaar de vrije beschikking houdt over de goederen der nalatenschap. Het gaat niet aan dat kinderen de langstlevende lastig (kunnen) vallen door de opeising van hun legitieme portie of anderszins. De kinderen mogen gerust erfgenaam zijn van de eerststervende maar dat dient zich dan te beperken tot een vordering ter grootte van hun erfdeel. In beginsel zal deze vordering eerst opeisbaar zijn na het overlijden van de langstlevende echtgenoot. 'Legalisatie' van de praktijk der ouderlijke boedelverdeling dus! En wie anders wil kan gebruik maken van de testeervrijheid.⁷⁾

Men zou nog kunnen tegenwerpen dat de *oudedagsvoorzieningen* in het algemeen zodanig zijn dat het erfrecht niet moet worden gebruikt met verzorgingsdoelinden. Daartegen merk ik op dat in de doorsnee-gevallen die verzorging allesbehalve florissant is. En ik herhaal dat het hier nauwelijks gaat over geld maar veel eer over het behoud van het genot van en de beschikkingsmacht over de inboedelgoederen, de Opel Kadett en de echte-lijke woning.

Onnodig op te merken dat het niet zo'n sterk verhaal is, indien wordt betoogd dat het vermogen – nou ja, 'vermogen' – reeds na het overlijden van één der echtgenoten dient *door te stromen* naar de 'jongere generatie'. In de hier bedoelde gevallen kan niet gesproken worden van 'vermogen' dat zich in de dode (oude) hand bevindt. En wat dan nog? De erflater moet oud en wijs genoeg worden geacht zelf te bepalen waar zijn vermogen na zijn dood naar toe gaat. In oude sok-

ken treft men weinig geld meer aan. Verwerpelijk is het te betogen dat het met het oog op het bestaan van *de Algemene Bijstandswet* gewenst is dat zoveel mogelijk vermogen zo snel mogelijk bij de kinderen terecht komt 'omdat het anders toch maar naar het bejaardenhuis gaat'. Alsof het niet voor de hand ligt dat we primair zelf de kosten verbonden aan de oudedagsvoorziening dragen en eerst als dat niet mogelijk is een beroep terzake op de overheid doen! In deze tijd van herbezinning op de taak van de overheid zou voor deze visie brede steun kunnen worden gevonden. Maar, nogmaals, in het doorsnee-geval loopt het wel los met de omvang van de nalatenschap.

Toekomstig CDA-beleid

Een partij als het CDA dient *bijzondere* aandacht op te brengen voor de erfrechtelijke positie van de langstlevende echtgenoot. Tot op heden heeft het de christen-democraten ontbroken aan een door-dachte visie. Mede daardoor verkeert de wetgeving te dezer zake in een ontmoedigende impasse. Daaraan kan een einde komen indien het CDA zich wat losser maakt van 'bloedverwantschap' en wat meer let op de eisen van rechtvaardigheid, meer het belang in het oog houdt van degene die eenzaam achterblijft nadat de dood aan *het huwelijk* een einde heeft gemaakt. 'Legalisering' van de praktijk van de ouderlijke boedelverdeling zal mijns inziens met gejuich worden begroet. Enig erfgenaamschap in geval van *kleine* nalatenschappen verdient serieuze overweging.

Natuurlijk moet bezien worden in hoeverre bijzondere regels nodig zijn voor *agrariërs* en andere natuurlijke ondernemers. Ook aan het '*hertrouwen-gevaar*' mag niet met gesloten ogen worden voorbijgegaan. Maar men houde wel voor

7) In het NJB-artikel heb ik ook nog in overweging gegeven de langstlevende als *enig erfgenaam* te roepen ten aanzien van nalatenschappen die een bepaalde omvang niet te boven gaan. Daardoor zou veel rompslomp (en kosten) kunnen worden voorkomen.

ogen dat het wettelijk (versterf-) erfrecht niet moet worden *afgestemd* op bijzondere gevallen; het dient er slechts *rekening* mee te houden.

door drs. H.J.B. Aarts

Drs. H.J.B. Aarts (1930) is lid van de CDA Tweede Kamerfractie. Hij is voorzitter van de Vaste Kamercommissie voor Ontwikkelingssamenwerking.

De financiële soliditeit van de ontwikkelingsbegroting

Dit artikel is geschreven vanuit een groeiende bezorgdheid dat er een discrepantie dreigt te ontstaan tussen de ideële betrokkenheid van de Nederlandse politiek en de samenleving ten opzichte van ontwikkelingssamenwerking en de financiële onderbouwing van het ontwikkelingsbeleid.

In Nederland bestaat er, gelukkig, in hoge mate consensus met betrekking tot onze verantwoordelijkheid ten opzichte van de derde wereld. Discussies in en buiten het parlement geven blijk van grote betrokkenheid tot dit onderwerp en gaan dan ook begrijpelijkerwijze hoofdzakelijk over inhoudelijke aspecten: de richting van het beleid en de te kiezen instrumenten, kanalen en methoden. Derhalve meer over de vraag hoe het geld besteed moet worden dan over veel prozaïscher kwesties als de inrichting van de begroting en de grondslagen van de financiering van het ontwikkelingsbudget. Is de financiering van alles wat we aan ontwikkelingsactiviteiten voor de toekomst willen veilig gesteld? Dat is de centrale vraag waarop in dit artikel het accent wordt gelegd. Aandacht voor deze kant van het beleid is nodig, want alle ideële beschouwingen zijn vruchteloos

wanneer niet gezorgd wordt voor een gezonde financiële basis. Ook verworden mooi klinkende passages in verkiezingsprogramma's tot frases, indien niet tegelijkertijd gezorgd wordt voor de financiële onderbouwing van alle voornemens.

Inleiding

Voor het eerst zal in 1984 het Nederlandse ontwikkelingsbudget lager zijn dan dat van het voorafgaande jaar. Op zich is dat al voldoende reden om eens wat uitvoerig stil te staan bij de financiële vooruitzichten van de ontwikkelingshulp. Er is echter meer. Het voor 1984 beschikbare bedrag is 4365 miljoen gulden. Dit lijkt een heel bedrag en dat is het ook, maar nadere analyse toont aan dat slechts een gedeelte daarvan rechtstreeks ten goede komt aan de ontwikkelingslanden. Bovendien valt te vrezen dat bij ongewijzigd beleid de situatie zal verslechteren. De

non-ODA uitgaven¹⁾ blijven namelijk elk jaar stijgen. De eerste klappen heeft de derde wereld reeds moeten incasseren. In 1983 zijn de toewijzingen aan concentratielanden met 20% verminderd, terwijl in de begroting 1984 ook de voornaamste VN-fondsen met hetzelfde percentage zijn gekort.

Hoewel door het kabinet de hulpdoelstelling op 1,5% van het nationaal inkomen wordt gehandhaafd blijkt de begroting 1984 uit te komen op slechts 1,41%. Daardoor komt de vraag aan de orde hoe serieus in de eerstkomende jaren deze doelstelling door het kabinet wordt genomen.

Een ander probleem is het stuwmeer²⁾. Door de instelling van het kasplafond³⁾ door de minister van Financiën mag daarop jaarlijks slechts beperkt worden ingeteerd. Op termijn kan dit tot ernstige problemen leiden bij de financiering en derhalve de ongestoorde voortgang van reeds toegezegde projecten.

Een grondige bezinning op de financiële soliditeit van de begroting is noodzakelijk, wil de continuïteit en de kwaliteit van de ontwikkelingshulp in de komende jaren zijn gegarandeerd. Deze bezinning moet leiden tot een aantal financiële maatregelen. Bij de formulering daarvan is het CDA-verkiezingsprogramma als uitgangspunt gekozen, terwijl uiteraard ook rekening is gehouden met het in 1982 gesloten regeerakkoord en met door de Kamer gedane meerderheidsuitspraken. Het CDA heeft altijd gesteld dat de eigen economische moeilijkheden nooit een alibi mogen zijn om de hulp aan de misdeelden in de derde wereld te verlagen.

Aan dat uitgangspunt moet juist in deze tijd worden vastgehouden, indachtig ook datgene wat zo duidelijk in de jongste troonrede is gesteld: 'Het moet ons een plicht zijn al het mogelijke te doen om deze nood te helpen lenigen'.

Het hulpvolume: de 1½%-doelstelling

In tegenstelling met alle andere hoofdstukken van de Rijksbegroting is de Ontwikkelingsbegroting geen inzet van de jaarlijkse onderhandelingen binnen het kabinet. De hoogte van het ontwikkelingsbudget wordt telkenjare vastgesteld door 1,5% te nemen van het geraamde netto nationaal inkomen⁴⁾ en behoeft derhalve niet in het kabinetsberaad te worden 'bevochten'. Hieruit blijkt de prioriteit die aan dit onderwerp binnen het regeringsbeleid wordt gegeven.

De oorsprong van deze doelstelling ligt in het regeerakkoord van het kabinet-Den Uyl. In de regeringsverklaring van mei 1973 werd aangekondigd dat het Nederlandse hulpvolume zou worden opgevoerd tot 1½% NNI te bereiken in 1976. In de Kamer is indertijd uitvoerig gedebatteerd of in deze formule niet een te groot risico besloten lag dat bij een dalend nationaal inkomen ook het hulpvolume zou verminderen. Minister Pronk werd echter door niemand weersproken toen hij stelde dat de koppeling van het ontwikkelingsplafond aan het verloop van het nationaal inkomen op zich zelf een grote verworvenheid was. De cijfers wezen dit ook uit. In 1976, het jaar waarin voor het eerst de doelstelling gehaald werd, steeg het budget ten opzichte van het voorgaande jaar met 953 miljoen gul-

- 1) Uitgaven die door de OESO niet als officiële ontwikkelingshulp worden beschouwd en derhalve niet worden meegenomen bij de jaarlijkse berekening van het resultaat van de Nederlandse ontwikkelingsinspanning.
- 2) Het totaal van begrotingsgelden waarvoor in de loop van de jaren verplichtingen ten opzichte van ontwikkelingslanden zijn aangegaan maar die nog niet zijn uitgegeven.
- 3) Het maximum aan kasgelden dat jaarlijks door de Minister mag worden uitgegeven.
- 4) De raming van het Netto Nationaal Inkomen tegen factorkosten (NNI) blijkt uit de Macro Economische Verkenningen (MEV), die elk jaar vóór de totstandkoming van de Miljoenennota door het Centraal Planbureau worden opgesteld.

den. En ook in de daaropvolgende jaren bleef de stijging, zij het in kleinere omvang, doorgaan. Totdat in de begroting voor 1984 de omslag kwam.

Overigens heeft Pronk aan zijn collega Duisenberg ten behoeve van het halen van de doelstelling in 1976 wel enkele forse prijzen moeten betalen. Voor een aanzienlijk deel liggen de wortels van de huidige problemen in de oneigenlijke elementen die door Pronk in 1976 in zijn begroting zijn opgenomen en in de toen gekozen financieringswijze.

In 1976 is de 'plafondvervuiling'⁵⁾ waarvan nu de wrange vruchten worden geplukt, pas goed begonnen. Ik kom hierop nog nader terug. Bovendien had de snelle toename van ontwikkelingsgelden tot gevolg dat de bestedingen erg achter gingen blijven, waardoor het stuwmeer alsnog groter werd.

In 1984 is gebeurd waar we in 1976 bang voor waren. De stilstand in de economische groei had tot gevolg dat het NNI praktisch gelijk bleef, zodat het ontwikkelingsvolume met 35 miljoen gulden is gedaald. Nader bezien is dit bedrag nog geflatteerd, want de eigenlijke uitgaven dalen met ruim 100 miljoen gulden.

Moeten wij er nu voor pleiten om de koppeling los te laten en het budget jaarlijks nominaal vast te stellen? Ik meen van niet. Na zoveel jaren van uitbundige groei zou het onverstandig zijn reeds na één tegenvallend jaar deze verworvenheid ter discussie te stellen.

De herschatting van het NNI

Bij de opstelling van de nationale rekeningen 1977 door het CBS in 1981 werd het NNI op een nieuwe wijze gedefinieerd. In feite hield dit een opwaartse bijstelling in, die voor het eerst bleek in de MEV 1982. Indien dit herschatte NNI

als basis zou zijn genomen voor de berekening van het hulpvolume zou de ontwikkelingsbegroting 1982 alleen reeds daardoor met ruim 270 miljoen zijn gestegen. In de Memorie van Toelichting werd echter medegedeeld dat voor de berekening van het hulpbedrag met de herschatting geen rekening was gehouden en dat de gevolgen daarvan in de komende jaren zouden moeten verwerkt. Het nieuwe kabinet zou moeten beslissen over het tempo waarin deze aanpassing zou moeten plaatsvinden.

In de begroting 1983 werd de helft van de herschatting meegenomen, hetgeen een verhoging van het budget met 150 miljoen gulden betekende. Deze werd echter weer tenietgedaan door het regeerakkoord 1982, dat zich uitsprak voor uitstel van de verwerking van de herschatting. Tengevolge daarvan moest de begroting 1983 benedenwaarts worden bijgesteld. Wel deelde de huidige minister in januari 1983 aan de Kamer mede dat 'na 1984 maar in ieder geval nog in deze regeerperiode een aanvang zal worden gemaakt met de geleidelijke verhoging van de committeringsruimte van ontwikkelingsamenwerking'⁶⁾ en dat terzake bij de begrotingsvoorbereiding 1985 beslissingen zullen worden genomen. Teneinde te bereiken dat nog onder verantwoordelijkheid van het zittende kabinet de 1½% van het herschatte NNI zou worden gehaald diende de CDA-fractie tijdens de begrotingsbehandeling 1983 een motie in.

Deze sprak uit dat met ingang van 1985 jaarlijks 100 miljoen gulden aan het ontwikkelingsvolume zou moeten worden toegevoegd, zodat in 1987 het doel zou zijn bereikt. Er is begrip voor op te brengen dat niet onmiddellijk in 1982 op grond van een statistische herschatting

5) Het onder de ontwikkelingsbegroting brengen van posten, die niet of nauwelijks ontwikkelingsrelevant zijn.

6) Het bedrag waarvoor verplichtingen ten opzichte van ontwikkelingslanden mogen worden aangegaan. In feite betekent dit een vergroting van het hulpvolume.

het volledig extra bedrag aan het hulpvolume werd toegevoegd, maar dat dit geleidelijk zou gebeuren. Dat houdt echter wel in, dat inmiddels in 1984 voor het derde achtereenvolgende jaar de ontwikkelingsbegroting slechts 1.41% NNI omvat. Een nog langer volledig achterwege laten van de verhoging is dan ook niet verantwoord, zeker niet nu de groei van het nationaal inkomen stagneert. Een dergelijk beleid strookt niet met het CDA-verkiezingsprogramma en het regeerakkoord die beide uitgaan van het handhaven van de 1½%. In de begroting 1985 zal dan ook een concreet vooruitzicht moeten worden geboden op het bereiken van deze doelstelling binnen enkele jaren.

Het meerjarenplan van de Nederlandse hulpverlening

Het is goed gebruik dat telkenjare bij de begroting een voortschrijdend meerjarenplan wordt gevoegd. Dit strekt zich uit over de eerstkomende vier jaren. Wil men echter een goed houvast hebben aan de meerjarencijfers, dan dienen deze zo realistisch mogelijk te worden geprognosticeerd en liefst aan de voorzichtige kant. Toekomstverwachtingen op grond van te optimistische voorspellingen brengen het beleid in problemen. Dramatisch onjuist bleek de prognose voor 1984. In het meerjarenplan 1983 werd voor 1984 een bedrag van 424 miljoen méér geraamd dan de begroting 1984 aangeeft. Dit werd veroorzaakt doordat uitgegaan was van een te optimistische rekenveronderstelling van de groei van het NNI, te weten 5½%. Weliswaar is bij de berekening van het nieuwe meerjarenplan een aanzienlijk lager groeipercentage, nl. 3% gehanteerd, maar dan nog is het de vraag of dit niet te optimistisch is.

De minister verdedigt het laatste percentage door er op te wijzen dat in de perio-

de 1973 t/m 1982 de gerealiseerde groei van het nationaal inkomen nooit onder de 3% is geweest. Hierbij ziet zij echter over het hoofd dat juist in 1983 de groei aanzienlijk is gedaald. Het ware raadzamer geweest om uit te gaan van slechts 2% groei van het NNI. Op basis van de 3% rekenveronderstelling zal het volume tot 1988 jaarlijks met ruim 100 miljoen stijgen. Vergeleken met het gemiddelde van voorgaande jaren is dit gering. Bovendien moet men zich realiseren dat deze nominale stijging amper voldoende is om gezien de prijsstijgingen de reële koopkracht op peil te houden. Een verhoging van de begroting 1985 met 2,46%, zoals geraamd, stijgt niet veel uit boven de jaarlijkse inflatie. Door het wegvallen van de vertrouwd geworden jaarlijkse aanzienlijke begrotingsgroei moet veel aandacht worden besteed aan het terugdringen van die uitgaven, die niet rechtstreeks het ontwikkelingsdoel dienen.

De ODA-doelstelling

Internationaal wordt de hulpdoelstelling niet uitgedrukt in een percentage NNI maar in een percentage van het Bruto Nationaal Produkt tegen marktprijzen (BNP).

In 1969 stelde de internationale Commissie-Pearson voor om als doelstelling voor overheidshulp te nemen 0,7% BNP⁷⁾. Dit percentage werd opgenomen in de door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in 1970 aangenomen 'Resolutie inzake de strategie voor het Tweede ontwikkelingsdecennium'. Nederland heeft deze doelstelling serieus genomen en bereikte in 1975 reeds een percentage van 0,75.

Sindsdien is de officiële ontwikkelingshulp (ODA), gemeten in uitgaven, gestegen tot 1,08% in 1981 en 1982. Daarmede staat ons land met Noorwegen en Zweden aan de top van de Westerse donor-

7) Zie: *Partners in Development, Report of the Commission on International development*, 1969, blz. 150.

landen. De andere OESO-landen bleven ver achter. Was in 1970 het gemiddelde van de Westerse landen 0,35%, in 1982 was dit cijfer slechts gestegen tot 0,39%. Teneinde een vergelijkbaar beeld te krijgen van de ontwikkelingsinspanningen van de OESO-landen heeft het Development Assistance Committee (DAC) een aantal criteria geformuleerd, waaraan hulp moet voldoen om voor ODA in aanmerking te komen. Hierbij dient te worden aangetekend dat de 1½% NNI een begrotingsdoelstelling is, terwijl de ODA door de DAC achteraf gemeten wordt in termen van uitgaven.

De non-ODA of onzuivere hulp is ruimer dan het begrip oneigenlijke hulputgaven, dat in Nederland wordt gehanteerd. Zo worden bijv. bewustwordings- en ontwikkelingsactiviteiten als door de NCO verricht, alsmede activiteiten ter verbetering van de internationale arbeidsverdeling als eigenlijke ontwikkelingsactiviteiten beschouwd. Het zal een grote inspanning vergen om in de komende jaren hetzelfde niveau van ODA-hulp te handhaven. Tijdens de begrotingsbehandeling heeft de minister medegedeeld dat in 1983 de ODA naar alle waarschijnlijkheid zal dalen tot rond 1% BNP terwijl in het Nederlandse DAC-memorandum 1982 voor 1988 0,92% BNP wordt geraamd in de veronderstelling dat het BNP per jaar nominaal 2% stijgt. De voortdurende stijging van de non-ODA uitgaven knaagt aan het percentage. Op de specifieke problemen die samenhangen met het verlagen van de non-ODA uitgaven kom ik later terug.

Stuwmeer en kasplafond

Het gecumuleerd totaal van begrotingsmiddelen waarvoor in de loop der jaren verplichtingen zijn aangegaan, doch die nog niet zijn uitgegeven, is in de loop van de zeventiger jaren zéér sterk gegroeid. Van 662 miljoen gulden in 1970 via 1734.8 miljoen gulden in 1976 tot 2786.5

miljoen in 1980. Naarmate de middelen toenamen groeide het stuwmeer. Opeenvolgende ministers, te beginnen met Pronk hebben op alle mogelijke manieren getracht op het stuwmeer in te teren. Dat is echter vóór 1981 niet gelukt. Reeds in de begroting 1974 stelde Pronk dat 'gestreefd zal worden naar een aanzienlijke verkleining van het stuwmeer'. In 1975 zegt hij dat 'de groei tot staan is gebracht' en dat in de loop van het meerjarenprogramma naar een geleidelijke vermindering wordt gestreefd. Dit streven mocht echter niet baten want in 1976 moest Pronk erkennen dat de verwachting niet was bewaarheid. Wel gaf de minister in dat jaar een norm voor de maximaal toelaatbare omvang van het stuwmeer. Het mocht niet groter zijn dan ongeveer de helft van het begrotingstotaal in het desbetreffende jaar. Zoals gezegd: eerst in 1981 werd de trend omgebogen. Voor het eerst bedroegen toen de uitgaven 220 miljoen gulden méér dan het begrotingstotaal voor 1982. Er bestond goede hoop dat op deze weg zou kunnen worden doorgedaan en het stuwmeer geleidelijk aan tot redelijke proporties zou kunnen worden teruggebracht. Er kwam echter één kink in de kabel. De minister van Financiën vaardigde een besluit uit dat de feitelijke uitgaven per jaar aan een limiet bond: het kasplafond. Dit besluit gold al enkele jaren voor alle departementen, doch eerst in 1982 onderzocht ontwikkelingsamenwerking daarvan de weerslag. Besloten werd dat in 1982 slechts 200 miljoen gulden méér mocht worden uitgegeven dan voor dat jaar begroot. Tijdens het debat dat hierover met de toenmalige minister Van Dijk in de Kamer werd gevoerd diende de CDA-fractie een motie in, waarin het kabinet dringend werd verzocht om in de komende jaren een beheerste intëring op het stuwmeer mogelijk te maken. Het leek ons onverantwoord om, gegeven de precaire situatie van de schatkist, te pleiten voor een ongelimiteerde intëring.

Het is echter sterk de vraag of de voor de jaren 1983 en 1984 toegestane intering voldoende zal zijn om in de toekomst een ongestoord projectenbeleid te voeren.

Het gaat hier om extra bedragen van resp. 165 en 205 miljoen gulden. Vast staat dat het bestaan van een stuwmeer onvermijdelijk is. Zelfs met een perfecte projectplanning kan niet worden bereikt dat alle begrote bedragen in hetzelfde jaar worden uitgegeven. Bovendien is voor wat de multilaterale instellingen (bijv. IDA) betreft niet altijd zeker wanneer de afroep van de toegezegde middelen zal plaats vinden. Maar hoe groot moet dit stuwmeer maximaal zijn? De in 1976 door Pronk gegeven norm lijkt onder de huidige omstandigheden te ruim. Onder de voorwaarde dat een optimale bestedingsplanning wordt gehanteerd lijkt een stuwmeer van 1 miljard gulden voldoende. Dat impliceert dat het huidige stuwmeer 1,5 miljard gulden te groot is. Wil men in 5 jaar het basisbedrag benaderen dan zal per jaar tenminste 300 miljoen gulden moeten kunnen worden ingeteerd.

Met het voorgaande lijkt in tegenspraak dat in 1983 en misschien ook in 1984 rekening gehouden moet worden met onderuitputting. De reden daarvoor is echter grotendeels gelegen in het feit dat de hulpverlening aan Suriname is geschorst. Daar staat echter tegenover dat het niet onmogelijk is dat na hervatting van de hulp de jaarlijkse besteding groter zal zijn dan begroot (200 miljoen gulden). Het stuwmeer bestaat uit twee componenten: begrotingsgeld en kapitaalmarkt middelen⁸⁾. Daarvan is verhoudingsgewijze de kapitaalmarkt middelen-component veruit de grootste. Ultimo 1982 bedroeg deze 133% van het vergelijkbare begrotingsbedrag. Voor de begrotingsmiddelen is dit slechts 40%. Hieruit blijkt dat de wijze van financiering van de begroting (via de schatkist of middels leningen) van groot belang is

zowel voor de groei van het stuwmeer als voor de interingsmogelijkheid.

Kapitaalmarkt middelen en rentesubsidies

Vóór 1975 werden voor de financiering van ontwikkelingsprojecten slechts in beperkte mate gelden op de kapitaalmarkt opgenomen. Wel werden naast schenkingen begrotingsleningen aan ontwikkelingslanden verstrekt. In 1975 werd door minister Pronk het besluit genomen om 15% van de benodigde middelen op de kapitaalmarkt te lenen. Deze leningen worden aan concentratielanden doorgegeven tegen een aanzienlijk lager rentepercentage (thans 2½%). Het verschil tussen de marktrente en de concessionele rente wordt als rentesubsidies ten laste gebracht van de ontwikkelingsbegroting. Ook dit heeft Pronk van Duisenberg moeten accepteren, want vóór 1975 werden de rentesubsidies volledig gedragen door begrotingshoofdstuk IXb (Financiën). In de loop van de jaren is deze post aanzienlijk toegenomen. Enerzijds door het sterk toegenomen hulpvolume, anderzijds doordat het verschil tussen marktrente en uitleenrente steeds groter is geworden, mede als gevolg van het feit dat de leningvoorwaarden geleidelijk werden verzacht. Bovendien werd bij het bereiken van de 1½% doelstelling in 1976 met Financiën afgesproken dat voortaan zelfs 20% van de begroting zou worden geleend op de kapitaalmarkt. Enkele cijfers: de rentesubsidies bedroegen in 1975 17 miljoen gulden, in 1980 141 miljoen en in 1984 zullen deze 351 miljoen bedragen. Volgens de meerjarenraming zullen deze in 1988 oplopen tot een half miljard gulden. Rentesubsidies zijn overeenkomstig de ODA-criteria non-ODA-uitgaven en zij beïnvloeden derhalve rechtstreeks in negatieve zin het voor ODA beschikbare bedrag. Eerst in zijn demissionaire status, nl. bij de begroting 1978, geeft Pronk een concrete indicatie voor de oplossing van deze

8) Gelden die ten behoeve van ontwikkelingsprojecten door de Nederlandse Investeringsbank voor Ontwikkelingslanden onder staatsgarantie op de kapitaalmarkt worden geleend.

problematiek. De kapitaalmarktmidde-lencomponent zou geleidelijk moeten worden afgebouwd van 20% tot nul. Hij heeft dit voornemen zelf niet meer in beleid kunnen omzetten. Zijn opvolger, minister De Koning, kondigde bij zijn eerste begroting aan dat hij met de afbouw een begin wilde maken. Voor 1979 hield dat in, dat 100 miljoen gulden minder op de kapitaalmarkt werd geleend, welk bedrag derhalve met schatkistmid-delen werd gefinancierd.

In de volgende jaren wordt dit doorgezet, doch niet cumulatief zodat het effect onvoldoende was. De CDA-fractie achtte het wenselijk om tijdens de begrotingsbe-handeling 1981 een uitspraak van de Ka-mer te vragen, die richting zou kunnen geven aan het toekomstig regeringsbeleid terzake. Immers de verkiezingen en kabi-netsformatie van 1981 stonden voor de deur. De essentie van de in november 1980 vrijwel unaniem aangenomen motie was dat vanaf 1982 elk jaar cumulatief 100 miljoen gulden kapitaalmarktmidde-len zouden moeten worden omgezet in begrotingsmiddelen, zodat het bedrag aan rentesubsidies in een periode van 8 jaar zou zijn gestabiliseerd.

In het concept CDA-verkiezingspro-gramma 1981 werd op dit stuk een ver-dergaande tekst voorgesteld, nl. om het leningenaandeel nog in de komende ka-binetsperiode tot nul terug te brengen. Via een door de CDA-fractie geïnspi-reerd amendement is dit toen in de defi-nitieve programtekst bijgesteld in de richting van het bovengegeven dictum van de motie (art. 1.15 van het CDA-programma). Deze tekst is ook in het regeerakkoord 1981 opgenomen. Jammer genoeg is in het volgende regeer-akkoord, waarop het kabinet-Lubbers is gebaseerd, van deze lijn afgeweken. Ge-steld werd dat in 1983 slechts 50 miljoen gulden en daarna jaarlijks 100 miljoen gulden minder op de kapitaalmarkt zou-den worden opgenomen. Het begrip 'cumulatief' komt niet in de

tekst van het akkoord voor. Toch moet dit de intentie van de opstellers zijn ge-weest aangezien wel gesproken wordt over het bereiken van stabilisatie van rentesubsidies. Immers zonder cumula-tieve omzetting wordt deze stabilisatie niet bereikt.

Daar komt nog bij dat in strijd met de betreffende passage in het regeerakkoord in 1984 geen 100 miljoen doch slechts 50 miljoen gulden zal worden omgezet. Deze lijn zal voor de komende jaren weer moeten worden omgebogen omdat anders de post rentesubsidies sterk zal blijven stijgen.

Men kan zich de vraag stellen waarom de minister van Financiën er zo op staat dat de begroting van ontwikkelingssamen-werking gedeeltelijk met leningen wordt gefinancierd. Is het geen lood om oud ijzer of Financiën het geld leent via de uitgifte van staatsobligaties of Ontwikke-lingssamenwerking via de Nederlandse Investeringsbank voor Ontwikkelingslan-den? Bovendien kan nog gewezen wor-den op een ander effect, niet van onbe-lang in het kader van een beleid om het Nederlandse bedrijfsleven sterker te be-trekken bij de ontwikkelingsamenwer-king. De door Nederland verstrekte le-ningen zijn partieel ontbonden, dat wil zeggen dat de goederen en diensten on-der bepaalde voorwaarden ook in het buitenland kunnen worden gekocht. Men is daardoor minder verzekerd van het terugvloeien in de Nederlandse economie van deze gelden dan van schatkistmidde-len, die als praktisch volledig gebonden schenkingen aan de ontwikkelingslanden ter beschikking worden gesteld en daar-door in Nederland moeten worden be-steed.

Er is nog een ander belangrijk nadeel verbonden aan het hoge aandeel kapi-taalmarktmiddelen, waardoor de kwali-teit van de hulp negatief wordt beïn-vloed. In de praktijk blijkt de verwer-kingcapaciteit van leningen door ont-wikkelingslanden structureel geringer

dan van giften. De armste ontwikkelingslanden kunnen hun schuldenlast niet laten oplopen, reden waarom de Nederlandse regering ter uitvoering van de in maart 1978 aanvaarde UNCTAD-resolutie voor schuldverlichting besloot de oude leningen van de vier armste concentratielanden om te zetten in schenkingen. Daarna zijn aan deze groep landen in het kader van de reguliere samenwerkingsprogramma's geen leningen doch uitsluitend schenkingen verstrekt.⁹⁾

In de voorgaande paragraaf werd reeds aangegeven dat de kapitaalmarktmidelencomponent veel groter is dan de begrotingsmidelencomponent. Dit vloeit logisch voort uit het bovenstaande en alles wijst er derhalve op, dat een verschuiving van leningen naar schenkingen dringend nodig is. Ultimo 1982 was de totaal uitstaande schuld ongeveer 5 miljard gulden. Voorkomen zal moeten worden dat vóór 1990 hieraan weer enkele miljarden zijn toegevoegd. In mijn voorstel zal het niveau van de rentesubsidies in 1989 en 1990 574 miljoen gulden belopen en daarna gaan dalen.

Oneigenlijke uitgaven en overige toerekeningen

In 1976 is het 'plafond' voor ontwikkelingssamenwerking ingevoerd. Onder dit plafond zijn behalve de begrotingsposten van ontwikkelingssamenwerking ook tal van posten van andere hoofdstukken van de Rijksbegroting ondergebracht. Deze zijn vaak slechts in geringe mate of in het geheel niet ontwikkelingsrelevant en verkleinen daardoor de mogelijkheden van een optimaal ontwikkelingsbeleid. De grootste post, rentesubsidies, is hierboven reeds ter sprake gekomen. Een andere, grote post heet 'Subsidies en bijdragen ten behoeve van opvang en begeleiding buitenlandse werknemers en (voormalige) Rijksgenoten'. Het gaat hier om 117,5 miljoen gulden. Wanneer we weten dat met deze post bijv. welzijnsstichtingen voor gastarbeiders worden betaald,

9) Het gaat hier om Bangladesh, Tanzania, Soedan en Boven-Volta.

dan moet men zich in gemoede afvragen, wat dit met ontwikkelingssamenwerking te maken heeft. Zelfs bijstandskosten zijn hier ondergebracht.

Uit categorie III b: 'Directe hulp in humanitaire noodsituaties' wordt praktisch het gehele apparaat van vluchtelingen-hulp in Nederland betaald voor wat betreft vluchtelingen uit ontwikkelingslanden. Het gaat om een bedrag van 22 miljoen gulden. Enkele jaren geleden, ten tijde van de opkomst van de Vietnamese bootvluchtelingenproblematiek, is afgesproken dat de kosten van transport en eerste opvang van deze vluchtelingen door ontwikkelingssamenwerking zouden worden betaald. De grenzen daarvan worden echter ruimschoots overschreden wanneer alle met de aanwezigheid van vluchtelingen samenhangende kosten door de jaren heen ten laste blijven van ontwikkelingssamenwerking. In de begroting 1984 zijn bijv. ook uitgaven, die voor wat betreft Vietnamese vluchtelingen op het terrein van de kinderbescherming liggen, opgenomen.

De kosten van het apparaat van Buitenlandse Zaken en de Buitenlandse Dienst, alsmede de VN-contributies zijn op zich niet oneigenlijk, immers zonder deze is het voeren van een ontwikkelingsbeleid niet mogelijk. De vraag is echter of de huidige toerekening niet te hoog is. Zo werd in het regeerakkoord-1982 het percentage van de VN-contributies ten laste van ontwikkelingssamenwerking verhoogd met 20% tot 80%. Men kan zich afvragen of dit een redelijke verhouding is tot de kosten die Buitenlandse Zaken voor zijn rekening neemt. Deze toerekeningen belopen in de begroting 1984 251,5 miljoen gulden en zullen in de komende jaren nog stijgen.

In totaal bedragen de non-ODA uitgaven in de begroting 1984 812,5 miljoen gulden en deze zullen volgens het meerjarenplan toenemen tot 965 miljoen in 1988. Bijna 1 miljard! Dit betekent dat in dat jaar ca 20% van het totale hulpbudget niet aan

directe ontwikkelingshulp kan worden besteed.

Ter vergelijking: in 1974 bedroegen de non-ODA-uitgaven 144 miljoen: 10,1% en in 1979 572,5 miljoen: 15,7% van de begroting. Hieruit blijkt dat niet alleen het nominale bedrag sterk stijgt, doch ook het percentuele begrotingsaandeel. Hieraan moet een halt worden toegevoegd. Het geactualiseerde CDA-verkiezingsprogramma 1982 was hierover erg duidelijk: 'De bestaande oneigenlijke toerekeningen aan het ontwikkelingsamenwerkingsbudget worden in de komende kabinetsperiode gefinancierd ten laste van de daarvoor in aanmerking komende begroting'. Het regeerakkoord steekt hier schril tegen af. 'Behalve enkele extra-toerekeningen zullen tot 1987 geen nieuwe oneigenlijke posten worden toegerekend'. En om te onderstrepen dat de goede voornemens zijn vergeten staat in de miljoenennota 1984 dat 'daarnaast een verhoging van een aantal toerekeningen tot een bedrag van 30 miljoen gulden heeft plaatsgevonden'. Het beleid ten deze is wel consistent, maar dan in negatieve zin.

Samenvatting

Teneinde aan de bovengeschetste financiële problemen het hoofd te bieden dienen, samengevat, de volgende beleidsmaatregelen te worden genomen:

- a. met ingang van 1985 zal jaarlijks 100 miljoen gulden aan het volume van de ontwikkelingshulp worden toegevoegd zodat in 1987 de 1½% van het herschatte NNI zal zijn bereikt.
- b. Het kasplafond voor ontwikkelingsamenwerking zal de mogelijkheid moeten bieden om jaarlijks 300 miljoen gulden op het stuwmeer in te teren.

- c. Vanaf 1985 worden elk jaar 100 miljoen gulden cumulatief kapitaalmarkt-middelen omgezet in begrotingsmiddelen, waardoor het bedrag binnen het hulpplafond voor rentesubsidies in een periode van vijf jaar zal zijn gestabiliseerd.
- d. Nieuwe toerekeningen aan het ontwikkelingsplafond worden achterwege gelaten en een meerjarenplan wordt voorbereid teneinde het bestaande ontwikkelingsbudget geleidelijk van oneigenlijke elementen te zuiveren.

Tenslotte

In dit artikel heb ik getracht de gevaren die de financiële soliditeit van de begroting van ontwikkelingssamenwerking bedreigen te traceren en daarvoor oplossingen aan te dragen. De noodklok hoeven wij nog niet te luiden maar een enkele trek aan de alarmbel is wel van belang. We zullen ons moeten bezinnen hoe wij de prioriteit van de ontwikkelingssamenwerking, die in het CDA-program van uitgangspunten en het CDA-verkiezingsprogramma zo benadrukt wordt¹⁰⁾ ook bij zich wijzigende omstandigheden overeind kunnen houden. Daarvoor zullen beleidsmaatregelen nodig zijn, te beginnen bij de begroting 1985, en deze zullen financiële offers vergen. Zij die twijfelen of deze offers kunnen worden gebracht in een tijd van economische teruggang in eigen land dienen zich te realiseren dat de depressie vele malen harder aankomt in de ontwikkelingslanden dan in de onze. Bovendien zal blijken dat op termijn de oplossing van onze problemen slechts mogelijk zal zijn door verbetering van de ontwikkelingskansen van de derde wereld.

10) De lezer die zich daaromtrent nader wil oriënteren verwijs ik naar:

- Het *Program van Uitgangspunten van het Christen Democratisch Appèl*, met name de hoofdstukken die handelen over Internationale Solidariteit.
- Het CDA-verkiezingsprogramma *Om een zinvol bestaan*, geactualiseerde versie juli 1982, met name de artikelen 1.14 t/m 1.16, blz. 20/21.
- *Formatie '82 belicht*, met name hoofdstuk III, paragraaf 3.9, blz. 60 t/m 65.
- *Van Verzorgingsstaat naar Verzorgingsmaatschappij*; met name hoofdstuk IV, paragraaf C, blz. 44/45.

- 106 **Column: Volwassen ontwikkelingshulp?**
door mr. J.J.A.M. van Gennip
- 108 **Een alternatieve verdediging: noodzaak en mogelijkheid**
door J. Grin
Het NAVO-veiligheidsbeleid is reeds langere tijd aan kritiek onderhevig. De auteur laat een aantal minpunten de revue passeren en formuleert enkele criteria waaraan een alternatief defensiebeleid moet voldoen. Tevens geeft hij zijn visie op een aantal plannen voor een niet provocerend, strikt defensief veiligheidsbeleid voor Europa, welke de laatste jaren gelanceerd zijn.
- 115 **De culturele context van beleid**
door prof. dr. mr. C.A. van Peursen
In het novembern timer van 1983 heeft prof. dr. A.G. Weiler aandacht besteed aan de verhouding van economie en samenleving, politiek, cultuur en godsdienst in de post-industriële maatschappij. De verwevenheid van politiek en cultuur is het onderwerp van dit artikel.
- 124 **Regionaal-electorale CDA-modellen**
door dr. J.G.F. Terwindt
De Statenverkiezingen in maart 1982 toonden het voor CDA voor iedere regio een procentueel verlies. In het aprilnummer van 1982 is hiervan een analyse gegeven, gebaseerd op de statenkieskringen. In dit artikel wordt met name het urbanisatiekarakter van de gemeenten op de voorgrond geplaatst. Ten behoeve van een effectieve strategie bij de toekomstige Statenverkiezingen worden voor de regio's electorale CDA-modellen weergegeven.
- 133 **De ommezwaai van Bruins Slot**
Door drs. L.A. Kaan
Bruins Slot (1906-1972) heeft een belangrijke rol gespeeld bij de ontwikkeling van de standpuntbepaling van de voormalige ARP ten aanzien van Nieuw-Guinea. Zijn pleidooi in 1961 voor een politieke koerswijziging die de weg zou openen voor een soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië impliceerde het verlaten van een abstract deductief denken. Deze 'ommezwaai' heeft ook betekenis gehad voor het huidige christen-democratische gedachtengoed.
- 145 **Boekbespreking**
P.G. Kroeger bespreekt 'Wat is onderwijs ons waard?' van Jo Ritzen.

Volwassen ontwikkelingshulp

Ruim 20 jaar geleden is de Nederlandse politiek systematisch aandacht gaan geven aan de problematiek van de mondiale armoede. Dat is vertaald in daadwerkelijke bijdragen. De ontwikkelingshulp is volwassen geworden.

Een moment om om te kijken, zeker wanneer die bijdrage onder druk komt te staan, uithollingsverschijnselen geconstateerd worden, een publieke opinie die vermoeid lijkt en de promotoren ervan, die bij de wieg hebben gestaan, vroeg oud geworden lijken.

Er doen zich in de komende maanden twee belangrijke momenten voor: de behandeling van de zgn. herijkingsnota in de Tweede Kamer, die een nieuwe richting beoogt te geven aan de samenwerking van de Nederlandse regering direct met een aantal regeringen van ontwikkelingslanden, en vooral de Europese verkiezingen.

Twintig jaar ontwikkelingshulp vraagt om herziening van het woord ontwikkeling. Zeker: het proces van dekolonisatie, het moderniseringsgebeuren, het veranderingsproces heeft in een aantal landen en voor groepen mensen ontwikkeling gebracht. Materiële verbetering, toegang tot scholing en gezondheidszorg (uitbanning van in het verleden nog verwoestende epidemieën), soms ook in moeilijker meetbare zaken zoals het gevoel van eigenwaarde, culturele identiteit, onafhankelijkheid. Maar voor tenminste een veertigtal landen en een half miljard mensen heeft het mondiale veranderingsproces geleid tot verdieping van de armoede, toegenomen honger, sociale en morele chaos, verlies van identiteit. Ont-

wikkelingshulp als alleen een investering in ontwikkeling, in vooruitgang, gaat voorbij aan deze realiteit.

In een groeiend aantal gevallen gaat het allang niet meer om ontwikkeling, maar om afremming van nog verdere terugval, is er de noodzaak van een begin van een mondiale sociale voorziening voor naties en honderden miljoenen mensen die – dat is ook de les van twintig jaar – dikwijls buiten hun schuld niet mee komen met dat allesomvattend veranderingsproces. Een realistische benadering van ons hulpbeleid houdt rekening met beide processen: het echte ontwikkelingsgebeuren en de werkelijkheid van de terugval en de daarmee verbonden nood- en opvangmaatregelen. De illusie van een snelle alomvattende opheffing van armoede is vals gebleken.

Vals is ook de gedachte gebleken dat bij ontwikkelingshulp geen fouten gemaakt mogen worden. Gebrek aan zorgvuldigheid en uiteraard misbruik is laakbaar, maar welke norm van succes mag worden aangelegd vanuit ons eigen land dat in zijn binnenlandse ontwikkelings- en economisch stimuleringsbeleid de talloze – wellicht onvermijdelijke – fouten toch ook niet gebruikt als voorwendsel om dat beleid in z'n geheel af te schaffen. Welke norm mag men dan aanleggen ten aanzien van regeringen die slechts over een fractie van onze economische en planningsdeskundigheid beschikken?

Maar hiermee komen we aan een ander onontkoombaar ervaringsgegeven: de overbelasting van de staat, de overheid in de Derde Wereld. Meer dan 90% van onze zuiver: ontwikkelingshulp gaat di-

rect of indirect naar overheden, terwijl tenminste onze eigen sociale geschiedenis en de recente geschiedenis van de Derde Wereld duidelijk maken, dat brede maatschappelijke ontwikkeling slechts in beperkte mate door overheden gegarandeerd wordt en dikwijls daarop bevochten moet worden.

Dat gebrek aan brede maatschappelijke ontwikkeling wreekt zich het scherpst in die andere verstoorde illusie, nl. dat het vraagstuk van de honger in de Derde Wereld een technisch probleem was, zoals de modernisering van de voedselproductie hier en in Noord-Amerika. Tegen veler verwachting in is het vraagstuk armrijk in de wereld niet getild op het niveau van de een wat minder en de ander wat meer, maar is het tot het naakte probleem teruggebracht van toegang tot voedsel of niet. Het krijgt daarmee ook zijn absolute morele dimensie. Alleen als de massa's der kleine boeren in de Derde Wereld gemobiliseerd kunnen worden, is er kans de hongercurve om te buigen en niet te laten oplopen tot twee miljard mederechthebbenden op de Schepping. De erkenning is niet te ontlopen, dat dat alleen kan door een combinatie van rechtstreekse steunmaatregelen, een nationaal beleid ginds dat boervriendelijk is, maar ook een landbouwbeleid hier en in Noord-Amerika dat niet door protectie en dumping wordt bepaald, maar dat ook een plaats inruimt voor de kleine producent ginds.

De desillusie van twintig jaar is wel, dat deze inzichten van de verbanden en wederzijdse afhankelijkheid zo vertraagd of helemaal niet lijken te kunnen doorwerken in het eigen nationale en Europese beleid. Wie de oplossing van de eigen economische crisis wil vinden alleen in de cocon van de eigen markt, gaat voorbij aan de echte behoeften in deze wereld en

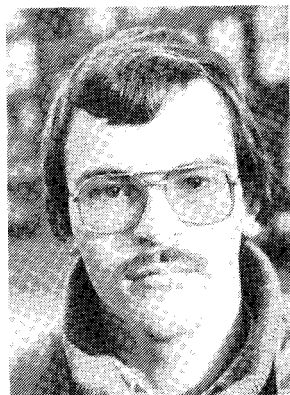
J.J.A.M. van Gennip

moet niet verbaasd zijn dat straks bij de ondanks alles toch zich industrialiserende Derde Wereld de oplossingen ook daar gezocht zullen worden in ondoordringbaarheid van de eigen markt en een japanisering van hun economieën.

Nu nog staat daar tegenover het besef in zoveel ontwikkelingslanden dat Europa op nog één terrein duidelijk macht heeft: als economisch blok, maar zelfs als politiek geheel kan het de belangrijkste partner worden van die Derde Wereld en is het ook misschien in staat om de Noord-Zuid-agenda niet te laten dicteren door de Oost-West-agenda. Wij niet alleen zijn in die twintig jaren sadder and wiser geworden, dat zijn ook vele ontwikkelingslanden, die uiteindelijk toch liever niet gekocht worden door vreemde ideologische of economische stelsels.

Een volwassen ontwikkelingshulp verdient in de komende maanden een volwassen debat en volwassen aandacht. Geen naïef optimisme of frustratie over het nog niet opgelost zijn van het probleem. Het gaat om deskundigheid, een gevoel toch ook van mogelijkheden, het gaat vooral om die combinatie van ethische verantwoordelijkheid en toekomstgerichtheid.

door J. Grin

J. Grin (1961) is student Natuurkunde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Een alternatieve verdediging: noodzaak en mogelijkheid

'Het bijbelwoord, dat de naties hun zwaarden omsmeden tot ploegscharen, betekent een omvorming waaraan we dienen te werken. Maar in het lange proces van inspanningen, die nodig zijn om deze verandering te bewerkstelligen, zouden deze naties het nodig kunnen achten, om eerst hun zwaarden tot schilden om te smeden. In deze verre van volmaakte wereld zouden schilden wellicht beter dan zwaarden kunnen dienen om hen de bescherming te geven die ze behoeven en zo het vertrouwen op te bouwen, dat het mogelijk zal maken om deze schilden tot ploegscharen om te smeden.'

Dit citaat van de Amerikaanse wetenschapper Mark Sommer zal menig christen-democraat uit het hart gegrepen zijn. Het geeft precies de essentie weer van het CDA-Program van Uitgangspunten, wanneer dat spreekt over vrede, veiligheid en gerechtigheid. Enerzijds 'wil het CDA niet berusten in de aanwezigheid van massale vernietigingsmiddelen die het voortbestaan van de Schepping als zodanig bedreigen' (art. 18); anderzijds kiest de partij in het Program van Uitgangspunten niet voor totale ontwapening in deze gebroken wereld, maar voor 'het terugdringen van de wapenwedloop, met name in bondgenootschappelijk verband, in een beleid gericht op het voorkomen van oorlog en het behoud van vrede en veiligheid'. Voor wat betreft de

uitvoering van zo'n beleid noemt datzelfde Program (naast Nederlandse initiatieven voor ontwapeningsovereenkomsten) op pagina 21 het organiseren van een 'terughoudende, niet-agressieve, ingetoomde defensie', die tegelijk ook effectief en geloofwaardig is (de schilden van Sommer!).

De laatste jaren zijn er verschillende plannen voor een dergelijk niet-provoceerend, strikt defensief veiligheidsbeleid voor Europa uitgewerkt. In dit artikel wil ik een aantal daarvan bespreken. Eerst zal ik echter ingaan op een aantal minpunten van het huidige NAVO-veiligheidsbeleid om zo de noodzaak van een alternatief nog eens te onderstrepen. Deze punten vormen vervolgens mede de achtergrond van een aantal criteria,

waaraan een alternatieve defensie mijns inziens zou moeten voldoen. Na het formuleren van deze criteria wil ik een aantal ideeën voor zo'n strategie nader bespreken.

Het huidige beleid

De huidige NAVO-strategie is de 'strategie van het aangepaste antwoord' (flexible response in het jargon). Hoewel deze, op kernwapens gebaseerde, strategie zeker ook vele verdiensten heeft, zijn in het kader van dit artikel vooral een aantal minpunten van belang. 'Flexible response' houdt in, dat men steeds zorgvuldig kiest, op welk niveau men de tegenstander antwoordt. Daarvoor is een ruime keuze uit elk van de drie categorieën van de zogenaamde 'triade' van conventionele middelen, tactische kernwapens en strategische kernwapens noodzakelijk. De mogelijkheid om een 'aangepast antwoord' te geven, veronderstelt binnen deze triade enerzijds duidelijk onderscheidbare stappen, anderzijds een logische continuïteit. Uiteraard staan die twee vereisten op gespannen voet met elkaar. Met name de laatste jaren is het onderscheid tussen de drie categorieën nogal vervaagd. Het onderscheid conventioneel/tactisch nucleair is vrij ernstig ondergraven door de invoering van 'dual capable' wapens, die zowel conventioneel als nucleair kunnen schieten (om deze reden zegt het CDA in artikel 11.8 van haar verkiezingsprogramma 'nee' tegen verdere invoering van deze wapens). En het onderscheid tussen tactische en strategische kernwapens is nogal kunstmatig, en heeft nauwelijks te maken met de militair-technische kwaliteiten

van een wapen. Dit wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door het geval van de LRTNF-wapens (zoals kruisraket, Pershing-II en SS-20). Amerika noemt dit tactische wapens, bedoeld voor het slagveld in Europa; de Sovjet-Unie daarentegen spreekt van Eurostrategische wapens, omdat ze het grondgebied van de Sovjet-Unie kunnen bereiken respectievelijk daar vandaan gelanceerd worden.

Een gevaarlijker ontwikkeling is dat, vooral ten gevolge van de vooruitgang in de wapentechnologie¹⁾, het karakter van kernwapens verandert. Oorspronkelijk bedoeld als dreigwapens worden ze steeds beter bruikbaar als vechtwapens. Het taboe op hun daadwerkelijke inzet verdwijnt steeds meer; het vechten en zelfs winnen van een kernoorlog wordt denkbaar. Steeds vaker vallen geluiden over een 'beperkte kernoorlog' en 'first strike' uit de mond van leidinggevende politici en militairen op te tekenen. Deze ontwikkeling wordt door velen met zorg geconstateerd, zie bij voorbeeld het verslag van de hoorzitting over kernbewapening die de Wereldraad van Kerken in november 1981 organiseerde^{2a)} en een rapport^{2b)} van de Verenigde Naties uit 1980. Het is duidelijk, dat aan deze ontwikkeling een halt moet worden toegevoerd.

In de derde plaats hebben steeds meer militairen moeite met het functioneren binnen een krijgsmacht, waarin kernwapens een belangrijke rol spelen. Niet alleen zien uiteraard ook zij zich voor grote ethische problemen geplaatst, en voelen ze zich steeds meer geïsoleerd van de rest van de maatschappij; bovendien leeft bij

1) Zie voor een beknopt en helder overzicht: Egbert Boeker, *Moderne wapens*, Amsterdam, VU-boekhandel/uitgeverij 1983.

2a) *Before it's too late - the challenge of nuclear disarmament* onder redactie van Paul Abrecht en Nina Koshy, uitg. Wereldraad van Kerken, Genève 1983. (met name de hoofdstukken 3 en 4).

b) *Comprehensive Study on Nuclear Weapons*, 12 september 1980, VN-stuk nr. A/35/392. Ook Boeker (noot 1) gaat op deze aspecten in.

hen het besef, dat zij op de eerste rang zitten als kernwapens ooit daadwerkelijk worden ingezet.

Verder stellen nucleaire slagveldwapens de bevelvoering in tijd van oorlog voor een groot dilemma. Ze direct gebruiken betekent een zeer vroegtijdige inzet van kernwapens; het gebruik uitstellen betekent terugtrekken, zodat ze later op eigen grondgebied zullen exploderen, of overname door vijandelijke troepen. Ons verkiezingsprogram spreekt zich dan ook tegen verdere invoering van dit type wapens uit (zie artikel 11.8).

Tot slot kan het in een bondgenootschap van democratieën niet te lang duren, dat brede lagen van de bevolking belangrijke elementen in het veiligheidsbeleid op tal van gronden niet aanvaardbaar vinden. Voor het CDA is het daarbij in het bijzonder van belang, dat alle grote kerken kernwapens hoogstens als strikt tijdelijke oplossing aanvaardbaar vinden³⁾.

Het lijkt me al met al terecht, dat de CDA-partijraad in Hattem op 28 mei 1982 om studies naar 'effectieve alternatieve vredes- en veiligheidsmodellen' vroeg.

Criteria

Hieronder wil ik een poging doen, een aantal criteria voor alternatieve modellen te formuleren. Daarbij wil ik vooraf drie opmerkingen maken. In de eerste plaats: de ideale defensie bestaat niet. Een keuze voor een bepaalde opzet is altijd de resultante van een politieke afweging van een veelal politieke, militair-strategische, technische en ethische factoren. In de tweede plaats gaat het mij in dit artikel om een *tussenoplossing* op de weg naar een betere wereld, zoals ook het Program van Uitgangspunten bepleit. En tot slot: ik zal me beperken tot de verdediging van Europa zonder overigens het belang van een goede samenwerking met

de Verenigde Staten te ontkennen; die hoeft er ook niet minder om te worden. Met deze punten in gedachten lijken mij de volgende criteria van belang:

1) de strategie moet *effectief en geloofwaardig* zijn in het voorkomen van oorlog. Ideeën als sociale verdediging en bepaalde vormen van territoriale verdediging zijn vooral bedoeld om het een bezettende macht lastig te maken en daarmee mijns inziens onvoldoende. Ze kunnen wel een goede, afschrikking verhogende aanvulling zijn (in dat kader pleit ook ons program voor studies hiernaar: artikel 9.33);

2) het veiligheidsbeleid dient een *niet-provocerend, strikt defensief* karakter te hebben. Zoals we al zagen sluit dit aan bij de benadering van het Program van Uitgangspunten. Ik wil uiteraard niet suggereren, dat de NAVO aanvalsplannen heeft; ik pleit echter wél voor een veiligheidsbeleid, dat het een tegenstander uiterst moeilijk maakt, dit te denken of vanwege propaganda-doeleinden te beweren;

3) in zo'n alternatieve verdediging moet *geen plaats* zijn voor kernwapens in die Europese landen die geen eigen kernwapens bezitten. De problemen, die slagveldwapens met zich meebrengen heb ik hierboven al beschreven. Mede om deze reden hebben de NAVO-ministers onlangs in Ottawa besloten tot een aanzienlijke eenzijdige reductie van de aantallen ervan; effectiever is uiteraard een totale afschaffing. Wapens met een groter bereik zijn niet in overeenstemming met het tweede criterium daar ze de Sovjet-Unie kunnen bereiken. Ze zijn ook niet nodig voor het afstoppen van een tankaanval;

3) Een goed overzicht van de stand van de discussie over kernwapens in negen Nederlandse kerken vindt men in: Siebe Riedstra, *Negen kerken in de vuurlinie*, Amsterdam, VU-boekhandel/uitgeverij 1983.

4) het beleid moet *aanvaardbaar* zijn voor *militairen* en brede lagen van de *bevolking*. Dit pleit zowel vóór een geloofwaardige militaire verdediging als tegen voortzetting van het huidige kernwapenbeleid. Het moet ook *aanvaardbaar* zijn voor *alle betrokken landen*; hierbij is met name Duitsland van belang;

5) het alternatief mag *niet méér kosten dan de huidige budgetten* bedragen. In een wereld waarin elke minuut drie miljoen gulden wordt uitgegeven aan militaire zaken staat dit, zeker voor christendemocraten, buiten elke discussie;

6) de tussenoplossing dient een *langere-termijnperspectief* van ontspanning en ontwapening eerder dichterbij dan verder weg te brengen.

De afgelopen jaren hebben vele denkers en groepen uit de wereld van krijgsmacht en wetenschap pogingen gedaan om modellen te ontwerpen die aan deze of dergelijke criteria voldoen. Hieronder wil ik een aantal ideeën bespreken.

Defensie in de diepte

Een aantal auteurs heeft het concept van 'defensie in de diepte' nader uitgewerkt. Ik zal hier de voorstellen van dr. Horst Afheldt, onderzoeker aan het Max Planck Instituut voor Sociale Wetenschappen in Starnberg (BRD), behandelen.

In een boek uit 1976^{4a)} bepleit Afheldt een schier eindeloos netwerk van anti-tank groepen, door het gehele land verspreid, die een tank-aanval moeten absorberen. Elk van deze (vrij kleine) groepen bestrijkt een bepaald gebied, bij voorbeeld enkele vierkante kilometers, en heeft tot taak de daar passerende

tanks uit te schakelen. Dit heeft tot voordeel, dat zo'n groep het gevechtsterrein zeer goed kent. Bovendien heeft de geringe mobiliteit tot gevolg, dat er relatief weinig logistieke voorzieningen nodig zijn; daarnaast worden op deze manier geen aantrekkelijke doelen voor kernwapens gecreëerd, doordat troepenconcentraties, communicatiecentra en bevoorradingsstations minimaal en zeer verspreid aanwezig zijn. Dit lijkt nogal op territoriale verdediging, maar er is een belangrijk verschil: de anti-tank eenheden maken gebruik van technisch zeer geavanceerde wapens, zoals precisie-geleide, korte-afstands raketten. Om te voorkomen, dat een tegenstander een doorbraak forceert door een massale aanval op een smal front, wil Afheldt ook artillerie voor precisie-raketten met een bereik van 10-50 kilometer gebruiken. Hij ziet op de lange duur geen rol voor de luchtmacht: volgens hem kunnen de defensieve taken vanaf de grond uitgevoerd worden. Onlangs^{4b)} heeft Afheldt een 'overgangsmodel' geformuleerd, daarin bijgestaan door verschillende militaire deskundigen. In deze versie beslaat het bovengenoemde netwerk slechts de eerste 70-100 km langs de grens; daarachter zouden de huidige gemechaniseerde NAVO-strijdkrachten gelegerd blijven. Een voordeel ten opzichte van zijn eerdere model is, dat het nauwer aansluit bij de huidige situatie. Bovendien is het in dit overgangsmodel mogelijk, om ergens in het netwerk tot stilstand gebrachte vijandelijke eenheden op de traditionele manier terug te drijven. Het is duidelijk, dat van een dergelijke opzet een grote afschrikkende werking uitgaat; het is bovendien een strikt defensief, en niet-nucleair plan. Ook aan de meeste andere hierboven geformuleerde

4) Bedoelde publicaties zijn:

- a) H. Afheldt, *Verteidigung und Frieden, Politik mit militärischen Mitteln*, München, Carl Hansen Verlag, 1976;
- b) H. Afheldt, *Defensive Verteidigung*, Hamburg, Rowohlt, 1983.

criteria is voldaan; alleen met het vierde zouden wellicht problemen ontstaan. Het is namelijk zeer de vraag, of een Duitse regering, van welke signatuur ook, een strategie zou aanvaarden waarbij het hele Duitse grondgebied strijdtoneel zou zijn. Als reactie hierop noemt Afheldt naast bovengenoemde voordelen van kleine, weinig mobiele eenheden nog de mogelijkheid, dat grote steden tot onverdedigd gebied verklaard zouden worden, dit in overeenstemming met het internationaal recht. Inwoners van kleinere steden zouden hierheen, en naar andere neutrale zônes geëvacueerd kunnen worden. Het is echter de vraag, of dit argument na Dresden veel indruk zal maken. (Overigens heeft Afheldt gelijk, als hij zegt dat de huidige NAVO-strategie op dit punt voor Duitsland even moeilijk te verteren is.)

Het voorstel van Afheldt bevat niettemin zoveel waardevolle elementen, dat het het verdient zeer serieus genomen te worden.

Voorwaartse defensie

In tegenstelling tot wat het geval is bij het zojuist besproken concept van de 'defensie in de diepte' ligt het accent bij de voorwaartse verdediging op het verdedigen van de grenzen. Ik zal de voorstellen van de VU-hoogleraren Boeker en Barnaby⁵⁾ nader bespreken; zij hebben zich deels laten inspireren door de denkbeelden van de Westduitse militair Hannig. Barnaby en Boeker werken een strategie uit voor de verdediging van het grondgebied van West-Duitsland en de Benelux; hun argument is, dat dan de Franse en

Britse kernmachten gehandhaafd blijven (afschaffen zou met name in het eerste geval op grote weerstand stuiten) terwijl de aanvalsassen van de Sovjet-Unie volgens de meeste strategen naar de Bondsrepubliek en haar achterland zouden lopen. In hun plan staat het principe van de 'defensie zonder provocatie' centraal. Ze willen dit realiseren door slechts die wapensystemen toe te laten, die slechts defensief optimaal gebruikt kunnen worden. Zij stellen, dat het defensief talrijke voordelen biedt: de opstelling, bijvoorbeeld van het communicatie- en verkenningssysteem⁶⁾, kan in vredetijd voorbereid worden, anti-tank wapens zijn veel goedkoper dan de tanks die ze uitschakelen, en de moderne technologie (precies-geleide raketten, geavanceerde verkenning- en communicatietechnieken enz.) werkt in het voordeel van de verdediger.

Hun defensieopzet ziet er als volgt uit. Dicht bij de Oost-West grens bevindt zich een zone van ongeveer vier kilometer breed, die constant onder vuur wordt gehouden, zodat vijandelijke eenheden niet kunnen passeren. Deze worden onder vuur gehouden door geschut en raketwerpers die gedeeltelijk zo ver achter het front staan (40-150 km) dat ze onbereikbaar zijn voor Sovjet-artillerie.

Voor de verkenning willen Barnaby en Boeker gebruik maken van uiterst moderne technologieën. Langs de grens, nog vóór de vuurzone, ligt een groot scala sensoren, die informatie verzamelen over de bewegingen van de vijand. Ook wordt gebruik gemaakt van reeds bestaande kleine, onbemande vliegtuigjes met een

5) Prot. dr. E. Boeker is hoogleraar theoretische natuurkunde en voorzitter van de werkgroep polemologie aan de Vrije Universiteit. Prof. dr. C.F. Barnaby is ex-directeur van het gezaghebbende internationale instituut voor vredesonderzoek SIPRI en ere-doctor van de Vrije Universiteit. Momenteel is hij tevens als bijzonder hoogleraar polemologie aan de VU werkzaam. Hun voorstel vindt men o.m. in: Frank Barnaby en Egbert Boeker, *Defensie zonder kernwapens*. Meulenhoff-Informatief, 1982. Een samenvatting treft men aan in *Alternatieven voor afschrikking in Europa: mogelijk of onmogelijk*, uitgegeven door het (voormalig) defensie-studiecentrum.

6) Hiermee bedoel ik het systeem dat in de literatuur meestal met C³I (Command, Control, Communications and Intelligence) wordt aangeduid.

klein bereik. Alle gegevens worden door een computersysteem verwerkt en ter beschikking van de bevelvoering gesteld.

Boeker en Barnaby benadrukken daarbij wel, dat de uiteindelijke beslissing in mensenhanden moet blijven, en waar- schuwen ook tegen een te sterk gecentra- liseerd bevelvoeringssysteem.

Vanwege deze uiterst geavanceerde elek- tronische verkenning, en omdat in dit plan een hoge mobiliteit van de troepen geëist wordt is een uitgebreid communi- cationen netwerk van belang. De auteurs denken dat te kunnen realiseren met be- hulp van eveneens moderne elektroni- sche technieken; ook stellen ze voor, om voor de verbindingen relatief onkwetsba- re glasfiberkabels te gebruiken (dergelij- ke kabels zullen over enkele jaren al voor civiele telefoonverbindingen gebruikt worden).

De hoge mobiliteit, waarvan Boeker en Barnaby uitgaan, vereist ook goede logis- tieke voorzieningen. Het is daarom jam- mer, dat zij dit punt wel noemen, maar nauwelijks uitwerken; op dit punt is het plan van Afheldt sterker. Anderzijds is een voorwaartse defensie voor Duitsland waarschijnlijk beter te aanvaarden dan een defensie in de diepte, waarbij het hele Duitse grondgebied slagveld wordt. Voor wat betreft de technische vereisten is hun plan tamelijk gedetailleerd; ze re- kenen daarnaast voor, dat het niet méér hoeft te kosten dan het huidige beleid. Het is naar mijn mening dan ook terecht, dat de TH-Delft onlangs een promo- tieplaats geschapen heeft voor het ont- wikkelen van een model, waarmee het voorstel van Boeker en Barnaby op zijn technische, militaire en economische me- rites beoordeeld kan worden.⁷⁾

Een Engels geluid

We hebben ons tot nu toe beperkt tot het

7) Zie het interview met TH-medewerker drs. Leo Fretz in *Trouw* van 13 oktober 1983.

8) Het rapport is geschreven door de British Alternative Defence Commission, en uitgegeven onder de titel *Defence without the Bomb*, Taylor & Francis, New York, 1983.

Europese vasteland. In december 1982 is er echter in Engeland een rapport⁸⁾ ver- schenen, waarin de mogelijkheden voor een niet-nucleaire verdediging van Groot-Brittannië en de rest van West- Europa onderzocht worden.

Hoewel de commissie die het rapport heeft uitgegeven zich in het algemeen radicaler opstelt dan Afheldt en Barnaby en Boeker, is het een zeer eerlijke en grondige bespreking van een groot aantal militaire en niet-militaire opties gewor- den. Tevens komen een aantal funda- mentele vragen aan de orde: wel of geen kernwapens, aan welke dreigingen kan en moet een defensiebeleid tegemoet ko- men, enzovoort. Het is zeker waard, ge- lezen te worden door een ieder, die wil meedenken over vredes- en veiligheids- beleid.

Enkele aanbevelingen uit het rapport wil ik hier noemen. De commissie kiest in het algemeen voor een 'defensieve af- schrikking'. Ze pleit ervoor, dat Engeland lid blijft van de NAVO, tenzij de NAVO niet bereid zou zijn om van haar kernwapens af te zien (een minderheid pleitte ervoor, om het NAVO-lidmaatschap in elk geval op te zeggen, om zo het blokdenken te doorbreken). Bij voort- zetting van het NAVO-lidmaatschap zou Engeland moeten blijven bijdragen aan de grondstrijdkrachten in West-Duitsland. Voor Engeland bepleit men een 'hoge-entree-prijs strategie' door een sterke lucht- en kustverdediging. Dat vereist een uiterst mobiel leger, en verder een marine met veel onderzeeërs en mid- delgrote schepen, die in de buurt van Groot-Brittannië opereren; daarnaast luchtstrijdkrachten met een zwaar accent op gevechtsvliegtuigen. De commissie pleit voor geweldloze weerbaarheid als een strategie om bij een bezetting op terug te vallen. Ook zij streeft naar een

tussenoplossing op weg naar een betere wereld.

Kernchantage en aanvoerlijnen

De kritiek die vaak gegeven wordt op strategieën, die niet berusten op kernwapens, is dat zo'n strategie ons bloot zou stellen aan de mogelijkheid van kernchantage: door te dreigen met een (beperkte) kernaanval zou een kernmacht als de Sovjet-Unie Europa kunnen chanteren. De vraag is echter, zoals ook in het Engelse rapport wordt opgemerkt, of we in dit opzicht met de huidige strategie beter af zijn: als zo'n chantage nú zou plaatsvinden, zouden we dan toegeven of zelfvernietiging riskeren? Hier kan men tegen in brengen, dat een kernwapenmacht niet een land zou chanteren, dat zelf kernwapens heeft. Aan de andere kant zou een reactie op zo'n dreiging kunnen zijn, om niet toe te geven. Het zou kunnen, dat het dreigement dan wordt uitgevoerd; tegen een dergelijk gedrag is echter met geen enkele strategie een verdediging mogelijk. Ook op dit moment zijn er landen, die hun verdediging niet op kernwapens baseren! Daarnaast heeft elk veiligheidsbeleid niet alleen een militaire, maar bij voorbeeld ook een economische en een politieke component. Het taboe op het gebruik van kernwapens zou versterkt en uitgebreit moeten worden. Op dit probleem is uiteindelijk geen afdoende antwoord. Het punt zal moeten meewegen bij de uiteindelijke afweging. Daarbij leidt de huidige strategie mijns inziens tot grotere risico's.

Overigens zij opgemerkt, dat zowel Afheldt als Barnaby en Boeker de NAVO-kernwapens buiten West-Duitsland en de Benelux willen handhaven. De gevallen, waarin die ingezet zouden kunnen worden, zouden dan van te voren zorgvuldig vastgesteld moeten worden (hiermee is onder meer het probleem van de kern-

chantage van de baan). Het is jammer, dat de defensienota 1984⁹⁾ het doet voorkomen, alsof alternatieven alle kernwapens in één keer willen verwijderen. Daarmee doet de nota geen recht aan de genuanceerde beschouwingen van genoemde auteurs.

Een tweede veel gehoorde opmerking is, dat een strategie die voldoet aan de eerdergenoemde criteria niet de mogelijkheid biedt, om de aanvoerlijnen van grondstoffen veilig te stellen. Die opmerking is juist. Eén blik op de globe leert naar mijn mening echter, dat Europa een te klein en ondiep werelddeel is, om zich de pretentie, dat zij die aanvoerlijnen ooit zou kunnen veiligstellen, te kunnen veroorloven. Ook hier geldt, dat een goed economisch beleid en een verstandige politiek een noodzakelijke aanvulling vormen. Een goed argument voor de bij uitstek christen-democratische gedachte van de Europese eenwording, en ook voor de gedachte van de interdependentie, die bovendien een waardevol langere-termijnperspectief biedt.

Conclusies

Over de precieze vorm van een alternatief veiligheidsbeleid bestaan nog vele vraagtekens. Ik heb in dit artikel echter geprobeerd aan te tonen, dat zo'n alternatief noodzakelijk en ook mogelijk is. De mogelijkheden zouden verder geconcretiseerd moeten worden, bij voorbeeld door een daartoe in te stellen staatscommissie. Het CDA, dat zich meer dan andere partijen in het spanningsveld tussen ideaal en werkelijkheid bevindt, zou hierbij een voortrekkersrol kunnen spelen.

9) *Continuïteit en Vernieuwing, Defensiebeleid in de jaren 1984-1993*, Den Haag, Staatsuitgeverij 1984.

door prof. dr. mr. C.A. van Peursen

Prof. dr. mr. C.A. van Peursen (1920), hoogleraar wijsbegeerte in Groningen van 1953-1960, in Leiden van 1960-1982 en aan de Vrije Universiteit van 1963 tot heden. Hij publiceerde o.a. 'Cultuur in Stroomversnelling', 4e druk, Amsterdam, 1982.

De culturele context van beleid

Cultuur als leerproces

Ten aanzien van beleid, zowel van de overheid als van een onderneming of een maatschappelijke instelling, is er een verschuiving opgetreden: het besef dat beleid niet bijvoorbeeld louter economisch, bedrijfsorganisatorisch of politiek is. Beleid vindt plaats binnen een ruimere context, die van de cultuur. Het gaat om iets anders dan een cultureel belang, want dan blijft de cultuur aan de rand fungeren totdat zij als overbodige luxe ervaren wordt. Neen, het gaat om een verbreding van beleidsoverwegingen, omdat er kennelijk factoren in het geding zijn, die niet los gemaakt kunnen worden van de cultuur waarin dat beleid gesitueerd is.

De verschuiving is dan dat 'cultuur' meer en anders blijkt dan een verzamelnaam voor afzonderlijke beleidsvelden: kunst, onderwijs, wetenschap, ruimtelijke ordening, recreatie enz. Deze zaken kunnen zelfs, onder drang der omstandigheden, naar de rand gedrongen worden, maar zij keren met vernieuwd accent terug als exponenten van de culturele context die elk beleid blijkt te hebben. Deze context is steeds meer zichtbaar geworden, niet binnen de cultuurgebieden in engere zin, maar juist binnen beleidsvelden, die aanvankelijk niets met cultuur te maken leken te hebben. Het zijn dus de verschuivingen op deze gebieden die de culturele context van beleid profiel geven. Een eerste voorbeeld van dergelijke verschuivingen is het gebruik van de term

'leerproces' als decoding, ontcijfering, van veranderingen die thans aan de gang zijn. In de engste zin van het woord kwam dit naar voren in de bezinning op, en het praktisch vormgeven aan, het menselijk leren. Vroeger hield die fase van onderwijs-ontvangen op bij het ingaan van de adolescentie, of later van de volwassenheid. Daar liep een visie op de mens mee parallel die stelde dat dieren slechts een korte leerperiode nodig hadden – een chimpansee bijvoorbeeld hooguit één jaar – terwijl dat bij de mens een langere, en daardoor veel flexibelere periode van opvoeding en onderwijs inhield: wel veertien tot twintig jaar. Thans zal men veeleer zeggen dat heel het menselijke leven een proces van leren (informatie ontvangen, verwerken; ervaringen

systematisch opdoen; bijscholing; cursussen voor bejaarden; enz.) inhoudt. Het mens-zijn, zowel binnen de visie van wijsbegeerte en psychologie als binnen praktisch beleid, blijkt uniek doordat heel het leven een leerproces betekent.

Aan deze gedachte van 'leerproces' is een verdergaande uitbreiding gegeven. Kadervorming, management, sociale en psychiatrische therapieën, zij alle benutten de term 'leerproces' als karakterisering van hun vormend effect. De doorwerking werd merkbaar op vele gebieden. Urbanisme ging rekening houden met de leer-mogelijkheden die in de ruimtelijke ordening besloten liggen: kan men, om slechts één voorbeeld te vermelden, woningen voor bejaarden zo situeren dat hun directe omgeving voldoende stimulerende informatie biedt (bijv. aanwezigheid van scholen, buurtcentra) om de geest nog open en nieuwsgierig te houden? Zelfs in sommige uitzonderlijke vakken, onderwezen binnen deze consumentenmaatschappij, treft men leerproces-aspecten aan. Zo is er de 'buyologie', de studie van de koopgewoonten van het publiek. Daar komen vragen aan de orde als: op welke manier moeten de goederen in een warenhuis uitgestald worden opdat deze de belangstelling dusdanig gaan prikkelen dat zij tot een zigzag, in plaats van een rechtlijnige doortocht door de beschikbare ruimte stimuleren!

Het is van dit alles maar één stap om ook de democratie als zodanig op te vatten als een leerproces. Dat lijkt ietwat gewild, maar behelst toch een waardevol inzicht: democratie is niet als een verworven goed op te vatten, maar als een proces dat nog niet voltooid is. Bovendien moet dan dus erkend worden dat de democratie minstens zozeer een taakstelling als een verworvenheid is. Ook komt er ruimte voor de erkenning van gelijksoortige, maar anders verlopende leerprocessen: men hoeft niet over de hele wereld precies dezelfde soort Westerse democratie

aan te treffen om ervan overtuigd te zijn toch met een democratie te maken te hebben. Het leidt dan tot een volgende stap: welke methodologie kan men voor zulk een leerproces aangeven? Een der antwoorden zou kunnen zijn, dat men binnen een opvoeding tot democratie moet leren 'nee' te zeggen, waarbij dan dit 'nee' een positieve inhoud moet verkrijgen en nog weer genuanceerd dient te worden naargelang de culturele context – er zijn culturen waarin het nee-zeggen als ongepast en onhoffelijk wordt ervaren. Daarmede komen andere leermodellen als palaver en musyawara in het zicht. In weer ruimer cirkel wordt ook de cultuur als zodanig wel een leerproces genoemd. Waar het hier veeleer binnen de natuur gedijt en slechts, bij hogere diersoorten dan nog, een korte leerperiode kent, is de menselijke samenleving opgenomen binnen een 'symboolvormend' proces – oersymbolen, rituelen, verwantschapsstructuren, sociale rangorde, collectieve en individuele expressie, onderkennen, vernieuwen en scheppen van waarden en normen. Zulk een proces blijft aan de gang, soms met verrassende vernieuwingen, ook met ontsparingen, zolang de mensengeschiedenis duurt. Men kan dan zelfs van een 'strategie' van de cultuur spreken, omdat elk leerproces toch bewust, expliciet, tracht te maken al hetgeen impliciet als verlangen, doelstelling, aanvankelijk vanzelfsprekend beleid aanwezig is. Zoals een schaker al lerend zijn beleid uitstippelt ten overstaan van obstakels en tegenzetten, zo zoekt de menselijke cultuur een strategie in confrontatie met de materieel-geestelijke uitdagingen van milieu, samenleving, leed, conflict en dood.

Misschien ligt het in dezelfde lijn als juist ook de religie thans meer dan vroeger als een nog niet afgesloten leerproces wordt ervaren. Het accent ligt dan minder op de overgeleverde zekerheden en meer op de verrassende ontdekkingstocht die men

zelf moet maken. In het Oude Testament ligt het accent niet meer op het gesetelde bestaan van Israël maar op het nomadenvolk en in het Nieuwe minder op de leer en meer op de 'weg'. Het leerstellig karakter gaat dan wijken voor het verhaal-karakter van de bijbelse geschriften en het catechisatielokaal maakt plaats voor het leerhuis.

Misschien is het goed een nog ruimere cirkel aan te geven, die bij sommige moderne filosofen wordt aangetroffen. Om slechts twee onderling zeer tegengestelde denkers te noemen: K. Popper en M. Polanyi. Onderlinge tegenstanders die toch beiden de wetenschappen als een leerproces zien. Polanyi spreekt van de 'creativiteit' als onmisbaar voor de voortgang der wetenschappen en Popper van het 'trial and error' karakter, waarbij men juist van fouten moet leren. Merkwaardig is dan dat beiden metterdaad dit alles situeren in een buitenste cirkel: de hele kosmos. Want, zo betogen alweer beide denkers in heel verschillende toonaarden, het universum is opgenomen in een lange ontwikkelingsgang. Deze gaat van de fysische tot de biologische en uiteindelijk menselijke evolutie. Kenmerkend voor deze evolutie is dat het als het ware via vallen en opstaan verloopt: één groot leerproces.

Het is mogelijk dat de lezer allengs het gevoel krijgt dat hier de zaken overtrokken worden en dat beeldspraak voor werkelijkheid wordt gehouden. Maar zelfs als dit het geval zou zijn, dan nog is het typerend dat slimme figuren als 'buyologen' of ook zeer modern-wetenschappelijke denkers oog hebben voor een leerproces dat heel wat verder reikt dan het leren op school en in huis. Maar er is meer aan de hand. Het gaat in al deze voorbeelden om een verschuiving waarin zeer heterogene gebieden, door hen op hun leerproces-karakter te doorlichten, binnen een culturele context geplaatst worden.

Beneden- en bovenbouw

De laatste conclusie moet nader toegelicht worden: waarom gaat het met name om een culturele context? Nemen wij slechts een enkel aspect van de verschuivingen die onze maatschappij ondergaat: de overgang tot de informatiemaatschappij. Hier – evenals trouwens in andere aspecten, hierboven binnen het 'leerproces' aangeduid – vindt een merkwaardige verstrengeling plaats van stoffelijke en geestelijke bindingen. In engere zin zijn binnen de informatietechniek beide reeds onverbrekkelijk aan elkaar gekoppeld: hard-ware en soft-ware, zuiver en toegepast onderzoek, technologie en opvoeding, solide investering en beweeglijke inventiviteit. Het begrip 'informatie' zelf is reeds een onontwarbaar geheel van materiële aspecten (de dragers van informatie: materie, energie) en van geestelijke (de symbolische waarde, de betekenis, het boodschapkarakter).

Zodra men echter een ruimer perspectief van een informatiemaatschappij onderzoekt gaat het helemaal om een eenheid van materiële en geestelijke factoren. De homecomputers, databanken, teletekst, communicatiesatellieten hangen direct samen met vormen van onderwijs, opvoeding, recreatie, economisch verkeer, sociale interactie. Zo tekent 'De Derde Golf' van Toffler de informatiemaatschappij in één met een geestelijk perspectief, dat zeer dubbelzinnig is omdat het door de schrijver kennelijk als zeer positief, door vele lezers wellicht als uiterst negatief beoordeeld zal worden. Hij schrijft van de toekomstige mensen: 'Ze nemen met kleine slokjes – negentig minuten nieuws, dertig seconden reclame, een fragment van een song, een krantekop, een cartoon, een collage, een stuk verslaggeving, een computeruitdraai, een pocketboek en een gespecialiseerd tijdschrift, ongelooflijke hoeveelheden informatie in zich op en 'Met de komst van de Derde Golf dienen we razendsnel te zor-

gen voor nieuwe integrerende wereldbeschouwingen..... die de dingen met elkaar in verband brengen'. Commentaar is overbodig, alleen kan er op gewezen worden hoe een beschrijving van de informatiemaatschappij niet slechts een beoordeling ervan, maar ook een cultureel en verstrekkend beleidsavies inhoudt. Dit kort geschetste voorbeeld kan illustreren hoe de scheiding tussen beneden- en bovenbouw doorbroken wordt. De scheiding berustte overigens op een typisch Westerse traditie waarin stof en geest, economie en cultuur, techniek en ethiek sterk van elkaar gescheiden werden. Zulk een dualisme is in verschillende andere culturen ondenkbaar. Is een dansmasker stoffelijk of geestelijk? Is een bepaalde vorm van economie bepalend voor de ideologie of juist omgekeerd (Weber contra Marx), of is heel dit dualisme al een abstractie? Is een lijk louter stoffelijk (in een der voorschriften in Leviticus wordt een lijk een 'ziel' genoemd)?

In de voorgaande paragraaf over 'leerprocessen' werden een aantal gebieden vermeld waar zich verschuivingen voordoen. Op alle genoemde gebieden is er zulk een onmerkbare overgang van materiële naar geestelijke aspecten en omgekeerd, dat het dualisme van onder- en bovenbouw niet meer praktisch bruikbaar lijkt. Men kan constateren dat het dualisme plaats gemaakt heeft voor hetgeen wel 'holisme' genoemd wordt. Daarbij benadert men de verschillende samenstellende elementen vanuit het geheel. Elk element is, op zichzelf gesteld, eigenlijk een abstractie en kan niet los van het geheel bestaan. Ook dualismen als van ziel en lichaam, materiële welvaart en geestelijk welzijn, de ontwikkeling van het eigen ik en de sociale interactie, technologie en zedelijke normen blijven abstracties als men het geheel, of het totale systeem van regels niet onderkent waardoor zij pas concreet kunnen wor-

den. Men kan dit, iets moderner, een contextuele benadering noemen. Woorden hebben eerst betekenis binnen een zin, een context. Voorhanden goederen kunnen pas economisch fungeren binnen de betekenis die zij, tegelijk stoffelijk en geestelijk, hebben. 'Context' wil zeggen dat de betekenis boven de zaak uitgaat, ja, dat de betekenis van iets voor ons concreter is dan de op zichzelf staande zaak.

Het zou te ver voeren om de vernieuwingen op wijsgerig gebied te vermelden, dikwijls in directe samenhang met die binnen de wetenschappen (bijv. de systeemtheorie; het paradigmabegrip; de notie van structuur), die tenderen naar zulk een contextuele benadering ('leefwereld'; 'levensvormen'; 'regels'). Slechts dient opgemerkt te worden dat de term 'holisme' dikwijls een iets te statische betekenis heeft gehad. Thans echter wordt deze, of andere termen ('open systeem', 'context'), echter in dynamische zin gebruikt. Dat werd reeds duidelijk toen op het leerproceskarakter van vele menselijke activiteiten gewezen werd. Erkenning van de culturele context van elk beleid maakt ons ervan bewust dat in cultuur eigenlijk niets vast ligt. Wanneer men, vanuit de beneden/bovenbouw-gedachte spreekt over basisbehoeften – in o.a. de ontwikkelingssamenwerking: 'basic needs' – dan blijken basisbehoeften naar cultuur en situatie bepaald te zijn. In een gesloten stamverband kan de honger in mindere mate een basisbehoefte zijn – men blijkt in staat vele dagen zonder voedsel te kunnen overleven – dan het opgenomen zijn binnen de stam: uitstoting leidt onherroepelijk, zelfs bij goede materiële verzorging, tot de dood. Ook regels omtrent wat zedelijk geoorloofd of verplicht is, kunnen uitermate variëren. In de Oudheid schreef men al dat waar de verbranding van overledenen bij het ene volk voorschrift was, dat bij een ander volk als de grootste misdaad

beschouwd werd. Dat wil niet zeggen dat er geen universaliteit te ontdekken valt, maar dat kan alleen als men oog heeft voor het dynamisch karakter van de culturele context. Als een eerste voorbeeld kan misschien het eerder gegeven korte betoog over de democratie als leerproces gelden.

Gerardus van der Leeuw, die als eerste PvdA-minister voor onderwijs, kunsten en wetenschappen na de oorlog, zich bezig gehouden heeft met een omvattend cultuurbeleid, was ook een der eersten die zich op de dynamiek van de cultuur in haar spanning tot de natuur bezonnen heeft. We geven een uitvoerig citaat uit de herziene druk van zijn 'Inleiding tot de Theologie' (uit 1948): 'De natuur Eeuwig brengt zij de wezens voort uit haar schoot; eeuwig vergadert zij ze weder. Zij kent drift, maar geen wil; geboorte, maar geen schepping; groei, maar geen geschiedenis...../.....De mens is een stuk natuur. Maar hij is meer: hij stelt zich tegenover de natuur en zegt: Gij zo, maar ik anders. Hij bebouwt het wilde land en brengt het in cultuur. Hij stelt iets, hij zet iets in. Hij scheidt zich een eigen orde...../..... Zo ontstaat de strijd, die duurt, van die eerste wet in Genesis af tot heden. En de natuur verzet zich. Want de cultuur is veranderlijk...../..... Moeten wij ons dan afkeren van de cultuur? van de natuur? Neen, wij zijn geboren, ingeschakeld in de levende keten van geboren worden en sterven..... Wij willen niet hoogmoedig boven onze vleeselijke noch boven onze geestelijke stand leven. Maar wij willen die stellen onder het oordeel van die andere en diepste bewustheid: dat wij creaturen zijn, geschapen wezens.'

Het citaat van Van der Leeuw is van belang omdat hij een diepzinnige, op het eerste gezicht nogal filosofisch-theologische visie op de cultuur geeft, die echter tegelijk de context was voor zijn cultuur-

beleid. Hij schrijft daarbij ook nog dat de natuur het veld van de vaste wetmatigheden is. En men kan inderdaad zeggen dat elk beleid van overheid, of van andere instanties, wetmatigheden in beeld moet brengen, oog moet hebben voor grenzen van groei, remming van welvaart, fataliteiten, teneinde zo juist de vrijheidsmarge van beleid te kunnen bepalen. Welnu, zulk een marge is er alleen als deze uitgezet wordt binnen de context van de cultuur. Het kan soms zijn dat men de financiële kraan op bepaalde punten opendraait, maar ook dat men in een andersgericht cultuurbeleid die kraan op bepaalde terreinen juist dichtdraait. Soms kan méér voedsel een eis zijn, soms echter minder; soms meer arbeid, soms ook beperkter arbeid. Er is geen vaststaande uitspraak te doen, niets ligt zonder meer biologisch of economisch vast, maar het beleid zal met heel de context van de veranderende cultuur rekening moeten houden.

Wat houdt dan 'cultuur' hier eigenlijk in? Dat is nu juist hetgeen niet in abstracto geformuleerd kan worden. Zeker, zedelijke waarden, attitudes, expressie-mogelijkheden, identiteitsbesef, dat alles hoort ertoe. Maar wat het in feite inhoudt kan pas beslist worden aan de hand van de concrete voorbeelden. In het voorgaande werden daarvan een aantal gegeven, o.a. onderwijs, democratie, informatie, en in het volgende deel zullen nog enkele andere actuele discussiepunten aangeroerd worden. Maar het gaat er vooral om duidelijk te maken dat men 'cultuur' niet vast kan leggen op bijvoorbeeld de inzet van ethische normen of het aandeel dat kunstzinnige expressie moet hebben. Het gaat om iets anders en wel om het 'ontgrenzen' van de concrete problemen op politiek en ander gebied. Om te laten zien hoe dergelijke problemen van inhoud wisselen naargelang situatie en cultuur – als voorbeeld werden de 'basic needs' genoemd. Het gaat nooit om een

waslijst van culturele verlangens of eisen. In handboeken kan men vinden wat 'cultuur' allemaal kan zijn, van jachtrituelen tot wetenschappelijk onderzoek, van erotiek tot religie, van akkerbouw tot kunst. Maar het gaat erom in dit alles een bepaalde concrete situatie goed in het oog te krijgen door deze in de ruimere context te zien, waar pas de uiteindelijke doelstellingen van een bepaald beleid tot hun recht kunnen komen. In elk geval vallen dan onderscheidingen als onder- en bovenbouw weg, ook al blijft er de spanning tussen de natuurlijke wetmatigheid en de vrijheidsmarge van een menselijk beeld.

Transcendentie

'Transcendentie' wil zeggen: dat wat een gegeven situatie te boven gaat. Zo is de betekenis van een woord 'transcendent' ten opzichte van de drukinkt die dat woord uitbeeldt. Zo krijgt zelfs elk woordje zijn eigenlijke betekenis vanuit de samenhang van het zinsverband en de zin weer vanuit het hele verhaal (context). Telkens grijpt het ene verband boven het andere uit en is de context transcendent ten opzichte van de elementen. 'Transcendent' wil dus niet zeggen iets bovennatuurlijks en uitzinnigs, maar juist iets dat zin geeft en iets kan concretiseren. Ook religie is, in deze zin, niet iets buitennatuurlijks, maar een mogelijkheid om in beleid, op concreet te maken manieren, te verwijzen naar een context die pas definitief betekenis aan beleid kan verlenen. Van der Leeuw drukte dit uit door over de mens als geschapen, als creatuur te spreken en zulk een theologisch woordgebruik moet dan concreet omgezet worden in beleidslijnen die in een pluriforme cultuur bespreekbaar kunnen zijn.

Wat zijn dergelijke definitieve doelstellingen? Laten wij weer enkele concrete voorbeelden nemen. Het economische en sociale beleid zal onder meer de bestrij-

ding van armoede beogen. Daartoe behoort ook het bezorgen van een onderdak en van beschutting. Dat is meer dan een materiële aangelegenheid. Ook het gevoel van geborgenheid is bij dit alles onmisbaar. Volledige werkgelegenheid en welvaart in een samenleving van vereenzaming, vervreemding en stukgaan van alle persoonlijke verbintenissen is in strijd met de doelstelling van elk economisch-sociaal beleid. De economie zal zich ook moeten richten op het levensritme: ademen in een gezonde atmosfeer, gelegenheid zich te bewegen en te ontspannen, ook om geestelijk en mentaal op adem te komen, rekening houden met de wisselingen van dag en nacht en van de seizoenen – men denke aan ploegenarbeid, het onderbrengen van gastarbeiders, het rekening houden met vasten, enz. – het ritme van arbeid, rust en ontspanning, de aard van ontspanning (een nieuwe inspannende obsessie?) en van recreatie. Criteria van lichamelijk-geestelijke geborgenheid, een leefbaar levensritme, sociale ontplooiing spelen dus in de meest concrete beslissingen mee. Korte-termijnbeslissingen worden dan door lange-termijncriteria geleid. Er vindt een ontgrenzing plaats, juist om zo concreet mogelijk te kunnen zijn. En in elk gegeven wordt rekening gehouden met transcendentie, dat is met criteria die eigenlijk voor de hand liggend moesten zijn, maar die wel terdege actieve inspanning van blik en beleid vergen. Transcendentie, ook in de zin dat men in het sociaal-economische vlak reeds bezig is met dat wat daar bovenuit reikt: het mensbeeld, een samenleving die niet tot passiviteit veroordeeld wordt, maar geactiveerd wordt, de recreatieve mogelijkheden voor de mens en dat alles mede ten aanzien van zijn creatuurlijkheid, zijn verantwoordelijkheid die niet opgaat in die ten overstaan van zijn medemensen. Maar heeft dit alles wel met religie – in deze paragrafen zo opgemerkt binnen-

geslopen – te maken? Is onze cultuur niet gesecculariseerd en heeft religie haar plaats niet verloren? Het is moeilijk om de grondtrek van elke cultuur, de aan-drang van elk menselijk leerproces, als universele tendentie te duiden. Toch kan men in zeker opzicht zeggen dat elke cultuur, ook de moderne, een religieuze aandrang heeft. Het betreft dan een grondtendens die 'transcederend' is, dat wil zeggen, die steeds uitgaat boven het-geen louter empirisch of zakelijk te objectiveren valt. Of eenvoudiger gezegd, elke cultuur is een poging in het reine te komen met de meest obsederende vragen van het mensenbestaan: levenszekerheid, beschutting, ontspanning, hoopvolle toekomst, binding aan anderen, thuis raken in het leven, in de samenleving, in de kosmos. Juist onze technologische maatschappij drukt een sterke behoefte uit aan bindingen die de technologische mid-delen te boven gaan: informatie die ons niet overspoelt maar verder helpt, sociale omgang die niet vereenzamend werkt, stede-bouw die ons niet in gevaren brengt (verkeer, vervuiling, lawaai, vereenza-ming) maar bescherming, ook sociaal, biedt, een wereldbeeld in film en weten-schap dat iets menselijks behoudt – 'E.T.' is een prachtige uitbeelding van dit bovenmenselijke verlangen.

Er zijn pogingen gedaan om moderne en zogenaamd primitieve samenlevingen vanuit deze transcederende grondten-dens op een noemer te brengen. Als ge-slaagde poging kan men denken aan de term die de cultureel antropoloog J. van Baal gebruikt: 'Man's quest for partner-ship'. Deze drang van de mens tot deel-geenootschap en saamhorigheid betreft zeker niet alleen de medemens, maar ook heel de samenleving waarin men zich be-vindt en zelfs de omringende natuur en kosmos. Trouwens, in de meer geïnte-grerde culturen van een stamverband is het deelgenoot zijn binnen het grote fam-ilieverband tevens deelhebben aan de

goddelijke Machten en participeren in het kosmische ritueel. Dat alles staat niet zo ver af van hetgeen vandaag in de context van onze cultuur werkzaam is. Ook in een sterk technologische, of ook in een marxistische maatschappij, zijn dergelijke religieuze trekken aanwezig en wordt beleid gericht op doelstellingen die de eng afgebakende empirische vraagstukken transcederen.

Het is goed om nog een voorbeeld te geven dat welhaast nog nuchterder is dan de zojuist geboden aanduiding van een economisch-sociaal beleid: de belasting-wetgeving. Het is duidelijk dat hier ver-schillende doelstellingen van beleid een rol gespeeld hebben en deels nog spelen. Allereerst gericht op de overheidsinkom-sten die dan zelf weer qua omvang mede bepaald worden door het al dan niet ac-centueren van sociaal beleid, internatio-nale samenwerking, defensie-inspanning en dergelijke. Een bekende doelstelling is ook het reguleren via belastingheffing van de consumptie en tegengaan van in-flatie (ook hier weer andere doelstellin-gen in het geding bijv. in de vaststelling waarvoor het lage of het hoge BTW-tarief moet gelden). Nog weer andere, gebruikelijke doelstellingen zijn de ver-sterking van de positie op de wereld-markt: de valuta-evenwichten, enz. Zijn er echter hier soms ook meer transceden-te criteria in het geding, die boven ge-noemde doelstelling uitgrijpen en hen een richting geven?

Voorop moet staan dat de belastinghef-fing op zijn minst een sociaal verschijnsel is: iedereen heeft er grondig mee te ma-ken, de massamedia richten hun blik er-op, talloze beroepen vinden er direct of indirect hun broodwinning, de gevolgen voor samenwoning, nalatenschap, spa-ren, inrichting van woning (studeerka-mer, gemeubileerd verhuren, renovatie) zijn evident. Opvallend is voor de belas-tingbetaler de ingewikkeldheid van het apparaat (wetten, beschikkingen, inter-

ationale verdragen, inspectie, belasting-consulenten, notarissen, advocaten, consumentenbond). Deze gecompliceerdheid wekt wantrouwen. Daarbij komen faciliteiten (de nu afgesneden Cyprus-route bijvoorbeeld), oneigenlijk gebruik (bijv. benutten van lege BV's), tegemoetkomingen aan de belastingplichtige die in doorsnee soms juist ongunstig blijken te werken, zoals aftrek groot-onderhoud. Gevolg: verwijdering tussen het rechtsgevoel van de burger en dat van de overheid, of, nog ernstiger geformuleerd: kloof tussen recht en ethiek.

Toename van misbruik en oneigenlijk gebruik van belastingregels ligt dan voor de hand. Temeer wanneer de mazen van net en controle zo hoog worden dat de 'pakkans' klein wordt. Een gevaar dat slechts te keren lijkt door een zodanige toename van controleurs en inzicht in privégegevens dat het middel erger wordt dan de kwaal. Ook dit heeft verder reikende gevolgen. Een gefingeerd voorbeeld: stel dat pakkans op het bezit van een visacte 2% is dan zullen velen het voorschrift ontduiken zonder gepakt te worden. Dan maar opheffen en door de overheid afzien van toch nog altijd enkele miljoenen aan inkomsten? Maar door olievlekwerking kan degene die niet gepakt wordt, het nu ook eens gaan proberen met het niet-betalen van de motorrijtuigenbelasting. Verder gevolg: de 'goeden' voelen zich verongelijkt als er te weinig controle blijkt te zijn en velen daarvan profiteren (vergelijk de reacties van betalend publiek op het zwart-rijden in openbaar vervoer).

In de zaken, in beide voorgaande alinea's vermeld, tekent zich al het groter wordend zwart circuit af. Dit kan ook weer enerzijds de belastingmoraal verder doen afkalven, anderzijds het rechtvaardigheidsgevoel kwetsen. Dit circuit werkt bovendien uitermate verstoring op de concurrentiepositie van hen die wit werken en maakt inbreuk op het hele stelsel

van sociale voorzieningen. Kortom: de zuuchtere belastingwetgeving met haar praktische korte-termijndoelstellingen (inkomsten overheid, regulering van de consumptie, enz.) blijkt toch een veelal verborgen 'transcedente' uitwerking te hebben: verzwakking van de belastingmoraal en afnemen van de solidariteit. En dit reikt nog verder: het gaat om de houding van de burger ten aanzien van overheidsgezag. In de context van onze cultuur is gezag niet meer vanzelfsprekend geworden en bij voorbaat acceptabel. Neen, gezag moet functioneel zijn, zich waar maken, iets extra's tonen.

Vroeger kon men makkelijk zeggen: 'alle gezag is uit God', maar dat werkt nu niet meer. De transcedente dimensie van het gezag, die er juist in onze meer functionele gezagsvraag is, moet in concreet overheidsbeleid waargemaakt worden en dat kan alleen als men op de transcedentie van de laatste, mede religieus bepaalde, doelstellingen let.

Een laatste voorbeeld nog kort aangestipt en nu eens uit de sfeer van de ontwikkelingssamenwerking. Nemen wij de kunst in Zuid-Oost Azië. Voor ontwikkelingshulp gaat het natuurlijk allereerst om gezondheidszorg, infrastructuur, irrigatie en dergelijke, zal men zeggen. De kunst komt hoogstens later aan de orde en dan vervalt men tot in stand houden van folklore, bevorderen van toeristische dorpjes, stimulering van de fabricatie van de gladde, exotische voorwerpjes, immers zo gunstig voor de export. Maar dan ontgaat de transcedente dimensie van de kunst die onmisbaar is voor zulk een culturele context en zonder welke de samenleving vervlakt en het leven zich fragmentariseert. Kunst blijkt ook op het platteland wijd verbreid: dans, schilderen, gamelanbespeeling, men vindt het bij rijk en arm, bij oud en jong. Zulk een kunstuitoefening heeft sociale functies, doet deelhebben aan het ritme van de kosmos, hoort bij de religie, draagt eigen

identiteit. Dan maar tegelijk aandacht geven aan een dergelijke idealistische luxe? Dit is een verkeerde vraagstelling vanuit het Westerse beneden-bovenbouw parti pris. De kunst, juist als transcendentie dimensie, werkt integrerend, ook ten aanzien van zogenaamde technische en commerciële vaardigheden. Het moderne batikken leidde al tot zeer cultuurpregnante en tegelijk avant-gardistische mode-ontwerpen, onder meer in Indonesië.

Men vergelijkte, minder transcendent-geladen, het voorbeeld van de schoenenindustrie die in de meeste landen van West-Europa verdwenen is onder de concurrentie van goedkopere derde-wereldlanden. Maar die van Italië floreert. Waarom? Omdat daar de kunst veel meer integrerend werkzaam is gebleven en zo in de ontwerpen een anticiperen op modegevoeligheid mogelijk bleek, hetgeen de Italiaanse producten zo aantrekkelijk maakt. Bij een meer transcendent-geladen kunst, zoals in Z.O.-Azië kan dit nog verder reiken. Een eigen vorm van industrial design aldaar is zeker niet uitgesloten, maar dan een die niet slechts modegevoeligheid registreert, maar ook nog iets in zich heeft van een geïntegreerde

cultuur waarin moderne technologie en esthetisch-religieus kosmisch besef kunnen samengaan. Mits Westerse korte-termijnoptiek transcendentie niet voorbarig afsnijdt, eigen leegheid verbergt achter de productie van glitter-producten en van een machtig, breed investerend, management.

Het Christelijk geloof komt steeds meer aan de rand van onze moderne, Westerse cultuur te staan. Maar de meer contextuele benadering van beleid brengt toch anderzijds transcendentie in het zicht. Dat wil, samenvattend, eenvoudigweg zeggen, dat men doelstellingen, die cultureel gezien de korte-termijndoelstellingen zijn, moet ontgrenzen. In een lang leerproces komt eerst beleid tot stand. De 'verheven' uiteindelijke doelstellingen zijn mede ethisch, esthetisch en religieus bepaald. Maar deze verhevenheid is schijn: elk beleid heeft de aandrang nodig zich te bezinnen op dat wat werkelijk toekomst kan ontsluiten – en dat is een zeer concrete aangelegenheid.

door dr. J.G.F. Terwindt

Dr. J.G.F. Terwindt (1920) verricht beleidsondersteunend onderzoek aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg.

Regionaal-electorale CDA-modellen

De jongste Statenverkiezingen in maart 1982 hebben in vergelijking met die in 1978 voor het CDA voor iedere regio in min of meerdere mate een procentueel verlies te zien gegeven.

In een vorige bijdrage in dit maandblad vormden de statenkieskringen de grondslag voor een nadere analyse van deze regionale verliezen.¹⁾

In deze bijdrage wordt getracht, naast de regionale opkomst van de kiezers, het urbanisatiekarakter van de gemeenten op de voorgrond te plaatsen. Op deze wijze ontstaan voor iedere regio dienovereenkomstige electorale modellen die een bijdrage zouden kunnen leveren ten behoeve van een te ontwikkelen strategie bij toekomstige statenverkiezingen.

De lifttheorie

Een eerste inzicht in de regionale verliezen van het CDA kan worden verkregen door middel van een diagram²⁾ waarin op de horizontale as het regionale stemmenpercentage van het CDA in het jaar 1978 is afgezet. Op de verticale as is afgezet het dienovereenkomstig regionale verschil van de stemmenpercentages in het jaar 1982 ten opzichte van 1978.

Daarbij is ter onderlinge regionale vergelijking het jaar 1978 op 100 gesteld (afb. 1).

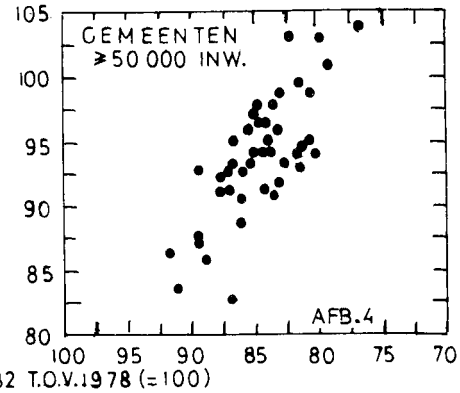
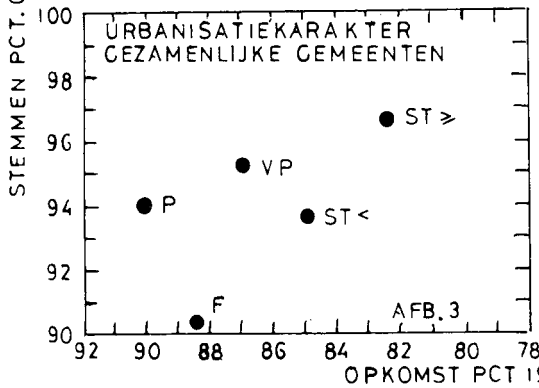
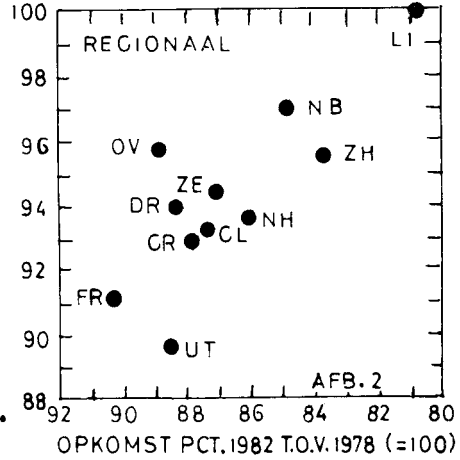
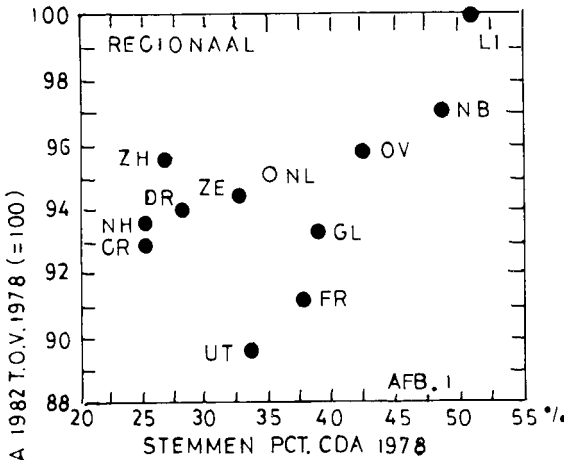
Behalve de regio Limburg (LI) hebben de overige regio's in min of meerdere mate verliezen geleden door in het jaar 1982 een waarde aan te nemen die ten opzichte van 1978 onder de 100 is gelegen.

Er bestaat geen samenhang tussen de

1) J.G.F. Terwindt. De regionale resultaten van het CDA. In: *Christen Democratische Verkenningen*, 4/82, pp. 186-192.

2) De eerste vier diagrammen werden geconstrueerd aan de hand van gegevens van het ANP, Verkiezingsdienst, *Officieuze uitslagen van de Provinciale Staten Verkiezingen 1982*. Hierin zijn opgenomen de opkomst/geldigheid en de op de politieke partijen uitgebrachte stemmen-aantallen en -percentages naar regio en urbanisatiekarakter der gemeenten en voor 47 gemeenten afzonderlijk met meer dan 50.000 inwoners.

OPKOMST-PCT. EN STEMMEN-PCT. CDA VERKIEZINGEN PROV. ST. 1982 T.O.V. 1978.

P: PLATTE LAND, VP: VERSTEDELIJKT PL. LAND,
 F: FORENSEN-GEMEENTEN, ST < : STEDEN < 100 000 INW.
 ST ≥ : STEDEN ≥ 100 000 INW.

omvang en het verlies van het regionale stemmenpercentage. Er kan derhalve niet worden geconstateerd dat het CDA in de regio's waar het minder stemmen heeft meer kwetsbaar zou zijn. Indien wordt gesteld dat er bij de kiezers van het CDA op grond van religieuze motieven een sterkere aandrang aanwezig is om aan hun (vroegere) opkomst(plicht) te voldoen, dan zou een zo te noemen 'lifttheorie' kunnen worden ontwikkeld. Deze houdt in dat bij mindere opkomst van de kiezers in een gegeven regio het CDA aldaar in de lift zit. Haar aandeel (%) in het totaal aantal uitge-

brachte stemmen (= 100%) wordt als het ware omhoog gedrukt. Er wordt minder verlies geleden omdat de overige kiezers in mindere mate zijn opgekomen. Een dergelijk effect kan enigermate duidelijk worden gemaakt in een volgend diagram waarin op de horizontale as de afnemende regionale opkomst (geldige stemmen) van de kiezers in het jaar 1982 ten opzichte van 1978 (= 100) is afgezet en op de verticale as wederom het dienovereenkomstige regionale verlies van het CDA in beide jaren (afb. 2). Naarmate de regionale opkomst van de kiezers afneemt, is de tendens aanwezig

dat door het CDA in toenemende mate minder verlies wordt geleden.

In de regio Friesland (FR), waar de opkomst van de kiezers in geringe mate is afgenomen, is het regionale verlies van het CDA het omvangrijkst. In de regio's Noord-Brabant (NB), Zuid-Holland (ZH) en Limburg (LI) is het omgekeerde het geval. Buiten deze interregionale tendentie vallen de regio's Overijssel (OV) en Utrecht (UT) met een respectievelijk gering en omvangrijk verlies.

Een zelfde tendens is waarneembaar indien de opkomst van de kiezers en het verlies van het CDA in de gezamenlijke gemeenten naar hun urbanisatiekarakter worden bezien. Bij toenemende verstedelijking van de gemeenten neemt de opkomst af en wordt door het CDA minder verlies geleden (afb. 3). Buiten deze tendens vallen de minder grote steden (ST<) doch in het bijzonder de forensengemeenten (F) die voor het CDA een omvangrijk verlies te zien geven.

Ten slotte is de lifttheorie van toepassing indien de opkomst van de kiezers en het verlies van het CDA in alle 47 gemeenten afzonderlijk met 50.000 en meer inwoners wordt nagegaan (afb. 4). De samenhang tussen beide is aanwezig en wel zodanig dat indien de opkomst van de kiezers aanzienlijk minder is ($\leq 82,5$) er zelfs winst (≥ 100) door het CDA wordt behaald.

De opkomst van de kiezers kan worden geforceerd door de kiezers die door omstandigheden niet in de gelegenheid zijn om een stem te gaan uitbrengen en het voornemen daartoe niet hebben kenbaar

gemaakt of de kiezers die in het geheel niet wensen te stemmen, op georganiseerde wijze een volmacht te vragen. Het is van belang dergelijke mogelijke uitwassen tegen te gaan omdat zij de wezenlijke stemmenverhoudingen ernstig verstoren.

Ofschoon op grond van het nationaal onderzoek onder de Nederlandse kiezers rond de Tweede Kamerverkiezingen in 1981 de lifttheorie fundamenteel wordt verworpen³⁾ blijkt zij voor de Statenverkiezingen in 1982 wel van toepassing te zijn. Dit is waarschijnlijk toe te schrijven aan het feit dat de opkomst voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1977 87,5% en in 1981 86,8% bedroeg en derhalve ongeveer gelijk is gebleven. De Statenverkiezingen geven daarentegen met een opkomst in 1978 van 79,1% en in 1982 van 67,9% aanzienlijke verschillen te zien, hetgeen bij een veronderstelde constante opkomst van getrouwe CDA-kiezers aanzienlijke electorale verschuivingen tot gevolg had.

De electorale aandelen van het CDA

In het jaar 1978 behaalde het CDA in de gezamenlijke regio's een landelijk stemmenpercentage van 35,07%. In 1982 bedroeg die 33,40% zodat in deze provinciale verkiezingsperiode een verlies van 1,67% werd geleden. Overeenkomstig de methode van het aandelenonderzoek kan worden bepaald in welke mate het urbanisatiekarakter van de gemeenten⁴⁾ een bijdrage tot bovenvermeld landelijk verlies heeft geleverd (tabel 1).

3) O. Schmidt. Opkomst. In: *Kiezen in Nederland, 26 mei 1981: Wat de kiezers deden en waarom*. Red. A.Th.J. Eggen e.a. Zoetermeer, 1981, p. 59.

4) Ten behoeve van afbeelding 5 e.v. werd de categoriale indeling van het urbanisatiekarakter der gemeenten regionaal vergroot aan de hand van een ruimere indeling van het CBS, *Bevolking der gemeenten*. 1 jan. 1982, naar urbanisatiegraad van 28 februari 1971. Een meer recentere indeling was niet mogelijk omdat de volkstelling 1981 niet is gehouden. De aantallen op het CDA uitgebrachte stemmen per afzonderlijke gemeente in het jaar 1978 werden ontleend aan een publikatie van het CBS, *Statistiek der verkiezingen, Provinciale Staten* in hetzelfde jaar. De dienovereenkomstige aantallen voor het jaar 1982 werden verkregen aan de hand van regionale overzichten.

Tabel 1

Aandelen van het urbanisatiekarakter der gemeenten in het landelijk stemmenpercentage van het CDA in de verkiezingen van de Provinciale Staten 1978 en 1982.

(1)	(2)	(3)	(4)
urbanisatiekarakter der gemeenten	aandelen in landelijk percentage 1978	1982	verschil kolommen (2)-(3)
1. platteland	5,22	5,24	+0,02
2. klein verstedelijkt platteland	3,98	3,91	-0,07
3. middelgroot verstedelijkt platteland	6,02	5,93	-0,09
4. forensengemeenten	4,61	4,46	-0,15
5. kleine steden	3,70	3,55	-0,15
6. middelgrote steden	5,19	4,75	-0,44
7. grote steden	6,35	5,56	-0,79
gezamenlijke regio's	35,07	33,40	-1,67

Per gemeentelijke categorie (kolom 1) is in beide jaren het aantal op het CDA uitgebrachte stemmen gerelateerd aan het totaal aantal landelijk uitgebrachte stemmen (= 100). Op deze wijze kunnen de categoriaal gemeentelijke aandelen in het landelijk stemmenpercentage van het CDA in de betreffende verkiezingsjaren (kolommen 2 en 3) worden afgelezen. De verschillen tussen beide jaren (kolom 4) tonen een positieve bijdrage van de plattelandsgemeenten aan. Ofschoon deze zeer gering is, hebben deze gemeenten een verder verlies tegengehouden. Zeer kwetsbaar is het CDA in de middelgrote en grote steden die gezamenlijk 1,23% of wel ongeveer drie kwart van het landelijk verlies voor hun rekening nemen.

Indien de resultaten van het aandelenonderzoek in de gezamenlijke regio's (of wel landelijk) in beeld worden gebracht dan wordt bovengenoemde kwetsbaarheid meer zichtbaar.

Daarbij zijn in een diagram op de horizontale as de (in kolom 4) berekende verschillen en op de verticale as de aandelen der onderscheiden gemeenten in

het gezamenlijk stemmenpercentage van het CDA in het jaar 1978 (= 100) afgezet (afb. 5).

Daaruit blijkt dat de aandelen van de middelgrote en grote steden in overwegende mate voor het landelijk verlies verantwoordelijk zijn.

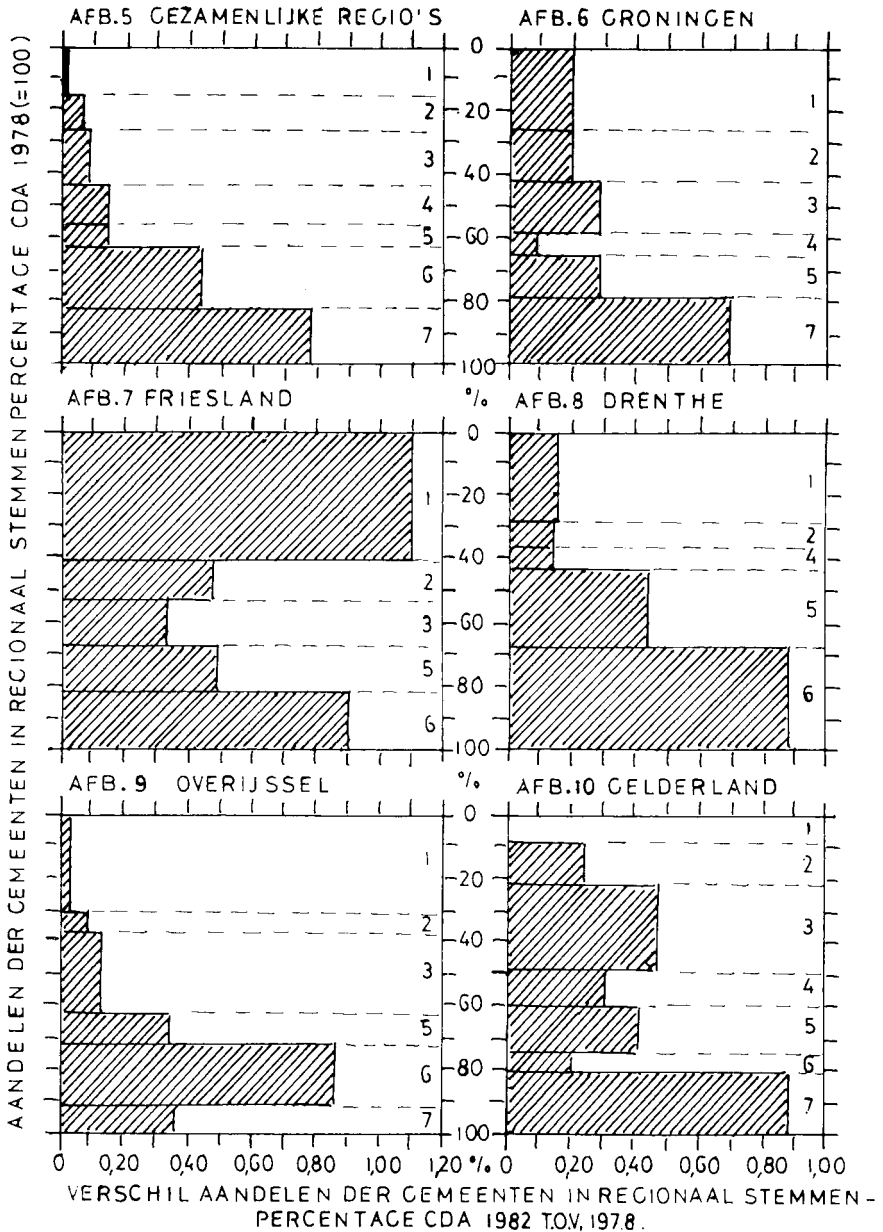
Op gelijke wijze is de methode van het aandelenonderzoek in de onderscheiden regio's toegepast en zijn de resultaten in dienovereenkomstige diagrammen weergegeven.

In de regio Groningen, die een groter stemmenverlies heeft dan dat landelijk het geval is, blijkt de niet stedelijke bovenbouw, uitgezonderd de forensengemeenten, aansprakelijk voor het meerdere verlies (afb. 6).

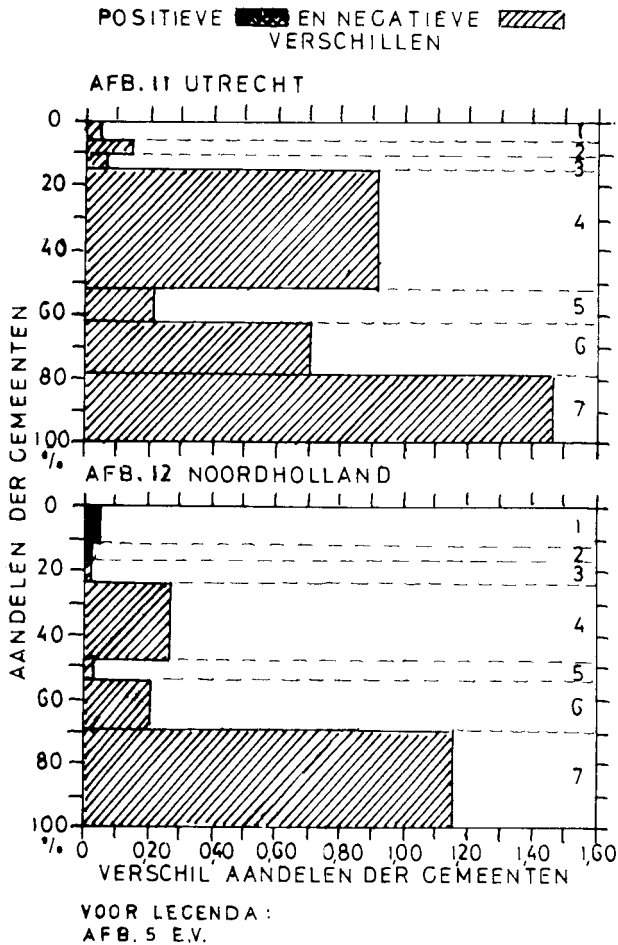
In Friesland, dat een aanzienlijk negatieve afwijking heeft met het landelijk* verlies, bepalen de plattelandsgemeenten mede het totale verlies (afb. 7). In Drenthe, dat dicht bij het landelijk* verlies ligt, is het verlies in de kleine en middelgrote steden omvangrijk gebleken (afb. 8).

* Zie afb. 1 en 2.

POSITIEVE ■ EN NEGATIEVE ▨ VERSCHILLEN IN AANDELEN VAN GEMEENTEN NAAR URBANISATIE-KARAKTER IN REGIONALE STEMMPERCENTAGES CDA PROV. ST. 1982 T.O.V. 1978.

1: PLATTELAND, 2: KLEIN -, 3: MIDDEL GROOT- VERSTEDELIJKT PL.LAND, 4: FORENSEN-GEMEENTEN, 5: KLEINE -, 6: MIDDELGROTE-, 7: GROTE-STEDEN

Overijssel kon boven het landelijk* verlies uitkomen omdat in de grote steden minder verlies werd geleden. Het aandeel van de middelgrote steden is echter in verhouding omvangrijk (afb. 9). In Gelderland, dat op een ongeveer gelijke verlieslijn als de regio Groningen ligt*, zou waarschijnlijk minder verlies zijn geleden indien het middelgroot verstedelijkt platteland niet de kop had opgestoken (afb. 10). In de regio Utrecht, die de grootste afwijking heeft met het landelijk* verlies, is het verlies in de forensengemeenten bij-

zonder omvangrijk (afb. 11).

In Noord-Holland, met een minder grote afwijking tot het landelijk* verlies, kon het verlies in de forensengemeenten beperkt blijven (afb. 12), terwijl in Zuid-Holland, dat een minder stemmenverlies heeft dan landelijk*, juist deze gemeenten tot een positief aandeel konden komen (afb. 13). Meer nog dan in de overige regio's spelen de steden in de randstadregio's het CDA parten. In Zeeland, dat niet ver van het landelijk* verlies afwijkt, zijn de verliezen van

* Zie afb. 1 ° NL.

het platteland en de kleine steden opmerkelijk, terwijl het verstedelijkt platteland een verder verlies kon tegenhouden (afb. 14).

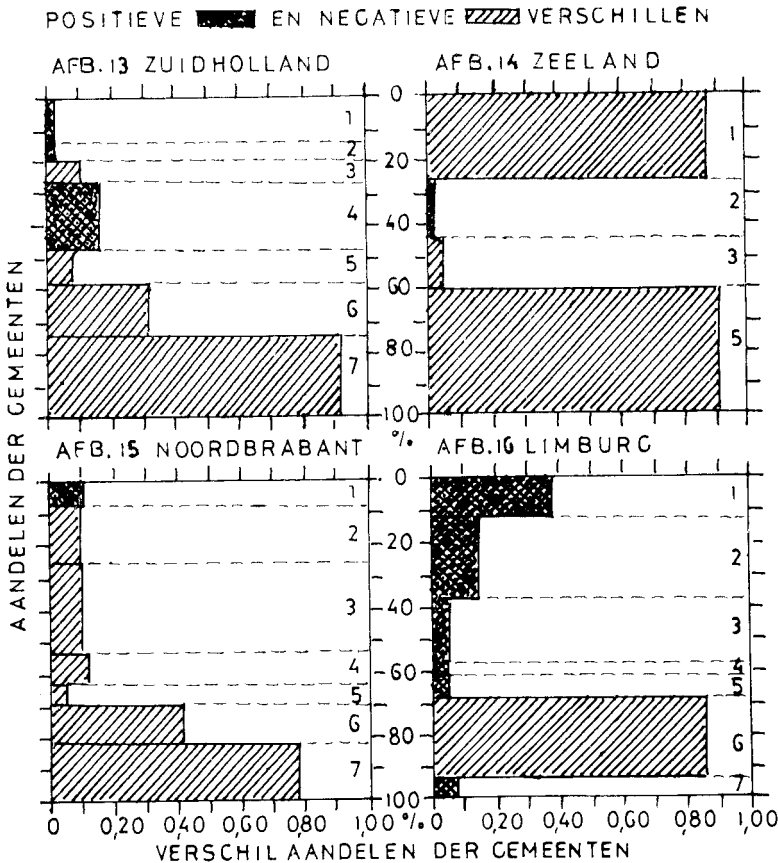
Noord-Brabant kon boven het landelijk* verlies uitkomen omdat het platteland winst boekte en in de middelgrote steden minder werd geleden (afb. 15), terwijl Limburg, dat geen verlies* leed, een electoraal evenwicht tot stand kon brengen waarin het verlies van de grote steden kon worden goedge maakt door een winst in de overige gemeenten (afb. 16).

scheid te worden gemaakt tussen landelijke, regionale en gemeentelijke motiva ties.

Nu het CDA mede regeringsverantwoorde lijkheid draagt, behoort het tot de mo gelijkheden dat regionale motiva ties bij de kiezers door landelijke worden ver drongen. Het is derhalve van belang om naast het terugdringen van landelijke verschijnselen zoals massale werkloos heid, onaangepaste sociale zekerheid, kernoorlogdreiging en afnemende civiele veiligheid, die door de CDA-werkgroep 'Politiek Perspectief' als levensondermij nende factoren naar voren zijn gebracht, de kiezers onder de aandacht te brengen

Interregionale vergelijking

Bij de keuze van de kiezers dient onder-

* Zie afb. 1 0 NL

AFB.17 REGIONALE VERLIEZEN EN WINSTEN OP GROND VAN ELECTORAAL AANDELEN ONDERZOEK 1982 T.O.V.1978

URBANISATIE KARAKTER DER GEMEEN- TEN	REGIO						
	PLATTELAND	KLEIN VER- STEDELIJK PLATTELAND	MIDDELGROOT VERSTEDELIJK PLATTELAND	FORENSEN- GEMEENTEN	KLEINE STEDEN	MIDDELGROTE STEDEN	GROTE STEDEN
GRONINGEN	OO	OO	OO	O	OO		OOOO
FRIESLAND	OOOO	OOO	OO		OOO	OOOO	
DRENTHE	O O	O O		O	OOO	OOOO	
OVERIJSSSEL	O O	O O	O O		OO	OOOO	OO
GELDERLAND	O O	OO	OOO	OO	OOO	OO	OOOO
UTRECHT	O	O	O	OOOO	OO	OOOO	OOOO
NOORDHOLLAND	●	●	O	OO	O	OO	OOOO
ZUIDHOLLAND	●	●	O O	●	O	OO	OOOO
ZEELAND	OOOO	●	O O		OOOO		
NOORDBRABANT	●	O	O	O	O	OO	OOOO
LIMBURG	●●	●	●	●	OOOO	●	

VERLIES	%	WINST
O	< 0,20	●
OO	0,20 - < 0,40	●●
OOO	0,40 - < 0,60	
OOOO	≥ 0,60	

dat het CDA zich ook op andere gebieden inzet.

Bij de provinciale verkiezingen liggen deze onder meer in de regionale leefstijl en het infrastructurele beleid.

Indien de resultaten van het regionale aandelenonderzoek onderling worden vergeleken dan manifesteren zich enige verschillen die in bovengenoemd kader van belang kunnen zijn voor een te voeren strategie bij komende verkiezingen (afb. 17).

Een paradoxale benaderingswijze kan worden gesuggereerd die inhoudt dat de regio's meer inzicht verkrijgen in hun eigen strategie door deze niet zelf maar met alle andere regio's te bepalen. Daar toe zijn een aantal interregionale kader-

bijeenkomsten noodzakelijk waar de regionale specialisten hun eigen aandachtsgebieden inbrengen.

Allereerst dient de vraag te worden gesteld waarom het platteland en het klein verstedelijkt platteland in het bijzonder in de twee Noordelijke regio's en gedeeltelijk in Zeeland tot een aanzienlijk verlies konden komen. Enige visies dienen op tafel te worden gelegd welke factoren mogelijk van invloed zijn geweest op het geringe verlies in de Noordoostelijke en centrale regio's en de winst in de beide Hollandse en Zuidelijke regio's. Nagaan dient te worden of deze factoren, vertaald in strategische termen, bij toekomstige Statenverkiezingen kunnen worden aangewend om een voortgaand verlies in de Noordelijke regio's te keren.

De Gelderse en Utrechtse specialisten zullen hun visie dienen te geven waarom respectievelijk het middelgroot verstedelijkt platteland en de forensengemeenten tot aanzienlijke verliezen konden komen. De overige specialisten zullen hun visie geven waarom dit verlies in de door hen vertegenwoordigde regio's in min of meerdere mate beperkt kon blijven. Van belang is dat wederom positieve elementen bij de ene regio gebruikt kunnen worden om de negatieve elementen bij de ander te keren.

Een probleem vormt het verlies in de steden. Wellicht zijn er in de beide Hollandse regio's en gedeeltelijk in Noord-Brabant enige aanverwante plattelandsfactoren aan te wijzen die een voortgaand verlies in de kleine steden kunnen tegenhouden.

Als grondoverweging geldt steeds dat het geheel van verkiezingsresultaten zich afspeelt binnen een relatief kader. Wederom dient gewezen te worden op de geringere opkomst van de kiezers in de steden (afb. 3). Indien de kiezers aldaar meer gaan opkomen, hetgeen bij een toenemende oppositionele reactie die anders denkt over het terugdringen van levensondermijnende factoren, niet onmogelijk is, dan is de 'lifttheorie' in omgekeerde

zin toepasbaar. In dat geval zal het CDA in de relatieve electorale ruimte worden teruggedrongen en de oppositie stijgen. Het is derhalve van belang om het verlies in de middelgrote en grote steden, dat nagenoeg in alle regio's in min of meer gelijke mate voorkomt, met een eensluitende strategie tegen te gaan.

Aan de hand van de voorafgaande beschouwingen zou voor de regionale campagneleiders bij toekomstige Statenverkiezingen het volgende beleidsadvies kunnen worden aangegeven. Breng in interregionaal overleg in een daartoe samen te stellen folder voorzien van kolommen zeer summier de door het CDA voorgestane programmapunten voor iedere regio afzonderlijk naar voren. De kiezer zal aan de hand van zeer overzichtelijke concrete verschillen niet alleen de inbreng in zijn eigen regio herkennen maar ook op grond van overeenkomsten het eensluitend beleid waarvoor het CDA zich als geheel interregionaal inzet.

door drs. L.A. Kaan

L.A. Kaan (1958) rondde in juni 1983 zijn studie Geschiedenis af aan de R.U. Utrecht, met als hoofdvak Contemporaine Geschiedenis.

De ommezwaai van Bruins Slot

Inleiding

Gedurende de Indonesische kwestie (1945-1950) was de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) fêl gekant tegen elk voorstel, dat overdracht van de Nederlandse soevereiniteit over Indië aan de Republiek ten gevolge zou kunnen hebben. In deze onverzoenlijke houding zou zij tot de aanvaarding van de tijdens de Ronde-Tafelconferentie (RTC) gesloten akkoorden blijven volharden.

Bruins Slot verdedigde deze politiek als lid van de anti-revolutionaire Tweede-Kamerfractie, en propageerde haar als hoofdredacteur van 'Trouw'. Het resultaat van de felle oppositie was overigens nihil: in 1949 was de soevereiniteitsoverdracht een feit. Nieuw-Guinea bleef echter voorlopig nog onder de Nederlandse soevereiniteit vallen, en op de handhaving hiervan beet de ARP van zich vanaf 1949 vast. Om principiële redenen behoorde die soevereiniteit bij Nederland te blijven berusten.

Op 3 oktober 1961 bepleitte Bruins Slot, inmiddels als fractieleider gekozen, een politieke koerswijziging die zou kunnen leiden tot soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië. Na 16 jaar te hebben vastgehouden aan handhaving van de soevereiniteit met principiële-politieke redeneringen kwam deze verandering, al gauw de 'ommezwaai' genoemd, zéér onverwacht. Het hierna volgende betoog is het resul-

taat van mijn onderzoek (voor mijn doctoraal-scriptie) naar de oorzaken van de ommezwaai van Bruins Slot inzake de Nieuw-Guinea-politiek op 3 oktober 1961. Ik heb mij hiertoe bepaald, omdat de 'ommezwaai' voor Bruins Slot als mens een zeer diepgaande betekenis heeft gehad; men spreekt wel van een bekering.

De 'ommezwaai' is overigens ook in breder politiek opzicht van grote betekenis geweest. Na deze gebeurtenis was het niet meer mogelijk vanuit een abstract deductief denken politiek te bedrijven. Tot op de dag van vandaag is dit aspect van de ommezwaai merkbaar in de christen-democratie.

Begonnen wordt met een kort overzicht van het leven van Bruins Slot. Daarna komen de factoren ter sprake, waarop hij zijn houding gedurende de Indonesische kwestie heeft bepaald. Zijn houding in deze periode is dáárom belangrijk, omdat

de principiële politiek die hij toen voorstond, in wezen tot 3 oktober 1961 onveranderd bleef. Zonder een overzicht hiervan kan de 'ommezwaai' niet worden begrepen. Tenslotte worden de oorzaken van zijn 'ommezwaai' op 3 oktober 1961 behandeld.

Bruins Slot, een biografie

Jan Albertus Hendrik Sieuwert Bruins Slot, roepnaam Sieuwert, werd op 8 januari 1906 geboren in Drachten. Zijn ouders waren gereformeerd en stemden op de ARP. In 1924 begon hij met de rechtenstudie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, welke hij in 1928 afrondde. Tot 1933 heeft hij een advocatenpraktijk uitgeoefend. In datzelfde jaar werd hij benoemd tot burgemeester van Adorp, en trouwde hij met Corrie Rutgers. Tijdens de oorlog heeft Bruins Slot er duidelijk voor gekozen, de 'anti-goddelijke wereldmacht' zoals hij de Duitse bezetter noemde, actief te bestrijden. Hij achtte het zijn christenplicht om in deze 'religiestrijd' niet afzijdig te blijven.¹⁾ Na zijn aftreden als burgemeester (1942) heeft hij een groot aandeel gehad in de oprichting van het ondergrondse verzetsblad 'Trouw', en was hij verder actief in diverse ondergrondse (partij)organisaties.

Tijdens de oorlog was de ster van Bruins Slot gestadig gestegen: van een onbekend burgemeester uit het Noorden des lands, was hij in 1945 hoofdredacteur van een landelijk versijndend dagblad, 'Trouw' geworden. Daarnaast werd hij binnen de anti-revolutionaire Tweede-Kamerfractie de tweede man achter Schouten, belast met ondermeer Europese Zaken. Bruins Slot heeft zich erg ingespannen om de ARP te winnen voor de Europese

zaak. Zijn enthousiasme had vooral betrekking op federatieve samenwerking tussen de nationale staten. In dit internationaal-politieke terrein was de ARP ronduit progressief, hetgeen een opvallend verschil was met haar zo uitgesproken conservatieve Indië-politiek.

In 1947 trof Bruins Slot een zware slag toen zijn vrouw overleed. Zes jaar later, in 1953, trad hij voor de tweede maal in het huwelijk (met Wilhelmina Chardon). In 1956 volgde hij Schouten op als fractieleider van de Tweede-Kamerfractie. Tijdens de 'Bouwcrisis' (1960), een conflict tussen de anti-revolutionaire Tweede-Kamerfractie en de anti-revolutionaire ministers, verspeelde Bruins Slot veel goodwill binnen de partij. Zijn houding werd door velen ernstig bekritiseerd. Binnen een jaar na de 'Bouwcrisis' schudde de ARP andermaal op haar grondvesten, toen Bruins Slot in een bewegende kamerrede op 3 oktober 1961 de 'ommezwaai' van de ARP inzake de Nieuw-Guinea-politiek aankondigde. Een golf van kritiek stortte zich uit over degene, die deze koerswijziging had aangekondigd. Hoewel Bruins Slot de 'ommezwaai' niet alleen had voorbereid²⁾, kreeg hij toch de allermeeeste kritiek te verwerken. Het gewone partijlid nam deze koerswijziging niet en bracht dat tot uitdrukking door Bruins Slot abnormaal laag te plaatsen op de voorkeurslijsten voor de verkiezingen. Deze zgn. 'wraak der kiesverenigingen' was de reden voor zijn terugtreden als fractievoorzitter in 1962³⁾, al hield men naar buiten toe vol, dat hij uitsluitend om medische redenen terugtrad.⁴⁾ In deze periode heeft hij aan zware spanningen blootgestaan; hij werd ernstig overspannen in het ziekenhuis opgenomen.

1 Bruins Slot, J.A.H.J.S., ...en ik was gelukkig. *Herinneringen*. Baarn, 1962 p. 86.

2 *Trouw*, 28 oktober 1961.

3 Kaam, B. van, 'verhaal vooraf' in: Bruins Slot, ...en ik was gelukkig. *Herinneringen*, p. 42.

4 *Trouw*, 18 december 1962; *Notulen moderamen* 12/15 december 1962 (Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme, Vrije Universiteit - Amsterdam).

In 1971 ging hij met pensioen. Na een maandenlang ziekbed overleed Bruins Slot op 4 april 1972.

Bruins Slot en Indië, 1945-1950

De anti-revolutionaire politiek ten opzichte van Nederlands-Indië (1945-1950)

De terugkeer van Schouten in mei 1945 luidde een periode in voor de ARP waarin op vele gebieden de vooroorlogse ideeën en opvattingen weer werden hersteld⁵). Deze restauratie van veel vooroorlogse gedachtengoed wordt wel aangeduid met de term 'de erfenis van Colijn'⁶).

De belangrijkste 'erfenis' van de door Colijn bepaalde periode lag op het gebied van diens koloniale ideeën. Volgens Colijn behoorden Nederland en Indië nog zéér lange tijd in één rijksverband te blijven, totdat Indië 'rijp' genoeg zou zijn om op eigen benen te kunnen staan. Zelfstandigheid was een zéér ver verwijderd doel⁷). Vrijwel onveranderd werd deze visie na de oorlog de leidraad voor de anti-revolutionaire politiek ten opzichte van Indië.

Gedurende de Indonesische kwestie was de ARP een fêl bestrijder van de regeringspolitiek in dezen. De kern van haar oppositie werd gevormd door de eis, dat er niet met de opstandige Republieken mocht worden onderhandeld voordat in geheel Indië het wettige, Nederlandse gezag zou zijn hersteld. Pas daarna kon er worden onderhandeld maar waarover, werd nooit goed duidelijk gemaakt. Het streven naar zelfstandigheid van Indonesië, dat toch het einddoel was van de anti-revolutionaire politiek, vond na 1945 totaal geen weerklank bij de ARP. Star, onverzettelijk en principieel bleef men

vasthouden aan de primaire eis van 'gezagsherstel'.

Bruins Slot heeft deze politiek gesteund, en wel vooral op grond van de volgende overwegingen:

1. Religieuze factoren

Als Bruins Slot een standpunt over een politieke kwestie moest innemen, was de allereerste vraag die hij zich stelde: hoe kan ik God hier op aarde het beste dienen, met welk standpunt benader ik Zijn wil het meest? Gedurende de Indonesische kwestie baseerde Bruins Slot, en overigens de gehele ARP, zich op (een bepaalde interpretatie van) het bijbelgedeelte Romeinen 13.⁸)

Dit bijbelgedeelte vormde de basis voor de anti-revolutionaire opvatting over de taak van de staat, zoals Bruins Slot deze in zijn boek *'Bezinning en Uitzicht'* (1949) formuleerde. Als belangrijkste taak gaf hij aan, dat de staat door haar gezagsuitoefening zorg zou dragen voor 'echte vrijheid'. Deze bestond volgens hem hierin, dat de vrijheid der mensen om naar eigen goeddunken te handelen, de zgn. 'absolute vrijheid', moest worden beperkt. Als de mens, die van nature geneigd was tot alle kwaad, absolute vrijheid zou verkrijgen, hetgeen in zou houden dat het gezag zou zijn weggefallen, zou er een enorme chaos ontstaan, die uiteindelijk zou resulteren in de vestiging van een dictatuur. Dit achtte hij historisch bewezen door de Franse Revolutie.⁹)

De ARP voerde dus het gezag zo hoog in haar vaandel, omdat het volgens haar een noodzakelijke rem was op de absolute vrijheid van de mens. Concluderend schreef Bruins Slot: 'De staat is een minus op de vrijheid. De staat is een, in de

5 Kuiper, D. Th., *Een kleine eeuw kleine luyden*. 's-Gravenhage, 1975, p. 62.

6 Bosscher, D., *Om de erfenis van Colijn*. Alphen a/d Rijn, 1980, p. 12.

7 Colijn, H., *Saevis Tranquillis in Undis*. Amsterdam, 1934, p. 542-543.

8 Bruins Slot, *Herinneringen*, p. 201; NRC, 23 januari 1971.

9 Bruins Slot, *Bezinning en Uitzicht*. Wageningen, 1949, p. 94-105.

schepping der menselijke samenleving van God gegeven rechtsorde, waaraan als gevolg van de zonde de zwaarmacht der overheid is toegevoegd'.¹⁰⁾ Met deze zwaarmacht, in concreto leger en politie, moest de zondige aard van de mens die, als zij vrij werd gelaten wanorde en rechteloosheid zou veroorzaken, in toom worden gehouden: 'De mensenmaatschappij heeft dit gezag nodig.'¹¹⁾ Dit betekende overigens niet, dat de ARP tegen menselijke vrijheid was; het ging er echter om, dat het één niet zonder het ander kon: gezag zonder vrijheid zou tot dictatuur leiden, maar vrijheid zonder gezag zou op langere termijn hetzelfde eindresultaat hebben, getuige de Franse Revolutie.

Geredeneerd vanuit deze visie, nl. dat het gezag een absoluut noodzakelijk iets was voor een dragelijke samenleving, was niet verwonderlijk dat de ARP als voornaamste grief tegen revoluties in het algemeen aanvoerde, dat deze het gezag ontkenden: met de leuze 'ni dieu, ni maître' werd volgens haar uitgegaan van de zedelijke autonomie van de mens, dus de absolute vrijheid en waar die toe had geleid, was door Napoleon bewezen.¹²⁾ Het was, gezien deze theoretische achtergrond, te verwachten dat Bruins Slot (en de ARP) zich krachtig zouden verzetten tegen de Indonesische revolutie: de van God gegeven wettige Nederlandse overheid (Romeinen 13), het gezag (anti-revolutionair) werd ontkend door de Indonesische revolutionairen. De absolute vrijheid dreigde, met alle gevaren van dien, in Indië de overhand te krijgen. Daar lag een taak voor de ARP, een taak die zij al van oudsher op zich had geno-

men en waaraan zij haar stichting en haar naam had te danken: de bestrijding van de revolutie tot het moment, dat zij deel werd van het recht, dus constitutioneel verankerd was in de geldende rechtsorde. Men was anti-, niet contrarevolutionair.¹³⁾

Over zijn motieven, en de doelen die hij zich met zijn oppositie tegen het Indiëbeleid van de diverse regeringen voor ogen had, zei Bruins Slot eens in een toespraak te Amsterdam: 'Wij willen in Indië het gezag handhaven en herstellen omdat God dit vraagt van ons, omdat God alleen in de weg der gezagshandhaving de ware vrijheid schenkt..... Wij willen voor Indië en de Indonesische volkeren alleen maar echte gezonde vrijheid..... Het gaat ons om de vrijheid der Indische volkeren. God geeft die vrijheid in den weg van het gezag van een overheid die naar Zijn geboden handelt'.¹⁴⁾ In verscheidene artikelen in 'Trouw' fulmineerde Bruins Slot tegen de slappe, weekhartige Nederlandse politiek en riep hij op tot militaire actie: de Nederlandse overheid was toch immers nog steeds het wettig gezag aldaar, en had dus het recht en de plicht, het gezag (de rechtsorde) te handhaven. En zij was toch niet voor niets met de zwaarmacht uitgerust? 'Principieel is nimmer te aanvaarden, dat een Overheid, die een rechtstaak heeft te vervullen, daarbij van de toepassing van geweld zou moeten afzien'¹⁵⁾..... De zaak staat thans zo.....dat alle vreedzame middelen uitgeput zijn. Men moet thans militair aanpakken'.¹⁶⁾ Tot 1950 bleef Bruins Slot, en de ARP, star vasthouden aan het standpunt, dat Indië alleen echte vrijheid zou kennen als

10 Ibidem, p. 100.

11 Ibidem, p. 104.

12 *Trouw*, 30 november 1946; *Trouw*, 18 december 1946.

13 Bosscher, *Erfenis*, p. 251; *Trouw*, 22 december 1949.

14 Kaam, *verhaal vooraf*, p. 18-19.

15 Ibidem, p. 32.

16 *Trouw*, 6 juni 1947.

het Nederlandse gezag aldaar werd hersteld, hetgeen dus neer zou komen op een bestending van de Rijkseenheid.

2. Anti-Japanse en anti-communistische motieven

Onder de hoofdredactionele verantwoordelijkheid van Bruins Slot doken er in 'Trouw' op verschillende tijden berichten op, die wezen op een afwijzende houding ten opzichte van de Republiek op grond van bovengenoemde factoren. Aanvankelijk overheersten de anti-Japanse overwegingen. De Republiek was immers op 15 augustus 1945 door Soekarno uitgeroepen, dus nog op een tijdstip dat de Japanners in Indië de dienst uitmaakten. Dit gegeven vormde de voedingsbodem voor diverse berichten waarin Soekarno werd omschreven als een met-de-Japanners-samenwerkende-collaborateur. 'Trouw' achtte het voor de Nederlandse regering onwaardig om met een dergelijk personage te onderhandelen daar hij bovendien diverse malen gemaakte beloften had geschonden.¹⁷⁾ Na de zomer van 1947 kregen de anti-communistische overwegingen de overhand. In diverse berichten werd gewezen op de 'invloed van de satellieten van Moskou' en de communistische dreiging'.¹⁸⁾ Naar mijn mening dient deze omslag te worden verklaard uit het ontstaan van de 'koude oorlog' in Europa, waardoor de angst voor de 'communistische dreiging' overheersend werd.

3. Privé-factoren

Wat privé-factoren betreft, zou ik willen wijzen op de invloed van het feit, dat zijn Indië-standpunt werd gedeeld door zowel zijn eerste vrouw, als door zijn (politieke) vrienden. Dat vind ik daarom be-

langrijk, omdat Bruins Slot ondanks zijn 'masker' van zelfverzekerdheid een emotionele en enigszins onzekere persoon was; daarom was hij gevoelig voor het standpunt van mensen die hij geheel meende te kunnen vertrouwen. Vooral het standpunt van zijn vrouw was belangrijk, omdat hij met haar de sterkste emotionele band had. Zij was afkomstig uit een anti-revolutionair V.U.-geslacht (haar vader was hoogleraar aan de V.U.) en zij plaatste evenmin als zijn politieke vrienden vraagtekens bij de na-oorlogse anti-revolutionaire politiek ten opzichte van Indië.¹⁹⁾

Zijn houding tegenover de Indonesische kwestie sloot overigens ook goed aan bij zijn tijdens de oorlog ingenomen houding: toen was iedereen 'goed', 'fout' of 'half' geweest en was de keuze bij het totaal ontbreken van nuances duidelijk geweest. Het is mogelijk, dat hij heeft gemeend, een dergelijke lijn ook in de Indonesische kwestie te moeten volgen.²⁰⁾

Hoewel Bruins Slot voor de buitenwereld een door en door zekere indruk maakte wat zijn houding tegenover het Indië-vraagstuk betrof, heeft hij blijkens diverse verspreide uitlatingen, wel degelijk zijn twijfels hierover gekoesterd. Zo schreef hij in zijn 'Herinneringen' (1972) dat hij al na Linggadjati, 1946, er van was overtuigd dat er geen oplossing 'in de geest van de traditie' meer mogelijk was.²¹⁾ En tevens herinnerde hij zich in latere gesprekken hierover, dat hij na de tweede politieke actie van december 1948, grote moeite had om in de Kamer wéér een verhaal op het oude gezagsstramien te moeten afsteken: Schouten heeft toen het principiële verhaal gehouden, en Bruins Slot hield meer een juridisch be-

17 *Trouw*, 28 november 1946.

18 *Trouw* z.d. (micro-fiche in Trouw-archief); *NRC* 23 januari 1971.

19 Interview M. Vellema – Bruins Slot. Stichting Film en Wetenschap, Utrecht.

20 Interview M. Vellema – Bruins Slot; Kaam, *verhaal vooraf*, p. 24/28.

21 Bruins Slot. *Herinneringen*, p. 202.

toog.²²⁾

De oorzaak van deze twijfels dient naar mijn mening te worden gezocht in het feit, dat twee politionele acties, gevoerd om het gezag te herstellen, in praktisch-politiek opzicht geen enkel resultaat hadden geboekt: was het principiële verhaal dan wel juist?

Deze twijfels, of deze onzekerheid betreffende de principiële juistheid van de gevoerde politiek traden echter niet naar buiten. De ARP bleef, met Bruins Slot, als één gesloten blok oppositie voeren tegen de Indië-politiek van de diverse regeringen.

Bruins Slot en Nieuw-Guinea, 1950-1961

De ARP en Nieuw-Guinea, 1950-1961

Na de RTC van van 1949 bleef de ARP op haar aloude principiële-politieke koers voortgaan: de soevereiniteit over Nieuw-Guinea behoorde bij de wettige, door God aangestelde Nederlandse overheid te blijven berusten.²³⁾ Van overdracht aan Indonesië kon geen sprake zijn. De ARP had zich ten doel gesteld, de Papoea's op te leiden tot zelfstandigheid; een doel dat overigens samenviel met het regeringsbeleid vanaf 1952.²⁴⁾

Men plaatste echter wel enige kanteekeningen bij deze politiek: zij was slechts uitvoerbaar zolang de bondgenoten Nederland in geval van een gewapend conflict met Indonesië om Nieuw-Guinea zouden steunen.²⁵⁾ Daarbij rekende men er niet op, dat Indonesië op korte termijn in staat zou zijn, haar aanspraken op Nieuw-Guinea militair kracht bij te kunnen zetten.

Tussen 1950-1961 had Indonesië zijn aan-

spraken op Nieuw-Guinea niet laten varen. De verschillende onderhandelingen daarover waren echter uitgelopen op een volledige impasse. Nederland wilde alleen nog onderhandelen als Indonesië éérst het zelfbeschikkingsrecht van de Papoea's zou erkennen, en Indonesië stelde als voorwaarde voor onderhandelingen de Nederlandse erkenning, dat Indonesië de soevereiniteit over Nieuw-Guinea toekwam. Daar deze eisen met elkaar in tegenspraak waren, was er via de weg van onderhandelingen niets meer te bereiken zonder vèrgaande concessies. Tot 1960 meende men nog ruim de tijd te hebben om aan de realisatie van de aan de Papoea's gegeven belofte te werken. Het wereldwijde dekolonisatieproces deed echter inzien, dat het tempo moest worden versneld, wilde men niet door de geschiedenis worden ingehaald. Vanaf 1960 bepleitte de ARP daarom een 'snelle evolutie' naar zelfbeschikking.²⁶⁾

In 1961 bleek echter dat ook een versnelde ontwikkeling niet snel genoeg was geweest. De twee veronderstellingen van de anti-revolutionaire politiek bleken beide niet meer geldig te zijn: de V.S. lieten duidelijk weten dat men Nederland bij een gewapend conflict niet zou steunen, en Indonesië bleek zéér wel in staat, haar aanspraken militair kracht bij te zetten.

Voor de 'topleiding'²⁷⁾ van de ARP waren deze feiten naar mijn mening de reden om een andere politiek te gaan volgen, één die in elk geval zou trachten het directe oorlogsgevaar af te wenden. Bruins Slot kondigde deze koerswijziging aan op 3 oktober 1961 in een beweging Kamerrede, waarin hij een gesprek met Indonesië zonder voorwaarden vooraf

22 Kaam, *verhaal vooraf*, p. 34.

23 Lijphart, A., *The trauma of decolonisation*. New Haven/London, 1966, p. 165.

24 *Ibidem*, p. 175.

25 *Trouw*, 8 januari 1962.

26 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1959-1960*, 30 maart 1960, 2432.

27 De zgn. 'topleiding' bestond o.a. uit minister Zijlstra, partijvoorzitter Berghuis, fractieleider Bruins Slot en enige vrienden zoals bijv. Smallegenbroek.

voorstelde (waardoor dus weer onderhandelingen mogelijk zouden kunnen worden).²⁸⁾

Deze redevoering veroorzaakte binnen de ARP (en daarbuiten) een enorme opschudding wegens de gigantische 'omme-zwaai' die er uit bleek in haar Indonesië-politiek: tot 3 oktober 1961 was de ARP consequent op het standpunt blijven hameren, dat de soevereiniteitsoverdracht aan de Republiek een vanuit principieel oogpunt beschouwd verkeerde handeling was geweest, terwijl zij nu een politiek bepleitte die zou kunnen leiden tot een mogelijke overeenkomst, ja zelfs overdracht van Nieuw-Guinea aan diezelfde Republiek! Daarnaast was er de verontwaardiging over wat men noemde de woordbreuk ten opzichte van de Papoea's: men had vast moeten blijven houden aan de erkenning van het zelfbeschikkingsrecht door Indonesië!²⁹⁾ Zes-tien jaar lang gevoerde 'principiële politiek' had zijn uitwerking op de partijleden niet gemist.

De directe oorzaken van de 'ommezwaai' van Bruins Slot waren niet zo gemakkelijk vast te stellen omdat zijn 'omme-zwaai' een langdurig proces is geweest. In dat proces waren echter toch wel enige belangrijke 'keer'punten aan te geven.

1. De houding van de bondgenoten

Toen de ARP in 1952 haar instemming uitsprak met de regeringspolitiek betreffende Nieuw-Guinea, ging men er van uit dat Nederland ruim de tijd zou hebben om de Papoea's op te leiden tot zelfstandigheid. Ten eerste zou Indonesië voorlopig de militaire kracht missen, om haar aanspraken effectief te kunnen benadrukken. Ten tweede was men binnen de ARP (en daarbuiten) van mening, dat de

Westerse bondgenoten Nieuw-Guinea als een essentieel bastion in de wereldwijde strijd tegen het communisme beschouwden. Bij een eventueel gewapend conflict zouden de bondgenoten, met voorop natuurlijk de V.S., Nederland onmiddellijk militair te hulp schieten.³⁰⁾ En zolang die steun vaststond, zou Indonesië niet proberen om Nieuw-Guinea met militaire middelen te veroveren.

Met deze vooronderstellingen plaatste de ARP, en Bruins Slot, zich in de loop der jaren enthousiast achter de regeringspolitiek met betrekking tot Nieuw-Guinea. De garantie van de bondgenoten achtte Bruins Slot echter essentieel om de Nederlandse politiek te kunnen realiseren: een oorlog met Indonesië om Nieuw-Guinea zou Nederland *alleen* nooit kunnen winnen.³¹⁾

Beide vooronderstellingen bleken echter na verloop van tijd onjuist te zijn. Vanaf 1956 voerde Soekarno de militaire pres-sie rond Nieuw-Guinea op, daartoe in staat gesteld door omvangrijke wapenleveranties van zowel Oost als West. En ook de bondgenootschappelijke steun bleek lang niet zo zeker als wel was aangenomen. In toenemende mate bereikten Bruins Slot berichten van de Amerikaanse ambassade, dat men zich veel te veel van de V.S. voorstelde.³²⁾ Zekerheid kregen deze geruchten na de terugkeer van Biesheuvel, die in de zomer van 1961 een reis naar de V.S. had gemaakt: het gerucht, dat de V.S. Nederland in geval van oorlog met Indonesië niet zouden steunen, was wáár.³³⁾ Nederland zou een dergelijk conflict alléén uit moeten vechten.

Maar dat betekende dus, dat dé essentiële basis voor de Nieuw-Guinea-politiek was weggefallen: als de bondgeno-

28 *Handelingen Tweede Kamer 1961-1962*, 50.

29 Kaam, *verhaal vooraf*, p. 41.

30 *Trouw*, 4 september 1962.

31 Bruins Slot, *Binnen en buiten de grenzen*, 12 (Historisch Documentatiecentrum, ARP-archief).

32 Interview, W.F. de Gaay Fortman. Stichting Film en Wetenschap, Utrecht.

33 *Ibidem*.

ten Nederland zouden blijven steunen zou zelfs een militair sterk Indonesië niet eens probéren om Nieuw-Guinea te veroveren, maar nu die steun bleek te zijn weggevallen moest men de zeer reële mogelijkheid onder ogen zien van een oorlog met Indonesië, die Nederland alléén zou moeten uitvechten.

Echter, Bruins Slot was er van overtuigd dat Nederland een dergelijke oorlog niet aan zou kunnen.³⁴⁾ Vasthouden aan de oorspronkelijke anti-revolutionaire politiek zou, gezien de Indonesische dreiging en het ontbreken van bondgenootschappelijke steun, vrijwel zeker uitlopen op een oorlog, die Nederland nooit zou kunnen winnen en die veel nodeloos bloedvergieten met zich mee zou brengen. Een politiek die dit als doel had, was onaanvaardbaar voor Bruins Slot³⁵⁾; er moest op zeer korte termijn een andere politiek worden geïnitieerd en dat gebeurde reeds op 3 oktober 1961, toen Bruins Slot aandrang op een *gesprek* zonder voorwaarden vooraf.

2. De zelfbeschikking

Een factor, die eveneens van belang is geweest voor de 'ommezwaai' van Bruins Slot werd gevormd door een groeiend inzicht in de problemen, die de concreetisering van het abstracte begrip 'zelfbeschikking' met zich mee zou brengen. Men had immers aangenomen daar ruim de tijd voor te hebben, terwijl in 1961 gebleken was, dat die termijn sterk was verkort. Bezinning over de realisatie van de belofte was noodzakelijk. Naarmate men zich er diepgaander mee ging bezighouden, bleken er méér en méér problemen aan de realisatie vast te zitten. Want ten eerste was Nieuw-Guinea jarenlang door Nederland opgeleid

en bestuurd, hetgeen het blikveld van de Papoea's sterk had beperkt.³⁶⁾ Ten tweede, en dat vond Bruins Slot een veel grotere belemmering voor 'echte, reële zelfbeschikking', eiste Indonesië de soevereiniteit over Nieuw-Guinea op. Bruins Slot achtte een zeer reëel gevaar, dat Indonesië haar aanspraken zou realiseren door militaire verovering van Nieuw-Guinea. Maar met dit gegeven zou de zelfbeschikking natuurlijk een farce blijken te zijn: onmiddellijk nadat Nederland de Papoea's het zelfbeschikkingsrecht zou laten uitoefenen, zou Indonesië binnenvallen en dan zou er niets meer 'zelf' te beschikken zijn! In zijn Kamerrede van 3 oktober 1961 had Bruins Slot gesteld dat de abstracte formule van zelfbeschikking, indien zij reëel wilde zijn, moest worden beschouwd tegen de achtergrond van de reële historische verhoudingen.³⁷⁾ Eén daarvan, en naar mijn mening de belangrijkste, werd gevormd door de aanspraken van Indonesië.

De concretere kijk op de problemen, die ongetwijfeld bij de realisatie van het zelfbeschikkingsrecht zouden rijzen, leidde bij Bruins Slot tot het inzicht, *dat deze belofte eigenlijk niet meer te realiseren was*. Een inzicht, dat zeker heeft bijgedragen tot zijn besluit (en dat van anderen) om een andere politieke koers te gaan varen.

3. Pressie van de zending

De Zending was al sedert 1945 voorstander van soevereiniteitsoverdracht aan de Republiek.³⁸⁾ Na 1949 pleitte zij voor overdracht van Nieuw-Guinea; in dit opzicht was zij een fel tegenstander van de door de ARP gevoerde politiek sedert 1945. Haar voornaamste woordvoerder

34 *Trouw*, 16 augustus 1962.

35 *Trouw*, 4 september 1962.

36 *Notulen Centraal Comité*, 9 december 1961; *Notulen Moderamen*, 9 september 1961 (Historisch Documentatiecentrum, ARP-archief).

37 *Handelingen Tweede Kamer 1961-1962*, 50.

38 *Trouw*, 15 december 1945.

was J. Verkuyl, een zendeling die overwegend in Indonesië werkzaam was. Sedert 1957 drong Verkuyl aan op een gesprek tussen Nederland en Indonesië om de wederzijdse tegenstellingen te overbruggen. Keer op keer wees hij op het dreigende oorlogsgevaar en op de plicht van christenen om te trachten, deze door een 'politiek van verzoening' te voorkomen: men moest proberen, om door open gesprekken de geschilpunten weg te nemen.³⁹⁾

In Nederland oefende de Zending door middel van diverse (geheime) besprekingen met anti-revolutionaire politici waaronder Bruins Slot, verdere druk uit om tot een andere politiek te komen. Tussen 1957 en 1961 hebben er verscheidene gesprekken plaatsgevonden. De standpunten bleven echter lange tijd onveranderd: de Zending sprak zoals Verkuyl en pleitte voor overdracht, terwijl de anti-revolutionairen onverkort bleven vasthouden aan de Nederlandse soevereiniteitshandhaving op principiële gronden.⁴⁰⁾

Deze gesprekken moeten naar mijn mening echter wel invloed op Bruins Slot hebben gehad. En wel vooral omdat zij zijn eerdergenoemde twijfels over de principiële juistheid van zijn politiek versterkten. De uiteindelijke koerswijziging die hij aankondigde, kwam precies overeen met de suggestie van een 'open gesprek' van Verkuyl.

4. *Privé-factoren*

Een drietal persoonlijke factoren die naar mijn mening van belang zijn geweest voor de 'ommezwaai' van Bruins Slot, zijn samen te vatten onder de noemer 'blikverruiming'. De belangrijkste daarvan was m.i. het tweede huwelijk

van Bruins Slot in 1953 met Wilhelmina Chardon. Zijn eerste vrouw had hem gesteund en beïnvloed in zijn houding tegenover de Republiek, hetgeen niet verwonderlijk was voor iemand die zó was geworteld in de toenmalige anti-revolutionaire denkbeelden en elite. Zijn tweede vrouw was echter uit een ander milieu afkomstig en had, door haar arbeid als sociaal werkster, een heel andere kijk op mensen en dingen dan Bruins Slot was gewend: hij was veel meer bezig met abstracte ideeën en problemen, terwijl zij een concretere kijk op allerlei zaken had. Door haar hartelijke menselijkheid wist zij de door Verkuyl 'spijkerhard' genoemde Bruins Slot in belangrijke mate milder te stemmen. Zij veranderde hem als mens. En in hoeverre kon zo'n verandering invloed hebben op zijn politieke houding? Zelf kende Bruins Slot haar in ieder geval in mentaal opzicht een grote rol toe in zijn 'ommezwaai'.⁴¹⁾

Een tweede blikverruimende factor was het lidmaatschap van diverse internationale organisaties, waar hij tot 1956 aan verbonden was. De verruiming uitte zich vooral in zijn inzicht in de reële positie van Nederland, als kleine mogendheid, in de wereld. Hij zag het belang in van factoren van internationaal-politieke aard, zoals bijv. de houding van de bondgenoten, voor de positie van Nederland in de wereld.⁴²⁾

Een derde factor werd gevormd door de ontwikkelingen binnen de gereformeerde theologie, waarbij vooral de theoloog Berkouwer een grote rol heeft gespeeld. Berkouwer wees in zijn geschriften op de interne samenhang van de gehele bijbel, en keurde het lichten van individuele teksten uit hun samenhang sterk af. Als centrale boodschap van de bijbel wees hij

39 Kaam, *verhaai vooraf*, p. 37-38.

40 Ibidem.

41 Bruins Slot, *Herinneringen*, p. 157: Interview Goudriaan met Bruins Slot (micro-fiche in Trouw-Archief).

42 Bruins Slot, *Bezinning en uitzicht*, p. 22.

op het gebod van de liefde (voor de staat: de gerechtigheid).⁴³⁾

Het vroegere denken, dat uit een bijbeltekst en de daarbij behorende interpretatie de wil van God zou kunnen worden afgeleid, behoorde in de latere jaren '50 in toenemende mate tot het verleden.

De twijfels die Bruins Slot reeds eerder had gekoesterd, bleven ook in deze periode bestaan. Maar één ding stond voor hem vast: om Nieuw-Guinea mocht geen uitzichtloze oorlog worden gevoerd, bloedvergieten moest worden vermeden. De verantwoordelijkheid voor mensenlevens woog zwaar op hem en een herhaling van de politionele acties van de veertiger jaren moest worden voorkomen.⁴⁴⁾ Deze factoren hebben, ieder op hun gebied, meegespeeld bij zijn beslissing om een andere politiek ten opzichte van Nieuw-Guinea en Indonesië te gaan voeren.

5. Religieuze factoren – christelijke politiek

De belangrijkste overweging voor Bruins Slot in elke politieke stellingname was, hoe hij hier op aarde God het beste kon dienen, op welke wijze hij 'zijn steentje kon bijdragen' om Zijn heilsplan te realiseren. Anders dan in de jaren '40 kwam die overweging echter niet meer tot stand op grond van een bepaalde bijbeltekst, maar op grond van de boodschap die uit de *hele* bijbel sprak: het realiseren, voor zover mogelijk, van de gerechtigheid. Zelf formuleerde Bruins Slot zijn visie op christelijke politiek als volgt: 'Christelijke politiek is.....: de omstandigheden kennen en in rekening brengen om vervolgens *in* (curs. B.S.) de feitelijke situatie van alledag de boodschap van het Evangelie door te geven. Dit doorgeven van de boodschap van het Evangelie betekent op politiek terrein: het streven

naar het bestellen van de gerechtigheid.'⁴⁵⁾

Als het doel van christelijke politiek zag Bruins Slot dus: de realisatie, in de concrete realiteit, van de gerechtigheid. In zijn opvatting van christelijke politiek hield hij wel degelijk rekening met die realiteit, maar nooit mochten de feiten normatief worden: normatief was de gedachte, hoe men als christen volgens eigen geweten (met als richtsnoer de boodschap van het Evangelie) Gods wil hier op aarde het beste kon dienen. Opportunisme en getuigenis-politiek-sewees hij af. Voor de omstandigheden, waarin hij zijn christelijke politieke boodschap moest trachten te realiseren, had hij een open oog.

Zijn opvatting over aard en doel van christelijke politiek was naar mijn mening van cruciale betekenis voor de 'ommezwaai' van Bruins Slot.

Conclusie

De belangrijkste factor, waarop Bruins Slot gedurende de Indonesische kwestie zijn houding heeft bepaald, is zonder twijfel de religieuze factor geweest. Herstel van de wettige, Nederlandse overheid in Indië zag hij, op grond van Romeinen 13, als een door God opgelegde taak. Een dergelijke religieus gefundeerde overtuiging is voor een gereformeerde christen zó normatief en zó dwingend, dat andere factoren daarbij in het niet lijken te verzinken.

De anti-Japanse en anti-communistische factoren, en de invloed van zijn vrouw en politieke vrienden, zullen hem hoogstens verder hebben versterkt in zijn afkeer van de Indonesische revolutie. Zijn twijfels aangaande de gevoerde politiek hebben in ieder geval totaal geen invloed gehad op zijn praktisch-politieke houding.

43 Bruins Slot, *Herinneringen*, p. 203.

44 Kaam, *verhaal vooraf*, p. 40; Interview W.F. de Gaay Fortman.

45 *Trouw*, 17 mei 1962.

Tot 1961 was de ARP, en Bruins Slot, voorstander van handhaving van de Nederlandse soevereiniteit over Nieuw-Guinea. De 'ommezwaai' is naar mijn mening een proces geweest, dat werd begonnen door de zekerheid, dat de bondgenoten Nederland niet zouden steunen in een oorlog met Indonesië. Deze factor was naar mijn mening onlosmakelijk verbonden met zijn visie op aard en doel van christelijke politiek. Bruins Slot stelde op grond van de nieuwe ontwikkelingen in de gereformeerde theologie, het bestellen van de gerechtigheid in de ruimste zin van het woord centraal. Daarbij was hij van mening, dat echte christelijke politiek in de praktijk concreet te realiseren moest zijn.

Daarom was hij in september 1961 *onze-ker* over de te volgen politieke koers: voortgaan op de oude politieke lijn zou onherroepelijk leiden tot een zinloze oorlog met Indonesië. Daarbij kwam nog, dat het doel van de Nederlandse politiek niet te realiseren was. De aloude principiële politiek was een doodlopende weg gebleken.

Maar anders dan in 1947 bepleitte Bruins Slot géén militaire actie meer om zó wat hij als een juiste, Gods-wil-doende politiek zag, te realiseren. Hij had een milde kijk gekregen op verschillende zaken, waarbij vooral zijn tweede vrouw een grote invloed heeft uitgeoefend. Tevens waren de diverse ontwikkelingen in de wereld, zoals het wereldwijde dekolonisatieproces, niet onopgemerkt aan hem voorbijgegaan. Ook waren daar de ontwikkelingen binnen de gereformeerde theologie. Daarbij waren zijn 'Indië-twijfels' in toenemende mate versterkt door de gesprekken met de Zending, en was hij zèlf vastbesloten dat hij geen enkele verantwoordelijkheid wilde dragen voor een politiek, die op bloedvergieten uit zou kunnen lopen.

Voor Bruins Slot waren deze factoren toentertijd niet zo duidelijk als zij nu wel, bij een reconstructie achteraf, lijken te zijn. Naar mijn mening is de 'ommezwaai' van Bruins Slot in eerste instantie een emotionele beslissing geweest: *Zijn christelijk geweten verzette zich tegen het idee, dat de mede door hem gevoerde politiek zou uitlopen op een zinloze, bloedige oorlog.* Een radicaal andere politiek moest worden gevolgd om dat te vermijden: de ommezwaai van 3 oktober 1961. Deze beslissing, die aanvankelijk min of meer gevoelsmatig tot stand was gekomen (en natuurlijk mede beïnvloed door de hierbovengenoemde factoren) werd na 3 oktober 1961 steeds meer onderbouwd met argumenten, die o.a. waren ontleend aan zijn visie op aard en doel van christelijke politiek.

De 'ommezwaai' betekende echter wel, dat 16 jaar lang gevoerde principiële politiek werd ontkend, en aan deze politiek had Bruins Slot een zéér werkzaam aandeel gehad. In toenemende mate begon hem de vraag te kwellen, hoe het mogelijk kon zijn dat een politiek, waarmee hij gemeend had de wil van God te doen, praktisch niet te realiseren was gebleken. Echte christelijke politiek kon toch geen doodlopende weg zijn? Dan moest er iets fout zijn geweest aan die politiek zèlf. En zo kwam hij na een ongetwijfeld moeilijk, diep-ingrijpend denkproces tot het inzicht, dat zijn principiële politiek (en die van de ARP) ten opzichte van Indonesië verkeerd was. Zelf zei hij over dit proces: 'Je moest van de feitelijke onmogelijkheid van je politiek komen tot de principiële onaanvaardbaarheid van je politiek.'⁴⁶) Door deze erkenning is Bruins Slot zich gaan herbezinnen op allerlei terreinen, en daarom is hij na 1961 zo sterk veranderd dat men van een 'bekering' spreekt.

Het lijkt achteraf gezien bijna onmoge-

46 Bruins Slot, *Herinneringen*, p. 202.

lijk dat de man, die in 1947 hartstochtelijk pleitte voor militaire actie tegen de Republiek, en de man die in 1961 een onvoorwaardelijk gesprek met Indonesië voorstelde, één en dezelfde persoon was. Beide jaren worden echter naar mijn mening met elkaar verbonden, omdat Bruins Slot in beide gevallen uitging van de gedachte, hoe hij hier op aarde het meest in overeenstemming met de wil van God zou handelen. Die overtuiging is hij altijd trouw gebleven. Maar het was niet verwonderlijk dat hij na 1961 in een zware geestelijke crisis terecht kwam, want de verschillen in praktisch-politieke houding hadden nauwelijks groter kunnen zijn. En hoe diep grijpt de erkenning, als men vast overtuigd is Gods wil te doen en dan in te moeten zien dat die politiek niet kán, in op een mens? Het voorbeeld van Bruins Slot heeft duidelijk gedemonstreerd, voor welke problemen een politicus kan komen te staan,

die probeert 'christelijke' politiek te voeren. Het fundamentele probleem van één dergelijke politiek zal altijd blijven: wie bepaalt er, wat 'christelijke' politiek is of behoort te zijn? Hoe komt zo'n politiek tot stand? En als men al denkt te weten, wat een 'christelijke' politiek behoort te zijn, hoe dient deze dan in praktisch-politieke termen te worden vertaald? Bruins Slot werd in 1961 op harde wijze terecht gewezen door de onverbiddelijke feiten, hetgeen hem diepgaand aan het denken heeft gezet. Datgene, wat hem (en de ARP) is overkomen, kan iedereen gebeuren die zijn of haar politiek 'christelijk' noemt. Steeds weer zal gewaakt moeten worden voor de dreigende kloof tussen de mooie theorie en de harde realiteit.

door P.G. Kroeger

Jo Ritzen: Wat is onderwijs ons waard? Een sociaal-economische benadering. Uitg. Wolters/Noordhoff, Groningen, 1983. Prijs f 27,50.

Onderwijs, de waarde en de waarden

Ritzen heeft een opvallend boek geschreven. Opvallend, allereerst vanwege het onderwerp en vervolgens vanwege de wijze waarop hij dit uitwerkt. Het onderwerp valt op, omdat juist in onze krimpende economie nog maar weinig boeken verschenen zijn, die een sociaal-economische benadering van het onderwijs hanteren. Gezien de actualiteit van dit thema valt het te prijzen dat Ritzen zijn zienswijze op papier heeft gezet. De ideeën zelf en hun toepassing verdienen mijns inziens een zuiniger hulde.

Hiervoor zijn verschillende redenen aan te voeren. Er zitten bijvoorbeeld toch wel enkele onzorgvuldige beweringen in het boek. Maar zij verdienen minder aandacht dan het thema dat 'achter' dit boek zit. De ondertitel ervan geeft dit achterthema al aan. Ritzen heeft een beschouwing willen geven met als invalshoek de opvatting, dat onderwijs als maatschappelijk gegeven economisch beoordeeld en dus ook genormeerd moet worden. Deze visie is interessant genoeg om zelf aan een beschouwing onderworpen te worden voordat de analyse uit die visie bekeken wordt. Ritzen's benadering roept namelijk vragen op, zeker vanuit een christen-democratisch oogpunt. Zo is de vraag gewettigd naar de norm, die de toetssteen is bij een sociaal-economische benadering als Ritzen. Wie het onderwijs beschouwt als een economisch fenomeen, zal normen en waarden van economisch handelen bij zijn analyse hanteren. Ritzen poogt dit te doen door het huidige onderwijs te toetsen op het marktgerichte, doelmatige en economisch effectieve functioneren.

En hier komt het problematische van deze benadering om de hoek. Immers,

het onderwijs mag als maatschappelijk gebeuren bij economische feiten betrokken zijn, maar dat wil nog niet zeggen dat vereisten uit de marktsector normatief zouden moeten zijn voor het functioneren van het onderwijs. De vragen naar effectiviteit en rendement zijn in beide sectoren van een heel andere orde. Een enkel voorbeeld ter illustratie: voor het CDA is de mogelijkheid, dat ouders de opvoeding en vorming van hun kinderen naar hun overtuiging kunnen verwezenlijken van groot belang. Hieruit vloeit voort, dat het CDA pleit voor een ruime spreiding van onderwijsvoorzieningen, ook in dunner bevolkte gebieden. Vanuit economisch oogpunt zou dit als hoogst ondoelmatig beleid gekenschetst kunnen worden. Maar ik schat, dat het CDA op een punt als dit andere waarden dan economische efficiency het primaat geeft. Het ligt er maar aan welke doeleinden men voor ogen heeft voor de inrichting van de samenleving. Economische uitgangspunten spelen bijvoorbeeld op dit beleidsonderdeel wel een rol, maar wat het onderwijs het CDA waard is wordt vooral door andere waarden bepaald.

Voor een christen-democratische visie op

de waarde van onderwijs is het hanteren van economische normen daarom onvoldoende. Onderwijs is voor alles een deel van de opvoeding tot verantwoordelijke mensen. In een complexe samenleving als de onze betekent dat voor kinderen, dat zij een uitgebreide basisvorming moeten verwerven om hun latere verantwoordelijkheid ten volle te kunnen dragen. Juist in een democratie is dit essentieel. De vaardigheden en inzichten die het onderwijs moet overdragen gaan tegen deze achtergrond verder dan het benodigde voor een toereikende economische weerbaarheid. De overdracht van culturele en maatschappelijke waarden is minstens zo belangrijk en naar mijn mening zelfs een voorwaarde voor economische vaardigheden. De ontplooiing die het onderwijs biedt is dan ook sterk aan de visie op aard en zin van het menselijk bestaan gebonden. Om die reden is de vrijheid van onderwijs omwille van de levensbeschouwelijke basis van opvoeding en ontplooiing steeds weer actueel. Ontplooiing is in dit verband vanuit christen-democratisch oogpunt geen doel op zich, maar dient genormeerd te zijn. Ontplooiing kan zo geen alom opeisbaar iets zijn, maar wordt door maatschappelijke eisen en mogelijkheden begrensd. Wie onderwijs-economische theorieën hanteert moet zulke andere normeringen niet uit het oog verliezen.

Ritzen signaleert ook zelf, dat zijn benadering in dit opzicht beperkt blijft. Zo stelt hij, dat het streven naar een hoog educatief niveau van de bevolking meer dan alleen economische waarde heeft. Hij spreekt daarbij van (o gruwelijk Nederlands!) 'doorgeefluiken voor onze cultuur' (blz. 78). Ondanks de beperkingen van deze visie zijn er bij een sociaal-economische analyse van het onderwijs-beleid heel boeiende conclusies te trekken.

Zo is het opvallend hoe het aandeel van de uitgaven voor onderwijs in het Netto Nationaal Inkomen (NNI) zich heeft ontwikkeld. Naarmate na 1945 het NNI van grote soberheid naar hoge welvaart groeide, was er in het jaarlijkse surplus van de groei ruimte voor een steeds grotere financiële inspanning ten bate van onderwijsactiviteiten. Ook de snelle groei van de bevolking en de grotere deelname aan het onderwijs (in aantallen leerlingen en in verblijfsduur!) stuwden het onderwijsdeel in de uitgaven omhoog. Hierin kwam in de tweede helft van de zeventiger jaren een knik. De trendbreuk was in drie opzichten merkbaar. De voortdurende toename van het nationaal inkomen stokte. Het leerlingtal zette een daling in die de onderwijsuitgaven afremde. En de deelname aan onderwijs groeide in een snel afnemend tempo. Het jaarlijkse 'surplus voor het onderwijs' aan financiële ruimte, deelnemers en deelname begon dus te kenteren. Het onderwijsaandeel in het NNI stabiliseerde zich dan ook en zakte na 1979/80 licht.

Ritzens conclusie dat uit deze daling herleid mag worden, dat de 'verbale' waardering van onderwijs nauwelijks in de huidige beleidskeuzen doorwerkt, is daarom hoogst twijfelachtig (blz. 60). Hij miskent de dieper liggende structurele ontwikkelingen in het collectieve uitgavenpatroon. Vooral zijn vergelijking met een analoge ontwikkeling na 1931 is onzuiver, aangezien destijds het leerlingtal niet daalde en de deelname aan onderwijs nog sterk kon toenemen. Het modieuze verwijt aan het kabinet-Lubbers als zou het een soort zesde kabinet-Colijn zijn moet zorgvuldiger onderbouwd zijn, wil het serieus genomen worden. Dit verwijt impliciet in het betoog verwerken vind ik voor iemand als Ritzen dan ook weinig verheffend.

Dit geldt des te meer, omdat in tegenstel-

ling tot de jaren dertig, vandaag in het kabinetsbeleid sterk stimulerende elementen zijn opgenomen gericht op de langere termijn. Deze staan naast de versoberingen in het hele voorzieningenpatroon van het onderwijs. De enorme tekorten én het CDA-programma bieden hiervoor overigens voldoende gronden. Uit hetzelfde CDA-programma stammen overigens ook die gerichte stimulerings-elementen: forse uitbreiding van het Kort-MBO; een versnellingsplan voor de aandacht voor technologische vernieuwing binnen onderwijs en onderzoek; blijven de prioriteit voor het onderwijsvoor-rangsbeleid; ordening en vernieuwing in de volwasseneneducatie. Wat dat betreft wordt er veel meer een beleid gevoerd conform Ritzens eigen aanbeveling 'be-zuinigen én stimuleren' (blz. 60-62), dan hij wil erkennen in zijn boek. Legt men dit naast de zeer magere concrete conclusies, die hij voor het onderwijsbeleid trekt, dan komt het huidige beleid er warempel niet zo slecht uit. Mij vielen althans Ritzens blijkbaar zomaar van de commissie-Wagner overgenomen voorstellen over aandacht voor techniek en dergelijke erg tegen. Na zo'n analytisch werk verwachtte ik structurele aanbevelingen voor de richting van het beleid.

Op het punt van de werkgelegenheid zegt Ritzen dingen, die behartigenswaard zijn. Terecht wijst hij er op, dat de daling van het leerlingtal tot nu toe is opgevangen door intensivering van de inzet van personeel. Zo werd de groei van de overheidsuitgaven van $\pm 1975 - \pm 1980$ vooral gebruikt om een werkgelegenheids-expansie in de quartaire sector te financieren. De investeringen in onderwijs en het inhoudelijk beleid kregen minder aandacht. De wrange vruchten daarvan liggen nu op de fruitschaal. De noodgedwongen terugtred in de collectieve uitgaven dwingt tot ingrepen in de formatietoedelingen. Het gebrek aan voortva-

rend inhoudelijk beleid wreekt zich in de impasse bij discussies als die over het voortgezet onderwijs of de relatie onderwijs-arbeid. Op die punten constateren wij nu, dat niet tijdig genoeg een echt vernieuwingsbeleid op gang is gekomen, en vernieuwing nu financieel belemmering ondervindt.

De werkgelegenheid in het onderwijs zal verder dalen, met name in het voortgezet onderwijs. Twee beleidslijnen zijn nodig om hier iets aan te doen. Ritzen noemt de herverdeling van arbeid. Zijn suggesties zijn duidelijk en de moeite waard. Ze sluiten nauw aan bij wat de CDA-notitie 'Hoeksteen of sluitpost?' aan voorstellen brengt. Ook het kabinet heeft een soortgelijke notitie gepubliceerd. Het is te hopen, dat de bonden met meer moed gaan opereren dan zij bij de intrekking van hun eigen plan betoonden. Het onlangs gesloten salarisakkoord kan hier hopenlijk een nieuwe kans toe bieden.

De tweede lijn die noodzakelijk is, is de herschikking van voorzieningen. Kort en goed: er worden scholen overtollig, randvoorzieningen worden beperkt, fusies zijn aan de orde van de dag. De leerlingdaling is immers een demografisch gegeven, ongeacht de financiële situatie van de overheid. Als de herschikking in overleg van onderwijs en overheid niet van de grond komt, keert de wal het schip. Allerlei scholen moeten dan 'van-zelf' dicht en overal in het land ontstaan grove onevenwichtigheden in het onderwijsaanbod. Dit geldt zowel voor de beschikbaarheid van onderwijstypen als MAVO en LBO, als voor de spreiding naar identiteit. Kwaliteit en werkgelegenheid zouden dan pas echt af gaan kalven.

Nog allerlei andere zaken komen bij Ritzen op boeiende wijze aan de orde. Zijn boek bevat een heldere uiteenzetting van

onderwijseconomische theorieën en is verfrissend onopgesmukt in zijn taalgebruik. Eén laatste punt moet me echter van het hart. Niet als laatste en niet als eerste geeft Ritzen voedsel aan de beweringen over de kosten van de verzuiling. Opnieuw moet de stelling dus herhaald worden: niet de aanwezigheid van bijzondere scholen of hun wijze van financieren, maar het kostenpeil van het openbaar onderwijs bepaalt wat scholen kosten.¹⁾ Ook Ritzen erkent, dat bijzonder onderwijs goedkoper gerund wordt. Het zou toch aardig zijn als zijn geestverwanten in PvdA (of VVD!) daar nu eens

politieke consequenties uit trokken. Wat een grote stap vooruit zou het zijn, als er een brede politieke consensus zou komen over de noodzaak tot doelmatig beheer in het openbaar onderwijs. Als men daartoe van het bijzonder onderwijs zou willen leren hoe dat kan, zouden vele politieke taboes doorbroken kunnen worden. Wellicht een thema voor Ritzens volgende boek?

1) Zie: *Hoeksteen of Sluitpost? Over bekostiging en doelmatigheid in het onderwijs*. Uitgave van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA; december 1983.

Studieconferentie drugsbeleid

Het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA organiseert op zaterdag 14 april 1984 een studieconferentie over drugsbeleid in het Jacobi-theater te Utrecht.

Doelstelling: verdieping van de CDA-visie op het drugsbeleid aan de hand van de in december 1983 door het Wetenschappelijk Instituut gepubliceerde themabundel: 'Drugs, het einde?'

Programma:

- 10.00 uur: Aankomst deelnemers/koffie
- 10.30 uur: Opening (drs. A.M. Oostlander, directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA)
- 10.35 uur: Inleiding over het rijksbeleid (mr. G.C. van Dam, CDA-Tweede Kamerlid)
- 11.05 uur: Inleiding over het gemeentelijk beleid (mevrouw R.M. van der Maessen, CDA-raadslid te Rotterdam)
- 11.35 uur: Inleiding over het strafrechtelijk beleid (mr. B. de Hoogh, Advocaat-Generaal bij het Gerechtshof te Den Haag)
- 12.05 uur: Korte reactie op de inleidingen van de forumleden; in het forum hebben naast de inleiders zitting ds. D.N. Wouters (coördinator van de Stichting De Regenboog te Amsterdam) en W.M. van Aniel (oud-commissaris van politie te Den Haag).
- 12.30 uur: Maaltijd
- 13.30 uur: Plenaire discussie over preventiemogelijkheden
- 14.00 uur: Plenaire discussie over de soft-drugsproblematiek
- 14.45 uur: Koffie/theepauze
- 15.00 uur: Plenaire discussie over de hard-drugsproblematiek
- 15.45 uur: Conclusies/samenvatting van de voorzitter (mevrouw mr. J.J.M.S. Leyten-de Wijkerslooth de Weerdesteyn, CDA-Eerste Kamerlid)
- 16.00 uur: Sluiting.

Aanmelding tot deelname aan deze conferentie kan telefonisch geschieden: 070-924021 (mevr. J. Hageman) of door bon op pagina 151 in te sturen.

De inschrijftermijn sluit op vrijdag 6 april 1984.

De eigen bijdrage van de deelnemers bedraagt f 45,-, daarbij is inbegrepen de toezending van documentatie vooraf, consumpties en maaltijd, alsmede een verslag achteraf.

Deelnemers ontvangen een NS-reductiecoupon.

BON

NAAM (in blokletters):

ADRES:

POSTCODE/PLAATS:

meldt zich aan voor de studieconferentie Drugsbeleid van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. De deelnemersbijdrage zal aan de zaal voldaan worden. Bij inschrijving doch niet-deelname zal dit bedrag achteraf worden overgemaakt. Bij overtekening van het aantal deelnemers zal door het instituut bericht worden gezonden.

Toezenden aan: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Antwoordnummer 1904, Den Haag, waarvoor geen porto verschuldigd is.

154 Column: Over fabels en dilemma's*door dr. B. de Vries***156 De functie van het voorbehoud***door drs. A.M. Oostlander*

Binnen afzienbare tijd zal beslist worden over de plaatsing van kruisraketten in Nederland. In het CDA zijn voor- en tegenstanders te vinden, en er heerst verwarring waaraan met name een selectief gebruik van programuitspraken debet is. In dit artikel worden de CDA-programms aan een analyse onderworpen. Daarbij blijkt dat er duidelijke criteria zijn voor de aard van de te nemen beslissing.

167 Over staatsbeschouwing*door prof. mr. A.M. Donner*

Verscheidene auteurs zijn ingegaan op de vraag welk centraal motief geldt voor de overheidstaak. In deze bijdrage, het vierde in de artikelenreeks, begint de schrijver niet met de vraag wat de overheid zou behoren te zijn en te doen, maar wat ze is en doet. Kritische kanttekeningen worden o.a. geplaatst bij de te hoge verwachtingen van de overheid. Is de staat vermaatschappelijkt, of is de maatschappij verstatelijkt?

178 Meesterschap over het leven? Bezinning op ontwikkelingen in de genetische technologie*door dr. E. Schroten*

In het Program van Uitgangspunten van het CDA wordt gewezen op het gevaar van een ongenormeerde en ongecontroleerde technologische ontwikkeling. De noodzaak wordt onderstreept, dat de maatschappelijke gevolgen worden nagegaan en de ethische aspecten worden afgewogen voordat op medisch en technologisch terrein kennis wordt aangewend. In de wetenschap tracht men vat te krijgen op de fundamentele structuur van het leven en van de erfelijkheid (recombinant-DNA-onderzoek). In dit inleidend artikel van een reeks bijdragen over dit ook politiek relevante thema worden als aanzet tot de discussie een aantal vuistregels gegeven.

186 Cultuur en godsdienst in de marge?*door prof. dr. C. Boekestijn*

Het proces van economisering heeft de godsdienst, politiek en cultuur naar de rand van de samenleving gedrongen. De economische en industriële ontwikkeling is echter mogelijk geworden en ook beïnvloed door niet-economische stromingen. Mentaliteitsveranderingen hoeven dan ook niet sterk toegeschreven te worden aan de invloed van veranderende economische verhoudingen. De bronnen van het verzet tegen de consumptiemaatschappij, de carrière-drift en de roep om ontwikkeling en emancipatie liggen buiten de produktieverhoudingen.

194 Boekbespreking*Dr. A. Vos bespreekt 'Oude wijn in nieuwe zakken' van dr. G. Dekker.*

Over fabels en dilemma's

Politiek heeft veel te maken met optiek en akoestiek, heeft Dries van Agt eens gezegd. Minstens zo waar is dat politici zich vaak blindstaren op beeldvorming. In de politiek gaat het om een gekleurd beeld van de werkelijkheid. 'Facts by themselves are silent'. Feiten gaan pas spreken, als er kleur aan gegeven wordt, als ze vanuit een visie worden belicht. Maar dat kleuren kan zo ver gaan dat de werkelijkheid vervormd of zelfs verdraaid wordt.

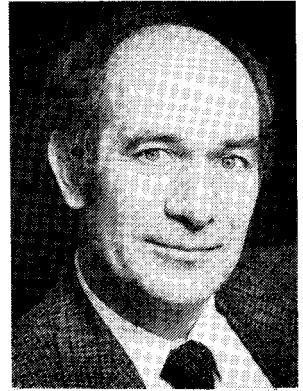
Politici die te eenzijdig door één probleem gebiologeerd zijn, lopen het risico bewust of onbewust het slachtoffer van die vervorming te worden.

Eén voorbeeld betreft het pleidooi van Marcel van Dam om tegen 1990 voor bijna iedereen een vijfjarige werkdag in te voeren. Die politieke boodschap is gebaseerd op een beeld van de werkelijkheid, waarin centraal staat dat er de komende jaren onvoldoende economische groei zal zijn om het bedrijfsleven in staat te stellen voldoende extra werkgelegenheid te scheppen. Integendeel: als gevolg van de 'derde industriële revolutie', de automatisering, zal de produktiviteit sneller stijgen dan ooit. Daarmee wordt het zoveelste links-modieuze toekomstbeeld gepresenteerd: enkel en alleen een drastische arbeidstijdverkorting kan ons redden van massawerkloosheid.

Is dat beeld nog enigszins in overeenstemming met de feiten? Of is de ziener

zo zeer in de ban van zijn visioen dat hij het zicht op de werkelijkheid heeft verloren? Vertelt hij ons een fabeltje? Als Van Dam gelijk zou hebben, zou de arbeidsproduktiviteit in de loop der tijd steeds sneller moeten zijn gaan stijgen. In werkelijkheid is het precies andersom. In de jaren zestig steeg de arbeidsproduktiviteit in Nederland met zo'n 5% per jaar. In de tweede helft van de jaren zeventig daalde dat tot ongeveer 2%. De laatste jaren zitten we rond 1%. Ook cijfers in de VS wijzen niet op een versnelling van het tempo van produktiviteitsstijging. Daarmee is een belangrijke pijler onder het visioen weggevallen. Nog belangrijker: helpt zo'n vijfjarige werkdag ook om de werkloosheid te bestrijden? Ik vrees van niet. Er zit het risico aan vast dat – om het gezinsinkomen op peil te houden – veel mensen zullen proberen twee banen met elkaar te combineren en veel meer gehuwde vrouwen zich noodgedwongen op de arbeidsmarkt zullen melden, met als gevolg, dat het aantal mensen dat een baan zoekt, misschien nog sneller groeit dan het aantal banen. Het idee van Van Dam is weinig anders dan een fabeltje.

Een ander voorbeeld betreft de discussie over de vraag of het terugdringen van het financieringstekort automatisch leidt tot vermindering van de werkloosheid. Als dat zo is, vangen we twee vliegen in één klap. Is dat verband er niet, dan ontstaat

dr. B. de Vries

het akelig dilemma dat we moeten kiezen welke van deze twee belangrijke zaken het zwaarst weegt.

Sommigen maken zich er van af met de stelling dat vermindering van het tekort een onmisbare voorwaarde is voor het terugdringen van de werkloosheid. Op heel lange termijn is dat misschien zo. Maar zeker op middellange termijn – zeg een kabinetsperiode – is de werkelijkheid anders. Fors bezuinigen om het tekort te verkleinen betekent dan vooral: minder afzet, minder groei en ook minder werkgelegenheid.

Voor anderen is die werkelijkheid reden om heel rekkelijk met het financierings-tekort om te springen. Zij willen de werkloosheid eerst en vooral bestrijden via een bestedingsimpuls. Alle berekeningen wijzen uit dat dit wel een beetje helpt. Maar de op deze wijze gecreëerde arbeidsplaatsen worden voor de gemeenschap wel erg kostbaar.

Het lijkt allemaal nogal ontmoedigend. Maar met fabels over werkloosheidsbestrijding komen we er niet. En er zijn dilemma's die niet simpel omzeild kunnen worden.

Nee, het ziet er niet naar uit dat er snellen en eenvoudige oplossingen voor het werkloosheidsprobleem bestaan. We zullen het moeten zoeken in een weinig spectaculaire combinatie van verschillende beleidssporen, die gelijktijdig gevolgd worden. Met als doel de echte motor van

de werkgelegenheid – het proces van economische groei – weer op gang te brengen.

Een eerste vereiste daarvoor is dat die motor weer in goede conditie wordt gebracht. Dus: de internationale concurrentiepositie verbeteren, de rendementen omhoog brengen, het ondernemingsklimaat gunstig maken. Dat moet gecombineerd worden met verantwoorde vormen van arbeidstijdverkorting. Vanaf een bepaald moment kan ook een bestedingsimpuls werken als een soort aandrijf wiel om de hoofdmotor weer op toeren te brengen.

Te midden van fabels en dilemma's blijft het moeizaam ploeteren om een goede koers te varen. En zoals altijd zullen er veel stuurlieders aan de wal staan.

door drs. A.M. Oostlander

Drs. A.M. Oostlander is directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

De functie van het voorbehoud

Viereneenhalf jaar na de vaststelling van het NAVO-dubbelbesluit staat Nederland voor het moment waarop de consequenties daarvan voor ons land moeten worden getrokken. Velen worstelen met de vraag naar welke zijde de beslissing van de Nederlandse regering zal moeten uitvallen. Gelukkig staat het CDA daarbij niet met lege handen, aangezien, met name gedurende het jaar 1980, regelmatig is gewerkt aan de fundering van ons veiligheidsbeleid.

De meest gezaghebbende stukken zijn in dit verband het 'Program van Uitgangspunten' (P.v.U.) dat juist vóór de fusie in oktober 1980 werd afgerond, en het verkiezingsprogram 'Om een zinvol bestaan' (V.P.) uit februari 1981 met zijn bijstelling van juni 1982*. In diezelfde periode kwam het W.I.-rapport 'Over Vredesbeleid' tot stand (januari 1981), dat niet het gezag bezit van CDA-programs, maar wel berust op breed overleg tussen CDA-deskundigen, en dat dieper ingaat op de achtergrond van het CDA-vredes- en veiligheidsbeleid. Daarnaast is door de CDA-Tweede Kamerfractie een regeerakkoord aanvaard (en zijn bepaalde concepten daarvan afgewezen) en heeft de fractievoorzitter op de regeringsverklaring geantwoord. Voorts heeft het CDA-

partijbestuur documenten aanvaard die in het kader van de EVP/EUCD tot stand zijn gekomen.

Politiek à la carte

Wat men ook van het CDA-veiligheidsbeleid mag vinden, in ieder geval is het gebaseerd op een duidelijke filosofie die in de diverse officiële en minder officiële CDA-documenten consistent wordt volgehouden. Deze filosofie bevat enkele kernuitspraken die niet geïsoleerd van elkaar kunnen functioneren. Helaas is het gangbare praktijk om het P.v.U. te hanteren als een menukaart, waaruit naar smaak en behoefte zinnen of halve zinnen kunnen worden uitgelicht, ter ondersteuning van bepaalde standpunten. Deze handelwijze is een bron van ondui-

* De letterlijke tekst van de artikelen 11.8, 11.9 en 11.10 van het Verkiezingsprogram is als bijlage aan dit artikel toegevoegd.

delijkheid voor diegenen die niet de moeite hebben genomen om de Program-artikelen in hun samenhang te lezen.

Toch is dat laatste noodzakelijk om een sectarische benadering van de CDA-politiek te voorkomen. Een waarschuwing is hier op zijn plaats omdat het CDA van een willekeurige benadering van zijn beleidsuitspraken het slachtoffer kan worden, tot groot vermaak van de omstanders.

Het kader en de prioriteiten

Het CDA-beleid gericht op het voorkomen van oorlog en het behoud van vrede en veiligheid, vormt het kader voor onze inspanningen om de bewapeningswedloop terug te dringen (zie artikel 19 P.v.U.). Deze uitspraak bevat twee belangrijke elementen: in de eerste plaats de randvoorwaarde waarbinnen wij politiek bedrijven, en ten tweede de prioriteit die het CDA zich vervolgens stelt. Het is logisch dat oorlogsvoorkoming de randvoorwaarde voor al het vredes- en veiligheidsbeleid dient te vormen. Immers het daadwerkelijk gebruik van wapens is nog slechter voor mens en schepping dan de blote aanwezigheid daarvan. De prioriteit van wapenvermindering, met name wat betreft de massale vernietigingsmiddelen, wordt, met respectering van genoemde randvoorwaarde, zeer duidelijk gesteld (art. 18 P.v.U.) waarbij de formulering van de betreffende artikelen (18 en 20) blijk geeft van het inzicht dat het hier om een historisch proces gaat dat reeksen van beslissingen omvat. 'Abrupte en eenzijdige afschaffing van de kernbewapening aan onze zijde' komt derhalve niet in aanmerking (pag. 21 P.v.U.). De prioriteiten kunnen gemakkelijk in botsing komen met het beleidskader. Kernwapenvermindering mag er bijvoorbeeld niet toe leiden dat een oorlog (met conventionele wapens) weer voerbaar wordt geacht. De defensie moet uit oogpunt van oorlogsvoorkoming effectief en

geloofwaardig zijn. Tegelijkertijd echter moet zij om dezelfde redenen terughoudend, niet agressief en ingetoomd zijn, en gepaard gaan met initiatieven die tot verzoening van tegenstellingen en wezenlijk veiliger verhoudingen in de wereld leiden (pag. 21 P.v.U.). Hiermee wordt de beleidsruimte voor de praktische politicus reeds een eindweegs afgebakend.

Nederlandse Alleingang?

Hoe moet de Nederlandse regering met zo'n beleidsfilosofie handelen? Moeten wij volgzame NAVO-schappen zijn of dienen wij het in een Nederlandse 'Alleingang' te zoeken?

CDA-documenten spreken duidelijk uit dat het terugdringen van de bewapeningswedloop 'met name in bondgenootschappelijk verband' dient te geschieden. De NAVO is hoofdinstrument van beleid. Deze formule houdt rekening met het feit dat diverse wapenbeheersingsonderhandelingen in andere dan NAVO-kaders worden gevoerd.

De V.N. spelen daarbij een rol, maar ook de gesprekken in het kader van de akkoorden van Helsinki. Bovendien kan Nederland initiatieven nemen om tot ontwapeningsovereenkomsten te geraken. Nederland moet een creatieve en kritische bijdrage leveren aan de vorming van het NAVO-beleid, aldus de CDA-partijraad (8 mei 1982). Anderzijds wordt uitdrukkelijk gesteld: 'de christen-democratische benadering wil bij deze wereldvraagstukken herkenbaar zijn aan de verwerping van een typische nationale aanpak'. Ook de stelling 'Het zal een ramp zijn indien landen thans wegluchten in protectionisme' wordt in verband gebracht met de noodzaak om onze zorg voor de veiligheid in bondgenootschappelijk verband te blijven organiseren. Het CDA acht blokvorming moeilijk te vermijden. Het komt er maar op aan waartoe de blokken hun macht aanwenden. Ook het tussen de CDA- en VVD-

fracties gesloten, en dus voor deze fracties bindende, regeerakkoord, benadrukt, in lijn met het CDA-program, de keuze voor samenwerking met westerse democratieën. ('Buiten de Atlantische samenwerking in de NAVO is geen constructie te voorzien die vrede en veiligheid kan waarborgen'.) De hechte band tussen Noord-Amerika en West-Europa wordt onderstreept.

In deze uitspraken wordt bevestigd dat het CDA voor Nederland geen veiligheidsconcept mogelijk acht dat los staat van de NAVO of van de Westeuropese bondgenoten. De Benelux-landen zijn bij uitstek naties die hun veiligheidsbeleid bouwen op het Atlantisch Bondgenootschap. Grotere landen, zoals Frankrijk, maar ook Groot-Brittannië hebben daarnaast ook een eigen veiligheidsconcept. De Benelux-staten hebben de les uit de beide wereldoorlogen getrokken en zijn bovendien in hun beleid mede bepaald door hun strategische ligging in het hart van het NAVO-gebied. Het EVP-verkiezingsprogramma 1984 spreekt echter wel over een eigen veiligheidsconcept voor West-Europa, binnen het kader van het Atlantisch Bondgenootschap. Dat is gezien de schaal waarop bij defensie- en veiligheidsbeleid gedacht moet worden een realistische optie.

Dit doet intussen, uiteraard, niet af aan de eigen verantwoordelijkheid van Nederland. Als lid van de NAVO zijn wij aanspreekbaar op het beleid dat het bondgenootschap voert.

De CDA-programma's laten zodoende geen enkele ruimte voor een isolationistisch beleid van het type 'de kernwapens de wereld uit, te beginnen uit Nederland'. Wij willen met name binnen de NAVO aan het beleid van de NAVO meewerken, de koers daarvan medebepalen, de verwerkelijking van onze inzichten daarin bevechten. Daardoor heeft Nederland een eigen positie in het bondgenootschap, die dan ook gebruikt moet

worden.

De grenzen van onze invloed liggen daar waar onze overtuigingskracht faalt, of waar gegronde twijfel aan onze solidariteit wordt opgeroepen. Wij kunnen aan de NAVO-bondgenoten geen dictaten opleggen.

Resultaten

In het verleden zijn Nederlandse initiatieven vaker met succes bekroond dan gezien de omvang van ons land verwacht kon worden. Dat heeft te maken met het feit dat niet alleen machtsverhoudingen binnen de NAVO tellen, maar ook de kwaliteit van onze militaire inbreng, onze betrouwbaarheid als bondgenoot (imago) en de overtuigingskracht die van onze argumenten en de presentatie daarvan uitgaat. Ons succes wordt met name bepaald door ons vermogen om bepaalde, liefst machtiger, bondgenoten voor onze standpunten te winnen.

Voorbeelden van goede resultaten zijn de vermindering van het aantal in West-Europa opgeslagen kernladingen in 1979 en, zoals reeds besloten is, in de periode 1983 tot 1987 met 1000 respectievelijk 1400 (op een totaal van 7000 ladingen in 1978). Daarnaast is het voorbeeld te noemen van de neutronengranaat, die mede door Nederlandse invloed geen plaats in de Europese defensiestrategie heeft gekregen. Door Nederlandse aandrang is voorts de zogenaamde Shift-study tot stand gekomen, waarin wordt nagegaan in hoeverre nucleaire wapens door conventionele kunnen worden vervangen. Recentelijk is het aangaan van INF-onderhandelingen en de acceptatie van de nul-optie door de Verenigde Staten een duidelijk voorbeeld van succesvol politiek manoeuvreren. De Nederlandse inbreng in de colleges die over onderhandelingsvoorstellen meedenken haalt de publiciteit uiteraard niet, maar kan zeker niet worden weggecijferd. Ook in VN-verband kan Nederland met steun van

NAVO-bondgenoten zinvolle initiatieven nemen, hetgeen onder andere heeft plaatsgevonden terzake van de bestrijding van wapens die een langdurige nawerking op mens en milieu hebben. Naast deze resultaten, die in en buiten NAVO-verband worden geboekt, is het op beperkte schaal mogelijk om in overleg met de bondgenoten tot vermindering van het aantal door Nederlandse strijdkrachten vervulde kerntaken te komen.

Het ontdekken van onze mogelijkheden als NAVO-lid verscherpt tevens ons inzicht in de onmogelijkheden. Wij kunnen de V.S. en de Sovjet-Unie niet naar de onderhandelingstafel drijven, als wij geen medestanders binnen de NAVO kunnen krijgen. Wij kunnen niet voorkomen dat de Sovjet-Unie vervolgens de onderhandelingen afbreekt.

Wat betreft de niet-invoering van de neutronengranaat mogen we ons gelukkig prijzen dat de regering-Carter destijds van dit wapen afzag. Immers, indien de NAVO toch tot invoering was overgegaan, dan zou het zeer moeilijk voor ons zijn geweest om ons aan zo'n beslissing te onttrekken. In het Centraaleuropese front zou immers een gedenucleariseerde sector een sterk gevaar aantrekkende werking hebben gekregen. Juist tegenover die sector zou de tegenstander met relatief gering risico tot troepenconcentratie ter voorbereiding van een aanval kunnen komen.

Invulling van de veiligheidsfilosofie

Het P.v.U. snoert de marges voor het CDA-beleid aldus van verschillende zijden in. Kader van het beleid is het streven naar oorlogsvoorkoming. Binnen dat kader geldt:

- de prioriteit van (kern)wapenbeheersing en vermindering;
- de afwijzing van 'Alleingang' (van separatisme); de NAVO blijft hoofd-

strument van beleid;

- de noodzaak van actieve (creatief/kritische) Nederlandse inbreng, met name binnen de NAVO, maar ook in andere fora ten behoeve van de veiligheid en de ontspanning.

Het vigerende verkiezingsprogramma van het CDA 'Om een zinvol bestaan' gaat nader op het veiligheidsbeleid in. In de eerste plaats wordt gekozen voor de instandhouding van een verdedigingspotentieel dat voldoende is om oorlog te voorkomen en dreiging te weerstaan. Dat is een uitdrukkelijke afwijzing van het streven naar militaire superioriteit en omvat de mogelijkheid van een 'berekende zwakte', d.w.z. het in stand houden van een capaciteit die minder groot mag zijn dan die van de tegenstander, maar wel voldoende om eventueel agressieve neigingen van die tegenstander te ontmoedigen. 'Dit potentieel dient voortdurend aan deze doelstelling te worden getoetst', aldus 'Om een zinvol bestaan' (11.1), hetgeen dus vervanging, of aanpassing naar boven en naar beneden, kan inhouden, zulks afhankelijk van de veroudering van de bestaande wapens en van het gedrag van de tegenstander. In dat kader is het CDA-beleid gericht op handhaving van omvang en doeltreffendheid van de Nederlandse defensie-inspanning en op een betrouwbare financiële basis daarvoor (11.7 en 11.19 V.P.).

Het wapentuig

Het verkiezingsprogramma (V.P.) behandelt de verschillende typen wapens in volgorde. In art. 11.1 gaat het over kortedrachtwapens, in 11.9 over de moderne INF-systemen, in 11.10 in feite over alle kernwapens, inclusief de strategische, in 11.11 over de niet-nucleaire massa-vernietigingswapens, in 11.12 over de conventionele wapens en in 11.13 over de 'first-use' problematiek, die in het CDA-programma wordt vervangen door de stelling dat de NAVO nooit als eerste zal

overgaan tot wapengeweld.

De *kortedrachtwapens* (ook gevechtswapens genoemd) nemen een centrale plaats in bij het streven naar vermindering van de afhankelijkheid van kernwapens. Door vermindering en vervanging door conventioneel wapentuig kan de atoomdrempel worden verhoogd. De beheersing door middel van politieke besluitvorming is bij deze 'lichtere' wapens relatief moeilijk. Invoering van nieuwe wapens van deze categorie (neutronengranaat) wordt afgewezen. Ook de kernwapens die de grens tussen nucleair en conventioneel vervagen behoren tot deze afgewezen soort. Het pleidooi voor een kernwapenvrij gebied op het territorium van landen van het Warschaupact en van de NAVO (11.10) beoogt met name een meer achterwaartse plaatsing van kortedrachtwapens.

De kernwapens voor de *middellange afstand* (INF genoemd) worden niet afgewezen. Hieronder vallen vliegtuigen die de aanvoerlijnen in het achterland van de tegenstander moeten kunnen afsnijden en de huidige Pershing-II en kruisraketten. Destijds viel wellicht ook de Pershing-I in deze categorie. In 11.10 wordt gesteld dat deze middellange-afstandswapens door hun aantal en doeltreffendheid een minimaal noodzakelijke afschrikking moeten garanderen. (Deze stelling slaat tevens op de strategische wapens, d.w.z. die welke onder het SALT-verdrag vallen.) Het CDA wilde het aantal middellange-afstandswapens destijds al wederzijds en gecontroleerd verminderen (dit gold uiteraard met name voor de strategische wapens, die ook in 11.10 aan de orde zijn). Vanuit deze intentie is het min of meer vanzelfsprekend dat de modernisering van de INF-systemen wat het CDA betreft op een Nederlands voorbehoud moest stuiten. Gezien het reeds vóór de opstelling van de veiligheidsparagraaf (zomer 1980) zichtbare productie- en

plaatsingsprogramma van de Sovjet-Unie werd de mogelijkheid van plaatsing in Nederland open gehouden. Dit voorbehoud had als functie de regering van de V.S. te bewegen om eerst door onderhandelingen na te gaan of de Sovjet-Unie tot ontmanteling van de SS-20 systemen bereid was, in welk geval modernisering aan westelijke zijde achterwege zou kunnen blijven. Dit zou op zichzelf een offer zijn omdat het bezit van moderne INF-systemen uit militair oogpunt grote voordelen heeft.

Dit offer zou nog sterker spreken bij een realisering van de zogenaamde nul/plus-optie van het CDA, waarin sprake is van een gering aantal SS-20 raketten (bijvoorbeeld 50 à 70) dat verantwoord kan worden door de INF-aspecten van de (in feite strategische) Franse en Britse nucleaire macht in rekening te brengen. Zo'n oplossing heeft het CDA voor ogen gehad toen het op onderhandelingen aandrong. Bij links en rechts, stuitte het CDA met deze voorstellen slechts op hoon en onbegrip. Meer recentelijk wordt echter in brede kringen, van Franz Josef Strauss (november 1983) tot Mient Jan Faber, (december 1983 in Trouw) de juistheid van deze optie onderkend. Een zelfde evolutie heeft plaatsgevonden terzake van de waardering voor onderhandelingen als middel om tot overeenkomsten te geraken.

Voor veel christen-democraten ligt de wijze waarop met het voorbehoud wordt omgegaan, (inclusief het uitstel van de Nederlandse beslissing) geheel in lijn met hun wens om de paar kaarten die wij als Nederland in handen hebben, zo lang en zo goed mogelijk te gebruiken om druk uit te oefenen op beide supermachten, opdat de ontwapeningsbesprekingen enig succes hebben.

Domweg ja of nee zeggen in een te vroeg stadium zou van onze invloed ten goede niets overlaten. Dat zou een zeer a-politiek gedrag zijn dat weliswaar bij delen

van de bevolking goed in het gehoor ligt of met de diepste wensen overeenkomt, maar politiek resultaat zou met zo'n gedrag niet behaald kunnen worden. Een ei wordt slechts eenmaal gelegd. Andere CDA'ers stemden in met deze opstelling bij gebrek aan een, uit hun oogpunt beter, initiatief.

Druk uitoefenen betekent uiteraard dat zowel 'beloning als bestraffing' reële uitkomsten kunnen zijn. Dat wil zeggen: de vraag of geplaatst wordt moet uiteindelijk zowel met een ja als met een nee beantwoord kunnen worden. Wie een van beide alternatieven van te voren echt uitsluit, zal artikel 11.9 niet kunnen aangaan zonder zijn integriteit te verliezen. Sommige kamerkandidaten zagen dat in en meldden hun gravamen tegen het voorgestelde beleid aan.

Het CDA-programa laat geen ja of nee horen, maar geeft duidelijk een drietal criteria aan, die de aard van de eindbeslissing zullen bepalen. Deze lijst was niet uitputtend, omdat wij in 1980 niet met zekerheid konden zeggen dat er geen bijzondere, onvoorziene omstandigheden konden zijn, die extra criteria aan de lijst zouden kunnen toevoegen. Tot heden zijn geen nieuwe, destijds niet te voorzien, criteria aangemeld. De genoemde toetsen waren tevens evenzovele drukmiddelen, zowel op de supermachten als op de NAVO-bondgenoten in West-Europa.

Aan het *eerste criterium*: 'de mate waarin duidelijke resultaten zijn bereikt in het wapenbeheersingsoverleg, dan wel of daarop een betrouwbaar uitzicht is verkregen' is in geen enkel opzicht voldaan. De Sovjet-Unie heeft zich in de afgelopen periode geen enkele beperking opgelegd wat betreft productie en plaatsing van SS-20 raketten. Zij bleek tevens gereed te staan met de plaatsing van andere, nieuwe typen raketten die bovendien verder naar het Westen werden geplaatst dan ooit. De Sovjet-Unie verliet voorts

de INF-onderhandelingen, maar bijvoorbeeld ook de START-besprekingen, toen bij gebrek aan resultaat het NAVO-dubbelbesluit in enkele landen werd uitgevoerd in de vorm van plaatsing van Pershings-II en kruisraketten. Hoewel ook aan Amerikaanse zijde fouten zijn gemaakt wordt de Sovjet-Unie vrij algemeen gezien als de hoofdschuldige inzake de mislukking van Genève. Het doet op zijn minst zeer gekunsteld aan om te ontkennen dat het niet voldoet aan het eerste criterium een overweging pro plaatsing in Nederland oplevert. Enige discussie bestaat nog over de vraag wat het effect is van een Nederlands besluit, tot al of niet plaatsing, op de onderhandelingsbereidheid van de Sovjet-Unie.

Het *tweede criterium*: 'daadwerkelijke vermindering van het aantal in Europa opgeslagen kernwapens', is positief beantwoord door eenzijdige vermindering van dat aantal met 1000 kernladingen in 1979 en door het besluit van Montebello (1983) om nog eens 1400 kernkoppen weg te halen in de komende vier jaren, alsmede door de bepaling dat elke plaatsing van nieuwe kernwapens gepaard moet gaan met verwijdering van eenzelfde aantal nog aanwezige nucleaire ladingen. Met name indien het besluit van Montebello goed wordt ingevuld, zal zo'n resultaat dus evenzeer een positieve overweging pro plaatsing kunnen opleveren.

Inzake het *derde criterium*: 'plaatsing van nieuwe wapensystemen op Nederlands grondgebied moet leiden tot vermindering van de bestaande Nederlandse nucleaire taken', valt het op dat niet alleen in 11.9 als zodanig, maar met name ook bij dit element daarvan, gedacht wordt aan een onderhandelingspakket. Een positief plaatsingsbesluit kan als troefkaart gelden in ons streven om andere kerntaken af te stoten. Gelukkig is, ook afge-

zien van dit drukmiddel, door Nederland resultaat geboekt wat betreft de vervanging van nucleaire door conventionele systemen. De vervanging van de Nike door de Patriot luchtafweerraketten is daarvan een sprekend voorbeeld. De vraag is wel of langs deze weg, na voltooiing van de 'Shift-study', nog meer te bereiken is. De eerder gerealiseerde en toegezegde terugtrekking van grote aantallen kernladingen brengt echter óók een vermindering van bepaalde kerntaken van de NAVO met zich (atoommijnen). Bekend is dat in CDA-kringen tevens gedacht wordt aan de 8-inch nucleaire artillerie en aan de nucleaire taak van de Orion. De afschaffing daarvan zal echter binnen de NAVO op serieuze problemen stuiten. Toepassing van dit laatste criterium op een eventueel plaatsingsbesluit resulteert, naar gelang hier ver of minder vergaande wensen in stelling worden gebracht, voorlopig nog in een onbesliste, respectievelijk gematigd positieve uitslag pro plaatsing.

Na deze drie criteria is onder artikel 11.9 nog de *dringende wens* uitgesproken, dat het SALT II-akkoord in niet wezenlijk gehavende vorm geratificeerd zal worden en dat het SALT-proces zal worden voortgezet. Helaas heeft de regering van de V.S. hier nog niet aan voldaan en even jammer is dat het START-overleg door de Sovjet-Unie is afgebroken. De naleving van SALT II, waarvan tot nog toe wel sprake is, is voor het CDA echter bepaald een belangrijk punt. Nederland zal zich daarvoor krachtig moeten blijven inzetten. Hoewel hierin geen criterium gelegen is voor ons beleid inzake INF, staat deze wens van 11.9 daar ook niet geheel los van.

Pakketvergelijking

De afschaffing van bepaalde nucleaire taken voor alleen de Nederlandse strijdkrachten hoeft niet altijd onverenigbaar te zijn met de NAVO-strategie. Een ge-

heel andere zaak is of zo'n overeengekomen afslanking, bij handhaving van onze medeverantwoordelijkheid voor de NAVO, in ethisch/moreel opzicht een pluspunt kan worden genoemd. Ik meen van niet. Daarentegen kunnen er andere redenen zijn zoals een beoogde signaalwerking waarmee wij op een ontwikkeling vooruit willen lopen, of overwegingen van bedrijfsorganisatorische aard die voor zo'n taakvermindering pleiten. In deze gevallen zal overleg binnen de NAVO tot de beoogde resultaten kunnen leiden, al zal zulk overleg misschien heel moeilijk zijn, aangezien wij daarbij de verdenking op ons laden dat wij anderen het werk willen laten opknappen.

Er zijn echter ook taken die onlosmakelijk verbonden zijn met onze rol binnen het bondgenootschap. Wij mogen door ons gedrag de verdedigbaarheid van de centrale sector bijvoorbeeld niet in gevaar brengen. Achteraf mogen wij ons gelukkig prijzen dat de problematiek van de neutronengranaat destijds niet tot een climax is gevoerd omdat de Carter-administratie de politieke bezwaren tegen dit wapen deelde. Pogingen om de aan ons toegewezen kerntaken zo ver gaand te verminderen, als bijvoorbeeld door de PvdA wordt bepleit, kunnen ons derhalve in conflict brengen met onze verantwoordelijkheid als NAVO-lid. Zolang opzegging van het lidmaatschap door ons wordt afgewezen, en voor zo'n afwijzing zijn tal van zware argumenten aan te voeren, moeten de wensen ten opzichte van het derde criterium niet te ver worden doorgetrokken.

Militaire overwegingen

Vanuit het oogpunt van militaire defensie is het beter om zeer voorzichtig te zijn met afschaffing van kerntaken voor de Nederlandse strijdkrachten alleen. Zo'n afschaffing strijdt soms met de militaire logica. Vanuit datzelfde oogpunt is plaatsing van een aantal kruisraketten op Ne-

derlands grondgebied, in vergelijking met de handhaving van andere nucleaire taken, niet van zo grote betekenis. Of die nucleaire systemen nu in Nederland of even over de grens staan, dat maakt ze niet meer of minder effectief. Ze zijn immers niet nodig om een krachtig gesloten front te vormen, hetgeen hun lokatie zou bepalen, maar zijn bedoeld om de aanvoerlijnen in het achterland van de eventuele tegenstander af te snijden. De SS-20 en -22 raketten aan Sovjetzijde hebben eveneens die functie ten opzichte van de NAVO-troepen in de centrale sector.

Modernisering van de INF wordt noodzakelijk geacht omdat de inzet van de Amerikaanse strategische kernmacht niet geloofwaardig is. De schepping van een evenwicht door het SALT-akkoord neutraliseert deze wapens wat betreft hun rol bij een in Europa beginnend conflict. Door plaatsing van Amerikaanse INF-systemen in Europa wordt de afschrikking op dit vlak weer hersteld. Hun inzet wordt geloofwaardig geacht omdat de Sovjet-Unie niet kan rekenen op de bereidheid onzerzijds om deze systemen in hun handen te laten vallen. Zuiver militair gezien geniet een pakket waarin bestaande taken worden gehandhaafd de voorkeur, omdat daardoor het karakter van de Nederlandse strijdmacht niet afwijkt van dat van onze Westeuropese bondgenoten. Intussen profiteren wij toch van de elders in Europa geplaatste moderne INF-systemen.

Een 'neen' onzerzijds tegen de plaatsing heeft immers nu geen functie meer in het bereiken van een nul-optie aan westelijke zijde. Niet alleen het NAVO-dubbelbesluit is voor Nederland een feit, maar ook de in gang zijnde plaatsing bij de bondgenoten. De kaarten liggen momenteel heel anders dan in 1982. Onderhandelings-technisch kan het Nederlands voorbehoud wellicht nog steeds worden uitgebuit ten behoeve van plaatsingsbeperkin-

gen; in moreel opzicht is er nu al een medeverantwoordelijkheid voor de aanwezigheid van INF in West-Europa.

Internationaal-politieke overwegingen

Merkwaardigerwijze is er echter een situatie ontstaan waarin niet de zuiver militaire overwegingen doorslaggevend zijn voor de vraag in hoeverre de stabiliteit in Europa in stand blijft of benadeeld wordt, maar overwegingen van internationaal-politieke aard. De consistentie van het NAVO-beleid en zijn vermogen om eensgezind besluiten te nemen en door te voeren is momenteel van groter belang voor de internationale veiligheid dan de blote beschikbaarheid van militaire middelen. Bovendien is het voor het verloop van latere onderhandelingen niet goed om bij de Sovjet-Unie de indruk te vestigen dat een afwachtende houding harerzijds vanzelf tot resultaten leidt. De Sovjet-Unie streeft, daarover bestaat een brede consensus, naar losweking van West-Europa uit het Atlantisch Bondgenootschap, maar zou bovendien graag een verbrokkeling van West-Europa zelf zien. Vandaar de bedreigingen en de beloften van de Sovjet-ambassadeur in Nederland die ons zouden moeten verleiden om zich geheel aan de plaatsing van INF te onttrekken.

Een pro-plaatsingsbesluit zou gepaard kunnen gaan met vermindering van het aantal kerntaken voor Nederland. Dit is voor de bondgenoten heel moeilijk te verteren en op zichzelf weinig fraai. Artikel 11.8 (V.P.) vraagt echter om dat type signalen, teneinde druk te blijven uitoefenen in de richting van verhoging van de atoomdrempel. Het is eigenlijk niet zo verrassend dat de pers verschillende voorkeuren signaleert tussen de denkwijzen van Buitenlandse Zaken en van Defensie. De pakketvergelijking zal daar tegen verschillende achtergronden plaatsvinden.

CDA-overwegingen

De vraag is nu, welk pakket meer overeenstemt met de programs van het CDA. In de eerste plaats kan worden gesteld dat in beide pakketten de oorlogsvoorkoming centraal staat. Op verschillende wijzen wordt beoogd tegemoet te komen aan de eis tot wapenbeheersing en -vermindering. Het 'defensie-standpunt' doet dit met name door geen nieuwe systemen in Nederland toe te laten, het 'internationaal-politiek pakket' door plaatsing te gebruiken ten bate van vermindering van het aantal kerntaken en van ander kernmaterieel alsmede van de omvang van het INF-moderniseringsprogramma als zodanig.

In beide standpunten steekt een stukje Nederlandse eigenzinnigheid (signaalwerking van niet-plaatsing resp. van vermindering van het aantal taken door Nederland alleen), maar van een opzet tot 'Alleingang' is nog geen sprake. De creatief-kritische Nederlandse inbreng in het beleid is in beide gevallen evident. De opvattingen lopen op zichzelf niet zo sterk uiteen, dat ze niet beide met het hele Program van Uitgangspunten in de hand verdedigd kunnen worden. Een probleem wordt evenwel gevormd door de vraag waar een constructief-kritische houding overgaat in 'Alleingang'. Indien de keuze voor niet-plaatsing in Nederland een door ons geïnspireerd bewust NAVO-beleid zou zijn, bijvoorbeeld ten einde een politiek gebaar te maken naar de Sovjet-Unie, dan lag de kaart geheel anders dan in het geval wij tegen het uitdrukkelijk gevoelen van de bondgenoten tot niet-plaatsing besloten.

Vergelijking met het verkiezingsprogram valt meer in het voordeel van het internationaal-politieke standpunt uit, naarmate het Nederlandse voorbehoud beter wordt uitgebuit ten behoeve van de wapenbeheersing. Niet-plaatsing, ondanks de conclusies die uit toepassing van de drie cri-

teria van artikel 11.9 volgen, en handhaving van meer kerntaken dan in het kader van een plaatsingsbesluit mogelijk zou zijn, levert een schending op van artikel 11.8 en 11.9. Artikel 11.10 wordt daarbij nog niet geschonden, aangezien de bondgenoten in handhaving van het evenwicht inzake de middellange-afstandsraketten blijven voorzien.

Interpretaties

Aan het begin van dit artikel hebben we al gesproken over de verwarring die soms wordt gesticht door een selectief gebruik van programuitspraken. Er treden daarnaast andere problemen op die te maken hebben met de wijze waarop tussen de artikelen verband wordt gelegd. Terecht wordt bijvoorbeeld gesteld dat het veiligheidsstreven dat met de flexible response strategy wordt beoogd niet ten koste van de wapenbeheersing mag gaan (slotzin artikel 11.8). Dit pleit voor een pakket waarin, indien tot plaatsing zou worden besloten, compenserende elementen zitten ten behoeve van het wapenbeheersingsstreven als zodanig. Ook indien wij ons om welke redenen dan ook verplicht voelen om kruisraketten te plaatsen, dan nog moet zo'n besluit gepaard gaan met maatregelen die onze fundamentele bereidheid tot wapenvermindering tot uitdrukking brengen.

Een andere kwestie betreft het niet-limitatieve karakter van de drie criteria uit artikel 11.9. Tot heden is niet gebleken dat nadere criteria, die in 1980 niet voorzien konden worden, nog moeten worden toegevoegd. Zulke criteria zouden uiteraard van soortgelijke zwaarte moeten zijn als de reeds gemelde drie. De opzet bij de formulering van 11.9 (een artikel dat in feite door de toenmalige CDA-fractie werd aangereikt) was in elk geval om optimale duidelijkheid te betrachten, ook al wilde men om politieke onderhandelingsmotieven nog geen ja of nee zeggen.

Sommige leden van de CDA-Tweede Kamerfractie hebben destijds geen graven ingediend maar wel over de Veiligheidsparagraaf met het partijbestuur gecorrespondeerd. Of de correspondentie tussen het partijbestuur en deze individuele fractieleden van dien aard is, dat de betrokken personen daaruit klip en klaar hebben kunnen begrijpen waar de grenzen voor hun functioneren zouden liggen, is een andere vraag die hier niet voor deze schrijvers persoonlijk beantwoord kan worden. Soms is die vraag ook niet geheel terzake, omdat, zoals sommige van deze schrijvers destijds al verwachtten, het verloop van de gebeurtenissen hun inzicht ten aanzien van de conclusies die uit het verkiezingsprogramma getrokken moeten worden, heeft gewijzigd.

Reacties van vredesgroepen

Bij de keuze van het te volgen beleid wordt soms rekening gehouden met de mogelijke reacties van vredesbewegingen. De vraag rijst of de mate van op het CDA gerichte actie door de ene of door de andere beslissing sterker wordt bevorderd of verminderd. Op zichzelf mag zo iets mijns inziens in zaken van oorlogsvoorkoming en wapenbeheersing geen enkele rol spelen.

Een gewetensvolle keuze voor de weg die nog het best begaanbaar lijkt, mag nooit onder druk worden verlaten. Anderzijds is het zeer bedenkelijk om personen door middel van pressie te verleiden om tegen hun goed gefundeerde inzichten te handelen en zo hun integriteit op te geven. Alleen overtuigende argumenten mogen hier tellen. Dat veronderstelt een goed uitgewerkt veiligheidsconcept en het is niet gebleken dat vredesbewegingen zoals het IKV op dat punt sterk staan. Wél is bij hen sprake van een goed uitgewerkte strategie gericht op ontwapening. Over de grenzen van eenzijdige ontwapening laat men zich niet te zeer uit, hoe relevant de vraag daarnaar ook is. Voorshands

moet men er echter van uitgaan dat de verlanglijst van eenzijdige stappen langer is dan door verantwoordelijkheid dragende politici kan worden ingelost. Een beslissing pro plaatsing zal vredesbewegingen uiteraard in sterke mate mobiliseren; een beslissing contra zal hen zeer bemoeiden bij het stellen van de volgende eis, die zeker niet met minder hardheid geponeerd zal worden! Dat bewijst hun opstelling tegenover het CDA sinds onze Tweede Kamerfractie de neutronengranaat afwees. Ook de reacties op de aanzienlijke vermindering van het aantal kernladingen in West-Europa tonen aan dat resultaten op het gebied van kernwapenvermindering terstond als irrelevant worden afgedaan.

Naast principiële bezwaren tegen het rekening houden met pressie zijn er derhalve ook evidente praktische bezwaren, omdat geen verantwoord politiek gedrag denkbaar is dat aan het actievoeren zijn dynamiek ontnemen zal.

Tenslotte.

Hoezeer ook het CDA-programma een open oor heeft voor de verschillende geluiden die in het CDA gehoord worden, en zelfs uitdrukking geeft aan de erkenning dat het atoompacifisme binnen de partij legitiem is, toch bieden het Programma van Uitgangspunten en het verkiezingsprogramma als zodanig en in combinatie voldoende duidelijke gedragslijnen voor de praktische politicus van vandaag. Hoe de discussie nu ook moge worden afgerond, in ieder geval onderstreept het verkiezingsprogramma het staatsrechtelijk feit dat de beslissingen van de Nederlandse regering, welke ze ook zijn mogen, genomen worden vanuit 'onze eigen verantwoordelijkheid en autonomie terzake'. Wij zijn aanspreekbaar op onze beslissingen; dat maakt deze taak extra zwaar.

Artt. 11.8 t/m 11.10 van het CDA-verkiezingsprogramma 'Om een zinvol bestaan'.

11.8. Zolang de functie van de kernwapens door de vestiging van een doelmatige internationale staatkundige orde niet is vervallen, moet in het veiligheidsbeleid de afhankelijkheid van de kernwapens worden teruggedrongen. Daarom moet de atoomdrempel zo hoog mogelijk worden opgevoerd en streeft Nederland naar vermindering van de soorten en aantallen kernwapens voor de korte afstand en naar terugtrekking van deze wapens uit de voorste posities. De invoering van nieuwe nucleaire gevechtswapens (zoals de neutro-nengranaat), alsmede van wapens die de grens tussen nucleaire en conventionele bewapening vervangen, wordt afgewezen.

Kernwapens waarvan de taken door conventionele wapens kunnen worden overgenomen, worden vervangen. Zeggenschap over de inzet van nucleaire wapens blijft strikt voorbehouden aan de hoogste politieke leiding. Het principe van het aangepaste antwoord (flexible response) wordt aanvaard. Het wordt zodanig toegepast dat het hiermee beoogde veiligheidsstreven niet ten koste van de wapenbeheersing gaat.

11.9. Ten aanzien van de nucleaire middellange afstandswapens houdt Nederland vast aan zijn binnen de NAVO gemaakt voorbehoud, inhoudende dat het eerst in december 1981 een beslissing zal nemen over het al dan niet stationeren van deze wapens op zijn grondgebied. Daarbij geldt dat Nederland niet heeft geparticipeerd in de productie-beslissing van de nucleaire middellange afstandswapens, welke een Amerikaanse aangelegenheid is. Deze beslissing zal worden genomen in bondgenootschappelijk overleg, onverlet de eigen verantwoordelijkheid en autonomie van Nederland terzake.

Deze beslissing dient met name te worden bepaald door de volgende factoren:

- de mate waarin eind 1981 concrete en duidelijke resultaten zullen zijn bereikt in het wapenbeheersingsoverleg met de Sowjet-Unie terzake van de vermindering van de Euro-strategische kernwapens, of althans daarop een betrouwbaar uitzicht is verkregen;
- de mate waarin tevens in onderhandelingen resultaten zijn bereikt terzake van het daadwerkelijk verminderen van het aantal in Europa opgeslagen tactische kernwapens.
- of eventuele plaatsing van nieuwe wapensystemen op Nederlands grondgebied zal leiden tot een vermindering van de bestaan-

de Nederlandse nucleaire taken.

Teneinde het wapenbeheersings- en verminderingsproces daadwerkelijk te helpen bevorderen, zet Nederland zich krachtig in voor ratificatie van het SALT-II Verdrag in niet wezenlijk gehavende vorm, alsmede voor een voortzetting van het SALT-proces met optimale inschakeling van de Europese bondgenoten.

11.10. De strategische kernwapens, alsmede de middellange-afstand-wapens moeten door hun aantal en doeltreffendheid een minimaal noodzakelijke afschrikking garanderen. Nederland streeft ernaar om het aan beide zijden te hoge niveau van deze bewapening volgens wederzijdse en gecontroleerde afspraken tussen NAVO en Warschaupact te doen terugbrengen. Dit sluit eventuele, ook door Nederland te initiëren, éénzijdige stappen van de NAVO niet uit.

Uitbreiding van kernwapen-vrije zones in de wereld wordt krachtig bevorderd. Een fasegewijze totstandkoming van kernwapen-vrij gebied op het territoire van landen van het Warschaupact en van de NAVO wordt bepleit, onder voorwaarde van de totstandkoming van een redelijk evenwicht in de conventionele bewapening.

door prof. mr. A.M. Donner

Prof. mr. A.M. Donner is hoogleraar Staatsrecht aan de R.U. Groningen.

Over staatsbeschouwing

In no. 5 van de vorige jaargang (blz. 220 e.v.) is de tekst opgenomen van een gesprek over 'de rol van de overheid'. In een nabeschuiving zegt de redactie dat haar de sleutelvraag lijkt te zijn, 'hoe de overheid haar rechtstaak vervult op een wijze, die aansluit op de menselijke verantwoordelijkheid, zoals die zich in onze huidige samenleving kan manifesteren'. Zelf vindt zij die formulering ook niet duidelijk, want zij laat de algemene vraag in vijf vragen uiteen vallen. De tweede betreft de staatsbeschouwing en om het de lezer makkelijk te maken haal ik de tekst ervan nog eens aan. *Cursief gedrukt* stel ik dan meteen maar de vragen, die deze vraag bij mij oproept.

'Welk centraal motief geldt voor de overheidstaak, gelet op de mensbeschouwing: gerechtigheid (zie Klapwijk), menselijke waardigheid (zie Hirsch Ballin), algemeen belang, friedliches Zusammenleben (zie Kortmann). *Waarop berust de vóóronderstelling dat er één centraal motief voor de overheidstaak geldt; waarom 'geldt' dat motief 'gelet op de mensbeschouwing' (die in het voorgaande vraagpunt al van centrale betekenis is verklaard)? Zijn al die 'centrale' zaken niet een poging om de zaken te vereenvoudigen?*

Hoe verhoudt dit centrale motief zich tot voor het CDA herkenbare begrippen als solidariteit, gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap? *Leuke vraag! Hoe schuif je zulke gemeenplaatsen als die*

motieven in elkaar met zulke gemeenplaatsen als die 'voor het CDA herkenbare begrippen'? (Zij zijn voor mij herkenbaar omdat het CDA ze al eerder heeft gebezigd, maar ook daarna – of misschien: juist daarom – heb ik er nog niet veel houvast aan.) Dat lijkt mij een abstracte denkoefening, die ieder op eigen wijze kan volbrengen, maar die tot niets verplicht.

Is het overheidsoptreden begrensd naar terreinen of meer naar motieven, waarbij in beginsel alle terreinen voor haar vanuit een centraal motief toegankelijk zijn. *Gezien het voorgaande is het de bedoeling dat de terreinen-leer wordt verworpen. Dat is waarschijnlijk terecht, maar wat komt er voor in de plaats? Of komt er niets voor in de plaats?*

Zijn centrale motieven voor overheids-optreden algemeen geldend, dus niet specifiek christelijk? *Is die onderscheiding: algemeen geldend – specifiek christelijk, wel aanvaardbaar? Neemt de christen daarmee soms een onderscheiding over, die hem door anderen is aangepraat?*

Is de overheid gerechtigd (*gerechtigd? Door wie of wat?*) een samenleving te bevorderen die dichter aansluit bij christen-democratische denkbeelden (bij voorbeeld leven in gezinsverband, het keren van de consumptiemaatschappij, pluriformiteit in plaats van commercialisering in de media, etc.) *Een rare grabbelton! Is dat nu representatief voor de christen-democratische denkbeelden? Hier vallen wij uit het algemene in het concrete. Niet ten onrechte.* Of zijn staat en recht heel profane zaken juist omwille van de menselijke waardigheid van iedereen? *Het is prettig dat in deze vragen over 'staatsbeschouwing' het begrip staat althans één keer wordt genoemd. Gaan wij met die 'heel profane zaken juist omwille van de menselijke waardigheid' niet een kant op, waar je als christen maar beter over menselijke 'waardigheid' kunt zwijgen?*

Is de overheid gerechtigd zich met de interne organisatie van maatschappelijke verbanden in te laten? *Dit is na alle voorgaande erg abstracte vragen opeens een concreet probleem. (Over wat 'intern' is, valt uiteraard nog wel te twisten, maar ala!) Eindelijk enig houvast, al zullen velen het vraagstuk niet zo erg belangrijk vinden.*

Zou het aan het partij-politieke kader liggen, dat er meteen maar over (het centrale motief van) de overheidstaak (staatstaak) wordt gesproken? Die taak is nl. wel mooi voor te stellen en kan dus goed als een rechtvaardiging van staat, politieke partijen, bureaucratie dienen. Doch zou het niet nuchterder zijn om te beginnen met de vraag wat de staat (de

overheid) is en doet in plaats van wat hij zou behoren te zijn en te doen? Doet men dat, dan komen er dingen aan de orde, die niet zo prettig in het gehoor liggen: heerschappij, de baas zijn, lasten opleggen, zeggen: ga! en hij gaat, of kom! en hij komt.

Het is waar, dat dat heersen – als het goed is! – wordt gebruikt om te beschermen en om te richten en te rechten. Doch wij weten ook dat constructies als de rechtsstaat en de democratie nodig zijn om de heerschappij te beteugelen en in aanvaardbare vormen te houden. Ieder kan nagaan wat daarvan terecht komt; trouwens zelfs als wij de heerschappij van het recht of de zelfregering door het volk totaal zouden verwezenlijken, dan blijft het nog een penibel geval. Met welk recht zegt de overheid ons wat recht is? In naam van wie legt men mij de heerschappij van het volk op?

Hoeveel verstandelijke redeneringen zijn er al niet gehouden, om die overheid en staat met gerechtigheid, algemeen belang enz. te verklaren en te rechtvaardigen. Logisch is er soms geen speld tussen te krijgen en lijkt het alsof wij die staat en overheid wel zouden moeten willen als zij er al niet levensgroot waren. En toch overtuigen al die gladde verhalen maar half, want de werkelijkheid is niet zo. Zelfs de verzorgingsstaat, die als sociale rechtsstaat zo onberispelijk lijkt dat zelfs onze kerkvorsten ervan gecharmeerd zijn, is per saldo heerschappij. De overheid dwingt ons niet meer met sabels en bajonetten tot de noodzakelijke gehoorzaamheid. Die gehoorzaamheid kóópt zij, door ons in de rij te zetten met subsidies, uitkeringen en bijdragen (die zij eerst betalen laat). Geef ons uw stem en wij belasten ons met uw verzorging! In alle verhalen over staatstaak en overheidsbemoeiing, waarmee het politiek gezag en zijn ambtelijk apparaat zichzelf en hun 'beleid' rechtvaardigen en het prettig trachten te houden, zit naast vele

elementen van waarheid ook een element van oplichterij¹⁾). Wie zingen: 'De staat verdrukt, de wet is logen' zijn op een doodlopende weg, maar niét omdat zij hun ogen in hun zak zouden hebben. De benauwende paradox is dat zulke vreesaanjagende heerschappij nodig blijkt om ons zonder vrees te laten bestaan, samenleven en onze gang te gaan. Door de overmachtige – noem hem Leviathan of Big Brother – moeten de machten die ons bedreigen in toom gehouden en onder een gezamenlijke leefregel gesteld worden. (Tussen staten noemen wij dat: afschrikking.) De paradox gaat, gelukkig, nog verder: opdat de heersers, de machtigen, 's nachts rustig kunnen slapen en niet voor een staatsgreep of revolutie behoeven te vrezen, moeten zij fatsoenlijk en zorgzaam heersen. Als de overheden het door hen bevolen recht niet zelf eerbiedigen en handhaven, dan ondergraven zij hun eigen gezag en zetten hun heerschappij op losse schroeven. Zij kunnen ons een beetje vertrouwen op voorwaarde dat zij zelf te vertrouwen zijn. (En dan nog scheppen zij privileges voor zichzelf: Konden u en ik onze schuldenaren maar even effectief aanpakken als de fiscus: bij faillissement gaat de staat voor; de overheid dringt in onze huizen door met een gemak, waarmee wij zelfs bij onze familie niet altijd binnen komen. Verhalen genoeg om dat allemaal te verklaren, maar zeg niét dat heerschappij een zaak van het verleden is.) Vanwege die paradoxen komt er wat perspectief in de zaken, maar het is en blijft een krom geval. Wij leven in een gebroken wereld. Het Westen heeft een beschaving ver-

worven (u kunt het bij Karel de Grote laten beginnen, maar ook verder teruggaan: naar Jeruzalem, Athene en Rome) waarbij de heerschappij is veredeld tot overheid en staat. Wie naar andere werelddelen kijkt, ziet dat daar de heerschappij echt heerschappij is gebleven (het algemeen menselijk patroon). Daar zijn Leviathan en Big Brother realiteiten van elke dag. Maar die beschaving is ons niet zomaar in de schoot geworpen; wij hebben er voor moeten inleveren. Terwijl elders de heerschappij natuurlijk of vanzelfsprekend lijkt omdat daar het religieuze, het zedelijke, het rechtelijke en het politieke ongescheiden zijn gebleven en daardoor aan de heerschappij zin en gestalte verlenen (niet slechts bij primitieve volken; let maar op de Islam), hebben wij geleerd om die vier te onderscheiden en zijn daardoor tot de *staats*-vorm gekomen, die juist géén kosmisch verband is maar een beperkt verband van politiek-rechtelijke aard naast andere verbanden en activiteiten – in zekere zin een erkenning (maar hoe!) van de gebrokenheid van het leven.

In zekere zin! Want men kan de staat en zeker de democratische rechtsstaat ook zien als produkt van het jagen achter de mythe van de bevrijding aan – de mythe die het Westen sinds Renaissance en Verlichting lijkt te beheersen²⁾). De christen kan die mythe zien als een gesecculariseerd en seculariserend verhaal, ontleend aan het leven vanuit de Verwachting en het 'staan in de vrijheid, waarmee Christus u vrijgemaakt heeft'.

Hoe dit ook zij, wij hebben er staat en overheid mee gemaakt tot de instrumen-

- 1) Terwijl ik dit schrijf, komt mij een foto van de winnaar der eerste voorverkiezing in de V.S. onder ogen. Hij is afgebeeld onder een groot plakkaat 'Jobs for all Americans. Vote Mondale'. Je moet maar durven! Een bank of verzekeringsmaatschappij, die zulke reclame maakt, krijgt last met het O.M.
- 2) Ik ontleen de uitdrukking aan Northrop Frye, *The Myth of Deliverance*, 1983, die dit verhaal ziet als bepalend voor de structuur van de Westerse literatuur en daarmee van onze voorstellingen (imagination). Hij ziet die 'liberale' mythe in voortdurende strijd of spanning met wat hij noemt 'The myth of concern' de mythe van onze betrokkenheid, broederschap, wederkerige afhankelijkheid, het verhaal van het behoud. Ik vond het verhelderend voor de culturele achtergronden.

ten van onze bevrijding – van de kerkelijke macht, van de vorstenmacht, van economische en sociale machten – zo dat zij op den duur het voertuig van onze bevrijding en tenslotte als 't ware die bevrijding zelf zijn geworden. En dan blijkt die mythe der bevrijding een mythe te zijn en wel een zeer gevaarlijke – want die bevrijding van andere machten heeft de macht niet vernietigd, maar haar overgenomen en geconcentreerd bij de staat. Wij zeggen wel dat de staat vermaatschappelijkt en zijn macht genationaliseerd of gedemocratiseerd is, maar is het resultaat niet dat de maatschappij verstatelijkt en dat wij niet zo zeer participeren in het staatsleven alswel dat de staat steeds meer participeert in ons leven en het hoe langer hoe meer stuurt? Menig lezer zal dit overdreven vinden. Zo machtig zijn staat en overheid niet; zij beschikken slechts over 'smalle marges' en hun macht of gezag is dikwijls niet meer dan een façade. Aan de ene kant is dat waar. Het instrumentarium van de staat en van zijn apparaat is maar beperkt en wie ziet op wat hij kán – zelfs tegen zwarte circuits, of tegen kleine en grote criminaliteit – zal hem niet gauw echt almachtig of soeverein vinden. Aan de andere kant moeten wij ons op die beperkte gereedschapskist niet verkijsen. Het voornaamste instrument van een moderne overheid (maar was het vroeger zo anders?) zijn woorden en begrippen, wat wij tegenwoordig informatie noemen. Het politieke debat en het overleg met sociale en andere partners zijn erop gericht ons bij te brengen, dat wat dáár verhapstuk wordt van beslissend gewicht is en dat deze toekomst ervan afhangt. Hoeveel van de begrippen en de termen, waarin wij onze problemen bespreken en overdenken, zijn niet afkomstig uit die bronnen. Door de politieke, ambtelijke en andere voorlichting gaan wij denken in begrippen, die door de politiek en door het apparaat zijn uitgevonden om gecompliceerde zaken te vereenvoudigen (of

duister te houden). Daar zit iets in van de 'Newspeak' van Orwell. En die onopvallende beïnvloeding (men zou bijna zeggen: manipulatie) van onze taal en van ons begrijpen is een heel machtig wapen, waarmee wij in de ban van staat en politiek worden gebracht. Wij gaan onwillekeurig de problemen en vragen zien, zoals zij daar gesteld worden. Probleemstellingen, die de magische kring doorbreken, zijn schaars (Dit opstel is hier en daar een poging daartoe) en worden niet zo lang volgehouden, dat zij tegenover de aanhoudende stroom van de officiële begripsvorming overeind blijven. Zelfs diegenen die opponeren of critiseren – zoals de media – zoen het in het jargon, dat door staat, politiek, overheidsvoorlichting enz. in zwang is gebracht. Worden zijn een machtig wapen!

Ik geef één voorbeeld: de dwang van de toekomst. Wie in de tegenwoordige discussie serieus genomen wil worden, moet een toekomstbeeld hebben, een doel waar wij naar toe moeten werken, waarvoor wij de samenleving gaan klaar maken en veranderen. Wie geen programma's op tafel kan leggen,

hoe wij langs de kortste wegen van de tegenwoordige (uiteraard hoogst onbevredigende) samenleving naar een betere samenleving, the good society, kunnen komen, doet niet mee en stelt zichzelf buiten spel. Vanwaar die dwang van de toekomst, want het is een dwang, die de horizon van ons denken en beleven flink beperkt. Wie zou zeggen: ik leef uit de Verwachting van het Einde en kijk daarom tegen de geschiedenis en haar toekomst wat anders aan, stuit op onbegrip. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid maakt daar korte metten mee en ontwerpt, als wij dat zelf niet doen, voor ons een toekomstbeeld dat goed te vergelijken is met socialistische en liberale, technocratische of sociocratische toekomstbeelden. Anders is er toch niet te werken?

Daarom is de staatsbeschouwing, waar de redactie om vraagt, toch belangrijk. Wij kunnen wel zeggen: 'Ik heb geen staatsbeschouwing en ik zou er niet eens een willen hebben. Het is toch ijdele praat!', maar het gevolg zal zijn dat wij dan onbewust de staatsbeschouwing overnemen, die in flarden over ons heen zwermt en die ons, zonder dat wij dat willen, wordt ingeprent. Want wij zijn niet zulke vrije geesten dat wij als vanzelf onze eigen voorstellingen van de wereld voortbrengen of uitkiezen. De voorstellingen, waarmee de politiek en de media ons bestoken, zijn voorgebakken en zetten de dingen meteen in een bepaald perspectief. Dat geeft houvast in het gesprek met anderen en in het eigen pogen om tot helderheid en tot beslissingen en keuzen te komen (voorzover wij ons nog tot beslissen en kiezen in staat achten). Dus pakken wij die voorstellingen maar op, zoals wij hen voor de hand vinden. Een christenmens, die zich niet maar op de stroom wil laten meedrijven en voor wereldgezindheid op zijn hoede is, kan daar geen genoeg mee nemen. Ook al voelen wij geen roeping om ons met de staat en de politiek te bemoeien – en zo gaat het vele christenen – dan blijft, dat staat en politiek zich met ons bemoeien en trachten ons te 'sturen' in ons gedrag en in ons denken en beleven. Zo makkelijk zijn wij er – helaas – niet van af. Ik zou nu menen, dat een christen die zich in de politiek begeeft of er in betrokken wordt, zich naast de vraag 'Wat moet ik daar doen?' ook de vraag te stellen heeft: 'Wat moet ik van die kermis denken, wat kan ik ervan verwachten en wat kan ik ervan eisen?', kortom 'Hoe beschouw ik staat en politiek?' Ik wil niet beweren, dat het antwoord op die laatste vraag bepalend is of behoort te zijn voor wat wij dan doen. Van het 'leven uit de beginselen' is dikwijls zo droevig weinig terecht gekomen. Wél houd ik vol, dat die laatste vraag van belang is voor wat

wij zeggen – en politiek is, naar ik hoop te hebben duidelijk gemaakt, in vele opzichten een zaak van zeggen, van 'woorden'. Het kan heel belangrijk zijn voor een christen om in te gaan tegen de gangbare voorstellingen en het 'heersend' taalgebruik, want met woorden en begrippen worden idealen opgericht, worden voorstellingen gepropageerd en worden verwachtingen gewekt. Het kan zijn dat de christen dwars moet gaan liggen omdat hij bemerkt dat wij naar afgoden en naar loze heilsverwachtingen worden geleid.

In het voorgaande over de staat als heerschappij is al begonnen met het aanduiden van een staatsbeschouwing. Het is niet bedoeld als ontmoedigende negatieve zwartkijkerij. Maar het is een poging om de dingen nuchter te bezien. Daarom is niet begonnen met de taak van de staat, maar met wat mijns inziens een voorafgaande vraag is: Wat kan de staat? Waarin is hij goed en waarin is hij niet erg goed? en bij het beantwoorden van die vragen is de aard van het beestje toch niet zonder belang.

Nu is het menselijk dat wij de overheid geschikt achten voor de dingen, die zij al lang doet en waaraan wij dus gewend zijn. Neemt zij zaken ter hand, die nieuw zijn, dan ligt het grommend oordeel, dat zij het niet kan, meer voor de hand. Dit speelt een rol en dus moeten wij met onze waarde-oordelen wat voorzichtig zijn. Toch valt er meer te zeggen. Het is niet toevallig, dat zij geschikt is voor activiteiten, waarbij haar vrees-inboezemende heerschappij te pas komt, strafrechtspraak en politie, landsverdediging, maar ook belastinginning. Meer in het algemeen blijkt zij geschikt voor alles waarbij wij in de rij gezet moeten worden of waarbij algemene lasten en lusten eerlijk verdeeld (of her-verdeeld) moeten worden. In verband met een en ander is zij goed in wat ik zou willen noemen het

'kwartier maken', de zorg voor wegen en voor geregeld vervoer, voor de beschikbaarheid van water en energie, voor rechtsbedeling, voor ziekenhuizen, enz. enz. Zij zijn min of meer traditionele taken van stedelijke, gewestelijke en landelijke overheden, maar dan ook taken, waarvoor haar aard als heerschappij (en fiscus) haar geschikt maakt.

Voor het scheppen van welvaart, welzijn en vrijheid is zij minder geschikt. Zij kan daarvoor wel de voorwaarden scheppen, maar vraagt men haar om welvaart of vrijheid te bevorderen dan valt zij op het traditionele patroon terug en zorgt dat bestaande (of door anderen geschapen) goederen eerlijk verdeeld worden (er komt onderwijs, dat voor ieder toegankelijk is; sociale verzekering wordt verplicht; door uitkeringen worden de bestaansvoorwaarden enigszins gelijk getrokken; welzijns- en culturele arbeid wordt gesubsidieerd; de omstreken B.K.R. is een voorbeeld, hoe bevordering van de kunst opgaat in steun voor kunstenaars). Arbeid en werkgelegenheid scheppen kunnen de overheden maar tot op zekere hoogte, dat is ons nog eens tragisch onder het oog gebracht door de februari-conflicten met het goederenvervoer. Dat vervoer schept welvaart, brengt welvaart en daarmee produktieve arbeid; maar zij die in deze branche zwoegen en ezelen (soms met veel inventiviteit) botsen met degenen aan wie de overheid arbeid geeft nl. de douane enz.; het voorbeeld van bureaucratisch, bijna parasitair werk, dat anderen remt en machteloos maakt. Die laatste arbeid kan de overheid tot in het oneindige scheppen, maar dat is noch welvaart, noch welzijn noch vrijheid. 'Das hat gerade den Staat zur Hölle gemacht, dass ihn der Mensch zu seinem Himmel machen wollte' (Hölderlin). Als wij zien wat de overheden met hun wetten en voorzieningen wél kunnen en wat aan hun instrumenten ontsnapt, dan wor-

den wij wat bescheidener in onze verlangens, dat 'de regering' zich maar met de oplossing van allerlei problemen moet belasten, en in onze verwachtingen wat de staat kán. In die staat hebben wij de overheden met hun heerschappij (welke heerschappij misschien met zwaardmacht begint, maar tenslotte vooral bestaat in 'organisatie' en, zwak gezegd, in 'woorden') ingebouwd en beperkt door de eisen van de rechtsstaat en de democratie, maar door het oprichten van die waarborgen hebben wij de overheden lang niet altijd efficiënter en slagvaardiger gemaakt en haar vermogens zoal versterkt, dan toch amper vermeerderd. De verwezenlijking van rechtsstaat en democratie brengt mee, dat het meer dan voorheen aankomt op de burger en op de burgerzin, waardoor rechtsstaat en democratie levend gehouden worden. De idee dat het werk voltooid zou zijn door het oprichten van rechtsinstellingen en democratische procedures is een illusie; die instellingen en procedures hebben alleen betekenis, als de burger er de hand aan houdt en er gebruik van maakt – en dat doet hij niet minder gebrekkig en gedeeltelijk dan de overheden zelf. Indien dan ook wordt gezegd, dat de overheidstaak moet worden gericht op gerechtigheid, op eerbied voor de menselijke persoonlijkheid e.d., dan moet daar steeds worden bijgevoegd: voorzover overheden daartoe in staat zijn. Dat voorbehoud is zo ingrijpend en frustrerend, dat het verdient telkens weer keihard te worden uitgesproken. Maar de politiek is niet voor niets de kunst om de zaken zo prettig mogelijk te houden en dus laat zij dat voorbehoud onvermeld: de mensen zijn toch verstandig genoeg om te begrijpen, dat dat vanzelf spreekt! Dat de overheden zo vaak dat zij dat voorbehoud vergeten, over hun doel heen schieten en tyranniek worden in plaats van beschermend, zouden wij toch langzamerhand geleerd moeten hebben

maar is het zo?³⁾ Wat is, om een actueel onderwerp te noemen, aantrekkelijker dan discriminatie tegen te gaan, maar het kan heel licht zo geschieden dat ieder zwaar in zijn vrijheid van kiezen en beslissen wordt beperkt en stap voor stap ter verantwoording wordt geroepen. Wat is rechtvaardiger dan een gelijkheid van belastingdruk te bevorderen voor 'tweeverdieners' en anderen. Maar het kan heel licht zo geschieden dat men ieder tot in de verste uithoeken van zijn persoonlijke levenssfeer besnuffelt. Ook bij de overheid is het betere dikwijls de vijand van het goede en zijn het beste en het slechtste vaak wonderlijk verstrengeld. Het citaat van Hölderlin is nog erg actueel.

Ik heb iets langer stilgestaan bij dat punt, omdat het vanouds onderlinge verdeeldheid schept tussen christenen, die zich in de politiek wagen. Voor de samenhang tussen overheid en heerschappij en voor de gevaren daarvan hebben zij als regel een scherp oog. Als zij niet tot de slotsom kwamen dat overheden een verwerpelijke zaak zijn (en de Bijbel laat die slotsom bezwaarlijk toe), dan waren zij toch sterk aangetrokken door de gedachte, dat de overheid zich wel in het bijzonder moet heiligen om voor Gods aangezicht te kunnen bestaan. En zo heeft de Kerk, uitgaande van het stuk der bescherming van de weduwen en wezen, de overheden vaak een roeping en taak ingescherpt. In een visie die het leven en de wereld wil christianiseren, worden die roeping en taak dan al gauw tot maatschappelijke functie. Dat betekent dat niet meer vanuit de bewerktuiging en de aard van het beestje wordt afgeleid, wat het mag en moet doen, maar dat, omgekeerd, vanuit de overtuiging wat er zou moeten en horen te geschieden, wordt afgeleid hoe de overheden hebben te zijn. Dat lijkt,

als men het zo hard zegt, dom en kortzichtig – maar het is wel begrijpelijk omdat de christenmens zijn leven benadert vanuit de eis der bekering: de 'natuurlijke' maar afgefallen mens wordt omgezet en vraagt dan niet langer wat hij kan en wil, maar gaat willen en kunnen wat van hem gevraagd wordt en altijd al gevraagd is en geraakt zo in een andere wereld met andere dimensies. Begrijpelijk dat die kijk op de mensen ook is overgedragen op de overheden en op de staat, die immers een verband van mensen is. De moeilijkheid bij zulke vergelijkingen van de mens als schepsel Gods met overheden en staten, is dat men bij een 'bekering' van die laatsten in de knoop geraakt met hun onbekeerde eigenschap van heerschappij. Over die knoop is men in heden en verleden heen gekomen doordat Gods heerschappij en de overheidsheerschappij met elkaar in verband zijn gebracht, hetzij doordat men de overheidsheerschappij zag als afschaduwing van Gods heerschappij (het goddelijk recht der overheid), hetzij doordat die overheidsheerschappij in de dienst en verplichting werd gebracht van Gods heerschappij (zodat de overheid voor alles had te luisteren naar de verkondiging en de besluiten van kerk en kerkvorsten) en soms allebei tegelijk in de vreemdste vermengingen. Ieder die zich in het vraagstuk verdiept, bemerkt wel hoe telkens weer is getracht om het Koninkrijk Gods en de koninkrijken (of republieken) der aarde, Gods soevereiniteit en de vorsten- en statensoevereiniteiten min of meer in elkaars verlengde te brengen. Wat onder die constructies verschil maakt is de mate, waarin christelijke auteurs en christen-staatslieden doordrongen waren van de gebrokenheid van de wereld en de menselijke onmacht om die te helen. Er zijn christen-imperialisten

3) Er zijn inderdaad soms toestanden waarin de overheid tyranniek moet worden (rampen, en andere acute gevaren), omdat zij met ontoereikend materiaal levensgevaar moet te keer gaan. Maar dat noemen wij dan ook uitzonderingstoestanden.

geweest, die onder het roepen 'God wil het', 'Het moet dus het mag', zijn uitgetrokken om het Heilige Land te veroveren (in letterlijke of in overdrachtelijke zin). Er zijn andere christenen geweest, die onder de indruk van alle onheil en zonde, die zulke kruistochten stichten, eerder sceptisch zijn geworden en er de volle nadruk op hebben gelegd, dat wij de twee rijken niet mogen verwarren en de verwezenlijking van de christelijke Verwachting maar niet zelf ter hand hebben te nemen.

Voor wie het voorgaande geproefd heeft, behoef ik wel niet meer uiteen te zetten dat ik niet tot de christen-imperialisten in de politiek behoort (wat niet wegneemt, dat ik al mijn mede-christenen in de politiek graag tot mijn zienswijze zou brengen: in dat opzicht ben ik niet vrij van imperialisme). Daarom zal men mij niet gauw horen zeggen, dat het centrale motief van de overheidstaak naar christelijke overtuiging in de gerechtigheid moet worden gevonden. Dan wil ik eerst wel weten wat met die gerechtigheid wordt bedoeld.

Het woord heeft immers nogal een verschillende inhoud naar gelang men het in de verkondiging, in zedelijk of in juridisch en politiek verband gebruikt. De gerechtigheid, waar de verkondiging van spreekt, is immers een gerechtigheid, die ons gedrag en ook het meeste van onze rechtsorde radicaal veroordeelt, want het is de gerechtigheid waarvan de Bergrede ons vertelt – een oproep om onze 'gerechtigheid' of wat wij daarvoor uitgeven, schielijk te verlaten en er geen vertrouwen op te stellen. (Het Evangelie gaat, om dat punt nog eens te noemen, dwars door onze begrippen van discriminatie heen: lees er de gelijkenissen maar eens eerlijk op na.)

De gerechtigheid in zedelijke zin gaat over onze gezindheid, onze liefde en barmhartigheid jegens elkaar – zo zegt men. Het is een zaak van deugdzaam-

heid, van het betrachten van deugden en het verkleefd zijn aan 'waarden' – zo zegt men ook wel. Vaak brengt men er het geweten bij te pas – nu eens als innerlijk licht, de kern van onze persoonlijkheid, dan weer als weerklink op geboden of 'waarden', die ons te boven gaan.

Die zedelijke gerechtigheid, die deugd, is – zo zegt men alweer – het anker van de gerechtigheid, waar de overheid mee te maken heeft als zij tracht recht te bedelen en rechtvaardig te zijn en te oordelen. Maar er is verschil: onze vaders wisten het al. Wanneer zij de gerechtigheid als deugd bijvoorbeeld in kerken of elders afbeeldden tussen de andere deugden, dan kreeg die justitia géén blinddoek voor; zij had wel een weegschaal, maar die weegschaal werd met kennis van zaken gehanteerd. Wanneer zij echter de justitia afbeeldden boven de poorten der gerechtsgebouwen, dan kreeg de gerechtigheid een blinddoek voor, want zij moest, omdat zij de harten niet kent, oordelen en wegen zonder aanzien des persoons. Wij hebben geleerd om dat mooi te vinden en als wij, in spotprenten, de rechtspraak als onrechtvaardig te kijk willen zetten, dan beelden wij een vrouw uit, die stiekum onder de blinddoek doorloert. Dat hoort niet, dat is erg! En toch is het gek, want die blinddoek is een geduchte handicap.

De symboliek verwijst intussen naar de betrekkelijkheid van de overheidsgerechtigheid. De zedelijke gerechtigheid eist, ondanks alle volstrektheid, dat wij zeer voorzichtig zijn in ons oordelen en veroordelen van anderen. Alleen met volle kennis van zaken mag dat en die bezitten wij vooral van onszelf – zedelijke gerechtigheid veroordeelt mijzelf in de eerste plaats en niet zozeer anderen – als ik niet alles weet en ken, dan veroordeel ik zedelijk niet gauw. Maar zó kan een overheid niet doen. Zij móet recht bedelen en oordelen geven, anders ontstaat het gevaar dat wij in eigenrichting en lynch-

justitie vervallen. Uit geestelijke armoede en uit gebrek aan inzicht doet zij recht zonder aanzien des persoons en houdt zij vol dat ieder gelijk is voor de wet – een hogere gerechtigheid zou inderdaad ieder het zijne geven en erkennen dat er welbeschouwd geen gelijke gevallen zijn. De overheid kan niet veel meer dan recht en plicht verdelen en grofweg ieder gelijke partjes geven. Daarom moeten wij wel oppassen met haar tot taak te stellen overall in de samenleving gerechtigheid te stichten of te handhaven, want veel meer dan egalisatie en gelijkschakeling wordt het meestal niet – kijk maar naar de benadering van de discriminatie; de bestrijding daarvan komt toch ook niet verder dan het platte 'gelijke behandeling'. Men begrijpe mij goed. Het voorgaande is geen afgeven op het brokkelige, onvolmaakte, steen-achtige van de overheids-gerechtigheid. Het is een opkomen tegen de toenemende neiging om Goddelijke gerechtigheid, zedelijke gerechtigheid en overheids- of wereldlijke gerechtigheid maar onbezorgd door te koppelen alsof het een soort concentrische cirkels waren of de verdiepingen van een gebouw. Dat is de benadering die de komst van Heil in de geschiedenis legt en die niet (meer) leeft bij het besef dat het bij die komst nu juist met onze geschiedenis is afgelopen. (Tegen de dictatuur van de toekomst, van het vooruitgangdenken staat de zekerheid van de Verwachting.)

Zoals het met de gerechtigheid is, zo is het met de staat. Hij is een karikatuur van het Koninkrijk Gods. Naarmate wij trachten met en door die staat het koninkrijk te benaderen, zetten wij de dingen meer en meer op hun kop en verzeilen in toestanden (de verzorgingsstaat) die als 't ware een lachspiegel zijn van hoe het behoort te wezen. (Nog eens: dat is geen afwijzing, want wij wandelen alom tussen lachspiegels.) Die staat is ook niet een verband van mensen die

naar zedelijke volmaaktheid en rechtvaardigheid streven en die zich daartoe verbonden hebben jegens het verband dat hen bij tekortschieten kan censureren (zoals een orde, een loge e.d.). Daarmee zeg ik niet dat de deugden en vooral de deugd van burgerzin niet met de staat van doen hebben; geen staat kan leven zonder burgerzin van zijn burgers en hij kan duidelijke schending van die deugden (verraad, desertie) misschien zelfs straffen, maar de staat die verder gaat en positieve loyaliteit in woord en daad verlangt, wordt een geestelijke orde.

De moderne staat is juist ontstaan toen de veronderstellingen van geestelijke eenheid (de christelijke samenleving van vóór de reformatie) en van een vaste maatschappelijke orde (het standen- en gildenwezen) verdwenen en er voor de totnogtoe aangenomen 'natuurlijke' orde iets anders in de plaats moest komen om de vreedzame omgang en het vreedzaam samen leven en werken te behouden.

Hij heeft in een uit elkaar gevallen (en gegroeide) samenleving van heterogene groepen, heterogene activiteiten en heterogene doelstellingen toch de vrede te bewaren. Hij grijpt, om dat te kunnen, naar zulke banden als die van de nationaliteit, de cultuur, het algemeen belang – en wij plegen hem daarin te volgen omdat wij wel beseffen dat wij niet zonder elkaar kunnen en voor dat besef houvast vinden in zulke historische banden. Maar het zijn per saldo niet meer dan historische banden en wij willen als groepen en als mensen ons eigen leven leiden en zelf verantwoordelijkheid hebben – en die wil is gerechtvaardigd omdat de waarheid (al is het maar de waarheid van het mens-zijn) de historie te boven gaat. De stelling dat de geschiedenis dé werkelijkheid is en dat alles wat werkelijk is, historisch is, kan de christen zeker niet – maar kan ook de van het christendom losgeraakte

nooit meer aanvaardend⁴).

De staat zorgt (zo goed en zo kwaad als hij kan) voor dat vreedzame: met regels, met geld, met voorzieningen en met organisatie en, zoals reeds gezegd, met wóorden. Met die laatste suggereert hij een harmonie en een zinnigheid, die er telkens niet blijken te zijn: maar als de onderdanen daarin nu maar vertrouwen, dan wordt het leven wel wat leefbaarder en worden wij wat minder balsturig. Omdat wij (al geven wij het niet toe) in de grond wel beseffen dat de staat er wel moet zijn omdat wij niet zonder elkaar kunnen, stap voor stap van elkaar afhankelijk zijn en leiding behoeven, onderwerpen wij ons aan staat en overheid. Maar niet dan op voorwaarde, dat zij zich aan rechtsregels houden en dat het democratisch toegaat.

Op die wijze heeft men in het verleden bevorderd dat zij van de macht die uit hun onmisbaarheid voortvloeit, niet al te veel misbruik maken. In het heden maken recht en democratie nog wel eens kortsluiting door het misverstand dat wat de meerderheid belieft ook recht zou behoren te zijn. Van dat misverstand wordt door de politieke leiders, die over ons gaan, en door hun ambtelijke medewerkers, die het voor het zeggen hebben, nog al eens misbruik gemaakt. Misbruik niet zozeer uit machtswellust, maar omdat de problemen wat makkelijker op te lossen lijken, als je iedereen in zoveel mogelijk opzichten aan een touwtje hebt⁵), zodat de harmonie tevoren verzekerd is.

Het is een onvriendelijke staatsbeschou-

wing, die de nadruk legt op de harde kanten meer dan op de zachte kussens, meer op de gebreken en tekorten dan op de zegeningen en voorrechten, meer op het baas spelen en dwingen dan op het overleggen en beschermen. Het komt er op neer dat wij niet zonder staat en overheid kunnen, maar dat wij, zo vaak wij zonder hen kunnen, meestal beter uit zijn. Dat betekent dat wij 'ja!' moeten zeggen tegen staat en overheid, maar vanuit een levendige burgerzin, die hun veel uit handen neemt en bewerkt dat er ook zonder hen vreedzaam en als burgers met elkaar wordt omgegaan.

Burgerzin is dat wij goed zien wat de overheid moet doen en ons daarin schikken maar het betekent vooral dat wij zó goed zien wat er moet gebeuren, dat het al half of helemaal gebeurd is, voordat zij erbij komt – zodat wij kunnen zeggen: laat maar; met een paar kleine hulpjes gaat het al! Burgerzin is dan ook veel meer dan tolerantie of solidariteit, al komen die er soms bij te pas. Burgerzin is **eigenlijk die broederschap, waar de Franse revolutie en haar volgelingen nooit goed raad mee hebben geweten.** De broederschap die niet vanzelf, maar *als* vanzelf komt, uit een besef van betrokkenheid, waardoor vrijheid en gelijkheid beter betracht worden en beter met elkaar verzoend raken, dan als er regels en subsidies aan te pas moeten komen. Waarschijnlijk moeten die regels en uitkeringen er ook wel zijn, maar als de broederschap, de burgerzin, er niet bijkomt dan blijven het maar stijve, ontoe-

4) Ook niet als hij Hegeliaan of Marxist dan wel Leninist is, want dan beroept hij zich wei op de noodzakelijke afloop van de geschiedenis, maar tegelijkertijd staat hij klaar om geschiedenis te maken (al was het maar omdat hij *weet* hoe zij moet aflopen): juist dat vertrouwen in de wetten der geschiedenis verschuilt zich in de mondiale conflicten van deze tijd.

5) Dat is ook al weer een misverstand, want het brengt er de verantwoordelijken voor staat en overheid toe om zich maar met de oplossing van het ene na het andere probleem te belasten. Zagen zij duidelijker, wat zij wel en niet kunnen dan zouden zij eerder zeggen: dát of dát is geen regeringszaak. In het CDA wordt het wel gezien, maar men durft toch eigenlijk geen 'neen' te zeggen. De jongste slagzin: 'Van de verzorgingsstaat naar de verzorgingsmaatschappij', komt er, vrees ik, op neer dat de staat wel terug moet treden, maar pas als de samenleving zelf kan, wat hij niet voor elkaar kreeg. Dat is de verandering uitstellen tot St. Juttemis – ik mag u niet in het water duwen, voordat u perfect heeft leren zwemmen.

reikende middelen.

Is het nog nodig om stil te staan bij de 'christelijke staatsbeschouwing'? In hun verzet tegen allerlei opvattingen, die ofwel te hoog ofwel te min van de staat dachten, hebben christenen in het verleden die uitdrukking wel eens gebruikt. Hun tegenstanders hebben dat spraakgebruik dan aangegrepen om die 'christelijke staatsbeschouwing' in tegenstelling te brengen met hun eigen, beweerdelijk algemeen geldige of 'objectieve' staatsbeschouwing. Dat is de methode om het debat onvruchtbaar te maken. Juist op het gebied van staat en politiek heeft dat het bezwaar, dat de vragen, hoe wij nu bij alle verschil het best vreedzaam samen kunnen en moeten leven, worden behandeld alsof het ging om de beantwoording van de vraag wie er nu principieel gelijk heeft.

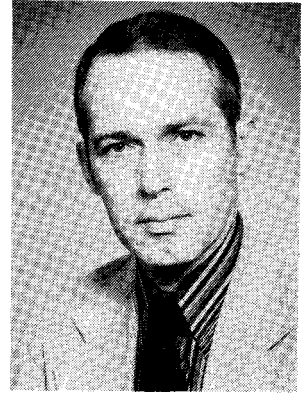
Daarom is hier een andere benadering gekozen. De voorgedragen 'nuchtere' staatsbeschouwing hangt uiteraard samen met het besef, dat de oplossing van onze conflicten en problemen en de verzoening van alle onrecht en ongelijkheid niet in onze geschiedenis plaats zal vinden, maar buiten de horizon van *onze* toekomst ligt. Die staatsbeschouwing

strookt dus niet met het jagen naar harmonie of heilstaat als het doel van onze politiek en onze geschiedenis. Zij verzet zich ertegen dat staat en overheid worden gemaakt tot voertuigen naar zo'n eindtoestand of zelfs meer tot voertuigen van het axioma der vooruitgang. Een toekomstverkenning die uitgaat van deze nuchtere staatsbeschouwing zal dan ook tot andere, minder verleidelijke conclusies komen, dan de toekomstverkenningen die uitgaan van het axioma dat er een weg *is* naar de goede samenleving. Ook zij zoekt mee naar verbetering, maar zij rekent ermee, dat het ploeteren zal blijven, vuil werk dat het volmaakte niet zal realiseren.

In zoverre vormt die nuchtere staatsbeschouwing een bescherming tegen de illusies en dagdromen, waarmee staat en politiek trachten ons te bewegen om onze toekomst en onze levens maar onbezorgd in hun handen te leggen en aan hun beleid over te laten.

door dr. E. Schroten

*Dr. E. Schroten is wetenschappelijk
hoofdmedewerker aan de theologische faculteit van de
R.U. Utrecht.*

Meesterschap over het leven?

Bezinning op ontwikkelingen in de genetische technologie

Ruwweg zo'n 2500 jaar geleden, in het geboorte-uur van de Westerse wetenschap en filosofie, werden denkers gefascineerd door de vraag naar de 'archè' van de 'physis', naar het oerbeginsel dat ten grondslag ligt aan de natuur, aan de realiteit. Sommige antwoorden op die vraag zijn, vanuit het heden terugkijkend, zeer interessant. Zo meende Democritus van Abdera dat de 'grondstof' van de natuur gezocht moest worden in een oneindig aantal ondeelbare stoffelijke deeltjes ('atomen'), terwijl Anaxagoras van Clazomenae haar dacht te vinden in een oneindig aantal levende zaden of kiemen ('spermata').

Je zou kunnen zeggen dat deze beide wat onbeholpen 'theorieën' uit de Oudheid een geweldige vlucht genomen hebben in de moderne (kern-)fysica en in de biochemie (met name de genetica). In dit artikel staan de genetica en de toepassing ervan centraal. Het pretendeert niet een uitgebalanceerd en afgerond standpunt te ontwikkelen. Het is een poging tot bezinning op revolutionaire ontwikkelingen in dit vakgebied, die zeer verstrekkend (kunnen) zijn voor alles wat leeft, niet in de laatste plaats voor de mens. Als zodanig is dit artikel het eerste in een reeks en zodoende hopelijk tevens de aanzet tot

een discussie die de zoëven genoemde bezinning een stap verder brengt, met name met het oog op het te voeren beleid. Waarom dat nodig is zal naar ik hoop in het vervolg spoedig duidelijk worden.

Sinds het midden van de jaren veertig, toen Avery ontdekte dat DNA (desoxyribonucleïnezuur) de drager is van de genetische informatie, is onze kennis van de 'bouwstenen' van levende organismen en van de elementaire biochemische processen die ten grondslag liggen aan de erfelijkheid enorm toegenomen¹⁾. In 1953

1) Een beknopt historisch overzicht van de hier beschreven ontwikkelingen in de genetica is te vinden in het Eindrapport van de zgn. Brede DNA Commissie, getiteld *Recombinant DNA*, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1983, hoofdstuk 2.

kwamen de Nobelprijswinnaars Crick en Watson met hun befaamde wenteltrap-model ('the double helix') van de structuur van DNA: een DNA-molecuul is opgebouwd uit een combinatie van elementaire chemische bouwstenen, die zich in de vorm van twee spiraalvormig in elkaar gedraaide draden aaneenrijgen. Deze draden staan op hun beurt weer op een bepaalde manier met elkaar in verbinding (als het ware de treden van de wenteltrap).

Zoals gezegd bevatten de DNA-moleculen de genetische code die van generatie op generatie wordt doorgegeven. Deze code hangt samen met de volgorde van de chemische bouwstenen in het DNA. In de jaren zeventig nu wordt de techniek ontwikkeld om DNA-moleculen uit cellen te isoleren en hun code geheel of gedeeltelijk te ontcijferen. Bovendien wordt het mogelijk het geïsoleerde DNA langs chemische weg in stukjes te 'knippen', fragmenten te koppelen aan een ander DNA en dit weer in te brengen in een 'gastheercel', waarin het gerecombineerde DNA zich kan vermenigvuldigen ('recombinant-DNA'-technologie). De cellen met hun nieuwe 'bedrijfsleiding' delen zich op natuurlijke wijze en geven hun gewijzigde erfelijke eigenschappen door aan hun dochtercellen, en die weer aan de hunne, enzovoorts.....

Op de technische aspecten van deze genetische manipulatie ga ik niet verder in. Zoiets kan beter door vakmensen gedaan worden en het ligt dan ook in de bedoeling daaraan in een ander artikel uitvoerder aandacht te schenken. Waar het in de recombinant-DNA-technologie om gaat is duidelijk: het is mogelijk geworden om combinaties van erfelijk materiaal tot stand te brengen op moleculair niveau, die onder natuurlijke omstandigheden waarschijnlijk niet (of niet in die mate) tot stand zouden komen. Dit materiaal,

ingebracht in cellen, wordt vervolgens op natuurlijke wijze van generatie op generatie doorgegeven.

De hier bedoelde techniek kan op verscheidene manieren worden toegepast.²⁾ In de eerste plaats uiteraard in het fundamenteel genetisch onderzoek. Doordat het via deze techniek mogelijk is stukjes DNA-moleculen in grote hoeveelheden te verkrijgen, kunnen de eigenschappen daarvan goed bestudeerd worden. En door het overbrengen van de erfelijke code van het ene organisme in een ander krijgen we een steeds beter inzicht in wat er in de cellen gebeurt. Resultaten: kennisvermeerdering en verbetering van de technieken.

De recombinant-DNA-technieken worden vervolgens ook toegepast bij de ontwikkeling van nieuwe methoden voor het produceren van stoffen van biologische oorsprong (bijvoorbeeld insuline, groeihormonen, vaccins). Dat opent niet alleen perspectieven voor de geneeskunde, waar bovendien in de prenatale diagnostiek van deze technieken gebruik gemaakt wordt, maar het is tevens de reden dat de industrie er brood in is gaan zien. Op het gebied van de landbouw en de zuivelindustrie gloren toepassingsmogelijkheden alsook bij de afvalverwerking, en, last but not least, vanuit militaire kringen bestaat er eveneens belangstelling voor.

Het onderzoek en zeker de toepassingen ervan staan eigenlijk nog in de kinderschoenen, maar ze ontwikkelen zich in sneltreinvaart en de verwachtingen zijn hoog gespannen. Bovendien bestaat de tendens om van onderzoek op betrekkelijk eenvoudige organismen zoals bacteriën en virussen over te gaan naar onderzoek op hogere organismen (dieren en mensen). De problemen die dáárbij opgelost moeten worden zijn overigens veel ingewikkelder, hetgeen samenhangt met

2) Voor uitvoeriger informatie leze men de hoofdstukken 7 en 6 van het in noot 1 genoemde rapport.

de gecompliceerdheid van de erfelijke informatie van die hogere organismen.

Hoe moeten we dit alles nu inschatten? Wel, als ik me niet vergis, hebben wij hier te maken met een ontwikkeling die qua belang en reikwijdte te vergelijken is met die op het gebied van de kernfysica en de toepassingen daarvan. Gaat het daar om een vat krijgen op de fundamentele structuren van de materie, in de genetica groeien wij, doordat wij vat krijgen op de fundamentele structuren van het leven en van de erfelijkheid, naar een situatie toe waarin gesproken kan worden van 'meesterschap over het leven'. En met het voorbeeld van het vraagstuk van de toepassing van kernenergie in het achterhoofd kunnen wij niet op voorhand stellen dat de ontwikkelingen in de genetische technologie zonder meer ontwikkelingen ten goede zijn. Enige terughoudendheid en kritische zin zijn derhalve niet misplaatst. We moeten ons niet al te snel door 'Entdeckerfreude' laten meenemen.

Laten we de positieve kant van de zaak voorop stellen: Er is sprake van een verheugende en hoopvolle ontwikkeling. Zo wordt door middel van genetische technologie bestrijding of betere bestrijding van een aantal (erfelijke) ziekten mogelijk, bijvoorbeeld van suikerziekte, enkele bloedziekten, groeistoornissen. Door vroegtijdige onderkenning van bepaalde ziekten en aangeboren afwijkingen kan adequate voorlichting gegeven worden ('genetic counseling'), terwijl tevens preventieve maatregelen getroffen kunnen worden. Ook bij dieren en planten kunnen ziekten bestreden en nuttige eigenschappen aangekweekt worden. Een van de lokkende perspectieven daarvan is bijvoorbeeld dat beter het hoofd geboden kan worden aan het wereld-

voedselprobleem.

De meeste mensen zullen deze en dergelijke ontwikkelingen toejuichen en in ethisch opzicht weinig leeuwen en beren op de weg zien, althans op het eerste gezicht. Er is geen reden hier andere maatstaven aan te leggen dan bij het overige biomedische onderzoek en de toepassing ervan gedaan wordt.

Er zijn echter ook andere kanten aan deze technologie. Om te beginnen zijn er risico's. Het is niet ondenkbaar dat door de recombinant-DNA-techniek kwaadaardige bacteriën of virussen ontstaan, die de gezondheid bedreigen of het milieu aantasten. Omdat het hier om organismen met volstrekt nieuwe eigenschappen gaat, kan het enige tijd duren voordat een bestrijdingsmiddel wordt gevonden. In de jaren zeventig zijn over deze kwestie verhitte discussies gevoerd. Deze hebben overigens uitgewezen dat de risico's tot op heden wel lijken mee te vallen. Maar wie kan voorspellen wat in de toekomst wellicht bij toeval kan gebeuren? Een ongeluk zit immers in een klein hoekje!

Daarom zijn er in vele landen strenge veiligheidsmaatregelen getroffen, vooral voor sterk risicodragend onderzoek. Die in Nederland behoren tot de strengste ter wereld. Toch dienen we ons te realiseren dat het hier slechts om een relatieve beveiliging gaat. In een brochure van de Wereldraad van Kerken over deze problematiek wordt terecht gewezen op de niet denkbeeldige mogelijkheid dat commerciële ondernemingen, die zich op het terrein van de genetische technologie bewegen, vertrekken naar landen waar geen of weinig richtlijnen bestaan, bij voorbeeld ontwikkelingslanden.³⁾ Daarnaast is er natuurlijk het risico dat men opzettelijk gaat proberen kwaadaardige micro-organismen te produceren voor

3) *Manipulating Life. Ethical Issues in Genetic Engineering*. World Council of Churches, Geneva 1982, pp. 16f.

biochemische oorlogvoering of voor terroristische doeleinden.

Hoezeer dit alles ook de aandacht waard is en blijft, in dit artikel wil ik liever achter de problematiek van de plus- en minpunten van de verschillende concrete toepassingen van de recombinant-DNA-technologie teruggaan tot wat mijns inziens de kern van de zaak is: wij zijn in staat – zij het nu nog op bescheiden schaal – veranderingen aan te brengen in de genetische code van organismen, veranderingen dus die erfelijk zijn. Als we ons proberen in te denken wat de gevolgen daarvan zouden kunnen zijn, dan komen we uit bij een verwachtingspatroon, dat science-fiction-achtig aandoet:

- het zal in toenemende mate mogelijk worden de kwaliteit van het nageslacht van planten, dieren en mensen te bepalen (eugenetiek);
- het zal zodoende mogelijk worden de evolutie min of meer door mensenhanden te manipuleren;
- doordat de soortbarrières kunstmatig kunnen worden doorbroken, zal het mogelijk worden – misschien bij toeval – om nieuwe levensvormen te creëren (chimeren);
- door het zgn. kloneren (genetisch dupliceren) wordt het mogelijk grote aantallen identieke individuen te produceren (zodat de individualiteit verwaagt), ook van de mens;
- in het verlengde hiervan, en eveneens door de recombinant-DNA-techniek te combineren met in-vitro-fertilisatie (zeg maar het maken van reageerbuisbabies), doemt de mogelijkheid op tot experimenteren met betrekking tot eigenschappen, karakter en persoonlijkheid van de mens.

Veel van wat hier geopperd wordt is nu nog niet mogelijk en sommige dingen zullen wellicht nooit realiteit worden, omdat de technische problemen onover-

komelijk zijn. Toch liggen 'science-fiction' en 'science' hier dicht bij elkaar dan menigeen denkt. In elk geval beweegt het onderzoek zich in de boven geschetste richting. In de richting dus van het krijgen van meer grip op voortplanting en eigenschappen van organismen. En de mens is ook een organisme!

Er wordt in wetenschappelijke kringen vaak gesproken van 'grensverleggend onderzoek', maar wat hier gebeurt is meer: het erfelijkheidsonderzoek van de laatste decennia en de technologie die daarop stoelt betekenen een doorbraak in de genetica, waarvan de gevolgen niet of nauwelijks zijn te overzien. De mogelijkheid van het doorbreken van natuurlijke grenzen van organismen vraagt om bezinning: Waar zijn we mee bezig? Is dat wel geoorloofd? Wat willen we er wel en wat willen we er niet mee? En welke criteria leggen we aan om dat uit te maken?

Als bijdrage aan zo'n bezinning zou ik de volgende overwegingen willen aanreiken, waarbij ik zal proberen me zo kort mogelijk uit te drukken, in de hoop dat zulks niet ten koste van de duidelijkheid gaat.

1) Ik begin met een opmerking van theologische aard, en wel om de volgende reden. Onder christenen kan men als reactie op de hier geschetste ontwikkelingen wel horen, dat het de mens niet past om als het ware op de stoel van God de Schepper te gaan zitten, ten einde al manipulerend de natuurlijke grenzen van de geschapen werkelijkheid te doorbreken. Voorzover genetische manipulatie tegen-natuurlijk is, is ze ongeoorloofd.

Deze reactie is in principe te vergelijken met bijvoorbeeld het afwijzen van de pil en van kunstmatige inseminatie, omdat deze tegennatuurlijk zijn. De vragen die hier liggen zijn ingewikkeld en delicaat en vereisen een diepgaander behandeling dan op deze plaats mogelijk is. Ik wil slechts de opmerking maken dat ik deze reactie onjuist acht, omdat ze berust op

een vooronderstelling die niet klopt (nog afgezien van het feit dat de mens sinds mensenheugenis bezig is de natuur naar zijn hand te zetten). De vooronderstelling is dat de natuur(-lijke gang van zaken) een weerspiegeling is van wat God ons gebiedt of van ons wil. Dat nu is in het licht van de bijbel niet houdbaar. Daar heeft de natuur een wat dubbelzinnige positie. Enerzijds is ze inderdaad een schepping van God, waarvan gezegd wordt '..... en zie, het was zeer goed', maar anderzijds deelt de natuur in het mysterie van het kwaad en kan een bedreiging voor de mens vormen. Juist door deze dubbelzinnigheid kan ze niet zonder meer leidraad voor ons handelen zijn. Daar wil ik nog een andere overweging aan vast koppelen: de mens is volgens de bijbel geschapen als 'beeld van God' en als zodanig wordt hem het beheer over de schepping toevertrouwd. Ook dat is trouwens een gegeven dat tot misverstanden aanleiding kan geven. Het betekent in elk geval niet een vrijbrief tot een nietsontziende usurpatie en uitbuiting van de natuur. Integendeel, het betekent veeleer dat de mens wordt opgeroepen tot een verantwoord beheer, tot een rentmeesterschap in de lijn van God de Heer, die van zijn schepping iets maken wil waarin het leven waard is om geleefd te worden. Als 'beeld van God' mag de mens best creatief zijn, ook als dat zou betekenen dat bepaalde natuurlijke grenzen doorbroken worden, mits deze creativiteit maar heilzaam is, dus geschiedt in de geest van Gods heilzame creativiteit. Als wij dit 'beeldende' bijbelse taalgebruik proberen te laten landen in de onderhavige problematiek, lijkt de conclusie voor de hand te liggen dat tegen de genetische technologie als zodanig geen bezwaar gemaakt behoeft te worden, doch dat het hier (evenals bij zoveel andere dingen) gaat om de vraag *hoe* en *waarom* er gebruik van wordt gemaakt.

2) Dat laatste is dan ook de reden, waarom de problematiek in een tijdschrift als Christen Democratische Verkenningen aan de orde wordt gesteld. Genetische manipulatie is een wetenschappelijk en een technisch probleem, maar gezien de toepassingsmogelijkheden is het tegelijk een ethisch, maatschappelijk en politiek probleem. Wat in de genetica aan de hand is heeft consequenties voor mens en samenleving, ja eigenlijk voor de hele biosfeer. Het ligt daarom voor de hand dat de samenleving kritisch meekijkt over de schouders van de wetenschappers, de technici en de industriëlen naar wat ze aan het doen zijn.

De Wereldraad van Kerken pleit er in dit verband (en elders) dan ook voor om 'mechanisms of participation' in het leven te roepen, opdat alle betrokkenen – wetenschap, industrie en samenleving – hun inbreng hebben in het te voeren beleid⁴⁾. Voor dat pleidooi worden twee argumenten aangevoerd, een ethisch en een pragmatisch. Als ethisch argument fungeert 'the fundamental human right of people to be involved in decisions affecting their wellbeing'. Het tweede argument, dat ik 'pragmatisch' noemde stelt dat inbreng van *alle* betrokkenen, met name van hen die het meeste risico lopen, niet alleen bijdraagt tot de verbreding van kennis en ervaring maar tevens uiteindelijk de effectiviteit van het te voeren beleid ten goede komt.

Ik zou dit pleidooi van de Wereldraad van Kerken van harte willen onderschrijven. De politieke vraag wordt dan hoe in Nederland zulke 'mechanisms of participation' gestalte zouden kunnen krijgen. Met het oog hierop zijn enkele interessante aanzetten vermeldenswaard: De Commissie, in 1974 door de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen ingesteld, belast met het toezicht op genetische manipulatie, de in 1979 door de Minister ingestelde Commissie ad hoc

4) *Manipulating Life*, pp. 15ff. 26.

recombinant-DNA-werkzaamheden en de in 1981 ingestelde zgn. 'Brede DNA Commissie', die in 1983 haar eindrapport heeft uitgebracht. Deze aanzetten zouden heel goed kunnen worden opgepakt en omgevormd tot een meer permanente structuur, waarin de hier bedoelde participatie tot haar recht kan komen.

Het gaat er daarbij niet om het onderzoek en de toepassing ervan te frustreren, maar veeleer om een kritische begeleiding ervan en een adequate beleidsadviesing. Mij staat voor ogen een structuur waarbij je zou kunnen spreken van een maatschappelijk 'informed consent' voor genetische technologie. De term 'informed consent' is de laatste jaren nogal 'in' binnen de medische wereld. Ze houdt verband met de behandeling van patiënten, vooral als deze ingrijpend is en riskant, en het doen van experimenten op/met mensen. Een dergelijke behandeling/experiment mag slechts plaats vinden als het 'lijdend voorwerp' op basis van relevante informatie daarvoor toestemming geeft. Welnu, zoiets zou niet alleen in de individuele verhouding van arts/onderzoeker – patiënt gestalte moeten krijgen, maar ook maatschappelijk en wel als het gaat om maatschappelijk relevante technologieën, zoals de genetische technologie is.

Maar hoezeer wij er ook naar moeten streven om in Nederland de participatie tot haar recht te laten komen, wij mogen niet uit het oog verliezen dat we bij de genetische technologie te maken hebben met ontwikkelingen op wereldschaal. Daarom is tevens van groot belang dat de Nederlandse regering initiatieven neemt dan wel steunt om op dit gebied tot internationale afspraken te komen.

3) Op de achtergrond speelt de vraag naar de zin en doelstelling van (toegepast) wetenschappelijk onderzoek en technologie steeds mee. Er is al op gewezen dat niet elke ontwikkeling per defini-

tie een ontwikkeling ten goede is. Het Griekse woord voor 'zondigen' is: *hamartanein*, dat is 'mis schieten', 'het doel missen'. Maar wat is hier doel? Mag alles wat kan? Welke prioriteiten worden gesteld en waarom? Wat doe je met de onderzoeksresultaten? Hoe vrij is de vrijheid van wetenschapsbeoefening? Wat is de ethiek van de technocraten? En van de industriëlen? Om wat voor belangen gaat het hier en hoe weeg je die tegen elkaar af?

Het is verleidelijk deze vragen te beschouwen als voer voor filosofen en theologen. Op zich is daar niets tegen, mits we maar niet denken dat ze daarmee marginaal zijn geworden en dus niet relevant voor de nuchtere praktijk van alledag. Het tegendeel is het geval. Ook al gaat het niet om strikt wetenschappelijke of technische kwesties maar om filosofische en/of levensbeschouwelijke, waarover in een pluriforme samenleving als de onze misschien wel nooit algehele overeenstemming valt te bereiken, toch dienen we ons te realiseren dat al ons handelen geschiedt vanuit een (veelal onbewuste) beantwoording van de zoëven gestelde vragen, althans van sommige ervan. Daarom is het goed ze zo nu en dan eens bewust te stellen.

Nu lijkt het verstandig, om zweverigheid te voorkomen, deze vragen niet in het algemeen te stellen, maar te koppelen aan concrete praktijkgevallen. Om een voorbeeld te noemen: Is het toegestaan te experimenteren met recombinant-DNA-technieken op bevruchte menselijke eicellen? Een dergelijke werkwijze bestaat ook, voorzover ik kan nagaan, in de Commissies Medische Ethiek die in sommige ziekenhuizen zijn (worden) ingesteld. Ook daar wordt meestal gewerkt aan de hand van casussen of onderzoeksprotocollen.

Het gevaar van deze benaderingswijze is evenwel dat we blijven in de sfeer van ad hoc beslissingen. Als het gaat om het

maken van beleid, dus zeker in de politiek, valt aan generalisatie niet te ontkomen. Vandaar de vraag: Wat is de zin en het doel van toegepast wetenschappelijk onderzoek in het algemeen en van de genetische technologie in het bijzonder? Ik zou willen voorstellen deze vraag te beantwoorden met het adagium van de ethicus Paul Lehmann: 'To make and to keep human life human'⁵). Ook het bijbels geïnspireerde begrip 'rentmeesterschap', één van de sleutelwoorden uit het Program van Uitgangspunten van het CDA is in dit verband zeer relevant, vooral met het oog op de milieuproblematiek.

Niet dat hiermee opeens alles duidelijk is. Het gaat eigenlijk om het aangeven van een context, waarbinnen het onderzoek en de toepassing ervan dient plaats te vinden. Of, zo men wil, om een basismotivatie van de onderzoeker en de technicus. In het verlengde daarvan blijven nog genoeg vragen over, zoals: Wat versta je onder 'human'? Wat is 'leven'? Wat 'gezondheid'? Wat 'menselijke identiteit'? Wat is essentieel voor het menszijn? Wat onopgeefbaar? Welk onderzoek dient gestimuleerd te worden, welk verboden? Hoe besteden we de gemeenschapsgelden? En zo meer.....

4) Zonder de pretentie te hebben al deze vragen hier te kunnen beantwoorden, toch een paar *vuistregels*. Ik begin met een paar opmerkingen uit het voorafgaande te herhalen.

- Grondmotief van de genetische technologie dient te zijn '.....to make and to keep human life human'.
- Grondrechten van ieder mens is: betrokken te mogen worden bij besluitvorming die het menselijk welzijn betreft.
- Nationaal en internationaal dienen

structuren in het leven geroepen te worden, waarin deze betrokkenheid gestalte kan krijgen

- Voorzover dat nog niet is gebeurd, dienen de regels voor genetisch onderzoek en technologie te worden uitgebreid met regels voor onderzoek waarbij menselijk 'materiaal' gebruikt wordt.

Met het oog op deze laatste opmerking zou ik op deze plaats nog eens het belang van de 'recommendations' van de Verklaring van Helsinki (1964; herziene versie 1975) betreffende 'biomedical research involving human subjects' willen onderstrepen. Het zou natuurlijk te ver gaan al deze aanbevelingen hier in extenso weer te geven. Toch zou ik voor twee ervan een uitzondering willen maken, één uit de 'basic principles' en één uit het hoofdstuk over niet-klinisch biomedisch onderzoek⁶):

- The research protocol should always contain a statement of the ethical considerations involved.....
- In research on man, the interest of science and society should never take precedence over considerations related to the wellbeing of the subject.

Ik zou aan een en ander nog het volgende willen toevoegen:

- Wetenschappers en technici zijn verantwoordelijk verschuldigd aan de samenleving, zeker bij toepassing van genetische technologie.
- Er dient gewaakt te worden tegen wat ik zou willen noemen 'biochemisch reductionisme'. Leven, dus zeker ook menselijk leven is meer dan een klomp(-je) cellen. Menselijke levensvormen vragen om een zorgvuldige en

5) Paul L. Lehmann, *Ethics in a Christian Context*. London 1963, p. 14.

6) Geciteerd uit Duncan/Dunstan/Welbourn eds., *Dictionary of Medical Ethics*. Revised and Enlarged Edition, London 1981, s.v. 'Declarations'.

- respectvolle behandeling⁷).
- Het doel heiligt *niet* de middelen, althans niet zonder meer. Bovendien dient de waarde van het doel afgewogen te worden tegen andere waarden, alsmede tegen schadelijke neveneffecten. Zo zou, om een voorbeeld te noemen⁸), de toepassing van genetische technologie om de voedselproductie in de derde wereld te vergroten (positief!) als neveneffect kunnen hebben dat kleine boeren in de ontwikkelingslanden hun grond verliezen aan de elite, die in staat is de hoge financieringskosten op te brengen (negatief!).
 - In de opleiding van wetenschappers en technici dient meer aandacht gegeven te worden aan de ethische en maatschappelijke aspecten van research en techniek. Het blijkt in de praktijk bijzonder moeilijk deze 'zachte' vakken in het onderwijscurriculum te krijgen. De samenleving zit dringend om vakmensen verlegen, maar niet om vakidioten.
 - Anderzijds mag van ethici en sociale wetenschappers worden gevraagd dat zij zich niet alleen met theorievorming en methodevragen bezighouden, doch tevens present zijn bij de 'growing edges' van wetenschap en techniek en bij de concrete problemen die in de samenleving rijzen.
 - Hoewel het nuttig rendement ervan moeilijk te berekenen valt in een tijd waarin de economie de 'koningin der wetenschappen' lijkt te zijn geworden, is bezinning op wat we aan het doen zijn broodnodig. Deze zal interdisciplinair moeten zijn.
 - Stimulering van instanties in onze samenleving waarbinnen een dergelijke bezinning plaats vindt (of zou kunnen

vinden) is gewenst. In universitair verband zou gedacht kunnen worden aan leergangen 'wetenschap en samenleving', terwijl met name de theologische faculteiten en centrale interfaculteiten op hun verantwoordelijkheid in deze dienen te worden aangesproken. Ook valt hier te denken aan het Multidisciplinair Centrum voor Kerk en Samenleving (MCKS), aan 'Atomium' (een werkgroep ter bestudering van vragen betreffende geloof en wetenschap), en aan het project 'Science-education and Ethics' van de Wereldraad van Kerken in samenwerking met de Vrije Universiteit te Amsterdam, om maar enkele voorbeelden te noemen.

Met deze 'vuistregels' zou ik dit artikel willen besluiten, in de hoop dat het beantwoordt aan de bedoeling ervan: een aanzet te geven tot een discussie over genetische technologie in dit tijdschrift. Bij wijze van *conclusie* zou ik willen stellen: de recombinant-DNA-technologie betekent een doorbraak in de genetica, die totaal nieuwe perspectieven heeft geopend. Als zodanig is zij een fascinerende zaak, waarvan, naar het zich laat aanzien, veel goeds verwacht mag worden. Ik zie dan ook geen reden er afwijzend tegenover te staan, zeker niet a priori, maar, omdat misbruik van deze technologie zich heel wel laat denken, zijn waakzaamheid, bezonnenheid en betrokkenheid van de zijde van de samenleving nodig, 'to make and to keep human life human'.

7) Deze laatste opmerking is ontleend aan de 'Deliberations, Conclusions' etc. van het Amerikaanse *Report on Research on the Fetus* van The National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research, gepubliceerd in 1975, waar o.m. wordt aanbevolen dat '.....moral concern should extend to all who share human genetic heritage.....'.

8) Het voorbeeld is genomen uit het Minderheidsadvies (van dr. J. Jelsma) dat is toegevoegd aan het in noot 1 genoemde Rapport van de Brede DNA Commissie. Men leze blz. 128.

door prof. dr. C. Boekestijn

Prof. dr. C. Boekestijn is hoogleraar sociale psychologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Cultuur en godsdienst in de marge?

1. Inleiding

In het novembernummer van Christen Democratische Verkenningen gaf collega Weiler een bijdrage over de verhouding van economie en samenleving, politiek, cultuur en godsdienst in de post-industriële maatschappij. Hij beoogde daarin enkele 'dieptelijnen' in de historische ontwikkeling bloot te leggen en de consequenties van die ontwikkelingen aan te geven. Prof. Weiler doceert Middeleeuwse Geschiedenis en is daarom bij uitstek bevoegd een zodanige analyse te ondernemen.

De inhoud van zijn artikel is boeiend. Hij komt tot vergaande conclusies. Hij relateert zijn bijdrage wel door te wijzen op de hachelijkheid van de onderneming deze analyse in het bestek van enkele pagina's te rapporteren.

Mijn bijdrage heeft niet in de eerste plaats ten doel kritiek te leveren op de beschouwingen van Weiler. Ik presenteer deze pagina's als gedachten, die bij de lezing van Weilers artikel opkwamen. Natuurlijk heb ik mij daarbij de vraag naar mijn bevoegdheid gesteld. Ik heb deze vraag als volgt beantwoord. Weiler geeft, vooral in het tweede en derde deel van zijn betoog, op grond van de historische dieptelijnen, interpretaties over de mentaliteit van de moderne westerse mens en over de contemporaine interpersoonlijke en maatschappelijke verhoudingen. Met die laatste onderwerpen

houd ik mij ook regelmatig bezig zonder daarbij de historische dimensie geheel te verwaarlozen. Ik acht het goed verdedigbaar dat onze bevoegdheden elkaar daarom aardig aanvullen.

2. Politieke en economische macht

Eén van de belangrijkste grondlijnen in de ontwikkeling van de westerse samenleving ziet Weiler in de vermindering van de politieke zeggenschap over de productie en productieverhoudingen. Deze zeggenschap, sterk verbonden met grondbezit, moest de politiek al spoedig, maar vooral in en na de industriële revolutie, afstaan aan nieuwe economische machthebbers. De productie voor het levensonderhoud van kleine, overzichtelijke leefgemeenschappen, maakte plaats voor productie voor de anonieme markt. De band tussen producent en consument

werd verbroken. De ruilhandel met geld als ruilmiddel nam in betekenis toe. Goederen werden koopwaar. De arbeid werd in toenemende mate gerationaliseerd, daarbij sterk geïnspireerd door nieuwe technische mogelijkheden.

Vanuit het in betekenis toenemende complex van produktie en ruil rees sterk verzet tegen niet-economische beperkingen die door traditionele (kerkelijke, vorstelijke, adellijke en grondheerlijke) machthebbers waren opgelegd. Producenten en kooplieden gingen over tot vorming van tegenmacht, waarmee de kerkelijke en politieke machthebbers rekening moesten houden. Allengs kwam de samenleving in al zijn sectoren onder het beslag van de economische dynamiek. Weiler schrijft 'De sector van de materiële produktie ontsnapt in belangrijke mate aan alle niet-economische, d.w.z. politieke, morele of religieuze beperkingen die haar ontwikkeling zouden tegenhouden', en 'de arbeid, het wonen, het onderwijs, de hulpverlening, de kunst en zelfs de vrijetijdsbesteding zijn ontsnapt aan de invloed van kerken, sociale organisaties en zelfs aan politieke partijen of regeringen'. Dit proces heeft een lange geschiedenis maar in onze post-industriële tijd heeft het proces van economisering van het leven zijn voltooiing gevonden. Godsdienst, politiek en cultuur worden naar de rand gedrongen, worden gemarginaliseerd. Aldus de eerste hoofdlijn van Weilers betoog.

Ongetwijfeld is hiermee een belangrijke grondlijn aangegeven, zonder welke de geschiedenis van het geïndustrialiseerde Westen niet valt te begrijpen. Het valt op dat Weiler zeer grote en determinerende invloed aan de produktie- en ruilverhoudingen toeschrijft. M.i. hanteert hij op dit punt, maar ook bij de nog te bespreken andere hoofdlijnen, een denk- en interpretatiemodel dat met twee stellingen kan worden beschreven:

a) het beïnvloedingsproces verloopt in één richting, n.l. vanuit het economische en b) het beïnvloedt alle andere levensgebieden.

Dit denkmodel is stellig in staat waarheidselementen aan het licht te brengen. Toch waag ik het een ander model voor te stellen. In dit model wordt niet in één richting gedacht. Er is plaats voor wederzijdse beïnvloeding. De invloed van het economische leven op bijvoorbeeld de kerk en de politiek wordt niet ontkend, maar de beïnvloeding van de economie door politiek en kerk wordt opengelaten. Het gevaar van eenzijdige vraagstellingen en interpretaties wordt kleiner. Het geeft ook de mogelijkheid andere vragen te stellen, vragen die m.i. in de gedachtingang van Weiler moeilijk aan de orde kunnen komen. Als voorbeeld noem ik de vraag onder welke voorwaarden een sterke economische en industriële ontwikkeling überhaupt mogelijk is geworden en onder welke voorwaarden deze ontwikkeling kan worden omgebogen of afgeremd.

Men moet m.i. in de Middeleeuwen niet alleen kijken naar de vormen van grondbezit. De middeleeuwse machtsstructuur ontving in belangrijke mate zijn legitimering vanuit kerkelijke geloofsvoorstellingen. Vanuit deze machtsbron werd zin gegeven aan eigendom, maar ook aan arbeid. Men denke wat het laatste betreft bijvoorbeeld aan de discussie over het onderscheid tussen slaafse en niet-slaafse arbeid in de rooms-katholieke moraaltheologie.

Er is geen twijfel aan, dat de tanende betekenis van deze zingevingbron mede werd veroorzaakt door een geestelijke beweging als de Renaissance, die op een breed front menselijke autonomie en mondigheid propageerde. Een dergelijke niet-economische stroming ondermijnde de kerkelijke macht en bracht met zich mee het ideaal van de vrije burger, die kritische vragen stelt aan staat en kerk en

op grond van zelfstandig nadenken tot oordelen komt. Het is deze geestelijke bedding, die de Franse Revolutie inspireert en waarin de Aufklärung zich ontwikkelt. Het proces is geleidelijk maar zal leiden tot de Entzauberung der Welt, tot het ontdekken en gebruiken van de mogelijkheden tot rationele, efficiënte en technische beheersing van de natuur. Dit beheersingsmotief zal zich later ook manifesteren in het denken over de inrichting van de maatschappij en over het welzijn van de individuele mens.

In dit wisselwerkingsmodel kan ook de bekende vraag naar de invloed van een geestelijke stroming als de Reformatie op het ontstaan van het kapitalisme worden gesteld. Ook biedt het de mogelijkheid om feiten, die vanuit de ontwikkeling van de economie slecht te verklaren zouden zijn, te plaatsen. Ik noem de vaak uiterst negatieve houding van jongeren tegenover industrialisme, technologie en kapitalisme ook al voordat er sprake was van de huidige massale werkloosheid. Deze houding heeft geestelijke wortels en vanuit deze wortels wordt het economische productie-, ruil- en consumptieproces beoordeeld.

Men moet Weiler toegeven, dat de kracht van dit morele verzet het gemakkelijk kan afleggen tegen de verleidingen van het economische stelsel. Maar de correctieve mogelijkheden mag men niet verwaarlozen, zoals ook blijkt uit de geschiedenis van het kapitalisme zelf.

Men kan van mening verschillen over de betekenis van de correcties, die vaak door vakbonden en overheid werden afgedwongen. Vast staat, dat deze correcties zijn gerealiseerd en ook dat deze niet vanuit het puur economische denken kunnen worden verklaard. Ook de stelling, dat de economische macht de politieke verdringt moet m.i. historisch gerelativeerd worden. Christelijk-sociaal denken en socialisme hebben de staatsmacht tegenover de economische macht in con-

currentie gebracht. De vraag naar het goede evenwicht is vandaag, ook binnen het CDA, weer volop in discussie. Maar de stelling dat de politiek het verliest van de economische macht laat zich toch moeilijk rijmen met het verzet tegen de regelzucht van de moderne overheid, de bureaucratie etc. En ook niet met het verschijnsel dat vanuit de economie thans telkens een beroep wordt gedaan op steun van de overheid. Interessant daarbij is, dat dit niet zelden gebeurt met een zedelijk appèl, met een ondertoon dat het de plicht van een goede overheid is om middelen voor een economische eenheid te fourneren. Afgezien van de vraag of dat appèl terecht wordt gedaan bewijst het voorbeeld niet de vermindering van de overheidsmacht en geeft het blijk van de vruchtbaarheid van het wisselwerkingsmodel, waarmee invloeden in beide richtingen kunnen worden opgenomen. Andere voorbeelden die moeilijk vanuit het productie- en ruilsysteem kunnen worden verklaard bieden mijns inziens nog de zorg voor cultuur en kunst en de omvangrijke overheidszorg voor maatschappelijk zwakken.

3. Economie en mentaliteit

Een tweede belangrijke en interessante gedachtengang bij Weiler is dat de machtstoename van de productie- en ruilverhoudingen ten koste van de politiek de belevings- en waarderingswereld van mensen beïnvloedde. De hiervoor besproken meer objectieve machtsverschuiving manifesteert zich aldus Weiler ook in een verandering van denken, geloven, ervaren en waarderen. Opvattingen en waarderingspassen zich bij de nieuwe sociaal-economische verhoudingen aan. De voorstellingen, passend bij door de kerk, adel en grondbezit gedomineerde machtsverhoudingen moesten worden verlaten. De gedragsmotiverende impulsen vanuit de godsdienst, de solidariteit met de lokale gemeenschap, wer-

den allengs ingeruild voor het economische motief. Dit motief werd volgens Weiler zo krachtig dat het alle andere gingen overheersen: 'Geen enkele religieuze, morele of politieke inperking van die vrijheid brengende marktdynamiek bleef uiteindelijk overeind'. Weiler wijst erop, dat het denken en geloven dreigt te worden beheerst door het nuttige, het efficiënte en voordeelbrengende. Als de 'hogere' motieven het afleggen wordt het leven gereduceerd en platgeslagen. De vraag naar het handelen en waarden wordt dan: wat koop ik ervoor?

Een dergelijke denkwijze kan ook de culturele en religieuze symbolen gaan besmetten. Zij verliezen hun verwijzende functie naar andere dan economische bestaansdimensies. Zij verliezen ook hun functie als oriëntatiepunten voor het menselijk handelen.

Mijns inziens is de bijdrage van Weiler op dit punt het boeiendst. Ik voeg er het volgende aan toe. Het gevaar dat hier wordt bedoeld uit zich ook gemakkelijk in het ontbreken van een innerlijk kompas voor het handelen, in het ontoegankelijk zijn voor een appèl, in het weinig oog hebben voor belangen van anderen. Wanneer het handelen wordt afgestemd op het eigen – op geld of goederen terug te brengen – voordeel is de bodem bereid voor een fun morality, een houding die het leven beoordeelt aan de hand van de vraag of het leuk, prettig of plezierig is. Dit is ook de bodem waarop de ik-cultuur kan gedijen. Bij dat voordeel brengende moet men ook rekenen het sociale voordeel zoals dat zich manifesteert in de goedkeuring van anderen. Wie zich daarvan afhankelijk maakt richt zich gemakkelijk naar de (veronderstelde) mening van de meerderheid, naar de trend, naar wat 'in' is. Dan verdwijnt de eigen stellingname met als gevolg dat de nog sluimerende eigen overtuiging nog meer aan kracht inboet. Het eindpunt van wat ik zojuist noemde het platslaan van het le-

ven wordt bereikt als men de waardering van het leven, ook die van het eigen leven aan de hand van ik-gerichte criteria afmeet.

Weiler raakt ook hier aan een uiterst belangrijk punt voor het verstaan van de geschiedenis en van uitingen van een moderne mentaliteit. Het is een verdienste, dat hij zijn analyse niet beëindigt met een beschrijving van macro-maatschappelijke verschuivingen maar wil doordringen tot de invloed daarvan op de denk- en leefwereld van mensen en groepen.

De lezer zal hebben geproefd, dat ik in de door Weiler geschilderde beïnvloeding van de moderne mentaliteit veel herken van wat zich in onze dagen afspeelt. Wie zich in de geschiedenis verdiept en in zijn eigen omgeving rondkijkt en zijn persoonlijke historie eerlijk beziet moet tot de conclusie komen dat vaak individueel voordeel of groepsbelang een betere verklaring leveren voor menselijke stellingname of gedrag dan de inspiratie vanuit hogere waarden.

Toch moet mijns inziens ook hier de vraag worden gesteld of de verandering van de mentaliteit zo sterk moet worden beschreven vanuit de invloed van de veranderende economische verhoudingen. Zou ook hier een wisselwerkingsmodel niet meer recht doen aan wat zich heeft voltrokken en wat zich in onze dagen voltrekt? Ik geef enkele voorbeelden. Genoemd is al het verzet van grote groepen jongeren – en van hen niet alleen – tegen de consumptiemaatschappij, de door gemanipuleerde vraag gestuurde productie, de carrière-drift, waaraan alles ondergeschikt dreigt te worden gemaakt. Ik noem ook het veranderende arbeidsdenken, al zou hier nog wel vanuit de aanpassing aan de hoge werkloosheid, en dus vanuit de economie kunnen worden gedacht. Ik denk ook aan de roep om ontwikkeling, ontplooiing en emancipatie.

tie. Voor de bronnen van dit denken moet men toch buiten de produktieverhoudingen zoeken. Deze ontsprongen, weliswaar niet altijd maar soms toch wel, aan idealen van menszijn en van een leefbare samenleving. Weiler noemt ook alternatieve groepen zoals De Kleine Aarde. Hij meent echter dat deze groepen slechts een plaats in de marge zullen blijven innemen en dat de macht van de op de anonieme wereldmarkt opererende ondernemingen niet zal tanen. Het is altijd moeilijk op dit punt schattingen te maken over ontwikkelingen op langere termijn. Ik doe daarover liever geen uitspraak. Maar dat betekent tegelijk een vraagteken bij de stellige voorspelling over de blijvende dominantie van de produktie- en ruilverhoudingen over de mentaliteit van mensen.

Ik zet die vraagtekens ook vanwege een andere overweging, die weer goed binnen het genoemde wisselwerkingsmodel past. Men kan telkens constateren, dat een nieuwe mentaliteit niet de economische ontwikkeling volgt, maar dat de commercie de nieuwe mentaliteit volgt. De nieuwe kledingmode, de nieuwe ontwikkelingen in de populaire muziek, in de kunst worden nauwlettend op hun commerciële gehalte afgezocht. Mensen met een fijne neus voor de toekomstige smaak van diverse publieken zijn zeer gevraagd en worden vorsteljk betaald. Maar ook in bredere zin valt toch moeilijk vol te houden dat de ontwikkeling van een stelsel van sociale verzekering en van arbeidswetgeving alleen door economische motieven is geleid, of dat de financiering van onderwijs- en vormingsinstututen, maatschappelijk werk etc. slechts economische belangen dient. Het is bekend dat sommigen zover gaan deze maatschappelijke voorzieningen inderdaad slechts op te vatten als perverse manipulaties in dienst van het kapitaal. Ik weiger te geloven dat in dergelijke beschouwingen aan de waarheid recht

wordt gedaan.

Denkwerelden ontstaan niet in het luchtledige. Zij hebben inderdaad relaties met de gehele sociaal-culturele omgeving waarin zij functioneren. Zij worden er echter niet restlos door bepaald, maar bezitten een relatieve autonomie, die kan uitstralen in de verste uithoeken van het menselijk bestaan. Ook het denken over de rol van de overheid wordt volgens Weiler in sterke mate bepaald vanuit de nieuwe machtspositie van de produktie- en ruilinstanties en dus vanuit de economische rationaliteit. Ik raakte hiervoor al aan dit onderwerp. Het wil er bij mij niet in, dat hiermee aan de discussie over de rol van de overheid wordt recht gedaan. Er is ook hier ruimte voor een denken in termen van wederzijdse beïnvloeding. Een laatste voorbeeld in dit verband is de passage waarin Weiler als zijn mening geeft, dat het christendom de collectieve mentaliteit, zeg maar de menselijke denk- en leefwereld, niet meer structureert. Binnen het christendom is er geen ongebroken eenheidsvisie meer op de waarheid. Er heerst godsdienstig pluralisme. Er wordt gepleit voor tolerantie. Men moet maar geloven wat men wil. Tot zover kan men moeilijk bezwaar maken tegen deze redenering. Men kan er aan toevoegen, dat de pluriformiteit gemakkelijk leidt tot relativering van opvattingen. Ik ben over de kansen op tolerantie wat minder optimistisch. Waar het mij in dit verband echter om gaat is Weilers zeer vergaande interpretatie van de oorsprong van deze pluriformiteit. Hij meent dat de huidige maatschappij niet één waarheid verdraagt en zeker niet één die het economische systeem vanuit die waarheid zou willen bekritisieren. De maatschappij *produceert*, aldus Weiler, een ideologisch en ook godsdienstig pluralisme waardoor een eensgezinde tegenmacht tegen het economische stelsel niet kan ontstaan. Alweer merk ik op dat ook in deze be-

schouwing waarheidselementen te ontdekken zijn. Maar een zo ver gaande interpretatie waarin de verscheidenheid van opvattingen een produkt wordt van economische machtsuitoefening, gaat mij echt te ver.

4. Produktieverhoudingen en socialiteit

Een derde hoofdlijn in Weilers betoog is, dunkt mij, dat de economisering van het leven menselijke relaties en verhoudingen tussen groepen perverteert. De economische rationaliteit, waarin het produkt-denken, het maakbaarheidsidee domineert, bedreigt de menselijke socialiteit. In dit verband wijst hij op de noodzaak de ontwikkeling van de maatschappij te sturen. Hiervoor grijpt men dan naar rationeel-technische middelen. Maar met planning, meerjarenperspectieven, scenario's worden de echt belangrijke vragen tot cijfermatige opstellingen gereduceerd. Mensen komen er niet in voor. Deze wijze van doen staat in schril contrast met de ontwikkeling, de natuurlijke groei van een overzichtelijk sociaal verband. In een dergelijk verband hebben godsdienst en cultuur structurerende betekenis. Het handelen wordt vanuit gemeenschappelijke overtuigingen beoordeeld. De mens ontleent zijn plaats niet aan een economische positie maar aan gedifferentieerde posities in het geheel. Deze samenhang en deze saamhorigheid, deze organische solidariteit is in onze dagen verdwenen. De organische solidariteit maakt plaats voor een seriële. In zo'n samenleving worden mensen gecategoriseerd. Zij beleven niet meer de eenheid van het geheel. Hun individualiteit wordt hoogstens nog beleefd in primaire groepen zoals het gezin. Maar ook daar werkt de genoemde perverterende invloed. De vorming van menselijke gemeenschappen wordt gehinderd door verscheidenheid van overtuigingen en strevingen. Tegenover de individu in de organische, staat de massa in de seriële solidariteit.

Dit drukt zich uit in nieuwe stadswijken en in massa-recreatie. Godsdienst en cultuur hebben in dit klimaat weinig kans hun gemeenschapsstichtende functie te vervullen en een geloofwaardige overkoepelende en funderende zingeving aan het leven te bieden.

Ook hier signaleert Weiler belangrijke feiten. Er is massaliteit gepaard gaande met gevoelens van eenzaamheid. Velen ervaren geen greep te hebben op ontwikkelingen waarin zij betrokken zijn. Er is het gevoel geschoven te worden zonder dat men weet wie schuift. Behalve machteloosheid is er ook vervreemding, het gevoel er niet bij te horen, er buiten te staan. Dit en de pluriformiteit van strevingen leidt gemakkelijk tot wantrouwen, met name wantrouwen ten opzichte van autoriteiten. Dit is niet beperkt tot politieke autoriteiten, maar geldt over het hele machthebberspectrum. Het wordt gevoed door een vrijwel constante kritische stroom van commentaar vanuit de media met de ondertoon: geloof niet wat zij zeggen, men vertelt jullie niet alles, achter mooie woorden schuilen duistere oogmerken. Er is ook apathie en soms geringe animo zich in te zetten voor een nieuw perspectief voor de collectiviteit. Dit vindt men op het terrein van de politiek, de vakbeweging, de kerk, in culturele organisaties enz.

Mijn commentaar over dit punt wil ik tot twee punten beperken. Het eerste punt geldt weer de indruk die Weiler wekt, dat het socialiteitsbedervende proces vooral op het conto van de produktieverhoudingen moet worden geschreven. Het zou bij de behandeling van de vorige grondlijnen mogelijk geweest zijn een onderscheid te maken tussen directe en indirecte gevolgen van de veranderingen van produktie en ruil. Dit onderscheid moet men hier zeker maken. Onder directe invloed valt bijvoorbeeld de fabrieksmatige arbeid en concentratie van kapitaal. Onder indirecte

te invloeden reken ik ontwikkelingen die door de welvaartsstijging mogelijk werden zoals scholing, opleiding, sociale voorzieningen, maatschappelijke dienstverlening etc. Bij de directe fungeert het produktieproces als motor, bij de indirecte wordt aan een voorwaarde voor nieuwe ontwikkelingen voldaan. De fabrieksmatige arbeid heeft zeker in het verleden gemeenschappen uit elkaar getrokken, met name door de migratie naar de steden en door scheiding van wonen en werken. Men kan zich afvragen of een dergelijke constatering ook vandaag nog geldt. In ieder geval ziet men thans veel vrijwillige woonforensen die gebruik maken van snelle verbindingen.

Van veel meer betekenis voor een goed inzicht in de relatie tussen maatschappelijke ontwikkelingen en samenlevingsvormen lijken mij de genoemde indirecte invloeden. Opleiding bijvoorbeeld leidt tot kennis van alternatieven, het stellen van vragen over bestaande situaties en verhoudingen en tot vragen deze verhoudingen te legitimeren. De afhankelijkheid van anderen en van het oordeel van anderen neemt af. De keuze van een eigen weg wordt groter.

Zou dit niet een licht kunnen werpen op een nieuwe houding tegenover het burgerlijk huwelijk, de sterk toegenomen echtscheidingscijfers, ook in kringen waarin dat vroeger nauwelijks voorkwam? In hetzelfde licht mag men de scepsis tegenover machtsverhoudingen in bijvoorbeeld de onderneming, de kerk en de staat zien. Ook het streven naar zelfontplooiing en emancipatie kon ontstaan omdat de welvaart ruimte maakte voor deze mogelijkheden. En ook hierbij geldt dat zelfontplooiing en emancipatie menselijke relaties onder spanning kunnen zetten. Dit laatste omdat er meer en vooral hogere eisen aan gesteld worden. Deze en dergelijke ontwikkelingen en ik noem nog apart de zeer sterk toegenomen informatiestroom die de moderne

mens bereikt, veranderen inderdaad de aard, de hoedanigheid en de kwaliteit van menselijke relaties. Het gaat mij te ver deze veranderingen zonder meer op de produktieverhoudingen terug te voeren. Daarvoor is de wisselwerking tussen de onderdelen van het sociaal-culturele vlechtwerk te gecompliceerd.

Het tweede punt heeft betrekking op Weilers waardering voor de natuurlijke, overzichtelijke gemeenschappen. Zijn beschrijving acht ik sterk idealiserend. Hij deed mij op verschillende punten denken aan Tönnies' beschrijving van de maatschappelijke ontwikkeling van de warme, samenhangende Gemeinschaft naar de kille, onsamenvangende Gesellschaft. Men heeft Tönnies verweten een sterk romantiserende opvatting te hebben van de Gemeinschaft. Naast de evidente positieve trekken van het overzichtelijke verband zijn er immers ook die het leven kunnen verstikken. De collectieve overtuiging kan ontaarden in geloofsdwang. De druk van de groepsopvattingen kan de ontwikkeling van een persoon in de weg staan. Vrijwel elke streekroman of boerenroman is geschikt om het positieve beeld van de Gemeinschaft af te zwakken.

Wel zal men moeten toegeven dat grote openhopingen van mensen verzakelijking van contacten met zich meebrengt, anonimisering in de hand werkt, eenzaamheid en gebrek aan saamhorigheid tot gevolg kan hebben. Toch moet ook hier niet alleen de schaduwzijde worden getoond. De stad maakt vrij, zij biedt een goede bodem voor nieuwe ideeën en geeft kansen voor zelfontplooiing. Daarnaast mag men niet verwaarlozen de relatievorming die ook daar ontstaat. Daar vindt men uiterst complexe netwerken tussen mensen, die minder aan territorium zijn gebonden. Sommige daarvan vervullen ook de functies, die in idealiserende beschrijvingen van de Gemein-

schaft worden gevonden. Ook de door godsdienst of cultuur geïnspireerde groepen zijn niet afwezig. Sociale bewegingen bloeien meer in de stedelijke omgeving. De vredesbeweging, het feminisme in al zijn verschillende gedaanten, derde-wereldgroepen zijn er voorbeelden van. Velen beleven daarin een ideologische betrokkenheid en gevoelens van saamhorigheid.

5. Perspectief

Weilers bijdrage sluit af met een gewichtige vraag. Als de door hem beschreven ontwikkelingen de feiten juist weergeven, als het christelijk geloof in macrosociologische zin zijn sociaal-constructieve betekenis heeft verloren, wat is dan het perspectief van een politieke partij, die zich vanuit het christelijk geloof wil laten inspireren?

Zijn antwoord is minder berustend dan men op grond van zijn analyse zou verwachten. Immers, de determinerende invloeden leken onomkeerbaar en lieten weinig hoop voor een gunstige ontwikkeling. Hij roept op tot profetische activiteit, tot verzet tegen een vereconomiëerd en vermaterialiseerd bestaan. Ik moet bekennen deze oproep niet erg overtuigend te vinden omdat zijn eigen

analyse er weinig ruimte voor lijkt te laten. Hij merkt dan ook op, dat dit slechts vanuit de marge kan gebeuren. Over de oproep lijkt een schaduw te vallen van de onvermijdelijkheid. Deze blijft zelfs bestaan wanneer hij erop wijst, dat het tenslotte toch menselijke beslissingen zijn die maatschappelijke ontwikkelingen sturen. Op deze wijze komt de verantwoordelijkheid in zicht. Mijns inziens zou deze schaduw kunnen worden weggenomen wanneer het denkmodel dat ik hiervoor noemde zou worden gehanteerd. Dat model erkent de feiten maar laat ruimte voor inspiratie van een nieuwe mentaliteit van waaruit het handelen, ook het politieke en economische handelen wordt geleid. Een zodanige mentaliteit vermag ook machtige sociale en economische structuren en processen te sturen. Het is niet nodig daarbij bij voorbaat in de marge zijn plaats te kiezen. Daarvoor is die bron van de inspiratie te machtig.

Helaas is in het vorige nummer in het artikel van prof. dr. mr. C.A. van Peursen een zetfout ingeslopen. 'Transcendentie', 'transcederend', 'transcederen' dient gewijzigd te worden in: 'transcendentie' etc.

door dr. A. Vos

Dr. G. Dekker: Oude wijn in nieuwe zakken. Ten Have, Baarn 1983. Prijs f 23,75. Dit boek wordt besproken door dr. A. Vos, wetenschappelijk medewerker aan de theologische faculteit van de R. U. Utrecht.

Oude en nieuwe wijn

1. Inleiding

Dr. Gerard Dekker heeft ons opnieuw een interessant en goed boek in handen gegeven. Het thema is niets minder dan dat van de christelijke godsdienst in de moderne samenleving. We zullen er nog bij stilstaan wat Dekker daaronder verstaat. Allereerst geef ik de hoofdpijn van zijn betoog weer; vervolgens wordt het kernelement in zijn beschrijving van de godsdienstige situatie kritisch bekeken en, tenslotte, vragen we ons af of *Oude wijn in nieuwe zakken*¹⁾ behalve een goed boek ook een godsdienstig boek is. Hangt deze vraag trouwens niet samen met de problematiek van Dekkers studie?

Dr. Dekker (1931) heeft zijn sporen in het godsdienst- en kerk-sociologisch onderzoek in ons land al ruimschoots verdiend. Hij kent niet alleen zijn zaakjes, maar kan zijn zaken ook van binnenuit aanvoelen. Na zijn tijd bij het Gereformeerd Sociologisch Instituut is hij al sinds 1970 aan de Vrije Universiteit (Amsterdam) verbonden. De Vrije Universiteit is zelf nog steeds een karakteristieke uiting van de christelijke godsdienst in onze moderne Nederlandse samenleving en illustreert rijkelijk de verschillende soorten processen die Dekker uitvoerig beschrijft.

Dit boek is een bijzonder boek, omdat de schrijver in zijn sociologische en maatschappelijke wetenschappelijkheid, die steeds in alle degelijkheid lichtvoetig blijft, echt op geloof en kerk betrokken blijft. Hij ziet, onderzoekt en doordent de loodzware problematiek van de ker-

ken, maar hij vermeit er zich niet in. Terwijl hij zelf de termen 'kerk' en 'godsdienst' sociologiseert, blijft de thematiek hem echt bewegen. Dit is des te opmerkelijker, omdat de instelling van het eigen métier voor de auteur ook iets essentieels is geworden, terwijl hij het functieverlies van de kerk niet als een voldongen feit van de moderne samenleving aanvaardt. Dat belooft een intrigerende kijk op de kerk.

2. Hoe ziet Dr. Dekkers visie eruit?

Wat drijft zijn diagnose van de ziekte van de kerk? Ik ben – om het maar met dat zware woord te zeggen – bezorgd over de huidige samenleving en over bepaalde ontwikkelingen in die samenleving en ik heb het vermoeden dat datgene wat er met en rondom de christelijke godsdienst gebeurt daar iets mee te maken heeft en kan hebben (166)²⁾. De schrijver richt al

1). Over de christelijke godsdienst in de moderne samenleving. Ten Have, Baarn, 1983.

2). De cijfers tussen haakjes in de tekst verwijzen naar dr. Dekkers boek.

zijn aandacht op het spanningsveld en de tegenstellingen tussen onze moderne samenleving en de traditioneel christelijke godsdienst. Wat verstaat hij onder 'moderne samenleving'? Overziet men de ontwikkelingen van onze samenleving sinds de Renaissance, dan zal men licht de indruk krijgen, dat de christelijke godsdienst helemaal niet meer bij die moderne samenleving past. Er heeft zich zo'n hevige botsing tussen de traditioneel christelijke godsdienstigheid en het moderne levensgevoel voorgedaan, dat het nieuwe patroon het oude is gaan 'uitschuren'. We zouden zelfs van een *cultuuromslag* kunnen spreken, 'van een zódanige verandering in de samenleving, dat we van het ontstaan van een andere, van een nieuwe samenleving kunnen gaan spreken' (45). Maar hoe het ook met de historische wortels van dit proces gesteld mag zijn, de werkelijke consequenties van die ontwikkeling worden pas nu in alle hevigheid voelbaar. Velen ervaren die uiteindelijke consequenties dan ook als veranderingen van deze tijd, terwijl het verleden juist typisch godsdienstig of christelijk lijkt. Nu bepalen godsdienst en kerk hun plaats niet zelf meer, maar de maatschappelijke ontwikkelingen wijzen deze hun beperkte plaats toe. Godsdienst en kerk dringen steeds minder in de samenleving door. Dat is het probleem. 'Toen godsdienst een geïntegreerde plaats in de samenleving innam, was die godsdienst voor het individu een noodzaak, wilde hij of zij tenminste zelf ook geïntegreerd raken in die samenleving..... Nu de samenleving min of meer los is komen te staan van de godsdienst is deze verbinding verbroken. Nu is integratie in of in ieder geval deelname aan de samenleving voor de individuele mens ook mogelijk zonder godsdienst' (43). Nu juist bijna alle soorten ontwikkelingen veel sneller verlopen dan vroeger, ver-

snelt en verbreedt zich deze desintegratie ook veel meer. 'Door o.a. het proces van fundamentele democratisering hebben de veranderingen zich over alle lagen van de bevolking uitgebreid. Elitaire bewegingen zijn volksbewegingen geworden, nieuwe ideeën en gedragingen hebben een sociale basis gekregen in de samenleving' (45-46).

Scherp en diep karakteriseert de auteur het verschil tussen oud en nieuw met behulp van drie tegenstellingen: 'autonoom tegenover heteronoom, van onder tegenover van boven af en immanent tegenover transcendent' (47). Hij kiest niet dogmatistisch een eigen plaats aan één kant van deze tegenstellingen, wel bevindt hij zich in dit krachtenveld spontaan in een positie van genuanceerde eenzijdigheid, die voor hem ook het geheim vormt van de uitweg uit het dilemma van traditionele christelijkheid en moderne samenleving: zijn derde weg, die hij in deel III uitvoerig uittekent. Maar in die moderne samenleving bepaalt de subjectieve ervaring steeds meer het gedrag, men richt zijn leven volgens eigen opvattingen in en aanvaardt veel minder dan vroeger gezag van boven af. Het wereldbeeld wordt monistisch: men denkt dan slechts in termen van één ongedeelde werkelijkheid. 'Steeds meer gaat de mens het leven en het samenleven als een tot deze werkelijkheid beperkt leven en samenleven zien en ervaren; zowel de oorsprong als het doel van dit (samen)leven ligt voor een toenevend aantal mensen niet elders, maar ligt in deze werkelijkheid besloten' (50). Afgezien van deze belangrijke hoofdgedachte signaleert de schrijver een groot aantal ontwikkelingen, die kerkmens en buitenkerkelijke, gelovige en ongelovige zeer aan het denken dienen te houden, bijvoorbeeld: democratisering, subjectivering en rationalisering.³⁾

3). A.w., 28-30. vergelijk a.w., 21-23 (sociale differentiatie en waarden-differentiatie), 24-27 (privatisering met rol-distantie en rol-segmentatie), 32 v.v. (secularisatie, vergelijk 107-115 voor de graduele ontwikkeling via aanpassing en het thema van strenggelovigheid (orthodoxie) en ontkerkelijkheid).

We hebben reeds onderstreept, dat dr. Dekker deze moderne samenleving niet graag aan haar lot overgelaten ziet. We lezen in zijn persoonlijke epiloog: 'Veel mensen hebben op het ogenblik gevoelens van onbehagen over onze samenleving. Nu zeggen gevoelens niet alles, maar ik denk toch dat we mogen zeggen dat die gevoelens van onbehagen wel degelijk te maken hebben met de ontwikkeling van de samenleving zelf. In die samenleving doen zich namelijk verschijnselen voor, die erop kunnen wijzen dat we bepaalde ontwikkelingen niet helemaal meer – of helemaal niet – in de hand hebben. Met als gevolg dat we erg onzeker worden over of bang worden voor de verdere ontwikkelingen, dus voor de toekomstige samenleving' (166). Heel raak werkt hij dan het punt van de overontwikkeling uit: 'Zoals men wel eens zegt dat iets over een dood punt heen is, zo zou men van de samenleving kunnen zeggen dat zij op sommige gebieden over een levend punt heen is' (166). Er is een 'over-ontwikkeling' in de welvaart, de automatisering, de gezinsindividualisering, de emotionele onafhankelijkheid, de medische techniek, de schaalvergroting en bureaucratisering, de technologie, vervuiling en bewapening. We hebben een overontwikkeld hoofd gekregen en hebben een onderontwikkeld hart opgelopen, met alle hartaanvallen van dien. Is de traditionele christelijkheid hiertegen opgewassen? Wat verstaat de schrijver nu onder '(traditionele) christelijke godsdienst?' Dat is die bepaalde en tijdgebonden vorm van de christelijke godsdienst, die ons overgeleverd is en die velen in onze huidige samenleving als verouderd ervaren. Het gaat dus om de huidige vormgeving van de christelijke godsdienst, terwijl we (nog) geen nieuwe gestalte hebben, die met de nieuwe samenleving verbonden is en zich daarmee ook creatief confronteren en meten kan. De beide tactieken van isolement en aan-

passing vermorzelen juist de functie van de godsdienst in de samenleving. We moeten uit het dilemma raken door een betrekkelijk kleine kerk van onderop, die in de levenssituatie van de mensen geworteld is. Een kerk op menselijke maat zal, pluriform, een nieuwe kerkvisie moeten ontwikkelen.

3. Een problematische beschrijving

Vanwege het belang en het instructieve karakter van dr. Dekkers gedachtengang heb ik weergegeven, hoe hij zijn zorg voor de samenleving en christelijke godsdienst uitwerkt en onderbouwt. Hij doet dit alles kundig en genuanceerd. Toch ontstaan er bij mij zelfs vragen bij zijn elementaire begripsbepaling van *moderne samenleving* en *traditionele godsdienst* (christelijk geloof). Terecht wijst hij op de ineenvlechting van cultuur, maatschappij en godsdienst in verleden en heden. In ons recente verleden ziet hij de gigantische overgang naar een geseculariseerde samenleving. *Binnen* die moderne samenleving ziet hij, genuanceerd en met alle gevoel voor de tinten tussen wit en zwart, het traditionele christendom als een belegerde vesting. Maar is de typing van dit (ons) christendom als traditioneel niet verwarrend? Is ons christendom traditioneel, of het zich nu in de gestalte van de Nederlandse Protestantenbond of de Gereformeerde Bond, de midden-orthodoxie van de Nederlandse Hervormde Kerk of de Gereformeerde Kerken of de fundamentalistische orthodoxie van de Gereformeerde Gemeenten of de Baptistenunie aan ons voordoet? Het komt mij voor dat de zogenaamde traditionele gestalte van de christelijke godsdienst, op *sociaal* niveau gezien, een schijngestalte is. Een eeuwenlange aanpassing aan de druk en de overmacht van krachten die juist tegen de traditioneel christelijke godsdienst gericht zijn, heeft juist het christendom drastisch gewijzigd. In de christelijke kerk heeft men van

binnenuit het godsdienstige karakter ondermijnd. Ik signaleer dit hier puur beschrijvend. Zelfs is deze grondige omvorming nog een uiting van de levenskracht en de dynamiek van de christelijke godsdienst, maar als de leiding van de grote kerken en de theologen zich historisch amper meer een beeld kunnen vormen van het klassieke christendom (in oudheid en middeleeuwen), wordt de descriptieve waarde van de term 'traditioneel' voor wat nu traditioneel *lijkt*, zeer beperkt. Dr. Dekker beschrijft zijn eigen derde weg fraai als een streven naar een betekenisvolle aanwezigheid van de christelijke godsdienst in onze samenleving. Dan neemt men de bestaande godsdienst al evenmin tot uitgangspunt als de bestaande samenleving. Om de eerste valkuil te illustreren grijpt hij terug op het voorzienigheidsgehoof van de Heidelbergse Catechismus⁴⁾ en op de monologische kerkdienst (134-136). De mensen van de zestiende eeuw konden z.i. over de voorzienigheid van God alleen maar spreken, zoals de Catechismus het deed. Bovendien dacht men toen nog als in de bijbelse tijden, want wetenschappelijk en technologisch golden nog dezelfde soorten beperkingen. Vergelijkt men immers de mensen van al die tijden met ons, dan vallen ons vele zaken op die wij bezitten en die zowel Abraham, Jesaja en Paulus als Willem van Oranje en Marnix van Sint Aldegonde niet kenden: van de kunstmest tot de kunstmaan en de kennis van het zwarte gat. Dit alles klinkt aannemelijk, maar hoe relevant is het? Allereerst zijn de reformatische christenen van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus niet repre-

sentatief voor hun tijd. Ze vormen een kleine en radicale oppositie met een uitgesproken visie op de draagkracht van Gods vaderlijke handen. We zouden de geschiedenis van ons werelddeel hopeeloos versimpelen, als we dit robuuste Godsvertrouwen generaliseerden. In die eeuwen had men meestal wel een beeld van echt christelijk geloof, maar men was er tevens van overtuigd dat slechts een kleine minderheid dit echt interessant vond, wat men verder ook voor 'christelijke' opinies mocht hebben. Ook in de zestiende eeuw was het klassiek reformatische geloof moeilijk te verwerken. Europa in gereformeerd perspectief is niet het Europa van de geschiedenis.

Intrigerender is misschien nog de vergelijking van de eigen derde weg van de auteur met die van het klassieke christendom, dat het geloof niet sociologisch, maar theocentrisch opvatte. Daarin ging het precies om een niet dualistische confrontatie tussen de bestaande godsdienst en de bestaande samenleving. Heel het scheidingsdenken van hiernumaals en de bijzondere relevantie van het geloof voor het hiernumaals is modern (na-renaissancistisch).

Het komt mij voor dat een denken in termen van maatschappelijke wetmatigheden ons de tragedie van de christelijke godsdienst in Europa niet ontsluit en ook niet ontsluiten kan. Wel moeten we in het doordenken van dit raadsel de sociologische benadering verwerken, maar de huidige situatie van wat dr. Dekker de traditionele christelijke godsdienst noemt, is het specifieke resultaat van bijzondere ontwikkelingen. De afbraak van de traditionele christelijke godsdienst is

- 4). Dat is het thema van de hoofdstukken 8, 9 en 10, die een gedetailleerde overweging en een zorgvuldige uitwerking in de praktijk verdienen.
- 5). A.w., 131-133. Het thema van zondag 10 van de Heidelbergse Catechismus is: *God regeert* – 'Gott sitzt im Regimente' (Paul Gerhardt). Vergelijk Gezang 427, en vooral vers 5, in het *Liedboek voor de Kerken*. De andere pool is: In alles steekt vaderlijke zorg. In de toepassing van het moderne nuttigheidsbeginsel komt, tenslotte, het eveneens moderne determinisme om de hoek kijken (zie antwoord 28).

al vijf eeuwen geleden begonnen en wat ons treft, is eigenlijk vooral de vitaliteit van een wanhopig verscheurde kerk, die als zodanig niet eens meer zichzelf kan zijn. Wij worden nu geconfronteerd met een opeenstapeling van de consequenties van talloze rampzalige beslissingen in het verleden.

Evenmin als Reformatie en Nadere Reformatie ons een algemene toegang tot de secularisatie geven, bieden dat voor ons de emancipatoire ontwikkelingen van gereformeerden en rooms-katholieken in de periode tussen ± 1875 en ± 1950. Wat de schrijver '(traditionele) christelijke godsdienst' noemt, is het unieke resultaat van een unieke situatie in Nederland, namelijk die van een religieus-politieke verzuiling, die de christelijke spiritualiteit catastrofaal beschadigd heeft. Onze nationale problematiek in de godsdienst is de verlamming, die deze sociale politisering van kerk en godsdienst nù grootschalig veroorzaakt. Vergelijken we hiermee het superwetenschappelijke Oxford, dan ontdekken we daar een onvoorstelbaar vitale Kerk. Wie het vatten kan, vatte het!

4. de godsdienstige vraag

In het begin van mijn artikel heb ik gevraagd: Is dr. Dekkers goede boek over godsdienst ook godsdienstig? De lezer, dr. Dekker en ik lijken me allen zo modern, dat ik niet hoef uit te weiden over de reacties, die we op zo'n 'irrelevante' vraag mogen verwachten. Hoe kan iemand die in de godsdienstwijsbegeerte les geeft, zo kortzichtig voorbijzien aan het onderscheid tussen het wetenschappelijke *discours*, ook al is dat lichtvoetig, en het gebed of de preek? Dr. Dekker is

toch geen dominee? Ondergetekende is dat ook niet. Dàt is ook niet relevant. Wat is dat dan wel?

Beslissend is hoe God zich tegenover ons en onze samenleving opstelt, of we nu met godsdienst bezig zijn of niet, of we nu theoloog, priester of predikant zijn of niet. Is er een derde weg? Ja – de confrontatie van die godsdienst die Jezus van ons mag vragen en vergen, en onze moderne samenleving.

Hier gaat het niet om exclusief kritische vragen aan het adres van de auteur van *Oude wijn in nieuwe zakken*. Ze gelden evenzeer de schrijver van *Kennis en Noodzakelijkheid*⁶⁾. Wij zitten, evenals de al of niet gemiddelde lezer van *Christen Democratische Verkenningen*, in hetzelfde schuitje. Dit schuitje ziet er als volgt uit: dr. Dekkers boek beschrijft en analyseert het dilemma tussen de christelijke godsdienst en de moderne samenleving zó, dat het, spontaan en op aangrijpende wijze, juist dit dilemma van binnen-uit illustreert. *Oude wijn in nieuwe zakken* is zelf een treffend symptoom van het dilemma dat erin aan de orde gesteld wordt.

Waarom roept dit dilemma? Hendrik Kraemer schreef in 1945: 'De Kerk hunkert naar theologen, waarin profetisch en priesterlijk vuur gloeit, en naar profetische en priesterlijke mannen, die goede theologen zijn. Zonder dat komt ze althans in deze benarde periode van haar geschiedenis niet uit, maar om. In rustiger tijden is ze misschien met begaafde en knappe theologen voldoende geholpen. Nù is dat wis en zeker niet het geval'.⁷⁾ Nu, bijna veertig jaar later, raakt dit ons des te scherper, om het even

6). *Kennis en Noodzakelijkheid. Een kritische analyse van het absolute evidentialisme in wijsbegeerte en theologie*, Kampen 1981. Het zal de kritische lezer niet ontgaan dat ik hiermee in eigen vlees snijd. Vergelijk mijn 'Reformatie en metafysica', *Theologica Reformata* 26 (1983) 266-289, vooral 281-284.

7). *De roeping der Kerk ten aanzien van de wereld en van het Nederlandsche volk*, 's-Gravenhage, 1945, 81. Zie over Kraemer, taalgelcerde, zendingsman, theologie-hoogleraar en dienaar der (wereld)kerk, E. Jansen Schoonhoven, 'Kraemer, Hendrik', *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* I, Kampen, 1978, 104-111.

wat ons beroep of onze functie in de kerk is. Als onze godsdienst op het spel staat, staan we zelf op het spel.

Een uitvoerige analyse van de sociale economische structuren en de cultuurhistorische ontwikkelingen van *het* huwelijk is ongetwijfeld belangwekkend voor ons huwelijk. Maar als we spreken over een uitweg uit het dilemma, een derde weg, dan moeten we aan de gang gaan als minnaars en minnaressen, met de vlag van het huwelijk hoog in top. In de liefde en in de Kerk verraden we altijd onszelf, wat we ook zeggen. Godsdienstig toont zich ook wat we niet zeggen. Een Engelse journaliste interviewde eens een super-succesvolle Amerikaanse dominee, die duizenden in zijn dienst kreeg en een glazen kerk en 'tower of hope' voor meer dan een miljoen kon laten bouwen. Haar laatste vraag was: 'Do you not realise that it is not religious?' Maar het is ook niet voldoende om hiervoor op onze hode te zijn.

Willen de voortreffelijke analyses van dr. Dekker slagkracht en directe realiteitszin krijgen, dan moet er een transcendente inspiratie doorheen slaan. Wat de auteur traditionele godsdienst noemt, redt het niet. Deze kan noch zichzelf, noch de samenleving redden. Vreugdeloos stem ik dit toe. Willem Barnard dichtte eens: 'De christenheid ziet zo bleek. Ik ben bang dat ze sterft.' De nieuwe gestalte van de christelijke godsdienst is er niet. Deze kan ons dus evenmin redden. Voor dit zwarte gat houdt ook de derde weg op. De oude voedselvoorraden raken uitgeput, de nieuwe zijn er niet en het beschaafde advies van een redelijke rantsoenering helpt evenmin. De grote stilte valt in!

Ik signaleer dit alleen. Het zou ongodsdienstig zijn hier kritiek te spreken, behalve dan in die ene zin dat in deze situatie Godzelf ons allen – schrijver en elke lezer, recensent en niet-lezer – kritiseert en op de weegschaal van zijn eigen

belangstelling voor ons legt. Naar onze gewone, al te gewone maatstaven is het boek goed en dat geldt ook voor het derde deel, maar het kan pas gaan werken als er een draagvlak van God dienen onder komt. Anders blijft het een voortreffelijk zuurstofcircuit, dat één ding mist, namelijk de zuurstoffles waarop het aangesloten moet worden.

Voor christelijke organisaties zijn mijns inziens dit boek en deze problematiek van levensbelang. Wanneer we denken, dat we dit alles over verschillende aspecten van ons bestaan kunnen verdelen en dat we als het ware de situatie waarin Christus ons stelt en een beroep op ons doet, tussen haakjes kunnen zetten, dan maken we ons niet alleen schuldig aan een dualistische en onhoudbare (anti-)kerkelijkheid, maar we lopen dan ook met een wijde boog om de christelijke godsdienst van Jezus en zijn Kerk heen. Naast het onwezenlijke gebruik van de term 'kerk' treft bij dr. Dekker ook de afstandelijke behandeling van 'Lichaam van Christus'. Maar het is juist de dynamiek van Jezus in zijn eigen Lichaam, die de levensvoorwaarde en het bestaansrecht van onze godsdienst vormt.

De christelijke organisaties hebben nu in de huidige ontwikkeling van onze Noord-nederlandse cultuur nog veel kansen, die ze een belangrijke rol kunnen laten spelen, maar ze ook met een zware taak en een grote verantwoordelijkheid belasten. Ze zijn niet alleen ambivalent vanwege de al te menselijke bedreiging van de integriteit, die hier alleen in een volstreekte toewijding aan God-in-Jezus Christus bestaan kan, maar ook door de geestelijke concurrentie, waarmee ze de Kerk bedreigen. Velen zijn de *kerk* als een soort christelijke organisatie gaan opvatten en beleven. Sommigen adverteren met hun oecumenische karakter als een pre ten opzichte van de Kerk. Dit verschijnsel is meer dan een ingrijpende handicap, het verwondt de christelijke

godsdienst zelf. Hoe belangrijker de christelijke organisaties zijn, des te ambivalententer is haar positie en des te onduidelzinniger haar roeping voor de toekomst. In het bijzonder denk ik hier aan het CDA, het CNV en het christelijk onderwijs. Absolute goedkeuring en afkeuring kunnen we gevoeglijk achterwege laten. Wie zich daarin vermeit, zit hoog, droog en koud in een ivoren toren van trots, maar christelijke organisaties, die vanuit het oogpunt van Gods dienst aan ons decadent zijn, zijn een regelrechte ramp voor samenleving en cultuur. Wie dichtbij Jezus is, is dichtbij het Vuur. Met dit Vuur wil Hij ons allen zouten om te voorkomen dat we bederven. Er zijn nòg vele kansen voor kerk en christen in zijn organisaties, maar de christelijke bestuurders, die hiervan niet wakker lig-

gen, moeten hun organisatie terwille van de christelijke godsdienst in onze samenleving opheffen. Het alternatief is: 'Al wat ik doe, al wat ik wil, het is te zwak, te koud, maar sterk en vurig wordt de ziel wanneer zij U aanschouwt.'

(Gezang 446:4)

En als pendant klinkt dan: 'De aarde zelf is veel te klein, voor wie U waarlijk loven wil. Uw liefde is een groot geheim, zij vraagt geheel mijn hart en ziel.'

(Gezang 192:6)

- 202 **Column: De omgekeerde wereld op zijn kop**
door mr. Y.E.M.A. Timmerman-Buck
- 204 **Europese veiligheid in de tweede helft van de jaren '80**
door prof. mr. P.J. Teunissen
 In het begin van de jaren tachtig was sprake van een veelvoudige wereldcrisis: een politieke crisis tussen met name de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, een crisis in het wapenbeheersingsoverleg, in de wereld economie, de internationale organisaties, in de NAVO en het Warschau-pact. Deze crisis is nog niet overwonnen. Na een analyse van op de wereldveiligheid van invloed zijnde factoren gaat de schrijver na in hoeverre er reële perspectieven voor een veiligheidsbeleid voor West-Europa zijn.
- 213 **De recombinant-DNA-discussie**
door prof. dr. P. van Duijn
 Dr. E. Schroten heeft in het vorige nummer met een inleidend artikel de start gegeven van een reeks bijdragen over genetische technologie. Hoewel een aantal (erfelijke) ziekten door de resultaten van het recombinant-DNA-onderzoek bestreden kunnen worden, is de angst voor de risico's groot. Welke afwegingen dienen te worden gemaakt, teneinde te bewerkstelligen dat de nieuwe biotechnologie minder een gevaar en meer een zegen voor de mensheid zou kunnen zijn?
- 226 **Het CDA en de Europese maat**
Weergave van een gesprek tussen drs. B. Beumer, dr. Th. Kerstiëns, J. van Noord, mr. B. Pronk en mr. Y.M.C.T. van Rooy onder leiding van drs. A.M. Oostlander.
 Op 14 juni a.s. zullen de tweede rechtstreekse verkiezingen voor het Europese Parlement plaatsvinden. Over de problemen, maar ook over de waarde en de toekomst van de Europese Gemeenschap spreken een aantal christen-democraten met elkaar. Daarbij komen onder meer aan de orde de samenwerking tussen onze Europarlementariërs en onze Tweede Kamerfractie, het 'lobbyen' en de invloed van de Europese samenwerking op de politieke partijen zelf.
- 246 **Plaatsbepaling in een pluriforme samenleving**
door dr. H.E.S. Woldring
 De godsdienst, politiek en cultuur zijn naar de rand van de samenleving gedrongen. Dienen de kerken, christelijke organisaties en christenen persoonlijk genoeg te nemen met een plaats in de periferie? Aan deze thematiek is in dit blad reeds aandacht besteed door de heren Weiler (11/83), Van Peursen (3/84) en Boeckstijn (4/84). In dit nummer gaat de heer Woldring in op de vraag hoe de identiteit van het christen-zijn en van christelijke organisaties gestalte kan krijgen in onze cultuur.
- 255 **Ontwikkelingssamenwerking tussen zachte en harde krachten**
door dr. A.E. van Niekerk
 Onze ontwikkelingssamenwerking heeft tot doel de armoede te bestrijden en de economische zelfstandigheid van de derde-wereldlanden mede te bewerkstelligen. Een herbezinning op dit tweesporenbeleid is volgens de auteur noodzakelijk: de meeste ontwikkelingslanden vragen om een verzakelijking van de ontwikkelingssamenwerking. Een positief effect voor de Nederlandse economie gaat daarmee gepaard. Dit artikel levert een aanzet tot de discussie over een herijking van de ontwikkelingssamenwerking.
- 265 **Het Europese Parlement**
 Bespreking door L.J.J. Duijn van het boek 'Het Europese Parlement' van prof. dr. M.P.C.M. van Schendelen.

De omgekeerde wereld op zijn kop

Geboorte-aankondiging: 'Met vreugde geven wij kennis van de geboorte van de financiële onafhankelijkheid van de vrouw'.

Overlijdensbericht: 'Met diepe droefenis geven wij kennis van het overlijden van de doorwerking van onze christen-democratische visie op emancipatie'.

Steeds meer wordt een pleidooi gevoerd voor een door de overheid gewaarborgde financiële zelfstandigheid van met name die vrouwen, die afhankelijk zijn van het inkomen van hun levenspartner. Dit beroep op de overheid kan echter niet gedaan worden vanuit een christen-democratische visie op emancipatie: een geboorte-aankondiging als de bovenstaande zal dan ook gepaard gaan met vermeld overlijdensbericht. Niettemin zijn ook binnen het CDA mensen te vinden die voorstander zijn van financiële onafhankelijkheid van de vrouw, ongeacht of zij een verdienende partner heeft. Wat is hun motivering, en waarom past deze niet in het christen-democratisch denken?

De voorstanders van economische onafhankelijkheid redeneren, kort weergegeven, als volgt. De uitroep dat vrouwen slechts één rol hebben, de deegrol, en slechts één recht, het aanrecht, wordt eerder beschouwd als een humoristische uitlating dan als het duiden van een als schrijnend ervaren probleem. Ook vrouwen moeten middels het verrichten van betaalde arbeid hun talenten kunnen ontplooien. Een eigen inkomen voor de vrouw zal bovendien, mede door de maatschappelijke waardering van betaalde arbeid, haar gevoel van eigenwaarde vergroten hetgeen de relatie met haar levensgezel eerder zal versterken dan verzwakken. Meer participatie van de vrouw op de arbeidsmarkt moet derhalve worden bevorderd, zeker ten behoeve

van hen die financieel afhankelijk zijn van hun partner. De omstandigheid dat de vraag naar betaalde arbeid groter is – en voorlopig zal blijven – dan het aanbod, vormt hiervoor echter een belemmering. De overheid dient derhalve economische zelfstandigheid van vrouwen te garanderen. Met andere woorden: giroblauw hoort ook bij de vrouw.

Deze redenering ontmoet begrip, maar de verbazing over de weerstand tegen deze gedachtengang is eveneens merkwaardig. Diegenen, die consequent redeneren over financiële onafhankelijkheid, pleiten voor een arbeidsplicht, ook voor de vrouwen wier partner een inkomen heeft. Een arbeidsplicht impliceert immers een inkomen voor elk individu. (Een arbeidsplicht is overigens ook het impliciete gevolg van een thans in te voeren 25-urige werkweek, omdat het inkomen van de alleenverdiener ontoereikend is voor het levensonderhoud van alle gezinsleden.) Afgezien van de praktische maar daarom niet minder belangrijke vraag naar de financierbaarheid hiervan, stuiten we op de fundamentele vraag naar de zin van arbeid.

Terecht stelt de emancipatieresolutie van het CDA dat de zin van arbeid niet ligt in het verdienen van een inkomen. De dwang echter om met name die partners van alleenverdieners (mannen en vrouwen), die de zin van hun huiselijke arbeid en vrijwilligerswerk beleven, betaalde arbeid te doen verrichten, impliceert een onderwaardering van het werk waaraan zij hun energie besteden. Anders gesteld: zij, die hun ontplooiing vinden in huiselijke arbeid en het verzorgen en opvoeden van kinderen, doen en hebben het kennelijk 'niet goed genoeg'.

Ter versterking van hun argumentatie wijzen de voorstanders van een arbeidsplicht op de gevoelens van minderwaar-

digheid van vrouwen die tot hun ongenoegen geen betaalde arbeid verrichten. Reden om hen te vragen een gefundeerd oordeel te geven over het gevoel van eigenwaarde van huisvrouwen die tegen hun wil het etiket 'werkloos' opgeplakt krijgen en periodiek de weg naar het arbeidsbureau zullen moeten bewandelen. Het is immers geen fatalistische uiting doch slechts een feitelijke constatering als we stellen dat, ondanks hardnekkige pogingen om de werkloosheid te bestrijden, niet van vandaag op morgen iedereen de gelegenheid heeft betaalde arbeid te verrichten.

Ook kan een vraagteken geplaatst worden bij de vooronderstelling dat een eigen inkomen de financiële onafhankelijkheid van de verdienende partner bewerkstelligt. Betekent een eigen inkomen van bijvoorbeeld de gehuwde vrouw dat zij dit ook naar eigen inzicht kan aanwenden? Neen, we hoeven maar te denken aan die mannen of vrouwen, die thuis (populair gezegd) 'de broek aan hebben' en bepalen in welke mate en waaraan hun partner zijn/haar zelfverdiende geld mag besteden. Intermenselijke verhoudingen liggen buiten het bereik van overheidsingrijpen: formele financiële onafhankelijkheid garandeert derhalve niet dat deze ook inhoudelijk gestalte wordt gegeven.

Het verwijt dat ons verantwoordelijkheidsbegrip de keuzevrijheid van de vrouw beperkt, zo niet onmogelijk maakt, verdient derhalve een reactie. Onze politieke overtuiging duidt op de vrijheid tot mens-zijn, de vrijheid tot het maken van keuzen die ons leven verrijken juist omdat behalve ons eigen persoonje ook onze medemens ons leven beleeft. De vrijheid tot het kiezen voor een verantwoordelijk leven en dus samen-leven wordt die huisvrouwen ontgenomen, voor wie de zin van arbeid tot uiting komt in huiselijk of vrijwilligerswerk, maar die desondanks de betaalde ar-

mr. Y. E. M. A. Timmerman-Buck

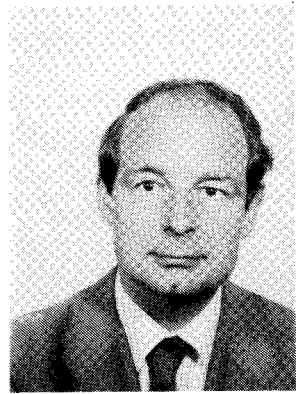
beidsmarkt worden opgejaagd. Ervan uitgaande dat emancipatie niets anders kan betekenen dan het tot recht komen als mens (man of vrouw, in zingevend emancipatiedenken is dat onderscheid niet van belang), is de conclusie onontkoombaar dat de consequentie van de idee van financiële onafhankelijkheid voor bepaalde groepen vrouwen anti-emancipatoire gevolgen heeft, en dus elitair is.

Ook de gedachte aan een basisinkomen strijdt met onze visie op de mens, omdat een pleidooi voor een basisinkomen een voorkeur impliceert voor afhankelijkheid van de overheid boven die van de medemens. De persoonlijke verantwoordelijkheid van mensen voor elkaar en de samenleving wordt immers overgenomen door de overheid, zonder dat men de kans krijgt uiting te geven aan de wil om eigen verantwoordelijkheid ten volle te dragen.

Wij maakten melding van een geboorteaankondiging en een overlijdensadvertentie. Het is een kwestie van leven of dood voor het CDA-emancipatiedenken of we er in slagen de omgekeerde wereld weer op zijn kop te zetten. De plicht tot het dragen van verantwoordelijkheid betekent een fundamenteel recht tot het kunnen maken van zinvolle, en daarom zingevende keuzen. Deze plicht is een voorrecht.

door prof. mr. P.J. Teunissen

Prof. mr. P.J. Teunissen is bijzonder hoogleraar in de sociologie van de internationale betrekkingen aan de R.U. te Groningen; hij is o.m. lid van de sectie Internationale Zaken van de Raad van Kerken in Nederland.

Europese Veiligheid in de tweede helft van de jaren '80

De crisis van de afgelopen jaren tussen Oost en West en binnen het Atlantisch bondgenootschap heeft in West-Europa een behoefte opgeroepen naar een meer eigen Westeuropees veiligheidsbeleid. Met name president Mitterrand van Frankrijk, de Europese Christen-Democraten en de Conservatieven willen West-Europa meer gewicht binnen de NAVO geven. Anderen, met name in socialistische kring, denken meer in de richting van een 'deelgenootschap in veiligheid' met de Oostelijke landen, dan wel aan een machtspolitieke neutralisatie van Europa als voorwaarde voor een hereniging van Oost- en West-Europa.

Onderstaande analyse tracht na te gaan in hoeverre er reële perspectieven voor een ander veiligheidsbeleid voor West-Europa zijn. Uitgangspunt is de vraag, in hoeverre de crisis nog zal aanhouden. Om deze vraag te beantwoorden moeten wij haar in een historisch perspectief plaatsen.

Sinds de oktober-revolutie van 1917 is de verhouding tussen de Westelijke wereld en de Sowjet-Unie tweeslachtig geweest. Aanvankelijk probeerde het Westen die revolutie ongedaan te maken. Daarna kwam er een bereidheid tot economische samenwerking. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwamen een militaire en ten dele ook een politieke samenwerking tot

stand. Na de oorlog werd al spoedig weer duidelijk dat beide zijden eigenlijk zeer tegengestelde opvattingen en belangen hadden. Wederzijds was er vrees dat de andere zijde de chaotische verhoudingen van na de oorlog zou gebruiken om zijn gebied en invloedssferen uit te breiden; de toenmalige situatie had wel iets gemeen met die van de afgelopen jaren. Er ontstonden conflicten om Iran, Duitsland, Griekenland, Korea, enz.. Het werd koude oorlog en soms hete. Beslissend voor de na-oorlogse verhoudingen was, dat de VS de voornaamste wereldmacht waren, in strategisch en economisch opzicht superieur aan heel de communistische wereld. De Amerikaanse economie was de basis van de wereld-

economie en van het herstel van West-Europa. De Amerikaanse macht was de voornaamste basis van de volkenrechts-ordening van na 1945. Amerika speelde een belangrijke rol bij de dekolonisatie en had de leiding in de Verenigde Naties. Deze situatie is geleidelijk maar grondig veranderd. De landen van de Derde Wereld wilden na het verkrijgen van de onafhankelijkheid een eigen weg in de wereldpolitiek gaan en zich tot eenzelfde niveau als de geïndustrialiseerde landen opwerken. Interne en externe factoren hebben dit streven echter aanzienlijk bemoeilijkt. De Derde Wereld is overwegend zwak en verdeeld gebleven. Dit heeft veel frustraties en spanningen opgevoerd in de internationale organisaties (VN, UNCTAD, UNESCO) en in het bijzonder tussen de landen van de Derde Wereld en de VS als belangrijkste Westelijke macht.

De Sowjet-Unie heeft vanaf de jaren '50 een verhouding van strategische gelijkheid tot de VS opgebouwd. Steeds meer wilde zij haar macht in alle delen van de wereld doen gevoelen.

De Cuba-crisis toonde de noodzaak van matiging aan en werd gevolgd door ontspanning. In 1969 begonnen de SALT-besprekingen, met het doel de strategische bewapeningswedloop tussen beide supermachten in te dammen en zo mogelijk tot ontwapening te komen, op basis van gelijkheid. Vooral van Amerikaanse zijde werd er naar gestreefd dit te doen in een kader van gemeenschappelijke gedragsregels voor beide landen. In mei 1972 kwam bij SALT I een beginselverklaring tot stand waarin beide zijden de gedachte van vreedzame coëxistentie onderschreven; zij zouden afzien van het behalen van eenzijdig voordeel en van riskante politiek. Een akkoord van 22 juni 1973 voorzag in urgente consultaties tussen VS en Sowjet-Unie bij dreigend gevaar van een atoomoorlog.

Het leek alsof nu een 'deelgenootschap

voor de veiligheid' tussen VS en Sowjet-Unie in opbouw was, maar de werkelijkheid was ingewikkelder. Het ging de VS er niet alleen om de kans op een kernoorlog in te perken, maar ook meer direct de Russische militaire en politieke macht. Tegelijk voerde de Amerikaanse regering een meer rivaliserende politiek door het uitspelen van de China-kaart (bezoek Nixon aan Peking) en het terugdringen van de Russische invloed uit het Midden-Oosten (Kissinger; akkoorden van Camp David).

De Sowjet-leiders wilden vooral de Amerikaanse bewapening beperken en een tegenwicht vinden tegen de Chinese dreiging. Voor het overige waren zij er van overtuigd dat de algehele krachtsverhouding (de zgn. correlation of forces) zich ten gunste van het socialisme zou blijven ontwikkelen. De Sowjet-Unie kon haar invloed uitbreiden in Indo-China en Afrika. Zij wilde door regionale veiligheids-systemen – o.m. voor Europa, het Midden-Oosten en Zuid-Oost Azië – haar invloed op de totale periferie van het Euraziatisch Continent versterken.

De VS en de Sowjet-Unie hadden slechts beperkte gemeenschappelijke belangen. Niettemin bereikten zij resultaten. De akkoorden van SALT I, het ontwerpverdrag van SALT II, de overeenkomsten over Duitsland en Berlijn, de slotacte van Helsinki. Vooral in Europa had de ontspanningspolitiek resultaat, omdat zij steun kreeg van de openbare mening in Oost- en West-Europa. Bovendien vormden de Bondsrepubliek en de EG met hun toenmalige economische kracht aantrekkelijke onderhandelingspartners voor de Oostelijke landen.

Crisis

Tegen het eind van de jaren '70 hoopten de problemen zich echter op en zij leidden eind 1979 snel tot een crisis: het optreden van de Sowjet-Unie in Afghanistan; de revolutie in Iran en de gijze-

lingsaffaire; het moderniseringsbesluit van de NAVO als antwoord op de militaire opbouw van het Warschau-pact (SS-20, luchtafweer); de niet-ratificatie van SALT II; de spanningen in Joegoslavië na de dood van Tito; de omwentelingen in Polen midden 1980. Aan Westelijke zijde werd gesproken van een 'crisisboog' reikend van Europa tot in Azië. Zowel Amerika als de Sowjet-Unie reageerden heftig. In de VS kwam onder leiding van Reagan een beweging op gang om de oude machtspositie van de VS te herstellen, door een liberalisering van de economie en herbewapening. Het wapenbeheersingsoverleg werd opgeschort. Maar al spoedig bleek dat Reagan de kracht van Amerika had overschat. De defensiepolitiek leidde tot een begrotingstekort dat rampzalig was voor de VS en de wereldeconomie. Er ontstonden heftige spanningen binnen de NAVO. De wereld was in een veelvoudige crisis terecht gekomen:

- een politieke crisis tussen Oost en West, in het bijzonder tussen Amerika en de Sowjet-Unie;
- een crisis in het wapenbeheersingsoverleg;
- een crisis in de wereldeconomie;
- een crisis in de internationale organisaties, met name in de VN;
- een crisis in NAVO en Warschau-pact.

De crisis in het Sowjet-systeem was voor Reagan reden te spreken over de spoedige ineenstorting van het communisme. Hij zag dit als een bevestiging van de juistheid van de democratische waarden en meende dat liberalisering in de communistische wereld onvermijdelijk waren. Maar de Sowjets zagen de crisis in het Westen, de Amerikaanse bewapeningsinspanningen en de problemen van de ontwikkelingslanden als een bevestiging van de juistheid van de marxistische analyse. Beide zijden verkeerden in grote

problemen, maar meenden wel het recept te hebben voor verbeteringen bij de ander. De verleiding was groot – soms te groot – om eigen zwaktes af te reageren op de zwaktes van de tegenpartij.

Het dieptepunt van de crisis lijkt inmiddels gepasseerd. De voorstellen van president Reagan van eind 1983 voor een 'strategic build down' betekenen een aanzienlijke matiging ten opzichte van zijn eerdere wapenbeheersingsvoorstellen. Volgens de jongste voorstellen mogen beide supermachten hun strategische kernbewapening wel moderniseren, maar onder de voorwaarde dat zij hun arsenaal tegelijk beperken. Voor elke nieuwe atoomkop moet een groter aantal bestaande worden weggenomen. De verminderingen mogen in belangrijke mate naar eigen inzicht worden doorgevoerd, maar het accent ligt wel op een verschuiving naar de kernwapens ter zee, d.w.z. meer nadruk op vergeldingscapaciteit dan op offensief bruikbare capaciteiten. De build down voorstellen houden een bevestiging in van de resultaten van SALT II en bieden een kader voor wat destijds 'SALT III' werd genoemd in zoverre zij beogen het aantal kernladingen per raket, het zgn. MIRVen, te beperken. De voorstellen zijn uitgewerkt op initiatief van de senatoren Cohen (Rep.) en Nunn (Dem.).¹⁾

In de VS, de Pacific en de Bondsrepubliek is sprake van een herstel van de industriële produktie. Dit beperkt de maatschappelijke en politieke instabiliteit in de Westelijke wereld.

De NAVO en het Warschau-pact hebben hun meest acute crisisproblemen onder controle. De NAVO heeft het moderniseringsbesluit door kunnen zetten; president Reagan heeft van het Congres goedkeuring gekregen voor de opstelling van 100 MX-raketten als tegenwicht tegen de

1) Alton Frye, *Strategic Build-Down: A Context for Restraint*, in: Foreign Affairs, Winter 1983/1984, pp. 293 t/m 317.

Russische SS-18 en SS-19. De invloed van de vredes- en antikernwapenbewegingen in het Westen is weggeëbd. Zowel de Amerikaanse regering als de Sowjet-leiders zijn er van overtuigd geraakt dat de crisis van de afgelopen jaren gevaarlijk was en dat matiging nodig is. In augustus 1983 hebben zij overeenstemming bereikt over een verbetering van de communicatielijnen tussen Washington en Moskou, ter voorkoming van oorlog. De Sowjet-Unie heeft ingestemd met controle door het Weense Atoombureau op haar civiele kernenergie, ter versterking van het non-proliferatieregime. De Westelijke kernwapenlanden hadden reeds met een dergelijke controle ingestemd. Alleen door gemeenschappelijk handelen kunnen Oost en West iets doen ter beperking van de proliferatieproblemen in het Midden-Oosten en Zuid-Azië.

De Sowjetleiders verkeren niet meer in de positie dat zij betrekkelijk eenzijdig kritiek uit kunnen oefenen op de VS. Zwart Zuidelijk Afrika heeft veel negatieve ervaringen opgedaan met de Russische en Cubaanse hulp en richt zich weer naar het Westen. In Afghanistan escaleert de gewapende strijd. Daarentegen heeft Reagan de banden tussen de VS en de Chinese Volksrepubliek nauwer kunnen aanhalen.

Vooruitzichten

De crisis is echter nog geenszins overwonnen; er blijven nog moeilijke problemen, ook op langere termijn. Het regime van SALT II kan na 1985 – volgens het ontwerpverdrag het jaar van mogelijke verdragsbeëindiging – eroderen. De VS hebben de Sowjet-Unie beschuldigd van schending van SALT door het bezit van teveel afweerradars en van operationele ruimtewapens, alsmede door het verborgen houden van de codes van signalen aan testraketten. Amerika heeft nog steeds minder strategische ra-

ketten dan volgens SALT II is toegestaan, de Sowjet-Unie heeft er meer, waarbij zich zich er op beroept dat SALT II niet is geratificeerd.

De Amerikaanse regering heeft nu aangekondigd dat zij na 1985 mogelijk het bij SALT II vastgestelde plafond van 1200 voor de meerkoppige raketten zal overschrijden, afhankelijk van de internationale situatie. Uitbouw van de vloot kan het aantal Amerikaanse meerkoppige kernraketten dan brengen op 1214. De Amerikaanse voorstellen voor een strategische build down zijn nog niet door de Sowjet-leiders aanvaard. Eén factor is dat de Russen Reagan niet willen helpen herkozen te worden. Minstens zo belangrijk is dat ook thans nog de vraag open blijft, op welke basis de VS en de Sowjet-Unie een machtsevenwicht vast moeten leggen. Moeten zij naar een strikt bilateraal evenwicht streven, dan wel naar een evenwicht waarin de Sowjet-Unie compensaties krijgt voor de kernwapens van Engeland, Frankrijk, China, enz., en voor regionale verschillen zoals de aanwezigheid van de VS in West-Europa. Dit probleem is zo oud als SALT zelf en kan in feite alleen door compromissen worden geregeld, waarbij beide supermachten een voldoende hoog niveau aan kernbewapening mogen houden. En de kleinere kernmachten moeten dan bereid zijn ook plafonds te aanvaarden. Ook in deze kwestie laten de build down voorstellen overigens meer ruimte voor flexibiliteit dan de vroegere Amerikaanse SALT II- en START-plannen.

De wedloop in de ruimte gaat door, totdat de VS en de Sowjet-Unie het voldoende eens kunnen worden over een alomvattend regime voor de strategische kernwapens. Dat zal echter niet op korte termijn het geval zijn, niet onder Reagan, noch onder een eventuele opvolger. Eigenlijk willen zowel de VS als de Sowjet-Unie enige middelen voor ruimte-af-

weer ter beschikking hebben: om hun politieke-besluitvormingscentra te beschermen, als bescherming tegen beperkte nucleaire 'incidenten' en om de kans op algehele uitschakeling te beperken. Bovendien willen beide zijden de ruimte exploreren voor industriële en wetenschappelijke doeleinden. Omstreeks de eeuwwisseling willen zij grote eenheden voor duurzaam menselijk verblijf in de ruimte gerealiseerd hebben. Bij dit alles komt onvermijdelijk militair bruikbare technologie ter beschikking.

Ondanks de tendensen naar herstel van de industriële produktie blijft het gevaar van een financiële crisis. De VS zijn het grootste debiteurland geworden. De vaste staatsschuld heeft er de 1000 miljard dollar al ruim overschreden. Daarnaast staan nog de lopende verplichtingen aan het buitenland. De gezamenlijke externe schuld van de ontwikkelingslanden bedraagt ruim 700 miljard dollar. Het Internationale Monetair Fonds is nu tot zijn uiterste capaciteiten belast. President Reagan durft zijn begrotingsbeleid te voeren vanwege de industriële en technologische kracht van Amerika, maar hij neemt nog steeds zware risico's. De tekorten op de Amerikaanse handelsbalans houden aan en dit kan tot meer protectionisme leiden. Dat zou de monetaire crisis kunnen ontketenen.

De economische wereldcrisis en de rivaliteit tussen de VS en de Sowjet-Unie hebben in de hand gewerkt dat de vraagstukken van armoede en gewapend geweld in de Derde Wereld veel moeilijker geworden zijn. In El Salvador wordt nu een haast uitzichtsloze strijd gevoerd, die ook naar de mening van Amerikaanse adviseurs nog wel tien tot twintig jaar kan duren. De Sowjets hebben zich vastgewerkt in Afghanistan. De strijd tussen Irak en Iran houdt aan. Zij is riskant voor Europa omdat zij vrij snel kan escaleren tot een conflict tussen VS en Sowjet-

Unie, als de Straat van Hormuz geblokkeerd zou raken.

Zowel de Atlantische alliantie als het Warschau-pact staan voor het probleem hoe de interne verhoudingen voor de toekomst te regelen. Aan beide zijden heeft zich in het bewustzijn van de mensen een zekere 'europisering van Europa' voltrokken. De Oostelijke landen willen meer ruimte voor eigen beleid en maatschappelijke hervormingen. West-Europa en de VS zijn zich gaan onderscheiden als varianten van democratie; de eerste meer geneigd tot een gemengde volkshuishouding, de tweede meer gericht op vrij ondernemerschap en behoud van de internationale machtspositie. Aan beide zijden in Europa is de bloksolidariteit beperkt door angst voor de bewapening en scepsis tegenover de supermachten. Als gevolg van de ontwikkeling van de communicatiemedia, van handel, van wetenschappelijke en andere uitwisselingen zijn de scheidslijnen tussen de communistische en de niet-communistische wereld minder scherp geworden. Er zijn processen van wederzijdse beïnvloeding op gang gekomen die niet meer kunnen worden teruggedraaid. In Oost-Europa zijn sterke gevoelens van historische verbondenheid met het Westen herleefd, en vooral aan Westeuropese zijde leeft de wens daarop positief te reageren. Dit roept in beide allianties interne spanningen op.

Wereldpolitieke rivaliteit

Tegen deze achtergronden moet de wereldpolitieke rivaliteit tussen beide supermachten gezien worden. Deze concentreert zich momenteel vooral op Centraal Amerika en op de periferie van het Euraziatisch continent. Deze laatste omvat West-Europa, het Midden-Oosten, Zuid-Azië, China en Indo-China en het Oostelijk deel van de Pacific, met inbegrip van Japan. Deze periferie, die voor de Sow-

jets het gebied direct voor hun grenzen is en die zij dus als invloedssfeer zien, omvat reeds meer dan de helft van de wereldbevolking en zal in de toekomst zeker de helft van de wereldeconomie uitmaken.

Hier zijn we dan weer bij het uitgangspunt terug. Een duidelijke wereldhegemonie heeft momenteel noch de VS, noch de Sowjet-Unie. Over een deelgenootschap voor de veiligheid hebben beide supermachten geen overeenstemming kunnen bereiken. Daarom zijn zij niet alleen ideologisch, maar vooral ook machtspolitiek in een scherpe rivaliteitsverhouding gekomen. De crisis van de afgelopen jaren is daar ten dele een gevolg van, ten dele heeft deze crisis zelf de rivaliteiten verscherpt.

Voor de Sowjets is deze situatie overigens niet geheel onverwachts ontstaan, al zijn zij misschien wel verrast geweest door de ernst van de crisis. Tijdens het 24e en het 25e partijcongres van de Communistische Partij van de Sowjet-Unie (1971, 1975) waren de Russische aanspraken op een wereldrol ten behoeve van ontwapening en de vooruitgang opnieuw vastgelegd. In 1976 schreef de Russische auteur Nikolai Lebedev het boek 'Een nieuwe fase in de internationale betrekkingen'. Daarin zette hij uiteen dat het kapitalisme in een crisis verkeerde als gevolg van spanningen tussen West-Europa en de VS en tussen de Westelijke kapitalistische landen en de ontwikkelingslanden. De Sowjet-Unie, nu op gelijke voet met de VS gekomen, zou moeten ijveren om wapenbeheersing tot stand te brengen ter voorkoming van een wereldoorlog en zich moeten inzetten voor een herziening van de internationale verhoudingen en sociale vooruitgang.²⁾ In 1981 preciseerde Henry Trofimenko deze gedachten met het oog op de competitie

tussen de VS en de Sowjet-Unie ten aanzien van de Derde Wereld. Trofimenko erkende wel beperkingen van de Russische macht, maar wees elke gedachte van een verdeling van de wereld in invloedssferen af. Overal waar zich tegenstellingen tussen imperialisme en anti-imperialisme zouden voordoen zou de Sowjet-Unie aan de zijde van het anti-imperialisme staan.)).

Beide supermachten zijn in de verleiding gekomen met alle middelen te rivaliseren: met hun economisch en wetenschappelijk potentieel, hun militaire sterkte, hun bondgenoten; in laatste instantie gaat het om een wedijver om de kracht en vitaliteit van hun politieke systeem. Beide zijden hebben daarbij misrekeningen gemaakt. De Amerikaanse regering heeft de irreële hoop gekoesterd dat zij de Sowjets door herbewapening en economische boycots op de knieën zou krijgen. Maar de Sowjets zijn juist door hun gecentraliseerde politieke systeem in staat enorme druk van buiten te weerstaan. De Sowjet-Unie beschikt in principe over zeer grote bronnen. Bovendien is een lek in boycots snel gevonden of gemaakt.

De Sowjet-leiding heeft zich verkeken op de kracht en dynamiek van de VS. Amerika kan op korte termijn zwak en verdeeld zijn, op lange termijn is het sterk. Meer dan de Europese samenlevingen kenmerkt het zich door pluriformiteit en een botsing van krachten. Revoluties als in Europa, door een geconcentreerde greep naar de macht, door één partij of politieke groepering, zijn er nauwelijks denkbaar. De verspreiding van macht, techniek en wetenschappelijke kennis maakt er een centraal geleide samenleving ondenkbaar. De VS zijn een land van technische revoluties en innovatie. De economie bevindt zich weer in een

2) N.I. Lebedev. *A New Stage in International Relations*. Pergamon Press, Oxford, 1976, 1978.

3) Henry Trofimenko: *The Third World and US-Soviet Competition: A Soviet View*, in: *Foreign Affairs*, Summer 1981, pp. 1021-1041.

opwaartse lijn; het optimisme is hervonden. Het is een blijk van realisme en van grote politieke betekenis dat de nieuwe Russische partijleider Tsjernenko in zijn rapport aan de partij, van eind april j.l., heeft benadrukt dat ondanks de huidige crisis de kracht van het kapitalisme nog lang niet is uitgeput.

Het eigenlijke probleem op lange termijn, hoe de wedijver tussen de VS en de Sowjet-Unie in vreedzamer banen te leiden, is hiermee echter nog niet opgelost en een oplossing ligt stellig nog niet binnen bereik. Het ontbreekt aan gemeenschappelijke concepties voor de wereldpolitieke verhoudingen. En het principe van vreedzame coëxistentie is ontoereikend zolang het beperkt blijft tot het terrein van de wapenbeheersing en het strikte voorkomen van oorlog tussen staten. Ook de wedijver tussen de politieke systemen moet worden beperkt, naar gemeenschappelijke regels van mensenrechten. Voor de Westelijke landen is een dergelijke benadering aanvaardbaar, zij het niet altijd zonder pijn en moeite. Voor de Sowjets, met hun machtsmonopolie van de partij, is het ten hoogste marginaal het geval.

Van de supermachten alleen kunnen de oplossingen dus niet komen. Dit is een reden te meer, waarom West-Europa en de landen van de Derde Wereld er toe bij moeten dragen om de oorzaken van instabiliteit in de internationale verhoudingen weg te nemen.

Europa

Uit bezorgdheid over de internationale situatie hebben de landen van Oost- en West-Europa aangedrongen op voortzetting van het Oost-Westoverleg, met name het veiligheidsoverleg te Stockholm en het overleg over troepenreducties te Wenen. De Amerikaanse regering heeft hier aan meegewerkt om de Europeanen te gerieven, maar zonder grote verwachtingen. Amerika is teleurgesteld over de

psychologische scheuren in de NAVO en richt zich op de Pacific en China.

De Sowjet-Unie heeft het overleg te Stockholm gebruikt om de VS te bekritisseren, hoewel zij zelf voortdurend de Zweedse territoriale wateren had geschonden. De Sowjet-leiders mikten op het totstandbrengen van een netwerk van overeenkomsten met West-Europa over het niet-inzetten van kernwapens, uitbreiding van de handel, enz. om de West-Europeanen ervan te overtuigen dat hun belangen meer liggen bij samenwerking met het Oosten dan bij orthodoxe trouw aan de NAVO. Het is wel de vraag in hoeverre dit zo blijft, want de Sowjets hebben ook onderkend dat het Oost-West-overleg door de Oosteuropese landen in vergaande mate gebruikt is als een middel om meer vrijheid voor eigen beleid en contacten met het Westen te krijgen.

Van groot belang is, of de aanstaande topconferentie van de COMECON tot een verharding van de blokdiscipline gaat leiden. Zo ja, dan worden ook de mogelijkheden van West-Europa voor een eigen Europees veiligheidsbeleid beperkt. Een andere vraag betreft de technologische wedloop tussen de VS en de Sowjet-Unie. Komt deze niet tot rust, dan wordt de betekenis van wapenbeheersingsoverleg voor het Europese gebied sterk gereduceerd. Beide supermachten blijven dan nieuwe wapens ontwikkelen en deze zullen ook hun intrede in Europa doen, hetzij het eerst aan NAVO-zijde, hetzij het eerst aan Russische zijde waarbij de NAVO antwoordt. Vervolgens is er de kwestie van het eigen industrialisatie- en technologiebeleid van de Gemeenschap. Wanneer West-Europa er niet spoedig in slaagt een eigen beleid op deze terreinen te ontwikkelen, zullen de grotere Westeuropese bedrijven aansluiting zoeken bij of opgekocht worden door Amerikaanse of Japanse bedrijven. Vooral een aansluiting op de

VS zal gevolgen hebben voor de Oost-West-verhoudingen in Europa. De Amerikaanse regering wil namelijk niet alleen de export van direct militair bruikbare technologie naar de Oostelijke landen verbieden, maar ook de export van technologie die militair bruikbaar kán zijn. West-Europa heeft in de afgelopen jaren de grootste moeite gehad de internationale ontwikkelingen bij te houden. In december 1973 verklaarde de Europese Raad te Kopenhagen vastberaden dat het de identiteit van de Europese Gemeenschap was bij te dragen tot de stabiliteit en meer gelijkheid en rechtvaardigheid in de internationale verhoudingen. In het recente ontwerp-verdrag voor een Europese Unie wordt dit in wat andere bewoordingen herhaald: de Unie moet dienen ter bevordering van de internationale veiligheid en van de harmonieuze en rechtvaardige ontwikkeling van alle volken.⁴⁾ Het zijn vrij loze bewoordingen zolang de middelen ontbreken om ze waar te maken. De recente topconferenties van de Gemeenschap hebben moeten dienen om een uiteenvallen van de Gemeenschap te voorkomen en zelfs dat beperkte doel is nog niet veilig gesteld. Meer eenheid van West-Europa is dus nodig. En deze kan niet tot stand komen zonder eenheid op de gebieden van veiligheid en defensie. Want daar hebben eigenlijk steeds de belangrijkste obstakels gelegen. De vraag blijft echter, in hoeverre die eenheid meer ruimte schept voor een veiligheidsbeleid dat afwijkt van dat van de VS.

Wanneer de landen van de Gemeenschap de eigen veiligheidsbelangen van West-Europa gaan definiëren en met één stem in de NAVO-Raad gaan spreken, zoals op 11 april j.l. door het Europese Parlement op voorstel van de christen-democraten gevraagd, dan zullen zij ontdekken dat het wat de NAVO betreft voorlo-

pig in de eerste plaats gaat om het realiseren van doelstellingen die al lang in het kader van het bondgenootschap verwerkt hadden moeten worden: de versterking van de conventionele kracht van de NAVO; het verwerven van een evenredig aandeel in de militaire productie, o.m. door het poolen van research en productiecapaciteit; het stroomlijnen van de infrastructuur van het bondgenootschap; het bereiken van eensgezindheid over de kernwapens en de nucleaire wapenbeheersing, met inbegrip van een beleid ten aanzien van de kernwapens van Engeland en Frankrijk. Vooral het laatste zal eerst op langere termijn aan de orde kunnen komen, waarbij ook de commando-structuur van het bondgenootschap ter sprake kan komen. Het lijkt vooralsnog onwaarschijnlijk dat de Westeuropese regeringen concluderen dat SACEUR een Westeuropese generaal zou moeten zijn, waarbij een Amerikaan secretaris-generaal van het bondgenootschap zou moeten worden.

Wat de bredere veiligheidspolitieke belangen betreft liggen de verschillen vooral op de volgende terreinen: het openhouden en ontwikkelen van de betrekkingen met Oost-Europa en de diplomatie ten opzichte van de Sowjet-Unie: minder kruistochtmentaliteit en meer begrip voor de geschiedenis en het levensritme van de Sowjet-Unie; meer bereidheid tot pragmatische samenwerking; meer bereidheid tot deelmaatregelen op het gebied van de wapenbeheersing. Hoe intensiever de rivaliteit tussen de VS en de Sowjet-Unie is, des te meer acht de Sowjet-Unie zich genoodzaakt haar militaire en politieke macht te ontvouwen. De landen van de periferie van het Euraziatisch continent hebben daar minder behoefte aan. Schrijver dezes wil de veronderstelling wagen dat de recente Chinese eis aan Reagan, tijdens zijn bezoek aan Peking,

4) Zie: Europees Parlement, *Ontwerp van Verdrag tot oprichting van de Europese Unie*, februari 1984, art. 9.

zich te matigen in zijn toon tegenover de Sowjet-Unie, mede op Westeuropees verzoek tot stand is gekomen. China en de EG voeren momenteel politieke consultaties.

Een Westeuropees belang is ook het matigen van de Amerikaans-Russische rivaliteit in de Derde Wereld. Alleen een sterkere Gemeenschap kan de middelen en invloed aanwenden die daartoe nodig zijn. Maar dan nog moet bedacht worden dat instellingen als het IMF en de Wereldbank een ervaring en middelen hebben opgebouwd die niet gemakkelijk te evenaren zijn.

Er zijn echter ook grenzen aan een Westeuropees veiligheidsbeleid. Afkoersen op een machtspolitieke neutralisatie van Europa, om een hereniging van Oost- en West-Europa mogelijk te maken, is niet realistisch. Een herenigd Europa of pan-Europa zou in economisch opzicht een grote mogendheid zijn. Zonder Amerikaanse bescherming zou deze een protectoraat van de Sowjet-Unie worden, gelet op de regionale Russische overmacht, ook maritiem. De VS zullen het niet zo ver laten komen; Frankrijk en Engeland zullen zich er eveneens tegen verzetten. Een Europees 'deelgenootschap in veiligheid', zoals gesuggereerd in het Palmerapport, is een achterhaalde gedachte. Het rapport dateert van vóór de opstelling van de INF-wapens in Europa, als antwoord op de Russische militaire opbouw. Het rapport staat ook op gespannen voet met de schendingen van de Zweedse territoriale wateren door de Sowjet-Unie. Bovendien is er veel te veel onzeker in de betrekkingen tussen Oost

en West dan dat West-Europa zich op het doel van een deelgenootschap zou kunnen vastleggen. Als de wereldwijde competitie tussen VS en Sowjet-Unie voortgaat, zal dat onvermijdelijk gevolgen hebben voor Europa. Een deelgenootschap in veiligheid met de Sowjet-Unie zou dan zeker onmogelijk zijn, want niets minder dan het einde van de NAVO. En een deelgenootschap met alleen Oost-Europa zou West-Europa voorgoed militair inferieur ten opzichte van de Sowjet-Unie houden, terwijl het voor de Sowjet-Unie om politieke redenen onaanvaardbaar zou kunnen zijn.

Overwegingen als deze brengen ons terug naar de logica van de brief van de oud-CDA-bewindslieden aan de Tweede-Kamerfractie van het CDA: wapenbeheersing in de substantiële zin van het woord kan alleen tot stand komen door akkoorden tussen de grote mogendheden. Het beleid van Nederland en West-Europa moet er op gericht zijn dergelijke akkoorden tot stand te helpen brengen. Dat kan alleen door een politiek die geen misverstand laat omtrent de loyaliteit ten opzichte van de alliantie waartoe men behoort en die tegelijk uit is op stabiliteit en matiging. Voor Nederland betekent dat nog steeds dat het ook bereid is mede te werken aan het NAVO-plaatsingsbesluit, dat het te Montebello opnieuw heeft onderschreven.

door prof. dr. P. van Duijn

Dr. P. van Duijn is hoogleraar in de histochemie aan de medische faculteit van de Leidse Universiteit. Hij was vice-voorzitter van de commissie die advies uitbracht over de maatschappelijke en ethische aspecten van recombinant-DNA-onderzoek (1983).

De recombinant-DNA-discussie

Motto: de Heer heeft vuur en water voor U neergezet: gij kunt uw hand uitstrekken naar wat ge verkiest (Jezus Sirach 15, v. 16.)

De internationale publieke discussie over recombinant-DNA is begonnen in 1973. In dat jaar schreven enkele Amerikaanse biowetenschappers een open brief aan het internationale vakblad *Science*. Hierin wezen ze op mogelijke gevolgen die dit soort onderzoek zou kunnen hebben voor de gezondheid van de onderzoeker. Als gevolg van deze actie stelde een commissie van de Amerikaanse Academie van Wetenschappen voor, om een bepaald soort recombinant-DNA-experimenten, namelijk die waarbij zou worden geprobeerd het DNA van ziekteverwekkende virussen te recombineren, voorlopig niet uit te voeren. Dit voorstel kreeg grote publiciteit. Het leidde in 1975 tot een internationale conferentie van biowetenschappers tezamen met enkele juristen en beleidsambtenaren. Op die conferentie werd besloten het recombinant-DNA-onderzoek wel door te zetten zij het, op vrijwillige basis, onder zekere restricties.

Vanaf die tijd kan men spreken van het recombinant-DNA-debat. Het kreeg in de internationale pers en in allerlei bestuursorganen veel aandacht. Ook in Nederland werden commissies in het leven geroepen om het recombinant-DNA-onderzoek te begeleiden. In 1981 stelde de regering een commissie in om te adviseren over de maatschappelijke en ethische aspecten van recombinant-DNA-onderzoek en mogelijke toepassingen ervan. Deze commissie, vanwege haar gevari-

eerde samenstelling ook wel 'Brede DNA Commissie' genoemd, bracht in augustus 1983 haar eindrapport uit. In dit rapport werd de historie en de huidige stand van zaken en de te verwachten ontwikkelingen op dit wetenschapsgebied geschetst. Ook werden enkele aanbevelingen gedaan over de mate waarin het onderzoek in de toekomst gereguleerd zou moeten worden¹⁾. Tijdens de werkzaamheden van deze commissie luwde zowel de internationale

1) *Recombinant-DNA, eindrapport van de commissie ter bestudering van de maatschappelijke en ethische aspecten van de werkzaamheden met erfelijkheidsmateriaal*. Staatsuitgeverij, 's Gravenhage, 1983.

als nationale aandacht voor de mogelijke gezondheidsrisico's sterk. De overgrote meerderheid van de deskundigen bleek er in toenemende mate van overtuigd dat de aanvankelijk veronderstelde gezondheids- en milieurisico's, zo al niet geheel afwezig, sterk overtrokken waren. Bovendien bleek dat er tot op heden geen enkel geval is gerapporteerd waarbij een onderzoeker enige gezondheidsschade opliep als gevolg van het uitvoeren van dit type onderzoek. Dit ondanks het feit dat sinds 1975 door duizenden onderzoekers overall ter wereld zeer vele DNA-recombinatie-experimenten zijn uitgevoerd. Ook van enige schadelijke invloed op het milieu is tot nu toe niets gebleken. Alvorens op de discussie van de laatste tien jaar in te gaan, is het voor een goed begrip van de verschillende aspecten van het DNA-onderzoek van belang iets van de voorgeschiedenis te schetsen. Die geschiedenis gaat terug tot in de vorige eeuw.

Voorgeschiedenis

Dat in levende organismen een stof, het desoxyribonucleïnezuur (DNA staat voor DeoxyNucleic Acid) aanwezig is, kwam in 1870 aan het licht door het werk van de Zwitserse chemicus Friedrich Miescher. Miescher ontdekte deze fosforrijke stof voor het eerst in de kernen van dode witte bloedcellen die hij verkreeg uit het pus van weggegooide hospitaalverbanden. Dit was, gezien de stand van de toenmalige medische wetenschap, een destijds rijkelijk voorhanden bron. Hij noemde de stof kernzuur oftewel nucleïnezuur, maar had geen idee over de functie van deze stof in de levensprocessen. Deze ontdekking van het DNA baarde weinig opzien. Eerst tegen het eind van zijn leven kreeg Miescher erkenning voor zijn werk, overigens niet vanwege zijn DNA-onderzoek (toen als een volstrekt oninteressante stof beschouwd), maar vanwege zijn aanbevelingen aan de Zwit-

serse regering het voedsel in gevangenis- en te verbeteren. De sterfte onder gevangenen was hoog als gevolg van wat we nu als vitaminetekorten beschouwen. Na Mieschers onderzoek bleef DNA langer dan een halve eeuw niet meer dan een van de vele stoffen waaruit levende organismen bestaan. Wat dit 'kernzuur' voor functie had, bleef volstrekt onduidelijk. Dat DNA iets met erfelijkheid te maken had, kwam eerst in 1944 aan het licht door proeven van de Amerikaanse bacterioloog Avery. Het gelukte deze onderzoeker DNA, dat men als substantie kan isoleren uit een bepaalde bacteriestam, over te dragen naar een andere bacteriestam, overigens op een nog ongeordende wijze. Als gevolg van deze overdracht veranderde de ontvangende bacterie in één van zijn erfelijke eigenschappen.

De volgende mijlpaal, in wat in feite een doorlopend verhaal is, was de opheldering van de structuur van het DNA. Deze bleek wonderwel te passen bij het doorgeven van erfelijke eigenschappen aan het nageslacht, of het nu een bacterie, een plant, een dier of een mens betreft. In 1953 publiceerden de Engelsman Crick en de Amerikaan Watson hun dubbel-helix structuurmodel van DNA-moleculen. Dit was een ontdekking van uitzonderlijk grote betekenis voor de biologie. Spoedig werd duidelijk dat de weg nu open lag om de moleculaire machinerie van levende cellen en de wijze waarop cellen zich vermenigvuldigen tot op hun moleculaire fundamente te doorgronden. Er volgde dan ook een, nog steeds wassende, stroom van publikaties en congressen over wat men de moleculaire biologie ging noemen.

Een volgende belangrijke fase was de ontdekking van de zogenaamde restrictie-enzymen. Die worden zo genoemd omdat ze in de natuur een restrictie opleggen aan het binnendringen van vreemd DNA in niet soortverwante bac-

teriën.

In het laboratorium bleken deze, uit bacteriën te isoleren, stoffen in staat de lange DNA-ketens op specifieke plaatsen door te kunnen knippen. Door de aan de structuur van het DNA inherente krachten en met behulp van andere enzymen bleek het mogelijk verschillende stukken dubbelstrengige DNA-moleculen weer in en uit elkaar te 'twijnen' (splicing). Bacteriën konden zo gebruikt worden om er stukken DNA van mens, dier, plant of virus in te laten vermenigvuldigen. Omdat het ingebouwde stukje DNA weer betrekkelijk gemakkelijk uit de bacteriën te isoleren was, konden de onderzoekers nu grote hoeveelheden van een specifiek onderdeel van de erfelijkheidsmaterie in handen krijgen.

Tegelijkertijd leidde deze vondst tot de mogelijkheid om bacteriën en schimmels in hun DNA en dus in hun erfelijke eigenschappen zo te veranderen, dat ze stoffen gingen produceren die ze van nature niet kunnen maken. Omdat bacteriën zich snel vermenigvuldigen, konden daardoor betrekkelijk snel relatief grote hoeveelheden fundamentele bouwstenen of uitscheidingsprodukten van levende cellen, door bacterie- of schimmelcultures worden geproduceerd. Daarmee was de recombinant-DNA-technologie geboren.

Tot aan dit moment speelde dit alles zich af in de sfeer van het fundamentele onderzoek. Het ging om het weten om te weten. Toen er eenmaal uitzicht op was dat men stoffen zoals insuline (tegen suikerziekte) of vaccins (voor het opwekken van antistoffen tegen infectieziekten) op grote schaal door bacteriën zou kunnen laten maken, kreeg uiteraard ook de industrie belangstelling. Perspectieven openden zich niet alleen voor de farmaceutische industrie, maar ook voor de landbouw en veeteelt, voor de voedselen genotmiddelenindustrie en voor de afvalverwerking.

Ongeveer tegelijkertijd deed zich in de sfeer van het fundamentele onderzoek een ontwikkeling voor, die sterk de publieke belangstelling trok en voor het eerst DNA-onderzoek tot krantennieuws maakte.

DNA komt niet alleen in bacteriën voor, maar het is ook het hoofdbestanddeel van sommige moleculair gesproken betrekkelijk eenvoudig gestructureerde deeltjes, de virussen. Virusdeeltjes kunnen zich evenals cellen vermenigvuldigen, maar kunnen dit alleen doen door levende cellen voor hun vermenigvuldiging in te schakelen. Recombinant-DNA-onderzoek met virussen was dus een voor de hand liggend thema om heel basaal onderzoek te beginnen over wat DNA in de cel precies doet. Virussen multipliceren hun DNA op analoge wijze als de verhoudingsgewijs veel complexere bacteriën en cellen van hogere organismen.

Sommige virusdeeltjes, mits in voldoende dosis ingespoten bij dieren, doen bij bepaalde diersoorten een kankergezwel ontstaan. Voor de onderzoeker werd duidelijk dat onderzoek naar de rol van het DNA van zo'n virus bij dit proces het inzicht in het ontstaan van kanker ook bij de mens zou kunnen vergroten.

Vandaar dat de Amerikaanse biochemicus Berg in het begin van de zeventiger jaren op de gedachte kwam het DNA van zo'n kankerverwekkend virus in bacteriën te gaan inbouwen en te gaan vermenigvuldigen om het zo in al z'n details te kunnen bestuderen. Dit in de hoop (die in het licht van het recente onderzoek, o.a. van Nederlandse onderzoeksgroepen in Rotterdam en Leiden gerechtvaardigd is gebleken) die stukjes DNA te ontdekken die een normale cel tot een kankercel maken.

Bij de bespreking van dit onderzoeksvoorstel op een congres werd de gedachte geopperd dat zo'n experiment misschien niet zonder gevaar zou kunnen zijn voor

de onderzoekers. Als een stukje DNA uit een bij dieren kankerverwekkend virus in het DNA van een bacterie wordt overgezet, zou deze veranderde bacterie mogelijk via de darmen in het bloed van de onderzoeker terecht kunnen komen. Daar zouden deze bacteriën hun DNA kunnen loslaten, dat dan misschien normale menselijke cellen tot kankercellen zou kunnen maken. Als die kankercellen in het lichaam zouden overleven zouden ze misschien het begin van een kankergezwell kunnen worden. Na de conferentie schreef Berg met enkele anderen een open brief aan het Amerikaanse natuurwetenschappelijke tijdschrift *Science*, met het voorstel proeven met recombinant-DNA van ziekteverwekkende virussen uit te stellen tot over deze vraag meer duidelijkheid was ontstaan.

Het recombinant-DNA debat

Als gevolg van deze open brief werd in 1975 in Asilomar de al eerder genoemde conferentie gehouden waaraan behalve biochemici enkele bacteriologen, virologen, juristen en gezondheidsambtenaren deelnamen. Deze conferentie kreeg wereldwijde publiciteit. De meerderheid van de op de conferentie aanwezigen, mogelijk onder invloed van de discussies over de toepassing van kernenergie, was van mening dat er bij sommige experimenten een potentieel gezondheidsrisico zou kunnen zijn. Men vond wel dat het onderzoek, zelfs met ziekteverwekkende virussen kon doorgaan, mits allerlei maatregelen van biologische en fysische aard werden genomen. Dit om het in theorie denkbare gevaar van het ontstaan van kanker of andere levensbedreigende infecties bij de experimentatoren met recombinant-DNA tegen te gaan. Een minderheid overwegend bestaande uit virologen, gesteund door de Nobelprijswinnaar Watson, betoogden dat zij dagelijks met ziekteverwekkende virussen werkten, dat

ze zich daartegen heel goed wisten te beschermen en dat recombinant-DNA daaraan niets principieels zou veranderen.

De conferentie en de daaropvolgende discussie in de media leidde niettemin tot het uitvaardigen door Amerikaanse gezondheidsautoriteiten van richtlijnen voor het verrichten van recombinant-DNA-onderzoek. Vele landen, waaronder Nederland, stelden eveneens commissies in, die richtlijnen voor DNA-recombinant-onderzoek opstelden. Moleculair-biologen en biochemici, nu tezamen met bacteriologen en virologen deden onder de genoemde voorzorgen vervolgens de nodige experimenten. Men kwam tot de overtuiging dat in de natuur het proces van de DNA-recombinatie aan de lopende band plaatsvindt en dat een bacterie waarvan een zeer klein deel van zijn DNA is veranderd, geen echt nieuwe soort is en bovendien als regel sterk verminderd levensvatbaar is.

Voor het overgrote deel van de recombinant-DNA-onderzoekers was de kous hiermee af²⁾. Het werken met gevaarlijke en besmettelijke virussen, zoals al sinds jaar en dag in vele ziekenhuizen en laboratoria gebeurde, moest uiteraard met de nodige voorzorgen blijven gebeuren, maar het recombinant-DNA-onderzoek, ook met virus-DNA, kon doorgaan, zij het aanvankelijk nog met strikte voorzorgen. Naarmate de tijd verstreek, het inzicht in de materie groeide en er zich bovendien in de praktijk geen enkele aanwijzing voordeed van ook maar enige schade aan mens of milieu door recombinant-DNA-onderzoek, werden de richtlijnen versoepeld. Mede als gevolg van de grote aandacht in Nederlandse media voor het recombinant-DNA-onderzoek heeft de Nederlandse overheid zich zeer terughoudend opgesteld en volgde ze de Amerikaanse richtlijnen steeds op veilige afstand. De Nederlandse richtlijnen heb-

2) B.D. Darres, *Along the road to Asilomar*. Nature 301, 543, 1983.

ben daardoor steeds behoord tot de strengste ter wereld. In landen als België en Frankrijk en de landen van het Oostblok is er vrijwel geen discussie in de publieke sfeer geweest en heeft het onderzoek vrijwel zonder beperking doorgang kunnen vinden. Nu in de VS en andere industrielanden de publieke voorlichting eenmaal twijfel heeft gezaaid over mogelijke risico's voor de gezondheid en voor het milieu, blijft deze twijfel latent aanwezig en is deze ook nu nog niet geheel weggeëbd.

Inmiddels heeft de discussie zich verplaatst naar een bredere context dan het gezondheidsrisico van recombinant-DNA-onderzoek alleen. In de laatste tien jaar zijn er technieken ontwikkeld om levende cellen met elkaar samen te voegen en uit elkaar te halen en gaat onze kennis en daardoor de potentiële manipuleerbaarheid van de moleculaire en cellulaire processen, met name de moleculen die ons afweersysteem maakt, met sprongen vooruit. In dit kader ontwikkelt zich een onoverzienbaar aantal mogelijkheden om DNA, en/of andere moleculen, en cellen op elkaar te laten inwerken. Deze ontwikkeling van wat men wel de 'nieuwe biologie' noemt, biedt grote mogelijkheden ons inzicht in het functioneren van cellen te vergroten en ook de mogelijkheid te experimenteren met allerlei onnatuurlijke combinaties van moleculen, cellen en celonderdelen. Deze nieuwe biologie zal naar te voorzien is op lange termijn leiden tot wat wellicht een biotechnologische revolutie genoemd kan worden. Als dit inderdaad het vooruitzicht is, dan is het begrijpelijk dat men dit onderzoek en deze technologie niet meer geïsoleerd kan bekijken. Bij de technologische toepassingen kunnen vrijwel alle facetten van het menselijk samenleven aan de orde komen. Men stuit naast natuurwetenschappelijke en technologische aspecten op filosofische, ethische, economische, sociologische zowel

als politieke factoren. Wat het recombinant-DNA-debat echter soms zo onvruchtbaar en frustrerend maakt, is dat men argumenten uit het ene en het andere veld zonder meer tegenover elkaar stelt. In het debat is de rol van de fundamentele onderzoekers beperkt. Het gaat niet aan, ook al deden ze de eerste ontdekkingen, ze om die reden schuldig te verklaren aan alles wat in de maatschappij met deze kennis daarna gebeurt. Als men het debat over de nieuwe biologie vergelijkt met een gerechtelijk proces, met het publiek als jury, zou men ze eerder de rol van getuigen moeten toebedelen dan die van aangeklaagden of van verdedigers. In het volgende wordt getracht enkele aspecten van het debat aan de orde te stellen.

Verschuivende probleemvelden

Zoals wel meer voorkomt bij kwesties waarbij zulke basale factoren als levensovertuiging, maatschappijbeschouwing en niet te vergeten eigen gezondheid in het geding zijn, kenmerkt ook het DNA-debat zich door veelal a priori ingenomen posities. Om eigen gelijk te blijven handhaven is het vrij gemakkelijk, al naar het uitkomt, de argumentatie te verschuiven naar een ander vlak. Van bezwaren tegen fundamenteel recombinant-DNA-onderzoek vanwege een mogelijk risico stapten (vaak zonder dit expliciet te maken) over op de maatschappelijke problemen rond de nieuwe biotechnologie. Beduchtigheid voor ongewenste biotechnologische ontwikkelingen concentreert zich vervolgens op een nieuw probleemveld, namelijk de toepassingen op menselijk DNA en de voortplantingscellen van de mens. Vandaar is het maar een kleine stap om de bezwaren tegen recombinant-DNA in een adem te noemen met visioenen van een Brave New World, waar mensen in reageerbuizen worden gekweekt en dictatoriaal geregeerd. In dat stadium is men rijp voor de gedachte: alle bioweten-

schappers de wereld uit, te beginnen in Nederland.

Hiermee is niet gezegd dat alle genoemde ontwikkelingen niet ergens met elkaar verband houden. Het debat wordt echter vrijwel onmogelijk als men bewust of onbewust deze probleemvelden niet wil onderscheiden en over deze zaken discussieert alsof ze noodzakelijk uit elkaar moeten volgen en alsof ze alle morgen voor de deur staan.

Dit soort generaliserende beschouwingen waaraan vele mediamakers zich bezondigen ontsieren ook in de academische wereld niet zelden het debat.

Gezondheidsrisico

Sinds de brief van Berg heeft het mogelijke gezondheidsrisico van recombinant-DNA-onderzoek voor de onderzoeker, en de mogelijke ongewenste gevolgen voor ons leefmilieu, veel aandacht gekregen. Vele factoren hebben daarbij een rol gespeeld. Een belangrijke oorzaak van de aanvankelijk alarmerende berichten lijkt mij dat men zich al te gemakkelijk heeft laten leiden door een analogie met het debat over de kernenergie.

Angst voor het nieuwe is een bekend verschijnsel. Ook de industriële revolutie met zijn stroom van ontdekkingen riep aanvankelijk weerstanden op. Niettemin zijn auto, vliegtuig, tv. etc. vrij snel aanvaard. Toch kan men deze zaken in een bepaald opzicht niet op een lijn stellen met kernenergie en DNA-onderzoek. Zowel bij de kernenergie als bij het DNA-onderzoek hebben we te maken met ontwikkelingen die voor het publiek veel minder zichtbaar zijn. Radioactieve straling is zelfs geheel onzichtbaar, terwijl wat zich afspeelt in de laboratoria waar DNA-onderzoek plaatsvindt grotendeels onzichtbaar is. Die onzichtbaarheid leidt tot onzekerheid en onzekerheid gecombineerd met wantrouwen leidt tot angst die soms panische vormen aan-

neemt³⁾.

Bij nadere beschouwing gaat de analogie tussen een gezondheidsrisico door stralingsschade en éénzelfde gevaar door recombinant-DNA echter niet op. Al sinds het begin van deze eeuw is bekend dat een hoge dosis radioactieve straling (er is altijd een basisniveau van natuurlijke straling) een aantoonbaar en soms ernstig effect heeft op levende organismen. Recombinant-DNA-onderzoek heeft tot op heden geen enkele besmetting of ziektegeval tot gevolg gehad. Bovendien verklaren vrijwel alle deskundigen dat zulke gevaren momenteel redelijkerwijs ook niet voorzienbaar zijn. Toch wordt hierdoor een diep gewortelde angst voor een plotseling opdoemend gevaar niet geheel weggenomen. De tegenvraag die dan ook in elk debat en door vrijwel elke verslaggever weer gesteld wordt: 'Er mag dan tot nu toe niets ernstigs gebeurd zijn, en de deskundigen voorzien dat ook niet, maar kunnen ze voor 100% uitsluiten dat er in de toekomst niet iets ernstigs zal gebeuren?'. Kan er bijvoorbeeld niet toch een omvangrijke epidemie uitbreken?

Het verlangen naar absolute zekerheid is wel begrijpelijk maar uiteraard in strijd met de realiteit van het leven. Redelijke zekerheid is het beste wat bereikbaar is. Men mag een bepaalde groep, in dit geval de recombinant-DNA-onderzoekers en biotechnologen, niet een eis opleggen die men aan geen enkele andere groep stelt. Dit zou tot rechtsongelijkheid leiden. Het is een goede zaak dat de ingenieurs van Rijkswaterstaat door dijkverzwaring het risico van een dijkdoorbraak zo klein mogelijk houden. Zou men de eis stellen 'nooit meer een slachtoffer van het water', dan leidt dit tot absurde consequenties.

Op de achtergrond van de risico-problematiek speelt de vraag van de relatie tussen de persoonsethiek en de sociale

3) P.B. Medawar, *The DNA scare, fear and DNA*. New York Review of Books 24, 243-249, October 1977.

ethiek. Vanuit de ethiek van de persoon kan men heel goed verdedigen dat zelfs maar één slachtoffer van het nieuwe recombinant-DNA-onderzoek al te veel zou zijn. Redeneert men vanuit sociaal-ethische premissen, met noties zoals het algemeen belang, dan is een dergelijke eis veel minder verdedigbaar. In de ongevallenstatistiek is het aantal slachtoffers, hoe ons gevoel zich ook daartegen verzet, mede bepalend voor ons oordeel over de ernst van het ongeval. Duizend doden bij een ramp ervaren we als erger dan tien. In tijden van oorlog treedt er zelfs in het ethisch beleven van de waarde van een mensenleven een soort sprongvariatie op. Miljoenen jonge onvervangbare unieke persoonlijkheden worden dan de dood ingejaagd, terwijl in vredestand voor de redding van één mens kosten noch moeiten worden gespaard. We hebben kennelijk geen consistente integrale ethiek die ons leert waar het juiste evenwicht in de ethische balans tussen individu en collectiviteit ligt⁴⁾. Gezien deze situatie is dan ook in het DNA-debat de weg vrij om enerzijds het ene mogelijke slachtoffer of anderzijds een zeker aanvaardbaar risicopercentage, dat niet nul is, als argument te gebruiken.

Een oneigenlijk gebruik van de gezondheids- en milieurisico's maken vakverenigingen als ze deze risico's breed blijven uitmeten om het opzetten van nieuwe biotechnologische industriële processen op recombinant-DNA-basis te blokkeren. Er is altijd wel een deskundige te vinden die de nadruk weet te leggen op nog ongebleven wetenschappelijke onzekerheden, ook al deelt het overgrote deel van de onderzoekers zijn mening niet. Dit wordt in het debat gemakkelijk versimpeld tot 'de wetenschappers en technologen varen eigenlijk volledig in de mist'. De feitelijke situatie is steeds dat er geen volledige zekerheid, maar ook geen volledige onzekerheid bestaat.

Nu het gezondheidsrisico voorlopig op de achtergrond is geraakt, heeft het recombinant-DNA-debat zich verplaatst naar de biotechnologie. Verwarrend is als men dezelfde term 'risico' gebruikt terwijl men in het ene geval het gezondheidsrisico bedoelt en in het andere geval het maatschappelijke risico, bijvoorbeeld in termen van werkloosheid of levenspeil. In Nederland zijn de industrie en de overheid zich bewust geworden dat zich in de biotechnologie belangrijke ontwikkelingen voordoen, die uiteraard niet zonder risico zijn. Mogelijkheden dienen zich aan voor de productie van nieuwe en goedkopere geneesmiddelen, van goedkopere voedingsmiddelen en voor een betere aanpak van zowel het energie- als het afvalprobleem. Innovatie om de Nederlandse positie op de wereldmarkt te verbeteren is hier het slagwoord. In deze fase aangekomen wordt de problematiek niet meer beheerst door wat er in het fundamentele onderzoek gebeurt, maar wordt dit onderzoek opgenomen in een maatschappelijk proces dat men de wetenschap-technologie-economie spiraal kan noemen. Deze drie in principe onafhankelijke activiteitsvelden beginnen elkaar zo krachtig te stimuleren dat het moeilijk wordt aan te geven welk veld domineert en welke specifieke aandrijfkrachten in elk van die velden werken. De spiraal begint ook in Nederland zichtbaar te worden. Via innovatienota's en gerichte geldstromen worden ook de universiteiten en hogescholen min of meer gedwongen hun wetenschapsbeleid op technologische toepassingen te richten. De naam van ZWO, de organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek, wordt veranderd in NWO, de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Dit om aan te geven dat de doelstelling meer gericht gaat worden op toegepast onderzoek en dat uiteraard weer in het bredere kader van stimule-

4) P. van Duijn, *Integrale ethiek, een verkenning*, Wending 30, 567-582, 1976.

ring van de Nederlandse economie. Dat dit proces vrijwel zonder protest verloopt, komt omdat ook hier heel basale en op zichzelf nobele motieven een rol spelen. Het gezonde, lange en comfortabele leven lokt. De arbeidsdrift moet bevredigd worden. Wapenproductie is nodig om te voldoen aan een echte of vermeende behoefte aan veiligheid, en schept tevens banen. In dit netwerk van belangen dat niet tot onze nationale grenzen beperkt blijft, wordt nu ook het fundamentele DNA-onderzoek ingesponnen. De persoonlijke politieke verantwoordelijkheid van de onderzoeker voor wat er met zijn, op weten gericht, onderzoek gaat gebeuren gaat hierbij verloren. Het proces is irreversibel. Miescher valt niet meer aan te spreken over de biotechnologie, evenmin als Einstein over de atoombom.

Sturen of bijsturen

Niettemin is het legitiem en verstandig zich af te vragen in hoeverre binnen de Nederlandse samenleving de technologische toepassingen van de wetenschap zo gestuurd kunnen worden dat ze althans zo weinig mogelijk onheil aanrichten. Dat ongeremde biotechnologie niet uitsluitend een zegen behoeft te zijn is buiten kijf. Gesproken wordt over het opzetten van onderzoekeffectrapportages (Technology Assessment). Te vaak wordt in globaliserende discussies over het probleem verondersteld dat dit soort afwegingen zich zouden afspelen in een situatie waarmee men een echte, dat wil zeggen vrije keuze heeft. De complexiteit en continuïteit van wat er nationaal en

internationaal gaande is wordt zo miskend. Van sturen te spreken is een illusie, op zijn best is, zelfs voor de overheid, slechts een beperkte mate van bijsturen mogelijk⁵). In de industriële sfeer zijn de mogelijkheden, vooral vanwege de internationale concurrentie, nog geringer. De vakverenigingen zouden vanuit hun ideologie wel anders willen, maar ook hier geven economische en werkgelegenheidsmotieven uiteindelijk veelal de doorslag. Ook de kerken doen pogingen vanuit hun evangelische opdracht de richting van de nieuwe biotechnologieën te beïnvloeden⁶). Zulke oproepen lijken me heel belangrijk, mits aan zulke ideële voorstellen een prijskaartje wordt gehangen, niet alleen in geld, maar ook in termen van verlies van comfort. Het afzien van allerlei aspecten van het goede leven.

Als men ethische uitspraken niet kan of wil concretiseren in economische of politieke maatregelen, ook als onze levensstijl daarbij in het geding is, vormen dit soort discussies eerder een gevaar doordat ze gaan fungeren als een alibi voor de ondertussen vrolijk voortmarcherende technologische ontwikkeling⁷). Voorlopig is er weinig van te zien dat de christelijke ethos daadwerkelijk de culturele ontwikkeling meestuurt⁸). Ook vanuit dit gezichtspunt komen we tot de conclusie dat de veel gehoorde uitspraak: 'De mens is nu in een stadium van zijn ontwikkeling gekomen, dat hij zijn eigen toekomst kan bepalen' meer een na te streven ideaal dan een realiteit weergeeft. De maakbaarheid van onze samenleving is minder groot dan velen denken en sommigen

5) P. van Duijn, Voordracht 'Maatschappelijke beoordeling van wetenschappelijk onderzoek'. In: *Serie achtergrondstudies van de Raad van Advies voor het wetenschapsbeleid*, no. 6. Staatsdrukkerij 's Gravenhage, 22-38, 1982.

6) *Manipulating Life, ethical issues in genetic engineering*. World Council of Churches, 1982.

7) P. van Duijn, *Natuurwetenschap, Theologie en Maatschappij*. Wending 33, 559-569, 1978.

8) A.G. Weiler, *Cultuur in de marge, over de verhouding van economie en samenleving, politiek, cultuur en godsdienst in de post-industriële maatschappij*. Christen Democratische Verkenningen 11, 556-564, 1983.

Genetische manipulatie met menselijke cellen

Genetische technologie met bacteriën is ver van ons bed, maar de zaak wordt anders als de bioloog en medicus ook menselijke voortplantingscellen bij zijn onderzoek gaat betrekken. Hier wordt geraakt aan de individuele menselijke waardigheid. Het is begrijpelijk dat er weerstand is om wat bij het vee kan, ook zonder meer bij de mens toe te passen. We moeten niettemin constateren dat er met menselijk sperma (sperma-banken) en menselijke eicellen (reageerbuis-baby's) ook in Nederland al veel gebeurt, zonder dat de betrokkenen, dat wil zeggen de donoren en ontvangers zowel als de biologen en medici, vinden dat ze hiermee iets ongeoorloofds doen. Het valt buiten het bestek van dit artikel om op onderzoek waar in eerste instantie niet met vrij DNA wordt geëxperimenteerd, maar levende cellen het onderzoeksobject vormen, dieper in te gaan. Men kan echter ook recombinant-DNA in menselijke cellen invoeren, zodat er een duidelijk verband tussen beide onderzoekvelden bestaat. Bovendien heeft de kennis die met bacteriën en virussen wordt opgedaan direct zijn weerslag op het onderzoek met plantaardige, dierlijke en menselijke cellen. Dat is niet verwonderlijk als we bedenken dat het doorgeven en tot uitdrukking brengen van de erfelijke informatie, in de hele natuur in principe op dezelfde manier verloopt. Er is weliswaar een belangrijk verschil in complexiteit als men bacteriën met cellen van hogere organismen vergelijkt, maar de grondprincipes waarmee cellen erfelijke informatie tot expressie laten komen zijn in hoge mate analoog. De verwevenheid van cellulair en moleculair onderzoek enerzijds en de betrekkelijk kleine verschillen tussen dierlijke en menselijke cellen hebben er al toe geleid dat de kennis, verworven bij bacteriën het in steeds sneller tempo mogelijk

maakt om plantaardig, dierlijk en menselijk DNA tot in details op zijn gecodeerde boodschap te onderzoeken. Men gaat nu met steeds grotere zekerheid vaststellen of er en zo ja welke afwijkingen in de 'normale' DNA-code aanwezig zijn. Galjaard formuleerde dit onlangs in een voordracht op een symposium van de Academie van Wetenschappen als volgt: 'Geef mij uw leucocyten (witte bloedcellen) en ik zal u zeggen wie gij zijt'. Ook komen er mogelijkheden in zicht om, althans voor bepaalde bloedziekten bij de mens, deze te genezen door inbrengen van normaal DNA.

Technisch zal wat bij muizen of koeien kan, op den duur ook bij mensen mogelijk zijn. Of op dit terrein alles wat *kan* ook *moet* is de grote vraag. Mag de maatschappij hier grenzen stellen ook als de betrokken vrouw of man zelf met de experimenten met haar of zijn cellen geen problemen heeft? Dit zijn belangrijke vragen, waar terecht diepgaand over gediscussieerd wordt. DNA-recombinatie is hier echter maar een facet.

Paus Johannes Paulus II, die aanvankelijk het recombinant-DNA-onderzoek had gekritiseerd, sprak onlangs (oktober 1982) voor een bijeenkomst van biologen, bijeengeroepen door de Pontificale Academie van Wetenschappen van het Vaticaan, zijn goedkeuring en steun uit voor gen-recombinatie mits het doel is: 'de toestand te verbeteren van diegenen die aangedaan zijn door chromosomaal bepaalde ziekten' omdat dit 'hoop biedt voor het grote aantal mensen dat aan deze ziekten lijdt'. Hij vervolgde: 'Ik heb geen reden om bevreesd te zijn voor die experimenten in de biologie, die uitgevoerd worden door wetenschappers die, zoals u, een diep respect hebben voor de menselijke persoon, omdat ik er zeker van ben dat ze zullen bijdragen aan het integrale welzijn van de mens. Anderzijds veroordeel ik, op de meest expliciete en formele wijze, experimentele

manipulatie met het menselijke embryo, omdat het menselijk wezen, vanaf de conceptie tot de dood, niet geëxploiteerd mag worden voor welk doel dan ook Ik prijs diegenen die pogingen doen met volledig respect voor de waardigheid en de vrijheid van de mens, richtlijnen en grenzen op te stellen voor experimenten met betrekking tot de mens.⁹⁾

Dit is een krachtige stellingname zowel in positieve als in negatieve zin, die niettemin bij concretisering, evenals dat bij het abortus-vraagstuk het geval is, ook onder christenen niet steeds tot eensgezinde opinies over wat mag en wat niet mag zal leiden. In Nederland worden deze vraagstukken onder meer bestudeerd door commissies uit de Gezondheidsraad. Ook de Brede DNA Commissie deed in haar advies aan de regering uitspraken over genetische diagnose en gen-therapie. In een ander artikel in deze reeks wordt op deze problematiek dieper ingegaan.

Brave New World

In het recombinant-DNA-debat valt vrijwel steeds, als de toepassing van genetische technologieën bij de mens ter sprake komt, de titel van de in 1932 door Aldous Huxley geschreven roman: 'Brave New World'¹⁰⁾. De term heeft een gevoelswaarde gekregen die staat voor al het griezelige en onmenselijke waar biologisch onderzoek al niet toe zou kunnen leiden. Huxley schetst in zijn boek, met alle literaire middelen waarover hij beschikt, een dictatoriaal geregeerde maatschappij, waarbij menselijke embryo's worden gekweekt, gemanipuleerd en gekloneerd tot slaven en heersers. Er is de drug soma waarmee iedereen zich in een toestand van gelukzaligheid kan brengen. Vanwege het contrast schetst Huxley bin-

nen deze Brave New World een reservaat waar nog wat mensen in de toestand leven zoals die vóór Ford, symbool van de industriële revolutie, heerste. In dat reservaat, een indianenkamp, heerst ziekte en angst voor boze geesten. Uit dat kamp ontsnapt één van de wilden naar de Brave New World. Hij werd daar geboren, maar werd naar het reservaat verbannen omdat hij niet uit een reageerbuis was gedecanteerd maar, o schande, gewoon uit een vrouw was geboren. Deze Savage voelt zich na zijn terugkeer naar zijn geboorteplaats in de Brave New World steeds ongelukkiger. De roman eindigt heel pessimistisch. De Savage weigert soma te gebruiken en ziet tenslotte geen andere uitweg voor zijn onvrede met de Brave New World dan zich op te hangen. Wat van deze roman bij de meeste lezers is blijven hangen is het verhaal van kinderen kweken in reageerbuisen en het slikken van de geluksdrug soma. Beide wekken een gevoel van afschuw op. Als je vandaag de dag een debat over biotechnologie meemaakt en iemand laat het woord 'Brave New World' vallen, dan heeft hij of zij het debat al half gewonnen, zo sterk is de gevoelslading van de titel van dit bijzonder knap gecomponeerde boek geworden.

Toch heeft ook Huxley, zoals hij later zelf aangeeft, teveel toegegeven aan zijn verlangen via de invloed van een dramatische inkleding zijn lezers te boeien. Tien jaar later schrijft Huxley in een voorwoord bij een nieuwe druk dat hij achteraf spijt heeft van de overheersende tendens die hij de roman heeft meegegeven. Het spijt hem dat hij de hoofdpersoon slechts de keus heeft gegeven uit twee uitersten, namelijk óf die van terug naar de natuur, zoals die in het reservaat

9) *Creating Life, a report on the social and ethical issues of genetic engineering with human beings, report of President's Commission for the study of ethical problems in medicine and biochemical and behavioural research.* For sale superintendent of Documents, U.S. Government Printing Office, Washington D.C. 20402, 1982. Page 56.

10) A. Huxley, *Brave New World*. Chatto and Windus, 1932. Penguin Books, 1972.

nog bewaard is gebleven óf een verblijf in de Brave New World met zijn kasteelsysteem waar de intelligente α -plus leiders de baas zijn. In het bewuste voorwoord, bij de uitgave van 1942 geeft hij aan dat hij de Savage zichzelf heeft laten doden vooral vanwege het dramatisch effect op de lezer. Hij schrijft: 'If I were to rewrite the book I would offer the savage a third alternative'. Ik zou, zo vervolgt Huxley, de wilde niet alleen hebben laten kiezen, zoals ik nu gedaan heb, tussen twee soorten krankzinnigheid. Tussen een dictatoriale kastenmaatschappij, vrij van ziekte en ongemak, óf een verblijf in het door ziekte en angst geplaagde indiaendorp in het reservaat. Als ik het boek zou herschrijven, zegt hij, zou ik de Savage een nieuwe maatschappij hebben laten stichten. Een wereld waar de wetenschap er is voor de mens, niet de mens voor de wetenschap, waarbij hij verwijst naar het woord van Jezus 'de Sabbat is gemaakt om de mens, en niet de mens om de Sabbat' (Marcus 2: 27).

In 1958 schreef Huxley een vervolg op zijn Brave New World: 'Brave New World Revisited'¹¹⁾. Hier vrijwel geen woord over menselijke embryo's in reageerbuizen en de effecten van de drug soma. Zijn tweede boek gaat over de politiek en is een doorlopend pleidooi voor het behoud van de menselijke vrijheid. Het gaat over de vraag hoe het kon gebeuren dat dictators als Hitler en Stalin aan de macht zijn gekomen. De boodschap van het tweede boek van Huxley is: hoe komen we tot een maatschappij waar de welvaart eerlijk is verdeeld en toch de persoonlijke vrijheid zo goed mogelijk behouden blijft. In een laatste gesprek tussen de wilde uit het reservaat en de wereldcontroleur van de Brave New World, uiteraard een super α , laat Huxley deze man, die stiekum Shakespeare en de Bijbel in zijn kast heeft, zeggen: Onze mooie nieuwe wereld is stabiel. 'De men-

sen zijn gelukkig want het komt niet voor, dat ze iets willen wat ze niet krijgen kunnen.' In de nieuwe wereld worden namelijk de hersenen van de uit de kweekflessen gedecanteerde babietjes voorgeprogrammeerd via steeds herhaalde zinnen die ze via luidsprekers onder hun kussentjes van jongsaf hebben aangehoord. Daardoor zeggen de β 's, die voor beroepen als vuilnisman en liftbediende zijn voorgeprogrammeerd: fijn dat ik een β ben en geen α . Ze zeggen dat niet alleen, ze menen het ook. De wereldcontroleur vervolgt: 'in de mooie nieuwe wereld is iedereen gelukkig, niemand wordt ziek'. Weliswaar sterven de mensen daar ook, maar ze worden als kind zo geconditioneerd dat ze de dood als natuurlijk ervaren, doordat men ze als kleuters langs stervenden voert. Geen opvoedingsproblemen en volledige seksuele vrijheid. Iedereen kan met iedereen naar bed. Als er iets misgaat is er altijd nog de drug soma, waardoor men in de geest buiten tijd en ruimte komt en volmaakt gelukkig is. Een prachtig vervangingsmiddel voor christendom en alcohol, zegt de wereldcontroleur. De wilde die beide werelden kent antwoordt: ik wil geen comfort, ik wil God, ik wil gedichten, ik wil gevaar, ik wil vrijheid, ik wil goedheid, ik wil zonde kunnen doen. De wereldcontroleur vraagt op zijn beurt: je wilt dus het recht hebben ongelukkig te zijn? Ja, zegt de Savage, ik wil het recht hebben om oud te worden, lelijk en impotent te zijn, het recht om syphylis en kanker te krijgen, het recht om te weinig te eten te hebben. In deze dialoog schetst Huxley de uitersten waarvoor we met de nieuwe technologieën die over ons gekomen zijn, zijn komen te staan. Een keus tussen een maatschappij van stabiliteit en geluk maar met een politiek systeem van dictatuur en manipulatie van de mens, of een maatschappij van grote individuele vrij-

11) A. Huxley, *Brave New World Revisited*. Harper 1958. Bantam 1960.

heid maar met ziekte, lijden en een open en gevaarlijke toekomst. In *Brave New World Revisited* hoopt Huxley dat er een tussenweg zal zijn waar er naast chaos, ook stabiliteit is. Een wereld die, ondanks onvermijdelijk lijden, ook geluk kent en zowel risico als zekerheid biedt.

Voorlichting

Vrijwel iedereen is het erover eens dat publieke voorlichting over wat er in de nieuwe biologie aan de hand is heel belangrijk is. Zonder kennis is sturen al helemaal onmogelijk. Toch moeten we bedenken dat een zeker realisme hier op zijn plaats is. Een discussie over de al of niet reële gezondheidsrisico's van recombinant-DNA, is al gauw buiten een kleine kring van microbiologen niet meer volledig inhoudelijk te beoordelen. Al spoedig komt men, zelfs als niet in dit onderdeel gespecialiseerde wetenschapper, in een situatie waar men aangewezen is op een zeker vertrouwen in de mening van anderen. Hieraan is de natuurwetenschapper in zijn vak gewend. De voortgang in de natuurwetenschap is van dit soort goed vertrouwen afhankelijk. Als bij de honderdduizenden openbaarmakingen van experimentele resultaten, die jaarlijks in de internationale wetenschappelijke media verschijnen, bewust bedrog niet een uitzondering maar regel was, dan was het met de vooruitgang van de natuurwetenschappen spoedig gedaan. Wel is het de plicht van de wetenschapper en vooral van de technoloog, om wanneer maatschappelijke gevolgen van experimenten voorzienbaar zijn, hierover het publiek zo objectief mogelijk in te lichten. Publikatie van dit voorlichtend werk mag niet door commerciële of militaire belangen verhinderd of vertraagd worden.

Grote verantwoordelijkheid ligt er bij de mediamakers. Zij zijn bij uitstek geroepen deze ontwikkeling kritisch te volgen.

Ook hier is vertrouwen, tot het tegendeel blijkt, de basis van het verkeer tussen mediamakers en wetenschappers en het publiek. Paniekzaaien op onjuiste gronden is even schadelijk als klakkeloos deskundigen napraten¹⁾). Het valt op dat zich rond recombinant-DNA een suggestief woordgebruik heeft ontwikkeld. Men spreekt over 'sleutelen aan de erfelijkheid' of soms over 'knutselen of manipuleren met de erfelijkheid'. Allemaal termen die een ongunstige ondertoon hebben. Een timmerman die maar wat knutselt, iemand die aan onze auto maar wat sleutelt en ook een financieel manipulator wekt ons vertrouwen niet. Een recente voorlichtingsbrochure van het Ministerie van Economische Zaken spreekt zelfs van 'fröbelen met erfelijk materiaal': infantieeler kan het niet¹²⁾). Wie deze termen gebruikt voor onderzoek dat bovendien voor gevaarlijk gehouden wordt, wekt alleen al daardoor angstgevoelens op.

In een zakelijke sfeer zou een evaluatie van de eventuele gevaren door de deskundigen de basis voor een politieke beslissing moeten zijn. Het blijft echter een onoplosbaar dilemma hoeveel gewicht men aan de meningen van de elkaar tegensprekende echte of vermeende deskundigen toekent. Om dit dilemma te ontgaan, ontkracht men soms alle meningen van deskundige wetenschappers door erop te wijzen dat hun oordeel gekleurd is door eigenbelang. Ook dit is geen weg die een oplossing biedt als men zich realiseert dat ook de andere deelnemers aan de discussie hun belangen hebben.

Niemand blijkt belangeloos. De onderzoeker wil zijn nieuwsgierigheid bevredigen en carrière maken, de industrieel wil zijn onderneming in stand houden en winst maken, de vakverenigingen willen meer zeggenschap over de werksituatie, de vrijgestelde maatschappijwetenschapper heeft er belang bij dat hoe dan ook de discussie doorgaat. In dit netwerk van

¹²⁾ *Projekt 1 technologiebeleid*. Publikatie Ministerie van Economische Zaken, februari 1984.

belangen moet de mediamaker zijn werk doen. Ook hij heeft een belang, namelijk de verkoopcijfers van zijn krant en de kijkcijfers van zijn programma. De zwaarste verantwoordelijkheid ligt uiteindelijk bij de beleidsmakers. Voor hen de moeilijke taak om binnen de smalle marges die het politieke bedrijf nu eenmaal kent, ook de nieuwe biotechno-

logie zo bij te sturen dat ze minder een gevaar en meer een zegen voor de mensheid zal kunnen zijn. Daarbij is idealisme even noodzakelijk als een open oog voor de realiteiten van deze wereld.

Op uitnodiging van de redactie zijn op 16 maart j.l. voor een gesprek bijeengekomen mevrouw mr. Y.M.C.T. van Rooy en de heren drs. B. Beumer, mr. Th. Kerstiëns, J. van Noord en mr. B. Pronk.

Aanleiding voor dit gesprek zijn de Europese verkiezingen, die op 14 juni a.s. zullen plaatsvinden. In het gesprek komen aan de orde de waarde, de problemen en de toekomst van de Europese Gemeenschap. Het gesprek wordt geleid door drs. A.M. Oostlander. Hij was als rapporteur van de Programcommissie door de Europese Volkspartij belast met de opstelling van het verkiezingsprogramma.

Het CDA en de Europese maat

Terugblik

OOSTLANDER: Dames en heren, wij spreken met elkaar over Europese politiek in het kader van de tweede rechtstreekse verkiezingen voor het Europese Parlement. Het politieke klimaat van 1984 is een ander dan dat tijdens de eerste rechtstreekse verkiezingen. Toen bestond er het aantrekkelijke van het nieuwe. Voor het eerst werden we geconfronteerd met een verkiezingsprogramma van een Europese federatie van christendemocratische partijen. Met dat beeld voor ogen kwam men naar de stembus. De kiezers zullen bij deze tweede verkiezingscampagne niet alleen willen weten wat onze plannen voor de toekomst zijn, maar ook wat er in de afgelopen periode is gebeurd en of het uitbrengen van hun stem zin heeft gehad.

Wapenfeiten

BEUMER: Het Europese Parlement heeft heel anders gefungeerd dan voorheen. In de eerste plaats is het een full-time parlement geworden dat organisatorisch is gaan werken als een normaal parlement. Het EP kan de vergelijking met de Tweede Kamer, die ik ken, op dat punt doorstaan. Dat is een verdienste, want er zijn natuurlijk taalproblemen en veel grotere culturele verschillen. Er zijn bovendien veel leden die nog nooit eer-

der in een parlement hebben gezeten. In de tweede plaats is de controle verbeterd. De Europese Commissie voelt zich veel meer op de huid gezeten door dit parlement; de wederzijdse contacten zijn groter; er is een apart vragenuur ingesteld, waar de Europese Commissie zich verantwoord kan. De Europese commissaris brengt, ook tussentijds, verslag uit. De relatie tussen Commissie en Raad is wat losser geworden omdat de Commissie dichterbij het Parlement is gaan staan. Het uitgavenbeleid van de Commissie wordt beter bekeken.

In de derde plaats is dit parlement een veel hardere begrotingspartner geworden. We hebben de begroting al eens verworpen en dat gaf een schok. We zijn soms gelden gaan blokkeren, waarbij we de uitgave ervan rechtstreeks bonden aan hernieuwde behandeling in en de definitieve toestemming van het parlement. In de vierde plaats heeft het parlement een aantal initiatieven genomen, o.a. terzake van de honger in de wereld, de mensenrechten, en ook institutionele initiatieven.

Het Parlement heeft bovendien prioriteiten in zijn werk aangebracht. Ik denk hierbij aan twee punten: het werkloosheidsvraagstuk en de ontwikkelingssamenwerking. Het is Lomé¹⁾ veel directer

¹⁾ Het samenwerkingsverdrag met, hoofdzakelijk Afrikaanse, ontwikkelingslanden (1975)

drs. Bouke Beumer is Euro-lijsttrekker van het CDA.

gaan volgen en gaan controleren wat daarmee gebeurt. De bedragen voor de jeugdwerkloosheid hebben we verdubbeld (van 1½ miljard naar 3 miljard).

We hebben verder door enkele onafhankelijke economen van uiteenlopende politieke achtergrond een economisch herstelplan laten opstellen waaruit we conclusies hebben getrokken welke we ook onder de aandacht brengen van de nationale regeringen. Herstel kan namelijk alleen maar op Europees niveau gebeuren. Dit rapport heeft er mede toe geleid dat het ESPRIT-programma²⁾ (terzake van de ontwikkeling van nieuwe technologische mogelijkheden in de Gemeenschap) nu werkelijk ook tot stand komt omdat uit het rapport overduidelijk bleek dat de Europese dimensie op dit vlak duidelijk een pluspunt oplevert. Wat betreft de honger in de wereld is veel gedaan aan verbetering van de controle op de kwaliteit van de voedselhulp, maar met name ook op de ontwikkeling van de eigen voedselproductie in de derde-wereldlanden. We hebben de budgettaire middelen voor ontwikkelingshulp duidelijk vergroot.

Het contact der parlementen

OOSTLANDER: Wat is daarvan nu op het nationale vlak te merken? Is over deze zaken een goede samenwerking tussen Europees Parlement en Tweede Kamer?

²⁾ Europees informatica-programma.

VAN NOORD: Die relatie beperkt zich tot informatie naar elkaar toe. Om aan te sluiten bij wat gezegd is over het program wat betreft de basistechnologie kan worden gezegd dat de meerdere activiteiten van het Europese Parlement een rol spelen bij de beoordeling van deze zaken door de nationale parlementen en de wijze waarop zij druk uitoefenen op het Ministerie van Economische Zaken. Wat betreft de jeugdwerkloosheid en arbeidsprogramma's moet worden gezegd dat de activiteiten van het Europese Parlement naar de Commissie toe voor ons niet goed uit de verf komen.

OOSTLANDER: Heb je als kamerlid nu last of gemak van het Europese Parlement?

VAN NOORD: Wat betreft de wetgeving spoort het niet goed met elkaar. Neem nu de diergeneesmiddelenwet. Daar heb je te maken met een ontwerp Europese richtlijn en wat zie je nu: dat de voortgang op Europees niveau maar moeilijk waarneembaar is, en dat heeft tot gevolg dat de nationale wetgeving wel genoodzaakt is om die wetgeving op nationale basis tot stand te laten komen, waardoor een verdere harmonisatie van de wetgeving op Europees niveau wordt gefrustreerd.

BEUMER: Ik zou hier nog een kanttekening bij willen maken. Landen die een verder ontwikkelde wetgeving hebben op bepaalde terreinen zullen van de wetgevende arbeid van het Europese Parlement en de Europese Gemeenschap niet zoveel merken, juist de landen echter die achtergebleven zijn, worden door die Europese richtlijnen wat opgeduwd.

VAN ROOY: Het is natuurlijk de taak van het Europese Parlement om de Commissie en de Raad op de nek te zitten en

de taak van de nationale parlementen om hun regeringen te pushen om verder te gaan. Het zou daarom goed zijn als er wat meer contact zou zijn tussen de nationale parlementen. Als er een Europese richtlijn in de maak is zouden bepaalde activiteiten in de nationale parlementen op dat terrein stil moeten liggen. Concreet geldt dat bijvoorbeeld voor Nederland voor de wetgeving terzake van de produktaansprakelijkheid waar een Europese Richtlijn in de maak is. Je moet dan natuurlijk wel zorgen dat er voortgang geboekt wordt bij de totstandkoming van de Europese richtlijnen. Het onderlinge overleg tussen de nationale parlementen, om druk uit te oefenen op de Raad van Ministers, is eigenlijk nog te mager. Men denkt te gemakkelijk: daar hebben we een Europees Parlement voor.

De vrienden van het Euro-parlement

KERSTIËNS: Vanuit de medefinancieringsorganisaties zou ik willen opmerken dat het Europese Parlement altijd een voorvechter is geweest voor het te onzer beschikking stellen van fondsen. In 1976 bestonden eigenlijk alleen in Nederland en Duitsland dat soort organisaties. Die financiering is opgezet en daarna is er voortdurend een ping-pong spel geweest: de Commissie stelt vast, de Raad zegt nee, of vermindert en het Parlement herstelt of voegt eraan toe. Dat is constant zo doorgegaan, dus onze beste vriend is het Europese Parlement. Maar wat nog veel interessanter is, en daar wil ik even de aandacht op vestigen, is dat, sinds het Europese Parlement zich met ontwikkelingsamenwerking is gaan bemoeien, in ieder land een medefinancieringsorganisatie is ontstaan; ook ten behoeve van de nationale ontwikkelingsamenwerking. Als je de studies van de

OECD leest, dan zie je dat nu iedere regering deze kanalen benut.

OOSTLANDER: Iets dergelijks is natuurlijk ook voorgekomen op het gebied van de medezeggenschap van de werknemers in de bedrijven, waarbij bepaald christen-democratisch gedachtengoed, dat eerst in Duitsland ontwikkeld was, langzamerhand overal doordringt.

PRONK: Jammer, juist op dit gebied heb ik wel enige kritiek. De Europese Commissie had terzake van de medezeggenschap een versie bedacht in de zin van de Vredeling-richtlijn³⁾, die in deze periode in het Parlement aan de orde is geweest; het resultaat is echter niet onverdeeld gunstig. Hoewel er veel meer werknemers in de Gemeenschap zijn dan werkgevers, hebben die werkgevers driemaal zoveel invloed gehad. Het voorstel van de Commissie is in aanzienlijke mate gemendeerd en zelfs niet altijd in technisch gunstige zin. Het voorstel dat nu voor de Raad ligt is toch minder verstrekkend dan dat wat er eerst lag. Dit komt niet zo zeer door de Nederlandse afgevaardigden in het Parlement, maar wel door sommige andere leden, ook van de EVP. Het tweede punt is het landbouwbeleid. De moeilijkheden waar we nu mee zitten zijn naar mijn stellige overtuiging voor een gedeelte mede de schuld van het Europese Parlement. Ik zit zelf in het Sociaal-Economisch Comité⁴⁾ dat zoveel mogelijk de voorstellen van de Commissie tracht te volgen. Maar dan kwam het Parlement en zette er weer 10% bovenop. De meest merkwaardige verhogingen; de Raad ging dan tussen het Parlement en de Commissie in zitten, zodat verhogingen tot stand zijn gekomen die toen goed leken, maar waar we nu hele grote moeilijkheden mee krijgen en waar

³⁾ Europese wet ten bate van de medezeggenschap in (transnationale) ondernemingen.

⁴⁾ Adviserend orgaan van de E.G. waarin de vertegenwoordigers van de sociale partners over het te voeren beleid beraadslagen.

de boeren eigenlijk heel zwaar voor moeten betalen. Met name de Landbouwcommissie van het Parlement is soms ver uitgegaan boven de budgettaire mogelijkheden; dat is onvoldoende gecorrigeerd door de plenaire vergadering en dat heeft mede bijgedragen tot de problemen die we nu hebben.

Europa en de lobbies

VAN ROOY: Van werkgeverskant wordt heel anders tegen het Europese Parlement aangekeken dan voor de rechtstreekse verkiezingen. Er is nu een speciale man aangesteld binnen het UNICE⁵⁾, om de contacten met het Parlement te onderhouden. Hij rapporteert regelmatig aan de bij UNICE aangesloten nationale werkgeversorganisaties over wat zich in het Europese Parlement afspeelt. Wat dat betreft kun je de organisaties van werkgevers wel toegeven dat zij een fijne neus hebben voor waar de macht ligt. Over die Vredeling-richtlijn, denk ik trouwens toch iets anders dan Bartho. Het is de verantwoordelijkheid van de organisaties om te lobbyen bij het Europese Parlement. In Brussel wordt dat in het algemeen als normaler gezien dan hier in Nederland gebruikelijk is. Het is de verantwoordelijkheid van de parlementariërs wat zij met die adviezen doen.

Ik denk dat de christen-democraten in het Europese Parlement inzake die Vredeling-richtlijn toch een heel realistische middenweg hebben gevolgd en dan praat ik zeker niet als UNICE-vertegenwoordiger, want daar lag het oordeel zeker niet zo. Daar vinden ze het allemaal nog veel te ver gaan. Wat het lobbyen betreft, dat blijkt ook uit het boekje van Van Schendelen⁶⁾ wel, heeft de landbouw een heel zwaar gewicht in het Europese Parlement. Het gevaar bestaat dat het Europe-

mr. Thom Kerstiëns is directeur buitenlandse betrekkingen van CE-BEMO, de katholieke medefinancieringsorganisatie belast met ontwikkelingswerk. Hij is voorzitter van de werkgroep Europa van de CDA-commissie Buitenland.

se Parlement door het effect van dat lobbyen een deel van zijn geloofwaardigheid verliest. Ten aanzien van de landbouw is er niet altijd een evenwichtig financieel-economisch beleid gevoerd.

OOSTLANDER: Wat denkt de landbouwspecialist in het Nederlandse Parlement hiervan?

VAN NOORD: Ik constateer dat het Europese Parlement goede contacten heeft gehad met de landbouworganisaties, de COPA⁷⁾. Maar het is niet zo dat het Europese Parlement in alle gevallen de landbouwvragen heeft gevolgd. Zij zijn daar zelfs wel eens bovenuit gegaan.

OOSTLANDER: Boven de landbouwvragen uit?

VAN NOORD: Ja, meer dan eens. Je kunt overigens het EP niet verwijten dat het niet realistisch heeft gehandeld, want het heeft moeten vaststellen dat er maar één terrein is waar een voluit Europees beleid gevoerd wordt, namelijk het landbouwbeleid. Tevens heeft het parlement ervoor gepleit dat de middelen zouden worden verruimd voor andere terreinen: sociaal beleid, regionaal beleid en vervoersbeleid. De taak van het parlement zou zodoende worden verbreed. Het EP is wel vaak gewaarschuwd tegen voort-

⁵⁾ Europees verband van werkgeversorganisaties.

⁶⁾ Zie de boekbespreking in dit nummer.

⁷⁾ Europees verband van landbouworganisaties.

zetting van het huidige beleid, maar de beslissingen van de Raad zijn veel meer politiek van aard geweest dan economisch. Op zichzelf is dat verklaarbaar omdat de tegenstellingen binnen de Europese Gemeenschap en met name de verschillen in de structuur van de landbouwbedrijven enorm groot zijn. De fout zit niet in een overdreven nadruk op de belangen van de landbouw, maar in het ontbreken van een aanvullend beleid. Daardoor was het noodzakelijk om de economische achtergrond van het landbouwbeleid te vermengen met een stuk sociaal beleid.

BEUMER: Het Europese Parlement had wel eens wat tijdiger kunnen reageren door het tegengaan van overschotten, van overproducties, die de Gemeenschap een hele hoop geld kosten. We zien een toenemende concurrentie op de wereldmarkt en die is teveel genegeerd. Ik er-vaar ook dat de organisaties, en de boeren zelf, het een zeer begrijpelijke zaak vinden dat het systeem dat tot heden bestaat, waarin je ongeacht de hoeveelheid die je produceert toch altijd subsidies en interventieprijzen krijgt, nu verdwijnt. Zij zeggen wel dat je dan de consequenties moet trekken voor het prijsniveau en dat vind ik ook weer redelijk met het oog op het verschaffen van een redelijk inkomen voor de boeren.

KERSTIËNS: Ik wil ingaan op dat lobbyen, want dat lijkt me typisch een zaak voor een jeugdig, nieuw parlement. We hebben een paar parlementariërs benoemd, waarvan sommige routiniers zijn, maar een aantal anderen niet. Die zijn gaan drijven in Straatsburg zonder al teveel te weten, zonder enige ondersteuning van staven, in een hele zwakke structuur. Zij staan natuurlijk open voor redeneringen, die lobbyisten aandragen. Die hebben gewoon een stuk technische know-how, of het nu om landbouw gaat,

of over medezeggenschap of weet ik wat meer. Het is een zwak punt dat de lobbyisten het daar gemakkelijk hebben gehad. Als je met een redelijk verhaal kwam dan kon je die mensen winnen. Als je toch iets moet zeggen en iemand levert jou een redelijk verhaal, dan zul je daarvoor openstaan. Dat is misschien een van de grondslagen geweest van de overwaardering van landbouw.

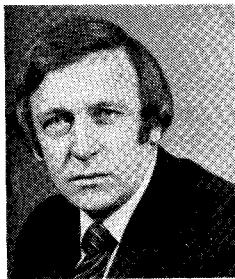
OOSTLANDER: Dat sluit aan bij de uitspraak van Bartho, namelijk dat de vakbeweging niet zo goed gelobbyd heeft; maar dat heeft waarschijnlijk ook te maken met het ontbreken van eigen partijachterban, met zijn controle en zijn eigen principiële koers; misschien heeft de delegatie zo iets wel gemist.

De vakbeweging

PRONK: De vakbeweging is hier inderdaad niet altijd effectief genoeg geweest. Het probleem met lobbyen is dat je daar een heel apparaat voor nodig hebt. Je moet er voortdurend bij zijn. Het gevaar is dan, zoals je in de Verenigde Staten ziet, dat naarmate de lobby kapitaalkrachtiger is, zijn invloed groter is. Meestal staan die lobby's voor een zeer beperkt belang. Daardoor krijg je driehonderd deelpolitiekjes. Bovendien wordt de invloed van de kiezers dan achtergesteld, want 3.000 kiezers zijn minder kapitaalkrachtig dan één grote firma. De effectiviteit van een lobby hangt ook samen met het feit dat men zich soms maar op één punt concentreert, terwijl een vakbeweging natuurlijk een bredere belangenbehartiging kent.

OOSTLANDER: Heeft het ook niet te maken met de eensgezindheid, waarmee je optreedt? Het gebrek daaraan veroorzaakt bijvoorbeeld ook het geringe aanzien van het Sociaal-Economisch Comité.

PRONK: Ja, de meeste vakorganisaties

Jan van Noord is lid van de Tweede Kamer (landbouwspecialist).

interresseren zich het meest voor problemen die op nationaal niveau liggen en dat beperkt wel eens de mogelijkheden. Niet te ontkennen is dat er verschillen zijn, maar deze verschillen worden meestal in goed overleg opgelost. Wat dat betreft is het een wonder dat de COPA zo effectief reageert.

BEUMER: Ja, maar dat komt natuurlijk ook omdat landbouwbeleid verdragsmatig vastligt. Ik wil ook nog even ingaan op de medezeggenschapskwestie, waarover Bartho het had. Heeft het Europese Parlement nu de werkgevers gevolgd? Nee, want dan was de Vredeling-Davignon richtlijn er nooit gekomen; we hebben ook niet de vakbeweging gevolgd, zoals de Commissie deed, want er is een andere richtlijn uitgekomen. Tegen de werkgevers hebben we gezegd dat ze hoog of laag kunnen springen, maar dat hier een ons aansprekend recht aan de orde is waarvoor wij een richtlijn maken. Toen kregen we te maken met twee problemen.

Ten eerste de totaal verschillende tradities ten aanzien van de invloed van de werknemers in de verschillende landen. In Engeland loopt het via vakbewegingsmensen die fundamenteel uitgaan van de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid. Voor Italië geldt dat ook. Ook de christelijke vakbeweging is daar zeer benauwd voor institutioneel overleg met de werkgevers. In Nederland en West-Duitsland

⁸⁾ Brits lid van de Commissie voor o.a. werkgelegenheid en sociale zaken.

bestaan daarentegen samenwerkingsmodellen. Je kon niet de grote stap maken die de Commissie wilde, want dan hadden we de consensus in het Parlement verloren.

Verder was de voorgestelde regeling niet zo erg praktisch. We hebben als Nederlanders zeer hard gevochten in onze fractie om meer te bereiken dan wat nu op tafel ligt. Maar op deze basis kunnen we in elk geval verder bouwen. En wat gebeurt er: ik zie dat nu de Engelse vakbeweging zich beroept op haar recht op informatie conform de Vredeling-Davignon richtlijn om zo aan medezeggenschap gestalte te geven.

PRONK: Wat ik het meest moeilijke vond van het optreden van het Europese Parlement, en dat is het belangrijkste verschil tussen het uiteindelijke Commissievoorstel en datgene wat er in het Europese Parlement komt, dat betreft één amendement dat door het Europese Parlement is aangenomen. Dat hield in dat op grond van de richtlijn automatisch verkiezingen hadden moeten plaatsvinden in elke onderneming in Europa en dus ook in Engeland. Nu zouden die verkiezingen totaal strijdig zijn geweest met alles wat in Engeland is gegroeid op het gebied van arbeidsverhoudingen sinds de 19e eeuw. Dat was gewoon dynamiet onder de richtlijn. Die richtlijn zou, als dat amendement was doorgegaan, in Engeland gewoon niet toe te passen zijn geweest. Overigens waren werkgevers en werknemers in Engeland het daarover hardgrondig met elkaar eens. Ze zijn samen naar de Engelse regering gegaan om te zeggen dat dat vooral niet moest gebeuren. Om die reden zijn we vanuit Nederland ook naar de Commissie gegaan en aangezien Richard⁸⁾ als Engelsman wat meer gevoelig was voor deze zaken, is dit amendement door de Commissie uit de richtlijn verwij-

BEUMER: Maar je moet wel bedenken dat juist deze reden, de aanvaarding van het amendement, het mogelijk maakte de Britse conservatieven mee te krijgen. En dat was nodig, omdat de socialisten niet in staat waren om de behandeling mee te maken. Daarna hebben we oogluikend toegelaten dat de Commissie het amendement alsnog uit de richtlijn heeft verwijderd. Op zo'n manier kon er in elk geval in de praktijk wat gebeuren. Dit was de enige mogelijkheid om de richtlijn te laten ontstaan.

Gemis aan meedenkende achterban

OOSTLANDER: Ik zou nu eigenlijk wel wat meer willen weten over de problemen die er zijn als je niet over een achterban beschikt die met je meedenkt. Met dat probleem zitten we zelfs in Nederland, kijk maar naar Provinciale Staten en Gewestraden.

BEUMER: Inderdaad, ik merk van die achterban veel minder dan als Tweede Kamerlid, gelet op de telefoontjes en de brieven die ik van mensen krijg. Ik merk dat de relatie momenteel hoofdzakelijk bestaat uit het geven van informatie vanuit het Europese Parlement aan de achterban en veel minder omgekeerd: het aandragen van stof op basis waarvan gevraagd wordt: 'kan dit niet 's gebeuren, kan dat niet 's gebeuren'.

PRONK: Is het niet zo dat jullie eigenlijk veel meer weten dan de journalisten over Europa, terwijl gewone nationale parlementariërs net zoveel weten als de nationale pers?

BEUMER: Ik wil wel een merkwaardige ervaring vertellen. Ik herinner mij dat we voor het eerst de Nederlandse pers op bezoek kregen. Die stelde ongeveer dezelfde vragen als welke willekeurige bezoekersgroep ook: het waren dezelfde cliché-vragen. Inderdaad, in de Kamer

weerspiegelt zich veel meer datgene wat in de media staat. De achterban mist daarom ook veel. Ik vind dat wij als Europarlementariërs er nog niet goed in geslaagd zijn om een relatie met de Tweede Kamer te leggen. We hebben wel eens gestreefd naar gemeenschappelijke vergaderingen, maar dan bleek steeds dat de Tweede Kamer spoedshalve iets anders moest gaan behandelen, of wij zaten plotseling vast met vervoer of met commissievergaderingen. Ik ben er voor om een gemeenschappelijke commissie te vormen van Europarlementariërs en nationale parlementariërs. Die moet de status van Kamercommissie krijgen en eenmaal per maand bijeenkomen. Dat is in de Tweede Kamer afgewezen, maar in de Bundestag loopt het nu 2½ jaar en na een moeilijke periode wordt men er daar steeds positiever over.

De Europese Volkspartij

OOSTLANDER: Dan kom ik nu op die partijfamilie, waarmee wij samen campagne gaan voeren: de EVP. Daarvan kun je zeggen dat ze in verhouding tot andere Europese stromingen een tamelijk samenhangende partijfamilie is. Zo'n samenwerking geeft overigens bepaalde problemen, zoals onlangs bleek bij de opstelling van het Europees program. Dat ging trouwens allemaal nog net goed. Ik ben best benieuwd hoe die partijfamilie binnen het Parlement opereert.

BEUMER: Ik zou in de eerste plaats willen beginnen met te zeggen dat de meeste CDU- en CSU-collega's, de conservatieven en liberalen als onze natuurlijke bondgenoten beschouwen. Daarbij is het economisch denken toch wel erg bepalend; dat zijn de mensen van de vrije markt. De socialisten staan voor veel meer staatsinvloed en niet voor de vrije markt en dat zijn dus hun bondgenoten

niet. Als je de ontwikkeling van de CDU en de CSU ziet, dan kun je ook opmerken dat daarin tal van liberale en conservatieve groepen zijn opgenomen. Daar zijn zij trots op, hoewel dat wel gepaard is gegaan met een sterke verwatering van hun beginselen. Wij vanuit het CDA hebben steeds gezegd: het kan wel goed zijn wat liberalen of wat socialisten zeggen, maar dat moeten we per geval bekijken. Wij staan enerzijds veel meer open naar buiten en voelen ons anderzijds veel sterker verwant met principiële uitgangspunten. De CVP doet daar ook meer aan en de Italianen, refererend aan allerlei encyclieken, eveneens. De Duitse christen-democraten gaan uit van het nut van een tweedeling en dat uit zich ook in het Parlement. Zij hebben ons voorgesteld om regelmatig contact te onderhouden met liberalen en conservatieven. De Nederlandse delegatie heeft de vorming van zulke fora steeds principieel van de hand gewezen. Wij wijzen een vaste institutionele band af, hetgeen het voeren van voorbesprekingen met andere fracties niet hoeft uit te sluiten.

OOSTLANDER: Merk je zo'n verschil in opvatting ook op bepaalde politieke punten?

BEUMER: Wij hebben de neiging om een grotere gelijkwaardigheid te zien tussen economische, culturele en milieuproblemen, terwijl onze Duitse collega's zeggen: jongens, je kunt hoog en laag

*drs. Arie M. Oostlander
is directeur van het Wetenschappelijk Instituut
voor het CDA.*

springen, maar er moet eerst een economisch draagvlak zijn. Dat geldt ook in hun opvatting over de buitenlandse politiek bijvoorbeeld. Wij zijn daarentegen van mening dat mensenrechten eerder voorrang moeten hebben boven economische en strategische overwegingen. Daarover vinden discussies plaats in onze fractie, met wisselende uitkomsten.

De twee-partijen-staat

PRONK: Je moet er wel voor waken om de Duitsers op één hoop te gooien. Je vindt niet alleen binnen de CDU conservatieve mensen, ook binnen de SPD komen deze voor. Maar ja, Duitsland is nu eenmaal feitelijk een twee-partijen-staat en als je in zo'n staat leeft dan kun je je bijna niet voorstellen dat dat elders niet het geval is. Wij kunnen ons in een driestromenland heel moeilijk voorstellen dat je je al te zeer van links of van rechts verwijderd. Alleen al uit electorale overwegingen zou er dan veel te vrezen zijn. De Belgen verkeren in eenzelfde situatie. Vandaar dat zij ongeveer net zo denken als wij. Een probleem zal gelegen zijn in de landen met een totaal afwijkend partijstelsel, zoals in Groot-Brittannië, waarbij de Labourpartij geen echte sociaal-democratische partij is; de Conservatieve Partij is ook weer iets met een heel eigen aard. Wie hier christen-democraat zou zijn, zit daar in één van die beide partijen. In Frankrijk bestaat ook een heel aparte situatie. Ik meen dat we op het ogenblik meer verwantschap hebben met de Franse socialisten, zeker als ik denk aan de Gaullisten die niets anders willen dan de 'gloire de France'.

VAN ROOY: Ik zie in dat Engelse systeem voorshands nog niet veel veranderen.

BEUMER: Daar zou ik toch wel iets van willen zeggen. Je ziet op het ogenblik toch dat er een invloed uitgaat vanuit het

Europese niveau. De Engelse conservatieven zeggen dat zij zich op het Europees niveau niet happy voelen in hun eigen Conservatieve Partij, omdat zij allemaal maar uit één land komen. Ze zeggen: wij zijn dus niet Europees bezig. Zij willen zich eigenlijk aansluiten bij een fractie die werkelijk Europees is samengesteld.

VAN ROOY: Maar aan dat twee-partijen-systeem verander je in Engeland niks. Evenmin als in Duitsland. Vandaar dat daar geen sprake is van beginselen, maar dat men samenwerkt op grond van een tegenstelling met een andere groepering. Hetzelfde treedt in Frankrijk op waar de oppositie nu maar een beetje bijeengeraapt is. Daar zit geen duidelijke principiële basis onder. Men is gewoon tegen wat de regering doet. Als dat op Europees vlak door zou werken dan zou dat een geweldige verarming zijn.

Europa beïnvloedt de partijen

BEUMER: Toch is het zo dat als een partij Europees gaat opereren dit zijn terugslag heeft op haar nationale bestaan. Dat zal in Engeland te zijner tijd zeker blijken. De conservatieven steken voelhorens uit naar andere politieke stromingen in Europa en anderzijds is de Labour-groepering in het parlement eigenlijk in twee delen uiteen gevallen, waarvan de ene helft wel iets in Europa ziet, maar de andere helft helemaal niets. En ook het CDA zal invloed ondergaan van de Europese parlementaire en partij-ervaring.

OOSTLANDER: Ik denk dat dat juist is. Je maakt dat ook in de programdiscussies mee. Het is een goede zaak dat we als CDA van onze malle allergie ten opzichte van de gezinspolitiek worden bevrijd door wat verder over de grenzen te kijken. Anderzijds hebben wij heel wat aan te dragen inzake principiële politieke vra-

gen. Binnen de EVP vinden we trouwens zeer verwante geesten en wat verder verwijderde familieleden. Dat stelt ons soms voor verrassingen. Het eigenaardige deed zich voor dat je bijv. als Nederlander op de Ieren blind kon varen. Zij waren zeer terughoudend, vanwege hun neutrale positie, ten aanzien van defensie- en veiligheidspolitiek. Anderzijds waren zij zeer duidelijk ten aanzien van de ontwikkelingspolitiek en het sociale gezicht van de Europese Volkspartij. Ik denk dat de Italianen, de Vlamingen en een aantal van de Walen ook altijd heel dicht bij ons stonden. Het gekke was dat er bij de Duitsers verschillende nuances waren; naar gelang het onderwerp. Je kon bijv. onder enige hilariteit in de programcommissie meedelen dat CDA en CSU 'gezamenlijk opmarcheerden' ten bate van een strenge milieuparagraaf, terwijl wij op vrijwel elk ander terrein met de CSU duidelijke fricties hadden. Anderzijds vonden we elkaar allemaal op een nieuw punt in het program, over het vrije onderwijs. Vooral met instemming van de Fransen werd dit een punt dat kenmerkend is voor de Europese Volkspartij.

Ook op het gebied van de cultuur, terzake van het mediabeleid, konden we een heel eind met onze vrienden komen. Je kunt zeggen dat politieke scheidslijnen binnen de Europese christen-democratische familie op verschillende punten aanwezig zijn, maar elke keer weer anders liggen.

Tenslotte, terzake van de samenwerking met de conservatieven: die zet eigenlijk helemaal niet zoveel zoden aan de dijk. Ook de aanvoerder van de conservatieven zegt daarvan dat die bijeenkomsten hem te weinig opleveren. Dus behalve dat de principiële grondslag van de partij een barrière tussen de conservatieven en de christen-democraten vormt, zullen ook de politieke ideeën, die uit die grondslagen voortvloeien, de wegen uit-

een doen lopen.

BEUMER: Toch is die groepering van conservatieven niet zo homogeen. Naast personen die je zo als conservatieven zou kunnen uittekenen, heb je ook tamelijk progressief denkende mensen die openstaan voor nieuwe ontwikkelingen. Ik ben zeer benieuwd wie van die Engelse conservatieven zich bij de christen-democraten zullen gaan aansluiten. Zij willen gewoon meer Europees gaan opereren.

KERSTIËNS: Maar dat is toch wel een armelijke motivering.

BEUMER: Overigens is het zo dat de socialisten in de regel tamelijk nationaal optreden. De fractie valt uiteen in een Frans deel, in een Duits deel, in een Nederlands deel en dergelijke. Binnen de christen-democratische fractie wordt vaak wel hard en verbitterd gevochten voor het innemen van een gemeenschappelijk standpunt. En hoewel niet iedereen even tevreden is met het compromis, komt men veel vaker met iets wat tenslotte iedereen kan steunen. Dat is met name bij de totstandkoming van de Vredeling-Davignon richtlijn gebleken, hoewel we dagen en dagen hebben vergaderd zodat we er doodmoe van werden.

VAN ROOY: Je krijgt de indruk alsof de socialisten, nu de verkiezingen naderen, plotseling doen alsof ze veel meer Europees zijn dan ze in feite hebben doen blijken.

BEUMER: Toch moet je even zien hoe Barbara Castle, die aanvankelijk het Europese Parlement in kwam met de idee 'dat gaan we nu 's eventjes oprollen', zo langzamerhand tot de conclusie is gekomen dat het Europese Parlement welis-

mr. Bartha Pronk is beleidsmedewerker van het CNV en lid van de werkgroep Europa van het CDA.

waar een buitengewoon slecht parlement is, maar dat het beter is dan niets.

Institutionele vragen

OOSTLANDER: Ik zou nu over willen gaan naar de institutionele vragen, waar bij ik wil aanknopen bij het boekje van Van Schendelen, die enerzijds zegt dat door middel van juridische maatregelen Europa aan supranationaliteit en bevoegdheid zou kunnen winnen. Dat is iets wat min of meer met het christen-democratische gedachtengoed overeenstemt. Anderzijds zegt Van Schendelen dat het juridische niet zo belangrijk is, maar dat de politieke machtsverhoudingen tellen, waaruit voortvloeit dat Van Schendelen de Europese Gemeenschap ziet als een markt, waar machtsfactoren aan de gang zijn die elkaar bestrijden, elkaar te vlug af zijn, maar tenslotte samen tot evenwichten komen, die de basis kunnen vormen voor verdere ontwikkeling. Van Schendelen vindt het niet zo vreselijk dat de Gemeenschap juridisch niet die bevoegdheden en die taken heeft die de EG volgens ons christen-democraten eigenlijk zou moeten hebben. Wij hechten veel waarde aan structuurveranderingen zoals die door Spinelli⁹⁾ recentelijk zijn voorgedragen. Die zijn in het Europese Parlement wel wat bijge-

⁹⁾ Spinelli: Italiaans lid van het Europese Parlement (onafhankelijk lid van de communistische fractie). Hij diende voorstellen in tot drastische herziening van de E.G.-verdragen teneinde een Europese Unie te kunnen vormen.

schaafd, maar met name geldt voor de socialisten dat een aantal tegen is en een aantal voorstemt als een verplicht nummer, maar niet omdat zij er zo verschrikkelijk veel voor voelen.

BEUMER: Het is wel aardig dat Van Schendelen het geheel als een markt typeert waarbij het Parlement optreedt naast vakorganisaties, werkgeversorganisaties en dat in dat kader de waardering voor het Europese Parlement er wel ter dege is. Dat is een aardige invalshoek en een aardige ontdekking. Ook het Nederlandse parlement kun je als een factor op zo'n markt opvatten. Toch is natuurlijk de uiteindelijke standpuntbepaling die bij het Parlement berust een onovertroffen recht. De politieke marktidee is dus geen adequaat alternatief voor juridische benaderingen. Daarom is het goed dat we de Spinelli-voorstellen hebben waarin gepleit wordt voor een uitbreiding van de bevoegdheden van het Europese Parlement. Het zou goed zijn als het Europese Parlement mede verantwoordelijk kon worden voor de wetgeving samen met de Raad.

OOSTLANDER: Dat heeft zijn reden in het feit dat men de bevolking serieus moet nemen en bovendien in het feit dat recht boven macht dient te gaan.

PRONK: Het is aardig om het Europese Parlement als marktpartij te zien, maar de juridische bevoegdheden zijn natuurlijk wel belangrijk, al worden ze niet altijd gebruikt. Zo is op een gegeven moment gebleken dat tot schrik van de Engelsen de landbouwprizen bij meerderheid werden vastgesteld, hoewel zij zich maar al te graag hadden willen beroepen op de unanimiteits¹⁰⁾. Die unanimiteitsregel heeft geen juridische basis, maar is wel praktijk. Tegelijkertijd is het feit dat de meerderheidsregel een

betere, grotere rechtsbasis heeft, belangrijk, zodat querulante lidstaten weten dat zij niet al te vervelend kunnen worden. Engeland, Denemarken en Griekenland zijn drie structurele dwarsliggers. Die ondergraven het hele proces en daarom zijn juridische bevoegdheden wel belangrijk. Je kunt op het Europees niveau nog in de komende tweehonderd jaar niet naar de Nederlandse situatie toe. De Europese Gemeenschap zal altijd alle eigenschappen vertonen van een federale staat. Het Europese Parlement zal dus nooit diezelfde macht krijgen als het Nederlandse parlement.

Het eigenbelang en de supranationaliteit

OOSTLANDER: Is de ontwikkeling, wèg van de supranationaliteit, in feite wel constateerbaar?

VAN ROOY: Ja, dat afdrijven van de supranationaliteit heeft natuurlijk te maken met de uitbreiding van de Gemeenschap. Er kwamen landen bij die veel meer nadruk legden op de intergouvernementele samenwerking en de ontwikkeling in supranationale zin minder zagen zitten. Tot 1973 ging het met de besluitvorming nu eenmaal makkelijker, omdat we weinig economische problemen hadden; alles ging toen wat soepeler. Men is in zo'n tijd van voorspoed meer bereid om enkele risico's te nemen dan in een tijd waarin die economische groei er niet is. De Europese Gemeenschap is een soort hink-stap-sprong. Soms wordt een stap terug gedaan om zich beter voor te kunnen bereiden op vooruitgang in een later stadium. De neiging om in de Europese gedachte te investeren is afgenomen, omdat men bang is dat de revenuen niet direct zullen komen. Ik denk overigens dat er teveel gemopperd wordt op die unanimiteitsregel, want een club loopt nu eenmaal het beste als er helemaal niet gestemd hoeft

¹⁰⁾ Indien een land een vitaal nationaal belang in het spel acht, kan het de besluitvorming tegenhouden.

mr. Yvonne M.C.T. van Rooy is adjunct-secretaris buitenland van het NCW en staat op de zesde plaats van de CDA-kandidatenlijst voor het Europese Parlement.

te worden. Dwang om met een meerderheid mee te gaan, maakt het enthousiasme van de betrokkenen in de regel niet groter. Maar je moet de juridische bevoegdheid wel hebben als een stok achter de deur. Gelukkig wordt onder het Franse voorzitterschap op landbouwgebied in kleinere zaken de meerderheidsregel wel weer gehanteerd.

VAN NOORD: Het is niet juist om de neiging om het nationaal belang voorop te stellen vooral te zoeken bij de nieuwe tot de Gemeenschap toegetreden leden. De politieke onwil van de lidstaten in deze tijd van economische recessie is er de oorzaak van dat bestaande bevoegdheden niet echt worden benut. Als het gaat om essentiële zaken dan wordt het eigenbelang toch uitgetild boven de algemene benadering. Dat zie je ook wel bij het bedrijfsleven waar men in het algemeen wel pleit voor snelle opheffing van alle grensbelemmeringen, maar als de concrete eigen belangen in het geding zijn loopt men niet meer zo hard. Vanuit het CDA gezien zou het een sterk punt zijn om ervoor te pleiten dat de generale benadering voorrang dient te verkrijgen boven de meer specifieke. Dat is de enige mogelijkheid om de uitdaging van deze tijd te accepteren en te overleven. De bestaande juridische bevoegdheden zouden eerst volledig moeten worden uitgenut, voordat je gaat praten over uitbreiding of wijziging van bestaande ju-

ridische bevoegdheden. Als je dat laatste doet zonder dat het eerste is gerealiseerd dan houd je jezelf waarschijnlijk voor de gek. Je kunt wel een mooi schema opstellen voor de verhoudingen van Parlement, Commissie en Raad, maar op de invulling komt het aan.

Applaus voor Spinelli?

VAN NOORD: Wat betreft de Spinellivoorstellen: moeten die in het nationale parlement aan de orde worden gesteld? Ik heb gehoord dat dat in Italië het geval is, maar als die hier in Nederland komen dan kunnen we ze niet voor kennisgeving aannemen. De nationale parlementen moeten natuurlijk ook hun opmerkingen en hun wijzigingen kunnen aanbrengen. Maar zodra je dit zegt, lijkt het er wel op alsof je toch de nationale belangen weer de voorrang geeft.

BEUMER: Het is onze bedoeling om de gevoelens van de nationale parlementen te horen en als we die binnen hebben, kunnen we daarna vaststellen waar de mogelijkheden liggen voor een uiteindelijke consensus. We bieden de zaak dus minder hard aan met de mogelijkheid om beter te kunnen doorzetten.

OOSTLANDER: Het moet ook niet zo makkelijk gaan, anders geeft dat te denken.

BEUMER: Om die reden ben ik ook niet zo blij met de per omgaande goedkeuring door de Italianen. De Italianen waren zonder dat er eigenlijk nog gediscussieerd was meteen enthousiast vóór. Gejuich, prima. Ik heb liever een wat meer afgewogen reactie. Ik heb dus wat aarzelend geapplaudiseerd.

VAN NOORD: Als we eens even terugkeren naar het gesprek met het NCW over de opheffing van de grenzen in vijf jaar, dan moet je zeggen: dat is een illu-

sie. Maar wat je wel kan dat is een aantal procedures versnellen. En een aantal knelpunten opheffen. Kijk maar 's naar het vervoersbeleid, de belemmering van de grenzen, de verschillen in de rijtijden-besluiten, de regels voor de gewichten. Welnu, het Europese Parlement kan zijn zeer positieve invloed aanwenden, om die processen te versnellen.

VAN ROOY: Het gunstige van zo'n behandeling in de nationale parlementen van de voorstellen van Spinelli is daarin gelegen dat al die nationale parlementariërs gedwongen zijn zich bezig te houden met de fundamentele problemen van de Europese Gemeenschap en van het Europese Parlement. In zekere zin is het overigens juist dat je soms meer moet letten op de politieke invloed die je hebt en niet zozeer op de bevoegdheden. Dat geldt met name op het gebied van de buitenlandse politiek; daar heeft het Nederlandse parlement ook weinig bevoegdheden en komt het neer op het uitoefenen van invloed. Op dat gebied weegt de stem van het Europese Parlement buiten Europa vaak zwaarder dan die van bijvoorbeeld het Nederlandse parlement.

De rechten van de Commissie en de mislukte Toppen

VAN ROOY: Wat betreft de stagnatie in Europa: ik denk dat Andriessen gelijk heeft als hij zegt dat het een gebrek aan democratie is als de Raad zo moeilijk tot besluitvorming komt. De Raad moet de hete adem van de publieke opinie in de nek voelen.

Er is eigenlijk geen enkele Europese instantie die zich voldoende verantwoordelijk acht voor de voortgang van het proces. Neem nou zo'n top van Athene die geheel mislukt. Zulke situaties heb je nationaal natuurlijk helemaal niet. Als er een echt democratisch orgaan tegenover

stond dat iets kon afdwingen, en dat kan alleen een parlement, dan zou je toch wel een snellere besluitvorming krijgen.

Ik zou zeggen: de toppen terug naar de oorspronkelijk betekenis van 'praatje bij de haard'. Ik denk dat het op zichzelf wel nuttig is dat de regeringsleiders met elkaar contact hebben, maar zij moeten niet gaan fungeren als het uiteindelijke beroepsorgaan voor de Raden van Ministers. Voor al die technische details zijn de dames en heren gewoon niet voldoende toegerust. Overigens moeten we ons niet op die toppen verkijken en denken dat de hele Europese Gemeenschap één grote probleemmachine is. Er zijn ook heel wat zaken die goed gaan. Ik denk bijvoorbeeld aan de EMS.¹¹⁾

PRONK: Maar het wordt wel moeilijker naarmate het aantal leden zich uitbreidt. Inderdaad, een praatje bij de haard moet het blijven, hoewel met mevrouw Thatcher erbij een en ander toch minder gezellig is. Overigens is het goed dat de top destijds het EMS erdoor heeft gedrukt, want anders hadden nationale banken de zaak op de lange baan geschoven. De Bundesbank, met name gesteund door de Nederlandsche Bank, zijn aanvankelijk zeer tegen het EMS gekant geweest. De politiek heeft ze dat echt 'door de strot moeten douwen'.

BEUMER: Ja, in die zin hebben toppen altijd een rol gespeeld, al hadden ze die naam nog niet. Met name de totstandkoming van de EEG is het resultaat van zo'n ontmoeting van regeringsleiders. Maar de top zoals die geworden is, is funest. Hij kan best functioneren zolang je hem niet in de huidige geformaliseerde rol dwingt. Zo'n initiatief ten bate van een EMS kan een top altijd nemen; daarvoor is zo'n inkadering in een formele EG-structuur niet nodig.

¹¹⁾ Europees Monetair Systeem.

VAN NOORD: Als de Europese Commissie de eigen bevoegdheden zeer duidelijk zou vasthouden, dan zou dat de besluitvorming in zeer positieve zin beïnvloeden. Het is vreemd dat de Commissie niet aanwezig mag zijn in de Raad als de voorzitter van de Raad op eigen gezag voorstellen doet. En dat gaat dan zonder documenten, gewoon op de eigen verantwoordelijkheid van de Raadsvoorzitter. Zo laat de Europese Commissie zich volledig buiten spel zetten en de Raad kan doen wat hij wil.

PRONK: Het eigenaardige met de Europese Commissie is dat in feite de Raad alleen maar kan besluiten wat de Commissie heeft voorgesteld. Nu ontstaat de praktijk, dat als er een consensus ontstaat binnen de Raad, de Commissie zijn eigen voorstel gewoon aanpast aan wat de Raad zegt. Je zou je ook kunnen voorstellen dat het Europese Parlement een richtlijn amendeert en aanneemt, dat de Commissie die aan de Raad voorlegt en tegen de Raad zegt 'je kunt hem aannemen of verwerpen, maar wij veranderen er in elk geval niets meer aan'. Dan heb je aan de ene kant natuurlijk het gevaar dat er niets meer gebeurt, maar aan de andere kant staat die Raad dan enorm voor schut. Al die voorbereidende vergaderingen die worden gehouden door de Raadscommissies, worden dan volledig overbodig. Ze kunnen toch alleen maar ja of nee zeggen.

De Raad blijft dan alleen nog nodig als een soort Eerste Kamer. Het gekke is dat die constructie volgens het verdrag kan. Ook vanuit Nederlands standpunt is zoiets als een Bundestag of een Eerste Kamer nog wel nodig. Het enige wat de Commissie moet doen is zeggen: wij wijken niet van ons standpunt af. De Raad kan zoiets dan alleen nog tegenhouden en ik vind het ook goed dat ze dat eventueel kunnen. De nationale verschillen zijn nog te groot. Anders zou de zaak uit

elkaar klappen. Met name kleine landen zouden anders zonder meer overruled kunnen worden.

BEUMER: Het gaat dus om de hardheid van de Commissie en de vasthoudendheid van het Parlement. Je ziet de laatste tijd dat het Parlement een steeds strengere controle uitoefend op de Commissie als het erom gaat, of de Commissie de voorstellen verder brengt, zoals zij ook zijn ingediend. En de Commissie is attenter op het punt hoe het Parlement zal oordelen over datgene wat de Commissie uiteindelijk aan de Raad voorlegt. Het Parlement dringt er bij de Commissie op aan dat zij op haar rechten staat.

VAN ROOY: De Commissie kan natuurlijk wel afwijken van voorstellen van het Parlement. Als je aandringt op een standvastig Commissie-optreden dan wil dat nog niet zeggen dat daarmee het Parlement het laatste woord heeft.

PRONK: Nee, maar je zou je kunnen voorstellen dat er een conventie ontstond, waarbij de Commissie niet meer afweek van de voorstellen van het Parlement.

BEUMER: Ja, over zo'n conventie was met Andriessen destijds wel te praten, maar met de andere commissarissen niet. Maar er wordt nog steeds gesproken over een soort automatisch overnemen van de amendementen van het Parlement, tenzij de meerderheid van de Commissie deze niet aanvaardbaar acht. Een en ander is echter nog niet in een soort Conventie vastgelegd, wat zo'n voorstel natuurlijk sterker zou maken.

De vrachtwagenchauffeurs als Europese machtsfactor

OOSTLANDER: Elk voorstel op dat gebied heeft natuurlijk een riskante toekomst. Vooral als je ziet dat er al

driehonderd veto's liggen die elk voorstel tot verbetering van de werking van de verdragen van de Europese Gemeenschap hebben tegengehouden. Maar anderzijds zou de weg van het uitbuiten van de huidige mogelijkheden, naast de weg die Spinelli gekozen heeft, toch wel redelijke kansen kunnen bieden. Om nog even op Van Schendelen terug te komen: zou het uitoefenen van politieke macht door allerlei pressiegroepen in feite, ook naar de burger toe, niet effectiever zijn dan het hele Parlement? Als ik alleen maar denk aan wat er gebeurd is met die blokkades door de vrachtwagenchauffeurs; die hebben toch kunnen afdwingen, dat er een ruimere openheid in grenzen van Europa is ontstaan dan voorheen. Ik denk dat het Parlement dan achterloopt bij wat de pressiegroep met haar middelen op een gegeven moment bewerkt.

BEUMER: Ja, maar waarom kan een Europese Ministerraad nu versneld reageren op datgene wat in het beroepsgoederenverkeer gebeurt? Omdat die acties in feite een aanvulling waren op voorstellen van het Europese Parlement die na een zeer grondige en uitgebreide discussie door de Commissie waren ingebracht. Wij konden het alleen onvoldoende doordrukken, maar met een actieve basis gaat dat beter, met name nu er de steun van de publieke opinie bijkomt. Als die actie er alléén was geweest, zonder de werkzaamheden van Parlement en Commissie, dan was die Europese besluitvorming helemaal niet zo gemakkelijk tot stand gekomen.

OOSTLANDER: Dus behalve het Europese Parlement is zeker ook de publieke opinie van groot belang.

BEUMER: Er is een wederzijdse afhankelijkheid.

VAN NOORD: Maar ik constateer dat de wetenschap bij de achterban over wat het Europese Parlement doet, zeer gering is. Vandaar die acties. Daarna worden er besluiten bekend gemaakt en de conclusie van de publieke opinie is: zie eens wat zo'n actie oplevert.

Mij valt overigens op dat de schade die die acties hebben opgeleverd zeer groot is. Nochtans zegt men: wie weet levert een volgende actie nog meer op. Mijn conclusie is dat de kosten van zo'n actie in feite niet tegen de voordelen opwegen. Het Europese Parlement moet dus eigenlijk veel duidelijker naar buiten kenbaar maken wat zij aan resoluties heeft aanvaard. Dat lijkt me heel noodzakelijk.

VAN ROOY: Laat de Tweede Kamer dat nu ook eens meenemen. Want die 150 Tweede Kamerleden hebben heel wat meer mogelijkheden om iets door te drukken, juist ook naar de publieke opinie, dan die 25 Euro-parlementariërs uit Nederland. Neem nou bijvoorbeeld de interne markt, daar moet juist nationaal in de verschillende lidstaten de zaak eens wat verder worden doorgedrukt. En de meest effectieve anti-lobby tegen de Europese ontwikkeling, dat zijn de nationale ambtenaren. Die zitten jarenlang de zaak te herkauwen. Daar hebben de nationale parlementariërs invloed op.

VAN NOORD: Als er overleg is tussen de Tweede Kamer en de Minister van Buitenlandse Zaken over de Europese kwesties, wat lees je daarvan in de krant? Nul komma nul.

KERSTIËNS: Wat ik nu zo interessant vind van de acties, dat is dat de voorbereiding door het Europese Parlement bij niemand bekend is. Godzijdank dat het nu gebeurd is, nu past het in het kader en helpt het ook. Maar wat wezenlijk belangrijk is, is dat verzet tegen de nationa-

le barrières, dat zich ergens in Europa begint te kristalliseren. Twee of drie van zulke acties, dat is het beste om Europa verder te krijgen. Het Parlement moet kunnen aantonen dat zij voor diezelfde taken nadrukkelijk heeft gepleit. Zulke bewegingen binnen de Europese bevolking, daar moeten we van profiteren.

PRONK: Het probleem is dat één slape-
rige ambtenaar, die geen zin heeft om
zich aan het probleem te wijden, een
bepaalde zaak voor drie of vier jaar kan
uitstellen. Dit moet veranderen. Anders
krijg je alleen maar meer zaken zoals ze
nu gebeurd zijn.

BEUMER: Het is heel slecht voor het
Europese Parlement als de Ministerraad
naar buiten toe wel reageert op zulke
acties en hetzelfde pleidooi van het Parle-
ment negeert. Dat is buitengewoon slecht
voor de democratie. Een regering die
zich voor het staatsbestel interesseert, zal
zich iets moeten aantrekken van een re-
delijk gefundeerde mening van het parle-
ment; anders ondermijnt zij het funda-
ment waarop zij zelf rust.

De EG, de Derde Wereld, Europa

OOSTLANDER: We hebben het uitvoe-
rig over de interne problemen gehad. De
vraag rijst hoe onze positie in de wereld
is; mede in verhouding tot andere groe-
pen van staten.

KERSTIËNS: Economisch zijn we nog
niet zo ver. Als we met de harmonisering
van de interne markt niet snel verder
gaan dan worden we door de andere gro-
te markten (Japan en de Verenigde Sta-
ten) ingemaakt. We zien nu al dat zij bij
ons penetreren.

De derde wereld

KERSTIËNS: Het erge is dat de hele
Lomé-problematiek buiten ons kijkveld

raakt. Europa-in-crisissituaties zal daar
voorlopig niet meer aan denken. Dat
vind ik heel gevaarlijk en daar ben ik erg
verontrust over. Het tweede punt is dat
met name vanuit de derde wereld wordt
gevraagd: 'Wil Europa eindelijk zijn rol
eens gaan spelen'. Dat hoor je in Cen-
traal-Amerika, dat hoor je in Afrika,
'want anders worden we helemaal klem
gereden door die twee grote machten en
om daartussen enige bewegingsvrijheid
te kunnen behouden is Europa nodig'.
Ik denk dat de Europese integratie bij-
zonder belangrijk is. Dat is de beant-
woording van een wereldaspiratie. De
wereld is een eenheid aan het vormen.
Het is toch ontstellend dat we over Mid-
den-Amerika eigenlijk alleen maar een
beetje praten, maar verder slechts hande-
len als een stelletje onbevoegde kruiden-
iers.

BEUMER: Ja, vanuit de derde wereld
komt uitdrukkelijk de roep om die rol op
ons te nemen. Die komt bij ons via am-
bassadeurs, die kennelijk de opdracht
hebben gekregen om het Europese Parle-
ment actief te benaderen als een orgaan
dat in de toekomst een belangrijke rol zal
gaan spelen. En waarom doen zij dat? In
de eerste plaats zeggen ze: 'de Europea-
nen zijn er niet op uit om een supermacht
te vormen. Hun beleid ten opzichte van
ons is niet het gevolg van zo'n super-
machtsstreven. We hoeven niet bang te
zijn voor de Westeuropeanen'. In de
tweede plaats: 'West-Europa vormt een
belangrijke Europese economische
macht. Daarmee moet je op goede voet
staan'. In de derde plaats zeggen ze: 'de
waarden van waaruit de Westeuropeanen
reageren zijn van belang. Een zeker ge-
voel voor ethiek, voor solidariteit, een
verleden dat hen dat gevoel voor solidari-
teit bijbrengt'. Daarom vinden ze dat ze
meer met de Westeuropeanen moeten
doen en dat de Westeuropeanen zich be-
wust moeten zijn dat de derde wereld

voor haar de toekomst vormt. 'Als zij ooit op de been willen blijven naast de Verenigde Staten en Japan dan moeten zij dat doen door met ons betrekkingen aan te gaan. Zo blijft de stabiliteit bestaan. Zij kunnen ons economisch opbouwen en wij kunnen zorgen dat zij zich economisch kunnen handhaven'. Daar ligt eigenlijk het verband. Het Europese Parlement heeft de belangstelling voor de derde wereld vergroot. We zijn Lomé met meer interesse gaan volgen. We vragen ook of de Commissie geen handelsverdragen meer afsluit met derde landen zonder dat wij die goedkeuren. We zijn bezig om ons op dat punt meer rechten te verwerven.

OOSTLANDER: Heb je de indruk dat de Gemeenschap op dat gebied een effectief middel is? Ik hoor van Duitse zijde wel zeggen 'ach, wat moet dat Europa nu met die ontwikkelingssamenwerking. De nationale organen zijn daarvoor net zo effectief. We krijgen gewoon meer bureaucratie als we Europa daarbij inschakelen'.

KERSTIËNS: De groten denken altijd dat zij het alleen wel kunnen. Maar het is langzamerhand wel zo, dat het nuttig is om een zekere afweging van de verschillende richtingen in Europees verband tot stand te brengen. En er is geen twijfel aan dat Europa een rol zal spelen in een zeker eenheidspatroon.

BEUMER: Wat jij nu zegt is nog bevestigd door Kohl. Terwijl wij constateren dat de Duitsers zich in zekere zin afwenden van Europa zegt Kohl dat Duitsland en de Westeuropese samenwerking twee kanten zijn van dezelfde zaak. Er is geen toekomst voor Duitsland zonder die Westeuropese samenwerking.

PRONK: Het is natuurlijk wel mooi te spreken over die onafhankelijke rol van

Europa. Maar er is slechts één gebied waar wij onafhankelijk zijn en dat is het gebied van de handel en daaraan gekoppeld de ontwikkelingssamenwerking. Op het gebied van de monetaire verhoudingen zijn we volkomen afhankelijk van de Verenigde Staten, ondanks de EMS. Tachtig procent van onze handelsstromen speelt zich binnen de EEG af, maar tachtig procent van de kapitaalexport gaat naar de Verenigde Staten. Verder zijn we ook afhankelijk op het gebied van de defensie.

Europa en z'n defensie

KERSTIËNS: Op dat gebied willen we gewoonweg niets.

PRONK: Ik merk dat we voor het feit dat de Verenigde Staten voor onze verdediging zorg dragen betalen met concessies, ook financiële, die we nooit gedaan zouden hebben als we militair niet afhankelijk waren van de Verenigde Staten. Wat in elk geval niet moet gebeuren dat is dat de Verenigde Staten zich van Europa afwenden. Wij interesseren ons niet voldoende voor hun veiligheidsopvattingen. Er gaan meer Amerikanen aan de westkust wonen en die gaan daardoor Europa ook minder belangrijk vinden.

KERSTIËNS: We handelen op het ogenblik natuurlijk heel oneerlijk. We zeggen tegen de Amerikanen: jullie moeten ons bescherming bieden, we kunnen daar niet voor betalen, alleen een klein beetje. Tegelijkertijd vallen we ze aan over hun nucleaire positie. Als je het nucleaire niet wilt, dan kost het pas echt geld. Daar moeten we eerlijk over praten. Ik vind het zo iets belachelijks om hen isolationisme te verwijten. Ik heb in september nog met Hart gesproken die nu heel belangrijk schijnt te worden.

Gary Hart zei: 'Will you explain to me what I have to explain to my people: you don't want this, you don't want that, do

we have to pay nevertheless?' We moeten ten opzichte van de VS toch een meer reële houding aannemen. Daarnaast is er natuurlijk onze relatie met de derde wereld.

De Oosteuropese broeders

KERSTIËNS: Maar laten we ook niet vergeten hoe de volken in Oost-Europa naar ons kijken. Dat wordt systematisch weggedrukt. En die kijken alleen naar ons. In de tijd van de Hongaarse opstand hebben ze gehoopt dat de VS hen zouden bevrijden. Die hoop is er niet meer, al luisteren ze wel naar de Amerikaanse omroep en nog meer naar de BBC. Zij hopen een grotere ademruimte te krijgen en langzaam dingen te kunnen veranderen, nu ze weten dat het niet snel kan. Zo realistisch is men geworden. Nu kijken ze naar de Franse en de Britse politiek, niet naar ons, want wij stellen gewoon niets voor. We moeten niet vergeten dat het hier om mensen gaat die voor een groot deel dezelfde aspiraties hebben als wij.

OOSTLANDER: En wat moeten we dan doen naar Oost-Europa?

KERSTIËNS: Als je een eigen politiek wilt ontwikkelen, dan kun je er niet omheen dat je naar een gemeenschappelijke defensiepolitiek moet zoeken. Wij zijn op het ogenblik volkomen met de handen gebonden omdat we in het debat zitten over nucleaire wapens. Tegelijkertijd hebben we nog nooit durven zeggen: 'als het dan niet nucleair moet, dan zullen we een hoger percentage van ons budget daaraan gaan besteden'. Volgens mij wordt daar niet over gepraat.

BEUMER: Ik denk dat ten aanzien van het veiligheidsbeleid veel nationale discussies worden gevoerd en dat het Europese Parlement de mogelijkheid heeft om er een meer Europese discussie aan toe te

voegen. Dat lijkt me bitterhard noodzakelijk. Ook als je de rede van Kissinger leest, die chantage-elementen in zijn rede inbouwt, in de zin van 'als de Europeanen niet willen dan roepen we de troepen terug' en dergelijke dingen.

De Europese instellingen hebben die uitdaging aanvaard. Wij moeten ons afvragen wat de gevolgen van ons doen en laten zijn voor Duitsland, voor de Duitse Alleingang, voor Oost-Europa. We hebben een rapport aanvaard en daardoor verplichtingen op ons geladen omdat uit te diepen. Dat is een typisch eigen bijdrage die het Europese Parlement kan leveren. Dat kan ook de nationale discussie verrijken. Het kan de discussie op een hoger peil brengen, zodat wij onze inbreng niet versmallen tot ja's of nee's. Alle tekenen wijzen erop dat we ten aanzien van Oost-Europa geen enkel beleid en geen enkele politiek hebben die verband houdt met de toekomst van Oost-Europa.

Brugsma heeft ons, heel terecht, onder ogen gebracht dat wij ons moeten afvragen wat de Oost-Europeanen van ons te verwachten hebben. De banden van de Europese christen-democratie met Oost-Europa zijn heel nauw, die lopen ook via de kerken. Er zijn ook zeer veel persoonlijke contacten, maar eigenlijk hebben we die mensen nog niet veel kunnen bieden. In ieder geval geen concept voor de toekomst. Ik ben dus verheugd dat onze fractie unaniem voor het rapport van de Deen Haagerup¹²⁾ heeft gestemd, waarin de ontwikkeling van zo'n concept wordt aangekondigd. Ik heb mijn stem er niet aan onthouden, hoewel er bepaalde elementen anders in staan dan ik had gewild. Nee, ik heb gedacht: laten we er nu maar eens onbevooroordeeld mee beginnen, en niet direct al te hoge eisen stellen.

OOSTLANDER: Het lijkt me niet op

¹²⁾ Een inventarisatie betreffende de rol van het Europese Parlement terzake van de veiligheidspolitiek.

het eerste gezicht duidelijk waarom een gemeenschappelijk Westeuropees veiligheidsconcept tegelijkertijd een uitzicht op de toekomst van Oost-Europa kan scheppen.

BEUMER: Ik zou er twee dingen van willen zeggen. Wij hebben nog nooit de Amerikaanse uitdaging aanvaard, door Kennedy destijds al gedaan, om nu eens precies in te vullen wat wij als Westeuropeanen zien als onze taak binnen het Atlantisch kader. Wij hebben bijvoorbeeld nooit de conventionele defensiemogelijkheden goed uitgewerkt. Verder ontbreekt naar mijn gevoel een idee over hoe de relatie tussen de Westeuropese landen en de Oosteuropese landen zou moeten zijn. Hoe zouden we die relatie kunnen beïnvloeden en wat zouden we daarvoor moeten doen? Hoe zou dat onze opstelling binnen het Atlantisch Bondgenootschap kunnen beïnvloeden? Ik kan alleen nog maar vragen stellen en heb nog geen begin van een antwoord.

PRONK: Dit is ook weer een punt voor de komende vijf jaar en ik meen dat we, als we zien wat er in Amerika gaande is, moeten zorgen dat we heel vlug zijn. We hebben bijvoorbeeld de Westeuropese Unie, waar niet alle EG-lidstaten lid van zijn, maar wel de belangrijke. We zouden het Europese Parlement en de EG met dat verdrag van de Westeuropese Unie in verbinding moeten brengen. De Assemblee van de Westeuropese Unie zou met het Europese Parlement kunnen worden verbonden. Je hebt dan een verdragstechnisch kader, waarin je wat zou kunnen doen; dat is het eerste. Dat functioneert binnen het Atlantisch Verbond. Je geeft gewoon een nieuwe inhoud aan iets wat er al bestaat. Het tweede punt is dat je zou moeten kijken naar het aankoopbeleid van militair materieel. Dat wordt voor verreweg het grootste gedeelte in de VS gekocht. Op

dat gebied is er een enorm gebrek aan balans tussen wat de VS hier en wat wij in de VS kopen. Je krijgt dan meer standaardisatie.

VAN NOORD: Je raakt het centrale punt niet. Het gaat toch om de vraag: kruisraketten ja of nee? ...

VAN ROOY: Ik ben het wel eens met wat Bartho zegt. Je hebt een verschuiving van de Amerikaanse bevolking naar de Westkust; bovendien komt er nu een generatie die de oorlog niet mee heeft gemaakt en die geen wortels meer heeft in West-Europa. Dat leidt daar tot een meer afstandelijke benadering van de Europese problematiek. Hier krijg je langzamerhand ook een generatie aan de macht die de oorlog niet heeft meege maakt. Die heeft weinig herinnering aan de Amerikaanse inmenging van toen. In de west-west-relaties ontstaan er steeds meer fricties. Ik denk dat op het vlak van de oost-west-relatie de Westeuropese landen vooral op economisch gebied door intensivering van de handel met de Oostbloklanden een eigen bijdrage aan de ontspanning kunnen leveren. Juist nu er sprake is van een gespannen verhouding tussen de beide grootmachten is het van belang dat er toch ruimte blijft voor de dialoog tussen de beide Duitslanden.

VAN NOORD: Ik zie het al gebeuren dat er wordt gezegd dat delen van het defensiebeleid moeten worden overgeheveld naar het Europese Parlement. Als je zo iets voorstelt loop je met oogkleppen.

BEUMER: Nee, ik denk dat we nu met oogkleppen lopen. Ik vind dat de Nederlandse discussie veel te sterk wordt gevoerd vanuit de optiek wat een Nederlandse regering zou kunnen voorstellen en hoe een Nederlands parlement dan zou kunnen reageren, vooral ook om de levenskansen van een kabinet en de toe-

komstkansen van de oppositie te meten. Natuurlijk zijn er sterk ethische aspecten die me zeer aanspreken. Toch vind ik dat daarbij veel te weinig vragen aan de orde gesteld worden over de invloed daarvan op de houding van Duitsland, op de houding van Duitsland ten opzichte van de Duitse deling en op de positie van Europa als zodanig.

Ook mis ik de vraag: wat hebben de Westeuropese landen nu aan de Oosteuropese te bieden? Al deze vragen mis ik in de huidige Nederlandse discussie. Welnu, daar ligt nu een typische taak voor het Europese Parlement, want dat kan boven die typisch nationale discussie uitkomen. Ik wil de dingen graag wat verbreden en verruimen.

KERSTIËNS: In alles wat samenwerking betreft is het culturele element essenti-

eel. Niet alleen het economische en niet alleen het politieke. Wij hebben een culturele affiniteit met Oost-Europa. Wij hebben een morele verantwoording daartegenover en wij hebben als Europese Volkspartij een typische, specifieke verantwoordelijkheid, die ook verband houdt met onze relatie met de kerken, om te weten wat onze broeders daar doormaken. Wij zijn waarschijnlijk de best geïnformeerden over de mogelijkheden om op zeker moment toch een bepaalde verhouding tot stand te brengen. Er ligt een aparte opdracht in het Europese gebied voor ons christen-democraten.

door dr. H.E.S. Woldring

Dr. H.E.S. Woldring (1943) doceert sociale wijsbegeerte aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Samen met prof. dr. D.Th. Kuiper schreef hij 'Reformatori-sche maatschappijkritiek' (1980).

Plaatsbepaling in een pluriforme samenleving

Een cultuur-sociologische benadering

Inleiding

Het is riskant de westerse cultuur te willen typeren. Het gevaar van eenzijdigheid is groot; daarom is voorzichtigheid en enige omzichtigheid geboden. De Duitse socioloog Max Weber (1864-1920) heeft deze voorzichtigheid en omzichtigheid betracht toen hij de vraag stelde: Welke combinatie van omstandigheden heeft er toe geleid dat juist in het westen, en alleen hier, een cultuur ontstond die een wereldomvattende betekenis en gelding zou krijgen?

Weber geeft in antwoord op deze vraag geen eenvoudig-causale verklaring. Hij is er zich van bewust, dat vele factoren tot de ontwikkeling van de westerse cultuur hebben bijgedragen. Wel wijst hij op enkele katalysatoren in deze ontwikkeling. In de eerste plaats noemt hij de invloed van de uit de Griekse cultuur afkomstige *wetenschapsopvatting* met haar mathematische grondslag. Ten tweede de invloed van het Romeinse recht: een groots rationeel systeem dat menselijke relaties reguleert. Ten derde de ontwikkeling van het kapitalisme met als basis een *rationele* organisatie van arbeid en kapitaal. Zeker, ook in andere werelddelen werd wetenschap beoefend, bestonden rechtsregels en was streven naar winst. Maar

alleen voor de westerse cultuur was kenmerkend dat, naast andere invloeden, de *rationaliteit* of de *berekenbaarheid* een dominante cultuurfactor werd (Weber, 1969: 9-20). Ook de kunst, het christelijk geloof en de kerken werden door de rationaliteit sterk beïnvloed. Men denke aan de streng-rationele en juridische rede-nertrant van veel rooms-katholieke en reformati-sche theologen.

Omdat de ontwikkeling van het moderne christendom, de kerk van Rome en de kerken van de reformatie, grotendeels plaats vond in het kader van de westerse cultuur, is het onjuist christendom en cultuur tegenover elkaar te plaatsen. Het gaat steeds om het christendom *in* een bepaalde cultuur en het christendom is

zelfs in belangrijke mate meegesleurd door de ontwikkeling van de westerse cultuur. In belangrijke mate ... niet geheel. Steeds, soms in meerdere, soms in mindere mate, was het bewustzijn aanwezig: wel *in* de wereld, niet *van* de wereld. Max Weber heeft deze bijbelse gedachte onderkend in zijn studies over het calvinisme. Niet slechts voor calvinisten, maar ook voor andere gelovigen gold een *innerweltliche Askese*. Met dit begrip wordt niet de ascese van kloosterlingen en kluisenaars bedoeld, maar een religieus-ethische levenshouding *binnen* de bestaande wereld. Niet opgeslokt worden door nu eenmaal aan de gang zijnde processen, maar hiervan vrij worden en toch handelen *in* deze wereld. Hier ligt ook thans de opgave van christenen: hoe de identiteit van het christen-zijn en van christelijke organisaties te realiseren *in* onze cultuur? Dat wij in een tijd van secularisatie en zelfs van toenemende secularisatie leven, is een gemeenplaats. Vaak verstaat men onder secularisatie: verwereldlijking, in die zin dat de kerken vele leden verliezen en dat zij zich met name in de prediking aanpast aan modeverschijnselen van de cultuur. Zo preekten veel predikanten in de tijd van de Franse revolutie over 'vrijheid, gelijkheid en broederschap'. In de bloeitijd van het existentialisme waren veel preken en theologische studies doorgetrokken van deze filosofie. Het marxisme oefende later een vergelijkbare invloed uit.

Voor zover de bovenstaande opvatting van secularisatie juist is, en dat is zij voor een deel, is deze secularisatie niet verwonderlijk; de tijd van de verlichting en de opkomst van vrijzinnigheid en modernisme hebben in de laatste twee à drie eeuwen de crisis van kerk en christendom aangekondigd. Vervolgens dienen wij te beseffen, dat onze tijd niet slechts gekenmerkt wordt door de bovenstaande opvatting van secularisatie, maar ook door het feit dat er buiten de kerken veel

christelijk geloof en religieus leven bestaat. Overigens is de crisis van de kerken en van het christendom niet door kwaadwilligen bewust veroorzaakt. Zij is een gevolg van de ingrijpende economische, technologische en sociale veranderingen in de westerse cultuur, die tot een ander geloofsbeleven, andere geloofsinterpretaties en andere antwoorden dan traditionele aanleiding gaven. Daarom kan secularisatie ook positief geduid worden: kerken en christendom staan voor de noodzakelijke opgave in de veranderende culturele en maatschappelijke omstandigheden steeds opnieuw standpunt te bepalen en te verantwoorden *in* deze wereld. Traditionele antwoorden op eigentijdse problemen zijn ontoereikend. Het meedrijven op modestromingen van deze tijd zal de identiteit van christenen ondermijnen en doen vervagen. Kerken, christelijke organisaties en christenen persoonlijk moeten natuurlijk de taal van hun tijd spreken, in open communicatie met anders-denkenenden staan en daarin het authentieke dat hun identiteit bepaalt trachten gestalte te geven. Voorwaar, geen geringe opgave.

De vraag dringt zich dan ook op: in welke richting en op welke wijze zullen kerken, christelijke organisaties en christenen persoonlijk, die *als zodanig* steeds meer naar de marge of de periferie van de cultuur gedrongen worden, hun plaats bepalen en verantwoorden? Op deze vraag zal ik – overeenkomstig het verzoek van de redactie van dit tijdschrift – vanuit mijn vakgebied, de sociologie, een bijdrage tot een antwoord geven; een bijdrage die in het bestek van dit artikel beperkt en enigszins fragmentarisch is.

Meervoudig leven in het perspectief van zijn consequenties

Het leven van mensen in de moderne samenleving is een 'gedeeld' leven. Dat wil zeggen, wij leven in verschillende groepen en relaties; vaak in een huwelijk,

vriendschapsrelaties, een gezin, een school, een bedrijf, een kerk, een woon-omgeving, enz. In al deze relaties en groepen functioneren wij verschillend; in intieme relaties geheel anders dan in meer formele relaties. Dit meervoudig of pluriform samenleven brengt een meervoudige persoonlijkheid van de mensen met zich mee. Is de ontwikkeling van de samenleving van dien aard dat in de meervoudigheid van het sociale leven steeds minder integrerende 'elementen' bestaan, dan dreigt een desintegratie van 's mensen persoonlijkheid. De westerse cultuur is doortrokken, zoals wij reeds zagen, van rationaliseringsprocessen: in de industrie met haar innovatie, in bureaucratieën en andere organisaties, in specialismen en professionalismen, die alle lijken te functioneren als doelen in zichzelf; zij lijken autonoom en onaan-tastbaar.

We kunnen ook zeggen, zoals de socioloog Karl Mannheim (1893-1947) doet, dat de *functionele* rationaliteit de *substantiële* rationaliteit heeft overwoekerd. Dat wil zeggen, dat een wijze van denken en handelen die binnen vaststaande kaders (bijv. bureaucratieën) gericht is op duidelijk omschreven doelen geen ruimte biedt voor een substantiële denkwijze: het inzicht in de zin van het leven in staat en samenleving. Anders gezegd, het 'hoe doe ik dit of dat?' overwoekert de vraag 'wat doe ik eigenlijk en wat behoort ik te doen?' Dit door Mannheim gehanteerde onderscheid tussen functionele en substantiële rationaliteit heeft niet slechts op het menselijk denken en handelen betrekking, maar vooral op een verschil in levenshouding. Zij betreft niet slechts een rationeel of praktisch probleem, maar in de eerste plaats een geestelijk en cultureel probleem. De functionele of instrumentele rationaliteit kan verworden tot een ideologie die het inzicht in de zin van het leven, van de samenleving en van de staat maskeert en verduistert (Mann-

heim, 1940: 52,53; vg. M. Horkheimer, 1967).

De Nederlandse socioloog A.C. Zijder-veld spreekt in verband met deze maskering en verduistering van een 'abstracte samenleving': 'de mens 'leeft' niet in de samenleving, maar kijkt er dikwijls tegenaan als tegen een vreemd verschijnsel. Deze samenleving heeft meer en meer van haar werkelijkheid en zin ingeboet en is, zo komt het ons voor, eigenlijk niet langer in staat als de draagster van menselijke vrijheid te fungeren' (1971: 46). In de ervaring en in het bewustzijn van mensen is de moderne samenleving abstract geworden. Een van de gevolgen van deze ervaring van de abstracte samenleving is, dat veel mensen zich van abstracte maatschappelijke instituties 'afwenden'; hoewel zij er in blijven functioneren, kunnen zij deze instituties niet echt persoonlijk en innerlijk dragen, en gaan zij elders de zin en vrijheid van hun leven zoeken. Met andere woorden, er is een discrepantie ontstaan tussen de werkelijkheids-, zin- en vrijheidsopvattingen van mensen en de als 'versteende' en 'autonoom' ervaren abstracte instituties. Nu kan men natuurlijk altijd zeggen: ja, maar maatschappelijke instituties zijn menselijke produkten; zij worden door mensen in stand gehouden en voor hun vormgeving zijn mensen primair verantwoordelijk. Omdat mensen primair verantwoordelijk zijn voor de vormgeving van instituties zouden wij niet over autonome instituties moeten spreken, tenzij wij onszelf bij voorbaat reeds onmondig willen maken.

Hoewel het standpunt betreffende de primair-menselijke verantwoordelijkheid voor de wijze van inrichten van de samenleving mij in principe juist lijkt, is het gestalte geven aan deze verantwoordelijkheid in concrete handelingen bijzonder moeilijk. Deze moeilijkheid is een gevolg van het feit dat wij leven in een samenleving die ouder is dan wijzelf. Bij-

na alle structuren in welke wij leven zijn ouder dan wij. Met andere woorden, wij zijn 'er in geboren'. Maatschappelijke instituties vormen door middel van reglementen, aangeleerd gedrag, gewoonten, soms ook door wettelijke bepalingen, bijna onaantastbare sociale bouwwerken, een 'gevestigde orde'.

Zulk een in de loop der tijd gevormd vaststaand kader van attitudes of een institutie wordt door de Amerikaanse sociaal-psycholoog Georg Herbert Mead *the generalized other* genoemd. Dat wil zeggen, dat naast de mensen die veel voor onze vorming betekenen (*significant others*) als ouders, een vriend, een leraar en soms anderen die onze persoonlijkheid vormen hebben gegeven, er instituties bestaan die als de 'algemene ander' 's mensen persoonlijkheid vorm geven (1934: 174, 175, 262 e.v.). De klassieke socioloog Emile Durkheim sprak openlijk over de dwang die van instituties op de persoonlijkheidsvorming en het handelen van individuele mensen uitgaat. Niet door een individuele wilsbeslissing kan een mens verandering brengen in maatschappelijke en politieke processen. Indien wij zulke veranderingen willen realiseren, is een gemotiveerd, gezamenlijk en volhardend optreden noodzakelijk. Mead enigszins vrij toepassend, denk ik dat de gedragsbepalende invloed van de *generalized other* niet alleen voor individuen maar ook voor groepen geldt. Zo wordt het politieke handelen van het CDA, zowel van de partij als van de parlamentsfractie, in belangrijke mate beïnvloed door de verwachtingen die bij de coalitiepartners leven, door de 'vage collectiviteit' van de kiezers (en haar 'publieke opinie'), vakbonden, internationale bondgenootschappen en andere. Zeker, het CDA heeft een program van uitgangspunten, een rapport over zijn grondslag in relatie tot het politiek handelen en een verkiezingsprogram. Evenals een individuele mens die immers pri-

mair verantwoordelijk is voor zijn handelen, kunnen wij het CDA in zijn politiek handelen aanspreken op zijn geloofsbrieven. Maar evenzeer geldt dat het CDA (nog) functioneert in het centrum van het politieke krachtenveld met tal van *generalized others* die zijn optreden in belangrijke mate bepalen.

In dit verband is van belang ook het onderscheid tussen het *inner-directed* en *other-directed* persoonlijkheidstype te memoreren, dat de Amerikaanse socioloog David Riesman heeft gemaakt. Wordt de *inner-directed* mens gekenmerkt door plichtsbefef en door tradities, normen en waarden van kleine leefgemeenschappen, het *other-directed* persoonlijkheidstype kenmerkt zich door zijn oriëntatie op anderen en wenst te voldoen aan hun verwachtingen (1953: 22 e.v.). De grote sensitiviteit voor de buitenwereld maakt dat dit persoonlijkheidstype niet slechts in enkele uiterlijke details van zijn gedrag, maar ook in zijn innerlijke ervaringen zich aan anderen wenst aan te passen. Dit persoonlijkheidstype kan in verband gebracht worden met de conformerende invloed die van de *generalized others* uitgaat en het behoort typisch bij de moderne pluriforme samenleving. Hoewel de juistheid van Riesmans onderscheid moeilijk te bewijzen is, heeft het veel aannemelijks. Ik denk dat het verantwoord is ook te spreken over mengvormen van het *inner-directed* en het *other-directed* persoonlijkheidstype, in welke het accent bij de een meer op het eerstgenoemde en bij de ander meer op het laatstgenoemde kenmerk kan liggen. Als zodanig kan het onderscheid duidelijk maken, dat de moderne, *other-directed* mens, die hoofdzakelijk niet door tradities en eigen normen en waarden wordt geleid, een kwetsbaar mens is geworden. Zonder veel weerstand te kunnen bieden, is hij overgeleverd aan de processen van toenemende verrationali-

sering en abstractie in de moderne samenleving die in haar pluriformiteit maakt, dat de abstracte en meer 'intieme' instituties steeds meer uit elkaar groeien. De *inner-directed* beleving en oriëntatie kan de mensen doen vervreemden van de abstracte instituties. Soms barsten zij uit in protest; men denke aan de studentenopstand (1968 en volgende jaren) tegen het 'systeem' van de 'eendimensionale samenleving'. Andere voorbeelden zijn stakingen en demonstraties. Ook kan er een 'stil protest' plaats vinden in de vorm van het niet-geëngageerd blijven meefunctioneren in de abstracte instituties, terwijl men zich voor het beleven en uiten van vrijheid en zin van het leven terugtrekt in religieuze groepen, in zijn gezin of in andere kleine gemeenschappen.

Ook het onderscheid tussen *inner-directed* en *other-directed* behoeft niet alleen op persoonlijkheidstypen betrekking te hebben; zij kan ook groepen betreffen. Zo zal bijvoorbeeld een politieke partij die functioneert in een pluriforme samenleving en die in het centrum van het politieke krachtenveld functioneert, zich sterk *other-directed* opstellen en zich op de buitenwereld afstemmen. Hetzelfde geldt voor kerkgemeenschappen, die zich (nog kunnen) opstellen in het 'centrum' van het culturele, sociale en politieke krachtenveld. Men denke aan kerken die samenkomen in de Nederlandse Raad van Kerken en die meer *other-directed* zijn dan kleine kerken en sekten. Maar de consequentie is dat hun kwetsbaarheid toeneemt, omdat de buitenwereld deze kerken in prediking en maatschappelijke en politieke plaatsbepaling sterk beïnvloedt.

Meervoudig leven en mensbeeld

Ik sprak reeds over de discrepantie tussen de mens en abstracte instituties. Ondanks de invloed van de *generalized others* en de openheid van het *other-di-*

rected persoonlijkheidstype en groepen naar de buitenwereld, lijken mensen niet eindeloos kneedbaar. Er lijken grenzen in zicht te komen, waar mensen (van mens tot mens kunnen deze wellicht verschillend zijn) de zin- en vrijheidservaring in abstracte instituties gaan ontberen.

Men kan deze discrepantie interpreteren met een mensbeeld dat gebaseerd is op het zgn. *homo-duplex* theorema, zoals de reeds genoemde socioloog Zijderveld doet (1971: 19,31 e.v.). Met dit theorema wordt de mens als een 'dubbelwezen' geïdentificeerd, dat enerzijds bestaat uit een *homo internus* (de mens als uniek individu met zijn emoties, religie, vrijheids- en zinervaringen, normen en waarden) en anderzijds uit een *homo externus* (de mens als maatschappelijk wezen die rollen speelt die door de samenleving worden opgelegd). De abstracte samenleving richt zich op de aanpassing van de *homo externus*, terwijl veel mensen de *homo internus* gaan cultiveren; een polarisatie waarin de uitwerking van de ene pool ten koste van de andere gaat. Hoewel dit *homo-duplex* theorema voor de beschrijving van de feitelijk-abstracte situatie vruchtbaar lijkt, heb ik enige bedenkingen. Dat mensen tegen de abstracte samenleving protesteren, hetzij in acties, hetzij in het zich er in meerdere of mindere mate van afwenden, maakt juist duidelijk dat zij niet slechts met behulp van het *homo-duplex* theorema geïnterpreteerd kunnen worden. Zijzelf nemen hiermee geen genoegen. Zij ervaren hun leven in normatieve zin als een eenheid. Ook de ervaren 'vervreemding' in de abstracte instituties wijst er op, dat deze instituties niet zijn zoals zij volgens hen zouden behoren te zijn en dat zij de zin en vrijheid van hun leven niet kunnen realiseren zoals zij deze normatief zouden wensen te realiseren. Terecht zegt Zijderveld (1971: 190, 191) de *homo internus* en de *homo externus*

niet te willen scheiden. Hij wil het homo-duplex theorema in zijn evenwicht herstellen en wel door middel van een nieuwe vorm van bewustzijn, opdat de mensen zullen leren hoe zij in de moderne samenleving dienen te leven en een menselijker samenleving kunnen realiseren (1971: 197). Hoewel Zijderveld aanwijzingen geeft hoe dit leven te realiseren, lijkt mij een 'schakel' nodig die de twee delen van het homo-duplex theorema met elkaar verbindt. In dit verband zal ik trachten deze 'schakel' zichtbaar te maken en wel met behulp van een explicatie van het begrip 'sociaal'.

Wat bedoelen wij als wij spreken over het *sociaal* handelen van mensen (of interactie), over *sociale* relaties en structuren, *sociale* instituties en groepen en over de *sociale* orde in de samenleving? Het begrip 'sociaal' is mijns inziens een normerend begrip. Het heeft betrekking op het handelen van *mensen* in relatie tot elkaar en op instituties, groepen en andere samenlevingsvormen van *mensen*. Dat wil zeggen, hoe individuen en groepen zin-gericht en zin-beantwoordend ageren en op elkaar reageren – dit noemen wij ook wel interactie die typisch op mensen betrekking heeft. Het gaat niet om het tegen elkaar botsen van biljartballen of microdeeltjes. Interactie stamt van het latijnse *agere* dat betrekking heeft op typisch *menselijk* handelen en wel op de mens die handelend iets tot zijn bestemming wil leiden. Daarom kunnen wij interactie interpreteren als het handelen waarin mensen zó met elkaar omgaan, dat zij elkaars functioneren als zelfstandige en verantwoordelijke personen bevorderen. Sprekend over *sociale* instituties, groepen enz. bedoel ik dat deze entiteiten een kader vormen waarin mensen worden erkend als *mensen* die hun creativiteit en capaciteiten tot uitdrukking kunnen brengen en verantwoordelijkheden kunnen dragen. Deze interpretatie van 'sociaal' geldt overdrachtelijk ook voor

de sociale orde in de samenleving; dat wil zeggen, de wijze waarop de groepen, instituties en andere samenlevingsvormen met elkaar samenhangen, Sociaal betekent in dit verband, dat instituties en andere samenlevingsvormen zich kunnen ontwikkelen naar hun eigen aard en functie en dus in hun vormgeving niet geknoeid worden door bijvoorbeeld een kerkelijke of staatsvoogdij of door eenzijdig-economische belangen van het bedrijfsleven of door andere hun ontwikkeling frusterende machten.

In de bovenstaande interpretatie van het begrip 'sociaal' beschouw ik de mens, die naar het beeld van God geschapen is, als een eenheid. Dit betekent niet dat wij het homo-duplex theorema niet (voorzichtig) zouden kunnen gebruiken als een verhelderend verklaringsmodel. Maar het betekent tevens dat de *homo internus* en de *homo externus* in elkaar geschoven worden: de eenheid van de mens heeft het primaat.

Kracht en zwakheid van normatief denken en handelen

Middels de bovenstaande sociologische analyse vind ik mijn aanknopingspunt bij het artikel van prof. dr. A.G. Weiler (1983: 556-564), waarin hij stelt dat de godsdienst en de moraal in de moderne samenleving steeds meer naar de periferie gedrukt worden, dat het rationalistisch-economisch regelsysteem de samenleving, ook christelijke politieke partijen, overwoekert en de vraag stelt welke betekenis en invloed van de genoemde periferie op de samenleving kan uitgaan. In de beantwoording van deze vraag stelt hij, dat de godsdienst haar structurerende betekenis voor de vormgeving van de samenleving heeft verloren. Zij is in de 'maatschappelijk irrelevante bovenbouwpositie' geraakt. Allereerst valt op dat prof. Weiler op een wijze over 'bovenbouw' spreekt die doet denken aan marxistische interpretaties van godsdienst en

moraal. In deze interpretaties worden zij meestal gezien als sociale verschijnselen die de bestaande maatschappelijke verhoudingen helpen in stand houden. Prof. Weiler beschouwt deze marxistische interpretatie kennelijk als achterhaald: de godsdienst is maatschappelijk *irrelevant* geworden in onze cultuur.

Ik geef toe dat Weilers gebruik en interpretatie van 'bovenbouw' in belangrijke mate overeenkomt met de ontwikkelingen in de moderne samenleving. Als zodanig, in het beschrijven van een feitelijke situatie, kunnen wij het woord 'bovenbouw' hanteren. Toch zou ik dit woord liever niet gebruiken. In de eerste plaats, omdat ik godsdienst en moraal, zaken die mijn leven, mijn existentie en sociaal functioneren diep raken, niet wil 'verlagen' tot een maatschappelijke irrelevante bovenbouw. In de tweede plaats, omdat het gevolg van het maken van het onderscheid tussen onderbouw en bovenbouw is, dat men deze twee lagen uiterst moeilijk weer bij elkaar kan krijgen. Dit blijkt ook uit Weilers mening, dat het in de moderne samenleving 'niet mogelijk is te reconfectionaliseren, dit is opnieuw de confessie tot uitgangspunt van maatschappelijke organisaties te nemen'. En hij voegt er het argument aan toe: 'wat echter verleden tijd is, kan niet actueel gereconstrueerd worden' (562). Voor zover Weiler onder reconfectionalisering verstaat het opleggen van kerkelijke confessies en andere kerkelijke claims aan de politiek, ben ik met hem eens dat dit tot het verleden behoort. Een belangrijke vraag lijkt mij in dit verband: is de confessie, het belijden van de christelijke overtuiging, ook in de politiek en middels christelijke politieke partijen en andere organisaties, iets dat tot het verleden behoort?

Gelukkig beantwoordt prof. Weiler deze vraag niet bevestigend. Hij stelt, dat hoewel het christelijk geloof macro-sociologisch gezien zijn sociaal-constructieve be-

tekenis en gemeenschaps-stichtende kracht heeft verloren, het nog niet onwerkzaam is geworden. Het christelijk geloof kan een profetische oproep doen tot bekering uit het kwaad; een oproep die zich zowel tot individuen richt als tot het bestrijden van onrecht en onrechtvaardigheden die uit het rationeel-economisch systeem voortkomen. Zo is er volgens hem een taak voor godsdienst en moraal weggelegd die zich vanuit de periferie 'doorzetten als een harde beschermende rand die geen onrecht toelaat of doorlaat, die terughoudt, tegenhoudt, terugwijst wat onrecht produceert, als rand-correctief werkend daar waar zij niet meer intern-structurend aanwezig zijn' (562).

Gezien zijn analyse van godsdienst en moraal als een maatschappelijk irrelevante bovenbouw, vind ik deze opvatting van Weiler nogal optimistisch. Mijn vraag hierbij is: zouden kerken, christelijke moraal en christelijke bewegingen die naar de periferie van de moderne samenleving worden gedrukt, de kracht kunnen opbrengen om onrecht en onrechtvaardigheden van het dominante rationeel-economisch systeem effectief te kunnen tegenhouden, en terugwijzen? Waarom komen de kerken en vele christelijke organisaties dan toch steeds meer in de periferie terecht? Vanwege hun kracht?

Prof. Weiler heeft dit probleem onderkend. Hij wijst er terecht op dat gezagsdragers en geloofsverkondigers (ook christen-politici) ten dele hun geloofwaardigheid verloren hebben, omdat het officiële christendom zozeer met het maatschappelijk-economisch systeem verstrengeld is geweest (en nog is). Misschien is het wel zo, zegt hij (562, 563), 'dat juist doordat de godsdienst teruggedrongen is naar de marge, ze in het profetisch-politieke getuigenis van het komende rijk Gods mensen veel beter, veel vrijer, veel minder systeemverstrengeld

tot gerechtigheid kan oproepen dan sinds de vermaatschappelijking van de godsdienst in de vierde eeuw het geval is geweest'.

Misschien is het wel zo ... Ik ontken het niet. Integendeel. Maar een vraag blijft, of zulke kerken, christelijke politieke partijen en andere christelijke groeperingen als zodanig in staat zullen en kunnen zijn om het kwaad tegen te houden en terug te wijzen. Ik zeg niet dat dit niet zou kunnen. Maar indien zij dit willen bereiken zullen zij in het relevante maatschappelijke en politieke krachtenveld iets moeten kunnen uitrichten. In deze krachtenvelden worden zij geconfronteerd met andere groepen, politieke partijen, enz. Zij worden geconfronteerd met de 'dwang' van *the generalized other*, met de *other-directed* oriëntatie, met het probleem van het in de wereld zijn en niet van de wereld zijn, met het activeren en reacteren van eigen overtuiging en het zich aansluiten bij de bestaande maatschappelijke, economische en politieke processen, met het realiseren van de verbinding tussen de homo internus en de homo externus. Tenzij men zich terugtrekt in het 'bastion' van de dogmatische waarheidsopvatting van eigen visies en de *homo internus* cultiveert in een sociaal en politiek isolement, in de periferie.

In het bovenstaande ligt mijn antwoord besloten op de in het begin van dit artikel gestelde vraag: in welke richting en op welke wijze zullen kerken, christelijke organisaties en christenen persoonlijk, die *als zodanig* steeds meer naar de periferie van de cultuur gedrongen worden, hun plaats bepalen en verantwoorden? Mijn antwoord luidt: geen genoegen nemen met een plaats in de periferie. Mijs inziens ligt de kracht van normatief denken en handelen in het aanvaarden van de uitdaging *midden in* de cultuur, de samenleving en de politiek te staan en daar de bestaande situatie aan te grijpen ten einde te proberen deze in de gewen-

ste richting om te buigen. Deze plaatsbepaling bergt ook een 'zwakheid' van normatief denken in zich: de noodzakelijke afstemming op de buitenwereld met het gevaar van een te ver gaande aanpassing en het verlies van eigen identiteit.

Deze gedachten vind ik bij prof. Weiler ook terug, als hij zegt: 'Het CDA moet in het vormgeven aan en bedrijven van politiek het christelijke sociaal-politieke perspectief omhoog houden, nl. dat bij de voortschrijdende uitbreiding van het post-industriële maatschappijmodel over de werelddol steeds meer de onrechtvaardigheid, de ongerechtigheid uit de eigen en uit de wereldsamenleving moet worden geëlimineerd' (562). En even verder: 'Een christen-democratische partij moet bij haar leden het innerlijk besef levendig houden, dat het onze eigen beslissingen zijn die de maatschappij voortbrengen en reproducen, *in volstreekte verwevenheid met de onvrijheid van een 'systeem'*, dat wil dus zeggen dat wij zelf verantwoordelijk zijn voor de menselijkheid, de humaniteit van het systeem waarin wij leven' (563; curs. van mij, W.).

Deze oproep impliceert m.i. een oproep tot reconfectionalisering, in de zin van een vernieuwd activeren en dynamiseren van het christelijk geloof en handelen van mondige christenen; iets dat niet tot het verleden behoort. Men denke niet dat ik over de realisatie van dit proces optimistisch ben. Het CDA lijkt overheerst door *generalized others*, het is sterk *other-directed* en bij velen onder zijn politici lijkt de verbinding tussen de *homo internus* en de *homo externus* schraal. Maar pessimistisch ben ik evenmin. Overigens gebruik ik woorden als optimistisch en pessimistisch liever niet; zij zijn te veel emotioneel gekleurd. Het gaat om het antwoord geven op de uitdaging van het realiseren van de *innerweltliche Askese*: het staan *in* deze verrationaliseerde wereld met haar politieke, economische, mi-

litaire en andere de menselijkheid bedreigende machten en het niet van deze wereld zijn. Voor het CDA bevat het antwoord geven op deze uitdaging in in de komende jaren een 'risico op leven en dood' (om een uitspraak van Romano Guardini te gebruiken; 1965: 91).

Geciteerde literatuur

- Guardini, R. (1965): *Das Ende der Neuzeit*. Würzburg: Werkbund-Verlag.
- Horkheimer, M. (1967): *Critique of Instrumental Reason*. New York: The Free Press.
- Mannheim, K. (1940): *Man and Society in an Age of Reconstruction. Studies in Modern Social Structure*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Mead, G.H. (1934): *Mind, Self and Society*. Chicago: The University of Chicago Press.

Riesman, D. (1953): *The Lonely Crowd. A Study of the Changing American Character*. New Haven, London: Yale University Press.

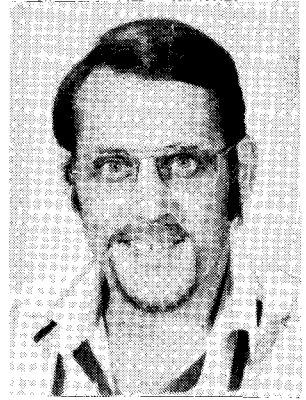
Weber, M. (1969): *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, Hrsg. J. Winckelmann, München, Hamburg: Fischer.

Weiler, A.G. (1983): 'Cultuur in de marge. Over de verhouding van economie en samenleving, politiek, cultuur en godsdienst in de post-industriële maatschappij'. *Christen Democratische Verkenningen* (november 1983), pp. 556-564.

Zijderveld, A.C. (1971): *De abstracte samenleving. Een cultuur-critische studie van onze tijd*. Meppel: Boom.

door dr. A.E. van Niekerk

Dr. A.E. van Niekerk is secretaris bij het Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO). Hij is vice-voorzitter van de werkgroep Mensenrechten/Latijns Amerika van de commissie Buitenland van het CDA. Hij schrijft dit artikel op persoonlijke titel.

Ontwikkelingssamenwerking tussen harde en zachte krachten

Wie pleit voor een zekere verzakelijking van de Nederlandse ontwikkelingshulp krijgt – ook al bedoelde hij met zijn pleidooi slechts een meer verstandelijke dan een emotionele benadering – al heel gauw het verwijt dat hij dat beleid in dienst wil stellen van het belang van de Nederlandse economie, bedrijfsleven en export in het bijzonder. Nu hoeft dat natuurlijk helemaal niet.

Op enkele plaatsen heb ik zo'n pleidooi gevoerd waarbij het belang van het Nederlandse bedrijfsleven zelfs uitdrukkelijk buiten beschouwing werd gelaten. Mijn voornaamste argument lag namelijk ver buiten Nederland en kwam er op neer dat het – in een verschuivende machtsverhouding en arbeidsverdeling tussen Noord en Zuid – de Derde Wereld zelf is die om andere, meer zakelijke vormen van ontwikkelingshulp vraagt. Juist omdat ik van mening ben dat kritiek op de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking ten onrechte pleegt te worden afgedaan als zijnde afkomstig uit de belangensfeer van het Nederlandse bedrijfsleven, meen ik toch even te moeten stilstaan bij enkele signalen die daar los van staan maar die overigens in dezelfde richting wijzen.

Ontwikkelingssamenwerking en maatschappij-kritiek

Hoe incompleet mijn knipselarchief ter zake ook is, het wemelt er van discussies, controverses en kritiek, niet alleen – zoals drs. Harry Aarts in zijn recente beschouwing opmerkte¹⁾ – over de inhoudelijke aspecten van het beleid, de instrumenten, kanalen en methoden, maar ook over de premissen die eraan ten grondslag liggen.

En dan te bedenken dat het gaat over een onderwerp waarvan we altijd beweren dat het zich in een brede politieke en maatschappelijke steun kan verheugen. Juist het CDA voelt zich pijnlijk getroffen door deze aanvallen op wat wij graag (maar ook terecht?) 'onze' ontwikkelingssamenwerking plegen te noemen. Pijnlijker nog is de indruk dat wij en

¹⁾ *Christen Democratische Verkenningen*, 2/84, pag. 97-104.

anderen die (vooral vanuit de PvdA en klein links) met ons in de ontwikkelings-samenwerking zijn opgegroeid, met die kritiek eigenlijk niet goed raad weten. Ons weerwoord bestaat voornamelijk in een wat verkramp't 'nee' tegen wat zich vanuit een nieuwe realiteit – hier en overzee – aan nieuwe ideeën aandient. Ook beseffen we niet voldoende dat er – althans onderhuids – meer aan de hand is dan de zgn. 'onteigening'²⁾ (door een VVD-minister en haar achterban) van 'onze' ontwikkelingssamenwerking of 'n overval' waarmee het bedrijfsleven een greep zou willen doen naar 'de vier miljard van Schoo'.

De neiging om het debat uit de weg te gaan of het tot deze belangtivist te verenigen, is op zich een bedenkelijk teken van politieke onmacht en intellectuele onzekerheid.

Bovendien ontstaat met een verweer dat zich voornamelijk toespitst op het behoud van de voor ontwikkelingssamenwerking 'verworven rechten', het gevaar in een positie gedrongen te worden die in wezen conservatief kan worden genoemd; en dat voor een zaak waarmee vooral progressief Nederland zich heeft vereenzelvigd!

In mijn knipselarchief komen twee artikelen voor uit een NRC-Handelsblad-discussie waarin ik ook zelf in een eerder stadium betrokken was. Zij vormen een reactie op een – ook naar mijn gevoel – wat pretentieuze inbreng van een viertal hoogleraren³⁾ (een ervan noemt zichzelf een 'prima donna') die weliswaar hun zorg uitspreken over 'het tere plantje dat zonder voortdurende aandacht verdort of (door export-, werkgelegenheids- en andere belangen) doodgedrukt kan worden', maar die overigens geen vragen – en dus ook geen antwoorden – hebben

over de achterliggende oorzaken.

Hun vraag is slechts hoe vermeden kan worden dat een onbetwistbaar goede zaak als de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking onder de druk van 'oneigenlijke' belangen in het gedrang zou komen.

Maar hoe oneigenlijk zijn belangen die weliswaar niet de onze zijn maar die niettemin voortkomen uit een veranderend maatschappelijk denken over velerlei vraagstukken – het Noord-Zuid-vraagstuk is er daar slechts één van – en uit een andere parlementaire en partij-politieke krachtsverhouding?

Wat het laatste betreft: echt 'oneigenlijk' zou het pas zijn als een regeringscoalitie die het op zoveel andere terreinen van het overheidsbeleid (waaronder het buitenlands beleid) anders meent te moeten doen dan haar voorgangers, zich niet ook zou bezinnen op de vraag of we met de ontwikkelingssamenwerking en met het buitenlands beleid in het algemeen nog steeds op het goede spoor zitten. Het is niet uit te sluiten dat het tere plantje alleen uit de kluiten kan wassen als het wat minder beschermd door het leven zou gaan.

Wat het eerste betreft: de schrijvers van bedoelde artikelen – een antropoloog en een oud-diplomaat – verwoorden dat veranderende denken – de een vanuit de theorie, de ander vanuit de kennelijke praktijk – op een manier die in de discussie van alledag weliswaar niet toonaangevend is, maar die het gevestigde ontwikkelingsbeleid wel eens ernstiger zou kunnen ondermijnen dan enige aanslag vanuit de partij-politieke of economische belangen sfeer.

Het is misschien goed hun kritiek⁴⁾ – ook zonder er instemming mee te betuigen – kort samen te vatten: De twee doelstellingen van ons beleid – bestrijding van de

²⁾ 'De onteigening van het ontwikkelingsbeleid', Mr. J. van Gennip (maart 1983, ongepubliceerd).

³⁾ H.C. Bos, J.C. Breman, L.J. Emmerij, W. Tims. *NRC-Handelsblad*, 24 november 1983.

⁴⁾ Peter van der Veer en W.G. Zeijlstra in *NRC-Handelsblad* van 3 december 1983 en 23 januari 1984.

armoede en economische verzelfstandiging van de Derde Wereld – zijn allereerst tweeslachtig en onderling tegenstrijdig, of – zoals iemand anders het uitdrukte – 'twee sporen die elkaar inderdaad pas in het oneindige raken'⁵⁾. Bovendien vormen zij tezamen een mythe die de politiek zich eigen heeft gemaakt op een moment dat ook de sociale wetenschappers bevangen waren van het geloof dat de samenleving – ook de internationale – 'maakbaar' was. Moeten we nu werkelijk geloven – zo stelt een van hen – 'in de onaanvaardbare pretentie dat een overheid die haar eigen samenleving als niet-maakbaar verklaart wel in staat zou zijn om met 4 miljard gulden per jaar brandende sociale problemen in Aziatische, Afrikaanse en Zuid-Amerikaanse landen op te lossen?'

Het doelgroepenbeleid als kern van de armoedebestrijding komt voort – zo stelt de ander – uit de voluntaristische gedachte dat door steun aan en solidariteit met de armste groepen deze zich van het juk van hun onderdrukking zouden kunnen bevrijden. Die gedachte steunt – zo stelt hij – op geen enkel empirisch inzicht. Die uitspraak lijkt mij wat kras. Maar inderdaad, het gevaar dat deze humanitaire lijn – bij ontstentenis van structurele hervormingen en groei – ontaardt in pure noodleniging is verre van denkbeeldig.

De tweede doelstelling – die van de economische zelfbeschikking – is sterk gevoed door wat in het ontwikkelingsdenken van de zeventiger jaren bekend stond als de dependentie-theorie. Die kwam er korthedshalve op neer dat de ontwikkelingslanden – gezien als een van het Westerse centrum afhankelijke periferie – gedoemd waren door dit centrum uitgebuit en dus onvermijdelijk onderontwikkeld te worden.

Vezelfstandiging van die periferie in het

kader van een nieuw te vestigen internationale economische orde en gesteund door wereldwijde onderhandelingen in de UNCTAD werd dus een tweede doelstelling.

Reeds toen waren er in de sociale wetenschappen enkelen die zich in het simplisme van deze dependentie-theorie niet goed konden vinden, maar het is de beleidsmakers – zelf nog al eens sociale wetenschappers van huis uit – nauwelijks kwalijk te nemen dat zij deze zienswijze tot tweede doelstelling verhieven.

Overigens waren er ook onder hen verscheidene die in de groeiende differentiatie tussen (groepen van) ontwikkelingslanden een aanwijzing meenden te zien dat eenzijdige *dependentie* begon plaats te maken voor twee- of meerzijdige *interdependentie*.

Uiteindelijk heeft de dependentie-theorie niet goed kunnen verklaren hoe een aantal landen in de laatste decennia – soms ondanks, soms zelfs dankzij – hun afhankelijkheid van het wereldeconomische systeem een vooruitgang hebben geboekt die hen tot nieuwe industrielanden – en tot niet-ongevaarlijke concurrenten voor de Westerse economie – hebben doen uitgroeien. Zij hebben ook de tegenstelling tussen Noord en Zuid, arm en rijk tot een te simpel verklaringsmodel, ja tot een politieke mythe gemaakt. Sterker nog, is het gemeenschappelijk belang dat wij tussen de landen van het Zuiden aanwezig achten niet ook een mythe die voornamelijk is terug te voeren op het feit dat wij ze met een wat erg ruim etiket als ontwikkelingsland gedefinieerd hebben zonder ons af te vragen wat ze op andere terreinen: politiek, maatschappelijke organisatie, cultuur en geestelijk leven nog meer zijn – of willen zijn – dan dat? Want dat is voor althans de spraakmakende mensen in de Derde Wereld een steen des aanstoets: voor onvolwaar-

⁵⁾ J. van Soest, Ontwikkelingssamenwerking: de grenzen van het onbehagen. *Internationale Spectator*, maart 1984, pag. 139-149.

dig aangezien te worden met geen andere rechten en plichten dan die welke met hun materiële armoede te maken hebben.

Hoezeer daarmee de sociaal-wetenschappelijke en ideologische uitgangspunten van de ontwikkelingssamenwerking – niet alleen van de Nederlandse overigens – voor kritiek vatbaar worden, moge blijken uit het feit dat de wel zeer contraire denkbeelden die de econoom Peter Bauer – thans lord en adviseur van de Britse regering – al geruime tijd propageert, nog steeds (getuige een interview met hem in het tijdschrift *Aspecten*) door niemand kunnen worden weersproken.

Het is hier niet de plaats om zijn benadering in extenso te behandelen. Verscheidene van zijn denkbeelden – bijv. dat ontwikkelingshulp niet de oplossing maar de oorzaak is van het Noord-Zuid-probleem – getuigen trouwens van een 'intellectueel extremisme' dat hier gevoeglijk buiten beschouwing kan blijven. Maar wat de kern betreft toch even een niet geheel willekeurige greep uit zijn eerdere boek *'Dissent on Development'* en zijn laatste: *'Equality, the Third World and economic dilution'*: kunnen (koloniale of semi-koloniale) afhankelijkheidsrelaties slecht genoemd worden als blijkt dat Derde-Wereldlanden die van oudsher handels- en investeringscontacten met het Westen onderhouden er veelal beter voorstaan dan anderen die die contacten niet hadden? Is ontwikkelingshulp wel nodig als blijkt dat diverse landen en bevolkingsgroepen op eigen kracht een voorsprong hebben kunnen verwerven en die ook – omdat ze niet van ontwikkelingshulp afhankelijk was – hebben weten vast te houden? Is ontwikkelingshulp eigenlijk wel goed als daarmee toch in hoofdzaak de machtsposities van elites en overheden worden versterkt? Moet ontwikkelingshulp niet veel meer – als een

tastbaar bewijs van solidariteit – gegeven worden door onze particuliere organisaties in plaats van door onze overheden die haar via de belastingheffing eigenlijk afdwingen en 'verstatelijken'?

Wordt die echte solidariteit niet ook een fictie bij hulp die aan voorwaarden wordt gebonden en die welke via multilaterale kanalen verloopt? Kunnen de Derde-Wereldlanden niet veel beter geholpen worden door onze handelsbarrières voor hun exporten te slopen dan door de verruiming van onze hulpfondsen?

En als Westerse handels- en industriebelangen daardoor in de knel komen, wat is er dan eigenlijk op tegen om deze met ontwikkelingsgelden die in de Derde Wereld toch weinig kunnen uitrichten daarvoor schadeloos te stellen? En inderdaad, kan de Westerse wereld haar ontwikkelingsfondsen niet beter bestemmen – minister Pronk was op deze weg ooit de eerste (maar misschien niet de beste?) – voor de herstructurering van haar verouderde produktiestructuren, zulks ter wille van een andere internationale economische orde waarin de ontwikkelingslanden meer kansen krijgen? Allemaal vragen die, ook als ze hier niet beantwoord kunnen worden, toch verdienen te worden gesteld. Ze hebben namelijk – los van het feit dat ze van een conservatieve scepticus afkomstig zijn – veel te maken met een 'Umwertung' die ook op andere deelgebieden van de sociale wetenschappen gaande is. Vandaar ook dat zich een parallel opdringt met het denken dat in onze eigen maatschappelijke orde de grondslagen van onze welvaarts- en verzorgingsstaat ter discussie stelt: van degenen die ons ooit – in de ban van het vooruitgangsoptimisme – voorhielden dat de samenleving 'maakbaar' was, zijn er heden ten dage niet zoveel overgebleven. Men hoeft niet zo ver te gaan als Hans Achterhuis⁶⁾ om toch te kunnen stellen dat de verzorgingsstaat in een impasse is

⁶⁾ Hans Achterhuis: *De markt van Welzijn en Geluk*.

geraakt doordat een 'verstatelijke' vorm van solidariteit het weerstandsvermogen van de burger en zijn verantwoordelijkheid voor zichzelf en zijn medemens heeft verzwakt. Diverse studies – ook uit kringen van het CDA – weerspiegelen deze 'Umwertung'.⁷⁾

Dat die fundamentele bezinning over onze eigen verzorgingsstaat wel – maar over de overzeese presentie van die verzorgingsstaat nog niet – in volle gang is, is misschien alleen te danken aan het feit dat de doelgroepen ervan zich ver buiten Nederland bevinden, en niet met ons naar de stembus gaan.

Landenkeuze⁸⁾

De eigenlijke oorzaak die vanuit de Derde Wereld tot een herbezinning noopt, is gelegen in het feit dat niet op het eerste maar op het tweede spoor de uitdaging van de naaste toekomst zich zal voordoen: het Zuiden neemt terecht geen genoegen meer met traditionele hulpfondsen en heeft daaraan ook in afnemende mate behoefte althans in verhouding met hun voornaamste prioriteit: versterking van hun economische structuur.

In tegenstelling tot het gemene volksgeloof behoort vandaag de dag slechts een kwart van de ruim 3 miljard inwoners van de Derde Wereld tot landen die – omdat ze geen eigen industrie hebben – aan de marge staan van de internationale handels- en investeringsstromen, die – hetzij terloops opgemerkt – verreweg het zwaarst tellen voor wat er in de Derde Wereld aan ontwikkeling wordt gedaan. Voor deze landen – de 'echte minima' – in de Derde Wereld kan traditionele ontwikkelingshulp nog zin hebben. Zij moeten allereerst in hun basisbehoeften voorzien. De overige driekwart echter kan – met de opkomst van de veelal zeer volkrijke Nieuwe Industrielanden en de wat

ruimere categorie van Middle Income Countries – geen object meer zijn van internationale armenzorg. Zij vragen niet op ethische of humanitaire, maar op zakelijke gronden om overdracht van technologie, handel en investeringen en willen daarover onderhandelen, niet met een directoraat van Ontwikkelingssamenwerking maar met overheden, multilaterale instanties en vertegenwoordigers van het internationale bedrijfsleven.

Hoezeer deze landen in een wereldeconomisch perspectief al een reële marktpartij zijn geworden, moge blijken uit het feit dat de schuldenlast waarin enkele van de snelste groeiers onder hen nu verkeren, een halszaak aan het worden is voor een niet gering aantal Westerse bankinstellingen, wellicht zelfs voor het gehele internationale geldstelsel. Het aantal Derde-Wereldlanden dat in de laatste decennia – alle ontwikkelingspessimisten spijt – is meegezogen in de stroom van de industrialisatie, gevoegd bij degenen die de potentie daarvoor hebben, loopt al in de tientallen. Slechts twee ervan – Indonesië en India – worden, en dan nog met grote aarzeling, behandeld als concentratielanden van het Nederlandse ontwikkelingsbeleid, en staan ook eigenlijk haaks op de filosofie waarop dat beleid van oudsher stoelde.

Een goed bedoelde maar overigens toch wat achterhaalde definitie van internationale solidariteit heeft de aandacht altijd sterk gefixeerd op de landen die men nu wel de 'echte minima' van de Derde Wereld mag noemen. Maar wat te doen met dat deel van de wereldbevolking dat – omdat het in een van de nieuwe industrielanden gevestigd is – statistisch niet tot de armste der armen wordt gerekend, maar dat om diezelfde reden de sociale kosten van de industrialisatie op zich afgewenteld krijgt, kosten die wellicht gro-

⁷⁾ *Appel en weerklank/Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij*, februari 1984.

⁸⁾ De hiernavolgende gedachtengang is deels terug te vinden in een tweetal artikelen, gepubliceerd door het *Financieel Dagblad* van 8 en 9 februari 1983.

ter zijn dan die van de meer traditionele, meer 'decente' armoede? Laten we hen in de kou staan?

Blijven we, door ons tot de armsten der armen en tot de door ons gekozen concentratielanden te beperken, niet steken in een vorm van ontwikkelingssamenwerking die zich uitput in pure noodleniging? En dan, verliezen we, door de nieuwe industrielanden links – en in politiek opzicht 'rechts' – te laten liggen, niet onze greep op die andere, minstens even belangrijke dimensie van het ontwikkelingsproces: de structurele doorbraak in de machtsverhoudingen tussen Noord en Zuid? En ten slotte, wie zijn ontwikkelingshulp onthoudt aan landen die zich eindelijk aan de armoede beginnen te ontworstelen, bestraft toch eigenlijk de ontwikkeling zelf, in plaats van haar te belonen.

Dat verwijt werd mij dan ook voor de voeten geworpen nadat ik in oktober vorig jaar op de opiniepagina van NRC-Handelsblad een zekere verzakelijking van de Nederlandse ontwikkelingshulp had bepleit: het zou niet stroken met de doelstelling van ontwikkelingssamenwerking om landen die het al zo ver geschopt hebben ... nog eens te helpen met ons geld. Kortom: ook als men met ontwikkelingssamenwerking geen economische belangen doch slechts de zaak van de internationale sociale rechtvaardigheid wil dienen, is er ook buiten onze concentratielanden heel wat werk aan de winkel.

De Derde Wereld moet geholpen worden, niet alleen om de armoede te lenigen maar ook en vooral om haar te overwinnen. Dat kan alleen als die hulp wordt omgezet in economische activiteiten die zelf weer nieuwe inkomens genereren.

Is dat niet de essentie van de parabel die de Derde Wereld altijd weer aan ons voorlegt: 'geef mij geen vis, maar een net

om vissen te vangen'?

Er is dan ook alle reden om de keuze die destijds is gemaakt ten gunste van een aantal concentratielanden – dat trouwens toch al veel te groot is om vanuit Nederland serieus bestreken te kunnen worden – nog eens kritisch te bezien.

Is het zo verwerpelijk als we ons in die keuze laten leiden niet alleen door de mate van hun armoede maar ook door de vraag wat Nederland – ook buiten de traditionele ontwikkelingshulp – te bieden heeft om deze landen verder te helpen op de weg van een economische verzelfstandiging?

Verzakelijking en 'vervuiling'

Maar toch, het verwijt kon niet uitblijven: hiermee zou het solidariteitsbeginsel waarop onze ontwikkelingshulp is gebaseerd, worden 'vervuild' met oneigenlijke elementen, met name dat van onze exportbelangen. Nu bestaan ook daarover weer uiteenlopende inzichten.

De anti-'vervuilers' zeggen ongeveer het volgende: van onze bilaterale hulp (ruim f 1,6 mrd) is al veel gebonden, wat betekent dat een niet onaanzienlijke hoeveelheid goederen en diensten door de ontvangende landen in Nederland wordt besteld en besteed. Het Nederlandse bedrijfsleven profiteert dus eigenlijk al van onze ontwikkelingshulp. Dat wordt nog eens bevestigd door het gegeven dat onze export naar de zogenaamde concentratielanden sneller gegroeid is dan die naar de Derde Wereld als geheel (32,6% respectievelijk 21,5% in de jaren '74-'78). Als het Nederlandse bedrijfsleven vindt dat het desondanks niet aan z'n trekken komt, is dat 'eigen schuld, grote bult'. Terwijl andere OESO-landen 25% van hun export in Derde-Wereldlanden plegen af te zetten, vindt slechts 12% van het Nederlandse export-produkt zijn weg op die markt. De Nederlandse ontwikkelingsgelden zijn nu eenmaal niet bedoeld als een compensatieverlies voor 'falend

ondernemerschap'. Die uitspraak zal wel niemand willen bestrijden. Zij kan echter niet de zorg wegnemen omtrent het feit dat de Nederlandse export, vooral in de zich industrialiserende Derde-Wereld-landen, al jaren lang de boot aan het missen is.

Het is ook zeer de vraag of de exportbevorderende voorzieningen waarover we nu beschikken – waaronder een zeer bescheiden voorziening (100 miljoen) voor 'ontwikkelingsrelevante' exporttransacties – toereikend zullen zijn om die achterstand in te lopen. Die voorziening is bepaald bescheiden, om niet te zeggen dat het een druppel op een gloeiende plaat is vergeleken met de 170 miljard die Nederland in het buitenland afzet, met de 20 miljard die daarvan naar de Derde Wereld gaat en zelfs met de 10 miljard die daarvan naar de zogenaamde concentratielanden gaat. Ook op de zeer aanzienlijke begroting van het departement van Ontwikkelingssamenwerking is het een quantité négligeable. Waarom dan toch die telkens terugkerende opwinning erover?

De meer onmiddellijke aanleiding ligt besloten in een vraag die – met de zorgelijke economische situatie van vandaag – in toenemende mate wordt gesteld: kan Nederland zich ontwikkelingshulp van een dergelijke omvang blijven veroorloven als deze niet méér dan vroeger in Nederland besteed wordt? Want het is wel duidelijk – daar kan niemand omheen – dat ontwikkelingshulp een negatief effect heeft op productie en groei van de economie. Het werkt deflatoir en kan alleen gecompenseerd worden indien besteding van de hulp in Nederland plaatsvindt.

In een rede voor de Society for International Development heeft prof. Mennes dit effect als volgt gekwantificeerd: 1 miljard gulden ontwikkelingshulp in Nederland besteed, betekent 0,6% meer productie van bedrijven en daarmee 15.000 mensja-

ren werk. Volgens zijn – aan de OESO ontleende – berekeningen is ruim 30% van onze bilaterale hulp gebonden, dat is hoger dan in West-Duitsland (23%) maar lager dan in de VS (50%) en Frankrijk (45%). Voor alle duidelijkheid: deze percentages hebben alleen betrekking op de bilaterale project- en programhulp, want alleen deze heeft met onze export rechtstreeks te maken. Het gros (tweederde) van de hulp – waaronder bijdragen aan multilaterale instellingen – dat ook relevant zou kunnen zijn, blijft hier buiten beschouwing. Van dat geld vloeit nu slechts een fractie naar Nederland terug. Ter vergelijking: het is bekend dat de Engelsen – ook onder meer progressieve regeringen dan deze – de Derde Wereld plegen te helpen op een zodanige manier dat de gelden die daaruit naar de Britse industrie terugvloeien zelfs groter zijn dan de totale hulpinspanning van het Verenigd Koninkrijk. Zo bezien is er dus nog wel wat ruimte voor een meer zakelijke aanpak zonder dat we ons daarover zouden moeten schamen. Dat zou bijvoorbeeld kunnen door het bindingspercentage te verhogen, een propositie die niet alleen op principiële bezwaren stuit, maar ook op het feit dat de voor ontwikkelingslanden nadelige aspecten ervan – efficiëncy-verliezen en prijsverhogende effecten (die nu op 25% worden geschat) – dan ook zwaarder gaan wegen.

Dat wij er slechter voorstaan is overigens niet alleen – en misschien niet eens zo zeer – te wijten aan de formele bindings-eis, doch aan het feit dat ons exportproduct om allerlei andere redenen niet de wervingskracht heeft die het zou moeten hebben. Meer binding kan daaraan wel iets maar niet zo verschrikkelijk veel veranderen. Dat moge nog eens blijken uit het geval van Duitsland dat formeel geen binding kent, maar dat er toch in slaagt om elke D-mark die aan hulp wordt besteed weer in de Duitse economie te laten terugkeren.

Nieuwe modaliteiten

Behalve een verzwaring van de bindingsvoorwaarden, zijn er in theorie talrijke andere constructies denkbaar voor een vorm van ontwikkelingssamenwerking die de doelstelling ervan overeind houdt en die terloops ook voor de Nederlandse economie een meer positief effect bewerkstelligt. In de nog niet zo lang geleden uitgebrachte Nota Heroverweging van het vorige kabinet wordt een hele waslijst van beleidsvarianten en opties gegeven.

Zo valt te denken aan een duidelijker keuze voor projecten, programma's en sectoren die aansluiten bij wat Nederland te bieden heeft: infra-structuur, agro-industrie, electronica, veredelings-chemie, energie-technologie; aan een verruiming van het Fonds voor Ontwikkelingsrelevante Exporttransacties; aan zachtere – met concurrerende donorlanden vergelijkbare – financieringsfaciliteiten; aan uitbreiding van de Wet Herverzekering Investerings; aan een grotere rol van specifiek Nederlandse bedrijven in joint-ventures via de reeds bestaande Financieringsmaatschappij voor Ontwikkelingslanden (FMO); aan een meer actieve vorm van acquisitie van projecten van de met Nederlands geld gesteunde multilaterale instanties, etc.

Het gaat bij al deze voorstellen om een herschikking van uitgaven beneden het plafond van het bestaande budget. Dat betekent dat nieuwe bestedingen ten koste zullen gaan van oude. En daar zit nogal wat pijn en hartzeer, zelfs voor degenen die bereid zijn te erkennen dat een andere benadering meer recht zou doen aan wat een groeiend deel van de Derde Wereld werkelijk van node heeft. Zelfs het besef dat de doelstelling van de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking in wezen onaangetast zou blijven – het belang van de ontwikkelingslanden blijft immers voorop staan – kan hen geen troost zijn.

Die troost kan misschien gevonden worden door niet beneden, maar boven het plafond van het huidige budget te gaan werken. Die gedachte komt er op neer dat Nederland als het zelf belang hecht aan een meer volwaardige relatie met (bepaalde) ontwikkelingslanden – in het bijzonder nieuwe industrielanden en 'middle income countries' – daarvoor ook extra middelen op tafel moet leggen, een soort investering in wat ooit de nieuwe internationale economische orde moet worden. Anders dan vaak wordt gedacht, maakt het Nederlandse bedrijfsleven zich dan ook niet echt sterk voor een verdergaande binding, zelfs als die zijn belang zeker zou dienen.

Daaraan verwant is een suggestie die slechts een uitbreiding zou behelzen van een modaliteit die nu al bestaat. Het gaat daarbij om de zogenaamde medefinanciering, waarbij de Nederlandse overheid gelden beschikbaar stelt voor activiteiten van particuliere (tot nu toe niet-commerciële) organisaties die, vanuit Nederland samenwerkend met overzeese zusterorganisaties, het een en ander doen aan de sociaal-economische ontwikkeling in de Derde Wereld. Tot nu toe zijn het uitsluitend kerkelijke of para-kerkelijke instellingen, universiteiten en Nederlandse vakbondsorganisaties die – omdat zij geacht worden een ideële doelstelling te hebben – voor deze vorm van medefinanciering in aanmerking komen. Maar heeft de onderneming soms geen ideële doelstellingen?

Zeker, die zijn anders gericht en veronderstellen, om verwezenlijkt te kunnen worden, het maken van winst, niet per se als doel maar als middel voor continuïteit. Nu dat vermaledijde begrip ontgaan van z'n ideologische connotaties bezig is in zijn oorspronkelijke functies hersteld te worden, zou er – al of niet via de reeds bestaande FMO – over deze vorm van medefinanciering misschien eens kunnen worden nagedacht.

Suggesties te over, kortom, voor een meer creatieve aanpak die in een perspectief van interdependentie het belang van de Derde Wereld – en terloops dat van Nederland – zou kunnen dienen. Die twee hoeven niet per se op gespannen voet te staan. Zij zouden misschien allemaal overbodig zijn als over de politieke en ambtelijke besluitvormers die met het departement van minister Schoot te maken hebben de geest van een meer onbevangen en volwassen realisme vaardig zou worden.

Alleen al zo'n simpele mentaliteitsverandering zou naar mijn overtuiging het verzwakkende krediet van ontwikkelingssamenwerking in belangrijke mate kunnen herstellen. Zo niet, dan wordt het haast onvermijdelijk dat ontwikkelingssamenwerking wordt teruggedrongen op het ene spoor van de armoedebestrijding waarop volgens onze rekenmeesters zo'n 40% van onze hulp zich beweegt.

Alleen al zo'n simpele mentaliteitsverandering zou naar mijn overtuiging het verzwakkende krediet van ontwikkelingssamenwerking in belangrijke mate kunnen herstellen. Zo niet, dan wordt het haast onvermijdelijk dat ontwikkelingssamenwerking wordt teruggedrongen op het ene spoor van de armoedebestrijding waarop volgens onze rekenmeesters zo'n 40% van onze hulp zich beweegt.

Het andere spoor – dat van de economische verzelfstandiging – zou dan in een geheel andere constructie – bijvoorbeeld via een ministerie van Internationale Economische betrekkingen – moeten worden overgedragen aan beheerders die daar beter voor toegerust zijn.

Post scriptum

Bij het ter perse gaan van dit artikel waren van de lang verbeide Herijkingnota nog slechts voorlopige versies bekend, die niettemin de indruk wekken vanuit dezelfde geest – de nog voorzichtigste erkenning van de private sector als een

'derde' (naast het bilateraal en multilateraal opererende) kanaal – geschreven te zijn.

Tekenend daarvoor is de belangrijkste les die de herijkingsexercitie lijkt te hebben opgeleverd, nl. de noodzaak om, meer dan tot dusver, *bedrijfsmatige* activiteiten ter versterking van het *productief vermogen* en van de financiële en bestuurlijke draagkracht van de samenleving waar de hulp zich op richt, in de programma's te integreren, niet alleen om de nood van miljoenen mensen te lenigen maar om er ook op een meer *duurzame* wijze in te voorzien.

In het ontwikkelingsjargon moet men al haast fijnproever zijn om in zo'n zinsnede – alsook in het gebruik van termen als *managementcapaciteit* en *ondernemersinitiatief* iets van een koerswijziging te kunnen lezen.

Maar toch, de les uit het verleden is duidelijk: de druk om onmiddellijke resultaten bij de rechtstreekse armoedebestrijding heeft zoets als een godsdienststrijd doen ontstaan tussen de voorstanders van dit eerste spoor en die van het tweede: de economische verzelfstandiging. Alsof het één ten koste moet gaan van het ander: Werkelijke armoedebestrijding is geen zaak van de korte termijn en vereist ontwikkeling van productief vermogen en economische draagkracht. Veel activiteiten waren in het verleden goed bedoeld en zelfs nuttig, maar misten het multiplier-effect dat pas kan werken als zij aansluiten bij inspanningen, plannen en beleid gericht op een blijvende verbetering van de sociaal-economische situatie en de ontwikkelingslanden zelf. De Nederlandse hulpactiviteiten veroordelen zich tot irrelevantie als – zoals in het rapport van de Inspectie Ontwikkelingssamenwerking te Velde wordt gesteld – zij in de marge van het ter plaatse gevoerde beleid, door de betrokken regeringen als een vorm van lippen dienst aan de internationale solidariteit

alleen maar worden gedoogd, of zelfs dat niet eens.

Vooruitlopend op de kritiek die de Herijdingsnota ongetwijfeld ten deel zal vallen, kan nu al gesteld worden dat bij veel op zich zelf interessante aandachtspunten telkens het voorbehoud wordt gemaakt dat zij in hun vertaling naar beleidsvorming en -uitvoering (waarschijnlijk in een tweede nota bij de begroting van 1985) nog nader moeten worden uitgewerkt.

Met name wordt nog geen uitspraak gedaan over de herschikking van de geldstromen die uit dit beleid kunnen of moeten voortvloeien.

Men kan dat als een gemis voelen, maar misschien was het gezien de politieke gevoeligheid van de materie, wel zo verstandig het in dit stadium te laten bij een

stuk dat meer een eerlijke bezinning dan een spoorboekje voor nieuw beleid wil zijn.

Betreurenswaardig zou het zijn als eenieder de nota in eigen richting zou gaan uitleggen in een poging om hun gevestigd belang in de achterhaalde strijd om het twee-sporen-beleid te blijven verdedigen.

Met het perspectief dat de nota aanreikt, kan het CDA er geen behoefte aan hebben om zich in die hoofdzakelijk exegetische oorlogsvoering in een van beide kampen te scharen, en nog wel het minst in dat wat nu verlaten wordt.

door L.J.J. Duijn

Dr. M.P.C.M. van Schendelen, Het Europese Parlement. Aula-pocket nr. 726, Uitg. Het Spectrum, Utrecht. Prijs f 14,90.

Dit boek wordt besproken door de heer L.J.J. Duijn, voorzitter van de CDA-gemeenteraadsfractie van Beemster, en kandidaat voor het Europese Parlement.

Het Europese Parlement

In het zicht van de Europese verkiezingen is het niet geheel toevallig, wanneer de wetenschapper prof. dr. M.P.C.M. van Schendelen, hoogleraar aan de Erasmus Universiteit, de betekenis van het Europese Parlement aan een kritisch onderzoek onderwerpt.

Hij meent, dat, ondanks veelal negatieve publiciteit, er geen plaats is voor clichématige somberheid of utopische verwachtingen. Tussen deze uitersten heeft hij het terrein onderzocht.

Wie dagelijks kennisneemt van het Europese gebeuren en zijn optimisme bewaart, moet bij het lezen van dit boek concluderen, dat Van Schendelen een realistische bijdrage heeft geleverd tegenover de nogal negatieve beeldvorming van de Europese Gemeenschap.

De schrijver erkent, dat de Europese Gemeenschap een 'open politieke markt' is, waarop allerlei machtsgroepen uit de tien lid-staten en uit de Europese instellingen zich bewegen. Elk politiek stelsel, dat actief functioneert en zich dus beweegt in een voortdurend dynamische omgeving, heeft te maken met spanningen, die van buitenaf of van binnenuit komen. 'Waar spanningen zijn is leven en andersom', zo filosofeert Van Schendelen. Ernstige crises zijn de Europese Gemeenschap dan ook niet bespaard gebleven.

Volgens Van Schendelen verkeren de burgers van Europa nog te veel in een identiteitscrisis. Een gemeenschappelijke politieke cultuur is slechts zwak aanwezig. Het gevoel 'wij Europeanen' leeft vooral bij de externe confrontatie met de

andere werelddelen.

Wanneer men zich met moeite met de Europese Gemeenschap kan identificeren, is het niet zo verwonderlijk, dat een disloyaal gedrag van sommige lid-staten ten aanzien van de Europese integratie meer regel dan uitzondering is.

De legitimiteit van het supra-nationale Europa wordt regelmatig op de proef gesteld. Het Hof pleegt dan Europees te oordelen, maar moet nog al eens toezien, dat de juridische uitspraken alleen langs politieke weg enig effect sorteren. Zo heeft het Hof van de 72 arresten, welke in de periode 1973-1982 zijn uitgesproken, 40 arresten nog niet daadwerkelijk kunnen uitvoeren, die dus nog op naleving wachten.

Van Schendelen constateert, dat vele groepen in de politieke besluitvorming van de Gemeenschap onvoldoende aan bod komen. Hoewel een actief Gemeenschapskiesrecht 15 jaar op zich heeft laten wachten, hebben slechts 2 op de 3 stemgerechtigden hun stem in 1979 uitgebracht. Ondanks opkomstplicht in vele

andere lid-staten was de opkomst van de Nederlandse kiezer teleurstellend. De onderlinge verhouding tussen de instellingen van de Gemeenschap, met name tussen de Raad van Ministers, Commissie en Europees Parlement, leidt in de praktijk vaak tot patstellingen. Dit komt een vlotte besluitvorming niet ten goede.

Volgens Van Schendelen wordt de verdeling van de Gemeenschapsmiddelen over de diverse beleidssectoren in toenemende mate beheerst door het conflict tussen 'de landbouw' en de overige sectoren (Europees Sociaal Fonds en Regionaal Fonds). Een voortdurende strijd om subsidies is daarvan het gevolg. De noodzaak van één Europees vervangend beleid biedt slechts een adequate oplossing. Hierbij is ongetwijfeld een duidelijke rol voor het Europese Parlement weggelegd. De Nederlandse politieke élites staan in de Gemeenschap bekend om hun Europese gezindheid. Voor een klein land met een uiterst open economie (bijna 50% van het nationaal inkomen is van buitenlandse handel afhankelijk) is de EEG een noodzaak voor economische welvaart en een kans voor internationale machtsuitoefening.

Interessant in dit verband is de vraag, welke Van Schendelen aan de Tweede Kamerleden heeft voorgelegd, n.l. of volgens hen aan de Gemeenschap teveel of te weinig bevoegdheden zijn toegekend. Bijna de helft van hen vindt, dat anno 1980 er voldoende bevoegdheden zijn verleend en een derde vindt, dat er nog meer bevoegdheden moeten worden toegekend.

Opmerkelijk is dat op één na alle 25 Nederlandse leden van het Europese Parlement anno 1981 in dezelfde verhoudingen op bovengenoemde vraag reageren. Echter onder de zogeheten linkse politieke partijen leeft zeer sterk de mening, dat al te veel bevoegdheden zijn overgedragen. Laatstgenoemde mening zal ongetwijfeld hebben te maken met de ge-

dachte, dat de Gemeenschap de nationale souvereiniteit schaadt (klein links en klein rechts). Ook in landen met een zwakke tot in het geheel afwezige christen-democratie (Frankrijk, Denemarken en Groot-Brittannië) treft men dit denken sterk aan.

De opvatting dat het Europese Parlement meer bevoegdheden behoeft, leeft vooral sterk onder de Euro-parlementariërs zelf. Daarbij is van wezenlijk belang de positie van het Parlement in het geheel van de politieke krachtsverhoudingen.

Indien het Europese Parlement gezamenlijk met een parlement uit de betreffende lid-staat optrekt, is het uiteindelijke effect vele malen groter. Van Schendelen noemt in dit verband het streven om tot één Europees luchtverkeersleidingssysteem te komen (Eurocontrol). Hierbij bleek dat het Europese Parlement juist een versterking van het nationale parlement kan zijn. De minister van Verkeer en Waterstaat ging ondanks ambtelijke weerzin tenslotte overstag.

De noodzaak van wezenlijke bevoegdheden van het Europese Parlement blijkt vaak centraal te staan in de discussie over dit orgaan. Maar, zo meent Van Schendelen: 'Winst of verlies bij besluitvorming blijken zelden bepaald te worden door alleen bevoegdheden. Andere invloedsmiddelen, zoals het aangaan van een coalitie, dreiging met obstructie, beloning van steun, snelheid van optreden, kunnen ook vaak instrumenteel worden gebruikt'.

Men noemt dit volgens Van Schendelen het opereren binnen 'de verduurzaamde invloedsverhoudingen'. Uitvoerig gaat de schrijver in op de verschillende netwerken binnen en buiten het Europese Parlement. Daarbij toont hij aan, dat netwerken ook tegengestelde invloeden kunnen uitoefenen, tot zelfs binnen het Europese Parlement. Zo nam in 1982 het Parlement vlak achter elkaar twee resoluties

aan, waarin het zich uitsprak voor verlagening respectievelijk verhoging van de uitgaven voor de landbouw. Het bleek n.l. dat de eerste resolutie door de Begrotingscommissie was voorgesteld en de tweede van de Landbouwcommissie afkomstig was. Van Schendelen laat helaas onvermeld hoe de Commissie en de Raad van Ministers op deze interne tegenstelling hebben gereageerd en of het meetbare effecten heeft gehad op de uiteindelijke besluitvorming.

In het algemeen kan men concluderen, dat de interne werkwijze in het Europese Parlement niet wezenlijk verschilt met het Nederlandse Parlement. Over de meeste zaken, die in het Europese Parlement in stemming worden gebracht, is doorgaans slechts een handjevol (20-25) leden gedetailleerd geïnformeerd. In verband met de nodige specialisaties is het van belang in een grote fractie te opereren.

In hoeverre leden uit de kleine fracties, zoals die in het verband van de Technische Coördinatie zijn verenigd, doch hiernaast ook de niet-ingeschrevenen (D'66), over daadwerkelijke invloed beschikken, is niet nader onderzocht. Feit is wel, dat de twee hoofdstromingen (socialisten en christen-democraten) van doorslaggevende invloed zijn op de besluitvormingsprocedures.

Opmerkelijk is, dat de meeste Nederlandse leden in hun specialisme een grote mate van vrijheid van de kant van hun fractie ervaren. Hoewel de leden van de socialistische fractie zo'n feitelijk mandaat niet zeggen te hebben. Het meest effectief, wanneer het erom gaat het beleid van de Gemeenschap te beïnvloeden, is het recht inzake de begrotingsvaststelling. Vooral in vergelijking tot 1978 wordt anno 1981 door de Euro-parlementariërs een kentering ten gunste van de invloed van het Parlement geconstateerd. Vooral worden door de Nederlanders in

het E.P. effectief tot zeer effectief het begrotingsrecht en de consultatieprocedure ervaren. Niettemin vinden de Nederlandse leden, dat de op deze wijze uitgeoefende invloed op de Raad van Ministers te klein is. Zij zoeken het daarom veelal via een andere weg, n.l. direct contact met de Nederlandse bewindslieden in de Raad van Ministers. Daarbij is succes niet altijd verzekerd. Dit overkomt volgens Van Schendelen ook de parlementariërs van het Binnenhof. Ondanks aandringen vanuit het Nederlandse parlement, heeft minister-president Lubbers geweigerd een tweetal verzoeken aan de orde te stellen tijdens een Euro-top in Brussel. Het betrof een stimuleringsbeleid voor de Commissie via verruiming van de overheidsmiddelen en de uitlokking van een gemeenschappelijke verklaring over het Midden-Oosten. Van Schendelen meent daarmee te hebben aangetoond, dat de Nederlandse parlementsleden tegenover de eigen bewindslieden 'niet persé invloedrijk zijn'. Hij onthoudt de lezer daarbij een inzicht over de onderlinge krachtsverhoudingen binnen de Raad van Ministers en de leden van de Euro-top. Ik neem zonder meer aan, dat de houding van Lubbers door dit element zal zijn bepaald.

De Euro-parlementariërs signaleren ernstige tekorten bij hun collega's op het Binnenhof, wanneer het op besluitvorming over Europese aangelegenheden aankomt.

Het nationale parlement zou, nu Europa zich tot een groter geheel ontwikkelt, bereid moeten zijn meer bevoegdheden over te dragen en te vertrouwen op het Europese Parlement. Treffend is het voorbeeld van het autonome optreden van de Vaste Kamercommissie van Economische Zaken, welke zelf naar Brussel is getogen om bij de Europese Commissie de belangen van de Hoogovens te behartigen. Afgezien van dit treffende voorbeeld, heeft Van Schendelen op

basis van enquêtegegevens op heel duidelijke wijze het natuurlijke spanningsveld tussen het Nederlandse en het Europese Parlement blootgelegd.

Voorts toont Van Schendelen aan dat de Nederlandse (hoge) ambtenaren, welke bijna dagelijks met Brussel in overleg zijn, aanzienlijk meer op andere 'arena's' dan op de parlementaire zijn georiënteerd. Bij het verlies van het dubbele mandaat in 1979 is de toegang van de Euro-parlementariër naar de Nederlandse ambtenaar moeilijker geworden. Wanneer we 'de politieke markt' bezien is het opvallend, dat nauwelijks contact bestaat met de Europese koepelorganisaties van pressiegroepen en het Europees Economisch Sociaal Comité. Terwijl daarentegen met de Nederlandse belangengroepen (werknemers en werkgevers) de contacten frequent zijn.

Wellicht is deze situatie ingegeven door de weinige verwevenheid van de Europese koepels met de besliscentra binnen de Gemeenschap. Sinds de eerste directe verkiezingen hebben de Europese partijfederaties aan betekenis gewonnen. Het EVP-congres van 2-4 april 1984 in Rome waarbij een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma wordt gepresenteerd, is daar een uitdrukking van.

In het politieke netwerk van de parlementsleden heeft ongeveer tweederde van hen maandelijks of zelfs wekelijkse contacten met functionarissen van de organen van hun eigen Europese Partijfederatie. Voor wat de directe contacten met de burgers betreft, acht driekwart van de leden deze kanalen van groot nut. Het meest negatief wordt aangekeken tegen publieke opinie-onderzoeken.

Slechts weinig volksvertegenwoordigers achten de uitkomsten van onderzoeken naar de publieke opinie nuttig voor hun werk. Met opzet heeft Van Schendelen de invloedspositie van het Europese Parlement op de onderlinge verhoudingen tussen en in de respectievelijke fracties

buiten beschouwing gelaten. Hij voert daarvoor aan, dat meer vergelijkend onderzoek noodzakelijk is.

Zijn boek zou aan betekenis gewonnen hebben, indien dit terrein nader was verkend. Juist voor een grote fractie als de EVP (117 leden), welke veelal in een goede cohesie opereert, had dit wellicht positieve conclusies kunnen opleveren. Voor wat de invloedsreputatie van het Europese Parlement als geheel betreft, menen de Nederlanders dat deze is toegenomen. De directe verkiezingen in 1979 zijn daar debet aan. Vooral inzake de begrotingsprocedure bleken de Nederlandse leden zich wel degelijk invloedrijk te achten.

Van Schendelen laat daarbij in het midden of de Euro-parlementariërs van de andere lid-staten dat in even grote mate ervaren. Het had wellicht relevant kunnen zijn om te vernemen, hoe deze groep tegen dit Europese Parlement aankijkt. Juist als men leest, dat het Europese Parlement in bepaalde situaties verdergaande bevoegdheden heeft dan de afzonderlijke parlementen van Frankrijk en Groot-Brittannië. Zonder meer verdienstelijk is de systematische opsomming welke Van Schendelen geeft over de wijzigingsvoorstellen bij de jaarlijkse begrotingsbehandeling. Zo blijkt, dat in 9 van de 11 wijzigingskwestes van de begroting 1983 de Raad en het Europese Parlement het alsnog eens werden. Het voert in dit kader te ver daar nog meer voorbeelden van te noemen, maar de parlementaire schermutselingen voor en achter de schermen zijn de lezer niet onthouden.

In zijn eindconclusie komt Van Schendelen onder meer tot de stelling, dat de politieke markt van de Gemeenschap een osmose is van nationale en Europese elementen. 'Zij bevat nu een zekere balans tussen integratie en gevestigde belangen van de lid-staten, pressiegroepen en andere politieke categorieën. Die balans is

delicaat en wankel, maar dit geldt voor elke balans in een pluralistisch politiek stelsel, wanneer niemand het alleen voor het zeggen heeft', zo besluit Van Schendelen.

Voor de echte Europeaan vormt dit boek een onderbouwing van zijn overtuiging, dat de huidige 'slakkegang' om tot meer

Europese eenheid te komen, geen alternatieven kent.

Voor de anders ingestelde lezer kan het opruimen van een aantal vooroordelen een ontmythologiserende uitwerking hebben.

*Publikaties van het
Wetenschappelijk Instituut voor het CDA*

Over Vredesbeleid (januari 1981; f 5,—)

Discussiestuk over de hoofdpunten van de kernwapenproblematiek, waarbij niet in de laatste plaats aan de ethische aspecten is gedacht.

Massa- of kassacommunicatie? (april 1981; f 4,—)

Studie naar de gevolgen van ontwikkelingen op het gebied van de telecommunicatie voor pers en omroep in Nederland.

Herziening belastingwetgeving (juni 1981; f 9,—)

Studie over de mate waarin de belastingwetgeving en de belastingpraktijk zich hebben ontwikkeld op een wijze die niet meer overeenstemt met de oorspronkelijke bedoelingen. De kenmerken van een goed belastingstelsel, analyse van de huidige knelpunten en concrete aanbevelingen over stelsel- en tariefwijzigingen.

De ruimte en wij - wij en de ruimte (november 1981; f 10,—)

In dit rapport worden een aantal doelstellingen voor het ruimtelijk beleid geformuleerd. Daarnaast worden suggesties gedaan voor de verbetering van de besluitvorming en het instrumentarium in de ruimtelijke ordening.

Pastor of politie? (maart 1982; f 3,—)

Overwegingen inzake het Voorontwerp van Wet Gelijke Behandeling. Bijdrage tot een goed inzicht in en een zuivere discussie over het vraagstuk van het wegnemen van ongerechtvaardigde ongelijke behandeling.

De toekomst van de NCO (mei 1982; f 2,50)

Beleidsadvies waarin wordt nagegaan op welke wijze de opzet van voorlichtings- en bewustwordingsactiviteiten op het terrein van de ontwikkelingssamenwerking verbeterd kan worden.

Themabundel 'Emancipatiebeleid' (oktober 1982; f 5,—)

In deze bundel is opgenomen de oogst van twee jaar denken en schrijven over het emancipatiebeleid, voorzover dat is weergegeven in Christen Democratische Verkenningen.

Vernieuwing om behoud (december 1982; f 10,—)

In dit rapport, dat constateert dat de oorspronkelijke bedoelingen, die aan de opbouw van het sociale-zekerheidsstelsel ten grondslag hebben gelegen, thans niet meer naar behoren functioneren, worden een aantal fundamentele christen-democratische gedragslijnen inzake het sociale-zekerheidsstelsel aan de orde gesteld.

Gewetensbezwaren vragen aandacht (mei 1983; f 8,—)

Dit rapport gaat in op de politieke relevante problematiek van de gewetensbezwaarden.

Samen verder (oktober 1983; f 8,—)

Een christen-democratische bijdrage tot de gedachtenvorming over de eerste fase van het voortgezet onderwijs.

Pluriformiteit (oktober 1983; f 4,—)

Dit beleidsadvies handelt over de verscheidenheid en de democratisering bij pers en omroep. Het is te beschouwen als een vervolg op het in 1981 gepubliceerde 'Massa- of kassacommunicatie?'

Hoeksteen of sluitpost? (november 1983; f 3,75)

Beleidsadvies betreffende de bekostiging en doelmatigheid van het onderwijs. Gepoogd wordt vanuit een christen-democratische overtuiging wegen te wijzen naar een stelsel van onderwijsvoorzieningen dat efficiënter en dus goedkoper is dan het huidige, maar dat er in kwaliteit niet op achteruitgaat.

Themabundel 'Drugs: het einde?' (december 1983; f 10,—)

Deze bundel bevat een aantal bijdragen over de drugsproblematiek en wil een handreiking zijn aan bestuurders en anderen die hiermee te maken hebben.

Werkloosheid en de crisis in onze samenleving (januari 1984; f 6,50)

Achter de economische cijfers lijken ontwikkelingen schuil te gaan in de levensstijl van de samenleving en in de gegroeide politieke en bestuurlijke praktijk: er is, zoals in deze publikatie wordt uiteengezet, een relatie tussen economie, cultuur en politiek, die tot nu toe is veronachtzaamd.

Vernieuwend energiebeheer (januari 1984; f 5,50)

Een christen-democratische bijdrage aan de brede maatschappelijke discussie over het energiebeleid.

274 Column: Het kind in de mens*door dr. K.J. Hahn***276 Enkele gedachten over de staat***door dr. G.J.M. van Wissen*

In dit artikel in de reeks over de rol van de overheid wordt aandacht besteed aan grondnotities van het christelijk mensbeeld, dat consequenties heeft voor de inrichting van staat en maatschappij. Een centraal motief voor overheidsoptreden is er niet. De vier kernbegrippen van het CDA hebben echter wel degelijk een functie als waarschuwingsborden en richtingwijzers voor de concrete invulling van de staatstaak en voor het bepalen van de grenzen van overheidsbemoediging.

283 Geloof, kerk en politiek - Drieëenheid of tegenstrijdigheid?*door G.K. Koch*

Hoe ervaart u op de plaats waar u thans functioneert, de relatie geloof-kerk-politiek? Hoe functioneert deze relatie naar uw waarneming feitelijk binnen uw kerk en hoe ervaart u het CDA op dit punt? Hoe zou de relatie geloof-politiek-kerk naar uw opvatting moeten zijn binnen de kerk en binnen een politieke partij? Op deze drie vragen is reeds in eerdere nummers ingegaan (3/83, 9/83 en 10/83). Thans geeft de heer Koch zijn gedachten over deze thematiek weer.

288 De noodzakelijke spanning tussen geloof en politiek*door drs. M.G.G.J. Schreurs*

De heer Schreurs geeft in een reactie op het artikel van de heer Koch aan, waarom er noodzakelijk een spanning is en blijft tussen politieke keuzen en eigentijds verwoorde christelijke idealen. In deze reactie wordt een kritische houding gevraagd ten aanzien van een deductieve benadering, waarbij ondersteld wordt, dat politieke keuzen rechtstreeks uit de bijbel en het spreken van de kerken kunnen worden afgeleid.

292 Jongeren in de samenleving*door drs. G.C. de Haas*

In een zestal artikelen zullen politieke thema's aan de orde gesteld worden, die in het bijzonder voor jongeren relevant zijn. Deze eerste bijdrage in de reeks gaat in op jongeren en hun maatschappelijke betrokkenheid. Vervolgens zal aandacht besteed worden aan het samenleven van jongeren, aan de jeugdwerkloosheid, aan groepen jongeren die tussen de wal en het schip dreigen te vallen en aan jongeren en hun geloof. Het afsluitend artikel zal het thema 'jongeren en hun toekomst' behandelen.

300 Erfrecht voor de langstlevende echtgenoot*door mr. B.C. de Die*

In het februari-nummer heeft de heer Van Mourik aandacht gevraagd voor de erfrechtelijke positie van de langstlevende echtgenoot. Deze dient naar zijn mening het primaat te hebben boven de kinderen van de overledene. De heer De Die reageert op deze gedachtengang.

303 Armeniërs in Turkije*door C. Hulsman*

In de Tweede Kamer is op 21 maart j.l. de Turkije-nota van minister Van den Broek behandeld. Speciale aandacht vraagt de positie van de Armeniërs in Turkije. De schrijver van deze bijdrage schetst de benarde positie waarin deze bevolkingsgroep in Turkije verkeert. Critiek op Turkije blijft nodig. Grote nadruk wordt tevens gelegd op het belang om informatie van zowel de Turkse overheid als van de Armeniërs zelf te verkrijgen.

Het kind in de mens

Als kinderen kinderboeken lezen, is dit normaal, gezond en nuttig. Als een volwassene stripverhalen leest is dit een onschuldig plezier voor hem. Als het een vaste gewoonte wordt, een hartstocht, een soort verslaving, dan is sprake van een geestelijke versimpeling, die een volwassene niet past. Sommige auteurs en tekenaars van stripboeken komen juist tegemoet aan de onvolwassen neiging om slechts die informatie op te nemen die weinig of geen intellectuele rijping veronderstelt.

Wij hebben hierbij te maken met de verschijnselen van infantilisme, zoals die onze maatschappij meer en meer binnendringen. Het zou verkeerd zijn aan te nemen dat het verschijnsel van het infantilisme kenmerkend is voor een beperkte schoolopleiding of een lager beschavingspeil. Mensen met een hogere ontwikkeling en een hogere intellectuele vorming schijnen daartegen evenmin bestand te zijn. Het wordt op deze wijze een fenomeen dat ons allemaal aangaat en juist daarom zo bedenkelijk is. Wij allen schijnen systematisch te worden blootgesteld aan materialisme, consumptiedrift en aan opwekkingen om onze verantwoordelijkheden te ontvluchten door het gebruik van verdovende middelen, alcohol en sex.

De teksten en beelden van de moderne reclame in de massamedia, vooral via de televisie, zijn gericht op de miljoenen van

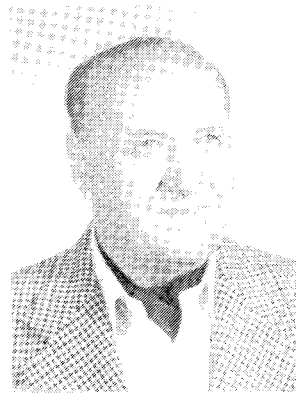
alle leeftijden, alle beroepen, standen en milieus. Bij hun jacht op hoge kijkdichtheidscijfers mikken zij zelf soms veel te sterk op de eenvoudigste, meest gemeenschappelijke intellectuele noemer. Het resultaat is dan ook dat in de reclame naast de zakelijke, informatieve aanbieding, die nog steeds op voortreffelijke wijze beoefend wordt, teksten en beelden ontworpen worden die met een bijna geniale trefzekerheid tegemoet komen aan de gemakzucht van de consument. Het mensbeeld dat de ontwerpers daarvan verraden is op zichzelf een belediging voor het verstand en voor de smaak van het publiek. 'Hoe bêter, hoe beter'.

Een televisiequiz is een leuk, gezellig en ontspannen spel, terecht uitermate populair. Maar ook hier valt de geestelijke eenvoud op waarvan de vragen en interviews getuigen. Iedereen doet met het grootste plezier mee aan dit spel van verkinderlijking. Aan het eind van de werkdag voel je je ontspannen en opgelucht als je wordt toegestaan om je tientallen jaren intellectueel terug te verplaatsen. Onbewust vind je het gezellig om eventjes infantiel te zijn – midden onder de duizenden die daaraan even graag meedoen.

Niet anders staat het met de teksten van de hedendaagse popcultuur. Zonder de verhulling van de muziek en de show blijken deze teksten van een schrikbaren-

de geestelijke eenvoud en monotonie. Wordt hier niet teveel toegegeven aan de vershraling van het emotionele en van het intellectuele leven van kijker en luisteraar? Franse chansons hadden en hebben nog vaak, ook vandaag, een verhaal. Een tekst met woorden die nog iets zeggen. Vele moderne songs brengen het vaak niet verder dan monotone herhaling van een quasi amoureuze tekst.

De simplificering van het voelen en denken speelt zich echter ook op een hoger niveau af, waar het fenomeen natuurlijk ook een serieuze kant heeft. Wij denken aan de nieuwe bewegingen van wereldbeschouwelijk en religieus karakter. Er is overal in deze moderne religieuze sekten en bewegingen een diep en authentiek verlangen naar godsdienstigheid te ontdekken - echter ook vaak een schrikbarende geestelijke reductie, die de aanhangers min of meer infantiliseert. Nu is het wezen van het kindzijn iets dat juist voor het beleven van de godsdienst, ook en juist van het christendom van grote positieve waarde is. Daarop heeft Christus zelf nadrukkelijk gewezen. Als het denken echter met groot raffinement wordt uitgeschakeld, zoals in bepaalde bewegingen in de Verenigde Staten het geval is, dan staan we voor een angstwekkend voorbeeld van religieuze sensatie zonder intellectuele basis. Met een soort heimwee denk je dan aan de werken van de religieuze denkers van de grote gods-

dr. K.J. Hahn

diensten, aan de vele en meeslepnde getuigenissen in de boeken van de mystici van de middeleeuwen die voor hun gedachten en religieuze ervaringen prachtige woorden vonden. Uitspraken van hedendaagse sekten, zoals we ze ook in Europa aantreffen, zijn daarmee vergeleken mager.

Allemaal kennen we de overbekende uitspraak van Nietzsche: in iedere man is een kind en dat wil spelen. Aan het begin van de dertiger jaren waarschuwde J. Huizinga er echter al voor om niet in 'puerilisme' te vervallen. Soms schijnt het alsof we vandaag al een stapje verder zijn.

door dr. G.J.M. van Wissen

Dr. G.J.M. van Wissen is wetenschappelijk hoofdmedewerker Staatsrecht aan de juridische faculteit van de Universiteit van Amsterdam. Hij promoveerde in 1982 op de dissertatie 'De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economisch leven'.

Enkele gedachten over de staat

Graag voldoe ik aan het verzoek van de redactie om een beschouwing te wijden aan de staat naar aanleiding van een gesprek over deze materie, weergegeven in Christen Democratische Verkenningen nr. 5/83.

Christenen, niet op de laatste plaats de christen-democraten onder hen, en binnen deze groep met name de anti-revolutionairen,¹⁾ hebben zich altijd met een zekere gretigheid met het verschijnsel staat beziggehouden. Dit vindt in belangrijke mate zijn oorzaak in hun enigszins ambivalente houding ten opzichte van de staat.

Het sterkst leefde dit bij de anti-revolutionairen. Heel pregnant is dit weleens verwoord door Zijlstra: de staatstaak is even essentieel als beperkt. Zo is de staat 'een schild voor de zwakke', maar is hij ook een permanente bedreiging van de vrijheid en de eigen verantwoordelijkheid; een instelling die demonische trekken kan aannemen als hij niet binnen de perken wordt gehouden. Dit verklaart het zoeken van de christen-democratie naar motieven voor overheidsop treden, naar hanteerbare criteria om te beoordelen of dit wel of geen staatstaak is. Met name in anti-revolutionaire kring heeft altijd het besef geleefd, vooral onder invloed van de Wijsbegeerte van de Wets-idee, dat de overheid in beginsel op alle terreinen des levens mag interveniëren

mits de overheid hierbij geleid wordt door een bepaald motief. Dit centrale motief zou als het ware van binnenuit de staatstaak beperken. Over de vraag welk motief dit zou zijn, is men het echter nooit eens geworden. Was het 'recht en gerechtigheid' (Dooyeweerd, Berghuis) (met onderlinge nuances) of 'het scheppen van ruimte' (Zijlstra) of was het 'het scheppen van orde, vrede' (Donner)? Dit is de achtergrond van de vraag naar het centraal motief voor het overheidsop treden in het redactioneel naschrift bij genoemd gesprek (pp. 238/ 239). We komen op dit punt in dit artikel nog terug.

Ik wil bij mijn beschouwing uitgaan van de vraag wat men als christen in handen heeft als men het verschijnsel staat onder

1) Opvallend is het grote aantal voormalige anti-revolutionairen onder de professionele staatsrechtbeoefenaars in Nederland.

de loop neemt. Bestaat er een of zelfs dé christelijke visie op de staat of heeft men slechts een aantal oriënterende begrippen in handen? Mijn antwoord hierop wil ik vervolgens aan de hand van een aantal punten nader uitwerken.

Bijbel en politieke overtuiging

Met betrekking tot de vraag of er een christelijke staatsbeschouwing bestaat, hebben de christenen (in het algemeen gesproken) in de loop der tijden met schade en schande wel iets bijgeleerd. Een centrale rol speelde hierbij de veranderde kijk op de H. Schrift. De Bijbel is geen biologie- of geschiedenisboek, maar evenmin een handboek voor politici of een leerboek over de staat. De Bijbel is verkondiging van het Evangelie, de Blijde Boodschap. Hij spreekt over de relatie tussen God en mens. In het Oude Testament legt een volk, in het Nieuwe Testament een groep mensen getuigenis af van gebeurtenissen waarin zij Gods hand hebben ervaren. Dit getuigenis culmineert in de verkondiging van het leven, lijden, sterven en opstaan van Jezus Christus. Dit getuigenis, doorgegeven door de eeuwen heen, richt zich ook tot de mensen van nu.

Dit karakter van de Bijbel heeft een aantal consequenties. De eerste consequentie is dat, wanneer een mens gegrepen is door Christus, dit zijn hele leven, handelen en denken zal doordringen, ook met betrekking tot staat en maatschappij. Deze persoonlijke relatie tussen God en mens, ook in haar gevolgen voor de visie op staat en maatschappij, is nooit adequaat en voor eens en altijd in menselijke begrippen te vatten. Dit is een tweede consequentie. In iedere tijd, in elke situatie zullen christenen steeds weer opnieuw moeten verwoorden wat het voor hen hier en nu betekent volgeling van Christus te zijn. Reflexie op deze relatie tussen

God en mens levert in eerste instantie niet meer op dan een aantal plaats- en tijdgebonden 'antropologische noties', elementen van een visie op de mens. Deze visie op de mens heeft op haar beurt weer consequenties voor de visie op staat en maatschappij, welke op haar beurt voor de politieke actie nader moet worden geconcretiseerd.

Er bestaat dus een band tussen geloof en politiek handelen, maar deze band is dun en loopt over vele schakels. Men dient voorzichtig te zijn met het predikaat 'christelijk' voor het uiteindelijk resultaat.

Het CDA heeft dit goed begrepen: wat deze partij in de politiek voorstaat, vloeit niet rechtstreeks uit het Evangelie voort.²⁾ In het CDA wordt een groep christenen samengebracht welke zich herkent in *dit* antwoord op de oproep, het getuigenis van het Evangelie. In het CDA wordt men dan ook niet samengebonden door het Evangelie, maar door een *politieke* overtuiging, getoetst aan en geïnspireerd door het Evangelie. Vanwege het verwijderd verband tussen Evangelie en concrete politiek is het zuiverder te spreken van christen-democratische politiek in plaats van christelijke politiek. Immers verschillende politieke benaderingen kunnen door het Evangelie gelegitimeerd worden.

Met zijn politieke overtuiging, neergelegd in het Program van Uitgangspunten, heeft het CDA een *politieke* overtuiging en verschilt in dit opzicht niet van andere politieke partijen.

Bijbel en mensbeeld

De vraag welke bouwstenen voor een mensbeschouwing uit het Evangelie zijn aan te dragen, is derhalve niet voor eens en altijd te beantwoorden. Ik zou de volgende elementen willen noemen:

2) Zie het Program van Uitgangspunten, met name de toelichting bij hoofdstuk 1. Zeer instructief is ook het rapport van de commissie Van Verschuer: *Grondslag en politiek handelen*.

- Alleen de mens is geschapen naar Gods beeld en gelijkenis en hij is daarmee uniek in de schepping. De aarde met alles wat daar op is, is hem gegeven. Hij dient deze aarde te bewonen en te bewerken tot meerdere eer en glorie van God en daarmee tot ontplooiing en verrijking van zichzelf.
- Het feit dat alle mensen kinderen van God zijn overschaduwet volstrekt en principieel alle verschillen tussen mensen.
- De mens heeft als een met verstand en vrije wil begaafd wezen een onvervreemdbare primaire verantwoordelijkheid voor zichzelf.
- De mensen zijn als kinderen van één Vader ook verantwoordelijk voor elkaar.

Het bovenstaande spreekt over de 'grandeur' van de mens. Het leidt tot een optimistische visie op de mens: de unieke mens die zichzelf moet kunnen zijn en zich moet kunnen ontplooiën samen met de anderen. Het is vooral deze visie die in de zestiger en zeventiger jaren opgang deed.

Sedertdien is er weer – naar ik meen te kunnen constateren – wat meer oog voor wat de Bijbel ook leert over de mens, nl. dat hij in zonde is gevallen en geneigd is tot het kwade. Er komt weer wat meer oog voor de erfzonde, het 'vitium originis', een begrip dat lange tijd door velen als achterhaald en enigszins belachelijk werd afgedaan. Het woord 'erfzonde' kan inderdaad misverstanden oproepen: zonde kan slechts in vrijheid worden begaan en niet worden overgeërfd. Het begrip wijst echter op de fundamentele gebrokenheid in het menselijk bestaan: schuld, afkeer van God, reizen met de mens mee door zijn geschiedenis. Mede door de ontwikkelingen in de psychiatrie werd het zondebesef verdrongen en daarmee de noodzaak van verlossing. In vele rooms-katholieke kerken (hierover kan ik enigszins oordelen) werd het H. Misoffer tot een 'bijeenkomst', een 'viering'

waarin Christus, 'die onvergetelijke mens uit Nazareth' louter werd voorgesteld als het goede voorbeeld ter navolging en ter inspirering. Zoals gezegd, er lijkt weer wat meer besef te komen voor de overweldigende realiteit van de zonde en daarmee voor de bittere noodzaak van verlossing, voor de eeuwige strijd tussen goed en kwaad, welke strijd niet primair tussen mensen woedt, maar in elk mensenhart.

Het is dus niet alleen 'grandeur', maar ook 'misère'. De mens is 'ni ange ni diable', maar een mengeling van beiden. Dit lijkt mij de grondnotie van het christelijk mensbeeld.

Het mensbeeld en de visie op staat en maatschappij

Vanaf het moment dat de mens over zijn bestaan kon reflecteren, worstelt hij met de vraag waar het kwaad vandaan komt. Is de mens het willoze slachtoffer van de kosmische strijd van de goden van het licht en de duisternis, zoals in de Mithras-godsdienst? Of ligt de oorsprong van het kwaad in de stof, zoals de oude Grieken meenden? Tot op de dag van vandaag heeft de mens de neiging om de oorsprong van het kwaad buiten zichzelf te zoeken. Een hedendaags duidelijk voorbeeld is het marxisme-leninisme. De mens is van nature goed. Het zijn de maatschappelijke omstandigheden die de mens laten ontsporen. Wanneer de produktiemiddelen gesocialiseerd zijn en daarmee principieel de uitbuiting van de ene mens door de andere terzijde is gesteld, zal een nieuwe, goede, altruïstische mens ontstaan.

Wanneer men echter uitsluitend van het goede in de mens uitgaat, werpt men geen dam op tegen het kwade. Wanneer dan, zoals ook in Oost-Europa, criminaliteit, corruptie, machtsmisbruik etc. niet af-, maar juist toenemen, heeft men hiervoor geen ideologische verklaring. Wie onder het socialisme nog verkeerd han-

delt is niet normaal: in dat geval rest slechts dwang of de psychiatrische kliniek.

Ook het marxisme-leninisme is een kind van de Verlichting. Hierin stond de met rede en vrije wil begaafde mens in het middelpunt. De rede, de ratio zal alle geheimen ontsluiten, er is geen (bijzondere) openbaring nodig. De mens is van nature goed. Het is een optimistisch mensbeeld dat de Verlichting huldigt. Wanneer de mens verkeerd handelt komt dit door maatschappelijke omstandigheden ('le bon sauvage') of door onwetendheid. In het laatste geval moet hij worden voorgelicht en opgevoed. In de Verlichting ligt dan ook de oorsprong van de andragologie en het vormingswerk. Zowel het liberalisme als het democratisch socialisme dragen in hun mensbeschouwing sporen van de Verlichting. Welke consequenties kan men trekken voor de inrichting van staat en maatschappij uit het christelijk mensbeeld? Laat ik er enige noemen. De mens moet de mogelijkheid hebben om primair verantwoordelijkheid te dragen voor het eigen bestaan. Voor degenen die hier niet of slechts gedeeltelijk toe in staat zijn dient de gemeenschap verantwoordelijkheid te nemen. Dit laatste dient echter zo te geschieden dat de mens gestimuleerd wordt zo spoedig mogelijk en zo veel mogelijk weer op eigen benen te staan.

Het is deze notie die in de rooms-katholieke sociale leer haar uitdrukking heeft gevonden in het subsidiariteitsbeginsel. In de rapporten van de Wereldraad van Kerken komt deze notie naar voren in het begrip 'responsible society', een maatschappij die verantwoording neemt én geeft.³⁾ Hier is gesproken van de mens, maar het geldt evenzeer voor de gemeenschappen, verbanden waarin hij participeert.

³⁾ Zie hiervoor H.M. de Lange, *De gestalte van een verantwoordelijke maatschappij*, Amsterdam 1966.

⁴⁾ Th.A. Stevers, *Nu Prinsjesdag in de Volkskrant*, Leiden/Antwerpen 1979, p. 92.

Juist aan die tweeslag: verantwoording nemen én geven, heeft het de afgelopen decennia in Nederland ontbroken. Steeds meer verantwoordelijkheid is van mensen weggenomen. Aan deze ontwikkeling lag – bewust of onbewust – het mensbeeld ten grondslag van de goede mens die door de maatschappelijke omstandigheden in het nauw wordt gebracht. Zo heeft de staat structureel en in verregaande mate de zorg en verantwoordelijkheid van individuen en hun gemeenschappen overgenomen in de overtuiging dat waar de ergste zorg voor het bestaan was weggenomen, de mens zich vrij en goed zou kunnen ontplooiën. Doordat hierbij alleen werd gebouwd op het goede in de mens en de eigen verantwoordelijkheid werd ondermijnd ontstond er wijd en zijd een profiteursmentaliteit: 'halen wat er te halen valt, dié doet het ook'. Waarom nog werken als het verschil tussen werken en niet-werken maximaal enkele tientjes bedraagt? Als de band tussen lusten en lasten wordt doorgesneden en de solidariteit wordt overspannen, ontstaat het zwarte circuit. Zo kan ik doorgaan. Niemand wil terug naar de keiharde maatschappij van de vorige eeuw, maar nu zijn we de andere kant doorgeschooten. Verantwoording geven én nemen. Geef verantwoordelijkheid, maar 'pin' (om dit modewoord maar te gebruiken) de mens vast op die verantwoordelijkheid, maar overbelast hem niet. Laat het verband zien tussen lusten en lasten, versterk het profijtbeginsel etc.. Stevers spreekt in dit verband van de noodzakelijke keuze tussen 'lokken of dwingen'⁴⁾ Waar geen rekening gehouden wordt met de aard van de mens rest slechts dwang: het omsingelen van de bouwplaats op zoek naar zwartwerkers, of de sociale rechercheur.

Het christelijk mensbeeld heeft ook gevolgen voor de visie op de macht in sa-

menleving en staat. Deze macht dient gespreid te worden om positieve en om negatieve redenen. Aan de ene kant is iedere mens in beginsel mééverantwoordelijk voor wat er in de samenleving, staat, gebeurt. Dit is de positieve reden. De negatieve reden is dat macht corrupteert. Daarom dient accumulatie van macht te worden tegengewerkt. Er dienen controles te worden ingebouwd. Er dient een systeem te zijn van 'checks and balances'. Een open maatschappij met vrije media is in dit kader zeer belangrijk. Het lijkt allemaal zo voor de hand te liggen. De noodzaak van een machtspluralisme wordt men zich scherp bewust als men nader kennis maakt met een totalitaire staat: achter elk loket, achter elk formulier, achter elke hoek grijnst hetzelfde gezicht van de almachtige staat.

Vaak wordt alleen de staat gezien als potentiële belager van het machtspluralisme. Dit is niet juist. De zorg voor machtsspreiding, de strijd tegen ongecontroleerde samenklontering van macht is de zorg van heel de samenleving, ook met betrekking tot die samenleving. Ik wijs in dit verband op het volgende. Mensen zijn in een samenleving op velerlei wijze met elkaar verbonden in talrijke gemeenschappen. Deze gemeenschappen organiseren mensen op grondslag van één bepaald aspect. Dit aspect bepaalt de doelstelling van het verband en daarmee zijn grenzen. Dit voor de hand liggende gegeven wordt de laatste tijd steeds meer uit het oog verloren. Laat ik een aantal voorbeelden noemen, welk aantal met weinig moeite valt uit te breiden.

Tijdens de discussie over de abortuswetgeving is over deze wetgeving heftig binnen de FNV gediscussieerd. Dit heeft tot veel onderlinge aanvaring, maar vooral tot veel frustratie geleid. Heel begrijpelijk, want in een vakbond worden mensen op een andere noemer samengebracht. Ik denk aan de discussie over het demon-

streren van soldaten in uniform tegen de kernbewapening. Natuurlijk mag iemand hiertegen demonstreren *als staatsburger*. Hij mag dit niet *als soldaat* omdat het leger ondergeschikt behoort te blijven aan de politiek.

Een ander voorbeeld is het Haagse ziekenfonds Azivo, dat geld van zijn leden aanwendt voor een actie tegen de kruisraketten.

Een laatste, tragisch voorbeeld vormen de kerken. Ik heb zelf de frustratie ervaren in kerkelijke bijeenkomsten waarin gediscussieerd werd over het al of niet plaatsen van nieuwe kernraketten. Men wordt niet in de kerk bijeengebracht om te oordelen over *concrete* politieke beslissingen. Ik denk aan de nu weer op handen zijnde acties in kerkelijk verband tegen de zogenaamde juli-kortingen op de sociale uitkeringen, waarbij o.a. de opvatting wordt verkondigd dat de zorg voor het financieringstekort maar een lagere prioriteit behoort te krijgen. Wanneer verbanden stelselmatig hun grenzen overschrijden en zich bezighouden met zaken – hoe belangrijk ook – voor de behartiging waarvan zij niet zijn opgericht, vormt dit een bedreiging van het machtspluralisme. Zo'n ontwikkeling draagt totalitaire trekken in zich. Het eindstation van deze ontwikkeling ziet men in een land als de DDR waar staat en maatschappij elkaar nagenoeg overlappen. Waar de verbanden alleen nog maar functioneren als verlengstukken van het systeem en geen eigenstandigheid meer bezitten (zo heeft ieder verband daar, van 'Kleintierzuchtverein' tot postzegelclub al geprotesteerd tegen de 'Nato-Hochrüstung').

Motieven voor overheidsop treden

Het christelijk mensbeeld heeft dus consequenties voor de inrichting van staat en maatschappij. Zijn er nu uit het Bijbels getuigenis begrippen af te leiden – of is dit wellicht één begrip – die kunnen fun-

geren als innerlijke grens voor het overheidsoptreden?

Heel vaak wordt 'de behartiging van het algemeen belang' aangevoerd. Dit is inderdaad de taak van de overheid, maar dit brengt ons niet verder daar dit begrip een formeel en geen materieel begrip is. De overheid dient alle zich aandienende belangen te harmoniseren op grond van bepaalde criteria. De overheid mag een bepaald belang wel laag waarderen, maar niet principieel negeren. De uitkomst van dit afwegingsproces is het algemeen belang.

Politieke partijen verschillen onderling door hun afwegingscriteria. Hier wordt ook het verschil duidelijk tussen een politieke partij en een actiegroep. Een actiegroep staat de behartiging voor van één speciaal deelbelang. Een politieke partij staat voor de behartiging van alle openbare belangen volgens een bepaalde waardenschaal. Een actiegroep die zich presenteert als politieke partij loopt dan ook op den duur vast. Daarom zijn een Boerenpartij en een Middenstandspartij na verloop van tijd verdwenen en is een Vrouwenpartij nooit van de grond gekomen. Ook de CPN zal merken dat het feminisme – dat in het nieuwe beginsel-program op één lijn is gesteld met het marxisme – in tegenstelling tot het marxisme niet als integraal toetsingscriterium voor de politiek kan functioneren. Het CDA noemt in zijn Program van Uitgangspunten, op basis van het Bijbels getuigenis vier kernbegrippen als toetsingscriteria voor het overheidshandelen: gerechtigheid, solidariteit, gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap. Deze vier begrippen vormen het raamwerk van de politieke overtuiging van het CDA. De relatie van deze vier begrippen met het Bijbels getuigenis en het christelijk mensbeeld is evident. Een andere vraag is echter of deze kernbegrippen een innerlijke grens geven aan het overheidsoptreden, met andere woorden of het

overheidsoptreden is gelegitimeerd als het zich maar op één of meer van deze begrippen kan beroepen.

Ik denk dat dit slechts in zeer, zeer beperkte mate het geval is. Op de eerste plaats, wat is de vulling van deze begrippen? De staat moet het algemeen belang behartigen onder het oogmerk van de gerechtigheid. Eerlijk gezegd, wat weet ik dan nog? In concreto is er een heel verschillende politiek te voeren met een beroep op gerechtigheid.

Op de tweede plaats speelt het onderling gewicht van deze begrippen een grote rol. Gerechtigheid, solidariteit kan snel op gespannen voet komen te staan met gespreide verantwoordelijkheid. Bij een eerlijk en open luisteren naar het Bijbels getuigenis kan men toch tot zeer verschillende politieke uitkomsten komen. Het Bijbels getuigenis biedt slechts een grofmazig toetsingskader.

Op de derde plaats kan men naast deze vier genoemde begrippen nog reeksen andere waarden zetten, allemaal met een duidelijke Bijbelse legitimatie als vrijheid, menselijke waardigheid, maar ook ruimte, vrede, orde.

Geen enkel begrip biedt op zich voldoende houvast om de staat binnen de perken te houden. Laat staan dat er één centraal motief is voor het overheidsoptreden. Al deze begrippen zijn waarschuwingsborden en richtingwijzers bij een voortdurende bezinning op de politieke en maatschappelijke werkelijkheid, in gesprek met elkaar, met andere christenen, de kerken en de rest van de samenleving. Alleen zo valt steeds weer in concreto te vinden waar de taak van de staat ligt en waar deze zijn grenzen heeft.

Het doorzetten van de eigen politieke overtuiging in een pluriforme samenleving

De laatste vraag die ik in deze bijdrage onder ogen wil zien is de volgende. Mag het CDA zijn politieke overtuiging, ge-

voed uit velerlei bron, getoetst aan en geïnspireerd door het Evangelie, via de politiek opleggen aan anderen? Hier liggen nogal wat moeilijke vragen. Nederland ontwikkelt zich in hoog tempo tot een post-christelijke samenleving. De onkerkelijkheid groeit, terwijl ook de komst van grote groepen mensen naar Nederland met een andere culturele en levensbeschouwelijke achtergrond hierbij een rol speelt. Bij alle politieke verschillen in de vorige eeuw en in de eerste helft van deze eeuw had men toch overwegend een christelijke achtergrond gemeen. Dit is snel aan het verdwijnen. Hier ligt een probleem dat zich voor het eerst in onze beschavingskring aan het eind van de Middeleeuwen heeft gemanifesteerd: hoe kunnen mensen met een verschillende levensbeschouwelijke achtergrond in vrede met elkaar leven? Heeft levensbeschouwelijke 'dwaling' recht van bestaan? Na decennia van verbitterde godsdienstoorlogen legde men zich noodgedwongen bij het gegeven van een levensbeschouwelijk verdeeld (maar nog wel christelijk) avondland neer. Deze situatie zien we in onze tijd positiever: het is een onvervreemdbaar element van de menselijke waardigheid om in beginsel naar het eigen geweten te kunnen leven. Iedere mens heeft een 'heilige kern' die door anderen, door de staat, dient te worden geëerbiedigd. Hierin vinden de zogenaamde 'klassieke grondrechten' hun oorsprong. In een levensbeschouwelijk pluriforme samenleving kunnen we alleen in vrede leven als we de laatste vragen van het menselijk bestaan uit de politiek houden (of God bestaat wordt niet in de politiek beslist). De tweede voorwaarde is dat in een samenleving de noodzaak wordt ingezien, en derhalve de bereidheid bestaat, om er gezamenlijk uit te komen, ook bij problemen die diep in de levensovertuiging liggen verankerd. Het duidelijkste voorbeeld uit de afgelo-

pen jaren is het abortusvraagstuk. Ook ik meen dat abortus moord is. En toch, waar eerlijke overtuigingen tegenover elkaar staan, *moet* een compromis worden gevonden. Ik kan dan ook niet meegaan met degenen die een categorisch verbod eisen.

Ontbreekt de wil om in de politiek tot een zekere consensus te komen over de waarden in de samenleving, dan verwordt de staat tot een wisselkantoor van druk en tegendruk en wordt de minderheid door de meerderheid geestelijk geknecht. Natuurlijk mag en moet iedere politieke partij opkomen voor eigen waarden en deze proberen te realiseren in de politiek. Voorwaarde is echter de bereidheid tot het zoeken van een zekere consensus en van het compromis en derhalve het ontzien van het geweten van anderen. Wanneer een partij, zoals het CDA m.i. terecht doet, huwelijk en gezin hoog in het vaandel voert, dan heeft deze partij het recht om, binnen de boven aangegeven grenzen, er naar te streven dat deze instellingen in wetgeving en bestuur worden ondersteund en beschermd en heeft zij het recht om te proberen wetgeving te voorkomen die hieraan afbreuk doet (zoals een regeling voor tweeverdieners die alleen geldt voor gehuwden omdat deze gemakkelijker zijn op te sporen dan samenwonenden!).

De staatstaak is niet voor eens en altijd vast te stellen. Motieven voor overheids-optreden zijn maar van betrekkelijke waarde. Essentieel voor het binnen de perken houden van de staat lijkt mij het gegeven van een open samenleving, doordrongen van de noodzaak van een machtspluralisme, waarin gewaakt wordt ook over eigen grenzen. Een samenleving en een politiek waarin de principiële bereidheid bestaat tot het zoeken van een consensus en waar het compromis niet wordt geschuwd.

door G. K. Koch

De heer G. K. Koch (1926) is chemicus bij het Unilever Research Laboratorium Vlaardingen. Tot voor kort was hij voorzitter van de Raad voor de zaken van Overheid en Samenleving der Nederlandse Hervormde Kerk.

Geloof, kerk en politiek – Drieëenheid of tegenstrijdigheid?

Lang heb ik gearzeld of ik de uitdaging van het schrijven van een artikel over dit onderwerp zou kunnen aannemen en nog langer over de vraag, welke vorm ik er voor zou moeten kiezen. De vraagstelling biedt namelijk zoveel ingangen, dat een bewuste beperking tot het meest wezenlijke geboden is. Laat ik vooropstellen dat mijn bijdrage aan de discussie niet veel meer zal kunnen zijn dan enkele overdenkingen van een volstrekte leek op politicologisch gebied.

Aan de andere kant zijn er weinig onderwerpen, die mij tegelijk zo na aan het hart en zo zwaar op de maag liggen als de vraag: wat betekent het christelijk geloof voor de praktijk van het dagelijks leven? En wat is politiek in de beste zin anders dan de vormgeving van levensvisies in de maatschappelijke en sociale situatie van de alledaagse werkelijkheid?

Maar als ik mij vanuit de bijbel op deze vragen wil bezinnen, buitelen de schroeiende uitspraken van het evangelie als het ware over elkaar heen. Laat ik er een kiezen uit het zesde hoofdstuk van Mattheüs:

– Verzamelt u geen schatten op aarde, waar mot en roest ze ontoonbaar maakt en waar dieven inbreken en stelen. Maar verzamelt u schatten in de hemel, waar noch mot noch roest ze ontoonbaar

maakt en waar geen dieven inbreken of stelen. Want waar uw schat is, daar zal ook uw hart zijn.

– Niemand kan twee heren dienen, want hij zal of de ene haten en de andere liefhebben, of zich aan de ene hechten en de andere minachten. Gij kunt niet God dienen en Mammon.

Als je zulke uitspraken leest, wie zal zich dan nog christen of christelijk willen noemen? Waar haal je het lef en de pretentie vandaan? Maar waarom heeft tegelijk die bijbelse boodschap zo'n greep op je hele denken en levensinstelling, dat je elke keer weer door het unieke realisme van zulke uitspraken uit je evenwicht wordt gebracht? Als christen-zijn en christelijk-zijn iets te betekenen hebben, zullen ze in ieder geval gekenmerkt worden door een voortdurende intense verontrusting over

de werkelijkheid van het leven van jezelf en van de wereld. Het geloof staat in onze wereld nog steeds in hoog aanzien, maar over de gelovigen zijn de meningen verdeeld, kerken en kerkelijke uitspraken zijn in hoge mate omstreden en van de christelijke inhoud van de praktische politiek spreken we dan nog maar niet. Misschien zijn er tijden geweest, waarin je je voor dergelijke vragen op kerkelijke uitspraken of overheersende standpunten kon beroepen. Maar dat lijkt er in onze dagen niet meer op. In de Raad voor de zaken van Overheid en Samenleving proberen wij voortdurend de Synode van de Hervormde Kerk te helpen om door de kwaliteit van studies en uitspraken te overtuigen. Maar tegelijk zouden wij er elk facet van vanzelfsprekend kerkelijk gezag en autoriteit en van bindende verplichting aan willen ontnemen. Bewust als we er steeds van zijn dat het in dezelfde bijbelse beeldspraak om schatten in aarden vaten gaat, breekbaar, omstreden en vreemd aan de praktijk van de wereld. Vaak ben je dankbaar en loof je God, dat je de zuurdesem ziet gisten, maar morgen worden al de etiketten opgeplakt. Reeds klinkt de beschuldiging van horizontalisme, omdat je het evangelie in de context van sociale vragen vertaalt. Maar wie spreekt over het horizontalisme van het conformeren aan de uitkomsten van de praktisch haalbare politiek? De beschuldiging van vooruitgrijpen op het koninkrijk Gods wordt geuit als mensen pleiten voor pacifisme en dienstweigering, voor vereenzelviging met de machtelozen en de slachtoffers en voor een wereldwijde gerechtigheid. Maar grijpen theocraten niet vooruit als ze pleiten voor de mogelijkheid van vestiging van Gods bestuur door christelijke politiek? We horen de beschuldiging van onderschatting van de menselijke zonde, van het misbruik van de profiteurs, van de kwaadaardigheid van het wereldcommunisme. Maar wie ziet daarbij werke-

lijk ten volle de balk van de zonde in het eigen hart, van ons eigenbelang en onze eigen afgoden van veiligheid, vijandsdenken en bezit? Evenzo de beschuldiging van ondersteuning van het geweld van sommige bevrijdingsbewegingen: wie ontmaskert het geweld van de gevestigde structuren, die elke verandering in de weg staan en die armen arm, machtelozen machteloos, vervolgden zonder hulp laten? Wat een zegen, dat we tenslotte de wijsheid niet in pacht hebben en uiteindelijk de macht aan God mogen overlaten. Vaak heb je het gevoel, dat de polarisatie tussen mensen in de kerk de polarisatie tussen God en mensen verduistert. Terwijl juist het lijden van de Heer aan onze ongerechtigheid ons tot het laatste toe bij elkaar zou moeten houden en met elkaar in gesprek zou moeten laten zijn. Wat blijft anders over dan een uiterst persoonlijke poging om voor de gestelde vragen een weg te vinden? Graag wil ik daarbij uitgaan van het beeld van de unieke positie van de mens in deze schepping, die met zijn hoofd in de hemel en met zijn voeten op aarde woont. Een vreemdeling en nomade op aarde, nooit helemaal thuis en nooit klaar met de fundamentele levensvragen. Enerzijds vervuld van een niet aflatend besef van de heiligheid en absolute integriteit van God en de eenduidige opdracht van de eigen bestemming van de mens. Anderzijds met handen en voeten gebonden aan de aarde, aan de alledaagsheid van het bestaan vol compromissen, beperkingen en eindigheid. Wee de mens, die een van beide vergeet, die in de hemel leeft zonder de aarde volledig ernstig te nemen, die op aarde leeft zonder de hemel te kennen en er rekening mee te houden. Ik verwacht van de kerk, dat hij ons in de eerste plaats voortdurend confronteert met de heiligheid en de genade van onze God, in onze dagen misschien meer dan ooit tevoren. Leven wij niet in een tijd van Godsverduistering, waarin de hemel

achter de horizon dreigt te verdwijnen? Zelf heb ik als natuurwetenschapsman alles met de aarde te maken. Voortdurend bezig met de materie, geleid door de verlokking van de steeds wijkende grenzen van het menselijk weten. Opgeroepen om een zo comfortabel mogelijke leefruimte voor de mens te scheppen. Maar ook bewust van de grenzen, die daarbij overschreden dreigen te worden. Van de aarde, die de kracht en het tempo van onze ingrepen niet langer kan verdragen. Van de macht, die mensen in onze dagen gegeven is om over leven en dood, over het voortbestaan van de schepping te beslissen. Van de zuigkracht van een technologische verslaving, die mensen kan verschralen tot werktuigen. Als werknemer bij een multinational ben ik persoonlijk ten volle betrokken bij het spel van de economische krachten. Overtuigd van het nut van de efficiency als vrucht van vrije concurrentie, waardoor goederen tegen de laagst mogelijke prijs voor de consument beschikbaar komen en steeds naar het optimale productieproces wordt gestreefd. Onderdeel van een machtsysteem, dat met grote innerlijke consistentie onder grote druk naar maximale produktiviteit streeft. Tegelijk vaak in een oprechte strijd gewikkeld om een zo groot mogelijke menselijkheid te behouden in de omgang met medewerkers en zoveel mogelijk te beantwoorden aan de eisen en spelregels van de overheid. Maar volledig onmachtig om werkelijk te antwoorden op de grote vragen van onze tijd. Om te ontkomen aan een wereldstructuur, waarin uiteindelijk alles in geld wordt uitgedrukt. Om profijt brengende orders te weigeren ook als ze bijdragen tot de onzekerheid in de wereld. Om te investeren in de gebieden van stabiliteit en onzekerheid in de wereld, op plaatsen en op een wijze, die de armsten op aarde zou laten profiteren. Zo zijn we gevangen in een netwerk van macht, in het grote 'Monopolyspel' van

de vrije marktsector, waarin de rijken rijker en de armen steeds armer worden. Binnen dat krachtenspel beweegt zich onze politiek. Met een heel kleine speelruimte, laten we ons daarvan wel bewust zijn. De eenvoudigste oplossing is om zich te conformeren, om zich aan te passen aan de wensen van de sterken en machtigen op aarde. In dat verband is tekenend hoe in de toekomststudies van de WRR de liberale modellen het geringste beroep doen op het regulerende ingrijpen van de overheid. Laat de ontwikkeling zichzelf sturen. We komen dan met alle respect uit bij de no-nonsense politiek van het huidige kabinet. Een korte-termijnsucces lijkt daarbij verzekerd. Mits wij ons niet wezenlijk druk maken over werkloosheid en uitkerings-trekkers. Mits we niet de economie verzwakken door de bewapeningsindustrie te veroordelen. Mits we het milieu niet te hoog in ons vaandel schrijven. Mits we niet uit de pas lopen in de besteding voor ontwikkelingshulp. En mits we wel erkennen, dat we ons daarmee uitgeleverd hebben aan de wetten van de aarde en de hemel hebben vergeten. Maar laten we onze regering niet te hard vallen. Zo'n beleid zal onze economie herstellen en de meeste burgers redelijk comfortabel laten leven. En dat is toch ons grootste ideaal? Tenslotte wordt toch terecht de politiek in een democratie bepaald door de wensen van de meerderheid? De WRR heeft ook andere modellen uitgewerkt, die uitgaan van een grotere bemoeienis van de overheid en die onze nationale welvaart en onze internationale concurrentiepositie zeker op korte termijn nadelig beïnvloeden. Dat willen wij in meerderheid toch zeker niet? En wij kunnen toch niet verwachten dat onze partijen politieke zelfmoord nastreven? Op de duur zullen we misschien wel veranderen moeten, doordat de wal het schip keert door uitputting van grondstoffen, doordat de armen in de wereld

werkelijk met succes in verzet komen en zich geen Unctad-mislukkingen meer laten aanleunen, of misschien wel door oorlog, het laatste 'redmiddel' in een verstarde wereld en een vastlopende economie. Maar wie kan dat vooruitzicht nu aan de kiezers verkopen?

En intussen hebben we niet in de gaten, hoe ons geestelijk leven steeds verder verarmt. Afgelopen zomer vond in Vancouver de Assemblee van de Werelddraad van Kerken plaats. Daar bleven je als westerling de woorden in de keel steken. Daar werd je geconfronteerd met het onvoorstelbare lijden in de wereld. Met de constatering, dat ondanks de inspanning van zeer velen de hele wereldsituatie steeds verder verslechtert. Met de erkenning, dat er meer honger en meer verdrukking is dan ooit tevoren, dat mensenrechten in steeds meer landen en steeds systematischer worden geschonden, dat de samenleving steeds verder wordt gemilitariseerd, dat de bewapeningswedloop en de internationale wapenhandel tot ongekende hoogte worden opgevoerd, dat de messen worden geslepen voor de strijd om de beperkte aardse hulpbronnen. Daar werd naast de moede stem van het Westen en de gebroken stem uit de Oostbloklanden de stem van de derde wereld gehoord: wanneer houden de machten van deze wereld eindelijk op om ons op te leggen wat we te zeggen, te denken, te doen en te produceren hebben? Wanneer zullen jullie onze eigen waarde erkennen en ons voor vol leren aanzien? Waarom leggen jullie je arrogantie niet af om de hele wereld naar jullie hand te willen zetten? Om ons als pionnen te gebruiken in jullie krankzinnige Oost-West conflict, dat jullie als dekmantel gebruiken om je niet te hoeven bekommeren met het veel wezenlijker Noord-Zuid probleem. Wanneer erkennen jullie onze menselijke waardigheid en vertrap je onze rechten en onze stemmen niet meer? Begrijpen jullie niet, dat

in een leven waar de dood een dagelijkse ervaring is, die bevrijding ons ieder offer waard is?

Een stem van wanhoop, maar ook van hoop door hopeloosheid heen. En van een aanstekelijke blijheid. Waar komt dat toch vandaan? Waarom zijn wij zo moe en zo bezorgd? Heeft Dorothee Sölle misschien gelijk toen ze zei, dat het grote probleem van de rijke jongeling in de bijbel was, dat hij het eeuwige leven er bovendien bij wilde verwerven, bij alle goede dingen van de aarde die hij al bezat? En dat dat helaas onmogelijk is? Dat we inderdaad geen twee heren kunnen dienen, God en de Mammon? En is niet ons grote probleem, dat aanbidding van die aardse heer, van onze afgoden van bezit, zekerheid, eigenbelang en nationale veiligheid zo vanzelfsprekend is? Zo vanzelfsprekend, dat geen politieke partij, die regeringsverantwoordelijkheid wil dragen, er om heen kan? Is niet ons probleem, dat wat Christus vraagt juist nooit vanzelfsprekend is, tegen onze eigen wensen ingaat en daarom nooit vanzelf zal gaan? Zou dat kunnen betekenen dat christelijke politiek per sé onmogelijk is?

Of is er misschien toch een andere mogelijkheid? Het lijkt wijs om op dit moment terug te keren naar de bijbel. De bijbel is namelijk een boek, dat bij uitstek over politiek handelt, over levensvisies die het hele dagelijkse leven doordringen. Wie meent, dat politiek niet in de kerk thuis hoort, zou eerst die bijbel echt moeten gaan lezen. Naast alle aanwijzingen voor het handelen in het individuele leven komen eigenlijk vooral twee extreme vormen van politiek spreken aan bod. Aan de ene kant de profeten in het Oude Testament, die de overheid aanspreken omdat ze weten dat er naar hen geluisterd zal worden. Wat overigens niet inhoudt dat hun boodschap altijd wordt gevolgd. Die profeten konden spreken omdat ze zich richtten tot een overheid,

die stond in de traditie van koning David, de uitverkoren koning, die zelf psalmen schreef. De andere extreme vorm is het spreken in visioenen, zoals we dat bijv. bij Daniël en in de Openbaring van Johannes aantreffen. Visioenen spreken in verholde vorm en lijken daardoor nauwelijks een direct antwoord op de dagelijkse problematiek. Misschien is dat mede oorzaak van het hardnekkige misverstand dat de kerk over politiek zou moeten zwijgen. Visioenen zijn de uitdrukking van hoop ondanks alles in volstreekte uitzichtsloosheid, tegenover een overheid die verdrukt en vervolgt, die geen boodschap heeft aan geloofseerbiediging, gerechtigheid en menselijke waardigheid. En is misschien ook de hele boodschap van Christus een visioen, een extreem teken van menselijkheid naar Gods bedoeling in een onmenselijke wereld? Een wereld, waarin de basisvoorwaarden voor menszijn naar Gods beeld werden bedreigd. Een teken van onmogelijke hoop, van leven door de dood heen. Een volstrekt onacceptabele boodschap. Maar ondanks dat een boodschap, die het twintig eeuwen heeft volgehouden en die vandaag nog even levend is als toen. Vandaag misschien des te meer omdat niet alleen het menszijn maar de hele schepping in doodsgevaar is. Daarover mag en moet in onze dagen de kerk zijn stem verheffen. Misschien nog vaker, krachtiger en overtuigender dan tot nu toe. En

God zij dank hebben wij een overheid, die nog luisteren wil en kan. Het spreken van de kerk in ons land, hoe irritant en storend voor de politiek wellicht ook, zou voor de overheid een compliment kunnen zijn. En o wonder, in ons vermaterialiseerde land wordt soms de roepstem toch gehoord. Zoals in de bereidheid om persoonlijke en nationale risico's te aanvaarden als antwoord op de waanzin van de kernwapenwedloop.

Dan kunnen politici wel of niet naar de boodschap handelen. Dat is hun eigen levensgrote verantwoordelijkheid. En daarbij hebben ze ons aller solidariteit en voorbede nodig. Of ze van daaruit christelijke politiek zullen gaan bedrijven? Misschien soms, een heel klein beetje. Een beetje hemelse visie op aarde. Maar of ze dan nog het lef zullen hebben om dat christelijke politiek te noemen? Wat dat betreft zullen we met z'n allen, binnen de politiek maar zeker ook binnen de kerken, een heel stuk bescheidener moeten worden. Want wij leven in de aardse bedeling en de nieuwe aarde en de nieuwe hemel blijven een visioen. Een broodnodig visioen voor een aarde in doodsnoed.

door drs. M.G.G.J. Schreurs

Drs. M.G.G.J. Schreurs (49) is aalmoezenier van sociale werken in de Oostelijke Mijnstreek.

De noodzakelijke spanning tussen geloof en politiek

De redactie van Christen Democratische Verkenningen heeft mij gevraagd om te reageren op het artikel van G.K. Koch: Geloof, kerk en politiek – Drieëenheid of tegenstrijdigheid? In haar begeleidende brief noemt zij het artikel representatief voor het denken van velen binnen het CDA, maar stelt tegelijk de vraag of de daarin bezegide denktrant zuiver christen-democratisch genoemd mag worden.

Mijn bijdrage is niet bedoeld als een soort arbitrage tussen de eerlijke vragen van Koch en een zuiver christen-democratisch denken. Ik wil mijn visie geven op het omgaan met de noodzakelijke spanning tussen christelijk geloof en politiek en vervolgens ingaan op de consequenties daarvan voor de christen-democratie en het spreken van de kerken.

De discussie over de samenhang van geloof en politiek is volop gaande. Koch wil daarbij geen buitenstaander zijn, die bijv. met partijpolitieke bedoelingen christen-democratische politiek op voorhand zou willen diskwalificeren; integendeel, hij prikkelt om die discussie echt te voeren. De redactie noemt zijn bijdrage representatief voor het denken van velen in het CDA; juister lijkt mij dat het artikel een beeld geeft van het denken,

voelen en geloven in de partij. Met die toevoeging wil ik aangeven, dat de betrokkenheid van de geloofsovertuiging op de politiek zich op een dieper niveau afspeelt dan op het zuiver rationele, met alle problemen overigens daaraan verbonden.

Koch beschrijft op pregnante wijze het spanningsveld tussen hetgeen het geloof van ons vraagt en wat politiek kan en niet kan. Die persoonlijke beleving doet hem vragen stellen: 'wat betekent het christelijk geloof voor de praktijk van het dagelijks leven?' Het christelijk geloven neemt hij heel serieus en daarom ontkomt hij bijna niet aan de vragenderwijs gestelde conclusie: 'zou dat kunnen betekenen dat christelijke politiek per se onmogelijk is?' Naar aanleiding van de vraag of politici wel christelijke politiek kunnen bedrijven concludeert hij uitein-

delijk: 'misschien soms, een heel klein beetje'. Uitgangspunt van denken bij Koch is een visie op politiek, die – naar ik meen te weten – door velen in het CDA bewust of onbewust gedeeld wordt: politiek in de beste zin is 'de vormgeving van levensvisies in de maatschappelijke en sociale situatie van de alledaagse werkelijkheid'. Kijkend naar de (mogelijkheden van) realisering daarvan komt Koch tot zijn pessimistische conclusie.

Mijn vraag is echter of dit een juiste en werkbare benadering is van de samenhang tussen geloof en politiek. Kunnen politieke keuzen en beslissingen zonder meer afgeleid worden van levensvisies? Kunnen de inhoud en het christelijk gehalte van politiek gededuceerd worden uit waarden, die van buiten af (de bijbel en het spreken van de kerken) komen? Politiek bedrijven is een vak met zijn eigen mogelijkheden en beperktheden. In mijn visie begint ook christen-democratische politiek altijd met een zorgvuldige analyse van de vraagstukken met de daarbij behorende gewetensvolle interpretaties van feiten en mogelijkheden; in die interpretaties speelt impliciet of expliciet de christelijke overtuiging van politici een rol. Op basis daarvan worden politieke keuzen gemaakt, die kritisch getoetst dienen te worden aan christelijke waarden. In het Program van Uitgangspunten hebben deze waarden een weer-slag gekregen in vier samenhangende beginselen: gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. Deze beginselen bemiddelen tussen de christelijke geloofsovertuiging en de politiek van alle dag, zij zijn de kenmerken van de politieke overtuiging van de christen-democratie en toetssteen voor de praktische politiek. Maar zelfs na de meest kritische toetsing kunnen concrete politieke keuzen die beginselen slechts benaderen, nooit ermee samenvallen. Dat heeft politiek gemeenschappelijk met alle handelen van christenen in

deze wereld: in het gunstigste geval verwijst ons handelen naar het Koninkrijk Gods. In die zin is het te pretentief om politiek christelijk te noemen. Het eigen christen-democratisch gehalte moet oplichten, doordat politici bij de toetsing van hun besluiten de spanning met de christelijke idealen bewust aangaan en volhouden. CDA-politici dienen hun keuzen en standpunten in eigen kring, maar ook in openbare discussies onder de kritiek te stellen van hun christelijke uitgangspunten. Het gaat daarbij niet alleen om de herkenbaarheid van het eigen christen-democratisch karakter van hun keuzen, maar tegelijk ook om de kwaliteit ervan.

Hoe groot het spanningsveld kan worden blijkt duidelijk, als Koch de bijbelse visioenen legt naast de werkelijkheid van maatschappij en wereld. Om die spanning te ontlopen gaan in de partij stemmen op om het CDA te laten worden tot een middenpartij waarin de C een meer marginale betekenis zou kunnen krijgen. Zo'n keuze zou fundamenteel tekort doen aan het eigen karakter van de christen-democratie: deze wil immers uitdrukkelijk de christelijke uitdaging vruchtbaar laten doorwerken in de praktische politiek en bepalend laten zijn voor het eigen karakter ervan. Het is een opdracht van de christen-democratie om het christelijk geloven in de politiek te incarneren. Die incarnatie betekent niet, dat het geloof helemaal zonder voorbehoud kan opgaan in de politieke overtuiging en op basis daarvan gemaakte keuzen, of zich helemaal daarin kan uitdrukken. De incarnatie van het geloof neemt immers de transcendentie ervan niet weg en de spanning tussen wat 'al wel bereikt wordt' en 'nog niet' blijft een dynamische factor en een prikkel tot kritiek. Naar mijn mening dient christen-democratische politiek meer op inductieve dan op deductieve wijze tot stand te komen. Concrete politieke beslissingen kunnen

niet rechtstreeks afgeleid worden van bijbelse idealen en kerkelijke uitspraken; christen-democratische keuzen dienen echter wel kritisch daaraan getoetst te worden, ook de mate waarin zij daaraan beantwoorden. In politiek gaat het altijd om binnenwereldse zaken. In de citaten, die Koch aanhaalt uit het zesde hoofdstuk van Mattheüs, worden de slavernij aan en de afgoderij van het materiële aan de orde gesteld. In de uitspraken zelf zijn de spanning tussen beide polen (aardse en hemelse schatten; de dienst aan twee heren) en in zijn radicaliteit de onverbindbaarheid ervan verwoord. Die spanning is noodzakelijk en onvermijdelijk. Zouden politieke keuzen van christenen rechtstreeks afgeleid kunnen worden van deze bijbelse uitspraken, dan lijkt de conclusie van Koch nog erg welwillend, dat deze 'misschien soms, een heel klein beetje' eraan beantwoorden. Bij een poging daartoe is bovendien het gevaar niet denkbeeldig, dat het geloof wordt teruggebracht tot een ideologie, terwijl de eigen (beperkte) mogelijkheden van de politiek geweld wordt aangedaan. Als christenen het politieke metier beoefenen, dienen zij hun keuzen voortdurend te toetsen aan hun christelijke idealen: (de mate van) het christelijke gehalte kan dan uit die keuzen oplichten. Zo'n inductieve benadering doet recht aan de eigen wetmatigheden van de politiek en laat het geloof, dat men op die wijze uitdrukkelijk tot gelding wil doen komen, in zijn eigen betekenis overeind. Politici hebben zo de mogelijkheid om binnen hun eigen opdracht datgene in de samenleving te realiseren wat in bepaalde mate de christelijke idealen benadert. Zo'n inductieve benadering is zeker geen keuze voor het minimaliseren van het christelijk gehalte van de politiek. In de mate dat hun inspanning herkenbaar wordt, kunnen politici verwijten van de achterban of van de – al of niet oppositionele – buitenwacht weerspreken, dat hun keuzen te weinig of

niet christelijk zouden zijn. Ze hebben niet de pretentie christelijke politiek te bedrijven in die zin, dat *zelfs* de totale verwezenlijking van hun idealen zou kunnen samenvallen met het Koninkrijk Gods. Hun opdracht is wel om herkenbaar te maken, dat het christenen zijn die politiek bedrijven. Het CDA kan zich zo als een partij van christenen profileren. De controle en de druk, eigen aan een democratische partij, prikkelen de verantwoordelijkheid van politici als christenen, meer nog dan dit gebeurt in andere samenlevingsverbanden waarin christenen actief zijn.

In de kerken is in de laatste jaren het hernieuwde besef gegroeid, dat de bijbel niet alleen zeggingskracht heeft voor menselijke verhoudingen en kleine verbanden, maar evenzeer voor de grote samenlevingsvraagstukken. De ethische opdracht om te ijveren voor grotere rechtvaardigheid en solidariteit in samenleving en wereld heeft daardoor nieuwe impulsen gekregen. Geïnspireerd door de profeten en bijbelse visioenen nemen kerkelijke groeperingen stelling tegen onrecht, discriminatie en uitbuiting. Politici die tevens kerkleden zijn, kunnen hierin een grote inspiratie vinden voor hun werk, dat juist erop is gericht om langs politieke wegen te bouwen aan de samenleving. Tegelijk is echter de spanning tussen die kerkelijke groeperingen en CDA-politici – zich baserend op dezelfde bronnen – duidelijk aanwezig. Vaak is hierbij de afstand tussen het bepleiten van idealen en de mogelijkheden om die te realiseren in het geding. Die spanning wordt nog groter, als kerkelijke groeperingen hun praktische opties verklaren tot de enig christelijk juiste: al te gauw dreigen politici dan door medekerkleden te worden gediskwalificeerd. De pleidooien van kerkelijke groeperingen en zeker het officiële spreken van de kerken zijn voor CDA-politici van groot

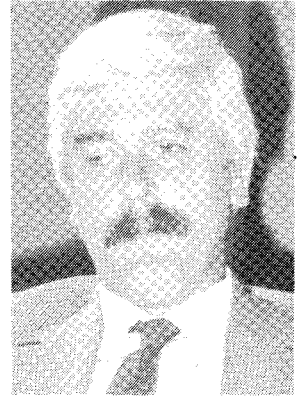
belang. Vanuit hun eigen opdracht proberen de kerken te verwoorden wat ons vanuit het geloof voor ogen staat bij de aanpak van de eigentijdse problemen. Politici hebben daarbij ook een eigen verantwoordelijkheid: het spreken van de kerken concretiseert de criteria waaraan zij hun keuzen dienen te toetsen. Boven heb ik beschreven hoe er noodzakelijk een spanning is en blijft tussen politieke keuzen en eigentijds verwoorde christelijke idealen. Nog moeilijker wordt het, als het spreken van de kerken uitmondt in (adviezen voor) praktische politieke keuzen. Om gezagvol te kunnen spreken en vrijblijvendheid te vermijden is dat voor de kerken soms onvermijdelijk. In dat geval mag wel van de kerken verwacht worden, dat zij het verschil in betekenis tussen hun principiële uitspraken en min of meer praktische opties verduidelijken. Politici die bewust openstaan voor de uitdaging, door de kerken verwoord, hebben vanwege hun eigen verantwoordelijkheid er recht op om niet op voorhand door hun eigen kerken gediskwalificeerd te worden.

Op persoonlijke wijze heeft Koch het spanningsveld tussen geloof en politiek beschreven, hetgeen bijna leek te leiden tot onverenigbaarheid. Naar mijn me-

ning gaat hij daarbij teveel uit van de veronderstelling, dat christenen, als zij politiek bedrijven, hun keuzen rechtstreeks kunnen afleiden van de bijbel en het spreken van de kerken. Het leggen van zo'n rechtstreeks verband draagt nog een ander (tegenovergesteld) gevaar in zich, n.l. dat aan omstreden politieke keuzen een religieuze geladenheid gegeven wordt die leidt tot fanatisme. De geschiedenis leert tot welke desastreuze gevolgen dat kan leiden. Daarom mijn keuze voor een inductieve benadering. Het spanningsveld wordt daardoor niet opgeheven maar juist vruchtbaar gemaakt in de politiek: in het omgaan met de spanning kan het christelijke gehalte van de politieke keuzen oplichten en groeien. Aan zo'n inductieve benadering zijn natuurlijk problemen verbonden. Maar in de verantwoording en profilering van christen-democratische politiek kunnen daardoor de pretentie, verbonden aan de uitdrukking 'christelijke politiek', en anderzijds de verwijten van het noodzakelijk falen ervan vermeden worden.

door drs. G. C. de Haas

Dr. G. C. de Haas is oud-directeur en thans docent Geestelijke en maatschappelijke stromingen van de Christelijke Academie voor de Journalistiek te Kampen.

Jongeren in de samenleving

Het is niet zo heel erg vanzelfsprekend zomaar een beeld te schetsen van de jongeren in de samenleving, want de belangstelling voor alles wat met jeugd te maken heeft, wordt helemaal in beslag genomen door de afschuwelijke werkloosheid. Dat ligt nogal voor de hand. Als we bij 'jeugd' of 'jongeren' denken aan de groep van 15 tot 24 jaar, dan blijkt dat ruim tachtig procent tot en met achttien jaar onderwijs volgt en ruim vijftig procent tot en met twintig jaar. – dit alles met voor velen het motief dat je beter kunt studeren dan in de W.W. lopen. Gelijk hebben ze. Binnen de groep van 15 tot 24 jaar heerst een dubbel zo grote werkloosheid als bij de rest van de arbeidsgerechtigden.

Dat is overigens nog maar de helft van het verhaal. Want wie aan jeugd denkt, denkt aan de toekomst. En wie durft dan met de hand op zijn hart te verklaren dat in de toekomst wèl iedereen aan zijn arbeidsgerechtigde trekken komt? De zorgen om de werkgelegenheid zijn zo groot geworden dat bijna alle andere zorgen in het gedrang komen. Het doet onwettelijk aan om een algemeen beeld van de jongeren in de samenleving te schetsen, want wat geeft dat beeld meer en anders te zien dan de gevolgen van het ontbrekende arbeidsperspectief? Het doet ook onbarmhartig aan. Waar haalt men de euvele moed vandaan om het over iets anders te hebben dan over werkgelegenheid als het over jongeren gaat?

Is de kwestie van jeugd en werkgelegen-

heid dan zó verschrikkelijk belangrijk dat daarin alle aandacht en energie geïnvesteerd moeten worden? Ja, dat is ronduit het geval. Dat is om verscheidene redenen het geval. De ene reden is nog klemmender dan de andere.

'De toekomst is verleden tijd'

Een van de redenen is dat het al zo'n oud probleem is. Het wordt hoog tijd dat daarin eens helderheid geschapen wordt. Het lijkt alsof het van de laatste jaren dateert. Naar de omvang gezien, is dat ook inderdaad het geval. Maar dan nog is het onbehoorlijk te beweren dat men dat niet aan had kunnen zien komen. Al in de vijftiger jaren schreef Polak zijn 'De toekomst is verleden tijd', een volumineus werk waarin hij de rampzalige gevolgen van de komst van de computer

voorspelde. Ik moet toegeven dat ik mezelf toen ook wat ongemakkelijk voelde bij de profetische verschikkingen die deze bevlogen professor met een priemende blik in zijn ogen het publiek in het vooruitzicht stelde. Toen een jaar of vijf geleden de chip de voorpagina's haalde, dacht ik aan Polak terug. Nu we inmiddels de praktische uitwerking van de micro-electronica kunnen gadeslaan, moet ik nog veel vaker aan hem terugdenken. Wat heeft die man het afgrijselijk precies voorspeld! Polaks voorspellingen riepen het beeld op van een torenhoge massa problemen waar niemand overheen kon kijken. In 1964 bezocht ik op de Pietersberg in Oosterbeek een congres over Nederland in het jaar 2000, voorgezeten en toegesproken door élitesocialisten als Den Uyl, Thijsse en Thoenes. Ze wogen doem en zegen van de werkloosheid tegen elkaar af. 'Ja', riep Thijsse opgewekt, 'dan kun je eindelijk eens Vergilius en Homerus helemaal uitlezen, waar je als gymnasiast nooit aan toekwam!' Als de werkloosheid al als een probleem gezien werd, dan was het toch wel een heel keurig probleem en in elk geval was het meer dan iets anders een cultureel probleem. Daar moet dan wel tegenin gebracht worden dat de socialistische intellectuelen in die tijd zich überhaupt om dat probleem bekommerden. Maar toen ik zelf eind 1965, begin 1966 mijn 'De onvoorziene generatie' schreef naar aanleiding van de nieuwe Nederlandse jeugdcultuur van Provo en geestverwanten, eindigde ik met zinnen die ik niet nalaten kan nu te herhalen: 'De jongeren vallen het eerst ten offer aan de werkloosheid, veroorzaakt door de automatisering'; 'De jongeren vallen er het eerst aan ten offer doordat hun rechtszekerheid vergeleken met die van de ouderen aanzienlijk geringer is'; 'In feite wordt het huidige vraagstuk van de arbeidsverhoudingen geheel geregeld aan de hand van de ervaringen die men tij-

dens de vooroorlogse crisis heeft opgedaan. Voor de huidige situatie bestaat geen alternatief'; 'Moedwillig sluit men de ogen voor de komende tijdsperiode waarin fabrieken zonder arbeiders de nationale produktie op een bevredigend peil zullen houden'; 'Er zal een steeds grotere kloof ontstaan tussen de klasse van begaafden en van de minder begaafden'; 'De massa achterblijvers zal steeds groter worden'. En dan de slotzin van 'De onvoorziene generatie', waar ik nu, bijna twintig jaar later, met verbazing en enig ongemak naar zit te kijken: 'Zij die als eersten buiten het arbeidsproces geplaatst worden, zouden als eersten ook van het recht op roesmiddelen gebruik mogen maken.!?'

Tussengeneratie

Uit deze citaten blijkt dat twintig jaar geleden de problematische jeugdsituatie die zich thans in alle hevigheid openbaart, toen al betrekkelijk duidelijk zichtbaar was in de jeugdwerkkringen waarin ik destijds verkeerde. Hoe komt het dan dat in al die jaren zo weinig gedaan is om tot enige helderheid en houvast te komen? Natuurlijk kwam dat door de welvaart die de feitelijke complicaties verdoezelde. Als er geen werk was, kon met behulp van geld en op den duur met steeds meer geld werk 'gecreëerd' worden, zoals dat heette. Maar in dat 'creëren' was ook de 'Wet van de onverdiende promotie' werkzaam, – een wet die uit de arbeidspsychologie stamt: mensen die voor hun gevoel onverdiend een te grote promotie hebben gemaakt, zullen opmerkingen en kritiek op hun beleid afweren of afkopen. Door de nogal plotselinge welvaart vanaf de zestiger jaren kregen zij die het voor het zeggen hadden, niet alleen de ministers in de staat, maar ook de ouders in het gezin, niet alleen de ondernemers, maar ook de vakbondsbestuurders dat gevoel van onverdiende promotie. Opmerkingen en kri-

tiek werden grootmoedig afgekocht of hoogmoedig afgeweerd. – de verkapte hoofdoorzaak van het autoriteitssyndroom waar de westerse samenlevingen het afgelopen anderhalve decennium zo hevig onder geleden hebben en dat nu samen met de welvaart als sneeuw voor de zon verdwenen is. Daar staat dan wel tegenover dat we tegen het jaar 2000 ongetwijfeld zullen spreken van het 'non-nonsense-syndroom' van de jaren tachtig.....

In het afkopen en afweren van het onbehagen over de feitelijke gang van zaken was ook een ander mechaniek werkzaam, dat van de tussengeneratie. Dat is de generatie tussen de jonge en oude mensen. Vroeger waren dat de mensen tussen de veertig en de zestig, maar ik schat dat dat nu teruggelopen en ingekrompen is tot tussen vijfendertig en vijftig. Deze tussengeneratie beheert de maatschappij, zij heeft de leidsels van de samenleving in handen. In tijden van voorspoed viert zij de leidsels en in tijden van krapte trekt zij ze aan. Dat niet alleen, de tussengeneratie wijst dan ook met des te meer hardnekkigheid de aanspraken op medeverantwoordelijkheid van jonge en oude mensen af. We zien thans dan ook volop gebeuren dat jonge mensen steeds langer buiten de centrale gebieden van het arbeidsbestel gehouden worden en dat ouder geworden mensen daar steeds eerder uit verwijderd worden. Maar dat verklaart nog niet de huidige ongerustheid over de jeugdwerkloosheid. Die is te verklaren uit de angst van de tussengeneratie voor de onzichtbare tegenkrachten en de bezorgdheid over de follow-up.

Obstructie

'Er zal in een betrekkelijk nabije toekomst een situatie ontstaan van een controleerbare conjunctuur en een oncontroleerbare werkloosheid. Op ouderwetse manier zullen er stakingen uitgeroepen worden, maar deze zullen steeds meer

het karakter krijgen van obstructie, van emotioneel verzet tegen de onvermijdelijke ontwikkelingen die het geautomatiseerde productieproces met zich meebrengt.' Dat is nog een citaat uit mijn 'De onvoorzien generatie'. De situatie waarop bedoeld wordt, is inmiddels aangebroken. De opgekropte tegenkrachten die zich uiten in obstructie en emotioneel verzet, wekken zoveel angst omdat ze tegelijkertijd onredelijk en heel erg menselijk zijn. De tussengeneratie wéét dat, omdat zij zelf ook uit mensen bestaat. De rellen in en rond de stadions, de conflicten rond de Centruumpartij, de heroïnehoertjes en stilettojunkies en de massale verdwazing en verafgoding binnen de popcultuur boezemen een onbestemde vrees in bij het redelijk denkend deel der natie omdat daarin de werking van die tegenkrachten vermoed wordt, ook al kan het nauwelijks bewezen worden. Economisch is de keuze tussen conjunctuur en werkgelegenheid niet moeilijk, in sociaal opzicht des te moeilijker. Mensen met gevoel voor politieke en maatschappelijke verantwoordelijkheid worden heen en weer geslingerd door hevige twijfels die alleen maar aangewakkerd worden door de beelden en berichten van verzet en agressie. Over de omvang van het emotionele verzet en de obstructie bij de jongeren mogen we ons geen illusies maken. Aan de oppervlakte van het jeugdgedrag zie je het er niet aan af, maar daaronder gaat een massa onbehagen schuil, een onbehagen dat leidt tot afhaken en opzeggen van vertrouwen in alles wat met politiek, overheid en zelfs maatschappij te maken heeft. We zien het er niet zo direct aan af omdat de meeste afhakers innerlijke afhakers zijn. Naar buiten toe laten ze het niet blijken. Zeker als ze nog op school, academie, hogeschool of universiteit zitten, laten ze het niet blijken, in de eerste plaats omdat een elementair gevoel van zelfrespect dat verbiedt en vervolgens omdat zolang je

nog studeert of anders als werkzoekend geregistreerd staat en uitkeringsgerechtigd bent, je nog op een of andere manier meetelt en meedoet. Wanneer je openlijk afhaakt, is de kans op verder meedoen en meetellen nagenoeg verkeken. Dat werkt de grote braafheid in de hand, maar het is wel een bedrieglijke braafheid, want zij gaat hand in hand met verrechtsing, neoconservatisme, narcisme en een feilloos inzicht in het verschil tussen eigenbelang en algemeen belang. Vooral bij de halve afhakers en bij de halve tot hele achterblijvers is sprake van deze braafheid en dit neoconservatisme. Naar mijn schatting beslaat deze categorie zeker de grootste helft van de jongeren.

Knelsituatie

De uitdrukkelijke keuze voor het eigen belang is ook een vorm van emotioneel verzet en obstructie. Dat begrijpt de tussengeneratie ook heel goed en zij ziet het met lede ogen aan, want de basis waarop macht en gezag van de tussengeneratie berust, zowel die van de minister als van de huisvader, zowel van ondernemer als vakbondsbestuurder, is die van een zeker democratisch fatsoen, van een elementair gevoel van rechtvaardigheid en toch ook van het overwicht van het algemeen belang van dat moment boven het tijdelozer eigen belang. Welnu, de thans nogal snel inkrimpende tussengeneratie bevindt zich tussen een steeds maar groter wordende en eerder volwassen wordende massa jonge mensen en een al even snel uitdijende groep oudere mensen die steeds langer in leven blijven, – twee reusachtig grote groepen die eigenlijk twijfelen aan dat fatsoen en die rechtvaardigheid en dat algemeen belang, omdat ze vinden dat ze er veel te weinig van merken. Dat is een angstige knelsituatie! De oudere generatie vormt het minder grote probleem omdat ze over verworven bezit en rechten beschikken, terwijl het

hierboven geschetste promotiegevoel een zekere, zij het altijd opportunistische aantasting daarvan zoal niet rechtvaardigt, dan het pikken en slikken ervan toch wel mogelijk maakt. Bij de jonge generatie is het anders gesteld. Niet alleen beschikt ze niet over verworven rechten, maar alleen maar over toegekende rechten, ze kan ook nauwelijks rechten verwerven, tenminste geen sociaal-economische rechten, omdat die veel te kostbaar zijn geworden, terwijl de toegekende rechten min of meer naar behoeven vermeerderd of verminderd kunnen worden. Iedere weldenkende volwassene die zich zijn of haar jeugd herinnert, weet dat zoiets een riskante situatie inhoudt. Dat zal dan ook wel de reden zijn waarom de werkgelegenheidsplannen voor de jeugd in de berichtgeving van de media over elkaar heen buitelen – elke dag wel weer een nieuw plan – en waarom elke hoogwaardigheidsbekleder en politicus regelmatig van zijn welgemeende bezorgheid en goede bedoelingen blijkt geeft.

Desondanks ziet het er naar uit dat de aan de jongeren toegekende rechten eerder verminderd dan vermeerderd zullen worden, want de regerende tussengeneratie kan niet om een enigszins gelijke verdeling van lasten heen. De democratie in ons land doet me denken aan het geloofleven bij ons in de kerk. Wanneer ik met een jongerengroep uit mijn gemeente een avond over het geloof praat, dan raak ik helemaal ondersteboven door de enorme afstand tussen hun belevingswereld en de veel te ouderwetse kerkpraktijk. Wanneer ik dan met een ouderengroep erover praat, krijg ik het zo mogelijk nog benauwder van de afstand die hen van de veel te moderne kerkpraktijk scheidt. Vul voor geloof democratie in en voor kerkpraktijk overheid, dan kan de rest hetzelfde blijven. Binnen de uiterst smalle marges van het mogelijke en haalbare moet de overheid reusachtige afstanden

tussen mentaliteiten en verwachtingen overbruggen, wat praktisch gesproken onmogelijk is, zodat elke maatregel nauwelijks ten gunste van de een en altijd ten koste van de ander uitvalt, zeker nu het geld op is. Op het gevaar af de jongeren te bruskeren, moet de overheid wel de oudere generatie tegemoet komen, omdat zij een belangrijk kiezerspotentieel vertegenwoordigt, veel belangrijker dan de jongere generatie. Dat de oude, gevestigde politieke partijen zich aan de top van de verkiezingscompetitie hebben kunnen handhaven en D'66, PPR, Boerenpartij en DS'70 half of helemaal ten onder zijn gegaan en in hun droevig lot ongetwijfeld gevolgd zullen worden door RPF en EVP en CPN, sinds deze ook een soort jeugdbeweging is geworden, is voornamelijk aan de oudere generatie te danken. Derhalve zal de positie van de ouderen nooit al te ernstig aangetast worden. Maar daardoor loopt de temperatuur van de schuldgevoelens jegens de jongeren weer fors omhoog, wat onder andere in al die plannen voor werkgelegenheid en onderwijs en scholing tot uiting komt.

Follow-up

Het is niet alleen de angst voor de tegenkrachten, voor obstructie en emotioneel verzet, het is ook de angst voor de eigen follow-up die de tussengeneratie ertoe brengt de jeugdwerkloosheid nu uiterst serieus te nemen. Elke volwassen generatie weet zich verantwoordelijk en aanspreekbaar voor het voortbestaan en de continuïteit van de samenleving en elke volwassen generatie maakt zich zorgen over de kwaliteit en instelling van de jonge generatie die straks het roer over zal moeten nemen. Welnu, de huidige tussengeneratie heeft reden zich extra zorgen te maken over de kwaliteit en instelling van de jongeren, want doordat ze steeds langer in onderwijs en al of niet gecamoufleerde werkloosheid gear-

keerd staan, raken ze steeds ongetrainder en ongemotiveerder in maatschappelijke belangenbehartiging en reguliere deelneming in het arbeidsbestel. Dat is zeggend een tegenkracht op termijn die de autoriteiten en politici niet minder zorgen baart dan de vermoede opeenhoping van de huidige, directe tegenkrachten die achter de façade van de grote braafheid schuil gaan. Dat probleem is niet alleen maar op te lossen met plannen voor scholing en vorming met behoud van uitkering. De netelige kwestie is dat voor de follow-up maar een deel van de huidige jongeren nodig is, maar dan moet het wel het beste deel zijn. Het is naar mijn mening niet toevallig dat pas nu werkelijk serieuze aandacht wordt geschonken aan de positie van de hoogbegaafde jongeren, – in de achter ons liggende periode een van de meest gediscrimineerde en gedepriveerde categorieën jongeren tot nu toe in onze samenleving, met uitzondering van sommige takken van kunst- en sportbeoefening, waar vrije competitie nodig is gebleken voor het voortbestaan. In vele andere sectoren, van de kleuterschool tot de politieke jongerencafé's is de scheiding tussen begaafden en minder begaafden stelselmatig tegengewerkt, overigens vanuit zeer nobele doelstellingen. De economische en technologische voorsprong van de industriële samenlevingen van het westen was zo groot dat binnen de eigen maatschappijen op de achterblijvers gewacht kon worden. Maar nu die voorsprong dreigt te verdwijnen, raakt het geduld allengs op. In het onderwijs wordt dat bij wijze van spreken per semester duidelijker: niet alleen het wetenschappelijk onderwijs, maar ook het beroepsonderwijs bevordert een nieuw soort programmering die steeds onverhulder gericht is op selectie van de besten die door kunnen stromen, en op terugwijzing van de minder goeden; in feite hetzelfde proces dat in het zichzelf sanerende en reorganiserende

bedrijfsleven gaande is. Dat levert een massa achterblijvers op. Achter het probleem van de nieuwe klassenmaatschappij van hen die wel (zinvol) werk hebben en die dat niet hebben, doemt het nog veel grotere probleem op van de klassenmaatschappij van begaafden en niet genoeg begaafden. Zelf schat ik dat ongeveer een kwart van de jongeren het wel redelijk zal kunnen redden in de maatschappij van straks en in elk geval welkom geheten zal worden voor de follow-up. De rest blijft min of meer achter.

Deze rest zal zeker wel voor het grootste deel een plaats veroveren in het maatschappelijk bestel, maar niet zo'n erg belangrijke plaats, zo'n plaats waarvan er dertien in een dozijn zijn.

Opmerkelijk is dat de jongeren bezig zijn zich aan die situatie te conformeren. De jongeren die aan prestaties en waardering merken dat ze het zullen redden, durven zich nu veel gemakkelijker over te geven aan hun studie en hun sociale voorbereiding voor het toekomstige participeren in het bestel van arbeid en maatschappelijk leven. De grote groep van achterblijvers gooit het nu veel gauwer op een akkoord met zichzelf en de omgeving: geen te zware studie en voldoende compensatie in amusement en sociale zelfhandhaving. Het is deze groep die niet alleen het circuit van de jeugdcultuur in stand houdt, maar ook het niet minder grote circuit van de grijze en zwarte economie, – een fascinerende wereld waar een complete schaduwmaatschappij bezig is te ontstaan en waaraan ook steeds meer ouderen gaan deelnemen die weinig omhanden hebben. Deze schaduwmaatschappij, waartegen het reguliere bestel van arbeid en maatschappelijk leven nogal gekant is, verdient van hogerhand meer erkenning en waardering dan ze nu krijgt. Ze is niet alleen een uitlaatklep voor onverwerkte emoties en ongebruikte energie, maar zij biedt ook de participanten en dan vooral

de jongeren onder hen de kans creatief en intelligent in te spelen op bestaansmogelijkheden die in het officiële bestel veronachtzaamd worden. Bovendien kunnen hier initiatieven opbloeien die verrukkend en grensverleggend voor het officiële bestel blijken. Maar afgezien hiervan: steeds meer blijkt dat een geleidelijk groter wordende groep mensen voor een zinvolle invulling van het bestaan allengs minder afhankelijk raakt van het officiële bestel.

Tenslotte is er de restgroep van jongeren die al heel snel dóórhebben dat ze het echt niet zullen redden en deze jongeren haken dan ook heel snel af. Ze zitten binnen de kortste keren aan de psychische en sociale zelfkant van het bestaan en omdat de georganiseerde hulpverlening steeds onverbiddelijker, maar niet ten onrechte de eis van positieve gemotiveerdheid stelt, zinken ze daar aan die zelfkant snel weg naar een soort nul-lijn tussen verder leven en ermee ophouden.

Jongens en meisjes

Maar hoe staat het nu met de ontwikkelingen die twintig jaar geleden niet te zien waren, althans niet de aandacht hebben getrokken, maar die, zij het in de schaduw van de massieve probleemcomplexen van werkgelegenheid, zelfhandhaving en voortbestaan, wel degelijk van gewicht blijken voor de positie van de jongeren?

Wat bijvoorbeeld zeer nieuwsgierig maakt, is de vraag of door de afnemende welvaart de groeispurt en vervroegde rijping zullen afnemen en daarmee ook de toegenomen zelfstandigheid van de jongeren. Door de welvaart – overigens een complex begrip dat te veel woorden vergt om hier uiteen te rafelen – is een forse groeispurt ingezet waardoor de zoon of dochter tegenwoordig gemiddeld een half tot heel hoofd boven vader en moeder uitsteekt. Niet minder spectaculair is de vervroegde rijping. Alleen al de laatste

tien jaar is de eerste ongesteldheid bij meisjes negen maanden eerder opgetreden. De volwassenwording begint nu grofweg tussen de tien- en vijftienjarige leeftijd. Vandaar de steeds eerder optredende behoefte aan zelfstandigheid. En dat in een maatschappij die zich gedwongen ziet jonge mensen steeds langer van maatschappelijke zelfstandigheid uit te sluiten! Het is heel wel mogelijk dat de vroege groei en rijping veranderen in late groei en rijping, zodat het straks ook niet meer nodig is het begin van de leerplichtige leeftijd op vier jaar te stellen.

De vervroegde rijping en zelfstandigheid van de afgelopen paar decennia hebben zeer ontregelend gewerkt in de pedagogische verhoudingen in gezin en onderwijs. Zowel de kinderen als de ouders, zowel de leerlingen als de leraren wisten en weten dikwijls niet meer waar ze aan toe waren en waar ze aan toe zijn. En nu de welvaart ophoudt, kunnen de conflicten en misverstanden ook niet meer afgekocht of afgeweerd worden. Daarom zal stabilisering en vertraging van de rijping en groei heel wat conflictsituaties verminderen en beëindigen.

Een andere intrigerende kwestie is of de relatieve voorsprong die de meisjes op de jongens hebben genomen, zich zal bestendigen. Het gemiddelde verschil in rijping en volwassenwording tussen jongens en meisjes bedraagt een tot twee jaar. Door de seksuele emancipatie en vrouwenbevrijding hebben de meisjes haar biologische voorsprong weten te gebruiken voor een indrukwekkende emancipatie, zodat bijvoorbeeld over het gehele voortgezet onderwijs genomen de onderwijsresultaten van meisjes iets beter zijn geworden dan die van de jongens. Ook in het vrijetijdsmilieu kunnen de meisjes nu nauwelijks nog de minderen van de jongens genoemd worden. Hoewel de automatisering van de productie- en administratieprocessen in het voordeel van de jongens lijkt te werken wegens het

verhoogde belang van abstracte operaties, zal toch het fundamentele gevoel van zich te kunnen redden naar verhouding ongeveer evenveel meisjes als jongens over de drempels van het officiële bestel héén helpen. Niet vergeten mag worden dat in de hoogindustriële competitie samenleving – of, zo men wil, de hoogindustriële vechtsmaatschappij – de wet van de meritocratie heerst: $IQ + inspanning = (maatschappelijke) \text{ verdienste}$ (die beloond wordt met geld en waardering). De strijd tussen begaafden en achterblijvers wordt geleverd aan het front van de intelligentie en van de – stabiele, duurzame – inzet en inspanning. Welnu, twintig jaar beroepspraktijk in jeugdwerk en onderwijs hebben mij langzamerhand duidelijk gemaakt dat meisjes het op beide fronten samen zeker niet afleggen tegen de jongens. Integendeel, denk ik af en toe.

Ook intrigeert de vraag of door de afnemende welvaart de soms extreme individualisering in mentaliteit en gedrag, in het licht waarvan het 'ik-tijdperk' geproclameerd is, af zal nemen, zodat er weer 'normalere' omgangsverhoudingen tussen jongens en meisjes zullen ontstaan. In principe zal het recht op zelfbeschikking ofwel de eigen beschikking over middelen en mogelijkheden de eerstkomende jaren zeker niet uit handen gegeven worden. Op het ogenblik is althans weinig wat daarop duidt. Maar van wezenlijk belang voor het gebruik van dit recht op zelfbeschikking is alweer de persoonlijke zekerheid zich wel te kunnen redden in het heden en de nabije toekomst. Wordt die zekerheid aangetast door innerlijke en uiterlijke twijfels, dan is terugval waarschijnlijk in neoconservatieve gedragsregels en omgangsregels (de 'grote braafheid') of in een labiel narcisme met alle agressie en rancune vandien.

Zo kunnen er nog wel meer prikkelende vragen gesteld worden. Zal de invloed

van de ouderlijke opvoeding, die de laatste decennia buiten alle proporties is toegenomen, weer gaan afnemen? Wellicht kan deze kwestie beter anders aan de orde gesteld worden: zullen familie, buurt, kerk en bovenal het in onbruik geraakte kroostrijke gezin in de nabije toekomst het ouderlijke absolutisme in de opvoeding weer relativeren? Zoals dat vroeger het geval was! Alleen al deze vraag samen met alle antwoorden die er op gegeven zouden kunnen worden, rechtvaardigt een forse publikatie en impliceert een politiek programma. Dat geldt niet minder voor de onderdehand brandende vraag of het onderwijs zijn parkeerfunctie zal kunnen blijven volhouden, temidden van de groeiende twijfel en ongemotiveerdheid van jonge mensen die met lede ogen moeten aanzien

hoe de aanvankelijke helft van hun leven ongevraagd door de school wordt opgeslokt. Deze en allerlei andere kwesties zullen in een reeks van artikelen in dit blad in de loop van dit en het komende jaar besproken worden. Daarom acht ik mij ontslagen van verdergaande exploratie. Voor een inleidende beschouwing is en blijft het het belangrijkste te constateren dat de werkloosheid in relatie met de automatisering zo ingrijpend is dat hierdoor welbeschouwd de hele jeugdsituatie geheel en al bepaald wordt. Daarom is dit dan ook in dit eerste artikel met nadruk naar voren gebracht.

De in dit artikel genoemde boeken zijn:

- Fred Polak, *De toekomst is verleden tijd*, Utrecht, 1955.
- Gerard C. de Haas, *De onvoorzienne generatie, Essays over jeugd, samenleving en cultuur*, Amsterdam, 1966.

door mr. B. C. de Die Ec. Drs.

Mr. B. C. de Die (1926) is hoofd van de Stafafdeling Wetgeving nieuw Burgerlijk Wetboek van het ministerie van Justitie. Hij reageert op de bijdrage van prof. mr. M. J. A. van Mourik 'De erfrechtelijke positie van de langstlevende echtgenoot: een strijd tussen bloedverwantschap en rechtvaardigheid' in Christen Democratische Verkenningen nr. 2/84.

Erfrecht voor de langstlevende echtgenoot

1. Inleiding

In het februarinummer van dit tijdschrift heeft prof. mr. M. J. A. van Mourik een artikel geschreven onder de titel 'De erfrechtelijke positie van de langstlevende echtgenoot: een strijd tussen bloedverwantschap en rechtvaardigheid'. Daarin bepleit hij dat het CDA zich voor het wettelijk erfrecht bij versterf wat lossen maakt van de bloedverwantschap en meer in het oog houdt het belang van degene die eenzaam achterblijft nadat de dood aan het huwelijk een einde heeft gemaakt.

Zoals Van Mourik aangeeft, vertolkt hij hier de wens van de meerderheid der bevolking: eerst de langstlevende echtgenoot, dan de kinderen. Als wettelijk systeem beveelt Van Mourik op die grond aan het 'legaliseren' van het thans testamentair veel gebezigde systeem van de zgn. ouderlijke boedelverdeling: alle goederen – en ook schulden – der nalatenschap worden toegedeeld aan de langstlevende, die daartegenover is gehouden tot uitkering aan de kinderen van de waarde van hun erfdeel, zij het dat die vordering pas na overlijden (of hertrouwen) van de langstlevende opeisbaar wordt.

Tot nu toe ziet Van Mourik echter zijn weg geblokkeerd: 'Om ietwat duistere redenen wenst men ten departemente¹⁾ niet van harte mee te denken in de richting van de ouderlijke boedelverdeling, hoewel in die sfeer de oplossing van het

vraagstuk moet worden gezocht'. Deze zin roept om een tweetal kanttekeningen: ten eerste de vraag wat die ietwat duistere redenen dan toch wel mogen zijn, en in de tweede plaats de vraag of de oplossing wel in de sfeer van de ouderlijke boedelverdeling moet worden gezocht.

2. Bezwaren tegen de ouderlijke boedelverdeling

De redenen waarom Justitie niet de weg tot legalisering van de ouderlijke boedelverdeling is ingeslagen, zijn allerminst duister; integendeel, in de parlementaire stukken is daarvan verantwoording afgelegd. Die redenen komen hierop neer dat door een zodanige verdeling de kinderen ieder recht op de goederen uit de nalatenschap van hun overleden ouder zullen verliezen. In het door Van Mourik voorgestane systeem vererven die goederen

1) Nl. van Justitie (D.).

aan de langstlevende echtgenoot van de overledene. In de meeste gevallen komt dat uiteindelijk wel terecht: die langstlevende is meestal de andere ouder van de kinderen, en bij zijn overlijden zijn die kinderen diens enige wettelijke erfgenamen.

Maar zo zal het toch lang niet altijd lopen. De overlevende echtgenoot kan immers, in het bijzonder wegens een tweede huwelijk van de overleden ouder, *stiefouder* van de kinderen zijn. Is dat het geval, dan komen de goederen van de overleden ouder in de stieffamilie van de kinderen terecht – volgens de wet erven kinderen immers niet van hun stiefouder. De klok, de antieke ladenkast, het sieraad, al die goederen die u tot uw familiebezit rekende, gaan u in zo'n geval volgens Van Mouriks stelsel voorbij en raken in handen van uw stieffamilie.

Anders dan Van Mourik denk ik dat ook in onze tijd er in vrijwel elke familie goederen zijn, die kinderen als een zeker familiebezit beschouwen en waarvan zij de verkrijging bij vererving op prijs stellen. Krijgen zij die goederen niet, dan kan men daarmee wellicht vrede hebben, als de langstlevende echtgenoot dat welbewust zo heeft beschikt, maar dat dit uit een *wettelijk* stelsel zou gaan voortvloeien zal menigeneen toch te bar vinden. Dat blijkt trouwens ook uit de uitslag van de door Van Mourik genoemde enquête. En toch is dat passeren van de kinderen de consequentie van het door hem zo warm aanbevolen stelsel.

Men onderschatte de reële kans op die consequentie niet. Van alle thans huwenden is ruim 13% reeds eerder getrouwd geweest²⁾. Dit betekent dat althans op den duur zich in 13-26%, d.w.z. in rond 20% van de huwelijken, de hier geschetste problemen kunnen gaan voordoen. Van Mourik stelt hiertegenover drie ar-

gumenten: *a.* het gaat om een minderheid; *b.* het gaat de kinderen niet aan wat de ouders met hun vermogen doen – er zijn nog wel bedenkelijker manieren om kinderen te benadelen; *c.* men maakt wel huwelijksvoorwaarden³⁾ en uiterste willen.

Die antwoorden, daargelaten in hoeverre ze op zichzelf juist zijn, raken echter niet de vraag die in het geding is: die vraag is niet wat ouders kunnen of mogen doen, maar wat de taak van de wetgever is.

Mag de wetgever een systeem kiezen dat, naar hij kan voorzien, in een niet te verwaarlozen aantal gevallen verkeerd uitpakt, en dan maar hopen dat erflaters dat rechtbreien? Een erflater beschikt over zijn eigen vermogen, de wetgever pretendeert een oplossing voor in beginsel allen te geven. Als een erflater de kinderen goederen ontzegt, dat is dat wellicht niet mooi, maar het is – behoudens de legitieme portie – zijn recht; als de wetgever het doet, zal menigeneen dat als een systeemfout beschouwen. Hoezeer de notaris een 'gelegaliseerd boedelverdelingsstelsel' wegens zijn eenvoud moge aanprijzen, het getroffen voorkind zal het maar een vreemd soort erfrecht vinden dat hem de aanspraak op de goederen van zijn ouders onthoudt, en die aan zijn stieffamilie toedeelt.

M.i. moet het wettelijk erfrecht bij versterf niet alleen praktisch hanteerbaar en voor de meerderheid der gevallen goed zijn, maar ook voor de minderheid nog aanvaardbaar. Van Mourik gaat niet verder dan te zeggen dat dit recht met die minderheid rekening moet houden – maar in het door hem aanbevolen stelsel is dat, dunkt me, niet verwezenlijkt.

3. Een alternatief: vruchtgebruik met beschikkingsbevoegdheid

De reden waarom het stelsel der ouderlij-

2) Gegeven ontleend aan *Statistisch Zakboek 1983*, tabel B 27.

3) Deze helpen trouwens niet tegen erfopvolging, waar het hier om gaat.

ke boedelverdeling – indien tot wet verheven – in het bijzonder bij tweede huwelijken weinig bevredigend resultaat oplevert, is dat de kinderen bij het overlijden van hun gehuwde ouder geen enkel recht op diens goederen verkrijgen: de langstlevende krijgt definitief de 'volle eigendom'. Het kan zijn dat de kinderen die goederen alsnog bij het overlijden van de langstlevende erven, maar dat is in dit stelsel 'toeval'. Van Mourik suggereert dat men dit resultaat maar op de koop moet toenemen, als men de langstlevende afdoende wil beschermen. Die conclusie gaat te ver: men beschermt de langstlevende even afdoende als men hem niet de definitieve, doch de tijdelijke 'eigendom' toekent: zolang hij leeft kan de langstlevende de goederen gebruiken en daarover zelfs vrij beschikken, maar bij *zijn* overlijden gaan die goederen, voor zover nog in zijn boedel, dan over op ('terug naar') de kinderen van de eerststervende. Aldus beschermt men niet slechts de langstlevende, doch men beschermt na deze tevens erfrechtelijk de kinderen van de eerststervende en wel tegen 'derden', in het bijzonder hun stieffamilie. Het is deze weg die in het regeringsontwerp is ingeslagen door de toekenning van een vruchtgebruik met beschikkingsbevoegdheid⁴⁾.

Van Mourik memoreert dat 'het' notariaat die oplossing heeft afgewezen. Daaraan zal, behalve wat emotie, niet vreemd zijn geweest een zekere gehechtheid aan het oude en vrees voor het onbekende, maar ook zal de enigszins ingewikkeld uitgevallen regeling van het wetsontwerp

een rol hebben gespeeld. Dat laatste is m.i. vrij gemakkelijk door enig snoeien te verhelpen⁵⁾.

4. Besluit

Tien jaar geleden hebben de thans tot het CDA behorende fracties uitgesproken zeer grote bezwaren te hebben tegen een stelsel dat de kinderen geen erfgenamen bij versterf laat zijn, wanneer de erflater een echtgenoot achterlaat, en hun dan slechts een recht op een uitkering ten laste van de langstlevende toekent. In feite is het dat wat in een tot wet verheven stelsel van ouderlijke boedelverdeling gebeurt: voor de kinderen blijft naast de geldsom slechts een formeel erfgenaamschap achter, waarvan zij alleen maar last hebben, nl. persoonlijke aansprakelijkheid voor de schulden der nalatenschap.

Geen bezwaar hadden de genoemde fracties ertegen om aan de echtgenote in het erfrecht een wat sterkere positie te geven.

In een volgend stadium is tijdens een mondeling overleg tussen minister De Ruiters en de Vaste Commissie van Justitie namens de CDA-fractie verklaard dat deze fractie het door de minister geschetste stelsel van vruchtgebruik met beschikkingsbevoegdheid kon aanvaarden. De argumenten en aanbevelingen van Van Mourik vormen m.i. niet voldoende redenen om van deze consistente gedragslijn af te wijken.

4) In het nieuwe Burgerlijk Wetboek is vruchtgebruik de gestalte van een tijdelijk of voorwaardelijk recht (art. 3.4.2.2a). Voor zover de goederen niet meer aanwezig zijn, ontvangt het kind, juist zoals bij de ouderlijke boedelverdeling, volgens het ontwerp een geldelijke vergoeding.

5) Van Mourik vreest grote moeilijkheden, omdat in de meerderheid der gevallen de nalatenschap van een gehuwde de helft van een ontbonden huwelijksgemeenschap vormt, maar hij geeft niet aan, waarin die complicaties dan wel bestaan, en ik zie ze ook niet.

door C. Hulsmán

C. Hulsmán hoopt binnenkort af te studeren in de Niet-Westerse Sociologie aan de R.U. Leiden. Hij is lid van de CDA ad hoc werkgroep Midden-Oosten. De heer Hulsmán heeft dit artikel op persoonlijke titel geschreven.

Armeniërs in Turkije

Schending van het Verdrag van Lausanne?

Inleiding.

De uittocht van christenen uit Turkije, die in het begin van deze eeuw op grote schaal plaats vond, heeft in de laatste 20 jaar opnieuw een aanzienlijke omvang gekregen. In deze jaren verlieten meer dan 160.000 christenen het land, deels door emigratie, deels door vlucht. De christelijke gemeenschap telt nu vermoedelijk minder dan 80.000 mensen. Als deze uittocht doorgaat wonen er over 20 jaar geen christenen meer in Turkije. In het land waar eens het licht van het Evangelie is ontstoken, zoals de Bijbel het uitdrukt, is de kandelaar vrijwel uitgedoofd.

Armeniërs, een van de christelijke bevolkingsgroepen in Turkije, zijn in Nederland en Europa vooral bekend geworden als vluchtelingen of terroristen. Nederland heeft in het recente verleden op grotere schaal te maken gehad met Syrisch-Orthodoxe vluchtelingen dan met Armeense vluchtelingen uit Turkije. Er zijn verschillende berichten dat de levensomstandigheden van Armeniërs sinds de staatsgreep van september 1980 zijn achteruit gegaan. Bij de Armeniërs spelen n.l. als extra dimensie hun nationale trots en aspiraties mee, hetgeen zich o.a. kan uiten in het koesteren van de eigen taal, cultuur en historie. De Turkse bevolking, pers en overheid reageren fel op deze aspiraties. Syrisch-Orthodoxen

daarentegen hebben wel een eigen taal en een eigen christelijke levensovertuiging, maar ze profileren hun eigenheid als een van de Turken onderscheiden etnische groep minder, of nemen althans in Turkije die houding aan als overlevingsstrategie. Dit artikel handelt over de Armeniërs in Turkije, hetgeen echter niet wil zeggen dat Syrisch-Orthodoxen het beter hebben (wel zijn zij anders) en minder asielwaardig zijn. Minister Van den Broek deed de Tweede Kamer in februari 1983 een nota inzake Turkije toekomen. In december 1983 werden de Kamervragen door de minister beantwoord. De Turkije-nota werd op 21 maart jl. in een uitgebreide commissievergadering besproken.

Nog voor de bespreking van de Turkije-nota in de Tweede Kamer kregen christelijke asielaanvragers uit Turkije uitwijzingsbeschikkingen van het Ministerie van Justitie dat zijn besluiten zei te baseren op informatie, mede van het Ministerie van Buitenlandse Zaken verkregen. In dit artikel zal nu worden ingegaan op de Armeense geschiedenis en de positie van de Armeniërs in het huidige Turkije. Informatie van niet-gouvernementele organisaties blijkt sterk af te wijken van informatie zoals verstrekt door het Ministerie van Buitenlandse Zaken en de Turkse Ambassade. De huidige positie van Armeniërs zoals ook vermeld in het recente rapport 'Christelijke minderheden van Turkije; mensenrechtenproblematiek in de periode september 1980-februari 1984' zal worden vergeleken met informatie zoals vermeld in de Turkije-nota en de beantwoording van Kamervragen door minister Van den Broek. Vervolgens zal worden ingegaan op het Nederlandse asielbeleid inzake Armeniërs. Een ruimhartig vluchtelingenbeleid lijkt noodzakelijk om Armeense slachtoffers van mensenrechtenschendingen te kunnen helpen. Daarnaast dient ook bestudeerd te worden op welke wijze de positie van minderheden in Turkije verbeterd kan worden, waarbij ook gelet dient te worden op mogelijkheden voor een verbeterde onderlinge verstandhouding van verschillende godsdienstige en etnische groepen.

Historische schets

Het conflict dat tussen Armeniërs en Turken in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstond, is niet uit de lucht komen vallen. Armeniërs zowel als Turken zijn door het Europese verlichtingsdenken beïnvloed, en werden besmet door Europese nationalistische filoso-

fieën. Armeniërs (met name studenten) keerden zich tegen de Kerk en zelfs kerkelijke leiders werden erdoor beïnvloed. Het accent kwam te liggen op de eigen Armeense taal en cultuur in plaats van op het kerkelijk leven.

Veel Armeniërs zien de kerk nu slechts als cultuurdrager¹⁾. Het vertrouwen op God verschoof naar een vertrouwen op de mens. Luther zong in zijn lied 'Een vaste burcht is onze God': 'Al onze macht is ijdelheid; wij gaan terstond verloren, wanneer de Held (God) niet voor ons strijdt'. Armeniërs echter vertrouwden steeds meer op eigen kracht (veelal werd geweld gebruikt). In de negentiende eeuw ontstonden er Armeense terroristenbenden die Turken en Turkse instellingen overvielen. Ook ontlokten ze in enkele plaatsen Armeense opstanden. Het Armeense nationalisme werd met name door Frankrijk, Rusland en Groot-Brittannië sterk aangemoedigd. Deze landen trachtten op deze wijze invloed te krijgen in het Osmaanse rijk²⁾. De nationalistische Jong-Turken, met o.a. Atatürk, op hun beurt, zagen het rijk afbrokkelen en waren ervan overtuigd dat alleen een houding van: 'Turkije voor de Turken' het land kon redden. In de Eerste Wereldoorlog kregen zij hun kans. In deze oorlog is misbruik gemaakt van de Islam. De niet-religieuze Turkse leiding hitste de Moslimbevolking op tegen de christenen. Christenen konden, echter lang niet altijd, aan de moordpraktijken ontkomen door over te gaan naar de Islam.³⁾ De drie grootste christelijke groepen waren Grieken, Armeniërs en Syrisch-Orthodoxen. Een zeer groot deel van de Armeense bevolking in Turkije kwam om. Grieken werden na de oorlog naar Griekenland uitgewezen. Turken moesten op hun beurt Griekenland verlaten. De Turkse handelingen waren voor-

1) *Stern*, 1.9.1983.

2) Simsir, B. N. *British Documents on Ottoman Armenians: 1856-1880*, 1982.

3) Hulsman, C. *De Armeniërs*, A. O. no. 1990, 1983. Uitgave Stichting IVIO, Lelystad.

al gericht tegen de nationalistisch georiënteerde Armeniërs en Grieks-Orthodoxen en veel minder tegen de Syrisch-Orthodoxen. In de praktijk bleek echter dat ook zij lang niet altijd aan moord en deportatie konden ontkomen.

Het doel van de nationalistische Jong Turken was vrijwel bereikt: 'een Turkije voor de Turken'. Na het Verdrag van Lausanne (1923), waarin de rechtspositie van de minderheden in Turkije geregeld werd, is de positie van de Armeniërs echter niet verbeterd.⁴⁾

Ook het kleine restant Armeniërs dat in Turkije was achtergebleven werd een Armeens leven erg moeilijk gemaakt. Dit was een gevolg van het Turkse nationalisme dat ook vandaag nog hoogtij viert. Voor groepen die enige ruimte voor hun niet-Turk zijn claimen, – zoals onder Koerden, Armeniërs, Grieken en Syrisch – Orthodoxen voorkomt – is nauwelijks plaats.

Recente ontwikkelingen ten aanzien van Armeniërs in Turkije

Turkije was van 1975 tot 1980 een chaos. Vele elkaar beoorlopende politieke partijen en benden maakten het land onveilig. Er waren groepen die streden voor een religieuze-politieke overtuiging (bijv. kleine groepen moslim-fanatici) of voor meer rechten van een etnische groep (Koerden). Echter ook minder idealistisch gemotiveerde familievetes werden op straat uitgevochten. Rovers en dieven kregen in deze chaos hun kans.

Na de machtsovername door generaal Evren in september 1980 werd aan alle

eigengereid optreden van deze groepen een eind gemaakt. Ook de Armeense bevolking profiteerde van het terugdringen van de chaos. Alle discriminerende bepalingen die vóór 1980 waren aangenomen bleven echter van kracht.⁵⁾

De Turkse overheid heeft nooit enige schuld of medeplichtigheid willen erkennen ten aanzien van de gebeurtenissen tussen 1894 (de eerste grote pogrom) en 1923 (het Verdrag van Lausanne) waarbij o.a. zeer vele Armeense slachtoffers vielen. Dit leidde er mede toe dat in de zeventiger jaren Armeniërs in Libanon, Europa en de V.S. zich gingen toeleggen op terreuractiviteiten. Sindsdien hebben al dertig Turkse diplomaten door Armeense hand de dood gevonden. In Nederland werd de zoon van de Turkse ambassadeur vermoord. Berucht zijn de aanslagen op de vliegvelden van Ankara en Parijs door de ASALA.⁶⁾ De ASALA is een sterk door marxistische filosofieën beïnvloede organisatie welke invloed heeft weten te krijgen op een klein aantal Armeense jongeren in Libanon, Europa en de V.S. o.a. vanwege het verlies van het christelijk element bij vele Armeniërs. Hiernaast is het nationalistische element veel sterker (te sterk) naar voren gekomen. Het nationalistisch getinte Armeense terrorisme is uitermate verwerpelijk en doet de Armeense zaak meer kwaad dan goed. Sinds met name de ASALA aanslagen pleegt, is de positie van de Armeniërs in Turkije sterk achteruit gegaan.

In Turkije zelf lijkt het wel alsof de Armeniërs een rol als gijzelaar vervullen.

4) Mr. Carragher in *Hearing before the subcommittee on human rights and international organizations of the committee on foreign affairs, House of Representatives*, 1983, p.56/57.

Mr. J. M. Scholten verklaarde 28 januari 1982 namens de fracties van het CDA, de PvdA en de VVD in de Raad van Europa dat Turkije niets gedaan heeft 'to improve (met betrekking tot violation of human rights of Christian groups in Turkey-C.H.) and that they have in some respects caused to deteriorate'. Notulen Raad van Europa, AS(33)CR25.

5) Zie noot 4 en het rapport *Christelijke minderheden van Turkije: mensenrechten-problematiek in de periode september 1980-februari 1984*, Uitgave Werkgroep Midden-Oosten, Postbus 2249, Leiden.

6) Hulsman, C., 1983. Zoals hierin vermeld bestaat er een groot verschil in de Turkse en Armeense visie op de gebeurtenissen in de Eerste Wereldoorlog.

Sinds de Eerste Wereldoorlog wordt elk conflict (met vooral Griekenland, Cyprus en de ASALA) afgereageerd op de lokale christelijke bevolking. Veelal worden de verschillende denominaties hierbij over één kam geschoren. Een voorbeeld daarvan is een conflict rond Cyprus in 1963-1964. Griekse, maar ook Armeense winkels in Istanboel werden in die tijd geplunderd, hetgeen overigens door de Turkse Ambassade werd ontkend. De Turkse politie greep niet in. Veel Grieken verlieten het land.⁷⁾ De Armeniërs hadden echter geen land waar zij naar toe konden gaan.

Terreuraanslagen op met name Turkse diplomaten in het buitenland waarvoor de verantwoordelijkheid is opgeëist door militante groeperingen van Armeense origine, worden in de Turkse pers uitvoerig belicht en scherp veroordeeld.⁸⁾

De Turkse pers.

In het belangrijke Turkse dagblad *Hürriyet* wordt in de meeste, niet alle, artikelen in het laatste jaar onderscheid gemaakt tussen ASALA-Armeniërs en Turkse Armeniërs. De laatsten distantieëren zich sterk van alle ASALA-terreur, die overigens uitsluitend van buiten Turkije komt. Regelmatig ook spreekt de Armeense Patriarch in Istanboel zich hiertegen uit, hetgeen gelukkig meestal ook door de Turkse kranten wordt opgenomen.⁹⁾ De anti-ASALA houding van Armeniërs in Turkije is zeer goed te begrijpen, want elke ASALA-aanslag leidt tot een sterk anti-Armeense houding van bevolking en media.

Een aantal Armeniërs in Istanboel blijkt grote angst te hebben als Armeniër te

worden herkend hetgeen o.a. blijkt uit *Hürriyet* van 11.9.1983 waarin Haci Zahide Öz verklaart: 'Wij zijn geen Armeense, maar een Turkse familie'. De zoon van mevrouw Öz werd beschuldigd van heroïnehandel, hetgeen door haar opmerkelijk genoeg niet zo belangrijk wordt geacht als de beschuldiging Armeniër te zijn.

Uit getuigenverklaringen van Armeense vluchtelingen bleek dat na de ASALA-aanslag op het vliegveld van Ankara, waarop de Turkse pers zeer anti-Armeens reageerde, de politie grote aantallen Armeniërs een tijdlang vasthield en hen sloeg met gummiknuppels, omdat zij 'op zoek was naar terroristen'.

Oost-Turkije.

In Oost-Turkije, waar honderd jaar geleden 20 tot 40% van de lokale bevolking Armeens was, wonen nu vrijwel geen als zodanig herkenbare Armeniërs meer.¹⁰⁾ Hun aantal in dit deel van Turkije is zeer moeilijk te schatten. Velen proberen hun Armeense afkomst verborgen te houden. De laatste Armeniërs in deze regio hebben het erg moeilijk vanwege verschillende factoren. In de lokale feodale structuur worden Armeniërs door Koerden bijna als lijfeigenen beschouwd.¹¹⁾ Familievetes treffen de Armeniërs bijzonder hard. Militairen proberen echter sinds september 1980 wel eigenmachtig Koerdisch optreden tegen te gaan. Vele Armeniërs waren van ouds kleine handwerkslieden. Vanwege de in de laatste jaren sterk toegenomen verkrijgbaarheid en verkoop van industriële produkten raakten deze steeds meer hun bestaansmogelijkheden kwijt.

7) De plundering werd vermeld in *Het Christelijke Oosten*, jrg. 31, 1979, blz. 191.

8) Drs. D. Koopman in rapport *Christelijke minderheden van Turkije*, hoofdstuk 5. Vele krantenartikelen zijn geheel vertaald in de bijlagen opgenomen.

9) Foreign Policy Institute, Ankara, *The Armenian Issue in nine questions and answers*, 1982.

10) *Blätter des Informationszentrums Dritte Welt*, nr. 114, Freiburg december 1983, p. 29. *Simsir*, 1982, p. 686.

11) *Christian minorities of Turkey*, Rapport van de Churches Committee on migrant workers in Europe, Brussel 1979.

Oost-Turkije is geen rustig gebied. Nationalistische Koerden hebben contacten met Koerden in Irak en Iran. Soms vallen Iraakse Koerden Turkse stellingen aan, waarbij zij gesteund worden door Turkse Koerden. Dit geldt o.a. voor de provincie Siirt.

Het Turkse leger onderneemt keer op keer represaille-acties tegen Koerden binnen en buiten Turkije. Hierbij worden ook Armeense terroristen of vermeende terroristen niet ontzien.¹²⁾ Een voorbeeld is het Armeense dorp Acar (600 inwoners) in de omgeving van de stad Siirt dat zomer 1983 na een mislukte actie van het Turkse leger tegen Koerden en Armeniërs (Armeense terroristen) in Irak tot de Islam is overgegaan. De betrokkenheid van het Turkse leger bij de overgang is echter niet bewijsbaar. Volgens het Canadees-Armeense blad *Abaka* d.d. 27.8.1983 is het onwaarschijnlijk dat de Armeense bevolking vrijwillig tot de Islam overging zoals het Turkse blad *Günes* d.d. 25.7.1983 beweerde. Als het juist is dat deze Armeniërs inderdaad met geweld tot de Islam zijn bekeerd, dan is dit een zeer grove schending van het Verdrag van Lausanne. Prof. dr. J. D. J. Waardenburg (hoogleraar Islam, Rijksuniversiteit te Utrecht) liet de auteur van dit artikel weten dat hij het niet voor onmogelijk houdt dat de dorpsbewoners vrijwillig collectief tot de Islam zijn overgegaan. Zij zouden dan het voorbeeld van hun leiders gevolgd kunnen hebben, hetgeen afhankelijk is van de clan- en stratificatie-structuur. Die leiders kunnen uiteraard onder druk hun besluit hebben genomen. Dit lijkt mogelijk gelet op het gezag van dorpsleiders in Oost-Turkije en de geïsoleerde positie van het dorp ten opzichte van de Armeense gemeenschap in Istanboel. Conclusies ten aanzien van hetgeen zich wer-

kelijk heeft afgespeeld kunnen slechts na een zorgvuldig onderzoek ter plaatse worden getrokken.¹³⁾

Armeniër gearresteerd.

Op 19 oktober 1980 werd de nu 30-jarige Armeens-Turkse archimandriet Manuel Yergatian op het vliegveld van Istanboel gearresteerd. Na twee jaar wachten op een proces werd hij op 18 maart 1983 veroordeeld tot 14 jaar gevangenisstraf met hierop volgend nog vier jaar verbanning¹⁴⁾. Mevr. dr. T. Hofmann van de Duitse organisatie 'Gesellschaft für die bedrohte Völker' is ervan overtuigd dat de priester deze straf niet zal overleven, ook omdat hij al ernstig gemarteld is, hetgeen door de Turkse Ambassade werd ontkend. Amnesty International mocht pastor Yergatian niet in de gevangenis opzoeken. Navraag bij de Turkse ambassade in Den Haag leerde dat Amnesty International of andere buitenlandse organisaties (zelfs ambassades) geen mensen in Turkse gevangenschappen mogen bezoeken, dus ook niet in dit geval. Dat is alleen voorbehouden aan de advocaat van de priester en naaste familieleden. Volgens de Turkse ambassade werd de priester veroordeeld wegens het smokkelen van verboden Armeense literatuur naar Turkije. Hieruit zou sympathie voor Armeense terroristen blijken. Yergatian was nooit betrokken bij enige terroristische actie en hij ontkende enige sympathie voor Armeense terroristen te hebben. De Christelijke Stichting voor Hulp aan Gewetensvervolgden heeft in Nederland een actie voor hem op touw gezet. De priester heeft al 4 jaar gevangen gezeten in de militaire Sultanahmet-gevangenis hetgeen men, zelfs al zouden de Turkse beschuldigingen juist zijn, al meer dan genoeg vindt.

De heer Frinking, Tweede Kamerlid voor

12) *Der Tagesspiegel*, 31.5.1983.

13) Rapport *Christelijke minderheden van Turkije*, p. 26-27, 162-169.

14) *Pogrom* no. 85, november 1981 en Rapport *Christelijke minderheden van Turkije*, p. 23-24, 160-161.

het CDA, vroeg de minister op 21 maart jl. naar zijn bemiddeling inzake priester Yergatian. De minister antwoordde dat zijn ministerie al bezig is over hem informatie in te winnen.

Onderwijs

Erg bedroevend is het gesteld met het Armeense onderwijs in Istanboel. Er zijn geen Armeense scholen in Oost-Turkije. Als ouders hun kinderen naar een Armeense lagere school willen sturen, dan moeten zij hiervoor naar Istanboel. Het lijkt er op dat de Turkse autoriteiten alles doen om het Armeense onderwijs langzamerhand te doen verdwijnen, dit althans volgens informatie verkregen uit Armeense en onafhankelijke bronnen. Meer onderzoek dienaangaande is noodzakelijk.

Steeds vaker wordt, blijkens ervaringen van Armeniërs, op het persoonsbewijs 'Christen' gezet in plaats van 'Armeniër'. Kinderen wordt dan later op grond hiervan toegang tot een Armeense school geweigerd, want volgens de Turkse autoriteiten zijn zij niet Armeens maar veelal Syrisch-Orthodox.¹⁵⁾

Kinderen overplaatsen van een Turkse school naar een Armeense school is sinds 1971 vrijwel niet meer mogelijk. Dit kan alleen met de bijzonder moeilijk verkrijgbare toestemming van de Turkse onderwijsinspectie. Als Armeense ouders in Oost-Turkije halverwege de lagere-schoolperiode hun kinderen naar een Armeense kostschool in Istanboel willen zenden, om hun een Armeense opvoeding te doen geven (zoals voorheen vaak gebeurde), blijkt dat niet meer te kunnen.

De Armeense scholen hebben vanouds een Armeense school-directeur, benoemd door de Armeense gemeenschap. Benoemingen werden echter vaak door de Turkse autoriteiten afgewezen. Er zijn

nu zelfs drie scholen die door Turkse directeuren worden geleid. Aan elke school is naast de Armeense directeur een Turkse onderdirecteur verbonden. De correspondentie van de directeur is ongeldig zonder de handtekening van de Turkse onderdirecteur. Het is weliswaar juist dat ook op Turkse scholen de directeur de handtekening van de onderdirecteur nodig heeft, maar op Armeense scholen kan dit hinderlijk zijn voor de identiteit van de school en de te varen koers.

Geschiedenis-onderwijs mag alleen door Turkse leerkrachten worden gegeven en dit gebeurt zeker niet in de Armeense taal, zoals minister Van den Broek in zijn beantwoording van Kamervragen stelde (stuknummer 17794 nr. 5, dec. 1983).

Onderwijs in de Armeense taal omvatte oorspronkelijk 20 uur per week. Dit werd volgens Armeense bronnen en dr. Hofmann van de Duitse organisatie 'Gesellschaft für bedrohte Völker' teruggebracht naar 9 uur per week en later naar 6 uur. Sinds 1975 wordt volgens deze bronnen slechts 4 uur per week in de Armeense taal lesgegeven. Volgens informatie van de Turkse Ambassade in Den Haag echter wordt op elke Armeense school en in elk leerjaar 30 uur per week les gegeven waarvan 19 uur in de Armeense taal en 11 uur in de Turkse taal, d.w.z. vakken met Armeens of Turks als medium. Naarmate de leerlingen de Armeense taal beter beheersen neemt het aantal uren in de kennis van de Armeense taal af, maar neemt het aantal uren onderwijs in vakken als muziek en wiskunde in de Armeense taal toe. Onderwijs in de kennis van de Armeense taal is daarom in het eerste leerjaar 10 uur per week en in het elfde leerjaar ('highschool') 3 uur per week. Ook ten aanzien van het functioneren van Armeens onderwijs blijkt meer onderzoek noodzakelijk.

15) *Mannheimer Morgen*, 24.4.1982 en gesprek op Turkse Ambassade 20 maart 1984.

In Istanboel zijn nog slechts 23 Armeense scholen op een bevolking van ongeveer 45.000 Armeniërs. In 1981-1983 werden vijf scholen gesloten. 'wegens gebrek aan belangstelling' aldus de Turkse autoriteiten. Minister Van den Broek schrijft in december: 'De hoofdreden voor het sluiten van drie Armeense lagere scholen in Istanboel was het afnemende aantal leerlingen'. Hoewel het teruglopen van het aantal Armeniërs een rol speelt vergeet de minister erbij te vermelden dat dit afnemende aantal leerlingen mede door Turkse maatregelen wordt gecreëerd. De Armeense gemeenschap woont verspreid over Istanboel en de in 1975 aangenomen bepaling dat kinderen alleen in hun eigen wijk naar school mogen heeft hen zwaar getroffen. Een verzoek om schoolbussen te mogen inzetten werd door de Turkse autoriteiten niet gehonoreerd.¹⁶⁾

Reacties op de huidige ontwikkelingen in Turkije

Informatie van vele niet-gouvernementele organisaties als Amnesty International, Wereldraad van Kerken, Churches Committee on Migrant Workers in Europe, Christelijke Stichting voor Hulp aan Gewetensvervolgden, Werkgroep Midden-Oosten, Gesellschaft für bedrohte Völker en vele anderen bevestigt het beeld zoals dit in de vorige paragrafen is geschetst. Ook in het Europees Parlement en de Raad van Europa blijkt men nog niet tevreden met de wijze waarop Turkije blijkens recente informatie met zijn minderheden omgaat. Nederland heeft samen met enkele andere lidstaten een klacht tegen Turkije in de Raad van Europa ingediend. Deze klacht, welke

overigens niet alleen is gericht op christelijke minderheden in Turkije, is nog in behandeling. Minister Van den Broek: 'De indiening van een statenklacht was en is een typisch instrument om te trachten, de Turkse regering niet alleen op haar rechten, maar ook op haar plichten uit de conventies te wijzen' (21 maart 1983).

In de op 10 april jl. aangenomen motie Van den Bergh (PvdA) spreekt de Kamer als haar mening uit dat het lidmaatschap van Turkije van de Raad van Europa alleen gehandhaafd kan worden, indien op korte termijn in Turkije verdere concrete stappen worden genomen in de richting van een volledig herstel van de democratie.

Vele niet-gouvernementele organisaties zijn van mening dat de oorzaken van zowel het vluchten van leden van christelijke minderheidsgroepen als het Armeense terrorisme niet los te koppelen zijn van de behandeling van deze minderheden in Turkije. De Turkse Ambassade in Den Haag is daarentegen van mening dat de positie van christenen in Turkije goed is en dat christenen die in Europa en ook Nederland een verzoek om asielverlening hebben ingediend, dit louter en alleen hebben gedaan om economische redenen. Terrorisme, aldus de Ambassadorsraad de heer Yiğitbasioğlu, wordt bevorderd door begrip te vragen voor de achtergronden van terroristische acties.¹⁷⁾

De wijze waarop de Turkse Ambassade gereageerd heeft op het recent verschenen rapport 'Christelijke minderheden van Turkije' geeft enige hoop dat een dialoog op gang kan komen. De Ambas-

16) Rapport Dr. T. Hofmann, 2.5.1981 en Rapport *Christelijke minderheden van Turkije*, p.30-32.

Opnieuw bevestigd in brief dr. Hofmann d.d. 21.4.84. Zij noemt de reactie van de Turkse Ambassade in Den Haag een 'example for the courage the Turks have to lie'.

17) De auteur voerde vele gesprekken met een groot aantal Armeniërs en onafhankelijke specialisten. Hiernaast werden ook gesprekken gevoerd over christelijke minderheden van Turkije op de Turkse Ambassade. Een concept-artikel werd besproken tijdens een ruim 5 uur durend gesprek met de heer Yiğitbasioğlu op 21 maart jl. Voor bepaalde onderdelen heeft de Ambassade per telex informatie opgevraagd en ontvangen uit Ankara.

sade is bereid om met de samenstellers van het rapport in discussie te treden. Al maanden voor de publikatie van het rapport was er contact met de Turkse Ambassade. De informatie die toen van Turkse zijde verkregen werd, was bijzonder summier. Nu is men bereid vragen aanzien van de positie van christenen in Turkije door te sturen naar Ankara. (Ter voorbereiding van dit artikel werd per telex informatie uit Ankara gevraagd en ontvangen welke ook in dit artikel is verwerkt.) Met betrekking tot het Armeense onderwijs in Istanboel liet de Ambassade weten dat wanneer van Armeense zijde de namen van de drie Armeense scholen worden gegeven die door een Turkse directeur in plaats van een Armeense directeur worden geleid, zij dit zal aantrekken. Ook het Armeense bericht dat Armeense scholen geen schoolbussen mogen inzetten zal door de Turkse Ambassade worden nagevolgd nadat hierover van Armeense zijde meer informatie is verstrekt. Van Armeense zijde weet men van de contacten met de Turkse Ambassade. Alleen door hoor en wederhoor kan enig inzicht worden verkregen in de juiste toedracht van de behandeling van Armeniërs in Turkije. De Werkgroep Midden-Oosten uit Leiden verkeert hierbij in een zeer unieke positie. Naar aanleiding van eerdere rapporten van mensenrechtenorganisaties bleek het, in tegenstelling tot het recente rapport 'Christelijke minderheden van Turkije' niet mogelijk de dialoog op gang te brengen. Misschien is deze recente Turkse houding te verklaren uit het feit dat men weer graag terug wil komen in het Europese kamp. De Turken hechten er grote waarde aan bij Europa te behoren. Europa en in het bijzonder Nederland zal moeten toetsen of Turkije zich werkelijk houdt aan internationale verdragen die mede door Turkije zijn ondertekend.

De Turkije-nota.

Minister Van den Broek stelt dat het Verdrag van Lausanne (1923) de rechten van de Armeniërs waarborgt (stuknummer 17794 nr. 1). In de Tweede Kamer werden hierover vragen gesteld (stuknummer 17794 nr. 3, mei 1983). In de vragen 71 t/m 76 werd specifiek naar de positie van de Armeniërs gevraagd. Met name van belang is vraag 76: 'Wordt het Verdrag van Lausanne van 1923 betreffende de rechten van de Armeniërs ook daadwerkelijk tot uitvoering gebracht?'. In het antwoord van de minister (stuknummer 17794 nr. 5, december 1983) wordt de stelling van eerder genoemde nota herhaald zonder dit noemenswaardig met argumenten te ondersteunen. In het Verdrag van Lausanne wordt voor Armeniërs met name vrijheid van godsdienst en onderwijs geregeld. Niet de tekst van dit verdrag is disputabel, maar de wijze waarop dit verdrag in de praktijk wordt nageleefd.

De heer Frinking, Tweede Kamerlid voor het CDA, vroeg de minister op 21 maart jl. naar de situatie van christelijke minderheden in Zuid-Oost Anatolië. De minister ontkent de berichten over een verminderde bescherming van overheidswege zoals op pag. 46 van het rapport 'Christelijke minderheden van Turkije' genoemd. De schrijver van het betreffende hoofdstuk baseerde zich op informatie naar aanleiding van een recent bezoek van enkele Turks sprekende Nederlanders aan dit gebied. De minister gaf niet aan op welke bronnen zijn informatie gebaseerd is.

Minister Van den Broek houdt nog steeds vast aan Istanboel als een zgn. binnenlands vluchtalternatief, echter alweer zonder aan te geven waar hij zijn standpunt op baseert. Dit is van belang omdat al jaren lang door onderzoekers en juristen wordt aangetoond dat Istanboel niet als vluchtalternatief kan worden aangemerkt. De heren Frinking (CDA)

en Schutte (GPV) wezen de minister op recente uitspraken van Duitse gerechtshoven waaruit bleek dat Istanboel als vluchtalternatief niet acceptabel is. Na enig aandringen zegde de minister toe de uitspraken van de Duitse gerechtshoven nader te zullen onderzoeken.

Het asielbeleid inzake Armeniërs.

Vóór de bespreking van de nota van minister Van den Broek in de Tweede Kamer op 21 maart jl. heeft het Ministerie van Justitie een aantal Armeense vluchtelingen op basis van deze Turkije-nota uitgewezen, want, zo luidt de stelling: 'Als het Verdrag van Lausanne de rechten van de Armeniërs in Turkije waarborgt, dan hebben Armeniërs uit Turkije geen reden om hun land te verlaten en kunnen zij dus Nederland worden uitgewezen'.

Het lijkt niet waarschijnlijk dat asielmotive van Armeniërs altijd van geval tot geval worden beoordeeld. Hoe zou dit ook kunnen, als binnen drie weken na het gesprek met de contactambtenaar de mensen al een negatieve beschikking ontvangen en kort daarna worden uitgewezen. Snelle beslissingen zijn toe te juichen, doch als ze negatief uitvallen dienen mogelijkheden open te staan om herziening aan te vragen of tegen negatieve beslissingen in beroep te gaan. Uit deze gang van zaken blijkt dat deze toen niet aangenomen Turkije-nota zijn schaduw al vooruit wierp op het vluchtelingen-beleid van het Ministerie van Justitie.

Het ministerie stelde op 6 december 1983 in een beschikking dat uit onlangs ingewonnen informatie (via het Ministerie van Buitenlandse Zaken) blijkt:

– dat voor de christenen in Turkije de levensomstandigheden na de machts-overname van september 1980 zijn verbeterd en hun gemeenschap alle (!) vrijhe-

den geniet;

– dat scholen, kerken, seminaries en kloosters normaal functioneren en christelijke literatuur vrijelijk verkrijgbaar is;

– dat er geen aanwijzingen zijn dat onder de huidige omstandigheden van de zijde van de Turkse autoriteiten in Turkije onvoldoende bescherming tegen de pesteringen van mede-landgenoten wordt gegeven;

– dat er evenmin aanleiding bestaat om aan te nemen dat het enkel behoren tot de Armeense bevolkingsgroep leidt tot maatregelen van vervolging in de zin van het vluchtelingenverdrag van Genève d.d. 28 juli 1951 van de kant van de Turkse overheid.

Ambtenaren van hetzelfde Ministerie van Justitie verklaarden dat Turkije vóór 1980 een chaos was en dat Armeniërs in met name Oost-Turkije nauwelijks konden leven. Vóór 1980 was men echter ook niet van zins Armeense vluchtelingen uit Turkije toe te laten. Zoekt het Ministerie van Justitie soms argumenten om een toestroming van vluchtelingen naar Nederland te voorkomen? Het is mogelijk dat niet alle Armeniërs als vluchteling kunnen worden gezien en zelfs niet dat allen voor toelating op humanitaire gronden kunnen worden gekwalificeerd, maar een voorzichtiger aanpak lijkt toch wel gewenst.

Een alternatief

Nederland voert een restrictief vreemdelingenbeleid. Daarvan is de toelating van vluchtelingen uitgezonderd. Het begrip vluchteling wordt hierbij wel bijzonder eng geïnterpreteerd. In het CDA-verkiezingsprogram bepleit het CDA een ruimhartig toelatingsbeleid ten aanzien van vluchtelingen. Het is buitengewoon moeilijk voor Armeniërs uit Turkije om in Nederland toegelaten te worden. Dit geldt overigens niet alleen voor Armeen-

18) Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, UCV 72, 21 maart 1984, p.17.

se vluchtelingen, maar ook voor vluchtelingen uit andere landen. Een ruimhartig toelatingsbeleid dient in te houden: een serieus onderzoek, geen negatief vooroordeel, het heroverwegen van het binnenlands vluchtalternatief en voor de via België gekomen asielzoekers niet te rigide toepassing van de regel van het land van eerste opvang.

Het argument van het binnenlands vluchtalternatief speelt met name een rol bij het niet toekennen van de A-status, de 'zuivere' vluchtelingenstatus. Aan christenen uit Turkije is tot nu toe alleen de B-status als asielgerechtigde om klemmende redenen van humanitaire aard toegekend.

De minister van Buitenlandse Zaken zou gevraagd moeten worden in overleg met zijn collega van het Ministerie van Justitie te bevorderen dat verzoeken om toelating in verband met gezinshereniging soepel worden behandeld wanneer het betreft de laatste leden van families die hun basis in Turkije hebben verloren en die nu overwegend in Nederland zijn gevestigd.

Voor verruimde gezinshereniging kunnen gezinsleden van een in Nederland verblijvende vreemdeling, die noch zijn echtgeno(o)t(e) noch zijn minderjarig kind zijn, in aanmerking komen. De staatssecretaris van Justitie stelt (in stuknummer 17984, 30.6.1983): 'Een van de vereisten is dat zij in het land van herkomst feitelijk tot het gezin behoorden en dat zij geheel afhankelijk waren van degene bij wie verblijf wordt beoogd'.

In deze benadering houdt de staatssecre-

taris geen rekening met het belang van de zgn. 'extended family' (groot-familie, met ooms, tantes, neven en nichten) in Turkije. Alleen in een 'extended family'-structuur is er een kans dat gezinnen zich in Turkije kunnen handhaven. Door het uiteenvallen van de extended families, mede door toelating van enkele gezinnen in Nederland, kunnen de resterende gezinnen in Turkije zich buitengewoon moeilijk meer handhaven. In zulke gevallen zou de minister het uitgangspunt van het land van eerste opvang niet formeel rigide maar ruim moeten hanteren. Een land waarin men alleen in transit heeft verbleven mag niet als land van eerste opvang worden gekenmerkt zoals de heer Buikema opmerkte. Dit is helaas verschillende malen wel gebeurd.¹⁹⁾

Uit het bovenstaande blijkt dat een beoordeling van de situatie in Turkije voor Armeniërs, en ook vluchtelingen behorende tot andere bevolkingsgroepen in dit land, van groot belang is in het Nederlandse toelatingsbeleid. Daarom ook is de Turkije-nota van minister Van den Broek van zo'n groot belang.

De beantwoording van Kamervragen ten aanzien van Armeniërs door de minister is helaas onzorgvuldig gebeurd. De heer Frinking sprak op 21 maart in de Tweede Kamer terecht over 'een vlak stuk'. 'De CDA-positie', aldus Frinking, 'kan worden gekenschetst als kritisch solidair.

Turkije, nog steeds in een overgangssituatie, moet op de goede weg worden gebracht'.²⁰⁾

19) Zie hiervoor ook hooftstuk 11 'Asielverlening na september 1980' in het rapport *Christelijke minderheden van Turkije*. Mr. L. Takkenberg van de Vereniging Vluchtelingenwerk Nederland levert kritiek ten aanzien van het Nederlandse beleid. Van belang zijn ook de recente ontwikkelingen in de jurisprudentie in de Bondsrepubliek Duitsland, beschreven door mr. M. de Blois van de Rijksuniversiteit Leiden. Minister Van den Broek heeft hiervoor bij de behandeling van de Turkije-nota een afzonderlijke notitie toegezegd. Dit onderwerp is ook al aan de orde gesteld door mr. J. Buikema, lid Tweede Kamerfractie voor het CDA in de UCV over de Evaluatie van het vreemdelingenbeleid op 1 maart 1982, mede naar aanleiding van een artikel van mr. R. Fernhout in het Nederlands Juristenblad d.d. 14.11.1981.

20) Handelingen Tweede Kamer de Staten Generaal, UCV 72, 21 maart 1984, p. 4.

Hoe verder?

Kritiek op Turkije blijft nodig. Hiernaast is het echter ook nodig de Turkse argumenten en informatie in de overwegingen te betrekken. Armeense en Turkse informatie kan niet alleen ten aanzien van de volkerenmoord, maar ook met betrekking tot de huidige ontwikkelingen zeer verschillend zijn. Informatie van beide zijden dient voortdurend te worden nagevolgd. Belangrijk is een voorstel om aan de Leidse Universiteit een Turkije-documentatiecentrum te starten. Meer onderzoek naar de positie van christenen in Turkije is hard nodig en van groot belang voor de houding van Nederland ten opzichte van nieuwe asielzoekers uit Turkije en de Turkse overheid. Dit onderzoek, aldus de Utrechtse hoogleraar Waardenburg, zou juist in Leiden gestimuleerd kunnen worden omdat Leiden, als enige universiteit in Nederland, beschikt over goed geïnformeerde en gedocumenteerde docenten Turks en Armeens. Een onderzoek, door mensen met wetenschappelijke capaciteiten, dat zowel objectief is als kans van slagen wil hebben, kan het best de volgende uitgangspunten hanteren:

- afwijzing van elke vorm van militair geweld of vormen van terreur als oplossing van problemen,
- afwijzing van elke Armeense claim op delen van Turkije,
- afwijzing van elke vorm van Turkse schendingen van internationale verdragen, w.o. met name het Verdrag van Lausanne, inzake rechten van minderheden.

Tot op heden hebben Armeense en Turkse onderzoekers zich helaas te vaak geroepen gevoeld om alleen de eigen standpunten te verdedigen. Juist Nederland, de Nederlandse overheid, het CDA, zou door middel van het stimuleren van bovengenoemde studie een bijdrage kunnen leveren aan een minder harde opstelling van Turken en Armeniërs jegens elkaar. Het opzetten van een studie biedt mogelijkheid informatie van beide partijen te ontvangen. Deze partijen dienen dan ook met elkaars gegevens geconfronteerd te worden. Meer kennis van elkaars standpunten en beweegredenen kan leiden tot meer begrip jegens elkaar, hetgeen de positie van de Armeense restgemeenschap in Turkije kan verbeteren en de voedingsbodem voor Armeense terroristen kan wegnemen. En last but not least kunnen de Ministeries van Buitenlandse Zaken en Justitie er hun voordeel mee doen in de beoordeling van de positie van Armeniërs in Turkije.

Voor meer informatie over dit onderwerp zie ook de CDJA-publikatie *Christelijke minderheden in het Midden-Oosten* van de heren drs. R. Dercks en H. de Jong, Den Haag, 1982.

Publikaties van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

Over Vredesbeleid (januari 1981; f 5,—)

Discussiestuk over de hoofdpunten van de kernwapenproblematiek, waarbij niet in de laatste plaats aan de ethische aspecten is gedacht.

Massa- of kassacommunicatie? (april 1981; f 4,—)

Studie naar de gevolgen van ontwikkelingen op het gebied van de telecommunicatie voor pers en omroep in Nederland.

Herziening belastingwetgeving (juni 1981; f 9,—)

Studie over de mate waarin de belastingwetgeving en de belastingpraktijk zich hebben ontwikkeld op een wijze die niet meer overeenstemt met de oorspronkelijke bedoelingen. De kenmerken van een goed belastingstelsel, analyse van de huidige knelpunten en concrete aanbevelingen over stelsel- en tariefwijzigingen.

De ruimte en wij - wij en de ruimte (november 1981; f 10,—)

In dit rapport worden een aantal doelstellingen voor het ruimtelijk beleid geformuleerd. Daarnaast worden suggesties gedaan voor de verbetering van de besluitvorming en het instrumentarium in de ruimtelijke ordening.

Pastor of politie? (maart 1982; f 3,—)

Overwegingen inzake het Voorontwerp van Wet Gelijke Behandeling. Bijdrage tot een goed inzicht in en een zuivere discussie over het vraagstuk van het wegnemen van ongerechtvaardigde ongelijke behandeling.

De toekomst van de NCO (mei 1982; f 2,50)

Beleidsadvies waarin wordt nagegaan op welke wijze de opzet van voorlichtings- en bewustwordingsactiviteiten op het terrein van de ontwikkelingssamenwerking verbeterd kan worden.

Themabundel 'Emancipatiebeleid' (oktober 1982; f 5,—)

In deze bundel is opgenomen de oogst van twee jaar denken en schrijven over het emancipatiebeleid, voorzover dat is weergegeven in Christen Democratische Verkenningen.

Vernieuwing om behoud (december 1982; f 10,—)

In dit rapport, dat constateert dat de oorspronkelijke bedoelingen, die aan de opbouw van het sociale-zekerheidsstelsel ten grondslag hebben gelegen, thans niet meer naar behoren functioneren, worden een aantal fundamentele christen-democratische gedragslijnen inzake het sociale-zekerheidsstelsel aan de orde gesteld.

Gewetensbezwaren vragen aandacht (mei 1983; f 8,—)

Dit rapport gaat in op de politieke relevante problematiek van de gewetensbezwaarden.

Samen verder (oktober 1983; f 8,—)

Een christen-democratische bijdrage tot de gedachtenvorming over de eerste fase van het voortgezet onderwijs.

Pluriformiteit (oktober 1983; f 4,—)

Dit beleidsadvies handelt over de verscheidenheid en de democratisering bij pers en omroep. Het is te beschouwen als een vervolg op het in 1981 gepubliceerde 'Massa- of kassacommunicatie?'

Hoeksteen of sluitpost? (november 1983; f 3,75)

Beleidsadvies betreffende de bekostiging en doelmatigheid van het onderwijs. Gepoogd wordt vanuit een christen-democratische overtuiging wegen te wijzen naar een stelsel van onderwijsvoorzieningen dat efficiënter en dus goedkoper is dan het huidige, maar dat er in kwaliteit niet op achteruitgaat.

Themabundel 'Drugs: het einde?' (december 1983; f 10,—)

Deze bundel bevat een aantal bijdragen over de drugsproblematiek en wil een handreiking zijn aan bestuurders en anderen die hiermee te maken hebben.

Werkloosheid en de crisis in onze samenleving (januari 1984; f 6,50)

Achter de economische cijfers lijken ontwikkelingen schuil te gaan in de levensstijl van de samenleving en in de gegroeide politieke en bestuurlijke praktijk: er is, zoals in deze publikatie wordt uiteengezet, een relatie tussen economie, cultuur en politiek, die tot nu toe is veronachtzaamd.

Vernieuwend energiebeheer (januari 1984; f 5,50)

Een christen-democratische bijdrage aan de brede maatschappelijke discussie over het energiebeleid.

318 Column: Politiek en christelijk geloof*door mr. W.F. de Gaay Fortman***320 KERK EN POLITIEK-WEDERZIJDSE VERWACHTINGEN**

'Hoe vindt u, die een specifieke verantwoordelijkheid draagt binnen de kerken, dat christelijke politici te werk moeten gaan? Wat verwacht u persoonlijk van hen, en wat niet? Waarin bent u teleurgesteld, welke hoopvolle ontwikkelingen signaleert u? Op welke wijze en wanneer dient de kerk zich tot de politiek te richten? Wanneer en op welke wijze dienen kerken te worden aangesproken door christelijke politieke partijen? Deze richtinggevende vragen zijn mutatis mutandis ook gesteld aan hen die zich als politicus rekenschap geven van wat binnen de kerken leeft.

Over deze vragen hebben de volgende personen bijdragen geschreven, die in dit nummer zijn opgenomen:

320	<i>mgr. R.Ph. Bär</i>	358	<i>mr. P. Ingwersen</i>
322	<i>A.J. Berkhout</i>	360	<i>mevrouw G. Jongeneel-Slokker</i>
324	<i>H.C.A. Brautigam</i>	363	<i>mevrouw C.W.M. Jongma-Roelants</i>
326	<i>mevrouw drs. W.A.E.G. Bus</i>	365	<i>mevrouw dr. M.A.M. Klompé</i>
329	<i>ir. N. Buijsert</i>	368	<i>drs. A.J. van der Meer</i>
331	<i>mevrouw J. van Deemter-Salomons</i>	371	<i>mevrouw G.W. van Montfrans-Hartman</i>
333	<i>dr. A. Dekker</i>	373	<i>mevrouw M.E. Chr. E. Nagel-Cornelissen</i>
335	<i>drs. L.P. Dorenbos</i>	376	<i>dr. A. Noordegraaf</i>
338	<i>prof. dr. W. Goddijn</i>	381	<i>prof. drs. R. van Rossum</i>
341	<i>G.C. de Groot</i>	385	<i>mevrouw A.C. Schilthuis-Stokvis</i>
347	<i>P.G. Heemskerk</i>	388	<i>mr. F.H.M. van Spaendonck</i>
349	<i>drs. E. Heerma</i>	390	<i>mevrouw drs. T.L.E. Strop-von Meyenfeldt</i>
351	<i>prof. dr. F.J. Heggen</i>	392	<i>mevrouw drs. G.T. Willemsma</i>
355	<i>A. Hordijk</i>	395	<i>drs. J.A. Zijlstra</i>

399 Eenheid en verdeeldheid*door mr. Y.E.M.A. Timmerman-Buck, redactiesecretaris*

Op verzoek van de redactie geeft de redactiesecretaris een eerste analyse van de in dit nummer opgenomen artikelen.

Politiek en christelijk geloof

Wie binnen het verband van een christelijke partij politiek bezig is, is kwetsbaarder dan zij, die hun politieke bezigheid verrichten vanuit een partij, die als zodanig geen relatie legt tussen politiek en geloof. Zowel in de pers als voor radio en televisie wordt telkens weer naar aanleiding van politieke besluiten, waaraan het CDA heeft meegewerkt of die door bewindslieden of Kamerleden van het CDA zijn voorgesteld, gevraagd: Vindt U dat nu *christelijke* politiek?

Inderdaad is een christelijke partij telkens weer een waagstuk. Het is niet toe-
vallig, dat Abraham Kuiper in de namen van de partij en de universiteit, die hij stichtte, de aanduiding 'christelijk' vermeed. Men schrijft aan christelijke organisaties de pretentie toe zeker te weten wat het Evangelie in een bepaalde situatie eist. Wat leden van een christelijke partij doen of nalaten wordt niet alleen de betrokken politicus, maar in ruimere zin het christendom aangerekend. Dat een christelijke partij zou menen zeker te weten wat vanuit het Evangelie op politiek gebied gezegd en gedaan moet worden, is uiteraard dwaasheid. In het verwijt ligt wel een waarschuwing. Wie als lid van een christelijke partij spreekt of handelt, moet voorzichtig en sober zijn in de wijze, waarop hij zijn standpunt uiteenzet. Tussen de aanwijzingen, die het Evangelie voor het mensenleven geeft, en concrete maatregelen ligt een meestal lange weg van menselijke – en dus feilbare – denkprocessen. Ook

voor de politiek geldt, dat wij slechts ten dele kennen. Dat moet tot bescheidenheid in onze presentatie stemmen. De leden van een christelijke partij zien haar als een middel, dat hen kan helpen in de politiek hun Heer te volgen. Dat betekent in eenvoud dienen, want de Heer kwam in de wereld niet om gediend te worden, maar om te dienen. En de discipel is niet meer dan zijn Meester.

Een christelijke partij mag zich niet gedragen alsof zij het monopolie heeft van wat naar de orde van het Evangelie voor het politieke handelen geldt. Alleen al het feit, dat in de beide Kamers meer zich noemende christelijke partijen vertegenwoordigd zijn, dwingt tot bescheidenheid. Voorts zijn er tal van mensen, die met overtuiging een relatie leggen tussen geloof en politiek denken en handelen, maar de christelijke partij als middel om aan die overtuiging vorm en inhoud te geven, verwerpen. Aan contacten met hen heb ik vaak als lid van de Eerste Kamer en als minister veel gehad. Een discussie over de vraag, of men al dan niet tot een christelijke partij moet of mag behoren, is onvruchtbaar en leidt tot verwijdering. De discussie over de doorbraak in de jaren na de bevrijding heeft daarvan overvloedig bewijs geleverd. Wij moeten de politieke discussie voeren aan de hand van verschillen over de oplossing van concrete politieke strijdpunten.

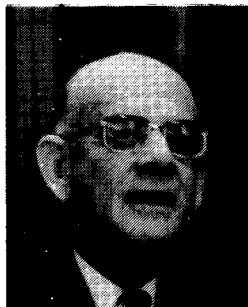
De handwijzer voor het doen van poli-

tieke keuzen vindt het CDA in zijn Program van Uitgangspunten. Ook een dergelijk program draagt het stempel van de tijd, waarin het ontstaan is. In de dagelijkse praktijk zal het telkens weer geactualiseerd en nieuw geïnterpreteerd moeten worden.

Om het anders te zeggen: men kan niet volstaan met een simpele verwijzing naar een of andere paragraaf van het Program. Men zal de situatie van het ogenblik goed moeten analyseren en dan moeten nagaan, hoe het Program in die actualiteit kan helpen een oplossing te vinden. In die richting wijst het sterke begin: 'Het CDA aanvaardt het Bijbels getuigenis van Gods beloften, daden en geboden als van beslissende betekenis voor mens, maatschappij en overheid. Het CDA richt zich naar dat getuigenis met de intentie steeds te zoeken naar de betekenis van het Evangelie voor het politieke handelen' (hoofdstuk I, 1).

In dit begin van het Program ligt ook de sleutel voor de verhouding van onze partij tot de kerk. Want het is de kerk, die de eeuwen door het voertuig van het Evangelie in de wereld is. Zij verkondigt het in Jezus Christus verschenen heil voor de enkele mens en voor de wereld. Zij roept op tot persoonlijke en maatschappelijke vernieuwing.

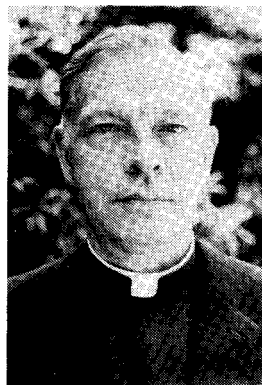
Daarom kan ik niet begrijpen, dat leiders van een christelijke partij bij kerkelijke uitspraken, die hen politiek niet zinnen, snel klaar zijn om te zeggen, dat de kerk

W.F. de Gaay Fortman

haar grenzen overschrijdt. Men zou eerder geneigd moeten zijn het woord van de kerk eerst nauwgezet te overwegen, juist omdat de kerk geroepen is het getuigenis van Gods beloften, daden en geboden telkens in nieuwe omstandigheden te doen horen. Wel geldt altijd, dat de kerk de verantwoordelijkheid van de politicus niet kan overnemen en dat deze haar niet kan overdragen. Bij het nemen van zijn beslissingen staat de politicus, hij zij bestuurder of volksvertegenwoordiger, alleen voor God.

Tenslotte, een christelijke partij gaat het bij het bepalen van haar koers in de eerste plaats om waarheid en waarachtigheid, niet om succes (André Biéler, *Une politique de l'espérance*, Genève, 1973).

Mgr. R. Ph. Bär is bisschop van Rotterdam.

Wat kan de R.K. Kerk van het CDA verwachten?

De zeer algemene vraag: 'Wat kunnen Kerken van politieke partijen verwachten?' is interessant maar te theoretisch om in kort bestek beantwoord te kunnen worden. Vandaar een meer concrete vraag als uitgangspunt voor deze bijdrage.

De R.K. Kerk, zeker sinds Vaticanum II, erkent de eigen verantwoordelijkheid van het politieke niveau in de samenleving. Anderzijds weet de Kerk dat zij zelf midden *in* en duidelijk *voor* de wereld is, gewild door haar Heer, zodat de heilsboodschap een directe relevantie heeft voor alle levensgebieden, dus zeker ook voor de politiek. Een politieke partij die in al haar activiteiten aansluiting zoekt bij de R.K. Kerk is dan ook denkbaar. Maar het CDA is zo'n partij niet. Allereerst is zij 'algemeen christelijk' in haar opzet, terwijl het christendom bestaat uit verschillende heel duidelijke vormen, in Kerken en groepen belichaamd die zeer verschillend zijn. Algemeen christelijk kan dus alleen datgene zijn waar die allen het over eens zijn, en dat is een zeer onzeker en wisselvallig gegeven! Katho-

liek is in ieder geval meer dan algemeen christelijk, dat behoeft geen betoog. Vervolgens is de doelgroep van het CDA de gehele samenleving onder het opzicht van de ordening volgens de wens van de burgers (of beter nog: de kiezers), terwijl de R.K. Kerk de boodschap uitdraagt en het heil verkondigt in opdracht van haar Heer met het oog op de heiliging en bekering aan diezelfde doelgroep. Een nogal verschillende opdracht! Het zou geheel onterecht zijn te veronderstellen dat het niet veel verschil uitmaakt omdat beiden het goede bedoelen en het beste met de mensen voor hebben. Het goede en het beste kunnen namelijk in de twee genoemde optieken van Kerk en Staat een geheel andere inhoud hebben. Net zoals het natuurlijk dwaasheid is om te veronderstellen dat alle Kerken en christelijke groeperingen hetzelfde zijn omdat er toch maar één God is.

De conclusie is voor de hand liggend: de R.K. Kerk als zodanig verwacht van het CDA als politieke partij niet veel omdat dat ook niet de bedoeling kan zijn gezien de opzet van het CDA. Concrete voor-

beelden van het uiteengaan van R.K. leer en mening van de partij kent iedereen voldoende.

Iets anders is het om te vragen of de R.K. Kerk iets kan verwachten van katholieken in het CDA? Op deze vraag is het antwoord namelijk wat mij betreft positief. Bedoeld zijn wel uitsluitend die katholieken die met overtuiging in de Kerk staan en niet diegenen die aangeven katholiek 'van huis uit' te zijn of iets dergelijks.

Dit moet duidelijk gezegd worden omdat er te veelvuldig door deze mensen verwarring wordt gesticht ten aanzien van de leer en de discipline van de Kerk die zij ofwel niet kennen ofwel afwijzen op subjectieve gronden.

Maar de loyale katholieken kunnen heel veel doen. Allereerst door de Boodschap van heil ingang te doen vinden, tot zegen van heel het volk waarvoor die boodschap bedoeld is. Ook wanneer dat niet in de volheid gelukt vanwege 'de hardheid des harten' in onze Nederlandse samenleving die zo ontkerkend is en zo aan het afglijden (wie gebruikte voor het eerst het woord verloedering?) – dan nog mag er in opdracht van de Heer der Kerk worden gewaakt en gewerkt om het beste ervan te maken. Dat kan in samenwerking met andere christenen, en het kan bemoedigend zijn elkaar in deze terzijde te staan.

In dit laatste schuilt echter het zeer grote en reële gevaar van het genoeg nemen met het best haalbare, om dat dan te canoniseren als het 'best ook goede' of als het twijfelachtige 'algemeen christelijke'.

Als overheidsmaatregelen niet in overeenstemming zijn met de leer en de discipline van de Kerk dan moet dat worden gezegd, opdat katholieken weten dat de Heer meer van hen vraagt dan van niet- of anders gelovenden. Dit klinkt wat merkwaardig in een tijd waarin alles moet kunnen en alles 'voor mij mag'. Maar dat is niet de weg van heiligheid die de Heer ons is voorgegaan en waarop wij Hem uit liefde volgen. Vandaar deze uitspraak.

Tenslotte: Het is een troost te weten dat katholieken het aandurven om in de politiek te staan en daar verantwoordelijkheid aanvaardden. Zo klinkt de Boodschap ook op dat niveau. Zij hebben echter de plicht om hun geluid dan ook af te stemmen op die Boodschap en zelf er naar te leven. Dan groeit vertrouwen in hun werk, ook al zullen zij om hierboven aangegeven redenen dikwijls niet kunnen realiseren wat het beste is.

Zo ook kan een politiek samenwerkingsverband van christenen aanbeveling verdienen boven andere verbanden, omdat er vertrouwen kan bestaan in christenen die werkelijk ernst maken met hun respectievelijke Kerken (dat is meer dan het vage ernst maken met hun geloof, dat immers alleen in concrete Kerken gestalte krijgt!) en die om die reden elkaar opzoeken. De opgave is niet gering, maar schoon. En de Kerk bidt, dat 'de Heer genadig neerziet op hen die over ons gesteld zijn'. Moge dat ook voor onze mannen en vrouwen in de politiek de enige inspiratie zijn.

A.J. Berkhout is burgemeester van de gemeente Putten. Van 1978-1982 was hij voorzitter van de CDA-Statenfractie Gelderland.

Kerk en overheid

De discussies over de houding van de Kerk en de overheid jegens elkaar hebben menigeen bezig gehouden, en in de toekomst zal dat ongetwijfeld niet veranderen.

Dit is begrijpelijk, immers de Kerk heeft een indringende boodschap voor de samenleving. Voor de inrichting van die samenleving weet de overheid zich in belangrijke mate verantwoordelijk. Bovendien maakt de Bijbel regelmatig gewag van de houding die van christenen wordt verwacht ten opzichte van hen die met macht zijn bekleed. In Spreuken 8:15 en 16 lezen we: 'Door Mij regeren de koningen en verordenen de machthebbers recht. Door Mij heersen de vorsten en de edelen, al de rechters der aarde'.

In het Nieuwe Testament schrijft Paulus nog concreter waaraan de overheden hun macht ontleen: 'Ieder mens moet zich onderwerpen aan de overheden die boven hem staan. Want er is geen overheid dan door God en die er zijn, zijn door God gesteld... Zij staat immers in dienst van God, U ten goede' (Rom. 13: 1, 4). De beide bijbelgedeelten zijn mede van invloed geweest op de tekst van art. 36

van de Nederlandse Geloofsbelijdenis waarin we onder meer lezen: 'Wij geloven dat onze goede God uit oorzaak der verdorvenheid des menselijken geslachts koningen, prinsen en overheden verordend heeft; willende dat de wereld geregeerd worde door wetten en politiën, opdat de ongebondenheid der mensen bedwongen worde en het alles met goede ordinantie toega'.

Voor de overheid is het vooral in het verleden niet eenvoudig geweest te bepalen wat van haar op grond van het bovenstaande werd verwacht. Eeuwenlang heeft in West-Europa de overtuiging geheerst dat de overheid (desnoods met het zwaard) geroepen was het rijk van Christus te beschermen en zelfs uit te breiden. Een misvatting met soms tragische gevolgen.

De overheid heeft wel degelijk een verantwoordelijkheid jegens de Kerk. De overheid is namelijk geroepen de burgerlijke rechten van de Kerk te beschermen. Het is een plicht van de overheid de rechten van de Kerk zodanig te verdedigen en te beschermen dat evangeliever-

kondiging en getuigenis ongehinderd kunnen doorklinken.

Ook in de relatie Kerk – CDA zal duidelijk herkenbaar moeten zijn dat het CDA zich krachtadig zal inzetten voor dit fundamentele recht. Ik betwijfel echter of de Kerk en het CDA duurzame relaties met elkaar dienen te onderhouden. Immers, een hechte band tussen beiden zal vreemdend kunnen werken naar christenen die niet de keus maken voor een confessionele politieke partij.

Bovendien zal een duurzame relatie onder zware druk kunnen komen. De Kerk heeft een andere verantwoordelijkheid in de samenleving dan het CDA. De eerste en grootste verantwoordelijkheid van de Kerk is evangelieverkondiging. Die evangelieverkondiging vraagt om dienst aan God en de naaste. Vanuit het individu wordt gestreefd naar een naleving hiervan. Het CDA heeft een collectieve verantwoordelijkheid, zeer doelgericht, onder meer vanuit het partijprogramma. Tijdens de Pinksterdagen heb ik weer ervaren dat politieke preken niet zonder risico's zijn. Wij bezochten op Eerste Pinksterdag een kerkdienst in het noorden. De predikant verkondigde nadrukkelijk dat de uitstorting van de Heilige Geest ertoe leidt dat men zich openlijk en actief keert tegen de kernbewapening. Zo verschraalde, ja zelfs verschrompelde de boodschap over een grote gave Gods door een politiek credo.

Op zo'n moment groeit de overtuiging dat de Kerk zeer behoedzaam moet zijn bij het zich bewegen op het politieke erf. Daarbij maakt het nauwelijks verschil of het om confessionele of niet-confessionele partijen gaat. Ondanks deze opvatting blijft er ruimte voor een dialoog tussen CDA en de kerken over de weg die het

CDA, als confessionele partij, dient te gaan op basis van haar grondslag en doelstelling. Dit geldt met name beslissingen die de diepste overtuiging van christenen raken.

Tijdens mijn politieke activiteiten gedurende meer dan 15 jaar in gemeenteraad en staten heb ik echter nimmer bespeurd dat de kerken behoefte hadden aan die dialoog. Zelfs de bereidheid tot een gesprek was gering. Overigens moet ik achteraf wel erkennen, dat in de fracties waartoe ik behoorde, de wenselijkheid van gesprekken met kerken zelden viel te bespeuren.

Het ontbreken van contacten hebben wij (helaas) nooit als een leemte gevoeld. Wel heb ik steeds, en in toenemende mate, als een gemis ervaren de verminderde aandacht voor de overheid in het gebed tijdens de kerkdiensten. De grote verantwoordelijkheid van de overheid en dus ook van de politieke partijen en de wijsheid die gevraagd wordt bij het nemen van ingrijpende beslissingen, raken meerdere malen de grens van het menselijk kunnen en overschrijden deze grens soms.

Van de overheid en ook van het CDA wordt soms bovenmenselijke wijsheid gevraagd. Bovenmenselijke wijsheid, die geschonken zal worden wanneer daar om wordt gebeden. Ik verwacht dat in het CDA het besef leeft dat zonder het gebed om de inspiratie door Gods Geest ons werk de innerlijke kracht en overtuiging mist.

Ik hoop evenzeer dat de Kerk haar verantwoordelijkheid jegens de overheid tot uitdrukking wil brengen in een voortdurend gebed voor hen die bestuurlijke verantwoordelijkheid op zich genomen hebben.

H.C.A. Brautigam (1930) werd in 1959 priester gewijd; hij studeerde sociale pedagogie en is sinds 1972 legeraalmoezenier bij de Koninklijke Landmacht.

CDA: een broodje hoop en haat!

Ik kan me de tijd niet meer heugen, dat ik op de KVP/CDA heb gestemd! Sinds de nacht van Schmelzer (hoe lang is dat al weer niet geleden?) ben ik naar links uitgeweken. Ik wil daarbij ook beken- nen, dat ik verkiezingsuitslagen die ver- lies te zien gaven voor het CDA/KVP met welgevallen gadesloeg. Was er winst, dan viel er voor mij over zo'n ver- kiezingsdag een grote schaduw.

Een slechtere introductie voor een bij- drage van mijn hand in Christen Demo- cratische Verkenningen is met het boven- staande, dunkt me, niet denkbaar. De redactiesecretaris zal hiervan ook wel niet op de hoogte geweest zijn. Het is echter niet mijn bedoeling om mezelf met deze introductie helemaal on- mogelijk te maken. Ik doe deze bekente- nis, omdat tegen die achtergrond uw uit- nodiging me bewust maakte, dat ik tóch nog 'iets heb' met dat CDA. Dat 'iets' laat zich, met een verwijzing naar de zgn. 'haat-liefde-verhouding' het beste be- schrijven met een 'haat-hoop'-verhou- ding! Nu zijn er verschillende soorten hoop. Hoop kan ijdel zijn; ze kan ook gerechtvaardigd zijn. Het tienduizend-ci-

tatenboek geeft onder het trefwoord 'hoop' duidelijk te zien, dat de ene groep wijze uitspraken 'hoop' positief beoor- deelt; de andere helft daarentegen vindt 'hoop' een zaak van halfzachte mensen, die de werkelijkheid ontvluchten in dwa- ze dromen.

Deze soorten 'hoop' heb ik niet op het oog. Er bestaan ook nog drie christelijke deugden: geloof, hoop en liefde. En hoe- wel de liefde de grootste is moet ik een christelijke partij met de 'hoop' te lijf!

Ik werd me bewust door uw uitnodiging, dat ik, hoewel ver links van het CDA staande, nog steeds met deze club iets heb van een 'haat-hoop-relatie':

Hoop, omdat ik blijkbaar nog steeds uit- kijk naar het moment, dat gebeuren zal wat zo kort en bondig staat (nota bene zonder mitsen en maaren!) in artikel 1 van de Uitgangspunten:

Haat, omdat met alle mitsen en maaren- nadien die idealen uit jullie handen glippen!

Anders gezegd: ik geloof, dat de verwer- kelijking van Gods Beloften als een op- dracht in onze mensenhanden is gelegd, ik geloof ook, dat ze reëel haalbaar zijn;

ik hóóp, dat ze door mensenhanden werkelijkheid worden: ik beseef hoe moeilijk dit alles is, maar ik haat het als ik zie hoe het CDA een zgn. christelijke politiek bedrijft, die zo ondergeschikt is gemaakt aan politieke en economische opportuniteit, dat ik dat hoopgevende van het christelijke perspectief niet meer terugzie. Dat mis ik verschrikkelijk erg! Mijn grote zorg daarbij is, dat het elan dat in het christelijk perspectief besloten ligt zo onherkenbaar, bloedloos en dood wordt gemaakt.

Ik wil graag proberen met enkele concrete voorbeelden duidelijk te maken wat ik bedoel. U zult het me hopelijk niet kwalijk nemen, dat ik dan onmiddellijk begin aan te sluiten bij de grote actualiteit van dit moment, waarop ik schrijf, nl. het kabinetsbesluit inzake de kruisvluchtwapens. Ik hoopte en hoop nog steeds op een radicaal 'nee' tegen deze (nieuwe) massavernietigingswapens. Ik kom terecht in de 'haat-categorie' als ik zie hoe deze beslissing afhankelijk is gemaakt van een politieke opportuniteit, nl. het bijeenhouden van dit kabinet, of van 'afspraken-met-de-bondgenoot'. Met andere woorden, de kracht van in feite on-eigenlijke argumenten blijkt sterker aan te slaan, dan de verwezenlijking van Gods Beloften. Dat neem ik jullie ernstig kwalijk!

Ik ben blij, als ik zie hoe in CDA-kringen er steeds meer vraagtekens rondom dit zgn. veiligheidsbeleid geplaatst worden. Het verheugt me des te sterker naarmate die vraagtekens het gevolg zijn van een diepe reflectie op de bijbelse categorie vrede en gerechtigheid.

Het gebeurt echter nog te weinig en het verontrust me dat in CDA-kringen de versimpeling van deze problematiek met een bekrompen manier van vijandsdenken, bevestiging van het eigen gelijk en de vanzelfsprekende overgave aan de ontwikkeling van de wapentechnologie

gedekt wordt.

Ik bewonder de CDA'ers die hun nek hierover durven uitsteken. Ik word echt boos als ik zie, dat de kracht van een bepaalde lobby het mogelijk maakt die mensen uit te schakelen, weg te jagen of monddood te maken onder het motto: 'we zorgen wel, dat je op een niet-verkiezbare plaats terecht komt!'.

Het rapport *Gewetensbezwaren vragen aandacht* vraagt aandacht voor een omvangrijk probleem (waar ik zelf in mijn werk intens mee te maken heb) en brengt het daarmee eindelijk, heel voorzichtig op het politieke niveau. Ik ervaar dat als een hoopvolle zaak.

Mijn hoop wordt weer de grond in geboord, als ik in een kamerverslag lees hoe een CDA-vertegenwoordiger de gewetensproblematiek van militairen weigert in een structureel kader te plaatsen (samen met de CDA-minister). Terwijl het juist daarin geplaatst dient te worden, gezien de aard van de problematiek en het object van het gewetensbezwaar: middelen die massavernietiging kunnen betekenen.

Op grond van mijn hoop stoel ik mijn verwachtingen (ik zou bijna zeggen: eisen) aan het CDA. Maar ik zie ze nog steeds niet vervuld worden.

Deze voor mij teleurstellende ervaring roept twee reacties bij me op:

1) Verwacht ik teveel van christelijke politiek? Onderschat ik de krachten die het politieke bedrijf oproept? Is politiek bezig-zijn per definitie corrumperend? Is christelijke politiek niet opgewassen tegen de corrumperende krachten, die het politieke bedrijf (machiavellistisch) in zich bergt?

Ik kom daar niet goed uit. Ik weet wel, dat ik af en toe betwijfel of christelijke politiek überhaupt wel kan bestaan.

2) De tweede reactie hangt samen met de vaststelling, dat ik mijn eigen hoop en verwachting kan hebben. Maar dat kan

iemand anders net zo, maar dan met een volstrekt andere 'hoop', inhoudelijk tegengesteld aan de mijne. Ik noem het bijv. 'rechts' en die ander vindt mij 'links'; wat we gemeenschappelijk hebben is, hoop ik, onze eerlijkheid. Hoe goed bedoeld dit echter ook is: het lost niets op. Deze dichotomie moet zelfs niet kunnen rondom en in nabijheid van Gods beloften aan de mensen. Ik denk nl. dat een consequente beleving en uitwerking van de bij uitstek bijbelse norm 'vrede én gerechtigheid' (dus niet separaat behandeld, maar als één geheel gezien) geen al te extreme verschillen in tegengestelde opstelling toelaat.

Besluit.

CDA: een broodje hoop en haat; dus soms moeilijk te verteren. Ik blijf er voorlopig nog maar van af en ik besef best, dat ik er niet al te vriendelijk meer naar kijk. Toch ben ik me bewust geworden, dat ik veel nauwlettender kijk, dan ik me zelf had kunnen indenken. Ik hoop duidelijk gemaakt te hebben, dat dit samenhangt met mijn hoop, dat het bijbelse elan van VREDE én GERECHTIGHEID het CDA toch eens echt helemaal in zijn greep krijgt!

Bedankt voor de uitnodiging.

Mevrouw drs. W.A.E.G. Bus, andragologe, is voorzitter van de landelijke werkgroep 'Vrouw en Kerk', voorzitter van de R.K. parochiegemeenschap en lid van D.P.R.U. - Utrecht.

Een bijdrage voor Christen Democratische Verkenningen – zomer 1984

Er wordt mij een bijdrage gevraagd in dit zomernummer, omdat ik vanuit mijn specifieke verantwoordelijkheid binnen de kerk iets zou kunnen zeggen over wat ik verwacht van christelijke politici. Mijn verantwoordelijkheid in mijn kerk (R.K.) bestaat vooral uit een aantal be-

stuursfuncties. Als voorzitter daarin probeer ik voorwaarden te scheppen waarin mensen, mannen en vrouwen, de ruimte voelen om te praten over wat hen ten diepste bezighoudt als het gaat om vragen rond: normen en waarden; geloof en leven; christelijke verantwoordelijkheid

en politiek engagement.

Juist in dat intensieve samen op zoek gaan naar wat zin aan je leven kan geven treft mij, dat er grote zorg en bezorgdheid is om de toekomst. Mensen voelen zich bedreigd door het verlies van kerkelijke referentiekaders, door het feit, dat er zoveel relaties stuk lopen, dat er geen werk genoeg is voor iedereen, dat kinderen geen duidelijke toekomst kan worden aangeboden en dat de gehele wereld bedreigd wordt door ongelijke machtsverhoudingen en een allesoverheersend wapenarsenaal.

Juist dat diepe gevoel van mensen bedreigd te zijn heeft bij mij vaker de vraag opgeroepen wat doen kerken daarmee en wat doen zij, die politieke verantwoordelijkheid dragen?

Wat doen kerken en wat doe ikzelf met dat gevoel van bedreigd zijn?

Vanuit hun christelijke opdracht zouden kerken m.i. vooral een groot vertrouwen en een wezenlijk gedeelde bezorgdheid moeten uitstralen.

Helaas moet ik constateren, dat er in onze kerken grote tegenstellingen zijn. De kerken zelf worden van binnenuit bedreigd door innerlijke verscheurdheid, waardoor zij zichzelf in ballingschap gedreven hebben. Kerk-politieke conflicten hebben het zicht op wat werkelijk christelijk geloven betekent, verduisterd.

Dat is jammer! Juist daar, waar mensen verlossing, uitdaging en bevrijding zouden willen ervaren, ervaren zij binnen de polarisatie aan beide kanten stabilisering, verstarring en dogmatisme. Het blijkt moeilijk om binnen kerkelijke muren te zoeken naar een bevrijdend antwoord op met name maatschappelijke vragen.

Gesprekken rond arbeid, werken en niet-werken, arm en rijk, gerechtigheid en vrede, komen slechts aarzelend op gang en roepen binnen de kerk zelf al conflict op.

Te veel en te vaak hoor ik zeggen: 'In de kerk kom ik voor mijn innerlijke rust – de hardheid van de samenleving hoort in

de politiek thuis'. Juist dit klimaat en het feit, dat de kerk en met name het kerkgebouw gezien wordt als 'plek van troost en rust' maakt het moeilijk, om de christelijke politici te laten voelen, dat juist kerken en mensen in die kerken hen uitdagen en inspireren willen.

Wat zijn voor mij christelijke politici?

Christelijke politici zijn voor mij die mannen en vrouwen, die hun politieke handelen onder de kritiek van het Evangelie willen stellen. Juist dat bevrijdende van het Evangelie zou hun richtsnoer moeten zijn en zou hen radicaal moeten maken in hun politieke handelen. Met alle risico's die dat kan inhouden voor hun eigen rust, positie, zekerheid, etc. Jezus van Nazareth heeft ons in zijn leven laten zien, wat die radicaliteit is:

Hij heeft taboe's doorbroken als het ging om man-vrouw-relaties, hij trad mensen ontwapenend tegemoet, hij kwam op voor armen en verdrukten, voor hen die leden onder ongerechtigheid en geweld. Hij laat ons zien, dat een van de belangrijkste criteria voor christelijke politici zou moeten zijn: 'zo lang er nog één mens door wat dan ook onderdrukt is, is de verlossing niet voltooid en zullen wij verder moeten werken en actief moeten blijven om die verlossing dichterbij te brengen'.

Christus zelf noemt zich: 'Ik ben de weg, de waarheid en het leven'.

Als christelijke politici hun politieke handelen onder de kritiek van het evangelie zouden willen stellen, wat betekent dan die uitspraak?

– Christus is de Weg, d.w.z. hij daagt ons uit om in beweging te komen, hij roept mensen langs die weg: blinden, doven, misdeelden en anderen, om met hem mee te trekken naar een doel, dat bevrijding en verlossing heet, maar waarlangs die weg gaat is nog niet zo duidelijk. Juist een diep geloof is nodig om die weg te gaan: bereid op weg te gaan pelgrims, mensen van de uittocht, vooruit!

- Christus is de Waarheid betekent, dat in Hem de waarheid is gerealiseerd. Als christen kun je hem slechts volgen in die Waarheid. Wij gaan achter Hem, achter Dé Waarheid aan. Wij zoeken naar wat in ons leven waar en waarachtig is maar bezitten Dé Waarheid niet. Maar dat wat wij als waardevol zien zullen we steeds onder de kritiek van Dé Waarheid stellen.
- Christus is het Leven. Hij laat zien wat Leven is. Hij zet ons aan om ook ècht te leven, bevrijd van angst. Het betekent ècht Leven kiezen en op de barricades gaan staan als leven, in welke zin ook, wordt bedreigd.

Christelijke politici zouden die radicaliteit zichtbaar moeten kunnen maken:

- ont-wapenend zijn betekent één zegen tegen wapens;
- delen van ècht leven betekent ruimte geven aan en openstaan voor bijv. andere relatievormen, of nauwkeurig omgaan met vragen over leven en dood;
- elkaar het leven gunnen betekent elkaar laten delen in dat wat aan het leven zin geeft, bijvoorbeeld arbeid, de mogelijkheid voor iedereen van een redelijk inkomen, enz.

Het Evangelie is de inspiratiebron en de toetssteen.

Is de politieke realiteit ook zo?

Helaas moet ik ook hier weer zien, dat het compromis, de haalbaarheid en het pragmatisme maatgevender zijn dan radicaliteit en de moed om risico's te nemen. Zowel de kerken als de christelijke politici zitten gevangen in hetzelfde dilemma: Enerzijds zijn er de idealen, die worden aangegeven in het Evangelie en in de praktijk van alledag om realisering vragen; anderzijds de realiteit, waarin stabilisering en pragmatisme centraal staan: het is veiliger te vechten voor wat je hebt en te versterken wat reeds is verworven dan risicovolle onzekere nieuwe wegen te gaan. Zowel kerken als christelijke politici lijden daaraan.

Kunnen we ons verlossen uit dit dilemma? Ik doe een enkele suggestie:

Binnen de kerken zal het klimaat gestimuleerd moeten worden, waarin mensen, op een ruimtescheppende manier, hun geweten kunnen blijven vormen ten aanzien van maatschappelijke vragen.

Juist christenen zouden een ontwapenende levenshouding moeten leren vanuit het diepe besef, dat de kwetsbaarheid van het leven aan God zelf is toevertrouwd.

Deze ontwapenende levenshouding, vanuit kerken gestimuleerd, zou ook christelijke politici moeten inspireren. Juist zij zullen creatief moeten blijven zoeken, waar binnen het politieke machtspeel de mogelijkheden liggen tot radicale verandering, bevrijding en solidariteit. Niet het compromis, maar een duidelijke keuze, die de toetssteen van het Evangelie kan doorstaan, maakt een christelijke politicus geloofwaardig.

Niet pragmatisme en haalbaarheid moeten het kompas zijn, maar juist het ongewisse – het riskante – vanuit een diep besef, dat werkelijk Godsvertrouwen betekent, dat je je toevertrouwt aan de kwetsbaarheid van het leven.

Mensen in de kerken en mensen in de politiek dienen elkaar te ondersteunen en te bemoedigen om die radicale weg te gaan. Mijn geloof zegt mij dat het mogelijk moet zijn, dat wij juist vanuit een christelijke levenshouding aan anderen kunnen laten zien wat 'bevrijd leven' is in plaats van 'bedreigd leven'.

Op zoek blijven gaan naar bondgenoten en lotgenoten in de kerken en daar buiten. Samen zoeken hoe je als christen het hoofd biedt aan al die bedreiging, om tot bevrijding te komen vanuit ons beider ballingschap.

Een inspirerende beweging worden, die in daden laat zien wat het betekent als je soms aarzelend durft zeggen

Wij doen het in Zijn naam.

Wij gaan Zijn weg.

Ir. N. Buijsert (1926) was van 1966 tot 1982 lid van provinciale staten/gedeputeerde staten van Zuid-Holland; hij is lid van de CDA Eerste Kamerfractie en sinds 1983 watergraaf van het zuiveringschap West-Overijssel.

Adressant en geadresseerde

In 1949 trad ik als belijdend lid toe tot de Nederlandse Hervormde Kerk. Ik deed dit met grote innerlijke zekerheid en met grote verwachtingen. Die kerk immers was volop bezig zich los te maken uit de vooroorlogse lethargie. Die kerk was op weg om weer een belijdende kerk te worden. Die kerk zou de apostolische opdracht weer op zich nemen en zich met haar boodschap, de boodschap van het Evangelie van Jezus Christus tot het volk – in en buiten de kerk – wenden, en zich richten tot overheid en samenleving. Niet alleen de eigen leden zouden voorwerp van haar (pastorale) zorg zijn; die kerk besepte weer dat ze een eigen roeping moet vervullen te midden van en voor ons volk.

Dat sprak mij zeer aan, daarvan had ik grote verwachtingen. En nog steeds sta ik op het standpunt, dat de kerk geroepen is zo vaak als dat nodig is de overheid te wijzen op haar taak in het licht van het Evangelie. En daarmee spreekt de kerk tevens tot de politiek! Kerk en politiek hebben veel met elkaar te maken, maar de wegen die de kerk moet bewandelen zijn geheel andere, dan de wegen van overheid en politiek.

De kerk mag nooit zelf politiek gaan bedrijven, noch trachten haar boodschap met politieke middelen ingang te doen vinden. De kerk heerse niet over de overheid, zo min als de overheid in de kerk! De kerk blijve dienaar!

Overheid en politiek hebben de bijbelse opdracht te bevorderen, te behouden en te behouden wat recht is. In de volle, bijbelse zin is dat een formidabele opdracht, zeker in de huidige, geseculariseerde, post-christelijke cultuur. De kerk zal de overheid daar steeds op moeten wijzen en de overheid daarbij steeds moeten voorhouden, dat alleen gerechtigheid, geworteld in de liefde van en tot God en steunend op Gods geboden en beloften, ware gerechtigheid is.

Dat betekent, dat de kerk steeds weer volk, samenleving, politiek en overheid moet oproepen zich te bekeren, zich met God te laten verzoenen door het offer van Jezus Christus. En vervolgens zal de kerk vanuit dit centrale punt van het Evangelie de lijnen moeten trekken naar de gerechtigheid in onze maatschappij – en dus lijnen naar de politiek en de overheid.

De kerk zal zich niet zozeer richten op de

structuren in de maatschappij, maar op de mensen diè die structuren in stand houden. De kerk is niet geroepen nieuwe structuren te bedenken of te verdedigen. De kerk is ook niet selectief in haar spreken, ze heeft een boodschap voor alle mensen, armen en rijken, goeden en slechten. Alle mensen zijn afhankelijk van Gods genade en alle mensen – zeker christenen – zijn gehouden een ordening van het leven, gebaseerd op gerechtigheid en vrijheid naar bijbelse maatstaven na te streven en te bevorderen.

Als ik het spreken van mijn kerk, al of niet tezamen met andere kerken in Nederland of in de wereld, beluister of het geluid van het IKON hoor, ben ik vooral als lid van die kerk zeer teleurgesteld. Ik zou in dat spreken mijzelf als spreker willen herkennen, ik zou het gevoel willen hebben, dat ik zelf de adressant van het spreken was.

Helaas herken ik daarin zo zelden het Evangelie van verzoening en genade; in dit spreken mis ik tenminste dit centrale motief of nog sterker, het maakt op mij

de indruk dat het Evangelie van Jezus Christus is of wordt ingewisseld voor een politieke ideologie: de politieke solidariteit met armen en verdrukten. De boodschap van het Evangelie wordt daarmee verschaald tot een vorm van humanisme, zo niet tot een christendom zonder kruis! Maar dan is de kerk geen kerk meer en ben ik niet langer de adressant, als zij spreekt!

Hoe zou ik dan als geadresseerde daarop reageren? Niet anders dan op zoveel andere adressen van personen, groepen en verbanden in de samenleving, die hun problemen en hun visie op de oplossing van die problemen kenbaar maken. Ik neem er zo goed mogelijk kennis van, probeer het te verwerken bij mijn standpuntbepaling. Het is echter niet bij voorbaat bepalend voor mijn standpunt.

Deze hele ontwikkeling, die overigens in vele opzichten gelukkig genuanceerder is dan hier in het kort gesteld, ervaar ik als een tragedie: de kerk en ik groeien uit elkaar; de kerk, die ik persoonlijk noch maatschappelijk kan missen!

Mevrouw J. van Deemter-Salomons (1922) was van 1975 tot 1984 lid van het bestuur van de Centrale voor Vormingswerk/Hervormde Vrouwen Dienst, waarvan de laatste vier jaar voorzitter. Thans is zij nog voorzitter van de landelijke werkgroep Hervormde Vrouwen Dienst. Vanuit het Oecumenisch Vrouwen Contact heeft zij zitting in de Raad van Kerken.

Kiezen en delen

Al talloze jaren werkend in de beweging van vrouwen binnen de Nederlandse Hervormde Kerk, die Hervormde Vrouwen Dienst (HVD) genoemd wordt, wil ik beginnen het volgende te vertellen: Bij de oprichting van deze HVD in 1951 door de Generale Synode werd reeds gesteld, dat ook voor vrouwen geldt, dat het lidmaat zijn van de kerk van Christus geen vrijblijvende zaak is. Dat betekent een stuk verantwoordelijkheid in, voor en namens de kerk, maar ook verantwoordelijkheid voor de samenleving, de wereld waarin we leven.

Vanaf het vroegste begin was dus duidelijk, dat kerk en samenleving met elkaar te maken hebben. Als je probeert het evangelie tot richtsnoer van je leven te maken, dan houdt dat in, dat je geregeld keuzen moet maken op maatschappelijk en politiek gebied. Je kunt er niet om heen!

Steeds meer vrouwen zijn zich daarvan gelukkig bewust geworden, en leveren een bijdrage. Alleen: wordt er naar haar geluisterd? Ik heb wel eens horen verluilen dat bijv. binnen het CDA de vrouwen niet altijd serieus worden genomen. Is dat vanwege de kwaliteit van haar bij-

drage of zijn ze te radicaal?

Persoonlijk is mijn hoop gevestigd op een 'rechtvaardige, houdbare samenleving, waarbij een ieder in staat wordt gesteld haar of zijn bijdrage te leveren'. Dat is, wat de Wereldraad van Kerken noemt: 'A just, participatory and sustainable society (JPSS)'.

Een houdbare samenleving met mondige mensen komt er alleen, als er gerechtigheid is. Dan kan er pas ontspanning zijn in de wereld. Ik verwacht van christenpolitici, dat ze een scherp oog hebben voor initiatieven, die tot internationale ontspanning leiden. Dat kerken uitspraken doen in situaties, waarin men zeer bezorgd is over de politieke gang van zaken, vind ik een goede zaak. Daar waar mensen in de knel komen, vijandsbeelden welig tieren en het voortbestaan van de schepping op het spel staat, daar heeft de kerk de opdracht haar stem te laten horen. Ik ben dus blij met de jongste uitspraken ten aanzien van de kernwapens. Vaak hebben de mensen niet in de gaten, dat een synode niet zomaar tot een uitspraak komt: er is een heel proces aan vooraf gegaan.

Nieuwe kernwapens leiden niet tot ont-

spanning. Méér wapens aanschaffen om ze uiteindelijk kwijt te raken lijkt me een onzinnelijke methode. Het doel heiligt niet de middelen. Doel en middelen horen in elkaars verlengde te liggen.

De Wereldraad van Kerken heeft op de Assemblee in Vancouver (1983) duidelijk een stem laten horen over het verband tussen vrede en gerechtigheid. De schande van het laten verhongeren van zoveel mensen in de derde wereld, terwijl wij hier zo nodig onze veiligheid met steeds meer (kern)wapens moeten verdedigen, komt voor onze rekening. Wij zijn gebio-logeerd door het Oost-West conflict en weten niet te delen met de hongerigen van de aarde elders.

Van een christelijke politieke partij en ook van de christen-politici in de andere partijen verwacht ik een flinke dosis ethiek in hun politiek! In gesprek met kerken kunnen gewetens gescherpt worden. Omdat de maatschappij in allerlei opzichten sneller verandert dan vroeger en de bezorgdheid op velerlei gebied toeneemt, is er voor kerken meer dan vroeger aanleiding om politiek-maatschappelijke problemen aan te snijden. Zij voelen zich pastoraal verantwoordelijk voor bijv. die mensen, die maar nauwelijks menswaardig kunnen leven (minimumloners, uitkeringsgerechtigden, ...). Er dreigt sociaal een kloof te komen tussen laatstgenoemden en diegenen, die gezegend zijn met een ruimere beurs. Ook de problematiek rond jeugdwerkloosheid en etnische minderheden gaat de kerken zeer ter harte. Als er dus een beroep op christen-politici wordt gedaan om te bevorderen dat arbeid en lonen eerlijker gedeeld worden, verwacht ik speciaal bij hen gehoor. De mens hoort, ook voor hen, te gaan boven de produktie.

Dáár zal het om moeten gaan, zowel voor de kerken als voor de politici: de *kwaliteit* van de samenleving. Het is zaak, dat zij duidelijk en met nadruk de mensen aanzeggen, dat wij één gemeenschap vormen

op deze wereld en dat delen een opdracht is. We moeten leren mondiaal te denken, maar 'thuis' moet er gehandeld worden! Daartoe zal men moeten worden opgevoed, want het blijkt niet aangeboren. Ik wil dan ook graag een pleidooi houden voor educatie in de ruimste zin des woords. Het vormings- en toerustingswerk kan en mag niet meer uit kerk en maatschappij worden weggedacht. Het gaat om *blijven* leren, de ontwikkelingen in de wereld in de gaten blijven houden en naar rechtvaardige oplossingen zoeken. In dit verband wil ik graag melding maken van het MCKS, het Multidisciplinair Centrum voor Kerk en Samenleving. Als me gevraagd wordt hoe en wanneer kerken dienen te worden aangesproken door christelijke politieke partijen, dan denk ik, dat het MCKS een voortreffelijk platform is om elkaar te ontmoeten.

Daar wordt geworsteld met vragen aangaande arbeidsbestel, gezondheidszorg, economie, vrede, enz. Christen-wetenschappers bezinnen zich daar op de gevolgen van de wetenschappelijke ontwikkelingen. Men realiseert zich kerk te zijn in en voor een enorm ingewikkelde wereld. Misschien ligt het aan mij, maar ik merk weinig van een overleg tussen christen-politici, die tot verschillende partijen behoren. Ook binnen de kerken is daarvoor weinig gelegenheid; dat zal ik mijzelf ook moeten aantrekken. Maar nogmaals, de beraden van het MCKS zouden ook dit kunnen opvangen.

Ik wil dit artikel niet beëindigen zonder ook die dingen te noemen, die mij bevoedigen en de hoop op een rechtvaardige en leefbare wereld levend houden. Daarbij hoort de niet aflatende kritiek, die vanuit de Nederlandse politiek gegeven wordt op de apartheid in Zuid-Afrika; ook uit christelijke politieke partijen is daaraan een belangrijke bijdrage geleverd.

Verder juich ik de eerlijke pogingen toe, die in het werk gesteld worden om disci-

minatie uit te bannen, of dat nu is op grond van gehandicapt zijn, van geslacht (vrouwen, homoseksuelen) of ras. Tenslotte heb ik persoonlijk ervaren hoe betrokken veel christen-politici, al of niet

behorend tot een christelijke partij, waren en zijn bij het lot van de 'dwaze moeders' in Argentinië en van zovelen in andere landen van Latijns Amerika.

Dr. A. Dekker is docent ethiek aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen.

Ik zoek de vlam in de visie

enkele overpeinzingen

1. Een paar jaar geleden nam ik aan het eind van een semester colleges een schriftelijke toets af waarin ik als 'zijvraagje' tegelijk een kleine enquête inbouwde en vroeg naar politieke voorkeur. Het betrof een 'doorsnee'-jaar van ongeveer 65 studentes en studenten. Een jaar met een rechter- en een linkervleugel. Niet bijzonder opvallend en bijna aan het einde van hun studie. Tachtig procent van hen gaat (zoals ook de overige bijna 440 studerende die wij in Kampen hebben) het pastoraat in – wordt predikante of predikant.

Het toetsresultaat was duidelijk: twintig procent (!) stemde CDA, méér dan de helft PvdA, de rest op kleine getuigenispartijen. In volgorde: PSP, PPR, EVP. Ik heb geen enkele indicatie dat vandaag die keuzen anders uitvallen.

2. Dat zijn feiten. Je kunt je verbazen,

ergeren, met leedvermaak reageren. Het lijkt me beter die feiten te interpreteren, naar achtergronden en motieven te zoeken en – als dat naar onze mening nodig is – niet alleen de werkelijkheid te interpreteren, maar ze ook te veranderen (met een variant op Marx).

a. Zijn die studenten *minder evangelisch*? Bepaald niet! Ook al weten ze soms weinig van 'Schrift en Belijdenis', maar wat men thuis, op school, tijdens catechese, jarenlang niet (meer) doet, kunnen wij met zoveel vakken in redelijk korte tijd niet meer inhalen. Het is ook een feit dat er op dit moment veel theologiestudenten zijn; dat ze vaak op oudere leeftijd kiezen voor de studie en zo een bewuste keuze maken. Kennelijk verwachten ze iets van dat Evangelie en van de bestudering die wij er professioneel van maken.

b. Zijn die studenten *minder maatschap-*

pijgericht? Allerminst! Wanneer de in onze vermoeide oren wat clichématige 'maatschappelijke relevantie van het Evangelie' nog vragen oproept, dan is het juist bij hen die theologie studeren zeker het geval.

3. Ook al lees ik met rode oren een indringende doctoraalscriptie over Heidegger en de ethiek, of over Nietzsche en zijn doorborende analyse van wat wij goed en kwaad noemen, ik moet erkennen dat het overgrote deel van de studenten mikt op actuele onderwerpen. Voor mijn vak dan studeert men af op: euthanasie; andere relaties dan het huwelijk; kernenergieproblematiek; de zorg voor bejaarden; de maatschappelijke opvang van verslaafden.

Het zijn deze studenten die – anders dan toen ikzelf nog niet zo heel lang geleden colleges liep – de zolen van hun schoenen verslijten in kou en regen met deurcollec-tes voor het astmafonds, voor het gehandicapte kind, en ga zo maar door. Kennelijk is voor hen hun geloofsbeleving correlaat met hun houding in de maatschap-pij. Wat doe je, wat is je keus?

4. Daar ben ik – denk ik – precies bij het punt dat mij ook – ik voel me soms sterk verbonden met de studenten – steeds weer bezig houdt, zodra het over politiek en geloof gaat. Wanneer ik als mens die probeer christen te zijn, kijk naar het politieke bedrijf dan doe ik dat soms met aarzeling, soms met wrevel. Ik begrijp best dat een partij die regeringsverantwoordelijkheid draagt moet passen en meten. Argumenten voor keuzen moet afwegen.

Ik begrijp ook dat een vlucht naar splinterpartijen die met grote leuzen kleine verantwoordelijkheid dragen geen oplossing is. Maar waar is nu de visie waarop we elkaar kunnen aanspreken als christenen? Waar is nu de bewogenheid waarin niet altijd de mysterieuze 'achterban' of

'de haalbaarheid' of 'het compromis' het laatste woord heeft? Politiek gemarchandeer – ook al krijgt het nog zulke mooie namen – is en blijft op gespannen voet staan met de klem van de stemmen uit het evangelie.

5. Dat is gemakkelijker gezegd dan gedaan. De profeten in Israël keken inderdaad niet naar de achterban wanneer de kleine man in de verdrukking kwam. Omdat voor armen en rijken hetzelfde verhaal gold: 'Want gij zult gedenken dat ge in Egypte geweest zijt'. Men was toen in armoede en onderdrukking aan elkaar verbonden en op elkaar aangewezen. Dan kán het gewoon niet zo zijn dat de maatschappelijke tegenstellingen (te) ver uit elkaar gaan lopen.

Het Oude Testament kent het exodus-motief (weg uit de macht van de onderdrukker), het Nieuwe Testament het Opstandingsmotief (weg uit de machten van de dood, in welke vorm ook!). De machtsvraag kwam toen en vandaag steeds weer aan de orde. Het is voor mij niet vanzelfsprekend dat CDA, NCW en CNV, om maar wat organisaties te noemen die daarop aanspreekbaar willen zijn, in hun programma's er vanzelfsprekend het woordje 'evangelische noties' in stoppen. Om zich dan verder in het pragmatische spel van maatschappelijke krachten en machten te werpen, alsof die toevoeging alleen een herkenningstvaantje is. Waar is de priemende kracht van de Bergrede of de inspiratie van de traditie van de eerste christenen die iets voelden van dat andere, dat samen delen, van solidariteit en verantwoordelijkheid voor elkaar?

6. De kleinste eenheid mens is nog altijd een tweevoud of verdere meervouden. Altijd is er de ander, zijn er de anderen, de groep, de gemeenschap. Dat betekent een veld van spanning tussen praktische politiek en evangelische stimulans. Ik

zoek de vlam in de politieke visie van hen die ik graag als christenen wil aanspreken op hun typische verantwoordelijkheid. Wanneer komt er een moment dat je kiest zonder 'ja-maars' en 'tenzij' en 'wie weet'? Waar zal Mattheüs 25 onder ons zó resoneren en stimuleren dat de ander die mij nodig heeft ook zonder veel ophef centraal gaat staan? Dat groepen die niet aan de bak kunnen komen juist vanuit evangelische waarden bescherming krijgen? Dat een aan armoede stervende derde wereld ons langer wakker houdt dan het gekrakeel over een mogelijk compromis inzake tweeverdieners?

7. Ik zoek de vlam in de visie. Wie zich christen noemt, moet dat ook proberen geloofwaardig te maken. Is daarop ook

aanspreekbaar. Leven in een permanent spanningsveld tussen wat zou moeten en wat 'haalbaar' is, kan uitzichtloos en vermoeiend worden. Daardoor haken mensen met goede wil en inzet af, ook de groep van de toekomst. Waar komt juist een grote christelijke partij op voor mensen tussen de raderen – zowel maatschappelijk als sociaal? Waar komt ze op tegen mensvernederende discriminatie – ook in Nederland? En wanneer zal de politieke discussie wat minder vaktechnisch 'ontmoedigingsjargon' krijgen en mogelijk wat meer visie? Dat is waar ik op hoop. Wie geen kleur bekent, verliest zijn gezicht. En werd ons niet beloofd dat zij die het evangelie kennen het gezicht van de aarde zullen veranderen?

Drs. L.P. Dorenbos is stichtingsdirecteur van de Evangelische Omroep.

Hoop en teleurstelling

Het was zeer spannend in de Eerste Kamer toen de stemming werd gehouden over het eerste abortuswetsontwerp, dat de Tweede Kamer had gehaald. Vanaf de publieke tribune zag ik de 'slagers' van Bloemenhove zitten. Er was grote politieke druk. Velen beseften dat het niet om 'een klomp vlees' ging, of om het 'recht in eigen buik'. Het ging om met

Francis Schaeffer te spreken om: de toekomst van de mens! Een gewetensvolle meerderheid, ook uit de VVD, stemde het voorstel af. Een historisch moment. De hysterie van de andere kant brak los. Wie durft het in zijn hersens te halen om dat 'recht' van de vrouw te betuttelen. Ik zie nog de demonstratie van vrouwen compleet met wandelwagens met kin-

dertjes met vlaggètjes met 'Baas in eigen buik' op het Binnenhof. Schreeuwend zetten ze het verkeer vast. De M.E. moest de zaak schoonvegen. Een mensonterende vertoning.

En dat allemaal rond het goddelijke wonder van de menswording van een mens. Als er iets de laatste jaren door de medische wetenschap is vastgesteld, dan is dat dat een foetus een menselijk wezen is. Proeven werden immers genomen met levende geaborteerde foetussen. En de krant berichtte vorige week dat in Japan hersenen van abortusbaby's kunnen worden gebruikt voor hersenletsel bij volwassen mensen. Straks wordt het nog een lucratieve zaak om je kind te aborteren. Het is medisch immers waardevol materiaal.

Het was verbijsterend om te moeten zien dat het CDA: het Christen Democratisch Appèl, later met een abortuswetsontwerp kwam dat òn de Tweede en de Eerste Kamer behaalde! Vreselijk. Abortus is niet *christelijk*, immers de eerste letter van het CDA: lees Psalm 8 en Psalm 139 en de Bergrede, en Romeinen 8:31-39 en Johannes 13, 14, 15, 16, enz. enz. enz. *God* heeft de mens geweven in het binnenste van de moeder en de mens bijna goddelijk gemaakt. Daar hoeven we geen lange theologische verhalen voor te houden. Dat is klip en klaar. Democratisch (de tweede letter van het CDA) is het allerminst. De basis van de democratie is toch dat de mens zelf mee mag beslissen. Maar het CDA bepaalt eerst dat een mens in wording *geen* mens is. Als er iets ondemocratisch is, is dat het wel. En je hebt makkelijk praten als je als geboren mens beslist dat je ongeborn medemens geen mens is en dus niet meetelt. Even heel goed nadenken. Huiveringwekkend. Je kunt dan beter spreken van *demoncratisch*, in plaats van democratisch. Offerden de Israëlieten om hun

eigen heil te bereiken ook niet aan de Baälafgoden in het Oude Testament? Of heeft dat er niets mee te maken? En wat het *appèl* betreft (de derde letter van het CDA) het volgende: Het gaat om het appèl van de Christen Democraten. Een betere naam had het CDA niet kunnen bedenken. Een appèl is een oproep, een opwekking, een wakker schudden, een reveil. Zoals de ARP een gevolg was van het Reveil van de vorige eeuw. We zetten de hand aan de mond en roepen om: Het gaat niet goed zo. De troepen verzamelen. In slagorde voor de aanval. Ik was in de Tweede Kamer toen over het CDA-voorstel gestemd werd. Het werd met één stem door de Kamer gesleurd. Dat betekende heel schrijnend dat het stemgedrag van *ieder afzonderlijk* bepaalde hoe de uitslag was. Dus *ieder* kamerlid dat toen voorstemde is persoonlijk verantwoordelijk voor het legaliseren van de moord, of als u dat te erg vindt, de dood van duizenden kinderen in Nederland. (Wist u overigens dat er al meer kinderen zijn geaborteerd dan dat er doden zijn gevallen in de tweede wereldoorlog, inclusief de holocaust op de Joden.) Een ieder beseftte dat het om een diep ingrijpende ethische beslissing ging. Ik beschouw deze beslissing als een catastrofaal keerpunt in de geschiedenis van Nederland. Aan het moreel verval zal geen einde komen op deze weg. Als dit de conclusie is van de notitie over ethisch reveil, die de heer Van Agt aan velen in het land rond stuurde, heb ik het niet begrepen. Vaak hoorde ik: ja maar als we dit wetsontwerp niet aannemen, dan krijgen we een veel slechter van de PvdA. Alsof dood niet dood is. En nu, vier jaar later, wordt de strijd geleverd over vergoeding van abortus in het ziekenfondspakket. VVD en PvdA zijn het daarover eens. De krijsende baas-in-eigen-buik-vrouwen staan dreigend aan de parlementaire posten. Het CDA wankelt. De coalitie is ook heel

veel waard. Zouden we ook dit over de verkiezingen heen kunnen tillen? Denk je toch eens in. Ik betaal mee via het ziekenfonds aan de moordbrigades in de abortusklinieken. Dat kan toch niet. Ziekenhuizen en ziekenfondsen, die vanuit het Reveil de naastenliefde ontstaan zijn!!! Te gek!

U vroeg me te reageren op hoop en teleurstelling in kerk en politiek. Ik heb maar één actueel punt genomen. Over de kerk nog geen woord! Als de kerk op de ethische punten van de bijbelse moraal 'vóór het leven' de wissel omgooit en niet met goddelijk gezag spreekt over gezin, leven en samenleving, dan staan de christen-politici in de kou. Waar moet hun norm anders vandaan komen, dan vanuit de Bijbel. En waar moeten ze anders uit de Bijbel onderwezen worden dan in de kerk. Dat is toch duidelijk.

En als de politici niet naar de kerk gaan, of willen luisteren en als de kerk niet de norm van God naar voren brengt, dan gaat het mis. Dat is toch zo klaar als een klontje. Daar hoeft je geen zwaarwichtige dogmatiek voor op te bouwen. De profeet Hosea zegt: als de priesters het Woord van God niet brengen, gaat het volk ten gronde door gebrek aan kennis. En als de kennis Gods uit het land is, wordt het vloeken, liegen, moorden, stelen en echtbreken. Men pleegt geweld,

bloedbad volgt op bloedbad. Daarom treurt het land, en al wat er in woont, verkwijnt, zowel het gedierte des velds als het gevogelte des hemels, ja zelfs de vissen der zee komen om' (Hosea 4). Ik hoor de kritiek al. Ja, maar we moeten de Bijbel in *deze* tijd lezen. Geheel mee eens. Maar liegen is liegen, en echtbreken is echtbreken, en ook in die oude tijden hadden ze kennelijk al oog voor het milieu.

Diepe teleurstelling op het terrein van kerk en politiek.

We zijn te ver gegaan. We lopen vast. Wil er nog *christelijke* politiek en een *christelijke* kerk zijn, dan moeten we terug.

En terug is via de weg van inkeer en verootmoediging, boete en bede. Zware woorden: ja, maar dit is de weg.

Hoop voor Nederland, voor de politiek. Een kerk is er, als we elkaar opzoeken en tot inkeer komen. Meer dan ooit is een nationaal getuigenis nodig. Een oproep tot een nationale dag van boete en bede. Dat is geen gewilde zaak. Misschien wordt dit artikel ook wel niet geplaatst. Toch is dit de kern. Daar ben ik heilig van overtuigd. Nog is er hoop, voordat de Here Jezus komt. Maar er is haast. Er kan niet nog een zomer over heen gaan.

Dr. W. Goddijn O.F.M. (1921) is hoogleraar Sociologie van kerk en godsdienst aan de theologische faculteit van de Katholieke Hogeschool Tilburg.

De golfbeweging van het Mandement

In 1979 was het een kwarteeuw geleden, dat de Nederlandse Bisschoppen hun gelovigen toespraken en vooral bij de PvdA een storm van verontwaardiging hebben opgewekt. Ik was toen aan het eind van een nogal uitvoerig dossier in het weekblad *De Tijd* zo onnozel om te denken, dat het wel tot het jaar 2005 zou duren voordat er weer over gesproken werd. Ik heb mij vergist. Het mandement, met alle reacties eromheen, blijft een klassiek voorbeeld van de relatie tussen kerk en politiek. De verhalen duiken weer op in een bepaald politiek klimaat. De christelijke politiek en het feit, dat katholieken of protestanten hun geloofscohesie mee laten tellen in hun organisatievormen, worden telkens weer actueel. Kritiek erop kan dan ook de gestalte krijgen van een wat eenzijdige geschiedschrijving van dat mandement.

De artikelen stonden achter elkaar in *Vrij Nederland*, dat zoveel CDA-corrup-tie in zijn kolommen doet, en in *NRC-Handelsblad*, enkele weken later. Het eerste artikel was zó onzorgvuldig, dat zelfs Jan Rogier en de oud-politicus mr.

J. Burger correcties moesten aanbren-gen, terwijl de *NRC* beter gedocumen-teerd was, maar uiterst eenzijdig. In geen van beide artikelen werd crop gewezen, dat de bisschoppen het volste recht had-den om zich uit pastorale motieven tot hun gelovigen te richten. Een jaar tevo-ren had Kardinaal J. de Jong zich nog tot een vol Utrechts stadion gericht met de oproep om terwille van de bloei van het geloofsleven, maar ook om een christelij-ke maatschappij op te bouwen, de eigen katholieke organisaties te behouden. Hij zei er wel bij: 'althans in de min of meer nabije toekomst', om aan te geven dat profane organisaties de haarden en de ovens zijn en niet het vuur, en al begin-nen te verouderen op de dag van hun ontstaan. Evenmin werd de bondsvoor-zitter van het NVV geciteerd, die in 1957 na overleg met Aartsbisschop B. Alfrink een communiqué uitgaf, waarin letterlijk staat: 'Onder handhaving van zijn eigen standpunt kan het NVV niet anders dan de beslissing van het episcopaat op grond van een primaire verantwoordelijkheid van de kerkelijke overheden voor het

geestelijk heil van de gelovigen erkennen'.

Kerk en politiek

Er zitten nogal wat paradoxen in de huidige spanning tussen kerk en politiek. 'Kerken houden het CDA onder kruisvuur', stond er in Elseviers Magazine van 21 april. Lubbers liet doorschemeren dat de kerken het CDA straks hard nodig hebben als het gaat over de grote issues als het behoud van het christelijk onderwijs, euthanasie, abortus en het gezin. CDA-kamerlid Eversdijk zei volgens hetzelfde artikel: 'De polarisatie zal door de kerken gieren en men zal steeds minder bereid zijn tot luisteren naar en aanvaarden van elkaar'. En de secretaris van de kerken ds. W. van der Zee doet er nog een schepje bovenop: 'We zeggen tegen de voorstanders van de plaatsing niet: jullie zijn misdadigers of slechte christenen' en verder: 'Ik begrijp wel dat er CDA'ers zijn die wat schamper doen over de uitspraken van de kerken en zich door hen niet de wet willen laten voorschrijven' (NRC, 7 mei). Wat vroeger de leiding van het grootste kerkgenootschap, de bisschoppen, niet durfden, nl. zich rechtstreeks richten tot de Minister-President, doet nu de Raad van Kerken, die in commissie-verband adviezen geeft aan de regering, niet alleen over defensie-politiek, maar ook over sociale zekerheid en de bestrijding van de werkloosheid. Ik heb soms de indruk, dat deze commissies te vergelijken zijn met aandeelhouders van een melkfabriek, die voortdurend over de prijs van jenever discussiëren. Ik ben niet tegen maatschappelijke uitspraken van de kerken. Zie maar eens wat de Amerikaanse Bisschoppenconferentie teweeg brengt in het land, waar die raketten worden gemaakt, en die nu, onder grote tegenstand van de sterker wordende conservatieve vleugel, een brief over het economisch beleid voorbereidt. Maar dan niet als ali-

bi voor de eigenlijke doelstelling: het streven naar oecumene tussen de kerken onderling en het bestrijden van de polarisatie binnen de kerken, en met name weer in de katholieke kerk.

De bisschoppen hebben veel aan geloofwaardigheid verloren, maar de lege kansel wordt door andere pretendentes ingenomen. Terecht schreef prof. Van Hesen vijf jaar geleden, dat een vaag benoembaar maar duidelijk bespeurbaar politiek gemoraliseerd surrogaat dreigt te gaan fungeren voor de massaal-markante kerkpresentatie van weleer. 'Het Mandement is dood, leve de mandementjes.'

Sociaal klimaat

Maar er is nog meer. De kortingen op de uitkeringen, het ledenverlies van de vakbewegingen, die ook steeds minder jonge leden krijgen, de bezuinigingen ook op christelijke instellingen voor onderwijs en gezondheidszorg. De aftredend voorzitter van de Vereniging voor Openbaar Onderwijs, L. van der Jagt, zegt: 'De nieuwe schoolstrijd woedt in volle omvang en begint soms merkwaardige vormen aan te nemen. De verzuilers stellen zich steeds harder en koppiger op. Het besef dat het uur der waarheid is aangebroken, is goed doorgedrongen' (Volkskrant, 28 mei). Een maand eerder had de voorzitter van de Raad van Bestuur van het Centraal Bureau voor Katholiek Onderwijs J. van Lieshout gezegd, dat de vermindering van het aantal leerlingen en de bezuinigingen tot ingrijpende maatregelen leiden 'die vaak een ongunstige invloed hebben op het behoud en de verdere ontplooiing van de katholieke school' (NRC, 28 april). De identiteitsdiscussies zijn niet van de lucht. Ik vind, dat een school primair een goede onderwijsinstelling moet zijn en dat het meegenomen is, wanneer die school dan ook katholiek of christelijk is. Dat geldt ook voor ziekenhuizen. Die hebben tenmin-

ste een goed onderzoek laten doen door het IVA van de Katholieke Hogeschool in Tilburg. Met een verrassend resultaat. Een ruime meerderheid van het verplegend personeel van christelijke ziekenhuizen, psychiatrische inrichtingen, verpleegtehuizen en zwakzinnigeninrichtingen vindt het voortbestaan van deze instellingen op christelijke grondslag een zinvolle zaak.

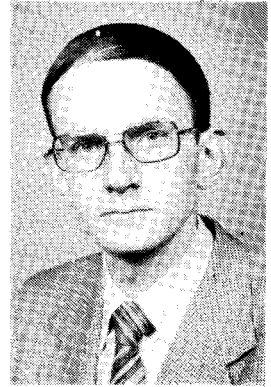
Nieuwe religieuze stromingen

Interessant te zien hoe Hassan Ben Gazi het mechanisme van de verzuiling door heeft. Hij woont hier al 12 jaar en schreef het boek 'Tussen twee culturen'. 'Het gaat er helemaal niet om', zo zegt hij, 'of we onze eigen groepen moeten vormen of niet. Het gaat erom: wat hebben we eigenlijk voor recht hier? We leiden in Nederland een schijnbestaan. Er is geen enkel land dat zo verzuild is als Nederland. In dat stelsel moeten wij ook de kans krijgen op onze eigen taal en cultuur' (Volkskrant 22 febr. 1982). En dan wordt er nu na het sekten-rapport gezegd: moeten we niet alle kerken en religieuze stromingen maar gelijk stellen? Dat zou het toppunt van verzuiling worden. Ze willen allemaal vrijstelling van militaire dienst, geestelijke verzorgers voor militairen en gevangenen, gegevens van de burgerlijke stand voor de broodnodige registratie van hun leden, eigen onderwijsinstellingen en ziekenhuizen. Dat krijgen ze natuurlijk niet. Ook niet het Humanistisch Verbond. Ook de roomsen niet meer. Die staan dan uiteindelijk gelijk met liberalen en socialisten. Want ik lees in de meest recente dissertatie over de verzuiling van S. Stuurman, dat de socialisten daar grote moeite mee hadden. In een gesprek met hem zegt prof. D. Kuiper: 'De sociaal-democratie vertoonde echter wel het gedrag van een

zuil, weliswaar onder invloed van de omgeving, maar toch. Ik denk dat het enige verschil tussen katholieken en protestanten versus socialisten was, dat de socialisten geen eigen kerk hadden... *Stuurman*: En geen eigen onderwijs, geen eigen boerenorganisaties, geen eigen middenstandsorganisaties, geen eigen ziekenhuis... *Kuiper*: Geen eigen kerk nee, maar wel een gemeenschappelijke levensbeschouwing. En bovendien: de vakbeweging had voor die mensen de plaats van de kerk' (V.U. Magazine 4 april 1984). En dan denk ik weer aan die uitspraak van die vroegere havenarbeider in Rotterdam, 71 jaar oud, na de havenstaking in 1979: 'Mijnheer, ze hebben de arbeiders de godsdienst ontnomen en er een koelkast voor in de plaats gezet. En de socialisten hebben geen kans gezien om dat gemeenschapsgevoel, dat zich vroeger in de kerken uitte, blijvend een nieuwe vorm te geven. Anders had er ook niet zo'n vereenzaming plaats gevonden' (De Groene Amsterdammer, 28 sept. 1979).

Nog eens het mandement

Maar wie zouden nu die 'ze' zijn, die de arbeiders de godsdienst hebben ontnomen? Wat zouden de diepste motieven geweest zijn voor de bisschoppen om in 1954 met een mandement te komen, al was het hier en daar ongelukkig geformuleerd en soms geschreven in een autoritaire toonzetting, die toen al uit de tijd was? Ineens denk ik het te weten waarom er nu weer over het Mandement wordt geschreven. Op 13 mei volgend jaar loopt het stadion weer vol. Weer met kromstafkatholieken. Voor het eerst sinds 1953. In Utrecht nog wel, zoals toen. Daarom is Galgenwaard natuurlijk pas verbouwd. Met die hoge hekken. Om de paus te beschermen.

G.C. de Groot (1942) is wethouder van de gemeente Alblasterdam; lid van het partijbestuur van het CDA; beleidsmedewerker voor ontwikkelingssamenwerking van de CDA Tweede Kamerfractie.

De christen-politicus in het spanningsveld tussen geloof en politieke praktijk

Het valt niet te ontkennen dat het een zaak van groot belang is als christen-democratische partij te beschikken over een eigen staatsleer. Alle goede rapporten ten spijt is de gedachtenwisseling over een moderne christen-democratische staatsleer in de partij nog niet zo erg op gang gekomen, hoewel diverse malen de noodzaak door velen is onderkend. Hoe goed het grondslagrapport ook is, het geeft hooguit het raamwerk aan waarbinnen christen-democratisch staatsrecht zich zou mogen bevinden, met dat doel is het ook niet geschreven trouwens, en om alle misverstand uit te sluiten, ik vind het de beste publikatie die de laatste jaren is verschenen. Het is zeer verheugend dat in wetenschappelijke kring een toegenomen belangstelling valt waar te nemen voor dit onderwerp. Ik denk bijv. aan de rede van prof. mr. A.K. Koek-, koek getiteld 'Bijdrage tot een christen-democratische staatsleer' uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van

hoogleraar in 1982 aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg. Het belang van een christen-democratische staatsleer is alleen al hierom van ongekende betekenis omdat bij vrijwel alle politieke handelen ten principale ook telkens de vraag aan de orde komt: wat is de taak van de overheid, welke functie kennen we haar toe? Is er eveneens een taak *buiten* de van oudsher bekende terreinen van het publieke leven (zoals bijv. de rechtspraak, de politie, de defensie) voor de overheid weggelegd? Bij een discussie over een zo'n boeiend onderwerp als 'de grenzen van de verzorgingsstaat' lijkt het op zijn minst nuttig dat hierover allereerst duidelijkheid is. In het oog houdend dat is gevraagd een beschouwing te houden over de verwachtingen die de politicus heeft over het functioneren van de kerkelijke organen en de effecten die het publiekelijk over en tot elkaar spreken in de eigen kring veroorzaakt alsmede in te gaan op de

reacties die kerkelijke activiteiten oproepen bij christelijke politici, moet toch allereerst worden vastgesteld dat de visie op de taak van de overheid bij lang niet allen helder is die vanuit een kerkelijke functie menen voornamelijk politieke oordelen te moeten uitspreken, want zo wordt het soms toch wel ervaren. Het is goed een aantal zaken nog eens te overwegen.

In de aanbiedingsbrief bij het grondslagrapport schrijft mr. O.W.A. Baron Van Verschuer dat de Cie. zich er zeer van bewust was dat een tweetal gevaren onze politieke groepering bedreigen:

1. de verwereldlijking van de politiek,
2. de onderschikking van de politiek aan kerkelijk gezag en kerkelijke leer waardoor de eigen verantwoordelijkheid van de christen-democratische partij zou worden verduisterd of op wezenlijke punten aan haar ontnomen zou kunnen worden. Hoe terecht (en actueel) blijkt deze stelling anno 1984 te zijn. In het Program van Uitgangspunten is als tweede artikel opgenomen: 'Het CDA richt zich zonder onderscheid tot de gehele Nederlandse bevolking. *In het besef dat een politieke partij een eigen verantwoordelijkheid heeft, hecht het CDA een wezenlijke betekenis aan de uitspraken van christelijke kerken*' etc. Hiermee is naar mijn mening destijds op een verantwoorde wijze recht gedaan aan opvattingen en gevoelens die met name in de twee protestantse partijen leefden. Bij de KVP lag dit iets anders, want daar was men zeer beducht voor het gevaar van een eventuele te grote directe invloed van kerkelijke zijde op de politiek.

Gezien het verleden niet onbegrijpelijk. Ten aanzien van onze standpuntbepaling met betrekking tot bijvoorbeeld recente uitspraken van Synodes dienen we een aantal zaken te constateren. Behalve uitspraken van Synodes – die als 'grensoverschrijdend' kunnen worden aangemerkt als zij niet in *algemene bewoordingen* ten

aanzien van bepaalde zaken hun zorg uitspreken, maar daarentegen heel concrete stellingnamen betrekken over vragen die handelen over punten als: zou men als Kamerlid tegen of voor een bepaald voorstel van de Regering moeten stemmen – zijn ook door diverse kerkelijke voormannen uitspraken gedaan waarvan je de koude rillingen soms over de rug lopen. Van het geven van voorbeelden acht ik mij volstrekt ontslagen want een ieder kan er een aantal noemen. Het woord 'misdadiger' is tenminste de laatste tijd nogal in de belangstelling geweest. Wat is er dan aan de hand? Wat blokkeert een goede communicatie tussen de kerken en de christen-politici? Naar mijn oordeel maar één ding. De verpolitiekte kerk staat zichzelf in de weg. Van de kerk die voor zichzelf, naar het lijkt, geen helder beeld meer heeft van haar wezenlijke roeping en opdracht, kan ook moeilijk worden verwacht dat zij wel een helder beeld heeft (en dus uitdraagt) ten aanzien van de visie op de overheid. En die visie is zo belangrijk, want als die er niet is, hangt het hele functioneren van de christen-politicus volledig in de lucht. Er is dan geen enkel houvast meer van waaruit men een verantwoorde politieke stellingname kan opbouwen.

Voor het opstellen van dit artikel las ik een aantal geschriften nog eens door. Frappant is het dan te concluderen dat bij een zo uitgesproken theocraat als Hoedemaker was, toch is terug te vinden dat zelfs hij – en nog erg uitdrukkelijk ook – van oordeel was dat Kerk en Staat ieder op zijn eigen erf moeten blijven. Dr. Hoedemaker maakte ooit eens een concept voor een nieuwe Grondwet en artikel 10 daarvan droeg als titel 'Christelijk karakter van de Overheid'. Terwille van de duidelijkheid wil ik van een verschrikkelijk lange volzin het laatste deel citeren. Nadat hij had vastgesteld dat hoogleraren uit de Kerk als deskundigen om-

trent de beginselen, die uit de belijdenis zijn af te leiden, geraadpleegd moeten worden, zodat de overheid in voorkomende gevallen door hun godgeleerde adviezen kan worden voorlicht, zegt Hoedemaker over dat voorlichten: '... zoo nochtans, dat zij (zij= de Overheid) geheel vrij blijft in de toepassing van die beginselen op de wetgeving en 's-lands Bestuur te maken, opdat in dezen zin Kerk en Staat geheel gescheiden worden, dat is op het hem of haar aangewezen terrein blijve'. De conclusie is dan ook geen andere dan dat zelfs Hoedemaker hiermee de volstrekt eigen verantwoordelijkheid van de Overheid als wetgever onderstreept en dus de volstrekt eigen verantwoordelijkheid van de christen als politicus, geheel los van zijn of haar kerkelijk lidmaatschap en het belijden van de Kerk waarvan hij deel uit maakt. Als nu blijkt dat zelfs Hoedemaker onderschrijft, dat *Kerk en Staat in die zin geheel gescheiden moeten worden gezien, dat waar het de Overheid betreft, zij geheel vrij moet blijven in de toepassing van de beginselen op de wetgeving van 's-lands bestuur, welnu dan is het* – ook zonder het neutrale karakter dat Kuypers aan de Staat toekent – *volstrekt duidelijk dat Kerk en Staat elk een zeer eigen verantwoordelijkheid hebben en dat het zeer wijs is als de Kerk zich niet direct op het terrein van de Overheid beweegt en omgekeerd.* En nu de praktijk. Wat zien we om ons heen gebeuren? Wat doet nu de kerk, 'onze' Kerk? Reeds jaar en dag negeert zij de geestelijke nood, welke voortvloeit uit een primair door socialistisch denken beïnvloede staatszorg voor elk individu. De kerk als gemeenschap is steeds losser geworden. Begrijpt u mij goed, het is uitstekend dat er goede sociale voorzieningen zijn en we mogen diep dankbaar zijn dat iedereen op 65-jarige leeftijd een AOW-uitkering krijgt, daar is niets verkeerd aan. Maar... ook de christen is zo gewend geraakt aan de

vanzelfsprekendheid van allerlei zaken, dat de eigen verantwoordelijkheid daarvoor onder knap heeft geleden en het 'afhankelijkheidsbesef' veelal nog maar in zwakke mate aanwezig is. Een onvolledige of zelfs onschriftuurlijke prediking vervlakte vervolgens het denken in vele christelijke gemeenten. Als we dan zelfs in die situatie nog mogen constateren dat zeer velen in de christelijke gemeenten zich volstrekt *niet* kunnen vinden in de uitspraken van hun Synoden, hoe groot moet dan de afstand wel niet zijn tussen Synode en de individuele lidmaat? Is het dan een wonder dat die uitspraken elk gezag missen en door velen in de kerken niet meer ten volle serieus genomen worden? En is een christen-politicus niet ook een 'gewoon lidmaat' van zijn kerk en tobt hij dus niet met precies hetzelfde probleem? Met welke verdwazing hebben wij dan heden ten dage te doen als we 'geleid' worden door Synodes en 'voormannen' die zelf het spoor nagenoeg bijster zijn? (Zie 'De grote ontsporing' door dr. W. Aalders.) De conclusie is zelfs verdedigbaar – hoe hard die ook moge klinken – dat het theologisch denken in de christelijke politieke partijen en ook in het CDA soms nog helderder is dan in de kerken zelf, die onder Barthiaanse invloeden aan enorme vervlakking ten prooi zijn gevallen. De kerk heeft niet de absolute waarheid en moet er op wijzen dat de christen-politicus primair de gerechtigheid moet dienen. En die afweging, n.l. wat in een bepaalde situatie gerechtigheid is, kan de kerk niet voor de politicus maken. De kerk zal ook moeten erkennen dat haar spreken soms ook maar een 'tasten in het duister' is. De kerk zal *naast* de politicus moeten staan. *Niet boven* hem. De kerk zou bovenal meer pastoraal met politici bezig moeten zijn. De politici worden bijv. overspoeld met brieven – ook van kerkelijke zijde – met betrekking tot de kernbepaling (kennelijk heeft de kerk

voor 1964 niet geweten dat die zaken bestonden). Men kan zich ook afvragen wat het standpunt van de kerk was ten tijde van de abortus-discussie, maar toen ging het kennelijk minder over zaken van leven en dood. In het Oude Testament waren er profeten en niemand heeft ooit in twijfel getrokken of dat wel echte gezanten van God waren. Toch is niemand van hen ooit op de stoel van de Koning gaan zitten. Prof. dr. Th. L. Haitjema noemde in zijn boek 'Het Erfgoed der Hervorming' (1939) enkele belangrijke punten over de verhouding Kerk/Staat:

1. de Staat is onafhankelijk van de Kerk en omgekeerd;
2. de Kerk is in de Staat, niet de Staat in de Kerk;
3. de Kerk is een Goddelijke instelling en als zodanig van publieken rechte;
4. de Kerk en de Staat hebben gemeenschappelijke doeleinden en belangen;
5. de Staat moet de Kerk niet alleen niet beletten de haar van Godswege gegeven roeping te vervullen, maar ook haar daarin bevorderlijk zijn.

Tot welke conclusie kom ik nu. Wel, *ten eerste* zou de Kerk afstand moeten nemen van concrete beslissingen en een stuk afstandelijkheid moeten betrachten. *Ten tweede*, de Kerk mag (nee, moet zelfs in haar verantwoordelijkheid) een appèl doen op politici om bepaalde aspecten toch vooral niet over het hoofd te zien (wapenbeheersing bijvoorbeeld) maar zal gelijktijdig moeten (leren) erkennen dat de christen-politicus een eigen verantwoordelijkheid heeft (*hij* heeft een eed afgelegd en niet de Synode) en zal hem ook in staat moeten stellen die eigen verantwoordelijkheid ten volle te dragen door hem niet op onverantwoorde wijze onder druk te zetten om dingen te doen c.q. na te laten. Met andere woorden: de Kerk zal niet buiten haar oevers moeten treden. Het is ook van belang voor haar eigen functioneren dat zij niet op ondoor-

dachte wijze haar natuurlijk gezag ver speelt door uitspraken te doen op specialistische vakgebieden waarvan zij in sommige gevallen de consequenties zelf niet eens volledig kan overzien.

Op nog iets moet worden gewezen, n.l. op het woord 'kerken' in het tweede artikel van het Program van Uitgangspunten. Let wel, christelijke kerken (meervoud). Het is duidelijk dat een landelijke kerkgemeenschap slechts ten aanzien van specifiek binnenlandse aangelegenheden iets zou kunnen zeggen zonder verband met de wereldkerk. Maar ook dan kan het getuigenis slechts indruk maken wanneer het geschiedt in gemeenschap met andere kerken.

Wat de praktische vormgeving van de politieke verantwoordelijkheid betreft, valt met name te denken aan: voorbede, pastoraat en profetie.

Voorbede, omdat het een zeer zinvolle uiting is van een 'gezamenlijk doorleven' van een probleem c.q. gebeurtenis of anderszins. Het in gezamenlijkheid opdragen van onze zorgen bewerkstelligt een diepe en emotionele betrokkenheid met de noden en zorgen van de ander. En als we in de kerk niet meer met en voor elkaar kunnen bidden, waar kan het dan nog wel? Als alle predikanten nu eens zouden beginnen met niet alleen in de preek te demonstrenen op welke gronden zij met een bepaalde politieke partij van mening verschillen, maar ook eens zouden beginnen in hun voorbede allen op te dragen die de zware verantwoordelijkheid van het regeren moeten dragen. Nooit zal ik de avond vergeten hoe in mijn eigen Hervormde Gemeente, zonder enige vooraankondiging, een voorbede plaatsvond op de zondag na mijn benoeming tot wethouder (de enige confessionele) terwijl ik in de daaraanvoorgaande jaren nogal eens op een erg duidelijke wijze de degens had gekruist met de voltallige Kerkeraad over hun negatieve opstelling naar buiten met betrek-

king tot de CDA-standpuntbepaling over het wetsontwerp afbreking zwangerschap. Op dat moment was duidelijk dat – hoezeer je soms met elkaar intens in discussie was geweest – je elkaar als christen niet losgelaten had en elkaar niet een etiket had opgeplakt van 'hoort niet meer bij ons' of 'weer één die zijn principes heeft ingeleverd'. En dan kom ik bij het tweede punt wat de praktische vormgeving van de politieke verantwoordelijkheid van de kerk betreft.

Pastoraat, omdat maar van alles zonder enig 'mededogen' over de hoofden van christen-politici wordt uitgestort. Hij/zij de christen-politicus/politica neemt een erg moeilijke positie in. Hij/zij staat in de voorste linies, met knelpunten in de samenleving wordt men al geconfronteerd nog vòòr dat de kerk als zodanig er kennis van heeft genomen, laat staan er een afgewogen Bijbels gefundeerd oordeel over heeft gevormd dat politiek kan worden uitgedragen. Intussen staat de christen-politicus alleen. Hij/zij moet het maar uitzoeken. Hij/zij maakt er toch maar een rommeltje van. Hij/zij laat zijn principes toch thuis als het zo uitkomt. Een verdere opsomming bespaar ik u, maar de christen-politicus staat thans in een groter spanningsveld dan ooit tevoren.

Profetie, omdat het Profetisch Getuigenis juist de kern van het christelijk belijden behoort te zijn, maar.....' deze Profetie is eerst dan authentiek wanneer de profeet zelf ernst maakt met het Woord en het Sacrament waaruit hij leven moet. De Profeten uit de Bijbel waren mensen uit één stuk, de 'profeterende' ambtelijke vergaderingen zijn organen van een huis dat niet op orde is' (dr. P.A. Elderenbosch in 'De Unie Onderweg', hoofdstuk: De politieke verantwoordelijkheid van de kerk). Over profetie zegt de schrijver ook, dat er gevaar aanwezig is dat de profetie kan afglijden naar bemoeizucht waarbij de solidariteit niet

meer doorklinkt en de pijl naar het Rijk van God niet meer zichtbaar is. Als waarschuwing laat hij daarbij horen dat profeten ook moeten oppassen zich niet voor het karretje van een pressure-group te laten spannen.

Ik hoop van harte dat deze drie uitwerkingen, te weten: voorbede, pastoraat en profetie er toe zullen mogen bijdragen, dat de kerken, in al hun pluriformiteit, hun roeping tegenover de moderne Staat zullen overdenken om deze zo optimaal mogelijk te vervullen zonder daarbij de christen-politicus onnodig in de beklagenbank te zetten.

Ik wil besluiten met een 'cri de coeur' die een christen-politicus 'uit z'n mond liet vallen' kort na het debat over de abortuswetgeving, om aan te geven in welk een bijna machteloze woede een belijdend lid van een christelijke kerk kan terechtkomen door uitspraken van een kerkelijk orgaan op een niet-relevant ogenblik, terwijl een algemene uitspraak over het onderwerp van beraadslaging door hem als zeer zinvol zou ervaren. Enigszins vrij vertaald en om herkenning te voorkomen, werd ongeveer als volgt gereageerd: 'Jarenlang heeft de kerk een hoogst belangrijke zaak als abortuswetgeving vrijwel genegeerd, thans, (dus inmiddels al even geleden) nu heel christelijk Nederland de christen-politici voor oud-vuil heeft uitgemaakt, terwijl we het zoveelste meest haalbare wetsontwerp door de Kamer trachten te halen, met de grootste moeite teneinde legalisatie te voorkomen, juist nu komt de Synode met een in hun ogen hoogst belangrijke uitspraak over, schrik niet..... de kernbewapening. Waar waren de predikanten, waar was de Synode, waar was het gebed ten tijde van mijn beslissing over de abortuswetgeving, zei dat kamerlid. Niets dan gif uit de mond van medechristenen, niets dan verwensingen en veroordelingen heb ik ontvangen. Heeft de kerk, aldus nog

steeds dit kamerlid, haar pastorale taak soms weggedaan? Is de kerk soms een politiek instituut aan het worden dat – onbewust van eigen subjectiviteit – de ander in zijn verantwoordelijkheid treft en politieke grenzen trekt op gebieden die de politici zelf veel beter kunnen overzien, terwijl de kerk in alle talen zwijgt over – en toelaat dat christelijke politici voor rotte vis worden uitgemaakt. Het is een zeer felle reactie, maar is dan ook opgetekend op één van die momenten die in de politiek kunnen voorkomen, n.l. dat men zich volstrekt in de kou voelt staan. Laat de kerk toch voorzichtig zijn. Als de kerk, die immers van een veel hogere orde is dan enig maatschappelijk verband, als die kerk zelf al niet bij machte is Gods Woord naar letter en geest uit te dragen tot vermaning maar ook ter bemoediging en vertroosting, wat denkt de kerk dan eigenlijk van een politieke partij te mogen verwachten, die immers van een geheel andere orde is? Aan christelijke politieke partijen worden veel hogere eisen gesteld dan aan de kerk zelf en dat begrijp ik nog steeds niet. De kerk *kan* de christelijke politieke partij geen maatstaven aanleggen waaraan zij zelf

niet kan voldoen. Of is er soms ook in de kerk sprake van hoogmoed? Moge de artikelenserie in deze uitgave er een bijdrage toe leveren dat kerk en politiek elkaar beter leren verstaan en elkaars signalen goed weten te gebruiken. Het belang van een zo goed mogelijke doorwerking van het Evangelie op alle terreinen van het maatschappelijk leven verdraagt zich niet met een negatieve publieke discussie. Niet in het minst omdat er in de kerken zelf een zodanige polarisatie dreigt te ontstaan dat haar belijden en getuigen in hoge mate aan geloofwaardigheid inboet. Op ons allen rust de taak, in ootmoedig opzien naar Hem, ingenomen standpunten op hun zuiverheid te toetsen. Zijn we daartoe niet bereid dan zal het gebruik van het adjectief 'christelijk' voor zowel de kerken als de politici een zware hypotheek blijken te zijn. Naar ik echter stellig hoop en verwacht zullen christenen met elkaar in gesprek willen blijven en zich openstellen voor een zo objectief mogelijke afweging van argumenten; dat is de enig denkbare manier om samen werkzaam te zijn in het moeilijke spanningsveld tussen geloof en politieke praktijk.

P.G. Heemskerk (1933) is sinds 1962 lid van de gemeenteraad van Amstelveen, eerst voor de KVP, thans voor het CDA. Van 1970 tot 1982 was hij tevens wethouder. Hij studeert politicologie aan de Vrije Universiteit van Amsterdam.

Kerkleden en politici: vooral samen

Wat vind je als politicus van de kerk? Zo luidt (door mij te beknopt en onvolledig weergegeven) de vraag van de redactie. Zo'n vraag roept bij mij vele gedachten op. Ik heb getracht ze wat te ordenen en vooral mijzelf wat te beperken bij het neerschrijven ervan. In sommige gedachten zult u zich wellicht kunnen vinden, andere roepen misschien tegenspraak op. Tot een gesprek daarover ben ik gaarne bereid.

Mijn eerste gedachte was: ben ik wel in staat om de kerk alleen als politicus te bezien? Voor mij is dat een onmogelijke opgave. Op de eerste plaats maak ik zelf deel uit van de kerk, ik ben geen buitenstaander, geen toeschouwer. Daarnaast is mijn politicus-zijn niet iets dat ik kan losweken uit mijn totale mens-zijn. Sterker nog, de wijze waarop ik politicus wil zijn vloeit in sterke mate voort uit door mij aanvaarde normen die mij mede door de kerk zijn aangereikt.

Een andere gedachte is dat de Kerk, die hier op aarde door mensen wordt gevormd, een bijna net zo geschakeerd beeld vertoont als de menselijke samenleving in zijn geheel. Als ik dan een mening verkondig, over welke kerk

spreek ik dan? Over de plaatselijke kerkgemeenschap, waartoe ik behoor, over een van de kerkgenootschappen in Nederland of elders, over de Wereldraad van Kerken?

Kortom, de vraag van de redactie om in een moment van bezinning een reactie te geven op het aangereikte thema roept bij mij meer vragen op dan antwoorden. Misschien is dit ook de bedoeling.

Toch een poging tot een reactie, mij beperkend voornamelijk tot hoe ik de kerk plaatselijk ervaar. Voor wat mij persoonlijk betreft trekt mij in de kerk van vandaag (en vooral in de plaatselijke kerkgemeenschap) vooral aan dat zij zo duidelijk een boodschap van wederzijdse liefde en verantwoordelijkheid verkondigt. En dat die verkondiging gebeurt op een wijze, die mij aanspreekt, die mij inspireert tot handelen, die mij helpt bij de vele keuzen die ik moet maken. Geen pasklare oplossing, wel een richting.

In de plaatselijke kerkgemeenschappen waarvan ik weet heb, meen ik een toenemende betrokkenheid van zowel voorgangers als kerkleden te bespeuren bij wat zich in de samenleving afspeelt.

Waarbij de aandacht vooral uit gaat naar

wat niet goed gaat of dreigt te gaan. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in een daadwerkelijke betrokkenheid bij kleinschalige projecten in de Derde Wereld, in nadenken over het bereiken van vrede en veiligheid in de wereld, in actieve aandacht ook voor de zwakkeren dicht bij huis, zieken, arbeidsongeschikten, langdurig werklozen. Het aantal kerkleden, dat zich voor dit alles actief inzet is wellicht kleiner dan idealiter in een christelijke gemeenschap zou mogen worden verwacht, maar naar mijn inschatting groeit dit aantal.

Je zou willen, dat veel van deze mensen ook in de politiek een actieve rol (gaan) spelen. Mensen met aandacht voor anderen zijn in de politiek broodnodig. En de politiek blijft een van de wegen waarlangs een betere samenleving tot stand kan worden gebracht. Maar uit gesprekken met dergelijke mensen is mij meer dan eens gebleken, dat zij weinig vertrouwen stellen in de meeste politieke partijen, die in hun ogen vaak groepsbelangen behartigen en weinig oog hebben voor waar werkelijk nood is. Dit verwijt treft

ook en in het bijzonder het CDA, waarvan toch extra aandacht en zorg werd verwacht voor de minst bedeeden. Voor dit verwijt heb ik begrip op grond van wat ik ook zelf waarneem, maar begrip alleen is niet voldoende.

De kerken, ook de plaatselijke kerkgemeenschappen, vervullen een belangrijke rol in de samenleving. Voorgangers en kerkleden zijn zich daarvan in toenemende mate bewust. Zij geven op grond van hun verantwoordelijkheid voor de samenleving thans signalen af, die ons niet mogen ontgaan. Vooral onze partij, die zijn wortels heeft en zijn inspiratie vindt in het christendom, moet deze signalen – noodseinen soms, maar ook tekens van hoop en verwachting – opvangen en er mee handelen. En wij moeten ons door ons politiek handelen vooral niet vervreemden van hen die vanuit de kerken opkomen voor de zwakkeren.

Werken aan een meer rechtvaardige en een gelukkiger samenleving is zowel de taak van politici als van kerkleden. En, als het even kan, vooral samen.

Drs. E. Heerma (1944) is CDA-wethouder van Amsterdam, belast met de portefeuille van Economische Zaken, de Haven en de Luchthaven, Openbare Werken en Monumentenzorg.

Kerk en Politiek

Enkele overpeinzingen bij het thema: 'Kerk en Politiek'. Deze overpeinzingen zijn persoons- en situatiegebonden: vertegenwoordiger van een minderheids-groep in een grote stad, zowel kerkelijk (Gereformeerd) als ook als stadsbestuurder/volksvertegenwoordiger van een christelijke politieke partij (CDA).

We leven in een turbulente samenleving. Veranderingen voltrekken zich in hoog tempo en op velerlei gebied. Aard en richting van de veranderingen leveren een pluriformer samenleving op. Dit geldt ook voor de relatie kerk en politiek. Ik wil enkele uiterlijke kenmerken van deze turbulentie en pluriformiteit noemen:

Het percentage van het totaal aantal uitgebrachte stemmen voor de drie grootste christelijke partijen (KVP/ARP/CHU) bedroeg in 1963: 49,2%; in 1982 was dit percentage voor het CDA: 29,4%. Een ontwikkeling die de deconfessionaliseringstendens en in algemener zin de secularisatie in onze maatschappij weer spiegelt.

Uit verkiezingsonderzoek blijkt, dat het lid zijn van een kerkgenootschap uiteen-

lopende partij-politieke keuzen oplevert: Bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1977 – waarbij voor het eerst in het gehele land het CDA met één lijst uitkomt – stemt van alle Rooms-Katholieken de helft, van alle Nederlands-Hervormden ruim een kwart en van alle Gereformeerden tweederde op het CDA (percentages: 51%-28%-66%). (Bron: De Nederlandse kiezer '77.) Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1967 stemde nog 82% van de Gereformeerden op de ARP.

Enerzijds een beeld waarin rooms-katholieken en protestanten kiezen in één politieke organisatie samen verder te gaan en anderzijds geloofsgenoten die in grote getale uitzwermen naar diverse politieke richtingen.

Deze veranderingen ten gevolge van politieke keuze van individuele christenen in een betrekkelijk korte periode leveren onzekerheden en spanningen op binnen geloofsgemeenschappen, binnen de politiek, alsook tussen kerk en politiek.

Ik krijg vaak het gevoel dat deze spanningen tevens versterkt worden door de neiging om alles op te delen in twee polari-

teiten. Onder het mom van kiezen, van duidelijkheid; voor of tegen; zwart of wit; links of rechts; progressief of conservatief; horizontaal of verticaal, maatschappij-kritisch gericht, evangelisch, etc.

Een versimpeling van de werkelijkheid die mijns inziens schijn-zekerheden oplevert. Natuurlijk moet er gekozen worden, soms radicaal, maar dan wel gefundeerd met de noodzakelijke informatie en in bezinnende dialoog met elkaar.

Kerk en politiek hebben ieder een eigen eigensoortige verantwoordelijkheid in het omgaan met de essentiële vragen van de samenleving van vandaag en morgen en in het zoeken van antwoorden op die vragen. Ik denk aan vraagstukken van leven en dood; de welvaartsverdeling in de wereld; de massa-vernietigingswapens; toepassingen van technologie en wetenschap (een onderontwikkeld gebied).

De kerk kan niet heen om deze vraagstukken. Christenen werkzaam op politiek staatkundig terrein – al dan niet georganiseerd als christelijke politieke partij zoals in het CDA – hebben aan het spreken van de Kerk een boodschap. Het CDA erkent dit blijkens het Program van Uitgangspunten:

1. Het CDA aanvaardt het Bijbels getuigenis van Gods beloften, daden en geboden als van beslissende betekenis voor mens, maatschappij en overheid. Het CDA richt zich naar dat getuigenis met de intentie steeds te zoeken naar de betekenis van het Evangelie voor het politieke handelen.

2. Het CDA richt zich zonder onderscheid tot de gehele Nederlandse bevolking. In het besef dat een politieke partij een eigen verantwoordelijkheid heeft hecht het CDA een wezenlijke betekenis aan de uitspraken van christelijke kerken en stelt het zich open voor de opvattingen van maatschappelijke groeperingen.

Christenen in PvdA en VVD zullen de appèl-functie van de geloofsgemeenschappen erkennen.

De eerder gesignaleerde pluriformiteit in de kerk als in de politiek alsmede de indringende mondiale levensvragen waar we voor staan maken een bezinnende dialoog binnen de geloofsgemeenschappen, binnen het CDA, tussen christenen in de politiek, tussen kerk en politiek meer dan ooit noodzakelijk.

Nodig is depolariseren van de dialoog. En laat de dialoog niet blijven steken bij mislukte pogingen of in een discussie over legitimiteit of draagvlak van uitspraken van de kerk. Ik wil de politiek-maatschappelijke verantwoordelijkheid niet afschuiven, maar kan daarbij niet zonder de dialoog met de kerk. Ik kan mij vinden in de eigen verantwoordelijkheid van het politiek handelen zoals dat is omschreven door een oud-ARP-Kamerlid: 'In de politiek gaat het om een leggen van de relatie tussen het absolute criterium van de eis van Gods wet en het relatieve criterium van de zedelijke draagkracht van het volk'.

Tot slot een tweetal ervaringen uit mijn eigen dagelijkse praktijk in Amsterdam inzake Kerk en Politiek.

Een negatieve ervaring: wanneer het operationeel team van de Raad van Kerken in de agglomeratie Amsterdam een open brief (juni 1983) schrijft aan Burgemeester en Wethouders, aan de Gemeenteraad en aan de burgers van Amsterdam waarbij zij de krakers en hun ideeën van het Wijers-gebouw scharen onder de beeldvorming van een Nieuw Jeruzalem en de plannen van het Gemeentebestuur onder die van Babylon zoals dat in de Bijbel beschreven wordt, dan ervaar ik een grote frictie! Hierover is inmiddels een gesprek op gang gekomen.

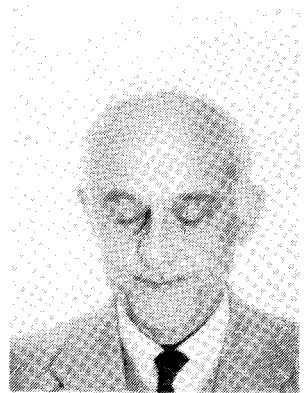
Als een voorbeeld van zeer positieve aard beschouw ik het werk van de Stichting de Regenboog. Deze Stichting is be-

trokken bij de opvang en begeleiding van de vele drugsverslaafden, met name in de binnenstad. Weliswaar geen kerkelijke organisatie, maar een groep christenen die heel nadrukkelijk met als achterban de kerken, aanwezig wil zijn en is bij mensen in mensonterende omstandigheden, zoals bij heroïne-hoertjes in de omgeving van de Utrechtsestraat. Een boodschap hebben, een teken van hoop verschaffen en er niet aan voorbij lopen.

Laat de kerk de maatschappij en dus ook de politiek de spiegel voorhouden als het nodig is en laat de politiek daar boodschap aan hebben!

En laten christenen als reisgenoten op weg elkaar daarbij bemoedigen en aansporen.

Dr. F.J. Heggen (1930) is hoogleraar in de fundamentele en theologische ethiek aan de Hogeschool voor Theologie en Pastoraat te Heerlen.

Over politieke en kerkelijke verantwoordelijkheid

Als ethicus werkzaam aan een theologische faculteit lees ik veel teksten afkomstig van kerkelijke en politieke instanties. In de concrete beleidsvoering ben ik niet betrokken, noch hier noch daar. Daarom gaat het formuleren van enkele kritische opmerkingen naar beide kanten mij vrij gemakkelijk af.

1. Om met kerkelijke documenten en stellingnamen te beginnen: ik acht ze wetenschaps-theoretisch vaak weinig coherent en daardoor weinig overtuigend. Van korte, bij uitstek op de verkondiging

gerichte boodschappen kan ik billijken dat zij vooral evocerend van aard zijn. Zij bewegen zich in een taalspel, waar analyses en methodische samenhang nauwelijks aan de orde kunnen komen. Deze analyse verwacht ik wel van uitvoeriger teksten zoals veelal aangeboden door synodes, bisschoppen-conferenties of pauselijke instanties. Feitelijk zijn de hier geboden analyses vaak oppervlakkig en roepen zij verdenking op van vooringenomenheid. Ik geef drie voorbeelden.

a. Pauselijke documenten zoals de sociale encyclieken wijzen nadrukkelijk

op de innerlijke samenhang en geleidelijke progressie in de aangeboden leer. Reeds een globale kennismaking laat zien hoe hun wijsgerige opvattingen zich geleidelijk losmaken van het neo-thomisme en een daarmee verbonden natuurwetsopvatting, zonder deze overgang naar andere wijsgerige posities toe te lichten en in hun consequenties te verantwoorden.

- b. Kerkelijke documenten verwijzen dikwijls naar de eigen verantwoordelijkheid van het ambt in de kerk, dat vervolgens gepresenteerd wordt als competente beoordelaar van concrete situaties. Zodoende wordt minstens gesuggereerd dat er een niveau van inzicht bestaat dat aan sommigen in de kerk (met name de ambtsdragers) is voorbehouden. In feite is dat een vreemde opvatting, vreemd niet alleen voor de christenen van de reformatie, maar ook voor de rooms-katholieken die mét het Tweede Vaticaanse concilie geloven dat de kerk gemeenschap is, volk Gods, en dat elk onderscheid in ambten en diensten ondergeschikt is aan het gemeenschappelijke. De geschiedenis van de kerk laat zien hoezeer de ervaringen 'van onder-op' hebben bijgedragen tot het vinden van gedragsnormen. Overigens, wie de christelijke boodschap onttrekt aan een inhoudelijk-kritische verantwoording, versmalt haar tot een sectarische beweging.
- c. Nog steeds is her en der de suggestie aanwezig dat de Bijbel eenvoudig toe-pasbaar is in onze situatie. Daarmee gaat men voorbij aan wat de Bijbel in werkelijkheid voor ons wil zijn. Wij mogen de Schrift niet *hanteren* als een 'ding' dat daar ligt, te grijpen en te benutten door de gelovige bij zijn kleinere of grotere geestelijke of morele noden. Steeds gaat het om een kerkgemeenschap die onder druk en met behulp van een culturele situatie

de opdracht heeft om een tekst te interpreteren welke zij in bevoorrechte tijden zelf heeft opgesteld.

Een ethisch betoog heeft noodzakelijk behoefte aan een bepaald instrumentarium waarmee zij haar onderwerp analyseert. Schriftberoep en analyse van de werkelijkheid sluiten elkaar niet uit! Onomwonden dient een kerk zich af te vragen wat zij in handen heeft, waarmee zij kan analyseren. Ook haar spreken is nooit aan ideologische beïnvloeding onttrokken. Zij ontvangt de bijbelse boodschap als een *getuigenis* van de vorige generaties, d.w.z. als geïnterpreteerd, als ingebed in de maatschappelijk-historische situatie waarin mensen van vroeger en nu verkeren.

Wij zijn terecht bescheiden geworden in onze uitspraken omtrent wat menszijn innerlijk en positief is. Wij ervaren onszelf en anderen eerder als vervreemd, als niet-verenigd met het eigenlijke. Wij zien de mens als een historisch wezen dat niet abstract bepaalbaar is. Toch zijn wij in staat opties uit te spreken. De contouren van menszijn in relatie tot zichzelf, de ander, de wereld kunnen wij aangeven. Het is ook verstandig om dit te doen, want zo alleen kunnen wij vat krijgen op onze uitgangspunten en onze interpretatie-modellen. Dan blijkt dat onze analyses vanuit keuzen gestuurd worden. Juist dit dienen wij onder ogen te zien om niet te vervallen in ideologische verstarring. De kerk heeft hierin een belangrijke taak. Zij mag de staat voor vergoddelijking behoeden. Deze taak kan zij slechts vervullen wanneer zij ervoor waakt zelf niet tot ideologie naast andere ideologieën te worden.

In haar poging om een sociale leer als een 'derde weg' tussen het liberalisme en marxisme te ontwikkelen heeft de katholieke kerk veel van haar kritische dimensie opgegeven. Niet alleen is zij door een concrete sociale leer te ontwikkelen voorbijgegaan aan de eigen verantwoor-

delijkheid van de christen en heeft zij zich tegen de mondig geworden mens en zijn geweten (en daarmee tussen hem en God) geplaatst. Zij heeft een gedeelte van haar 'wachterstaak' prijsgegeven, omdat zij zich heeft laten opsluiten binnen het in Europa gevoerde debat en de daarin besproken sociaal-economische situatie.

2. Wij hebben gekozen voor een systeem van parlementaire democratie gebaseerd op een verscheidenheid van politieke partijen. Dit impliceert een basis-vertrouwen in de mondigheid van de burger. Kerk en staat vormen geen tegenover elkaar staande partners die elkaar over de hoofden (en de wil) van de burgers heen ontmoeten en corrigeren of bevestigen. Het kost ons soms moeite om niet terug te grijpen naar het oude model van beïnvloeding en middels stem-adviezen opvattingen te programmeren. Ik hecht eraan om politieke vraagstukken binnen de christelijke gemeente op te nemen en te doordenken. Elke *concentratie* van de christelijke belijdenis op vraagstukken van personele ethiek wijs ik af, omdat benadrukking nooit gaat zonder verwaarlozing, maar ook omdat de personele en sociale dimensie ten nauwste met elkaar samenhangen en elkaar oproepen. De geschiedenis van de ethiek laat ons duidelijk zien dat waar de ethische verantwoordelijkheden van de persoon tegenover hemzelf en anderen benadrukt worden, de sociale en economische componenten onderbelicht blijven en zich uit de christelijke verantwoordelijkheid losmaken.

Voorts wil ik van het verleden ook leren om het moraliserende spreken te vermijden. Ik erken dat zich situaties voordoen dat kerken heel concreet moeten spreken. Zoals reeds aangeduid dienen zij zich dan ook in die zin kwetsbaar op te stellen dat zij werkelijk argumenteren en feitelijk aangeven hoe hun keuzen met

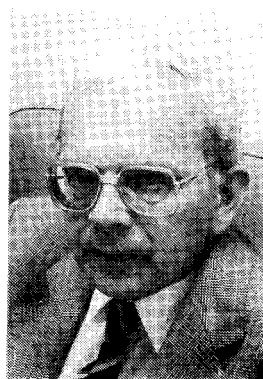
elkaar samenhangen. Doorgaans lijkt een zekere afstand tussen de kerken en het politieke leven voor de hand te liggen en zullen de kerken de vormgeving van de politiek uit handen moeten geven. Ik zie geen principiële overwegingen op grond waarvan zij op dit gebied over eigen kennis beschikken. Wel kunnen zij een 'wachtersfunctie' vervullen: de gave van de Geest aan de kerk zet haar aan tot een durf waarmee zij een kritisch onderzoek instelt naar de werkelijke betekenis van het politieke besluit voor mens en toekomst. Maar steeds in bescheidenheid en bewust van de hachelijkheid van haar spreken. Dan verabsoluteert zij haar spreken niet en dan houdt zij het gewetensonderzoek niet alleen aan anderen, maar ook (of eerst) aan zichzelf voor. De politiek heeft van doen met een doelbewuste vormgeving aan maatschappelijke krachten. De kerk weet van zichzelf dat zij draagster is van een boodschap die van universeel belang is. Zij belijdt dat het centrum van de mensengeschiedenis gelegen is in Jezus, de Christus. Deze wordt niet gepreikt als het volmaakte ethische of culturele model. Zijn boodschap biedt in zijn leven, sterven en verrijzen een laatste zin aan onze menselijke ondernemingen. Dit betekent hier: van Hem uit gaat een voortdurende impuls tot (ook) politieke activiteit om deze wereld te maken tot een stad waar God te midden van de mensen woont, maar tegelijk een impuls om al onze menselijke scheppingen te relativiseren als 'nog niet', als 'ver verwijderd' van hetgeen waartoe wij van Godswege bestemd zijn.

3. Hiermee ga ik over naar het verschil tussen de ethische en de politieke categorie. Het lijkt mij van belang tot een echte discussie te komen over eigenheid en verschil van deze categorieën. Ik beperk mij tot enkele opmerkingen. Het verwezenlijken van een waarde brengt steeds onwaarden met zich mee.

Dit is een gegeven dat zich vanuit de menselijke ervaring onontkoombaar opdringt. Elke keuze heeft haar schaduwzijden. Het is mede daarom dat wij soms lang aarzelen. Juist wanneer wij het goede willen, blijkt de afweging hachelijk. Wij willen vrede en ontwapening, maar zijn beducht daardoor onze politieke vrijheid op te offeren. Ongetwijfeld wordt de mens door de zedelijke categorie aangesproken en wel op onvoorwaardelijke wijze. Ik geef mij zelf als mens op, als ik het streven een goed mens te zijn opgeef. Maar dit zedelijke appelleert aan ons niet in abstracto, maar doordat in de concrete werkelijkheid waarden aan ons verschijnen. Ieder op zich genomen zijn deze waarden beperkt: zij vertegenwoordigen het goede als gefragmentariseerd, in deze door liefde en haat, door structuren van menselijkheid en onmenselijkheid getekende wereld. Zij doen een beroep op de beperkte mens die ik ben. Daarom kan geen enkele waarde op zich genomen absoluut gesteld worden. Zelfs het menselijke leven vertegenwoordigt geen onaanastbare grootheid, getuige de Schrift dat Jezus zijn leven in vrijheid opgeeft ten bate van de vrijheid van anderen. Hiermee wordt niet de zin of het bestaan van bindende waarden of van objectieve normen ontkend. Zonder twijfel binden waarden ons, doch zij kunnen niet ten opzichte van elkaar verabsoluteerd worden. De mens moet kiezen, voorrang bepalen, waarden tegen elkaar afwegen, waarden opofferen, opdat meer waarde gerealiseerd wordt of minder onheil. De waarschuwing voor absolutering geldt voor de politieke categorie nog sterker. Want daar speelt het compromis zich niet

allereerst af binnen de persoon zelf, maar daarenboven tussen personen en organisaties. Dan gaat het om het volop accepteren van de andere opvatting naast de mijne of de onze, om de vraag of ik die andere opvatting als een correctie of een aanvulling kan aanvaarden, of de concessie hier opweegt tegen de winst van gisteren of morgen. Meer nog en ook anders dan de ethiek, vraagt de politiek erom dat wij ons op het hellend vlak van het compromis durven begeven en daar toch als mens en christen overeind blijven.

4. Tot slot een heel concrete overweging. Ik zie het gevaar dat kerk en politiek zich terugtrekken in hun eigen circuit. Voor buitenstaanders neemt dan de ongeloofwaardigheid toe. Een Nederlandse bisschop merkt (pochend of afwendend?) op dat de bisschoppen zo goed geïnformeerd zijn. Het lijkt op een excuus om veel te mogen spreken en weinig te hoeven luisteren. De gang van zaken rond de herindeling van Zuidlimburgse gemeenten, de opmerkingen van sommige politici over bestedingspatronen en sollicitatie-kansen versterken de indruk van een eigen circuit. Het gevaar van concentratie op eigen voortbestaan is levensgroot. Wie zich daar als politicus niet steeds zeer concreet van bewust is, staat open voor het bederf van corruptie. Immers, macht is fascinerend. Macht schept afstand tussen mensen. Daarom dat de Schrift in de verkondiging van de profeten en de evangelien uiterst kritisch staat tegenover macht. Wij kunnen er niet zonder, maar wij kunnen er nauwelijks tegen.

A. Hordijk is sinds februari 1970 algemeen secretaris van het CNV, tevens verantwoordelijk voor internationale aangelegenheden.

Verwachting tussen ja en nee

Een kerk die haar vensters open heeft staan naar de wereld zal noch kan zich onttrekken aan datgene wat zich in onze samenleving afspeelt. Kerk en wereld zijn niet van elkaar gescheiden door waterdichte schotten. De voormalige algemeen secretaris van de Wereldraad van Kerken dr. W.A. Visser 't Hooft heeft dat jaren geleden kernachtig onder woorden gebracht toen hij stelde dat de wereld nooit van de waarheid van het evangelie overtuigd kan worden als het niet in zijn volle omvang gepredikt wordt. Dat betekent ook radicale kritiek uitoefenen op samenlevingsstructuren en instellingen*).

Voor mij betekent het dat christenen, die gekozen hebben voor een christelijk-politieke partij, niet moeten menen dat ze hun eigen – politieke – boontjes wel kunnen doppen. Integendeel. Hun politieke activiteiten staan niet los van hun kerkklid zijn. Er is een duidelijke wisselwerking als het goed is en daarom zal men zich in de politiek nooit vrijblijvend mogen opstellen ten opzichte van datgene wat kerken aan bouwstenen proberen aan te dra-

gen voor een zo verantwoord mogelijke vormgeving van bijv. een staatkundig beleid.

Omgekeerd dienen kerken in hun spreken en handelen te bedenken dat ze met mondige christenen te maken hebben die, hoe gebrekkig ook, vanuit hun specifieke verantwoordelijkheid meewerken aan de komst van het Rijk. Van de kerken verwacht ik de honorering van die verantwoordelijkheid. Vandaar wellicht de teleurstelling en gespannenheid – ook bij mij – als kerken 'spreken'.

Dat houdt niet zozeer verband met het feit dat de kerken zich manifesteren in en presenteren aan de samenleving, doch veeleer omdat ze uitspraken doen waarvan de vraag gesteld kan worden of ze daartoe bevoegd èn in staat zijn.

De recente discussies spitsen zich de laatste tijd vooral toe op kerkelijke uitspraken en 'maningen' inzake het afschuwelijke dilemma van de al dan niet plaatsing van kruisraketten. Nee, zeggen de kerken. De afwijzende reacties daarop liegen er niet om en het is beschamend te

*) *Appell an die Kirchen der Welt*, Kreuzverlag – Stuttgart.

moeten constateren dat we elkaar nauwelijks de ruimte gunnen in eigen verantwoordelijkheid een standpunt in te nemen, hetzij vóór, hetzij tegen.

Ik ben blij met een kerk, die zich politiek en maatschappelijk engageert en die met name christelijke organisaties kritisch, zo nodig hinderlijk volgt. Ik ben echter teleurgesteld in een kerk die meent dat haar profetische roeping de plicht met zich brengt harde, zeer concrete uitspraken te doen over zaken en onderwerpen die niet met een simpel ja of nee zijn af te doen.

Dat nu is in kerkelijk Nederland meer en meer gewoonte geworden. In een tijd, waarin mondigheid der leken, ambt der gelovigen, leken-apostolaat – of welk kerkelijk jargon men ook gebruiken wil – zo'n belangrijke plaats heeft gekregen, lijkt het wel alsof de kerk zich steeds meer als ons aller hoedster wenst te presenteren en te gedragen. Een hoedster, die – zoals bij de kruisraketten – slechts één alternatief biedt, en daarmee feitelijk politici en vele andere kerkleden het bos instuurt. Wat dat pastoraal betekent is m.i. onvoldoende in de besluitvorming ingecalculerd.

De kerken dienen zich dan ook ernstig de vraag te stellen of dit soort en andere uitspraken (ik kom daar nog op terug) niet betekent dat men grensoverschrijdend bezig is.

Dat men als kerken daarvoor vroeg of laat de rekening gepresenteerd krijgt is duidelijk. Een voorbeeld hiervan is de discussie in de Gereformeerde Kerken. Veel reacties op de synode-uitspraken noopten de synode ertoe aan de plaatselijke kerken begrip te vragen voor haar besluiten. Dat de zaken niet zo eenvoudig liggen moge blijken uit het feit dat, nadat in 1972 en 1981 uitspraken waren gedaan over het kerkelijk spreken, thans wordt aangekondigd dat er opnieuw een bezinning zal plaatsvinden over dit on-

derwerp. In dat kader wordt gespeeld met de gedachte in de toekomst uitspraken *als synode* te doen, die dan *niet* het karakter hebben van een uitspraak der kerken als zodanig. Hopelijk gaat het streven naar kerkelijke duidelijkheid niet ten onder in kerkelijke casuïstiek of caesaropapisme.

Dertig jaar geleden verscheen het bisschoppelijk mandement 'De katholiek in het openbare leven van deze tijd'. De bisschoppen hebben geweten dat ze grensoverschrijdend bezig waren toen ze hun 'dierbare gelovigen' meenden te kunnen voorschrijven hoe zij zich te gedragen hadden in politiek en vakbeweging. Misschien is die bittere ervaring een belangrijke overweging geweest van Mgr. Simonis om in een brief over de kruisraketten aan prof. dr. Bosman mee te delen dat de vraag, of plaatsing van kruisraketten nu wel of niet een stap naar verdergaande ontwapening is, zo complex is dat gewetensvolle overweging zowel naar het ene als naar het andere antwoord kan leiden.

Het lijkt me een juiste benadering, welke de zorg van de kerk over i.c. de kernbewapening onverlet laat. Vanuit die zorg dient ervoor gewaakt te worden tot uitspraken te komen die noch profetisch noch pastoraal een heilzame en bemoedigende uitwerking hebben. Een geëngageerde kerk is voor mij iets anders dan een voorschrijvende of dicterende kerk, ongeacht de goede bedoelingen die men ermee heeft.

Zo vind ik het – om eens naar andere aandachtsvelden te kijken – niet tot de taak der kerken, i.c. de Raad van Kerken, te behoren zich concreet uit te spreken over de wenselijkheid van verhoging van belastingen en sociale premies. De Raad deed dat in december 1983 in een brief aan premier Lubbers naar aanleiding van een aantal beleidsvoornemens

van de regering op het gebied der sociale zekerheid. Die verantwoordelijkheid ligt elders.

Wel vind ik het een goede zaak als in diezelfde brief gewezen wordt op de benarde positie van veel uitkeringsgerechtigden en onze gezamenlijke verantwoordelijkheid ter zake.

Toe te juichen is het ook als de synode van de Gereformeerde Kerken in 1982 de aandacht van de plaatselijke gemeenten vraagt voor de geestelijke nood waarin werklozen en andere uitkeringsgerechtigden verkeren. Zonder tot concrete kerkelijk-politieke uitspraken te komen heeft de synode zich gehouden aan haar primaire taak: de gelovigen mobiliseren, opdat zij hun verantwoordelijkheid ten opzichte van elkaar waarmaken en beleven.

Onbegrijpelijk is het dan weer als diezelfde synode zich uitspreekt voor een olie-boycot en desinvestering in Zuid-Afrika. Dat recht matigt ze zich wel aan, evenals de Nederlandse Hervormde Kerk en de Raad van Kerken, maar krachtens welke bevoegdheid worden zulke eenzijdige keuzen gemaakt als er ook andere alternatieven zijn?

Heeft zo'n uitspraak nu werkelijk iets te maken met het doorzichtig maken van de bijbelse boodschap inzake de verwerpelijke apartheidsideologie?

Ik vrees dat het bij herhaling zich uitspreken *als kerken* over concrete en vaak

ingewikkelde vraagstukken, de geloofwaardigheid en de effectiviteit van kerkelijk spreken en handelen steeds meer belemmert. Dat betreurt ik.

Treffend heeft prof. dr. Herman N. Ridderbos het spanningsveld, waarin we staan, getekend in een verhandeling over de kerk 'als instituut*'). Daarin stelt hij dat het niet tot de taak van het kerkelijk instituut behoort om als een soort van 'derde macht', politiek en maatschappij op allerlei wijzen met zijn uitspraken te begeleiden en dit dan als het 'spreken van de Kerk' aan te merken. Wel is het de taak der Kerk naar Epeze 4 de heiligen toe te rusten tot dienstbetoon en in de pluriformiteit van haar taak de gelovigen ook in maatschappelijk opzicht in staat te stellen tot eigen oordeelvelling en eigen beslissingen onafhankelijk van de geest van de tijd en het modieuze 'onberekenbare kanospel der mensen'.

Deze waarschuwing van Ridderbos klemmt temeer als de kerken meer en meer als een georganiseerde macht worden beschouwd, waarop personen en groepen een continue druk menen te kunnen uitoefenen ter verwezenlijking van hun opvattingen.

Van harte hoop ik dat we die kant niet opgaan, omdat ze tot grote schade van een werkelijk gemeente-zijn zullen leiden alsmede van het handelen van christenen in de samenleving.

*) Bundel studies t.g.v. 25-jarig hoogleraarschap dr. K. Runia, 'Bewerken en Bewaren', uitg. Kok, Kampen 1982.

Mr. P. Ingwersen (1956) is advocaat en procureur te Haarlem. Sedert 1980 is hij lid van de gemeenteraad van Zandvoort voor het CDA. Hij was lid van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland van 1979-1983, en is sinds 1983 lid van het Deputaatschap Kerkrecht/Kerkorde van deze kerken.

Pretentie of intentie

Het vraagstuk van kerk en politiek is momenteel weer hoogst actueel. De afgelopen jaren – althans zo heeft de schrijver dezès dat ervaren – hebben een verwijdering te zien gegeven tussen het spreken der kerk enerzijds en het politiek handelen van politici in het CDA anderzijds. Ik schrijf hier met nadruk 'politici in het CDA', zulks ter onderscheiding van het begrip 'christelijke politici', hetwelk een ruimer begrip vertegenwoordigt en ook buiten het CDA gevonden kan worden. Gelet op doel en inhoud van dit nummer van Christen Democratische Verkenningen meen ik deze verhandeling te moeten beperken tot de verhouding tussen de kerk(en) in Nederland en het CDA.

Christelijke politiek is geen onbedenkelijke zaak. De grote Zwitserse theoloog Karl Barth wilde het woord Christus zuiver houden. Christus en het woord christelijk zijn begrippen, die christenen wel tot navolging kunnen strekken, maar die nooit samenvallen met wat christenen feitelijk doen. Anders gezegd of zoals Buskes het formuleerde: Christenen zijn uit zichzelf niet zuiver maar het woord christelijk moet wel zuiver gehouden worden.

In het CDA is men zo verstandig geweest de pretentie van het 'christelijke' te lezen als een intentie. Christen-politici zijn niet onberispelijk, net zo min als kerkleiders dat zijn. Christen-zijn is een geweldige maar ook een moeilijke zaak. Geweldig als beleving, moeilijk als opdracht. Inspirerend en tegelijk beschamend. Immers, typerend voor christen-zijn is de oriëntatie op Jezus Christus, zijn persoon, woord en werk.

De intentie van het CDA is geformuleerd in het eerste artikel van het Program van Uitgangspunten: 'Het CDA aanvaardt het Bijbels getuigenis van Gods beloften, daden en geboden als van beslissende betekenis voor mens, maatschappij en overheid. Het CDA richt zich naar dat getuigenis met de *intentie* steeds te zoeken naar de betekenis van het Evangelie voor het politieke handelen'.

De intentie van christelijke politiek is een zaak van christelijke mensen. Maar ook is sprake van een zaak voor mensen. Niet alleen voor christelijke mensen maar voor alle mensen, zonder enig onderscheid.

De kerk is geen bedrijfster van praktische politiek. De kerk dient allereerst

kerk te zijn en te blijven en een voorafbeelding te zijn van en met name een verwijzing naar het Koninkrijk Gods. Ons grote dilemma anno 1984 is dat steeds meer christenen erkennen dat het Evangelie wel degelijk een politiek geladen verhaal is en dat de kerk terecht claimt te mogen en te kunnen spreken met politieke consequenties. We kunnen er toch ook niet meer onderuit. Over dienst, gerechtigheid, menswaardige samenleving, onderdrukking, racisme, kernwapens, mensenrechten etc. kan de kerk toch niet zwijgen. Maar de kerk spreekt niet rechtstreeks zoals het CDA dat doet, doch heeft een groot politiek middel: het getuigen van de Geest van Jezus Christus in deze wereld, hier en nu. Het CDA zal – als het goed is – met het bovenstaande geen moeite hebben. Het CDA claimt niet de kerk te zijn, zo min de kerk claimt het CDA te zijn.

Toch – ik merkte dit reeds op – bestaat er spanning tussen de kerkelijke organen enerzijds en verantwoordelijken uit het christelijke organisatieleven, met name het CDA, anderzijds. De kerk loopt – zo voelt men dat – de politiek voor de voeten en dat is lastig. Het is voor het CDA ook geen pretje als kerkelijke organen standpunten innemen die politiek bezien voor het CDA zo ongeveer een nachtmerrie betekenen.

Door de kerk zijn de laatste jaren diverse ondubbelzinnige uitspraken gedaan. Ik noem de uitspraken over Zuid-Afrika, Derde Wereld, kernbewapening en homofilie (geref).

De kerk wil kiezen. Wil aan christenen en niet-christenen duidelijk maken waar zij staat. Dat is haar opdracht, het zoeken naar Zijn Koninkrijk en Zijn gerechtigheid.

Ik wil hier niet nader ingaan op de vraag of de diverse kerken wel tot de betreffende uitspraken konden komen. Het betreft hier een vraag van materiële competentie waarover veel te doen is. In het

kader van dit onderwerp constateer ik slechts dat de kerken tot bepaalde – veelal ethische – uitspraken zijn gekomen en dat het CDA zich dikwijls heeft gehaast zich van deze uitspraken te distantieren c.q. zich niet al te veel van deze uitspraken aan te trekken. Dit leidt tot spanning en teleurstelling.

Ik ga terug tot de intentie van het CDA: het richt zich naar het Bijbels getuigenis met de intentie steeds te zoeken naar de betekenis van het Evangelie voor het politieke handelen.

Wordt dit laatste nu wel echt door alle CDA-politici gedaan? Wil men echt zoeken naar de betekenis van het Evangelie? Wil men wel echt kiezen? Wil men luisteren naar de stem van de kerken? In de praktijk werd intentie vaak pretentie: niet de pretentie van het christelijk handelen, maar de pretentie van het beter weten. De kerk mag veel zeggen, maar ze moet zich niet bemoeien met zaken waar ze geen verstand van heeft. Daarnaast zou de kerk wat meer aan haar eigen leden moeten denken en zou zij in ieder geval geen begrip hebben voor de noodzaak van het zoeken naar compromissen in de politiek.

De kritiek vanuit het CDA op de kerken acht ik kritiek uit *verlegenheid*. Voor het CDA zijn de kerken geen willekeurige derden. Er voorlopig nog maar van uitgaand dat alle CDA-politici kerkelijk-meelevend zijn, moeten de uitspraken van de kerken als uitspraken van geestverwante broeders en zusters bezien worden. Dat klemt en klemt te meer als over en weer onbegrip en onverschilligheid jegens elkander de overhand krijgen.

De christelijke politiek en vooral het CDA zou zich intensiever en meer daadwerkelijk voor de kerk en haar uitspraken moeten interesseren en met name voor de redenen en argumenten die aan haar uitspraken ten grondslag liggen en

lagen. Zo'n interesse ligt in het verlengde van de intentie van christelijke politiek als door het CDA aanvaard: de intentie van het zoeken naar de betekenis van het Evangelie voor het politieke handelen. Daarbij dient men bereid te zijn de kerk te zien als de eerste getuige van de Geest van Jezus Christus. Dat betekent natuurlijk niet dat de kerk onfeilbaar is en politici moeten doen wat de kerk zegt. Het goede van ons staatkundig bestel is trouwens de eigen verantwoordelijkheid van iedere gekozen. Kerk en politiek zijn verschillende en gescheiden verantwoordelijkheden. Dat moet zo blijven! Ik zou willen pleiten voor open maar intensief overleg en discussie tussen CDA en kerken, voor over en weer respect en begrip, maar – ik ga uit van de

kerkelijke betrokkenheid bij de politiek – bovenal een oprechte betrokkenheid van CDA-politici bij de kerken en het gebeuren binnen de kerken. Politiek die aanspreekt is herkenbare politiek. En voor ons is herkenbare politiek evangelisch geïnspireerde politiek. Evangelische inspiratie kan men toch in de eerste plaats binnen de kerken vinden en kan verwacht worden bij hen die geleerd hebben het Evangelie te belijden. Vorm geven aan de intentie. Christenen in kerk en politiek zijn gehouden naar elkander om te zien en naar elkander te luisteren. Geldt voor ons allen immers niet deze eerste en laatste vraag bij het nemen van onze besluiten: Wat wil Christus dat ik doen zal?'.

Mevrouw G. Jongeneel-Slokker was werkzaam als onderwijzeres en geeft sinds 1978 godsdienstonderwijs op de openbare lagere school. In de Ned. Herv. Gemeente Driebergen-Rijsenburg is zij diaken, met als taken: zending, werelddiakonaat en missionair beraad namens de Raad van Kerken.

Gaat Abraham nog op reis?

Het verzoek iets te schrijven voor dit maandblad omtrent de spanning tussen geloven en politiek handelen vervulde me met verbazing. Niet zozeer vanwege de vraagstelling, als wel vanwege het feit dat deze vraag juist aan mij gesteld werd. Ik ben helemaal niet politiek meelevend, zoals dat heet, en weet er dus niets van.

Buiten het feit dat ik mijn stem uitbreng en zo hier en daar mijn oor te luisteren leg, vermag het politieke bestel mij niet bezig te houden. Toch heb ik een gevoel van onbehagen over het politieke reilen en zeilen, speciaal over dat van het CDA, want daarvan ben ik tenslotte lid. Ongenoegen voorna-

melijk met de *C*, zoals ik ook in mijn eigen leven met de *C* worstel. Hoe verhoudt zich ons getuigenis tot onze daden, en omgekeerd? Waar houdt het eigenbelang op, ook van een partij, en waar begint het belang van de ander? Is het mogelijk dat eigenbelang tevens het belang van de ander dient? Wiens haan moet of mag koning kraaien, wie bezetten de eerste plaatsen, hoe staat het met de onderlinge naijver? Wat betreft de politiek heb ik daar, eerlijkheidshalve moet ik dat bekennen, soms geen vriendelijke gedachten over. Welke richtlijnen vinden we in de bijbel, welk getuigenis wordt door ons gehoord en gesproken, wat is het richtsnoer van ons handelen? Zo je al een richtlijn ontdekt, is jouw keus dan de juiste of zijn er meerdere mogelijkheden om een zaak tot oplossing te brengen, beiden gevoed vanuit het bijbels getuigenis? Ik denk in dit verband aan het levensgrote probleem van de kernbewapening met in het bijzonder op dit moment de plaatsing van kruisvluchtwapens. Kan hierover binnen een partij die zich christelijk noemt verschil van mening bestaan? Wie heeft er met de bijbel in de hand gelijk, ligt de waarheid in het midden, mag dat wel waarheid genoemd worden? Ik heb meer vragen in mijn doosje dan antwoorden. Het ligt voor de hand dat het CDA, waar zoveel vogels van diverse pluimage de partijvolière, een wat ruimer begrip dan kooi, bevolken, een vergaarbak is. Ik juich dat toe. Dat mensen vanuit verschillende kerken en tradities samen willen werken, spreekt me erg aan. Samen de hand aan de ploeg onder de vlag van artikel 1 van het Program van Uitgangspunten van het CDA, wat ik, met eigen onwetendheid als norm, voor u noteer: 'Het CDA aanvaardt het bijbels getuigenis van Gods beloften, daden en geboden als van beslissende betekenis voor mens, maatschappij en overheid. Het CDA richt zich naar dat getuigenis met de in-

tentie steeds te zoeken naar de betekenis van het evangelie voor het politiek handelen'. Mooie zinnen, maar ik voel me er zo weinig op aangesproken door de politici. Er worden zoveel woorden gebruikt en weinig concrete antwoorden gegeven. Als leek weet je niet wat er werkelijk bedoeld wordt. Het lijkt wel of er een achterdeurtje wordt opengehouden, waardoor men als politici de mogelijkheid van ontsnapping heeft. Zou de besturing van ons land vereenvoudigd kunnen worden? Ik generaliseer wellicht, de hand moet in eigen boezem gestoken. Allemaal goed en wel. Achter het eerste water dat de sluisdeuren passeert zit de meeste kracht. Ik stort mijn hart maar eens uit. Wat beweegt onze mensen in de voorhoede, wat betekenen bijbels getuigenis en geloof voor hen? Ik hoor er weinig over. Misschien luister ik niet goed of ben ik te veeleisend. Mijn politiek denkraampje is te klein, ik mis heldere duidelijke uiteenzettingen. Ingewikkelde zinnen en termen zijn aan mij niet besteed. Voor mijn gevoel gaat het op het kerkelijk erf beter. Voorlichting geven, naar de gemeente luisteren, beslissingen nemen, met elkaar in gesprek blijven. Hoewel ook hier gemakkelijk tussen grondvlak en top verwijdering kan ontstaan. Ik sta er midden in, het wordt anders beleefd. Mijn liefde voor de kerk gaat de liefde voor de politiek te boven. Hebben kerk en politiek wat met elkaar te maken? Hebben zij elkaar wat te zeggen? Het lijkt overeenkomst te vertonen met de verhouding school-kerk. Te laat bemerkten we dat er een grote verwijdering was ontstaan, hoewel we elkaar gelukkig weer enigszins in het oog krijgen. Volgens mij geldt dat ook voor de politiek, die zich christelijk durft noemen. Daar is niet weinig moed voor nodig. Met recht een waagstuk. Op die *C* moet je in de allereerste plaats aangesproken kunnen

worden als partij en als lid, hoe onbeholpen en stamelend het getuigenis ook zal klinken. Stamelend is misschien in deze tijd de enige manier waarop ons christen-zijn verwoord kan worden.

Reiken de kerken een vorm van toerusting aan, is er binnen het CDA een vorm van zelfkritiek, zodat nieuwe wegen worden gezocht en onderzocht teneinde ons maatschappelijk bestel en de gang in deze wereld een teken van leven in bijbelse zin te doen zijn? Wordt nog ergens Abraham herkenbaar, die de Stem hoort, de veilige beslotenheid verlaat en met vallen en opstaan met de belofte op reis gaat om vreemdeling en bijwooner te worden, zegen ontvangend om zegen te zijn? Kies het leven. Het staat te lezen in Deuteronomium 30. Het gebod is niet moeilijk, niet veraf, niet onbereikbaar in de hemel, niet aan de overkant van de zee. Het is zeer dichtbij. Het leven en de dood stel ik u voor, de zegen en de vloek, kies dan het leven, opdat ge leeft, gij en uw nageslacht. Er schijnt heel wat mogelijk als je dat zo leest! Dorothee Sölle schreef

er een boek over. Ik kan het u ter lezing aanbevelen, vooral als u denkt dat u het er niet mee eens bent. Hebben politici nog tijd om boeken te lezen of verdrinken ze in de vergaderingen en de stukken? Zijn profetische geluiden voorhouden aan de kerk? Ik hoop van niet. In ieder geval heeft deze ontboezeming mij doen besluiten de zomereditie van Christen Democratische Verkenningen voor het eerst van mijn leven van a tot z te lezen. De probleemstelling 'geloof en politiek' heeft in ons gezin een hernieuwde discussie op gang gebracht, dat is positief te waarderen.

Zonder politieke verantwoordelijkheid schijnt men concreter en radicaler te kunnen spreken. Jammer.

Zo zoek je een weg, je voortdurend bewegend in het spanningsveld van de leer en het leven, hoop en geloof, herkenning zoekend bij anderen en vragend hoe dat in het leven van alledag vertaald moet worden, hoe dat handen en voeten moet krijgen.

Mevrouw C.W.M. Jongma-Roelants (1940) is vormingswerkconsulente in de CDA-kamerkring Drenthe; voorheen was zij werkzaam op verschillende onderwijsterreinen.

De Geest die ons bindt

Op het moment dat ik dit schrijf, bereiden wij ons, kerkelijk gezien, voor op het pinksterfeest.

Er komen dan teksten bij je boven als: 'De Geest des Heren heeft een nieuw begin gemaakt'.

Zo'n tekst geeft je hoop voor de toekomst en inspireert je bij je werk. Deze geest, die ook over de apostelen kwam, over eenvoudige bange mensen, die niet naar buiten durfden treden. Deze geest hebben wij allen in het politieke werk hard nodig. In dat werk heerst voortdurend een spanning tussen idealen en haalbaarheid en juist daarom mag die geest niet ontbreken. Dan heeft, dacht ik, politiek bedrijven vanuit evangelische inspiratie zin.

Omdat in deze tijd de relatie geloof en politiek voor velen geen vanzelfsprekende is, wil ik iets zeggen over de tot standkoming van de relatie geloof en politiek in mijn eigen leven.

In mijn jeugd, wonend in een katholiek bolwerk in een overwegend protestantse provincie, hoorden geloof, maatschappelijk functioneren en politiek bezig zijn, bij elkaar: het leek een eenheid.

In de jaren zestig, wonend in een andere

omgeving, werkend bij het katholiek onderwijs in een tijd van kerkelijke en maatschappelijke vernieuwingen, traden er ook in mijzelf veranderingen op. Ik was blij met de nieuwe vrijheid, die we als gelovigen kregen. Die vrijheid hield ook in: zelf bewust wegen kiezen.

Dit zelf bezig zijn met het geloof, met het zoeken naar de juiste weg, was voor mij zowel een vreugde als een opgave. M'n geloof groeide. Het geloof, dat ik vroeger in een soort collectiviteit had beleeden, werd van veel persoonlijker aard. Het ging om *mijn* geloof, ik zou me daar voor moeten inzetten. Dat betekende o.a. zondags actief zijn in de kerk tijdens de viering, iets zeggen met mooie woorden. Maar hoe moest dat dan verder in de rest van de week, waar je soms tekort schoot in het tot stand brengen van relaties, waar je soms met lege handen leek te staan?

In die tijd leerde ik geloofskritisch denken over mezelf, over mijn kerk, over het omgaan met andere christenen en over mijn eigen functioneren in kerk en maatschappij.

Natuurlijk beïnvloedden deze vernieuwde inzichten ook mijn onderwijs-

werk. De godsdienstige scholing die ik o.a. gaf, werd meer godsdienstige vorming en later zelfs maatschappelijke vorming, waarbij de invloed van de politiek op ons aller dagelijks leven ook aan de orde kwam.

Het bezig zijn in kerk en maatschappij heeft tot gevolg gehad, dat mijn eigen geloof en vooral de consequenties die daaruit voortkwamen, mede bepalend waren voor mijn keuze.

Eén keuze in die zeventiger jaren was: bewust lid worden van een politieke partij. Dat de keuze daarbij viel op een partij die in de Geest van Christus wilde werken, was wel duidelijk. In de loop der tijd kwam ik daar in het vormingswerk terecht. Hier ontmoette ik jongeren, vrouwen en mannen die politiek bezig waren op allerlei niveaus. Hier ontdekte ik ook die altijd durende spanning tussen idealen, uitgangspunten en het werk in het veld. Nog sterker kwam en komt dat nog steeds tot uiting op bijeenkomsten waar ik met een groep van gedachten wissel over de relatie geloof en politiek. Dan merk je, dat de mondigheid van gelovigen ze ook duidelijk met meer vragen confronteert. Vragen, die ik ook mezelf vaak stel.

Binnen je eigen kerk, onder je eigen geloofsgenoten, zien velen de nauwe relatie tussen geloof en politiek niet meer zitten. Laat staan een politiek waarbij de bijbelse getuigenis een belangrijk uitgangspunt is, maar waar door vele compromissen het christelijk facet op de achtergrond lijkt te raken. Je mist daarom vaak de steun die je daar zou verwachten en soms lijkt het of je tegen de stroom inroeit. Maar mag ik die steun wel verwachten? Ik denk het wel. Naar mijn mening is de taak van de kerk tweeledig. De kerk heeft de taak haar gelovigen terug te brengen naar hun innerlijke waarden. Zij moet ze op het spoor zetten, zodat haar gelovigen zelf hun weg kunnen vinden. Daarvoor hebben deze

mensen, ik dus ook, een brok inspiratie nodig, hebben we de Geest nodig, waarover ik het in het begin had. Bovendien heeft de kerk de taak haar mensen te wijzen op de verantwoordelijkheid die zij hebben voor de schepping en voor het wegnemen van onrecht. Je zou dit een politieke verantwoordelijkheid kunnen noemen. Maar de kerk mag zich niet met de gedragingen van een politieke partij bemoeien, evenmin als zij zich mag bemoeien met de gedragingen van mensen binnen een huwelijk. Vingerwijzingen mag ze geven, maar niet bemoeien met de uitvoering van het program.

Maar als gelovige mensen zondags samen zitten in één kerk en dezelfde Geest hen samenbindt, waarom zien ze dan niet, dat men ook zich binnen het CDA laat inspireren door die Geest? Waarom lijkt de CDA-boodschap niet over te komen en verwijt men het CDA juit te weinig te handelen naar de boodschap van het Evangelie?

Volgens mij ligt dat niet aan het program of aan de inzet van de CDA-politici, maar aan de presentatie van besluiten naar buiten. Kortom, wij spreken in het CDA over het hebben van een perspectief, over een *christelijke opdracht*, maar de buitenstaander schijnt het niet te zien. Die krijgt soms de indruk of voor het CDA het terugdringen van het financieringstekort grotere prioriteit heeft en een goede politieke ordening op sociaal-economisch terrein *de oplossing* zal brengen.

Ik vind, dat christen-politici bij het herzien van de economische betrekkingen meer rekening moeten houden met de menselijke *verhoudingen* die om verbetering vragen. De christelijke boodschap en de maatschappelijke situatie van mensen kunnen niet los gekoppeld worden. Voor een christen zal toch de mens, ook in relatie met anderen, altijd centraal moeten staan. Daarbij zal men soms radicaal moeten zijn, risico's durven nemen,

maar het betekent ook voor je mening uit durven komen en compromissen durven sluiten waar dat nodig is.

Een opmerkelijk voorbeeld hiervan kom ik de laatste tijd op menige bijeenkomst tegen. Door de veranderde maatschappelijke situaties en inzichten is het al of niet zorgen van de overheid voor kinderopvang een heet hangijzer. Het lijkt een eenvoudig probleem met een, volgens socialisten en liberalen, eenvoudige oplossing. Maar dat ligt juist in een christelijke partij als het CDA iets anders. Er is wel de politieke wil om er iets aan te doen, maar waar leggen we de accenten: bij de zwakken, de alleenstaande ouders of gaan we mee met de maatschappelijke ontwikkelingen waarbij kinderopvang

ook functies vervult ten aanzien van emancipatie, werkverdeling e.d.? De meningen liggen dan ver uiteen. Wat doe je dan met je richtlijnen vanuit het Evangelie? Samen zul je dan naar oplossingen moeten zoeken voor je kwetsbare medemens. Vanuit een positief kritische houding zullen we dan binnen het CDA iets constructiefs kunnen opbouwen. Die mogelijk is er, dat vind je juist aan de basis. Men wil daar graag meedenken en richting geven aan ontwikkelingen die op ons afkomen, die te maken hebben met de toekomst van onze kinderen.

Er is daarom zeker een toekomst voor het CDA. Als we het Program van Uitgangspunten serieus nemen en in de Geest van Christus verder op weg gaan.

Mevrouw dr. M.A.M. Klompé (1912) was o.a. lid van de Tweede Kamer voor de KVP, minister van Maatschappelijk Werk, minister van CRM, en is sinds 1971 minister van Staat. Zij is o.m. voorzitter van de nationale commissie Justitia et Pax en vice-voorzitter van de Sectie Internationale Zaken van de Raad van Kerken in Nederland.

Kerk en politiek

Hier komen enige overpeinzingen over het thema Kerk en Politiek in de vorm van 'stellingen' van iemand, die beide kanten intensief heeft meegemaakt en nog meebeleeft.

Het volgende beperkt zich tot de Nederlandse situatie.

Eerste vraag: Waar hebben wij het over

als wij spreken over de KERK?

Voor mij is de KERK het-volk-Gods, een sacramentele geloofs- en liefdesgemeenschap. Natuurlijk heeft zo'n gemeenschap – wil zij in de wereld Gods plannen gestalte geven – een zekere structurering nodig. Daar komen dan kerkelijke organen en hun leiders te voorschijn: synoden – bisschoppenconferenties etc. en een

verzameling van kerkleiders hiervan in de Raad van Kerken.

Ik denk dat men in deze discussie meestal denkt aan de uitspraken van de *kerkleiders*. In veel gevallen zullen die zich doen informeren en bijlichten door hun *kerkleiden*, die dus ook behoren tot het volk Gods en die op bepaalde terreinen deskundig zijn.

Ik stel dit omdat men uit de politieke hoek dikwijls het verwijt hoort, dat 'de KERKEN' spreken over zaken waar zij geen verstand van hebben. Een enkele keer is dat juist, maar in overgrote meerderheid is het een groep van deskundigen uit het volk Gods geweest, die een stellingname heeft voorbereid. Dat geldt zeker ook voor de Raad van Kerken met zijn secties. En die deskundigen doen niet onder voor de deskundigen in de politiek.

Maar nu komt de *tweede vraag*: Mogen Kerken zich met politiek bezighouden? Mijn antwoord is: neen en ja.

Neen, als het gaat over partijpolitiek; daar moeten de Kerken buiten blijven. Dat deed de R.K. Kerk in het verleden niet en dat was niet goed. Als een Kerk zich uitsprekt voor een bepaalde politieke partij, dan drukt dat meteen een stempel van afhankelijkheid van een Kerk op en daarmee daalt het gezag van de partij in onze parlementaire democratie. Bovendien moet men in de politiek dikwijls kiezen tussen het meerdere en het mindere kwaad en men maakt daarnaast ook fouten. Die moeilijke beslissingen worden dan de Kerk aangewreven en dat is dan weer nadelig voor de zielzorg. Ja, als de Kerk onrecht in de samenleving constateert, dan moet zij spreken. Zij moet dan staan aan de kant van de zwakken, van hen die geen stem hebben. Voorbeelden: slachtoffers van woningnood, vluchtelingen in onze samenleving, ex-gevangenen, werklozen, hongerende mensen in de derde wereld, sociaal-eco-

nomische gevolgen van een regeringspolitiek voor de onderlagen van onze eigen bevolking etc. etc. Ieder spreken over zaken in de samenleving heeft een politiek karakter, al spreekt men nog zo pastoraal. Noodzakelijk is wel, dat de Kerken er op toezien, dat zij niet te veel in technische concretisering vervallen, dat kunnen ze aan anderen overlaten.

Wanneer de Kerken echter zwijgen, gaat men staan aan de kant van de veroorzakers van het onrecht en dat is net zo goed een politieke stellingname.

De Kerk heeft dus als verkondiger van de blijde boodschap van het evangelie de plicht te spreken en ook de politici voor te houden welke eisen de ethiek stelt bij het zoeken naar oplossingen. De Kerk kan daarnaast richtlijnen aanreiken naar welk ideaal men moet toewerken.

Politici zullen serieus aandacht moeten schenken aan hetgeen de Kerken zeggen en daarmee rekening houden in hun afwegingsproces. Het is mijn indruk, dat in het algemeen gesproken – onder invloed van een secularisatieproces – veel politici nauwelijks geïnteresseerd zijn in de stem van de Kerk. De politici behouden echter hun eigen verantwoordelijkheid. Zij brengen dikwijls nog overwegingen binnen, die voor de Kerken niet relevant zijn, wél voor de besluitvorming in de politiek.

Hoe de politici wegen en hun geweten laten spreken, hangt af van vele zaken: van karakter, traditie, vorming, invloed van het eigen milieu etc. Twee christenen, beiden vanuit evangelische inspiratie handelend, kunnen tot zeer verschillende conclusies komen. Het evangelie is geen blauwdruk van concrete politieke programma's.

Politici mogen zeker aan de Kerk vragen stellen over hun problemen en om een gemotiveerde stellingname verzoeken. Voorbeelden zijn: abortus – euthanasie – kruisvluchtraketten etc. Maar in politicus hebben zij met hun geweten de laatste

verantwoordelijkheid. In een parlementaire democratie moet de politicus dan ook verantwoording afleggen over zijn/haar houding.

Een korte persoonlijke episode:

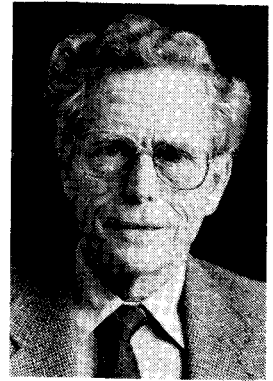
In november 1970 opende ik als minister van CRM in Zierikzee een campagne van de gezamenlijke Kerken om de bevolking van het Deltagebied te helpen de grote maatschappelijke veranderingen in hun gebied creatief te verwerken.

Reeds eerder was ik tot de conclusie gekomen, dat ik met mijn beleid vastliep op de materialistische consumptiementaliteit van ons volk. Als minister kun je daaraan maar zeer indirect iets doen en dan nog heel weinig.

Toen ben ik uit mijn speech gesprongen en heb in een *cri de coeur* de Kerken het verwijt gemaakt, dat ik hun woord niet hoorde om hun leden duidelijk te maken, dat deze houding niets met het evangelie te maken had. Ik stak als minister mijn

nek uit en mocht dat eigenlijk niet doen. Maar ik deed het bewust en *op dat moment* werd mij dat niet in dank afgenomen. Maar toch enige jaren daarna kwamen er uit de Kerken – na hun conferentie van '74 – activiteiten over een nieuwe levensstijl.

Tot slot dit: Alle Kerken – velen via de Wereldraad van Kerken en de R.K. Kerk via het Tweede Vaticaans Concilie – hebben in de afgelopen decennia een ontwikkeling doorgemaakt waardoor het sleutelen aan de samenleving om gestalte te geven aan gerechtigheid en vrede als een dwingende consequentie werd gezien van het persoonlijke sacramentele en gebedsleven. Dat is verheugend. Om het evenwicht te vinden tussen deze twee tendenzen – wel eens met verticaal en horizontaal aangeduid – worstelt men in alle Kerken, de leiders en de leden. Dat proces zullen wij met gebed en met veel wijsheid moeten begeleiden.

Drs. A.J. van der Meer (1926) trad in 1959 in dienst bij het Verbond van Protestants Christelijke Werkgevers; sinds de fusie met de Algemeen Katholieke Werkgevers Vereniging is hij werkzaam (vanaf 1972 als algemeen secretaris) bij het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond.

Spanning tussen kerkelijke organen enerzijds en verantwoordelijken uit het christelijke organisatieleven anderzijds

Als algemeen secretaris van het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (NCW) word ik gerekend tot de 'verantwoordelijken uit het christelijk organisatieleven', die door de redactie zijn uitgenodigd openhartig te zeggen wat hun verheugt en grieft in de relatie met de kerken.

Het antwoord dat hier volgt draagt uiteraard een persoonlijk karakter, maar zal, naar ik mag verwachten, voldoende elementen bevatten die bij de christelijke werkgevers in meer algemene zin leven. Het moment van bezinning dat de redactie mij – terecht – voorschrijft voor ik tot schrijven overga, brengt mij tot de overtuiging dat deze spanning in de relatie zich vooral doet voelen in gevoerde gesprekken. Natuurlijk kan ook een bisschoppelijke vastenbrief, of een schrijven van de Gereformeerde synode over kernraketten deze spanning inhouden; maar blijvender indruk maken de persoonlijke

gesprekken.

Kortom, de kerk bestaat uit mensen wier persoonlijke invloed vaak groter is dan collectief geproduceerde brieven, nota's en rapporten.

Uit het moment van bezinning komt ook te voorschijn, dat ik er op deze wijze niet om heen kan namen te noemen. Dat moet dan maar, ik vertel trouwens ook niet alles.

De kerk

Heel recent heeft Aartsbisschop Simonis een referaat gehouden voor een zestigtal ondernemers, katholieke en protestantse leden van het NCW, over de kerk. Een doorwrocht verhaal, dat de aanwezigen sterk opwindt, een zeldzame combinatie. Mij treft de uitspraak van de aartsbisschop: 'de kerk was er eerst, daarna de schrift'. Het werpt voor mij als protestant een nieuw licht op de katholieke opvatting over schrift en traditie.

Dan de confrontatie kerk – bedrijfsleven. De laatste jaren gelukkig weer een toenemend contact tussen kerkelijke instanties en het NCW. Gesprekken bijv. met voorzitter en secretaris van de Sectie Sociale Vragen van de Raad van Kerken.

Prof. Harry de Lange: de kerk moet zich bewust éénzijdig opstellen; ze moet de kant van de zwakken kiezen. Wie zijn dan de zwakken? Werklozen, WAO'ers; de vakbeweging. Ondernemers horen in dat rijtje kennelijk niet thuis. Ook niet als de onderneming die men leidt moet inkrimpen, mensen moet ontslaan of zelf bij faillissement of fusies tussen wal en schip valt? Horen ondernemers eigenlijk nog wel bij de kerk?

Deze eenzijdige opstelling maakt het mogelijk dat de Raad van Kerken 'duidelijke' boodschappen aan politici zendt. Zo wordt in een brief aan de Minister-President over de sociale zekerheid vermeld dat een openhartig gesprek met de christelijke werkgevers is gevoerd, maar de boodschap is een eenzijdige verklaring van solidariteit met de vakbeweging. Ondanks dat is er de overtuiging dat de gesprekken gehouden moeten worden en nut hebben. De realiteit van de ondernemers mag niet los gemaakt worden van de normering door het Evangelie. We komen toch dicht bij elkaar.

Daartoe draagt zeker bij ds. Pieter Meyer, predikant in algemene dienst bij de Gereformeerde Kerken voor Kerk en Bedrijfsleven. Meer werk dan één mens aan kan op dat grote arbeidsveld; af en toe knarsetandend vanwege de hardheid des harten, maar hun de spiegel voorhoudend toch begrijpend knikken; ondernemers zijn ook mensen.

Tezamen soms optredend met Frans Sampers. Hoofdaalmoezener sociale werken in Limburg, in beide personen de katholieke en protestantse geestelijkheid treffend typerend: samen op de ledenvergadering van het NCW, dankzij de fusie van een Katholieke en Protestants-Chris-

telijke Werkgeversorganisatie. Die fusie is in 1970 zonder problemen verlopen – een voorbeeld voor het CDA.

Thieves

Moelijker lag het op internationaal terrein. Daar bestond een internationale katholieke werkgeversorganisatie, Uniapac; opgericht in 1933 door enkele Nederlanders, Belgische en Franse katholieke ondernemers (thans met afdelingen in alle continenten). Uniapac kende een aantal geestelijke (uiteraard katholieke) adviseurs. In de 70-er jaren werd Uniapac een oecumenische organisatie. Toen moesten ook protestantse geestelijke adviseurs worden aangetrokken. Daartoe was echter toestemming van het Vaticaan nodig.

Dat ging niet zomaar; enkele jaren achtereen ging op gezette tijden een Uniapac-delegatie naar Rome. Hoe wijs bleek het om aan het hoofd van de delegatie Philippe de Weck te plaatsen, President van de machtige Schweizerische Bank Gesellschaft. Honni soit qui mal y pense. Het kwam dan ook voor elkaar. Zij het dat de eerste adviseur van de nieuwe kleur een Anglicaanse bisschop was, n.l. Michael Mann, Dean of Windsor. Een voortreffelijk man die de Engelse humor ook op geestelijk niveau beoefende. Een internationale conferentie op Windsor Castle in okt. 1978 over The Social Responsibility of the Business Executive. Bisschop Mann zei aan het eind van de besprekingen dat een goede conferentie was geweest. Helaas had de mist een aantal deelnemers van het continent belet de conferentie bij te wonen. En met zijn vinger naar boven wijzend: 'But I shall have a word with Him'.

Deze conferentie van theologen, sociologen en ondernemers kende een indrukwekkende bijdrage van Jan Kerkhofs s.j., hoogleraar in Leuven, over het oprichten van: 'laboratories of hope', ook in ondernemingen, later gepubliceerd onder de

titel: 'Progress and Hope'.

Onthutsend was een andere ervaring in Uniapac-verband. In een gezamenlijke kerkdienst tijdens een congres in Zürich, hield dr. Philip Potter, secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken, een preek over Joh. 10: De goede herder en de huurlingen. Donderend voegde hij de onthutste ondernemers toe: 'You, you are the thieves and murderers'.

Hierin weerspiegelt zich de nog steeds voortdurende agressieve houding van de Wereldraad van Kerken tegen het westerse bedrijfsleven en met name de multinationals. Ondanks gesprekken die om het jaar in Zwitserland worden gehouden over wederzijdse verantwoordelijkheden.

Verlegenheid

Terug naar ons land, maar van een vergelijkbare problematiek.

Zuid-Afrika, de apartheid en het bedrijfsleven: 6 juni 1983, een hoorzitting van de Tweede Kamer. Tussen vele andere voert ook een delegatie van de Raad van Kerken het woord. Ik hoor het aan: de voorzitters van de Gereformeerde en Nederlands Hervormde Synode laten het over aan ds. Albert van den Heuvel.

Tijdens zijn toespraak gaan mijn herinneringen terug naar gesprekken die wij voerden in Zuid-Afrika. Met Chief M.G. Buthelezi, leider van de Zoeloes die zei: deze regering handelt on-christelijk, maar voor de belangen van mijn volk moet ik met ze spreken en kan niet, zoals men in Europa doet: van verre staan te schreeuwen.

Met ds. Beyers Naudé en Douwes Dek-

ker, die zich inzet voor de ontwikkeling van de zwarte vakbeweging en vele anderen. Recent hier in Nederland met dr. Wiehahn, die, als voorzitter van een Staatscommissie met kennis van de wetgeving in West-Europa kwam met ingrijpende voorstellen voor de arbeidsverhoudingen in Zuid-Afrika.

Een worsteling om tot rechtvaardige verhoudingen te komen in moeilijke situaties. Geen spoor hiervan in de toespraak van Van den Heuvel: verontwaardiging over het apartheidsgregiem, demagogisch gebracht. Mij te zwart-wit: ik word rood van verlegenheid dat de beide voorzitters van de kerken, waar ik bij hoor, geen eigen inbreng hebben.

Het laatste bedrijf is een gesprek met prof. Rob van Kessel over de bovenkant en de onderkant van de samenleving en de rol van DISK* daarbij. De onderkant analyseert niet en mag vloeken over geleiden onrecht. Op weg naar een arbeiderspastoraat zoals in Frankrijk? Een opmerking van prof. Berkhof komt in mijn herinnering: 'Naast de sociale kant, moeten we ook over de economische aspecten praten. U bent daar verantwoordelijk voor als ondernemers en dan moeten we vanuit de kerk naar u luisteren, want het sociale staat niet los van het economische'.

Er valt nog veel te doen, hoop, teleurstelling en verwachting.

Ja, veel gesprekken zijn nog nodig met elkaar.

De kerk bestaat uit mensen, boeiende mensen. Wel kinderen van dezelfde God. Soms schijnen ze dat te vergeten.

*DISK (Dienst aan de industriële samenleving vanwege de kerken)

Mevrouw G. W. van Montfrans-Hartman is burgemeester van Veere. Zij is lid van de Provinciale Diakonale Commissie van de Ned. Herv. Kerk in Zeeland en bestuurslid van de Vereniging V.U.

Hoe goed kennen wij elkaar?

Christen-zijn is niet iets voor de zondag, voor in de kerk, iets van soms-wel, soms-niet. Je bent het, of je bent het niet. Als christen weet je dat dit leven op aarde gebroken is, dat het anders kan, en anders moet, en dat je daaraan werken kan. De kerk spreekt daarover, preekt daarover, werkt daaraan, – als kerk.

Velen van ons dragen mede verantwoordelijkheid in de kerk. De kerk blijft altijd hopen, altijd spreken over datgene wat God eigenlijk bedoeld heeft. Dat is haar opdracht.

In dit leven valt veel werk te doen. Als je christen bent doe je dat werk vanuit je overtuiging. Je kunt die naar mijn mening niet opzijzetten als je dat uitkomt. Bij alles wat je doet telt dat. Maar je moet, hoewel je de droom van het paradijs in je draagt, erkennen dat er goed en kwaad is in deze wereld.

Betrokkenheid bij wat er in de wereld leeft heeft alles te maken met je levensovertuiging, – met je christenzijn. Je kunt dat nooit afleggen – hoezeer de werkelijkheid je ook met beide benen op de grond plaatst, hoezeer die je ook in verwarring kan brengen.

De kerk herinnert haar mensen steeds

weer aan hun opdracht als christen. De kerk dient zich echter ook te realiseren dat haar mensen hun weg moeten vinden in deze gebroken wereld. Dat is niet altijd gemakkelijk. Het zou goed zijn als de kerk haar mensen niet alleen leert en aanspreekt, maar ook bemoedigen zou en stimuleren.

Soms vrees ik wel eens dat bepaalde kerkleden erg hard oordelen over eigen mensen die vanuit hun overtuiging oprecht en met alle inspanning verantwoordelijkheid dragen in de maatschappij. In de samenleving, in de politiek – blijkt de preek mooi, de werkelijkheid keihard en de keuze bepaald tot kiezen tussen minst kwade oplossingen. Dat maakt soms moedeloos. Dat is niet altijd 'de schuld' van die harde werkers maar heeft alles te maken met hoe de wereld (helaas) in elkaar zit.

Je mag van christenen in de maatschappij en in de politiek verwachten dat ze hun uitgangspunten keihard naar voren brengen, als het gaat over de zorg voor elkaar, de minima, de solidariteit van werkenden en niet-werkenden, de fundamentele gelijkheid en het recht op gelijke behandeling van alle mensen, de derde wereld,

het vechten voor vrede en vrijheid.
 Vanuit de kerk ontbreekt vaak de warme belangstelling voor de eigen mensen, die buiten de kerk, maar nog steeds vanuit hun levensovertuiging in allerlei verbanden elkaar ontmoeten en veel werk verrichten. Naar mijn mening moet je de kerk herkennen aan wat ze predikt en aan wat ze er zelf mee doet.

De kerk blijft in ieder geval de plaats waar alle mensen, christenen en niet-christenen elkaar kunnen ontmoeten en waar voor allen plaats is. Het is de kerk voor allen die te kort schieten, voor allen die dromen van het paradijs en voor alle mensen van goede wil!

*Als de kerk zoekt naar wat bindt
 als daar ruimte is voor iedereen
 als je doet wat je hart je ingeeft en je
 durft te geven
 leeft de kerk.*

*Een levend geheel, actief, meelevend, meewerkend,
 trekt mensen aan,
 bemoedigt en inspireert.*

Dat geldt voor de kerk, voor christelijke instellingen, voor de Christen-Democratie.

*Degenen die vanuit hun christelijke idealen
 hun werk doen binnen en buiten de kerk,
 in maatschappij en politiek,
 moeten elkaar opzoeken.*

Er is zoveel werk te doen. We zullen gekend worden aan wat we ervan gemaakt hebben en niet aan wat we zeggen. Het is oer-Hollands te zoeken naar verschillen, naar elkaars fouten. We moeten daar niet intrappen.

Er is genoeg gepraat. We moeten aan het werk – samen.

Hoop doet leven.

Mevrouw M.E.Ch.E. Nagel-Cornelissen (1935) is lid van het Dagelijks Bestuur van het CDA en voorzitter van de CDA-Statenvructie Gelderland; ook is zij lid van de redactie van Bestuursforum en van de redactieraad van CDActueel.

Evangelie in de praktijk

Geloven in God geeft zekerheid en geborgenheid aan de mens, naast vreugde, hoop en liefde. En wèl zo intens, dat wanneer hij de bereidheid aan de dag legt om die niet aantoonbare, maar zeer wezenlijke band tussen Schepper en scep-sel te beleven, het hele menselijke bestaan van dit geloven doortrokken zal zijn. Het privéleven, het gezinsleven, het sociale bestaan, het werk en dus ook het politiek-bestuurlijke handelen worden dan beleefd vanuit die levenshouding; soms heel bewust, veelal onbewust en als vanzelfsprekend. Van huis-uit, door opvoeding en traditie, dan wel door eigen volwassen keuze horen velen bij een Kerk. In zijn Kerk kan de mens zich veilig voelen en hopen op het blijven voortduren van dat gevoel. De verbondenheid met de Kerk kan stevig geworteld en heel sterk zijn, maar ook kunnen twijfels rijzen. De Kerk is een instituut, waarin door God gekozen mensen proberen de uitnodiging van het Evangelie in zijn wezenskenmerken aan haar leden door te geven. De mens die deze uitnodiging aanvaardt, heeft de taak de wezenlijke kenmerken van Jezus' Boodschap

voor zichzelf te vertalen en in praktijk te brengen.

Lid zijn van de Rooms-Katholieke Kerk betekent voor mij het hebben van een vast fundament, van een achtergrond en het horen bij velen, die gelijk geloven en denken als ik, gelijk gestemd zijn tevens. Elkaar herkennen geeft vreugde, elkaar helpen niet minder. Erg belangrijk vind ik de ruimte, welke vooral sinds Vaticanum II, in het wereldwijde instituut, dat de R.K. Kerk is, aan elkaar geboden en gelaten wordt om binnen de wezenlijke geloofswaarheden, als aan God verantwoordelijke mens, zèlf te zoeken naar harmonie tussen eigen gewetensvolle opvattingen en die van de totale kerkgemeenschap. Dit zoeken en tasten moet kunnen plaatsvinden in grote mate van verdraagzaamheid, met respect en begrip voor elkaar.

Voor mij is het lid zijn van mijn Kerk, het erbij willen horen en het vrijwillig deel willen uitmaken van die groep, een vreugdevolle en steeds herhaalde keuze. Aan die Kerk wil ik trouw blijven. Vanuit die Kerk, als instituut, verwacht ik

richtinggevende steun, raad en begeleiding om zelf, in het besef van eigen verantwoordelijkheid, goede keuzen te maken, besluiten te nemen en ook dienstbaar te zijn.

In mijn gedachten dient het Christen Democratisch Appèl zich ten opzichte van de kerken en dienen zijn leden zich in hun dagelijkse politieke handel en wandel, onverkort door eenzelfde houding, mentaliteit en stijl te kenmerken, zich daardoor van andere partijen te onderscheiden ook. Waar zijn Program van Uitgangspunten in artikel 2 uitspreekt wezenlijke betekenis te hechten aan de uitspraken van de Christelijke Kerken, dan behoort dat voor CDA-leden directe consequenties te hebben. En wel in die zin, dat, naast de in het rapport *Appèl en Weerklank* bepleite wijze van contact met de Kerken er ook tussen de CDA-leden zelf en hun Kerken een intense en levendige relatie dient te bestaan. De kerkgang beschouw ik in dit opzicht als een uiterst persoonlijke aangelegenheid en verantwoordelijkheid, waarover binnen de partij heel duidelijk van gedachten is gewisseld.

Waar het m.i. ècht om gaat dat is de voortdurende bereidheid om te luisteren naar en te trachten te achterhalen wat er leeft in die Kerk, waartoe je zo graag wilt behoren. Daarvoor zijn persoonlijke contacten met medeleden, voorgangers en andere gelovigen over actuele onderwerpen onmisbaar. Daarvoor is het noodzakelijk over eigen en zelfs over landsgrenzen heen te kijken, om te voorkomen dat het persoonlijk en CDA-gezichtsveld al te zeer begrensd zou kunnen worden.

Om de spanning tussen enerzijds eigen religieuze gevoelens of persoonlijke ethische normen en anderzijds de harde politieke werkelijkheid van alle dag aan te durven en aan te kunnen is, naar mijn

overtuiging, de eigen christelijke achtergrond hard nodig om als toetsing en oriëntering te kunnen dienen. Niets is voor de praktische politicus-bestuurder moeilijker om bij het nemen van concrete beleidsbeslissingen, bij voorbeeld in geval van situaties, waarbij mensen direct en rechtstreeks betrokken zijn (zoals bezuiniging in de welzijnszorg of op sociale uitkeringen) tot uitdrukking te brengen waaróm het CDA het standpunt inneemt, dat het huldigt. En dát dan bij alle turbulentie over bezuinigingsmaatregelen, zoals die vandaag de dag onontkoombaar zijn juist om voorzieningen ten behoeve van kansarme medemenssen, minderheden en zij die bescherming behoeven, overeind te houden. In de besloimmeringen van iedere dag dienen juist christendemocraten ervoor te waken niet puur pragmatisch te werk te gaan. Om dát te voorkomen, hebben wij elkaar, samen verantwoordelijk als we zijn, dringend nodig, evenzeer als de steun en de inspiratie van onze Kerken.

Uitspraken van de Paus over de massamedia, de brief van de bisschoppen met betrekking tot de media-nota en de opvatting van een predikant voor de NCRV-radio dat slechts de eigen geestverwante omroepen de laatste mogelijkheid bieden om het Evangelie op grote schaal onder de mensen te brengen, dienen bij CDA-politici bekend te zijn en door te dringen. Op mij maken dergelijke uitspraken althans de nodige indruk. Als de katholieke bisschoppen hun synode aan de waarde en de betekenis van het gezin wijden, dan overweeg ik of en in hoeverre ik mij in hun opvattingen kan vinden, en waarom dat dan, al dan niet, het geval is. Nog nuttiger en noodzakelijker acht ik het in zaken als deze, maar ook in die van leven en dood, mijn opvattingen te toetsen aan de resultaten van de discussies van geloofsgenoten in eigen land of elders in de wereld, om die dan in

voorkomende gevallen bij mijn besluitvorming te betrekken.

Ik pleit er daarom voor het te institutionaliseren karakter van de contacten vanuit het CDA met de Kerken (zoals voorgesteld in *Appèl en Weerklank*) nog aan te vullen met de voortdurende persoonlijke bereidheid van CDA-leden om kennis te nemen van uitspraken van Kerken, zonder die direct als dwingend of als eindoordeel te beschouwen. In eigen werk en leven hoort een dergelijke dimensie er voor de christen-politicus vooral gewoon bij, niet omdat 't zou moeten, maar omdat het zo vanzelfsprekend is en graag gedaan zou moeten worden.

Laatstbedoelde instelling zal voor de leden van het CDA overigens ook voorwaarde moeten zijn, om aan de eigen identiteit van de partij en aan haar uitgangspunten inhoud te geven, resp. haar bestaansrecht te bewijzen.

Het CDA is een open partij, toegankelijk voor allen, die zijn uitgangspunten onderschrijven en zich erin thuis voelen. Ook voor minder of niet kerkelijk gebonden kiezers blijkt de partij aantrekkelijk en dat is goed. Van ieder partijlid mag verwacht worden dat zij/hij de eigen talenten inzet om haar zinvol en in het belang van het land te laten voortbestaan. Wezenlijke voorwaarde hiervoor is m.i. echter dat de partij herkenbaar blijft aan een noodzakelijke diepgang welke bereikt wordt door inspiratie vanuit het Evangelie. Wie zouden het CDA daarbij beter kunnen helpen dan de Christelijke Kerken?

Blijkens de toelichting op het eerdergenoemde Program van Uitgangspunten, durft het CDA de pretentie te hebben het Evangelie als richtsnoer voor politiek handelen te nemen. Die pretentie vereist tegelijk een eigen, voor de hand liggende en duidelijke wijze van handelen. Uit de manier, waarop politiek bedreven wordt, waarop mensen met elkaar contact heb-

ben, waarop met macht wordt omgegaan, waarop het rentmeesterschap over Gods Schepping wordt uitgevoerd en solidariteit wordt beoefend, moet van de Evangelische inspiratie blijken. Het moet mogelijk zijn ook in persoonlijke verhoudingen iets van zo'n CDA-mentaliteit te laten blijken, zonder het effect ervan te overschatten. Immers, een CDA-fractie of -bestuur, dat in die geest werkt en handelt, zal zowel in- als extern respect afdwingen en een merkbare werfkracht uitoefenen!

In dit licht gezien, meen ik van onze kerkelijke leiders te mogen vragen, heel veel zorg te besteden aan de wijze, waarop ze onderlinge discussies, welke geen eenduidigheid van opvatting tot resultaat mogen opleveren, naar buiten presenteren. Het moet toch mogelijk zijn elkaar, vooraf, op respect- en begripvolle wijze helderheid te verschaffen in aangelegenheden, waarin de meningen uiteen lopen. Noblesse oblige! Als het in hun gelederen onverhoopt al niet lukt, ook bij gebrek aan eenstemmigheid in opvattingen, toch van gelijkgezindheid in het zoeken naar de waarheid te getuigen, bij wie of welke organisatie zou dat dan wèl het geval kunnen zijn? De bijna verlamme uitwerking van verschillende uitleg van gezamenlijke verklaringen achteraf, op de publieke opinie, mag niet worden onderschat. Een slecht voorbeeld kan ook wel eens tot slecht volgen leiden.....

Tenslotte, ik pleit voor een nauwe relatie tussen de Christelijke Kerken en het Christen Democratisch Appèl op bestuurlijk en persoonlijk niveau. Gescheiden verantwoordelijkheden, akkoord, maar het is onmiskenbaar dat we elkaar nodig hebben. Ik pleit daarbij voor verdraagzaamheid en het geven van de nodige ruimte aan elkaar; uiteraard binnen de wezenlijke en wederzijdse aanvaarde hoofdlijnen van het Evangelie. Ik acht de

persoonlijke verantwoordelijkheid een groot goed, maar acht een streven naar op individualisme gebaseerde standpunten uit den boze. Ook voor mondige christenen blijft de Leer van de Kerk binnen de wezenskenmerken van het Ge- loof, bestaan.

Ik roep tenslotte op tot luisteren, mee- spreken, meedenken en adviseren vanuit

zowel Kerk als partij. Bovenal echter hoop en vertrouwen ik erop, dat zowel kerkleiders als CDA-vertegenwoordi- gers, er naar buiten blijk van zullen we- ten te geven hoe dicht zij in stijl, mentali- teit en levenswijze wel bij elkaar staan en horen, en dat zij zich herkenbaar als christenen weten te gedragen.

Dr. A. Noordegraaf (1933) was van 1959 tot 1978 Ned. Hervormd predikant achtereenvolgens te Daarle, Oldebroek, Ede en Utrecht. Sinds 1 januari 1978 is hij als theoloog verbonden aan de Prot. Chr. Academie voor Hoger Beroepsonderwijs op g.g. 'De Vijverberg' te Ede.

Christelijke politiek . . . hoe bestaat het?!

'Wilt u vanuit uw plaats binnen de kerken een bijdrage schrijven over uw kijk op en verwachtingen van de politiek, met name een christelijke politieke partij?' Zo on- geveer luidt de vraag, die mij en anderen door de redactie is voorgelegd.

Ik weet niet, wat exact bedoeld is met die plaats binnen de kerken, maar ben zo vrij dit tweeledig op te vatten. Allereerst in de letterlijke betekenis van het woord. Ik ben predikant geweest van een viertal zeer gevarieerde hervormde (wijk)ge- meenten, waar ik telkens weer stuitte op vragen, die de relatie van kerk en samen- leving, kerk en politiek raken. De laatste zes jaar ben ik er door mijn werk aan een

sociale academie op een nieuwe manier mee geconfronteerd. Bij alle wijzigingen, die zich in deze 25 jaar hebben voorge- daan, tekent zich een lijn af, n.l. dat er niet alleen de laatste jaren, maar gedurig weer sprake was van spanningen tussen kerkelijke organen en politieke partijen. Nog levendig herinner ik me de discussies over het eerste kernwapenrapport, de pro- en contra betogen over de participa- tie van christenen aan christelijke organi- saties, de discussies rondom de veralgem- enisering in het maatschappelijk werk. Gaan we terug in de geschiedenis, dan denk ik dat we stuiten op een problema- tiek waar de kerk al eeuwen mee wor-

stelt. Met deze wat relativiserende opmerkingen bedoel ik niet het belang van de vraagstelling te ontkennen. Integendeel, ik verheug me er over dat de redactie dit zo aangelegen punt opnieuw ter sprake brengt. Zo kan er een dialoog op gang komen die voor kerken en politici van betekenis kan zijn.

Maar ik zou me kunnen indenken, dat in de vraagstelling ook gedacht is aan de theologische plaats, die men inneemt binnen de kerken. Er blijken nogal wat visies te leven op het kerkelijk erf en er worden zulke verschillende geluiden gehoord, dat ik me best kan voorstellen, dat politici wat geïrriteerd raken als ze kerkelijke organen zo parmantig en op hoge toon horen spreken over 'het spreken van de kerk'. De vele stemmen zouden ons op zijn minst tot de bescheiden en nuchtere vraag moeten brengen: 'Wie spreekt namens wie?'

Het voordeel van deze bijdrage is, dat ieder voor zich mag spreken. Wat mij zelf betreft: mijn verbondenheid met de in de drie Formulieren van Enigheid uitgedrukte belijdenis van de reformatorische kerken betekent, dat ik, zonder te zweren bij elke letter of alinea, inzake de taak van overheid en politici toch wil denken vanuit de noties die neergelegd zijn in artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Dat theocratische belijden bevat als verkondiging naar mijn mening iets onopgeefbaars. Het is geen christelijk program, dat mensen via een soort staatsdictatuur moeten verwezenlijken – a.u.b. niet; dat zou het bederf van het beste, en dus het slechtste zijn! – maar een belijdenis van het geloof, dat weet van een andere realiteit naast en boven de voorhandene. Ik schrijf dit artikeltje de dag na Hemelvaart. Hemelvaart en politiek hebben alles met elkaar te maken. Wie gelooft in een Here die gezegd heeft: 'Mij is gegeven alle macht in hemel en op aarde', die de aarde vasthoudt in de greep van zijn zegenende handen, en die

regeert niet met bruut geweld, maar in de verborgenheid door Woord en Geest, zal ook in het politieke leven om die belijdenis niet heen kunnen. In die zin is m.i. elk christen een theocraat, al mag u gerust van mij een ander woord kiezen, als de term voor u vanuit de historie belast is.

Een partij als het CDA die het bijbels getuigenis van Gods beloften, geboden en daden als van beslissende betekenis aanvaardt voor mens, maatschappij en overheid, zal evenmin om dat belijden van Christus' koningschap heen kunnen, al besef ik zeer wel dat daarmee nog weinig gezegd is inzake vormgeving en concretisering.

Maar duidelijkheid is op dit punt wel gewenst. Ik reken mijzelf tot hen die bij de totstandkoming van het CDA de noodzaak daarvan inzagen en zich, zij het wat getemperd, verheugden over deze bundeling van christelijke visies. Ik meen dat de situatie na enige jaren niet veranderd is. Maar vanuit deze solidariteit wil ik wel uitspreken dat de pluriformiteit binnen de gelederen van het CDA zo groot is, dat men nauwelijks kan spreken van een communis opinio inzake de invulling van deze uitgangspunten. Ik vind dat jammer en sta dan vaak met de mond vol tanden als mijn vrienden en geestverwanten op kerkelijk terrein, die zich politiek thuis voelen bij wat ik nu maar gemakshalve noem 'klein-rechts' of zich soms wat evangelisch-radicaler opstellen, mij zeggen: 'Zie je wel, dat CDA is niets anders dan een kleurloze middenpartij, een bijwagen van een liberale politieke groepering'. Zulke uitspraken zijn natuurlijk ongenueanceerd, maar is het niet de zwakte van het CDA, dat het deze beeldvorming toch oproept? Ik bespeur ook in het mij toegezonden begeleidend schrijven die onduidelijkheid. Enerzijds is er sprake van aanvaarding van het bijbels getuigenis, anderzijds valt het vage woord 'inspiratie-bron'.

Ik weet wel: u kunt de bal terugkaatsen en zeggen: Kijk eens naar je eigen kerk! Wat een pluriformiteit aan meningen! Als binnen één protestantse kerk allerlei zaken al zo verschillend geïnterpreteerd worden, hoeveel te meer dan in een politieke partij met zulke verschillende achtergronden. Dat is waar. Maar ik meen toch, dat voor de toekomst van de christelijke politiek in ons land, wil er nog niet meer versplintering optreden en wil ze een wezenlijke bijdrage leveren in onze pluriforme samenleving, duidelijkheid gewenst is. Het is ook van belang dat het CDA met de kerken in gesprek blijft, juist als het gaat om de invulling van de bijbelse principia. Laat men niet uitsluitend kijken naar synoden, bisschoppenconferenties, de Raad van Kerken, maar ook een verband als de Evangelische Alliantie in dit beraad betrekken.

Ik Wil graag het misverstand wegnemen, als zou in mijn visie de christelijke politiek toch aan de leiband van de kerk lopen en als zouden politici verkapt kerkewerk doen. Ik heb van Van Ruler geleerd dat binnen de horizon van het Koninkrijk van God kerk en staat onderscheiden moeten worden. Ieder heeft coram Deo een eigen taak en verantwoordelijkheid.

In het handelen van politici gaat het om de handhaving van de rechtsorde, het weren en tegengaan van de chaos en het opkomen voor wie onderligt. De macht en de middelen waarvan de overheid zich bedient, zijn van andere aard dan de geestelijke macht van de kerk.

Voor een christelijke politieke partij die zich wil richten naar het bijbels getuigenis, is het een aangelegen zaak in staatsrecht en politieke praxis het eigen recht van de overheid te erkennen en tot gelding te brengen. Tot het bijbels getuigenis behoort immers dat de overheid dienaars Gods is. Van een christelijke politieke partij mag verwacht worden,

dat zij er niet aan meewerkt de overheid te verlagen tot een speelbal van pressie- en belangengroepen, of tot een instrument dat de volkswil uitvoert. Het heeft mij daarom goed gedaan, bij alle vragen die men kan stellen of het zo gemooten en op onderdelen niet anders gekund had, dat het CDA bij de stakingen van vorig jaar november dit recht van de overheid krachtig verdedigd heeft en niet is bezweken voor de aandrang van pressie-groepen.

Hierboven sprak ik van getempered vreugde. Dat hangt nog met iets anders samen. Het zit 'm in de koppeling van de C van christelijk en de D van democratisch. Men zou de vraag kunnen stellen: Verdragen die twee elkaar nog anno 1984, nu de wind van de secularisatie krachtig waait en christenen in onze gemêleerde samenleving een minderheid vormen?

Betekent het uitgangspunt van Christus' heerschappij niet een radicale stellingname die op gespannen voet staat met de politieke werkelijkheid van compromis, overleg, zoeken naar varianten etc? Ik kom daarmee tot de vraag: Hoe vindt u dat christen-politici te werk moeten gaan? Mijn antwoord is dat de vaak bepleite evangelische radicaliteit in politiciens principieel en praktisch niet opgaat.

Om met het laatste te beginnen: de praktische situatie maakt, dat, wanneer politici zich niet de rol van een getuigenispartij laten opdringen, maar meedoen met het 'grondwerk' van wetgeving, ordening, praktisch regeren etc., zij er niet aan ontkomen vuile handen te maken. Christen-politici moeten in een pluriforme samenleving vaak meewerken aan regelingen die strijdig zijn met de radicaliteit van het gebod, met het leven als kinderen Gods, maar die in de gebroken werkelijkheid vaak onvermijdbaar zijn, en te meer als we er op letten wat het doel is van die regelingen: ordening van

de uitwendige rechtsorde. Naar mijn mening zouden christen-politici op dit punt mogen rekenen op de solidariteit van hun mede-kerkleden. Als we binnen de kerken dikwijls al met compromissen moeten leven, hoeveel te meer dan in een gemengde samenleving, of in internationale verbanden, waar je met allerlei voetangels en klemmen moet rekenen.

Niet alleen de praktijk wijst dit uit. Ik zou ook vanuit het bijbels getuigenis willen waarschuwen voor het evangelisch radicalisme waar zovelen vandaag de dag in de politiek mee bevlogen zijn. De God en Vader van Jezus Christus is immers lankmoedig over zijn wereld. Hij laat zijn zoon opgaan over bozen en goeden. Het zou wel eens bij uitstek christelijk kunnen zijn tolerant en geduldig te zijn, te zoeken naar een goed compromis dat erger kan voorkomen. Dat is vaak niet benijdenswaardig. En dat het gevaar bestaat van lafheid en conformisme besef ik best. Er blijft de grens van het gode meer gehoorzaam te moeten zijn dan de mensen.

Wel zal het zaak zijn dat christen-politici de motieven voor een compromis duidelijk maken juist naar de 'achterban' toe. Het politiek bedrijf maakt wel eens de indruk dat het niet zo zeer de gebrokenheid van de werkelijkheid of het verlangen om erger te voorkomen als wel politieke partijbelangen zijn die als drijvende krachten aansturen op een compromis. Mijn teleurstellingen rondom bepaalde beslissingen ten aanzien van politieke 'hete hangijzers' ligt niet zo zeer in het compromis-karakter van de oplossing, als wel in het feit dat het CDA er voor mijn gevoel wel eens weinig in slaagt duidelijk te maken, juist naar dat gedeelte van haar achterban dat opkomt voor eerbiediging van de wil van God in het volksleven, wat haar motiveert en drijft.

Er is het CDA vaak een midden-positie verweten. Men zegt dan: 'christen-politi-

ci moeten duidelijk zijn; die kunnen niet vandaag met socialisten en morgen met liberalen regeren'. Ook hier zou ik willen zeggen: Praktisch en principieel zal juist een christelijke politieke partij vaak een midden-positie innemen. Wie de geschiedenis van – laat ik zeggen – deze eeuw nagaat ontdekt hoe wisselend in ons land coalitie-formaties waren. Maar ik meen, dat ook het eigene van de christelijke politiek hier toe neigt.

Het is bij uitstek bijbels te denken in de polariteit 'Schepper-schepsel'. Dat betekent een zorgvuldig respecteren zowel van individuele belangen als van de gemeenschap, van overheidshandelen en particulier initiatief. Christelijk denken laat zich niet vangen in het dilemma: of het individu of de gemeenschap. In de politiek zullen christelijke politici vaak verzoenend te werk moeten gaan, bemiddelend tussen de extremen van rechts als van links, op hun hoede zowel voor de valkuil van het individualisme als het staatscollectivisme.

De neiging tot een middenpositie, tot overbrugging van tegenstellingen acht ik in een tijd van polarisatie van groot gewicht. Het is m.i. geen teken van zwakte, als wel voortvloeiend uit bezinning op fundamentele noties van het mensenleven voor het aangezicht van de Schepper. Maar alweer: Wordt dit ook altijd duidelijk naar de achterban toe?

Aandacht voor de D van democratisch mag ons niet doen vergeten dat het CDA een christelijke partij wil zijn. Juist een democratische samenleving is er bij gebaat als deze democratie gevuld wordt. Christelijk bezien kan een democratie niet zonder de geestelijke basis van het Evangelie. Daarom hoop ik dat christen-politici het zich tot hun taak blijven rekenen bijbelse uitgangspunten in het publieke leven ingang te doen vinden en zich niet laten intimideren door de 'intolerantie van de tolerantien'. Wij dienen

hiermee geen partij-belang, maar juist het welzijn van ons volksleven vanuit het geloof dat Gods inzettingen en rechten, geboden en beloften heilzaam zijn voor elk mens.

Verzoening van tegenstellingen, rekenen met wat mogelijk is en haalbaar in een gecompliceerde werkelijkheid, sluit een kritische houding en een stuk 'tegenspel' vanuit het eigen beginsel niet uit. Op dat punt mag het CDA voor mij best wat krachtiger spreken.

Ik wil dit illustreren aan één voorbeeld. Ik denk aan alles wat er gaande is rondom emancipatie-wetgeving, anti-discriminatiewet, verandering van rolpatronen etc. Ook hier besef ik best, dat in de ingewikkeldheid van onze samenleving het niet eenvoudig is voor een christen-politicus zijn visie door te vertalen in concrete stappen. Ook hier zullen we aan een compromis niet altijd ontkomen. Maar wel kan een christelijke partij, die uit wil gaan van een bijbelse visie op mens en samenleving, er niet om heen, haar neen uit te spreken tegen de tendens tot nivellering en individualisering en te-

gen de gelijkheidsdrift die er door onze samenleving waart. Mag juist van christen-politici niet verwacht worden dat zij duidelijk maken dat 'gelijkheid' en 'gelijkwaardigheid' twee zaken zijn? Laat het CDA bedacht zijn op de ideologische wortels die naar mijn overtuiging ten grondslag liggen aan allerlei emancipatievoorstellen. Een vrijheidsstreven dat alleen maar weet van de rechten van het ik en niet van de plichten, dat niet meer verstaat dat vrijheid dienst impliceert, moet wel leiden tot eenzaamheid in plaats van tot de verlangde broederschap. Daarmee is het welzijn van de samenleving niet gediend.

Tenslotte: Politici mogen van de kerken verwachten: kritische solidariteit en vooral ook haar voorbede. Zouden omgekeerd politici de verbondenheid met het hart van de christelijke gemeente, de eredienst niet hard nodig hebben, om zo van week tot week toegerust en bemoeidigd te worden voor hun taak in het bikkelharte bedrijf van de politieke realiteit?

Drs. R. van Rossum is hoogleraar godsdienstwetenschap en missiewetenschap aan de Hogeschool voor Theologie en Pastoraat te Heerlen.

Ik zie niets onchristelijks in een middenpositie als dat een dialogische positie is

U kwalificeert mij als iemand die een 'specifieke verantwoordelijkheid draagt binnen de kerken'.

Niet uit bescheidenheid, maar wel om het zeer betrekkelijke daarvan aan te duiden eerst het volgende. Ik ben kloosterling, lid van een kloostergemeenschap in het Limburgse Valkenburg en daar nu ook overste van. Vanuit dat klooster ben ik docent in de missiewetenschap aan de Hogeschool voor Theologie en Pastoraat in Heerlen; van deze faculteit ben ik ook jarenlang rector geweest. Vanuit instelling en vakstudie vooral betrokken bij het werk van de kerk in de derde wereld, met name in Latijns Amerika, beoordeel ik kerk en politiek vooral op de internationale ontwikkelingen.

Direct kerkelijke verantwoordelijkheid heb ik geen enkele. Als het er op aankomt functioneert missie, derde-wereldkerk uitermate marginaal binnen de top van de Nederlandse katholieke kerk. En rond het wetenschappelijk theologisch onderwijs waarbinnen ik functioneer be-

staat op zijn best verlegenheid binnen de kerkelijke hiërarchie en zeker regionaal complete afwijzing. Wil het wat fraai gezegd worden: ik behoor tot dat kerkelijke middenkader dat door de ontwikkelingen in de Nederlandse katholieke kerk sinds het midden van de zeventiger jaren buiten spel raakt.

De partij die ik meeblaas op het gebied van het buitenlandse missiewerk: de hulp aan de kerken, het delen in hun ervaringen, het verbreiden van hun kijk op onze wereld en onze kerk hier vindt structureel in de kerk hier nauwelijks gehoor. Dat ligt uiteraard anders voor allerlei bewegingen van katholieken: Pax Christi, IKV, Justitia et Pax, het georganiseerde missie- en zendingswezen. Gremia die de katholiciteit van de kerk beleven zonder er horig aan te zijn. Ik ben met name bezorgd om de logistieke verbindingen tussen deze voorhoedebewegingen en het midden van de kerk. Dat die verbindingen niet afgebroken worden, dat inspiratie en zorg over en weer gedeeld blijven.

Uit persoonlijke samenstelling en vanwege die zorg heb ik me nooit aangesloten bij basisbewegingen en getuigenispartijen. Hun opties liggen scherper. Ik vind hun bestaan noodzakelijk, probeer hun ervaringen te wegen. Onze betrokkenheid op het midden van de kerk blijft of wordt alleen vruchtbaar als dat getuigenis, als die basisbeweging gehoor blijft vinden. Maar nogmaals, ik hoor er niet bij. Een echt CDA-mannetje, zeggen de studenten weleens en ze bedoelen dat niet als compliment.

Het zal duidelijk zijn dat men in plaats van te denken aan specifieke verantwoordelijkheid binnen de kerk dichter bij de werkelijkheid komt door te stellen: ik hang er zo'n beetje bij en tussen. Met zo'n houding en positie kan de generatie theologen na mij niets meer.

Wat mij nu aanvankelijk het meest intrigerende in uw verzoek was de uitnodiging zelf: een CDA geïnteresseerd in de mening van mensen die tot het kerkelijk kader behoren. En in mijn geval tot een kerkelijke opleiding. Staat het water van de verlatenheid zo aan de lippen? Nog een kleine opflakking van het reformatorische part in de partij?

Van alle symposia die ik mee-organiseer op de faculteit, symposia over mensenrechten, vredespolitiek, ontwikkelingssamenwerking, Zuidelijk Afrika, Verenigd Europa, van al die symposia herinner ik me alleen maar uiterst vervelende ervaringen met het CDA. Moeilijk doen, een theologische faculteit blijkbaar niet belangrijk genoeg vinden om ze op een ietwat hoger niveau dan borrelpraat te willen kennen, angst om op een instituut te komen waar de plaatselijke bisschop weinig welwillende opvattingen over heeft, politici van de vijfde garnituur die ons dingen kwamen vertellen die een eerdere student sociale ethiek al leert, en vooral geen enkel teken van ook maar één zelf bedachte zin over 'de betekenis

van het Evangelie voor het politieke handelen'. Blijvende indruk: gebrek aan diepgang, gebrek aan durf, totale onkunde omtrent de ontwikkelingen in het theologisch denken, onvermogen een toekomstige kerkelijke braintrust een beetje te kunnen schatten en uitdagen. *Angst vooral*. Eén riante uitzondering: dr. Marga Klompé: niet bang, op de hoogte, een groot historisch gevoel, waardering voor rijpe en onrijpe idealen die nog vorm moeten krijgen en de hardheid van het leven nog moeten vinden.

Wat deed je? De partij waarop je meestal toch stemde voor verdere afgang bewaren en weten dat er toch wel een groot verschil is tussen het CDA als nationale partij en de provinciale, liberale katholieke afdeling hiervan in Limburg. Daarbij weet ik maar al te goed dat wij er als gesubsidieerde katholieke theologische hogeschool niet zouden zijn gekomen als christenen zich niet in een eigen, ook politiek, verband hadden georganiseerd. Ergens zijn we tot elkaar veroordeeld.

Dus die vraag naar het waarom van die interesse maar open gelaten, en zo toegekomen aan uw vragen: hoe vindt u dat christelijke politici te werk moeten gaan? Wat verwacht u persoonlijk van hen, en wat niet? Waarin bent u teleurgesteld, welke hoopvolle ontwikkelingen signaleert u? Op welke wijze en wanneer dienen kerken te worden aangesproken door christelijke politieke partijen?

U zult uit het voorgaande begrijpen dat ik eerder vanuit de internationale vraagstukken dan vanuit de nationale vragen naar de nationale politiek kijk. Door mijn werk ken ik van dichtbij samenlevingen van Oost en West, van Noord en Zuid. Door mijn contacten (kerkelijke mensen die met mensen werken) deel ik niet de negatieve kijk die zoveel Nederlanders, al of niet bijgelicht door een bepaalde ideologie, hebben op de Neder-

landse samenleving. Dat wil zeggen, als je echt samenwerkt met andere mensen uit andere culturen komen onze voors en tegens best pijnlijk naar boven. Maar je leert ook zuinig worden op de leefruimte die hier voor zoveel mensen is geschapen. Wat is er vanaf de eind vijftiger jaren niet aan levensvoorwaarden binnen het bereik van praktisch iedereen gekomen? Het zou een schromelijke overschatting van de politiek zijn om dit vooral aan de politiek toe te schrijven. De politiek had en heeft er sterk mee te maken. En wie dat zegt, zegt ook: de christen-democratische politiek had ermee te maken. Ooit komt er een tijd dat men onbevangerder dan nu de gescheiden inbreng van katholieken, gereformeerden en socialisten zal weten te waarderen en daarbinnen de opener, flexibeler en daarom kwetsbaarder positie van de katholieken.

Ik zie *niets onchristelijks in een middenpositie als dat een dialogische positie is*, als daarin echt kan worden samengebracht wat links en rechts aan goede dingen leven, als daarin – voor mijn part op tijdsafstand – toch openheid is voor wat in getuigenispartijen, die veel dichter bij de mensen staan, leeft. Uiteraard kan een christelijke politicus in een getuigenispartij zijn idealen 'zuiverder' kwijt dan in een partij die al zoveel decennia regeringsverantwoordelijkheid draagt. Geen punt dus; wel een punt is, dat ik in het CDA nauwelijks zie dat men zich althans mentaal losmaakt van de negatieve effecten op politicus en partij zelve van die verantwoordelijkheid: geen dialogische positie meer, maar bestuurderij, technocratie. Niets meer van 'katholieke onrust'. En wat van het geloof komt wordt tastbaar aangemerkt als moeilijk doen, als vervelend, als 'heb je die weer'. In alle geval, geloof wordt niet meer 'gedeeld'. Helaas is dat vooral de katholieke inbreng waaraan eerder al de R.K. Staatspartij en de KVP verkalkten.

Katholieke politiek wordt, ook vermoed als CDA-politiek, *een waarmede voor immobiliteit*, verhuuld door de doorgaans wat aangenamer omgangsvormen die wij aan de katholieke cultuur te danken hebben. Ik vind dat geloof moet 'werken', je in beweging zetten en houden, voor welk partijverband je ook kiest. Een christelijke partij moet daar des te alerter op zijn omdat bij intern gebrek aan concurrerende levensbeschouwingen het zout gemakkelijk zijn kracht verliest.

Ik zei dat als je samenlevingen elders in de wereld kent, hier veel is gerealiseerd waar je zuinig op moet zijn. Sinds een jaar of vijftien weet ik echter ook dat onze samenleving voor een stuk wordt betaald en mogelijk gemaakt doordat we de derde en vierde wereld voor ons laten werken. Voor die pijnlijke les ben je niet afhankelijk van marxistische lesboekjes, noch van westers masochisme of welke conspiratietheorie ook. Je hoeft haar zelfs niet van de bevrijdingstheologie te leren. De opkomst van de derde-wereldkerk, feitelijk van de wereldkerk, is bij alle neergang van de kerken hier, een fascinerend feit. Wij kunnen leven vanuit een wereldverband, vanuit een geleefd verband uit alle stammen en talen dat alles heeft van een zeer concrete christelijke wereldrevolutie. Die leeft in de Wereldraad van Kerken en in de Catholica. Wat leeft daar nu van bij christelijke politici in CDA-verband, wat voor vreugde, wat voor pijn. Ik zeg helemaal niet dat daar regelrecht politieke dictaten uit weglopen. Ik vraag me alleen af, waar zie ik daar ook iets van meewerken als het over het Internationaal Monetair Fonds gaat, Lomé-verdragen, wapenbeheersing, Zuidelijk Afrika, Indonesië, Polen, enz. Als het gaat over de verdere verloedering van de ontwikkelingshulp, enz. U kunt zeggen dat het CDA met al deze zaken worstelt. En daar hebt u optisch gelijk in, maar zet je ze op een rij dan valt de worsteling uiteindelijk altijd uit naar

onze kant, naar ons voordeel, naar het niet schaden van ons voordeel.

De oorzaak daarvan is dat ik vanuit het CDA weinig of geen pogingen zie juist over onze internationale positie *een aan-gehouden contact* op te bouwen met de grotendeels kerkelijk meelevende achterban. Die achterban kennen wij als pastores vrij behoorlijk. Ze is niet progressief, maar ook niet onbeweeglijk. Haar politieke denken is niet ontwikkeld, maar u vindt haar meer dan welke andere bevolkingsgroep ook zich nog verantwoordelijk voelen, zich inzetten voor allerlei sociale en culturele instellingen. Haar leven is nog niet: daar moet de staat, daar moeten de instanties voor zorgen, blijf af van mijn vrije tijd, van mijn privé.

Wat mij ten diepste in het CDA teleurstelt is ook hier weer haar immobiliteit: de mensen worden niet voorbereid op een toekomst waarin wij onze problemen niet meer kunnen exporteren naar de derde wereld, waarin onze problemen niet meer nationaal noch Atlantisch worden opgelost. Dat is immers geen verre toekomst. In de affaires van vandaag (wapenbeheersing, technologische achterstand, etnische minderheden) loopt die toekomst al op ons in.

Je kunt alleen maar teleurgesteld zijn als je ook nog ten opzichte van het CDA verwachtingen hebt. Die heb ik niet ten aanzien van de VVD, want die wil hier niet over nadenken en kan het ook niet gezien haar achterban. De sociaal-democratie alléén zal het ook niet lukken, want daar gaat het teveel van alles door en voor de staat. Je verwacht een dialogische positie niet enkel tussen deze twee politieke posities, maar ook en vooral naar de eigen achterban, maar dan deze aangesproken op de christelijkheid ervan. Op dat moeizame handwerk zijn ook de kerken aan te spreken, want op dit punt is best wat van de kerken te leren.

Met heel Europa verdwijnen wij de ko-

mende decennia uit het centrum van de economische, politieke, culturele en godsdienstige macht. Een proces dat al decennia in gang is gezet. Het slaat in allerlei tegengestelde reacties op ons neer: in de vorm van 'hebben en houden', in het projecteren van paradijzen elders, in de vorm van zelfvervreemding en zelfhandhaving. Allerlei vormen van rade-loosheid die extremismen gaan oproepen. Partijen, vakbonden, kerken: allen zitten met het probleem: hoe krijg je mensen in een verzorgingsstaat langer rond de problematiek bijeen, hoe blijven ze méédoen. Je beleeft deze opgaven immers niet bij enkel maar deelparticipatie of incidentele participatie.

Maar nog altijd bereiken de kerken 25% van hun mensen vrij frequent. Zo ergens nog van duurzame beïnvloeding over en weer sprake kan zijn dan is het juist in deze door buitenstaanders stelselmatig onderschatte kerkelijke achterban. Die partij, die christelijke politicus die hier *van binnenuit* deel van uitmaakt, zet wellicht langzamer stappen, maar hij stapt wel door en neemt veel mensen mee. Uiteindelijk zijn het de meest verwortelde mensen die uitdagingen langer als een dag en duurzame als een actiegroep aankunnen. Op het moment dat het beleven van het christelijk geloof er in het CDA ook niet meer toe doet geeft men ook nog dit historische kapitaal weg. Nu, dat houdt je nog even langer aan het regeren, maar ook dat verspeel je.

Waar u me aansprak op mijn kerkelijke positie heb ik ook niet hoger van de toren willen blazen dan mijn kwakkelige kerk toelaat. Maar rekening houdend met het eigen kerkelijk onvermogen, zie ik in de kerk signalen van hoop die ik binnen het CDA niet zie.

Ik ben globaal gebleven. Ik heb me bewust onthouden van die heel concrete dingen die je plukt uit het nieuws van de

dag: CDA weigert op puur formele gronden een delegatie WAO'ers te ontvangen; CDA verbiedt eigen kamerleden te spreken over uitbreiding van het aantal kerncentrales, heft dat verbod weer op; CDA vraagt van al zijn parlementsleden grootste terughoudendheid bij discussies over de plaatsing van de kernraketten, enz. Dit wil zeggen: elke dag wel een

zwaktebod, dat ook blijft als je door de kleur van je dagblad kunt heen kijken. Elke dag een zwaktebod dat angst verbergt en immobiliteit oproept. Dat die krantenberichten mij telkenmale teleurstellen in het CDA betekent overigens ook dat ik nog steeds verwachtingen heb van het CDA. Ze nemen wel af.

Mevrouw A. C. Schilthuis-Stokvis is secretaris van de sectie 'De Vrouw in Kerk en Samenleving' van de Raad van Kerken in Nederland; zij is redacteur van het oecumenisch blad VROUWenWOORD.

Christenen als pionier voor een nieuwe maatschappelijke positie van vrouwen

'De kerk zou pionier moeten zijn voor een nieuwe maatschappelijke positie van de vrouw.' Deze stelling staat te lezen in het boek 'Vrijheid, Gelijkheid, Zusterschap' van Elizabeth Moltmann-Wendel¹. Ze schreef dit in 1977.

De kerk is *niet* de pionier voor de nieuwe maatschappelijke positie van vrouwen. Nee, veeleer loopt de kerk achter bij ontwikkelingen in de samenleving, wanneer het aankomt op emancipatie en participatie van vrouwen.

Is het een kenmerk van christelijk denken of hoort het bij iedere godsdienst, dat ze vasthoudt aan bepaalde (rol)patronen en ordeningen en deze bewaakt en bewaart alsof ze van God gegeven zijn? Godsdienst bewaart een boodschap en levert die over, traditie vormend. Conservatisme en traditie zijn onvermijdelijke aspecten van de christelijke godsdienst en daarmee van de kerk.

Deze aspecten kunnen echter in conflict komen met bepaalde waarden en de

¹ Het boek 'Vrijheid Gelijkheid Zusterschap' van Elizabeth Moltmann-Wendel is uitgegeven bij Ten Have/Baarn.

daarmee verbonden eisen aan de gelovigen om deze waarden te leven. Liefde, mededogen en rechtvaardigheid eisen van een christen verantwoordelijkheid voor anderen en voor de gemeenschap. Dit vraagt weer om engagement en politiek handelen. Het vraagt soms om veranderingen en het doorbreken van traditionele patronen. De waarden, die ons in het evangelie worden aangereikt, moeten niet alleen bewaard en verkondigd worden, maar ze moeten gedaan worden, anders ontbreekt de geloofwaardigheid aan de doorgegeven woorden. Het behoort tot de opdracht van een christen om vorm te geven aan zijn/haar verantwoordelijkheid voor de wereld. Dit vraagt een voortdurende creativiteit en kritisch onderzoek van de bijbel, van onszelf en van de maatschappij.

De opdracht en verantwoordelijkheid van een christen zijn niet anders dan van enig ander mens: het gaat om het bouwen van een menselijke samenleving, humanisering van de samenleving. Christenen zullen hierbij de bijbel en evangelische waarden als leidraad nemen voor hun gedachten en beslissingen in het kader van die verantwoordelijkheid.

Is het overschatting van mensen, of hoogmoed, of is het een realistische hoop, dat we vooral van christenen verwachten, dat ze pionier zijn voor een menselijke samenleving? Pionier-zijn, voorop lopen, de eerste hindernissen nemen, de moed hebben om iets nieuws te realiseren en te leven... Veel christenen zijn pionier geweest en liepen voorop in de richting van meer menswaardigheid. Veel vrouwen behoorden tot die christenen.

Toch zijn de vormen van conservatisme en traditie-gebondenheid en belangen de verlammende belemmeringen voor kerken om werkelijk ook pionier te zijn voor de maatschappelijke positie van vrouwen.

Maar wat voor de kerk (te) moeilijk is of te langdurige denkprocessen vergt zal

voor de christelijke politiek toch veel beter mogelijk zijn?
Is de christen in de politiek pionier voor de nieuwe maatschappelijke positie van de vrouw?

Overal in de wereld zijn er al lange tijd processen aan de gang van emancipatie, mondig worden van mensen, die vroeger onder de bevoogding en beperkende regels leefden van autoriteiten en instituten. Niet alleen werden mensen ondergeschikt en tweederangs gemaakt, in bepaalde machtsstructuren, maar ze werden bestempeld en benoemd met de naam van een categorie. Daarmee werden ze aan een reeks stereotyperingen en verwachtingspatronen gebonden. Dit geldt heel in het bijzonder voor vrouwen. Sexisme en racisme en klassisme zijn de bekendste systemen, waarmee mensen naar de marge van de samenleving worden verwezen.

We leven in een tijd, waarin alle mogelijke mensen zich bewust worden van hun gemarginaliseerde en onderdrukte positie. Ze eisen het recht op om als volwaardig mens, als persoon deel te nemen aan de samenleving en daartoe de mogelijkheden te krijgen door ontwikkeling en medezeggenschap. Een mensvisie van gelijkwaardigheid, partnerschap, verantwoordelijkheid, zelfbewustzijn ligt hieraan ten grondslag. Niet meer één soort mensen weet en bepaalt wat goed is voor anderen en houdt die anderen op haar plaats: dit soort machtsdenken wordt door deze visie doorbroken.

Als christenen, op grond van hun geloof, zich inzetten voor humanisering van de samenleving, dan is het vanzelfsprekend, dat ze streven naar emancipatie van mensen en dat ze de ontwikkeling bevorderen, medezeggenschap steunen en participatie mogelijk maken en ruimte geven aan de specifieke bijdrage van mensen, opdat de stem, die God aan mensen gaf, kan klinken en gehoord wordt.

Zo zou het juist voor politiek die zich christelijk noemt, vanzelfsprekend moeten zijn, dat ze streeft naar emancipatie en participatie van vrouwen; dat ze er naar streeft, dat vrouwen, die zó lang achtergesteld en beperkt zijn, tot haar volle recht als persoon zullen komen. Dat betekent echter veel meer dan het nemen van maatregelen vóór vrouwen, het betekent samenwerken en samen denken, elkaar serieus nemen, luisteren, in partnerschap en gelijkwaardigheid verantwoordelijkheid delen. Het betekent: verandering van verhoudingen, het betekent: niet langer dominantie van mannen en hun opvattingen en denkwijzen. Het betekent: zich open stellen voor anderen en andere ideeën. Werkelijk een grote uitdaging om te doen wat we als christenen zeggen te geloven!

Het is echter ook in christelijke politiek nog niet vanzelfsprekend, dat men streeft naar emancipatie en participatie van vrouwen. Het lijkt alsof men, in christelijke kring meer dan daarbuiten, vrouwen niet anders kan zien dan als moeders van gezinnen. Men beperkt vrouwen tot die functie en wat vrouwen daarbuiten zeggen of doen, bestaat niet en wordt nog steeds weinig serieus genomen.

Het CDA zou zichzelf eens op dit punt moeten onderzoeken en toetsen. De redactie van dit nummer van Christen Democratische Verkenningen heeft ons gevraagd om onze verwachtingen uit te spreken. Nu, dat doe ik bij deze: ik verwacht van politiek, die het evangelie tot uitgangspunt neemt, dat ze zich inzet voor emancipatie en participatie van vrouwen. Het CDA heeft een unieke kans om dat op zinvolle wijze te doen: het CDA-Vrouwenberaad maakt zoveel studie en heeft zoveel bij te dragen. Maar wie het interview van Hervormd Nederland met mevrouw Ten Hagen-Pot, voorzitter van het CDA-Vrouwenberaad heeft gelezen, ziet dat deze partij deze

kans laat liggen. Dit interview bevat zoveel waardevolle analyses, visies en kritiek, dat ik zou wensen dat alle leden van het CDA dit lezen en dat het ernstig besproken gaat worden, wil deze partij met rede christelijk genoemd blijven worden. Want het is diep teleurstellend, dat christenen niet zelf uit het evangelie geleerd hebben om vrouwen als mensen te zien en dat ze hierin achteraan komen bij andere groeperingen in de samenleving.

Op grond van het evangelie is er alle reden om gelijkwaardigheid van vrouwen en haar persoonlijke en niet rolgebonden of stereotype gaven de ruimte te geven in de gemeenschap, zowel van samenleving als kerk. Jezus ging niet alleen op gelijkwaardige wijze om met vrouwen, maar Hij richtte haar op uit gekromde positie (Lucas 13), vrouwen zijn discipelen en eerste getuigen van Zijn opstanding, vrouwen gaven leiding in de eerste gemeente. In de hele bijbel zijn sterke en strijdbare vrouwen te vinden. Vrouwen worden niet beperkt tot thuiszittend moederschap en onbelangrijkheid. Het CDA heeft bijzondere kansen om pionier te zijn voor een nieuwe maatschappelijke positie van vrouwen, omdat haar Vrouwenberaad zich baseert op hetzelfde evangelie en tegelijk de problemen van vrouwen en van de samenleving bespreekt vanuit het oogpunt van vrouwen op een manier, die voor de samenleving en zeker voor het CDA belangrijk is. Christelijk geloof heeft te maken met menswording. Laten christenen dan noch in de politiek en de maatschappij, noch in de kerk, zich zo afwerend en angstvallig opstellen ten opzichte van emancipatie en participatie van vrouwen. Want emancipatie en participatie van vrouwen zijn niet in de eerste plaats kwesties van linksheid, maar vooral van rechtvaardigheid en menselijkheid en daarmee bij uitstek evangelisch.

Mr. F.H.M. van Spaendonck (1942) is juridisch secretaris van het R.K. Kerkgenootschap en secretaris van het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO). Hij schrijft deze bijdrage op persoonlijke titel.

'Zijn Kerken politiek echt belangrijk?'

De lezer, luisteraar of kijker naar politieke aangelegenheden van recente datum zal geneigd zijn deze vraag bevestigend te beantwoorden. Van alle zijden heeft men zich op kerkelijke standpunten, c.q. meningsverschillen beroepen om eigen gelijk in bijvoorbeeld de kruiswapendiscussie te bewijzen.

Bij aangelegenheden als abortus en euthanasie, die voor velen al een minder abstract karakter hebben, blijkt in politieke kringen eenzelfde verwijzing naar kerkelijke uitspraken al minder veelvuldig te worden. Als het handelt over zaken, waarbij de Kerken als organisaties zich melden en bijvoorbeeld juridisch en/of financieel bepaalde kwesties in de sfeer van politiek en/of overheid aan de orde stellen, lijkt men een politiek terra incognita te betreden, waar het wachtwoord 'scheiding Kerk-Staat' het stilzwijgen of gebrek aan geïnteresseerdheid zou moeten verklaren.

Deze glijdende schaal van politieke belangstelling, die stijgt naarmate de Kerken minder kerkelijk, doch meer politiek zich uitlaten of bewegen, vraagt naar

mijn persoonlijke mening om een bezinning, zowel in kerkelijke, als in politieke kring.

Indien de Kerken de eigen verantwoordelijkheid van christenen in de samenleving – dus ook in de politiek – hoog in het vaandel schrijven, moeten zij bij het frequent getuigend spreken over samenlevingsvraagstukken zich realiseren dat dit soms de indruk wekt van een modern 'mandement'. Dit roept temeer vragen op, waar in eigen huis christelijke deugden als naastenliefde, verdraagzaamheid en respect niet altijd even bloeiende vruchten dragen.

Ook al is men wellicht niet altijd even gelukkig met de inhoud en achtergronden van kerkelijk spreken, zeker zo opmerkelijk is de houding van overheid en politieke partijen.

Naarmate claims van kerkelijke zijde concreter worden en een uitwerking in wetgeving of soms ook financieel gewenst wordt, worden contacten moeizamer en begrip geringer. Schone frasen over 'terughoudendheid van de Staat' of 'gevaar van aantasting van vrijheid van gods-

dienst en Kerken' vormen de argumentatie van hen, die zich niet lijken te realiseren dat in een democratische rechtsstaat de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging een grondrecht is, dat in de samenleving beleefd moet kunnen worden. Slechts schetsmatig kan men zich afvragen wat de verklaring is dat in de Nederlandse verzorgingsstaat welhaast voor alle levensterreinen direct of in voorwaardenscheppende zin overheidsverantwoordelijkheid als vanzelfsprekend wordt aanvaard. Niet alleen onderwijs, gezondheidszorg en defensie, maar ook cultuur en zelfs bedrijfsleven en politieke partijen weten zich gekoesterd door overheidszorg en -steun. Alleen op het terrein van godsdienst en levensovertuiging lijkt de staat zich nog in de 19e eeuw te wanen, toen vele sectoren van charitas of maecenassen afhankelijk waren en de belastingdruk even laag als ruimtescheppend voor individuele keuzen was.

Een analyse van overheidsbeleid op gebieden als cultuur, media en sport leert dat de overheid zich in beginsel onthoudt van een oordeel of richtlijnen voor culturele ontwikkelingen of prestaties, van censuur of bemoeienis met spelregels. Terecht beperkt de overheid zich tot een voorwaardenscheppende verantwoordelijkheid. Indien en voor zover noodzakelijk uit zich deze verantwoordelijkheid in juridische en financiële voorzieningen. Ten aanzien van godsdienst en levensovertuiging, die niet alleen individueel door burgers beleefd wordt, maar ook collectief in de grootste maatschappelijke verbanden, die de kerkgenootschappen in Nederland zijn, worden andere maatstaven aangelegd. Men verwijst naar een historisch begrip als 'scheiding van Kerk en Staat' en meent dat 'Kerk en Staat over en weer onafhankelijk van elkaar moeten zijn' of 'Staat en Kerk als zelfstandige lichamen, met alle implicaties van dien, functioneren'. Voor zover daarmee bedoeld wordt dat de vrijheid van

godsdienst en levensovertuiging autonoom en eigen is aan individuen en collectiviteiten, wordt geen uitzondering gemaakt vergeleken met andere grondrechten.

Bedoelde kwalificaties beogen echter de overheidsonthouding in voorwaarden- of ruimtescheppende zin te rechtvaardigen, terwijl het evident is dat de kerkgenootschappen in al hun veelvormigheid, eigen aan het land van theologen, maar tevens met duizenden pastorale medewerkers en ruim vijfduizend kerkgebouwen evenzeer óók maatschappelijke organisaties zijn, die juist door velerlei wetgeving minder 'onafhankelijk' of 'zelfstandig' zijn dan de historische duiding scheiding Kerk-Staat suggereert.

Juist door de algemene maatschappelijke ontwikkeling is er geen sprake meer van gescheiden autonome organisaties, doch zijn Kerken deel van de samenleving geworden, die én individuele en collectieve vrijheid waarborgt én uit maatschappelijke verantwoordelijkheid en solidariteit rechten en plichten geeft.

Gevreesd moet worden dat de bevordering van collectieve plichtsbetrachting zich sneller heeft ontwikkeld dan de aandacht voor de inhoudelijke bronnen, die individuen en samenlevingsverbanden inspireren. Juist voor de grote maatschappelijke verbanden van hoofdzakelijk vrijwillige medewerkers, waarop de Kerken in belangrijke mate steunen, is vooral door externe oorzaken (verstedelijking, levensstandaard), maar ook door interne factoren (verdeeldheid, ontkerkelijking) een situatie ontstaan, die een beroep op de overheid kan rechtvaardigen.

Het is soms onbegrijpelijk dat een overheid of politieke partijen, die – overigens minder gemakkelijk of vanzelfsprekend als voorheen – een voorwaardenscheppende taak op velerlei terrein erkennen, blind lijken voor de groeiende problematiek van de omvangrijke kerkorganisaties, die door velerlei materiële zorgen

voor personeel en gebouwen inhoudelijke ontwikkelingen onvoldoende kunnen realiseren en daardoor tekort dreigen te schieten in hun primaire doelstellingen. Soms kan men zich persoonlijk niet onttrekken aan het gevoel dat de benadering van de kerkgenootschappen op grond van politieke en/of niet-kerkelijke voorkeuren en gedachten de grenzen van recht en objectiviteit overschrijdt. Het vervangen van het hoofdstuk 'Van

de godsdienst' in de oude Grondwet door artikel 6 van de nieuwe Grondwet, waardoor de vrijheid van godsdienst niet meer afzonderlijk, maar als een van de grondrechten is vastgelegd, benadrukt de gewijzigde positie van de Kerken in de samenleving. Ook daarom is het gewenst dat nieuwe uitgangspunten voor het overheidsbeleid in deze worden geformuleerd.

Mevrouw drs. T.L.E. Strop-von Meyenfeldt is werkzaam geweest bij S.O.H. (Stichting Oecumenische Hulp aan Kerken en Vluchtelingen) en I.C.C.O. (Interkerkelijke Coördinatie Commissie voor Ontwikkelingsprojecten). Thans is zij o.m. actief als voorzitter van de N.V.O.C. (Nederlandse Vereniging tot steun aan de Oecumenische Ontwikkelings-coöperatie) en lid van de werkgroep Kairos.

Kiezen voor elkaar!?

Hebt u wel eens een volwassen man zien huilen? Waarschijnlijk hoogst zelden. Wanneer het gebeurt, maakt dat veel indruk en vergeet je dat nooit meer. Een man, die huilt in het openbaar, temidden van velen, maak je nooit mee. Toch heb ik dat het afgelopen jaar twee keer beleefd. Twee keer gaven mannen op die manier uiting aan hun gevoelens van pure machteloosheid, wanhoop en uitzichtloosheid, vanwege de situatie waarin zij en de hunnen zich bevonden, zich bevinden. Beiden ken ik al jaren als mensen, die zich vanuit hun geloof inzetten voor hun kerk en hun medemensen. Beiden zijn Afrikanen op leidende plaatsen in de

kerken in dit continent. Kunnen wij hun tranen negeren?

Sinds het koloniale tijdperk hebben de kerken zich door missie en zending met de derde wereld verbonden geweten. Toch hebben wij pas na 1945 en vooral nadat de meeste koloniën zelfstandige staten waren geworden geleerd, dat de mensen in de derde wereld ook mensen zijn en niet een soort onder- of tweederangs mensen. Zij zijn misschien wat anders, maar niet minder (of beter) dan wij. Net als wij hebben zij hun eigen stem en praten vanuit hun eigen situatie, kennis en ervaring. De leden van de kerken in

de derde wereld zijn mensen, die vaak in hun dagelijks bestaan honger en armoede, onderdrukking en uitbuiting aan den lijve ervaren. Omdat de kerken dicht bij de mensen staan, vormen zij bij uitstek het kanaal om de ellende waarin deze mensen moeten leven te verwoorden. Vanuit de gemeenschappen aan de basis, de kerkelijke gemeenten, komen de verzoeken om hulp, om gerechtigheid, om solidariteit naar broeders en zusters in de kerkelijke gemeenschappen elders in de wereld. Zij spreken hun medechristenen aan op de boodschap van de Heer, die hen en ons verbindt. De mensen in de thuislanden van Zuid-Afrika, El Salvador, Cambodja enz. richten zich tot ons. In een forum van vele kerken in de wereld, zoals de Wereldraad van Kerken, worden wij geconfronteerd met de vragen van de christenen uit de derde wereld. 'Hoor naar ons, help ons', een steeds weerkerende bede tot God en tot ons die ons zijn dienaren weten. Kun je dan aan de zijlijn blijven staan toekijken? Kun je dan volstaan met afstandelijke analyses van het probleem? Of probeer je op jouw eigen kleine wijze steentjes aan te dragen tot oplossing van het probleem? Niemand heeft alle wijsheid in pacht. Maar leggen wij allemaal onze wijsheid bijeen, misschien vinden wij dan mogelijkheid om de tranen van onze Afrikaanse vrienden te drogen.

Na Vancouver (de Assemblee van de Wereldraad van Kerken) en de uitspraken van de synodes over de kernbewapening is door vooraanstaande CDA'ers bij herhaling gezegd, dat de kerken zich bemoeien met zaken waar zij geen verstand van hebben. Waarom zouden zij daar geen verstand van kunnen hebben? Een kerk is een gemeenschap van mensen, waarin de theologen wel een belangrijke plaats hebben, maar waarin leken de basis van het geheel vormen. Evenzo nemen politici een belangrijke plaats in in

het politieke bedrijf, maar wordt hun basis gevormd door de kiezers, zonder welke zij nergens zijn. De kiezers van het CDA zullen voor het overgrote deel ook lid van een kerk zijn. Kunnen zij zich als kiezer wel en als kerklid niet met de politiek bezig houden? Je kunt met elkaar verschillen van mening over de uitspraken, die gedaan zijn. Vanuit je eigen werk, kerk of politiek, kun je tot verschillende conclusies komen. Maar daarover praat je dan met elkaar en je verkettert elkaar niet bij voorbaat. De worsteling in Vancouver om met elkaar vanuit het geloof een antwoord te vinden op de op ons afkomende vragen kan en mag niet afgedaan worden met een 'schoenmaker, houd je bij je leest'. Ik moet bekennen, dat het mij pijn deed toen ik de CDA-reacties las.

Zolang de mensen uit de derde wereld niet zelf woordvoerders kunnen zijn naar hier – die afstand blijft – ligt er voor de kerken de verantwoordelijkheid om als hun woordvoerders op te treden. Vele christenen en kerkelijke organisaties zetten zich in om vanuit de eigen Nederlandse situatie een steen bij te dragen aan de bouw van een huis, waarin ieder in vrijheid, vrede, gerechtigheid en solidariteit kan leven. Zij hebben daarbij een geweldige ervaring opgedaan en deskundigheid opgebouwd. Het heeft mij telkens weer verbaasd, dat de politiek en met name ook het CDA zo weinig gebruik maakt van, ja profiteert van, de kennis, die in kerkelijk Nederland op het terrein van relaties met de derde wereld (evenals op dat van de vrede) bestaat. In Nederland hadden wij na 1945 een maatschappij opgebouwd, die een mengvorm was van de beide bestaande economische systemen, het kapitalisme en het socialisme. Naast een vrij ondernemerschap hadden wij een geweldige factor gerechtigheid en solidariteit in onze maatschappij ingebouwd in de vorm van

sociale voorzieningen, subsidies enz. Het CDA heeft bij de totstandkoming daarvan een belangrijke rol gespeeld. Nu de economie aanleiding tot zorg en voorzichtigheid geeft, zou het CDA zich sterk moeten maken voor de bestaande gerechtigheid en solidariteit, ook naar de derde wereld toe. Ook een dunnere koek kan gedeeld. De Herijkingsnota van minister Schoo, al bijgenaamd de Verrijkingsnota, is geen bijdrage tot een verbetering van de situatie in de derde wereld. Wij mogen niet terug naar een maatschappijvorm, waarin de verdiensten van de één ten koste gaan van de ander. Wij moeten strijden voor een maatschappij waarbij de elementen vrijheid, vrede, gerechtigheid en solidariteit de hoekstenen

voor het bouwwerk vormen. Hoe je een dergelijke maatschappij noemt, is niet zo belangrijk: kapitalisme met een menselijk gezicht, een derde weg tussen kapitalisme en socialisme, democratisch socialisme, keuze genoeg.

Door velen, ook door de kerken, is en wordt gedacht en gewerkt aan de opbouw van een maatschappij waarin de door mij genoemde elementen hoekstenen vormen. De vraag aan het CDA is of zij aan de bouw wil meewerken, ook in internationaal verband.

Kiezen wij alleen voor elkaar hier in Nederland, of kiezen wij ook voor hen, die aan de verkeerde kant van de streep staan, de mensen in de derde wereld?

Mevrouw drs. G.T. Willemsma studeerde politicologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zij is jeugdouderling in de Gereformeerde Kerk van 's-Gravenhage-West.

De roeping van de politiek

Zo'n vijftien jaar geleden pleitte de predikant in onze gemeente aan het einde van de eredienst in zijn voorbeden regelmatig voor de christelijke politiek. In het geval waar ik over spreek, was dat de Anti-Revolutionaire Partij. Hij deed dat ongestraft; niemand betwistte hem dat recht, velen beschouwden het zelfs als zijn rechtzinnige plicht. Onlangs had ik een heel andere ervaring. Toen bleek bij

een discussie in onze kerkeraad, dat de politieke voorkeuren van de leden van die raad liepen van EVP via PvdA, CDA en VVD naar RPF.

Toen ik de vraag van de redactie van Christen Democratische Verkenningen voorgelegd kreeg wat de kerken van de christelijke politiek verwachten, dacht ik aan deze voorvallen, nee, signalelementen van andere tijden terug. En ik wist

eigenlijk geen antwoord. De vanzelfsprekende betrokkenheid die er vanaf het begin van de confessionele partijformatie af bestond tussen het zijn van kerklid en aanhanger van een partij die zich richt naar bijbelse normen is niet zo vanzelfsprekend meer, misschien wel helemaal verdwenen.

De consequenties daarvan voor het CDA worden steeds duidelijker, kijk alleen maar naar de leden- en kiezersaantallen. Maar wat zijn de consequenties van deze ontwikkeling voor de kerk, voor de mens in die kerk? En wat is in dezen de roeping van de christen-democratische politiek?

Ontkoppeling

Het is duidelijk: als christenen met elkaar spreken over politieke vraagstukken hoef je niet meer te rekenen op één antwoord. Ieder heeft er zo zijn eigen gedachten over waar het met de wereld naar toe moet en vooral hoe dat moet.

De achtergrond van deze ontwikkeling is dat de mens in onze samenleving steeds meer geneigd is individueel, autonoom, zelfstandig te denken. De persoonlijke verantwoordelijkheid wordt meer en meer benadrukt. Vroeger werden zaken van politieke aard vooral door opvoeding en conventie bepaald. Nu is het denken zover ontwikkeld dat we de keuze zelf aankunnen. Je zou kunnen zeggen dat de politieke emancipatie van het kerkvolk een versnelling heeft ondergaan. Het werkkleed van de kleine luyden is verwisseld voor het maatpak van een zelfstandig denkend en beslissend wezen. Men acht zichzelf rijp voor een afweging en een oordeel over wat goed is.

Angst

Ongetwijfeld hebben we hier een paar grondoorzaken van de ontkoppeling kerklid - CDA-lid te pakken. Toch denk ik dat we er hier niet mee zijn. Er steekt meer achter. Buiten, maar vooral ook in de kerk wordt

tegenwoordig veel over de politiek gesproken. De kernwapendiscussie is daar maar één voorbeeld van. De felheid waarmee dit gebeurt is een uitdrukking van de betrokkenheid van de mensen bij de problematieken: een betrokkenheid die ingegeven is door onzekerheid, in veel gevallen zelfs angst voor de toekomst, misschien al voor vandaag. Onzekerheid over een wereld die razendsnel verandert, angst voor een wereld waarin het oog-om-oog, tand-om-tand-principe gereduceerd wordt tot een kille, zakelijke theorie van het afschrikkingsevenwicht, waaraan geen mens meer te pas hoeft te komen. Angst voor een wereld die een steeds grotere kans loopt op een totale vernietiging, of dit nu is door een atoom- of door een milicuramp.

En in die onzekerheid en angst is het steeds moeilijker om je lot toe te vertrouwen aan een ander, aan kerkleiders en politici: je lot is het veiligst in handen van jezelf. En met dat men zelf aan het roer van het eigen schip gaat staan, wordt het moeilijker om met elkaar in overleg te gaan over wat er te doen staat. Het gesprek stokt en we zeggen dan: de polarisatie verhevigt. Van het ene kamp naar het andere wordt geschreeuwd met leuzen die de werkelijkheid geweld aandoen, en die van de ander een karikatuur maken. Het goochelen met naar het schijnt rationele argumenten wordt een haast machinaal spel, en het begrip zoeken, de gezamenlijke bezinning op een weg uit deze 'heil'-loze spiraal komt steeds verderweg te liggen.

De heftigheid van de aanvallen gaat zelfs zó ver dat mensen op grond van politieke standpunten hun kerk de rug toekeren. Zij voelen zich in de steek gelaten of in de rug aangevallen door wie vroeger hun broeder en zuster heetten, en die nu in politieke aangelegenheden een ander standpunt innemen dan het hunne. Geloofsvragen en politieke antwoorden daarop lijken ontkoppeld te zijn. In het

geloof vinden de kerkmensen geen basis meer voor een gesprek over de inrichting van onze samenleving. En de christelijke politiek vindt geen weerklink meer bij alle gelovigen.

Pastoraal vraagstuk

Pastoraal gezien is er meer werk aan de winkel dan ooit te voren. Angst, je in de kou gelaten voelen legt de meest kwetsbare kanten van de mens bloot. Tegelijkertijd is het bieden van pastorale hulp ook moeilijker dan ooit te voren. Wantrouwen moet overwonnen worden, vertrouwen gewonnen, maar bovenal de gezamenlijke basis, uitgangspunten moeten hervonden worden.

Antwoord van de kerken

Vanuit hun verantwoordelijkheid hebben de kerken zich gedwongen gezien om te spreken. Te vaak immers heeft de kerk op cruciale momenten in de geschiedenis gezwegen. Een getuigenis geven – hoe riskant dit ook kan zijn – van Gods aanwezigheid in deze wereld, Zijn beloften omtrent de toekomst van deze aarde, het nieuwe Koninkrijk moet de verharde harten weer vervullen, ook de harten van christen-politici.

Roeping van de politiek

Wat verwacht je in zo'n situatie van politici, die zich openbaar met de christenheid verbonden hebben door een politiek naar bijbelse normen voor te staan? Hebben zij de kerkelijke discussies mee gevoerd en gevoed? Hebben ze iets laten zien van de spanning van de overheids-taak en deze overgedragen in de kerk? Hebben zij laten zien hoe zij hun idealen vertalen in een concrete politiek? Ik denk dat dit niet gebeurd is.

Je bent op dit punt geneigd even over te stappen op de discussie van de afgelopen maanden in Christen Democratische Verkenningen over het eigenlijke van de

overheidstaak. Heeft immers een deel van de spanningen zoals geschetst ook niet te maken met steeds onduidelijker verhoudingen en taakopvattingen van de verschillende levensverbanden? In de politiek is men er gelukkig al mee bezig. In de kerk ontbreekt het nog aan impulsen. Daarom: laat de ontwikkelingen aanleiding zijn om – vooral gezamenlijk – een bezinning te hebben over wat kerk en staat, school en bedrijf op christelijke grondslag scheidt en bindt, op een nieuwe inhoud van het oude – maar nog niet verouderde – begrip soevereiniteit in eigen kring.

Het gegeven dat de CDA-politiek de kerkmensen tot nu toe geen antwoord heeft kunnen geven op de vragen die hen bezighouden is echter nog niet zo'n probleem in de relatie tussen de kerkeraad en de politieke vergadering.

Gelukkig zijn de scheidslijnen – zij het met moeite – nog te onderscheiden, en is elk organisme zich nog bewust van zijn en de anders verantwoordelijkheid.

Wie er wél mee zit dat is het individuele kerklid. Hij wil zijn leven inrichten naar de ge- en verboden van de Schepper. De wereld om hem heen zou iets af moeten stralen van het komende Koninkrijk. Maar welke politieke keuze hij nu moet maken, wordt hem niet duidelijk gemaakt. *Hierin ligt de roeping van de christelijke politiek.*

Juist vanwege het Evangelie mogen immers christen-politici een baken zijn voor hen die niet meer weten welke kant het op moet met de wereld, een baken, dat het licht afstraalt van onze Heiland. Christenen mogen hoop houden, waar menselijkerwijs geen hoop meer is. Het Evangelie wijst wegen, die niet 'nu eenmaal' bewandeld moeten worden, maar wegen die ruimte laten voor Gods aanwezigheid en die daarom zo verrassend kunnen zijn. Het besef dat God de wereld geschapen heeft tot een woonoord voor

de mensen betekent een appèl op iedere christen om dat woonoord te bewaren en verder te bouwen, ongeacht de dreigingen, ondanks machten die de ontwikkelingen als van een wetmatige noodzakelijkheid, onontkoombaar schetsen; géén blinde oriëntatie op de Heilstaat, het Koninkrijk, maar handelen vanuit het besef dat het (gelukkig!) niet aan de mens is om het eindoordeel over deze wereld uit te spreken. Dát is de kracht die een christelijke politieke partij heeft en dat is het heil en de troost die ze kan verspreiden. De boodschap van het Evangelie geeft kleur aan de wijze van politiek handelen, politiek bedrijven en doet ze afsteken bij de 'alledaagse'. Maar vooral ook de in-

houd van de politiek zal de kerkleden aanspreken, wanneer ze duidelijk naar voren wordt gebracht. Wanneer de hoop, de troost, de spanning van de bijbelse boodschap doorklinkt in het beleid dan kan het kerklid zijn kerkeraad weer binnenstappen en het gesprek aangaan. Dan kan zelfs een CDA-politicus zich weer in een kerkeraad laten zien om zijn verhaal te vertellen, om zo mee een oplossing te zoeken voor de geloofsvragen waar velen mee zitten. Het CDA zal dan zijn terrein herwinnen in de kerken, en de kerken zullen bevolkt zijn door mensen die politiek zelfbewust kunnen kiezen voor een beleid, een wereld waar een glimp doorstraalt van de bijbelse gerechtigheid.

Drs. J. A. Zijlstra is lid van het partijbestuur van het CDA.

Indrukken, van vrees en hoop, van vandaag en gisteren

Ze gaan samen: verwachtingen en teleurstellingen, hoop en vrees, dat wat grieft en dat wat vreugde geeft. Dat hoort bij het leven, dat hoort in een partij. Alleen wie niet naar het betere op weg is, die laat de zaken zoals ze zijn. Dan blijft de ene mens voor de andere een wolf en anders wordt het niet.

Wat grieft je? Wat verheugt? Als je wat wilt aanwijzen, stuit je op moeilijkheden. Niet bij zaken die vreugde geven. Je kunt een positieve ontwikkeling signaleren en er dan namen bij noemen van hen, die daarin een bijdrage hebben gegeven, ook al weet je dat niet zeker, maar vermoed je dat alleen. De betrokkenen laten zich

dat zonder meer aanleunen. Bij negatieve zaken is dat zeer moeilijk. Er moge dan wel iets te constateren zijn, maar het aandeel van de individuele mensen daarin aan te geven vergt simpelweg bewijs. Ik kan niet die man in de fractie aanwijzen, die wel weer met de pers heeft gesproken, die wel de interne afspraken schendt. Ik weet toch dat er mensen in besturen zijn gekozen, die zich onverschillig voordeden, maar het niet waren of daarnaar handelden. Je kunt alleen maar raden naar ook andere motieven die volksvertegenwoordigers bijvoorbeeld hebben om uit de boot te stappen bij belangrijke beslissingen. Daarom is het gelukkig als allen de moed hebben oprecht te zijn en elkaar en gemaakte afspraken serieus nemen. Dat probleem grieft me niet zozeer, maar ik houd me daar wel vaak mee bezig.

Natuurlijk was het ook heel koud, winterig koud op het winkelcentrum waar de CDA-karavaan langskwam, maar was het nu de koude of was het mijn ongeloof in het effect van deze onpersoonlijke manier van partijpromotie: mensen aanspreken, op de markt. De reacties van sommigen spelen in die kou ook mee: soms volgestrekte afwijzing, van politiek in het algemeen, of van het CDA in het bijzonder. Het kan zijn dat het aan mij ligt, maar ik hoorde die mensen zeggen: 'Politiek? Vies!' (wegwerpgebaar). Onder dat 'vies' valt blijkbaar ook veinzen, net doen alsof, onoprechtheid. Het zijn begrippen die je hoort zeggen.

Misschien hoort het wel bij jongensdromen, subjectieve beelden van lang geleden, dat volksvertegenwoordigers en politici als vanzelf naar voren komen, gedragen door een hechte gemeenschap. De werkelijkheid is wat anders. Soms gewoon spelletjes, ontbreken van gemeenschap.

Zeg nooit wat je denkt: het houdt je af van allerlei mogelijkheden voor je per-

soonlijk. Ik wou dat het niet waar was. Ik zou willen dat ons CDA zich meer zorg zou geven, dat wij dus zelf meer zorg zouden hebben voor individuele leden, voor onze gemeenschap als geheel, in plaats van eigen belangenbehartiging. Ik hoorde laatst iemand zeggen – ironisch uiteraard –; de Nederlandse politiek wordt op uitnemende wijze inzichtelijk bij een bezoek aan het kadaster.... Maar laat ik oppassen wat ik schrijf, anders word ik daarop vastgepind: onderwerp van harde kritiek en de gevolgen daarvan. Wat meent-ie wel. Dat er soms die sfeer heerst van: laat ik vooral niet zeggen wat me op het hart ligt, laat ik voorzichtig zijn, anders heb ik er naderhand nare gevolgen van. Dat grieft me. Liegen in de politiek, dat grieft me. En het hoeft helemaal niet, denk ik. Zeg dat liever niks, zo oreer ik in mezelf. En dan te bedenken dat waarheid dóen nog meer inhoudt, tenminste volgens mij.

Het verheugend dat nu op de afgelopen partijraad een resolutie werd aangenomen: terug naar de substantiële bijdrage aan ontwikkelingshulp. Dat zo'n resolutie tot stand komt, is fijn en geeft me persoonlijk veel vreugde. En dan te bedenken, dat een vijftig jaar geleden geen mens zelfs maar sprak over de derde wereld en ontwikkelingshulp. Ik ben blij met die resolutie in onze eigen partij. Blij ook met de resolutie over de minima. En waarom? Omdat deze resolutie in onze partij het eigentijdse antwoord is op de boodschap van de Schrift: laat een ander niet kapot gaan, of plechtig: het tweede gebod gelijk aan het eerste. Dat is de boodschap door die groep zwervers tussen Egypte en het Beloofde Land ontdekt en door Jezus uit de stoffige lappenmand van de kerk van Zijn dagen weer in het helle licht gehouden.

Ik heb het niet over kerk en politiek in zwaarwichtige beschouwingen of in een plechtig referaat. Ik zie mensen maar

aandoen. Ga toch eens voor de spiegel staan, ikzelf inclusief. Ik zie mensen in de partijraad, eind vorig jaar in Bussum. Een christelijke partij kan zich christelijk uitspreken. Dan een motie van orde en een resolutie over homofilie gaat van tafel. Een motie van orde. De inhoudelijke discussie wordt niet gevoerd. Is dat onbegrijpelijk? Het is nog erger, het is al te begrijpelijk en zeer goed te verstaan. Het harde geluid van het orgel dreunt de zang weg. Wat kan ik daaraan doen? Zeggen wat ik meen. Dat ik verdriet heb van mensen die in de fractie alsnog uit de boot menen te moeten vallen. Zogenaamd geweten, denk ik. Eigenbelang misschien, denk ik. Of weet ik wat achter de schermen, denk ik. Of vanuit de weekbladen willen spreken tot het volk, denk ik. Solidair?, denk ik. Kom nou!, denk ik.

Kort geleden liep over het stadhuisplein iemand, een jonge man, een beetje punk cum annexis, zwarte lange jas met erachterop een rose driehoek en de letters 'Flikker mee'. Mij raakt dat wel, maar toch niet zoveel, een beetje eigenlijk maar. Het bepaalt in ieder geval niet mijn visie op homofilie. Net zomin als de etalage van privé-advertenties mijn visie op het huwelijk bepaalt. Maar dan ga je ook niet af op oppervlakkige zaken, maar je buigt je in je beschouwing diep in jezelf. Behandeling van de homofilie-resolutie in het partijbestuur medio 1983. Daar stond: 'Het CDA hecht bijzondere betekenis aan huwelijk en gezin. De overheid heeft de opvattingen van personen te respecteren inzake de door hen verlangde samenlevingsvorm'. Ik vraag naar de argumenten voor die bijzondere betekenis. Waar komt dat bijzondere vandaan? Ik voel niets voor een dogmatische uitspraak alleen. Waarom is de relatie van huwelijk en gezin van bijzondere betekenis? Een begin van antwoord: vanwege de trouw aan elkaar, liefdevolheid,

bij elkaar willen horen, verantwoording voor elkaar, alles delen. En ruimte laten voor anderen. Dat verklaren aan elkaar: elkaars namen in de palm van elkaars hand, dat is Gods trouw. Als die relatie door die betekenis bijzonder wordt, waarom is dan een wat andere relatie, die met dezelfde kwaliteiten wordt getekend, niet óók bijzonder. Op die manier wordt een resolutie waardevol. De tekst van hierboven nog een keer, maar dan wat aangekleed: 'Het CDA hecht bijzondere betekenis aan huwelijk en gezin, als uitdrukking van het in verantwoordelijkheid, in geborgenheid, liefde en onderlinge zorg willen leven. Andere duurzame samenlevingsvormen, waarvoor deze waarden evenzo kenmerkend zijn, behoeven een vergelijkbare rechtsbescherming van de overheid'. En vergelijk die twee concept-uitspraken maar eens.

Ik hoop dat de nieuwe resolutie over homofilie het haalt. Het gaat mij dan niet om de formuleringen als zodanig, maar het gaat om de houding van waaruit we de zaken die we ontmoeten, beoordelen. Dat de werkers aan de resolutie van toen menselijk diep teleurgesteld waren, is niet door allen gezien op die partijraad in Bussum.

De goede houding, open en onbaatzuchtig, dat is hetgeen je uit de Schrift zou moeten leren, een houding waarmee een mens situaties, die hem overkomen, op waarden moet schatten en tegemoet treden. Het gaat niet om leerstellingen. Een mens komt in zijn leven voor zoveel keuzen te staan waarover men geen letter in de bijbel leest, dat hij wel gedwongen is langs een normale weg dat te achterhalen wat hem te doen staat. Zorgvuldig onderzoek van de situatie waarin hij staat en waarop hij met anderen eventueel vol menselijk moet reageren, zonder vooroordelen. Vanwege het laatste is de Schrift zo'n gevaarlijk boek, precies omdat het Boek over bepaalde zaken toeval-

lig wèl wat zegt.

In het laatste nummer van Christen Democratische Verkenningen schrijft dr. H.E.S. Woldring een lezenswaardig artikel dat ook in dit zomernummer niet zou misstaan. Hij haalt daarin prof. Weiler aan: 'Een christen-democratische partij moet bij haar leden het innerlijk besef levendig houden, dat het onze eigen beslissingen zijn die de maatschappij voortbrengen en reproduceren, in volstrekte verwevenheid met de onvrijheid van een 'systeem', dat wil dus zeggen, dat wij zelf verantwoordelijk zijn voor de menselijkheid, de humaniteit van het systeem waarin wij leven'.

De heer Woldring gaat verder: 'Deze oproep impliceert mijns inziens een oproep tot reconfessionalisering, in de zin van het vernieuwd activeren en dynami-

seren van het christelijk geloof en handelen van mondige christenen; iets dat niet tot het verleden behoort'. Hoezeer ik het ook eens ben met deze passage en met de strekking trouwens van geheel het artikel, ik ben het niet eens met gebruik van het woord reconfessionalisering. Liever zou ik het woord re-evangelisering daarvoor gebruiken. Het gaat in onze partij naar mijn mening niet om een belijdenis, maar om het zich weer en steeds meer eigenmaken van een door de Schrift geïnspireerde levenshouding en het handelen van daaruit.

Teleurstellingen en vrees, dat wat grieft hoort bij het leven: er moet ook verwachting blijven, hoop en vreugde. Maar vooral de spanning daar naartoe.

Enkele indrukken in een moment van bezinning.

Op verzoek van de redactie heeft de redactiesecretaris, mevrouw mr. Y.E.M.A. Timmerman-Buck, de meest opvallende grondtonen van de in dit nummer opgenomen artikelen geanalyseerd.

Eenheid en verscheidenheid

'Gedurende de laatste jaren hebben zich een aantal gebeurtenissen voorgedaan die wezen op, dan wel een uitdrukking waren van een zekere mate van spanning tussen kerkelijke organen enerzijds en verantwoordelijken uit het christelijk organisatieleven, met name politieke partijen en op christelijke grondslag, anderzijds. Ook afgezien van de overweging dat een toename van dergelijke spanningen in niemands belang kan zijn, en zeker niet gunstig is voor de doorwerking van het evangelie en de christelijke inspiratie op maatschappelijk gebied, zou het een goede zaak zijn om van weerszijden meer helderheid te verkrijgen over de verwachtingen die men van elkaar, en elkaars organisatie, heeft en over de effecten die het publiekelijk over en tot elkaar spreken in eigen kring veroorzaakt.' Zo luidde de aanhef van de brief waarin de redactie van Christen Democratische Verkenningen mensen, die in het CDA en binnen de kerken actief zijn, uitnodigde hun verwachtingen van elkaar weer te geven. Wat de redactie bewoog tot het kiezen van dit onderwerp was niet de indruk die Van Rossum heeft ('Staat het water van de verlatenheid zo aan de lippen?'), maar het door meerdere auteurs verwoorde gevoel dat de kerken en het CDA elkaar iets te bieden hebben, dat een nader verstaan van elkaar in voortdurende dialoog beider werkzaamheden kan verrijken. Achtentwintig mensen hadden de bereid-

heid en waren in de gelegenheid om een bijdrage te leveren aan de onderhavige thematiek. Het geheel levert overeenkomsten en verschil van visie op omtrent wat de taken en verantwoordelijkheden van christelijke politici en kerkelijke ambtsdragers zijn. In het hiernavolgende wordt getracht een eerste analyse te geven van de artikelen in dit zomernummer. Daarbij zal niet worden ingegaan op aangeduide politieke standpuntbepalingen ten aanzien van concrete items (zoals de abortusproblematiek, het terrein van vrede en veiligheid en ontwikkelingssamenwerking); uiteraard zal wel een poging worden gedaan recht te doen aan de grondtoon die in deze themagerichte bijdragen valt te bespeuren.

Grenzenafbakening ten behoeve van de zuiverheid van spreken en handelen

Alle schrijvers zijn van mening dat het evangelie appelleert aan iedere mens, of deze nu politiek of kerkelijk actief is. Mw. Van Montfrans-Hartman verwoordt dit aldus: 'Christen-zijn is niet iets voor de zondag, voor in de kerk, iets van soms-wel, soms-niet. Je bent het of je bent het niet.' Eensgezindheid kan ook geconstateerd worden waar het de onderscheiden verantwoordelijkheden van kerk en politiek betreft. Over het afbakenen van de grenzen wordt echter verschillend gedacht. Deze verscheidenheid in opvatting doet zich met name gelden ten aanzien van het spreken van de kerken tot de

politiek. Dat de kerken uitspraken mogen, ja zelfs moeten doen over onrecht in de samenleving, en dat dit spreken politiek relevant is, is een stelling die door niemand wordt ontkend.

Kerkelijk spreken tot de politiek

Met name van kerkelijke zijde is de irritatie verwoord over de houding van christelijke politici ten aanzien van kerkelijke standpuntbepalingen die concrete politieke beleidsaanbevelingen behelzen. Ter illustratie wordt meermalen de reactie van politici op kerkelijk spreken ten aanzien van de plaatsing van kruisvluchtwapens en het vormgeven van ontwikkelingssamenwerking genoemd. Zo stelt Ingwersen, die overigens terecht onderstreept dat het CDA de intentie heeft te zoeken naar de betekenis van het evangelie voor het politieke handelen: 'Wil men luisteren naar de stem van de kerken?' In de praktijk werd intentie vaak pretentie: niet de pretentie van het christelijk handelen, maar de pretentie van het beter weten.' Opmerkelijk is dat niet alleen de politici, maar ook sommige auteurs die kerkelijk actief zijn, pleiten voor grote terughoudendheid van de kerken bij het doen van concrete politieke uitspraken. Verder waarschuwt Hordijk voor een kerk als hoedster voor ons allen, die 'slechts één alternatief biedt, en daarmee feitelijk politici en vele andere kerkleden het bos in stuurt.' Tevens acht hij het schadelijk dat 'de kerken meer en meer als een georganiseerde macht worden beschouwd, waarop personen en groepen een continue druk menen te kunnen uitoefenen ter verwezenlijking van hun opvattingen.' Buijsert vreest voor de verschraling van de boodschap van het Evangelie 'tot een vorm van humanisme, zo niet tot een christendom zonder kruis'. De Groot constateert, dat de verpolitiekte kerk zichzelf in de weg staat, daarmee een goede communicatie tussen de kerkelijk en de politiek verantwoordelij-

ken blokkerend.

Van wezenlijk belang is dat de kerken de overheid wijzen op zaken die de aandacht van de laatste dreigen te ontglippen. Christelijke politici hebben daaraan – ook dit blijkt uit verschillende bijdragen – behoefte. De concretisering en operationalisering van de vruchten van deze gewetensvormende taak van de kerken in politiek beleid behoort echter tot de eerste verantwoordelijkheid van de politici. Het is een misverstand te menen dat deze grenzenafbakening duidt op de onwil van politici om naar de kerken te luisteren indien deze over wenselijk politiek beleid in concreto uitspraken doen, welke strijden met een reeds geformuleerd politiek standpunt. Indien de kerken concrete beleidsaanbevelingen zouden doen welke sporen met het CDA-standpunt, zou ook dit spreken als grensoverschrijdend moeten worden beschouwd, juist in het belang van de zuiverheid, en daarmee de geloofwaardigheid en overtuigingskracht van het kerkelijk spreken in zijn algemeenheid. Naast de vraag naar bovenbedoelde 'formele competentie' van de kerken om zich in concrete politieke zin uit te laten, is door verschillende schrijvers de aandacht gevestigd op hun 'materiële competentie' daartoe: zijn, afgezien van hun bevoegdheid, de kerken wel in staat dergelijke uitspraken te doen? Uit hetgeen hierboven naar voren is gebracht omtrent de grenzenafbakening van verantwoordelijkheden moge blijken, dat de vraag naar de al dan niet aanwezige deskundigheid over concreet te voeren politiek beleid binnen de kerken in wezen niet relevant is. Specifieke deskundigheid binnen de kerken op terreinen zoals vrede en veiligheid en sociale zekerheid kan een handreiking zijn voor een analyse, die de basis vormt voor kerkelijke uitspraken over wapenbeheersing en aandacht voor de zwakkeren in onze samenleving in zijn algemeenheid. Het aanwenden van deze

deskundigheid ten behoeve van concrete politieke beleidsvorming hoort echter thuis bij degenen die politiek actief zijn. Bij deze zijn de betreffende deskundigen binnen de kerken hiertoe uitgenodigd. In dit verband is tevens van belang dat maatschappelijk verantwoordelijken en politici zich als christen door sociale en politieke uitspraken van de kerken verlaten voelen. Zo schetst Van der Meer: 'Donderend voegde hij (Philip Potter, red.) de onthutste ondernemers toe: 'You, you are the thieves and murderers.' Uit zijn bijdrage blijkt dat het solidariteitsbegrip van het CDA niet alleen geldt voor degenen die in financieel-economisch opzicht in een zwakke positie verkeren. Zoals Dekker in zijn artikel aangeeft, wordt de politieke overtuiging van christen-democraten niet door alle kerkelijke ambtsdragers gedeeld. De Groot wijst er op, dat de kerken politici soms in de steek laten, niet door hun uitspraken, maar door het nalaten te spreken. Hij haalt een Tweede-Kamerlid aan dat zich afvraagt waar de predikanten en de Synode waren, waar het gebed was ten tijde van zijn beslissing over de abortuswetgeving. Zijn cri de coeur ('Als alle predikanten nu eens zouden beginnen met niet alleen in de preek te demonstrenen op welke gronden zij met een bepaalde politieke partij van mening verschillen maar ook eens zouden beginnen in hun voorbede allen op te dragen die de zware verantwoordelijkheid van het regeren moeten dragen') wordt door meerdere auteurs, in het bijzonder van politieke zijde, gedeeld.

De herkenbaarheid van het CDA als christelijke politieke partij

Bij een aantal auteurs, in het bijzonder van kerkelijke zijde, is een ambivalente houding te bespeuren ten opzichte van het CDA als christelijke politieke partij. 'Hebben zij laten zien hoe zij hun idealen vertalen in concrete politiek? Ik denk dat

dit niet gebeurd is' (mw. Willemsma). 'Blijvende indruk: gebrek aan diepgang, gebrek aan durf, totale onkunde omtrent de ontwikkelingen in het theologisch denken, onvermogen een toekomstige kerkelijke braintrust een beetje te kunnen schatten en uitdagen. Angst vooral' (Van Rossum). 'Wat beweegt onze mensen in de voorhoede, wat betekenen bijbels getuigenis en geloof voor hen? Ik hoor er weinig over' (mw. Jongeneel-Slokker). 'Ik haat het als ik zie hoe het CDA een zgn. christelijke politiek bedrijft, die zo ondergeschikt is gemaakt aan politieke en economische opportuniteit, dat ik dat hoopgevende van het christelijk perspectief niet meer terug zie' (Brautigam).

Dekker spreekt over de vlam in de visie. Van Rossum merkt op: 'Rekening houdend met eigen kerkelijk onvermogen, zie ik in de kerk signalen van hoop die ik binnen het CDA niet zie'. De opmerking van Noordegraaf is in dit verband niet van belang ontbloeit: 'Als binnen één protestantse kerk allerlei zaken al zo verschillend geïnterpreteerd worden, hoeveel te meer dan in een politieke partij met zulke verschillende achtergronden' en 'Als we binnen de kerken dikwijls al met compromissen moeten leven, hoeveel te meer dan in een gemengde samenleving, of in internationale verbanden, waar je met allerlei voetangels en klemmen moet rekenen'. Wellicht kan gesteld worden dat bij onenigheid binnen de kerken men zich aan evenzovele vlammetjes in de niet gelijksporende visies kan warmen; pluriformiteit van opvatting binnen één politieke partij echter dooft de vlam en biedt louter het aangezicht van een brij meningen die in hun totaliteit slechts gestalte kunnen geven aan oppervlakkig gedrag. Het CDA dient de bindende kracht van zijn Program van Uitgangspunten, waarin het politiek antwoord op het evangelisch appèl is verwoord, als uitgangspunt van zijn denken en doelstel-

ling van zijn handelen te vergroten. Deze opdracht onderstreept het waarheidsgehalte van de opmerkingen van verschillende schrijvers, dat politieke compromissen niet als 'des CDA's' moeten worden gepresenteerd. De kritische kanttekeningen bij de presentatie van besluiten dienen in het bijzonder door de CDA-fractieleden op alle politieke en bestuurlijke niveaus ter harte te worden genomen!

Van wezenlijker belang dan de presentatie van politieke standpuntbepaling door christelijke politici, is de standpuntbepaling zelf, die herkenbaar christen-democratisch moet zijn. Wordt deze herkenbaarheid van het CDA, dat zich bewust door de 'C' vatbaar stelt voor kritiek, vergroot door een 'evangelisch radicale' opstelling? Bij sommige auteurs, die deze vraag bevestigend beantwoorden, valt te beluisteren dat mensen persoonlijk en christelijke politieke partijen als zodanig Gods beloften kunnen realiseren. Heggen daarentegen stelt: 'Van Hem uit gaat een voortdurende impuls tot (ook) politieke activiteit om deze wereld te maken tot een stad waar God temidden van de mensen woont, maar tegelijk een impuls al onze menselijke scheppingen te relativeren als 'nog niet', als 'ver verwijderd' van hetgeen waartoe wij van Godswege bestemd zijn. In eenzelfde zin spreken de dames Van Montfrans-Hartman ('... blijkt de preek mooi, de werkelijkheid keihard en de keuze bepaald tot kiezen tussen minst kwade oplossingen. Dat maakt soms moedeloos. Dat is niet altijd 'de schuld' van die harde werkers maar heeft alles te maken met hoe de wereld (helaas) in elkaar zit') en Willemsma ('Geen blinde oriëntatie op de Heilstaat, het Koninkrijk, maar handelen vanuit het besef dat het (gelukkig!) niet aan de mens is om het eindoordeel over deze wereld uit te spreken').

Politiek spreken tot de kerk

Bedacht moet worden dat de overheid niet verder kan springen dan de polsstok lang is. De lengte van die polsstok wordt bepaald door de mate waarin burgers tot solidariteit ten opzichte van elkaar gebracht kunnen worden. Een overschatting van wat politieke partijen in het algemeen en het CDA in het bijzonder, met de overheid als haar instrument, daadwerkelijk kunnen, miskent het vaak (te) geringe verantwoordelijkheidsbesef bij de bevolking. We hoeven maar te denken aan verschijnselen als fraude en de tegenzin om inkomen in te leveren ten behoeve van financieel zwakkeren. Juist daarom zou het CDA de kerken moeten vragen zich niet alleen tot de regering maar ook tot de gehele bevolking te richten. Treffend is in dit verband het door mw. Klompé als minister van CRM aan de kerken gemaakte verwijt, dat zij hun leden onvoldoende duidelijk maken dat de materialistische consumptie mentaliteit van ons volk (waar haar beleid op vast liep) weinig met het evangelie te maken heeft. Nog pregnanter was de oproep van ds. D.N. Wouters tijdens de door het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA georganiseerde studieconferentie over het drugsbeleid: hij deed als dominee een appèl op de CDA-politici om de kerken op hun verantwoordelijkheid te wijzen, omdat niet de politiek doch de kerken invloed kunnen hebben op intermenselijke verhoudingen. Het stemt tot nadenken dat mw. Klompé een van de zeer weinige schrijvers is, die de aandacht vestigt op het in deze geest spreken van de politiek tot de kerken. Onderkennen- de en toejuichende dat de kerken niet alleen tot politici maar tot àl haar leden wens te spreken, mag het CDA – onverlet het besef van eigen falen – de kerken wijzen op de broodnodige overtuigingskracht van hun handelen (naast die van hun spreken).

'Realiteiten' en de ethiek

Onder andere Noordegraaf waarschuwt vanuit het bijbelse getuigenis voor een 'evangelische radicaliteit' in de politiek, die naar zijn mening principieel en praktisch niet opgaat: 'Het zou wel eens bij uitstek christelijk kunnen zijn tolerant en geduldig te zijn, te zoeken naar een goed compromis dat erger kan voorkomen'. In eenzelfde geest stelt Heggen: 'Zonder twijfel binden waarden ons, doch zij kunnen niet ten opzichte van elkaar verabsoluteerd worden. De mens moet kiezen, voorrang bepalen, waarden tegen elkaar afwegen, waarden opofferen, opdat meer waarde gerealiseerd wordt, of minder onheil', en: 'Meer nog en ook anders dan de ethiek vraagt de politiek erom dat wij ons op het hellend vlak van het compromis durven begeven en daar toch als mens en christen overeind blijven'. Deze laatste citaten duiden op het onder kritiek stellen van een scheiding tussen ethisch spreken en handelen enerzijds en het politiek bedrijven anderzijds. Anders gesteld: kerk en samenleving, pastoraal en politiek spreken zijn geen natuurlijke tegenstellingen. Het evangelisch appèl richt zich tot iedereen, rechtstreeks. De ovens in de politiek worden niet alleen gestookt door de vuren in de kerken. 'Ben ik wel in staat om de kerk alleen als politicus te bezien? Voor mij is dat een onmogelijke opgave. Op de eerste plaats maak ik zelf deel uit van de kerk, ik ben geen buitenstaander, geen toeschouwer. Daarnaast is mijn politicus-zijn niet iets dat ik kan losweken uit mijn totale mens-zijn. Sterker nog, de wijze waarop ik politicus wil zijn, vloeit in sterke mate voort uit door mij aanvaarde normen die mij mede door de kerk zijn aangereikt', aldus Heemskerk. De maatschappelijke realiteit is noch voor de kerken noch voor het CDA maatgevend: wat normaal is, hoeft nog niet normatief te zijn, het *Sein* hoeft nog geen *Sollen* te zijn. Voorbijgaan aan wat de werkelijkheid de facto is, mogen noch

de kerken noch christelijke politici. Als christenen dienen wij ons rekenschap te geven van die maatschappelijke realiteit, zonder deze tot premisse van beleid te maken. Indien een evangelische radicaliteit in de politiek bepleit wordt, verdringen wij (actief binnen de kerken en de politiek) onszelf naar de marge. Dekker spreekt in dit verband over 'grote leuzen en kleine verantwoordelijkheden'. In deze periferie is de ruimte voor 'profetische' mogelijkheden groter, welke mogelijkheden echter bewust of onbewust in zelfgenoegzaamheid aangegrepen kunnen en zullen worden. Dit zou getuigen van een vluchtgedrag van mensen, die geestelijk de maatschappelijke realiteit niet (meer) aankunnen. Binnen die periferie is de (veronderstelde) zuiverheid van spreken en handelen meer waard dan een – zij het onvolmaakte – doorwerking van het evangelie, dan het helpen van mensen met eigen vallen en opstaan. Wordt het geloof zelf in die omstandigheid niet maatschappelijk irrelevant?

Evangelisch appèl

Zowel de kerken als hun leden die in de politiek streven naar een vertaling van de bijbelse opdracht, dienen vanuit hun eigen verantwoordelijkheid middelpuntvliedende krachten met overtuiging te weren en zelf een centrifugale kracht te vormen. In dit nummer van Christen Democratische Verkenningen wordt in eensgezindheid de zin van Christus' Boodschap voor mens en samenleving benadrukt. Overeenkomst bestaat tevens over de te onderscheiden verantwoordelijkheden van kerkelijke ambtsdragers en christelijke politici bij de doorwerking van Zijn Boodschap: eenheid in verscheidenheid. Het onbegrip is echter nog groot en doet wederzijds pijn. Naar consensus over wederzijdse taken en bevoegdheden dient in dialoog gestreefd te worden, juist ten behoeve van de bevrijdende kracht van het Evangelie. De

CDA-partijraad heeft op 18/19 mei j.l. een resolutie aangenomen, luidende:

'Overwegende

1. dat het voor de doorwerking van het Evangelie in de samenleving van wezenlijke betekenis is dat de kerken en het CDA met de inzichten en ervaringen die zij verwerven vanuit de onderscheiden verantwoordelijkheden van pastoraat enerzijds en politiek anderzijds elkaar inspireren en bemoedigen.

Spreekt uit

2. dat regelmatige contacten zowel op

landelijk als plaatselijk niveau nodig blijven voor een goed wederzijds begrip tussen het CDA en de kerken opdat beiden er vanuit hun eigen verantwoordelijkheid toe bijdragen dat het Bijbels getuigenis van Gods beloften, daden en geboden, naar mens, maatschappij en overheid, doorwerking vindt.'

Laten wij allen de daad bij het woord voegen!

De redactiesecretaris.

- 406 **Column: Trends**
door mr. dr. A. Postma
- 408 **Wie zich tegen de overheid verzet..... (over burgerlijke ongehoorzaamheid)**
door dr. G. Manenschijn
Burgerlijke ongehoorzaamheid is een verschijnsel dat de laatste tijd vele tongen heeft losgemaakt en pennen in beweging heeft gezet. In dit artikel wordt aangeduid wat onder burgerlijke ongehoorzaamheid dient te worden verstaan. Van belang is met name of en hoe de overheid moet reageren op dergelijke acties. Welk standpunt zou het CDA kunnen innemen?
- 420 **De betekenis van de recombinant-DNA-technologie voor de geneeskunde**
door R.H.J. Houwen, dr. J.H.J. Hoeijmakers en prof. dr. D. Bootsma
In het aprilnummer is een inleidend artikel van de hand van dr. E. Schrotten gepubliceerd over het belang en de gevaren van ontwikkelingen in de genetische technologie. In het meinummer besteedde prof. dr. P. van Duijn o.a. aandacht aan de overwegingen die meespelen bij de discussie over de vraag of de nieuwe biotechnologie minder een gevaar en meer een zegen voor de mensheid is. In deze derde bijdrage komt de betekenis van de recombinant-DNA-technologie voor de geneeskunde aan de orde.
- 429 **Over taakverdeling in het wetenschappelijk onderwijs en de 'eigen aard' van de bijzondere instellingen**
door mr. dr. J.P. Balkenende
Met een zekere regelmaat is in de media melding gemaakt van het opheffen van studierichtingen en het concentreren van bepaalde activiteiten bij een of meer vestigingen. De Vrije Universiteit, de Katholieke Universiteit Nijmegen en de Katholieke Hogeschool Tilburg zijn instellingen die hun bijzonder karakter in hun werkzaamheden tot uiting willen brengen. Welke consequenties heeft dit gehad voor hun rol in de taakverdelingsoperatie?
- 438 **Jongeren en relatievorming: tussen vanzelfsprekendheid en vrijblijvendheid**
door mr. C. den Hollander-van der Ent
Drs. G.C. de Haas startte in het juninummer een reeks artikelen met politieke thema's, die met name voor jongeren relevant zijn. In deze tweede bijdrage wordt aandacht besteed aan andere samenlevingsvormen dan het huwelijk. Hebben jongeren wat dit betreft een boodschap aan het CDA? Heeft het CDA een boodschap voor jongeren als het om niet-huwelijkse relaties gaat?
- 444 **Staat en christen-democratie (primaat van het recht)**
door mr. R.J. Hoekstra
Sedert het groepsgeprek over de rol van de overheid (5/83) hebben verschillende auteurs in dit blad hun licht laten schijnen over het 'waarom' en het 'hoe' van overheidsactiviteiten. De auteur geeft aan, welke invulling het begrip 'algemeen belang' als overheidsdoelstelling behoeft, en welke gevolgen dit heeft voor het stellen van grenzen aan overheidsingrijpen.
- 451 **Einde van de verzorgingsstaat?**
Bespreking door *prof. dr. W. Albeda* van het rapport 'Werkloosheid en de crisis in onze samenleving: de samenhang tussen economie, cultuur en politiek' van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Trends

Regeren is vooruitzien, luidt een bekend adagium en op zichzelf beschouwd is dat juist. Er moet echter één kanttekening bij gemaakt worden: het is noodzakelijk te zien wat er te zien is.

Welke trends zijn er anno 1984 in Nederland en Europa te onderscheiden? Het eerste dat opvalt is dat er van één trend geen sprake is. Er bestaan tegelijkertijd verschillende trends naast elkaar en zelfs is het zo dat verschillende trends tegen elkaar inwerken. In Nederland zijn van dit laatste verscheidene voorbeelden te vinden.

In de eerste plaats kan gewezen worden op de privatiseringstendens binnen de Rijksdienst; tegelijkertijd echter zien we op een ander terrein binnen diezelfde Rijksdienst een tendens tot publicisering. Een voorbeeld hiervan wordt gevormd door het wetsvoorstel tot instelling van een numerus fixus op grond van het arbeidsmarktcriterium: een onderwerp dat tot dusver vrij was van overheidsbemoeienis wordt binnen de publieke sfeer gebracht.

Een tweede paar tegengestelde tendenzen wordt gevormd door de begrippen regulering en deregulering. Is het een streven van de huidige regering om ernst te maken met het proces van deregulering, tegelijkertijd zien we dat diezelfde regering nieuwe taken tot zich trekt, regulering dus.

Een derde voorbeeld is dat van centralisatie en decentralisatie. Wordt het decentralisatiestreven althans met de mond beloden, in de praktijk worden decentrali-

satieprocessen stopgezet.

Het probleem van centralisatie en decentralisatie doet zich ook op Europees niveau voor. Enerzijds is er het streven om de rol van de Europese instellingen groter te maken, anderzijds valt te constateren dat in verschillende Europese landen decentrale tendenzen met kracht naar voren komen. In België bijvoorbeeld is enige jaren geleden een federale structuur ingevoerd en op dit moment gaan er reeds stemmen op om deze te vervangen door een confederale staatsstructuur. In Spanje wordt eveneens ernst gemaakt met het afschaffen van het centralisme en zelfs in een ultra-gecentraliseerd land als Frankrijk wordt aarzelend in de richting van een zekere decentralisatie gegaan.

Nauw met het voorgaande verbonden is een trend die naar het zich laat aanzien in de toekomst steeds sterker zal worden. Ik doel hier op de ontplooiing, ja zelfs herleving van minderheidstalen en minderheidsculturen.

In het buitenland kan gewezen worden op bijvoorbeeld Frankrijk, waar een spectaculaire herleving van het regionaal bewustzijn plaatsvindt. Bekend is uiteraard het Corsicaanse regionalisme en dat in Frans Baskenland, maar ook in andere streken van de zeshoek heeft het regionalisme de wind in de zeilen: bijvoorbeeld in Occitanië, in Elzas-Lotharingen, ja zelfs in het doodgewaande Frans-Vlaanderen.

In het Verenigd Koninkrijk doen zich

gelijkwaardige verschijnselen voor in Wales en Schotland; zelfs in Cornwall tracht de Cornish Movement het Cornish nieuw leven in te blazen. In dit verband spreekt men wel van de ontplooiing van 'volkeren die tussen de plooiën van de geschiedenis zijn gevallen'.

In Nederland doet zich mutatis mutandis hetzelfde verschijnsel voor. Op allerlei terrein doet het verhoogde regionale bewustzijn zich gelden. Van oudsher is uiteraard de Friese Beweging bekend. Recentere voorbeelden zijn de regionalisering bij de kandidaatstelling van verschillende politieke partijen, het Integraal Structuur Plan Noorden des Lands en de Perspectievennota-Zuid-Limburg. Verder valt hier nog te noemen de introductie van minderheidstalen in het basisonderwijs, bijvoorbeeld het Gronings en het Limburgs. Ook de ontwikkeling van de zogenoemde Euregio's past binnen ditzelfde kader.

Hoe moet vanuit een christen-democratische visie deze ontwikkeling worden gewaardeerd? Het merkwaardige is dat dit punt in het Program van Uitgangspunten van het CDA niet wordt aangeroerd. Naar mijn mening zal ten aanzien van de opbloei van de regionale beweging en van minderheidsculturen en -talen een neerbuigende houding volstrekt uit den boze zijn: een dergelijke houding miskent namelijk het fundamentele dat in deze bewegingen aanwezig is nl. de drang tot behoud c.q. herstel van het eigene, de

mr. dr. A. Postma

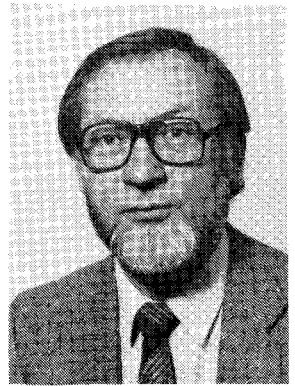
terugkeer naar de eigen wortels. Deze bewegingen aan te zien als folkloristische randverschijnselen miskent evenzeer waar het hier ten diepste om gaat. Aanknopingspunt voor een christen-democratische benadering kan gevonden worden in het uitgangspunt van het rentmeesterschap. Ook regionale talen en culturen vormen een onderdeel van de schepping die bewaard en gekoesterd moet worden; ook dat onderdeel verdient aandacht en bescherming zodat ook op dit terrein een pluriforme samenleving kan ontstaan.

Verheugend is daarom dat de Europese Volkspartij in haar verkiezingsprogramma uitspreekt dat de bloei van minderheidstalen en -culturen bevordert dient te worden.

Het wachten is nu alleen nog op de daden!

door dr. G. Manenschijn

G. Manenschijn is wetenschappelijk hoofdmedewerker ethiek aan de theologische faculteit van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Wie zich tegen de overheid verzet....

(Over burgerlijke ongehoorzaamheid)

De discussie over burgerlijke ongehoorzaamheid is volop gaande. De kranten staan er vol van. Kerken spreken er over, politieke partijen doen hun zegje, vakbonden bezinnen zich. Het is ondoenlijk op te sommen wat er over dit onderwerp de laatste tijd verschenen en publiekelijk gezegd is.

Tegelijk valt op dat er nog al wat begripsverwarring heerst. Onbekommerd citeert men op de klank af de term 'burgerlijke ongehoorzaamheid'. In de strijd om de burgerrechten voor negers in Noord-Amerika, met welke strijd de naam van dr. Martin Luther King blijvend verbonden is geraakt, heeft burgerlijke ongehoorzaamheid een positieve klank gekregen. De 'etiket-waarde' is zeer hoog. Daarom proberen mensen die op enigerlei wijze de wet geweld aan willen doen, hun acties voor te stellen als een uiting van burgerlijke ongehoorzaamheid en aldus aan kritiek te onttrekken. Ze zijn geheel vergeten dat de oorspronkelijke betekenis van 'burgerlijke ongehoorzaamheid' zeer beperkt was en de toepassing er van aan strikte voorwaarden onderworpen. Het is daarom goed om iets van de betekenis en ontstaansgeschiedenis van burgerlijke ongehoorzaamheid te

vertellen en naar een verklaring te zoeken waarom er juist in onze tijd zoveel discussie over is. Ik moet mij zeer beperken en verwijs daarom lezers die breder geïnteresseerd zijn naar mijn zojuist verschenen boek *Burgerlijke ongehoorzaamheid, over grenzen aan politieke gehoorzaamheid in een democratische rechts- en verzorgingsstaat*, Baarn 1984.

De definitie van burgerlijke ongehoorzaamheid: twee benaderingswijzen

Het is niet goed mogelijk een algemeen geldige, éénduidige definitie van burgerlijke ongehoorzaamheid te geven. Ten aanzien van burgerlijke ongehoorzaamheid betekent het geven van een definitie het doen van een normatieve keuze. De verklaring hiervoor is gelegen in de omstandigheid dat de bedrijvers van burgerlijke ongehoorzaamheid de uitgesproken bedoeling hebben om ethiek in de poli-

tiek te brengen. Ze redeneren: je kunt de wet ongehoorzaam zijn uit egoïsme en eigenbelang (belastingontduiking, door rood licht rijden, zwart werken, oneigenlijk gebruik van uitkeringen e.d.), maar ook uit altruïsme en algemeen belang (weigeren defensie-belasting te betalen, blokkades om plaatsing van kruisvluchtwapens tegen te gaan, wetsovertreding om 'Kerk-Marokkanen' aan het vervolgingsbeleid te onttrekken, obstructie van vervoer van kernafval e.d.). De eerste vorm van ongehoorzaamheid is altijd bedoeld om er zelf voordeel van te hebben, de tweede per sé niet. Meestal leiden de actievoerders er schade van. Welnu: alleen de laatste vorm van ongehoorzaamheid mag volgens de bedrijvers 'burgerlijke ongehoorzaamheid' heten. Het is de ongehoorzaamheid van overigens loyale, wetsgetrouwe burgers, die politiek willen bedrijven volgens ethische normen. Men kan dat de *ethische* benadering van burgerlijke ongehoorzaamheid noemen. Naast deze ethische benadering is er een meer *beschrijvende* en *constaterende* benadering. Die zegt niet dat politiek oneethisch of a-moreel zou zijn, maar dat er verschil moet worden gemaakt tussen een *definitie* van burgerlijke ongehoorzaamheid en een (ethische) *waardering* er van. Een voorbeeld van deze benadering is te vinden in een beschouwing van prof. Van Schendelen, hoogleraar politicologie aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Op 11 maart 1983 sprak hij op een symposium van de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht over het onderwerp 'politieke achtergronden en dilemma's van burgerlijke ongehoorzaamheid'. (De tekst is verkrijgbaar bij voornoemde stichting, Bachmanstraat 1, 2596 JA 's-Gravenhage, tel. 070-461259). Van Schendelen biedt een waardevolle beschouwing met veel politiek-relevante gegevens, die helaas te weinig aandacht heeft gekregen. Van Schendelen kiest bewust voor een empirische benadering en

definieert burgerlijke ongehoorzaamheid kortweg en duidelijk als '*het niet opvolgen van door de overheid gestelde gedragsvoorschriften*'. Er is altijd sprake van een tegenstelling tussen burgers en de zittende overheid. Van Schendelen laat zien dat het niet opvolgen van voorschriften van de overheid altijd heeft plaatsgevonden en dat de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden letterlijk uit burgerlijke ongehoorzaamheid is ontstaan. Burgerlijke ongehoorzaamheid is een tamelijk normaal verschijnsel. Een volmaakte consensus tussen burgers en overheid is een utopie.

De overheid kan afwijkende opvattingen van groepen burgers langdurig negeren, maar het gevolg van zulk een beleid is altijd dat die groepen dan hun eigen oplossing zoeken. Bovendien gaat van politieke organisaties en instellingen dikwijls een voorbeeldwerking uit, zoals het aanmoedigen tot het bedrijven van 'bestuurlijke ongehoorzaamheid'. Van Schendelen geeft daarvan een rijtje voorbeelden. Deze benadering is begrijpelijk en tot op zekere hoogte aantrekkelijk. Het subjectieve morele oordeel wordt buiten de definitie gehouden om te voorkomen dat bepaalde acties van wetsovertreding bij voorbaat moreel veroordeeld zouden zijn en andere niet. Dat zou onbillijk en willekeurig zijn. Toch weegt dit voordeel uiteindelijk niet op tegen de nadelen van een puur descriptieve benadering. Ik noem er enkele.

1. De louter beschrijvende (en vaak positivistische) benadering van politiek-maatschappelijke verschijnselen betekent een diepe breuk met een eeuwenoude traditie, waarin politiek bewust op ethische wijze werd gedefinieerd. Die traditie is te vinden in zowel het joods-christelijk erfgoed als het grieks-romeinse. Pas in de twintigste eeuw wordt de waarde van deze traditie diepgaand in twijfel getrokken. Aan de wieg van deze

twijfel stond een bepaalde opvatting van wetenschap, die men ook op het veld van het maatschappelijke en politieke handelen van toepassing verklaarde. Wetenschap zou waardevrij moeten zijn om wetenschap te mogen heten. In dit verband wordt vaak de naam van Max Weber genoemd, maar meestal ten onrechte, want Weber wilde wel degelijk politiek koppelen aan ethiek, maar dan aan verantwoordelijkheidsethiek en niet aan gezindheidsethiek. Het gaat hier om de verhouding van wetenschappelijke *bezinning* op de politiek (politicologie) tot het *bedrijven* van politiek. Politicologisch laat een 'waardevrije' benadering van de politieke werkelijkheid zich nog wel enigszins verdedigen, maar politiek niet. Politiek is een vorm van handelen, niet van beschouwen. Er is geen politieke handeling te bedenken die zich aan een ethische waardering kan onttrekken.

2. De louter beschrijvende benadering van burgerlijke ongehoorzaamheid doet ten enenmale tekort aan de bedoelingen van de actievoerders. Die bedoelingen zijn immers niet in de definitie opgenomen. Vanuit de bedoeling gezien is er echter een groot verschil tussen stiekeme belastingontduiking ten eigen bate en openlijke weigering dat gedeelte van de belasting te betalen dat naar defensie gaat, om aldus te protesteren tegen de bewapeningswedloop. Van Schendelens definitie brengt dit verschil niet in het vizier. Voor de actievoerders is het doorslaggevend. Waarom zou men dat aspect dan bij voorbaat uit de beschrijving schrappen?

3. Een derde nadeel van een louter beschrijvende benadering is dat er geen verschil kan worden gemaakt tussen *legaliteit* en *legitimiteit*. Onder legaliteit verstaan we de formele geldigheid van wetten op grond van een geldige procedure-regel. Onder legitimiteit verstaan we de mate-

riële overeenstemming van wetten met het *rechtsbesef* van de burgers alsmede met *basisregels* van sociale moraal. Hitlers Ariërwetten hadden formele geldigheid, maar botsten met het rechtsbesef en vooral met basis-principes van sociale moraal. Niet de legaliteit was in het geding, maar de legitimiteit. Elke benadering van de politiek, die niet in staat is dit in beeld te brengen, schiet in ernstige mate tekort. Omdat het beslissende punt van legitimiteit niet de overeenstemming met het rechtsbesef is (dat kan ook aan verval onderhevig zijn), maar met basis-principes van sociale moraal, zoals bijvoorbeeld neergelegd in *mensenrechten*, kan legitimatie alleen vanuit ethisch gezichtspunt adequaat worden beschreven.

Uit bovenstaande volgt dat naar mijn mening in een definitie van burgerlijke ongehoorzaamheid de factor van de *intentionaliteit* behoort te worden opgenomen. Dat vraagt om een ethische benadering, maar dan wel één die subjectieve morele gezindheid verre overstijgt. Zulk een benadering is verre van eenvoudig. We krijgen daar zicht op door het relatieve gelijk van de beschrijvende benadering serieus te nemen.

Dat relatieve gelijk is dat in onze moderne, pluralistische samenleving de publieke moraal het bijzonder moeilijk heeft. Ze is geprivatiseerd, gefragmentariseerd en gefunctionaliseerd. Daarmee wordt bedoeld dat een morele overtuiging (evenals een godsdienstige) alleen nog particuliere betekenis heeft, daarom evenveel vormen aanneemt als er particuliere opvattingen zijn en tenslotte nog slechts sociale gelding heeft in het optimaal vervullen van een maatschappelijke rol. Deze ontwikkeling markeert nu precies de breuk met de klassieke traditie van ethische politiek. Het voeren van een ethische politiek is slechts mogelijk als er overeenstemming bestaat over de ethische principes, die aan zulk een politiek

ten grondslag liggen en als de morele handelingsaanwijzingen, die uit die principes ontwikkeld kunnen worden, algemene sociale gelding hebben.

Dat is precies de reden waarom in een traditionele samenleving de seksuele moraal een publiek karakter kon dragen en in een moderne niet meer. De verwijzing naar zoiets als 'vooruitgang' speelt hier niet een verklarende, maar een ideologische rol. De eigenlijke oorzaak is het wegvallen van een algemeen geldige seksuele moraal als gemeenschappelijk vertrekpunt. Tegelijk echter is het een wezenskenmerk van goede moraal en gezonde godsdienst dat universele geldigheid in principe aanwezig is. Immanuël Kant heeft ons duidelijk gemaakt dat het ethische niet geprivatiseerd kan worden zonder op te houden ethisch te zijn, zoals ook de theologie steeds duidelijker laat zien dat christelijke godsdienst universele betekenis heeft of ophoudt *christelijke* godsdienst te zijn. Ethiek en christelijk geloof zouden zichzelf verloochenen als ze zich zonder meer van het terrein van het *openbare* weten en het *publieke* handelen lieten verdringen.

Naar mijn overtuiging moet burgerlijke ongehoorzaamheid geplaatst worden in het spanningsveld van enerzijds het maatschappelijke proces van privatisering van moraal en godsdienst en anderzijds de onopgeefbare pretentie dat ethiek en christelijk geloof een universele betekenis hebben. Nu vandaag de dag steeds duidelijker wordt dat de gebruikelijke politieke besluitvorming de ethiek en het geloof te weinig kansen biedt, zoeken mensen andere wegen om geloof en ethiek weer relevant te maken voor de politieke praktijk. Dat blijkt uit zowel de oorsprong van de traditie van burgerlijke ongehoorzaamheid als uit de definitie, die in deze traditie tot ontwikkeling is gebracht. Ik geef eerst de definitie en licht die vervolgens toe door iets over de oorsprong te vertellen.

Burgerlijke ongehoorzaamheid is een publieke, geweldloze, gewetensvolle en toch politieke handeling tegen de wet, gewoonlijk begaan met de bedoeling een verandering in de wet of in de politiek van de regering tot stand te brengen. (J. Rawls, A Theory of Justice, p. 364.)

De oorsprong van burgerlijke ongehoorzaamheid

De term 'burgerlijke ongehoorzaamheid' is tamelijk toevallig in zwang gekomen. In het midden van de vorige eeuw hadden de Verenigde Staten van Noord-Amerika de slavernij nog niet afgeschaft. Bovendien voerden ze een imperialistische oorlog met Mexico. Veel mensen hadden daar ernstige morele bezwaren tegen, waaronder Henry David Thoreau (1817-1862). Om zijn bezwaar kracht bij te zetten, besloot Thoreau in 1842 een bepaalde belasting (de 'poll tax') niet meer te betalen. In 1846 tenslotte werd hij, teneinde hem tot betaling te dwingen, voor één nacht opgesloten in de gevangenis. Een onbekend gebleven persoon, vermoedelijk een rijke aanbieder, voldeed onmiddellijk de opgelopen belastingsschuld, zodat Thoreau de volgende morgen reeds in vrijheid kon worden gesteld. De gevangenzetting was geheel naar Thoreau's zin geweest, want nu kreeg hij de zo vurig gewenste publiciteit om in den brede zijn bezwaren te ontvouwen. In het kader daarvan hield hij in 1848 in zijn geboorteplaats Concord (Mass.) een lezing, getiteld *On the Relation of the Individual to the State*. Voor een individualist als Thoreau een treffende titel! In een heruitgave na zijn dood werd de titel gewijzigd in *Civil Disobedience*, onder welke naam de lezing thans algemeen bekend is. In *Civil Disobedience* legt Thoreau verantwoording af voor zijn wetsovertreding, in casu het niet betalen van een bepaalde belasting. Die belasting was op zichzelf terecht, maar Thoreau had geen

ander middel om zijn bezwaren kenbaar te maken. (Hij pleegde dus indirecte burgerlijke ongehoorzaamheid). Eerst rechtvaardigt hij het *doel*, dan het *middel*. Zijn doel is een effectief protest tegen slavernij en een imperialistische oorlog te bewerkstelligen, nu naar zijn oordeel alle legale middelen om te protesteren zijn uitgeput. De regering is horende doof en ziende blind. Het bezwaar van een gewetensvol individu is machteloos als het niet een middel kiest dat de aandacht trekt.

Thoreau had heel goed getaxeerd dat het voor de overheid bijzonder onaangenaam is om fatsoenlijke burgers achter de tralies te zetten, omdat ze dan moreel gezien op achterstand is gezet.

Bovendien was Thoreau zeer bedreven in retoriek. Met veel gevoel voor dramatisch effect verklaarde hij: 'zolang Amerika de slavernij niet heeft afgeschaft en tegen Mexico een imperialistische oorlog voert, zolang is de enige verblijfplaats voor een fatsoenlijk mens de gevangenis!' Als de natie daardoor ontwaakt en de regering er toe brengt een einde te maken aan de slavernij en de oorlog, is het doel van de wetsovertreding gerechtvaardigd. Als echter het doel het verkrijgen van eigen voordeel zou zijn, dan is wetsovertreding niet gerechtvaardigd. Hoe staat het met het *middel* (wetsovertreding)? Thoreau heeft twee overwegingen: er moet een redelijke zekerheid zijn dat het middel werkt, en vervolgens: het middel moet aan strenge morele maatstaven onderworpen zijn. Je wilt immers ethiek in de politiek brengen en dat is pas geloofwaardig als actievoerders zelf ethisch te werk gaan. Ze stellen zich op als loyale burgers, die in normale omstandigheden stipt aan hun belastingplicht voldoen en zich principieel aan de wet houden, tenzij er doorslaggevende redenen zijn om dat niet te doen. Maar dan dragen ze de gevolgen op waardige wijze. De door Thoreau bedoelde morele maatstaven zijn:

– *geweldloosheid*. Iemand die burgerlijke ongehoorzaamheid pleegt zal nooit naar het middel van geweld grijpen, tegen personen noch gebouwen. Thoreau, Gandhi en Martin Luther King, de bekendste vertegenwoordigers van burgerlijke ongehoorzaamheid, zijn daar altijd zeer streng in geweest.

– *uitzonderlijkheid*. Gehoorzaamheid is regel, ongehoorzaamheid hoge uitzondering. De parlementaire besluitvorming is het normale middel om de overheid van onjuist geachte beleidsvoornemens af te brengen. Burgerlijke ongehoorzaamheid komt pas in het vizier als alle andere middelen zijn uitgeput. Het gaat altijd over grensgevallen, situaties waarin mensen het gevoel hebben met de rug tegen de muur te staan.

– *acceptatie van strafvervolgning*. Dat is heel principieel, niet alleen om morele redenen, ook om politieke. Je zaak krijgt maximale publiciteit en je brengt de overheid in verlegenheid.

Als we samenvatten komen we tot het volgende resultaat:

- 1) Burgerlijke ongehoorzaamheid is *wetsovertreding*. Elke vorm van protest, die in onze tolerante samenleving is toegestaan, zoals een staking, een demonstratie, een stiptheidsactie e.d., is per definitie geen burgerlijke ongehoorzaamheid.
- 2) Niet *elke* wetsovertreding is burgerlijke ongehoorzaamheid. Het overgrote deel van de gangbare wetsovertredingen heeft weinig of niets met burgerlijke ongehoorzaamheid te maken. Normaliter wil een wetsovertreder liever niet betrappt worden, maar iemand die burgerlijke ongehoorzaamheid bedrijft nu juist wél. Zonder betrappt te worden heeft zijn actie geen enkele zin. Dit vooropgezette doel maakt burgerlijke ongehoorzaamheid tot een 'publieke, politieke handeling tegen de wet'.
- 3) Niet *elke* 'publieke, politieke hande-

ling tegen de wet' is burgerlijke ongehoorzaamheid. Die handeling moet ook nog *geweldloos* zijn en niet uit *eigenbelang* geschieden. Kraakacties vallen dus af, evenals gewelddadig verzet bij het ontruimen van kraakpanden of bij het opbreken van blokkades.

4) Burgerlijke ongehoorzaamheid brengt een zekere mate van wanorde, maar het doel is *niet* het creëren van wanorde, maar herstel van orde, namelijk van een op ethische grondslagen gefundeerde rechtsorde. Men wil de wet veranderd zien, maar niet ten eigen bate, doch om haar in overeenstemming te brengen met het *morele gevoelen* van de protesterenden. Daarmee komen we aan de laatste voorwaarde:

5) Een daad van burgerlijke ongehoorzaamheid is *gewetensvol*. De actievoerder heeft de stellige overtuiging dat zijn geweten hem verbiedt gehoorzaam te zijn. Zowel Thoreau als Gandhi en King beriepen zich op hun geweten. King deed dat in zijn beroemde *Brief uit de stadsgevangenis van Birmingham*. In die brief zegt King dat het moreel geboden is om onrechtvaardige wetten ongehoorzaam te zijn, want 'een onrechtvaardige wet is geen wet'. Op de vraag hoe je dat kunt weten, zegt King: *door de stem van je geweten*. Enerzijds komen we dit beroep op het geweten in zaken van burgerlijke ongehoorzaamheid telkens weer tegen, anderzijds is het iets dat zeer lastig is toe te passen. Daarom verdient het extra aandacht.

Het beroep op het geweten

In de klassieke opvatting werd het geweten bijna rechtstreeks gekoppeld aan objectieve moraal. Naast de natuurwet en de goddelijke wet was het geweten een authentieke 'vindplaats' van goede moraal. Mensen moesten dan ook altijd hun geweten volgen. De mogelijkheid om in geweten te dwalen werd onderkend, maar dat kwam niet in mindering op de

plicht het eigen geweten te volgen. Men kwam dan weliswaar in botsing met de kerk en de overheid, en men moest de gevolgen daarvan geduldig dragen, maar dat had men voor de zaak over. Deze gewetensvrijheid veronderstelde eenstemmigheid over ethische principes die fundamenteel zijn voor het menselijk samenleven en over het gezag van het geweten als laatste morele beslissingsinstantie. Aan die twee voorwaarden wordt in onze tijd niet meer voldaan. Moraal wordt, zoals eerder gezegd, niet meer als iets objectiefs beschouwd, maar als iets subjectiefs. Ieder heeft zo zijn eigen moraalopvatting, die respect verdient, maar die geen objectieve geldigheid kan hebben. Dat is niet een noodzakelijk kenmerk van moraal, maar zo wordt er in onze samenleving over gedacht. Men denke slechts aan zeer uiteenlopende opvattingen over sexualiteit, huwelijk, abortus en gezag. Het gevolg is dat er geen grond meer schijnt te zijn voor de stelling dat het recht zijn wortels in de moraal moet hebben. In *welke* moraal dan wel? Ook het geweten heeft zijn objectieve geldigheid verloren. Zelfs als mensen het oprecht menen met hun gewetensberoep kan er – zo meent men – niet méér van gezegd worden dan dat ze een bepaalde moraalopvatting hebben, die hen verhindert gehoorzaam te zijn, maar die overigens een privé-karakter draagt. Vandaar dat men in onze samenleving voortdurend zoekt naar mogelijkheden om burgers, die tegen bepaalde wetten of maatregelen gewetensbezwaren hebben, ontheffing van de overeenkomstige verplichting te verlenen, welke ontheffing dan alleen hèn geldt. Ik kom daar aanstonds op terug.

De moeilijkheden zijn nog groter: het geweten is zelfs in diskrediet gekomen. Ik hoef hier slechts te herinneren aan Freud, die in het geweten niet veel meer zag dan de geïnterioriseerde stem van de ouders, bijvoorbeeld een dominante va-

der of moeder. Het geweten vertegenwoordigde niet een goddelijke stem, maar een menselijke. Het was een soort dwangmechanisme om je te onderwerpen aan de moraalopvattingen van je omgeving. In deze opvatting is een beroep op het geweten hachelijk en dubieus, doorspekt met allerlei nevenbedoelingen. Op de theorie van Freud over het geweten is veel kritiek geleverd en vaak terecht, maar zijn waarneming dat de stem van het geweten maar al te vaak onzuiver is en niet bij voorbaat juist, is niet te loochenen. We kunnen en moeten daar lering uit trekken. De stem van het geweten zal *ethisch herkenbaar* moeten zijn, ook voor hen die een andere moraalopvatting zijn toegedaan. Een strikte voorwaarde is daarom dat men leeft in overeenstemming met de eigen principes. Wie in geweten tegen het leger is, maar geweld gebruikt om dat kenbaar te maken, is volstrekt ongeloofwaardig. De morele herkenbaarheid van het beroep op het geweten kan in sommige gevallen een tamelijk subjectief karakter dragen, in andere niet. Dan is een redelijk *objectieve, publieke* herkenbaarheid vereist. Dat laatste is altijd het geval bij acties van burgerlijke ongehoorzaamheid. Aan de hand van een vergelijking met de strekking van een beroep op het geweten volgens een wet 'gewetensbezwaren' kan ik duidelijk maken waarom. Onze samenleving wordt gekenmerkt door een bonte verscheidenheid aan godsdienstige, wereldbeschouwelijke en morele overtuigingen. Wil men in zulk een situatie in vrede leven, dan is een grote mate van respect en verdraagzaamheid vereist. Dat weten we doorgaans goed op te brengen. Als er echter een politiek beleid moet worden vastgesteld en uitgevoerd, is het soms niet mogelijk met alle opvattingen rekening te houden. Met het ten uitvoer leggen van de wet 'algemene dienstplicht' bijvoorbeeld komen we in botsing met de opvattingen

van hen die het leger principieel afwijzen. Om daarin te voorzien is een wet 'gewetensbezwaren' in het leven geroepen, waarop men een beroep kan doen om van de verplichting tot militaire dienstplicht te worden ontheven. Als de bezwaren worden erkend als *gewetensbezwaren* hoeft men niet in militaire dienst en moet men vervangende dienstplicht vervullen, dit om misbruik te voorkomen. Het CDA-rapport *Gewetensbezwaren vragen aandacht* (mei 1983) is uitvoerig en principieel ingegaan op deze complexe materie.

Een voorwaarde voor een beroep op zoiets als een wet 'gewetensbezwaren' is echter dat men de wet zelve onverlet laat. Men vraagt niet om een uitzondering voor anderen, alleen voor zichzelf. De verzwegen vooronderstelling is dat de wet onaangetast blijft. Zolang er genoeg jongens zijn die wel in dienst willen, verandert het weigeren van militaire dienstplicht niets aan het feit dat er een leger is. Het militaire bedrijf gaat gewoon door, de defensie-taken worden onverkort uitgevoerd en zelf sta je ergens borden te wassen of zieken te verplegen. Voor de betrokken dienstweigeraar is dat onbevredigend, maar dat komt niet in mindering op de redelijkheid van deze maatregel: voorkómen wordt dat iemand op grond van zijn geweten anderen zou dwingen tot iets, dat hún geweten niet verbiedt. Alsof die anderen geen geweten hebben!

Wil echter een gewetensbezwaarde structurele verandering aanbrengen, dan moet hij naar andere middelen omzien dan zich te beroepen op een wet 'gewetensbezwaren'. Om die reden zijn er 'totaalweigeraars': ze willen met hun weigering geen uitzondering voor zichzelf bereiken, maar een algemene praktijk veranderen. Ze willen bijvoorbeeld het leger afschaffen. Om dat te bereiken doen ze geen beroep op de wet 'gewetensbezwaren' en willen ze geen vervangende dienstplicht

vervullen. Welnu: het gewetensbezwaar op grond waarvan men tot burgerlijke ongehoorzaamheid wil komen, is analoog aan het gewetensbezwaar van een 'totaal-weigeraar'. Men vraagt immers geen uitzondering voor *zichzelf*, maar verandering van de wet voor *allen*. Dat betekent dat in geval van burgerlijke ongehoorzaamheid de morele herkenbaarheid van het gewetensbezwaar een publiek karakter moet dragen en vèr boven privé-moraal moet uitgaan. Men moet immers niet de overheid overtuigen dat de subjectieve bezwaren terecht zijn, maar de medeburgers dat een bepaalde wet of politiek objectief fout is. Het beroep op een gewetensbezwaar in geval van burgerlijke ongehoorzaamheid is niet een kwestie van *getuigen*, maar van *argumenteren*. Argumenteren is alleen mogelijk binnen het kader van gedeelde, fundamentele principes ter inrichting van de menselijke samenleving. Met andere woorden: het gewetensbezwaar in geval van burgerlijke ongehoorzaamheid moet zijn betekenis niet ontleenen aan een privé-overtuiging, maar aan een *publieke moraal*. Althans: moet een bouwsteen zijn voor zulk een moraal. Dat is een zeer aangelegen punt, waarop ik hier niet verder kan ingaan. In het eerder genoemde, zo juist verschenen boek heb ik in navolging van een aantal Amerikaanse auteurs de contouren van een dergelijke publieke moraal geschetst. Ik noem dat de *moraal van het mondig burgerschap*, volgens welke mensen een morele verplichting hebben voor het leven en welzijn van hun medeburgers en een daarvan *afgeleide* politieke verplichting de overheid te gehoorzamen en in grensgevallen ongehoorzaam te zijn.

Zo wordt een stokje gestoken voor twee extreme posities: enerzijds dat we de overheid altijd hebben te gehoorzamen en daarmee basta; anderzijds dat we de overheid ongehoorzaam mogen zijn als ons geweten ons dat ingeeft. Zolang het

beleid van de overheid ons in staat stelt de morele verplichting ten opzichte van onze medeburgers na te komen, is er een politieke verplichting de overheid te gehoorzamen. Als we menen de overheid ongehoorzaam te moeten zijn, zullen we daar *goede redenen* voor moeten kunnen aanvoeren, die ontleend zijn aan de moraalprincipes die fundamenteel zijn voor het menselijk overleven en samenleven. Anders gezegd: het *recht* op ongehoorzaamheid moet altijd in overeenstemming zijn met de *plicht* die we hebben ten opzichte van onze medeburgers.

De reactie van de overheid

Het is één ding te vragen òf de overheid moet reageren op acties van burgerlijke ongehoorzaamheid en een ander te antwoorden hoé. Niemand weet precies wat de overheid zou moeten doen. Moet ze toegeeflijk zijn? Of onverzettelijk? Bereid tot een compromis met mensen die de wet geweld aandoen? Alleen afgaan op het oordeel van het parlement? Er is nogal wat onzekerheid. Dat is niet zo vreemd, want burgerlijke ongehoorzaamheid is het protest van een goed gemotiveerde minderheid, die meent dat de meerderheid onvoldoende oog heeft voor een bepaalde zaak, die zo belangrijk is dat daarover niet met meerderheid van stemmen kan worden beslist. Het gaat om een protest, dat bij een zuiver legale opvatting van de democratie geen kans maakt. Bij een inhoudelijke toetsing van de bezwaren mogelijk wel! Daarom is de vraag naar de mogelijke reactie van de overheid niet beslist met een verwijzing naar een parlementaire meerderheid. Bij het functioneren van die parlementaire meerderheid ten opzichte van minderheidsstandpunten ligt juist het probleem. Hoe gaan aanhangers van het meerderheidstandpunt om met de argumenten voor het minderheidstandpunt? Dáár ligt het probleem.

De onzekerheid van de overheid is dus

wel begrijpelijk. De geijkte overheidsreacties op verzet van bepaalde bevolkingsgroepen tegen beleidsmaatregelen falen. Die geijkte reacties zijn immers toegesneden op een onderhandelingsituatie met sociale partners, die gewend zijn de maatschappelijke en politieke belangstrijd uit te vechten volgens alle regels van het marktmodel. Elke partner zet zich uitsluitend in voor het deelbelang van de belangengroep die hij vertegenwoordigt. Hij neemt een aanvangspositie in die bespreekbaar is, teneinde een zo goed mogelijk onderhandelingsresultaat te bereiken voor de eigen groep. Het compromis, waarop bewust wordt aangestuurd, zit ergens in het midden van de ingenomen aanvangsposities. In dit onderhandelingsmodel neigt men ertoe om rechten te behandelen als waren het belangen en, omgekeerd, de toevallige uitkomst van onderhandelingen de status van rechten te verlenen. Kandidaten voor ministersplaatsen in de 'sociaal-economische driehoek', die dit spelletje van geven en nemen, van 'sjacheren' zo men wil, tot in de perfectie beheersen, gooien hoge ogen.

Zet dit model van onderhandelen nu eens naast het model van burgerlijke ongehoorzaamheid! Het verschil is hemelsbreed. Nu geen mensen die voor zichzelf opkomen, maar voor anderen. Nu ineens geen centrale plaats toegekend aan belangen, maar aan rechten en plichten. Nu geen mensen die willen onderhandelen volgens het marktmodel, maar die een principiële keuze willen doen en daarom weigeren hun principiële standpunt als 'bespreekbaar' aan te bieden.

Om een voorbeeld te geven: mensen die weigeren een deel van hun belasting te betalen in het kader van de actie 'weigeren betalen defensiebelasting' willen geen vermindering van belastingen en ook niet dat de overheid een paar kruisvluchtwapens minder plaatst, maar dat de overheid op principiële gronden die wa-

pens in het geheel niet plaatst. Zulk een positie brengt de overheid in grote verlegenheid, want met het normale onderhandelingsmodel bereikt ze niets. Het is natuurlijk ook de vooropgezette bedoeling de overheid op deze wijze in verlegenheid te brengen. Burgerlijke ongehoorzaamheid vraagt de overheid bewust naar de principiële grondslagen van haar beleid, naar het ethisch gehalte van haar politieke beslissingen. De overheid is niet gewend op deze manier het vuur aan de schenen gelegd te krijgen en is er dus niet op voorbereid. Ze is verlegen met vragen naar de principiële grondslagen van een beleid, dat als 'no-nonsense' wordt gepresenteerd. Even lastig is de vraag, of de afweging de 48 kruisvluchtwapens al dan niet te plaatsen gedomineerd wordt door een principiële stellingname of een opportunistische. Burgerlijke ongehoorzaamheid vraagt altijd naar het principiële gehalte van de politiek en verdient daarom ook een principiële antwoord. Niet de legaliteit, maar de *legitimiteit* van het overheidsgezag is in het geding.

Die legitimiteit is naar mijn mening de laatste decennia geleidelijk uitgehold, zowel ten gevolge van ontwikkelingen in de samenleving als van regeringsbeleid. In de samenleving is het individualisme hand over hand toegenomen, met een evenredige overwaardering van (vermeende?) rechten en onderwaardering van plichten. Vanuit een bepaalde filosofie is dat bewust gestimuleerd. Zelfrealisatie, individuele emancipatie en andere egocentrische therapieën vierden hoogtij in het welzijns-circuit. Het veroveren van individuele vrijheid was belangrijker dan het nemen van verantwoordelijkheid. De gemeenschappelijke basis voor de democratie werd zodoende steeds meer ondermijnd. Democratie mikt immers niet alleen op individuele vrijheid, ook op gemeenschappelijke verantwoordelijkheid. Die gemeenschappelijke verantwoordelijkheid werd steeds meer afgeschoven

naar dat grote anonieme lichaam: de *staat*. Vadertje rechtsstaat werd steeds meer moedertje verzorgingsstaat.

Naar mijn overtuiging is in het beleid aan deze tendens te veel toegegeven. Het teruggedraaien van allerlei voorzieningen, die *vé*r beneden de kostprijs worden aangeboden en waarschijnlijk niet zouden worden afgenomen als de kostprijs in rekening werd gebracht, is niet alleen budgettair noodzakelijk, maar ook principieel juist. Overheid, verdedig dat dan ook principieel! En kom niet met een verhaal vol opportunisme, het uitgangspunt kiezend in individuele vrijheid, die in de komende tijd haar kansen zou moeten krijgen. Principieel is er dan niets veranderd ten opzichte van het recente verleden. De enige verandering is dat thans andere groepen aan de beurt komen: ondernemers, zakenmensen, zelfstandigen. De ideologie van individuele zelfrealisatie blijft onaangetast. In een prestatie maatschappij als de onze is individuele vrijheid altijd het *recht van de sterkste* en ik zie het niet als de taak van de overheid de sterkste nog een handje te helpen. De gemeenschappelijke verantwoordelijkheid zou centraal moeten staan.

Welnu, burgerlijke ongehoorzaamheid gaat niet uit van individuele vrijheid, maar van gemeenschappelijke verantwoordelijkheid. Zeker, de keuze om een actie van burgerlijke ongehoorzaamheid te beginnen is een eenzame, individuele beslissing, maar de actie is niet ten bate van jezelf, maar van anderen, de gemeenschap. Burgerlijke ongehoorzaamheid is een tegenbeweging ten opzichte van dat structurele egoïsme, dat zo kenmerkend is voor onze verzorgingsstaat en dat tot dusver teveel door het overheidsbeleid werd gelegitimeerd. Laat achter de verzorgingsstaat de rechtsstaat weer zichtbaar worden! Dit in tweeërlei opzicht: om die voorzieningen kritisch te bezien die boven het basisniveau uitgaan en die

eerder welgestelden ten goede komen dan de laagstbetaalden, en vervolgens om de positie van de laagstbetaalden niet voortdurend afhankelijk te maken van het begrotingstekort.

Daarnaast is de legitimiteit van het overheidsgezag in de crisis gekomen door een al te formele opvatting van democratie. Van de meerderheidsregel kreeg vooral het eerste lid de volle nadruk: 'de meerderheid beslist' (1). Maar er hoort nog wat bij: 'de meerderheid houdt rekening met de minderheid' (2) en: 'de minderheid voegt zich naar de meerderheid' (3). Dat laatste kan alleen als het tweede serieus in praktijk wordt gebracht en dan niet slechts getalsmatig (het tellen van neuzen), maar ook inhoudelijk (het wegen van argumenten). In het oorspronkelijk begrip van democratie was de meerderheidsbeslissing een verlegenheidsoplossing. Het ging wezenlijk om het 'gemeen beraad' met hoor en wederhoor van elkaars argumenten.

Verder moet bedacht worden dat een meerderheid in het parlement vaak een toevalligheid is en niet in overeenstemming met een meerderheid in het volk. Voor de situatie in 1983 noemt Van Schendelen een aantal punten waarop een parlementaire meerderheid afwijkt van een meerderheid in het volk (gezags-handhaving, ontwikkelingshulp, belastingdruk), maar in 1984 is er de befaamde 'kruisrakettenkwestie' bijgekomen. Bovendien is door soms verregaande stemdwang de werkelijke parlementaire meerderheid onzichtbaar gemaakt en opgeofferd aan een geconstrueerde meerderheid ten behoeve van het instandhouden van een coalitie. Ik zeg niet dat dit principieel verkeerd is en ik geef toe dat in de Nederlandse situatie, waarin compromissen noodzakelijk zijn om beleid te voeren, een zekere stemdwang niet te vermijden is, maar men beseft naar mijn idee te weinig dat men hier op de rand zit van de legitimiteit van de meerderheids-

regel. Zeker in principiële kwesties kan men het systeem van stemafspraken niet onbeperkt doorvoeren. De ethische grondslag van de politiek wordt dan verduisterd. Ook op dit punt wil burgerlijke ongehoorzaamheid de principes van de democratie naar voren halen en het opportunisme naar achteren schuiven.

Het bovenstaande houdt in dat burgerlijke ongehoorzaamheid geen legitieme methode is voor politieke partijen en werkgevers- en werknemersorganisaties. Politieke partijen beschikken over de mogelijkheid in het parlement te komen en op zodanige wijze politiek te bedrijven dat de noodzaak om burgerlijke ongehoorzaamheid te plegen niet opkomt. Werkgevers- en werknemersorganisaties beschikken over een gestaald kader om volgens de regels van het spel de belangen van hun achterban te behartigen. Als ze het op een bepaald punt hebben verloren zou het in strijd met de billijkheid zijn om achteraf het verlies in winst om te zetten door acties van burgerlijke ongehoorzaamheid. Naar mijn overtuiging is het een bedreiging van het principe van burgerlijke ongehoorzaamheid als de vakbeweging er mee aan de haal gaat, zoals dit voorjaar even dreigde te gebeuren. Men kan hier niet van twee wallen eten!

De houding van het CDA

Tenslotte een enkele opmerking over de houding van het CDA. Ik wil hierover terughoudend zijn, omdat ik mij goed bewust ben van de beperkte mogelijkheden van een huidige regeringspartij om een politiek te voeren die in moreel opzicht alle mensen kan bevredigen. Het samen verantwoordelijkheid dragen voor het regeringsbeleid met een partij die ten enenmale vreemd staat tegenover alles wat vandaag de dag mensen beweegt om ten leste te grijpen naar het middel van burgerlijke ongehoorzaamheid, is een

ernstige moeilijkheid om principieel op de bezwaren van die mensen (waaronder nogal wat christenen!) in te gaan. Vanuit hún gezichtspunt echter zou het volgende over de politiek van het CDA te zeggen zijn.

Lang niet alles wat zich als burgerlijke ongehoorzaamheid aandient, is het ook. Kritische toetsing is vereist. Acties, die door eigenbelang zijn ingegeven, moeten als zodanig worden ontmaskerd. In dit opzicht is er reeds sprake van branchevervuiling, reden waarom het lef moet worden opgebracht kaf van koren te scheiden.

Omgekeerd moet niet burgerlijke ongehoorzaamheid worden afgewezen omdat het *ongehoorzaamheid* is. Juist vanuit christelijk gezichtspunt kan de gehoorzaamheid aan de staat nooit absoluut zijn. In mijn eerder genoemde boek heb ik aan deze kwestie een lang hoofdstuk gewijd. Naar mijn overtuiging leert Romeinen 13 niet dat we de overheid te allen tijde moeten gehoorzaam en ook niet dat we haar ongehoorzaam mogen zijn als ons dat zo uitkomt. Dat laatste zéker niet! Als de overheid een beleid voert waarin recht en gerechtigheid herkenbaar aanwezig zijn, is er een verplichting tot gehoorzaamheid. Maar die verplichting is niet absoluut. Ze is afgeleid van een andere, primaire verplichting die onophelbaar is: de *ethische verplichting* ten opzichte van onze medeburgers. Paulus zegt immers dat de overheid in dienst staat van God, u ten goede. In dat 'u ten goede' is het ethisch gehalte van het overheidsgezag gestipuleerd. Voor zover de overheid goed doet, staat ze in dienst van God. Is dat niet het geval, dan kan het *recht* op en in laatste instantie de *plicht* tot ongehoorzaamheid aan de staat een eis van gehoorzaamheid aan *God* zijn (Handelingen 5:29). Naar mijn overtuiging kan er voor de gelovige nooit een tegenstelling bestaan tussen de gehoorzaamheid aan God en de dienst aan de

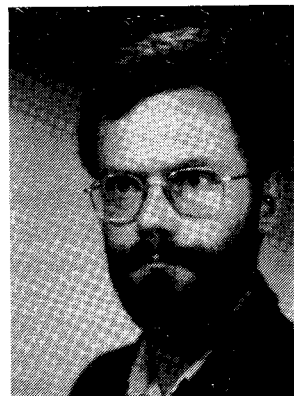
naaste, wèl tussen gehoorzaamheid aan God en gehoorzaamheid aan de staat. Primair is altijd de ons door God *verleende* verantwoordelijkheid ten opzichte van onze medeburgers. Het is een morele beslissing die verantwoordelijkheid te *nemen* en in de politiek gestalte te geven. De gehoorzaamheid aan de staat is een *afgeleide* verantwoordelijkheid. Wèl is het zo dat in een democratische rechtsstaat de bewijslast ongehoorzaam te mogen of te moeten zijn veel groter is dan in een totalitaire machtsstaat. (In welke overigens ongehoorzaamheid als *burgerlijke* ongehoorzaamheid geen enkele kans maakt: de staat slaat keihard terug nog voor hij echt geraakt is.) Het kenmerk van een democratische rechtsstaat is immers dat aan de primaire verantwoordelijkheid van de burgers voor elkaar zoveel mogelijk is recht gedaan. Dat leidt tot een merkwaardige paradox, die kenmerkend is voor burgerlijke ongehoorzaamheid: dit actiemodel is slechts denkbaar in een democratische rechtsstaat, maar hoe beter die rechtsstaat functioneert, des te minder is burgerlijke ongehoorzaamheid gerechtvaardigd. Omgekeerd: hoe opener en democratischer de rechtsstaat is, des te kwetsbaarder ook voor subversieve acties van ongehoorzaamheid. Geen staatsvorm die niet-bonafide lieden zo zeer in staat stelt de samenleving te ontregelen als de democratische! Burgerlijke ongehoorzaamheid kan eigenlijk alleen worden toegepast door mensen met een groot verantwoordelijkheidsbesef, die het recht en de democratie van harte liefhebben. In het licht van bovenstaande zou naar

mijn mening het CDA er goed aan doen nauwkeurig acht te slaan op het morele appèl, dat uit burgerlijke ongehoorzaamheid opklinkt. Het CDA moet acties van burgerlijke ongehoorzaamheid ethisch toetsen, maar de eigen politiek niet minder. Het gaat er niet allereerst om toe te geven aan de verlangens van hen die als laatste middel naar burgerlijke ongehoorzaamheid grijpen, maar om het voeren van een herkenbare, principiële politiek. Misschien is het CDA van oordeel dat zijn politiek wèl op principes stoelt, maar feit is dat velen daar te weinig van herkennen. Wat is het principiële gehalte van het beleid inzake nucleaire bewapening, de media, de sociaal-economie en de politieke vluchtelingen? Hoe komt het toch dat op velen het beleid ter zake een opportunistische, weinig principiële indruk maakt? Vergissen die mensen zich? Of is het CDA onvoldoende in staat zijn beleid op principiële wijze te formuleren?

De vraag naar het *ethisch gehalte* van de politiek, dat is tenslotte de kritische vraag, die het hedendaags verschijnsel burgerlijke ongehoorzaamheid aan elke politieke partij, dus ook het CDA, stelt. Gezien zijn oorsprong is het CDA verplicht tot een principieel antwoord.

door R.H.J. Houwen, dr. J.H.J. Hoeijmakers
en prof. dr. D. Bootsma

R.H.J. Houwen (1954) is als kinderarts verbonden aan het Sophia Kinderziekenhuis te Rotterdam. Tijdens zijn specialisatie werkte hij enige tijd op de afdeling Celbiologie en Genetica van de Erasmus Universiteit, waar hij participeerde in het daar lopende moleculair-biologische onderzoek.

De betekenis van de recombinant-DNA-technologie voor de geneeskunde

Recombinant-DNA is een onderwerp waarover de laatste jaren ook buiten de vakpers veel geschreven is. Gezien de perspectieven die deze techniek biedt, is dit zeker terecht. Het moleculair-biologisch onderzoek heeft de afgelopen 5 tot 10 jaar immers een zeer snelle ontwikkeling doorgemaakt sinds het mogelijk is geworden erfelijke eigenschappen van organismen te isoleren, in nieuwe combinaties samen te brengen en door te geven aan organismen die deze eigenschappen tevoren nog niet bezaten. Op deze manier werd onder meer een beter inzicht in de structuur en regulatie van erfelijke eigenschappen verkregen. Daarnaast werden mogelijkheden geschapen voor belangrijke toepassingen op medisch, industrieel, agrarisch en milieugebied.¹⁾²⁾

Naast de hooggespannen verwachtingen waren er vooral in het begin vragen betreffende de potentiële risico's voor mens en omgeving die deze techniek met zich mee zou kunnen brengen. Deze vragen zijn in eerste instantie naar voren gebracht door de wetenschappelijke onderzoekers zelf³⁾, maar zijn later onderwerp geworden van een publieke discussie

waarin emotionele en politieke argumenten de wetenschappelijke vaak naar de achtergrond drongen. Toen na een aantal jaren van gedegen onderzoek kwam vast te staan dat, met inachtneming van voorzorgen die ook voor ander onderzoek gelden, deze techniek geen bijzondere gevaren met zich meebracht, kwamen meer wezenlijke, ethische en maatschap-

1) Emery A.E.H. *Recombinant DNA technology*. Lancet (2) 1406-1409 (1981).

2) Abelson J. *A revolution in biology*. Science 209, 1319-1321 (1980).

3) Berg P. et al. *Potential biohazards of recombinant DNA molecules*. Letter to the editor. Science 183, 303 (1974).

pelijke vragen naar voren. Vragen die samenhangen met het ingrijpen van de mens in de erfelijkheid.

De vorige bijdragen in deze reeks zijn reeds uitgebreid ingegaan op deze belangrijke punten⁴⁾⁵⁾. Daarom zal dit artikel zich beperken tot de betekenis van de recombinant-DNA-technologie voor de geneeskunde. De tekst kan gevolgd worden zonder diepgaande kennis van de moleculaire biologie. Wel worden enkele basale begrippen in een verklarende woordenlijst uiteengezet. Aan het slot van het artikel wordt een kort overzicht gegeven van de wetenschappelijke achtergronden van deze nieuwe techniek.

Fundamenteel onderzoek

Met de komst van de recombinant-DNA-technologie werd het gereedschap aangedragen om een aantal basale problemen in de celbiologie nader te onderzoeken. Op deze manier werd belangrijke nieuwe kennis vergaard over bouw, organisatie en regulatie van erfelijke eigenschappen (genen).

Zo is ondermeer de structuur van de erfelijke informatie voor antistoffen (immuunglobulines) opgehelderd. Antistoffen vormen een belangrijk onderdeel van de weerstand die wij tegen infecties bezitten. Infecties worden veroorzaakt door (micro)organismen en elke micro-organisme bezit op moleculair niveau een bepaald patroon van uitsteeksels, die qua structuur vergeleken kunnen worden met uitstekende sleutels. Bij een infectie wordt een antistof gemaakt die over de 'uitsteeksels' van het micro-organisme past, zoals een slot om een sleutel. Na koppeling van het immuunglobuline aan de 'uitsteeksels' kan vernietiging van de indringer plaatsvinden.

Door het slot-sleutel principe wekt elk

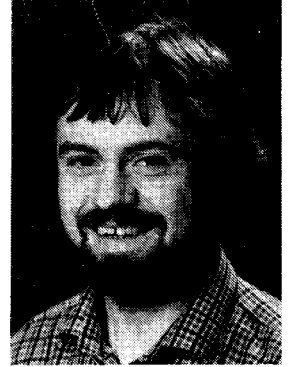
soort micro-organisme zijn eigen specifieke antistof op. Sterker nog, omdat elk soort micro-organisme weer verschillende typen 'uitsteeksels' heeft worden er tegen elke binnendringer een groot aantal specifieke antistoffen gemaakt. Gezien het ontzagwekkend aantal verschillende soorten van micro-organismen, die ieder een reeks specifieke antistoffen tegen zich opwekken, vroeg men zich af waar de informatie voor als die ($\sim 10^7$) immuunglobulines opgeslagen lag. De 'ruimte' op het DNA leek hier bij lange na niet genoeg voor.

Dankzij de recombinant-DNA-technologie is dit probleem nu opgelost. Men heeft ontdekt dat de informatie niet steeds voor elke antistof in zijn geheel ligt opgeslagen. De informatie ligt daarentegen als losse stukjes opgeslagen. Uit deze stukjes informatie wordt voor ieder afzonderlijk immuunglobuline een steeds verschillende DNA-volgorde samengesteld, op basis waarvan het immuunglobuline uiteindelijk gemaakt wordt. In zekere zin is dit te vergelijken met het bouwdoos-principe: met een klein aantal verschillende bouwstenen is een zeer groot aantal structuren samen te stellen. Op deze manier hoeft op het DNA slechts de informatie voor een beperkt aantal bouwstenen voor immuunglobulines opgeslagen te liggen, waaruit dan keer op keer een ander samengesteld kan worden. Voor deze taak is er meer dan voldoende ruimte op het DNA aanwezig. Opheldering van de bouwwijze van de immuunglobulines is een voorbeeld van de nieuwe kennis die verkregen werd door toepassing van de recombinant-DNA-techniek. Daarnaast is ook meer inzicht verkregen in de bouw van andere erfelijke eigenschappen, terwijl een begin van inzicht is ontstaan in de regulatie

4) Schroten É. *Meesterschap over het leven? Bezinning op ontwikkelingen in de genetische technologie*. Christen Democratische Verkenningen 4/84, p. 178.

5) Duijn, P. van. *De recombinant-DNA-discussie*. Christen Democratische Verkenningen 5/84, p. 213.

Dr. J.H.J. Hoeijmakers is sinds 1981 werkzaam op de afdeling Celbiologie en Genetica van de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Hij houdt zich bezig met erfelijke syndromen bij de mens waarbij in een hoge frequentie kanker ontstaat.

van die eigenschappen.

Ook in het kankeronderzoek is door toepassing van de recombinant-DNA-technologie een belangrijke ontdekking gedaan, die ons inzicht heeft gegeven in het wezen van kanker. Het blijkt dat normale cellen genen bezitten die de celgroei besturen. Wanneer deze genen in een bepaalde cel op het verkeerde moment activiteit gaan ontplooiën, gaat deze cel ongeremd delen⁶⁾. En ongeremde celgroei is de essentie van kanker.

De keten van gebeurtenissen die leidden tot deze ontdekking begon bij het onderzoek van een bepaalde groep virussen, de retrovirussen, die bij dieren gezwollen kunnen veroorzaken. Uit het erfelijk materiaal van deze virussen kan specifiek dat gedeelte geïsoleerd worden dat verantwoordelijk is voor het ontstaan van een tumor. Dit stuk wordt een kankergen of ook wel een *oncogen* genoemd. Uit de grote groep van retrovirussen werden uiteindelijk ongeveer 20 verschillende oncogenen geïsoleerd.

Men begon zich vervolgens af te vragen hoe virussen aan deze oncogenen gekomen waren. Omdat er uit ander onderzoek aanwijzingen waren verkregen dat virussen in feite kleine stukjes erfelijk materiaal zijn, afkomstig uit cellen van

hogere organismen, die een eigen leven zijn gaan leiden, werd onderzocht of er misschien ook in normale cellen oncogenen aanwezig zijn. Toch nog tot ieders verrassing bleek dit inderdaad het geval. Alle normale cellen bezitten de oncogenen die oorspronkelijk alleen bekend waren uit het onderzoek van tumorvirussen. De zogenaamde cellulaire oncogenen zijn dus de voorlopers van virale oncogenen, al werden de laatsten eerder ontdekt.

Vervolgens ging men zich afvragen wat de functie van oncogenen in de cel was. Langzamerhand werd duidelijk dat het eigenlijk gewone genen zijn, die onder normale omstandigheden de groei van de cel reguleren. Alleen ontregeling van de normaliter goed gecoördineerde samenwerking tussen deze genen leidt tot ongecontroleerde celdeling en dus tot een tumor. Er zijn op dit moment een aantal oorzaken bekend die leiden tot ontregeling van oncogenen en daardoor tot ongebreidelde celgroei.

Door de ontdekking van oncogenen zijn een aantal onderzoekslijnen binnen het kankeronderzoek bij elkaar gekomen. Hierdoor is voor het eerst enig inzicht ontstaan in de processen die nodig zijn om een gezonde cel te transformeren tot

6) Nusse R. *Oncogenen*. In: Het Medisch Jaar 1984. Bohn, Scheltema en Holkema.

een kankercel. Desalniettemin zal het ondanks het terechte enthousiasme nog wel geruime tijd duren voordat op basis van de nieuwe inzichten ook een meer adequate therapie ontwikkeld zal zijn. Uiteindelijk zal een beter begrip van processen in een zieke of gezonde cel vooraf moeten gaan aan de ontwikkeling van een nieuwe geneeswijze. Hierin ligt dan ook het belang van fundamenteel geneeskundig onderzoek. De recombinant-DNA-technologie heeft hierbij gezorgd voor enkele belangrijke stappen voorwaarts.

Diagnostiek van erfelijke ziekten

Ook de diagnose van een aantal erfelijke ziekten is mogelijk gemaakt of vereenvoudigd door toepassing van de recombinant-DNA-technologie. Tot voor kort konden maar een beperkt aantal erfelijke ziekten omstreeks de 18e week van de zwangerschap vastgesteld worden. Omdat elke erfelijke ziekte terug te voeren is op een verandering in de drager van de erfelijke informatie, het DNA, biedt de recombinant-DNA-technologie, althans in theorie, de mogelijkheid om elke genetische afwijking zowel vóór als na de geboorte vast te stellen. Dit wordt nu al toegepast bij erfelijke ziekten waarbij genen betrokken zijn die men goed kent. Maar zelfs van een aantal afwijkingen waarvan men het gen niet kent zal het mogelijk worden met een grote mate van zekerheid te bepalen of een individu het aangedane gen heeft of niet. Recent is dit bij enkele families al beschreven voor de Chorea van Huntington, een ernstige ziekte, die zich kenmerkt door ongecontroleerde bewegingen, steeds verdergaande geestelijke achteruitgang en die zich pas rond het 30e tot 40e levensjaar openbaart.

Wanneer een bepaalde erfelijke ziekte in een familie voorkomt zal het voor de

familieleden van groot belang zijn te weten of zij, hoewel gezond, de ziekte toch op hun kinderen kunnen overbrengen. Met andere woorden of zij ook in bezit zijn van een veranderd gen, zonder daarvan de gevolgen te ondervinden, omdat het tweede gen tegen de ziekte beschermt*. Een dergelijke situatie wordt dragerschap genoemd. Juist voor de opsporing van dragers, die één goed en één afwijkend gen bezitten is de recombinant-DNA-technologie zeer geschikt. Het huidige onderzoek is hier vaak veel minder toe in staat.

De diagnostiek, al dan niet prenataal, met behulp van de recombinant-DNA-techniek vindt plaats door een beetje DNA, bijvoorbeeld uit vruchtwatercellen met restrictie-enzymen te knippen en de fragmenten die afkomstig zijn van het bewuste gen met 'gen-aftasters' op te sporen, waardoor men kan zien of het gen afwijkend is of niet. Het valt te verwachten dat het aantal te diagnostiseren genetische ziekten onder invloed van de recombinant-DNA-technologie sterk zal toenemen, hetgeen direct of indirect van belang is voor honderdduizenden mensen in Nederland. Vroegtijdige diagnose kan een geruststelling inhouden voor de direct betrokkenen. In bepaalde gevallen, zoals bij sommige stofwisselingsstoornissen, zal bij vroegtijdige ontdekking behandeling mogelijk zijn. Wanneer er sprake is van een zeer ernstige afwijking kan prenatale diagnose ouders de gelegenheid bieden te kiezen voor afbreking van de zwangerschap. De ethische problemen die de recombinant-DNA-technologie op dit terrein met zich meebrengt zijn niet nieuw, daar prenatale diagnose voordien, zij het op kleinere schaal, door middel van andere methodes ook mogelijk was.

* N.B. Het gen voor iedere eigenschap is in tweevoud aanwezig. Zie ook de 'Technische Informatie'

Prof. dr. D. Bootsma is hoogleraar Genetica aan de faculteit der Geneeskunde van de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Hij geeft leiding aan het onderzoek naar genetische factoren die een rol spelen bij het ontstaan van kanker.

Gentherapie

Patienten met een erfelijke ziekte kunnen momenteel niet echt genezen worden. Soms heeft symptomatische therapie, meestal bestaande uit een dieet, een goed effect, maar de structurele afwijking in het DNA die ten grondslag ligt aan elke erfelijke ziekte, kan niet gecorrigeerd worden. De recombinant-DNA-techniek heeft echter theoretisch de mogelijkheid geschapen de afwijking in het DNA wél te herstellen. Hiervoor moet het defect overigens wel tot op DNA-niveau bekend zijn, hetgeen momenteel maar bij enkele tientallen erfelijke ziekten het geval is. Daarnaast zijn er andere en grotere problemen, die de toepassing van deze vooralsnog theoretische behandelingsmethode in de weg staan. Ten eerste moet de nieuw ingebrachte eigenschap op de juiste wijze tot expressie komen en mag de ordelijke samenwerking tussen de andere erfelijke eigenschappen niet verstoord worden. Ten tweede moet het niet defecte gen in alle of in ieder geval een groot aantal van de lichaamscellen gebracht worden. Dit laatste is misschien oplosbaar wanneer het in de beenmergstamcel gebracht wordt. Deze cel brengt door middel van

gestadige deling alle bloedcellen voort, die ook allen de nieuwe erfelijke eigenschap zullen bevatten. Bloed komt overal in het lichaam en daarmee ook het produkt van het gecorrigeerde gen. Theoretisch zou dit voor een beperkt aantal ziekten tot genezing kunnen leiden. Wat betreft de ethische vragen die hiermee samenhangen overheerst in Nederland en elders het oordeel dat gentherapie, zodra de praktische problemen uit de weg zijn geruimd, in principe toegestaan kan worden ⁷⁾. Het gaat hierbij immers alleen om een bepaalde, weliswaar geavanceerde vorm van behandeling, waarbij de patient genezen kan worden of althans een beter leven heeft. Er zullen zich dan ook nauwelijks weerstanden voordoen wanneer op deze wijze bijvoorbeeld een defect haemoglobinegen genezen wordt, temeer daar de veranderde erfelijke eigenschap niet op het nageslacht overgedragen kan worden. De situatie ligt evenwel anders wanneer eigenschappen als intelligentie, volgzzaamheid, bepaalde vaardigheden en dergelijke beïnvloed zouden worden. Om een aantal redenen zal de recombinant-DNA-technologie bij dit laatste waarschijnlijk geen aandeel hebben. Ten

7) *Recombinant-DNA, eindrapport van de commissie ter bestudering van de maatschappelijke en ethische aspecten van de werkzaamheden met erfelijkheidsmateriaal.* Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage (1983).

eerste worden bovengenoemde eigenschappen voor een belangrijk deel bepaald door milieufactoren als opvoeding, sociale omgeving en andere. Daarnaast is de genetische bijdrage aan deze eigenschappen ongelofelijk complex en niet of nauwelijks voor onderzoek toegankelijk. Tenslotte zijn veel van de onmenselijke gevolgen die men zich bij het imaginaire gebruik van de recombinant-DNA-techniek voor de geest haalt toch al met andere middelen te realiseren.

Micro-organismen als geneesmiddelenfabriekjes

Naast andere toepassingen heeft de recombinant-DNA-technologie het ook mogelijk gemaakt op een nieuwe manier geneesmiddelen te produceren. Op zich is biotechnologie niet nieuw. Al sinds de oudheid schakelde de mens micro-organismen in bij de bereiding van bijvoorbeeld bier en brood. Sinds de tweede wereldoorlog worden penicillines en andere antibiotica met behulp van micro-organismen gemaakt. Het nieuwe is nu dat deze micro-organismen door het invoeren van genetische informatie er toe gezet kunnen worden de door ons gewenste producten te maken.

Op deze wijze kunnen een groot aantal medicijnen vervaardigd worden. Bij één daarvan, insuline, het hormoon dat bij suikerziekte vaak één of meerdere malen per dag ingespoten moet worden, gebeurt dit al op commerciële schaal. Insuline kon voorheen alleen geïsoleerd worden uit de alvleesklier van varkens of runderen. Dit insuline verschilt in geringe mate van het menselijk insuline, wat aanleiding kan geven tot antistofvorming, waardoor de werking vermindert. Insuline gemaakt met behulp van de recombinant-DNA-techniek is exact gelijk aan het menselijk insuline en veroorzaakt dit probleem dus niet.

Deze geavanceerde produktiewijze zal vooral ook van belang worden bij stoffen

die in zeer lage concentraties in de natuur voorkomen, zodat zuivering ten behoeve van therapeutisch gebruik momenteel niet of nauwelijks mogelijk is. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan het menselijk groeihormoon dat nodig is voor de lengtegroei. Onder normale omstandigheden wordt het gemaakt door de hypofyse (hersenaanhangsel). Soms is de hypofyse niet in staat groeihormoon te maken, hetgeen dwerggroei tot gevolg heeft. Om dit te behandelen wordt nu jaarlijks de opbrengst van duizenden hypofyses, deels afkomstig uit het buitenland, zorgvuldig gedistribueerd over de patienten met deze aandoening. Een enkele bacteriecultuur geeft een opbrengst die gelijk is aan alle hypofyses die jaarlijks in Nederland beschikbaar zijn. Hierdoor kunnen de pijnlijke keuzes die nu door het tekort soms noodzakelijk zijn, vermeden worden en is men niet langer afhankelijk van het buitenland. Daarnaast zijn er andere medicijnen en ook vaccins waarbij deze geavanceerde produktiemethode tot een betere beschikbaarheid zal leiden. Dit geldt onder andere voor het vaccin tegen hepatitis-B dat nu nog op een dure en omslachtige manier uit menselijk bloed vervaardigd moet worden, waardoor grootschalig gebruik in gebieden met een hoge infectiekans, zoals Afrika en Azië onmogelijk is. De produktie van dit vaccin door middel van de recombinant-DNA-technologie zal tot prijsdalingen leiden en het zo ook voor ontwikkelingslanden toegankelijk maken.

De commerciële mogelijkheden die deze produktiewijze biedt, werden al in een vroeg stadium onderkend. De groep die als eerste aantoonde dat een bacterie ertoe gezet kan worden een menselijk eiwit te produceren, richtte kort daarop een eigen bedrijf, Genentech, op. In de daarop volgende jaren volgden andere groepen dit voorbeeld. Inmiddels hebben ook alle grote farmaceutische firma's afdelin-

gen opgezet die zich bezighouden met de commerciële toepassing van het recombinant-DNA-onderzoek.

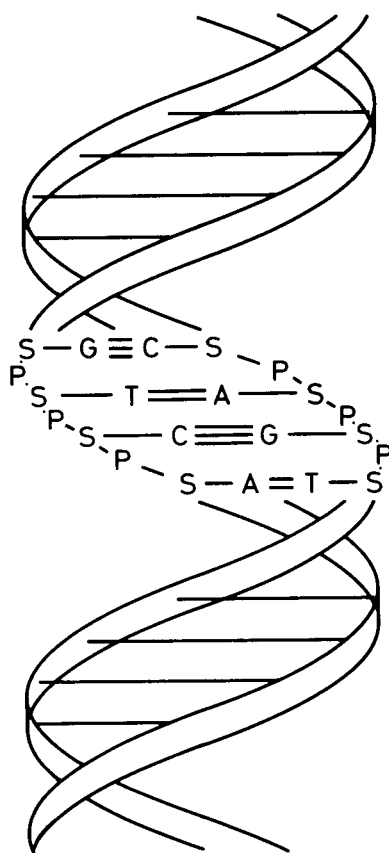
Besluit

De betekenis van de recombinant-DNA-techniek voor de geneeskunde ligt zoals uit het voorgaande blijkt op drie terreinen. Ten eerste in een beter begrip van de processen die in de zieke en gezonde cel plaatsvinden. Dit is een voorwaarde om tot nieuwe en meer effectieve geneeswijzen te komen. Ten tweede in de diagnostiek van erfelijke ziekten, zowel voor als na de geboorte. Bovendien is er in principe uitzicht gekomen op de genezing van sommige erfelijke ziekten. Ten derde is de recombinant-DNA-technologie toenemende betekenis aan het krijgen voor de produktie van geneesmiddelen, welke nu nog schaars of kostbaar zijn. Daardoor zijn er grote mogelijkheden op andere terreinen (landbouw, veeteelt, milieu e.d.). De betekenis van deze techniek kan derhalve niet snel overschat worden.

TECHNISCHE INFORMATIE

DNA, drager der erfelijke eigenschappen

Het menselijk lichaam is opgebouwd uit ongeveer 10^{14} microscopisch kleine cellen. Elke cel bevat in de celkern alle erfelijke informatie voor het hele individu. De erfelijke informatie ligt in gecodeerde vorm opgeslagen in een draadvormige chemische stof: het DNA. Men kan zich het DNA het beste voorstellen als een spiraalvormige ladder (dubbelhelix), waarbij de treden van de ladder kunnen bestaan uit vier verschillende basen, te weten adenine (A), guanine (G), cytosine (C) en thymine (T) (zie figuur 1). In de volgorde van die basen ligt de erfelijke informatie opgeslagen, net zoals in de volgorde van letters de betekenis van een woord ligt opgesloten.

Figuur 1.

Schematische weergave van een gedeelte van een DNA-molecuul. De zijanten van de om zichzelf gedraaide 'ladder' bestaan uit aan elkaar gekoppelde suiker-(S) en fosfaat-(P) verbindingen. De 'treden' die de zijanten bij elkaar houden, bestaan uit telkens twee basen. Ofwel uit de combinatie adenine (A) met thymine (T), ofwel uit de combinatie cytosine (C) met guanine (G). De volgorde van de basen bepaalt uiteindelijk de erfelijke eigenschappen.

De gegevens die in het DNA opgeslagen liggen leiden in een aantal stappen tot de aanmaak van eiwitten, en eiwitten die als het biochemisch equivalent van een erfelijke eigenschap beschouwd kunnen worden, spelen een cruciale rol in zowel de cel als het gehele lichaam. Sommige eiwitten (enzymen) zorgen ervoor dat allerlei chemische processen kunnen plaatsvinden, zoals de verbranding van

voedsel, anderen hebben een regulerende functie (hormonen), weer anderen zijn belangrijke bouwstenen van ons lichaam (bijvoorbeeld spiereiwitten) of helpen bij de afweer tegen ziekteverwekkers (de immuunglobulines).

De structuur van een eiwit is essentieel voor zijn functie en ligt verankerd in de basenvolgorde van het DNA. Eén enkele wijziging, waarbij één van de talloze basen in het DNA is betrokken, kan leiden tot een verandering in de structuur van het corresponderende eiwit, wat tot gevolg kan hebben dat een bepaalde eigenschap of functie wordt verstoord. Bij sikkelcelanemie bijvoorbeeld is de structuur van de bloedkleurstof, het hemoglobine, veranderd, waardoor ondermeer bloedarmoede (anemie) ontstaat.

Bij de mens liggen in iedere cel op bovenbeschreven wijze zo'n 50.000 erfelijke eigenschappen (genen) gerangschikt op in totaal 1½ meter DNA. Het DNA van een cel is op zijn beurt op compacte wijze opgeslagen in 46 chromosomen. Elke erfelijke eigenschap (gen) is daarbij in tweevoud aanwezig, één copie afkomstig van de vader en één van de moeder. Beiden zijn vanaf de bevruchting van de eicel doorgegeven aan alle cellen die het nieuwe individu vormen. Hoewel al deze cellen dus dezelfde genetische informatie bevatten maken ze maar van een beperkt gedeelte van die informatie gebruik. Bovendien gebruikt bijvoorbeeld een levercel voor een deel andere genen dan een spiercel of een bloedcel. Vandaar dat niet elke cel dezelfde uiterlijke eigenschappen bezit. Hoe uit één bevruchte eicel de verschillende cellen en weefsels kunnen ontstaan, die tezamen een individu vormen (het probleem van de differentiatie) is een belangrijk onderwerp van onderzoek in de moleculaire biologie. Met de komst van de recombinant-DNA-technologie werd het gereedschap aangedragen om dit complexe maar tegelijkertijd boei-

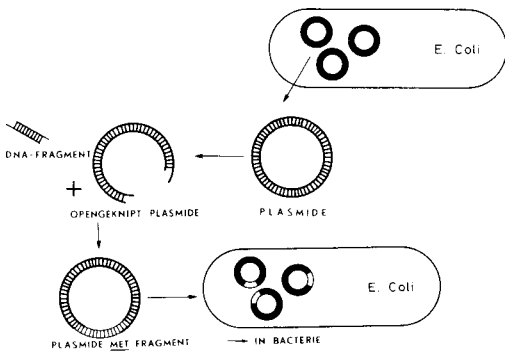
ende proces nader te onderzoeken.

De recombinant-DNA-technologie

De ontdekking van restrictie-enzymen en plasmiden heeft de basis gelegd voor de ontwikkeling van de recombinant-DNA-technologie. Restrictie-enzymen herkennen een specifieke volgorde van 4-6 basen in het DNA en knippen het op die plaats doormidden. Hierdoor is het mogelijk om elk DNA op een reproduceerbare wijze in specifieke fragmenten op te knippen (bij het lange DNA van de mens ontstaan zo ongeveer één miljoen verschillende fragmenten). Sommige restrictie-enzymen produceren bovendien zodanige fragmenten dat de uiteinden precies passen op de uiteinden van fragmenten uit een ander DNA, geknipt met hetzelfde restrictie-enzym. Met een ander type enzym kunnen de in elkaar passende fragmenten weer aan elkaar worden gezet. Hierdoor is het nu mogelijk DNA-stukken van verschillende origine in elke gewenste volgorde aan elkaar te zetten (te recombineren).

De ontdekking van plasmiden voegde hier nog een extra dimensie aan toe. Plasmiden zijn kleine cirkelvormige DNA-moleculen, die in veel bacteriën (in aantallen van 1 tot meer dan 100 per bacterie) worden aangetroffen en die zich zelfstandig in de bacterie kunnen vermenigvuldigen. Er zijn technieken ontwikkeld om plasmiden uit bacteriën, meestal de darmbacterie *Escherichia Coli*, te isoleren, in de reageerbuis te knippen, er een gewenst DNA-fragment in te zetten en het aldus verkregen recombinant plasmide weer terug te brengen in de bacterie (zie figuur 2).

Door de bacterie zich in het laboratorium medium te laten vermenigvuldigen en het DNA vervolgens te isoleren is een in principe onuitputtelijke bron van één bepaald DNA-fragment beschikbaar voor verder onderzoek. Onder bepaalde voor-

Figuur 2.

Het principe van de recombinant-DNA-technologie berust op het inbouwen van een gewenst DNA-fragment in DNA afkomstig uit een andere bron. Meestal maakt men gebruik van plasmides. In de tekst wordt de gevolgde werkwijze uiteengezet.

waarden is het ook mogelijk de bacterie het door het DNA gecodeerde eiwit te laten aanmaken. Deze mogelijkheid kan gebruikt worden voor de synthese van medisch of anderszins belangrijke eiwitten, die zeldzaam of duur zijn. Overigens moet worden opgemerkt dat

Verklarende woordenlijst

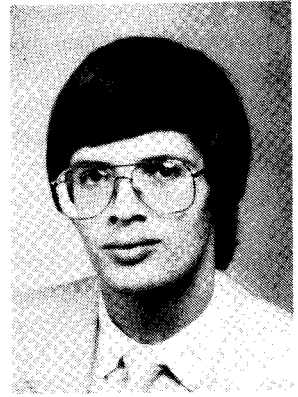
antistoffen (immuunglobulines)	eiwitten met een belangrijke functie in de afweer tegen infecties.
chromosomen	structuren in de celkern, waarin het DNA op compacte wijze ligt opgeslagen. De mens heeft 46 chromosomen per celkern (23 van de vader en 23 van de moeder).
DNA	DesoxyriboNucleicAcid, oftewel desoxyribonucleïnezuur, de drager van de erfelijke eigenschappen.
enzym	eiwit dat een bepaalde chemische omzetting sterk versnelt.
gen	het stuk DNA dat één erfelijke eigenschap draagt.
haemoglobine	het eiwit, dat voorkomt in de rode bloedlichaampjes en het zuurstoftransport door het lichaam verzorgt.
hepatitis-B	ernstig type geelzucht, dat soms blijvende verschijnselen geeft.
hormoon	in een bepaald orgaan van het lichaam gevormde stof, die elders zijn regulerende functie uitoefent.
immuunglobuline	antistof
moleculaire biologie	tak van de biologie, die de levensprocessen op moleculair niveau onderzoekt.
recombinant-DNA	DNA-molecuul dat bestaat uit twee of meer DNA-fragmenten van verschillende herkomst die aan elkaar gekoppeld zijn ('gerecombineerd' zijn). In ruimere zin de technieken die rond dit recombinatieprincipe zijn ontwikkeld.

de mogelijkheden niet onbegrensd zijn. Een van de voornaamste beperkingen is dat van maar een zeer klein aantal eigenschappen het bijbehorende DNA-fragment bekend is (bij de mens geldt dit voor niet meer dan twee- tot driehonderd van de vijftigduizend genen). Bovendien zijn er een groot aantal technische obstakels, die hier niet zijn besproken. Desalniettemin heeft het moderne DNA-onderzoek al belangrijke nieuwe informatie omtrent de organisatie van genen in menselijke en dierlijke cellen opgeleverd.

Toepassingen van de recombinant-DNA-technologie in de geneeskunde

- 1) Onderzoek naar de organisatie en regulatie van erfelijke eigenschappen (bijvoorbeeld oncogenen, immuunglobulinegenen e.d.).
- 2) Diagnostiek van erfelijke ziekten. In de toekomst mogelijk ook behandeling van erfelijke ziekten.
- 3) Productie van medicijnen (hormonen, bloedstollingsfactoren, vaccins e.d.).

door mr. drs. J.P. Balkenende

Mr. drs. J.P. Balkenende (1956) is stafmedewerker voor de sector sociaal-economisch en financieel beleid van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Voordien was hij werkzaam bij de afdeling Juridische Zaken van het Bureau van de Academische Raad.

Over taakverdeling in het wetenschappelijk onderwijs en de 'eigen aard' van de bijzondere instellingen

De bezuinigingen van de overheid doen zich nagenoeg op elk maatschappelijk terrein voelen. Dit geldt ook voor het wetenschappelijk onderwijs. Hier zal over enkele jaren een korting van het budget met 258 miljoen gulden gerealiseerd moeten worden. Aan de verwezenlijking van die doelstelling wordt momenteel gewerkt door middel van taakverdeling en concentratie, d.w.z. het her en der opheffen van studierichtingen, alsmede het concentreren van bepaalde activiteiten bij een of meerdere vestigingen.

In dit artikel wordt ingegaan op de positie van de bijzondere instellingen: dat zijn de Vrije Universiteit, de Katholieke Universiteit Nijmegen en de Katholieke Hogeschool Tilburg. In welke mate heeft de identiteit van deze instellingen in de taakverdelingsoperatie meegespeeld en welke betekenis hebben de recente ontwikkelingen voor de toekomst?

'De universiteiten zijn in de eerste plaats zelf verantwoordelijk voor de taakverdeling en het tegengaan van doublures. De levensbeschouwelijke veelkleurigheid in

het W.O. wordt gegarandeerd.'¹⁾ Slechts korte tijd nadat deze bewoordingen hun dienst hadden bewezen voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1982 – ze stammen uit het CDA-program 'Om een zinvol bestaan' – is een begin gemaakt met de operatie taakverdeling en concentratie in het wetenschappelijk onderwijs. Dat begin markeerde voor de buitenwereld het einde van een tijdperk van groei voor de universiteiten en hogescholen. Deze groei, die zich vooral manifesteerde in de tweede helft van de zestiger jaren en in het begin van de zeventiger jaren,

1. *Om een zinvol bestaan*, juli 1982, art. 5.10b, blz. 56.

bestond uit een sterk groeiend aantal studenten, een toenemende druk op 's rijks financiën en een verdergaande 'uitbouw' van de instellingen van w.o.

Langzamerhand bleek echter dat de bomen niet tot in de hemel konden groeien. De achteruitgang in de economische conjunctuur maakte duidelijk dat het spook van de bezuinigen ook op het terrein van het w.o. zou gaan rondwaren. En dat gebeurde vanaf 1977, toen de teruggang in de omvang van de financiële middelen een aanvang nam. Gaandeweg kwamen bewindslieden en universitaire bestuurders tot het inzicht dat, zeker op lange termijn gezien, een behoud per instelling van alle door haar verrichte taken gecombineerd met een voortdurend slinkend budget uiteindelijk fnuikende invloed zou gaan uitoefenen op de kwaliteit van onderwijs en onderzoek alsmede op innoverende tendenzen en kansen voor jonge onderzoekers. Om die reden dienden de bezuinigen structureel te worden aangepakt: niet langer een benadering waarin de geldelijke afkalving min of meer gelijkmatig over alle onderdelen wordt verdeeld, maar juist één waarin het stellen van prioriteiten, het doen van keuzen en de reallocatie van middelen centraal staan. De bestaande taken zouden aan een herijking moeten worden onderworpen. Het begin van de taakverdelingsoperatie, die uiteindelijk zou moeten leiden tot een bezuiniging van f 258 miljoen en een verlies van ongeveer 3000 arbeidsplaatsen, was een feit.²⁾

Hoewel het begrip 'taakverdeling' al in 1970 in de Wet op het wetenschappelijk onderwijs (W.w.o.) was opgenomen, begon nu een nieuwe fase in het beleid ten aanzien van het w.o. Had de wetgever in

1970 bij taakverdeling nog het oog op het toedelen van nieuwe taken, die in verband met (o.m.) de steeds toenemende specialisatie op de verschillende wetenschapsgebieden niet overal gerealiseerd zouden kunnen worden – waarmee het 'groei'-karakter nog eens wordt aange-toond –, taakverdeling anno 1982 betrof uitdrukkelijk het op diverse plaatsen opheffen van onderwijs- en onderzoekvoorzieningen alsmede het concentreren van activiteiten bij nader te bepalen vestigingsplaatsen³⁾.

Teneinde de universiteiten en hogescholen zelf een zo groot mogelijke verantwoordelijkheid hierin te laten dragen, is een aanzet tot de herverdeling van taken gegeven door de Taakverdelingscommissie, die grotendeels bestond uit vertegenwoordigers van de instellingen. Nadien hebben o.m. de minister van Onderwijs en Wetenschappen en de Tweede Kamer van hun inzichten op dit gebied blijk gegeven. Een en ander mondde uit in het op 15 december 1983 door de minister van O&W vastgestelde Taakverdelingsplan, aan de implementatie waarvan thans door de instellingen wordt gewerkt.

Een vraagstuk dat ten nauwste samenhangt met de hiervoor geschetste besluitvorming betreft de positie van de bijzondere instellingen van w.o. Op welke wijze heeft de wetgever de eigen identiteit van deze instellingen in het kader van taakverdeling gewaarborgd? In welke mate heeft deze identiteit meege-speeld in de lopende taakverdelingsoperatie? En – tenslotte – tot welke conclusies en aanbevelingen geeft de recente praktijk aanleiding? Tot deze vragen beperken we ons in het nu volgende.

2. Vgl. Kamerstuk 17649, nr. 2, blz. 5-7.

3. Zie bijv. *Enkele juridische aspecten van taakverdeling en concentratie* (rapport van een werkgroep van de Academische Raad ten behoeve van de T.V.C.: februari 1983) blz. 6 e.v. en mijn artikel '21 jaar na dato. Enkele wetshistorische kanttekeningen bij taakverdeling en concentratie in het w.o.' in *Universiteit en Hogeschool*, jrg. 30, nr. 3, dec. 1983, blz. 142-149.

'Eigen aard' in wetshistorisch perspectief

De wettelijke grondslag voor taakverdeling en concentratie wordt gegeven in art. 96ter W.w.o. Het vierde lid van dat artikel bepaalt dat bij ministeriële beslissingen inzake taakverdeling rekening wordt gehouden met 'de eigen aard van de bijzondere instellingen.....in hier voege dat de bijzondere instellingen in staat worden gesteld tot de voorzieningen, welke de eigen aard van die instellingen redelijkerwijze meebrengt', Art. 96ter moet gezien worden tegen de achtergrond van art. 16 W.w.o., waarin wordt gesteld dat de regering zorg draagt voor de gelijkwaardige ontwikkelingsmogelijkheden voor de uit 's rijks kas bekostigde universiteiten en hogescholen. Zij neemt hierbij – zo gaat art. 16 verder – rekening houdend met het onderscheid tussen openbare en bijzondere instellingen, de vereisten van een redelijke taakverdeling in acht.

Art. 96ter kwam dus in 1970 tot stand, terwijl art. 16 in dat jaar – vooral met het oog op de taakverdeling – werd gewijzigd. Dit geschiedde door middel van de 100%- of bekostigingswet, waarin tevens de financiële gelijkstelling tussen openbare en bijzondere instellingen werd geregeld.

Uit de Memorie van Toelichting (M.v.T) op laatstgenoemde wet blijkt dat het 'eigen aard'-criterium met name van belang is voor de confessionele instellingen die bij hun denken en werken uitgaan van een godsdienstige grondslag. De functionering van die grondslag heeft niet alleen betrekking op onderwijs en onderzoek maar ook op de geestelijke vorming van studenten. In beginsel dienen allen, die een opleiding op een bepaalde grondslag wensen, in staat te worden gesteld die opleiding te volgen. Dit geldt vooral wanneer met betrekking tot een gods-

dienstige grondslag slechts één wetenschappelijke instelling aanwezig is. Met dit gegeven hangt samen het streven naar de uitgroei van de bijzondere instellingen tot zoveel mogelijk volledige instellingen.

Laatstbedoeld streven dient evenwel niet te worden overtrokken. Zo zal het hantieren van het 'eigen aard'-criterium er niet toe mogen leiden dat essentiële belangen van een of meer openbare instellingen van w.o. in het gedrang komen, terwijl evenmin een inbreuk mag worden gemaakt op het – voor elke instelling afzonderlijk geldende – beginsel van de gelijkwaardige ontwikkelingsmogelijkheden. Waar de grens tussen 'eigen aard' en andere belangensferen getrokken moet worden is in concreto, aldus de M.v.T., uiterst moeilijk te bepalen en dient derhalve aan overleg tussen minister en instelling(en) c.q. beslissing in (Kroon)beroep te worden overgelaten⁴⁾.

In aansluiting daarop vroeg de CHU-fractie aan de bewindslieden of zij het wenselijk en mogelijk achtten dat een bijzondere instelling op grond van de 'eigen aard' een bepaald onderdeel ter hand neemt, maar daartegenover, gezien de taakverdeling, een ander onderdeel, dat minder met de eigen aard van de instelling verband houdt, overlaat aan een andere instelling⁵⁾. De betrokken ministers antwoordden bevestigend en merkten op dat zij een dergelijke ontwikkeling geheel in overeenstemming achtten met het in de wet neergelegde beginsel van de gelijkwaardige ontwikkelingsmogelijkheden⁶⁾.

In de Eerste Kamer werden vervolgens principiële beschouwingen gewijd aan het wezen van het 'eigen aard'-criterium. PvdA-senator De Rijk maakte in dit verband onderscheid tussen de bijzondere (juridische) status, die samenhangt met

4. Kamerstuk 10262, nr. 3, blz. 5 en 6.

5. Kamerstuk 10262, nr. 8, blz. 3.

6. Kamerstuk 10262, nr. 9, blz. 5 en 6.

het voortgekomen zijn uit het particuliere initiatief, en de eigen (ideële) aard. Aan de Handelingen van de Eersre Kamer ontlenu we van hem de volgende passage:

'Welnu, wanneer de bijzondere instellingen zich ook in de huidige tijd als bijzondere instellingen willen waarmaken, dan kan dit slechts gebeuren in de mate, waarin zij erin slagen, die ideële motivatie te realiseren in de gestalte van de eigen universiteit of hogeschool. Wanneer mijn zienswijze juist is, volgt daaruit dat de bijzondere status zonder meer geen betekenis heeft, tenzij deze wordt samengenomen met de ideële grondslag. Daarmede krijgen we een zeker criterium in handen, namelijk dit: een beroep op de bijzondere status heeft slechts dan zin, wanneer redelijkerwijze inzichtelijk kan worden gemaakt dat de eigen aard en grondslag in de zin van de ideële motivatie, in het geding zijn. In alle andere gevallen is de bijzondere status nu, bij de 100 pct. gelijkstelling, niet meer relevant. In het wetsontwerp valt het op dat, wanneer in artikel 96ter, lid 3 (het huidige lid 4, jpb), de bijzondere status wordt genoemd, er wordt gesproken van 'de eigen aard van de bijzondere instellingen'. Zonder tegenbericht van de minister menen wij te mogen aannemen, dat ook hij onder 'de eigen aard' niets anders verstaat dan de eigen ideële grondslag en wat daaruit aantoonbaar voortvloeit en derhalve niet het blote feit van voortgekomen te zijn uit enig particulier initiatief.'⁷⁾

Voorts ging De Rijk in op de 'geestelijke vorming' van de studenten. Door het invoeren van een dergelijke vage groot-

heid, zoals in de M.v.T. geschiedt, roept men zijns inziens de moeilijkheden over zich uit. Ter adstructie merkte hij op dat de bijzondere instellingen of – beter – de overheid maar eens waar moeten maken, dat er bij de bijzondere instellingen sprake is van de geestelijke vorming – dat is: reële overdracht van geestelijke waarden, – terwijl zulks niet geschiedt bij de rijksinstellingen. In dat verband werd door spreker gewezen op de aan de Katholieke Universiteit Nijmegen bestaande Commissie-Schillebeeckx, die zich al vier jaar bezighoudt met het evalueren en het enigszins zichtbaar maken van de eigen aard van die universiteit zonder evenwel tot enig publicabel resultaat te komen, hetgeen – in de ogen van De Rijk – tot nadenken stemt.⁸⁾

Tenslotte vroeg De Rijk hoe de rijks-overheid mede met het oog op beleidsbepalingen de bijzondere status van de bijzondere instellingen ziet, waaraan werd toegevoegd: 'Zonder een duidelijke visie op wat de bijzondere status te betekenen heeft en wat die niet te betekenen heeft.....is het onmogelijk een principieel beleid te voeren in eventuele conflict-situaties, met name op het terrein van de taakverdeling'.⁹⁾

Met J. Donner moet worden geconstateerd dat een duidelijke respons van de minister en collega-kamerleden op het betoog van senator De Rijk helaas achterwege is gebleven. Hoewel minister Veringa geneigd was zich aan te sluiten bij de lijn van bedoeld betoog, achtte hij nadere bestudering op het punt van meer specifieke aspecten en formuleringen geboden. Wel werd door hem opgemerkt dat waar de eigen aard is geformuleerd, het met name gaat om de ideële grondslag¹⁰⁾ Terzijde zij er op gewezen dat deze

7. Handelingen I 1970-1971, blz. 11.

8. Dat de Commissie-Schillebeeckx naderhand wel degelijk met publikaties is gekomen blijkt o.m. uit A.F. Manning e.a. (red.), *Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1973. Een documentenboek* (Bilt-hoven 1974) blz. 196-204.

9. Handelingen I 1970-1971, blz. 12.

10. Ib, blz. 20.

laatste uitspraak spoort met de hiervoor reeds ter sprake gebrachte reactie van de betrokken bewindslieden op opmerkingen van de zijde van de CHU-fractie. Het 'meer of minder verband houden met de eigen aard' kan uit de aard der zaak slechts betrekking hebben op een ideële grondslag en niet op een juridische status.

Hoewel het vraagstuk van de eigen aard met een aantal onduidelijkheden is omgeven, kunnen uit de wetsgeschiedenis toch een aantal conclusies worden getrokken.

Bij de hantering van het 'eigen aard'-criterium in het kader van taakverdeling dient voornamelijk acht te worden geslagen op de ideële grondslag van de desbetreffende instelling. Gelet op de vrijheid van onderwijs vloeit daaruit voort dat het in eerste instantie aan die instelling zelf is om in te vullen welke voorzieningen de eigen aard meebrengt. Uiteindelijk bepaalt de minister of de verlangens van die bijzondere instelling in het kader van de rijksbekostiging gehonoreerd kunnen worden. Dat oordeel dient te zijn ingegeven door overwegingen waarin recht wordt gedaan aan de essentiële belangen van openbare instellingen en de gelijkwaardige ontwikkelingsmogelijkheden, terwijl daarnaast rekening zal moeten worden gehouden met de eisen van deugdelijkheid. Ten aanzien van de inhoudelijke aspecten van de 'eigen-aardvoorzieningen' dient de minister in zijn oordeel buitengewoon terughoudend te zijn.¹¹⁾

'Eigen aard' in de taakverdelingsoperatie

Ruim 10 jaar nadat de 'eigen aard' tot taakverdelingscriterium was verheven, kwam bedoeld vraagstuk wederom in de

politieke belangstelling. In de ministeriële beleidsnota 'Taakverdeling en concentratie in het w.o.' (1982) wordt, aansluiting zoekend bij de wetsgeschiedenis, gesteld dat de bijzondere instellingen in beginsel in dezelfde mate moeten deelnemen aan de onderhavige operatie als de openbare instellingen. De beantwoording van de vraag welke voorzieningen de eigen aard met zich meebrengt dient, aldus minister Deetman – daarmee de hiervoor geschetste CHU-lijn volgend –, te zijn ingegeven door het onderscheid tussen 'voorzieningen waarvoor de eigen aard van de betrokken instellingen naar hier te lande geldende opvattingen relevant is, en voorzieningen waarvoor dat niet of hoogstens indirect het geval is. Alleen voorzieningen van de eerste soort vallen onder de bescherming van art. 96ter, vierde lid. Het zal daarbij veelal gaan om onderwijs en/of onderzoek op gebieden waar de levensbeschouwelijke grondslag direct relevant is voor de praktische vakbeoefening van de opgeleide studenten'.¹²⁾

Deze stellingname gaf de vaste kamercommissie voor onderwijs en wetenschappen aanleiding om te vragen of uit een dergelijke interpretatie van art. 96ter, vierde lid, dan moet worden afgeleid dat van de aan bijzondere instellingen gevestigde studierichtingen in concreto alleen de godgeleerdheid voor taakverdeling is gevrijwaard. Deze vraag werd door de huidige minister van onderwijs en wetenschappen vanzelfsprekend ontkennend beantwoord, waaraan werd toegevoegd dat het in eerste instantie niet aan hem is maar aan de desbetreffende bijzondere instellingen om die vraag te beantwoorden. Wat door deze instellingen als zodanig redelijk naar voren wordt

11. Op deze terughoudendheid werd eveneens gewezen door de Anti-Revolutionair I.A. Diepenhorst, ook sprekend namens de KVP en de CHU tijdens de behandeling van de bekostigingswet in de Tweede Kamer (Handelingen II 1969-1970, blz. 4070).

12. Kamerstuk 17649, nr. 2, par. 2.7, blz. 11.

gebracht, zal, naar mag worden aangemen, ook in de uiteindelijke taakverdelingsbeslissing worden gerespecteerd.¹³⁾ Een probleem dat zich hierbij voordoet, en waarop door de betrokken bewindsman niet is ingegaan, betreft het feit dat bijvoorbeeld in de doelstelling van de Vrije Universiteit de intentie wordt uitgesproken '.....al haar arbeid in gehoorzaamheid aan het Evangelie van Jezus Christus te richten op het dienen van God en zijn wereld'. Is het, in dit licht bezien, terecht om een onderscheid te maken tussen voorzieningen die meer of minder met de 'eigen aard' van doen hebben? Wellicht heeft de CDA-fractie zich deze vraag gesteld, toen zij de passagie met betrekking tot de 'eigen aard' uit de ministeriële beleidsnota kwalificeerde als 'onduidelijk, om niet te zeggen wonderlijk'.¹⁴⁾

Wie de verdere besluitvorming omtrent de taakverdeling heeft gevolgd, zal het niet zijn ontgaan dat het bijzondere karakter van de bijzondere instellingen op enkele terreinen aan de orde is geweest. Ook hier moet een onderscheid worden gemaakt tussen de bijzondere juridische status en de 'eigen aard' voorzover het gaat om bekostiging van voorzieningen in het kader van taakverdeling en concentratie. Het aspect van de aparte juridische status is het meest duidelijk naar voren gekomen bij het personeelsbeleid. In dat verband kan bijvoorbeeld gewezen worden op het Voorontwerp van de (tijdelijke) wet taakverdeling w.o., waarin de minister de bevoegdheid werd geboden voorzieningen van verschillende instellingen samen te voegen tot één voorziening ('fusie'). Met name van de zijde van de Vrije Universiteit is er op gewe-

zen dat zij in het kader van haar benoemingsbeleid instemming met de universiteitsdoelstelling van de medewerkers verlangt. Weliswaar kan door het Bestuur van de V.U.-Vereniging dispensatie worden verleend, doch dat neemt niet weg dat men nadrukkelijk aan het bijzondere karakter wenst vast te houden. Mede om die reden verklaarde de V.U. zich tegen eventuele fusies. De bedoelde 'fusiebepaling' is naderhand, onder meer naar aanleiding van de advisering door de Academische Raad, geschrapt en vervangen door een 'samenwerkingsbepaling' waarin de vrijheid van de bij de samenwerking betrokken partijen centraal staat.¹⁵⁾

Ondanks de gerechtvaardigde vasthoudendheid aan het bestaande juridische bestel, is op het tot voor kort vrijwel onontgonnen terrein van de taakverdeling een zekere doorbraak ten aanzien van de samenwerking met andere instellingen waarneembaar. Voor wat betreft de V.U. geldt dit met name waar het gaat om een met de Universiteit van Amsterdam gezamenlijk te verzorgen onderwijsprogramma voor de tandheelkunde. Deze situatie was ruim 20 jaar geleden nog ondenkbaar. Ook toen (1962) werd gedacht aan een gezamenlijke opleiding tandheelkunde van de Amsterdamse universiteiten. Dit voorstel werd, hoewel zij zich nooit zonder meer aan samenwerking had onttrokken, door de V.U. afgevoerd, omdat een en ander niet goed te rijmen viel met het 'eigen karakter'.¹⁶⁾ Aangaande de Katholieke Universiteit Nijmegen dient te worden vermeld dat mogelijkheden tot samenwerking – bijv. op het terrein van de biologie – met de Landbouwhogeschool Wageningen momenteel worden onderzocht.

13. Kamerstukken 17649, nr. 3 (vragen 28, 29 en 78) en nr. 4, blz. 6 en 15.

14. Kamerstuk 17649, nr. 5, blz. 2.

15. Brief College van Bestuur V.U. aan de minister van onderwijs en wetenschappen d.d. 7 april 1983, kenmerk DJ/b 83/523 en advies Academische Raad A.R.-976, d.d. 25 april 1983.

16. J. Donner, *De vrijheid van het bijzonder wetenschappelijk onderwijs*, (Zwolle 1978) blz. 83.

Samenvattend kan worden vastgesteld dat de bijzondere instellingen nadrukkelijk vasthouden aan de bijzondere juridische status. Laatstbedoeld gegeven staat als zodanig evenwel los van de betekenis van het taakverdelingsinhoudelijke criterium van de 'eigen aard'. Ten aanzien van die kwestie moet worden geconstateerd dat in de publieke discussies dit criterium een zeer bescheiden rol heeft gespeeld. Slechts met betrekking tot één studierichting werd door de bijzondere instellingen de 'eigen aard' opgevoerd, nl. wijsbegeerte. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in het Taakverdelingsplan alleen in de beslissingen ten aanzien van die studierichting aan de 'eigen aard' wordt gerefereerd.

Wel was het kamerlid Beinema van mening dat sociologie, één van de studierichtingen die aan de V.U. wordt opgegeven, op grond van de 'eigen aard' tot uitrusting en bestand van laatstgenoemde instelling behoort. Minister Deetman constateerde echter dat noch het Bestuur van de V.U.-Vereniging, noch het college van bestuur of de universiteitsraad een beroep hadden gedaan op de 'eigen aard', zodat hij zich van een oordeel omtrent de visie van de heer Beinema kon onthouden.¹⁷⁾ Daarnaast kwam de eigen aard nog zijdelings ter sprake in de discussie met betrekking tot enkele vakken zoals tandheelkunde en communicatiewetenschappen.

Meer in algemene zin stelde het PvdA-kamerlid Wallage aan de minister van Onderwijs en Wetenschappen de interessante vraag welke rol de verzuiling in het w.o. in de lopende taakverdelingsoperatie heeft gespeeld. Een inhoudelijk antwoord heeft de heer Wallage niet gekregen, aangezien de betrokkenheid van de bijzondere instellingen in het totaal van

taakverdeling en concentratie en de wijze waarop zij daaraan hebben meegedaan – ook wat betreft de bezuinigingen – minister Deetman naar eigen zeggen geen aanleiding gaven om een beschouwing te geven over de verzuiling van het wetenschappelijk onderwijs.¹⁸⁾

Kortom: aangaande de mate waarin de identiteit van de bijzondere instellingen (de 'eigen aard') heeft meegespeeld in de lopende taakverdelingsoperatie, lijkt de conclusie onontkoombaar dat dit slechts zeer ten dele het geval is geweest, althans voorzover dit uit de interuniversitaire en politieke besluitvorming en uit de officiële stukken valt af te leiden. Dat neemt niet weg dat soms binnen de bijzondere instellingen (onverwacht) geluiden vielen te beluisteren waarin gewezen werd op de waarde van de werkzaamheden van bijv. een vakgroep in relatie tot het bijzondere karakter. Deze geluiden hebben evenwel kennelijk geen invloed gehad op de naar buiten gebrachte standpunten van de betrokken instellingen en alleen die zijn – wanneer men op dit punt de minister volgt – relevant voor de politieke besluitvorming.

'Eigen aard' en de toekomst van de bijzondere instellingen

Uit het voorgaande mag geenszins de conclusie worden getrokken dat het bijzondere karakter bij de bijzondere instellingen nauwelijks een rol speelt. Er zijn voldoende signalen aanwezig om een dergelijke conclusie te kunnen weerspreken. Wat betreft de Katholieke Universiteit Nijmegen kan o.m. gewezen worden op de werkzaamheden van het Katholiek Studie Centrum, terwijl in het documentenboek Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1973 behartigenswaardige elementen naar voren zijn gebracht. Het

17. UCV 54, 12 september 1983, Handelingen II 1982-1983, blz. 54-36 en blz. 54-55. Ook zou de vraag gesteld kunnen worden waarom fysische geografie wel en sociale geografie niet voor de V.U. behouden moest blijven.

18. Ib. blz. 54-5 en blz. 54-21.

honderdjarig bestaan van de Vrije Universiteit in 1980 heeft een impuls gegeven aan het denken omtrent de eigen plaatsbepaling. Als voorbeelden kunnen genoemd worden de studiedag 'VU tussen twee VUren' en het congres 'Concern about Science'. Daarnaast bestaan al weer geruime tijd het Bezinningscentrum en de Werkgroep Doelstelling. Ook de taakverdelingsoperatie heeft recent geleid tot een hernieuwde bezinning op de eigen profilering. Met betrekking tot de Katholieke Hogeschool Tilburg zij opgemerkt dat in de tweede helft van de jaren zeventig een 'signatuurdebat' heeft plaatsgevonden. Inmiddels heeft een commissie van het stichtingsbestuur – in het verlengde van dat debat – enige maanden geleden een rapport uitgebracht, waarover momenteel van gedachten wordt gewisseld. Wel is het zo dat, mede door de steeds meer gemêleerde samenstelling van de universitaire gemeenschap, het eigen karakter veel minder nadrukkelijk wordt beleefd dan vroeger, het geval placht te zijn.

Nu de essentiële besluiten in de taakverdelingsoperatie zijn genomen, kan de vraag worden gesteld in hoeverre de 'eigen aard' in de nabije toekomst nog aan de orde zal zijn. Wie mocht menen dat het onderhavige vraagstuk voorlopig weer buiten beschouwing kan blijven, komt bedrogen uit. Verschillende ontwikkelingen in het wetenschappelijk onderwijs maken dat een grondige bezinning van de bijzondere instellingen op hun plaats in het universitaire bestel noodzakelijk zal blijken te zijn. Aan welke ontwikkelingen moet dan worden gedacht?

In de eerste plaats aan de taakverdeling zelf. Na afloop van de huidige taakverdelingsoperatie in 1987 zal taakverdeling –

blijkens politieke uitspraken – een permanent karakter krijgen, zij het – naar het zich thans laat aanzien – niet in die omvang en intensiteit waarvan vandaag de dag sprake is. Ongetwijfeld zal de daling van de studentenaantallen, die aan het einde van dit decennium ten gevolge van de demografische ontwikkeling zichtbaar zal worden, daartoe een van de aanleidingen vormen.

In de tweede plaats wordt een deel van het wetenschappelijk onderzoek nu en in de komende jaren geconfronteerd met een bekostigingsstelsel waarin kwalitatief goed onderzoek van overheidswege wordt beschermd. Dit stelsel, waarmee niet iedereen even gelukkig is, is bekend onder de naam voorwaardelijke financiering. Elke beslissing die in dat kader wordt genomen is een taakverdelingsbeslissing.¹⁹⁾ Het spreekt vanzelf dat het 'eigen aard'-criterium ook hier een rol speelt, althans indien de bijzondere instellingen daarop een beroep doen. Tot nog toe is, afgezien van de interne besluitvorming binnen laatstbedoelde instellingen, het 'eigen aard'-aspect in de voorwaardelijke financiering overigens feitelijk niet aan de orde geweest.²⁰⁾

In de derde plaats moet in herinnering worden gebracht de volledige herziening van de Wet op het wetenschappelijk onderwijs, waaraan op dit moment wordt gewerkt. Het hoofdstuk dat handelt over planning en bekostiging, en waarin ook de taakverdeling wordt geregeld, heeft de Tweede Kamer nog steeds niet bereikt. Niettemin mag worden aangenomen dat in de parlementaire behandeling de 'eigen aard' wederom aan de orde zal worden gesteld.

Tenslotte zij gewezen op enkele woorden, die minister Deetman sprak tijdens de behandeling van de Onderwijsbegroting voor het jaar 1984. Hij merkte toen

19. Vgl. de *Beleidsnotitie Voorwaardelijke Financiering* van de toenmalige minister van onderwijs en wetenschappen J.A. van Kemenade. (mei 1982) blz. 15 en 16.

20. Zo leerde navraag bij de Afdeling Onderzoeksangelegenheden van de Academische Raad.

op: 'Veel colleges van bestuur..... zijn in toenemende mate doende voor hun instelling een eigen profilering te ontwerpen. Wie enig optimisme bezit, ziet voor zich een gevarieerd beeld van opbloeiende universiteiten en hogescholen, elk met hun eigen signatuur en excellente specialisaties, en dat reeds in de naaste toekomst'.

Ook die benadering dwingt tot een bezinning op de 'eigen aard' door de bijzondere instellingen. Overigens impliceert de stellingname van de minister dat ook de openbare instellingen een 'eigen aard' hebben, zij het niet in de betekenis die De Rijk aan deze woorden gaf. En daarmee zijn we dan in feite weer beland in 1970, toen de CHU-senator Van Hulst al sprak over de ideële grondslag van het openbaar onderwijs.²¹⁾ Ook Beinema merkte ongeveer een jaar geleden op dat naar zijn mening zowel de bijzondere als het geheel der niet-bijzondere instellingen in principe aanspraak moeten kunnen maken op elke door hen voor de eigen identiteit van belang geachte studierichting.²²⁾ Mocht de profilering per instelling zich in de komende tijd metterdaad doorzetten, hetgeen vanzelfsprekend gevolgen heeft voor ontwikkelingen op het gebied van taakverdeling en concentratie, dan zal 'de eigen aard van de bijzondere instellingen' als inhoudelijk criterium voor taakverdeling aan exclusiviteit inboeten.

De bijzondere instellingen staan in de komende jaren voor de opgave hun plaats in de Nederlandse academische wereld nog eens expliciet aan te geven. Die plaats zal niet in eerste instantie worden bepaald door de juridische status, maar veel meer door de 'eigen aard' c.q. het 'instellingsprofiel'.

J. Donner besloot zijn in 1978 verschenen dissertatie 'De vrijheid van het bijzonder wetenschappelijk onderwijs' als volgt: 'In rechte zijn de mogelijkheden om door middel van haar vrijheid nadrukkelijk gestalte te geven aan de eigen aard voor de bijzondere instellingen nog steeds aanwezig. Het is aan allen, die aan deze instellingen verbonden zijn, om van deze mogelijkheden gebruik te maken'.²³⁾ Die inzet, waarop Donner in zijn slotzin doelt, zal in hoge mate bepalend zijn voor de toekomst van de bijzondere instellingen van w.o.

21. Handelingen I 1970-1971, blz. 13.

22. UCV 54, blz. 54-36.

23. J. Donner, o.c., blz. 225.

mr. C. den Hollander-van der Ent

Mevrouw mr. C. den Hollander-van der Ent (1954) was tot begin 1983 werkzaam als stafmedewerker bij het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Jongeren en relatievorming: tussen vanzelfsprekendheid en vrijblijvendheid

Onder het motto 'Jongeren en christen-democratie' wordt in dit blad een aantal artikelen gepubliceerd over jongeren en hetgeen hen bezighoudt. De afgelopen jaren is al veel geschreven over wat een christen-democratische partij voor jongeren kan betekenen. Hebben jongeren nog wel een boodschap aan een partij als het CDA? En andersom: heeft het CDA nog een boodschap voor jongeren? Met betrekking tot de relatievorming, de verhouding huwelijk, gezin en alternatieve samenlevingsvormen lijkt dit op het eerste gezicht een precare vraag die spanningen oproept, ook binnen de partij zelf.

'Het CDA acht huwelijk en gezin van bijzondere betekenis' en 'Andere duurzame samenlevingsvormen, (.....), hebben aanspraak op met het gezin vergelijkbare rechten en plichten', zo stelt het Program van Uitgangspunten (PvU) ondermeer. Uit de discussies binnen de partij blijkt keer op keer hoeveel misverstanden en emoties deze stellingname uit het PvU en de daarbij behorende toelichting bij velen oproept. Met die verwarring is noch het CDA gediend, noch het gezicht dat de partij naar buiten oproept: een appèl op jongeren gaat er zeker niet van uit.

In dit artikel wil ik trachten in te gaan op de bedoelingen van het PvU zonder echter voorbij te gaan aan die spanningen. Dit tegen de achtergrond van de maatschappelijke ontwikkelingen in de afgelopen jaren en in het bijzonder de situatie die hierdoor voor jongeren is ontstaan. Tenslotte volgt een aantal vragen die zich opdringen indien het CDA haar standpunt in concreet beleid inhoud wil geven. Een beleid overigens dat zeker niet exclusief op jongeren is gericht. Immers, het aangaan van een meer duurzame relatie vindt weliswaar meestal plaats in de leeftijd tussen ca. 16 en 30 jaar en jonge-

ren komen hier dus vrijwel allemaal mee in aanraking, maar dat wil niet zeggen dat de relatievorming een specifiek jongerenprobleem is. Zeker niet nu ouderen, bijv. na een echtscheiding, ook veelvuldig nieuwe relatievormen kiezen.

Uitgangspunten voor het CDA

Hierboven heb ik al een enkele zin uit het Program van Uitgangspunten geciteerd. Voor de volledige tekst verwijs ik naar het Program zelf: artikel 14 (over huwelijk, gezin en de opvoeding van kinderen) en de pendant artikel 15 over andere duurzame samenlevingsvormen die met het gezin vergelijkbare rechten en plichten behoren te krijgen. Zo los bezien van de rest van het PvU maken deze beide artikelen een merkwaardige indruk op de lezer. Als huwelijk en gezin 'van bijzondere betekenis' worden geacht, waarom dan die gelijkwaardigheid van andere samenlevingsvormen zo uitdrukkelijk aan de orde gesteld? De toelichting die het Program daarbij geeft is onmisbaar¹⁾ voor een juist begrip van de artikelen. Hier wordt duidelijk hoe de beide artikelen zich tot elkaar verhouden. Hoeveel waarde in de CDA-benadering ook aan huwelijk en gezin wordt gehecht, 'Dit betekent echter niet dat de *overheid, als hoedster van de publieke gerechtigheid*, bepaalde samenlevingsvormen boven andere (of boven alleenstaanden) zou mogen *begunsten*'²⁾. Aan de orde is dus de houding die de overheid ten aanzien van verschillende samenlevingsvormen dient aan te nemen en niet ons persoonlijk oordeel. Het CDA wil niet via het overheidsbeleid aan de samenleving een bepaald normen- en waardenpatroon opleggen door aan een huwelijk en gezin een bevoorrechte positie toe te kennen. Wij onderkennen een verscheidenheid van opvattingen in onze samenleving op dit punt en erken-

nen dat ook buiten huwelijk en gezin in andere samenlevingsvormen partners duurzaam de verantwoordelijkheid voor elkaar aanvaarden. Deze samenlevingsvormen verdienen evenzeer de rechtsbescherming van de overheid.

Hoezeer deze visie op de rol van de overheid in het algemeen en ten aanzien van samenlevingsvormen in het bijzonder geënt mag zijn op een christen-democratische traditie, telkens blijkt weer hoe moeilijk het is deze benadering in de praktijk te hanteren zonder dat dit spanningen, emoties en onbegrip oproept. Dit geldt evenzeer voor andere opvattingen op zedelijk terrein. De eigen, individuele opvattingen over wat goed en waardevol is lijken dan te strijden met de visie op de beperkte taak van de overheid.

Die spanning wordt mede veroorzaakt doordat, zoals ook de toelichting op het PvU constateert, velen in christen-democratische kring de ontwikkelingen op het gebied van de relatievorming ervaren als een bedreiging van huwelijk en gezin. Met andere woorden, zij menen dat met de grotere aandacht voor alternatieve samenlevingsvormen de waarden die voor hen nauw met de huwelijkse staat verbonden zijn, zoals trouw, liefde en verantwoordelijkheid voor elkaar in het geding zijn. Wordt hierdoor juist ook niet bij jongeren de indruk gewekt dat er ruimte is voor vrijblijvendheid in relaties en relatievorming, is dan één van de daaruit voortvloeiende vragen.

In de toelichting op het PvU wordt ontkend dat van een bedreiging sprake zou zijn. 'Toch staat niet zozeer de betekenis, het functioneren van het gezin ter discussie, maar veel meer het huwelijk als exclusieve uiterlijke verschijningsvorm.....' De kritische vraag kan gesteld

1) PvU, pag. 18 onder: samenlevingsvormen.

2) cursivering van mij, dH.

worden of dit een juiste taxatie is van de ontwikkelingen. Of laten wij ons nu te gemakkelijk 'misleiden' door de tijd-geest?

Wil het CDA op dit gebied kunnen staan voor haar uitgangspunten en daar concreet uitvoering aan willen geven, dan zal gewogen moeten worden in hoeverre voor ons wezenlijke waarden van duurzaamheid, geborgenheid, liefde en onderlinge zorg met het opkomen van andere samenlevingsvormen in het geding zijn. Zoals ook in de vorig jaar gehouden emancipatiediscussie gepoogd is te onderscheiden wat in de christen-democratische opvatting wezenlijk is voor de gelijkwaardigheid van man en vrouw en datgene wat niet met onze opvattingen strookt, hoezeer sommige zaken ook als essentieel naar voren worden geschoven. In het onderstaande wil ik pogen een dergelijke taxatie te maken.

Ontwikkelingen in de afgelopen jaren

In de afgelopen vijftien jaar hebben zich een aantal ontwikkelingen voorgedaan die het traditionele huwelijks- en gezinsleven onder druk hebben gezet. Een aantal (bekende) hoofdlijnen:

De stijging van het welvaartspeil in met name de jaren zestig leidt tot een verbrokkeling van het familie- en gezinsleven. Mensen worden mobieler en trekken naar nieuwe woongebieden buiten de steden. De verzorging van ouderen wordt grotendeels overgenomen door professionele krachten en bejaardentehuizen, zodat de familiale betrokkenheid minder wordt. Het zogenaamde kerngezin, vader, moeder en kinderen is dan ontstaan. Het gemiddeld kindertal daalt door de toenemende anti-conceptie. Daarnaast wordt de huishoudelijke taak van de vrouw aanzienlijk verlicht door de toenemende mechanisering. In diezelfde tijd (eind jaren '60) wordt tevens een beroep op de vrouw gedaan haar plaats op de arbeidsmarkt in te nemen, met het oog

op het tekort aan arbeidskrachten dat dan heerst. Dit vormt de aanleiding tot een hernieuwde discussie over de plaats van de vrouw in onze samenleving: thuis in de huishouding of zij aan zij met de mannen in de maatschappij? De emancipatiediscussie krijgt daardoor een stimulans.

De verzelfstandiging van het gezinsleven maar ook de sterk toenemende ontkerkelijking spelen een rol in de verandering in opvattingen. De bestaande normen en waarden worden niet meer vanzelfsprekend van de oudere generaties en bestaande instituties zoals de kerk overgenomen. Menigeen zet zich hier juist uitdrukkelijk tegen af. Mensen bepalen liever zelf, individueel, hun houding ten opzichte van de levensvraagstukken die op hen afkomen en welk normen- en waardenpatroon zij willen hanteren. Zo ontstaat er bijvoorbeeld een grotere openheid op het terrein van sexualiteit en anti-conceptie. We zien een verschuiving in de opvattingen over het huwelijk-voorhet-leven. De opvatting dat een huwelijk desnoods koste wat kost in stand moet blijven, wordt steeds minder onderschreven. Het aantal echtscheidingen stijgt dan ook sterk.

Dit veranderingsproces gaat ook aan jongeren niet voorbij. Wellicht zelfs worden zij nog sterker hierdoor beïnvloed dan ouderen. Immers, staan bij de ouderen de veranderingen in het normen- en waardenpatroon en de daarmee samenhangende leefwijze tegen de achtergrond van, zij het soms vage noties van de vaste patronen van de ouders en de geloofsopvoeding, bij een grote groep van de jongeren ontbreekt een dergelijk referentiekader. De opvoeding van de kinderen wordt ook vrijer; er wordt hun meer ruimte gelaten zelf te ondervinden waar de grenzen dienen te liggen in hun sociale gedrag. Waar ouders zelf soms in onzekerheid verkeren over hun houding ten opzichte van levensvraagstukken, is het

moelijk aan de kinderen een bepaalde leefstijl door te geven. De beslotenheid van het kleine gezin, relatief los van familie, woonomgeving en kerkelijke gemeenschap bemoeilijkt bovendien dat kinderen zich buiten die kleine kring van het gezin kunnen oriënteren. Deze kinderen zijn de jongeren van nu. Tegen deze achtergrond is het naar mijn mening niet onbegrijpelijk dat zij trachten uitdrukkelijk hun eigen weg te vinden, ook wat betreft de relatievorming.

Verscheidenheid

Door al deze ontwikkelingen is een verscheidenheid gegroeid in opvattingen omtrent relatievorming, huwelijk en gezin. Voor sommigen vormt deze verscheidenheid zoals gezegd een bedreiging. Maar zijn deze ontwikkelingen alleen maar negatief te typeren? Of zijn er ook positieve kanten? Mijns inziens kan de verminderde vanzelfsprekendheid van een huwelijkssluiting en gezinsvorming bijdragen aan een bewustere keuze hoe men zijn of haar leven in wil richten. Is de vanzelfsprekendheid van het huwelijkspatroon, hoe waardevol in zichzelf ook, geen belemmering geweest voor de verdieping van de relatie tijdens het huwelijk? Droeg die vanzelfsprekendheid van het huwelijk niet bij tot het isolement van alleenstaanden, waaronder de homofielen? En dat laatste niet alleen in geestelijk, maar ook in maatschappelijk opzicht? Want we kunnen en moeten vaststellen dat op tal van terreinen de regelingen zijn afgestemd op de gezinssituatie en ten onrechte alleenstaanden daarbij ten achter worden gesteld. In een klimaat waarin een grotere verscheidenheid aan relatievormen bestaat, kan wellicht meer

begrip worden opgebracht voor hun positie.

Door het wegvallen van die vanzelfsprekendheid is het voor jongeren niet eenvoudig een weg te vinden. Er heerst veel onzekerheid over de relatievorming en zij worden afgeschrikt om de verantwoordelijkheid van een formele band als het huwelijk op zich te nemen. Wat kan er allemaal niet mis gaan: de voorbeelden van echtscheidingen, juist ook in de eerste jaren van het huwelijk, liggen voor het oprapen. Anderen zetten zich uitdrukkelijk tegen de bestaande vorm van het huwelijk af en weigeren zich aan de gevestigde orde aan te passen.

Vrijblijvendheid inplaats van vanzelfsprekendheid?

Betekent dit alles dat de vanzelfsprekendheid van het huwelijk voor het leven is vervangen door de vrijblijvendheid van het samenwonen? Ten aanzien van de jongeren lijkt mij deze conclusie vooralsnog niet gerechtvaardigd. De overgrote meerderheid van de jongeren wil trouwen en verwacht dat in de toekomst te zullen doen. Wel zien we sinds 1968 een verschuiving met name in de richting van het niet weten of men zal trouwen.³⁾ Een vaststellen hoeveel jongeren gedurende enige tijd, bijvoorbeeld voorafgaand aan een huwelijk, samenwonen is bij gebrek aan goede onderzoekscijfers nauwelijks mogelijk. Uit de door jongeren uitgesproken verwachtingen ten aanzien van een toekomstig huwelijk mag echter blijken dat de meesten op zoek zijn naar een relatie die duurzaam is en ook een formele band niet schuwen. Daarbij zou de periode van samenwonen die aan het formele huwelijk vooraf gaat

3) Bron: Schelvis, *Sex buiten het huwelijk*, 1983. Uit dit onderzoek onder jongeren van 16 t/m 20 jaar blijkt dat in 1981 76% stelt in de toekomst te willen trouwen. In 1968 was dit nog 94%. Het aantal jongeren dat nog niet weet of men wil trouwen steeg in diezelfde periode van 4% naar 16%. In 1981 stelt 8% niet te willen trouwen in tegenstelling tot in 1968 2%. De meeste jongeren leven in de verwachting te zullen trouwen. In totaal 81% van de jongeren achten dit in 1981 zo goed als zeker of waarschijnlijk. In 1968 was dit 91%.

kunnen worden gezien als een leerperiode; een uitbreiding en vervanging van de vroegere verlovingsperiode.⁴⁾ Van vrijblijvendheid kan in die gevallen mijns inziens niet worden gesproken.

Ook ten aanzien van de andere waarden als onderlinge zorg, liefde en geborgenheid lijkt mij de conclusie niet gerechtvaardigd dat jongeren die samenwonen een ander patroon aan de dag leggen dan jongeren die trouwen. Vaak blijkt het motief dat voor het ene paar de doorslag geeft om te trouwen voor het andere paar het motief om (voorlopig) te blijven samenwonen: liefde en trouw blijken uit het feit dat je die formele band wilt aangaan en durft aan te gaan, contra: liefde en trouw blijken juist als je zonder de stok van het huwelijk achter de deur toch bij elkaar blijft. Ook de mate waarin verantwoordelijkheid en onderlinge zorg op zich worden genomen behoeven m.i. niet sterk te verschillen tussen samenwoners en getrouwde jonge paren. Zowel binnen de ene als binnen de andere vorm zien we een variëteit van samenlevingspatronen, uiteenlopend van sterk op elkaar betrokken zijn met – soms benauwend – weinig oog voor de omringende wereld tot een verhouding waarin beide partners in staat zijn vriendschappen en contacten met anderen te onderhouden en dus een zekere mate van zelfstandigheid behouden, zonder dat dit ten koste gaat van de onderlinge relatie.

Op een ander vlak kunnen we m.i. wel een verschil constateren tussen een bepaalde groep samenwoners en gehuwden. Namelijk die groep die stelt uitsluitend een emotionele relatie met een partner te willen aangaan en op geen enkele wijze in financieel opzicht gebonden te

willen zijn. Voor sociale zekerheid en belasting bijv. wenst men dan als individu behandeld te worden. Het is echter de vraag of dit een specifiek kenmerk is voor de jongeren onder de samenwoners. Het is mijn indruk dat de financiële onafhankelijkheid juist een motief vormt voor oudere, veelal gescheiden, mensen om persé niet te willen trouwen.

Ik meen dat, waar voor het CDA de onderlinge verantwoordelijkheid en zorg van mensen voor elkaar van essentiële betekenis is, deze relatievorm op gespannen voet met de CDA-uitgangspunten kan komen te staan.⁵⁾

Niemand kan in de toekomst kijken. Hoe in de komende tientallen jaren het patroon van relatievorming zich zal ontwikkelen is – alle onderzoeken op dit terrein ten spijt – niet te voorspellen. Vooralsnog kan m.i. niet gesteld worden dat de veranderingen die tot op heden hebben plaatsgevonden inbreuk maken op de waarden die vanuit christen-democratisch oogpunt wezenlijk worden geacht voor het samenleven van mensen. De stelling van het PvU dat huwelijk en gezin niet zozeer naar hun inhoudelijk functioneren bedreigd worden maar meer de uiterlijke verschijningsvorm, kan dan ook worden beaamd of, zo men wil, verdient het voordeel van de twijfel.

Kritische vragen van jongeren

Vanuit dit gezichtspunt kan men dan tot de conclusie komen, dat alle samenlevingsverbanden, (waaronder het huwelijk) waarin de partners er blijk van geven duurzaam verantwoordelijkheid voor elkaar te willen dragen, voor de overheid een vergelijkbare rechtspositie dienen te krijgen. Dan resten er mij toch nog enkele vragen. Vragen die ook de jongeren

4) Zie voor een dergelijke conclusie bijv. C.J. Straver, in NISSO-onderzoek 1979. *Twee relaties, anders dan het huwelijk*.

5) Zie ook: 'Emancipatie, een generatie-gebonden vraagstuk?', door mr. C. den Hollander-van der Ent. In: Themabundel Emancipatiebeleid, uitg. W.I. voor het CDA, Den Haag, 1982; p. 46-59.

wel eens aan het CDA zouden kunnen stellen.

Zo zou de nieuwsgierig-kritische reactie van jongeren op de stelling van de vergelijkbare rechten en plichten van samenlevingsvormen als volgt kunnen zijn: Maar wat is dan wel de bijzondere betekenis van huwelijk en gezin? Wat is de politieke relevantie van die zinsnede? Vormen huwelijk en gezin slechts een goed voorbeeld van een relatievorm waarin de door het CDA als essentieel betitelde waarden tot uitdrukking komen? Naar welk voorbeeld andere samenlevingsvormen dan aanspraak hebben op dan wel geen gelijke maar toch vergelijkbare rechten en plichten? ⁶⁾ Als dit zo is, dan is het nuttig indien dit eens rechtstreeks wordt gezegd. Nu werkt deze zinsnede voor velen versluisend.

Hiermee is mijns inziens eens te meer aangetoond hoe belangrijk het is dat binnen het CDA een voortdurend kritische bezinning op het PvU blijft bestaan. Tevens is het van belang dat de partijleden zich via vormingsactiviteiten de stellingen van het PvU eigen kunnen maken en dat deze voor de vertegenwoordigers in politieke organen in concrete situaties hanteerbaar worden.

Het CDA wil relatievormen, waarin mensen duurzaam verantwoordelijkheid willen dragen (inclusief waarden van onderlinge zorg, liefde en geborgenheid) rechtsbescherming bieden. Dat is op zich een belangrijke boodschap, ook naar de jongeren toe.

In een samenleving waarin veel mensen op zichzelf staan, relaties verschrallen of stuklopen, vriendschappen blijven steken in oppervlakkigheid, is het van het groot-

ste belang dat er gezinnen, samenlevingsvormen blijven bestaan, waarin mensen er voor kiezen onvoorwaardelijk voor elkaar en eventuele kinderen te willen zorgen. Het kan een tegenkracht zijn, in een samenleving waarin mensen maar al te vaak langs elkaar heen leven. Het is noodzakelijk dat de overheid in haar beleid die maatregelen treft, die mensen niet uit elkaar drijft, maar in verantwoordelijkheid en solidariteit met elkaar doet samenleven. Het bieden van rechtsbescherming aan deze relaties kan hieraan bijdragen. De kritische vraag van jongeren hierbij zal zijn: maar wat als je nu gewoon alleen bent? Hoeveel jongeren en jong-volwassenen in de leeftijd tussen 16 en 30 jaar staan niet gedurende een aantal jaren op zichzelf? Gaat de bescherming van samenlevingsvormen niet opnieuw ten koste van de alleenstaanden? Hoe belangrijk het ook is dat het CDA zich intensief bezig houdt met het vraagstuk van de de samenlevingsvormen, het loopt daarbij het niet denkbeeldige gevaar dat de positie van de alleenstaanden wordt veronachtzaamd.

De slotvraag van jongeren zal zijn: hoe denkt het CDA dit alles te verwezenlijken? Laat nu maar zien, aan de hand van concrete beleidsmaatregelen dat het het CDA ernst is op dit punt. Papier is geldig.

Dit zal niet eenvoudig zijn, noch in praktische, noch in emotionele zin.

6) De momenteel in discussie zijnde ontwerp-resolutie van het CDA-partijbestuur over homofilie versterkt deze gedachte, zie de ontwerp-resolutie onder C. 1a, b en c.

door mr. R. J. Hoekstra

Mr. R.J. Hoekstra (1941) is sinds 1976 als raadadviseur werkzaam op het Kabinet van de Minister-President. Voordien was hij enige jaren advocaat te Rotterdam.

Staat en christen-democratie

(Primaat van het recht)

Bij het verzoek van de redactie van Christen Democratische Verkenningen een artikel te schrijven werd mijn aandacht gevraagd voor de discussie in dit blad over de rol van de overheid dd. mei 1983.

In het aan deze discussie gewijde artikel wordt als vraagpunt onder het hoofd staatsbeschouwing geformuleerd:

'Welk centraal motief geldt voor de overheidstaak, gelet op de mensbeschouwing: gerechtigheid (zie Klapwijk), menselijke waardigheid (zie Hirsch Ballin), algemeen belang, friedliches Zusammenleben (zie Kortmann)?

Hoe verhoudt dit centrale motief zich tot voor het CDA herkenbare begrippen als solidariteit, gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap? Is het overheidsoptreden begrensd naar terreinen of meer naar motieven, waarbij in beginsel alle terreinen voor haar vanuit een centraal motief toegankelijk zijn? Zijn de centrale motieven voor overheidsoptreden algemeen geldend, dus niet specifiek christelijk? Is de overheid gerechtigd een samenleving te bevorderen die dichter aansluit bij christen-democratische denkbeelden (bijvoorbeeld leven in gezinsver-

band, het keren van een consumptiemaatschappij, pluriformiteit in plaats van commercialisering in de media, etc.) of zijn staat en recht heel profane zaken juist omwille van de menselijke waardigheid van iedereen? Is de overheid gerechtigd zich met de interne organisatie van maatschappelijke verbanden in te laten?'

Ik heb behoefte, alvorens op het vraagpunt in te gaan, enige algemene opmerkingen te maken over het begrip staat. Mensen zijn in de christelijke visie geen losse naast elkaar staande individuen. Zij vormen samen de mensheid. De idee van de staat rijmt hiermee niet. De staat is niet anders dan een uitdrukking van de mensheid in brokstukken. De staat is er nu eenmaal, omdat een homogene mensheid ontbreekt. Zij legt verbanden aan,

waar de mensheid breuken vertoont, zij is de kruk, die de mensen nodig hebben, omdat zij zelf niet vlug ter been zijn (vrij naar Abraham Kuyper in een van zijn Stone-lezingen). Vorming van staten en het optreden daarvan heeft iets onnatuurlijks. Juist daarom kan het aanleiding geven tot ernstig misbruik van macht door de overheid en tot overmoedigheid zwaar verzet in de samenleving. Hiermee is uitdrukking gegeven aan de eeuwenoude en eeuwenlange strijd tussen gezag en vrijheid. De drang naar vrijheid heeft altijd het naar despotisme en totalitarisme overslaande gezag gebreideld.

'Remota iustitia quid sunt regna nisi magna latrocinia': Als de gerechtigheid verdwijnt, wat zijn staten dan anders dan roversbenden in het groot (Augustinus in 'De Civitate Dei').

Thomas van Aquino, aansluitend bij Aristoteles en Augustinus, propageert de leer van de goede staat, van de goede overheid en van het recht, hij streeft naar het evenwicht tussen gezag en vrijheid, recht en plicht, de verplichting zich in de politieke orde te schikken wordt op de waarde van die orde zelf gebaseerd. Een visie, die mij sterk aanspreekt.

Principieel afwijkend van deze gedachtingang is die van de staatssoevereiniteit en de volkssouvereiniteit. Het in stand houden van aan het verleden refererende illusies, is voor bepaalde staten één van de weinige mogelijkheden om hun status te handhaven. Het voorop stellen van nationale belangen, en een visie op internationale betrekkingen als zouden deze vanuit het spel van eigen belangen gestempeld mogen worden, een afkeer van alles wat de soevereine staat relativeert, dit alles is de leer van de staatssoevereiniteit, die in het bijzonder in de politieke houding van nationaal denkende conservatieve stromingen tot uitdrukking komt. De socialistisch/sociaal-democratische stroming als erfgenaam van de gedachte van volkssouvereiniteit verstrikt zich in

de vermenging van gezag en vrijheid. De liberale stroming, ook erfgenaam van de gedachte van de volkssouvereiniteit, richt zich eenzijdig op de vrijheid en legt zich neer bij maatschappelijke ontwikkelingen zelfs als deze leiden tot atomisering van de maatschappij. Deze stroming heeft onvoldoende oog voor de noodzaak van overheidsoptreden ten behoeve van de maatschappij als samenleving in de letterlijke zin van het woord.

De in de volkssouvereiniteit belichaamde gedachte dat gehoorzaamheid aan het gezag, gehoorzaamheid aan zichzelf is, behoort te worden verworpen. Ook de idee van de staatssoevereiniteit moet om principiële redenen worden afgewezen. Zij introduceert de staat als een mystiek begrip, een geheimzinnig wezen met een wil, een bewustzijn en een doel. In de christelijke visie is zij dat niet. In deze visie heeft de staat verschillende verschijningsvormen, al naar gelang het vermogen van de mensen ontbreekt hun eigen orde te bepalen. Nimmer is de staat doel op zichzelf.

Christenen gaan uit van een toekomstverwachting met betrekking tot de staat. Deze is meer dan een blauwdruk voor de toekomst of een utopie. Die verwachting is opgeroepen door gebeurtenissen die de christen als een meer dan menselijke boodschap ervaart. Een veelvuldig voorkomend misverstand is daarbij geweest, dat een beleid voor de toekomst gemakkelijk op te stellen is, men kan (en kan?) immers over duidelijke, bijkans goddelijke geijkte standpunten beschikken? Het zal duidelijk zijn, dat dit niet het geval is. Voor de christen-democraat zal er steeds een spanning moeten zijn tussen heilsverwachting en de politieke blauwdrukken voor de toekomst. Zijn eigen politieke beleid zal hij steeds toetsen aan de criteria, die aan zijn eigen overtuiging worden ontleend.

Dan komen vragen aan de orde zoals: wat voor groei moeten wij nastreven? Waarom noem ik de groei (overigens: niet alleen in economische zin). Omdat de menselijke cultuur nooit afgesloten is, maar zich steeds verder zal ontwikkelen. De mensen hebben tot opdracht de aarde, de wereld te bouwen en te bewaren, dat betekent de wereld exploreren. Zij ontdekten, ontginden, beoefenden de landbouw en bouwen de consumptie maatschappij op. Zij exploreren zichzelf door middel van onderwijs, sport, creativiteit.

De exploratiedrang van de mensen vertoont twee aspecten. Zij leidt enerzijds tot vergroting van macht door middel van het ontdekken van land en ruimte, van nieuwe kennisgebieden, het consumeren van genotmiddelen of van informatie. Zij krijgt toenemende macht over de natuur. Zij behoort anderzijds te leiden tot geestelijke groei. Machtsuitbreiding alleen leidt tot ontwrichting, vervreemding van zichzelf en anderen. Beslissingen worden verrekend, organisatiestructuren worden complex. De noodzaak van persoonlijk verantwoordelijkheidsbesef wordt dringender.

In hoeverre moet de christen-democraat de groei in één richting stopzetten terwille van de groei in een ander opzicht? In hoeverre moet hij meer accent leggen op educatieve dan op technologische ontwikkeling?

Men kan als christen-democraat niet pretenderen politiek te bedrijven, als men in het handelen de mens op het tweede plan stelt. Stimulering van persoonlijk initiatief, het bevorderen van creativiteit en fantasie, kennis van de geschiedenis, intensivering van zedelijk besef, het oproepen tot een persoonlijk gekozen levenshouding behoort tot het wezen van de christen-democratie. Concreet gaat het hierbij om terreinen als onderwijs, godsdienstige en levensbeschouwelijke vor-

ming, training binnen bedrijfsleven. Democratie is geen gelijkheidsmanie, waarbij de passieve burger machteloos tegenover één centrale macht staat. Het leven is ook geen proces, bepaald door economische wetmatigheden. Het economische is een noodzakelijke voorwaarde voor het bestaan.

Inkomen en werk dreigen afhankelijk te worden van sterk economische invulling. Terwijl de christen-democraat zich juist moet afvragen, of beloning niet ook gevonden moet worden in extra opleidingsmogelijkheden, grote verantwoordelijkheden, kortom in grotere ontplooiingsmogelijkheden. En werk, moet dat altijd betaald werk zijn?

Op het terrein van de informatieverschaffing wordt duidelijk, dat een efficiënte planning, op grond van de thans bestaande en groeiende mogelijkheden, gepaard moet gaan met het voortdurend stellen van de simpele vraag: wat gaan de mensen ermee doen. Ter illustratie herinner ik aan de vraag van Ghandi, toen hij persoonlijk aanwezig was op het schip waaruit de eerste telefoonkabel tussen Groot-Brittannië en de V.S. werd gelegd: 'Maar wat voor gesprekken gaan jullie hier doorheen voeren'.

Solidariteit met de mens, verantwoordelijkheid en rentmeesterschap zijn terecht kernbegrippen van de christen-democratie. Zij denkt daarbij niet in filosofie of in dogma's. Zij kent geen vaste bewegwijzering. Zij heeft een verwachting, die zij poogt voor het beleid van alle dag om te zetten in uitgangspunten voor beleid. Zij wil niet een omvorming van de staat in christelijke zin. Zij wil ook en juist met andersdenkenden ruimte en vrijheid scheppen voor menselijke ontwikkeling. Zij blijft niet hangen binnen zwart-witschema's. Polarisation wijst zij af, omdat deze vasthoudt aan verouderde uitgangspunten en derhalve niet bevrijdt.

Staat en overheid zijn geboren in ongerechtigheid en waren aanvankelijk mischien helemaal niet zo nodig als men het publiek heeft wijsgemaakt (Van der Pot-Donner, Handboek van het Nederlands Staatsrecht, 11e druk, blz. 151). Maar wij zijn ervan afhankelijk geworden en zullen dat blijven, omdat ongerechtigheid een gegeven zal blijven. Staat en overheid zijn naar hun taak gezien echter geen statische gegevens.

Waar de mensen zelf niet in staat zijn hun zaken te ordenen en te sturen zal de overheid veelal genoopt zijn op te treden. Zij zal zich daarbij echter nooit mogen identificeren met christen-democratische, sociaal-democratische of liberaal-democratische belangen. Met andere woorden: de staat zal nimmer een partijpolitieke kleur aan mogen nemen. In de christen-democratische visie zou dit een doorbreking betekenen van de principiële scheidslijn tussen gezag en vrijheid. Juist ook andersdenkenden zullen te allen tijde hun wijze van mensbeschouwing in de politiek en het bestaan van alle dag tot uitdrukking moeten kunnen brengen.

Het overheidsoptreden is begrensd vanuit het motief van de scheiding tussen gezag en vrijheid. Bepaalde taken zijn aan de overheid toebedeeld vanuit dit motief van strikte scheiding van gezag en vrijheid.

Ik wijs op de klassieke grondrechten, die in het bijzonder een waarborg bevatten van de vrijheid van mensen tegenover overheidsoptreden: aan de overheid zijn voorts elementaire voorzieningen opgedragen zoals de defensie van het land en de behartiging van de buitenlandse betrekkingen. Aan haar is exclusief de taak toebedeeld bij wet aan een ieder verplichting op te leggen zich van bepaalde daden te onthouden (strafrecht). Voor het overige zijn aan haar taken opgedragen, die als zorg aan te merken zijn, zoals

onderwijs, werkgelegenheid, gezondheid.

Nu zegt de Grondwet weinig over het motief van de staat. Een preambule waarin de uitgangspunten van de grondwetgever zijn neergelegd, is anders dan in vele andere staten niet tot stand gekomen. Gerechtigheid, algemeen belang, menselijke waardigheid, friedliches Zusammenleben, het zijn allemaal motieven die van tijd tot tijd verschillend van toepassing zullen zijn. Nimmer zal echter de staat uit naam van een dezer motieven de grens tussen gezag en vrijheid mogen overtreden op straffe van de beschuldiging totalitair van karakter te worden. In een democratische rechtsstaat als de onze is het optreden op grond van motieven als bovengenoemde voorbehouden aan politieke partijen. Zodra zij als gezagsdrager deel uitmaken van het conglomeraat staat zullen zij oog moeten hebben voor verschillende wijzen waarop inhoud kan worden gegeven aan deze begrippen. Hetgeen voor de een gerechtigheid is, kan voor de ander ongerechtigheid zijn. Gezag over mensen kan niet alleen gezag van mensen zijn, ook niet van de meerderheid. Juist de historie toont aan, dat zo vaak de minderheid gelijk had. De overheid is dienaar van de mensen, niet van deze of gene groepering. Met de term 'algemeen belang als overheidsdoelstelling' kan ik nog het beste uit de voeten. Deze vertaal ik dan als zorg voor een maximale beleving van de vrijheid en verantwoordelijkheid van iedere burger zijn leven samen met anderen in de samenleving in te richten. Dit betekent ordenend optreden van de overheid waar verantwoordelijkheid ontbreekt en vrijheid afhankelijkheid schept. Behartiging van het algemeen belang is het immer zoeken naar de beste wijze waarop burgers hun vrijheid en hun verantwoordelijkheid jegens elkander kunnen beleven. Christen-democraten hebben op dit punt een erfgoed te bewaken,

dat zij op de liberaal-conservatieve nachtwakersstaat hebben bevochten. Die staat mag niet terugkeren, ook niet in de vermomming van een neo-conservatisme, dat vrijheid voor sommigen wil scheppen ten behoeve van herstel van economie, van welvaart en van waarden en normen voor allen. Een elitaire en ideologisch gevoede voorhoede, die weet wat goed is voor de samenleving, doch zonder die samenleving, staat haaks op mijn gedachte over christen-democratische staatkunde.

Mijn keuze voor algemeen belang, niet voor gerechtigheid en menselijke waardigheid, is meer ingegeven door het pretentieuze karakter van de laatste begrippen dan dat ik te allen tijde de staat het recht zou willen ontzeggen deze als uitgangspunt te hanteren.

In motieven als gerechtigheid en menselijke waardigheid zie ik het risico van een te sturend en richtinggevend optreden van de overheid besloten. Vanuit bijvoorbeeld een socialistische, communistische en andere strikt ideologische visies krijgen deze begrippen de pretentie de maatschappelijke orde fundamenteel te veranderen. De staat wordt partij in de maatschappij ten koste van vele deelnemers aan die maatschappij. De staat doordringt alle hoeken en gaten van de maatschappij en weet de mens van zich afhankelijk in het streven naar geluk en vrijheid. Deze afhankelijkheid is vreemd – althans behoort vreemd te zijn – aan de christen-democratie. Deze erkent de mens in zijn eigen waarde, erkent de soevereiniteit in eigen kring, treedt subsidiair op ten opzichte van de natuurlijke samenlevingsverbanden in de maatschappij.

Zelfvoorziening en zelfregulering in solidariteit met de andere mensen is een wezenskenmerk van de christen-democraten. Moet dat wezenskenmerk doordringen in het handelen van de staat, van

de overheid? Vanuit mijn gedachte dat de staat als behartiger van het algemeen belang kan worden gezien, ben ik tegen identificatie van staat en partijpolitiek belang. Zo min als ik een socialistische staat of liberale staat wil, zolang er nog christen-democraten zijn, evenmin wens ik een christen-democratische staat zolang er nog socialisten en liberalen zijn. Ik ken de staat geen beginselen toe. Als de belichaming van de eenheid tussen de mensen heeft de staat één moraal: bevorderen van de eenheid tussen de mensen, nationaal en internationaal.

Ik propageer daarmee niet, dat de staat wordt losgemaakt van de morele orde, de algemene menselijke moraal. Het staatsbelang als doel in zichzelf, het louter in machtstermen denken, verwerp ik. Te meer, daar dit denken in vroeger jaren vaak verhuld was met hoge morele en godsdienstige argumenten. De goede staat houdt rekening met de spanningsverhouding tussen ethiek, het ethisch wenselijke en de politieke orde, het politiek mogelijke.

Het politieke hypermoralisme is de houding die in een klein land als het onze met een sterk theologiserende en moraliserende traditie onmiskenbaar de toon aan geeft. Het uit zich met name in het belijden van verheven idealen en principes in de politiek, zowel in christelijke politiek als niet-christelijke politieke kring.

Het zal u duidelijk zijn, dat in de weergegeven gedachtengang scheiding van kerk en staat mij zeer ter harte gaat. In het spreken tot de overheid mag de kerk niet de suggestie wekken, dat de overheid de drager van de idealen der samenleving is en deze vanuit een almachtige positie zou kunnen verwezenlijken. De kerk behoort te spreken – ook in gewichtige politieke zaken – tot de eigen leden: deze dragen de primaire verantwoordelijkheid voor de wijze waarop zij hun overtuiging verwerkelijk willen zien in de maatschappij.

niet de overheid.

Hierboven heb ik reeds gezegd de taak van de staat primair als ordenend van karakter aan te merken. Ik wil hiermee bepleiten een terugkeer van het primaat van het recht over het beleid.

In de ontwikkeling van de nachtwakersstaat tot en met de verzorgingsstaat dient zich voortdurend de vraag aan, of de staat en het recht meer zijn dan alleen maar beleidsinstrumenten in handen van toevallige meerderheden. Vertegenwoordigen staat en recht niet een zelfstandige waarde, die machthebbers behoren te respecteren, wil hun optreden niet illegitiem worden?

De staat is gebonden aan wet en recht. Aan die gebondenheid is in ons systeem een principiële scheiding tussen de publieke en particuliere sfeer inherent. Die scheiding is niet absoluut, want door tussenkomst van de wetgever of onder controle van vertegenwoordigende lichamen kan de overheid de verhoudingen in en de ontwikkelingen van de particuliere sfeer beïnvloeden.

De binding van het overheidsbeleid aan recht houdt in dat men in de particuliere sfeer binnen de door de wet gestelde grenzen vrij is bij de inrichting van zijn persoonlijk leven en bij de ordening van de onderlinge verhoudingen. De overheid is gehouden het normatieve kader waarbinnen de burgers hun eigen bestaan kunnen inrichten, te erkennen en te handhaven. De aandacht die de eerbiediging en handhaving van de grondrechten en de verbetering en uitbreiding van de rechtsbescherming tegen de overheid in de laatste decennia hebben gekregen, wijst erop dat het beginsel dat de burger in zijn particuliere sfeer vrij is, algemeen als een wezenlijk kenmerk van onze maatschappelijke orde wordt aanvaard. De overheid moet daarom haar beleid in een open en pluralistische samenleving

uitvoeren.

Zij mag de processen en ontwikkelingen die zich in de maatschappij voordoen, en die de resultaten zijn van het individuele handelen van de burgers, wel beïnvloeden en corrigeren, zij kan echter die processen niet volledig regisseren en dicteren. Voor het laatste zou zij de door het recht gewaarborgde vrijheid van de burger moeten opheffen, hetgeen haar juist niet is toegestaan. Een open en pluralistische maatschappij waarin sociaal-culturele en sociaal-economische factoren in voortdurende beweging zijn, zal de overheid steeds confronteren met ontwikkelingen die zij niet heeft kunnen voorzien, laat staan beheersen. De grote verscheidenheid en schakering van de uitkomsten van de maatschappelijke besluitvorming, alsmede de snelheid waarmee die uitkomsten zich wijzigen, maakt een gerichte beïnvloeding en correctie ervan door de overheid bij voorbaat moeilijk. Dat plaatst de overheid voor een moeilijk te overwinnen dilemma. Dit dilemma kan worden ontgaan door het ingrijpen van de overheid zoveel mogelijk te beperken tot een ordening van de randvoorwaarden waaronder de maatschappelijke besluitvorming tot stand komt. Waar een min of meer actieve sturing of correctie van bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen nodig wordt geacht, moet die zo globaal en indirect mogelijk gehouden worden. Met verdergaande en meer selectieve ingrepen moet grote voorzichtigheid worden betracht, omdat zij een onevenredig zwaar beroep doen op de overheid. Zij kunnen bovendien in het maatschappelijk verkeer gemakkelijk tot ongewenste neveneffecten leiden en tot zodanige afstemmingsproblemen tussen de publieke en de particuliere sfeer dat diepgaander ingrepen nodig blijken. De democratische rechtsstaat stelt grenzen aan het overheidsbeleid, door dat beleid aan wet en recht te binden, en door een scheiding aan te brengen tussen de pu-

blieke en de particuliere sfeer. De scheiding houdt in dat de uitkomsten van de besluitvormingen in de particuliere sfeer nimmer als vanzelfsprekend in overeenstemming met de wensen van de overheid zullen uitvallen. Een in gebondenheid aan wet en recht opererende overheid zal niet de variaties en het wisselend ritme van de particuliere besluitvorming op de voet sturend kunnen volgen.

Een terugkeer naar het primaat van het recht, de scheiding tussen publieke en particuliere sfeer betekent m.i. ook, dat niet versleten christen-democratische begrippen op het terrein van het staatsrecht hun waarde kunnen herkrijgen. Ik denk aan de verhouding regering – parlement, aan de verhouding overheid – maatschappij.

In de christen-democratische visie is de politieke partij, de fractie in de Tweede en Eerste Kamer de samenbundeling, respectievelijk vertegenwoordiging van mensen, die in een democratische samenleving vanuit christelijke waarden willen leven en daarvoor de ruimte willen hebben. Sturing van en ingrijpen in de 'eigen verbanden' wordt afgewezen, tenzij de staat daartoe is gelegitimeerd ter wille van de behandeling van essentiële belangen van andere mensen. Waarom: het is de afwijzing van een overheersende, totalitaire staat. Het politieke gezag van de staat wordt aanvaard door zijn interne waarde. De maatschappij, vertegenwoordigd in het parlement, is souverain in de behartiging van de respectievelijke maatschappelijke belangen. Met Kalma¹⁾ ben ik van oordeel dat het parlement de plaats dient te zijn waar het publiek de-

bat over de inzet van centrale maatschappelijke conflicten zijn afronding c.q. zwaartepunt vindt. Waar het parlement neen zegt tegen de overschrijding van de grens tussen gezag en vrijheid, wijkt de overheid, in die situatie functioneel aangeduid als kabinet. Waar de grens tussen gezag en vrijheid voortdurend in beweging is – sluipend is deze de laatste jaren verlegd ten nadele van de vrijheid – is een voortdurend krachtig parlement essentiële voorwaarde voor de beperking van de overheidstaak tot die terreinen, waar deze noodzakelijk is.

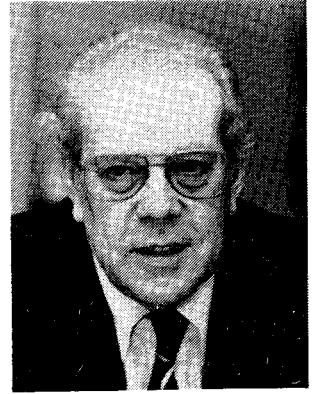
De terugtred van de zorgvuldige en terughoudende wetgever ten gunste van de beleidsvoerder is m.i. een van de oorzaken van de hier gesignaleerde grensverlegging ten nadele van de vrijheid. Wetgeving in de klassieke zin – heldere afbakening van recht en plicht – moet als instrument voor christen-democraten niet hebben afgedaan. Het primaat van de economie, politicologie en de sociologie heeft de waarde ervan aan het zicht onttrokken. Veel van de bestaande wetten zijn uitdrukking geworden van een verstrengeling van staat en maatschappij. In de praktijk blijkt dat te leiden tot afhankelijkheid in plaats van onafhankelijkheid van burgers en maatschappij. Herstel van het primaat van het recht zal hier zijn heilzame vruchten afwerpen.

1) *De illusie van de 'democratische staat' (kanttekeningen bij het sociaal-democratische staats- en democratiebegrip)*; Kluwer, Deventer, 1983.

door prof. dr. W. Albeda

'Werkloosheid en de crisis in onze samenleving; de samenhang tussen economie, cultuur en politiek'. Uitgave van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 's-Gravenhage, 1984.

Dit rapport wordt besproken door prof. dr. W. Albeda, hoogleraar Economie aan de Rijksuniversiteit Limburg.

Einde van de verzorgingsstaat?

Het rapport over werkloosheid en de crisis van de samenleving vormt een goede aanzet voor het nadenken over de crisis. Steeds duidelijker komen we tot de conclusie, dat de crisis ons dwingt tot een fundamentele herbezinning op een aantal punten. Die herbezinning betreft de rol van de overheid, de doelstellingen van het sociaal-economisch beleid en daarmee de plaats van de arbeid.

Voor een politieke partij is een bezinning op de rol van de overheid uiteraard van wezenlijke betekenis. De constatering, dat wij (en dan niet maar het onpersoonlijke 'wij' waarmee wij 'de Nederlandse samenleving' bedoelen) als christen-democraten mee verantwoordelijk zijn voor de ontwikkeling van een 'bepaald type overheidsoptreden, dat niet past in de dilemma's waarvoor wij de komende jaren staan, noch bij de levensstijl in onze samenleving' is belangrijk en vraagt om uitwerking. Er is het één en ander scheefgegroeid in ons staatsbestel en in de samenleving. Het rapport spreekt over een gegroeide praktijk, die men omschrijft als een compensatie-politiek op centraal politiek niveau. De overheid 'laat zich doelstellingen aanleunen', die de samenleving niet zelf weet te realiseren. De overheid wordt erop aangesproken zulke doelstellingen (bijvoorbeeld volledige werkgelegenheid) te realiseren, het

ontbreekt haar evenwel aan instrumenten om het gevraagde te bewerkstelligen.

Het rapport ziet een tegenstelling tot ontwikkeling komen tussen datgene wat van de overheid verwacht wordt en de levensstijl, die zich ontwikkelt. Die ontwikkeling gaat immers in de richting van democratisering en subjectivering. De mensen willen het zelf doen. En dat past weer niet in het maakbaarheids- en planningsdenken zoals zich dat in de jaren zestig ontwikkelde en waarvan die compensatiepolitiek de praktische uitwerking vormt. We zitten nu met een overheidsbeleid, dat gebaseerd is op de gedachte van maakbaarheid en beheersbaarheid van de samenleving, maar een samenleving, die veeleer wil democratiseren en dus de mensen de eigen problemen wil zien oplossen. Zo gezien zou er alleen maar een wat ongelukkige scheefgroei te constateren zijn. Het overheidsbeleid

kan de ontwikkeling in de samenleving niet bijhouden, past daar niet meer in en moet veranderen.

Even verder (pag. 24) wordt een fundamentele analyse gegeven: politieke partijen creëerden een sfeer, waarbij het wegorganiseren van maatschappelijke problemen naar de politiek als een vanzelfsprekende methode werd aangeprezen, en waarbij bovendien 'dikwijls de indruk werd gewekt, dat daarmee voor de betrokkenen pijnlijke afwegingsvraagstukken vermeden konden worden'. Dit, stelt men dan terecht, geldt ook – misschien wel juist voor de christen-democratie. Christen-democraten hadden beter moeten weten. Juist zij gaan er van uit dat mensen deel uitmaken van verschillende onderscheiden leefgemeenschappen zoals gezin, onderneming, kerk en ook de politieke gemeenschap. Er is niet één grote gemeenschap (de staat) waarin alle problemen kunnen worden opgelost. Toch lijkt dat wel de basisgedachte van de verzorgingsstaat te zijn. Het rapport komt daarom royaal met de erkenning naar voren: 'het is de laatste 10 à 20 jaar vanuit christen-democratische kring in onvoldoende mate gelukt om aan te geven op welke wijze het vertrouwde christelijk-sociale denken betekenis kan hebben voor dilemma's van de verzorgingsmaatschappij'.

Het gaat dus maar niet om een ongelijke ontwikkeling van het overheidsbeleid en het gebeuren op maatschappelijk terrein, een soort tempoverschil. Het gaat niet om de ontwikkeling van de 'dilemma's van de verzorgingsstaat'. Het gaat veel eerder om de ontwikkeling van de verzorgingsstaat zelf. Het gehele begrip 'verzorging' verwijst naar een relatie tussen overheid en samenleving die niet deugt. De overheid is niet een hogere macht, die het goede weet voor de mensen en die voor mensen zorgt. De Franse term *Etat-*

Providence is op dat punt onthullender dan onze term verzorgingsstaat: de staat die 'voorziet', die voorzienigheid speelt.

Het basisprobleem van de verzorgingsstaat is immers de vraag hoever de staat kan gaan met het 'maken' en beheersen van de samenleving, wanneer men weet dat de samenleving zelf moet functioneren. Ons ideaal kan niet een *Etat-Providence* zijn. Veeleer zouden wij moeten streven naar een samenleving, waarin mensen zelf met voorzorg handelen. De 'providence', de verzorging door de staat kan gemakkelijk in strijd komen met de zelfwerkzaamheid, die de samenleving tot een levend en functionerend geheel maakt.

De verzorgingsstaat, zo zou men wellicht mogen redeneren, is een symbiose van een markteconomie en een sociaal actieve staat. Het is de vraag of die symbiose levensvatbaar is. Een markteconomie voldoet aan de eis, dat de eigen verantwoordelijkheid der burgers maximaal wordt geprikkeld en uitgedaagd. Een verzorgingsstaat kan gemakkelijk juist op dat punt een tegengestelde werking hebben. De symbiose loopt dan uit op het overwoekeren van de economie en van de samenleving door de '*Etat-Providence*'. De eigen verantwoordelijkheid wordt uitgehold. De mensen gaan zich dan ook dienovereenkomstig gedragen. Alle oplossingen worden allereerst van de staat verwacht. De staat financiert wel, de staat subsidieert wel, de staat zorgt er wel voor.

In de nieuwe roep om democratisering en decentralisering ligt het verzet van de samenleving tegen deze overwoekering binnen de symbiose. Tegelijkertijd blijft men rekenen op de verzorgende, financierende staat. Men roept om zelfstandigheid uit protest, maar rekent tegelijkertijd op verzorging uit verslaving. De in-

nerlijk tegenstrijdige situatie ligt daarmee de bloot: mensen voelen zich bevoogd door een onnodig centraliserend overheidsapparaat. Tegelijkertijd rekenen mensen op dat apparaat voor werkgelegenheid, inkomen, zekerheid enz. Dezelfde symbiose, die tot verzet leidt, leidt tot verslavende afhankelijkheid. De door het rapport geconstateerde tegenstrijdigheid tussen overheidsbeleid en wat men 'levensstijl' noemt is dan veeleer Abraham Kuypers verzet van de 'sovereiniteit in eigen kring' van de samenleving in al zijn verschijningsvormen tegen de usurpatie ervan door de staat. En dit alles speelt zich af, gegeven een staat, waarin de christen-democratie voortdurend een belangrijke rol speelde.

Het rapport constateert ook een 'kwartaal levensgevoel', een levensstijl, die geen, of in zeer onvoldoende mate besef heeft van de noodzaak van een gezonde economie en van de voorwaarden, die daarvoor geschapen moeten worden. Een levensgevoel, meer gekenmerkt door rechten dan door plichten, waarin risico moet wijken voor zekerheid. Consumptie hier en nu gaat boven de zorg voor de welvaart van straks. Hierin zit een element van verwenning. Bij de onvermijdelijke aanval op deze levenshouding valt dan ook op, dat mensen reageren als verwenne kinderen. (Het was toch beloofd! Het is een verkregen recht!)

De verzorgingsstaat leidde ook tot economisering en professionalisering van sociale zorg. De zorg voor mensen in nood is afgekocht met een anoniem, collectief en gebureaucratiseerd stelsel van premies en belastingbetaling. Het evenwicht tussen professie en vrijwilligheid, tussen techniek en engagement is uit het zicht geraakt. (De Fransman Rosanvallon¹⁾ spreekt van een 'mechanische solidariteit', die in de plaats gekomen is van werkelijk beleefde en gevoelde solidariteit.

Ook in deze mechanisch geregelde solidariteit met en in de geprofessionaliserde (betaalde) hulp aan de mens in nood kan men de praktijk van de verzorgingsstaat herkennen. Een verzorgingsstaat, ik herhaal, opgebouwd onder voortdurende participatie van de christen-democratie.

De therapie

Als het waar is, dat de kwalen van onze economie samenhangen met de gevolgen van een mislukte symbiose tussen staat en markteconomie, tussen verzorgingsstaat en samenleving, moeten we dan niet áf van de verzorgingsstaat? En als dat zo is, is er dan een weg om mechanische solidariteit weer te vervangen door echte menselijke solidariteit, om de burgers weer verantwoordelijkheid voor elkaar en voor zichzelf bij te brengen, om het kwartaal levensgevoel te overwinnen? En vooral: kan dit allemaal gebeuren zonder toch weer de mens in nood op de één of andere manier in de steek te laten? Is er met andere woorden een humaan alternatief voor de verzorgingsstaat? Was de verzorgingsstaat niet in laatste instantie een vorm van 'kapitalisme met een menselijk gezicht' – en moeten wij vaststellen dat dat net zo zeer onmogelijk is als het 'socialisme met een menselijk gezicht'?

In principe moet er een nieuwe symbiose worden ontwikkeld. In de eerste plaats moet er nieuwe ruimte geschapen worden voor de markteconomie. In de tweede plaats moet er een nieuwe sociale structuur, ter vervanging van de verzorgingsstaat worden ontwikkeld.

1. Het rapport geeft een aantal lijnen aan: 'Wij zullen het gelijkheidsstreven,

¹⁾ Pierre Rosanvallon, *La crise de l'État Providence*. Editions du Seuil, Parijs 1982.

zoals dat de afgelopen twintig jaar heeft vorm gekregen moeten staken'. Dit betekent: wèl onderlinge afstemming tussen de inkomens in de verschillende sectoren (particuliere sector, overheidssector, trendvolgers) maar niet langer via automatische koppelingen. Dit betekent, lijkt mij, in de verschillende sectoren de werking van de arbeidsmarkt versterken en volgen met hoogstens – aanvullend – een beleidsmatige koppeling. Het 'gelijke monniken gelijke kappen' blijft, maar de vraag wat eigenlijk 'gelijk' is wordt vooral aan de markt voorgelegd. Overigens onderschatte men niet hoeveel regeling er zodoende toch nodig blijft. Wil men een minimumloon handhaven? Wil men de trendvolgers meer ruimte bieden? Is men bereid een nieuwe Toxopeüs-ronde uit te voeren, nu blijkt dat veel hogere ambtenaren bij Economische Zaken en Financiën verdwijnen? Of is juist een stelsel van arbeidsmarkttoeslagen ad hoc meer functioneel? Zijn we zo flexibel, dat ministeries een eigen salarisbeleid kunnen voeren, of enige ruimte daarvoor krijgen? Kunnen universiteiten wat armslag krijgen om de arbeidsmarkt te volgen, of blijven wij schaarse bedrijfs-economen nèt zo behandelen als – bijvoorbeeld – overvloedige juristen. Is er ruimte om uitzonderlijke bekwaamheid te belonen?

Voorts pleit men voor een 'confrontatiepolitiek': het scheppen van omstandigheden waardoor mensen zicht kunnen krijgen op hun verantwoordelijkheid en op de verplichtingen jegens degenen met wie zij verkeren. Binnen ondernemingen en instellingen moeten de beslissingen over werk, inkomen, vrije tijd, bovenwettelijke uitbouw van sociale zekerheid in onderlinge samenhang bespreekbaar gemaakt worden voor werknemers en ondernemers. Een decentrale aanpak van lonen en arbeidsvoorwaarden over de hele linie. Geen ingrepen in de primaire

inkomenssfeer.

Geen uitbreiding van de collectieve sector, maar herstel van de marktsector. Minder arbeidskrachten in de kwartaire sector in de komende jaren. De vraag rijst overigens of dit soort kwantitatieve aanduidingen kunnen voldoen. Belangrijker dan de omvang van de kwartaire sector zou de wijze van financiering kunnen zijn. Groei, maar op een andere dan op een subsidie-basis is hier en daar denkbaar. Het rapport geeft daarvan zelf reeds voorbeelden.

2. Ongemerkt komt men zodoende bij de tweede poot van het beleid: het creëren van alternatieven voor de bestaande circuits van de verzorgingsstaat. Ik vind dit moeilijker dan de eerste poot. Een selectief ontmoedigingsbeleid wordt voorgesteld. Er moet een nieuw evenwicht gevonden worden tussen professionaliteit en vrijwilligheid op basis van het herstel van de onderlinge hulpverlening, stelt het rapport. Mooi! Maar hoe vult men zo'n beleid in? Hoe kan worden voorkomen, dat bij het terugtreden van de overheid er toch geen alternatieve circuits gaan ontstaan en wie zijn de slachtoffers wanneer die alternatieve circuits er niet komen?

In wezen wil men een ontwikkeling van professionalisering (dus het omzetten van vrijwillig (amateurs)werk in betaalde arbeid van experts) terugdraaien. Kan dat overal gebeuren? Ik heb daar twijfels over. Zou ook hier in sommige gevallen een andere financieringswijze: meer eigen bijdragen, meer zichzelf bedruipende particuliere organisatie niet een betere weg vormen? Kan men alle professionele zorg over één kam scheren? Twijfels heb ik wanneer men 'aan de inkomenskant de vraag naar betaalde arbeid wil ontmoedigen', bijvoorbeeld door extra-belasting van tweeverdieners, in de hoop dat men zich eerder als onbetaald vrijwilliger beschikbaar stelt. Ik weet dat nog zo net

niet. De Verenigde Staten, Zweden en andere landen laten zien, dat in ons type samenleving een veel grotere inschakeling van de bevolking in de beroepsbevolking mogelijk is, mits er ruimte is voor part-time arbeid. Flexibilisering van het arbeidsaanbod lijkt mij juist en gewenst, kunstmatige beperking ervan spreekt mij eigenlijk niet aan. Het lijkt mij bijna onvermijdelijk, dat die beperking voornamelijk vrouwen zal treffen.

Zo zijn er wellicht meer vragen te stellen. Ik zou meer willen weten over een alternatieve opzet van de sociale zekerheid. Wil men hetzelfde systeem hanteren, met slechts wat verlaging van uitkeringen, of is een meer omvangrijke herstructurering nodig? Gaat het alleen om betaalbaarheid of gaat het ook hier om het creëren van alternatieve circuits om de overbelaste staat te ontlasten?

Vragen te over, maar dat doet niets af aan mijn grote waardering voor deze stu-

die van ons Wetenschappelijk Instituut. Het rapport is geschreven vanuit een interpretatie van de crisis, die wij beleven, die kansen biedt op het ontwikkelen van nieuwe alternatieven. Ik zou op dat pad verder willen gaan. Er zou volop aanleiding zijn om op de therapie meer in detail in te gaan. Maar dat is een zaak van de praktische politiek. Belangrijke aanzetten liggen er nu. Betekent dit, en met die vraag wil ik eindigen, het einde van de verzorgingsstaat? Ik denk dat het een stap is naar een volgende fase, naar een nieuw type staat, een beter functionerende symbiose met een markteconomie, die zonder terug te vallen in ouderwets kapitalisme, de ruimte heeft om op verantwoordelijke wijze te functioneren.

Studieconferentie Energiebeleid

In september organiseert het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA twee studieconferenties over het energiebeleid. Ter bespreking staan het rapport 'Vernieuwend energiebeheer', dat het instituut in het voorjaar uitbracht en het rapport van het CDJA 'Nederland energie-eiland?'. Een actueel aspect van dit onderwerp vormt de eventuele beslissing over nieuwe kerncentrales.

Programma

voor de studieconferenties over het Energiebeleid op 20 en 27 september te Zwolle en 's-Hertogenbosch.

De conferenties vangen aan om 16.00 uur.

Opening door drs. A.M. Oostlander, directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Inleiding op het rapport 'Vernieuwend energiebeheer' door prof. ir. B. Krol, voorzitter van de Werkgroep Energie.

Inleiding op het rapport 'Nederland energie-eiland?' door Johan de Boer, lid van de Commissie Energiebeleid van het CDJA.

Kanttekeningen bij beide rapporten door prof. dr. Th. van de Klundert, hoogleraar Economie te Tilburg, lid van de Stuurgroep BMD (20 september) en prof. dr. H.W.G.M. Peer, hoogleraar economie aan de Open Universiteit (27 september).

Plenaire discussie met de inleiders, o.l.v. mr. F.J.H. Schneiders, conferentievoorzitter.

De plenaire discussie zal ingedeeld worden in thematische gedeelten, waarbij gedacht kan worden aan veiligheidsaspecten, kostenaspecten, gevolgen voor de economische structuur en de werkgelegenheid, milieu-aspecten e.d.

Maaltijd

In de avonduren vindt een *forumdiscussie* plaats, waarin behalve de inleiders onder meer zitting hebben dr. W. L. M. Adriaansen, lid van de Werkgroep Energie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en drs. W.T. van Gelder, lid van Gedeputeerde Staten van Noord-Holland; gevolgd door

Conclusies door de conferentievoorzitter.

De conferenties worden gehouden

op 20 september in Zwolle

op 27 september in het provinciehuis te 's-Hertogenbosch.

De kosten bedragen f 28,50 per deelnemer, te voldoen aan de zaal. In de prijs zijn opgenomen de toezending van de conferentiestukken vooraf, maaltijd en consumpties, en toezending van een verslag achteraf. Aanmelding kan geschieden bij mevrouw T. Ivens, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Dr. Kuypersstraat 5, 2514 BA Den Haag, tel. 070-92.40.21.

- 458 **Column: Hoger onderwijs voor velen of toelatingsbeperking?**
door prof. dr. A.G. Weiler
- 460 **Afweer-aanvaarding-keuze**
door prof. dr. F.J. Heggen
- 472 **Het CDA discrimineert niet!**
door mr. A. Slob
Op 15 december a.s. zal de partijraad van het CDA zich in een resolutie uitspreken over de overheidstaak ten aanzien van homofilie. De auteurs Heggen en Slob leveren via dit blad een bijdrage aan die partij-politieke discussie.
- 484 **Over 'discriminatie'**
door prof. mr. A.M. Donner
Bij zijn afscheidscollege heeft prof. mr. W.C.L. van der Grinten gesproken over 'discriminatie en burgerlijk recht'. Aan deze rede, die een onderwerp betreft dat ook in de partij-politieke discussie over homofilie een rol speelt, wordt in dit artikel aandacht besteed.
- 492 **'Ze is mijn geweten'**
door prof. dr. E. Bleumink
In een drietal artikelen (4/84, 5/84 en 9/84) is reeds aandacht besteed aan een aantal aspecten van de ontwikkelingen in de genetische technologie. In deze bijdrage wordt de recombinant-DNA-technologie vanuit een bestuurlijke invalshoek belicht, waarbij o.a. op een kaderwet op de wetenschapsbeoefening wordt ingegaan.
- 504 **De Nederlandse overheid in een rollenspel**
door prof. mr. H.Ph.J.A.M. Hennekens
In deze bijdrage, een van de laatste in de artikelenreeks, gaat de auteur in op de taak van de overheid en de grondslag van haar handelen. Speciale aandacht wordt gewijd aan de dereguleringsproblematiek.
- 513 **Jongeren en werk-loosheid**
door A. Matthijsen
Met dit artikel wordt de reeks over politieke thema's die met name voor jongeren relevant zijn (zie het juni- en septembernummer) vervolgd. In dit nummer staat de jeugdwerkloosheid centraal.
- 523 **Reactie op 'De omgekeerde wereld op zijn kop'**
door L.G. Winsemius-Korfkes
- 526 **Emancipatie, kwestie van geld, macht en gelijkmaking?**
door drs. A. Bakker-Osinga
- 528 **'Dit is des te gevaarlijker, wanneer een vrouw zo'n analyse geeft, omdat het de eigen groep verdeelt en verzwakt'**
door mr. Y.E.M.A. Timmerman-Buck
De dames Winsemius en Bakker reageren op de in het meinummer gepubliceerde column van mevrouw Timmerman, die voor een naschrift heeft zorg gedragen.
- 531 **Periscoop – Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut**
In deze rubriek komen actuele ontwikkelingen aan de orde die een nadere analyse verdienen. Deze maand: de malaise in de vredesbeweging, onder de titel: "Zijn we moc gestreden?".

**DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN**

Hoger onderwijs voor velen of toelatingsbeperking?

De Tweede Kamer heeft op 29 augustus j.l. er mee ingestemd, dat de Minister van Onderwijs bij het vaststellen van studentstops ook mag uitgaan van de behoefte aan afgestudeerden op de arbeidsmarkt. De nieuwe regeling zal ook gelden voor het hoger beroepsonderwijs. Natuurlijk heeft de minister toegezegd slechts met grote terughoudendheid het criterium van de arbeidsmarkt te zullen hanteren. Maar het beginsel is aanvaard. En daarmee heeft de Tweede Kamer betrekkelijk geruisloos een belangrijke wijziging in de tot nu toe gevolgde koers gebracht.

In de achter ons liggende jaren, sinds de planningsmechanismen voor het hoger onderwijs werden ontwikkeld onder minister Van Kemenade en vooral zijn staassecretaris Klein, was een van de beleidsuitgangspunten het wegwerken van de nog bestaande numerici, met uitzondering van een paar studierichtingen die structureel slechts beperkt toegankelijk waren verklaard, zoals medicijnen, tandheelkunde en farmacie. Ook onder minister Pais is dat uitgangspunt onverminderd gehandhaafd. De universiteiten hebben zich, mede op wens van de volksvertegenwoordiging, ingespannen om deze nationale waarde: een vrij toegankelijk hoger onderwijs voor velen, te realiseren. De opleidingscapaciteit bij studierichtingen werd vergroot; er kwamen nieuwe facultaire vestigingen bij, in Til-

burg voor letteren, in Maastricht voor gezondheidszorg en rechten, en tenslotte verdwenen zelfs de plaatsingscommissies bijna geheel van het regelveld. Inmiddels zijn de omstandigheden gewijzigd: de studentenstroom neemt af, en het wetenschappelijk onderwijs heeft een andere structuur ontvangen, die een aanzienlijk goedkopere initiële academische vorming en/of opleiding mogelijk maakt. Het zogenaamde eerste-fase-onderwijs is in veel gevallen veel minder geconcentreerd in de studierichting waarvoor de student zich inschrijft dan vroeger het geval was. Nam destijds het vakmatige aandeel doorgaans $4\frac{1}{2}$ van de 5 jaar in beslag, thans is dat aandeel gereduceerd tot 2 of $2\frac{1}{2}$ van de 4 cursusjaren, met name voor een studie in de letteren en in de sociale wetenschappen. De vorming die een student krijgt in het eerste-fase-onderwijs is die tot 'academicus' in de algemene zin van het woord (niet voor niets wilde minister Van Kemenade de drs.-titel vervangen door de algemene meester-titel), en niet tot vakspecialist, laat staan tot enig direct aansluitend beroep. Het gaat om een vorming in analyserend en synthetiserend denken door het omgaan met door anderen voortgebrachte wetenschappelijke kennis en methoden, en niet langer om een training in wetenschapsproductie. Deze algemene academische vorming is van groot belang in een zeer gedifferenti-

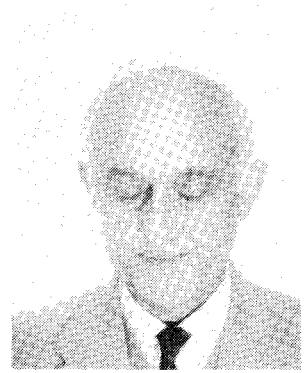
prof. dr. A.G. Weiler

eerde samenleving als de Nederlandse, waar de besturing en begeleiding van allerlei processen om een hogere vorming vraagt dan de middelbare school kan geven. Maar rechtstreekse aansluiting op de arbeidsmarkt is er vanuit een dergelijke vorming niet. De verbreding van de programma's is juist opgezet, omdat de afgestudeerden van de eerste fase terecht moeten kunnen in een veel breder arbeidsveld dan waarheen de studierichting *schijnt* op te leiden. De tweede-fase-opleidingen kennen slechts een zeer beperkte toelating: voor de lerarenopleiding voor de eerste graad denkt men aan jaarlijks minder dan 1000 studenten. Alle studenten die niet rechtstreeks in een specifiek beroep een plaats vinden, zullen betaalde arbeid zoeken via de *brede* arbeidsmarkt. Het verband van de gevolgde academische studie met hun werkring zal veelal heel los zijn.

De vraag is dan: hoe wil men ooit vaststellen welke behoefte er aan afgestudeerden van de diverse studierichtingen van de eerste-fase zal zijn, als door de aard van deze opleidingen: breed academisch en niet beroepsgericht, er geen of weinig verband is tussen aanbod van zò gevormde studenten en marktbehoefte? De Kamer zal zich, in de lijn van de vroegere wensen ten deze, moeten blijven inzetten voor Hoger onderwijs voor *velen*. Dat moet het uitgangspunt blijven van departementale planning. De univer-

siteiten passen de programma's reeds volop aan, en trachten voor de vele studierichtingen een brede *college*-opleiding te geven, naar Amerikaanse snit, voor *allen* die zich aanmelden mogen krachtens hun recht. Als het hoger beroepsonderwijs, dat wegens zijn aard meer beroepsgericht is, toelatingsbeperking vanuit de marktsituatie zou moeten aanvaarden, dan nog zouden de universiteiten met het nieuwe *college*-onderwijs principieel open moeten blijven. Toelatingsbeperkingen tot studierichtingen die dit soort college-onderwijs verzorgen, zijn volstrekt strijdig met het belang van dit brede vierjarig onderwijs. De toenemende vervlechting van maatschappij en wetenschap vraagt er om, dat zoveel mogelijk jonge mensen langs de brede weg van hun voorkeursdiscipline een algemene academische vorming ontvangen om een adequate plaats in die brede maatschappij in te nemen. Dit soort onderwijs moet onder alle omstandigheden gegeven kunnen worden en toegankelijk blijven, ook als de economische omstandigheden ongunstig zijn. Of drukt ook op dit terrein de economie de cultuur in de marge?

door prof. dr. F.J. Heggen

Dr. F.J. Heggen (1930) is hoogleraar in de fundamentele en theologische ethiek aan de Hogeschool voor Theologie en Pastoraat te Heerlen.

AFWEER-AANVAARDING-KEUZE

Ethisch-theologische kanttekeningen bij gedragspatronen tegenover homofilie.

Mijn opdracht is beperkt. Het gaat slechts om een bijdrage aan meningsvorming en gesprek. Vier punten stel ik aan de orde: 1. *Beeld en werkelijkheid* geeft een impressie van de weg die ik heb afgelegd; ruim 20 jaar confronteren mensen mij met de werkelijkheid van de homofiele bestaanswijze. Ik vertel er iets over omdat anderen wellicht op eenzelfde weg geplaatst worden. 2. Luisterend naar ervaringen van anderen en van mijzelf heb ik gelezen in de Bijbel. Ik bied geen historisch verslag van mijn zoeken naar *de bijbelse boodschap*. Ik vermeld hoe ik met de Schrift heb leren omgaan. 3. Mijn huidige benadering van homofilie verschilt inhoudelijk van mijn vroegere. Ik hecht eraan te laten zien dat deze wijziging past binnen *een bredere accentverschuiving in de (seksuele) ethiek*; er is geen sprake van normverlies of -vervaging, maar van normverlegging. 4. Tot slot plaats ik enkele opmerkingen bij het *Voorontwerp van Wet Gelijke Behandeling*

en met name bij enkele reacties van kerkelijke zijde.

1. Beeld en werkelijkheid.

Elk onderzoek naar een groep mensen doet hen iets aan. Een bestudering van „het verschijnsel homoseksualiteit” plaatst mensen in uitzonderingspositie. Ook als het oordeel positief uitvalt. Wie bestudeerd en verklaard wordt, staat apart. Hij valt buiten het vanzelfsprekende. Een studie – liefst multidisciplinair – over de politicus (of zo u verkiest over de ethicus) roept wrevels op: ontstaanswijze, dominerende vader, moederbinding, psychische constitutie, overontwikkeld zelfgevoel, relatief onvermogen tot het aangaan van niet-functionele contacten, gevolgen voor het nageslacht. Toch was dat het spoor waarop opvoeding en opleiding mij hadden gezet. Auteurs als Freud, Giese, Tolsma, Eck hebben mij vertrouwd gemaakt met het psychiatrisch model dat homoseksualiteit als een lokaliseerbare en in principe geneesbare stoornis in de menselijke seksualiteit be-

schouwde. Vanuit het ziekte-model (dat onmiskenbaar een andere benadering inspireerde dan het eerder en elders gehanteerde zonde-model) ben ik als ethicus gestart. Ik kan mij een eerste gesprek herinneren. Een man vrijwel even oud als ik zelf, koos mij in het begin van de jaren zestig als zijn gesprekspartner. Hij zocht naar een bevestiging om als christen-homofiel te kunnen leven. Er zijn veel gesprekken gevolgd, met hem, met anderen. Achteraf verbaas ik mij over het geduld, meer nog over de welwillendheid waarmee mensen – alleen, met een vriend of met een groepje – mij tegemoet zijn getreden en mij bijna gedwongen hebben te luisteren en te leren.

Jarenlang heb ik het ziekte-model gevolgd en proberen te zien waar de homoseksualiteit in dit leven in verband te brengen was met een ontwikkelingsstoornis. Gaandeweg veranderde mijn terminologie: „ziekte” werd vervangen door „minusvariant”! De literatuur die ik onder ogen kreeg zat goeddeels op hetzelfde spoor. In 1968 las ik bij W. Sengers, „Gewoon hetzelfde?” dat het zich tot seksgenoten seksueel aangetrokken voelen, in wezen neerkomt en berust op een onvoldoende ontwikkeld zelfgevoel. (...) Het zelfgevoel heeft a.h.w. zijn gewone eindpunt niet bereikt¹. Veel gesprekspartners bevestigden een dergelijke interpretatie. Zij ervoeren zichzelf als afwijkend, worstelden met hun eigen persoon en waren blij met een vrij open oor en een pastorale houding die accepteerde dat mensen niet tot het voor hen onmogelijke gehouden zijn.

Maar gaandeweg ontdekte ik iets waardoor mijn ziekte-model als algemeen interpretatie-kader onhoudbaar werd. De homofiele relaties en de homofiele zelfaanvaarding zijn voor mij van grote bete-

kenis geweest.

Ik kende verhalen over promiscuïteit van het homoseksuele circuit zoals deze ook momenteel circuleren. Mijn gesprekspartners maakten mij duidelijk dat deze verhalen niet noodzakelijk onwaar zijn, maar dat juist zoals bij heteroseksuelen ook bij velen van hen een diep verlangen naar tedere en duurzame contacten aanwezig is. Kwam ik in contact met een geselecteerd publiek? Mogelijk, maar evenzeer met mensen die over belevingen, verlangens en mislukkingen probeerden te praten. Er kwam veel verdriet naar voren omdat een relatie wederom niet duurzaam bleek. Juist zoals ik heb leren inzien dat de kwetsbaarheid van huwelijksrelaties overwegend in structurele componenten gelegen is die de individuele verantwoordelijkheid van personen overstijgen², zag ik dat homofiele verhoudingen stuk liepen door factoren die boven de persoonlijke wilsbeslissing uitstegen. Voor ons allen geldt dat de structurele situatie onze persoonlijke situatie in haar mogelijkheden en onmogelijkheden conditioneert. De homofiel verkeert in een positie die het hem extra moeilijk maakt tot een duurzame relatie te komen. Hij wenst ze soms ook niet. Hij groeit op in een maatschappij waar heteroseksualiteit het vanzelfsprekende en overal voorgeleefde gedragspatroon is. Gezin, school, beroep bieden voortdurend gevarieerde heterofiele identificatiepatronen. Huwelijk en gezin worden „als uitdrukking van het in geborgenheid, liefde en onderlinge zorg willen leven”³, door de samenleving erkend en beschermd. Hoezeer homofielen ook de verantwoordelijkheid voor elkaar aanvaardden, hun samenlevingsvorm mist nog iedere sociale en juridische bescherming. Er heerst veel afweer die bevordert dat

1. Hilversum, 1968, p. 47.

2. Ik heb dit nader uitgewerkt in: F. Heggen - G. van Tillo, *Het kwetsbare huwelijk* Averbode-Apeldoorn, 1984.

3. *Uitgangspunten. Program van uitgangspunten van het Christen Democratisch Appèl*, p. 18.

homofielen het vaak moeilijk hebben, omdat hun medemensen het er moeilijk mee hebben. Kerkelijke milieus waar ik toch wel enigermate mee vertrouwd ben, zijn nog steeds aangetast door vooroordelen die een reëel zicht op wat werkelijk in de homofiele wereld aan de hand is, belemmeren. Uitzendingen zoals verzorgd door de evangelische omroep hebben naar mijn persoonlijke waarneming patronen van verwerping versterkt. Het is voor mij niet onbelangrijk geweest om homofielen niet alleen in de situatie van het pastorale gesprek te ontmoeten (want daar bleef de relatie toch iets ongelijkwaardig behouden), maar ook in bijv. COC bijeenkomsten, waar ik mensen sprak die ik vanuit andere contacten kende en waardeerde. Stukje bij beetje heb ik ervaren hoe gekleurd mijn beelden waren: stabiele, creatieve mensen (sommigen kende en waardeerde ik al jaren) bleken homofiel. Daarmee werd voor mij de grond onder mijn neurotiseringstheorie uitgehaald. Ik heb langzaam leren (in)zien dat niet de *richting* maar de *vormgeving* van 's mensen erotische-seksuele relaties belangrijk is. Niet of iemand homo of hetero is, is dan beslissend, maar wel of iemand in staat is relaties aan te gaan zodanig dat hij zelf en anderen daarin tot waarachtige menselijke en ontplooiing kunnen komen en behouden worden. De diepte en de warmte van zoveel homoseksuele relaties vormde een onmiskenbaar bewijs voor de gaafheid ervan. Nooit heb ik bewijzen gezien dat seksuele geremdheid bij homofielen aanwijsbaar frequenter is. Het zoeken van verklaringsgronden van homofilie heb ik opgegeven. Ik zoek ook niet naar gronden van heterofilie. Immers, zo lang ik homofilie benader als „het verschijnsel dat verklaard moet worden”, ontkom ik niet aan een denken in termen van afwijking en aan een stigmatiserend benaderen. Wèl heb ik steeds weer gezien dat de socialisering van de homofiele mens

plaatsvindt binnen heterofiele vooronderstellingen. Daardoor wordt dikwijls een innerlijke conflictsituatie opgeroepen tussen socialiseringseisen en persoonlijke ervaring. Wanneer homofilie feitelijk een moeilijke weg is, dan toch omdat de samenleving deze weg moeilijk begaanbaar heeft gemaakt. Sengers onderscheidt nadrukkelijk 3 fasen of typen homoseksuelen. Ik onderschrijf zijn opvatting, al zal ik er, geleid door Jellema, een aanvulling bij geven. Allereerst de fase van verzet of de zelfnegatie. De homofiele gevoelens worden niet geaccepteerd, maar door een grote emotionele inspanning onderdrukt. Het kan zijn dat reeds de gerichtheid zelf als teken of toestand van zondigheid wordt gezien zodat ze als feit ontkend, als verleiding bestreden wordt. Het verzet kan ook berusten op angst om waardevolle contacten met familie, vrienden of kerk te verliezen. Dikwijls heb ik gezien dat de verzetshouding ingegeven wordt door twijfel: „ben ik nu, moet ik nu zo anders zijn dan anderen”; „mijn liefde voor mijn (heterofiele) vriend is toch sterk genoeg”. Wie in de fase van verzet verkeert of blijft, ontkomt niet aan innerlijke gespannenheid zowel naar zichzelf toe als in de relatie met anderen. Rigide optreden, emotionele koelheid zijn de prijs die een mens voor de voortdurende strijd moet betalen. Diepe en blijvende contacten zowel met de eigen persoon als met anderen komen niet tot stand. In de tweede plaats spreekt Sengers over de tweeslachtige houding, de fase van onvolledige aanvaarding of zelfreductie. Een mens leeft in twee gescheiden werelden: een hetero- en een homoseksuele. Men accepteert zijn verlangen en geeft er vorm aan, maar zonder dat er eenheid ontstaat met het dagelijkse doen en laten. De homofiel verbergt zichzelf en onderhoudt ook zijn contacten op een eigen, afgeschermd plaats. Ik heb dikwijls gepleit voor een grotere openheid,

maar vooral in het aangrenzende Vlaamse land is de schroom om zich in school of ziekenhuis als homofiel te uiten, erg groot. Onmiskenbaar legt deze zelfreductie een druk op de homoseksuele contacten: zij blijven min of meer geheim, nauwelijks geïntegreerd in de menselijke totaliteitservaringen, vaak eenzijdig seksueel gericht en zeer breekbaar. In de fase van aanvaarding zijn de gevoelens en de beleving daarvan geïntegreerd in het referentie-kader van de persoon. Hij accepteert zijn verlangens zò dat zij een eenheid vormen met zijn hele doen en laten. De obsessionele geboeidheid is verdwenen. Homo- en heterofiele kringen lopen in werk en ontspanning door elkaar heen.⁴

Jellema wijst erop dat „aanvaarding” een negatieve klank heeft⁵: wij aanvaarden invaliditeit, ziekte, verlies van onze partner, de eigen dood. Steeds gaat het om een gebeuren dat zich aan onze wil onttrekt, maar dat wij als onomkeerbaar accepteren. Zolang samenleving en homoseksueel zo reageren, blijven zij toch gevangen binnen een negatieve benadering, welke belemmert dat mensen waarachtig kunnen samenvallen met hun eigen gevoelsleven: de homoseksualiteit „zal hun niet tot een spontane bron van vreugde kunnen zijn, geen gezonde vanzelfsprekendheid”⁶. „De samenleving aanvaardt de homoseksualiteit zolang zij oorzaken kan herkennen en aanwijzen. De homoseksueel weet dit: zolang hij oorzaken verantwoordelijk kan stellen, weet hij zich aanvaard. Maar daarmee leeft hij in een voortdurende afhankelijkheid, in een voortdurende zelfrechtvaardiging doordat hij zijn verantwoordelijkheid naar de oorzaken verschuift”⁷. Het gaat erom dat

een mens – vrouw of man, hetero of homo – zichzelf *kies*t. Dat veronderstelt een voortgaande wijziging in ons hele klimaat; vanaf de gezinssituatie waar de klemtoon radicaal gelegd wordt op de onvoorwaardelijke aanvaarding⁸: „wij, ik, wij zijn blij met jou omdat jij het bent” en waar consequent de voorwaardelijke aanvaarding „ik hou van jou omdat jij zò bent” wortelt in die eerste, grondige aanvaarding. Een christen zou dit bij uitstek kunnen beamen. Immers het fundament van zijn geloof en zijn Godsverhouding is de welwillendheid Gods, de rechtvaardiging door de genade (Rom. 3,22-28). Gods liefde en rechtvaardiging is het prototype van elke onvoorwaardelijke menselijke aanvaarding.

In ons omgaan met anderen blijft het heel moeilijk om je eigen verwachtingen, de orde waarin je leeft en die voor jou vanzelfsprekend en dierbaar is, te relativieren, zodat je blij kunt zijn met de pluriformiteit van menselijke ervaringen. De homoseksuele beleving stuit op afweer. Ik wil die afweer nadrukkelijk onder ogen zien. Ik beluister hierin mede genitaal-seksuele nieuwsgierigheid „wat doen ze nu eigenlijk met elkaar”, alsof homoseksualiteit bij uitstek op genitale en wel op „onbeholpen” genitale bevrediging gericht is. In deze reactie speelt waarschijnlijk door de in onze westerse cultuur sterk aanwezige concentratie van erotiek en seksualiteit op de seksuele daad. Het prestatieve, op veelal kortstondige bevrediging gerichte door J. van Ussel „het eng seksuele syndroom” genoemd⁹ is in onze cultuur veel nadrukkelijker aanwezig dan de in de menselijke ontmoeting geïntegreerde erotiek en

4. Sengers, a.w., p. 21-49.

5. C. Jellema, *Homoseksualiteit als gekozen bestaansvorm* in „Een mens hoeft niet alleen te blijven”, Baarn, 1977, 71-89.

6. a.w., p. 77

7. a.w., p. 79.

8. vgl. hierover E. Fromm, „*The Art of Loving*”, Londen, 1957.

9. J. van Ussel, „*Afscheid van de seksualiteit*”, Meppel enz., 1970.

seksualiteit. De kern van het homoseksuele verlangen is het verlangen naar een partner van het eigen geslacht en niet het verlangen naar een surrogaat van het andere geslacht. Wij zouden kunnen leren om het fijn te vinden dat mensen andere mensen echt ontmoeten en elkaar tot partner maken. Bij deze ontmoetingen geldt dat personen door elkaar geboeid worden, door de totaliteit van elkaars verschijning. De mogelijkheden en de beperkingen die in deze concrete relatie aanwezig zijn, worden in het totale omgaan met elkaar opgenomen. Dit geldt op gelijke wijze voor een hetero- als voor een homofiele relatie. Wanneer wij een bepaalde vorm van intermenselijk omgaan als maatgevend voor alle vormen beschouwen, trachten wij de wereld naar ons beeld te modelleren. Alsof wij zo gaaf zijn, alsof onze relaties zo fijn en communicatief zijn.

2. De Bijbel en homoseksualiteit.

De opbouw van dit artikel suggereert onvermijdelijk een scheiding tussen mijn denken en doen enerzijds en het spreken van de Bijbel anderzijds.

Het kan lijken alsof ik mijn ervaringen vooraf laat gaan aan het beluisteren van de Schrift. In feite is er sprake geweest van één geïntegreerd gebeuren. Wie christen wil zijn en zijn leven wil richten naar Jezus' boodschap, kan niet verantwoord in enkele min of meer geïsoleerde uren de Bijbel ter hand nemen en daar zoeken naar een antwoord. Het gaat erom te leven met en naar Gods woord, de boodschap te integreren in ons menselijk bestaan. Ik herinner mij een Nederlands televisie-programma over abortus. Daarin verscheen een theoloog in beeld die de Bijbel opensloeg en na enig bladëren uit het Oude Testament enkele verzen voorlas, waarin naar zijn zeggen (!) Gods

oordeel over abortus is neergelegd. Wie zo doet, *hanteert* de Schrift als een arsenaal van teksten die gereed liggen, op de maat gesneden van onze vragen, om een oplossing te ondersteunen of te bestrijden.

De eerste vraag die wij ons dienen te stellen, luidt: wat zoeken wij eigenlijk als wij de Bijbel ter hand nemen: de gemeenschap met de Heer, de navolging of onze eigen programma's? Ik verwijs naar wat D. Bonhoeffer hierover schrijft in *Nachfolge*: bepaalde gedachten van de Schrift halen wij altijd graag op, maar aan andere belangrijke woorden gaan wij tegelijk al te achteloos voorbij, doordat wij toch nog altijd veel te veel eigen meningen en overtuigingen prediken en al te weinig Jezus Christus zelf¹⁰.

Wie vertrouwd is met de ethische praktijken en opvattingen van Israël onder het Oude Verbond en van de christelijke gemeenten in het Nieuwe Testament, weet dat wij op *alle* levensterreinen anders handelen en oordelen dan de Bijbel en dat de mens in de Bijbel het anders doet dan wij vandaag voor goed en oirbaar houden. Dat geldt zowel voor vragen van meer personele als van structurele aard. De huwelijkswetgeving en praktijk vormt een duidelijk voorbeeld. Op heel het terrein van de man-vrouw verhouding spreekt de Schrift geboden uit of veronderstelt zij normen waaronder de vrouw – naar onze maatstaven – veel te lijden had. Wat de Schrift zegt over arbeidsverhoudingen is niet over te planten naar de hedendaagse situatie. Wat heeft het iemand als Bonhoeffer nog moeite gekost om in te zien dat Rom. 13 over de verhouding tussen burger en overheid niet maatgevend is voor een verantwoord politiek handelen. Kuitert heeft ongetwijfeld gelijk als hij zegt dat wij weinig kunnen beginnen met een *bijbelberoep* in zaken van ethiek: „De bijbel is onont-

10. Ik maak hier gebruik van mijn bijdrage „Op zoek naar een bijbels gerichte ethiek” in „Schrift in veelvoud”, Boxtel, 1980, 241-261.

beerlijk vanwege het verhaal, niet vanwege de moraal. Met het verhaal bedoel ik de woorden en werken van Jezus. Wij hebben daarvoor geen andere bron dan de Heilige Schriften van de Christelijke Kerk. Voor de moraal hebben wij wel andere bronnen. Natuurlijk kunnen wij er ook voor bij de bijbel terecht, voorzover de bijbel binnen de grenzen van een bepaalde leefwereld die de onze niet is, ons de morele *basisregels* voor het menselijk handelen aanreikt. Maar van deze basisregels heeft de bijbel niet het alleenverkooprecht; wij vinden ze ook in andere leefwerelden, zij het ook daar in termen van een bepaalde tijd met zijn eigen handelingsmogelijkheden en grenzen"¹¹.

Wij moeten de opvatting loslaten dat het belangrijk is indien de Bijbel over concrete onderwerpen concrete uitspraken doet. De betekenis van de Bijbel ligt veel dieper. Hij biedt geen oplossing voor onze concrete behoeften of problemen. Maar daarom hoeven wij hem nog niet moedeloos te sluiten. Hij voert ons steeds weer op het spoor van Jezus van Nazareth, hij confronteert ons met de gelovige geschiedenis van Israël. Wij gaan bepaalde kernhoudingen ontdekken in het verhaal over Jezus. Als fundamenteel in Jezus' optreden is aan te wijzen zijn consequente solidariteit met de uitgestoten, verwaarloosde en verachte mens. In het bekoringsverhaal in de woestijn (Mt. 4,1-11) valt de beslissing over de aard van Jezus' zendingsoverdracht. In de dialoog met de satan wijst hij de weg van de zelfverheerlijking af. Jezus kiest voor radicale dienstbaarheid en houdt aan zijn leerlingen deze keuze voor. Een bijbels gerichte ethiek houdt hieraan vast.

Zij ontleent er geen concrete normeringen aan (geen inhoudelijke moraal), maar datgene wat daaraan vooraf gaat,

nl. een inspiratie-model. Zij vertelt het verhaal van Jezus verder. In de taal van een parabel of in de historisch gebonden omstandigheden van een bepaalde gebeurtenis kunnen wij een intentionele inhoud, een inspirerend gezichtspunt aanwijzen dat wij verhalend als een typisch model kunnen verbinden met onze omstandigheden. Het kunnen karakteristieke wijzen van optreden zijn of voorbeelden van vroegere geloofsgehoorzaamheid. Niet de legalistische toepassing die zich niet of nauwelijks rekenschap geeft van de historische en cultureel-economische afstand, maar een in Jezus' geest gezochte correlatie waardoor de horende mens actief wordt ingeschakeld, laat de Schrift tot leven komen in de wereld van vandaag.

Wie leeft met de Bijbel, wie het verhaal van het Godsvolk tot zich laat doordringen, wordt in zijn christelijke intentionaliteit behouden. Elk boek van Oud en Nieuw Testament vervult een functie in ons zoeken naar authentieke navolging. Het concrete ethische handwerk van ijken en ontwerpen van (ook) inhoudelijke ethische normeringen wordt geen ogenblik verstoord door deze steeds hernomen wending naar de Schrift. Immers, zij neemt ons ons werk niet uit handen, zij *richt* ons werk.

Wat betekent dit uitgangspunt nu voor ons onderwerp? Wij nemen wel kennis van die bijbelteksten waarin homoseksualiteit ter sprake komt, maar niet om op dit fundament onze ethische waardering op te bouwen. Daarvoor zijn ze niet geschikt. Feitelijk echter hebben bepaalde teksten vroeger en ook nu een grote rol gespeeld. Een goede exegetische benadering kan verhelderend werken, omdat zij teksten in hun eigen milieu en historie plaatst en reeds daardoor laat zien hoe verschillend de situatie is die dáár besproken en hiér aan de orde is. Ik moet

11. H. Kuitert, „*Suicide, wat is er tegen?*“, Baarn, 1983, p. 122-123. De onderstreping is van mij.

mij beperken tot een beknopte samenvatting van de uitleg van de belangrijkste passages. Zonder twijfel is dit ontoereikend, maar meer kan ik hier niet doen.

Wie verder wil gaan vindt een eerste handreiking in literatuur¹².

Uit het Oude Testament dienen genoemd te worden Genesis 1,26-28; 2.18-25; – de scheppingsverhalen – Gen. 19: – Sodom en Gomorra – Leviticus 18,22; 20,13; de gruwelteksten. Bij al deze teksten mogen wij bedenken dat het O.T. de seksualiteit als een vanzelfsprekende en vreugdegevende werkelijkheid accepteert, waarbij de waarde van de menselijke vruchtbaarheid als voortzetting van het heilige volk, als basis van de gemeenschap in het voortbestaan van het nageslacht, sterk wordt beklemtoond. Gen. 1, 26-28 bevat de mededeling van en de zegen tot vruchtbaarheid (liever dan de opdracht; deze tekst is eerder een belijdend lied).

De tekst veronderstelt de man-vrouw polariteit als een in de schepping gefundeerde gegevenheid. Wie in de tekst leest dat de mens beeld van God is juist binnen de man-vrouw relatie gaat te ver. Hij maakt de hier uitgesproken vanzelfsprekendheid tot een wet voor (tegenover) hen die deze vanzelfsprekendheid niet ervaren. Daarmee rekt men de tekst op. Gen. 2,18-25 herinnert aan het Gilgamesj-epos, waar de held Gilgamesj een boezemvriend, een tegenhanger in de persoon van Enkidu naast zich krijgt. Hier speelt de gedachte dat alles zijn tegenhanger moet hebben om goed te zijn. Niets en niemand kan zonder aanvulling, uitdaging.

Lev. 19 tekent Sodom en Gomorra als totaal verwilderde steden, als bezeten door een massieve en ontspoorde seksualiteit, zozeer dat de burgers zich zelfs niet ontzien om de heilige wetten van de gastvrijheid tegenover vreemdelingen te

schenden. Niet de afwijzing van homoseksualiteit staat centraal, al moet men zeggen dat mede onder invloed van een reactie op vormen van cultische homoseksualiteit bij omringende volkeren, homoseksualiteit als invulling van de ontsporing gezien wordt. Lot biedt zijn dochters aan om de vreemdelingen te redden. Een illustratie dat niet de homoseksualiteit de heersende drijfveer is bij de inwoners van de stad en dat Lot erop gericht is dat de gastvrijheid niet geschonden zal worden.

Lev. 18,22 en 20,13 veroordelen mannelijke homoseksualiteit nadrukkelijk. De vraag hierbij luidt: dient deze veroordeling verklaard te worden vanuit het verzet tegen de Kanaänitische vruchtbaarheidscultus of niet? Is het de homoseksuele omgang in het heidense milieu, waardoor zij als heidens werd afgewezen door Israëel dat sterk bedacht was op onderscheid tegenover andere volkeren? Of komt het heidens karakter van die andere volkeren nu juist (onder meer) tot uiting in hun praktijk van homo- en heteroseksuele (tempel)prostitutie? Voor beide opvattingen worden argumenten aangedragen. Een cultische achtergrond lijkt mij in beide teksten aanwezig. Of deze achtergrond op zich genomen voldoende verklaring biedt, betwijfel ik.

Onbetwistbaar is het feit dat zoals overal in het O.T. het perspectief op menselijke voortplanting zo nadrukkelijk aanwezig is dat er geen ruimte is voor een seksuele beleving die hiervan afwijkt. Het feit dat homoseksualiteit ook in het toenmalige Oosten en toch zeker bij de herdersvolken aanwezig was, wil niet zeggen dat het OT de homoseksuele ervaring of beleving welke voor onze culturen zo kenmerkend is, reëel gekend, laat staan beoordeeld heeft.

12. Voortreffelijk leesbaar en zeer verantwoord acht ik het artikel van Ds. J. van Veen, „Wat zegt de bijbel over homofilie”, in *Een mens hoeft niet...* Verdere literatuur wordt hier aangegeven. Ik maak ondermeer van het artikel van Van Veen gebruik.

Uit het N.T. trekt vooral de aandacht Romeinen 1,26-27. De teksten 1 Korinthiërs 6,9 en 1 Timótheüs 1,10 bevatten slechts een terloopse opmerking in het kader van een bredere zondencatalogoog waarin de heidense wereld getypeerd wordt. Ook in Rom. 1 gaat het om de tekening van de heidense wereld; daarin plaatst Paulus homoseksualiteit en geeft er een snelle theologische verklaring van. Paulus geeft in 1 Kor. 11,14-15 eenzelfde verklaring voor de haardracht van vrouw en man, met eenzelfde verwijzing naar wat de natuur ons leert of wat natuurlijk is. Glimlachend lezen wij die tekst. De apostel kende de seksuele decadentie zoals die in grote gedeelten van het Romeinse rijk om zich heen gegrepen had. Daarop doelt hij. Dat blijkt reeds uit de afstandelijkheid waardoor zijn woorden gekenmerkt worden. Het gaat over seksuele losbandigheid waar heidenen zich aan overgeven. Van een dergelijk promiscu gedrag dienen christenen zich verre te houden. Hij spreekt niet over de homoseksualiteit waar ik voortdurend op doel: mensen die blij proberen te zijn met zichzelf en in warme, echte verbondenheid proberen te leven met anderen. De schriftteksten die ik zo juist heb genoemd, bevatten tijdgebonden moraal. Daarom kunnen zij geen direct licht werpen op onze vragen. Maar als wij de Bijbel nu maar niet uit handen leggen. Ik ben hem door de jaren heen steeds sterker gaan verstaan als het verhaal van Gods bewogenheid en trouw. De Eeuwige roept de mens tot leven. Voor zijn ogen mag hij zijn. Over zijn gebrekkigheid valt Gods licht. In het evangelie wordt dit verhaal bij uitstek tastbaar in Jezus' woord en daad. Hij actualiseert Gods trouw. In dit licht zijn homofielen en heterofielen gelijk. Jezus roept mensen uit alle landstroken en hoedanigheden. Met Pinksteren stromen ze toe: aan allen wordt het evangelie verkondigd als boodschap van genade en bevrijding.

Daarom dienen wij de Schrift te lezen en verder te geven als een blijde boodschap voor ieder mens, zo zoals deze is. Wie zich als homoseksuele mens ervaart, krijgt te horen dat God zich zo over hem wil verblijden. Zoals de Grieken niet besneden hoefden te worden, zo hoeft de homofiel zijn aard niet te verloochenen. De homofilie maakt hem niet tot een aparte categorie alsof hij daardoor „extra zondig” zou zijn, „moeilijker te verlossen” of een „andere” heilsbehoefte zou hebben. De welwillendheid waarin God de mens accepteert, verbond met hem sluit, dient de mens in zijn relatie tot anderen na te volgen, gestalte te geven. Wij worden nadrukkelijk opgeroepen elkaars „hoeder” te zijn, elkaar te „bewaren”. Dat heeft degelijke consequenties voor onze gedragspatronen of wij homo of heterofiel zijn.

3. De waardering van homoseksualiteit in samenhang met brede accentverschuivingen in de seksuele ethiek.

In de wetenschappelijke beoefening van de ethiek staan deontologische normeringstheorieën naast teleologische. Deontologen stellen dat bepaalde handelingen steeds en onder alle omstandigheden moreel verwerpelijk zijn, omdat hun „natuur”, hun „eigen aard” zedelijke onwaarde vertegenwoordigt. Teleologen benadrukken dat een norm slechts beoordeeld (en gefundeerd) kan worden vanuit haar – voorzienbare – betekenis voor het menselijk handelen: een norm heeft geldingsrecht omdat en in zover zij – naar redelijkerwijze te voorzien is – daadwerkelijk bijdraagt tot instandhouding en vergroting van menselijke toekomst en vrede (christelijk: heil). Handelingen kunnen beschouwd worden als onder alle omstandigheden verwerpelijk, omdat en in zoverre zij hier niet en nooit daadwerkelijk bijdragen aan menswaardigheid en heil. Met vele anderen

stel ik mij op het teleologische standpunt. Natuurlijk of hoe dan ook a priori gegeven normeringen wijs ik af. De mens is verantwoordelijk voor de norm die hij ontwerpt. Een norm staat altijd in functie van een hoger geacht menselijk goed. Niet de zogenaamde natuurgetrouwheid van een daad, maar haar betekenis voor mensen en hun toekomst is relevant. Niet wat er gebeurt, maar wat er tussen en met mensen (en in breder perspectief: met de wereld en haar toekomst) gebeurt. De vroegere nadruk op de voortplantingsfunctie van de menselijke seksualiteit wordt in onze cultuur gerelativeerd. Zij wordt als functie niet ontkend, maar veel meer dan vroeger aan de eigen verantwoordelijkheid overgelaten. Daarbij mag beklemtoond worden dat een kind niet als middel tot zelfverwerkelijking van man en/of vrouw verwekt dient te worden, maar als zelfstandige persoon gewenst en erkend wordt. Seksualiteit biedt de mens een eigen mogelijkheid tot beleving van lust en vreugde; het seksuele spel met zijn plezier en mogelijke verrukking, de ervaring van gemeenschap, het vergeten van tijd, maar ook het loslaten van onrust en kramp. Door dit alles heen zoeken mensen naar elkaar, proberen zij tot een relatie van solidariteit, identiteit en verbondenheid te komen. Zo gezien treffen wij in onze seksualiteit een veld van mogelijkheden aan, waarvan wij er vanuit onze mogelijkheden en voorkeuren enkele trachten te realiseren. De homofiele keuze past hierin. Zij is een van de grondkeuzen die een mens van onze cultuur steeds binnen zijn persoonlijke levensgeschiedenis en de daarmee gegeven kansen en aspiraties maakt. Wie zich min of meer systematisch verdiept in menselijke keuzes en verlangens, ontdekt dat een mens steeds weer voor een tweesprong staat: ik of jou; wij of de anderen. Wat biedt moraal anders dan een min of meer geslaagd gedragspatroon

waardoor wij eisen en aspiraties van onszelf en anderen met elkaar in evenwicht proberen te brengen

Uiteindelijk ontdek ik mijn eigenheid niet in de zelfbeschouwing, maar door de schok die mijn zelfbewustzijn ervaart in de confrontatie met de ander. Zonder die schok ga ik lijken op een boom, die geworteld is in de aarde, die gevoed wordt door water, licht en lucht, maar die dat zelf niet weet en die nog minder weet wat hij wegdrukt en overschaduw¹³. Dát is een voorwaarde om verantwoord christelijk te leven: dat de cirkel van mijn persoonlijk leven niet gesloten blijft, dat ik niet het perspectivistisch middelpunt blijf waar alle relaties tot de wereld hun centrum vinden. Ik ben geen op mij zelf staand wezen, slechts in zoverre verbonden met anderen als ik zelf zulke banden wens te leggen en te onderhouden. Dit heeft consequenties naar alle zijden van ons bestaan, naar privé- en beroepsfeer. Ook naar homofilie en heterofilie. Mensen manipuleren, gebruiken en dan weer laten vallen is onmenselijk – omdat het zo veel pijn doet en levens beschadigt – en onchristelijk om juist diezelfde reden ons door Christus op het hart gedrukt. Met enkele grote lijnen kan de menselijke grondsituatie worden aangegeven. Als mens bestaan wij in lichamelijkeheid. Wij zijn maar wij hebben ook een lichaam. Daardoor leven wij hier en nu, staan wij in deze historische en geografische ruimte, zijn wij betrokken op deze mensen, maar ook op de dieren en het ecologisch milieu. Ons bestaan is historisch en voltrekt zich binnen de maatschappelijke instituties die wij aantreffen en waardoor wij geconditioneerd worden, die wij tegelijk ontwerpen en waarvoor wij verantwoordelijk zijn. Deze grondsituatie is ons „opgegeven”, d.w.z. wij treffen haar aan, niet als afzijdig toeschouwer maar als medespeler. Wij kunnen zeggen: zij is onze natuur. Wij kunnen ervan genieten.

13. Ik refereer hier aan E. Levinas, „*Het menseijk gelaat*”, Utrecht, 1969.

wij zullen haar klimaat vaak guur vinden en trachten haar om te buigen. Dat alles is te rekenen onder menselijke mogelijkheden; het kan verstaan worden in het perspectief van de bijbelse opdracht. Maar steeds wordt aan ons denken en doen een beslissend criterium aangelegd: is wat hier gebeurt en beslist wordt in dienst van mens (mensen) en toekomst. Dit criterium proberen wij te concretiseren, onder meer in ons recht, in onze ethiek.

Ik hoop dat ik tot nu toe niet de indruk wek alsof ik een ethische benadering van homofilie ontwijk. Het gaat mij erom ieder apart-zetten te voorkomen. In de hedendaagse ethiek is duidelijk aan te wijzen hoe men poogt om seksualiteit niet langer geïsoleerd ter sprake te brengen, maar geïntegreerd in het menselijk bestaan. 's Mensen seksueel gedrag wordt niet als toetssteen bij uitstek van geslaagde of verantwoorde menselijkheid gezien. Ik denk dat dit geheel past bij accenten die de Bijbel aanbrengt. Verlossing is schriftuurlijk steeds verlossing *in* en *van*, nooit *uit* het lichaam. Lichamelijke en seksualiteit worden als goede scheppingsgaven geaccepteerd, al hebben reeds de paulinische gemeenten zich te weer moeten stellen tegen een de mens knechtend libertinisme en een de christelijke vrijheid ontkennend rigorisme. Bandeloosheid wordt afgewezen. Zoals alle aardse gaven wordt seksualiteit gerelativeerd in het grotere perspectief van het heil. Seksuele onthouding wordt niet als een zelfstandig ideaal voorgesteld. Zij is conditioneel; zij kan vereist worden vanuit een heel persoonlijk geroepen worden tot het Rijk.

De homofiel mag de keuze voor zijn bestaansvorm als bijbels verantwoord beschouwen. Hem staat het vrij als homo-seksueel te leven. Daarbij geldt geen andere ethische waardering dan voor ande-

re christenen. Sommigen zullen tot duurzame relaties komen. Anderen gaan door lot en/of keuze zonder partner door het leven. Voor ons allen geldt dat wij echte genegenheid nodig hebben, dat wij er goed aan doen genegenheid, vriendschap te zoeken. Het gaat om een omgaan met elkaar waarin wij en de anderen onszelf kunnen zijn, waarin wij en de anderen naar onze identiteit kunnen groeien¹⁴. Daartegenover staan contacten waarin wij verstikken, die ons misleiden en desoriënteren.

4. Het Voorontwerp van Wet Gelijke Behandeling.

Zoals gezegd, beperk ik mij tot enkele opmerkingen. Ik ervaar het als heel moeilijk om tot een uitgewogen en min of meer definitief standpunt te komen. De beoordeling van politieke wenselijkheid wordt door meer overwegingen bepaald dan door ethische. Ik heb vaak kritiek uitgeoefend op de onverdrotenheid waarmee mensen een eigen (wellicht goed onderbouwde) ethische stellingname als beslissend voor de politieke besluitvorming beschouwden. De relatie tussen de ethische en politieke categorie dient nader doordacht te worden, ook (maar niet alleen) om de relatie tussen politieke beslissing en het daaruit volgend recht, en de gewetensvrijheid te verhelderen.

Zonder twijfel hebben wij in *het Voorontwerp* te maken met een diep ingrijpende regeling van de maatschappelijke verhoudingen. Hier is aan de orde hoever de taak van de overheid zich dient uit te strekken. Komt het aan haar toe om discriminatie van burgers tegen te gaan en dwingend op te leggen wat als discriminatie valt aan te merken? Waarschijnlijk erkennen wij allen dat de overheid een taak in deze heeft. Invulling van deze

14. Ik werk dit nu niet verder uit. Ik verwijs naar E. Fromm, „*Man for himself*”, Londen, 1949 (*De zelfstandige mens*, Utrecht, 1955, 103-121).

taak doet de overheid onvermijdelijk stuiten op bezwaren van sommige groepen in de samenleving. Immers wat wel en niet onder discriminatie te rekenen valt, kan slechts in een ethische beslissing worden uitgedrukt. Hoezeer ethische beslissingen ook gebaat zijn bij goede argumenten (en die dienen heel zorgvuldig ontwikkeld te worden), zij hangen uiteindelijk samen met een visie of optie op menswaardigheid. De manier waarop de bisschoppen van Nederland het recht tot het volgen van het eigen geweten in stelling brengen tegen *het Voorontwerp* maakt in wezen elke anti-discriminatiebepaling over welke wenselijkheid geen algemene overeenstemming bestaat (en dan is de bepaling niet meer nodig) onmogelijk. Immers, zij spreken uit dat hier in het geding is „het recht op het volgen van het eigen geweten, voorzover dit geen bedreiging is voor de samenleving als geheel of voor delen daarvan” en verder dat „het niet de rol (lijkt) te zijn van de overheid, die op godsdienstig of levensbeschouwelijk terrein neutraal wenst te zijn, te bevorderen dat bepaalde opvattingen over betrekkingen tussen mensen algemeen gedachtengoed worden”¹⁵. Aan *het Voorontwerp* ligt echter de mijns inziens juiste gedachtengang ten grondslag dat een uitsluiten van homofiele mensen om in aanmerking te komen voor bepaalde functies, een bedreiging is van de samenleving, zowel wat het klimaat van de samenleving betreft als wat de rechten en de ontplooiingskansen van sommige burgers betreft. De manier waarop over de neutraliteit van de overheid door de bisschoppen wordt gesproken verdraagt zich slecht met de eerder gedane uitspraak dat de overheid discriminatie dient tegen te gaan. Waar de overheid discriminatie tegengaat, bevor-

dert zij noodzakelijk bepaalde opvattingen over betrekkingen tussen mensen. Op de achtergrond van dit geheel ligt de vraag naar mogelijkheid en wenselijkheid van neutraliteit van de overheid. Er is een andere zaak die mij in de reactie van de kerkgenootschappen irriteert¹⁶. Sommigen van hen hebben eerder blijk gegeven homoseksualiteit als menselijke levenskeuze te accepteren. Deze acceptatie wordt in de reactie wel niet expliciet teruggenomen, maar de kerken tonen zich primair solidair met elkaar. Ik verwacht van de kerk dat zij de wacht houdt bij bedreigde mensen. Ik lees niets over al het leed dat traditionele christelijke opvattingen over homoseksualiteit mensen hebben aangedaan. Er klinkt geen protest over de manier waarop ook vandaag door christelijke groeperingen de Bijbel gehanteerd wordt, teksten uit hun verband worden gerukt en homoseksuelen worden gediscrimineerd. De kerken komen hier niet nadrukkelijk op voor het goede recht van de mens in vrijheid zijn leven in te richten. Zij spreken over beperking van godsdienst en geweten, van vrijheid van vereniging en van onderwaardering van het huwelijk¹⁷. Ik kan mij goed voorstellen dat veel gerechtvaardigde kritiek te formuleren is, maar een kritiek is steeds binnen een bepaalde context aanwezig. Ik heb ernstige twijfels bij het onderscheid door *het Voorontwerp* gemaakt tussen homoseksuele gerichtheid en beleving. In de P.S.V.G.¹⁸ heb ik het altijd gewaardeerd hoe zij gepoogd heeft de seksualiteit te benaderen als een stukje van het menselijk leven. Geen verafgoding, geen verwerping, geen apart-stellen. Daarin past geen *van buiten aangebrachte* markering. Wie de gerichtheid aanvaardt, zal ook moeten accepteren dat een mens de vrij-

15. *Ġelijke behandeling. „Reacties van de R.K. Bisschoppenconferentie en de gezamenlijke Kerkgenootschappen bij het voorontwerp van een wet”, 1982, p. 3 en p. 5.*

16. idem, p. 10.

17. idem, p. 11.

18. De Protestantse Stichting voor Verantwoorde Gezinsvorming.

heid heeft naar die gerichtheid te leven. Homofielen die de scheiding accepteren, niet op grond van eigen keuze maar op grond van hun maatschappelijk belang, dreigen in een tweeslachtige houding te blijven steken. In „*Pastor of politie*” pleit het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA voor een taak in deze voor de pastor: „Het belang van een samenlevende homofiele leraar, om benoemd te worden aan een school waar zijn gedrag als zodanig gebrandmerkt wordt, is, hoezeer wij zo'n brandmerking ook betreuren, niet een belang, waarvoor de overheid juridisch moet opkomen. Veeleer ligt hier een taak voor de pastor, die veel dieperreikende middelen heeft om onge-rechtvaardigd onderscheid te bestrijden”¹⁹. Als het echter gaat om medewerkers die gaan of blijken samen te wonen, wordt gezegd dat zij „reeds tot het betreffende sociale verband (behoren)” en dat hun belang daarom vereist „om niet zonder meer op straat gezet te worden”²⁰. Het lijkt mij buitengewoon moeilijk om beide uitspraken tegelijk in praktijk te brengen zonder in feite tot rechtsongelijkheid te komen. Het inroepen van de hulp van de pastor doet hier als een noodgreep aan. Het Instituut roept de feitelijke realiseerbaarheid nadrukkelijk als argument aan. Terecht, maar in het hier gegeven voorstel wordt juist die feitelijke realiseerbaarheid niet bereikt. Tot slot: juist in een onderwijssituatie klemt deze problematiek, en wel naar beide kanten. De school is een oefenplaats voor de samenleving. Ouders kiezen een school dikwijls bewust niet alleen op grond van gebezigde onderwijsmethodieken, maar ook op grond van de

totale sfeer en de manier waarop de school met leerlingen en andere mensen omgaat. Dat betekent dat de waarden die in het onderwijs worden uitgedragen, geldig worden geacht om met de persoon door het leven te gaan. Sommige christenen zeggen dat *het Voorontwerp* hen discrimineert omdat zij bij gedwongen aanstelling van een homofiele leerkracht, gehinderd worden in het uitdragen van hun levensovertuiging. Moet de overheid accepteren dat jeugdigen leren om tegen homoseksuelen aan te kijken als „verkeerden, ontspoorde”? waarom moeten homoseksuelen dit wel accepteren, terwijl mensen van een ander ras of huidskleur bescherming van de overheid kunnen inroepen?

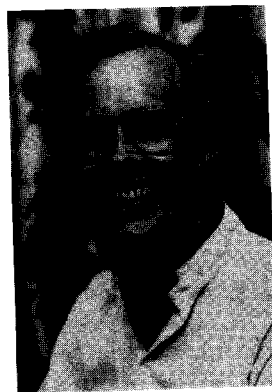
Ons onderling gesprek moet nog voortgaan. Wat kan en wat wil een overheid in een anti-discriminatie-wetgeving bereiken? Wanneer dreigt ze het tegendeel op te roepen van hetgeen ze wil bevorderen? Dat is de vraag naar het maatschappelijk draagvlak van een wetgeving, waar *het Instituut* van het CDA uitdrukkelijk op wijst. Tegelijk is aan de orde: wat kunnen wij en wat willen wij tolereren bij anderen? Ik heb het gevoel dat daar nog veel over gesproken moet worden. Wat is verdraagzaamheid eigenlijk? Is dat een grootheid op zich? Verdraagzaamheid staat in dienst van mensen, van hun ont-plooiing, van betrekkingen tussen mensen.

19. *Pastor of politie?* „Overwegingen inzake het Voorontwerp van Wet Gelijke Behandeling”, Den Haag, 1982, p. 19.

20. idem, p. 20.

Mr. A. Slob

*Mr. A. Slob is ambtenaar ter secretarie in Noordeloos.
Hij is voorzitter van het CDA-Overleg Homofilie.*

Het CDA discrimineert niet!

Dit zou een eerste reactie kunnen zijn, wanneer de vraag wordt gesteld of het CDA niet discrimineert. De vraag alleen al! Toch wil het CDA zichzelf deze vraag stellen met betrekking tot homofilie en een antwoord ten aanzien van de overheidstaak in deze formuleren. De partijpolitieke discussie hierover zal 15 december a.s. worden afgerond.

Discriminatie is een begrip dat te pas en te onpas wordt gehanteerd. Wanneer wij zeggen dat anderen discriminerende redeneringen bezigen of discriminerende handelingen verrichten, gebruiken wij het begrip discriminatie soms helaas als een bewijs van eigen gelijk. Discriminatie immers 'mag niet'. In het hiernavolgende wordt onder discriminatie verstaan: ongerechtvaardigde ongelijke behandeling. Wanneer wij als mens en als overheid onderscheid maken in onze bejegening met anderen, hoeft dat geen discriminatie te zijn. Bij de vraag of er sprake is van gelijke monniken en gelijke kappen, moet immers allereerst worden bezien of we wel met gelijke monniken van doen hebben.

Wanneer de vraag wordt gesteld of het CDA in haar overheidsvisie gelijke gevallen gelijk behandelt, zal het antwoord niet altijd resoluut gegeven worden. Graag zal men willen weten of men bepaalde voorbeelden op het oog heeft. Ja,

dat hebben we. Zo gaat het bijvoorbeeld om de gelijke behandeling van het huwelijk als samenlevingsverband met andere duurzaam bedoelde samenlevingsverbanden. Worden die in de visie van het CDA gelijk behandeld? Het antwoord kan 'ja' luiden, maar misschien, dat nog enige aarzeling doorklinkt. Wanneer de vraag nog nader wordt geconcretiseerd, kan men stellen, dat met andere (duurzame) samenlevingsverbanden ook die kunnen zijn bedoeld, waarin personen van gelijk geslacht in liefde en verantwoordelijkheid voor elkaar willen leven. Het antwoord zal luiden, dat ook in die gevallen van gelijke behandeling sprake zou moeten zijn, maar willen we het eigenlijk wel? Doet het schrijven en spreken over homofilie niet per definitie afbreuk aan ons uitgangspunt, dat we het huwelijk beschouwen als hoeksteen van de samenleving? Deze en vele andere vragen zijn vrijwel constant aktueel geweest binnen ons CDA.

Vanuit diverse invalshoeken en disciplines kan over dit onderwerp geschreven en gesproken worden. In het hiernavolgende zal over homofilie gesproken worden vanuit een praktische benadering, een confrontatie van de praktijk met ons Program van Uitgangspunten en het mede daarop gebaseerde verkiezingsprogramma 'Om een zinvol bestaan'. Dit artikel beoogt geenszins spectaculair te zijn, maar te stemmen tot nadenken en nadenken is voor een partij als de onze niet spectaculair. Laten we proberen zonder vooroordeel dit artikel te schrijven en te lezen. Wanneer ons dit lukt, en we op basis daarvan een gesprek aangaan, dan tonen wij op waardige wijze met elkaar om te gaan binnen een christelijke partij.

Het CDA en homofilie

'Het CDA gaat uit van de fundamentele gelijkwaardigheid van mensen, ongeacht overtuiging, ras, geslacht, *geaardheid*, afkomst en/of economische positie', aldus artikel 1 van ons Program van Uitgangspunten. Eigenlijk zou dit voldoende moeten zijn, wanneer we tenminste werkelijk inhoud geven aan dit uitgangspunt. Maar toch vindt hier en daar een concretisering plaats en waarschijnlijk niet helemaal ten onrechte.

Even verder in voornoemd Program, te weten in artikel 15, staat dat andere duurzame samenlevingsvormen dan het huwelijk (dat wel bedoeld is duurzaam te zijn, maar dat overigens niet altijd is), waarin betrokkenen de verantwoordelijkheid voor elkaar aanvaarden, aanspraak hebben op met het gezin vergelijkbare rechten en plichten. Op een andere plaats in dit artikel zal aan de hand van een aantal voorbeelden uit de praktijk worden aangetoond, dat het hier en daar toch wel schort aan het gelijkwaardig behandelen van mensen, ongeacht o.a. hun *geaardheid*.

Het CDA-verkiezingsprogramma 'Om een zinvol bestaan' is een uitbouw van dit

Program van Uitgangspunten en daarmee ook een uitwerking. Als christenen in de politiek hechten we veel waarde aan de persoonlijke verantwoordelijkheid, waarmee God ons in deze wereld heeft geplaatst. In hoofdstuk 9.A van het verkiezingsprogramma, dat handelt over justitie en binnenlands bestuur staat onder 2.a., dat mensen individueel en in hun leefgemeenschappen of organisaties van kleine of grote schaal hun eigen verantwoordelijkheid tegenover God en de naaste moeten kunnen beleven en, zo vervolgt het programma, verantwoordelijkheid beleven wil zeggen: antwoord geven, verantwoording afleggen, terwijl de overheid de mogelijkheid daartoe ondersteunt en bevordert.

In theorie klinkt dit erg goed, maar in de praktijk blijkt het niet altijd eenvoudig om aan dit punt uit ons verkiezingsprogramma inhoud te geven. En of het allemaal al niet moeilijk genoeg is, wordt onder 2.g. ook nog eens herhaald wat we in het Program van Uitgangspunten hebben gezien, namelijk dat gelijkwaardigheid van alle mensen voorop staat, ongeacht geslacht, ras, *geaardheid*, afkomst, religieuze of politieke overtuiging, economische positie of het deel uitmaken van een minderheidsgroepering. Wat betekent dit nu voor de praktijk?

Homofilie is een *geaardheid*, zo wordt in onze kring en daarbuiten veelal aangenomen. Die *geaardheid* heb je of die heb je niet, daar ligt in ieder geval geen keuze aan ten grondslag. Anders zou dit zijn voor de beleving van die *geaardheid*, middels o.a. homoseksualiteit. Dat zou wel een keuze zijn en het daarvoor kiezen zou in strijd zijn met de bijbelse normen en waarden, dat zou 'zonde' zijn. De beleving van een *geaardheid* behoeft trouwens niet alleen middels seksualiteit te geschieden, net zo min als dat voor een huwelijk geldt.

Het is van belang in het oog te houden

dat sexuele relaties tussen volwassen mensen, of dat nu een huwelijk of een andere samenlevingsvorm betreft, een zaak is van de betrokkenen, waar de overheid buiten dient te blijven. Dat is nu de verantwoordelijkheid, die mensen persoonlijk en in hun leefgemeenschappen of organisaties moeten kunnen beleven tegenover God en de naaste, zoals het verkiezingsprogramma dat zo mooi zegt. Het blijkt echter niet gemakkelijk om een ander zijn eigen verantwoordelijkheid te laten beleven. De neiging om die voor hem of haar in te vullen is moeilijk te weerstaan. Wanneer we ons verkiezingsprogramma willen uitvoeren – en wie wil dat niet – dan zal er toch het een en ander op het terrein van wetgeving, maar ook met name in het omgaan met elkaar moeten veranderen.

Niet alleen binnen de kleinere christelijke partijen, maar ook binnen het CDA zijn er mensen die er grote moeite mee hebben om homofielen, zeker wanneer die daarvoor uitkomen, te accepteren als gelijkwaardig aan heterofielen. Onmiskenbaar speelt daarbij hun persoonlijke geloofsovertuiging een rol. Wanneer we uitgaan van het rapport 'Appel en Weerklank' dan is het een goede zaak om de bijbel te bestuderen, omdat deze gelukkig onze inspiratiebron is van waaruit we politiek bedrijven. Ook als leden van het CDA zouden we meer met de bijbel bezig moeten zijn. Als het uitkomt zijn we best geneigd bepaalde passages daaruit ter ondersteuning van ons reeds ingenomen standpunt te gebruiken. Veel moeilijker wordt het, wanneer we eerst de bijbel gaan bestuderen en daarna pas een standpunt innemen. Laten we eens kijken hoe dit in de praktijk kan gaan ten aanzien van homofielen.

Velen van ons hebben tijdens hun opvoeding reeds het een en ander gehoord over homofilie. Later lezen we er wat over, misschien ontmoeten we homofielen, we

zien t.v.-programma's met demonstraties en we komen voor onszelf tot een bepaald standpunt 'voor of tegen homofilie'. Wanneer we 'tegen homofilie' zijn zeggen we er direct achteraan, dat we niet tegen de homofiele medemens zijn. Daarmee gaan we echter voorbij aan het feit, dat homofilie niet iets abstracts is, maar iets wat wezenlijk is voor mensen die deze geaardheid hebben, iets wat bij hun belevingswereld hoort. Lezen we nu zelf de bijbel in dit licht, of laten we ons leiden door tekstverklaringen terzake, die onderhand per meter verkrijgbaar zijn? Naar mijn mening is het goed, dat we persoonlijk en gemeenschappelijk de bijbel bestuderen. Meningsverschillen hoeven daarbij niet geschuwd te worden, maar laten we dan ook eens praten met mensen, die homofiel zijn; ook met mensen binnen onze partij die homofiel zijn en vanuit hun christen-zijn juist binnen het CDA blijf willen geven van hun bewegredenen om een christelijke politiek voor te staan. Zij staan in dat opzicht met u voor een gelijke zaak.

De ervaring leert, dat in gesprekken van persoon tot persoon de acceptatie binnen het CDA groot is. In groeps gesprekken neigt dit wat minder te worden en in wat grotere vergaderingen blijkt het soms enkel een tolerantie op afstand te zijn (geweest). Wanneer het erop aankomt gestalte te geven aan onze uitgangspunten, bijv. middels een resolutie, dan vragen we ons af of dit nu wel zo nodig moet. Het zou inderdaad niet zo nodig moeten, wanneer we maar werkelijk gehoor geven aan ons Program van Uitgangspunten en ons verkiezingsprogramma. Met dit laatste nu hebben we soms moeite, ook wanneer het gaat om de gelijkberechtiging van heterofielen en homofielen. Laten we niettemin proberen ons best te doen en de verantwoordelijkheid van mensen van een ander dan wel van eenzelfde geslacht te laten waar die hoort, te weten bij die mensen zelf. Het maakt dar

geen verschil of het om een huwelijk, dan wel om een ander duurzaam bedoeld samenlevingsverband gaat. Wanneer mensen er blijk van geven, dat zij binnen een samenlevingsverband verantwoordelijkheid voor elkaar willen aanvaarden, dan zal dit voor christen-democraten een beschermenswaardige zaak moeten zijn. Erkenning van ieders eigen verantwoordelijkheid daarbij wil dan niet zeggen, dat we een ander daar niet op zouden mogen wijzen. Ik denk, dat het ons juist daaraan vaak ontbreekt. Ja, in grote, anonieme vergaderingen, willen we nog wel eens een keer wat zeggen, maar van mens tot mens.....

Laten we overstappen naar de overheids-taak en allereerst het beleid van diverse ministeries kort de revue laten passeren.

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid

Het zal duidelijk zijn dat binnen het werkgebied van dit ministerie veel wordt gesproken over de mogelijkheid in beleidsvorming en beleidsuitvoering de individualiseringsgedachte te realiseren. Socialisten en liberalen hebben elkaar op dit punt gevonden, zodat we ons eigen beeld van de verantwoordelijke mens en ons 'samen verantwoordelijk' wel zeer goed persoonlijk in de praktijk tot uitvoering moeten brengen en daaraan in de politiek moeten vasthouden.

In de visie van deze politiek andersdenkenden zou bijvoorbeeld in het sociale zekerheidsbeleid de positie van het individu uitgangspunt moeten zijn, ook al leeft hij of zij in een samenlevingsverband. Dit leidt bij sommigen tot de opvatting, dat de overheid ook bij samenwonende homoseksuelen geen rekening mag houden met het feit dat zij – evenals samenwonende mannen en vrouwen – samen wonen, samen eten, samen autorijden etc. Daarmee zou dan, zo wordt gesteld, het huwelijksmodel worden 'overgeplant' op homoseksuelen. Naar

mijn mening gaat het in de allereerste plaats om de verantwoordelijkheid die partners (homofiel of heterofiel) in een relatie voor elkaar dragen. Er zal dan ook geen onderscheid mogen bestaan tussen een samenlevingsverband van twee mensen van hetzelfde geslacht, dan wel twee mensen van verschillend geslacht, wanneer liefde tussen twee mensen de basis is een dergelijke relatie aan te gaan en in stand te houden. Zo zal ook de wet op de tweeverdieners van toepassing moeten zijn op een samenlevingsverband tussen twee mensen van hetzelfde geslacht. Gelijke rechten? Prima, maar dan ook gelijke plichten. Naar mijn mening zijn we niet op deze aarde geboren om alleen maar voor onszelf te zorgen, maar juist om te zorgen voor elkaar. Of het nu om onze levensgezel gaat of niet.

Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur

Velen denken bij de naam van dit ministerie aan subsidiëring. Om daar dan maar mee te beginnen zou ik willen zeggen, dat subsidiëring onontkoombaar lijkt, wanneer het gaat om hulpverlening aan homoseksuelen. Ik doel op hulpverlening in het algemeen, en niet alleen die ten behoeve van organisaties die hulp verlenen op een wijze zoals wij dat graag zouden zien. Op het terrein van de volksgezondheid gaan mijn gedachten uit naar de al dan niet wenselijkheid van categorale hulpverlening. Soms wordt namelijk wel gesteld dat homoseksuelen alleen maar door homoseksuelen geholpen kunnen worden, omdat zij alleen kunnen weten wat er in hen omgaat. Dit ook, omdat nogal wat ziekten hun oorsprong schijnen te hebben in psychische problemen. Naar mijn mening gaat het er evenwel om, dat iemand zich verdiept in de problemen van een ander. Zo is het niet noodzakelijk, dat een rechter zelf gescheiden is om in een dergelijke situatie van een ander zijn oordeel te kunnen uitspreken. Laat

staan dat een rechter zelf moordenaar zou moeten zijn om zich te kunnen inleven in wat de verdachte heeft bewogen iemand anders van het leven te beroven. Een dringend beroep zou ik willen doen op centra die met behulp van gemeenschapsgeld bejaarden verzorgen, om ook hèn toe te laten die al zolang (of soms niet) hun leven samen hebben gedeeld, ook al zijn zij van hetzelfde geslacht. Willen zij namelijk graag in hun vertrouwde omgeving blijven wonen, dan is er vaak niet de keuzemogelijkheid voor een verzorgingscentrum, waarin zij niet gescheiden behoeven te worden. Het welzijn van mensen is in wezen niet afhankelijk van de mogelijkheden die wetten daarvoor creëren. Niettemin kunnen wetten daartoe een aanzet geven, daarvoor de voorwaarden scheppen.

Ministerie van Justitie

In artikel 3.14.f. van ons verkiezingsprogramma staat, dat de mogelijkheden moeten worden onderzocht van registratie van niet-huwelijkse duurzame samenlevingsvormen, waarin de partners verantwoordelijkheid voor elkaar dragen, teneinde voor hen een vergelijkbare rechtspositie te creëren. Wanneer wetgeving tot stand komt inzake registratie van andere samenlevingsvormen dan het huwelijk, zal het gebruik van de daarvoor benodigde gegevens met zeer veel waarborgen omringd dienen te zijn. Tot nog toe is van dergelijke waarborgen tegen oneigenlijk gebruik dan wel misbruik van dergelijke gegevens vrijwel geen sprake. Politieformulieren bevatten bijvoorbeeld soms nog een vraag inzake de sexuele geaardheid van de verdachte. Welk belang is met deze registratie gediend, wanneer het gaat om overtredingen c.q. misdrijven, waarmee iemands geaardheid in geen enkele relatie staat?

De wettelijke mogelijkheid van adoptie door mensen van hetzelfde geslacht zal, zo vermeldt de toelichting op de concept-

resolutie homofilie, worden onderzocht. Wanneer deze wettelijke mogelijkheid wordt gecreëerd, zal dit hopelijk met steun van christen-democraten gebeuren. Overigens zullen wij er niet zijn met het creëren van deze wettelijke mogelijkheid, maar zullen we ook moeten proberen het mentaal te aanvaarden, dat twee mensen van hetzelfde geslacht tot adoptie in staat worden gesteld. Het is belangrijk hier in het oog te houden, dat het gaat om de overheidstaak in deze. Mijns inziens is het niet de bevoegdheid van de overheid om bij wet burgers vanwege hun geaardheid bij voorbaat uit te sluiten van de mogelijkheid een adoptieverzoek in te dienen. Uiteraard dient de rechter te kunnen blijven oordelen over de vraag of in het concrete geval inwilliging van het adoptieverzoek in het kennelijk belang van het kind is.

Het niet-toewijzen van kinderen na een echtscheiding aan een homofiele ouder acht ik onrechtvaardig. Heeft u iets gemerkt aan de opvoeding van kinderen door een ouder, waarvan later bekend wordt, dat hij of zij homofiel is? Het optreden van de politie kan ook niet altijd 'homo-vriendelijk' genoemd worden. Hier is veelal geen opzet in het spel, maar onbekendheid met de situatie. Meer voorlichting zou dit optreden een wending ten goede kunnen geven. De Nederlandse staat zal krachtens de ontwerp-resolutie een ruimhartig toelatingsbeeld voorstaan ten behoeve van vluchtelingen die in hun land wegens discriminatie op grond van hun geaardheid en overeenkomstige leefwijze aan vervolging blootstaan. Laten we het niet bij woorden laten en in de vaak schrijnende gevallen daadwerkelijk hulp bieden.

Ministerie van Buitenlandse Zaken

De concept-resolutie verwijst naar het Program van de Europese Volkspartij, wanneer het gaat om homofilie in internationaal verband: 'De Europese Volks-

partij dient haar anti-discriminatie beleid voortvloeiende uit artikel III.3.5.2. van haar program, waarin de beschermwaardigheid van andere duurzame samenlevingsvormen dan het huwelijk wordt benadrukt, met kracht te voeren'. Op zich is dit uiteraard een uitstekende verwijzing, maar wat kunnen we zelf doen in het kader van ons buitenlands beleid?

Het Verdrag van Rome, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en het Internationale Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten noemen gronden op basis waarvan niet gediscrimineerd mag worden. Homofilie/geaardheid wordt niet als zodanig vermeld. Wat te denken van een initiatief onzerzijds, want we staan toch altijd vrij snel klaar wanneer het gaat om de schending van mensenrechten?

Het Europese Parlement heeft onlangs bij meerderheid van stemmen de resolutie-Squarcialoupi aangenomen, waarin wordt gepleit voor gelijke behandeling van homofielen en heterofielen. Jammer, dat niet de gehele CDA-delegatie in de EVP-fractie deze resolutie heeft ondersteund, maar waarom lezen we niets over de gronden, waarop men dit niet heeft gedaan? Het bij de resolutie van het Europese Parlement behorende rapport inzake de discriminatie van homofielen is naar mijn mening een voldoende onderbouwing daarvan. Het zich onthouden van stemmen, c.q. tegenstemmen lijkt me in strijd met het EVP-program; of zijn ook hier gravamina mogelijk en is daarvan gebruik gemaakt?

Het Voorontwerp Wet Gelijke Behandeling bevatte een uitzonderingsclausule betreffende het personeel van het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Ik kan me voorstellen, dat het voor homofielen minder gemakkelijk zal zijn om in bepaalde andere landen te wonen en te werken, maar het 'dat niet mogen' lijkt me geen recht doen aan de betrokkenen als mens. Hopelijk bevat de definitieve ontwerp-

tekst geen uitzonderingsbepaling meer terzake.

Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen

We gaan in de concept-resolutie uit van de primaire verantwoordelijkheid van ouders en/of verzorgers van onderwijs en vorming van hun kinderen. Niettemin hebben onderwijsgevend en schoolbesturen terzake ook een verantwoordelijke taak. In samenspraak met alle betrokkenen zal in het onderwijs aandacht besteed dienen te worden aan het onderwerp homofilie, in te vullen door een ieder, zoals hij denkt dat dit goed is. Hopelijk gebeurt dit op een zodanige wijze, dat het bevorderlijk is voor een harmonieuze samenleving.

Opvoeding van kinderen door ouders en/of verzorgers dient voor wat betreft het doorgeven van opvattingen over homofilie niet onder de Wet Gelijke Behandeling te vallen, zoals soms wordt gesuggered. Dit is en blijft een particuliere aangelegenheid met een overigens wel bijzonder grote verantwoordelijkheid. Nog een enkel woord over homofiele leerkrachten en leerlingen. Een homofiele leraar veroorzaakt niet per definitie moeilijkheden op een school met betrekking tot leerlingen van hetzelfde geslacht, evenmin als dit geldt voor heterofiele leraressen met betrekking tot leerlingen van het andere geslacht. Een homofiele leraar geeft ook niet per definitie minder goed les dan een niet-homofiele leraar. Op het benoemings- en ontslagbeleid van bijzondere scholen wordt elders in dit artikel ingegaan.

Homofiele leerlingen verkeren vaak in een isolement op school en hebben spot en soms smaad te verduren. Dit is heel erg en dit dienen we met elkaar te voorkomen. Voorlichting op scholen over homofilie is een zeer goede zaak en zou veel meer moeten gebeuren. Met name voorlichting aan onderwijsgevend (tijdens

of na hun opleiding) is van belang. Ten slotte: het zou wenselijk zijn als ook schoolbesturen de mogelijkheden aangrijpen om (meer) inzicht te verkrijgen in de complexiteit van alle aspecten van homofilie teneinde een evenwichtig, genuanceerd standpunt te kunnen innemen.

Ministerie van Defensie

Gelukkig is homofilie geen afkeuringsgrond meer voor militaire dienst, maar om reden van homofilie verlaten militairen nogal eens deze dienst. Juist deze 'mannenwereld' is in staat een homofiele dienstkameraad het leven zodanig te vergallen, dat daar voor hem van geen leven meer sprake is. Er heerst een geweldige sociale controle en wanneer men het slachtoffer wordt van een negatieve uitpak hiervan, dan is het niet eenvoudig je te handhaven.

Niet alleen bij de gewone dienstplichtigen, maar ook in het apparaat zelf heerst veel onbegrip door onwetendheid: goede voorlichting is zeer gewenst. Met name ook voor geestelijke verzorgers is het van belang zich te hebben verdiept in het onderwerp homofilie en in de mens, die homofiel is. Er is een Werkgroep Homosexualiteit en Krijgsmacht, maar de 'politieke hand', die het CDA-Overleg Homofilie deze werkgroep heeft toegestoken is niet gegrepen.

Wanneer het goed is speelt iemands seksuele en relationele voorkeur geen rol bij de keuring voor militaire dienst. Vragen daarover lijken dan ook niet zinvol.

Kent u de 'Vredeling-huwelijken'? Vrijstelling van dienst wegens kostwinnenschap echter alleen voor de man/vrouw relatie. Waarom niet voor homofiele relaties? Ook wat het verplaatsings- en woningtoewijzingsbeleid betreft wordt een ongerechtvaardigd onderscheid gemaakt. De gedachte leeft soms, dat niet-gehuwden, waaronder homofielen (al dan niet samenwonend) gemakkelijker verplaatsbaar zijn dan gehuwden. Zeker ook wan-

neer het alleenstaanden betreft, wordt daarbij vergeten dat ook, ja juist ongehuwden meer sociale contacten rond zich opbouwen dan gehuwden.

Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer

Eengezinswoningen voor gehuwden (al of niet met kinderen), eenpersoonswoningen voor ongehuwden en tweepersoonswoningen voor andere samenlevingsvormen dan het huwelijk: een globale schets van het woningtoewijzingsbeleid van gemeenten. Wanneer ongehuwden dan wel gehuwden vragen om een één- c.q. tweepersoonswoning, is daartegen op zich uiteraard geen enkel bezwaar. Maar wanneer deze mensen nu eens de ruimte van een eengezinswoning zouden wensen om welke reden dan ook, kan dat dan soms niet gerechtvaardigd zijn?

Ook de huidige regeling terzake huurbescherming is gunstiger voor gehuwden dan voor niet-gehuwden, die in een huurhuis wonen. Tevens gelden met betrekking tot de verlening van huursubsidie verschillende regelingen voor gehuwden en ongehuwden, evenzo voor wat betreft hypotheekaf trek en gemeentegarantie.

Tot slot het volgende. Er zijn mensen bij de toewijzing van woningen betrokken die menen dat homosexualiteit zondig is en dat zij medeverantwoordelijk zijn voor het gelegenheid geven tot het bedrijven van deze zonde door aan twee mensen van hetzelfde geslacht een woning toe te wijzen. Wanneer het gaat om particuliere organisaties die opereren op een levensbeschouwelijke grondslag, dient het CDA een ander standpunt in te nemen dan ten aanzien van overheidsorganen of particulier initiatief dan niet vanuit een bepaalde levensbeschouwelijke inspiratie werkt. Hierop kom ik later nog terug.

Ministerie van Binnenlandse Zaken

Bij het Ministerie van Justitie kwamen we de politie al tegen. Dat is ook bij dit ministerie het geval. Homofielen komen nogal eens met politieoptreden in aanraking, bijvoorbeeld in geval van demonstraties of bij ontmoetingsplaatsen. Wat men van deze voorbeelden ook vindt, de huidige situatie leert dat homofielen veelal bescherming nodig hebben tegen het optreden van niet-homofielen. Hopelijk wordt deze bescherming op gepaste wijze gegeven.

Betreffende het personeelsbeleid verdient het aanbeveling de rechtspositie van overheidspersoneel in ieder geval gelijklopend te doen zijn voor homofielen en heterofielen. Enkele dagen verlof wegens het overlijden van een echtgenoot zou ook moeten gelden in geval van overlijden van een vriendin c.q. vriend, met wie men duurzaam samenwoont.

Een CDA-er die homofiel is wordt benoemd tot burgemeester. Misschien kijken we er even vreemd van op, maar functioneert hij anders dan een gehuwde burgemeester? Hopelijk blijft het niet bij de voorbeeldfunctie van een dergelijke benoeming.

Protocollen zijn een groot goed, maar er dient voorzichtig mee te worden omgegaan. Naar mijn mening dient rekening te worden gehouden met homofiele partners. In ieder geval zullen niet uitsluitend 'de heer en mevrouw' kunnen worden uitgenodigd.

Gemeenten komen ook steeds krapper bij kas te zitten, maar naar wij hopen wordt alleen in uiterste noodzaak bezuinigd op subsidies ten behoeve van (homo)-emancipatie-activiteiten.

De concept-resolutie homofilie van het CDA

Waarom al die drukte rond een concept-resolutie homofilie? Zijn ons Program van Uitgangspunten en het daarop gebaseerde verkiezingsprogram 'Om een zin-

vol bestaan' niet duidelijk genoeg? Dit soort vragen hoort men sinds we binnen het CDA bezig zijn met een dergelijke resolutie en dat is reeds enige tijd. Maar het is opvallend, dat we dit soort vragen veel minder, om niet te zeggen helemaal niet, hebben gehoord, toen het ging om de met elkaar achtereenvolgens gevoerde partij-politieke discussies vrede en veiligheid, sociale zekerheid en emancipatie. Was ons Program van Uitgangspunten en het eerder genoemde verkiezingsprogram met betrekking tot die onderwerpen dan ook niet duidelijk genoeg? Wel, het Program van Uitgangspunten biedt een denkkader en geen pasklare oplossing voor allerlei problemen. Het verkiezingsprogram is meer concreet, maar spit uiteraard niet alle mogelijke onderwerpen uit. Een partij-politieke discussie kan een geweldig goed samenbindend middel zijn om gezamenlijk bepaalde onderwerpen te concretiseren en zo nodig te aktualiseren.

Waarin verschillen dan de onderwerpen, waarover we reeds met elkaar hebben gediscussieerd van het onderwerp homofilie? Eén van de verschillen zou kunnen zijn, dat we ervan uitgaan dat we met vrede en veiligheid, sociale zekerheid en emancipatie (de laatste had voornamelijk betrekking op de positie van de vrouw) allemaal hebben te maken. Met homofilie zou dit niet het geval hoeven te zijn. We kennen er geen in onze familie-, vrienden-, kennissen- en werkkring, dus zal het allemaal wel meevallen. En als ze er zijn, zullen ze wel in andere partijen zitten dan het CDA. Nu is dat laatste niet waar, maar bovendien riekt een dergelijke opvatting enigszins naar struisvogel-politiek.

Een ander verschil zou kunnen zijn, dat we het over vrede en veiligheid, sociale zekerheid en emancipatie best eens zouden kunnen worden in een resolutie, zij het dat daarvoor soms vage termen nodig

zijn. We kunnen namelijk niet 'tegen' vrede en veiligheid zijn of 'tegen' sociale zekerheid, en met betrekking tot emancipatie is het gelukkig slechts een enkeling, die denkt dat het vraagstuk van elk politiek belang is ontbloot. Ja, we zijn met elkaar in staat en bereid een CDA-standpunt en -beleid nader uit te werken. Nu dan het onderwerp homofilie, waarbij we het onderscheid tussen homofilie en homosexualiteit aanbrengen. Het begrip homofilie doelt op een geaardheid, waarop je geen invloed hebt kunnen uitoefenen en het begrip homosexualiteit op een keuze tot beleving daarvan middels seksualiteit. Dit laatste is volgens sommigen in strijd met de bijbel. Met alle respect voor deze opvatting: je krijgt soms de indruk dat, wanneer het gaat om de gelijkwaardige behandeling van homofielen, men daarmee als overheid en dus ook als politieke partij bezig is homosexualiteit binnen een samenlevingsverband van twee mensen van hetzelfde geslacht mogelijk te maken of zelfs te stimuleren. Wie denkt er evenwel bijvoorbeeld bij de regeling van het huwelijksgoederenrecht, het erfrecht, sociale zekerheid, etc. aan het mogelijk maken c.q. stimuleren van seksualiteit binnen het huwelijk?

Elders is ingegaan op de persoonlijke verantwoordelijkheid van een ieder tegenover God en de naaste. Ik denk, dat de invulling van het met elkaar leven binnen een samenlevingsverband, ook wanneer het gaat om de beleving van seksualiteit, aan een ieders verantwoordelijkheid moet worden overgelaten. Het is niet aan de overheid en dus ook niet aan een politieke partij daar inhoud aan te geven door middel van regelstelling. Bij het nadenken over het wèl willen voeren van een partij-politieke discussie ten aanzien van de drie inmiddels bekende onderwerpen en de reserves daarbij ten aanzien van homofilie, bekruipt mij evenwel een bepaalde vrees. Zou het verschil niet daarin kunnen zitten, dat we de

discussie over dit onderwerp niet goed aandurven omdat het zo'n ethisch geladen onderwerp is en verschil van opvatting bij voorbaat zou leiden tot vaak emotionele, hooglopende, van elkaar verwijderende discussies? Want dat het een gevoelig onderwerp is, staat vast. Toch zijn er meer van dergelijke onderwerpen te noemen, die al onderwerp van discussie zijn geweest, of dat binnenkort zullen worden. Om van beiden een voorbeeld te geven: wat denkt u van abortus? Ook over dat onderwerp kunnen we binnen het CDA van mening verschillen. Niettemin hebben we het voor elkaar gekregen een wettelijke regeling dienaangaande tot stand te brengen. En een onderwerp, dat ook een zeer ethisch geladen karakter heeft en om een regeling vraagt, is euthanasie. Gaan we over dat onderwerp een discussie aan?

We moeten proberen het CDA een duidelijk gezicht naar buiten te geven. Dat zal ons behoud zijn. Om dat te bereiken kunnen de discussies binnen onze partij zelf hoog oplopen, maar dat is op zich niet erg. Als we maar met elkaar in gesprek blijven.

Overheid en particulier initiatief

In deze paragraaf wil ik ingaan op de rol van de overheid in relatie tot die van het particulier initiatief. Onder hoofdstuk E van de ontwerp-resolutie wordt gesteld, dat 'de overheid bij haar benoemings- en ontslagbeleid geen acht behoort te slaan op de homofiele geaardheid en overeenkomstige leefwijzen van de betrokkenen'. Terzijde zij de – overigens niet onbelangrijke – vraag gesteld, of het niet duidelijker is de term 'behoort' te vervangen door 'dient'. 'Behoren' geeft een richtingaangevende norm aan, terwijl 'dienen' dit ook doet, maar tevens aan geeft dat de overheid zichzelf daartoe moet verplichten.

Voor particuliere organisaties geldt volgens de concept-resolutie hetzelfde bij

hun benoemings- en ontslagbeleid wanneer het gaat over iemands geaardheid, maar het CDA wil niet zover gaan, dat de overheid particuliere organisaties zou moeten kunnen dwingen eenzelfde handelwijze toe te passen, wanneer het gaat om de overeenkomstige leefwijze (bijv. samenwonen). Voorwaarde is dan wel, dat deze organisaties bedoeld onderscheid slechts mogen maken met een beroep op hun levensbeschouwelijke grondslag. Kortom: gaat het alleen om de geaardheid van de betrokkenen, dan mag niemand daar in Nederland bij benoemings- of ontslagbeleid rekening mee houden. Gaat het om de overeenkomstige leefwijze, dan wordt een uitzondering gemaakt voor het particulier initiatief, voorzover zich dat beroept op zijn levensbeschouwelijke grondslag.

Waarom nu dit onderscheid?

Wel, er zijn particuliere organisaties waar men homosexualiteit (de leefwijze overeenkomstig de homofiele geaardheid) beschouwt als in strijd met de bijbelse norm- en regelgeving, als zondig. De vraag is dan of het bestuur van die organisatie bijv. iemand moet aannemen of niet mag ontslaan die bewust op dit punt naar haar opvatting in zonde leeft. Dat is de vraag waar het om draait. Het is duidelijk dat er tussen verschillende grondrechten wat dit betreft een spanningsveld bestaat. Zo kennen we artikel 1 van de Grondwet, dat stelt dat iedereen in gelijke gevallen gelijk behandeld moet worden, maar zo kennen we ook het grondrecht op godsdienstvrijheid. Zouden we nu het eerstgenoemde grondrecht, zonder op het andere acht te slaan willen toepassen, dan zouden bijv. bijzondere scholen verplicht moeten worden in strijd met hun eigen grondslag te handelen. Als we met voorbijgaan aan het anti-discriminatie-artikel in de Grondwet, alleen acht zouden slaan op de vrijheid van godsdienstbeleving, dan zouden homofielen,

ook wanneer ze hun geaardheid vanuit hun eigen persoonlijke geloofsovertuiging niet praktiseren, ten onrechte ongelijk behandeld worden. Dit, terwijl zijn of haar homofiele geaardheid niet voortvloeit uit eigen keuze.

In de ontwerp-resolutie is een synthese geformuleerd tussen deze beide grondrechten, die beantwoordt aan de eisen die ons uitgangspunt gespreide verantwoordelijkheid stelt. Particuliere organisaties hebben immers een eigen verantwoordelijkheid; die wordt hen niet gegeven, noch door het CDA, noch door de overheid, die hebben ze. Wanneer nu een bestuur van een particuliere organisatie ervan overtuigd is alleen recht te doen aan de grondslag van die organisatie door homosexualiteit in strijd met bijbelse normen te achten, wie zijn wij dan om hen onze eigen geloofsovertuiging op te leggen? Dit zou een vorm van theocratie zijn, die niet des CDA's is.

Indien de overheid de in de ontwerp-resolutie gevolgde lijn zou hanteren, is wellicht voor de overheid de kous af. Voor de overheid, want dan komt het aan op de wijze waarop particuliere organisaties hun eigen verantwoordelijkheid invullen, dan komt de praktijk. We nemen het geval van een onderwijzer, die leeft naar zijn geaardheid, dat op verzoek meedeelt aan het bestuur van een bijzondere school en daarom niet wordt aangenomen. We gaan er even vanuit dat het bestuur eerlijk is en zegt, waarom hij niet wordt aangenomen. Het antwoord zou kunnen luiden, dat het om een school gaat die vanuit een christelijke inspiratie bepaalde normen en waarden hanteert, ook bij haar benoemings- en ontslagbeleid. De sollicitant echter deelt de opvatting van het bestuur over homosexualiteit in het licht van de bijbel niet en kan zich met evenveel recht stellen, dat hij de grondslag van de school wel onder-

schrijft. U voelt het dilemma waarvoor men staat. Dit dilemma wordt door een bestuur echter vaak omzeild, door eenvoudigweg andere argumenten aan te voeren, waarom de (homofiele) sollicitant niet wordt aangenomen.

Een tweede voorbeeld. Het bestuur van een christelijke stichting ontslaat een medewerkster, die 'tot de ontdekking is gekomen' lesbisch te zijn. Jarenlang heeft zij erg goed gefunctioneerd, maar nu zij haar geaardheid heeft ontdekt en deze niet verzwijgt, zou zij haar werk niet meer goed kunnen doen. Wanneer zij onderwijzeres is zou zij zich opeens aan meisjes op school kunnen vergrijpen. Ik wil hier zeker niet op neerbuigende manier over schrijven, maar hoop wel te kunnen aangeven voor welke moeilijkheden eventueel (toekomstige) werknemers kunnen komen te staan.

Deze voorbeelden tonen aan, dat de in de concept-resolutie gevolgde lijn, hoe verdedigbaar ook in christen-democratische visie, in de praktijk niet gemakkelijk uit te voeren is. Het particulier initiatief behoudt immers een ontzettend grote verantwoordelijkheid. Het is daarbij voor de bestuurders van particuliere organisaties wel zaak om sollicitanten c.q. werknemers eerlijk te benaderen. De voorbeelden zijn talrijk waaruit blijkt, dat voor het benoemings- en ontslagbeleid totaal andere criteria worden gehanteerd dan waar het eigenlijk om gaat, te weten een homofiele geaardheid en dienovereenkomstige leefwijze. De meest ingenieuze vondsten worden gedaan om 'zo iemand' niet te benoemen, dan wel te kunnen ontslaan. Het is met name van belang dat de betreffende besturen ook in dit opzicht eerlijk zijn, omdat wij als christen-democraten hun verantwoordelijkheid niet willen uithollen door middel van wettelijke verplichtingen. Wanneer dergelijke gevallen worden geconstateerd, is het dan ook geen kwestie van zich erbij

neerleggen; neen, èn als CDA èn persoonlijk als lid van deze partij, zullen we een appèl moeten doen op personen en organisaties om een gelijkwaardige behandeling van homofielen en heterofielen na te streven. Het met elkaar in gesprek gaan kan daarbij zeer verhelderend werken. In ieder geval kunnen we als CDA zeggen (en ook dit staat gelukkig in de ontwerp-resolutie), dat – hoewel we ieders eigen verantwoordelijkheid als persoon en als organisatie respecteren – we zelf als partij, bijvoorbeeld in onze eigen organisatie, het onderscheid tussen geaardheid en overeenkomstige leefwijze niet hanteren.

Een ander punt doet zich voor wanneer wij beseffen, dat op deze manier een 'zonde' eruit wordt gelicht bij het benoemings- en ontslagbeleid van particuliere organisaties, meestal voorbij wordt gegaan aan andere zonden: wie heeft in een sollicitatiegesprek ooit de vraag gesteld gekregen of hij zijn belastingformulier goed invult en wie is ooit om die reden ontslagen? Is dat ook niet een keuze, iets wat men niet buiten zichzelf om doet, maar daarvoor bewust kiest? Of willen we dat goedpraten? Ik wil hiermee proberen duidelijk te maken dat besturen van particuliere organisaties de neiging hebben in dit opzicht de aandacht van zichzelf af te leiden door te vragen naar de beleving van een 'zonde', die men zelf niet doet, waar men zelf niet mee 'behept' is.

Het CDA erkent een geweldige vrijheid van het particulier initiatief in het kader van haar benoemings- en ontslagbeleid, althans in de concept-resolutie. Deze vrijheid impliceert evenwel een grote verantwoordelijkheid. Die verantwoordelijkheid wordt onderstreept door een christelijke partij waarvan men dat misschien niet direct had verwacht. Een meevaller? Het lijkt in ieder geval een goede zaak om bij aanvaarding van de

resolutie persoonlijk en als partij een dringend beroep te doen op particuliere organisaties die op levensbeschouwelijke grondslag opereren, om homofiele mensen, ook als hun leefwijze overeenkomstig hun geaardheid is, niet alleen te tolereren maar ook te accepteren.

Hoe nu verder?

Over de in discussie zijnde ontwerp-resolutie homofilie wordt verschillend gedacht. Het is nu zaak om met elkaar in gesprek te blijven en dit te laten uitmonden in een standpuntbepaling van het CDA als politieke partij. Het lijkt onwaarschijnlijk dat dit dan een standpuntbepaling wordt, waarin alle leden van het CDA zich kunnen vinden. Dit is evenwel niet onmogelijk, want wij hebben ons ook verenigd rond het Program van Uitgangspunten en het mede daarop gebaseerde verkiezingsprogram 'Om een zinvol bestaan', waarin bepaalde 'basisprincipes' ten aanzien van homofilie zijn vastgelegd. Toch: was het wellicht wel moeilijk elkaar te vinden op deze 'basisprincipes', nog moeilijker lijkt het te worden, wanneer wij met elkaar proberen deze nader te concretiseren ten behoeve van het praktische handelen in de politiek.

Op het ogenblik is de concept-resolutie terzake volop in discussie. In dit concept doet het partijbestuur een poging genoemde uitgangspunten te concretiseren voor praktische toepassing en legt deze resolutie als een voorstel voor aan de partijraad. Het is nu aan de laatste om na te gaan, of de inhoud van deze resolutie kan worden gezien als een synthese van diverse opvattingen over homofilie en homosexualiteit die als christen-democratisch mag worden beschouwd. Wellicht zullen wij onze eigen opvattingen niet voor de volle honderd procent terugvinden in de resolutie, maar laten wij bij de constatering daarvan eraan denken, dit ook voor de aanhangers van andere

opvattingen dan de onze geldt.

Waar het naar mijn mening om gaat, is dat wij elkaar vinden in dit concept en dat beschouwen als de basis vanwaaruit wij verder met elkaar van gedachten kunnen wisselen. Het is mijn innige overtuiging dat we er met elkaar uit komen; daarvoor zijn we juist als christenen binnen het CDA politiek bezig. Het is evenwel niet alleen wenselijk dat we uiteindelijk met een duidelijk standpunt naar buiten komen, het is ook noodzakelijk.

Wanneer we er niet in slagen ons te verenigen in een duidelijk standpunt terzake homofilie, dan zal de behandeling van de Wet Gelijke Behandeling ons doen zien, dat andere politieke stromingen zoals het liberalisme en het socialisme elkaar wel kunnen vinden en wel ten aanzien van standpunten, die wij als CDA niet voor onze rekening mogen nemen. Durven wij het voor onze verantwoording te nemen dat over een zo ethisch geladen onderwerp als homofilie een wettelijke regeling tot stand komt, die zich niet verdraagt met ons christen-democratisch denken? Dan zou de vraag kunnen worden opgeworpen of de christen-democratie niet zelfmoord pleegt door eigen, interne verdeeldheid. Maar zover zal het niet komen wanneer wij elkaar respecteren en waarderen; de korte geschiedenis van ons CDA heeft ons reeds getoond dat we dat kunnen, ook ten aanzien van ethisch zwaar geladen onderwerpen.

door prof. mr. A.M. Donner

Prof. mr. A.M. Donner is hoogleraar Staatsrecht aan de R.U. Groningen.

Over 'discriminatie'

naar aanleiding van het afscheidscollege van prof. mr. W.C.L. van der Grinten over 'Discriminatie en burgerlijk recht', uitgegeven bij W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle, 1984.

Van der Grinten heeft voor zijn afscheidscollege een onderwerp gekozen, dat hem de gelegenheid gaf om een aantal van zijn karakteristieke gaven en hoedanigheden te ontplooiën. Het getheoretiseer wordt wat opzij geschoven en wij worden uitgenodigd om nu de zaken eens te bezien, zoals zij zich in de dagelijkse praktijk aan ons voordoen.

Hij neemt het aanstands al op met een moeilijk grijpbare maar machtige factor, nl. het spraakgebruik. Zoals hij zegt heeft het woord discriminatie een verwerpelijke, een 'pejoratieve' klank. De meesten gebruiken het dan ook alleen om er een ongeoorloofd of onaanvaardbaar onderscheid mee aan te duiden; is een onderscheid geoorloofd of onschuldig dan is het geen discriminatie. Dat is wel begrijpelijk¹⁾, maar het leidt tot nietes-welles-situaties: 'Dit vind ik discriminatie en bewijs mij maar eens dat het dat niet is!' tegen 'Bewijs mij maar eens dat dit discriminatie is!'.

Niet alzo Van der Grinten. Hij verklaart

het onjuist om het woord discriminatie zo in de hoek te zetten; het is gewoon: 'onderscheid maken' en dat mag soms wel en soms niet. Zo is er dus geoorloofde en ongeoorloofde discriminatie. Vaak mag men niet discrimineren naar het geslacht, maar waarom een dames- of herenkapper niet bij voorkeur vrouwelijk resp. mannelijk personeel in dienst zou mogen nemen, is niet goed te zien; dat is geoorloofde discriminatie. Discriminatie naar het ras staat in een slechte reuk, maar waarom zou een Chinees restaurant niet bij voorkeur personeel uit het Oosten in dienst mogen nemen. En zo vervolgens. Deze tamelijk onbezorgde omgang met

1) En soms is het noodzakelijk. Vooral in het publiekrecht zelf omdat de Grondwet zegt, dat discriminatie niet is toegestaan.

het woord discriminatie maakt het de spreker mogelijk om zeer snel te komen, waar hij wezen wil. De Grondwet mag dan wel in haar nieuwe art. 1 bepalen: 'Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht (of welke grond dan ook²), is niet toegestaan', maar dat is een verbod aan de overheid. Of men het ook tot anderen kan richten, tot u en mij en tot allerlei particuliere organisaties en groepen, dat hangt er, op zijn zachtst gezegd, nog maar van af. Het is het vraagstuk dat bekend staat als het dilemma of de grondrechten alleen verticale dan wel ook horizontale werking hebben; gelden de grondrechten alleen tegen de overheid of gelden zij ook tegen andere 'sociale en economische machten' en zelfs tegen mijn buurman of mijn huisbaas? Van der Grinten heeft daar geen twijfel over. Ik mag kopen bij wie ik wil, ik mag cadeautjes geven aan wie ik wil, ik mag (behoudens de legitieme portie) nalaten aan wie ik wil, ik kies mijn echtgenoot en mijn vrienden in vrijheid, sluit mij aan bij groepen die ik wil – als zij mij ook willen. Zouden wij in ons onderling verkeer moeten oppassen voor discriminatie, voor onderscheid maken, dan bleef er van onze vrijheid van handelen niet veel over – een wonderlijke consequentie, want de grondrechten willen die vrijheid juist beschermen en wel tegen de overheid.

Trouwens als de vrijheid van spreken, zoals die tegen de overheid geldt, op dezelfde wijze zou gelden binnen een partij of binnen een kerkgenootschap, dan hadden deze niet veel zin meer. En als de vrijheid van vergadering en demonstratie die tegen de overheid geldt,

op dezelfde wijze binnen fabriek of kantoor zou gelden, dan liepen alle produktie- en andere werkschema's in de war. En ga zo maar voort.

Dat betekent niet, dat in kerk, partij enz. geen vrijheid van meningsuiting te pas komt of dat in ondernemingen niet vergaderd en gedemonstreerd kan worden (denk maar aan stakingen), want zulks zou in strijd zijn met 'redelijkheid en billijkheid', met de goede trouw en 'de zorgvuldigheid welke in het maatschappelijk verkeer betaamt', om slechts een paar maatstaven te noemen, waaraan het burgerlijk recht onze omgang in groepen of als enkelingen onderwerpt. Wij kunnen het aan de experts overlaten om te beslissen in hoeverre die maatstaven verwant zijn aan de grondrechten, doch waar het op aan komt is dat die soepele maatstaven uit de ervaring zijn gegroeid en passen bij de eisen en de aard van de verschillende vormen, waarin het rechtsverkeer tussen particulieren zich afspeelt. Wat in een verhouding tussen overheid en burgers wel geoorloofd is, is het in onze omgang met elkaar daarom nog niet; en omgekeerd! Het lijkt soms wel zo, maar wij zijn nog geen ambtenaren van de overheid, die zich ambtelijk hebben op te stellen en zich steeds voor ogen hebben te houden, wat het openbaar belang vergt³).

Van der Grinten is veel te goed bij de katholieke maatschappijleer opgevoed dan dat hij de tweedeling van staat en samenleving klakkeloos absoluut en beslissend zou maken. Hij heeft oog voor de betrekkelikheden van de onderscheiding tussen de verhouding overheid/burgers en de verhouding tussen de burgers onderling. Ook in de laatste komen do-

2) De tussen haakjes geplaatste woorden, ingevoegd bij amendement-Bakker, maken, zoals v.d.G. opmerkt, de bepaling krachteloos en moeten dan ook met vele korrels zout worden genomen.

3) Die benadering komt men wél tegen in de voorlichting van W. Breedveld, Trouw 7 juni 1984, blz. 5, die aan het CDA als kernvraag stelt: 'mogen wij burgers *het recht toekennen* (curs. van mij, D.) zulke opvattingen (over 'homofilie') te praktiseren'. Blijkbaar is de tijd voorbij, waarin men voor beperkingen van de handelings- en keuzevrijheid van de mensen nog een goede rechtsgrond verlangde en moeten nu de zaken anders worden gesteld, met name door het CDA!

minante machtsposities voor, waartegen wij op min of meer analoge wijze beschermd moeten worden. Maar dat dit de gelijkenschakeling, waar de ridders van de horizontale werking der grondrechten op aansturen, zou kunnen rechtvaardigen, dat verwerpt hij hartstochtelijk. Het leven is veel te rijk aan verscheidenheid; vrijheid en gebondenheid hangen te veel van de omstandigheden af, dan dat wij de eenvormigheid, die voor de beteugeling van de staatsmacht vereist is, zouden mogen en kunnen overnemen voor de maatschappelijke situaties, waar het burgerlijk recht over gaat.

Als hij komt tot de vraag, welk onderscheid maken dan niet geoorloofd is, ook niet in het burgerlijk rechtsverkeer, dan horen wij over de menselijke waardigheid als centraal rechtsbeginsel. Hij zegt behartigenswaardige dingen waar men alleen maar mee kan instemmen. Discriminatie is ongeoorloofd indien het onderscheid maken als denigrerend of diffamerend moet worden beschouwd voor mensen, die tot een bepaalde groep behoren. Alsdan wordt tekort gedaan aan de gelijkwaardigheid van de mensen (blz. 8). Maar wanneer moet het onderscheid maken zo worden 'beschouwd'? Als het denigrerend *bedoeld* wordt door hem die onderscheid maakt? Of als het als denigrerend *gevoeld* wordt door hem die zo behandeld wordt? Of als de omstanders het als denigrerend ondervinden? En, zo dat laatste, welke omstanders dan?

De moeilijkheid lijkt mij, dat het antwoord niet te vinden is in het: Men moet ieder zijn gang laten gaan en elkaar gelijk behandelen. Want het gaat meestal niet in de eerste plaats om een 'zijn eigen gang kunnen gaan', maar om een 'erbij horen', een verlangen om door de ander aanvaard en opgenomen te worden, niet alleen maar als een mens als ieder ander (alsof wij allemaal produkten van eenzelfde machine zouden wezen), maar als een mens in zijn verscheidenheid en per-

soonlijke identiteit. En dat laatste maakt het probleem zo gecompliceerd, maatschappelijk, juridisch, maar ook zedelijk.

Ligt het aan het kader, waarin ik de rede mocht aanhoren, dat ik die complicatie zo sterk gevoel? Wij zijn geneigd om bij het spreken van menselijke waardigheid vooral te denken aan de onafhankelijkheid en ook bij de ontplooiing de enkeling op zichzelf te bezien. Mede daarom nemen wij, indien het erop aankomt de *gelijkwaardigheid* te betrachten, al gauw onze toevlucht tot de *gelijkheid*. Omdat wij beseffen niet te mogen oordelen over elkaars waarde en identiteit, stellen wij er ons dan maar mee tevreden om elkaar 'gelijk te behandelen', te zeggen dat ieder voor de wet gelijk is of dat allen gelijkelijk beschermd moeten worden. Met rechtsregels komt men uit de aard van hun ontoreikendheid dan ook niet veel verder.

Zien wij zodoende echter niet aan de helft van de werkelijkheid voorbij? Want het menselijk bestaan, het mens-zijn is een samenstel van afhankelijkheden en onafhankelijkheden. Als wij overleven en naar een zekere onafhankelijkheid en een eigen plaats toegroeien, dan is dat omdat er anderen zijn die zich ons aantrekken, eerst de ouders, dan het gezin en de familie en vervolgens nog andere, wisselende groepen. De mens wordt niet vrij geboren, zoals velen Rousseau, die Weinreb-achtige figuur, napraten. Hij wordt geboren in de diepste afhankelijkheid en hulpeloosheid en komt pas tot wasdom omdat er anderen zijn, die hem opnemen en beseffen dat hij 'erbij hoort'. En dan begint in het gezin en later in allerlei verbanden de dialectiek van het 'erbij horen', die begint met de afhankelijkheid van de zorg en trouw van anderen, maar allengs verandert in een ook zelf voor die anderen zorgen en hun op zijn beurt trouw bewijzen. De mens is niet alleen en misschien zelfs niet in de eerste plaats

een enkeling, maar eveneens een groepswezen, dat zich pas in en door de groepen kan ontplooiën.

Er is daarbij geen 'gelijkheid'. Overal vinden wij sterkeren en zwakkeren, slimmerds en domoren, rijken en armen, actieven en passieven, gezonden en gehandicapten, welbespraakten en stillen. De samenleving (en heel wat groepsvorming) berust op de veronderstelling dat de bevoordeelde aan zijn voordeel ook de verplichting ontleent om met zijn hoedanigheden en bekwaamheden anderen van dienst te zijn, te beschermen en tot voorspraak te zijn. Niet dat de samenleving een samenstel van charitatieve activiteiten zou wezen. Het is veel interessanter en wonderlijker. De sterkere moet wel beschermen en voor anderen opkomen, want dat is zijn functie, zijn ontplooiing. Hij blijft alleen maar sterk als hij zich sterk toont en daarmee van dienst is. Zo verzamelt de sterkere een groep of cliëntenkring om zich heen, of komt in een bestaande groep naar voren. Hij kan van zijn krachten pas genieten en ze ontplooiën, als hij er ook anderen (een beetje) van laat profiteren. Zo worden die anderen dan wel van hem afhankelijk, maar hij wordt evenzo van die anderen afhankelijk; dat is de groepsvorming. De individualistisch-materialistische benadering, die gemeengoed is geworden, zegt wel dat zulke zorg alleen maar voortkomt uit eigenbelang. Daar is veel van waar, maar heeft de menselijke waardigheid er heus niets mee te maken? De sterkere heeft ook een behoefte om zich te tonen, om zich nuttig te maken, om zin te geven aan zijn bestaan en zijn krachten. Daarvoor heeft hij anderen nodig. Maar hij krijgt en houdt hen pas als hij ook de zin van *hun* bestaan en de zin van het 'samen' erkent. Dat is dan de weg niet naar gelijkheid, maar naar gelijkwaardigheid – een lange weg, waarop wij als mensen en als mensheid – laat ons zeggen: 'maar moeizaam vooruit komen.'

Zelfstandigheid en vrijheid beginnen hun schimmige abstractie pas te verliezen, als wij zien dat zij zich ontsluiten in vertrouwen op zich zelf én vertrouwen op anderen (verwanten, vrienden, genoten, (reis-)gezellen). Het aantrekkelijke van de wapenkreet der Franse revolutie 'Vrijheid, gelijkheid en broederschap', ligt voor een groot deel in dat laatste woord en de kreet is dan ook verschaald en verloederd omdat wij met dat woord niet goed raad geweten hebben en ons dus op de twee voorgaande hebben geconcentreerd zonder te beseffen dat zij tezamen met dat derde woord moeten worden genomen. Wij weten er nóg geen raad mee en vervlakken die broederschap, het erbij horen, tot 'solidariteit'. Bij alle mensenrechten, die wij aan vrijheid en gelijkheid hebben ontleend, is het 'zachte' mensenrecht om 'erbij te horen' en niet van alle kanten te moeten ondervinden 'Jij hoort er niet bij!', verwaarloosd. Het is dan ook wel het moeilijkst in vaste instellingen en regels te concretiseren.

Immers ook dat 'zachte recht' heeft zijn keerzijde. Wij kunnen er wel dierbaar over doen en zingen 'Alle Menschen werden Brüder', maar zo simpel is het niet. Groepsvorming, vriendschap, gezelschap enz. zijn eerste levensbehoeften maar zij brengen scheiding tussen degenen met wie wij wél en met wie wij niet of minder bevriend en vertrouwd zijn. De zorg voor elkaar maakt vanzelf scheiding, want onze bekwaamheden daartoe zijn maar beperkt. De sterke moet wel kiezen voor wie hij zorgen kan en de anderen kiezen ook aan wiens zorg zij zich toevertrouwen. (Vaak is er niet veel te kiezen en hebben beiden 'de dingen maar te nemen, zoals zij zijn'.) Al behoort ieder wel ergens bij, dat hem meer of minder draagt, verdraagt, beschermt en stuwt, de ene groep is de andere niet. Het ellebogenwerk om vooruit te komen en te overleven doet zich niet alleen tussen enkelingen maar minstens zozeer tussen

groepen voor. Dat is het drama: zonder groepsvorming geen ontplooiing en tegelijkertijd belemmert deze de ontplooiing zowel van wie binnen als van wie buiten zijn. Aan die schaduwzijden worden wij voortdurend herinnerd door critici, want er is nu eenmaal een veel dikkere boterham te verdienen met het aanwijzen van tekorten dan met dat van de verwonderlijkheden van het bestaan en de groepsvorming.

Daar in Nijmegen, in de Stevenskerk, kon men de groepsvorming nu eens in haar liefelijkheid beleven. Als manifestatie van het 'Hij hoort bij ons' én 'Wij horen bij hem' huldigde de katholieke universiteit iemand die tot haar sieraad geworden is. Het mooie was, dat hier niet één groep bijeenkwam, al had zij het georganiseerd, maar dat daar allerlei groepen elkaar troffen, ook de Nederlandse rechtsgeleerdheid (een formidabele groep!), óók de kring van de SER en allerlei anderen, die allemaal het gevoel hadden: Als van der Grinten gevierd moet worden, dan horen wij erbij want hij is óók van ons. Het groepsverschijnsel kortom, zo open en onschuldig als men het maar dromen kan, maar toch een groepsverschijnsel met een onmiskenbare identiteit – een identiteit én van de gevierde én van de vierenden in hun verbondenheid én vrijheid. Hier kwam geen discriminatie of onderscheid aan te pas. Tegen niemand was gezegd: 'U hoort er niet bij', maar of u hóórt te komen, staat tot uw eigen beslissing en waardering. (En het was stampvol.) Het zou onbegonnen werk zijn om te onderscheiden hoeveel nu degene die afscheid nam te danken heeft aan zijn universiteit en hoeveel de universiteit te danken heeft aan hem – daarvoor is het veel te harmonieus gegroeid. (Gek eigenlijk, want aan het woord 'harmonieus' zullen zij die Van

der Grinten oppervlakkig kennen, niet aanstonds denken; dat komt pas achteraf!) Harmonieus was ook dat het boven zichzelf uitwijzen van deze verbinding van onafhankelijkheid en afhankelijkheid, de dank aan God, ieder zo bewust was, dat het slechts bescheidenlijk uitgesproken behoefde te worden.

Men behoeft nog geen verharde scepticus te wezen om desondanks te pruttelen, dat zelfs in die Stevenskerk dan toch maar een 'in-crowd', een establishment, bijeen was dat weliswaar niemand uitsloot maar toch, rondkijkend, tevreden vaststelde dat 'iedereen' er was, nl. iedereen die erbij hoorde, en dat de spreker met zijn nuchter betoog bezig was om dit soort groepsvorming te verdedigen en te rechtvaardigen. Doch zo'n scepticus ziet dan voorbij, dat hij in de spreker een andere scepticus tegenover zich vond, die hem eigenlijk vroeg: En wat wilt u dan? Het onderscheid-maken voorkómen door alle onderscheid zelf weg te werken? Wat bleef er dan van de menselijke waardigheid nog over? En wat van de 'samenleving' zelf – die toch strikt genomen een paraplu-term is voor een eindeloos gevarieerd en voortdurend wisselend proces van groepsvorming?')

Die groepsvorming hangt samen met allerlei gegevens, die zich, natuurlijk of niet, als van buiten aan ons opleggen. Zij hangt ook samen met een basis-principe van de industriële maatschappij, de arbeidsverdeling. Doch wat haar zo netelig maakt, is, zoals gezegd, dat het 'erbij horen' twee kanten heeft. Ieder vindt, grof gesproken, wel een kring die hem opneemt (al is het een verpleeginrichting), maar terwijl hem of haar gezegd wordt 'je hoort bij ons', wijst hij dat soms af omdat hij niet bij deze, maar bij een andere groep wil horen of misschien wel bij geen enkele groep wil horen. Onze opvattingen van vrijheid en gelijkheid

4) Dit is geen onderwaardering van 'de' samenleving of 'de' gemeenschap, maar een pogen om die twee op wat menslijker maat te houden.

brengen mede, dat de mensen vrij zijn zich van een groep en van de afhankelijkheden, die zij meebrengt, los te maken, hun eigen weg te gaan en zich bij een andere groep aan te sluiten. Gelijke kansen! Ieder kiest zijn eigen vrienden... ja maar dat geldt ook van de ander en al zal niemand gauw een ander afwijzen die vriendschap zoekt, het zal niet zomaar onze naaste vriend worden. Ieder kan zich bij een groep aansluiten (soms kan dat ook gewoon niet) maar als hij aan de rand blijft, kan hij niet verlangen bij de kern te worden ingelijfd: dat beslist hij niet alleen, maar dat beslist de groep. De vrijheid moet wederkerig blijven.

Dit is de zachte kern van de discriminatieproblematiek: een zachte kern want zij is met rechtsmiddelen, met regels, bevelen en verboden niet op te lossen en, indien dat toch zou worden geprobeerd, wordt zij zo sponsig, dat men eerder verder van huis raakt dan dichterbij. De zaak zit niet op bepaalde handelingen of gedragingen, maar op intenties en mentaliteiten vast. Eenzelfde gedrag kan in het ene geval of bij de ene persoon onberispelijk althans zonder bezwaar zijn, terwijl het in een andere situatie of tussen andere personen onduelbaar wordt. Het hangt er maar vanaf. Het heeft een zachte kern omdat de juridische problematiek samenhangt met en meestal wordt beheerst door zeden en morele factoren. Die zeden veranderen voortdurend, waar tijd, plaats, enz.: waar een vorige periode zich niet aan stootte en wat in een komende periode weer het normale kan zijn, dat is in déze periode niet te verdragen. Dat wij rustig verhalen over 'onbetrouwbare roomsen', 'schijnheilige calvinisten', 'hebzuchtige liberalen' en 'betweterige socialisten' over ons heen kunnen laten gaan, komt omdat dat nu eenmaal bij onze manier van samenleven behoort. Het is beledigend, maar wij zijn zulke

vooroordelen gewend en doen ze af met een: kijk naar jezelf! Doch laat zoiets gebeuren met een groep, die nog niet gevestigd, aanvaard en geëmancipeerd is, en het wordt anders. Wordt zo'n groep eenmaal geëmancipeerd dan is zij tamelijk 'onkwetsbaar' en dan wordt haar reactie op een 'Jullie hoort er niet bij' een (onuitgesproken) 'Dat zul je nog eens merken'. (Zo bezien is de sensibilisatie op anti-semitische uitingen niet alleen maar een teken van vooruitgang⁵.)

Moreel is het weinig anders. Het hangt van de omstandigheden af, of iemand of een groep het 'Hier zijn wij onder elkaar en daar hoort u niet bij' als een vanzelfsprekende en gerechtvaardigde aanzegging kan (of moet) beschouwen, dan wel als een diepe belediging. Iemand met zelfvertrouwen neemt het (misschien schouderophalend en wat medelijdend) voor kennisgeving aan, een ander zal uitzinnig van drift worden. Verdraagzaamheid kan evengoed het afwijzen als het aanvaarden van groepsvorming meebrengen – als dat niet zo zou zijn, dan is er aan die verdraagzaamheid een luchtje. Dat bedoel ik met het beweren dat het discriminatieprobleem een zachte kern heeft, een kern die zich niet hard laat maken, ook niet door het recht.

Daarom is ook de door Van der Grinten zelf gewezen weg maar half begaanbaar. Deze realist heeft n.l. romantische trekken. Dat blijkt als hij, na zijn waarschuwing voor wettelijke regelingen, de rechter als reddende engel opvoert. Wij moeten de vragen van geoorloofd of ongeoorloofd onderscheid maken aan de rechter overlaten, zo zegt hij. Dat verraste mij even, want aan het begin van zijn rede had hij nog (terecht) gespot met het regeringsstandpunt bij de behandeling der grondwetsherziening, dat de rechter maar moet uitmaken waar en in hoeverre

5) Het is eerder een litteken. Hopelijk vergroeit het nog eens.

grondrechten ook zg. horizontale werking hebben. Dat noemde hij 'met een kluitje in het riet gestuurd' (blz. 5). Doet hij hier niet iets dergelijks?

Wij moeten oppassen en de rechter niet tot orakel van het recht willen maken.

Met alle eerbied gezegd, rechters zijn als categorie niet minder rare stoethaspels dan politici, ambtenaren of professoren en hun horizon is even beperkt en onzeker als die van iedereen. Zij komen wel uit zaken die per regeling niet op te lossen zijn, doch dan moet men hun wel duidelijke beslissingsnormen meegeven, die aanwijzen in welke richting zij het moeten zoeken en hoever zij zo ongeveer kunnen gaan. Anders worden het, net als ieder ander, verdwaalde kinderen in het donkere bomenbos.

Romantiseert Van der Grinten het rechtersrecht niet omdat hij in de huidige situatie, na het zonderlinge voorontwerp-gelijke behandeling, van de wetgever voorlopig niet veel goeds verwacht?

Maar moeten wij ons bij die legislatieve en politieke ontreddering dan maar neerleggen? Hij zelf geeft genoeg argumenten (en hij heeft er nog veel meer achter de hand) om vierkant te kunnen stellen, dat het tijd wordt de zaken eens om te keren. Wij moeten ons uitgangspunt niet nemen in de vooronderstelling dat wetgever en rechter behoren uit te maken wanneer onderscheid maken (discriminatie) nog wél geoorloofd en duldbaar zou zijn. Integendeel, het recht moet zich beperken tot de bepaling op welke punten en in welke gevallen dat in de regel heel normale onderscheid maken onrechtmatig wordt.

Het gaat immers veel te ver dat u en ik, iedere keer dat wij een homofiel of een 'hokkend' paar niet in dienst nemen of niet een kamer in ons huis verhuren (de ene homofiel is de andere niet en het ene 'hokkende' paar is ook het andere niet; vaak zal men geen bezwaar voelen en het zelfs niet eens opmerken, maar er zijn

gevallen...), aan een loket of voor een commissie moeten komen uitleggen wat wel onze motieven zijn geweest en dan maar moeten afwachten wat 'de autoriteiten' dan in hun wijsheid wel believeen te beslissen. Het CDA zou er goed aan doen om de zaken wat minder toe te spitsen op het befaamde geval van de homofiele onderwijzer of onderwijzeres en als het deze gevallen slechts tot aanleiding nam om te overwegen of men zich niet van aanvang af (mede vanuit eigen kring) op het verkeerde been heeft laten zetten. Er zijn toch, ook als men van zulke uitgezochte gevallen afziet, meer dan genoeg aanwijzingen en voorbeelden dat wij er met dat gedruil over 'gelijke behandeling' grondig naast zitten en proberen te praten (met gezag!) over dingen waarover men niet goed meer praten kan. De kern is een zaak van intenties, van houding en van zeden. Die veranderen en zij veranderen soms snel – maar wie ze wil sturen en kanaliseren belemmert door zijn intense bemoeiing de verandering vaak meer dan hij haar bevordert.

Het is moeilijk voor de hedendaagse politiek (ook voor het CDA) om eens wat over te kunnen laten; zij staat graag overal met de neus bovenop en wil liefst regels en maatstaven, aan de hand waarvan statistisch kan worden vastgesteld, hoever wij al zijn. Daarop is al de reactie gekomen van het streven naar deregulering (een streven dat op de moeilijkheid stuit, dat de mensen het niet maar zo weer leren het zelf te doen, als men hun eenmaal hun zelfstandigheid van oordelen en zich gedragen heeft ontnomen). Van der Grinten heeft groot gelijk als hij meent dat voor die andere aanpak de maatstaven van het burgerlijk recht en zeker die van het nieuwe B.W. meer en betere aanknopingspunten bieden dan het op de overheid gemunte eerste artikel van de Grondwet, maar dan moeten die aanknopingspunten ook duidelijk wor-

den benadrukt en kan men niet tot de rechters zeggen: 'Zie maar wat u er van maakt'. 's Lands raadzaal inruilen voor de raadkamers der rechtbanken en hoven of de vertrekken van de rechtbankpresidenten is geen oplossing, maar een (bedenklijke) verplaatsing van het pro-

bleem, een probleem, ik herhaal het, met een zachte kern welke met de harde middelen van het recht moeilijk te opereren valt.

door prof. dr. E. Bleumink

Prof. dr. E. Bleumink (1935) is biochemicus en als hoogleraar verbonden aan de medische faculteit van de R.U. Groningen.

'Ze is mijn geweten' *)

Inleiding

In de toelichting op het Program van Uitgangspunten van het CDA wordt gesteld dat 'de ontwikkeling van wetenschap en techniek zich op een breukvlak bevindt. Tot voor kort werden wetenschap en techniek als een neutrale factor beschouwd, die slechts voordelen voor de mens kon opleveren. Door de ontwikkeling van techniek en wetenschap is zeer veel menselijk leed gelenigd en wij zullen ook in de toekomst veel menselijk leed kunnen voorkomen. Een niet-genormeerde en ongecontroleerde technologische ontwikkeling kan echter ook een vloek in zich dragen'.

Art. 53 zegt het als volgt: 'Wetenschap en technologie dienen gericht te zijn op het behoud van de schepping en een verantwoord gebruik van kennis en hulpbronnen, op het welzijn van mens en samenleving'. Tegen deze achtergrond kan de discussie worden geplaatst omtrent de ontwikkelingen in de genetische technologie. Dr. E. Schroten heeft in het aprilnummer van Christen Democratische Verkenningen (4-84, p. 178-186) op een gedegen wijze de discussie ingeleid. De redactie heeft mij gevraagd de materie van een meer bestuurlijke invalshoek uit te bezien. Nadere analyse leert dat ontwikkelingen binnen de genetica en de

toepassing daarvan nauw verweven zijn met die binnen de natuurwetenschappen als geheel. Bovenal is sprake van een mondiaal gebeuren. Te constateren valt dat er internationaal – in wetenschapsland en daarbuiten – een grote aandacht is te bespeuren voor moreel-ethische vragen die samenhangen met de technologische ontwikkeling, een moreel reveil vanuit maatschappelijke verbanden en de kerken.

In dit artikel wordt sterk de nadruk gelegd – vanuit de beginselen van gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap – op de eigenstandige verantwoor-

*) 'Ze is mijn geweten' zei de grijsaard zuchtend. 'Zonder haar zou ik het ver hebben gebracht in de wereld. Maar ze plaagt mij altijd, als ik mijn grootste daden doe. Daarom heb ik met haar gewed wie het sterkste zou zijn: zij of ik. En Bommel ... dat was alleen maar de proefpersoon.' *Heer Bommel en de zelfkant.*

delijkheden van elk individu en elk maatschappelijk verband tot een gewetensvolle toetsing van moreel-ethische kwesties op micro-, meso- en macro-niveau. Bijzondere aandacht behoeven die ethische vragen die gerelateerd zijn aan medische handelen of ingrepen bij mensen van welke aard dan ook.

Drie probleemvelden zijn door mij onbesproken gelaten, alhoewel ze nauw gerelateerd zijn aan de onderhavige problematiek en wel de sturing en prioritering van onderzoek (onderzoeks- en wetenschapsbeleid), de grenzen van de gezondheidszorg (vanuit financieel-economisch oogpunt gezien) en het militair (strategisch gevoelige) speurwerk en de technologische ontwikkelingen die hieruit voortvloeien. Het is daar waar het het meest klemmend blijkt dat wij totaal afhankelijk zijn geworden van technologische systemen.

Wetenschap: ten goede en ten kwade

Wie wel eens het verre oosten heeft bezocht, zal zich de tempeltuinen herinneren, met name die van het Zenboeddhisme. Daar heeft de tuincultuur een hoge graad van perfectie en schoonheid bereikt. In de klimatologisch gematigde streken kan men in die tuinen prachtige chrysantenvariëteiten aantreffen, cultivars ontstaan door kruising. Kruisingen van planten die tot de familie der samengesteld-bloemigen behoren door toepassing van de in de natuur verankerde genetische wetmatigheden en nog vóórdat Mendel de grondslag legde voor de moderne genetica en vóórdat Darwin zijn evolutie-theorie ten doop hield. Aan de oorspronkelijke door natuurlijke selectie ontstane plantenrassen werden door menselijk ingrijpen 'nieuwe' toegevoegd met nieuwe combinaties van genetische kenmerken, planten geselecteerd op groeiwijze, bloemvorm, kleur en weerstand tegen infecties. In deze eeuw zijn er nieuwe aardappelrassen geselecteerd,

cultivars van bolgewassen, evenals die van siertuin-, groente- en fruitgewassen. De plantenveredeling is in land- en tuinbouw niet meer weg te denken en de land- en tuinbouw past uiterst ingenieuze technieken toe, ontleend aan genetica en biochemie. Hetzelfde geldt voor de veehouderij en voor de fok van huisdieren of siervissen. Toepassing van de grondregrs der genetica heeft nieuwe graansorten opgeleverd die enigermate het wereldvoedselvraagstuk hebben kunnen helpen oplossen. Overigens zijn er in de USSR vele jaren experimenten ter selectie van verbeterde landbouwgewassen verboden geweest. Dit dan niet uit ethische overwegingen, maar omdat werd gesteld dat de Marxistische ideologie zich niet verdroeg met het idee dat elk levend organisme naast (externe) omgevingsfactoren een produkt is van genetische factoren en dat verschillen per soort samenhangen met verschillen in genetische opmaak: een gelijkheidsideologie die biologische wetmatigheden ontkent. De noodzakelijke graaninkopen uit West-Europa en Amerika hebben tot opheffing van het verbod geleid.

Voor de genetica – de leer van de erfelijkheid – is het niet veel anders dan voor het gehele terrein van de natuurwetenschappen: fundamenteel onderzoek, fysische, scheikundige, biologische en wiskundige onderzoekingen hebben tot veel toepassingen geleid, toepassingen die de basis legden voor de tweede industriële revolutie (electriciteit en chemie) en die de derde technische omwenteling inleidt, die van de informatie-technologie en biotechnologie. Toepassingen die de cultuur in grote delen van de wereld stempelen, beheersen, overheersen en tot welhaast onomkeerbare ontwikkelingen hebben geleid. Ontwikkelingen ten goede, maar met veel schaduwzijden, ja, met vernietigende aspecten: de mens met 'lemminggedrag'.

Erfelijkheid blootgelegd

Het recombinant-onderzoek heeft pas goed de discussie op gang gebracht omtrent de grenzen van toepassingen op bio-medisch en bio-technologisch gebied. In het artikel van prof. dr. P. van Duyn (Christen Democratische Verkenningen 5-84, p. 31) wordt hiervan gewag gemaakt.

Uit de voorgaande artikelen (Christen Democratische Verkenningen 4-84, p. 178-186 en 5-84, p. 213-226) wil ik twee aspecten aanscherpen. Om te beginnen dient afgerkend te worden met al te overspannen verwachtingen. Maar al te vaak wordt in de populaire pers de indruk gevestigd dat door de ontwikkelingen binnen de genetica en de bio-chemie spoedig vele ziekten behandelbaar worden, de oplossing van het kankerprobleem nabij is en erfelijke afwijkingen binnenkort tot het verleden zullen behoren. Dat is helaas niet waar. Ondanks alle kennis is het inzicht in alles wat leeft, groeit en zich vermenigvuldigt, uiterst beperkt; evenmin begrijpen wij ook maar bij benadering hoe een bevruchte eicel zich ontwikkelt tot een denkend en handelend wezen, laat staan dat het technisch mogelijk zou zijn op verantwoorde wijze met chemische foefjes dit proces naar onze hand te zetten.

Voorts dient er op gewezen te worden dat veel kennis op het onderhavige terrein kon worden verworven omdat op zeer uiteenlopende gebieden kennis was vergaard, kennis van de celbiologie, de genetica en bacteriologie, kennis omtrent de bouw van atomen, van moleculaire bindingen, van macromoleculaire en van chemische reacties. In feite staat geen enkele ontwikkeling op zich zelf en bestaat er – ondanks de hang naar superspecialisatie – een sterke interdependentie tussen de verschillende natuurwetenschappelijke onderzoekerterreinen. Als we

ons beperken tot fundamenteel onderzoek, dan rijzen er doorgaans alleen vragen van morele of ethische aard als een breed terrein van natuurwetenschappelijk onderzoek in ogenschouw wordt genomen en veelal niet op sterk gespecialiseerde deelgebieden. Een voorbeeld moge dat verduidelijken.

Een individuele onderzoeker die bijvoorbeeld DNA in gistcellen bestudeert, zal niet licht tot de conclusie komen dat moreel-ethische grenzen worden overschreden. Zijn onderzoek levert géén risico op voor de directe omgeving (laboratoriumpersoneel), geeft geen milieuproblemen en lijkt geenszins tot een toepassing te kunnen leiden, die in strijd is met een goed rentmeesterschap over de schepping of met de bij hem/haar diepgewortelde morele opvattingen over leven en dood.

Deze onderzoeker zal zich mogelijk met anderen wel gaan weren als erfelijkheidsvoorlichting aan de orde komt of bacteriologische oorlogsvoering met toxinen geïsoleerd uit micro-organismen die verwant zijn aan die waarmee hij dagelijks werkt. Hier gaat het dan om toepassingen van fundamenteel onderzoek op een breed terrein, hetzij vraagstukken waarbij macro-ethische kwesties rijzen en welke van internationale/mondiale aard zijn. Hieruit is het wellicht beter te begrijpen dat onderzoekers die de basis legden voor de kernfysica en die in de wandel de ontdekkers van de atoombom worden genoemd, zich met woord en daad tegen de militaire toepassing van kernenergie hebben gekeerd of dat de moleculaire biologen, die onderzoek aan DNA deden, als eersten voor de gevaren van toepassing van recombinant-onderzoek waarschuwend.

Recombinant-onderzoek

Richten wij ons op het recombinant-on-

derzoek¹⁾²⁾. Hierbij wordt – zoals eerder uiteengezet – in het DNA (kernzuur) van ondermeer de bacterie *E coli* – die hiervoor als geen ander micro-organisme geschikt is – een nieuw stukje DNA of RNA gevoegd afkomstig van micro-organismen of dierlijk weefsel: DNA-stukjes worden uitgewisseld, gerecombineerd¹⁾²⁾. Deze bacterie wordt dan geschikt voor produktie van geneesmiddelen, chemische stoffen, voedingsmiddelen, industriële enzymen, behandelingen van afvalstoffen en voor landbouwkundige toepassingen. Het gebruik van micro-organismen voor industriële toepassingen en in de voedingsmiddelenindustrie is al zeer oud: gist, yoghurt, wijn, kaas, penicilline, biologische witmakers (wasmiddelen). Door allerlei foefjes werden bacteriestammen geselecteerd en ontwikkeld met de gewenste genetische opmaak. De vraag die bij het recombinant-systeem rees, was echter of de kans aanwezig was dat micro-organismen zouden ontstaan die mogelijk risico's zouden kunnen opleveren voor het betrokken personeel, voor mens en milieu. Vooraanstaande onderzoekers waren de eersten die op gevaren wezen, hetgeen tot tijdelijk uitstel heeft geleid. Uitgebreide analyses hebben evenwel uitgewezen dat de risico's minimaal zijn, maar terecht zijn er richtlijnen tot stand gekomen die de veiligheid van laboratoriumonderzoek en industriële toepassingen waarborgen. Researchinstututen zijn overigens net als alle andere instellingen aan allerlei voorschriften onderworpen, zoals milieuvoorschriften, verbodsbepalingen op het gebied van gebruik van bijvoorbeeld kankerverwekkende stoffen, wetgeving in

het kader van regeling van arbeidsomstandigheden, bepalingen inzake het gebruik van radio-actieve stoffen, ioniserende straling en ga zo maar door.

In beginsel was het dan ook niet noodzakelijk voor de recombinant-techniek met aparte regelingen te komen, ware het niet dat er sprake was van maatschappelijke onrust of op zijn minst twijfel. Twijfel over de vraag of dit onderzoek wel zo veilig was als werd gesteld, maar ook onrust over de vraag of recombinant-onderzoek de deur niet zou openzetten voor verdere genetische manipulaties tot en met die bij mensen en onrust over de vraag of dit onderzoek niet tot nieuwe biologische wapens zou leiden.

Voordat we op de ethisch-morele aspecten van beide vragen ingaan, vooreerst nog dit: de bio-technologie werd hierboven naast de informatie-technologie als trekpaard van de derde industriële revolutie aangeduid³⁾. Daarbij moet bedacht worden dat de recombinant-techniek slechts een klein deel uitmaakt van de bio-technologie, het gebruik van biologisch (levend) materiaal voor industriële toepassingen: het kweken van plantaardige cellijnen, van cellijnen van dierlijke oorsprong, van micro-organismen of de produktie van monoclonale antilichamen door een tumorcellijn, die gefuseerd is met een dierlijke plasmacel (hybridoma-techniek). Ontwikkelingen die zeker veel nieuwe industriële bedrijvigheid zullen genereren.

Medische toepassingen

Klinisch wetenschappelijk onderzoek, waarbij nieuwe therapeutische toepassingen op patienten of meer in het algemeen

- 1.) Een aardige inleiding in de moleculaire biologie is te vinden in: R. Lewontin, *Human Diversity*. Scientific American Library, Freeman, New York 1982.
- 2.) Voor meer informatie wordt verwezen naar het eindrapport van de Brede DNA-commissie, getiteld *Recombinant DNA*. Staatsuitgeverij, Den Haag 1983.
- 3.) Zie bijvoorbeeld S. Brenner et al.: *New Horizons in Industrial Microbiology*; Royal Society Discussions. Cambridge University Press, Cambridge 1980, en S.M. Mantell & H. Smith: *Plant Biotechnology*. Cambridge University Press, Cambridge 1983.

op mensen worden beproefd zijn heden dage onderworpen aan allerlei toetsingsprocedures; regelingen die een ethische afweging waarborgen. Instituten op medisch-wetenschappelijk terrein kennen daartoe medisch-ethische commissies waarin naast artsen, beoefenaren van andere disciplines participeren, juridisch en ethisch geschoolden en verpleegkundigen. Onderzoekers die een nieuwe behandelingsmethodiek beogen zijn gehouden een gedetailleerd onderzoeksprotocol in te dienen ⁴⁾⁵⁾. Bij de toetsing van de voorstellen wordt teruggegrepen op de verklaring van de World Medical Association (Verklaring van Helsinki van 1964, gewijzigd in 1975 op de World Medical Assembly in Tokyo ⁶⁾.

Aangezien het merendeel van de klinische research in grotere instellingen plaats vindt, die regelmatig rapporteren over bevindingen, zijn er de facto weinig mogelijkheden zich aan de toetsingsprocedures te onttrekken. Bovendien moet men bij subsidie-aanvragen doorgaans een verklaring van geen bezwaar van een medisch-ethische commissie overleggen. Voorts is het bij de meeste medische tijdschriften gebruikelijk dat bij het indienen van een manuscript een verklaring wordt overgelegd dat er sprake is van 'informed consent'. Dat betekent dat de patient of wettelijk vertegenwoordiger na uitgebreide informatie (over opzet en risico) van de kant van de clinicus zich akkoord heeft verklaard met de behandelingsmethodiek. De persoon in kwestie zal daarbij zijn eigen ethische of geloofsopvattingen een rol (moeten) kunnen laten spelen. Dat neemt niet weg dat de

clinicus verantwoordelijkheid blijft dragen, en bij de oordeelsvorming ethische kwesties zal (moeten) betrekken. In art. 3 van de Verklaring van Helsinki wordt daarop de nadruk gelegd. De eigenstandige verantwoordelijkheid betekent een gewetensvolle afweging; afwegen van het risico en de zorg voor de belangen van de patient. Men zou dat een ethische afweging op micro-niveau kunnen noemen. Op meso-niveau is er dan de oordeelsvorming in de medisch-ethische commissies, een intercollegiale toetsing die niet in de plaats komt van de individuele verantwoordelijkheid, maar daar complementair aan is. Veelal vindt daarenboven veel oordeelsvorming op internationaal en mondiaal niveau plaats. Er is over vele kwesties een omvangrijke internationale literatuur (met name angelsaksische); de toegepaste ethiek is allang een multidisciplinaire aangelegenheid geworden. In art. 4 van de Verklaring van Helsinki wordt gesteld dat biomedische research, waarin mensen zijn betrokken, *niet mag* worden uitgevoerd tenzij het beoogde doel opweegt tegen de inherente risico's voor de patient en art. 5 stelt vast dat de belangen van de patient moeten prevaleren *boven* wetenschappelijke of maatschappelijke belangen. Het laatste punt zullen wij aan een nadere beschouwing onderwerpen. In het zeer lezenswaardige boek van Elliot Valenstein getiteld 'The psychosurgery debate' ⁷⁾ wordt uitgebreid op de ethische aspecten van de psychochirurgie ingegaan. Onder psychochirurgie dient te worden verstaan de 'destructie' van (een gedeelte van) hersenweefsel ter verlichting van psychiatrische aandoe-

- 4.) De richtlijnen voor medisch-ethische commissies zijn op te vragen bij de besturen van de Medische Faculteiten.
- 5.) Overigens kennen veel (internationale) wetenschappelijke beroepsverenigingen codes. Voor de mens- en gedragswetenschappen zijn daarin met name richtlijnen voor de privacy opgenomen. Het verschooningsrecht is een kwestie die thans in discussie is.
- 6.) Ondermeer te vinden als bijlage bij het advies inzake erfelijkheidsadvisering van de Gezondheidsraad (rapport nr. 56, 1980).
- 7.) E.S. Valenstein: *The Psychosurgery Debate; scientific, legal and ethical perspectives*. Freeman, New York 1980.

ningen die anderszins onbehandelbaar bleken te zijn (niet te verwarren met de neurochirurgie welke hersenaandoeningen behandelt van primaire, niet-psychiatrische aard).

De discussies over psychochirurgie hebben enige decennia bestreken. De wetenschappelijke fundering van de ingrepen werd als te zwak gekenschetst, de risico's voor de patient en de nadelen niet in evenwicht met het beoogde doel. Bij niet weinigen werd de afwijzing van de psychochirurgische behandeling ook ingegeven door de overweging dat aldus de weg zou worden geëffend voor ingrepen om maatschappelijk ongewenst (misdadig, agressief of onaangepast) gedrag te corrigeren. Ingrepen derhalve niet uitgevoerd op medische gronden in het belang van de patient en ter verlichting van gebleken aandoeningen, maar om maatschappelijke doelstellingen te bewerkstelligen. Een verwijzing naar Nazi-Duitsland dringt zich dan op evenals de gerapporteerde praktijken in psychiatrische inrichtingen in de USSR. Deze argumentatie voor afwijzing is wel begrijpelijk, maar niet op voorhand valide. Immers elke technische verworvenheid, alle kennis, en veel medische handelingen kunnen zowel ten goede als ten kwade worden aangewend. Als medisch handelen ondergeschikt wordt gemaakt aan maatschappelijke belangen, ja zelfs aan een ideologie of politiek systeem, dan is er sprake van barbarij. Het gevaar schuilt daar, waar het geweten van burgers ondergeschikt wordt gemaakt aan ideologie of overheidshandelen, dat gerechtigheid tot haar tegendeel doet verkeren.

Het kwaad kan niet worden gekeerd door nieuwe kennis of technische verworvenheden te weren, maar door bestrijding van ideologieën, die de mens tot een willoos werktuig maken van systeem of staat.

Het psychochirurgie-debat heeft in Nederland enkele staartjes gekend. Het ver-

zet tegen de onderzoeksvoorstellen van prof. Buikhuizen in Leiden is daarvan een voorbeeld.

De psychochirurgie is op de achtergrond geraakt mede door nieuw verkregen inzichten uit fundamenteel hersenonderzoek. Door ontwikkelingen binnen de biologische psychiatrie en de neurofarmacologie dienen zich verschillende nieuwe behandelingsmogelijkheden aan voor psychiatrische aandoeningen. Deze ontwikkelingen moeten m.i. positief worden beoordeeld, niet in het minst omdat daarvoor grote groepen patienten kunnen worden geholpen wier functioneren als zelfstandig handelende personen in het geding is. Uiteraard is ook hier een medisch-ethische afweging op micro-, meso- en macro-niveau geboden.

Met het psychochirurgie-debat zijn vele parallellen te trekken en er zijn voorbeelden te over zoals verplichte inenting (ter vermijding van risico's voor anderen), fluoridering van drinkwater, erfelijkheidsvoorlichting (genetic counseling), fertiliteits-beïnvloeding.

Ook hiervoor kan men stellen dat alleen dat medisch handelen uitgevoerd in het belang van de gezondheid van patient of kind en waartoe patient (of ouders) en medicus vanuit hun eigen verantwoordelijkheid en morele opvattingen beslissen, verdedigbaar is. Medisch handelen – preventief en curatief – als dwang of verplichting met een beroep op een maatschappelijk belang of ideologie vervalt niet licht tot barbarij.

Erfelijkheidsvoorlichting en fertiliteits-beïnvloeding

Reageerbuis- en diepvrieskinderen zijn een geliefkoosd onderwerp voor fora en congressen waar de medische ethiek aan de orde wordt gesteld. Het is ook een onderwerp, waar de publieksmedia zich gretig op werpen. De schijn-discussies die de meldingen in de pers omgeven, gaan te zeer voorbij aan de vraag of

Tabel 1 Aangeboren afwijkingen ¹⁾

Oorzaak	%
chromosomale afwijkingen	6.0
monogene (Mendelse) aandoeningen	7.5
multifactoriële (eco-genetische) oorzaken	20.0
omgevingsfactoren:	5.0
infecties bij de moeder	2.0
diabetes	1.4
gebruik anticonvulsiva	1.3
andere	0.3
oorzaak onbekend	61.5

1.) Aangeboren misvormingen: structurele afwijkingen van prenatale oorsprong die aanwezig zijn bij de geboorte en die ernstig interfereren met de levensvatbaarheid of het lichamelijk welzijn van het kind.
Bron: H. Walter & J. Warhany, *New England Journal of Medicine*, 24 februari en 3 maart 1983.

grenzen van privacy niet worden overschreden (naam en toenaam van ouders of kind worden genoemd en sommige medici aarzelen niet kond te doen van de resultaten nog voordat de uitkomsten door anderen zijn getoetst) en aan het feit dat hier geen sprake is van babies in het laboratorium ontstaan, maar van methoden die de moeder (de ouders) in staat stellen een kind te dragen en ter wereld te brengen. Bevruchting van de eicel buiten de moederschoot (reageerbuisbaby), kunstmatige inseminatie, hormoonbehandeling en andere middelen ter beïnvloeding van de fertiliteit hebben allemaal tot doel hulp te bieden aan ouders die anders kinderloos zouden blijven. De moeder draagt de vrucht en de unieke relatie (ook genetisch) tussen moeder en kind blijft behouden. De grenzen die gesteld moeten worden, liggen ook daar waar het unieke karakter van elk mens, als beelddrager Gods in het geding is. Genetische manipulatie van menselijke eicel of embryo, laat staan embryo-transplantatie zijn hiermee niet

in overeenstemming te brengen ⁸⁾.

Het komt mij voor dat meldingsplicht en toetsing door medisch-ethische commissies zich ook tot experimenten met menselijke eicellen en embryo's zal moeten uitstrekken. Er is nog een argument, hoewel van andere orde, en dat is dat er andere wegen openstaan en wel die van prenatale diagnostiek en erfelijkheidsadviesing (genetic counseling). Door de ontwikkelingen in de geneeskunde en de medische biologie is het thans mogelijk een aantal aangeboren afwijkingen vroegtijdig (vóór de geboorte) op te sporen; er zijn meer dan 2500 verschillende aangeboren afwijkingen bekend ⁹⁾. Circa 3% van de babies heeft een bij de geboorte te constateren afwijking. Daarnaast bestaat er een groot aantal ziektebeelden, waarbij een genetische predispositie een rol speelt. Alle research ten spijt is bij 60% van de aangeboren afwijkingen de oorzaak onbekend (tabel 1).

Op basis van de gegevens kunnen de

8.) Zie voor recente ontwikkelingen: W. Arber et al.: *Genetic Manipulation; impact on man and society*. ICSU Press 1984.

ouders beslissen of zij afzien van (verder) nageslacht of ze kunnen hun verlangen naar een kind zo zwaar laten wegen dat ze de risico's aanvaarden. Bij die afweging zullen de ethische opvattingen van de ouders een gewichtige en doorslaggevende rol vervullen. Wanneer de vader drager is van een bepaalde erfelijke afwijking of chromosomale afwijking kan kunstmatige inseminatie worden overwogen. Veel ouders hebben daar – begrijpelijk mijns inziens – grote bezwaren tegen. Adoptie zou ook tot de mogelijkheden kunnen behoren, ware het niet dat het in de praktijk praktisch onmogelijk is. In de laatste jaren is er een nieuw alternatief gekomen in de vorm van prenataal vruchtwater-onderzoek in de 14e-16e week van de zwangerschap.

Wanneer een afwijkende vrucht wordt geconstateerd, kan het echtpaar verzoeken de zwangerschap af te breken. In de meeste gevallen echter zal de uitslag normaal zijn en kan de moeder gerustgesteld de zwangerschap vervolgen. Het kan niet genoeg worden benadrukt: het zijn de ouders, die op basis van de huidige kennis en aangereikte informatie en overeenkomstig hun eigen verantwoordelijkheid en morele opvattingen de beslissingen nemen. Rentmeesterschap heeft ook hier een reflectie, namelijk dat door ontsluiting van de in de kosmos en de natuur aanwezige wetmatigheden mensen in staat worden gesteld tot een verantwoord beheer van de schepping, de mens ten goede.

Bovendien, ook voor de erfelijkheidsvoorlichting geldt dat deze nimmer tot dwang mag leiden of een middel mag zijn in handen van systeem of ideologie, noch een instrument om de kosten van de gezondheidszorg te drukken.

Kaderwet op de wetenschapsbeoefening
In het CDA-verkiezingsprogram 'Om

een zinvol bestaan' (art. 5, 16) wordt gesteld, dat 'in de komende kabinetsperiode er een ontwerp voor een kaderwet op de wetenschapsbeoefening zal moeten worden gemaakt, waarin wordt geregeld dat de overheid voorwaarden kan stellen ter toetsing van de uitvoering van onderzoek of het gebruik van nieuwe technologieën. Daarin zal ook de mogelijkheid om van particuliere onderzoekinstellingen een onderzoek-effect-rapportage in hoofdlijnen te verlangen wettelijk worden vastgelegd'.

Het voorstel tot de genoemde kaderwet werd door dr. Lansink gedaan bij de behandeling in de Tweede Kamer van de voorstellen inzake het DNA-recombinant-onderzoek (april 1980). Uit de kring van onderzoekinstellingen en universiteiten heeft dit voorstel weinig positief onthaal ontmoet. Dit niet zozeer omdat niet wordt beseft dat het noodzakelijk is na te gaan wat de maatschappelijke gevolgen zijn van wetenschappelijk onderzoek en van technisch spuur- en ontwikkelingswerk en ook niet omdat de opvatting niet wordt gedeeld dat bij veel ontwikkelingen een ethische bezinning broodnodig is.

Het hooftbezwaar dat is geuit, lijkt mij valide en dat is, dat zo'n kaderwet niet veel meer dan algemeenheden zou kunnen bevatten, een betrekkelijk globale regelgeving in een tijd dat deregulering opgeld doet, of althans met de mond wordt beleden. Een regelgeving voor Nederland alleen heeft weinig zin, gegeven het feit dat de Nederlandse bijdrage aan het internationale wetenschappelijke gebeuren hooguit 2% bedraagt. Als men enige invloed wil uitoefenen, dan is regelgeving in EEG-verband te verkiezen. Onderzoek-effect-rapportage, risico-analyse, technology assessment, social and cultural impact statements om maar enige trends te noemen, zijn ten principale

mondiale aangelegenheden⁹⁾. In de recent uitgebrachte nota: 'Integratie wetenschap en technologie in de samenleving' (afgekort IWTS), welke eind mei jl. in de ministerraad werd vastgesteld, valt te lezen dat ook het kabinet niets voelt voor een kaderwet voor de wetenschapsbeoefening; evenmin wil het kabinet een ombudsman voor de wetenschap instellen zoals de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid had voorgesteld bij een pre-advies over de bedoelde kaderwet (waarvoor de RAWB niets voelde). De nota IWTS is een uitwerking van datgene wat in het regeerakkoord van het kabinet-Lubbers is neergelegd omtrent een van de taakstellingen van de Minister van O&W: het zichtbaar maken van de maatschappelijke en ethische gevolgen van technologische vernieuwingen en de invoering daarvan.

In het interdepartementale overleg wetenschapsbeleid (IOW) zijn ongetwijfeld bij de opstelling van deze nota enige verschillen van inzicht boven de tafel gekomen. Bij de beleidsmakers die pleidooien voeren voor een nieuw technologisch en industrieel élan kan men niet zelden een ondertoon constateren van de opvatting dat discussies over sociaal-maatschappelijke en moreel-ethische en milieu-technische gevolgen van nieuwe technologieën economische stagnatie oplevert, ja zelfs een van de oorzaken is dat West-Europa achterop loopt. Langdurige discussies passen daarom slecht in het voortvarend technologiebeleid. Of de bovengenoemde opvatting terecht is, valt te bezien. Er zijn in ieder geval vele andere oorzaken aan te wijzen: gebrek aan durf,

het bijkans volledig ontbreken van een effectief Europees industriebeleid, sterke centralisatietendensen met de daarbij behorende bureaucratisering en verkokering, de te hoge loonkosten en de verstikkende regelgeving die nieuwe initiatieven in de kiem smoort.

Bij een eigentijds technologiebeleid hoort m.i. vroegtijdige herkenning van nieuwe mogelijkheden en ook opsporing van de daaraan verbonden maatschappelijke gevolgen en risico's. In een open dynamische en pluriforme maatschappij is het geboden de maatschappelijke discussie over risico's en ethisch-morele consequenties aan te gaan, en wel in een vroeg stadium.

Nieuwe ontwikkelingen behoeven een maatschappelijk draagvlak. Indien men daar de ogen voor sluit, gaan zich ongetwijfeld terugkoppelingsverschijnselen voordoen. Terugkoppelingsverschijnselen in de zin dat vooreerst een nieuwe technologie wordt ingevoerd (voorbeeld kernenergie voor electriciteitscentrales), er vervolgens een maatschappelijke discussie losbrandt met de daaraan verbonden polarisatie van standpunten, waarna voorts op politieke gronden de verdere invoering wordt bevroren (met als consequentie kapitaalvernietiging). Vroegtijdige opsporing van de risico's en het vroegtijdig aangaan van de maatschappelijke discussie over moreel-ethische aspecten kan terugkoppelingsverschijnselen voorkomen, herbergt minder risico's voor polarisatie en kan derhalve sneller een proces inzetten van wederzijdse aanpassing. Verbeterde risico-analyse geeft ook meer mogelijkheden het beleid – door onderzoek – te richten op vermindering van die

9.) In de USA wordt veel werk verzet op het terrein van technology assessment en effecten-onderzoek en er zijn instituties tot stand gekomen zoals het Office of Technology Assessment, dat ten dienste staat van het Congress. Het onderzoek naar risico's van nieuwe uitvindingen, zowel statistisch berekend als subjectief ervaren, is sterk in opmars. Deze tak van wetenschap wordt risk analysis (risico analyse) genoemd. Sinds 1980 is er een International Society for risk analysis. De risico analyse is sterk multidisciplinair van aard, waarbij psychologen, statistici, technologen, medici en sociologen zijn betrokken.

risko's. Geen kaderwet op de wetenschapsbeoefening, maar wat dan wel, zult u vragen.

In de eerste plaats zullen we moeten (kunnen) inspelen op de ontwikkeling, die al twee decennia sporen trekt, dat in de kring van de wetenschapsbeoefenaren zelf een grote belangstelling is ontstaan voor wat ik praktische ethiek zou willen noemen. Hierover is een omvangrijke, met name angelsaksische literatuur ontstaan, ook omtrent de bio- en medische ethiek^{10) 11)}. De aanbevelingen van de Unesco en andere instanties zou men ook in dit licht kunnen bezien¹²⁾.

In de USA waren in 1980 10.000 cursussen en onderwijsprogramma's over wetenschaps-ethiek; daarvan waren er 1000 alleen aan de bio-ethiek gewijd⁷⁾. Ook in kerkelijke kring en onder ethici en filosofen heeft men (opnieuw!) ontdekt dat 'de opdracht' zich ook uitstrekt tot stimulering van de bezinning over de schaduwzijden van de ongeremde technologische ontwikkelingen¹³⁾.

De ethische bezinning is dan ook geen exclusieve bezigheid van ethici of filosofen, maar allerwege is het besef doorgebroken dat alleen met een multi- en interdisciplinaire aanpak er mogelijkheden ontstaan om grip op de ontwikkeling te krijgen. Voor de Nederlandse universiteiten ligt hier een taak door ethiek, filosofie en wetenschapsgeschiedenis tot een verplicht onderdeel te maken van het curriculum naast uiteraard de mogelijkheden van keuze-onderdelen en afstudeerrichtingen.

Het komt mij voor dat post-academiaal onderwijs zich uitermate goed leent voor cursussen ethiek. In de opzet van de pro-

gramma's dienen naast ethici en filosofen, technologen en beoefenaren van bèta-disciplines betrokken te worden.

Voorts is opname van het vak ethiek en filosofie in het voortgezet onderwijs geboden. Wat mij namelijk in Nederland bij veel discussies over kwesties waarbij ethische vragen rijzen (micro-electronica, kernenergie, plaatsing kruisvluchtwapens, recombinant-onderzoek, abortus, genetic counseling, euthanasie) opvalt, is dat zelden een helder onderscheid wordt gemaakt tussen moreel-ethische vragen en meer pragmatische, als daar zijn economische of militair-strategische problemen. Voordat de moreel-ethische discussie is afgerond, trekt men zich op egestellingen terug en ontstaat er een soort discussie-vacuüm. De conclusie die ik daaraan verbind, is dat dit zou kunnen samenhangen met het feit dat ons onderwijssysteem (voortgezet onderwijs, HBO, pedagogische academie, universiteit) weinig ruimte biedt voor ethiek en filosofie. Zelfs het bijzondere onderwijs – uitzonderingen daargelaten – lijkt daarin achter te lopen in vergelijking met vele Europese landen en de USA.

Het leren omgaan met morele en ethische kwesties is een levensvoorwaarde voor de toekomst van een land. Voor het CDA is er een extra argument om initiatieven te nemen om deze achterstand in te lopen. Elk mens is in de maatschappij gesteld als verantwoordelijk persoon, verantwoordelijk voor zichzelf, zijn medemens, de maatschappij. Een ieder is op deze verantwoordelijkheid aanspreekbaar. Verantwoordelijk als rentmeester: rentmeesterschap over de schepping, rentmeesterschap over de geschonken ta-

10.) Duncan et al.: *Dictionary of Medical Ethics*. London 1981. T.L. Beachamo & E.J.F. Childiers: *Principles of Biomedical Ethics*. Oxford University Press 1979.

11.) In the *New England Journal of Medicine* (USA), *New Scientist*, *Lancet* (London) en in the *Journal of The American Medical Association* worden zeer regelmatig artikelen opgenomen over (medisch) ethische kwesties. Lezenswaardig zijn ook de *Hastings Center Reports*.

12.) *Recommendation on the status of scientific researchers*. Unesco 1974.

13.) *Manipulating life; Ethical issues of genetic engineering*. World Council of Churches, Geneva 1982.

lenten, mens en samenleving ten goede. Uit verantwoordelijkheidsbesef en rentmeesterschap vloeit voort dat men op verantwoorde wijze omgaat met morele en ethische vragen. Dat moet worden geleerd, daarin moet men vaardigheden ontwikkelen. Om tot een verantwoorde meningsvorming over de sociale, economische en culturele gevolgen van nieuwe ontwikkelingen op technologisch vlak te komen, is het geboden dat de probleemvelden op heldere wijze worden aange-reikt. In dit kader zou ik – wellicht ten overvloede – op art. 5.19 van het verkiezingsprogram willen wijzen waarin de totstandkoming van een onafhankelijke instantie wordt bepleit, die opdrachten tot aspectenonderzoek verleent. In dit geval gaat het om de maatschappelijke en ethische gevolgen van het invoeren van nieuwe technologieën. Daarbij zijn er niet alleen primaire effecten, maar ook secundaire, vaak onbedoelde en ongewenste effecten. Als deze secundaire effecten erg belangrijk worden, kunnen ze zelfs de primaire verdringen, bijvoorbeeld als het invoeren van een nieuwe techniek gepaard gaat met ernstige milieuverontreiniging. Het onderzoek van deze effecten wordt Technology Assessment (TA) genoemd, ook wel aspectenonderzoek of effectrapportage. In enkele landen, waaronder de USA en Frankrijk, heeft men hiervoor speciale bureaus ingesteld. Ook in ons land denkt men al langer aan een wat meer permanente aanpak van TA. De commissie-Rathenau (adviesgroep maatschappelijke gevolgen micro-electronica) pleitte er voor en ook de Brede DNA-commissie benadrukte het continue volgen van de ontwikkelingen op DNA-gebied. Men zou voor TA een aparte stichting kunnen vormen die onderzoeksopdrachten verleent aan universitaire of andere instituten, zo mogelijk ook in EEG-verband.

Op het ministerie zelf zou een klein TA-bureau de activiteiten kunnen coördineren en bundelen. Van O&W zouden daarbij ook initiatieven kunnen uitgaan (voorwaardenscheppend beleid) ter stimulering van de opzet van TA als wetenschapsgebied aan universitaire instellingen. Voor deelonderwerpen die diepgaande bezinning vereisen, zijn instituties als de Koninklijke Academie van Wetenschappen, de Gezondheidsraad e.d. de aangewezen instanties. Bij de behandeling van de IWTS-nota in de Staten-Generaal kan van het CDA verwacht worden dat zij haar eigen programma niet vergeet.

Is er dan geen evolutie in denken, in moreel gedrag?

Het eerste leven op het land is ongeveer 400 miljoen jaren oud. De homo sapiens verscheen uiteindelijk 40.000 jaar geleden, het eerst in Afrika en Azië en het Nabije Oosten en wat later in Europa¹⁴⁾. De homo sapiens die overal de mogelijkheden in zich droeg aanzienlijke veranderingen te veroorzaken: de culturele evolutie van gebruiksvoorwerpen en stenen voorwerpen voor de jacht tot wijsbegeerte en technologie. Ook steeds voorwerpen om zich te verdedigen, oorlog te voeren, anderen te onderwerpen. Kennis ten goede en ten kwade. Goed rentmeesterschap, maar ook het losmaken van duivelse krachten; de vloek die in de natuur en de kosmos ligt besloten. Het is de Europese homo sapiens die de laatste vijftig jaar krachten heeft opgeroepen, die bijkans onbeheersbaar zijn geworden. Wapens in handen van legers zijn geworden tot technologische systemen, die in hoofdzaak onbeschermd burgers zullen treffen. In ons zogeheten veiligheidsbeleid zijn we niet alleen afhankelijk geworden van kernwapens, maar met name ook van technologische systemen,

14.) De evolutie van de mens. *Natuur en Techniek* 1981.

waarin vele vorderingen zijn verwerkt, ook die van de computertechnologie. Er is ook genoeg chemische, biologische en bacteriologische kennis voorhanden voor genocide.

De kennis en kunde aanwezig bij één universiteit in Nederland is voldoende om de wereld in korte tijd te vernietigen. De wat badinerende uitspraak van wetenschappers, stellend dat met alle macht moet worden voorkomen dat de kennis in handen komt van politici, spreekt in deze boekdelen. Als we over een crisis in de wetenschappen spreken, dan bedoelen we eigenlijk een crisis in de maatschappij¹⁵⁾. In die maatschappij, waar de technologie zich voortbeweegt met een raket, terwijl de ethiek nog steeds met de trekshuit reist. We kunnen de ontwikkelin-

gen alleen de baas worden, indien de samenleving voldoende morele spankracht bezit om zich te verweren en in opstand te komen tegen ontwikkelingen die in strijd zijn met de elementaire morele opvattingen die in het geweten van vrije, mondige burgers wortelen, burgers die zich van hun verantwoordelijkheid bij de ordening in de samenleving bewust zijn. Hier ligt ook de opdracht voor het CDA, namelijk voorloper te zijn bij standpuntbepalingen omtrent moreel-ethische vraagstukken. Goed voorbeeld doet goed volgen.

15.) F.H. George: *Science and the crisis in Society*. Wiley - Intersciences, London 1970.

door prof. mr. H.Ph.J.A.M. Hennekens

Prof. mr. H.Ph.J.A.M. Hennekens (1938) is hoogleraar staats- en bestuursrecht aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Voordien was hij o.m. burgemeester van Cuijk en directeur van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten.

De Nederlandse overheid in een rollenspel

Inleiding

Het is niet mogelijk een al-omvattende beschouwing te geven over de Nederlandse overheid of haar grondslag in ca. 4000 woorden. Mede om die reden beperk ik mij ertoe één aspect wat voor het voetlicht te halen, te weten haar rollenspel. Dit woordgebruik moge op zichzelf reeds aangeven dat het hier om een relatieve benadering gaat. De vraag naar de rol die de overheid dient te spelen in het maatschappelijk leven pleegt haar antwoord te vinden naar gelang de omstandigheden.

Er zijn abstracte beschouwingen over de ideale overheid, over de grondslag van het overheidsgezag, over de wijze waarop de machtsverhoudingen binnen de overheid verdeeld dienen te worden, over de verschillende functies van de overheid, over de organisatievorm van het overheidsbedrijf enz. enz., maar de ontwikkelingen naar plaats en tijd tonen aan dat de rol die de overheid de facto speelt steeds weer een andere is. Wie zich aan een beschouwing over die rol waagt, zal dan ook geneigd zijn over de overheid te spreken zoals zij zich op dat moment en op een bepaald territorium manifesteert. Bovendien ligt het voor de hand dat iedere beschouwing over de overheidsrol niet op zichzelf staat, maar mede haar

oorsprong vindt in tal van bronnen zoals de visie op de mens, op het leven en de natuur, zoals de persoonlijke ervaring en het verwachtingspatroon, zoals de positie van betrokkene en dergelijke meer. Dit overwegende kan men zich afvragen of het zinvol is bij de stand van zaken die de overheid in Nederland vandaag de dag inneemt te trachten de rol van de overheid in een meer algemeen perspectief te bezien. Gaat het om een stellingname die de principes van onze overheid raakt of gaat het om marginale aangelegenheden? Daarnaast doen zich nog andere vragen voor: wie bepaalt wat de overheid is, wat zij doet, hoe zij handelt? Het begrip overheid zelf is een abstractie voor een organisatie-koloss, die opgebouwd is uit

duizenden onderdelen met vele personen met elk hun eigen doelstelling, instelling, kennis en ga zo maar door. De structuur van het overheidsapparaat is zo gigantisch, onoverzichtelijk, ongrijpbaar en anoniem dat de overheid zichzelf overal tegenkomt en geen mens de overheid meer kent. De ene overheid is de andere niet. De verschillen van inzicht omtrent hetgeen de overheid al dan niet zou moeten doen zijn binnen het overheidsapparaat niet minder groot dan daarbuiten. Ingewikkelde structuren, overlegplatforms, commissies, werkgroepen, raden, interdepartementale overlegstructuren van allerlei aard, enz. zijn er binnen het overheidsapparaat nodig omwille van het interne functioneren van de overheid zelf. Indien van de overheidsdragers zelf verwacht wordt dat zij aangeven wat de rol van de overheid zou moeten zijn, zal een eenduidige visie niet te verwachten zijn. Bij enige algemene abstracte benaderingen zal het blijven. Hoe meer in concreto getreden wordt, hoe minder eensgezindheid te verwachten is. Naast de interne structuur van de overheid, de organisatie als zichzelf generevend gegeven, staan de onderdanen. Ook bij dezen leven gedachten, opvattingen, wensen, eisen en behoeften omtrent 'de' overheidsrol. Wie denkt het zelf te kunnen te rooien verwacht en wenst minder van de overheid dan wie de overheid voor zichzelf nodig acht. Iedere overheidsbehoefte vraagt specifiek datgene wat hij of zij nodig heeft of nodig denkt te hebben. Op die wijze wordt de rol die van buiten-af aan de overheid wordt toegedacht bepaald door de wensen van hen die zich tot de overheid wenden. Dit steunt niet op visies of beschouwingen omtrent *de* rol van de overheid, maar op eigen verlangens op *dat* punt van de overheid. Aldus wordt de overheidsrol mede van buiten-af bepaald. Hoe zwaarder de druk van buiten, hoe omvangrijker de overheidsrol(len). De optelsom van de

ontelbare pressies van buiten bepaalt de hoeveelheid organisatie-eenheden van binnen. Aldus ontstaat *de* overheidsrol. Naarmate *die* overheid in betekenis toeneemt en meer vermag neemt het aantal verwachtingen toe, ook bij diegenen die tot voor die tijd geen verwachtingen hebben. Binnen het overheidsapparaat zelf leidt dit niet alleen tot uitbreiding in aantal en macht, maar ook aan behoeften tot gezag, invloed en prestige ten opzichte van andere overheidsonderdelen en/of derden. Een zichzelf respecterende organisatie komt nu eenmaal voor haar eigen zaken op. Bovendien leert de ervaring dat het vele malen eenvoudiger is nieuwe instituties, afdelingen, taken in het leven te roepen en aan te pakken dan bestaande op te heffen. Op het moment dat het nut van een instelling betwijfeld wordt rijst de aandrang bij de betrokkenen om de zin van juist die instelling of taakstelling te bewijzen. Daarenboven zoekt iedere bestaande institutie naar uitbreiding. Binnen het overheidsapparaat zal men elkaar daarbij in beginsel ontzien en van daarbuiten zal ieder 'zijn' onderdeel dat in diskrediet dreigt te komen, steunen. Het is geen al te gewaagde bewering dat zonder economische recessie het overheidsapparaat nog steeds uitgebreid zou zijn en nog steeds nieuwe taken aangepakt zouden zijn. Een normatieve grens tot waar de overheid kan gaan, is er in de verzorgingsstaat-gedachte niet. De grens blijkt bepaald te worden door niet-beoogde ontwikkelingen en effecten, niet door welbewust gekozen normen en doelstellingen of 'van nature' gegeven begrenzingen. De wijze waarop een grens, als ze zich manifesteert, ontzien wordt hangt eveneens weer af van de vele krachten van buiten en binnen het overheidsapparaat. Uitgaande van de rechtsstaat-gedachte vindt de overheid haar normatieve grens daar, waar inbreuk op de vrijheid van de burger onaanvaardbaar wordt geacht. Dit kan voor het straf-

recht anders liggen dan voor het burgerlijk recht, terwijl ook het staats- en bestuursrecht weer andere grenzen kan trekken. Dat de verzorgingsstaat-ontwikkeling van invloed is op de normstelling in 'de rechtsstaat is in ons land duidelijk gedemonstreerd. Hierbij valt o.a. te wijzen op de 'gelijkheidswetgeving'.

Overheidstaken en grondslag voor overheidshandelen

Het aantal overheidstaken is niet te begrenzen en de mate waarin de overheid taken ter hand neemt onbepaald en onbepaalbaar. Meestal onderneemt het bestuur de eerste activiteiten – daartoe van buiten aangezet –, waarna de wetgevende macht geroepen wordt tot regelgeving. Daarbij dient zich tevens de behoefte aan rechtsbescherming aan. Niet alleen in omvang dijkt de overheid uit, ook in ingewikkeldheid in de regeling van de materie. Dit vraagt om een gespecialiseerde aanpak. Daardoor verzelfstandigen onderdelen tot eigen grootheden en monopoliseerde posities. Bovendien neemt de controle op dat onderdeel als zodanig onevenredig af, omdat het niet mogelijk is specifieke onderdelen alle even nauwgezet te volgen zowel vanwege de massaliteit als vanwege de specialistische activiteit. De verworven positie binnen het overheidsapparaat van ieder specifiek onderdeel is in beginsel dan ook onaantastbaar. De burger die op dat overheidsdeel is aangewezen kan via de rechter – ook een overheidsdeel – te horen krijgen of er in een bepaald geval juist gehandeld is, maar dat is geen controle op het apparaat zelf. Integendeel, dankzij de rechtsbescherming verdient het uitvoeringsapparaat nog meer uitrusting en nog meer gekwalificeerde personen, zodat groei van personeel en deskundigheid niet kan uitblijven. Daarbij dient zich de algemeen waarneembare trek aan bij 'overheidsdienaren' om aan anderen voor te schrijven 'hoe iets moet'.

Bij die zeer intensieve, diepgravende en uitgewerkte regelingen blijkt dan bij het minste of geringste voorval de noodzaak te ontstaan tot het aanbrengen van veranderingen, verfijningen, verbeteringen. Ook de behoefte om zich nog meer in detail met de desbetreffende zaken bezig te houden vloeit voort uit deze ontwikkeling. De rechterlijke macht vraagt daarvoor eveneens uitbreiding om alle gevallen die zij voorgelegd krijgt nog te kunnen behandelen.

De grondslag voor het overheidshandelen mag in wijsgerige beschouwingen worden gezien als natuur-noodzakelijk of van ideële oorsprong, in onze huidige maatschappij speelt dat in de praktijk niet of nauwelijks meer. De overheid is een gegeven, naar de grondslag waarvan niet of nauwelijks gevraagd wordt. Hoe zij inhoud en vorm krijgt is afhankelijk van plaats, tijd en omstandigheden. Haar kracht ontleent zij met name aan haar monopoliepositie tot regelgeving, belastingheffing en geldverschaffing. Zolang de financiële situatie het toelaat neemt de overheidsbemoeienis toe. Soms zelfs als de financiële positie het niet toelaat. De basis van haar handelen is in de ontstane situatie het geld. Daarmede wordt bepaald welke taken de overheid ter hand neemt en in welke mate. Het is haar kracht, de burger kan bij haar voor zijn materiële zorgen terecht. De overheid heeft geld, eist geld, maakt geld. Hij die onvoldoende financiën ter beschikking heeft doet een beroep op de overheid. Hij die voor zich financiën ter beschikking heeft en daarvan aan de overheid moet afdragen, doet eveneens een beroep op de overheid. En hij die vindt dat de overheid meer financieel beroep op hem doet dan omgekeerd probeert uitwegen te zoeken. Er zijn aparte deskundigen voor om hem daarbij van dienst te zijn. Op die manier ontstaat de situatie dat meer geld van de overheid gevraagd wordt dan zij binnen haalt. Gelet op de

hierboven omschreven ontwikkelingen wordt desniettemin aan de vraag zoveel mogelijk tegemoet gekomen, zeker als de maatschappelijke resonans en de aard van de problematiek sterk aanspreken. De RSV-affaire is een voorbeeld daarvan, dat bepaald niet op zichzelf staat. Met leningen en eigen geldproductie mag die situatie een tijdje versluierd worden, maar de realiteit openbaart zich vroeg of laat. Als de financiën tekort schieten vraagt men zich af wat de overheid mankeert, zozeer is men geneigd financiën en overheid te identificeren. De kracht van het overheidsoptreden van vandaag is voornamelijk gelegen in de vermeende alles-overheersende en beheersende financiële positie. Dit is overigens niet geheel nieuw, de betekenis van het overheidsgezag is ook in het verleden afhankelijk geweest van de financiële kracht. Als de vorst ter bedde moest, dan wist hij dat hij aan macht zou inboeten. De financiële positie is dan ook het gegeven van waaruit de omvang van het overheidsoptreden bepaald wordt. Dit heeft zich in de aangetreden recessie ook gemanifesteerd: de overheid moest terug, want het geld was op.

Motieven voor overheidshandelen

De opvatting dat er één centraal motief aan het overheidshandelen als verzorgingsstaat ten grondslag zou dienen te liggen lijkt mij voor onze praktijk niet haalbaar. De rechter zal geneigd zijn vanuit een ander motief te handelen dan het bestuur. De rechter zal een oplossing zoeken binnen de gegeven regels waarbij een geschil zo redelijk en billijk mogelijk beslecht wordt. De ene bestuurstak zal weer vanuit een andere optiek handelen dan de andere. De milieu-behartigende overheidsinstelling zal de zorg voor het milieu als voldoende motief op zichzelf ervaren, terwijl rijkswaterstaat de zorg voor waterstaatswerken eveneens zo ervaart. Volkshuisvesting komt voor wo-

ningen op in aantal en kwaliteit, cultuurfdelingen hebben elk hun 'eigen' part van het culturele leven en de welzijnsbehartiging is niet minder rijk geschakeerd. De behartiging van elk onderdeel is doel in zichzelf. Binnen het totaal van het bestuur heeft ieder onderdeel dan ook zijn eigen taak tevens tot motief. Een basis-filosofie voor de gehele overheid als verzorgingsstaat ontbreekt. Er is een 'struggle for life' tussen en binnen departementen en tussen overheidsinstanties onderling. Iedereen kan zijn handelen motiveren met een beroep op algemene belangenbehartiging, maar op zichzelf zegt dit niets. Vanuit de meest uiteenlopende motieven blijkt men het in het parlement eens te kunnen worden als de resultaten daartoe aanleiding geven. De grootste tegenstellingen manifesteren zich daarentegen zeer evident waar motieven gelijk zijn. De overheidsbemoedening is opgedeeld in deeltaakjes, elk met eigen rechtvaardiging. In abstracto zou men naar een centrale grondslag kunnen zoeken en zelfs eensgezindheid daarover kunnen bereiken, maar voor de invulling in concreto levert dat niets op. Wat wil het zeggen dat de overheid het algemeen belang moet behartigen? Is er één politieke partij, politicus, overheidsinstelling die dat niet beweert? Hierin zit het probleem dan ook niet. Problemen ontstaan er als in bepaalde gevallen bepaald moet worden hoe dit algemeen belang geconcretiseerd moet worden. Het blijkt er dan met name om te gaan wie dat in ons rijk-geschakeerde beslispatroon uitmaakt.

De beslissingsmacht in het overheidsapparaat

Indien voor wat de overheid doet en hoe zij die taak inhoud geeft bepalend is wie daarover beslissingen neemt, is het van belang te weten hoe de gezagsverhoudingen binnen het overheidsapparaat geregeld zijn. Voor de rechter ligt dat anders dan voor de wetgever en het uitvoerende

gezag. De rechter is lijdelijk, wacht af wat hij ter beoordeling voorgelegd krijgt en geeft zijn oordeel omtrent dat geschil. Hij is erop toegelegd geschillen te beslechten. Hij is onpartijdig, onafhankelijk en met de vereiste deskundigheid uitgerust. Over het algemeen wordt weinig geklaagd over de totaliteit van de rechterlijke macht. Een probleem is de hoeveelheid zaken die er zich ter berechting aandienen en de termijn die daarmee gepaard gaat. Maar of er meer rechters komen is niet ter beslissing van de rechterlijke macht.

De wetgevende en uitvoerende macht bepalen tezamen of zij een taak entameren of regelen en hoe ze uitgevoerd wordt. Daarbij is er meestal een relatief kleine groep die iets wenst en een relatief grote groep die dat aanvaardt. Daarenboven blijkt over het algemeen de voorkeur van die kleine groep uit te gaan naar een centrale regeling. Daarmede is in één keer het gehele land in dat belang meegenomen in plaats van een per gemeente of provincie te bevechten plaats. De kans dat er absolute negatie van de gevraagde dienst of taak uit de bus komt, is over het algemeen klein. Meestal zijn er voldoende argumenten om een paar kamerleden, bewindslieden of ambtenaren mee te krijgen. Belangrijk is de achterban van de groep. Principiële beschouwingen behoren tot de uitzonderingen. De medewerking is des te eerder aanwezig als er politiek winst te behalen valt. Meestal beslist in concrete gevallen degene die zich een bepaald belang ter harte neemt. Pressie-groepen zorgen ervoor dat deelbelangen in het algemeen belang geïncorporeerd worden. Beslissingen over de vraag op welk terrein de overheid haar zorg uitstrekt zijn daardoor ten principale voor een groot gedeelte in handen van belanghebbenden zelf, voorzover het zaken betreft waarbij iets te halen valt. Dat is op zichzelf begrijpelijk. De 'klassieke overheidstaken' zijn daarom de afgelo-

pen jaren minder in de belangstelling geweest omdat aandrang daarvoor minder groot was. Hebben degenen die om diensten en steun van de overheid gevraagd hebben hun doel bereikt, dan is vanaf dat moment dit bijzonder belang tot algemeen belang geworden en kan dit in de rijksplot meedelen. Soms wordt de overheid door een groep benaderd om aldus een gewenste 'grip' op derden verwezenlijkt te krijgen. Ook dat wordt dan 'overheidszorg'. De overheidsinstellingen en -personen gaan vervolgens mede naar hun opvattingen invullen hoe dit deelbelang inhoud zal moeten krijgen. Soms voelen belanghebbenden zich dan minder gelukkig. De regeling voor de vestiging van huisartsen is daarvan een voorbeeld. De mate waarin de belangengroeperingen invloed kunnen houden op de overheidsbeslissingen hangt voor een groot gedeelte af van hun achterban, de politieke aanhang, de relaties in het parlement, bij regering en bij ambtenaren. De kans om dat belang nog ooit uit het algemeen belang te halen is vanaf dat moment zo goed als voorbij. Wat eenmaal overheidszorg is, blijft overheidszorg. De enige vraag is meestal die naar de mate waarin er 'gezorgd' wordt.

Deregulering

Beziet men tegen deze achtergrond de vraag naar deregulering – in de zin van minder regels, minder overheidsbemoeienis – dan ligt het in de rede dat het om zeer marginale elementen gaat. Er is nauwelijks een instantie in staat het totaal van alle deelbelangen te overzien en de hoeveelheid deelbelangen tegen elkaar af te wegen. Bovendien is zowel degene die voor een bepaald deelbelang binnen de overheid opkomt als zijn buiten de overheidsorganisatie staande medespeler er zo goed als zeker op uit om in elk geval dat belang te handhaven. Daarnaast zal het vaak zo zijn dat degene die aanvult ook aangevallen wordt. Dit geeft als re-

sultaat dat er weinig – echte – dereguleringszin zal zijn. Mocht er al iets moeten gebeuren, dan liefst bij een ander en dan nog heel voorzichtig. Hele onderdelen of grote stukken overheidszorg zijn op voorhand uitgesloten, omdat niemand zich eraan waagt vragen op te werpen naar de zin van regelingen en subsidies als daartegen veel weerstand te verwachten is. Als de Wet Geluidhinder door 80% van de Nederlandse bevolking als een te eenzijdige belichting van een milieu-aspect wordt gezien zal het toch niet gelukken die wet de Nederlandse wetswereld uit te helpen. Als de afgifte van rijbewijzen – om over de vijfjaarlijkse vernieuwing met alle rompslomp maar niet te spreken – voor bijv. de helft van regels en kosten bij uitsluitend de gemeentehuizen kan plaatsvinden, zal het overgrote deel van de provinciebesturen trachten aan te tonen dat dit een heilloze zaak is. En dan blijven vragen naar de zin van de gesubsidieerde woningbouw met zijn bijna honderd regelingen en vele uitvoeringsorganisaties zeer zeker rusten. Op het congres van de VNG op 31 mei 1983 zei prof. dr. C. Goedhart in zijn rede 'Sanering en pijn op de minlijn' hierover: 'Een extreem voorbeeld van merkwaardig beleid wordt gevormd door het Nederlandse volkshuisvestingsbeleid, dat begrijpelijkerwijze in vele andere landen met grote verbazing wordt gadeslagen. Vrijwel niets is nagelaten om de vraag naar woonruimte te stimuleren. Plannen uit het begin van de jaren '70 inzake de ombuigingen op dit gebied, door afbraak van de objectsubsidies en beperking van de individuele huursubsidies tot een sociaal randverschijnsel, leden schipbreuk bij een kabinetswijziging en maakten plaats voor intensivering van het tevoren gevoerde beleid'. Vóór deregulering is dan ook op enkele uitzonderingen na alleen maar degene die daarvan heil voor zichzelf verwacht: minder tijd, minder omslachtig, minder kosten, bezui-

niging etc. Een essentiële benadering van wat de overheid wel dan niet te doen heeft ligt daaraan niet ten grondslag. Bezinning over de overheidsrol(len) past niet in de tijdgeest, waarbij ieder voor zijn deel opkomt en niemand in staat is de totale afweging te maken. Degene die geroepen is tot hoofd van een vakdepartement is voor zijn werk afhankelijk van dat departementsapparaat, dat die afweging niet in staat is te maken. Hij kan zich niet veroorloven buiten dat apparaat om te gaan. Voor een provincie- en gemeentebestuurder is het aantrekkelijker bij de rijksdeur aan te kloppen en een veelheid wensen op tafel te leggen in plaats van in provinciale staten of in de gemeenteraad af te wegen wat wel en wat niet op 'eigen kosten' moet plaats vinden. De rijksambtenaren en -politici vinden die situatie ook prettiger omdat zij aldus hun positie verstevigen en het door hen te behartigen belang kunnen veilig stellen.

Een zeer ernstig gevolg van ongebreidelde regelgeving heeft zich gemanifesteerd in die gevallen waarbij degene die zich van regels niets aan trekt beter beschermd wordt dan wie zich aan de regels wenst te houden. Om een enkel voorbeeld te geven: Het komt bij regelmaat voor dat wie voor een onnozele verbouwing vergunning vraagt op de grootste problemen stuit. Voor het bouwen van een dakkapel is een bouwvergunning nodig; tegen die vergunningverlening kan een derde-belanghebbende opkomen. Bovendien zal de bouwer indien de gemeente de zogenaamde bouwregistratieverordening heeft vastgesteld – een rijkswens – moeten opgeven wie er bouwt enz.. Wie dat alles overweegt en daarom besluit maar zonder bouwvergunning te bouwen kan rekenen op rechtsbescherming. Wordt met politiedwang bedreigd, dan kan de aangeschrevene zich tot de Afdeling rechtspraak wenden. De kans is groot, dat deze in een schorsingszaak tot de conclusie komt dat afbreken van zo'n

dakkapel niet in een redelijke verhouding staat met het door de overheid te dienen belang. Als over zeer geruime tijd de vraag zich aandient of politiedwang werkelijk nodig is, blijkt de zin daarvan voor velen weggevallen te zijn. Colleges van B & W zien vaak van optreden af. Er zijn daarnaast gevallen waarbij de overtreder weliswaar niet beschermd wordt, maar waarbij tegen niet-naleving van regels niet kan worden opgetreden: 'Een overheid die meer wetgeving produceert dan zij aankan, verliest haar gezag en ook haar aanspraak op gezag', aldus prof. mr. A.M. Donner op de conferentie van de CDA-Bestuurdersvereniging van 7 juni 1983. Zelfs hiervoor blijkt nauwelijks gehoor te worden gevonden. Tot op dit moment wijst niets erop dat maatregelen genomen worden om dit soort regels te schrappen. Binnen het overheidsapparaat zelf ontbreekt de kracht om deze uitwassen te verwijderen.

Een ander voorbeeld van de uit haar voegen getrokken regelgeving is de belastingwetgeving. Miljoenen bestuurden dienen jaarlijks hun biljet voor de inkomstenbelasting in te vullen. De kennis die van hen vereist wordt om dit in alle opzichten goed te doen kan nauwelijks aanwezig verondersteld worden bij anderen dan deskundigen. Dit is algemeen bekend, maar geen enkele ontwikkeling wijst erop dat vereenvoudiging in het verschiet ligt. Integendeel, steeds weer blijkt dat via nieuwe bepalingen en ingewikkelde veranderingen en wijzigingen de mogelijkheid van 'deregulering' verderaf komt te liggen. Hier blijkt de zorg voor vereenvoudiging, hoezeer ook algemeen de noodzaak ervan wordt onderkend, het niet te winnen van de specialistische detail-bemoeienis. Het gevolg hiervan is toename van belastingambtenaren, belastingdeskundigen en processen voor de belastingrechter naast toenemend onbehagen bij de belastingplichtige. Aldus

blijkt deregulering als begrip voor verminderde overheidsbemoeienis danwel voor vermindering van ongewenste, niet te handhaven of onaanvaardbaar ingewikkelde regelgeving niet méér te zijn dan een etiket op een lege fles, althans waar het over bestaande regelingen gaat. Voor het invoeren van nieuwe regelingen is er soms iets meer dereguleringszin te verwachten, aangezien daarbij nog geen gevestigde belangen of situaties spelen danwel een terugdringen van die belangen en situaties niet of minder aan de orde is. Als er niets verandert, behoudt men overigens in elk geval nog wat er is.

Toenemende overheidszorg

Zelfs als geen enkele nieuwe taak meer ter hand zou worden genomen en de Nederlandse overheid nu een halt zou toeroepen aan haar eigen takenpakket en dit op het bestaande niveau zou handhaven, zal de overheidszorg toch nog meer mensen en geld vragen. Op de eerste plaats valt daarvoor te wijzen op internationale betrekkingen. Het aantal contacten van de Nederlandse overheid met buitenlandse overheden, met internationale en supra-nationale organisaties neemt met de dag toe. De hoeveelheid verdragen die jaarlijks afgesloten wordt waarbij ons land is betrokken neemt gigantische vormen aan. De bemoeienis van internationale en supra-nationale organisaties vraagt om Nederlandse bijdragen en om personele steun. Ofschoon bij deze organisaties enkele pogingen ondernomen worden tot vermindering van uitgaven, blijken ook zij dezelfde ontwikkeling door te maken als de staten zelf. Het gevolg is overigens niet dat taken van de ene overheidsinstantie overgaan op de andere, maar dat nu beide instanties zich met dezelfde materie bezighouden. Dit vraagt van beide kanten om versterking. Er gaat een cumulatieve werking uit van deze activiteiten. Op de tweede plaats doen zich binnens-

lands niet te weerhouden ontwikkelingen voor die leiden tot overheidsbemoeienis. Sinds de Afdeling rechtspraak van de Raad van State haar intrede heeft gedaan blijkt de gang naar deze administratieve rechter al vlug een platgetreden pad te zijn.

Niet alleen de Afdeling heeft versterking nodig, ook een eerste administratief-rechterlijke instantie lijkt gewenst, terwijl de procederende overheidsinstanties behoefte hebben aan voldoende geschoold personeel om de procedures te voeren. Om zich van voldoende rechtsbijstand te voorzien zal de burger ook bij tijd en wijle overheidshulp behoeven. Daarnaast speelt zich al jarenlang een zekere machtsstrijd af, waarbij provincies – lekker gemaakt door het 24-provinciënplan – hun zinnen gezet hebben op 'nieuwe stijl'-elementen, d.w.z. op meer taken en meer bevoegdheden. Dat vraagt mensen en geld. Tevens proberen het rijk en de gemeenten niets prijs te geven; dat vraagt ook mensen en geld. Het ziet er niet naar uit dat hieraan paal en perk wordt gesteld. Het past immers om over 'decentralisatie' te spreken; krachten en tegenkrachten mobiliseren zich vervolgens. Aldus is er permanent behoefte dat binnenlandse overheidsinstanties met elkaar overleggen over de vraag wat de een of de ander zou moeten doen. Resultaat is tot nu toe geweest, dat eenieder meer mensen en geld nodig heeft gehad, waarvan de provincies in verhouding het meeste. In de praktijk blijkt dat hoe langer hoe meer op alle niveaus hetzelfde onderwerp aan de orde komt, hetgeen verlenging van tijd en onbehagen bij de burger teweeg brengt. Tegelijkertijd zal zich daarbij de vraag blijven voordoen hoe de overheid nog herkenbaar voor de burger is. Dat vraagt evenzeer om niet-aflatende processen ter informatie, voor overleg, voor inspraak enz. enz.. De kans dat de overheidsmachine hierdoor groter

wordt is meer dan waarschijnlijk. Dit zal normaliter noodzakelijkerwijze tot verhoging van overheidskosten leiden, *ceteris paribus*.

Enkele slotkanttekeningen

De revoluties in de eerste helft van de vorige eeuw lieten zien dat de bestuurd het niet meer namen zonder zeggenschap in het overheidsbestuur bestuurd te worden. De eis dat bij *wet* zaken geregeld moesten worden hield in dat de vertegenwoordigende organen evenzoveel invloed kregen op de regerende macht. Lange tijd werd er gestreden om de bestuurd zeggenschap te geven in het over hen gevoerde bestuur. Dat was gemakkelijk toen een eenhoofdige regent de bestuurstouwtjes in handen had. Toen deze strijd beslecht was ten gunste van de representatieve democratie, is de onpersoonlijke overheid een leven gaan leiden waarin de bestuurd zich ook niet meer terugkent. Strijd voor zeggenschap zou ten principale nog gevoerd kunnen worden ter verkrijging van het decisief referendum, maar daar schijnen de Nederlandse geesten niet rijp voor te zijn. Er werden andere middelen op gevonden zoals rechtsbescherming, inspraak, overleg. Het resultaat daarvan is dat ieder individueel danwel in groepsverband voor zijn geval of belang het beste tracht te verkrijgen. Dit heeft niets te maken met verantwoordelijkheid of solidariteit, maar met de persoonlijke zorg zijn deel te krijgen. De overheid speelt vele rollen, haar spel is onbegrensd. Ook dit spel zal zijn einde vinden, al is het alleen maar op grond van economische motieven. De huidige situatie laat zien dat geen conceptie voorhanden is waarop een 'nieuwe overheid' vorm krijgt. De overheid waagt er zich ook zelf niet aan een plan te ontwikkelen dat aangeeft hoe haar eigen bemoeienis wezenlijk terugtreedt. Het overheidsvliegwielt draait in een vacuüm. Bij de overheid heeft een

wijze van bestuurshandelen haar intrede gedaan, waarbij iedere belangengroepering en ieder belang op een zekere steun kan rekenen. Er is een burger-vriendelijke overheid ontstaan die erop uit is gerechtvaardigde verlangens te honoreren. De bestuurden rekenen daarop, zij hebben geleerd te denken dat het beter is de overheid hun zaken te laten opknappen in plaats van zelf hun wensen trachten te verwezenlijken. Dat heeft bovendien het voordeel dat mislukkingen afgewenteld kunnen worden op die onpersoonlijke overheid. Daarnaast is het niet ongevoon en vaak niet onjuist dat een belangengroep meer financiële steun en meer immateriële hulp kan krijgen bij de overheid dan dat hijzelf kan opbrengen. Het overheidssaldo valt voor belangengroepen over het algemeen positief uit. Het aantal belangengroepen neemt mede daardoor toe. Wie op een bepaald ogenblik merkt dat zijn belang te weinig op eigen kracht ontwikkeld kan worden, schaart zich in de rij van de overheidszorg-vragenden. Het overheidsapparaat wordt aldus gesterkt in zijn bestaansrecht. Men weet daar dat die diensten, regelingen, financiën enz. door een bepaalde groep gevraagd worden. Men kan zich geveid weten met de gedachte dat er een zinvolle zaak gediend wordt. Met recht vraagt men daarvoor een aandeel in de totale rijksactiviteiten: wetten, andere regelingen, financiën. Het gevolg hiervan is dat een afweging van activiteiten tegen elkaar, van financiële lasten en opbrengsten, van 'input' en 'output' van effecten op betrokkenen en derden nauwelijks

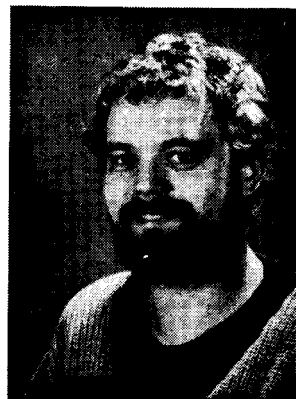
plaats vindt. Het specifiek door hen nagestreefde aspect is immers op zichzelf gerechtvaardigd.

Daar komt nog bij dat er op centraal niveau geen algemeen controlerende instantie is. Besluiten van organen van lagere overheidslichamen kunnen vernietigd worden, naast het feit dat andere toezichtfiguren gehanteerd worden. Op centraal niveau maakt de wetgevende overheid zelf uit wat dient te gebeuren en hoe. Zij waakt over haar eigen macht. Bovendien is zij in staat eigen macht uit te breiden. Zij laat dat ook niet na, zelfs niet als zij belijdt dat beperking en vermindering hard nodig is. De verwachting dat op centraal niveau *werkelijke* macht ooit prijs gegeven zal worden vindt geen enkele steun in welke concrete daad dan ook of in welk concreet voornemen dan ook. Dat moge een belangrijke macht betekenen, maar zolang de centrale overheid niet bereid of in staat is zelf de grenzen aan te geven van haar eigen doen en laten holt zij door totdat zij door niet gewilde ontwikkelingen gedwongen wordt tot stilstand. Een Nederlandse overheidsrol is dan eerst uitgespeeld bij niet-gewilde grenzen.

door Albert Matthijsen

Albert Matthijsen (1953) is secretaris van Werkende Jongeren-CNV; hij schrijft dit artikel op persoonlijke titel.

Jongeren en werk-loosheid

Onlangs hebben het CNV en Werkende Jongeren-CNV een rapport gepubliceerd over jongeren, werk, werkloosheid en de vakbeweging. Dit rapport is opgesteld naar aanleiding van een onderzoek onder zo'n 750 jongeren (werkende jonge leden van het CNV, werkloze jongeren en schoolverlaters). Met een aantal van deze jongeren zijn interviews afgenomen ten behoeve van het juli/augustus-nummer van 'Warempel', het ledenblad van Werkende Jongeren-CNV. Uit zowel het onderzoeksrapport als de interviews in 'Warempel' blijkt hoe belangrijk het hebben van werk voor jongeren is.

Het gaat daarbij om betaald werk. Vrijwilligerswerk, werk met behoud van uitkering, e.d. worden als een nauwelijks aanvaardbaar alternatief gezien. Uit een publikatie van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid blijkt dat slechts één op de twintig werklozen deelneemt aan werkprojecten met behoud van uitkering. De algemene tendens is dat jongeren het soort werk willen, zoals we dat al sinds jaar en dag in onze samenleving kennen. Alle verhalen over een veranderende arbeidsethiek ten spijt. Over dit laatste heb ik eens een werkloze jongere horen zeggen: 'Die verhalen over arbeidsethos dienen slechts om de aandacht van de werkelijke problemen af te leiden'. In dit artikel zal ik proberen enkele achtergronden van het (ontbreken van) werk te belichten.

Enkele cijfers over de werkloosheid onder jongeren

De werkloosheid onder jongeren stak in het midden van de jaren zeventig goed de kop op. In 1980 stonden gemiddeld 128.000 jongeren onder de 25 jaar op de arbeidsbureaus ingeschreven. Drie jaar later waren er 2½ maal zoveel jongeren werkloos, namelijk 319.000. Ongeveer 40% van alle werklozen is jonger dan 25 jaar, terwijl jongeren nog geen kwart van de totale beroepsbevolking uitmaken. Op grond van deze cijfers moet worden geconcludeerd dat jongeren getalmatig onevenredig zwaar door de werkloosheid worden getroffen. Vaak wordt gesteld dat dit niet zo'n probleem is omdat jongeren relatief snel werk zouden vinden. Het blijkt echter dat de stijging van de duur van de werkloosheid onder jongeren groter is dan bij andere leeftijdsgroe-

pen. In 1983 waren 14,3% meer jongeren langer dan een half jaar werkloos dan in 1982. Voor de leeftijdsgroep 23-50 jaar is dit 7,2% en voor de groep 50 jaar en ouder 6,4%.

Het grootst is de werkloosheid onder jongeren beneden de 19 jaar: voor 41% van deze groep was er in 1983 geen werk.

Ook worden schoolverlaters relatief sterk door de werkloosheid getroffen. Van het totaal aantal werkloze jongeren had bijna 43% in 1983 nog nooit gewerkt.

Als we kijken naar het opleidingsniveau van de betrokkenen dan is de werkloosheid verreweg het grootst onder jongeren met uitsluitend basisonderwijs en een LBO/MAVO-opleiding. Opvallend is de relatief sterke stijging van de werkloosheid onder jongeren met een technische opleiding. Oorzaak hiervan is de afbraak van de werkgelegenheid in met name de industrie- en bouwsector.

Ter afsluiting van dit cijfermatige overzicht wordt nog gewezen op de enorme werkloosheid onder jongeren afkomstig uit Marokkaanse en Turkse gezinnen. Volgens een onderzoek van de Universiteit van Amsterdam¹⁾ is 33% van de Turken en Marokkanen beneden de 25 jaar werkloos. Het vergelijkbare percentage voor jonge Nederlanders is 18.

De gevolgen van de werkloosheid

De beleving van het werkloos-zijn hangt sterk af van het individu en de wijze waarop deze tegen de arbeid aankijkt. In menig onderzoek komt naar voren dat jongeren een tamelijk traditionele kijk op arbeid hebben.

Uit het onderzoek 'Jongeren over werk, werkloosheid en vakbeweging' van het CNV, blijkt dat 84% van de ondervraagde jongeren het belangrijk vindt om betaald werk te hebben; 7,1% maakt het niet uit en 5,7% zegt het heel goed zonder betaald werk te kunnen stellen. De

duur van de werkloosheid blijkt nauwelijks invloed te hebben op de oriëntatie op betaald werk. Langdurig werklozen vinden betaald werk net zo belangrijk als leeftijdgenoten die nog maar betrekkelijk kort werkloos zijn. Volgens de Harmonisatieraad Welzijnsbeleid, die onlangs een rapport over langdurige werkloosheid aan de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid aanbood, blijkt dat bij de doorsnee-werklozen niet veel belangstelling bestaat voor alternatieve vormen van werk, zoals werkprojecten met behoud van uitkering. Met name werklozen met een lagere beroepsopleiding voelen er weinig voor om te gaan werken voor hun uitkering. In de 'Atlas van lokale initiatieven in Nederland 1984', een publicatie die in augustus werd uitgebracht door het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, staat vermeld dat ongeveer 1 op de 20 werklozen deelneemt aan werkprojecten van drie of meer personen in 532 gemeenten in ons land. Ondanks de pogingen om het werken met behoud van uitkering te stimuleren, moet worden geconstateerd dat deze initiatieven niet echt aanslaan. Het aantal deelnemers aan deze projecten is relatief klein.

Uitgaande van de stelling dat het overgrote deel van de jongeren vasthoudt aan betaald werk, is het interessant te weten hoe men een situatie van werkloosheid beoordeelt. Uit het reeds genoemde onderzoek van het CNV blijkt dat 66% van de ondervraagde jongeren werkloosheid als erg negatief ervaart. Als belangrijkste redenen worden genoemd: minder sociale contacten en: een uitkering is te weinig om van te leven. Ruim 10% van de jongeren ervaart de werkloosheid niet als een probleem. Men heeft toch genoeg te doen en bovendien hebben zij nu de tijd om eventueel verder

1) 'Jonge Turken en Marokkanen op de Nederlandse arbeidsmarkt'.

te leren.

Ook in andere publikaties is de laatste jaren aandacht besteed aan de negatieve aspecten van het niet hebben van werk. Hierin wordt o. a. ingegaan op de financiële kant van de zaak. Schoolverlaters van 16 en 17 jaar, die werkloos zijn, ontvangen geheel geen uitkering. Voor oudere schoolverlaters geldt dat zij eerst een half jaar op het arbeidsbureau moeten zijn ingeschreven alvorens zij voor een RWW-uitkering (Rijksgroepsregeling Werkloze Werknemers; bijstandsniveau) in aanmerking komen. De meeste jongeren beneden de 23 jaar vallen na hun WW-uitkering (Werkloosheids Wet) onmiddellijk terug op een RWW-uitkering. Zij ontvangen dus geen WWV-uitkering (Wet Werkloosheids Voorziening).

Daarnaast is er de laatste jaren verschillende malen behoorlijk gekort op de hoogte van de uitkeringen en in het bijzonder op de RWW-uitkeringen van jongeren. Dit maakt het zelfstandig wonen en leven van werkloze jongeren nagenoeg onmogelijk. Door minister De Koning van Sociale Zaken en Werkgelegenheid wordt dit erkend, nadat hij door een groep jongeren van Werkende Jongeren-CNV was uitgenodigd aan de hand van een van te voren opgesteld lijstje boodschappen te doen. De minister, die de artikelen genoemd op het boodschappenlijstje heel reëel vond, bleek niet van z'n uitkering rond te kunnen komen.

Werkloze jongeren hebben minder kans hun eigen leven in te richten dan werkende leeftijdsgenoten.

Een tweede aspect dat naar voren komt is de besteding van de tijd. Uit onderzoek blijkt dat veel werkloze jongeren niet in staat zijn om op een zinvolle wijze met hun vrije tijd om te gaan. Dit betekent overigens niet dat de jongeren die wel over tijdvullende hobbies beschikken geen last zouden hebben van gevoelens van verveling.

Er is al opgemerkt dat werkloze jongeren vanwege hun zwakke inkomenspositie veelal niet in staat zijn zelfstandig te wonen en daardoor op hun ouders aangewezen zijn. Thuis kunnen zich na verloop van tijd spanningen voordoen, waardoor deze jongeren worden gedwongen hun vertier op straat of in de kroeg te zoeken. Overigens blijken hoger geschoolden er beter in te slagen hun vrije tijd in te vullen met door henzelf zinvol gevonden activiteiten dan mensen met een lagere opleiding.

Om na te gaan wat de nadelige gevolgen van het niet hebben van werk zijn, kun je ook uitgaan van wat de positieve effecten zijn van het wel hebben van werk. Het hebben van werk wordt in het algemeen als positief ervaren, omdat het inkomen verschaft, activiteiten reguleert, tijd structureert, sociale contacten met zich meebrengt en de behoeften aan participatie en ontplooiing bevredigt. Werk verschaft daarnaast ook nog status en identiteit; het levert normen en aspiraties.

Als aan het hebben van werk dergelijke functies worden toegedicht, dan kan het wegvallen van werk grote psychische gevolgen hebben. Voor jongeren geldt dat deze extra hard aankomen, omdat zij juist met de problemen worden geconfronteerd in een leeftijdsfase waarin men toch al onzeker is met de eigen identiteit. Als gevolg hiervan zou aan deze jongeren blijvend schade kunnen worden toegebracht (het zogenaamde litteken-effect).

Naast de individuele moeten ook de maatschappelijke gevolgen van de jeugdwerkloosheid niet worden onderschat. Er zijn steeds meer aanwijzingen dat er een relatie bestaat tussen jeugdwerkloosheid en jeugdcriminaliteit, vandalisme en (drugs)verslaving. Zo is er de laatste jaren sprake van een stijging van de jeugdcriminaliteit die niet (alleen) kan worden toegeschreven aan een scherper vervol-

gingsbeleid, terwijl uit onderzoek blijkt dat werkloze jongeren vaker een negatieve houding hebben ten opzichte van de overheid dan de werkende leeftijdgenoten. Deze negatieve houding ten opzichte van de overheid uit zich ook in een geringe politieke belangstelling.

Van de jongeren die aan het CNV-onderzoek hebben meegewerkt zegt maar liefst 30% van de werkloze jongens en 55% van de werkloze meisjes geen voorkeur te hebben voor een landelijke politieke partij. Bij de ondervraagde werkende jongeren liggen deze percentages op respectievelijk 22 en 30%. Een probleem dat in deze tijd grote zorgen baart is de relatie tussen economische crisis/jeugdwerkloosheid en fascisme. In het boek 'Oud en Nieuw fascisme' van de Anne Frank-Stichting wordt hieraan aandacht besteed. Gewezen wordt op het gevaar van het niet hebben van werk bij jongeren en hun ouders. Uitzichtloosheid, het ontbreken van een toekomstbeeld leidt tot de neiging de economische crisis dan maar radicaal op te lossen. Een economische crisis scheidt een voedingsbodem voor fascisme.

Het voorgaande brengt onvermijdelijk met zich mee dat de bestrijding van de jeugdwerkloosheid in het beleid van overheid, werkgevers- en werknemersorganisaties op de eerste plaats moet komen. Als we er niet in slagen die jeugdwerkloosheid op korte termijn doeltreffend aan te pakken, valt te vrezen dat we terecht komen in een situatie die prof. dr. H. van den Doel beschreef in de Haagse Post van 25 juli 1981: 'Alle democratische landen komen dan in eenzelfde situatie als destijds de Duitse Weimarrepubliek, dat wil zeggen de situatie waarin alle democratische partijen voor

het falend werkloosheidsbeleid aansprakelijk gesteld worden en alleen niet-democratische, totalitaire bewegingen, die steunen op terreur en geweld, een alternatief lijken te bieden'.

Oorzaken van de jeugdwerkloosheid

De hoeveelheid beschikbare werkgelegenheid is de laatste jaren sterk gedaald. Tussen 1977 en 1982 gingen er 31.000 arbeidsjaren verloren. De vermindering van de werkgelegenheid voltrok zich in vrijwel alle bedrijfstakken.

De afname van de totale hoeveelheid beschikbare werkgelegenheid heeft de groep jongeren in het bijzonder getroffen. Dit kan worden geweten aan de geringe vervangings- en uitbreidingsvraag naar arbeidskrachten. Jongeren, en dan met name schoolverlaters, zijn hiervan het slachtoffer. Omgekeerd is dan de redenering dat jongeren in sterkere mate zouden profiteren van een toename van de werkgelegenheid dan andere groepen op de arbeidsmarkt.²⁾ Hier ligt dus het belang van jongeren bij een algemeen economisch herstelbeleid dat is gericht op een uitbreiding van het totale aantal beschikbare banen. Maar ook het behoud van bestaande werkgelegenheid is bijzonder belangrijk voor jongeren. Bij de afvloeiingsprocedures die zich de afgelopen jaren veelvuldig hebben voorgedaan zijn jongeren nadrukkelijk betrokken geweest. In een groot aantal collectieve arbeidsovereenkomsten is namelijk het senioriteitsbeginsel opgenomen, hetgeen wil zeggen dat degene die het laatst in het personeelsbestand is opgenomen, als eerste wordt ontslagen als de noodzaak zich voordoet. Aangezien jongeren vaak als 'laatste toetreders' fungeren, zijn zij vaak de dupe als de bestaande werkgelegenheid in arbeidsorganisaties wordt

2) Het blijkt dat in een aantal sectoren, waar de totale hoeveelheid werkgelegenheid is gestegen, het aandeel van jongeren in het personeelsbestand is gedaald. Indien dit op grote schaal het geval is zullen extra maatregelen voor jongeren moeten worden genomen. Zelfs als de werkgelegenheid aantrekt. Over dit probleem verschijnt binnenkort een nota van Werkende Jongeren CNV.

teruggebracht. Dit proces zal zich continueren zolang het senioriteitsbeginsel wordt gehandhaafd.

Of we deze afspraak teniet moeten doen is een heel moeilijk ethisch probleem, omdat het in wezen gaat om de vraag op wie we de lasten van de werkloosheid afschuiven.

Een verklaring voor de werkloosheid onder jongeren kan ook gevonden worden in de arbeidsmarktpositie van jongeren. Het gaat hierbij om de vraag in welke mate jongeren in staat zijn te concurreren met andere groepen op de arbeidsmarkt.

Bekend is dat er groepen jongeren zijn die door allerlei omstandigheden een zwakke positie op de arbeidsmarkt innemen. Het gaat hierbij om jongeren die behoren tot de zogenaamde risicogroepen. Zo is daar de problematiek van de voortijdige schoolverlaters. In 1982 verlieten ruim 43.000 jongens vroegtijdig de school. Dit is 34% van het totale aantal jongens dat in dit jaar van school kwam. Bij de meisjes bedroeg het aantal ruim 36.000 en het percentage bijna 32.

De ernst van de situatie die ontstaat door het vroegtijdig schoolverlaten hangt nauw samen met het niveau van de laatste voltooide opleiding. In 1982 hadden ruim 40.000 jongeren geen enkel diploma toen zij zich op de arbeidsmarkt aanboden. Dit is de helft van het totaal aantal voortijdige schoolverlaters en meer dan een zesde van het totale aantal schoolverlaters. Uit de werkloosheidscijfers blijkt dat de werkloosheid onder jongeren zonder diploma uit het voortgezet onderwijs relatief groot is.

Een probleemgroep op de arbeidsmarkt wordt ook gevormd door jongeren uit het algemeen voortgezet onderwijs (MAVO/HAVO/VWO) die zich op de arbeidsmarkt aanbieden. Het algemeen voortgezet onderwijs stelt zich niet in de eerste plaats tot doel om jongeren voor te berei-

den op de arbeidsmarkt. Op deze scholen wordt niet of nauwelijks aan beroepsvoorbereiding gedaan. In het algemeen hebben jongeren die zich vanuit het algemeen voortgezet onderwijs op de arbeidsmarkt aanbieden extra kans op werkloosheid vanwege het ontbreken van beroepsvoorbereiding. In de regeringsnotitie inzake de jeugdwerkloosheid van 1979 wordt gesteld dat 34% van de schoolverlaters afkomstig is uit het algemeen voortgezet onderwijs, terwijl 51% van de werkloze schoolverlaters tot deze groep behoort.

In 1982 blijkt dat van deze regel wordt afgeweken doordat met name de werkloosheid onder LBO-ers is toegenomen. De reden daarvan is dat het aantal plaatsingsmogelijkheden voor jongeren met een LBO-opleiding is afgenomen vanwege de afname van werkgelegenheid in de industrie en de bouw.

De plaatsingsmogelijkheden voor jongeren met een algemeen voortgezette opleiding zijn daarentegen niet afgenomen, omdat zij veelal terecht komen in de dienstverlenende sectoren en de werkgelegenheid zich hier tot 1983 relatief gunstig heeft ontwikkeld.

Ook kan nog worden gewezen op de positie van jonge Turken en Marokkanen op de Nederlandse arbeidsmarkt. De werkloosheid onder deze groep jongeren is groot. In vergelijking met Nederlandse jongeren wordt de arbeidsmarktpositie van Turkse en Marokkaanse jongeren nog eens extra verzwakt vanwege het relatief lage opleidingsniveau, onvoldoende beheersing van de Nederlandse taal en problemen van sociaal-culturele aard.

In het kader van de wet op het leerlingwezen worden er in ons land een groot aantal vakopleidingen gegeven. Kenmerkend voor de leerlingwezen-opleidingen is het duale leersysteem: al lerend werken en al werkend leren. De juridische basis voor een leerlingwezenopleiding is

de leer- en arbeidsovereenkomst. Het leerlingwezen neemt een zeer belangrijke plaats in binnen het systeem van beroepsopleidingen. Het heeft tot taak jongeren de benodigde kennis en vaardigheid bij te brengen die voor de uitoefening van een technisch beroep onontbeerlijk zijn. Om de leerlingwezenopleidingen te doen slagen is het nodig dat bedrijven zogenaamde leer-/arbeidsplaatsen beschikbaar stellen. Wanneer de werkgelegenheid in het bedrijfsleven afneemt, heeft dit tot gevolg dat er minder leer-/arbeidsplaatsen beschikbaar zijn. Het leerlingwezen is daardoor een conjunctureel gevoelige onderwijsvorm. Om deze conjuncturele gevoeligheid te verminderen pleit Werkende Jongeren CNV voor opleidingsfondsen waaraan alle werkgevers in een bepaalde bedrijfstak bijdragen. De laatste jaren komen dergelijke fondsen van de grond; desondanks is er nog een groot tekort aan leer-arbeidsplaatsen.

In 1982 bedroeg het aantal schoolverlaters met een LBO/MAVO-opleiding ruim 230.000 personen. Dit is een stijging met 49% ten opzichte van 1981. De instroom in de primaire opleiding van het leerlingwezen bedroeg in 1982 ruim 45.200 personen. Ten opzichte van 1981 is dit een daling met ruim 14%. Het is niet de bedoeling dat alle schoolverlaters met een LBO/MAVO-diploma doorstromen naar het leerlingstelsel, maar uit de cijfers mag wel blijken dat het aantal jongeren dat opgeleid zou kunnen worden vele malen groter is dan het beschikbare aantal opleidingsplaatsen.

De vakopleidingen in het kader van de Wet op het Leerlingwezen staan op dit moment nadrukkelijk in de belangstelling van werknemers en werkgevers. In de Stichting van de Arbeid is afgesproken om het aantal jongeren dat een dergelijke opleiding kan volgen te verdubbelen. Een probleem is echter de houding van de werkgevers als het gaat om de belo-

ning van jongeren met een leer- en arbeidsovereenkomst. Gevreesd wordt dat werkgevers tijdens de c.a.o.-onderhandelingen zullen proberen onder de betaling van het minimum jeugdloon uit te komen. Dit is mogelijk als men de vakbeweging zover weet te krijgen om gezamenlijke ontheffing van de Wet op het Minimum (jeugd)loon aan te vragen bij de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Jongeren verzetten zich tegen een dergelijke aanpak, omdat zij tijdens de praktijkopleiding veelal productieve arbeid verrichten. Een scheiding tussen leertijd en productietijd tijdens de praktijkopleiding bestaat slechts in theorie. Kenmerkend voor het leerlingwezen is immers dat men al werkend een vak leert. In de praktijk betekent dit dat er wel degelijk arbeid wordt verricht en dat als gevolg hiervan op z'n minst het wettelijk minimum jeugdloon wordt uitbetaald.

Als het om de jeugdwerkloosheid gaat kunnen we er niet omheen in te gaan op de relatie minimumjeugdlonen-jeugdwerkloosheid. Vanaf 1 januari 1974 bestaat er een wettelijke regeling die werknemers van 15 tot en met 22 jaar het recht geeft op het minimum-jeugdloon. De hoogte van het minimum-jeugdloon wordt afgeleid van het volwassen minimumloon (23 jaar en ouder) en is afhankelijk van de leeftijd van betrokkenen. De bedoeling van het wettelijk minimum-jeugdloon is om jongeren een minimum rechtsbescherming ten aanzien van het loon te bieden. Niet alle jongeren ontvangen het minimum-jeugdloon. In veel collectieve arbeidsovereenkomsten (CAO) zijn aparte jeugdchalen opgenomen. Vaak bestaat er echter wel een directe of indirecte relatie tussen het CAO-loon en het wettelijk minimum-jeugdloon. Over de relatie minimum-jeugdlonen-jeugdwerkloosheid is veel geschreven.

In 1977 publiceerde de Raad voor de Arbeidsmarkt een rapport over de positie van jongeren op de arbeidsmarkt. De Raad stelt in dit rapport dat niet kan worden vastgesteld in hoeverre de invoering en ontwikkeling van de wettelijke minimumjeugdloonregeling als zelfstandige oorzaak van de jeugdwerkloosheid kan worden aangemerkt. Wel meent men dat het algemene loonniveau van invloed is op de werkgelegenheid/werkloosheid. Het Sociaal en Cultureel Planbureau concludeerde in 1980 dat de hoogte van het minimumjeugdloon eerder de substitutie tussen jongere en oudere werknemers zal beïnvloeden, dan dat het een factor is die het al dan niet scheppen van een arbeidsplaats bepaalt.

Ook het Nederlands Economisch Instituut (NEI) verrichtte in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken onderzoek naar de relatie minimumjeugdlonen-jeugdwerkloosheid. Het NEI concludeerde dat de loonverhouding van jongeren en volwassenen slechts een bescheiden rol speelt in de verklaring van de jeugdwerkloosheid. De stellingname werd door het toenmalige kabinet-van Agt I overgenomen in de regelingsnotitie inzake de jeugdwerkloosheid van 1979. Beleidsmaatregelen met betrekking tot de minimumjeugdlonen acht men dan ook niet noodzakelijk. In 1980 dacht het kabinet daar plotseling anders over, want toen werden de voorbereidingen getroffen om op 1 januari 1981 een drastische verlaging van de minimumjeugdlonen door te voeren. Op 1 juli 1982 werden de minimumjeugdlonen opnieuw verlaagd door het kabinet-Lubbers. Tijdens de discussies in het parlement liet minister De Koning van Sociale Zaken en Werkgelegenheid de kans liggen om de minimumjeugdloonverlaging te koppelen aan een verkorting van de arbeidstijd voor jongeren. De CDA-fractie had hierop in haar motie-Oomen indirect op aangedrongen. Dit was een goede zaak. De

jongerenorganisaties klampten zich aan deze motie vast, maar de minister weigerde halsstarrig deze motie uit te voeren. Op de CDA-fractie rust nog steeds de verantwoordelijkheid om aan de aldus gewekte verwachtingen bij jongeren recht te doen.

Het probleem is nu dat de minimumjeugdlonen op een dermate laag niveau zijn gekomen dat het een apart probleem vormt voor de realisering van arbeidstijdverkortende maatregelen. Arbeidsduurverkortening – met inlevering van loon – is voor jongeren die zelfstandig wonen nauwelijks nog mogelijk. In deze zin kan worden gesteld dat de verlaging van de minimumjeugdlonen de bestrijding van de jeugdwerkloosheid niet dient.

De verlaging van de minimumjeugdlonen heeft ook om een andere reden geen betekenis in de strijd tegen de jeugdwerkloosheid: het levert geen nieuwe arbeidsplaatsen op. Wel ligt het voor de hand dat de jeugdloonverlaging in bepaalde sectoren de arbeidsmarktpositie van jongeren heeft versterkt. Dit betekent wel dat hierdoor de werkloosheid wordt afgeschoven op andere groepen op de arbeidsmarkt. Met name de Dienstbonden krijgen veel klachten van jongeren uit de detailhandel die worden ontslagen, omdat zij 'te oud' en daardoor 'te duur' zijn geworden. Dit verschijnsel is te verklaren uit de opbouw van de huidige staffeling van de minimumjeugdlonen. Een 21-jarige verdient tweemaal zoveel als een 16-jarige. In de praktijk blijkt dat werkgevers de duurdere 21-jarige werknemer voor een jongere willen ruilen. Ik heb begrepen dat er voorbeelden van arbeidsbureaus zijn die hiervoor zondermeer een ontslagvergunning afgeven. Op deze wijze leidt de minimumjeugdloonverlaging er alleen toe dat de lasten van de werkloosheid worden verlegd naar de groep jongeren boven de 20 jaar. Aan de bestrijding van de jeugdwerkloosheid wordt op deze manier geen enkele bijdra-

ge geleverd.

Een nieuwe aantasting van de minimum-jeugdlonen dient dan ook zondermeer achterwege te blijven, ook al omdat dit nog verder ten koste zal gaan van de zelfstandigheid en ontplooiingskansen van jongeren.

Enkele mogelijke oplossingen

De bestrijding van de jeugdwerkloosheid staat de laatste tijd uitdrukkelijk in de belangstelling. Eindelijk zijn de beleidmakers ervan overtuigd dat de huidige stand van werkloosheid onder jongeren onaanvaardbare vormen heeft aangenomen. Toch valt het kennelijk niet mee een doelmatig instrumentarium te ontwikkelen waardoor men in staat is in één klap de werkloosheid onder jongeren terug te dringen door een uitbreiding van het aantal beschikbare banen. Tot iets dergelijks zal echter wel gekomen moeten worden omdat het overheidsbeleid ter bestrijding van de jeugdwerkloosheid (scholingsmaatregelen, opvangmogelijkheden, subsidies) niet tegemoet komt aan de fundamentele oorzaak van de jeugdwerkloosheid, namelijk het absoluut tekort aan banen.

Het overheidsbeleid heeft veelal een aanvullend karakter. Echter in haar rol als werkgever beschikt de overheid over de instrumenten om een aanzienlijk aantal jongeren aan het werk te helpen en op het gebied van de arbeidsvoorwaarden voorbeeldfuncties ten gunste van jongeren te vervullen. Het parlement dient naar mijn mening de regering wat dit betreft niet meer te beoordelen op haar mooie woorden, maar haar vast te leggen op kwalitatieve taakstellingen.

Ondanks dat het Centraal Planbureau tot 1988 een jaarlijkse groei van het nationaal inkomen verwacht met $\pm 1-2\%$, zal per saldo de werkloosheid verder toenemen. Dit betekent dat doorgegaan zal moeten worden met het voeren van een sociaal-economisch beleid dat in het te-

ken staat van de bestrijding van de werkloosheid. Dit beleid zal er echter niet toe leiden dat er voor iedereen die wil en kan werken een baan beschikbaar zal zijn. Daarom is een herverdeling van het beschikbare werk nog steeds noodzakelijk. De vorm waarin de herverdeling plaatsvindt dient m.i. aan CAO-partners te worden overgelaten. Wel dienen er beleidskaders aangegeven te worden waarbinnen het proces van herverdeling van werk door middel van arbeidstijdverkorting of arbeidsduurverkorting zich dient af te spelen. Aan de hand van vijf punten zal ik proberen aan te geven hoe daarbinnen Werkende Jongeren-CNV tegenaan wordt gekeken.

1. Herverdeling van werk moet leiden tot werkgelegenheid voor meer mensen. Arbeidstijdverkorting heeft ook zin als blijkt dat hierdoor bestaande arbeidsplaatsen behouden blijven;
2. Herverdeling van werk moet in beginsel voor iedereen gelden en niet alleen voor bepaalde groepen op de arbeidsmarkt, zoals jongeren en vrouwen. Vanwege de enorme omvang van de jeugdwerkloosheid en de noodzaak om hier op korte termijn iets tegen te doen, zullen jongeren een voortrekkersfunctie moeten vervullen bij de herverdeling van werk. Een nadrukkelijke voorwaarde is echter dat jongeren – volgens een planmatige aanpak, bijvoorbeeld groeibanen – toegroeien naar de in de bedrijfstak gebruikelijke arbeidstijd.
3. De herverdeling van het werk moet financieel op te brengen zijn voor de betrokken werknemers en de arbeidsorganisaties. Bekend is dat de arbeidsproductiviteit zich het laatste jaar – in met name exportsectoren – gunstig heeft ontwikkeld. In een groot aantal gevallen heeft dit geleid tot een verbetering van de rendementspositie. Het is zeer gewenst om op decentraal niveau te bezien in hoeverre een deel van de stijging van de

arbeidsproductiviteit kan worden aangewend voor de financiering van de arbeidstijdverkorting.

Van de werknemers mag ook de komende jaren worden verwacht dat zij financieel zullen bijdragen aan de arbeidstijdverkorting. De overheid zou kunnen meewerken door ondernemingen die meewerken aan het proces van arbeidstijdverkorting bepaalde belastingfaciliteiten te verlenen. Aan werknemers die korter gaan werken zou een aanvullende uitkering moeten worden verstrekt. In dit verband is het duo-banenplan van Werkende Jongeren-CNV nog steeds actueel: aan werknemers die een aanzienlijk deel van hun werktijd aan een werkloze collega afstaan, wordt een (tijdelijke) aanvullende uitkering verstrekt.

4. Wil het proces van arbeidstijdverkorting leiden tot werk voor meer mensen, dan dient de gebruikelijke bedrijfstijd te worden gehandhaafd of uitgebreid.

5. Bij de vervulling van arbeidsplaatsen die vrijkomen als gevolg van de herverdeling van werk, moet speciaal aandacht worden besteed aan de positie van zwakke groepen op de arbeidsmarkt.

De betekenis van arbeidstijdverkorting voor de bestrijding van de jeugdwerkloosheid kan groot zijn, indien bij de CAO-onderhandelingen prioriteit aan jongeren wordt toegekend bij de opvulling van vrijgekomen arbeidsplaatsen.

Op 13 juli j.l. werd er in de Stichting van de Arbeid een deelakkoord gesloten over de bestrijding van jeugdwerkloosheid.

De werkgevers- en werknemersorganisaties op centraal niveau bevelen de CAO-partners aan:

- het aantal jongeren in het leerlingwezen te verdubbelen. Handhaving van de koppeling leer-/arbeidsovereenkomst en de hoogte van de beloning die aan de betrokken jongeren wordt verstrekt, is een zaak die door CAO-partners moet worden overeengekomen;

- er komen praktijk-leermogelijkheden in bedrijven;
- jongeren krijgen zogenaamde groeibanen aangeboden, te beginnen met een 16-urige werkweek.

Het is van groot belang dat de Stichting eindelijk een akkoord op het gebied van de jeugdwerkloosheid heeft gesloten.

Het heeft veel te lang geduurd voordat het zover kwam. Wat het akkoord daadwerkelijk voor de bestrijding van de jeugdwerkloosheid betekent moet nog worden afgewacht. Dit hangt af van de vraag of de CAO-partners de wil hebben om deze intenties in concrete activiteiten om te zetten. Het vervelende van het overleg in de Stichting van de Arbeid is dat er over herverdeling van werk op 13 juli j.l. niets concreets is afgesproken. In kringen van werkgevers wordt nu zelfs gesproken over de noodzaak om het proces van arbeidstijdverkorting enige tijd te bevriezen. Als dit gebeurt dan vrees ik dat dit voor het beleid ter bestrijding van de jeugdwerkloosheid desastreuze gevolgen heeft, omdat daarmee het belangrijkste instrument om meer mensen aan het werk te helpen wordt uitgeschakeld. Om deze reden zal de politiek alles in het werk moeten stellen om het proces van arbeidstijdverkorting in gang te houden. Arbeidstijdverkorting alleen is echter niet voldoende. De politiek zal zich veel actiever moeten opstellen dan thans het geval is. Wat is er bijvoorbeeld terecht gekomen van het CDA-plan ter bestrijding van de jeugdwerkloosheid? Dit plan met de welluidende titel 'Recht op een zinnvolle toekomst' is kennelijk geheel in de vergetelheid geraakt. Het wordt tijd dat het CDA weer eens van zich laat horen als het over de bestrijding van jeugdwerkloosheid gaat.

Ter afsluiting van dit artikel nog enkele opmerkingen over het recente plan van het kabinet-Lubbers om de langdurige werkloosheid onder jongeren te bestrij-

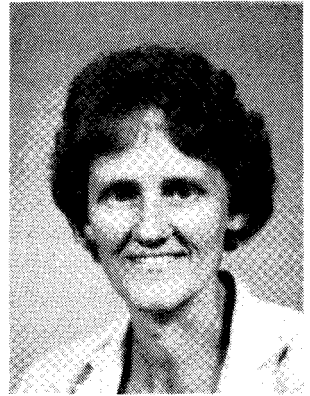
den. Zoals eerder opgemerkt vormt deze langdurige werkloosheid een steeds groter probleem. Daarom zijn afzonderlijke maatregelen voor deze groep nodig. Het kabinet wil 16.000 jongeren plaatsen bij bedrijven via START, het niet commerciële uitzendbureau dat zich richt op kansarme groepen. Dit uitzendbureau met een tripartite samengesteld bestuur neemt de jongeren in dienst en plaatst hen bij bedrijven. De werkgevers ontvangen een subsidie in de loonkosten; de jongeren ontvangen tenminste het minimum jeugdloon. Het gaat hier om een maatregel die naar aard en inhoud afwijkt van het tot nu toe gevoerde beleid. Op zich geen slechte zaak, maar men zal wel de vinger aan de pols moeten houden, omdat het gevaar aanwezig is dat bestaande arbeidskrachten worden ver-

drongen door de START-uitzendkrachten. De ondernemingsraad heeft hierin mijns inziens een controlerende taak. Ik vind dat voorkomen moet worden dat commerciële uitzendbureaus bij dit initiatief worden betrokken. Deze zullen ongetwijfeld bereid zijn de uitvoering voor hun rekening te nemen. Ik acht het principieel onjuist dat op de bemiddeling van (langdurig werkloze) arbeidskrachten wordt verdiend. Voor degenen die hier principieel minder moeite mee hebben, geldt wellicht het argument dat door inschakeling van commerciële uitzendbureaus de kans op wildgroei erg groot is. En dat kan toch niet de bedoeling zijn.

door L.G. Winsemius-Korfker

Mevrouw L.G. Winsemius-Korfker (1942) is sinds jaren actief in allerlei soorten vrijwilligerswerk, waaronder algemeen vrouwenwerk binnen de Vrouwenraad en politiek vrouwenwerk binnen het CDA-Vrouwenberaad.

Reactie op 'de omgekeerde wereld op zijn kop'

De column onder bovengenoemde titel in Christen Democratische Verkenningen van mei 1984 beschrijft het streven naar financiële onafhankelijkheid van vrouwen als niet passend in het christen-democratisch denken.

Onderstaand wil ik proberen duidelijk te maken op welke wijze dit streven wél past in het christen-democratisch denken en waar de denkwijze in de column mijns inziens onzuiver en daardoor tendentius is.

Centraal in het betoog staat de arbeidsplicht, die het gevolg zou zijn van het streven naar financiële onafhankelijkheid.

Artikel 52 van het Program van Uitgangspunten van het CDA stelt dat mannen en vrouwen gelijke rechten hebben op betaalde en onbetaalde arbeid en dat de overheid een herverdeling van arbeid bevordert, waarbij man en vrouw onderling kunnen kiezen om aan het arbeidsproces deel te nemen en in welke mate. Bovengenoemd artikel onderschrijf ik, al heb ik het gevoel dat in de huidige situatie vele alleenstaanden zich bij het lezen van zo'n artikel voelen weggezet, aangezien de keuzemogelijkheid voor hen niet bestaat. Vandaar dat mij altijd weer de opwinding verbaast die ontstaat wanneer het over arbeidsplicht voor vrouwen in het algemeen gaat, terwijl de alleenstaan-

de medemens geen enkele keuze heeft. Ons verkiezingsprogram compenseert dit enigszins door in artikel 2.33 te stellen dat ieder die daartoe in staat is in beginsel in eigen levensonderhoud moet voorzien.

Voorstanders van economische onafhankelijkheid binnen het CDA redeneren iets genuanceerder dan in de column omschreven. Zij zien niet alleen het belang van de ontplooiing van vrouwen in betaald werk buitenshuis, maar ook van de ontplooiing van mannen binnenshuis. Door een betere verdeling van betaald en onbetaald werk over mannen en vrouwen zien zij de maatschappelijke waardering van onbetaald werk toenemen. De stress, die veelal het gevolg is van een onbevredigende arbeidssituatie, kan afnemen, terwijl het veel voorkomende huisvrouwensyndroom – psychosomatische klach-

ten, die in vele gevallen worden 'weggeslikt' – tot het verleden kan gaan behoren. Een 25-urige werkweek zou dit ook voor alleenstaanden kunnen bewerkstelligen, mits het inkomen dan nog toereikend is. De geschiedenis van de arbeidstijdverkorting leert ons dat dit, zij het op lange termijn, niet uitgesloten moet worden geacht.

In de column wordt gesteld dat voorstanders van economische onafhankelijkheid vinden dat de overheid die moet garanderen. Het waarom en in welke gevallen komt hier mijns inziens te weinig uit de verf. De belangrijkste redenen zijn de achterstandspositie van vrouwen in het algemeen en de daardoor uiterst kwetsbare financiële positie van vrouwen die ten gevolge van echtscheiding alleen komen te staan in het bijzonder. Deze laatste zijn veelal aangewezen op de bijstand. Het verrichten van betaalde arbeid kan aan deze situatie een einde maken. Tevens kan het verrichten van betaalde arbeid een zelfstandig uitkeringsrecht verschaffen. Tegenover dit uitkeringsrecht wordt de arbeidsplicht in de mond genomen. Zo redenerend jaagt men geen vrouwen de arbeidsmarkt op, maar benadrukt men dat *de keuze voor onbetaald werken geen uitkeringsrecht oplevert* en dat de partner die voor uitsluitend onbetaald werk kiest zichzelf in een achterstandspositie plaatst ten opzichte van de partner die betaald werk verricht met alle gevolgen van dien wanneer de relatie onverhoopt stuk loopt.

Indien een grotere deelname van vrouwen aan betaald werk wordt bereikt door herverdeling van betaald en onbetaald werk, valt het in de column genoemde argument dat er onvoldoende betaald werk is, weg. Dit argument mag mijns inziens ook nooit gebruikt worden om vrouwen van het verrichten van betaald werk af te houden (zie art. 53 PvU).

Het gaat dus niet om een onderwaardering van huishoudelijke en verzorgende

taken en vrijwilligerswerk bij voorstanders van financiële onafhankelijkheid, maar om het voorkomen van de negatieve gevolgen die de huidige arbeidsverdeling vooral voor vrouwen heeft. Het is zeker niet de bedoeling een generatie vrouwen die niet met het idee is groot gebracht dat het vanzelfsprekend is in eigen levensonderhoud te voorzien, het etiket 'werkloos' op te plakken. Gezien het bovenstaande heeft het geen enkele zin een vraagteken te plaatsen – zoals in de column gebeurt – bij het feit of een eigen inkomen de financiële onafhankelijkheid van de partner bewerkstelligt. Het gaat immers om de rechten die buitenshuis aan dat eigen inkomen zijn gekoppeld en de ervaring die men in de arbeidssituatie opdoet, waardoor men als men er onverhoopt alleen voor zou komen te staan betere kansen op een zelfstandig bestaan heeft, dan in de volledig afhankelijke situatie.

Nogmaals terugkomend op de situatie van alleenstaanden en de keuzemogelijkheid die hun ontbreekt, lijkt mij het voortdurend in verband brengen van de keuzevrijheid met gehuwde vrouwen een eenzijdig omgaan met ons verantwoordelijkheidsbegrip. Een basisinkomen of een drastische verkorting van de arbeidstijd zou voor *iedereen* een grotere keuzevrijheid betekenen. Ik deel de gedachte niet dat een basisinkomen een voorkeur impliceert voor afhankelijkheid van de overheid boven die van de medemens, omdat in dat geval de overheid gestalte geeft aan de collectieve verantwoordelijkheid van de burgers die niet afhankelijk is van willekeur, zoals dit vaak wel het geval is als het om persoonlijke verantwoordelijkheidsbeleving gaat.

Door een vertekende analyse van de situatie versterkt het geschrevene de emotionele belemmeringen, die velen, zowel mannen als vrouwen, tegen emancipatiestreven hebben. Dit is des te gevaarlijker wanneer een vrouw zo'n analyse

geeft, omdat het de eigen groep verdeelt en dus verzwakt. Willen wij ernst maken met artikel 52 van ons Program van Uitgangspunten, dat overigens geplaatst is in het hoofdstuk over rentmeesterschap, dan zullen mannen en vrouwen binnen het CDA samen moeten zoeken waar belemmeringen moeten/kunnen worden weggenomen. De overheid heeft hier een voorwaardenscheppende taak. Gezien de inhoud van de column en gezien mijn ervaringen met emancipatieactiviteiten blijken echter de grootste belemmeringen bij de mensen zelf te liggen. Wij zijn immers veelal geneigd aan het oude te hechten zonder ons bewust te zijn hoe wij

daarmee anderen en onszelf belemmeren in een optimale ontplooiing.

Ik hoop voldoende te hebben aange-toond dat streven naar financiële onafhankelijkheid niet in strijd is met christen-democratische beginselen, maar gerechtigheid kan bewerkstelligen, verantwoordelijkheid spreidt, solidariteit kan bevorderen en bijdraagt aan een door mannen en vrouwen gedeeld rentmeesterschap.

door drs. Alice Bakker-Osinga

Mevrouw drs. A. Bakker-Osinga is o.a. hoofdbestuurslid van de Ned. Vereniging voor Vrouwenbelangen, Vrouwenarbeid en Gelijk Staatsburgerschap en bestuurslid van het CDA-Vrouwenberaad Zuid-Holland. Zij reageert op de column van mr. Y.E.M.A. Timmerman-Buck 'De omgekeerde wereld op zijn kop' in Christen Democratische Verkenningen nr. 5/84.

Emancipatie, kwestie van geld, macht en gelijkmaking?

Met instemming heb ik de column van mr. Y. Timmerman-Buck gelezen (Christen Democratische Verkenningen 5/84). Ik vind het evenzo onbegrijpelijk dat voor emancipatie van de vrouw financiële onafhankelijkheid een voorwaarde wordt. De vraag is echter of het CDA nog gelegenheid krijgt aan een zinvol emancipatiebeleid gestalte te geven.

Onze CDA-ministers hebben immers al hun goedkeuring moeten geven aan het concept-beleidsplan Emancipatie van de regering. (Zo segmentarisch is de politiek nu eenmaal ingericht.) Hierin wordt gesteld dat het realiseren van economische zelfstandigheid een noodzakelijke (zij het geen voldoende) voorwaarde voor hun emancipatie is.

Structurele veranderingen worden beoogd om het sekse-verschil tussen man en vrouw op te heffen, zodat de afhankelijke positie van vrouwen in de maatschappij en in de persoonlijke levenssfeer wordt opgeheven.

Dit betekent dat de overheid een arbeidsplicht voor ieder volwassen individu wil invoeren, dus ook voor de gehuwde vrouw. Hiermee wordt de traditionele taakverdeling van man en vrouw in gezin en samenleving wel op revolutionaire wijze doorbroken. Het maakbaarheids-

en planningsdenken van de samenleving zal zo vervolmaakt worden. De als ongelijk beschouwde machtsverhoudingen in arbeidsdeling en de organisatie van de sexualiteit (huwelijk, gezin en heterofilie als norm) worden opgeheven door een op het individu gericht beleid. In zo'n kunstmatig afgedwongen nieuwe samenleving zouden vrouwen eindelijk hun talenten kunnen ontplooien en hun gevoel van eigenwaarde heroveren vanwege een in geld uitgedrukte maatschappelijke waarde.

Mevrouw Timmerman stelt terecht dat de persoonlijke verantwoordelijkheid van mensen voor elkaar en de samenleving overgenomen zal worden door de overheid. Zij releveert echter niet de dieper liggende oorzaken voor deze individualisering; het feit dat vanuit sociologie, psychologie enz. de beschermende, ondersteunende en sturende functies van

de door het CDA belangrijk geachte sociale instituties zoals huwelijk, gezin en moederschap nog slechts als gedragsbepalend voor individuen worden gezien. Transcendente normen en waarden zijn vervangen door zg. autonome keuzen. Een humanistische en neo-marxistische ideologie heeft het christen-democratische denken over emancipatie al lang vervangen in kringen van wetenschappers en ambtenaren die het emancipatiebeleid 'hapklaar' maken voor de politiek. Deze nieuwe emancipatie-ideologie van absolute gelijkmaking tussen mannen en vrouwen, is een ook via de media wijd verspreide sociaal-culturele beweging geworden. Stereotiep mannelijk en vrouwelijk gedrag zullen via nieuwe socialisatie-processen opgeheven worden en internalisering van geslachtsidentiteit zal niet meer geschieden. Het is inderdaad een kwestie van leven of dood voor het CDA om zich te keren tegen deze vermeende nieuwe totalitair vrije en pluriforme samenleving. Daarbij zal instemming met een bedachtzame herverdeling van arbeid echter niet als on-christen-democratisch bestempeld mogen worden. Een betere verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid over ac-

tieven en niet-actieven en over mannen en vrouwen is een rechtvaardig streven. Maar dan niet zo rigoureuus als het concept-beleidsplan Emancipatie voorstaat. Het CDA zal tegen moeten gaan dat een meerderheid van liberalen en socialisten de overheid gelegenheid geeft totalitair op te treden. Een echt pluriform emancipatiebeleid is een beleid waarbij (gehuwde) vrouwen zullen mogen blijven kiezen voor vrijwilligerswerk en gezinstaken. Dat heeft met het modewoord 'discriminatie' niets te maken. De kostwinner hoeft niet de deur uit, maar wel zullen betere mogelijkheden en faciliteiten getroffen dienen te worden voor part-time werk voor een ieder (zoals één van de komende EG-richtlijnen beoogt). Traditie en vernieuwing zullen evenwichtig gehanteerd dienen te worden. Dit vereist kennis en inzicht in de heersende ideologieën en creativiteit een eigen christen-democratische koers te varen. Aan de slag!

Mr. Y.E.M.A. Timmerman-Buck

'Dit is des te gevaarlijker, wanneer een vrouw zo'n analyse geeft, omdat het de eigen groep verdeelt en dus verzwakt'.

Diegenen die met name de reactie van mevrouw Winsemius hebben gelezen zullen al snel tot de conclusie komen, dat wij het op alle punten volstrekt met elkaar oneens zijn. Deze conclusie is onjuist.

Bij een nauwkeurige lezing van mijn column zou de lengte van haar kritiek waar het de economische onafhankelijkheid van de vrouw betreft aanzienlijk zijn ingekort. Juist omdat dit een onderwerp is waarover maar al te gemakkelijk misverstanden bestaan, moesten zeer zorgvuldige formuleringen worden gekozen. Reeds in het begin van mijn column spreek ik over 'een pleidooi voor een door de overheid *gewaarborgde* financiële zelfstandigheid' die in relatie wordt gebracht met de emancipatie van de vrouw. Zoals mevrouw Bakker terecht aanduidt, doel ik dus niet op 'het streven naar financiële onafhankelijkheid van

vrouwen als niet passend in het christen-democratisch denken', maar wél op overheidsactiviteiten die inherent zijn aan een filosofie waarin economische zelfstandigheid als een voorwaarde wordt beschouwd voor emancipatie¹). Om die reden, en dat moge uit de volledige tekst van mijn column blijken, lever ik tegenweer tegen een overheid die mensen wil vrijwaren van financiële afhankelijkheid van hun partner omdat die afhankelijkheid, ongeacht wat de betrokkenen er zelf van vinden, anti-emancipatoir zou zijn. Wat dit betreft ben ik het met mevrouw Winsemius eens: de overheid dient voorwaarden te scheppen voor

1) Een redenering die we terugvinden in het concept-beleidsplan emancipatie, dat onder de eerste verantwoordelijkheid van VVD-staatssecretaris Kappeljine van de Coppello is opgesteld.

diegene (man en vrouw) die zich in betaalde arbeid wil ontplooiën, en tevens voor diegene die meent zijn/haar talenten het best te kunnen: aanwenden in met name de huishouding en de verzorging en opvoeding van kinderen. Het is in ieder geval een keuze die de betrokkenen zélf moeten maken, omdat dat tot hún verantwoordelijkheid behoort. Artikel 52 van ons Program van Uitgangspunten onderschrijf ik dan ook volledig.

Dit artikel 52 is ook een duidelijke richtingaanwijzer wanneer we spreken over een 'thans in te voeren 25-urige werkweek'. Mevrouw Winsemius stelt terecht, dat in dat geval onder meer het inkomen voor alleenstaanden toereikend moet zijn. Helaas gaat zij niet in op de door mij aangeduide positie van de *alleenverdiener*, die de financiële zorg voor zijn/haar partner en eventuele kinderen heeft. Voor deze mensen zou het inkomen immers ook toereikend moeten zijn (wil de niet verdienende partner – meestal de vrouw – niet de arbeidsmarkt worden opgejaagd). Als mevrouw Winsemius rept over een voorwaardenscheppende overheid en artikel 52 van ons Program van Uitgangspunten onderschrijft, dan móet zij het wel met mij eens zijn dat – zelfs al zou iedere vrouw in ons land de mogelijkheid hebben betaalde arbeid te verrichten – zij daartoe van overheidswege niet gedwongen moet worden door de noodzaak het inkomen van haar levensgezel tot het sociale minimum aan te vullen.

Mijn opvatting dat een basisinkomen, dat aan iedereen zou moeten toekomen, een voorkeur impliceert voor afhankelijkheid van de overheid boven de primaire verantwoordelijkheid van burgers zelf om elkaar en zichzelf financieel te onderhouden, wordt door mevrouw Bakker wél maar door mevrouw Winsemius niet ge-

deeld. Afgezien van de financieringsproblematiek 'ontkracht een basisinkomen het waardevolle uitgangspunt dat in beginsel mensen zelf voorzien in hun onderhoud en dat van diegenen die daarop zijn aangewezen²⁾. Mevrouw Winsemius wijst zelf op artikel 2.33 van ons verkiezingsprogram (dat overigens bij het hoofdstuk sociale zekerheid is ingedeeld), dat stelt dat ieder die daartoe in staat is in beginsel in eigen levensonderhoud moet voorzien. In noodgevallen springt de overheid middels de Bijstandswet bij, vanuit solidariteit met diegenen die geen inkomsten (meer) hebben uit arbeid of uit sociale uitkeringen. Déze taak van de overheid, dat behoeft hopelijk geen betoef, heeft natuurlijk een volstrekt ander karakter dan die, waarbij mensen ongeacht hun leefsituatie (alleenstaand, alleenverdiener, tweeverdiener), ongeacht de vraag of zij reeds een inkomen genieten en ongeacht de hoogte daarvan een basisinkomen krijgen. Wie kan daarbij nog spreken van persoonlijke verantwoordelijkheid van burgers voor elkaar, die in eerste instantie door henzelf moet worden gedragen? Wie kan dan nog spreken van solidariteit met minder draagkrachtigen, wanneer wij allen als belastingbetalers de twee basisinkomens van het artsenechtpaar meefinancieren?

Het argument dat willekeur troef kan zijn als het gaat om persoonlijke verantwoordelijkheidsbeleving verbaast mij; het getuigt van een diep geworteld wantrouwen in verantwoordelijkheidsbeleving van mensen buiten politieke sferen. Dit wantrouwen is kennelijk zo diep dat, in plaats van te zoeken naar wegen om mensen te confronteren met hun eigen verantwoordelijkheid, direct een beroep op de overheid wordt gedaan, die als een *deus ex machina* een bemiddelende rol moet vervullen. Dit soort redeneringen passen uit-

²⁾ Zie pag. 54/55 van het WI-rapport 'Werkloosheid en de crisis in onze samenleving' (januari 1984), dat de heilloze weg via het basisinkomen vanuit een christen-democratische optiek helder schetst.

stekend bij een socialistische overheidsvisie, die vanuit een goedbedoelde maar uiteindelijk tot mislukken gedoemde filosofie nauwelijks ruimte laat voor het maken van zinvolle keuzen door burgers zelf³).

Concluderend: de overheid dient recht te doen aan de mens als verantwoordelijk persoon. Het daarvoor voorwaarscheppen is uitgangspunt van ons denken en doelstelling van ons handelen. Willen vrouwen betaalde arbeid verrichten? Prima! We zullen ons nog meer dan tot nu toe daarvoor moeten inzetten. Willen vrouwen hun ontplooiing (blijven) zoeken in onbetaald werk? Prima! Het is onze taak hen deze ruimte te laten. De overheid dient echter niet de ene doelstelling ten koste van de andere te realiseren. Wanneer men meent dat de overheid dit wél zou moeten doen, waardoor zij slechts oog heeft voor het belang van

een bepaalde groep vrouwen, dan kan men terecht stellen ten aanzien van mijn betoog: 'Dit is des te gevaarlijker, wanneer een vrouw zo'n analyse geeft, omdat het de eigen groep verdeelt en dus verzwakt'. 'Mijn' groep bestaat niet uit vrouwen, noch uit mannen; 'mijn' groep bestaat niet uit diegenen die wel, of diegenen die geen betaalde arbeid willen verrichten. 'Mijn' groep bestaat uit christendemocraten die geen sexegebonden onderscheid willen maken en tevens recht willen doen aan de verschillende keuzen die ook vrouwen in verantwoordelijkheid maken.

3) Het is een teken aan de wand, dat een aantal vrouwen in PvdA-kringen thans overtuigd raakt van het feit dat hun politieke visie t.a.v. emancipatie volstrekt verouderd en achterhaald is. Zie b.v. een artikel van Johanna Fortuin in het zomernummer van 'Socialisme en Democratie' waarvan zij redactielid is. en Anja Meulenbelt in het maandblad 'Mensen'.

'Zijn we moe gestreden?'

Met deze vraag begint een recente publikatie van het IKV.¹⁾ Het is een uitspraak die niet op zichzelf staat. Het Dagblad Trouw²⁾ beschrijft het klimaat in de vredesbeweging onder de koppen 'Kerken en IKV zijn verlegen met problemen', en 'IKV bang dat we bezig zijn in moeras te verdrinken'. Er waren zeven vette jaren, maar wat daarna?

Wie zou een jaar geleden hebben kunnen bevroeden dat dit de stemming zou zijn waarin de Vredesweek 1984 gevierd zou worden. Oktober 1983; alle reden voor triomfalisme, zelfvertrouwen bij de demonstranten tegen het NAVO-dubbelbesluit: 'we zullen ze wel krijgen'. De houdbaarheid van de slogan 'De kernwapens de wereld uit, *om te beginnen uit Nederland*, werd in kringen van de anti-kernbepapening niet, althans niet publiekelijk, betwijfeld. Toch waren er vanaf begin 1983 al welsprekende signalen dat er in de vredesbewegingen die deze slogan voerden twijfels rezen over de ingeslagen koers. In het Overlegorgaan tegen de kernbepapening bestond bij velen een grote mate van begrip voor de CDA-stelling dat anti-kernwapenleuzen een wereldwijde strekking moesten hebben en niet hoofdzakelijk tegen de westelijke bepapening gericht konden zijn. Ook het pleidooi voor de Nederlandse Alleingang zoals in de slogan is vervat, mocht wat hen betreft vervallen. Andere, tweezijdige, leuzen werden naar voren geschoven. Een volmondig tegemoetkomen aan het CDA, dat zich zijn internationale verantwoordelijkheid terecht zeer bewust was, bleek echter nog niet mogelijk. Voor diverse radicale groepen ging deze ontwikkeling trouwens

al veel te ver. De scheuren in de beweging kwamen daarbij verrassend duidelijk aan het licht. De kloof tussen de politiek-ervaren actieleiding en de radicalere, gevoelsmatig reagerende achterban, bleek ook binnen de grotere vredesgroepen te bestaan.

Men herinnere zich de afwijzende reactie op de poging om de oproep van de Freeze-beweging als nieuwe dominante slogan over te nemen. De leiders die dat hadden voorgesteld moesten zich in allerlei bochten wringen om te bewijzen dat zij niet van hun oorspronkelijke geloof waren afgefallen³⁾ Toen al, en zeker nu, werd en wordt heftig gestreden tussen rekkelijken en preciezen, de voorstanders van een op politieke resultaten gerichte strategie en de aanhangers van het zuivere getuigenis. De preciezen hebben het gevoel verraden te worden. Hebben ze gelijk? Vanwaar de malaise in de vredesbeweging?

Oer-Nederlands

Enkele jaren geleden werd een onsmakelijke discussie gevoerd over de vraag of de toenmalige vredesbeweging vanuit de Sovjet-Unie werd gefinancierd of niet. De 'geheime documenten' waarin de bewijzen voor zo'n financiering te vinden zouden zijn, kwamen nooit boven water,

1) *IKV Brieven en berichten*, augustus 1984.

2) *Trouw*, 27-8-'84.

3) M.J. Faber in *Hervormd Nederland*, 24 september 1983.

anders dan in Denemarken waar die financiële betrokkenheid wel werd aange-toond. Toch bleef in Amerikaanse en in Nederlandse kringen de verdenking bestaan. Deze werd nog versterkt door de uitreiking van de Lenin-orde aan een voormalige Russische ambassadeur in Nederland, vanwege zijn veronderstelde 'goede werk' bij de beïnvloeding van de publieke opinie contra de neutronen-bom. De bloei van de Nederlandse vredesbeweging is echter geenszins aan buitenlandse invloeden toe te schrijven. Het is een oer-Nederlands verschijnsel met diepe wortels in onze geschiedenis. Om die reden moet men dan ook niet verwachten dat de thema's van de vredesbeweging ooit geheel zullen verdwijnen. Wat in onze tijd wel voor een hoogst moderne stroming wordt aangezien, moet overwegend als een herleving van oude denkmodellen worden bestempeld. De emotionaliteit die het spreken over de Vredesbeweging beheerst, zou door een analyse van haar denkmethoden tot redelijke proporties kunnen worden teruggebracht. Hoe komt het dat mensen denken zoals ze denken? En hoe komt het dat bepaalde wegen slechts op teleurstellingen uitlopen?

De christen en de machten

Hoewel de verscheidenheid tussen aanhangers van vredesbewegingen zeer groot is kunnen enkele gemeenschappelijke thema's worden gesignaleerd, die in hoge mate representatief zijn voor hun manier van denken en handelen. Het gaat daarbij met name over de verhouding tussen de christen en de machten en over de daarmee samenhangende klassieke vraag: 'wat doet een christen eigenlijk in de politiek?'

In de hoofdstroom van katholicisme en protestantisme wordt politieke inzet

evenzeer als dienst aan God gezien als de kerkelijke inzet. De verhouding tussen beide wordt uitgebeeld als die tussen twee rijken, twee zwaarden, twee soorten van regering, waardoor God de wereld bestuurt. Elk van die rijken, zwaarden, regeringswijzen heeft zijn eigen kenmerken, maar de oorsprong en de normering van beide is uiteindelijk dezelfde. Anderen vergelijken de politieke en de kerkelijke inzet als zusters van hetzelfde huis, zij het dat de ene – Maria, de luisterende – een beter deel gekozen heeft dan de andere – Martha, de bedienende – (het beeld is van Erasmus en als beeld waarschijnlijk geslaagder dan als bijbeluitleg). Nevenstromen in het protestantisme (maar er zijn ook parallellen in katholieke kring, met name in uitlopers van Franciscaanse orden) verzetten zich scherp tegen deze opvatting. Voor hen gaat het christen-zijn geheel op in het gemeentelid/kerklid-zijn. Daardoor staan de gemeente van christenen en de wereld met zijn machten, als volstrekt te scheiden werelden tegenover elkaar. De doperse groepen in de 16e eeuw hanteerden dit model.⁴⁾ Het schijnt nu weer zeer actueel te zijn, met name in de radicalere vleugels van de Vredesbeweging, waar het in vaak sterk geseclariseerde vorm opduikt. Voor pacifistische bewegingen heeft macht als zodanig een negatieve betekenis. 'Politici staan allemaal aan de verkeerde kant', constateerde een leider van de Amerikaanse Vredesbeweging (Jim Wallis). De Amerikaanse mennoniet Yoder⁵⁾ beschrijft de uit het model voortvloeiende houding ten opzichte van de politiek als volgt:

1. wie Christus na wil volgen kan zijn medemens niet meer dreigen met vrijheidsbeperking of met de dood;
2. we kunnen niet verwachten dat onze sociale orde zonder gebruik van macht kan functioneren;

4) James M. Stayer: *Anabaptists and the Sword*, Coronado Press, Lawrence, Kansas 1979.

5) John H. Yoder. *The christian witness to the state*, Faith and Life Press, 1977.

3. dus kan een christen geen bijdrage leveren tot politiek beleid;
4. de christen is wel verplicht om op relevante wijze tegen de sociale orde te getuigen.

Door deze houding, aldus Yoder, speelt de christen geen politieke rol meer, maar toch is deze symbolische 'profetische' irrelevantie, deze compromisloze poging tot morele zuiverheid gerechtvaardigd en zinvol, juist in zoverre zij niet pretendeert om oplossingen of politiek toepasbare plannen te kunnen aanreiken. De kritiek van de geradicaliseerde achterban op de politiek bewustere actieleiding, zoals deze recentelijk door de protestantse Bas de Gaay Fortman en de katholieke Theo van Velthoven⁶⁾ is verwoord, loopt duidelijk parallel met bovenstaande argumentatie. Volgens dit model mag een christen dus niet in de politiek meespreken, maar moet hij slechts de politiek toespreken. Profetisch getuigen zonder verdere verantwoordelijkheid te aanvaarden. Theologisch bouwt de redenering op de stelling dat Christus in de eerste plaats voorbeeld voor gedrag is en niet in de eerste plaats Verlosser en Verzoener van zonden.

Profetisch spreken

Door de politiek slechts toe te spreken ontkomt men aan de verleiding om zelf deel te gaan uitmaken van het politieke gebeuren, hetgeen natuurlijk op grond van het denken in twee te scheiden werelden verwerpelijk zou zijn. Vanuit deze houding ligt het ook niet voor de hand om tot een echte dialoog te komen. Polarisation past hier beter. Dit toespreken vindt dus niet plaats op grond van een politieke visie of conceptie. Binnen dit a-politieke denken is men ervan overtuigd dat mensen eenvoudig

niet genoeg geïnformeerd kunnen zijn over de weg die van startpunt naar doel gaat. De verbanden van oorzaak en gevolg tussen historische gebeurtenissen zijn niet voorspelbaar en daarom kan er ook geen beleid op worden afgestemd. Christenen, zo zegt men, hebben trouwens niet tot taak om Gods wereld voor hem te runnen. Ook daarom staat doel- of verantwoordelijkheidsethiek bij hen in een kwade geur. De keuze tussen mogelijke daden moet slechts worden gedaan op grond van de kwaliteit van die daden zelf – te beoordelen volgens de als geheel navolgbare wet opgevatte Bergrede – daarbij afziende van hun, immers niet voorspelbare, gevolgen.

De profetische kritiek moet zich derhalve steeds op één bepaalde misstand richten. Wordt aan kritiek gehoor gegeven, dan moeten steeds verdergaande eisen op volgende punten worden gesteld. De motor achter deze profetische kritiek is een geestelijke elite, noodzakelijkerwijs een (zuivere) kleine minderheid.

Constantinisme

De enige juiste weg voor de christen is derhalve het reageren als minderheid. Op grond daarvan is moeilijk te aanvaarden dat christenen door positie en getal eens, in de dagen van de Romeinse keizer Constantijn, politieke macht en verantwoordelijkheid gingen dragen. Reeds in de 16e eeuw werd dat als 'zondeval van het christendom' gezien (James M. Stayer)⁴⁾. De christenen hadden beter een voorbeeld kunnen nemen aan Jezus, die blijkens zijn weerstand tegen Satans derde verzoeking in de woestijn (Lucas 4 vers 5-8) weigerde om 'calvinist' te worden (aldus Yoder, geciteerd door R.J. Mouw).⁷⁾ In het vooroorlogse en onlangs heruitgegeven werk van prof. Heering⁸⁾ treft men de echo daarvan aan. Constan-

6) Trouw, 3 sept. 1984

7) Richard J. Mouw: *Politics and the biblical drama*, Eerdmans, Grand Rapids, 1976.

8) Dr. G.J. Heering: *De zondeval van het christendom*, 5e druk, Bijleveld, Utrecht 1984.

tinisme is een populair scheldwoord in de mond van hen die met de politieke verantwoordelijkheid van de christen-als-zo-danig geen raad weten. CDA'ers worden vaak met het verwijt van constantinisme geconfronteerd. Tegenover die politieke verantwoordelijkheid stelt dit klassieke model de verwachting van het martelaarschap. Navolging betekent vooral lijden. Het evangelie en zijn aanhangers behoren niet door het zwaard (de politieke macht) te worden beschermd; aldus zij die vanuit dit schema spreken (daarbij zien zij over het hoofd dat godsdienstvrijheid en mensenrechten voor *iedere* burger beschermd moeten worden). Bij conflicten met de overheid past dan ook niet de weg van de weloverwogen politieke actie, gericht op verandering van de overheid. Veeleer zal het protest de vorm kunnen aannemen van 'revolutionaire onderwerping' (Yoder)⁹⁾, een houding die de onbelangrijkheid van de overheid onderstreept, gewelddoos is, al of niet tot wetsovertreding voert en de eventueel gerechtelijke gevolgen daarvan gelaten ondergaat. Burgerlijke ongehoorzaamheid is zo gezien een oud thema. In de 16e eeuw leidde het bij doperse groepen tot dienstweigering, weigering om mee te werken aan de fabricage van wapens en belastingweigering. De Turken en de stad Wenen van die tijd fungeerden als de Russen en Berlijn vandaag.

Autonomie van de basisgroepen

De diepe afkeer van macht en dwang leidt ook tot problemen met andere dan politieke vormen van institutionalisering. Heersen over anderen is op zichzelf een bedenkelijke zaak. De doperse en aanverwante stromingen zijn daardoor altijd een wijd uitwaaiierend, moeilijk te typeren verschijnsel geweest. Dit weer spiegelt zich in de losse, zeer weinig geïnstitutionaliseerde structuur, die men met

name in de radicalere flanken van de Vredesbeweging aantreft. Een basisbeweging (natuurlijk niet basisorganisatie!) zoals Vrouwen voor Vrede, bestaat uit autonome groepen, waarin formeel niemand voor de hele beweging kan spreken, aangezien er een vrijwel absolute autonomie van de afzonderlijke groepen bestaat. Men kan derhalve niet op elkaars woorden en daden worden aangesproken. De samenhang ontbreekt in hoge mate en daardoor wellicht ook de continuïteit. Het gaat om spontaniteit zonder reglementen. In de huidige twisten tussen aanhangers enerzijds en leiders van de Vredesbeweging anderzijds is de betiteling 'directeur van de Vredesbeweging' (begrijpelijkerwijs) zeer kwetsend.

De instructie van de kerk

Idealiter zou de kerk ook zo'n spontane basisbeweging moeten zgjn. Zij heeft een zeer centrale positie. Ethisch handelen is gehoor geven aan de instructie van de christelijke gemeente⁵⁾ en wel van de gemeente, opgevat in kerkelijke zin. Uiteraard valt niets te verwachten van in de politiek meedoende christenen die vanuit hun werk en geïnspireerd door de Heilige Schrift tot politiek-ethische opvattingen komen. Dat kan nooit zuiver zijn. Alleen door het spreken der kerk kan er iets christelijks over de politiek worden gezegd. Zulk spreken was bij de doperse groepen biblicistisch van aard. Uitlopers van deze opvatting treffen we momenteel aan in de sterke neiging tot het 'manen' van politici door vertegenwoordigers van de kerken, alsmede in biblicistische kortsluitingen. Het gemak waarmee een rechtstreeks verband wordt gelegd tussen de tactiek van de eenzijdige ontwapeningsstappen en 'het eenzijdig initiatief dat de Vader nam door ons zijn Zoon te zenden.....'¹⁰⁾ is

9) Joh. H. Yoder: *The politics of Jesus*, Grand Rapids 1972.

10) Pax Christi: *R.K. Kerk, kernwapens & ontwapening*, Den Haag, 1981.

daarvan één van de welsprekendste voorbeelden. Een uit politieke activiteit oprijzende ethiek kan slechts een verantwoordelijkheidsethiek zijn, waarin het *effect* van daden en maatregelen mede maatstaf is voor morele kwaliteit.

Verschillen in moreel gehalte

Effect of succes mogen en kunnen echter geen enkele ethische rol spelen. De effecten van verschillende bestuursvormen (zoals hedentendage die tussen totalitaire en democratische regeringen) zijn ethisch dan ook weinig interessant. Mede hierdoor en door de grote afstand die tussen de christen en de wereld wordt verondersteld, worden de morele verschillen binnen die afgewezen wereld van geringe betekenis geacht. Het maakt niet zoveel uit hoe er geregeerd wordt. Zowel West- als Oost-Europa zijn 'bezet gebied', de bevolking in Oost-Europa is alleen maar onwilliger dan die in het Westen¹¹⁾. In West- en Oost-Europa is er respectievelijk sprake van al of niet tolerante repressiviteit¹²⁾. Talrijk zijn de voorbeelden van het wegredeneren van de morele verschillen tussen totalitaire en democratische staten. De strijd tegen het 'vijandsdenken' staat er bol van.

Enthousiasme en teleurstelling

De dopers hebben ervoor gezorgd dat bepaalde thema's binnen de christelijke kring steeds opnieuw weer werden gesteld. Veel van hun uitspraken hebben een volstrekt begrijpelijk enthousiasme opgeroepen, zeker als zij gepresenteerd werden in de context van een diep religieuze overtuiging. Velen hebben voor de doperse wijze van geloven hun leven geofferd. Daarvan hebben andersdenkende christenen zich rekenschap moeten geven. Eigenlijk zijn de grote tradities binnen het christendom voortdurend met hen in gesprek, al heeft dat gesprek

in bepaalde perioden een levendiger verloop dan in andere. Ook is er altijd neiging tot overname van bepaalde elementen van het dopers denk- en gedragspatroon. Toch zijn de teleurstellingen in dat model ingebakken. Een beweging die wordt gekenmerkt

- door het denken in radicale tegenstellingen (bijvoorbeeld tussen een zuivere elite tegenover de wereld)
 - door de verwerping van macht en dwang
 - door voorkeur voor 'profetische bevolgenheid' en een grondig wantrouwen in de waarde van rationele argumentatie en gevolgtrekkingen,
- zo'n beweging is niet verzekerd van continuïteit. De consequenties van deze kenmerken zijn op den duur niet aanvaardbaar.

In de eerste plaats is dat de bewust geaccepteerde 'symbolische profetische irrelevantie'. Deze is karakteristiek voor een zeer groot deel van de achterban van de hedendaagse vredesbewegingen, welke zich immers tegen politiek als zodanig neigt uit te spreken. De politiek goed geïnformeerde leiding kan dit op den duur moeilijk meer accepteren, aangezien zij daarin een rechtstreekse aanslag beleeft op de zinvolheid van haar inspanningen.

De eenvoud van het profetisch getuigen dat zich niet over de samenhang der dingen en de morele gemengdheid van de gevolgen bekommert, heeft een tijd lang een begrijpelijke aantrekkingskracht gehad. Toch laat het de gewetens niet los dat daardoor politiek, maar ook op het vlak van medemenselijkheid, niets noemenswaardigs bereikt wordt. Niet-politiek handelen bevrijdt niet van politieke verantwoordelijkheid.

In de tweede plaats is het moeilijk om zonder een gemeenschappelijke positieve

11) IKV: *Vredeskant* 1984. Wim Bartels: *Tussen west en oost, Europa '84*, De Horstink, Amersfoort.

12) Wim Bartels e.a.: *Tussen Oost en West, Europa*, IKV, Den Haag, 1983.

visie de aanhang bijeen te houden. Samen *tegen* de kernwapens, maar hoe verder? Bewegingen als hierbij getypeerd hebben geen 'belijnde' theologie of filosofie en daardoor een te zwakke identiteit. Dat gebrek wordt nu gevoeld blijkens de roep 'en nu de argumenten'.

In de derde plaats is de verleiding groot om, gezien de geringe waardering voor rationaliteit, slordig om te gaan met de rationele inhoud van voorstellen en de wetenschappelijke basis daarvan. In feite is het opvoeren van redelijke argumentaties al een concessie. Als vervolgens door derden fouten en leemtes worden aange- toond komt de morele allure van de beweging in het geding. Diverse opvallende voorbeelden zijn hier te noemen: het misbruik van Osgoods theorieën voor de fundering van de 'eenzijdige stappen'-politiek¹³⁾; de verhandelingen over vijandsdenken welke vanuit Oost-Europese dissidente groepen werden aangevallen¹⁴⁾; de constatering dat de slogan 'de kernwapens de wereld uit' op een illusie berust. Deze lijst laat zich gemakkelijk uitbreiden.

In de vierde plaats heeft een beweging die institutionalisering wantrouwt weinig weerstand tegen verzanding indien de leidende personen zelf hun overwicht verliezen en de inspirerende successen (want effect heeft men voor z'n moreel tòch nodig) uitblijven.

Uitweg

Indien dit denkpatroon de vredesbeweging op een doodlopend pad heeft gebracht, zal een verantwoordelijke leiding

naar uitwegen moeten zoeken. Terecht wordt nu overgeschakeld naar een aanvaarding van de politiek als zodanig. Zelfs in die mate dat een politieke partij als de PvdA verweten wordt zich a-politiek te gedragen!¹⁵⁾ Compromissen, tijdelijke oplossingen, tegen inlevering van hooggestemd radicalisme, zij worden nu aangeprezen.

De noodzaak resultaten te boeken wordt beseft en daarmee zou het vijandsdenken tegen de politiek in het algemeen en het CDA in het bijzonder wel eens kunnen verdwijnen. De rationele argumentatie wint het weer van de bevlogen leuze. Samen kritisch onderzoek plegen naar de mogelijkheden voor een vredes- en veiligheidsbeleid, daartoe blijkt nu bereidheid.

Hebben de 'preciezen' in de vredesbeweging gelijk als zij menen verraden te worden? Ja, dat wel, want hun klassieke denkpatroon wordt verlaten. Die ommezwaai zullen velen van hen niet kunnen meemaken. Maar gezien vanuit een christelijke verantwoordelijkheidskritiek is de verandering van koers wel een goede keus. Men moet maar niet te lang omzien naar de zeven vette jaren; men heeft nl. verzuimd om schuren te bouwen.

A.M.O

13) CDA: Antwoord aan de bisschoppen, *Christen Democratische Verkenningen* 2/82.

14) *Charta '77: Vrede en democratie ondeelbaar*; Trouw, 17 juli 1984.

15) M.J. Faber in NRC 18 juni 1984.

538 Column: De dialoog der hoofdcommiezen

door mr. W.C.D. Hoogendijk

540 Welzijn van landbouwhuisdieren is ook een politiek vraagstuk

door prof. dr. P.R. Wiepkema

Stress bij dieren is geen dagelijks onderwerp van bespreking, maar mag voor het CDA geen onbelangrijke zaak zijn vanuit het oogpunt van rentmeesterschap. De politieke relevantie van het dierenwelzijn wordt in dit artikel aangeduid, waarbij de auteur enkele concrete actiepunten voorstelt.

549 Bijdrage tot een oplossing van de wereldvraagstukken?

door dr. P.J. Strijkert

In een aantal bijdragen is de DNA-problematiek vanuit verschillende invalshoeken belicht. De schrijver in dit nummer duidt aan, waarom de biotechnologie in de naaste toekomst een grote rol gaat spelen bij het oplossen van wereldproblemen zoals de wereldgezondheidszorg, de wereldvoedselvoorziening, de wereldenergie- en grondstoffensituatie en de milieuproblematiek.

555 De politieke idealen van Willem van Oranje: geschiedenis en actualiteit

door J. Wienen

1984, het herdenkingsjaar van Willem van Oranje. Zijn politieke ideeën en de relevantie daarvan voor de huidige tijd vormen het onderwerp van deze bijdrage.

566 Etnische jongeren in Nederland, in het bijzonder in het onderwijs

door F. Berhita en G.A. Boonstra

Over etnische minderheden wordt veel gedacht, gesproken en geschreven. In dit artikel, dat onderdeel uitmaakt van de reeks bijdragen over met name voor jongeren politiek relevante thema's, laten de auteurs eerst een Turkse en een Molukse jongere aan het woord. Aansluitend wordt ingegaan op het belang van het intercultureel onderwijs.

577 Boekbespreking

door ir. W.E. van Dalen

In december 1983 publiceerde het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA een themabundel 'Drugs: het einde?', waarin verschillende auteurs bepaalde sectoren van de drugsproblematiek belichten. Deze themabundel is in dit nummer onderwerp van bespreking.

582 Periscoop – Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut

In deze rubriek komen actuele ontwikkelingen aan de orde die een nadere analyse verdienen. Deze maand: de discussie omtrent het pornografieverbod, onder de titel: 'Fatsoen of toegeeflijkheid?'

De dialoog der hoofdcommiezen

De verhouding regering-parlement is aan het veranderen, van dualisme in de richting van het monisme. Ik veronderstel dat de protestantse component in het CDA deze ontwikkeling spijtiger zal vinden dan de katholieke.

In de Anti-Revolutionaire Partij en in de Christelijk-Historische Unie heeft men van ouds sterk de nadruk gelegd op de eigen specifieke, unieke verantwoordelijkheid van de overheid. De overheids-taak in deze visie is in essentie: het harmoniseren van tegengestelde belangen in de samenleving en wel op zo'n wijze dat zij op een evenredige wijze aan hun trek komen, ongeacht of deze belangen groot of klein zijn, modieus of traditioneel, sterk of zwak, van de eigen signatuur of van een andere signatuur. Om deze taak te kunnen vervullen moet de overheid er heel scrupuleus op toezien dat zij zich niet vereenzelvt met de rivaliserende belangen in de samenleving. Zij zal haar onafhankelijkheid zorgvuldig moeten bewaken, omdat deze onafhankelijkheid haar de legitimatie verschaft om tot een afweging en tot een beslissend oordeel te komen.

Hoe zwaar deze zienswijze woog in anti-revolutionaire en christelijk-historische kring wordt zichtbaar in de volstrekt serieus bedoelde typering: de overheid bij de gratie Gods. Geen legitimering van het overheidshandelen in welk van de specifieke belangen ook, neen, een vereffening van belangen op eigen, onafhankelijke titel, met verantwoording aan God ...

Het is een opvatting die haaks staat op de staatsbeschouwing van het socialisme,

dat in de overheid de speerpunt ziet van de eigen maatschappelijke groepering, zij het nadrukkelijk gebonden door de code van de parlementaire democratie.

De rooms-katholieke visie ontkende niet principieel de specifieke verantwoordelijkheid van de overheid, doch de competentiegrenzen tussen de verschillende instituties van de samenleving werden er minder sterk beleefd dan in reformatorische kring, misschien door een minder nadrukkelijke cultuur van scheiding van kerk en staat.

De liberalen konden – binnen hun visie begrijpelijk – een eigen gedestantieerde opstelling van de overheid tegenover de organen van de samenleving zonder moeite aanvaarden.

Het parlement, hoewel zelf één van de belangrijkste overheidsorganen, functioneert in feite, veel meer dan de regering, als exponent van de samenleving. In het parlement is het volk, in al zijn schakeringen, vertegenwoordigd. Daarin blijven de specifieke opvattingen en belangen zichtbaar. Een – verwaarloosd – specifiek belang kan in het parlement zijn pleitbezorger vinden en opgetild worden binnen het bereik van het algemeen belang. Als dat gebeurt is het niet illegitiem, integendeel, in de behartiging van deze bijzondere belangen komt het parlement één van zijn meest oorspronkelijke taken na, mits ... ingebed in een visie op het algemeen belang en aan dit algemene belang ondergeschikt.

Het functioneren van het parlement in een eigen rol tegenover de regering wordt door verschillende oorzaken uitgehouden. Een van deze oorzaken is de toene-

DOCUMENTATIECENTRUM
 NEDERLANDSE POLITIEKE
 PARTIJEN

mende specialisatie in het bestuur. Naarmate de overheidstaak in onze hoogontwikkelde maatschappij omvangrijker wordt, ingewikkelder, meer gespecialiseerd, zoekt het parlement naar instrumenten om de regering op dit gespecialiseerde niveau tegemoet te treden. De specialist doet zijn intrede in de Kamer, geruggesteund door partijpolitieke hulp-troepen, deskundige assistenten, of de lobby uit de kring der belanghebbenden. Het kenmerk van dit type deskundigheid is echter, dat die als regel beperkt is tot een smal terrein, tot dat onderdeel van het regeringsbeleid, dat in de departementen ambtelijk op het niveau van de eveneens gespecialiseerde en zeer deskundige hoofdcommiezen en referendarissen wordt verzorgd. En zo ontstaat de situatie dat een Kamerlid binnen zijn sector en zijn specifieke deskundigheid in het parlement optredend, via de minister, in feite in discussie gaat met zijn vakgenoten, de gespecialiseerde staf van het departement. Daar ligt voor te veel kamerleden ook hun belangstelling en hun competentie. En zo ontstaat, binnen de parlementaire entourage, de dialoog, zo men wil de polemiek, der hoofdcommiezen. De parlementariërs die op hoofdcommiezenniveau discussiëren met hun departementale dito.

Dit is een ongelukkige ontwikkeling. Want zoals een vakblad niet gelezen wordt buiten de kring der vakgenoten, zo speelt het parlementaire werk zich af buiten de belangstellings sfeer van de burger indien het tot een vakdiscussie verwordt. Het prestige van het parlement is in geding, voor een democratische rechtsstaat

mr. W.C.D. Hoogendijk

voorwaar een zaak van importantie. De oplossing kan niet meer gelegen zijn in een terugkeer naar het oude dualisme. In een veranderende bestuurspraktijk, in veranderende maatschappelijke verhoudingen, is het parlement gedwongen ook het eigen functioneren aan te passen, wil het niet buiten het circuit van de politieke macht terecht komen. Dat wil zeggen dat de vormgeving van het hedendaagse bestuur in essentie een co-productie aan het worden is van deskundige parlementariërs en ambtenaren, geregisseerd door de politieke bestuurders. Maar is dit dan wèl de formule waar wij blijvend genoeg mee moeten nemen? Of zijn er alternatieven, betere formules? Wij kunnen die wellicht langzamerhand op het spoor komen, indien de 'stijl' van het parlementaire werk bewust en nadrukkelijk binnen het aandachtsveld van de grote politieke partijen getrokken wordt.

prof. dr. P.R. Wiepkema

Prof. dr. P.R. Wiepkema is gewoon hoogleraar in de ethologie (gedragsleer) aan de Landbouwhogeschool te Wageningen.

Welzijn van landbouwhuisdieren is ook een politiek vraagstuk

Algemeen

Wij Nederlanders leven in een van de meest dichtbevolkte, maar tegelijkertijd ook in een van de meest welvarende gebieden ter wereld. Deze niet zo heel gewone combinatie vindt zijn oorzaken o.a. in de intensieve en daardoor relatief goedkope produktiemethoden die in onze samenleving tot stand zijn gekomen. We hoeven maar te denken aan produkten als voedsel, medicijnen, apparatuur, energie, luxe artikelen en vele andere zaken waar wij 'in doen'.

Steeds duidelijker wordt echter het besef dat deze welvaart en de daarbij veronderstelde rijkdom maar een zeer betrekkelijke is. Vele rekeningen blijken namelijk onbetaald. Trefwoorden zijn daarbij: overbevuiling, overbevissing, overproductie, overbewapening en overbelasting. Deze keerzijde van de medaille kan niet meer genegeerd worden. De vooruitgang, die zonder twijfel heeft plaats gevonden is echter door ons tesamen gewild. Links of rechts, progressief of behoudend, christelijk of niet, we staan er in grote meerderheid achter of profiteren er volop van. Het is een politiek vraagstuk hoe we weer het moeras verlaten waar we op verschillende plaatsen ingesukkeld zijn.

Over één van die keerzijden wil ik het in

deze bijdrage hebben. Ik doel op de tol die van onze landbouwhuisdieren geheven wordt bij de produktie van voedsel voor de mens. En dan vooral in de produktiesystemen zoals we die kennen in de intensieve veehouderij. Het gaat mij niet om de vraag of wij wel dieren mogen houden (en dus belasten) en doden voor menselijke behoeften. Van oudsher is dit door de meeste christenen aanvaard. Wel echter om de vraag of de wijze waarop we ons vee in de huidige systemen belasten of overbelasten wel opweegt tegen het beoogde doel. Het doel is niet zonder meer voedsel, maar heel uitdrukkelijk goedkoop voedsel.

Voor het vinden van een antwoord wil ik eerst aangeven om wat voor feiten het gaat. Vervolgens wat deze feiten in ter-

men van dierlijk lijden of welzijn kunnen betekenen. Ik wil dan afsluiten met enkele opmerkingen waarom het CDA niet aan deze dingen voorbij kan gaan. En tenslotte, welke politieke handelingen mogen worden verwacht.

Enkele feiten

Ten behoeve van de produktie van vlees, melk en eieren worden in ons land grote aantallen dieren gehouden. Om een idee van de omvang daarvan te geven, hanteer ik gegevens van het Landbouw Economisch Instituut over het jaar 1981. Meer recente gegevens bezit ik niet, maar het gaat nu toch alleen om de grootte-orde van de getallen. Er werden in 1981 bijna 3 miljoen mestvarkens geregistreerd en 1 miljoen fokzeugen. Een onvermijdelijk nevenprodukt van ons melkvee vormen de 0.5 miljoen mestkalveren (grotendeels stiertjes). Voorts worden in het overzicht 27.6 miljoen leghennen genoemd. Het andere vee en hun aantallen laat ik nu maar buiten beschouwing.

Wanneer van zoveel dieren iets mis zou zijn met hun levenswijze, die door ons is opgelegd, dan kunnen vragen hieromtrent niet genegeerd worden. Wat kan er dan fout zijn met die levenswijze? Ik wil daarop als etholoog betrokken in het onderzoek naar dierlijk welzijn (speciaal bij landbouwhuisdieren) een antwoord formuleren. Naar beste weten. Het zojuist genoemde begrip welzijn is niet zo eenvoudig van een heldere inhoud te voorzien. Dat geldt wanneer we het over welzijn van mensen hebben en zeker even sterk als we het over dat van dieren hebben. Dieren kunnen niet zonder meer gevraagd worden of ze het naar hun zin hebben. Ik zal proberen een hanteerbare betekenis aan het begrip welzijn te geven, maar wil tevoren eerst wel een paar zaken afzonderen. Welzijn kan slaan op de gezondheidstoestand van een organisme. En hoewel die gezondheid natuurlijk van groot belang is, zal ik er nu aan

voorbij gaan. Ik laat de beantwoording van gezondheidsvragen bij landbouwhuisdieren graag aan mijn veterinaire collega's over. Mij staat nu meer de problematiek voor ogen die zich aankondigt wanneer dieren (en mensen) verhinderd worden normaal gedrag te vertonen en wanneer daaruit gedragsstoringen ontstaan.

Over deze gedragsstoringen bij ons vee is onlangs een rapport verschenen op verzoek van de zogenaamde 'Expert Group Animal Welfare' van de E.G. In dit rapport is een eensluidende mening te vinden van een 30-tal deskundigen uit de gehele E.G. over welke gedragingen van ons vee als abnormaal of gestoord zijn te beschouwen. Wat vereenvoudigd weergegeven blijken daarbij twee categorieën van gedrag sterk op te vallen: beschadigend gedrag en stereotypieën. Over deze beide typen van gedrag wil ik nu berichten bij achtereenvolgens mestvarkens, fokzeugen, mestkalveren en leghennen.

Mestvarkens

Verreweg de meeste van deze dieren bevinden zich in hokken, waarvan de vloer een betonrooster is waardoor heen de mest en urine in de kelder eronder verdwijnt. De boven hun mest levende dieren hebben ongeveer 0.7 m² per individu ter beschikking. In deze hokken ontbreekt altijd stro.

Het is nú duidelijk dat varkens een onbedwingbare neiging tot wroeten hebben (het is een verplicht onderdeel van hun normale fourageren). Als dat wroeten niet in bodemsubstraat kan plaatsvinden, wordt het op soortgenoten (hokgenoten) gericht. We noemen dit omgericht gedrag. Dit bewroeten van elkaar kan overgaan in het gevreesde staartbijten, waarbij grote verwondingen ontstaan. De aangevreten dieren moeten voortijdig worden verwijderd. Dit beschadigend gedrag wordt door niemand gewenst en moet voor de betrokken dieren een bij-

zonder pijnlijke ervaring zijn. Onze stal-systemen werken dit soort gestoord gedrag in de hand. Van deze systemen moet gezegd worden, dat ze meer met het oog op kostenbesparing (een goede zaak), dan op grond van kennis van de te houden dieren zijn ontworpen en gebouwd (helaas).

Fokzeugen

Mestvarkens komen niet uit de lucht vallen, maar worden voorafgegaan door fokzeugen, die in meerderheid aangebonden en in rijen opgesteld worden gehouden. Dit aanbinden geschiedt met een borst- of halsband. Bij het eerste aanbinden verzetten de meeste dieren zich heftig en proberen uit te breken. Dit wilde conflictgedrag gaat geleidelijk over in de zogenaamde stereotypieën. Daaronder verstaan we het vaak eindeloos herhaald uitvoeren van steeds maar hetzelfde gedrag, dat overigens van zeug tot zeug verschilt (stangbijten, kauwbewegingen e.d.). Hoe langer deze drachtige dieren staan hoe stereotieper hun gedrag wordt. Stereotypieën zijn rituelen die urenlang kunnen worden volgehouden en vergelijkbaar zijn met tics en stereotypieën uit de psychiatrische praktijk. Kortgeleden zijn we erachter gekomen, dat deze stereotypieën een verdovende functie kunnen hebben. Bij de fokzeugen hebben ze te maken met de produktie van endorphines, die in de hersenen van zoogdieren (ook de mens) voorkomen en in hun werking vergelijkbaar zijn met bekende drugs als het verdovende en verslavende morphine (opium). Onze conclusie is dat stereotypieën door middel van de ermee geassocieerde endorphines mentale pijn (negatieve emotie, lijden) van deze fokzeugen verminderen en daarom voor deze dieren belonend zijn. Stereotypieën moeten gezien worden als een laatste redmiddel zware stress te overleven. Het is voor deze zeugen een kwestie van pompen (stereotypieën) of

verzuipen. Hierom worden stereotypieën van fokzeugen als gedragsstoringen gezien, die verwijzen naar een zeer ernstige conflictsituatie waarbij de dieren door een diep dal van ellende zijn gegaan. Mestvarkens en fokzeugen bevinden zich veelal in een ernstige stresstoestand, waarvan de zojuist genoemde gedragsstoringen de opvallende symptomen zijn. Het is niet zonder belang erop te wijzen dat deze stress ook de ziektegevoeligheid van de dieren kan verhogen en hun stofwisseling onnodig opjaagt. Beide zijn directe schadeposten voor een efficiënte houderij.

Mestkalveren

Een tweede voorbeeld betreft de vlees- of mestkalveren, waarvan het overgrote deel nog in boxen wordt gehouden. Deze jonge zoogdieren moeten drinkend hun melk binnenkrijgen en hebben geen gelegenheid hun natuurlijke zuiggedrag daarbij te realiseren. Door de nauwe huisvesting (boxbreedte rond de 60 cm) kunnen ze na enige maanden mesten nauwelijks of niet meer normaal liggen, zich krabben of omkeren. Ook deze dieren tonen veel stereotypieën (met de tong slingerende bewegingen maken – tongspelen –, bijten en likken van bepaalde delen van het hok e.a.), waarvan de ernst zeer waarschijnlijk niet onderdoet voor die welke we constateerden bij de aangebonden zeugen. Een voorlopig nog slecht begrepen bijverschijnsel is, dat vele van deze kalveren meer of minder ernstige maagbeschadigingen tonen, terwijl ze vrijwel altijd een groot aantal haarballen in hun pens bezitten. Deze haarballen zijn het gevolg van een overmatig likken aan de eigen vacht. Ze zijn afwezig als de dieren enig ruwvoer verkrijgen.

Er wordt nu met man en macht gezocht naar een andere vorm van huisvesten. De zogenaamde groepshuisvesting (5 kalveren bij elkaar) lijkt een goed perspectief te bieden, waarbij ook meer sociaal con-

tact tussen de dieren mogelijk wordt. Zolang de dieren echter uit een drinkemmer worden gevoerd, blijft de zuigneiging abnormaal hoog. Deze mestkalveren, meestal stiertjes, richten hun zuiggedrag dan op hun hokgenoten, waarbij aan de penis van de ander wordt gezogen. Door dat het bezogen dier daarbij vaak wat urineert, ontstaat het gevreesde urine-drinken. Het bezogen kalf wordt beschaagd, terwijl de zuiger zelf de neiging heeft zijn melk te laten staan. Deze problemen van de groepshuisvesting kunnen en moeten worden opgelost. Als zeker wordt echter aangenomen dat de dieren in de boxen ernstig in hun welzijn zijn gestoord.

Leghennen

Tenslotte wil ik de leghennen noemen, waarvan onvoorstelbaar grote aantallen dieren zich in batterijkooien bevinden. Wanneer deze hennen tijdens de opfok en daarna zonder strooisel worden gehouden, ontwikkelt zich vaak het gevreesde verenpikken. Dit op zichzelf al schadelijke gedrag (de dieren pikken elkaar kaal) kan de voorloper zijn van desastreus kannibalisme. Een veel gebruikte methode om dit beschadigende gedrag te bestrijden, is niet het bieden van strooisel (dat zou een goede preventie zijn), maar het afbranden van de snaveltop. Anders dan wel eens gedacht wordt, bevinden zich in dit verwijderde deel van de snavel vele zintuigen. In de batterijkooien zelf ontwikkelen zich vele stereotypieën, waarvan de meeste optreden in de uren vlak voor het eileggen. De hen zoekt in de overvolle kleine kooi naar een legnest dat nooit gevonden wordt. Dit gebeurt keer op keer en daaruit ontstaan stereotypieën, zoals het op een vaste manier heen en weer lopen, de kop naar buiten steken e.a. Momenteel wordt ook hier ijverig naar een bruikbaar alternatief systeem gezocht, waarbij op de achtergrond de initiatiefwet met mini-

mumeisen voor het houden van legkippen (Tazelaar en Van Noord) van grote betekenis is.

Ik wil het hierbij laten en nog eens herhalen, dat het in de ogen van deskundige ethologen vaststaat dat in de genoemde gevallen dieren ernstig leed wordt berokkend. Om deze bewering echter volledig te kunnen waarden, mag van die deskundigen ook gevraagd worden wat ze dan onder leed of gestoord welzijn verstaan.

Welzijn

Bij de beantwoording van de vraag wat welzijn is wil ik me nauw aansluiten bij het huidige medisch-biologisch onderzoek over stress. In dat onderzoek wordt steeds sterker de conclusie dat stress of overbelasting het sterkst is, wanneer een organisme niet meer in staat is zijn omgeving te beheersen dan wel belangrijke veranderingen daarin te kunnen voorspellen. Begrippen die deze toestand bij de mens karakteriseren zijn onmacht en onzekerheid. De begeleidende gevoelens zijn angst, lijden, teleurstelling en andere negatieve emoties.

Welzijn is dus aanwezig in een organisme als het voor hem van belang zijnde milieu-eigenschappen kan beheersen (in de hand kan houden) dan wel de veranderingen erin kan voorspellen. Alleen dan kan er een zekere harmonie tussen organisme en milieu zijn. Als dit kort of langdurig wordt verhinderd, is het welzijn in geding en ontstaat kortdurende of langdurige stress.

Vooral de onbeheersbaarheid van het milieu – het onvermogen te wroeten, te zuigen, een nest te bouwen etc. – geeft treffend de situatie in de intensieve veehouderij weer. Voor ons vee valt er niets meer te beïnvloeden. Deels omdat in de monotone omgeving de noodzakelijke objecten (zoals grond of stro) ontbreken. Deels echter ook omdat de dieren door hun box, aanbindriem of kooi aan een zo

klein plekje zijn gekluisterd, dat relevant gedrag (sociaal contact, een mestplaats opzoeken, exploreren en fourageren, nestbouw e.a.) geheel onmogelijk is. Getuigen van deze belasting zijn o.a. de genoemde gedragsstoringen. Bij deze storingen moeten twee kanttekeningen worden gemaakt. Deze betreffen niet zozeer de herkenning van dit gedrag als wel hun waardering. Er zijn er onder ons die niet al te zwaar aan deze storingen (zolang ze geen directe schade meebrengen) willen tillen. Zij zouden zich om de volgende twee redenen kunnen vergissen. Allereerst is er het meerderheidseffect. Als je bijvoorbeeld 500 dieren op een rij houdt en alle individuen vertonen dezelfde stereotype bijt- en kauwbewegingen dan verliest het begrip gedragsstoring of abnormaal gedrag zijn betekenis. Ieder van ons heeft dan de neiging om het in wezen gestoorde gedrag als normaal te beschouwen (de meeste dieren doen het immers!) en als passend bij de situatie te zien. Door de grote aantallen is bovendien onze gevoeligheid voor wat een individu overkomt drastisch vermindert. Dit meerderheidseffect mag nooit het welzijnsprobleem dat op individueel niveau ligt vervagen of verdoezelen. Een tweede moeilijkheid is, dat de veehouderij zodanig is vertechnologiseerd dat we als vanzelfsprekend over alle onderdelen ervan in technische termen denken. Ook de dieren zijn onderdeel van deze techniek (zoötechniek). Hun storingen worden gezien als afwijkingen in machines die gerepareerd kunnen worden of van de hand gedaan als er te vaak klachten zijn. Onze runderen, varkens en kippen zijn niet even zovele machines van hoge kwaliteit, maar levende organismen, die ooit via hun domesticatie tot het huis en het gezin van de mens gingen behoren. Levende organismen die net als wij geboren worden, groeien en voortplanten, emoties kennen, en tenslotte sterven. Op het

vergelijkbare van mens en dier kom ik nog terug. Voor dit moment wil ik alleen opmerken dat bijvoorbeeld varkens en honden veel gemeen hebben. Beide zijn zeer oplettend, kunnen goed getraind worden en zich aan de mens hechten als waakdier of als hulp bij de jacht. Waarom worden varkens makkelijker als machines zonder emoties behandeld dan honden? Het antwoord is in het voorgaande gegeven.

Rentmeester zijn

Als we nu een eerste conclusie willen trekken dan luidt deze dat in ons land grote aantallen landbouwhuisdieren vermoedelijk ernstig leed wordt berokkend als gevolg van de wijze waarop wij Nederlanders onze maatschappij hebben ingericht. Mij lijkt dat zulk berokkenen van leed niet a priori ongeoorloofd is, maar wel gerechtvaardigd moet worden. Net zoals dat in de Wet op de Dierproeven bedoeld is, zal ook ten aanzien van ons vee duidelijk moeten zijn welke menselijke belangen hiertegenover staan. Zoals eerder gezegd is dat menselijk belang niet zonder meer de produktie van voedsel, maar van goedkoop voedsel. Om een beeld van wat hier met goedkoop en duur (voor de consument) bedoeld kan zijn, verwijs ik naar het rapport van de Studiecommissie Grondhuisvesting Leghennen (voorzitter prof. Ketelaars van de LH te Wageningen). Bij een vergelijking van de kostprijs van een ei geproduceerd door leghennen in batterijsystemen met die van een ei uit de grondhuisvesting (dieren leven op strooisel) bleek het eerste ei goedkoper. Het prijsverschil was ongeveer f 0,02. Voorwaar geen groot bedrag. Is de grootteorde van dit verschil (enige centen per ei) opwegend tegen de tol die een leghen hiervoor extra betaalt?

De hiermee gemoeide ethische vragen zijn inherent aan onze inrichting van de samenleving. Daarmee is ook het poli-

tieke karakter gegeven. Willen we echt de gekozen weg blijven bewandelen, of niet?

Deze vragen kunnen niet aan het CDA voorbij gaan. Niet alleen omdat zich nogal wat veehouders in het CDA thuis voelen. Natuurlijk telt dat, maar het is niet het enige. Juist binnen het CDA is de vraag over rentmeesterschap en de invulling daarvan legitiem. Behoorlijke rentmeesters worden gekenmerkt door een zorgvuldige omgang met de dingen, waarover zij gesteld zijn, maar waarvan zij niet de echte eigenaar zijn. Daarom wordt van christenen verantwoording gevraagd over hun omgaan met en hanteren van medeschepselen, inclusief planten en dieren. Deze laatsten stellen ieder waarden voor die weliswaar ondergeschikt zijn aan die van de mens, maar daardoor allerminst waardeloos. Met name dieren en zeker de hogere dieren (zoogdieren, vogels) representeren waarden per individu die niet veronachtzaamd kunnen worden. Naar hun eigen aard geschapen betekent hier ook met het vermogen gevoels van pijn en vreugde te kunnen beleven. Niet identiek aan de mens, maar wel in hoge mate vergelijkbaar. Nogmaals, binnen het CDA mag en moet deze vraag naar het rentmeesterschap over onze huisdieren nooit en te nimmer worden ontweken.

Wie lopen warm?

Bij vragen als de voorgaande is het voor een politicus natuurlijk van belang om te weten of veel mensen er warm voor lopen of dat het gaat om de opvatting van spraakmakende zonderlingen. Het is niet eenvoudig aan te geven hoeveel mensen zich het dierenwelzijnsprobleem echt aantrekken en of dit aantal veel groter is dan zeg vijftig jaar geleden. De protesten en bezwaren zijn beter georganiseerd en tonen in een aantal gevallen een meer militant karakter dan voorheen (bijv. het inbreken bij een bedrijf en het 'bevrij-

den' van daar gehouden dieren).

De betere organisatie betekent ook een meer gerichte druk op de maatschappij. Dit is niet zonder gevolgen. In onderwijs en onderzoek wordt meer aandacht aan dierenwelzijn gegeven. Mijn eigen leerstoel aan de Landbouwhogeschool te Wageningen is daar een illustratie van. Een ander voorbeeld wordt gevonden in de Commissie Welzijn Landbouwhuisdieren, die een Fonds beheert waaruit jaarlijks voor rond 1 miljoen gulden welzijnsonderzoek wordt gefinancierd. Dit Fonds wordt voor de helft door de overheid en voor de andere helft door het bedrijfsleven gevuld.

Niet alleen in ons land, maar ook in de E.G.-landen spelen deze problemen. Enerzijds natuurlijk vanwege wederzijdse concurrentievragen (kostprijs van producten), maar anderzijds omdat in de ons omringende landen (met name Engeland, Duitsland en Denemarken) dezelfde twijfels over dierenwelzijn in de landbouw bestaan als bij ons. Zo zijn op initiatief van de E.G. in de afgelopen drie jaren in ieder geval 6 conferenties gewijd aan dierenwelzijnsvragen in de moderne veehouderij. De bijdragen aan deze conferenties zijn alle gepubliceerd.

Ik wil over deze zaken nu kort zijn, omdat kortgeleden door de Arendina Kroese Stichting een tweetal brochures is uitgegeven, waarin allerlei aspecten van de huidige situatie keurig zijn samengevat (welke dieren, wie zijn erbij betrokken, welke wetgeving is er e.a.). De schrijver van deze brochures is de in december 1983 in Groningen gepromoveerde jurist mr. D. Boon. De titel en inhoud van zijn proefschrift zijn uniek: Nederlands Dierenrecht. Dit soort ontwikkelingen zijn tekenen aan de wand.

Een groot verschil met vijftig jaar geleden is ook dat in die tussentijd wetenschappelijk onderzoek een veel dieper en betrouwbaarder beeld heeft gegeven over wat er in mens en dier emotioneel

omgaat. Om een aantal goede redenen kan nu sterker dan voorheen de vergelijkbaarheid van mens en dier acceptabel worden gemaakt. Ik wil deze redenen kort aangeven, omdat ze ons een beetje van het beeld af kunnen helpen, dat dieren niet veel meer dan reflexmachines zijn, die slechts verwaarloosbare gevoelens (vreugde, lijden, angst e.a.) bezitten.

Waarom dieren kunnen lijden

Het nu volgende betreft alleen de gewervelde dieren (zoogdieren, vogels e.a.); niet de ongewervelde, zoals insecten, slakken, spinnen, etc.

Eerste beweegreden. Uit het intensieve hersenen- en gedragsonderzoek van de laatste tientallen jaren weten we dat alle gedrag een functie van de hersenen is. Precies zoals het hart de bloedstroom in stand houdt, zo bepalen de hersenen het gedrag. Opvallend is nu, dat de hersenen van alle zoogdieren op eenzelfde manier zijn gebouwd (vogels wijken hier en daar wat af). Simpel gezegd treffen we bij alle dieren dezelfde onderdelen aan (afgezien van grootte-verschillen). Van sommige onderdelen zijn we gaan begrijpen waar- toe ze bij mens en dier dienen. Storingen in dezelfde hersendelen geven bij mens en dier vergelijkbare gedragsveranderingen. Kortom, het centrale orgaan van gedrag, de hersenen, toont bij mens en dier verrassende overeenkomsten en is verregaand vergelijkbaar.

Tweede beweegreden. Vele psychische problemen van de mens, zoals overdreven angst, onrust, agressiviteit e.a. worden nu tegengegaan met behulp van stoffen, die eerst bij dieren zijn geprobeerd. Stoffen die bij dieren (ratten, konijnen, honden, apen e.a.) angstverminderend of pijnverdovend zijn blijken dat ook bij mensen te doen. Blijkbaar spelen zich vergelijkbare processen in de hersenen van mens en dier af en moet een vergelijkbaar gevoelsleven worden aangenomen. Elke andere verklaring is voorlopig

onnodig gecompliceerd.

Derde beweegreden. Van dieren weten we dat ze zich urenlang op bepaalde plaatsen in de hersenen met graagte stimuleren (electrische stimulatie: de methodiek laat ik nu buiten beschouwing). Deze zeer sterke zelfstimulatie treedt alleen op als bepaalde delen van de hersenen het doelwit zijn. De dieren lijken het buitengewoon fijn te vinden zichzelf daar te prikkelen. Later werd gevonden, dat ook mensen zich in dezelfde hersengebieden graag stimuleren en dat de betrokken personen (patiënten die een hersenoperatie ondergingen) de daarbij beleefde gevoelens als erg plezierig ervoeren. Mens en dier lijken vergelijkbare emoties in overeenkomstige hersenonderdelen te beleven.

Vierde beweegreden. Emoties zijn biologisch gezien zeer functioneel. Was het tot voor kort zo dat in biologisch onderzoek subjectieve belevenissen werden afgedaan als zaken waar weinig verstandigs of nauwkeurig over viel te zeggen, dat beeld verandert. In de psychologie, maar ook in het hersenen- en gedragsonderzoek komt naar voren dat emoties een essentiële rol spelen bij al die organismen die eigen belangen (rustplaats, nestplaats, territorium etc.) bezitten en voor de realisatie daarvan meer dan één strategie kunnen volgen. Mensen zijn daar meesters in; kunnen we ons doel niet linksom bereiken, dan maar rechtsom. Zolang de te volgen strategie (nog) niet volstrekt betrouwbaar is, zijn emoties van belang. Negatieve emoties geven fouten of vergissingen aan en bevorderen correcties. Positieve emoties signaleren succes en versterken de toegepaste strategie. Emoties verdwijnen naarmate gewoonten gaan overheersen. Ook zoogdieren kennen belangen en bezitten alternatieve gedragsprogramma's om hetzelfde doel (belang) te bereiken. Daarom hebben zij, als de mens, emoties. Dat ligt anders bij bijv. insecten die als automa-

ten reageren en handelen, waarbij emoties zeer onwaarschijnlijk zijn. De langdurige onmogelijkheid met enig programma relevante doelen te bereiken (onmacht) leidt tot zware stress en het optreden van de eerder genoemde gedragsstoringsen. Bij mens en dier.

Wanneer we bij onze landbouwhuisdieren twifelen aan de mogelijkheid van lijden dan is dat hoofdzakelijk een gevolg van onze onkunde over de wijze waarop deze dieren in hun omgeving functioneren (functioneren is niet gelijk aan produceren). Deze onkunde wordt echter zienderogen kleiner. Daarmee gaat een nieuw inzicht in het biologisch reilen en zeilen van onze huisdieren gepaard, dat ook politiek niet zonder gevolgen kan zijn.

Politieke betekenis

Wanneer dieren ten behoeve van menselijke doelen of belangen belast of overbelast worden zal naar mijn stellige overtuiging telkens het volgende tegenover elkaar moeten worden afgewogen. Aan de ene kant de aard en het gewicht van de menselijke doelen of belangen en aan de andere kant de druk die daartoe op de levens van individuele dieren wordt of moet worden uitgeoefend. Deze afweging stoelt op een ethiek, waarin ervan wordt uitgegaan dat ook dieren (huisdieren) een eigen waarde bezitten. Dat is voor mij de vertaling van het gegeven dat al deze dieren naar hun aard worden geschapen en dat deze schepping goed in Gods ogen was.

Voor het CDA lijken me daarom de volgende punten voldoende concreet voor actie:

1. Het is van niet geringe betekenis dat ook in het CDA-program opmerkingen worden gemaakt over de eigenwaarde van dieren en de wijze waarop mensen met 'hun' dieren behoren om te gaan. Bij deze dieren behoeven we niet alleen te denken aan (landbouw)-huisdieren maar

ook aan proefdieren. In het program zal ons rentmeesterschap in deze moeten blijken.

2. Zulke opmerkingen in het program moeten een natuurlijke verbinding leggen naar de nog steeds op stapel staande Gezondheids-Welzijnswet voor dieren. Er is een dringende behoefte aan een wettelijk kader dat de welzijnsvragen van o.a. landbouwhuisdieren betreft. Ik weet dat het CDA voor deze wettelijke regeling is, maar naar mijn gevoelen daar nog te weinig van in zich voelt. Toen er onlangs in de Kamer vragen werden gesteld over de ongewenste start van een superbatterijen-bedrijf voor leghennen (Dronten) was het voornaamste bezwaar een economisch motief. Daar heb ik niets op tegen. Wat me wel verbaasde was, dat met geen woord gerept werd over de waarschijnlijke welzijnsaantasting die zoveel hennen zal worden aangedaan. Is het toelaten van zo'n bedrijf feitelijk niet strijdig met de bedoeling van de Initiatief-Wet op dit punt?

3. Als we vinden dat er een wettelijke bescherming van dieren moet komen omwille van de eigen belangen van dieren dan zal er ook een of ander lichaam moeten zijn dat deze belangen op verantwoorde wijze kan behartigen. Anders dan in de ontwerp-wet (gezondheid en welzijn dieren) gesteld, moet dat niet een veterinaire aangelegenheid zijn. Met mr. D. Boon (in zijn proefschrift en de reeds genoemde brochures) zou ik willen pleiten voor een Raad voor het Dierenwelzijn waarin een breder scala van deskundigen is samengebracht. Zo'n raad dient er ten spoedigste te komen.

4. Nog steeds worden in de intensieve veehouderij technische nieuwtjes aangeboden, die betrekking hebben op bijv. een verbeterd voersysteem, doeltreffender hokinrichting, eenvoudiger kooiconstructie e.d. Deze nieuwtjes zijn op zichzelf goed en nodig, omdat ze kostenbesparend kunnen zijn. Helaas zijn nogal

wat van deze snufjes ontworpen zonder enige kennis van het gedrag der betrokken dieren. Ik denk dat overwogen moet worden of niet elke nieuwigheid in de huisvesting en verzorging van onze landbouwhuisdieren een toetsing van ook andere deskundigen dan technici en economen behoeft, alvorens in de praktijk te worden gerealiseerd. Een dergelijke aanpak bestaat bijv. in Zwitserland. Voor het toetsen en het geven van een advies zou een beroep kunnen worden gedaan op de zojuist genoemde Raad voor het Dierenwelzijn.

5. Dierenwelzijn en het gehele vraagstuk van hoe de mens met (zijn) dieren omgaat is een kwestie van ethiek. Die ethiek is grotendeels bepaald door de wijze waarop ieder van ons is opgevoed. Nu de vragen over wat mag en niet mag, wat behoorlijk is of niet, zich zo grootscheeps aandienen op het gebied van de veehouderij zal in de opvoeding (onderwijs) kennis van de biologie van onze dieren niet aan onze kinderen mogen worden

onthouden. Voor wat betreft de landbouwhuisdieren is dit van belang in het agrarisch beroepsonderwijs. De toekomstige generatie moet niet onwetend zijn of worden over de dierlijke levens waaraan onze maatschappij gebruik maakt. Zulk onderwijs kan zich alleen op een verantwoord niveau bevinden als ook in ons land goed onderzoek naar de biologie van onze huisdieren en proefdieren plaats vindt. Uit dit onderzoek moet o.a. blijken hoe de betrokken dieren op de meest passende manier kunnen worden gehouden, zowel in het belang van de veehouder zelf als met het oog op het welzijn van deze dieren.

Deze opmerkingen over onderwijs en onderzoek zouden tenminste een plaats moeten vinden in een CDA-programma dat zich uitlaat over prioriteiten in de kennisoverdracht naar de volgende generatie.

door dr. P.J. Strijkert

Dr. P.J. Strijkert (1935), lid research-directie en hoofd biotechnologie Gist-Brocades NV.

Bijdrage tot een oplossing van wereldvraagstukken?

Economische aspecten van de ontwikkelingen in de genetische technologie.

De nu al weer bijna 15 jaar geleden gestarte discussie over de hypothetische gevaren van de recombinant-DNA-technologie, door de ontdekkende wetenschappers zelf, is zeer snel door maatschappelijke groeperingen overgenomen. Hoewel feitelijke objectiviteit bezig is te zegevieren, moet toch gezegd worden, dat het veel tijd en moeite gekost heeft om het domineren van ondeskundigheid en politiek vooroordeel te doorbreken.

Onze democratie mist de traditie om informatief en objectief een dergelijk onderwerp voor een breder publiek te brengen en valt daarom steeds weer terug op polariserende actie- en pressiegroepen, waarbij het onderwerp tot middel wordt gedegradéerd. Helaas wordt het bovenstaande ook meer en meer algemene praktijk in onze kerken.

Misschien is dat de leercurve waar we langs moeten; misschien ook is een heel andere benadering nodig.¹ Voor wat betreft een discussie over de vraag of het geoorloofd is recombinant-DNA-technieken te ontwikkelen en te gebruiken is

het van belang onderscheid te maken in een aantal categorieën en hierbij zeker niet algemeen te veroordelen toepassingen zoals biologische oorlogvoering en niet (ethisch) verantwoord experimenteren met de levende natuur te gebruiken om de techniek als zodanig af te wijzen. Elke wetenschappelijke ontwikkeling vergroot de menselijke verantwoordelijkheid in z'n keuze tussen goed en kwaad. Te doen alsof oorlogvoering en ethisch en moreel te veroordelen handelen op grote en kleine schaal pas ernstige vormen heeft aangenomen met bijvoorbeeld ontwikkelingen in de kernfysica,

¹ Zie recente nota van de minister: Beleidsnota over integratie van wetenschap en technologie in de samenleving.

die hebben geleid tot de atoombom, lijkt me onjuist. Bovendien vergroot zoiets de kans de oorzaak van het kwaad in de middelen te zoeken in plaats van in onszelf.

In het begin van de recombinant-DNA-discussies ontstonden er grote verschillen tussen de diverse landen. Terwijl bijv. de VS en Engeland vrij snel met richtlijnen kwamen, waarbij rekening gehouden werd met alle denkbare hypothetische gevaren, bleef men in Nederland in een politiek-principiële discussie steken, mede omdat de doelstellingen van voor- en tegenstanders nogal uiteenliepen, ondanks het feit, dat er al snel nauwelijks of geen wetenschappelijke steun voor de tegenstanders meer gevonden werd. Dit maakte het echter mogelijk dat met name die categorieën recombinant-DNA-onderzoek, die tot de laagste hypothetische gevaarclassen behoren, in de VS en Engeland goed konden worden uitgevoerd.

Daarnaast waren er landen waar men op vrijwillige basis en voor verantwoordelijkheid van het betreffende instituut en de wetenschappelijke onderzoekers ook deze richtlijnen volgde.

Het doen uitvoeren van recombinant-DNA-onderzoek door Nederlandse ondernemingen in genoemde landen was een economische noodzaak, maar zonder dat daarbij de risico's ervan hieraan ondergeschikt gemaakt werden. Het was het voorkomen van economische achterstand als gevolg van een zeer tijdrovende besluitvorming in Nederland. Het is dus beslist niet het uitvoeren van gevaarlijke experimenten in een 'slecht georganiseerd' land zonder veiligheidsvoorschriften met het oog op economisch gewin, wat naar mijn mening nooit acceptabel is, ook al dreigt economische achterstand. Verschillen in voorschriften tussen diver-

se landen hebben overigens uit het oogpunt van veiligheid weinig zin daar recombinant-DNA-organismen net zo min als hun niet recombinant-DNA-soortgenoten geen grenzen kennen. De verschillen kunnen wel de concurrentie versillen, reden waarom in OECD-verband getracht wordt tot uniforme regels te komen voor het op grote schaal (industriële) gebruik van recombinant-DNA-organismen.

Met recombinant-DNA-technieken kan in principe elke erfelijke informatie, in welk organisme die zich ook bevindt, selectief gebruikt worden ter aanvulling of gedeeltelijke vervanging van de erfelijke informatie van een ander organisme. Zo'n organisme wordt dan 'genetically engineered' genoemd. Het perspectief is immens, en de gevolgen in hun totaliteit niet te overzien.

Toch zijn veel toepassingen absoluut aanvaardbaar, omdat er vrijwaring mogelijk is tegen hypothetische of echte nadelige gevolgen of omdat via onderzoek kan worden aangetoond dat geen gevaar aanwezig is.²

De grote economische effecten van recombinant-DNA zullen vooral optreden in landbouw en veeteelt en de biotechnologie. In het eerste geval denkt men aan landbouwgewassen met betere opbrengsten bijv. door eigen stikstof-fixatie dus minder bemesting op armere grond, resistentie tegen koude, hitte, droogte en ziekten en mutatis mutandis hetzelfde voor de veeteelt. In dit artikel zal het accent vallen op de betekenis voor de biotechnologie.

Wanneer we biotechnologie definiëren als het industriële gebruik van micro-organismen en cellen van hogere organismen of hun enzymen (biokatalysatoren) dan zien we dat biotechnologie in feite de uitgegroeide industriële microbiologie is.

² Zie het verslag van de Brede DNA Commissie.

Erfelijke informatie bestaat uit discrete eenheden die om tot expressie te komen, worden 'overgeschreven' en 'vertaald' in een functionele eenheid nl. een specifiek eiwit. Zeer veel eiwitten zijn enzymen d.w.z. in staat de omzetting van stof A in stof B, onder de omstandigheden waarin het organisme zich bevindt, met grote snelheid specifiek en selectief te laten verlopen. Alle enzymen van een organisme samen verzorgen op deze manier de stofwisseling en bepalen dus op welke voedingsstoffen wel of niet geleefd kan worden, welke stoffen, bijv. vitamines, wel of niet gemaakt kunnen worden enz. Een belangrijk verschil tussen de organismen is dus het verschil in enzymbezit, gebaseerd op verschil in erfelijke informatie. Bovendien zijn er grote verschillen tussen enzymen met dezelfde functie van verschillende organismen.

In onze samenleving is de behoefte ontstaan aan enzymen voor bepaalde toepassingen, bijv. een eiwitplitsend enzym (chymosine) uit de lebmaag van het jonge kalf voor de kaasbereiding. Ook eiwit- en zetmeelsplitsende enzymen in de wasmiddelen en enzymen voor de omzetting van zetmeel in glucose en vervolgens in een veel zoeter glucose-fructose mengsel. Daarnaast enzymen bij de bereiding van vruchtendranken en bier enz.

Voor elke toepassing moet zo'n enzym naast de primaire functie, bijv. eiwitplitsing, over een aantal eigenschappen beschikken van specificiteit, stabiliteit, temperatuur-optimum en werking bij de gewenste zuurgraad. De recombinant-DNA-technologie betekent dat men bij het zoeken naar het ideale enzym zich geen enkele beperking meer hoeft op te leggen. Hiervóór moest het enzym voorkomen in een handzaam meervoudig organisme dat op grote schaal gekweekt kan worden en waarvan op klassieke wijze via mutatie en selectie en de ontwikkeling van een fermentatieproces, de pro-

duktiviteit bijvoorbeeld honderdvoudig kon worden opgevoerd om economische productie mogelijk te maken. Of het enzym moest voorkomen in vrij grote hoeveelheden in een veelvoorkomende of gemakkelijk te kweken plant of zoals met het lebferment voor de kaasbereiding in de maag van toch in grote aantallen geslachte kalveren.

Nu kan met recombinant-DNA-technieken de erfelijke informatie uit een willekeurig organisme geïsoleerd en overgebracht worden, waarna het gezochte enzym in grote hoeveelheden geproduceerd wordt met bekende en veilige micro-organismen. Dit betekent heel concreet dat binnen afzienbare tijd het kalverenzymp voor de kaasbereiding in grote hoeveelheden en van constante kwaliteit met een micro-organisme bereid wordt, zoals zoveel andere enzymen voor de voedselbereiding altijd al met dergelijke micro-organismen gemaakt werden. Wat is nu de principiële kant aan dit voorbeeld?

We hebben een organisme genomen, bijv. de gist, bekend van brood bakken, wijn en bier maken of een micro-organisme dat normaliter melk omzet in yoghurt, met andere woorden een bewezen 'nuttig' en onschadelijk micro-organisme en dit hebben we een erfelijke eigenschap gegeven van het kalf. Daarmee is een natuurlijke barrière doorbroken, dus een onoverbrugbare kloof overbrugd. Tot z'n ware proporties teruggebracht echter is aan de eiwitplitsende enzymen van het organisme zelf, nog één toegevoegd met een iets andere karakteristiek. Vaak is het een vervanging door inactivatie van de erfelijke informatie van een 'eigen' eiwitplitsend enzym.

D.w.z. pratend over bijvoorbeeld een gist betekent het dat in één van de 10.000 eigenschappen een kleine verandering is opgetreden, een kleine achteruitgang meestal omdat via de lange evolutieweg

organismen beschikken over de enzymen die het best bij hen passen.

Wanneer bijvoorbeeld de erfelijke informatie voor een zetmeelsplitsend enzym wordt overgebracht in een organisme dat hiervoor geen informatie bevatte, kan dit organisme nu op zetmeel als koolstofbron groeien, wat het van te voren niet kon. Er is geen enkele wetenschappelijke basis voor de soms geuite vrees dat een dergelijke verandering in slechts één of enkele eigenschappen, het 'nieuwe' organisme een bedreiging zou kunnen doen zijn voor mens, dier, plant of milieu in het algemeen.

Door middel van proeven en/of het aanbrengen van 'handicaps' in het micro-organisme kan bovendien het bewijs geleverd worden dat alle vrees ongegrond is voordat men op grotere schaal met een micro-organisme gaat produceren.

Het produkt-gericht recombinant-DNA-onderzoek heeft met name in de VS een enorme vlucht genomen. Met behulp van 'venture capital' hebben wetenschapsbeoefenaren meer dan 100 recombinant-DNA-researchfirma's opgericht waar nu vele duizenden academici, vooral van de universiteiten, zijn gaan werken. Het gaat er om, te komen tot produktie van de volgende eiwitten (ook een aantal kleine eiwitten, polypeptiden genaamd).

Groeihormonen, zowel het menselijke als bepaalde dierlijke groeihormonen.

Insuline, dus via recombinant-DNA-techniek het echte menselijke insuline. Nu worden suikerzieken behandeld met het iets afwijkende varkensinsuline, verkregen via extractie uit de alvleesklier van geslachte varkens.

Er zijn een groot aantal eiwitten, zowel enzymen als regulatie-polypeptiden (hormonen) ontdekt met zeer belangrijke functies. Storingen kunnen effectief bestreden worden wanneer men het echte menselijke produkt zuiver in handen kan krijgen. Hieronder vallen eiwitten die

een rol spelen bij de immuniteit en kanker, zoals *interferonen*, *interleukingen*, *tumornecrosis factoren* enz., en polypeptide hormonen zoals een aantal *geslachtshormonen* en bijv. de natuurlijke pijnstillers de *endorphinen*.

Bovendien bloedeiwitten en bloedfactoren zoals *serumalbumine* en de bloedstollingsfactor *factor VIII* nodig voor hemofiliëpatiënten. Daarnaast nog menselijke enzymen bijv. spijsverteringsenzymen (hiervoor kunnen ook niet-menselijke enzymen toegepast worden, daar deze enzymen alleen maar in het spijsverteringskanaal komen), en bloedstollingsverwijderende enzymen, zoals *urokinase* en '*tissue plasminogen activator*' en bijvoorbeeld het menselijke *superoxide dismutase* dat voor de bestrijding van gewrichtsontsteking dienst doet.

Op dezelfde wijze kunnen bepaalde oppervlakte-eiwitten van ziekteverwekkers zonder dat die er zelf verder nog aan te pas komen, geproduceerd worden en gebruikt als veilige vaccins tegen de betreffende ziekten.

Een efficiënte economische produktie met goede kwaliteitsgarantie van al deze stoffen is van een zeer groot belang voor de gezondheidszorg.

Naast dit alles worden recombinant-DNA-technieken gebruikt om de produktie van metaboliëten zoals aminozuren en vitamines (voedingsadditieven), maar vooral van de zogenaamde secundaire metaboliëten waaronder de antibiotica, sterk te verbeteren.

Voor de produktie van metaboliëten zijn een aantal enzymen nodig waardoor hier de hele problematiek meer complex is.

Zo is het praktisch nog onmogelijk om al de erfelijke informatie voor de produktie van bijv. morfine of codeïne van de betreffende planten over te brengen naar een micro-organisme, waarna dat micro-organisme dan voldoende morfine of co-

deïne moet gaan produceren. Hiervoor moeten enkele tientallen deels onbekende erfelijke eenheden (genen) worden overgebracht met nog tal van bijkomende problemen.

Een meer praktische benadering lijkt de kweek van de betreffende plantencellen om via klassiek genetische methoden en recombinant-DNA-technieken een goed producerende plantenweefselkweek te creëren.

Tenslotte is de recombinant-DNA-technologie een welkome aanvulling als het gaat om zogenaamde 'performance' organismen. De meest bekende is gist voor bakken en brouwen.

Het toevoegen aan deze gisten van nuttige eigenschappen, die ze van nature missen, kan een aantal belangrijke verbeteringen opleveren van de zo complexe processen die zich afspelen in allerlei soorten deeg en in de brouwerijen. Hetzelfde geldt voor andere micro-organismen die een rol spelen in de voedselbereiding.

Micro-organismen nodig bij afval, waterzuivering en de zuivering van meer specifieke verontreiniging van grond, water of lucht en voor combinaties van omzettingen in de fijnchemie kan men met behulp van de recombinant-DNA-technieken van de juiste eigenschappen voorzien.

De vervangbare ruwe grondstof hout en houtige gewassen waarin per jaar 10 maal meer (zonne)energie wordt opgeslagen dan de totale mensheid per jaar gebruikt, kan worden aangeboord met behulp van 'genetically engineered' micro-organismen die hieruit bijv. alcohol (is een goede vloeibare energiedrager) en basischemicaliën zoals azijnzuur, propionzuur, enz. kunnen maken.

De grote en snelle groei van de wereldbevolking, nl. in het jaar 1650 0,5 miljard, in 1850 1 miljard, in 1930 2 miljard, in 1960 3 miljard, in 1975 4 miljard en in 1985 5 miljard, bepalen de grootte van proble-

men als wereldgezondheidszorg, de wereldvoedselvoorziening, de wereldenergie- en grondstoffenbehoefte en de milieuproblematiek. De biotechnologie kan een belangrijke bijdrage leveren aan de verkleining van deze problematiek, waarbij de recombinant-DNA-technologie een essentiële rol speelt in de ontwikkeling van de biotechnologie. Dit alles zal nogal wat economische gevolgen hebben.

Hoewel de te ontwikkelen biotechnologie voor een groot deel tot high technology gerekend moet worden en dus in het reeds welvarende, ontwikkelde deel van de wereld in eerste instantie zal worden toegepast, is het toch een technologie met een aantal direct toepasbare spin-offs voor ontwikkelingslanden met name in landbouw, energievoorziening en milieubeheer. Dit nog los van het feit dat versnelde technologische ontwikkelingen in het algemeen betekenen dat de technologie van 'gisteren' sneller ter beschikking komt van ontwikkelingslanden. Dat bovendien een belangrijk deel van de biotechnologie afhankelijk is van landbouwgrondstoffen, voornamelijk koolhydraten, zal een reden kunnen zijn de uitvoering te doen plaatsvinden daar waar de grondstof is. De biotechnologische ontwikkelingen zijn mijns inziens absoluut nodig om de wereldproblemen het hoofd te bieden, naast controle van de grootte van de wereldbevolking.

De verwachtingen zijn hoog gespannen en de hoeveelheden geld beschikbaar gesteld voor biotechnologisch onderzoek enorm. Toch verschilt de biotechnologie op één punt fundamenteel van de andere technologieën. De laatste nl. zijn door ons opgebouwd vanuit eenvoudige systemen en hoe complex vandaag ook, ze worden volledig beheerst en begrepen. De bio-technologie werkt met levende organismen, dus met een produkt van de mensheid en onvoorstelbaar complex.

Het deel wat daarvan nu bekend is, is slechts een fractie van wat nog onbekend is. Dit geldt om de zelfde reden ook voor de levensmiddelentechnologie en de landbouw en veeteelt.

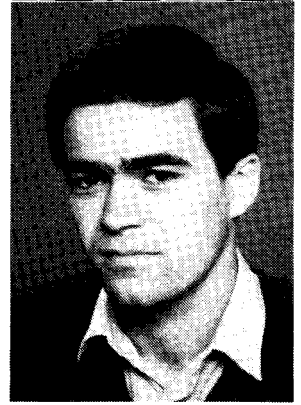
Dit betekent o.a. dat voor elke vooruitgang in praktische toepassingen zeer uitvoerig en langdurig onderzoek nodig is. Dit kost veel tijd en geld.

De recombinant-DNA-technologie is een geweldig extra middel om meer kennis te verwerven van de levende natuur. De mogelijkheden tot een goed en nuttig gebruik zijn groot maar natuurlijk is verkeerd gebruik zoals met alle kennis ook

hier mogelijk. Dit vraagt om betrokkenheid van de samenleving en dus van de politiek. Door een te gering gebruik van deskundigheid en objectiviteit en goede procedures loopt de discussie vaak onnodig hoog op en gaat veel tijd verloren. Nederland is daarbij soms een 'slecht' voorbeeld.

Jos Wiene

Jos Wiene (1960) studeert geschiedenis en theologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

De politieke idealen van Willem van Oranje: geschiedenis en actualiteiten

Eén van de belangrijkste figuren uit onze politieke geschiedenis is ongetwijfeld Willem van Oranje. In dit herdenkingsjaar is er reeds meermalen op gewezen dat zijn idealen in de wereld van vandaag nog voluit actueel zijn, misschien in bepaalde opzichten nog aan actualiteit winnen. In dit artikel wil ik enkele politieke ideeën van Oranje schetsen in de context van zijn tijd, om daarna enkele lijnen te trekken naar onze eigen tijd. Daarbij is weinig ruimte om in te gaan op de achtergronden en ontwikkelingen van Oranjes denken, maar het is voor een goed begrip van belang te bedenken dat hij allerminst een politiek theoreticus was. Zijn ideeën werden gevormd in voortdurende wisselwerking met en steeds aangepast aan de politieke praktijk, waarin hij een zeer vooraanstaande rol speelde.

Het vorstelijk gezag

In de 16de eeuw was in de Nederlanden de vraag naar de grenzen van het vorstelijk gezag zeer actueel. De landsheer, Filips II, zag zichzelf als bekleed met een van Godswege gegeven absoluut gezag. Hij was legibus solutus, als opperste wetgever stond hij zelf boven de wet. De wetten ontleenden hun gezag aan de koning, die zich ook niet gebonden achtte aan de bestaande wetten en de talloze voorrechten of privileges van groepen, steden of gewesten in de Nederlanden.

Naast de koning was er geen gezagsbron in het land. Hij was alleen verantwoordig schuldig aan God. Ook de Staten, waarin vertegenwoordigers van geestelijkheid, adel en steden zaten, mochten het gezag van de koning niet beperken, omdat, zoals de landvoogd Requesens zei, zijn autoriteit sacrosanct, onschendbaar, was en zijn majesteit niet verminderd kon worden. De koning kon vrij beschikken over de zaken, omdat dat bij zijn souvereiniteit behoorde. Het bijeenroepen van de Staten,

bestaande uit zoveel mensen van allerlei kwaliteit, zou door de diversiteit en omvang van de vergadering slechts leiden tot verwarring en vertraging.¹

Van zijn dienaren verwachtte de koning onvoorwaardelijke gehoorzaamheid. In 1567 eiste Filips van veel Nederlandse dienaren een nieuwe eed van trouw. Zo kreeg Oranje het bevel bij ede te verklaren dat hij besloten en gereed was de koning te dienen en zich voor hem in te zetten tegenover en tegen iedereen, zoals de koning hem zou bevelen, zonder beperking of restrictie.²

Oranjes visie op de grenzen van de vorstelijke macht

Door de conflicten met de koning werd voor Oranje de begrenzing van het vorstelijk gezag een steeds belangrijker punt. Op de eis om de nieuwe eed af te leggen schreef hij aan de landvoogdes dat die hem vreemd en algemeen scheen. Hij wilde zich niet excuseren als het erom ging de koning en het welzijn van het vaderland te dienen, maar deze bewoordingen waren hem te nauw. Ze stonden geen enkele beperking toe en zouden hem kunnen verplichten, wanneer hem dat bevolen werd, iets te doen tegen zijn geweten of tegen de dienst aan de koning en het land of tegen de verplichting die hij had door zijn eerste eed als vazal en onderdaan van dit land.³ Oranje voerde hier dus drie punten aan, die voor hem het vorstelijk gezag beperkten: het geweten van de onderdanen, het landsbelang en de bestaande privileges. Het geweten had voor Oranje te maken met de verantwoordelijkheid tegenover

God. Dat was een persoonlijke zaak. Anderen mochten daar niet tussen komen; men mocht niet over het geweten van een ander heersen. Dit vinden we terug bij Oranjes benadering van de godsdienstpolitiek. Ook in de politiek gold voor hem: wat je in geweten niet kunt verantwoorden moet je niet doen. In 1567 weigerde Oranje langer verantwoordelijkheid te dragen voor een zijns inziens heilloze politiek en weigerde hij de nieuwe eed af te leggen. Hij schreef dat hij het land verliet, omdat hij de ellende van de onderdrukking, die zozeer tegen zijn gemoed en geweten inging, niet meer wilde aanzien.⁴ (Vermoedelijk speelden ook andere factoren een rol, zoals angst voor de gevolgen van vorstelijke ongenade.)

De tweede beperking van het vorstelijk gezag lag in het landsbelang. Het is opmerkelijk dat Oranje de dienst aan de koning altijd in één adem noemde met de dienst aan het land. Hij schreef zelfs dat er tussen de hoogheid van de koning en het welvaren van het land naar zijn denken geen onderscheid was.⁵ Datzelfde meenden de aanhangers van het absolute koningschap. Bij hen werd het landsbelang bepaald door de koning. De consequentie van die visie is de regel: l'état, c'est moi! Oranje meende echter andersom dat het welzijn en de bewaring van het land bevorderen de ware dienst aan de koning is. De consequentie van die benadering is dat de kroon wordt geabstraheerd van de persoon van de koning. In het Nederlandse staatsbestel is dat terug te vinden in de regel dat de koning onschendbaar is en de ministers de staats-

¹ Geciteerd bij Enno van Gelder, H.A., 'De vrede van Gent' in: *Van Beeldenstorm tot Pacificatie* (Amsterdam/Brussel 1964) 215.

² *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, G. Groen van Prinsterer, ed. 1er Série (Leide 1835-1847) III, 45.

³ *Archives*, III, 46/47.

⁴ *Archives*, II, 456/457; III, 56/57.

⁵ *Verantwoordinge, Verklaringhe ende Waerschowinghe mitsgaders eene Hertgrondighe Begheerte des edelen, lanckmoedighen ende hooghebornen Prince van Oraengien*, M.G. Schenk ed. (Amsterdam 1933) 57.

rechtelijke verantwoordelijkheid van de kroon dragen. Nadat Oranje de onvoorwaardelijke eed had geweigerd, schreef hij aan Filips dat hij hem als trouw vazal zou blijven gehoorzamen 'in alles wat hij zou erkennen te kunnen zijn de ware dienst aan de koning en de rust en handhaving van zijn landen'.⁶ Oranje meende dus een eigen verantwoordelijkheid te hebben voor het landsbelang. Naar zijn mening waren alle vorsten, koningen en magistraten van Godswege in hun ambt gesteld om de publieke zaak en de menselijke samenleving, die bestonden uit een eerlijke rechtspraak en een legitieme vrijheid, te beschermen.⁷ Als dienst aan koning en land zag hij het nastreven van de eer van God, de respectering van het volk in rechtspraak en bestuur en het bevorderen van de welvaart.

Het derde punt hangt nauw met het voorgaande samen. Door de verwijzing naar zijn vorige eed, verwees Oranje ook naar de daarbij bezworen wetten en privileges. Oranje stelde dat de privileges niet alleen geschenken zijn van de vorsten, maar voor het merendeel contracten tussen de vorsten en de onderdanen, wederzijds bevestigd door een eed.⁸ Niet minder dan de koning hadden Oranje en de andere Standen door hun eed de verplichting de vrijheden van het land te helpen handhaven.⁹ Bij het vorige punt vloei de die verplichting voort uit het goddelijk en natuurlijk recht, hier is het een uitvloeisel van het positieve recht. Oranje sprak de ene keer over de vrijheid, de andere keer over de vrijheden en privileges. Het gezag van de koning werd beperkt door de vrijheid van het land, die

als in een constitutie was vastgelegd in de privileges, maar die volgens Oranje en de zijnen ook op de rede gebaseerd was.¹⁰ De onderdanen leefden in hun maatschappelijke verbanden, die alle hun eigen rechten hadden, die de koning had te handhaven. De Nederlanden vormden zo een soort dualistische verdragsmonarchie, waarbij koning en onderdanen de rechten en vrijheden hadden te respecteren en beschermen. De koning stond onder de wet en was ook in zijn wetgeving beperkt door allerlei vrijheden en rechten van zijn onderdanen. Bij de bescherming van de vrijheid stonden de lagere overheden in eigen rechte en zij dienden die zo nodig zelfs tegen de koning te verdedigen.

Oranje en de Staten

Volgens Oranje moest de vrijheid van het land gehandhaafd worden door vertegenwoordigers van het land, die een reële invloed op de regering moesten hebben. In eerste instantie deelde Oranje de visie van zijn standgenoten dat de edelen, de natuurlijke leiders en woordvoerders van het land, die taak moesten hebben. Met anderen wenste Oranje een belangrijke rol voor de Raad van State. Die moest bestaan uit Nederlandse edelen en moest daadwerkelijke bevoegdheden en invloed krijgen. Het laat zich verstaan dat het gevaar niet denkbeeldig was dat de edelen de landsbelangen wel eens zouden kunnen verwarren met hun eigen belangen. Hun werd dan ook vaak en niet geheel ten onrechte verweten dat het hen ging om hun eigen macht en eer. Al spoedig werd voor Oranje steeds duidelijker dat vooral de Staten een belangrijke rol moesten spelen. Daarin zaten

⁶ *Archives*, III, 65.

⁷ *Archives*, V, 396/397.

⁸ *Archives*, III, 206.

⁹ *Archives*, Supplément, 132.

¹⁰ Rachfahl, F., *Wilhelm von Oranien und der Niederländische Aufstand* (Halle a.S./Haag 1906-1924) II, 450.

vertegenwoordigers van de sociale groepen die politiek meetelden. Hoewel zij dus niet uit de hele bevolking voortkwamen, werden zij toch algemeen gezien als representatieve vertegenwoordigers van de onderdanen. In de jaren 1560 werd telkens gevraagd om het bijeenkomen van de Staten-Generaal om op belangrijke punten, zoals de godsdienstpolitiek, te adviseren. Filips wilde daar echter niets van weten.

Toen Oranje in 1572 zich opmaakte om de opstand in Holland te gaan leiden, nam hij zich voor niets te doen of te bepalen dan met advies van de Staten, omdat die de gelegenheid van het land en de humeuren van de inwoners het best kenden.¹¹ Ongetwijfeld had dat veel te maken met het praktische gegeven dat Oranje van de medewerking van de Staten aan de opstand afhankelijk was. Het regeren door overleg en met respect voor de onderdanen en hun privileges was echter ook een kenmerk geweest van zijn stadhouderschap van Holland van 1559 tot 1567, toen de regering van hem eigenlijk een andere houding verlangde.¹² Deze benadering paste blijkbaar bij Oranjes aard en opvattingen. Hij kon zich er later terecht op beroemen niets zonder de Staten gedaan te hebben.¹³ In de volgende jaren legde Oranje steeds meer nadruk op de rol van de Staten. De Staten moesten de welstand en het heil van het land voorstaan. Zij waren niet met particuliere zaken bezig, maar waren door een groot aantal edelen en goede burgers en door het volk, die niet allemaal tegenwoordig konden zijn, gekozen, die hun leven en goederen in hun

handen hadden gezet, in het vertrouwen dat de Staten oprecht zouden voortgaan de vrijheid van het vaderland te handhaven en hen als wachters en beschermers te beschutten tegen alle onderdrukking en tyrannie. De Staten hadden zich voor God en mensen te verantwoorden.¹⁴ Ze waren uit land en volk gekozen door God en mensen tot leiders en beschermers om mensen, bezittingen, vrijheden en privileges te bewaren. De van de voorouders ontvangen privileges moesten ze doorgeven aan het nageslacht.¹⁵ Door hun eed waren zij verplicht de privileges te verdedigen.

Hoe Oranje zich in 1577 de positie van de Staten-Generaal voorstelde, blijkt uit de voorwaarden die door hem werden voorgesteld bij de aanneming van de door de Staten-Generaal eigenmachtig aangestelde landvoogd Matthias van Oostenrijk. De nieuwe landvoogd moest behalve aan de koning ook trouw zweren aan de Staten-Generaal. Hij moest de privileges herstellen en onderhouden. Hij moest regeren met een Raad van State, die door de Staten-Generaal benoemd zou worden en waarin alleen Nederlanders zitting mochten hebben. Alle zaken moesten in deze Raad met meerderheid van stemmen beslist worden. Zaken van belasting, oorlog en vrede, bondgenootschappen en wetgeving mochten alleen met toestemming van de Staten-Generaal geregeld worden. De Staten-Generaal mochten op eigen gezag bijeen komen.¹⁶ Hiervandaan is het niet meer zo'n grote stap naar de Apologie, waarin Oranje verklaarde dat hij alleen de Staten-Generaal in de wereld als zijn overheren er-

¹¹ Bor, P., *Oorspronck, begin en vervolgh der Nederlandsche oorlogen* (Amsterdam 1679) I, 400.

¹² vgl. Vermij, R.H., *Gewestelijke regering onder Philips II, Willem van Oranje als stadhouder van Holland 1559-1567* (Doctoraalscriptie RU Utrecht 1984).

¹³ Bor, I, 872.

¹⁴ Bor, I, 748.

¹⁵ *Archives*, VI, 124.

¹⁶ Bor, I, 927/928.

kende.¹⁷ Oranje was geen republikein, maar in de loop van de opstand is hij langzamerhand het zwaartepunt van de regering gaan leggen bij de vertegenwoordigers van het land, omdat alleen zij de vrijheid konden verdedigen.

Oranjes tegenstanders beschuldigden hem ervan een democratie in te willen voeren. Natuurlijk stond Oranje geen democratie voor naar moderne snit, maar onmiskenbaar maakte hij zich sterk voor volksinvloed op de regering. Daarbij wilde hij zelfs niet volstaan met een belangrijke rol voor de Staten, waar alleen de notabelen zitting in hadden. Bij verschillende gelegenheden probeerde Oranje ook bredere lagen van de bevolking bij de politieke besluitvorming te betrekken. In 1575 wilde hij bij een verandering van de regeringsstructuur in Holland en Zeeland, dat niet alleen de stadmagistraten en de schutterij, maar ook de gemeente, het volk, zou worden geraadpleegd. De Staten van Holland voelden niets voor deze nieuwigheid.¹⁸

Bij de Pacificatie van Gent wilde Oranje dat niet alleen de Staten, maar ook alle steden en gemeenschappen daarbij zouden worden betrokken. In alle steden zou de Pacificatie goedgekeurd en geratificeerd moeten worden door de magistraten, de gilden en de schutterijen.¹⁹ Vermoedelijk wilde Oranje in de revolutionaire situatie een zo breed mogelijke basis voor belangrijke besluiten om een zo groot mogelijk gezag voor en loyale medewerking bij de uitvoering van de besluiten te bevorderen.

Bij de aanvaarding van Matthias heeft Oranje ook voorgesteld dat de Staten-Generaal voor alle gewichtige beslissin-

gen de mening moesten inwinnen, niet alleen van de gewestelijke notabelen, maar ook van de 'gemeente'. Volgens Swart ging het hier om de lagere middenklasse, die in gilden en schutterijen georganiseerd was. Oranje verdedigde dit voorstel met de rechtsregel: Wat allen aangaat, moet door allen goedgekeurd worden. Dit voorstel werd niet aangenomen.²⁰

Waarschijnlijk speelde een belangrijke rol bij deze wensen van Oranje dat hij geweldig populair was bij deze bevolkingsgroepen. Die invloed geven betekende extra steun voor zijn politiek. Zo zette de Brusselse burgerij de Staten meermalen onder zware druk om Oranjes lijn te volgen.

Granvelle schreef dat Oranje nog wel lelijk op zou kijken. Om het volk te winnen, had hij het volk zoveel moed en autoriteit gegeven, dat hij het op den duur niet meer zou kunnen sturen. Uiteindelijk zou het volk in zo'n verwarring zijn, dat het Oranje zou uitleveren.²¹ Zover kwam het niet, maar Oranje kreeg inderdaad te maken met negatieve keerzijden van zijn politiek. Naar zijn mening beraadslaagden de Staten te lang, waren ze te zeer op particuliere belangen gericht, ook al omdat ze telkens ruggespraak moesten houden, en hadden ze vaak te weinig kennis van zaken en ervaring. Oranje verloor zijn greep op de gang van zaken en zijn populariteit daalde. Terwijl iedereen opkwam voor het eigen belang nam de verwarring toe. Het was ieder voor zich en God voor ons allen. Oranje deed zijn uiterste best om een krachtige Raad van State te krijgen als orgaan van uitvoerende politiek, met

¹⁷ *Apologie ofte Verantwoordinge van den Prince van Oranien*, M. Mees-Verwey, ed. (Santpoort 1942) 17.

¹⁸ Lademacher, H. *Die Stellung des Prinzen von Oranien als Statthalter in den Niederlanden von 1572 bis 1584, Ein Beitrag zur Verfassungsgeschichte der Niederlande* (Bonn 1958) 59/60.

¹⁹ *Archives*, V, 468/469.

²⁰ *Archives*, VI, 260; vlg. Swart, K.W., 'Oranje en de opkomst van het Statenbewind' in: *Spiegel Historiae* 19 (1984-4) 198.

²¹ *Archives*, VI, 339/340.

volmachten voor de oorlogsvoering.²² Toen in 1581 de Staten van Holland het raadplegen van schutterijen en gilden bij regeringsaangelegenheden verboden, protesteerde Oranje niet.²³

Er is wel een duidelijke lijn in Oranjes ideeën te vinden, maar zijn houding was ook vaak een aanpassing aan de situatie en behoeften van het moment. In ieder geval blijkt Oranje een zeer principieel voorstander geweest te zijn van invloed op de regering van vertegenwoordigers van land en volk. In de praktijk gaf hij daar ook handen en voeten aan, waarbij zijn eigen belang aan dat van het land ondergeschikt werd gemaakt.

De godsdienstige verdeeldheid en religieuze intolerantie

Bij zijn vertrek uit de Nederlanden in 1559 verklaarde Filips II aan de Staten-Generaal dat zijn taak tegenover deze landen vereiste om ze niet voor God te verliezen, omdat hij Hem daarvan rekening moest doen, en om de onttreding te verhoeden, waarin ze terecht zouden komen wanneer tegen de ketterse secten niet opgetreden zou worden. Voorbeelden uit het verleden hadden wel bewezen, dat veranderingen in de religie ook veranderingen in staat meebrengen. Als de kettters gestraft zouden worden, zou men God dienen, zou de koning onschuldig blijven en mocht men hopen dat God deze landen in voorspoed zou bewaren.²⁴ In de gereformeerde Nederlandse Geleofsbelijdenis van 1561 staat te lezen dat het ambt van de overheid niet alleen is acht te nemen en te waken over de politiek, maar ook de hand te houden aan de Heilige Kerkendienst, om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valse godsdienst, om het rijk van de Antichrist te

gronde te werpen en het Koninkrijk van Jezus Christus te bevorderen, het evangelie woord overal te doen prediken, opdat God van een ieder geëerd en gediend worde, gelijk Hij in Zijn woord gebiedt.²⁵ Deze opvattingen waren voor overtuigde Katholieken en Protestanten gemeengoed in de 16de eeuw. De overheid had als Gods dienaar de taak geloof en kerk te beschermen en ketterij te bestrijden. Het toelaten van ketterij was nalatigheid tegenover God, die niet ongestraft zou blijven. Ook staatkundig gezien werd eenheid van godsdienst noodzakelijk geacht. Heel de samenleving was religieus ingekaderd en zou uiteenvallen als het bindmiddel van de godsdienst er niet meer was.

Waar onderdanen van een andere christelijke geloofsovertuiging waren dan de overheid ontstonden dan ook problemen. Het lot van ketters, protestant of katholiek, was gevangenis, verbanning of doodstraf. In de Nederlanden werden de protestanten vervolgd. Er was een Inquisitie en op ketterij stond de doodstraf. Velen in de Nederlanden vonden de godsdienstpolitiek van Filips II te streng en bepleitten matiging.

Oranje en de religieuze tolerantie

Oranje werd één van de belangrijkste principiële verdedigers van de godsdienstvrijheid. Vanaf 1564 keerde hij zich openlijk tegen godsdienstvervolging. In de Raad van State verklaarde hij dat jaar dat hij weliswaar katholiek was en wilde blijven, maar dat hij onmogelijk de gewoonte van koningen kon goedkeuren dat zij willekeurig en door hun bevel, het geloof en de godsdienst der mensen dwingend houden binnen de grenzen die zij willen.²⁶ Aan deze lijn is Oranje altijd

²² *Archives*, VI, 561.

²³ Lademacher, *Die Stellung des Prinzen von Oranien*, 149/150153.

²⁴ Bor, I, 19.

²⁵ *De Nederlandse Belijdenisgeschriften*, J.N. Bakhuizen van den Brink, ed. (Amsterdam 1976) 141.

²⁶ Enno van Gelder, H.A.A. 'De godsdienst van prins Willem van Oranje' in: *Van Beeldenstorm tot Pacificatie*, 93/94.

vast blijven houden.

Oranje meende dat geloof niet kon worden afgedwongen, omdat het kennen van God een bijzondere gave van de Heilige Geest is.²⁷ Met wreedheid kan men het geweten en de godsdienst niet dwingen, hoogstens brengt men daardoor de mensen tot huichelarij.²⁸ Geloof is een zaak van het geweten en daarmee een zaak tussen God en mens, waar andere mensen niet tussen mogen komen. Daarom eiste Oranje dat het geweten voor God vrij zou mogen blijven ... om op de jongste dag aan de hoogste Rechter reekenschap van de ziel te mogen geven.²⁹

Oranje wees dan ook zonder meer de Inquisitie af. Later had hij ook moeite met de gereformeerde kerkelijke tucht, omdat hij daarvan een nieuw soort gewetensonderzoek vreesde. Bij gewetensvrijheid hoorde volgens Oranje ook godsdienstvrijheid. Zonder godsdienstoefening konden mensen vervallen tot atheïsme en sterven als wilde beesten en dat wilde toch niemand.³⁰

Naast principiële argumenten voerde Oranje ook telkens praktische redenen aan om de godsdienst vrij te laten. Een harde godsdienstpolitiek zou leiden tot ontvolking, ontevredenheid en burgeroorlog en uiteindelijk tot de ondergang van het land. Bovendien kon men in een land met veel handel en veel vreemdelingen toch het voorkomen van andere geloofsovertuigingen niet verhinderen, zeker niet als die in de buurlanden wél toegestaan waren.³¹

Bij al zijn ijveren voor godsdienstvrijheid hoopte Oranje dat het maar een tijdelijke noodzaak zou zijn. Uiteindelijk moest de eenheid van de kerk weer hersteld worden. Hij heeft zelf bemoeienis gehad

met pogingen om de kerkelijke eenheid te herstellen, eerst tussen Katholieken en Protestanten, later tussen de verdeelde Protestanten onderling. Ook verwees hij meermalen naar een Algemeen Concilie, dat de eenheid zou moeten herstellen. Nog vaker gaf hij aan te hopen dat de Staten-Generaal in staat zouden zijn in de Nederlanden een bevredigend eind aan de religietwisten te maken. Daarbij stelde hij zich waarschijnlijk een brede protestantse volkskerk voor. Vermoedelijk heeft hij de aanhang voor het Protestantisme overschat en de kracht van het Rooms-Katholieke geloof onderschat. Hij heeft ook eens gezegd dat de ware leer op den duur wel zou winnen door te overtuigen, niet door te dwingen.³² De rol die hij de Staten-Generaal toedacht, geeft aan dat ook voor Oranje de overheid een verantwoordelijkheid op religieus gebied bleef houden.

Omdat op de uiteindelijke regeling niet gewacht kon worden en dwang uit den boze was, deed Oranje tussen 1566 en 1580 verschillende pogingen om te komen tot een godsdienstvrede, zodat meerdere kerken in één staat ordelijk en vreedzaam zouden samenleven. Als voorbeeld noem ik wat bepalingen uit de godsdienstvrede van Antwerpen van 1579. Daarin stonden regelingen voor de vrije godsdienstoefening en zaken als huwelijk en begrafenissen. Vanaf de preekstoel moest men zich onthouden van aanvallen op andere kerken. Niemand mocht vanwege zijn godsdienst bespot of lastig gevallen worden; ook schampere liedjes en boeken waren verboden. Men moest uit elkaars diensten wegblijven, tenzij men zich aan de orde ervan wilde aanpassen. De overheid zou alle inwoners, zon-

²⁷ Geciteerd bij Enno van Gelder, 'De godsdienst', 109.

²⁸ *Verantwoordinge*, 48.

²⁹ Bor, I, 471.

³⁰ *Archives*, II, 439.

³¹ *Archives*, II, 432-445.

³² *Archives*, II, 443-445.

der onderscheid van religie, beschermen en alle burgers moesten hun burgerplichten zonder godsdienstonderscheid waarnemen. Bij de vervulling van overheidsfuncties zou niet naar godsdienst, maar naar bekwaamheid gekeken worden. Zo moest iedereen vreedzaam God kunnen dienen, naar het verstand dat elk gegeven was.³³

Hoe ruim Oranjes ideeën over godsdienstvrijheid waren, blijkt uit zijn behandeling van de doopsgezinden. Katholieken, Lutheranen en Gereformeerden waren eensgezind in hun onverdraagzaamheid tegen deze mensen. Omstreeks 1576/77 waren er moeilijkheden rond een groep doopsgezinden te Middelburg. De magistraat verbood de doopsgezinde kooplieden winkels te houden, omdat zij weigerden de eed af te leggen en in de militaire burgerwacht te dienen. Oranje vernietigde dat besluit, ondanks protest van vele kanten. Hij meende dat men ook in deze dingen hun geweten had te respecteren. Toen zijn naaste medewerker, Marnix, hem erover aansprak, reageerde Oranje scherp en vroeg of hij soms ook wilde zeggen dat het billijk was dat de Pausgezinden hen gedwongen hadden tot een godsdienst die tegen hun geweten streed.³⁴

Toch had ook Oranje een grens voor de godsdienstvrijheid. In 1572 liet hij aan de Staten van Holland weten vrijheid van godsdienst te wensen, behalve voor degenen die zich vijanden toonden.³⁵ Als de veiligheid van de staat, het slagen van de strijd, er door bedreigd werd, zou de overheid geen vrije godsdienstoefening aan de vijanden van de staat kunnen toestaan. Of die situatie zich in de daarop

volgende jaren werkelijk voordeed in Holland en Zeeland mag betwijfeld worden, maar uiteindelijk legde Oranje zich stilzwijgend neer bij het verbod door de Staten van Katholieke godsdienstoefening, al weigerde hij dat expliciet in zijn taakomschrijving te laten zetten. Na de Pacificatie van Gent deed hij opnieuw pogingen godsdienstvrijheid te bereiken. Met name radicale Calvinisten maakten dat onmogelijk. Toen daarop steeds meer Katholieken het gezamenlijk front tegen de politiek van de koning verlieten, kwam tenslotte inderdaad het moment dat Katholieken een veiligheidsrisico gingen vormen. Opnieuw legde Oranje zich neer bij een verbod van vrije Katholieke godsdienstoefening.

Zo heeft Oranje uiteindelijk niet meer kunnen bereiken dan wat in de Unie van Utrecht in 1579 was vastgelegd en wat Oranje toen nog als te beperkt had afgevoelen: dat een ieder particulier in zijn religie vrij zal mogen blijven en dat men niemand ter oorzake van de religie zal mogen achterhalen of onderzoeken.³⁶ Het was minder dan Oranje had gewild, maar genoeg om, bij de soepele opstelling van de regenten, de ook niet door Oranje bedoelde Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden te laten worden tot een eiland van relatieve verdraagzaamheid in een grotendeels despotisch geregeerd en intolerant Europa.

Conservatief of progressief?

Oranjes politieke ideeën waren geworteld in het Middeleeuwse constitutionalistische denken en in de Middeleeuwse 'parlementaristische' traditie. Hij verzetten zich tegen de machtiger wordende

³³ *Register der Commissie tot onderhoud van de Religionsvrede te Antwerpen (1579-1581)*, Fl. Prims, ed. (Brussel 1954) 31-43.

³⁴ Waterbolk, E.H., 'L' Erasmianisme de Guillaume d'Orange' in: *Verspreide Opstellen, aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen* (Amsterdam 1981) 90/91.

³⁵ Bakhuizen van den Brink, R.C., *Cartons voor de geschiedenis van de Nederlandschen Vrijheidsoorlog* ('s-Gravenhage 1898) II, 205.

³⁶ *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg, ed. (Den Haag 1979) 35.

staat met ideeën ontleend aan de Middeleeuwse organische standenmaatschappij. Oranjes revolutie had dus een conservatieve trek.

Anderzijds was Oranjes godsdienstpolitiek juist een breuk met de Middeleeuwse organische verbondenheid van politieke en religieuze categorieën. Zijn voorzichtige begin van secularisering van de staat heeft duidelijk moderne trekken. In dat opzicht zou men Oranjes ideeën dus progressief kunnen noemen.

Het komt mij voor dat hier weer eens duidelijk wordt hoe ongelukkig de in de politiek zo populaire vermenging van de termen conservatief en progressief en goed en slecht is. Wie zou het verdedigen van de rechten van onderdanen tegen een absolutistische of dictatoriale overheid willen verwerpen als dat conservatief is, omdat het conservatief is? Of het opkomen voor de vrijheid van godsdienst als dat progressief is, omdat het progressief is? Politiek dient niet beoordeeld te worden naar haar conservatief of progressief gehalte, maar naar haar eigen inhoud, naar haar menselijkheid en rechtvaardigheid.

De grenzen van het staatsgezag

In dit blad zijn reeds vele bijdragen verschenen over de rol van de staat en de overheid. Er blijkt een zekere ontevredenheid en onrust te heersen over een te grote rol van de staat en de centrale overheid in de maatschappij. In dit verband is Oranjes gedachtenwereld boeiend.

In dezelfde tijd als Oranje leefde, legde Jean Bodin de grondslag voor het moderne soevereiniteitsbegrip: soevereiniteit is de meest hoge, absolute en voortdurende macht over de burgers en onderdanen in een staat. De soeverein maakt en breekt het recht. De staat is almachtig. Uit later tijd stamt het idee van de volkssouvereiniteit. De soevereiniteit berust bij het volk. Het volk is in die voorstelling een

verzameling van vrije en gelijke mensen. Zij delegeren hun soevereiniteit aan de overheid. Hoezeer dat kan ontaarden blijkt wel uit de ontwikkeling van bijv. de Franse Revolutie, Nazi-Duitsland of de zogenaamde volksdemocratieën naar marxistische snit. Een almachtige overheid kan uit naam van het volk even dictatoriaal regeren als de oude absolutistische heersers het deden in naam van God of van zichzelf, maar vaak op een veel meedogenlozer en efficiënter manier.

Bij de ontwikkeling van de representatieve parlementaire democratie werd de soevereine macht van het volk in handen gelegd van de gekozen vertegenwoordigers. Zo is in onze Westeuropese democratieën een politiek bestel ontwikkeld dat over het algemeen de vrijheid en vaak ook de gelijkheid van mensen beschermt. Maar de onbegrensdeheid van de staatsmacht blijft een probleem. Hoe ver gaan de bevoegdheden, verantwoordelijkheden en mogelijkheden van de centrale overheid? Heeft de parlementaire meerderheid een volkomen zeggingskracht over maatschappij en burgers? Het overheidsbeleid roept vaak genoeg verzet op van burgers en hun organisaties. Tot op zekere hoogte wordt dat verzet ook geaccepteerd, al weet men niet precies wat men er mee aan moet (vgl. de discussies over burgerlijke ongehoorzaamheid).

Oranje leefde in een heel andere gedachtenwereld wat de politieke orde betreft. In zijn ogen was de staat allerminst almachtig en ook het volk als verzameling van vrije mensen kon daar geen aanspraak op maken. Boven volk en overheden stond het recht. Voor Oranje had de politieke ordening een morele basis, zowel van Godswege, als vanuit de natuur of de rede. Die morele basis, dat recht, werd uitgedrukt in en vormde de garantie voor de historisch gegroeide rechten en

vrijheden van de gemeenschappen waarin de mensen leefden en daarin ook van de mensen zelf. Oranje sloot hierin aan bij de Middeleeuwse gedachtenwereld, waarin standen en verbanden hun vaste plaats innamen en de maatschappij ordenden. Voor Oranje vloeide daar de verdediging van de maatschappij tegen de absolute machtsaanspraken van de overheid uit voort. Door zijn grote respect voor het persoonlijke geweten, ging deze verdediging samen met die van het recht op een vrij geweten van het individu.

Al vaak is deze andere benadering aangezien als een inspiratiebron voor de christen-democratie. Ik denk dat men daar wel voorzichtig mee moet zijn. De waarden waarvoor Oranje streed, waren menselijke waarden, waarvan de verdediging in deze tijd zeker niet exclusief door christen-democraten kan en mag worden opgeëist. Bovendien is Oranjes gedachtenwereld natuurlijk geheel verbonden met zijn tijd en situatie. Toch lijkt het mij goed, wanneer het christen-democratisch denken zich ook aan deze gedachtenwereld oriënteert, die aansluit bij voor Katholieken en Protestanten achtenswaardige Scholastiek-Thomistische en Calvinistische tradities.

De huidige heroriëntatie op de taak en het gezag van de overheid is wellicht gebaat bij een bestudering van deze gedachtenwereld. Daarin wordt immers het overheidsgezag principieel en fundamenteel beperkt en onderworpen aan hoger recht. Dit sluit aan bij het christelijk denken over de soevereiniteit Gods. Wellicht sluit het ook aan bij moderne opvattingen over de fundamentele rechten van de mens en de volkenrechtelijke bescherming daarvan. Ook in die opvattingen immers hebben recht en gezag van staat en overheid principiële begrenzingen. In Oranjes denken werd ook uitgegaan van een eigenstandige positie van maat-

schappelijke verbanden. Tot op zekere hoogte zijn die (inclusief de lagere overheden) in eigen rechte. Dat sluit natuurlijk aardig aan bij christen-democratische ideeën over een organische staat en maatschappij, met een grote rol voor maatschappelijke organisaties. Begrippen als corporatieve maatschappij-opbouw en soevereiniteit in eigen kring spreken in dit verband boekdelen. In de huidige crisis van de welvaartsstaat wordt er ook steeds vaker over gesproken dat menselijke vrijheid en solidariteit juist op een gedecentraliseerd niveau een uitdrukking moeten kunnen vinden. Oranjes visie op de controlerende functie van de vertegenwoordigers van de natie tegenover de centrale regering is natuurlijk als stap in de richting van representatieve parlementaire democratie zeer interessant.

Oranjes actualiteit

In de wereld van vandaag zijn Oranjes idealen bepaald niet alleen belangrijk voor historisch onderzoek en politieke theorie. Nog steeds heersen er in deze wereld regimi's die zichzelf boven elk recht verheven achten en die zelfs menen te mogen heersen over de gewetens van mensen. In rechtse en linkse dictaturen wordt nog steeds de vrijheid van het volk aangetast en worden nog steeds mensen vertrapt. In niet weinig landen worden nog steeds mensen om hun geloof of ongelooft of overtuiging door religieus-intolerante of atheïstisch-intolerante regimi's vervolgd of gediscrimineerd. Het kan geen kwaad als wij onszelf eens bezig houden met de betekenis van Oranjes erfenis op dit punt, bijv. als we ons afvragen hoe zwaar de zaak van vrijheid en mensenrechten mag wegen in onze buitenlandse politiek. Maar wij behoeven niet alleen naar het buitenland te kijken. Onze maatschappij wordt steeds meer een pluriforme maatschappij met grote verschillen in opvattingen, culturele

achtergrond etc. In zijn tijd heeft Oranje met grote verdraagzaamheid een staatkundige vorm proberen te vinden voor de (geloofs)verschillen van zijn dagen. Wellicht kan het de burgers en politici van deze tijd inspireren tot het zó omgaan met pluriformiteit van onze samenleving dat polarisatie kan worden doorbroken, de toenemende onverdraagzaamheid een halt kan worden toegeroepen en aan mensen in hun verscheidenheid recht kan worden gedaan.

Maar misschien ligt het wezenlijkste van wat Oranje voor alle tijden te zeggen heeft in zijn eigen leven. Hij was geen ideale mens, geen edele held zonder vlek of rimpel, maar een mens met goede en slechte eigenschappen. Hij was eerzuchtig, een weifelaar, zeker niet zonder vele fouten en gebreken in karakter en levenswandel. Maar tegelijk ook was hij medelijdend en gewetensvol. Oranje vergat de belangen van zichzelf en zijn geslacht nooit, maar zijn grootheid is dat hij ze verbonden en steeds meer ondergeschikt gemaakt heeft aan zijn ideaal: een staat, waarin mensen vrij zouden zijn van vor-

stelijke willekeur en vooral vrij om God te dienen, zoals zij zelf geloofden dat goed was.

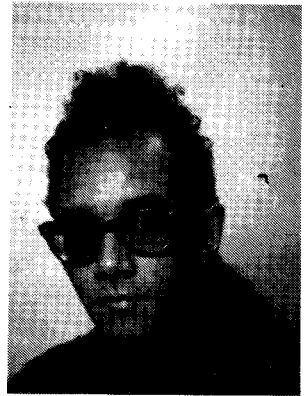
Die dienst aan God is voor Oranje zelf steeds wezenlijker geworden. Het zoeken van de eer van God was een wezenlijke drijfveer van zijn politiek. In een diep geloofsvertrouwen vond hij de kracht om zijn strijd voort te zetten, ook toen hij zich steeds meer van mensen verlaten wist. Aan zijn vriend en medewerker Marnix schreef hij: Laten we maar verdragen dat men over ons heenloopt, als we Gods Kerk maar kunnen helpen.³⁷ In Oranjes woorden en daden komen zijn geloof, zijn menselijkheid en zijn idealen tot uiting en zo is hij een bemoedigend teken dat politiek meer kan zijn dan het ijdel najagen van macht en eigenbelang.

³⁷ *Oeuvres de Ph. de Marnix, Correspondance et Mélanges*, A. Lacroix, ed. (Bruxelles 1860) 411.

door F. Berhиту en G.A. Boonstra

Franky Berhиту is sinds 1 november j.l. maatschappelijk werker bij de gemeente Alphen aan den Rijn; voor die tijd was hij drugshulpverlener voor Molukse jongeren op Walcheren.

Etnische jongeren in Nederland, in het bijzonder in het onderwijs

1. Inleiding

In de jaren '80 is er een stortvloed van informatie gekomen over etnische minderheden in Nederland. Wetenschappelijke onderzoekers bestuderen en onderzoeken 'het probleem', in radio- en t.v.-programma's wordt er aandacht aan besteed, politici spreken over de multi-etnische samenleving, emancipatie en identiteitsbeleving van leden van etnische groepen. Kortom: etnische minderheden zijn 'in', (hoewel?); dit artikel is in die zin één van de vele.

Om te beginnen laten we een Turkse en Molukse jongere aan het woord, die ieder op hun eigen wijze hun eigen, unieke situatie onder woorden brengen. Veel artikelen gaan over allochtonen, buitenlanders, etnische minderheden. Zij zijn object van onderzoek, beschouwing etc. Het leek ons goed om twee van hen in dit artikel uitgebreid aan het woord te laten, daar we menen dat hun gevoelens en ervaringen in zekere mate representatief zijn voor de groep waartoe ze behoren. Invoelend vermogen van de lezer wordt verondersteld.

Uitdrukkelijk wordt stilgestaan bij het onderwijs, intercultureel onderwijs. Ook wij spreken over etnische jongeren in generaliseerbare termen. Op zich is dit

een valkuil, daar de situatie van Molukse jongeren een heel andere is dan die van Surinaamse jongeren of die van Marokkaanse meisjes. Ook beseffen we dat dit artikel per definitie onvolkomen, te beknopt is, geen compleet overzicht geeft. Het is het oplichten van een tipje van de sluier.

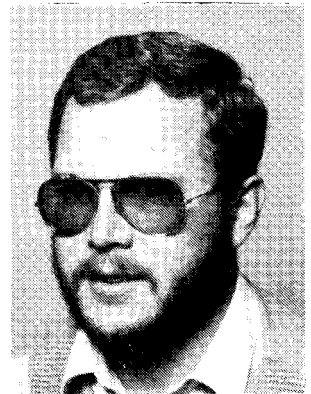
2. Een Turkse jongere aan het woord

Hij was 10 jaar toen zijn vader naar Holland ging om te werken. Twee jaar later voegde de rest van zijn familie (moeder, broer, zus) zich bij zijn vader in Holland. Hij wilde graag mee, maar moest achter blijven om te studeren. Hij voelde zich in de steek gelaten, intens bedroefd, eenzaam. Waarom? Waarom?... Houden ze niet van mij? Wat

moet ik hier zonder vader en moeder? Een neef, directeur van een middelbare school, ving hem op. Met hem ging hij anderhalf jaar later op vakantie naar Nederland. Toen heeft hij gezien hoe hard het leven hier was, Nederland was geen paradijs voor gastarbeiders. Hij was blij om weer terug te gaan naar Turkije. Studeerde hard, haalde het einddiploma van de middelbare school en ging naar het Lise (voorbereiding voor de universiteit). Het ging ook hier goed. Hij had zijn teleurstellingen verwerkt en had weer perspectieven voor de toekomst. In deze tijd was het erg onrustig in Turkije. Terreur op straat, op school. Het leven was gevaarlijk.

In 1978 kwam zijn vader met vakantie naar Turkije en nam hem mee naar Nederland in verband met het roerige politieke klimaat in Turkije. Zijn mening telde niet mee. Hij was minderjarig. Voor de tweede keer beslisten anderen over de loop van zijn leven, op een wijze die hij niet wilde. Zijn gevoelens, ideeën, wensen telden niet mee. Eén week later was hij afwashulp in een restaurant, van 11.00 - 15.00 uur en van 17.30 - 23.00 uur, zeven dagen in de week. Hij was als verdoofd, confuus. Het leek wel of hij enkel lichamenlijk functioneerde. Zijn geest werkte niet, hij onderging. Na een jaar begonnen de problemen thuis. Hij werd als het ware wakker. Hij

miste zijn neef, de sfeer in Turkije, zijn school en studie. Hij moest enorm aan zijn ouders wennen. Gedurende de jaren van gescheiden leven, was hij ze ontwend. Ze bemoeiden zich overal mee. Van enige vrijheid van denken, praten en doen was geen sprake meer. Doordat hij geen Nederlands sprak, voelde hij zich dom, minderwaardig. Hij werd zelfs bang om op straat te lopen, etc. Hij besloot om Nederlands te leren, maar dat viel tegen. De lesstof was zo kinderachtig. Hij ervaaarde het dat je behandeld werd als een klein kind. Hij verzuimde de lessen, maar de vrijwilligster, een lerares Nederlands, ving hem op. Zij stimuleerde hem om autorijlessen, zelflessen te nemen en op dansles te gaan. Een wereld ging voor hem open. Door het contact met Nederlanders nam zijn Nederlandse spreekvaardigheid toe, evenals zijn zelfvertrouwen en zelfrespect. Thuis vonden ze deze activiteiten niet goed; het werd belachelijk gemaakt. Nederlands leren, waarom? Je bent een Turk, daar moet je trots op zijn. We gaan toch terug. Hij kon bij zijn ouders (voornamelijk zijn vader) niet (meer) met zijn problemen, vragen, verhalen terecht. Hij stond alléén. Hij ging zijn situatie steeds meer begrijpen. Hij moest gaan kiezen. Kiezen voor (zelf)ontwikkeling in het hier en nu met alle consequenties van dien of kiezen voor passiviteit, kinderlij-

Gert Boonstra is werkzaam als pedagoog bij het Regionaal Pedagogisch Centrum Zeeland

ke gehoorzaamheid, afstompen, geen studie en ontwikkeling etc.

Op het werk ging het goed, hij maakte promotie van afwashulp tot chef-kok. Hij had alles afgekeken, maar had geen diploma's. Hij kwam in contact met een Molukse dame, die hem stimuleerde om een cursus cafébedrijf te volgen. Zij was bereid om hem elke dag huiswerkbegeleiding te geven.

Ook nu was de reactie thuis negatief, wat hem kwetste en bedroefd maakte. De kloof met thuis werd alleen maar groter. De afstand tussen hem en de 'Turkse wereld' wordt groter. Thuis nemen de botsingen toe, het is soms ondraaglijk. Geen begrip, geen stimulans, enkel kritiek en afkeuring. Hij weet het, hij zal ook de volgende stap: zelfstandig gaan wonen, moeten nemen. Maar het doet hem pijn, waarom moet het zo? Hij begrijpt zijn vader wel. Die is in 1970 uit Turkije vertrokken, is blijven leven als in die tijd. Alleen, de tijd stond ook in Turkije niet stil. Hij en vele andere Turken houden krampachtig vast aan toen (wat er niet meer is). Dat wil niet zeggen, dat hij zijn Turks-zijn wegstopt of verloochent. Alleen, hij beleeft die en geeft ze vorm in de Nederlandse situatie. Zijn vader begrijpt dat tot zijn grote verdriet niet.

3. Een Molukse jongere aan het woord

In tegenstelling tot de Turkse jongere heeft hij zijn gedachten, ideeën, gevoelens zelf op papier gezet en er daarmee een heel eigen dimensie aan gegeven. We nodigen de lezer uit om met ons deze reis naar het verleden en naar het hier en nu met hem te maken en zijn waarden op ons in te laten werken. Onze beoordelingen en interpretaties even weg te bannen en te luisteren (wat is dat moeilijk in onze praat-praat-maar-maatschappij) naar wat hij ons wil vertellen.

'Het verhaal dat ik u wil vertellen is het

verhaal van de pijn over de dingen die zo anders zouden kunnen zijn. Het is de pijn die u gezien heeft maar misschien zelf niet gevoeld hebt.

Op het moment dat je niets minder hebt als een stukje land, het water, de zon, de goede en minder prettige kanten die de natuur je schenkt én je familie, dan ligt de zin van het leven in de orde van 'zorg dat er brood op de plank komt' en naast het brood: huilen en dansen met je vrouw, kinderen, broers, zusters, vader en moeder. Hier zou het verhaal op kunnen houden en verder kunnen gaan met 'En ze leefden nog lang en gelukkig'

Maar er verscheen een vreemdeling aan de horizon. Hij werd hartelijk ontvangen volgens de adat, die men van zijn ouders had geleerd. Hij kreeg te eten en te drinken, een slaapplek werd gereed gemaakt, maar de vreemdeling was niet tevreden. Hij wilde meer. De vreemdeling bleek een koekoeksjong te zijn. Eerst probeerde je hem weg te sturen, maar helaas, ondanks het feit dat het koekoeksjong toen nog geen kruisraketten had, was hij fysiek toch sterker. Er moest een andere politiek gevonden worden voor het dagelijkse brood, want je vrouw en kinderen had je nog en er was nog een neef gekomen en een nicht. En die moesten ook eten.

Toen de vreemdeling kwam, had hij de Bijbel en jij het land. Daarna had hij het land en jij de Bijbel. De vreemdeling regelde het goed voor je. Hij zei: 'Je kunt voor mij gaan werken'. Bijna werd je hetzelfde als hij. Je werd een geveerde vogel. En je dacht dat het goed was. Zelfs toen je onder de wapenen ging. Want je had jouw God de naam van zijn God gegeven en die God vond het goed wat zijn volgelingen deden, althans dat vertelden ze. Soms moest en ging je erg ver als soldaat van Oranje, maar waar je ook ging, de band met het huis en de

familie bleef. Er waren altijd mensen van jouw volk, die dezelfde weg moesten bewandelen. Soms waren het mensen uit hetzelfde dorp, of ze kwamen van hetzelfde eiland. Of het waren pelagenoten¹, die hetzelfde lot deelden, geheel in de geest van het verbond tot bloedbroederschap dat je voorouders hadden gesloten met de mensen van het andere dorp. Een verbond dat voor hen heilig is, en ook voor jou, de kinderen en je kinds-kinderen. En af en toe reisden je vrouw en kinderen met je mee. Als je naar huis kon gaan dan ging je. Je had verlof, er was een bruiloft, er waren problemen bij de achtergebleven familie, een belijdenisfeest, een begrafenis, als je voelde dat je moest gaan, ging je.

En de tijd kabbelde voort. En nog steeds was het leven niet bij brood alleen. Bij elke mogelijke gelegenheid werd er met elkaar gepraat. Bij bruiloften, bij begravenissen, bij bijeenkomsten van de dorps- en eilandverenigingen die ook buiten de eigen grond functioneerden. Alle mogelijke zaken werden besproken, de laatste roddels, de heldenverhalen, familie-zaken, verhalen over de voorouders, het dorp, de pela's. O ja, dat dorp heeft een nieuwe moskee nodig. In die streek is de oogst mislukt, er moet geld worden ingezameld. En politiek was als het leven van alledag. En ondanks dat er ook al kranten waren en de pakketboot regelmatig ging was je sneller op de hoogte over de gebeurtenissen die speelden rondom je dierbaren op de Molukken of ergens anders. Want je dromen, visioenen en de Molukse trom, de tifa zijn nog steeds sneller.

Weer begon het te veranderen, de Twee-

de Wereldoorlog was voorbij en even leek het alsof het weer goed zou worden. De wind voerde andere vogels met zich mee, vogels die bijna hetzelfde uiterlijk hadden als jij, als je geen geverfde vogel zou zijn. Blanda Hitam, zwarte Hollander.

Het koekoeksjong werd weer een vreemdeling. Hij moest weer naar zijn land terug, vanwaar de wind hem hierheen gevoerd had.

En toen jij terug wilde keren naar je nest was de natte moesson nog niet aangebroken, die de verf in een bui van tranen van je af kon spoelen. Je kreeg een mogelijkheid om weer naar huis te gaan, dacht je. Maar de vreemdeling werd weer een koekoeksjong. De buurman, die woonde aan de andere kant van de zee, op het eiland Java was in je huis gekomen. Hij dacht dat hij dezelfde was als jij en als jij dacht dat dit niet zo zou zijn dan zou het enkel een kwestie zijn van een ander bruin verfje. En die andere vreemdeling, die je eerst gekoesterd had als het jong van de koekoek, had de aard van het beestje nog niet verloren.

De regelingen die hij voor je had getroffen over het ontslag uit zijn dienst, waarvoor je dacht naar huis te kunnen keren, werden door hem niet hard gemaakt. Je moest hard vechten om in plaats van een lege dop een half ei te krijgen. En zelfs toen je dat had, verzon de vreemdeling een regeling, waardoor je nog niet kreeg waar je recht op had.

Je stak het grote water over, nog steeds onder de wapenen, omdat je dacht dat autoriteit hetzelfde was als respect voor, vertrouwen in, zoals je geleerd was door de ouderen. Bestemming Tanah Blanda – Holland – het Westen waar de zon ondergaat.

¹ Voor Molukkers is het belangrijk de kampong te vermelden waar de familie oorspronkelijk vandaan komt, vooral vanwege de mogelijke pela-relaties. Als dorpen een pela-verbond hebben gesloten (een soort overeenkomst van wederzijdse bijstand) mogen personen uit die dorpen niet met elkaar trouwen. Over pela-verwantschappen op de Molukken is door de Duitse antropoloog Dieter Bartels een proefschrift geschreven, getiteld *Guarding the invisible mountain*, (Cornell University, 1977).

In Holland aangekomen werd je, na eeuwen trouwe dienst, je uniform ontnomen door middel van een gestencild vodje papier. Het was erg, eerst was je nog iets, soldaat van Oranje, toen werd je niets. Maar je bleef je gedragen zoals het een gast, iemand op doorreis betaamt. Je leefde daar met je lotgenoten, de gedwongen werklozen, je vrouw en kinderen, zonder status en statenloos. En als je wilde werken om wat bij te verdienen, omdat de aardappels die je voorgeschoteld kreeg niet smaakten en het zakgeld niet toereikend was om andere dingen te doen, zei je gastheer dat zwartwerkers niet gewenst waren.

Want de vakbonden vonden toen al dat de positie van de Nederlandse arbeider in gevaar kwam. En dit in het land waar het leven goed is.

Ondertussen kon je nog steeds niet naar huis en merkte je dat het geld, de bedrijven, het algemeen belang, belangrijker waren dan jij. Maar je had nog steeds hoop, want in de gebeden die je had was nog steeds plaats voor Koningin en Moederland. En elk jaar ging je naar Den Haag om op een vreedzame wijze de overheid van het land, waar je noodgedwongen gast bent, duidelijk te maken dat hun winters koud zijn, maar nog kouder hun hart. Je probeerde hen duidelijk te maken dat in jouw huis politiek gelijk is aan een man, een man - een woord, een woord. En je merkte wederom dat ze daarvan geen kaas hadden gegeten.

Er waren wel problemen, maar die lagen buiten jezelf. Als die er waren, werden deze zoals in het Oosten, besproken binnen de familie en woongemeenschap, waarna de kampraad of de belangenvereniging ze aan jouw gastheer overbracht. Maar toen al merkte je dat jouw oplossing voor de problemen die zij aan het creëren waren terzijde werd gelegd. In een land waar het meer een maatschappij is dan een samenleving, schijnt er geen

plaats te zijn voor 'Wijzen uit het Oosten'.

Hadden ze jou eerst je grond ontnomen, je uniform en staat van dienst, later gingen men er toe over om je je-zelf te ontnemen.

Zelfs de voormalige concentratiekampen waarin je werd gehuisvest, hadden nog iets comfortabels. Wanneer de stoppen doorsloegen, omdat de elektrische kachels de kilte van het land niet konden verwerken, dan waren kaarslicht en menselijke warmte voldoende om het leven in je te houden. En soms als je uiting gaf aan het feit dat je behandeld wenste te worden zoals een mens behandeld zou moeten worden, werd je gedeporteerd naar een ander kamp, met andere radraaiers. Maar dan zat je bij elkaar.

Toen kwam de tijd dat ze je je-zelf wilden gaan ontnemen. Wilde je eerst gaan werken om meer te zijn als een verzorgd kasplantje, later moest je in de laagst betaalde banen van de maatschappij je brood gaan verdienen. En zo werd je één van de eerste gastarbeiders. Je werd in een huis gestopt, waarvan de grond en fundamenten nog niet verzakt waren. Bij elkaar wonen, maar ook uit elkaar. Ieder voor zich en God voor ons allen. Er was wel plaats voor je vrouw en twee kinderen. Maar je vader, moeder en de anderen? Ach, dat is uw probleem, leg u bij de feiten neer, wees realistisch. Kijk eens wat wij allemaal voor je doen.

Dankjewel zeggen hoeft niet, dankbaarheid wordt wel verwacht. Want ze wilden dat je hetzelfde zou worden als zij. Alsof je niet werkte of ging winkelen, naar school ging, lid van een sportvereniging was, naar film en disco ging, waar je alleen niet binnen mocht, omdat je geen stropdas droeg of zwart was.

Wat was er nog van je overgebleven?

Wat het nog niet genoeg? Soms denk je wel eens: als ze me wit konden spuiten, zouden ze dan ophouden en tevreden zijn.....?'

4. De multi-etnische samenleving en het onderwijs

De verhalen, c.q. boodschappen van de Turkse en Molukse jongere spreken voor zich. We hebben geen behoefte aan een uitgebreide analyse daarvan. Toch is het verhaal van de hier geboren Molukse jongere opvallend. Het grijpt terug op een stuk geschiedenis, waarvan vele Nederlanders vinden, dat het verleden tijd is. Dat is het ook voor hen, alleen niet voor vele Molukkers. Het is als het ware een traumatische ervaring die voor vele Molukse jongeren nog doorzet in het hier en nu (jeugdwerkloosheid, drugsproblematiek, identiteitsontwikkeling etc.).

De Turkse jongere is een voorbeeld van iemand die na de leerplichtige leeftijd op zichzelf is aangewezen, daarbij steun ondervindt van Nederlandse vrijwilligers, maar geen steun, opvang vindt in organisaties, voorzieningen e.d. die afgestemd zijn op hem en mede-lotgenoten. Als er ergens sprake is van 'survival of the fittest' dan is het in zijn geval. We denken dat datgene wat nu volgt in dit artikel gelezen moet worden vanuit het voorgaande. Dan bestaat de mogelijkheid dat men achter de woorden kinderen, volwassenen, groepen voelt, die emanciperen in een samenleving, waar gesproken wordt over wederzijdse aanpassing van autochtonen en allochtonen.

Dit is echter een misvatting, want we hebben niet te maken met een gelijkwaardige situatie tussen 'minderheden en de overige leden van de samenleving', maar met een meerderheid-minderheidsrelatie. De minderheid gaat het contact met de meerderheid aan vanuit een geheel andere uitgangssituatie, namelijk ontegenzeggelijk zwakker dan die van de meerderheid. Een samenleving die door duidelijke veranderingen in samenstelling van de Nederlandse bevolking multi-etnisch genoemd wordt. Dit als gevolg

van de komst van Zuid-molukkers, Indiëse Nederlanders, Surinamers, Antillianen, Turken, Marokkanen, Chinezen. Het heeft enige tijd geduurd tot men in Nederland ging spreken van de multi-etnische, multi-cultureel geworden Nederlandse samenleving. In 1979 wees de Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid in haar rapport 'Etnische minderheden' (1979) op dit feit. De toenmalige overheid nam dit standpunt daarna over. Dit alles betekent dat men erkent dat naast autochtone Nederlanders er zich in Nederland talrijke etnische groepen bevinden met een eigen culturele traditie en een eigen geschiedenis. We komen deze constatering tegen in allerlei officiële nota's en beleidsplannen. Op zich verheugend, daar het geen vrijblijvende constatering is, maar een met consequenties voor bijvoorbeeld het onderwijs, de werkgelegenheid, huisvesting, welzijnsbeleid.

Voor veel etnische jongeren is het Nederlandse onderwijs de eerste en belangrijkste verschijningsvorm van de Nederlandse samenleving.

Onderwijs heeft zich in de loop der jaren ontwikkeld tot een maatschappelijke factor van de eerste orde. Het genoten onderwijs, het aantal behaalde diploma's bepaalt de waarde van individuele jongeren, autochtoon of allochtoon, op de arbeidsmarkt. Vandaar ook dat in kringen van etnische minderheden en het 'Nederlandse circuit' gewezen wordt op het belang van het onderwijs voor de emancipatie van etnische jongeren. Emancipatie hier opgevat als 'het zich emanciperen' van mensen en groepen een leerproces gericht op het bereiken van twee doelen: de *zelfverwerkelijking* van mensen en de gelijkwaardering van en tussen mensen en groepen.²⁾

In het onderwijs gaat het er dan ook om

² W.E. van Stegeren: *Welzijn en emancipatie*, Meppel, 1982.

de obstakels weg te nemen die verhinderen, dat etnische jongeren dezelfde kansen hebben als Nederlandse jongeren. Dit dan wel ingebed in het daadwerkelijk ruimte scheppen in het onderwijs voor de eigen culturele achtergrond van etnische jongeren. We gaan daar in paragraaf 5 uitgebreid op in.

Van Esch en anderen³ komen na zeer recent onderzoek met betrekking tot allochtone leerlingen in het voortgezet onderwijs tot de volgende conclusies, c.q. probleembevorderende factoren:

- de onderwijskansen van allochtone leerlingen in de beginfase van het voortgezet onderwijs zijn in het algemeen niet rooskleurig (onder onderwijskansen wordt verstaan het met succes het voortgezet onderwijs voltooien);
- voor oudere allochtone leerlingen met weinig onderwijservaringen in het land van herkomst is de J.S.K. eindonderwijs;
- een probleembevorderende factor is de geringe afstemming van de leerstof op het beginniveau van de leerlingen;
- het overwegende klassikale onderwijs en het daaraan gekoppelde gebrek aan diverse didactische werkvormen;
- het soms 'kinderachtige' karakter van de lesstof voor analfabete leerlingen;
- het geen rol spelen van de mondelinge taalvaardigheid in de eigen taal van de leerling in het totale onderwijsgebeuren. Van Esch spreekt met voorzichtigheid over de ondersteunende rol van de eerste taal bij het verwerven van de tweede taal: het Nederlands.

Ook doen zij een aantal suggesties voor verbetering van de onderwijspraktijk, namelijk:

- bij het onderwijs aan allochtone leerlingen zou meer en beter aangesloten

moeten worden bij de competentie die allochtone leerlingen in hun moedertaal bezitten;

- het onderwijsleerproces van allochtone leerlingen zou meer gevarieerd moeten worden;
- het onderwijsleerproces zou beter afgestemd moeten worden op de beginsituatie van allochtone leerlingen;
- er zou naar gestreefd moeten worden, dat de contactmogelijkheden tussen allochtone en autochtone leerlingen vergroot worden;
- het verdient aanbeveling dat over de gehele linie gestreefd wordt naar een interculturele invulling van de leerstof. Ook andere dan wereldoriëntatie- of aardrijkskunde/geschiedenislessen lijken daarvoor geschikt. Of zo'n benadering leidt tot een grotere tolerantie van leerlingen en leerkrachten ten opzichte van andere culturen dan de eigen cultuur, valt vooralsnog moeilijk te zeggen. Daarvoor zijn de pogingen om tot een interculturele invulling van de lesstof te komen nog veel te schaars.

Het zou aanbeveling verdienen, wanneer door een beperkt aantal scholen geëxperimenteerd wordt met een multi-/interculturele totaalbenadering, waarbij de tolerantie van leerlingen ten opzichte van elkaars culturen centraal dient te staan. Aangezien het multi-/intercultureel leer materiaal schaars is, zal aan de ontwikkeling daarvan veel aandacht besteed moeten worden.

Tot zover Van Esch e.a. Uit enerzijds zijn conclusies en anderzijds zijn suggesties voor verbetering blijkt dat ons onderwijs nog niet is ingespeeld op zijn multi-etnische schoolbevolking en de multi-etnische samenleving.

³ W. van Esch, H. van Moeniralam, B. Gademann: *S.V.O. rapport*, Harlingen, 1983.

5. Wat is intercultureel onderwijs en opvoeding

Het leek ons goed om eens nader stil te staan bij het begrip intercultureel onderwijs. Van Esch noemde het als een van zijn suggesties voor verbetering van de schoolpraktijk. In het 'Beleidsplan culturele minderheden in het onderwijs' (1981) worden twee doelstellingen van het onderwijsbeleid met betrekking tot etnische minderheden in het onderwijs genoemd, namelijk:

1. Het onderwijs dient de leden van de minderheidsgroepen voor te bereiden op en in staat te stellen tot volwaardig sociaal-economisch maatschappelijk en democratisch functioneren en participeren in de Nederlandse samenleving, met de mogelijkheid zulks te doen vanuit de eigen culturele achtergrond.
2. Het onderwijs dient o.m. via intercultureel onderwijs, de acculturatie van de minderheden en de overige leden in de Nederlandse samenleving te bevorderen¹.

Intercultureel onderwijs is in het beleidsplan een middel om het acculturatieproces van de minderheid en de meerderheid in gang te zetten en te bevorderen. Acculturatie wordt daarbij omschreven als 'een tweezijdig of meerzijdig proces van elkaar leren kennen, aanvaarden en waarderen en het zich openstellen voor elkaars culturen of elementen daarvan'. Intercultureel onderwijs is in deze omschrijving een opdracht voor meerderheid en minderheid.

Deze nadrukkelijke stellingname bleef niet zonder effecten. In de Wet op het Basisonderwijs (W.B.O.) wordt intercultureel onderwijs meegenomen in het algemeen onderwijsbeleid. In artikel 8 van de W.B.O. lezen we dat het schoolwerkplan (= een overzicht van de organisatie

en de inhoud van het onderwijs) moet voldoen aan de volgende criteria:

1. Het onderwijs wordt zodanig ingericht dat de leerlingen een ononderbroken ontwikkelingsproces kunnen doorlopen. Het wordt afgestemd op de voortgang in de ontwikkeling van leerlingen.
2. Het onderwijs richt zich vooral op de emotionele en de verstandelijke ontwikkeling, en op het ontwikkelen van creativiteit, op het verwerven van noodzakelijke kennis en van sociale, culturele en lichamelijke vaardigheden.
3. Het onderwijs gaat er mede van uit dat de leerlingen opgroeien in een multi-culturele samenleving.²

De overheid legt in de W.B.O. een duidelijke relatie tussen het onderwijs en de multi-etnische samenleving. Deze relatie werd onlangs ook gelegd in de Minderhedennota:

'Een van de factoren in onze samenleving die een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan een waarlijk multi-culturele en multiraciale samenleving is het onderwijs. Daarom zal de regering trachten vorm te geven aan de multi-culturele samenleving door alle kinderen voor te bereiden op het samenleven met groepen van verschillende etnische en culturele achtergrond. Dit interculturele onderwijs is geen apart vak, maar een onderwijsprincipe waarbij nadrukkelijk rekening wordt gehouden met de huidige levensomstandigheden en interculturele conflicten waarmee autochtone (en allochtone⁴) kinderen moeten leren omgaan.' (Minderhedennota, pagina 105).

Het antwoord op de multi-etnische samenleving wordt gezien in het interculturele onderwijs. Dit alles houdt wel in dat intercultureel onderwijs geen specifiek

¹ toevoeging auteurs.

minderhedenbeleid is, maar algemeen onderwijsinnovatiebeleid.

Intercultureel onderwijs en haar doelstellingen

Intercultureel onderwijs oftewel onderwijs in een multi-etnische samenleving kenmerkt zich door een aantal specifieke doelstellingen op het niveau van kennis en inzicht, vaardigheden en attitude.

Doelen die met elkaar samenhangen en een uitwerking zijn van de door de Innovatie Commissie Basisonderwijs (I.C.B.) geformuleerde algemene doelstellingen van het onderwijs:

1. Kinderen en jongeren begeleiden bij hun ontwikkeling in de meest ruime zin van het woord, waarbij rekening moet worden gehouden met iedere fase in die ontwikkeling en de begeleiding moet voldoen aan alle eisen van de volwassen vrijheid waarop ze zich voorbereiden.
2. Doel is dat jonge mensen uitzicht krijgen op een zinvolle plaats in de maatschappij en de toerusting verwerven waarmee zij zelf aan de verdere opbouw van die maatschappij kunnen meewerken.

Doelen op het gebied van kennis en inzicht

Intercultureel onderwijs is onderwijs waarbij bewust en systematisch aandacht wordt besteed aan het verwerven van kennis omtrent etnische, culturele, historische en religieuze achtergronden van de etnische groepen en autochtone bevolkings(groepen) in Nederland. Kennis hebben van de reden van vertrek uit het thuisland en de reden van de komst naar Nederland. Kennis hebben van de maatschappelijke en individuele problematiek die het verblijf van grote groepen allochtone Nederlanders heeft voor enerzijds de autochtone bevolking, anderzijds voor

de etnische groepen zelf.

Ook de wijze waarop groepen vorm en inhoud geven aan het leven in het hier en nu dient aan de orde gesteld te worden. Kennis-verwerven-over dient op zich afgestemd te zijn op de cognitieve ontwikkeling van het kind. Het dient te leiden tot inzicht in onder andere het verschijnsel dat etnische, culturele, historische en religieuze achtergronden van invloed zijn op het gedrag van mensen.

In dit kader spelen onderwijsleermiddelen ofwel schoolboeken een belangrijke rol. De erkenning dat Nederland een multi-etnische samenleving is en het daaraan gekoppelde werken aan intercultureel onderwijs dient consequenties te hebben voor de onderwijsleermiddelen (van prentenboek tot film). Hierbij gaat het om onder meer twee aspecten, namelijk:

- a. *het wàt*, ofwel welke leerstofinhouden moeten aan de orde gesteld worden in bijvoorbeeld het basisonderwijs en wanneer;
- b. *het hoe*, ofwel de vraag op welke wijze wordt het in een schoolboek behandeld, wil er sprake zijn van concrete beeldvorming.

Uit recente publikaties en onderzoek blijkt dat wat dit betreft er nog veel te doen is. Enerzijds is er een informatiegebrek, etnische minderheden komen niet of nauwelijks aan bod in schoolboeken. Anderzijds, als er dan al sprake van is, gebeurt dit veelal op een manier die leidt tot valse beeldvorming, met als gevolg het ontstaan van vooroordelen! Toch gaat het er niet om dat er nu een kruistocht wordt begonnen om schoolboeken te screenen. Een zekere screening is nodig, hoewel het kritisch leren omgaan met bepaalde teksten, waarin sprake is van stereotypering e.d., een vaardigheid is die kinderen op school zich dienen eigen te maken. Met andere woorden:

met 'slechte' teksten kunnen de gewenste doelen ook bereikt worden, misschien zelfs beter.

Doelen op vaardigheidsniveau

Er zijn een aantal vaardigheidsdoelen die o.i. essentieel zijn voor interculturele opvoeding. Opvoeding en onderwijs hebben een grote invloed op het waarnemen en waarden van de wereld door het kind.

In het eerste milieu bieden de ouders het kind bepaalde ideeën, normen, waarden en interpretaties aan. De persoonlijke levensomstandigheden van ieder kind zorgen ervoor dat ieder kind als het de basisschool betreedt, een eigen beeld van de wereld heeft dat naast overeenkomsten ook verschillen vertoont met dat van een kind uit een ander milieu.

Als het kind naar school gaat, krijgt de school een groot aandeel in de ontwikkeling en vorming van het wereldbeeld of referentiekader van het kind. Het is essentieel dat onderwijs kinderen kansen biedt te ontdekken dat ze een referentiekader hebben en dit veelal onbewust gebruiken. Dat het van invloed is op hun denken (beoordelen en waarden van) en handelen.

In de klas zijn er talloze onderwijsleersituaties die kinderen kansen geven te ontdekken dat ze zelf een referentiekader hebben, dat andere kinderen er ook één hebben en dat er verschillen en overeenkomsten tussen bestaan. Het is o.i. een taak voor de school om kinderen met het eigen referentiekader en dat van anderen te leren omgaan.

Aansluitend op het citaat uit de Minderhedennota is het van belang dat autochtone en allochtone kinderen communicatievaardigheden leren die functioneel zijn voor het participeren in een multi-etnische samenleving. Concreet betekent dit de volgende vaardigheidsdoelstellingen:

- eigen standpunten op een niet-kwetende wijze naar voren brengen;
- hanteren van conflicten, waarin je als persoon zelf participeert;
- hanteren van conflicten tussen andere personen;
- luisteren naar een ander op een zodanige wijze, dat men luistert naar de hele persoon; met beide oren en ogen, gericht op de bedoeling van de ander die doorklinkt in de code;
- luisteren waarbij niet alleen aandacht is voor *wat* er gezegd wordt maar vooral op *hoe* iets gezegd wordt (klank van de stem, gelaatsuitdrukking, lichaamshouding en gebaren van de spreker), die kinderen kunnen verwerken in onderwijsleerprocessen, die afgestemd zijn op hun ontwikkelingsniveau. Dit impliceert wel dat je aan deze doelstellingen al kunt werken vanaf de kleuterschool.

Doelen op attitude-niveau

Attitudes zijn niet aangeboren. In confrontatie en wisselwerking met anderen worden ze gevormd. Ze zijn aangeleerd en als ze eenmaal bestaan is het moeilijk ze te veranderen. Volwassenen en kinderen handelen, gedragen zich conform hun attitude. Een bepaalde attitude leidt tot bepaald gedrag.

De hiervoor genoemde doelen op het niveau van kennis/inzicht en vaardigheden zijn van belang voor het vormen van een attitude, die adequaat is in de huidige samenleving. Intercultureel onderwijs betekent voor doelen op attitude-niveau dat kinderen een instelling verwerven, die er toe leidt dat ze accepteren dat mensen in denken en doen verschillen door bijvoorbeeld een andere, etnische, culturele, religieuze, historische achtergrond. Een attitude, waarbij ze niet à priori vooroordeelend, beoordelend, veroordelend mensen benaderen, maar met

een 'open' instelling de ander willen ontmoeten.

Omgangsstijl en rol van leerkracht

De kwaliteit van het onderwijsleerproces hangt samen met de kwaliteit van het pedagogisch klimaat van de klas en de school. Dat is op haar beurt gerelateerd aan de kwaliteit van de relatie onderwijsgevende-kind.

In dit interactieproces speelt de onderwijsgevende een beslissende rol. Hij is als het ware het middel voor de leerlingen waardoor ze (bepaalde) kennis- en inzichtdoelen en doelen op het gebied van vaardigheden en attitude kunnen verwerven.

Onderwijsgevenden die onderwijzen vanuit de overtuiging dat het niet voldoende is als alleen zichzelf aan hun trekken komen in het onderwijsleerproces, maar dat dit moet opgaan voor onderwijsgevende en leerling, scheppen een klimaat van (sociaal) leren dat kansen biedt om de eerder genoemde doelen op het gebied van kennis/inzicht, vaardigheden en attitude te realiseren.

Zeggen en doen zijn in het onderwijs twee verschillende zaken. Doen betekent dat de onderwijsgevende model staat voor kinderen in zijn klas. Onderwijsgevenden handelen dan vanuit kennis en inzicht in de multi-etnische samenleving. Het is geen praten over, maar: kijk naar wat ik zelf doe.

Conclusie

Dit artikel is op zich onvolledig. Het bestrijkt slechts een beperkt aandachts-terrein met betrekking tot etnische jongeren. Ook dan zijn we niet volledig, een heel essentieel probleemgebied in het onderwijs is het onderwijs in eigen taal en cultuur (o.e.t.c.) waar we niet aan toekwamen. We hebben gekozen voor uitgebreide aandacht voor *i.c.o.*, daar wij van mening zijn, dat dit een heel essentiële zaak is, die positieve effecten kan hebben op de onderwijskansen en het zich welbevinden van een ieder in Nederland.

Intercultureel onderwijs is een zaak die principieel op alle scholen thuishoort ongeacht de etnische samenstelling van de schoolbevolking. Het heeft als doelgroep alle leerlingen die onderwijs ontvangen. Het is echter niet voldoende om intercultureel onderwijs na te streven, als daarnaast niet barrières in het onderwijs opgeruimd worden, die de maatschappelijke ongelijkheid in stand houden.

door ir. W.E. van Dalen

'*Drugs: het einde?*' Themabundel van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Den Haag, 1983.

Prijs f 10,-*

Deze bundel wordt besproken door ir. W.E. van Dalen, preventiefunctaris bij het Consultatieburo voor Alcohol en Drugs-Drenthe.

Drugs: het einde?

Het zal er na lezing en bestudering van de themabundel 'Drugs: het einde?' van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA voor menige lezer niet gemakkelijker op zijn geworden om een standpunt over deze problematiek te bepalen.

Enerzijds draagt de bundel te weinig systematisch informatie aan (het is een mengmoes van opinies en feiten) en anderzijds komen er teveel uiteenlopende meningen in voor. Ook ontbreekt er een goede structuur in de bundel om als lezer de draad van het verhaal goed te kunnen vasthouden. Wat bovendien opvalt, is dat de auteurs van de bundel bijna allemaal zijdelings met de problematiek te maken hebben. Ds. Wouters van de Stichting de Regenboog uit Amsterdam is de enige die in zijn werk specifiek met de drugproblematiek te maken heeft.

Er wordt over zware onderwerpen gesproken zoals vrije heroïneverstreking, methadon, over soft drugs, dwangbehandeling etc. waarbij ik betwijfel of de auteurs gezamenlijk wel voldoende potentieel in huis hebben (met name ook praktische know-how) om de bundel voldoende gewicht te kunnen geven.

In de bundel is ook een verslag opgenomen van twee gesprekken tussen de au-

teurs. Door dit verslag ontstaat er meer structuur in de materie. De vragen die door de samensteller van de bundel, mev. Timmerman-Buck, aan de auteurs worden voorgelegd, zijn duidelijk en goed geordend.

Voordat ik een aantal opmerkingen wil maken over de inhoud van de themabundel als geheel wil ik in het bijzonder ingaan op de bijdrage van ds. Wouters. De reden hiervoor is dat hij in zijn bijdrage de belangrijkste centrale discussiethema's uit de bundel op een oorspronkelijke en betrokken wijze beschrijft. De bijdragen van de andere auteurs zijn meer informatief van karakter, minder beschouwend en minder origineel dan de bijdrage van ds. Wouters.

De bijdrage van ds. Wouters: een politieke preek

Wouters is één van de weinige auteurs die niet ver afstaat van de praktijk van de hulpverlening aan drugverslaafden. Niet

* De themabundel 'Drugs: het einde?' kan worden besteld door overmaking van f 10,- naar giro 92782 van het CDA-secretariaat, dr. Kuyperstraat 5, 2514 BA Den Haag.

alleen uit de lengte maar zeker ook uit de inhoud van zijn bijdrage blijkt grote betrokkenheid met de drugproblematiek. Samengevat brengt Wouters de volgende zaken naar voren:

- Bijbels gesproken is verslaving een kwaad; het is een macht die ons in haar greep probeert te krijgen.
- De druggebruiker heeft recht op hulp; voor die hulp moet de samenleving zorg dragen. De oorzaken van drugverslaving grijpen namelijk ook op de samenleving terug. We moeten als christen naast de verslaafde gaan staan.
- Het drugbeleid moet a priori worden gebaseerd op het lot van de verslaafden en dient niet alleen gericht te zijn op vermindering van de lasten ervan voor de samenleving.
- Alcohol is ook een drug; we leven in een drug taking society. Volgens Wouters zal er een soort volksbeweging moeten ontstaan die zich tegen het misbruik van allerlei drugs gaat keren.
- Vrije verstrekking van heroïne aan verslaafden is uit den boze evenals gedwongen opname en gedwongen behandeling.
- Verstrekking van methadon is onder bepaalde condities noodzakelijk.

De bijdrage van Wouters is niet alleen een bewogen betoog van een pastor, maar voor alles een politiek betoog waarin hij zich afzet tegen bepaalde ontwikkelingen met betrekking tot het drugbeleid van de overheid. Hij werkt in een stad waar de drughulpverlening steeds sterker wordt gecentraliseerd en deels wordt onttrokken aan het particulier initiatief. In de praktijk betekent dit dat het particulier initiatief minder middelen en minder beleidsvrijheid krijgt om de hulp te geven die ze wenselijk acht.

Wouters zet zich met name af tegen het beleid van de grote PvdA-fractie in Amsterdam; dit beleid lijkt primair te zijn

afgestemd op het doen verminderen van de (niet geringe) lasten voor de samenleving die de drugproblematiek met zich mee brengt. De zorg voor de individuele verslaafde komt daardoor in het gedrang. Voor hen komt men met goedkopere grootschalige 'oplossingen', zoals methadonverstrekking zonder veel voorwaarden. Het verslavingsprobleem blijft op deze wijze wel bestaan maar de samenleving heeft er minder last van.

Wouters is in zijn betoog tegen deze beleidsontwikkeling onvoldoende consequent. Hij vreest enerzijds dat hierdoor de aandacht voor de nood van de verslaafde in het gedrang komt, maar anderzijds wijst hij de grootschalige methadonverstrekking niet systematisch van de hand. Zijn vrees lijkt niet verder te gaan dan de vrees voor beperkingen die het particuliere initiatief (waaronder De Regenboog) van de overheid opgelegd krijgt.

Hij zou zich naar mijn mening met evenveel kracht moeten verzetten tegen het beleid dat de verslaving als verschijnsel min of meer accepteert maar de lasten (lees: kosten) niet meer wil dragen.

Als Wouters verslaving een kwade macht noemt, zal hij dat ook moeten zeggen van de meeste vormen van methadonverstrekking. Methadonverstrekking is, zoals Schippers het in zijn bijdrage aan de bundel stelt, een sociaal-economische therapie die de drugverslaafden verslaafd houdt. De opmerking van Wouters dat heroïne de kick geeft en methadon de noodzakelijke stabiliteit (voor herstel), is misleidend. Methadon kan op de lange duur voor net zoveel onrust zorgen als heroïne. Het hangt volledig af van de situatie van de betrokkene.

Grootschalige methadonverstrekking past in de nieuwe beleidsfilosofie van de overheid die onlangs nog revolutionair is verwoord door de adviseur van de Amsterdamse gemeenteraad dr. Cohen (Maandblad Geestelijke Volksgezond-

heid, februari 1984) die het volgende stelt: 'Men zal moeten leren het verslaafd zijn van een persoon te accepteren, de persoon te helpen met deze verslaving om te gaan, door hem de gebruikte drugs te verschaffen en door hem in staat te stellen te beschikken over een stuk verbeterde techniek, om de drugs te doseren en te gebruiken, met als doel de maatschappelijke positie van de verslaafde zoveel als mogelijk is te verbeteren'.

Dit is de toonaangevende tendens van het grootstedelijk drugbeleid die op de langere duur voor een compleet ander voorzieningsstelsel zal gaan zorgen. Dat Wouters (en ook enkele andere auteurs, uitgezonderd de heren Van Andel en Knibbeler) zich onvoldoende afzetten tegen deze tendens heeft te maken met de enorme druk die in Amsterdam en andere grote steden door duizenden verslaafden op de hulpverlening wordt uitgeoefend. In deze situatie is het bijzonder moeilijk vol te houden om principieel tegen de verslaving zelf te blijven vechten. Er ontstaat de behoefte om iedereen een beetje te kunnen helpen en daarin speelt de methadonverstrekking (en in vergelijkbare zin de vrije heroïneverstrekking) een belangrijke rol.

Mijn oplossing is niet om methadon op korte of middellange termijn volledig te weren. Dat is volstrekt onhaalbaar geworden. Methadon kan, op beperkte schaal toegepast, een functie hebben en houden. Belangrijk is wel dat het principe wordt gehandhaafd om iedere vorm van verslaving in beginsel als onaanvaardbaar te beschouwen.

De hulpverlening zal dan ook in principe op doorbreking van de verslaving gericht moeten blijven en op dit criterium moeten worden beoordeeld. Dit betekent niet dat allerlei vormen van onvoorwaardelijke maatschappelijke hulp ongewenst zijn. Ook deze hulp moet echter gedragen worden door het principe de verslaving op kortere of langere termijn te

willen doorbreken.

Een tweede opmerking die ik over de bijdrage van ds. Wouters wil maken betreft zijn opmerking over de alcoholproblematiek. Hij pleit voor een soort nationale vernieuwingsbeweging tegen drank en allerlei andere drugs. Op allerlei terreinen (politiek, vakbond, onderwijs) zouden men zich meer bewust moeten worden van de overheersende invloed van onze drug taking society.

Zelf ben ik somber gestemd over zo'n soort volksbeweging. In de eerste plaats omdat het me te zeer doet denken aan de tot nu toe vruchteloze pogingen van de geheelonthoudersbewegingen om met nationale acties en dergelijke de grote toename van de drankconsumptie in ons land na \pm 1960 tegen te gaan. Ons land loopt niet meer warm voor grote anti-middelencampagnes. Die gaan over de hoofden van het publiek heen. In de tweede plaats verwacht ik niets van zo'n beweging omdat onze economie te zeer afhankelijk is van de alcohol-, tabaks- en medicijneninkomsten.

Voor te veel instellingen betekent minder alcohol een aanslag op de portemonnee (drankindustrie, horeca, sportkantines, sociaal-cultureel werk, en last but not least de nationale overheid die jaarlijks ruim 1.5 miljard aan alcoholbelasting ontvangt). In het betoog van Wouters en zeker ook in dat van de andere auteurs mis ik deze economische factor. De auteurs hadden mijns inziens kunnen wijzen op de inconsequentie van het beleid van de nationale en gemeentelijke overheden. Enerzijds heeft men steeds minder over voor de drugverslaafden en anderzijds wil men steeds meer verdienen aan de opbrengst van de verkoop van vertrouwde drugs als alcohol en tabak.

De bijdrage van Wouters heeft mij geprikkeld tot enig commentaar. Van expliciet positief commentaar is nog weinig

sprake geweest. Toch heb ik dat zeker wel. Dat geldt met name voor de aansporing die hij doet om de verslaafde als naaste te blijven zien, om hem te helpen met alle mogelijkheden die ons ter beschikking staan. En daarom moeten mensen als Wouters blijven ageren tegen beleidsontwikkelingen die slechts ingegeven lijken te zijn door economische motieven.

Overige opmerkingen over de bundel:

Accentverschuiving doelstelling overheidsbeleid

Zoals reeds bovenstaand is aangegeven wordt in de bundel informatie gegeven (o.a. door de heer Koetje) over de verschuiving van het overheidsbeleid met betrekking tot de drugproblematiek. Het doorbreken van de verslaving geldt niet meer als eerste prioriteit maar het verbeteren van het maatschappelijk en lichamelijk functioneren van de verslaafden. Het is me opgevallen met welk een gemak over dit onderdeel wordt gepraat en hoe weinig men in de discussie ingaat op het verzet van de heren Knibbeler en Van Andel. Deze beide heren voeren echter te weinig argumenten aan, wellicht omdat ze te ver afstaan van de problematiek. Zonder in herhaling te willen vallen, wil ik door middel van het noemen van één mogelijke consequentie van deze accentverschuiving de betogen van Van Andel en Knibbeler ondersteunen. Het gebruik van heroïne en andere zwaardere drugs zal door dit beleid een minder deviant en riskant karakter krijgen. Hierdoor zal de afschrikking voor het gebruik minder groot worden waardoor de drempel om met allerlei drugs te gaan experimenteren lager wordt. Er zal minder druk vanuit de omgeving op de gebruiker van verslavende middelen worden uitgeoefend om te stoppen. Mijn vrees is dat door deze accentverschuiving het gebruik van harddrugs niet afneemt,

in tegendeel er zal eerder sprake zijn van een toename. Dat de risico's voor lichamelijk en maatschappelijk verval weliswaar zullen afnemen vind ik een schrale troost.

Aandacht voor preventie

De informatie en discussie over preventie van het hard-drugprobleem in de bundel zijn weliswaar interessant maar getuigen bepaald niet van kennis van zaken. Men stoeit wat met de bekende thema's (voorlichting etc.) maar in de praktische zin kunnen de auteurs de lezers weinig verder helpen. En dat is jammer want er zijn vele preventiedeskundigen in Nederland (ik verwijs o.a. naar de afdeling Voorlichting en Preventie van de Federatie van Instellingen voor Alcohol en Drugs in Bilthoven) die een goede inhoudelijke bijdrage aan de bundel hadden kunnen leveren.

Vrijwilligers in de hulpverlening

Over de kwaliteit van de hulpverlening en de verbetering daarvan worden een aantal zinnige en een aantal onzinnige dingen naar voren gebracht. Ronduit kwaad ben ik bijvoorbeeld op een opmerking van Koetje, die stelt: 'Het inzicht is doorgebroken dat de hulpverleningswerkzaamheden te zeer werden gericht op het beëindigen van de verslaving en het verslavingsgedrag, los van de achtergronden en de redenen die tot het gebruik hebben geleid. De verslaafde valt gemakkelijk terug in oude leefwijzen, op oude groepen en de scene ... etc.'

Deze cliché-uitspraak getuigt van weinig kennis van en respect voor de vele spanningen die hulpverleners zich getroost hebben om verslaafden te helpen. Zonder overdrijving zou ik de laatste zin van het citaat als volgt willen herschrijven: 'De verslaafde valt gemakkelijk terug in oude leefgroepen die hij ontmoet bij de methadonverstrekkingposten'.

De heer Van Andel draagt heel wat steentjes bij in de discussie hoewel zijn deskundigheid op bepaalde deelterreinen mag worden betwijfeld. Zo denkt hij te gemakkelijk over het inzetten van vrijwilligers.

Wouters legt in de discussie goed uit wat van vrijwilligers verwacht mag worden. Van Andel wil een beroep doen op welhaast iedereen om maar op verslaafden af te gaan ('Ik wil pleiten voor een spontane uitvoering van de bijbelse opdracht'). Even gemakkelijk wuift Van Andel de gedegen argumenten van Wouters tegen vrije heroïneverstrekking van de hand. Van Andel wil bijna onvoorwaardelijk met vrije heroïneverstrekking gaan experimenteren.

De softdrugs

De softdrugs doen ook in de bundel weer het nodige stof opwaaien. Bekend is dat deze discussie al vele jaren aan de gang is terwijl het gebruik van softdrugs in Nederland 'rustig' zijn weg is gegaan. De laatste tijd komt men er meer en meer achter dat het gebruik van softdrugs niet zonder risico is. De schadelijkheid is enerzijds te vergelijken met nicotine (longkanker) en anderzijds met alcohol (gemiddeld raakt zo'n 10% van de regelmatige gebruikers geestelijk afhankelijk van softdrugs; o.a. naar gegevens van de bekende Addiction Research Foundation in Canada). Het onderscheid tussen de sterk verslavende harddrugs en de veel minder verslavende softdrugs is algemeen bekend in Nederland. De toename van het gebruik van drugs als cocaïne die qua mate van schadelijkheid ergens tussen softdrugs en heroïne in liggen, vertroebelt het beeld een beetje. Als men zich onvoldoende bewust is van de risico's van de diverse drugs is de overgang van softdrugs naar middelen als cocaïne gemakkelijk gemaakt. Met name ook door de verstrengeling van de afzetmarkten van al deze drugs blijven de risico's

van soft-drugsgebruikers om met hard-drugs in contact te komen op bepaalde terreinen duidelijk aanwezig. Over deze meer recentere ontwikkelingen treft de lezer in de bundel weinig informatie aan. De heer De Hoogh geeft in zijn bijdrage een goede beschrijving van de problemen waarvoor de autoriteiten zich gesteld zien ten aanzien van het vraagstuk van het zogenaamde huisdealerschap met betrekking tot softdrugs. In de discussie hierover komt men niet veel verder dan een herhaling van standpunten.

Je kunt je afvragen of niet iedereen op dit moment tevreden is met het huidige strafrechtelijke soft-drugsbeleid. De gebruiker kan zich zijn middelen gemakkelijk verschaffen, de dealers strijken een flinke winst op, de gemeentelijke autoriteiten houden een oogje in het zeil en de nationale overheid hoeft zich niet al te zeer te schamen tegenover haar internationale verdragspartners.

Toch blijft de politiek zich druk maken over de inconsequenties in dit beleid die er zeker inzitten. In ieder geval komt er van de kant van de gebruikers en de kleine dealers weinig oppositie. Die hebben hun genot en hun centen. Alleen de grote dealers zuchten onder de opsporingsactiviteiten van de politie en moeten af en toe hun kostbare buit in zee gooien als de kustwacht te dichtbij komt. Maar met de grote dealers heeft immers niemand medelijden?

Fatsoen of toegeeflijkheid?

Het CDA blijkt op een aantal terreinen van de politiek veel beter te zijn toegerust om het voortouw te nemen dan voorheen gedacht werd. Dat is opgevallen in de discussie over de verzorgingsstaat en de daaraan verbonden visie op de gewenste maatschappelijke orde, op het gebied van de internationale veiligheid (een late erkenning van de kwaliteit van ons program) en dat zou ook kunnen gelden voor onderwerpen die met de nu wat antieke aanduiding 'openbare zedelijkheid' worden gesierd.

'Trendsetten', de agenda van de politieke discussie bepalen, dat veronderstelt een behoorlijke mate van zelfvertrouwen, of liever: vertrouwen in de juistheid en het dynamiserend vermogen van de eigen politieke overtuiging of uitgangspunten. Op blijken van dat vertrouwen zitten velen te wachten. Het is nog ongewoon voor het CDA. Teveel wordt het initiatief aan anderen overgelaten alsof dat vanzelf sprak.

Gelezen in een CDA-fractieverlag in een grote stad: 'Het CDA behoudt zich zijn oordeel nog voor aangezien VVD en PvdA hun standpunt nog niet hebben bepaald'(!).

Iets meer treffen we een vertrouwen aan van individuele CDA-vertegenwoordigers in hun hoogstpersoonlijke visie. Dat is niet onverdeeld gunstig. Zo'n soort vertrouwen kan zelfs tot grote problemen leiden. Het moet er ons om gaan dat we ons werkelijk overtuigd weten van datgene wat ons met elkaar verbindt. Daarvoor is het nodig om zich grondig in de denkwereld van de christen-democratie te verdiepen, al was het alleen maar omdat we niet de eersten zijn die vanuit een christelijke inspiratie met de politiek aan de slag zijn gegaan. Christen-democratie is iets, daar kan studie van worden gemaakt en zo'n studie zal ons verrijken en onze partij dynamischer en ons beleid oorspronkelijker maken.

Het voortouw dus, zelfs in vraagstukken als dat van het pornobeleid? Het is begrijpelijk dat critici van het CDA de activiteit van onze Tweede Kamerfractie in verband brengen met de houding ten opzichte van de openbare zedelijkheid zoals die vóór de jaren zeventig in christen-democratische kring en nu nog bij 'klein confessioneel' gevonden wordt. Christelijke partijen hebben, evenals andere, steeds de neiging gehad om de overheid niet alleen als beschermer van het recht maar ook van de moraal te beschouwen. Tegen die trek bestaat verzet.

Een christen-democratische discussie

In 1972 heeft drs. A.G.W. Schapenk in *A.R.-Staatkunde* een beschouwing geleverd over de veranderende standpunten van de drie christen-democratische partijen terzake van de pornografie. Terwijl de wet van 1911 nog gebaseerd was op de veronderstelling dat pornografie

- een bron van zedenbederf,
- aanleiding tot het plegen van onzedelijke handelingen,
- schending van het zedelijkheidsgevoel in het openbare leven

zou zijn, waren de christen-democratische partijen in 1971 van ander gevoelen. Door onderzoek en ervaring waren enkele veronderstellingen ongeldig gebleken. In de eerste plaats die volgens welke pornografie indirect aanleiding was voor

levensgevaarlijke kwalen, maar ook enkele die officieel de wetgeving van 1911 motiveerden.

Alleen de derde veronderstelling ('schending van het zedelijkheidsgevoel etc.') bleef overeind, omdat niet ontkend kon worden dat ongewilde confrontatie met porno voor zeer velen zo'n schending opleverde. Of porno ook een bron van zedenbederf en aanleiding tot onzedelijke handelingen is, kan niet zonder meer worden aangetoond. De relatie porno (de theorie) - verkrachting (de praktijk) is niet zo duidelijk als in feministische kringen wordt gesteld. De drie christen-democratische partijen kwamen in 1971 al tot de conclusie dat alleen 'harde', 'perverse' en 'sadistische' pornografie kon worden geweerd. Kinderporno trok toen nog niet veel aandacht. Tevens zou de ongewenste confrontatie kunnen worden tegengegaan. Strafbepalingen tegen gedragingen die geen hinder of aanwijsbare schade veroorzaken moesten, volgens het kernprogramma van de KVP, worden afgeschaft. De ARP-programmschrijvers waren het daarmee eens. In de CHU wilde men eigenlijk nog verder gaan in de afschaffing van de strafbaarheid van daden op het gebied van de zedelijkheid. Daarentegen schenen de afdelingen van de partijen meer neiging te hebben om het ethisch afkeurenswaardige door de overheid te laten verbieden dan de programschrijvers. Deze laatsten hebben meer oog voor de (tot rechtsbescherming) beperkte bevoegdheid van overheden. In onze geledingen heeft altijd twijfel bestaan over de afgrenzing van taken tussen 'pastor of politiek'. De beperkte strafbaarstelling wordt in de ARP- en KVP-rapporten gemotiveerd op grond van de stelling dat de moraal een publieke waarde is die bescherming verdient, niet zozeer als bescherming voor bepaalde groepen in de maatschappij. De gronden voor handhaving van deze beperkte strafbaarheid liggen in de huidige

discussie veel meer in dat laatste, de eerbiediging van de waardigheid van de vrouw.

Vrijheid en normativiteit

De drang om strafbaarstelling van pornografie tegen te gaan stamt vooral, en misschien niet helemaal terecht, uit andere dan christen-democratische kring. Met name die stromingen die de vrijheidsbeleving van individuen voorop stellen, hebben met deze strafbaarstelling problemen. In de eerste plaats moet hierbij aan liberale stromingen worden gedacht maar ook de PvdA verlaat z'n vertrouwen op overheidsmaatregelen als het terrein van de zedelijkheid in zicht komt. In Schapenks analyse bleek de VVD alleen de uitbeelding van 'bestialiteit' en van strafbare feiten met kinderen (jonger dan 16 jaar) *voorshands* niet vrij te willen laten. De PvdA noemde zelfs deze beperkingen niet.

Niet zozeer een visie op de beperkte bevoegdheid van de overheid, maar een diepgeworteld vrijheidsidealisme lag en ligt aan deze opvattingen ten grondslag. En tegelijkertijd maakt dat de wetgeving op dit gebied tot een sisyfus-arbeid.

'Porno is de theorie, verkrachting de praktijk', is een verre van bewijsbare stelling, maar bepaalde visies op mens en samenleving hebben onbedoeld wel te weinig weerstand tegen een toename van deze beide verschijnselen. We hebben nu enige decennia achter de rug waarin we hebben afgeleerd om voor 'zedelijkheid' op de bres te staan, zoals dat in vroeger dagen welhaast het handelsmerk van christelijke politiek was. De mensvisie die dit leerproces op gang bracht, was die van de mondige mens die zelf wel bepaalt wat goed of slecht voor hem is.

Betuttelende regels verdraagt het mondig individu niet. De afkeer van heteronomie – het doen gelden of het aanvaarden van normen die de mens te boven gaan – komt o.a. in teksten van D'66 helder naar

voren: geen aanvaarding van normen die uit de hoge hoed worden getoverd. In het VVD-beginselprogram en vooral in de daaraan voorafgaande concepten klinkt bij herhaling: de mens is er niet om te doen wat andere mensen zeggen. Dit program heeft als ideaal 'de toegeeflijke samenleving'.

De verwerping van heteronomie is ook aan christelijke gemeenschappen niet voorbijgegaan, althans waar het de zeden betreft. Kerkelijke tuchtmaatregelen hadden op dat gebied vooral betrekking. De meesten onzer kunnen zich niet voorstellen dat de kerk daar weer een taak zou kunnen hebben. De pastorale belangstelling is vooral naar de politiek verschoven en onderschat m.i. de betekenis van de persoonlijke levenssfeer waar, indien deze al door derden betreden kan worden, juist het pastoraat nog toegang zou kunnen vragen. En als het spreken van de kerk zich op de persoonlijke levenssfeer richt dan bestaat daarvoor in de media geen antenne.

De 'toegeeflijke samenleving' heeft bepaald ook binnen de kerken veld gewonnen. Zedenmeester? Ook de kerk wil dat niet meer zijn.

Primitieve psychologie

Naar veler gevoel bestond voor de moderne toegeeflijkheid een wetenschappelijke basis. Gepopulariseerde versies van psychologische theorieën hebben, in Nederland, hierbij een belangrijke functie gehad, hierbij een belangrijke functie gehad. Mensen zouden zich beter ontplooiën indien regels en frustrerende barrières voor hen weggenomen zouden worden. 'Vrijlaten' werd het wachtwoord in de opvoeding. Normerende instanties, zoals uitgebeeld in Freuds begrip 'super ego', stonden de behoeftebevrediging in de weg, wat natuurlijk nooit gunstig kon zijn, ja een bron moest worden van psychische problemen en ziekten. Begrippen als 'fatsoen', 'remming' en 'taboe' kregen een negatieve klank.

Men ging voorbij aan het feit dat Freud de werking van het super ego juist voor de cultuurvorming heel belangrijk achtte en zelf reeds, hoewel minder nog dan zijn opvolgers, aan het vermogen om het streven naar bevrediging te beheersen veel waarde hechtte. De normativiteit kreeg in de psycho-analyse zodoende weer een hogere waardering. Buiten het vak is dat nooit goed begrepen, en ook vanuit de psycho-therapeutische wereld is het wanbegrip vaak nog gevoed. Overigens blijft het een feit dat in deze hoek een naturalistisch mensbeeld en een naturalistische ethiek werd gesteund waarin het begrip 'behoefte' een zeer centrale positie inneemt. Deze term komen we op elk gebied van het leven als ethische imperatief tegen. Onze cultuur vertoont zeer hedonistische trekken. Aan genot wordt een hoge waarde toegekend. Het onthouden van genot is laakbaar en wie mogelijkheden tot bevrediging voorbij laat gaan 'is niet wijs'. Het ontplooiingsbegrip dat hierbij hoort veronderstelt dat vooruitgang verloopt via de weg van de minste weerstand. Wellicht dat daardoor de overtuiging bestaat dat deze vooruitgang onontkoombaar is.

Diegenen die dit hedonisme aanvaarden als een uiting van 'moderniteit', koesteren soms tevens de hoop dat bevrediging mogelijk voorgoed een einde aan de behoefte maakt. Hier openbaart zich het aardige misverstand dat elke 'consumptie' vergeleken kan worden met het eten van slagroomtaart. Als je de vrijheid hebt om er teveel van te eten dan lust je het niet meer. Bij D'66 heerste volgens Schapenks artikel deze hoop: 'door de strafbaarheid van pornografie af te schaffen zal de handel in pornografische lectuur nagenoeg geliquideerd worden'. Dertien jaar later is daarvan nog niets gebleken!

Wetgeving als bezemwagen?

In de naturalistische mensopvatting ko-

men de sociale en ethische aspecten van de persoon slecht uit de verf. De nadruk op de mondigheid van het individu abstraheert de persoon van zijn context. Gangbaar in het liberale denken is dat de mens eerst individu is en van daaruit tot gemeenschap, relaties, komt. Vandaar dat in zelfbeschikking en 'rationeel inzicht in de eigenbelangen' de basis voor menselijke waardigheid wordt gezien. De liberale ethiek volgt de regel dat de vrijheid van de één geen inbreuk mag maken op de vrijheid van de ander. Pas bij het conflict van vrijheden stuit men op barrières, eventueel op normen.

Volgens joods-christelijke visie kan met meer recht worden gesteld dat de ethische relatie aan het eventuele conflict van vrijheden vooraf gaat. Of anders gezegd: de vanzelfsprekende verantwoordelijkheid van mensen voor elkaar is de basis voor hun vrijheid. Dit is een riskant advies dat het Evangelie ons geeft. Een overgrote preoccupatie met de vrijheid van het individu zal echter de samenleving vroeg of laat schaden. De schade van de toegeeflijke samenleving wordt o.a. in het pornografie-debat ontdekt. De zedelijkheid is te zeer weggedrukt naar de private sfeer. Wellicht is het waar dat de mensheid wordt bedreigd door de tendens dat 'haar hele moraal binnen haar innerlijkheid wordt teruggedrongen' waardoor 'haar waardigheid wordt overgeleverd aan het gefluister van een subjectieve stem zonder dat ze door een objectieve orde weerspiegeld of bekrachtigd wordt' (Levinas). Vrijheid bestaat, aldus Levinas, in het inrichten van een zedelijke orde waardoor wij ons wapenen tegen de eigen decadentie. 'Zo leidt de vrijheid tot instituties die beveiligen tegen subjectieve ontaarding en tegen het gevoel.' Men zou kunnen zeggen dat vrijheid tot geweld en verval leidt als ze niet door uitwendige instituties 'op niveau' gehouden wordt.

Tevens blijkt dat de vrijheid van nu zich

niet herkent in deze waarborgen die getroffen zijn om het verval van de vrijheid tegen te gaan. Links en rechts staan ambivalent tegenover wetgeving. Wetten worden mede als vrijheidsbelemmerend ervaren. Deregulering, afschaffing krijgt dan a priori een gunstige klank. Zelfs de socialisten blijven zingen: 'de staat verdrukt, de wet is logen'. Natuurlijk bestaat het besef dat wetten ook heel erg nodig zijn. Maar in een individualistische visie is hun functie toch vooral die van bezemwagen. De overheid treedt vooral daar op waar het conflict van vrijheden tot ongelukken leidt. De sociale-zekerheidswetgeving is vatbaar voor zo'n opvatting. De term 'vangnet' is welsprekend. Op het terrein van de zeden zou ook zo'n bezemwagen-wetgeving mogelijk zijn. Deze kan dan niet op de aanvaarding van heteronomie worden gebaseerd, maar wel op het tegengaan van dwang, belediging en ongewenste confrontaties. Dat is een wetgeving, die de excessen van een overigens geaccepteerde hedonistische cultuur bestrijdt.

Van toegeeflijkheid naar verantwoordelijkheid

Wie in contact is met jongeren wordt vaak getroffen door het feit dat de jeugdproblemen nu heel andere zijn dan 30 à 40 jaar geleden. Toen een behoefte aan ruimte, bevrijding van regels; nu ontevredenheid over een gebrek aan navolgbare modellen, aan identificatiemogelijkheden. Ieder moet z'n eigen normen ontwikkelen en de verscheidenheid is heel groot. Dat geeft hen het gevoel in de kou te staan. Het bevordert hun ontplooiing zeker niet. Van gezag wordt aanzienlijk minder gesproken dan vroeger. De openlijke manifestaties daarvan zijn vervangen door de geraffineerde beïnvloedings technieken van reclame, public relations en management (Christ. Lasch).

Het is zodoende ook veel moeilijker om te ontdekken welke normen worden ge-

presenteerd. Ja, het is juist de kunst om ze zo aan te bieden dat de inhoud daarvan niet ontdekt wordt maar toch het gedrag van mensen gaat beheersen. Er is veel voor te zeggen, o.a. vanuit de overtuiging dat de mens recht heeft op z'n verantwoordelijkheid, om de normen van deze samenleving weer zichtbaar te maken conform de suggesties van Levinas.

In CDA-kring treft men op sommige terreinen een voorkeur voor symboolwetgeving aan (op andere gebieden bepaald niet). Zo ook op het gebied van de zedelijkheid. Als de normen maar in de wet staan, dan gaat daar wellicht een appèl van uit, ook al kan de wet niet worden gehandhaafd.

Toch zou het beter zijn om naar serieuze wetgeving te streven, serieus mede met het oog op de te verwachten prioriteiten in het vervolgingsbeleid. Zo'n wetgeving moet met principiële beperkingen rekenen, omdat er voor overheidsoptreden een *rechtsgrond* aanwezig moet zijn. Daarbij past ons te bezien hoe de verantwoordelijkheden over overheden en samenlevingsverbanden verdeeld zijn, of behoren te zijn. In navolging van de christen-democratische traditie zal dan een belangrijke plaats worden toegekend aan gezin, school, sociale verbanden van uiteenlopende aard, en zelfs aan informele structuren zoals buurt, wijk en groep.

Opvoeding, profilering van een karakteristieke levenshouding, sociale controle, dat zijn ingangswegen tot een overzichtelijker en minder tot excessen neigende maatschappij. De strafwet kan een nuttig hulpmiddel zijn, maar als een versterking van de andere 'uitwendige instituties' achterwege blijft dan blijft de juridische benadering een randverschijnsel zonder effect. Bevordering van levensvatbare samenlevingsstructuren waarin mensen zelf hun sociale verantwoordelijkheden realiseren begunstigt de mentaliteitsverandering waar het CDA-Vrouwenberaad terecht de nadruk op legt en voorkomt de benauwde nadruk op het specifieke verschijnsel van de pornografie. Het debat daarover zou moeten leiden tot een fundamentele kritiek op de 'toegeeflijke samenleving'.

Literatuur

CDA-Vrouwenberaad: *Zedelijkheidswetgeving*, 1982.

Christopher Lasch: *De cultuur van het narcisme*, 1980, Synopsis.

Emmanuel Levinas: *Het menselijk gelaat*, 1975, Ambo.

Drs. A.G.W. Schapenk: *Pornografie en Politiek*, 1972, AR-Staatkunde, pag. 162 e.v.

NIEUWE PUBLIKATIE

WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT

KUNSTBELEID

Het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en de Boekmanstichting te Amsterdam hebben samen een themabundel uitgebracht over

„CHRISTEN-DEMOCRATIE – KUNST – POLITIEK”

In deze bundel

- wordt aandacht besteed aan het beleid van ARP, CHU en KVP
- wordt verslag gedaan van een congres over CDA en kunstbeleid, met o.m. een inleiding van Hans de Boer
- is een interview opgenomen met minister Brinkman
- staat een geannoteerde literatuuropgave.

De bundel telt 138 pagina's en kost f 12,50 incl. verzendkosten. Bestellingen kunnen worden geplaatst door overmaking van f 12,50 op giro 927682 t.n.v. het CDA-secretariaat, Den Haag, onder vermelding van de titel.

VERZAMELBAND VOOR CHRISTEN DEMOCRATISCHE VERKENNINGEN

Verzamelbanden van beige linnen, met de naam Christen Democratische Verkenningen in groen op voorzijde en rug.

Met behulp van de bijgeleverde naalden kunt u er gemakkelijk een complete jaargang in opbergen.

Bij elke band ontvangt u een strook plaketiketten met de jaartallen 1980 t/m 1984.

De prijs (inclusief verzendkosten) bedraagt f 17,50 per band (bij bestelling van twee of meer stuks f 15,- per exemplaar).

Te bestellen bij:

Administratie Christen Democratische Verkenningen,
antwoordnummer 1904, 2500 WB Den Haag (zonder postzegel).

Telefoon: 070-92.40.21.

- 590 **Column: Een nieuwe cultuur-politieke conceptie gevraagd**
door mr. L. B. M. Wüst

- 592 **Om de mens**
door prof. mr. E. M. H. Hirsch Ballin

In het meinumnummer van 1983 is een gesprek over de rol van de overheid weergegeven, dat onder leiding van de heer Borstlap gevoerd werd tussen de heren Boorsma, De Gaay Fortman, Hirsch Ballin, Klapwijk en Kortmann. Op verzoek van de redactie hebben een aantal mensen hun visie op de rol van de overheid in dit blad gegeven, te weten de heren Dengerink (10/83), Van Gennip (1/84), Schneider (2/84), Donner (4/84), Van Wissen (6/84), Hoekstra (9/84) en Hennekens (10/84). In dit nummer treft u het afsluitend artikel van de reeks bijdragen over deze thematiek aan.

- 601 **Honger, voedseloverschotten en landbouwbeleid**
door prof. dr. ir. D. B. W. M. van Dusseldorp, drs. F. H. de Haan en ir. A. P. J. M. Oomen

In de VS en Europa hebben we voedseloverschotten, terwijl in Afrika, Azië en Latijns Amerika mensen honger lijden of ondervoed zijn. De achtergronden hiervan worden in deze bijdrage geanalyseerd. De auteur geeft tevens aan, welke taak Nederland, ook in EG- en internationaal verband, hierbij heeft.

- 615 **Orgaantransplantatie: toestemmings- of geen-bezwaarsysteem?**
door C. P. Bruins

Binnen afzienbare tijd zal de Tweede Kamer zich buigen over een voorontwerp Wet Orgaantransplantatie. In Nederland is voor orgaantransplantatie (het uitnemen van organen na overlijden en het overplanten ervan in het lichaam van een zieke) toestemming nodig, gegeven door de betrokkene (bijv. middels een donorcodicil) of door diens familie. Dient dit toestemmingsvereiste te worden gehandhaafd, nu er een tekort aan beschikbare organen is?

- 622 **Het marxistische socialisme als hoogste stadium van kapitalisme, imperialisme en fascisme**
door prof. dr. A. van Doorn

In dit artikel wordt ingegaan op de vraag waarom in de westerse wereld tegenwoordig veel politici, vakbondsleiders, journalisten en economen weinig enthousiasme en belangstelling meer tonen voor het (neo-)marxisme en waarom sommige theologen en sociologen nog een ander standpunt innemen.

- 634 **Werkgelegenheid op het kruispunt van arbeidstijdverkorting en loondaling; verdrag of magisch realisme in de Partij van de Arbeid**
door prof. dr. A. J. Vermaat

In augustus 1984 publiceerden drie PvdA-economen – de heren Van Kemenade, Ritzen en Wöltgens – een rapport over het economisch beleid getiteld: 'Om een werkbare toekomst'. In dit nummer wordt dit rapport aan een kritische analyse onderworpen.

- 647 **Periscope – Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut**

In deze rubriek komen actuele ontwikkelingen aan de orde die een nadere analyse verdienen. Deze maand: levensbeschouwelijke inspiratie en organisatie in de media- en onderwijswereld, onder de titel 'De weg naar Hilversum 5; emancipatie en vervreemding'.

Een nieuwe cultuur-politieke conceptie gevraagd

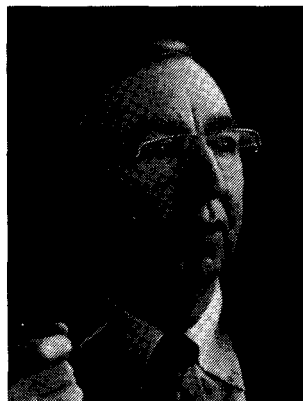
Een column als deze verdraagt een wat persoonlijke noot: geconfronteerd met de stroom van discussies en stukken, die als vervolg op de behandeling van de Medianota thans onder grote tijdsdruk op gang is, stel ik bij mijzelf vast, dat heel deze – goeddeels zeker ook nuttige – exercitie, mijn onbehagen over bepaalde cruciale cultuur-politieke beslissingen van het voorgenomen mediabeleid niet wegneemt. Integendeel, nog voedt. En dat dat een hypotheek legt op mijn affectieve relatie tot mijn partij, die meer dan welke andere nu eenmaal aangesproken kan worden op dit beleid.

Deze persoonlijke implicatie nu verder terzijde latend, acht ik het zakelijk van belang voor ogen te houden, dat met de Medianota de discussie binnen de partij over de verdere verdieping en concretisering van een christen-democratische visie op het te voeren cultuurbeleid, en daarbinnen op het mediabeleid, niet afgelopen kan zijn. Ondermeer en met name de introductie in het mediaveld van een nieuwe relatie tussen omroep en commerciële, uitsluitend markt- en winstgerichte exploitatiemogelijkheden – een 'arbitraire beslissing' zoals de Medianota onthullend zegt –, betekent een koerswijziging in een tot dusver gevoerd christen-democratisch beleid en staat op gespannen voet met het Program van Uitgangspunten en een aantal paragrafen van het Verkiezingsprogram. Zij dwingt ook tot bezinning op de vraag welke implicaties deze beslissing voor andere terreinen van

cultuurbeleid kan hebben. Alleen reeds met het oog op de totstandkoming van het nieuwe verkiezingsprogram is die bezinning een dringende eis.

Mijn onbehagen met de Medianota en haar parlementaire behandeling betreft behalve bepaalde uitkomsten minstens evenzeer het feit dat het van de kant van de CDA-betrokkenen vrijwel geheel ontbroken heeft aan enigerlei poging tot analyse en vervolgens tot waardering van de wederzijdse relatie tussen de huidige economische machtsstructuren en het geestelijk-cultureel krachtenveld. Hebben zij een harmonische onderlinge relatie of vormt de een voor de ander een bedreiging?

De relatie en de onderlinge machtsverhouding economische orde/sociaal-culturele orde is in christen-democratische kring geen nieuw, maar, naar het mij voorkomt, nog lang niet uitgerijpt vraagstuk. Er is een duidelijk groeiend besef dat de sociale orde en het menselijk welzijn bedreigende knelpunten in deze relatie zijn, o.m. tot uitdrukking komend in een aantal als ongunstig beoordeelde ontwikkelingen in het moderne levensgevoel ('de ik-cultuur', een consumentistische en secularistische levensinstelling), maar van een systematisch volgehouden pogen om de oorzaken en de preciese werking van, en zo mogelijk een politiek antwoord op deze complexe knelpunten te vinden en te formuleren, kan nog niet gesproken worden. Van een vertaling in

mr. L.B.M. Wüst

doordacht beleid is nog geen sprake. Ik heb, voorzover het het Mediabeleid betreft, destijds geprobeerd¹⁾ aan te tonen hoe, vanuit de problematiek van het grondrecht van meningsvorming en meningsuiting gedacht, de sociaal-ethische implicaties van dat recht weerstand zouden moeten doen bieden aan een van dat recht abstraherende en zich autonoom gedragende ondernemersvrijheid. Zij kunnen niet worden afgedaan met een klakkeloze behandeling van bovengenoemde relatie, als waarvan de Media-nota een voorbeeld is.

Men kan het probleem ook anders benaderen, door n.l. vragen te stellen aan het economisch systeem. Daartoe is een goede impuls gegeven in de publikatie 'Werkloosheid en de crisis in onze samenleving' van ons Wetenschappelijk Instituut. Nog fundamenteler is dat m.i. gedaan door prof. Weiler in zijn artikel in dit blad (jrg. 1983, nr. 9), waarin hij betoogt dat het steeds meer in de marge raken van cultuur en godsdienst en van de mogelijkheden voor een zinvolle organische socialiteit, moet worden toegeschreven aan de dominerende positie van het vigerende economische systeem. Hij staat in deze fundamenteel-kritische benadering niet alléén. Ik noem de originele benaderingen van denkers als Baudrillard en Guillaume in Frankrijk. Ik zie die kritiek ook bij Duitse auteurs, die staan in de christelijk-sociale traditie. Ik

noem niet zonder eerbied de naam van de nestor, Von Nell Breuning. Deze naam – van de man die het subsidiariteitsbeginsel, als auteur van 'Quadragesimo Anno', op een uiterst radicale wijze geformuleerd heeft – brengt mij op een suggestie. Het zou nuttig kunnen zijn het subsidiariteitsbeginsel in zijn toepassing niet te beperken tot de relatie van het persoonlijk/groeps-leven tegenover de overheid, maar het in zijn consequentie evenzeer te gaan doordenken ten aanzien van in beginsel elke maatschappelijke machtsconcentratie, in het bijzonder de economische, welke de mens en zijn geestelijk groepsleven bedreigt. Wat daar van zij, het punt waar het mij om gaat is dat het CDA met kracht verder uitwerking geeft aan een cultuur-politiek concept, waarin de wisselwerking economisch systeem en sociaal-culturele orde onderkend en zonodig gecorrigeerd en gestuurd wordt. Anders blijft de cultuurpolitiek voor het CDA inderdaad een marginale zaak, terwijl intussen en voor het overige de maatschappij geestelijk en sociaal een heel andere kant wordt opgestuurd.

¹⁾ Gastcollege over Levensbeschouwing en Media, Katholieke Universiteit van Nijmegen, 17 mei 1984.

door prof. mr. E.M.H. Hirsch Ballin

Prof. mr. E.M.H. Hirsch Ballin is hoogleraar in het staats- en administratief recht aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg.

Om de mens

Het ronde-tafelgesprek over de rol van de overheid (CDV 5/83), pp. 220-240) heeft de redactie ertoe gebracht een reeks auteurs uit christen-democratische kring te vragen, zich over het onderwerp *staatsbeschouwing* uit te spreken. Het lijdt geen twijfel dat er goede redenen zijn om dit onderwerp hier aan de orde te stellen. Als een christen-democratische partij – een partij die beginselpartij wil zijn – geconfronteerd wordt met de wens of de noodzaak om de staatszaken in omvang te beperken, moet zij weten welke principes inzake de staatstaak aan haar politiek richting geven.

In de reacties op de uitnodiging van de redactie klinkt evenwel nogal wat scepsis door omtrent de zin van het naar voren brengen van zulke principes. Is het leven niet toch altijd sterker dan de leer? Zijn dergelijke principes niet telkens weer grote, holle woorden gebleken, zonder werkelijke relevantie voor de politieke praktijk? Ook voor zulke sceptische reacties bestaan ongetwijfeld goede redenen. Het valt niet te ontkennen dat de feitelijk bestaande staatstaak zich heeft ontwikkeld in een periode waarin onafgebroken christen-democraten mede regeringsverantwoordelijkheid hebben gedragen. Zij (wij) hebben niet kunnen of willen voorkomen, wat wij nu – principieel? – onder kritiek stellen.

Deze spanning tussen leer en leven van christen-democratische politiek mag niet

worden verloochend wanneer wij ons wagen aan een slotbeschouwing in de reeks publikaties over 'staatsbeschouwing' – een slotbeschouwing die, uiteraard, geen afsluiting van het gesprek kan of wil zijn. Achtereenvolgens komen aan de orde: (1) de analyse van de huidige rol van de overheid; (2) normatieve concepten voor de rol van de overheid; (3) de praktische betekenis daarvan. Enkele opmerkingen over (4) de stijl van christen-democratische politiek sluiten deze bijdrage af.

1. De analyse van de huidige rol van de overheid

Normatieve beschouwingen over de staat en zijn taken zijn altijd ingegeven door een bepaalde visie op de problemen waarvoor men zich – in een bepaalde tijd en op een bepaalde plaats – in het politieke leven gesteld ziet, bijv. vredes-

vraagstukken, behoefte aan goedkope grondstoffen, onderontwikkeling, omvangrijke werkloosheid. Thans wordt het beeld beheerst door de grote omvang van de openbare uitgaven – een zo grote omvang dat economisch herstel erdoor wordt belemmerd en het overheidsapparaat erin verstrikt raakt. Bij zo'n diagnose van de huidige problematiek valt, wanneer men principes betreffende de rol van de overheid tracht aan te geven, het accent als vanzelf op richtsnoeren voor het afstoten van overheidstaken. Dit is, globaal, de reactie in conservatief-liberale politieke partijen, zoals de Republikeinen in de Verenigde Staten, de Britse Tories en te onzent de VVD. Terugtrekken van de overheid omwille van vrijheid – in de zin van ongebondenheid – in het maatschappelijk leven is dan het devies. Deregulering wordt opgevat als afschaffing (kwantitatieve vermindering) van wettelijke regels. Waar desalniettemin voor krachtig staatsoptreden wordt gepleit, is het niet uit bezorgdheid over sociaal-economische onrechtvaardigheden maar om wille van een ongestoord verloop van het maatschappelijk verkeer. Er wordt meer waarde gehecht aan optreden tegen vandalisme, dan aan optreden tegen belastingfraude.

Waar zulke principes voor het afstoten van overheidstaken in de praktijk worden gebracht, roepen zij onmiddellijk hun tegenvoeters op. Wie in een positie verkeert dat hij of zij van staatsoptreden afhankelijk is geworden, kan de reductie daarvan – die wordt doorgevoerd omwille van belangen van *anderen* – moeilijk anders zien dan als een onrechtvaardige behandeling. Verzet van uitkeringstrekkers en organisaties die zich voor hen inzetten is, zo bezien, volstrekt begrijpelijk.

Zowel aan de ene als de andere benaderingswijze ligt een utilitaristische, d.w.z. zich op nuttigheidsoverwegingen oriënterende politieke ethiek ten grondslag: in

het ene geval vraagt *het nut voor een bepaalde groep van belanghebbenden* van het afstoten van overheidstaken om voorrang, in het andere geval *het nut voor andere belanghebbenden* van de instandhouding daarvan.

In deze nabeschuiving moeten wij ons dan ook de vraag stellen in hoeverre aan christen-democratische zijde analyses te vinden zijn van de huidige problematiek die verder reiken dan het aanwijzen van bepaalde *belangen* welke – hetzij door een te ver uitgedijde overheidstaak, hetzij door een bepaalde beperking ervan – wordt aangetast. Hiermee wil ik niet zeggen dat zulke belangen niet tellen. Integendeel, het bepalen van beleid is altijd het afwegen van belangen. Maar in de door de redactie aan de orde gestelde vraagstelling gaat het om iets anders, namelijk om principes waarvan een *waardering van de betrokken belangen* kan uitgaan: welke belangen moeten wel, en welke niet tot staatsoptreden leiden?

Op het eerste gezicht speelt ook in analyses die door christen-democraten worden gegeven de opvatting een belangrijke rol dat de omvang van de overheidstaak een sta-in-de-weg voor individuele vrijheid is geworden. Zo wijst Schneider erop dat blijkens het grote aandeel van de collectieve sector in het nationale inkomen 'de omleiding van de maatschappelijke ontwikkeling over de staat' zozeer is toegenomen, dat als 'centrale vraag' voor de overheid zich aandient: 'hoe vrij laat ik de mens' (2/1984, p. 56-57). Daarbij merkt hij op dat de vrijheid van individuen en maatschappelijke groeperingen vergaand van hun 'financiële armslag' afhankelijk is (p. 58). Toch blijkt het Schneider niet te gaan om de financiële belangen van degenen die de bestaande hoge belasting- en premiedruk treft. Schneiders zorgen betreffen veel meer de zedelijke waarde van persoonlijke beslissingen dan de individuele bestedingsvrij-

heid. Een gecollectiveerde beslissingsbevoegdheid – hoe goed bedoeld ook (p. 57), en ook als het gaat om zo goede zaken als een ruime ontwikkelingshulp – kan ethisch geen equivalent vormen voor een beslissing waarbij men persoonlijk iets opoffert (vgl. p. 58). Schneider gaat het er dus om, dat men de mens tekort doet, als de staat hem van zijn verantwoordelijkheden voor de medemens (hier en in de Derde Wereld) ontlast. Dat is iets heel anders dan een kritiek op het belastingpeil als financiële belangenbehartiging: Schneiders argumentatie laat immers ruimte voor het tegenargument, dat de overheid tussenbeide *moet* komen (en dus ook de financiële middelen moet opheffen) wanneer de vrije opofferingsbereidheid beneden een aanvaardbaar niveau blijft.

Een overheid die zoveel financiële en personele middelen aan zich heeft getrokken moet wel een machtig apparaat zijn geworden. Dit is althans de gedachte die bij velen heeft postgevat. Donner doet evenwel de uitspraak dat de politiek weliswaar ons denken domineert, maar dat het effect van de erkende dwangmiddelen van de staat maar beperkt is (4/1984, p. 170). Ondanks alle pogingen blijkt de overheid op punten als welvaart, welzijn en werkgelegenheid weinig tot stand te kunnen brengen (p. 172). Mij lijkt dat Donner hier op een belang-

rijk punt wijst: het reeds op vele gebieden gesignaleerde achterblijven van de feitelijke effecten van overheidsop treden ten opzichte van de pretenties waarmee het is opgezet. Zijderveld heeft dit eerder de tragiek van de verzorgingsstaat genoemd, 'het hoge pogen dat zichzelf frustreert.'¹⁾ Dan is de verzorgingsstaat echter misschien helemaal niet de machtige, de mensen en hun verzorging van de wieg tot het graf regelende moderne Leviathan waarvoor hij vaak wordt gehouden. In feite zijn onderdelen van de overheidsbureaucratie en sectoren van het maatschappelijk leven zozeer met elkaar verstrengeld geraakt, dat men met evenveel recht van verstatelijking van het maatschappelijk leven als van vermaatschappelijking van de staat kan spreken. Onze verstatelijkte maatschappij is aangewezen geraakt op financiering en ordening van staatswege; omgekeerd is onze vermaatschappelijkte staat blootgesteld aan een grenzeloze behoefte aan overheidsinterventie, waartegenover politici onmachtig waren om keuzen te maken. Een concreet voorbeeld van het soort overheidsop treden waar het hier om gaat, biedt artikel 4, tweede lid, sub b van de Woonruimtebeschikking 1974.²⁾ Bij het lezen hiervan moet men zich realiseren wat erachter steekt: een politiek en maatschappelijk krachtenveld dat tegelijkertijd om overheidscontrole op het gebruik van de woningvoorraad, om parti-

1) A. C. Zijderveld, *Transformatie van de verzorgingsstaat*, p. 195, in: Ph. A. Idenburg (red.), *De nadagen van de verzorgingsstaat, kansen en perspectieven voor morgen*, Amsterdam 1983, pp. 195-223.

2) Deze bepaling luidt:

'b. Met uitzondering in zoverre van het bepaalde onder a, wordt de vergunning in ieder geval verleend aan de eigenaar van een woning, die laatstelijk door zijn rechtsvoorganger werd bewoond, indien deze rechtsvoorganger de woning heeft moeten vervreemden, omdat hij buiten de gemeente op een afstand vanaf zijn woning van meer dan een uur reizen met gebruikmaking van openbaar vervoer daadwerkelijk een werkring heeft aanvaard, nadat hij ten genoegen van burgemeester en wethouders heeft aangetoond dat hij de woning door een beëdigd taxateur heeft laten taxeren en het desbetreffende taxatierapport heeft overgelegd en voorts de woning gedurende een door burgemeester en wethouders te bepalen termijn welke in ieder geval niet langer zal duren dan vijf maanden en zal beginnen te lopen vanaf het plaatsen van de eerste advertentie, tevergeefs heeft aangeboden aan een persoon die ingevolge de gemeentelijke toewijzingsregelen voor de woning in aanmerking komt.'

culiere eigendom van woningen, om gemeentelijke autonomie en centrale normstelling en ook nog eens om behoud van geografische mobiliteit op de arbeidsmarkt vraagt; een overheidsbureaucratie die niet beter weet dan te proberen dit alles onder te brengen in een stelsel van verbodsbepalingen, vergunningen, bestuursbevoegdheden tot nadere normstellingen, controlebevoegdheden, gelardeerd met strafbepalingen en rechtsbescherming; en een maatschappelijke realiteit die toch haar eigen loop neemt.

In het verlengde hiervan valt te wijzen op enkele van de indringende kanttekeningen die Van Gennip bij de toestand van de staat heeft geplaatst: de onmogelijkheid voor vele staatsburgers om het door hen ervaren 'contrast tussen de directe lasten van het systeem en de mogelijke, maar toch vooral in hun gevoel indirecte zegeningen ervan' (1/1984, p. 9), de 'moderne staat als tegelijk bron en produkt van vervreemding' (p. 12). Er is dan ook alle reden om de door Dengerink (10/1983, p. 526) gestelde vraag – 'weten wij wel, wat wij aan het doen zijn, wanneer wij politiek bezig zijn?' – niet alleen als een vraag naar principes, maar ook in haar praktische implicaties serieus te nemen.

Met Van Wissen kan tenslotte worden vastgesteld dat er in de verhouding tussen staat en maatschappij het de laatste decennia heeft ontbroken aan evenwicht tussen 'verantwoording nemen' en 'verantwoording geven': 'Steeds meer verantwoordelijkheid is van mensen weggenomen' (6/1984, p. 279). Maar dit betekent niet dat de verantwoordelijkheid en het gezag van de ambtsdragers in de staat in dezelfde mate is toegenomen. Eerder is het zo, dat – als gevolg van de verstrengeling van staat en maatschappij – verantwoordelijkheid is *weggelekt naar een anoniem, uitermate complex systeem*: een 'regel-systeem dat' – zoals Weiler in dit tijdschrift (6/1982, p. 312) schreef –

'voortgebracht wordt door democratische verkiezings- en beslissingsprocedures, door de vrije onderhandelingen van vrije ondernemers en vrije vakbewegingen, door al die vormen van moderne redelijkheid die getuigen van de huidige onbestaanbaarheid van zoiets als 'de verantwoordelijke mens'.

2. Normatieve concepten voor de rol van de overheid

De sombere conclusie van het voorafgaande moet zijn, dat de huidige, feitelijke bestaande rol van de overheid niet berust op een redelijk te verantwoorden visie op de verhouding tussen de staat en de mensen, tussen de staat en de samenleving. Is christen-democratische politiek dan wel in staat zich op een visie te baseren die meer is dan een object van lippendienst in programma's en in verkiezingsbijeenkomsten?

Donner en Schneider zijn op dit punt uitermate sceptisch (4/84, pp. 167-168 en 2/84, p. 59). Hoekstra aanvaardt weliswaar de in onze kring gangbare kernbegrippen (gerechtigheid, rentmeesterschap, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit), maar legt er de nadruk op dat de staat zich moet onthouden van welk ideologisch engagement dan ook en zich slechts op het algemeen belang mag richten (9/84, pp. 446-447). Andere schrijvers zien weliswaar aanleiding tot een christen-democratische visie op de rol van de overheid te komen, maar achten de bekende kernbegrippen op zichzelf niet toereikend. Aan deze onderscheiden kernbegrippen gaat, zo betoogt Dengerink (10/83, p. 527), een fundamentele gedachtengoed vooraf, namelijk de christelijke visie op de werkelijkheid als *geschapen* werkelijkheid waarbinnen de mens functioneert. Het leven van de mens is altijd 'een positief of negatief antwoord op Gods roepstem'. Van Gennip herinnert eraan dat de genoemde christen-democratische kernbe-

grippen wel kunnen steunen op de opvatting omtrent het overheidsgezag in bepaalde bijbelboeken, maar dat er in de bijbel ook een onderstroom te vinden is van 'grondige argwaan jegens overheid en staatkundig verband' (1/84, p. 6). Van Wissen stelt tegenover het optimistische mensbeeld van de Verlichting, die zowel in het liberalisme als in het marxisme-leninisme en het democratisch socialisme haar sporen heeft nagelaten, de christelijke 'grondnotie' van de mens als 'ni ange ni diable' (6/84, pp. 278-279).

In achtergrond, stijl en accenten zijn er aanmerkelijke verschillen tussen de diverse in deze reeks verschenen bijdragen. Toch vraag ik mij af of er niet meer eenheid in de benadering van de staats-taak zit, dan een oppervlakkige beschouwing van de reeks artikelen kan doen vermoeden. In alle bijdragen – niet in het minst in die van Schneider en Donner – klinkt door dat de staat niet zelf het Alpha en Omega van zijn taakstelling mag zijn. Dit verklaart de afwerende houding, de allergie soms zelfs tegen pre-tentieve omschrijvingen van overheids-motief of staatsdoel, waaraan machthebbers het recht zouden kunnen menen te ontnemen om het leven van de mensen naar hun inzichten of belangen te modelleren. Ook de mensen die overheidsgezag uitoefenen, zijn 'ni ange ni diable', en daarom moet men ook aan hen niet teveel toevertrouwen. De overheid, in reformatorische tradities vaak omschreven als dienaar van Gods – en God dient men, zoals wij weten, door dienst aan de medemens –, moet niet zelf afgod willen zijn (vgl. ook de opmerkingen van Heggen in dit tijdschrift, 7-8/84, p. 352), maar de kinderen van God in hun waarde laten. Dat de staat er is om de mens, dat de mens nooit tot object van manipulatie

door de staat mag worden gemaakt en dat dit grenzen stelt aan overheidsdoelstellingen – hoe goed bedoeld ook –: dit inzicht is, dunkt mij, de kern van het in deze reeks artikelen geschakeerd naar voren gebrachte christen-democratische gedachtegoed (vgl. Dengerink, 10/83, p. 533; Van Gennip, 1/84, p. 14; Schneider, 2/84, p. 57; Donner, 4/84, p. 176; Van Wissen, 6/84, p. 279; Hoekstra, 9/84, p. 445 en p. 448). Het is ook in deze zin dat *het verzekeren dat iedere mens in zijn onvervreembare waardigheid wordt gerespecteerd*, als overheidsdoelstelling en staatsdoel mag worden gesteld: niet als alibi voor (beweerdelijk) goedbedoelde onderdrukking door de staat, noch als alibi voor staatsonthouding die de mensen aan hun lot (en dus aan andersoortige onderdrukking) overlaat.

Bescherming van de menselijke waardigheid als staatsdoel vraagt vòoral om een redelijke verhouding tussen staat, maatschappelijke verbanden en individu³). Daarvan is geen sprake bij een 'te sturend en richtinggevend optreden van de overheid' (Hoekstra, 9/84, p. 448), en evenmin in de door Weiler in dit tijdschrift (12/82, p. 571) onder kritiek gestelde implicatie van het liberale denken, 'dat 'niet-zichzelf-verwerkeliijkende' mensen geen staats-subject zouden zijn, geen echte dragers van de staat, maar slechts staats-afhankelijken'.

Het zou daarom goed zijn, als in de christen-democratische visie op de staatstaak de *samenhang* tussen vrijheidsrechten (klassieke grondrechten) en sociale grondrechten een centrale plaats inneemt. Vrijheidsrechten ontzeggen de overheid de bevoegdheid om de burgers en hun maatschappelijke verbanden het verrichten van bepaalde activiteiten te beletten of ze daarin te beperken. Sociale grondrechten vragen van de staat maatre-

3. Vgl. L. Heyde, Staat en maatschappelijk contract, Beschouwingen vanuit de geschiedenis van de filosofie, p. 18 in: G.M. van Veldhoven e.a. (red.), *Overheidsbemoenen* (lustrumbundel Kath. Hogeschool Tilburg), Deventer 1981, pp. 3-20.

gelen die verandering van vrijheid door sociaal-economische factoren (zoals gebrek, situaties van totale afhankelijkheid van een werkgever, ontbreken van de financieringsmogelijkheden voor een school van een bepaalde richting, enz.) tegengaan. In een sociale rechtsstaat moeten deze twee typen grondrechten op zo'n manier worden gerealiseerd dat zij elkaar ondersteunen. Daarin onderscheidt het concept van de sociale rechtsstaat zich van dat van de liberale rechtsstaat – die zich slechts om afweer van overheidsdwang bekreunt – aan de ene kant, en van dat van de socialistische staat – die de vrijheden ondergeschikt maakt aan sturing van de sociaal-economische verhoudingen – aan de andere kant.⁴⁾

Wat wij 'verzorgingsstaat' noemen, mag niet met de sociale rechtsstaat worden geïdentificeerd, maar is eerder een wildgroei daarvan. Wanneer men zich bij het ter hand nemen van overheidszorg niet steeds opnieuw afvraagt waarom en volgens welke (niet objectieve, maar geobjectieerde) criteria de inhoud en omvang van de verzorging kan worden bepaald, dan ontvalt aan de overheidstaak elke begrenzing. Dan kan, zodra zich in de maatschappij een euvel voordoet, de gedachte postvatten dat 'de regering er iets aan moet doen'⁵⁾ (vgl. ook Hennkens' bijdrage in dit tijdschrift, 10/84, p. 505). Omdat dit *besluitvormingsprobleem* het eigenlijke probleem van de verzorgingsstaat is⁶⁾, mag de huidige crisis van de verzorgingsstaat niet worden geïnterpreteerd als een mislukking van de socia-

le rechtsstaat. De uitweg uit deze crisis moet niet een terugkeer naar de liberale rechtsstaat zijn, maar (a) een versterking van de *politieke wil* om te beslissen waar en in hoeverre er – in het licht van de grondrechten – een staatstaak ligt; (b) een verbetering van de besluitvormingspatronen die bij de *uitvoering* van deze politieke beslissingen worden gevolgd.

Bij beide punten zijn enkele kanttekeningen te plaatsen. Naar aanleiding van het eerste punt valt op te merken dat criteria als 'gespreide verantwoordelijkheid' en 'solidariteit' niet meer dan een globale oriëntatie kunnen bieden bij de beslissingen in concrete politieke kwesties, in hoeverre overheidsbemoeyenis of overheidszorg op haar plaats is. Het moet echter mogelijk zijn om – in de lijn van de toetsingspunten voor een sober en terughoudend wetgevingsbeleid die door de commissie-Geelhoed zijn ontwikkeld (Kamerstuk 17931, nr. 9, par. 3.2) – vragen te formuleren die dwingen tot een aanscherping van de argumenten op grond waarvan overheidsop treden in een bepaalde vorm en omvang al dan niet op zijn plaats zou zijn. Daarbij zullen, anders dan in de context van het werk van de commissie-Geelhoed mogelijk was, ook meer politiek geladen kwesties aan de orde moeten komen. Het opstellen en hanteren van zulke politieke toetsingspunten is m.i. dan ook een taak die niet – zoals inmiddels met de deregulering is gedaan – aan het ambtelijk apparaat van de departementen zou moeten worden geëndosseerd, maar door de Kamerfrac-

4. Zie mijn bijdrage 'De mens in de sociale rechtsstaat' in de in noot 3 aangehaalde bundel *Overheidsbemoeyenis*, pp. 21-35.
5. R. Dahrendorf noemt dit de *maximale* staat (zie *Der Spiegel* 1981, nr. 31, p. 39). Alleen de grens van het budgettair mogelijke kan dan fungeren als de wal die het schip keert.
6. Vgl. de Regeringscommissaris voor de reorganisatie van de rijksdienst in zijn Jaarbericht 1983, p. 8: 'Veel problemen worden rechtstreeks bij de overheid gedeponneerd (.....) Politieke partijen hebben daarop in de praktijk geen samenhangend antwoord. De politieke cultuur laat hen nauwelijks toe te zeggen: 'dit probleem wordt wel onderkend, maar vooralsnog hebben wij er geen inhoudelijk antwoord op', of: 'wij vinden het geen taak voor de centrale overheid dit probleem op te lossen'.'

ties zelf ter hand zou moeten worden genomen.

Met name kan in deze politieke toetsingspunten worden gevraagd wat de te verwachten gevolgen zouden kunnen zijn van een vermindering of het achterwege laten van het overheidsoptreden in kwestie: Raakt dat de infrastructuur van het sociaal-economisch leven, raakt het bestaansvoorwaarden van de sociale en democratische rechtsstaat, of raakt het rechtstreeks situaties van bepaalde groepen burgers? Wat zal de betekenis zijn van deze vermindering of dit ontbreken van overheidszorg: dat andere verbanden de ruimte op aanvaardbare wijze kunnen opvullen, dat het vrij besteedbare inkomen van belanghebbenden vermindert, dat er op dat terrein niets meer kan gebeuren of dat de vrijheid van belanghebbenden – door het wegvallen van controle – er juist op vooruit gaat? En hoe moet dit in het licht van de grondrechten worden beoordeeld: als iets dat buiten het door klassieke en sociale grondrechten bepaalde terrein om gaat, of juist als iets waarbij het van de beslissing over het overheidsoptreden afhangt in hoeverre mensen werkelijk in staat zijn hun grondrechten uit te oefenen?

Tenslotte, maar niet in het minst, is van belang hoe een eventuele vermindering van het vrij besteedbare inkomen uitwerkt in de levenssituatie van de betrokken mensen. Daarbij moet in aanmerking worden genomen dat deze levenssituatie niet een op grond van abstracte overwegingen – bij voorbeeld dat ook de armste Nederlander het nog veel beter heeft dan de gemiddelde inwoner van tal van landen in de Derde Wereld – te manipuleren grootheid is, maar *een situatie van concrete mensen*, met hun eigen persoonlijke levensloop, waarin zij zich instellen op bepaalde patronen van wonen en werken. Dit stelt grenzen aan de veranderingen in de levenssituatie die door verandering in het beleid teweeg

mogen worden gebracht. Het gaat ook in artikel 10, eerste lid, van de Grondwet niet alleen om 'spreiding van welvaart' maar mede, zelfs op de eerste plaats, om de bestaanszekerheid van de burgers, een bestaanszekerheid die – ook als zij zich niet tot de rechtszekerheid van 'verkregen rechten' heeft verdicht – respect verdient.

Bij het tweede genoemde punt – de verbetering van de besluitvormingspatronen die bij de uitvoering van de politieke beslissingen worden gevolgd – gaat het er om dat de uitvoering vaak een autonoom proces is dat zich van de doelstellingen aanzienlijk kan verwijderen. Het inzicht dat de eigen middelen van de betrokken burgers tekortschieten om noodzakelijk of wenselijk geachte voorzieningen te bekostigen, heeft veelal tot een volledige collectivering van de bekostiging geleid. Dit snijdt echter de band tussen beslissen en betalen door. In feite gaat men dan uit van een naïve veronderstelling over het gedrag van mensen, en werkt men in de hand dat de bekostiging een aanzuigend effect heeft op het gebruik van de voorzieningen. Een eigen aandeel van de belanghebbende in de kosten leidt vaak tot een betere – namelijk niet overvloedige – realisering van de beleidsdoelstellingen. Voor een verbetering van de besluitvormingspatronen bij de uitvoering is intussen ook een grotere politieke belangstelling daarvoor – met name in het parlement – vereist. De continue stroom van stukken met voorstellen – wetsvoorstellen en nota's – en de publiciteit waarmee deze omgeven zijn, leiden tot een concentratie van de parlementaire aandacht op de beslissing om iets (anders) te gaan doen. Hoe deze beslissingen al dan niet kunnen worden uitgevoerd en feitelijk worden uitgevoerd krijgt veel minder of – zoals in het geval van de RVS – te late aandacht.

Ter afsluiting van dit gedeelte van onze

beschouwingen nog de volgende opmerkingen. Of de mensen in hun waardigheid worden gerespecteerd, hangt niet alleen ervan af of in de inhoud van het beleid met hen, als *subjecten van belangen*, op de juiste wijze rekening wordt gehouden. Zou het alleen daarom gaan, dan zou een 'benevolente dictator' kunnen menen dat hij het is die het beste kan beoordelen wat in het belang van de mensen is en dat hij aldus de menselijke waardigheid het beste beschermt. Het gaat echter ook om de mensen als *subjecten van inzichten* – inzichten omtrent hun eigen belangen en omtrent die van de samenleving. Daarom kan alleen dan worden gezegd dat in een staat de waardigheid van de mensen wordt geëerbiedigd, als ook in de procedure volgens welke het beleid tot stand komt met hen rekening wordt gehouden: door openheid en openbaarheid, vrije meningsuiting en democratisch gelegitimeerde besluitvorming.

3. Betekenis voor de politieke praktijk

Wanneer wij stellen dat het in onze christen-democratische conceptie van de staatstaak *om de mens* gaat, ligt de vraag voor de hand of zo'n conceptie wel voldoende onderscheidende kracht heeft ten opzichte van andere politieke stromingen.

Ons antwoord moet tweeledig zijn. Allereerst moet worden opgemerkt dat de onderscheidende kracht uiteraard voor een belangrijk deel van de articulatie van een christelijke antropologie afhangt. In dit tijdschrift (12/82, pp. 571-2) zijn door Weiler hiervoor enkele politiek relevante grondlijnen aangegeven, waarvan de belangrijkste deze is, dat mens-zijn 'niet tot een individueel bestaan beperkt' is, maar integendeel moet worden begrepen als 'samen-mens-zijn, waarbij dat samen-mens-zijn ook de toekomstige generaties

mee insluit' (zie ook Van Wissen, 6/84, p. 279). Praktisch-politiek kan zo'n opvatting daarin tot uitdrukking komen dat vrijheden, zoals deze door klassieke grondrechten worden beschermd, niet worden opgeofferd aan een soepel werkend systeem, terwijl evenmin een situatie aanvaard kan worden waarin deze vrijheden slechts bestaan als abstracte mogelijkheden, doch voor velen onbereikbaar. Een concreet voorbeeld kan worden ontleend aan het door automatische gegevensverwerking ontstane risico dat mensen door combinaties van gegevens voor anderen, buiten hun weten, doorzichtig worden ('glazen mensen' worden)⁷; wie de mens in het middelpunt van zijn politieke denken stelt, zal *noch* met het argument van bureaucratische of bedrijfseconomische doelmatigheid, *noch* met een papieren waarborg van instemming der betrokkenen via standaardclausules genoegen nemen.

Het tweede onderdeel van ons antwoord betreft een ander aspect van de gerichtheid van onze politieke visie op de mens. *Het is waar* dat de inhoud van deze conceptie geen politieke exclusiviteit voor het CDA verzekert, maar wij hoeven ons – zoals De Gaay Fortman heeft opgemerkt in het ronde-tafelgesprek dat het uitgangspunt vormde van deze artikelenreeks (5/83, p. 236) – er ook niet voor te generen wanneer in het beleid 'veel algemeen menselijks' zit. Wanneer een politieke partij zich op de grondslag stelt van de democratische rechtsstaat, met de daarbij behorende godsdienstig-levensbeschouwelijke neutraliteit van de staat (en dat doen wij, geheel in overeenstemming met wat bijv. het Tweede Vaticaanse Concilie over 'het politieke bestel der gemeenschap' heeft geleerd; zie *Gaudium et Spes*, hfdst. IV), dan moet zij daarvan ook de consequenties aanvaarden.

7. Zie hierover H.P. Bull, *Datenschutz oder Die Angst vor dem Computer*, München/Zürich 1984.

Daartoe behoort dat de criteria voor overheidsop treden en inhoud van het beleid niet zodanig mogen zijn dat godsdienstig of levensbeschouwelijk andersdenkenden alleen worden getolereerd in plaats van als gelijkwaardige mensen te worden geaccepteerd. Overwegingen van godsdienstige of levensbeschouwelijke aard die door andersdenkenden niet navoltrokken kunnen worden, mogen dus niet beslissend zijn voor het beleid. Een concreet voorbeeld: christen-democratische gezinspolitiek mag, moet zich zelfs richten op het verzekeren van adequate bestaansvoorwaarden voor het gezin. Zij mag echter niet van de staat vragen dat deze bestaansvoorwaarden aan anders samenlevende personen worden onthouden ten einde het leven in huwelijks- en gezinsverband conform christelijke zedelijke opvattingen te bevorderen. Ter voorkoming van misverstand voeg ik hier nog aan toe dat dit niet betekent dat de staatstaak en politieke opvattingen 'ethisch neutraal' zouden moeten zijn of zelfs maar zouden kunnen zijn. Integendeel: de hier gegeven opvatting omtrent de staatstaak, inclusief de waardering van de godsdienstig-levensbeschouwelijke neutraliteit ervan, is een ten diepste ethisch bepaalde opvatting; en deze opvatting heeft haar wortels in belangrijke christelijke tradities van het denken over recht en staat, waarin de mens – om wie het in de 'verlossing in Christus Jezus' (Rom. 3:24) begonnen is – centraal staat.

4. Een christen-democratische politieke stijl?

In verscheidene bijdragen die in de artikelenreeks over de rol van de overheid zijn verschenen, is gewezen op het onvermogen van de politiek om haar opgeschroefde pretenties te realiseren; in § 1 van deze beschouwing werd hiervan al melding gemaakt. Met name Donner herinnert eraan dat men teveel van de staat verwacht, als men meent door zijn

zwaardmacht, zijn organiserend vermogen en zijn 'woorden' welvaart, welzijn en vrijheid tot stand te brengen; hij kan daardoor alleen de voorwaarden scheppen (4/84, p. 172). Wellicht heeft met dit onvermogen ook een ander verschijnsel te maken, dat door Van Gennip is gesignaleerd: de neiging van nogal wat politici om hun electorale steun niet zozeer door een competente ambtsvervulling, maar vooral door persoonlijke populariteit op te bouwen, waarvoor een 'steeds intensiever en niet zelden steeds ridiculer' gebruik wordt gemaakt van massa-media en reclame-technieken. 'De democratie dreigt', aldus Van Gennip, 'te ontanderen in een idolocratie, die niet vertrouwenslieden afvaardigt of competentie weegt, maar ambitie aan de macht helpt als er maar de goede kop op staat of een goed figuur aan vast zit' (1/84, p. 12).

Past christen-democraten – die de staat waarderen om wat hij kan en moet betekenen als waarborg voor de vrijheid van dwang en gebrek, maar die niet alle *heil* van de staat verwachten – daartegenover niet een zekere nuchterheid? Wie niet de pretentie heeft dat hij of zij, toegerust met staatsmacht, het ten overstaan van de grote internationale en nationale problemen wel voor elkaar zal brengen, behoeft de zakelijke discussie over de resultaten van zijn of haar politieke activiteiten niet met publicitaire effecten toe te dekken. Ook in zo'n stijl van politiek bedrijven kan tot uitdrukking komen dat het gaat om de mens.

door prof. dr. ir. D. B. W. M. van Dusseldorp,
 drs. F. H. de Haan en ir. A. P. J. Oomen

Prof. dr. ir. D.B.W.M. van Dusseldorp (1930) is hoogleraar in de sociologische aspecten van de ontwikkelingsplanning in niet-westerse gebieden aan de landbouwhogeschool te Wageningen.

Honger, voedseloverschotten en landbouwbeleid

Inleiding*

1. De honger in de wereld

Terwijl in Europa en de Verenigde Staten de pakhuizen uitpuilen van de miljoenen tonnen overschotten aan voedsel, lijden in Afrika, Azië en Latijns Amerika honderden miljoenen mensen honger of zijn ondervoed. In Afrika sterven op dit moment duizenden mensen van de honger.

Vrijwel iedereen die dit hoort of leest is geneigd in de overschotten een oplossing voor de tekorten te zien. Het moet toch mogelijk zijn om die overschotten aan de hongerigen ten goede te laten komen. Immers, is er een betere voeding denkbaar dan de Europese melkpoeder of de Amerikaanse granen? Waarom niet nog meer voedselhulp? Het zou zin geven aan de produktie van overschotten, of in woorden van de voormalige premier Mauroy van Frankrijk: Europa heeft een roeping om voedsel te produceren voor de armen van deze wereld.

Ook in 1973 werd de wereld geconfronteerd met een voedselcrisis, een hongersnood op grote schaal onder meer in de Sahellanden. Internationale organisaties

en tientallen regeringen besloten het jaar daarop tijdens de Wereldvoedselconferentie het probleem van de honger met alle mogelijke middelen aan te pakken. Sindsdien heeft de voedselproduktie zich in veel ontwikkelingslanden gunstig ontwikkeld, ook ten opzichte van de bevolkingsgroei. De honger echter bleef en breidde zich uit, met name in Afrika. Heeft de Wereldvoedselconferentie van 1974 in de afgelopen tien jaar dan effect gehad? In elk geval is meer bekend geworden over de oorzaken van de honger en ondervoeding. Er is meer duidelijkheid gekomen in de wijze waarop het hongerprobleem zou kunnen en moeten worden aangepakt. We weten nu dat een wereldwijde verontwaardiging resulte-

* Afkortingen: zie lijst van gebruikte afkortingen.

rend in globale plannen en programma's geen effectief antwoord oplevert.

De oorzaken en achtergronden van de honger en maatregelen die kunnen bijdragen aan bestrijding daarvan worden in de volgende paragrafen in het kort behandeld.¹⁾

Armoede, oorzaak van de honger

Honger is primair het gevolg van armoede en ongelijkheid. Tot deze conclusie komt de groep van deskundigen die voor de Wereldvoedselraad de ontwikkeling van de wereldvoedselsituatie in de afgelopen tien jaar heeft geëvalueerd.²⁾

Armoede is geen statisch gegeven, zij is het resultaat van een proces van steeds verdergaande verarming, van een steeds meer ongelijke verdeling van de economische middelen en inkomen.

We zien in de eerste plaats een sterke verarming op het niveau van de landen. De thans zogenaamde 'minst ontwikkelde landen', zijn in de afgelopen jaren achtergebleven in economische ontwikkeling bij de nieuw geïndustrialiseerde landen (NIC's), zoals Maleisië, Zuid-Korea, Taiwan.

Externe en interne factoren kunnen deze achterstand verklaren. Externe factoren zijn daarbij de economische recessie en protectionisme, de hogere prijzen van importgoederen zoals olie en kapitaalgoederen en de steeds lagere prijzen voor landbouwexportprodukten. De lage graanprijzen van de afgelopen jaren op de wereldmarkt lijken op het eerste gezicht een positieve externe factor. Voor de korte termijn waren de lage graanprijzen inderdaad een uitkomst voor de regeringen om de voedselvoorziening in de steden veilig te stellen. De ontwikkeling van de voedsellandbouw in ontwikkelingslanden werd er echter door afge-

remd. Daarnaast worden interne factoren aangewezen als oorzaak van de verarming van veel landen. Een zwakke en weinig positief werkende politieke, bestuurlijke en institutionele structuur, een op export en industriële ontwikkeling gericht ontwikkelingsmodel, veelal aangeprezen door externe adviseurs en tenslotte een eenzijdige verwaarlozing van de ontwikkeling van het platteland en de voedsellandbouw.

Wanneer we de nieuw geïndustrialiseerde landen bekijken dan valt op dat de interne aanpak geheel anders is geweest en ook kon zijn. Een sterke interne structuur en een duidelijk beleid met betrekking tot landbouw, platteland en voedselvoorziening vormden de basis voor de latere industrialisatie. De invloed van de externe factoren werd daardoor geringer. Behalve de verarming van landen zien we ook een steeds verdergaande verarming op het niveau van de mensen in de ontwikkelingslanden. Armoede betekent namelijk nauwelijks inkomen, geen middelen om te produceren, geen of zeer laag betaald werk en daardoor geen toegang tot de markt waar voedsel te koop is. In alle omstandigheden heeft voedsel nu eenmaal een economische waarde, er is een situatie van vraag en aanbod. Mensen die uitsluitend nog ongeschoolde arbeid kunnen aanbieden in een situatie waar een overvloed aan deze arbeid bestaat, tellen economisch niet mee, maken geen deel uit van de vraag; er is voor hen dan ook geen aanbod. Dit verklaart waarom ook in situaties waar voldoende voedsel te koop is, honger voorkomt. In grote delen van het platteland in Azië, Afrika en Latijns Amerika doet een dergelijke situatie zich voor. Een opvallend voorbeeld hiervan is ook de VS waar door het wegvallen van sociale voor-

1) Voor een meer uitgebreide analyse, voorzien van kwantitatieve gegevens wordt verwezen naar de Horstink/SOW DIC-map 101, *Voor spek en bonen*.

2) *The World Food and Hunger Problem: Changing Perspectives and Possibilities*, 1974-1984, UN World Food Council WFC/1984/6, d.d. 10 febr. '84.

zieningen de toegang tot de markt van voedsel voor miljoenen is afgesneden. De markt is immers hard, kent alleen een prijs en kent geen medelijden. Om een goede voedselvoorziening te bereiken is de markt alléén dan ook geen geschikt instrument.

Een tweede oorzaak van de honger, die overigens nauw verband houdt met de eerste, is een tekort aan voedsel in absolute zin. Het is bekend hoe de prijzen in zulke omstandigheden stijgen en voor velen de toegang tot de markt wordt afgesneden. Dit zien we bijvoorbeeld gebeuren bij ernstige droogte. Grote bevolkingsgroepen die in normale omstandigheden zonder over geld te beschikken met arbeid of ruilhandel voedsel konden verwerven, staan buiten spel door de waardevermindering van het voedsel.

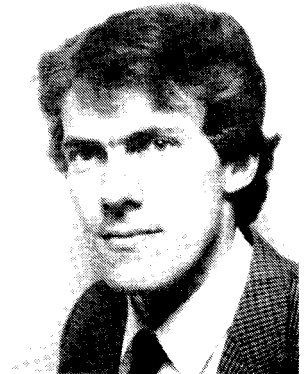
Een derde oorzaak van de hongersituaties – deze komen steeds meer voor – vormen de door mensen veroorzaakte noodsituaties: ontheemden en vluchtelingen uit de armste bevolkingsgroepen ten gevolge van burgeroorlogen en regelrechte uithongering van plattelandsregio's op politieke gronden. De op dit moment meest schrijnende hongersituaties moeten op deze titel worden geschreven.

Wanneer we het verschijnsel van de honger in Afrika, Azië en Latijns Amerika analyseren moeten we constateren dat armoede de hoofdoorzaak van de honger is. De droogte heeft de toch al slechte omstandigheden zo verergerd dat honger op grote schaal onvermijdelijk is. De verarming van het platteland, jaren, soms decennia lang, ten gevolge van kortzichtigheid en slecht beleid, en het ontbreken van gunstige externe voorwaarden, ligt echter aan deze honger ten grondslag.

2. De landbouw- en plattelandsontwikkeling in ontwikkelingslanden

In het voorgaande is reeds gesuggereerd dat interne factoren meer bepalend geweest zijn voor de verarming van de minst ontwikkelde landen dan de externe factoren. Immers, andere landen (NIC's) zijn door een effectief beleid in staat de invloed van de externe factoren te beperken. Het al dan niet voeren van een goed landbouw- en plattelandsontwikkelingsbeleid blijkt mede bepalend te zijn voor het verschil tussen de beide groepen landen.

De vraag rijst waarom de landbouw zoveel nadruk krijgt en welke betekenis de landbouw heeft voor de economische ontwikkeling. We kunnen de bijdrage van de landbouw aan deze ontwikkeling in een aantal categorieën onderbrengen:

Drs. F.H. de Haan (1956) studeerde economie te groningen. Hij is lid van de werkgroep Ontwikkelings-samenwerking van het CDA.

a. De produktie van voedsel. Dit is in ontwikkelingslanden van extra betekenis vanwege de snelle toename van de behoefte door de omvangrijke bevolkingsgroei en omdat bij de stijging van de lage inkomens in deze categorie de besteding zich in aanvang vooral richt op de verbetering en uitbreiding van het voedselpakket.

b. De exportlandbouw levert in vele ontwikkelingslanden het merendeel van de vreemde valuta die nodig is voor de ontwikkeling van andere sectoren zoals de industrie.

c. De landbouw levert in de eerste stadia van economische ontwikkeling ook het binnenlandse kapitaal, nodig voor de economische ontwikkeling van een land.

d. Uit de landbouwsector komen de arbeidskrachten voor de ontwikkeling van de andere sectoren; dit kan noodzaken tot een verhoging van de produktie per hoofd. Het is evenwel ook mogelijk dat de absorptie-capaciteit met betrekking tot arbeid van de andere sectoren, de bevolkingsgroei niet kan bijhouden, zodat de landbouwsector moet gaan fungeren als een opvangreservoir van arbeidskrachten wat meestal noopt tot een verhoging van de produktie per areaal.

e. Door het ontwikkelen van de landbouwsector, dat leidt tot een agrarische bevolking met een groeiend inkomen, wordt een belangrijke interne afzetmarkt geschapen voor de produkten uit de andere sectoren, met name de industrie. Omgekeerd is het verhogen van de koopkracht in de rurale, maar vooral urbane gebieden essentieel voor het vergroten van de binnenlandse afzet van voedselprodukten.

f. De landbouw levert ruwe grondstoffen voor de eigen industrie zoals katoen, rubber, huiden, olie, etc. Verwerking van voedselgewassen is ook een stimulans voor een rurale industrialisatie.

g. De landbouw draagt bij aan de economische verzelfstandiging en daarmee ook

aan de vermindering van de politieke afhankelijkheid.

Het grote probleem waarvoor de ontwikkelingslanden staan is in het beleid de rol die de landbouw (en de plaats die de voedselproduktie daarin inneemt) kan en moet vervullen op een evenwichtige wijze te combineren met de urbane, industriële ontwikkeling. Maar al te vaak wordt één van de functies te zeer benadrukt met meestal rampzalige gevolgen. De landbouw in hoofdzaak te gebruiken voor de levering van kapitaal of deviezen voor de 'zware' industrie kan bijvoorbeeld leiden tot een daling van de voedselproduktie of achterblijven ervan bij de vraag die stijgt ten gevolge van de bevolkingsaanwas, en zal de boerenstand in grote problemen brengen (zie Rusland en West-Afrika).

Wanneer men de voedselprijzen laag houdt terwille van de urbane consumenten vertraagt men meestal de groei van de voedselproduktie en dreigt het platteland te verpauperen. Maar een ontwikkeling die zich vooral richt op de toename van de agrarische produktie zal met name bij de voedingsgewassen bij achterblijvende koopkracht van de urbane en de landloze plattelandsbevolking stoten op grote problemen bij de binnenlandse afzet. In de ontwikkelingslanden is één van de moeilijkste taken het formuleren en het uitvoeren van een evenwichtig landbouwbeleid dat de grondslag legt voor de algehele sociaal-economische ontwikkeling. Deze taak wordt nog gecompliceerder doordat de ontwikkelde landen grote belangen hebben bij voedselproduktie en vaak een versturende invloed hebben op een evenwichtige groei van de landbouwsector in ontwikkelingslanden, zowel door hun eigen export via de wereldmarkt of via voedselhulp, als door het opkopen van voedselprodukten voor bijvoorbeeld dierlijke consumptie. Anderzijds stimuleert de vraag naar ruwe

Ir. A.P.J.M. Oomen (1938) is Hoofd Bureau Sectorprogramma Voedselproductie, Voedselhulp en Voeding van het ministerie van Buitenlandse Zaken.

grondstoffen, aardnoten, katoen uit de ontwikkelingslanden de produktie van deze exportgewassen vaak ten detrimente van de voedselproductie.

3. De landbouw in de ontwikkelingssamenwerking

De ontwikkelingssamenwerking op het terrein van de landbouw omvat twee belangrijke terreinen. In de eerste plaats de structurele aspecten, dat wil zeggen de effecten van het landbouwbeleid van de VS, EG, Rusland en andere grote landbouwmogendheden op de wereldmarkt en op de ontwikkeling van de landbouw in de ontwikkelingslanden en in de tweede plaats de hulpverlening aan ontwikkelingslanden ten behoeve van de landbouw en het platteland.

In het voorafgaande is gesproken over 'externe factoren' die hun invloed uitoefenen op de ontwikkeling van de landbouw in ontwikkelingslanden. Tot die externe factoren moet het landbouwbeleid van de EG en de VS worden gerekend, met name ten aanzien van die produkten in de (voedsel)landbouw die ook in ontwikkelingslanden kunnen worden geproduceerd. Hier spelen grote belangen van de EG en de VS een rol. Vanuit de EG en de VS gezien zijn de ontwikkelingslanden potentiële exportmarkten, ook voor produkten die deze landen zelf kunnen

en zouden moeten verbouwen. Vanuit een positieve ontwikkeling van de ontwikkelingslanden gezien moet hier echter een groot vraagteken bij geplaatst worden. Is het inderdaad juist wat de Amerikaanse minister van Landbouw John Block en de Franse premier Mauroy stelden, dat de VS en Europa beter en economischer voedsel voor de ontwikkelingslanden kunnen produceren dan zijzelf kunnen? Met andere woorden: is en blijft voedselhulp – in beider belang – een essentieel deel van ontwikkelingshulp? Of moeten de donoren veeleer bijdragen aan het totstandkomen van een goed landbouwbeleid binnen de ontwikkelingslanden en hun eigen belangen in de landbouwsector opzij zetten?

Vanuit een oogpunt van solidariteit en gerechtigheid lijkt, gezien de huidige schrijnende welvaartverschillen tussen de ontwikkelde landen en de Derde Wereld, het laatste het juiste antwoord.

In een tijd waarin de wereld steeds meer een sociaal-economische eenheid wordt, heeft het weinig zin alleen na te gaan wat gedaan kan worden in ontwikkelingslanden. We moeten ook nagaan wat ons eigen praktisch handelen voor consequenties heeft voor onze partners in de ontwikkeling van de wereld.

Een voorwaarde voor een dergelijke samenwerking is heel duidelijk dat de rege-

ringen van de ontwikkelingslanden een fundamentele beleidswijziging in hun beleid met betrekking tot de landbouw en plattelandssector doorvoeren. Alleen dan krijgen de hulpverlening en de structurele veranderingen effect voor de armste bevolkingsgroepen met name op het platteland.

Vanuit CDA-oogpunt dienen zowel de structurele ontwikkelingen als het in ontwikkelingslanden gevoerde beleid getoetst te worden aan de vier uitgangspunten: solidariteit, gerechtigheid, rentmeesterschap en gespreide verantwoordelijkheid.³ Toetsing van de feitelijke mondiale ontwikkelingen daaraan levert geen hoopvol perspectief op. Wanneer we daarenboven de feitelijke ontwikkeling van het platteland in ontwikkelingslanden naast deze uitgangspunten leggen zien we een volstrekt tegengesteld beeld. Gesteld dat deze uitgangspunten ook voor het Nederlandse standpunt zouden gelden, waar liggen dan de effectieve kansen en mogelijkheden om de gesignaleerde trends om te buigen?

Rol van Nederland

In verschillende fora kan Nederland zijn invloed uitoefenen. Het lidmaatschap van de EG echter plaatst Nederland midden in een centrum van een brede invloed, zowel in de internationale, politieke verhoudingen als op het terrein van de handel en van de ontwikkelingshulp. De hulpverlening van de Commissie en die van de lidstaten tezamen maken de EG tot verreweg de grootste donor, terwijl de EG ook als handelspartner voor ontwikkelingslanden van grote betekenis is. Wanneer Nederland zoekt naar mogelijkheden om in structurele ontwikkelingen en in hulpverleningsrelaties invloed uit te oefenen dan biedt de EG daarvoor het eerste en potentieel meest belang-

rijke forum. Helaas is de EG nog niet zover dat het gehele pakket relaties gebundeld per land wordt aangeboden. Andere fora hebben door hun specialisatie op één relatie een potentieel minder ver reikende invloed, met uitzondering van het IMF.

Weliswaar is de relatie van de Wereldbank met de ontwikkelingslanden een donor-ontvanger-relatie in de hulpverlening, zij is toch op dit moment en zolang de EG door interne verdeeldheid niet als één donor optreedt, de feitelijk belangrijkste relatie tussen donoren en ontwikkelingslanden. De Wereldbank verbindt immers voorwaarden met betrekking tot het te voeren interne beleid aan zijn leningen voor structurele aanpassingen van sectoren in de economie. Nederland kan invloed uitoefenen zowel op de opstelling van de Wereldbank als daardoor op het interne beleid van ontwikkelingslanden en wel naarmate Nederland bereid is tot deelname in deze leningen (co-financiering), verder door bijdragen aan de discussies in de Bank via zijn vertegenwoordiger en tenslotte via de consultatieve groepen.

De invloed van Nederland in de VN-organisaties is nauwelijks meetbaar, noch de invloed van deze organisaties op het nationale interne beleid van ontwikkelingslanden. De verschillende VN-fora leiden immers veelal niet tot verplichtingen. Daar waar dat wel zo is of daartoe een kans bestaat, (zoals in GATT) oefent Nederland zijn invloed toch weer uit via de EG.

Tenslotte oefent Nederland invloed uit in de zuiver bilaterale politieke en hulprelaties met de ontwikkelingslanden. In het bilaterale overleg komen echter nauwelijks structurele relaties aan de orde. Nederland alléén is bovendien niet in staat om een fundamentele herziening

3) Zie *Om een zinvol bestaan*, CDA-verkiezingsprogram, juli 1982, en *Gespreide Verantwoordelijkheid*, W.I.-CDA, 1978.

van het landbouwbeleid in ontwikkelingslanden te bereiken noch om aan de uitvoering daarvan substantieel bij te dragen. Daartoe dient aansluiting bij andere donoren te worden gezocht.

De conclusie is dat de EG een zeer belangrijk forum voor Nederlandse invloed op de verschillende Noord-Zuid-relaties is en als gemeenschap van donoren een belangrijke invloed op de interne beleidsvorming in ontwikkelingslanden zou kunnen uitoefenen. Voorlopig lijkt echter de Wereldbank voor dit laatste de meest aangewezen instelling.

In het hiernavolgende wordt achtereenvolgens op het Nederlandse standpunt inzake het te voeren landbouwbeleid in ontwikkelingslanden, als basis voor de Nederlandse opstelling in bilateraal, EG-en multilateraal verband, vervolgens op het EG-landbouwbeleid en tenslotte op het EG-ontwikkelingshulpbeleid in de landbouwsector ingegaan.

Landbouw in ontwikkelingslanden: een Nederlands standpunt

Wanneer donorlanden en -organisaties de ontwikkelingssamenwerking ernstig nemen dienen ze gegeven de betekenis van de voedsellandbouw in het overgrote deel van de ontwikkelingslanden aan de ontwikkeling van deze sector grote prioriteit te geven. De bereidheid daartoe zal groter zijn wanneer in de ontwikkelingslanden zelf een op de ontwikkeling van deze landbouw gericht beleid wordt gevoerd.

In veel gevallen is daarvan zoals gezegd nog geen sprake. De irritatie die daarvan het gevolg is groeit. Internationale en multilaterale organisaties, donorgroepen en individuele donoren doen dan ook een steeds dringender beroep op met name de landen in Afrika om tot een ingrijpende beleidswijziging te komen.

Tussen de donoren bestaat langzamerhand weliswaar consensus over een zekere bemoeienis met het door het ontwik-

kelingsland gevoerde beleid. Over de aard van het te voeren beleid, noch over de mate van bemoeienis bestaat daarentegen overeenstemming. De verschillen in opvatting tussen de donoren onderling hangen nauw samen met de verschillen in visie op de gewenste ontwikkeling van de maatschappij en de economie in het betrokken ontwikkelingsland.

Ook Nederland heeft in zijn ontwikkelingsbeleid impliciet en in sommige onderdelen expliciet steeds een maatschappijvisie uitgedragen. Het CDA heeft dat ook steeds ondersteund. Zo heeft Nederland in de samenwerking steeds toetsingscriteria gehanteerd voor het door een ontwikkelingsland gevoerde beleid. De formulering van de criteria was echter zeer algemeen en de toetsing geschiedde aan de hand van de beleidsintenties van de betrokken regeringen van de ontwikkelingslanden, niet op grond van beleidsuitvoering. In de praktijk blijkt dat welk beleid door deze dan ook geformuleerd was, het platteland in alle gevallen het slachtoffer geworden is van de feitelijke ontwikkelingen. Wanneer we dan ook de genoemde uitgangspunten van het CDA als toetsingscriteria hanteren moeten we zoals gezegd constateren dat de feitelijke ontwikkeling van het platteland in ontwikkelingslanden een volstrekt tegengesteld beeld te zien geeft. Nu er een trend ontstaat om geen genoegen meer te nemen met papieren, algemeen beleid, maar over te gaan tot een heel concrete toetsing van de uitvoering van een sectorbeleid, is het zaak op grond van de genoemde doelstellingen een karakteristiek te formuleren van een wenselijk en adequaat geacht landbouwbeleid. Zoals meestal het geval is kunnen deze algemene uitgangspunten in specifieke situaties op gespannen voet met elkaar komen te staan. Men zal dan tot vaak moeilijke afwegingen moeten komen. De algemene kaderstelling die hierna gegeven zal worden, zal dan ook met voorzichtigheid en

flexibiliteit moeten worden toegepast.

a. Een landbouwbeleid dat impliciet en expliciet het veilig stellen van de voedselproductie voor de eigen bevolking op lokaal, regionaal en nationaal niveau als prioriteit stelt, verdient ondersteuning.

b. Een landbouwbeleid dat een zodanig productiesysteem probeert op te bouwen dat leidt tot gespreide verantwoordelijkheid en een zo optimaal mogelijke werkgelegenheid, dat mede afgesteld is op het absorptievermogen van de secundaire en andere sectoren, kan voor samenwerking in aanmerking komen.

c. Mocht het onder *b* gestelde leiden tot het stimuleren van de kleinschalige landbouw, dan zal in een samenwerkingsverband speciale aandacht moeten worden gegeven aan enerzijds het ontwikkelen van boerenorganisaties, anderzijds aan het versterken van een dienstverlenend apparaat (krediet, voorlichting, markt-opslag en verwerkingsfaciliteiten) en een daarbij behorende fysieke infrastructuur (wegen, transport) die op elkaar zijn afgestemd. Een beleid gericht op landhervorming en op versterking van de positie van (deel)pachters dient – kritisch – ondersteund te worden.

d. Grootschalige landbouw is in principe niet uit den boze, maar dient eerst voor ondersteuning in aanmerking te komen wanneer duidelijk is dat het geen bedreiging is of kan worden voor een ontwikkeling als onder *a*, *b* en *c* beschreven.

e. Gegeven dat de voedselvoorziening op lokaal, regionaal en nationaal niveau redelijk zeker is gesteld, verdient de productie van gewassen voor de eigen industrie of voor export voor het verkrijgen van buitenlandse valuta aanbeveling.

f. Gegeven de belangrijke functie van de landbouw in vele ontwikkelingslanden is een 'afroming' van de landbouwproductie niet te vermijden; daaraan zal medewerking kunnen worden gegeven mits dit een rechtvaardige verdeling niet ernstig

schaadt.

g. De landbouw kan dezelfde hulpbronnen steeds opnieuw gebruiken (bijv. land). Bij de ondersteuning van een landbouwbeleid of onderdelen daarvan, zal dan ook steeds nagagaan moeten worden of er ook sprake is van een goed rentmeesterschap. Daarbij dient men zich evenwel bewust te zijn van de enorme spanningen die dit kan opleveren.

h. De huidige kennis maakt het althans op dit moment technisch mogelijk op mondiaal niveau de landbouw voldoende te laten produceren. Een goede verdeling van de landbouwproductie roept evenwel nog vele moeilijk oplosbare problemen op. Daarom zullen alle pogingen tot kennisvermeerdering die kunnen leiden tot een betere realisering van een onder *a*, *b* en *c* geschetste landbouwstructuur ondersteuning verdienen in samenwerkingsovereenkomsten.

i. Gespreide verantwoordelijkheid dient in ontwikkelingssamenwerking zelf ook ingesloten te zijn. Pas wanneer de uitgangspunten van het Nederlandse beleid ernstig geschaad dreigen te worden, zullen deze aan de orde moeten worden gesteld in reeds lopende samenwerkingsverbanden.

4. De structurele aspecten: consequenties voor het EG-landbouwbeleid

De plaats in de EG van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB)

In de sociaal-economische ontwikkeling van de Europese Gemeenschap heeft de landbouwsector in belangrijke mate de functies in de economische ontwikkeling vervuld die onder 2 zijn omschreven. De motivatie bij de vaststelling van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid was dan ook tweeledig. Enerzijds moest het GLB mede zorgdragen voor de onderlinge afstemming van de kosten van levensonderhoud in de 'oude EG van de Zes'. Zodoende kon het vrijhandelsverkeer

van industrie- en landbouwprodukten in de EG met minder moeite tot stand komen. Uiteindelijk zou door middel van voortschrijdende economische integratie en de convergentie van het sociaal-economische beleid van de lidstaten de welvaart in de EG nog verder moeten toenemen.

Met het GLB moest anderzijds een aantal specifieke landbouw-(handels-)politieke doeleinden worden verwezenlijkt. Het verdrag van de EG noemt in de artikelen 39 e.v. en 110 e.v. onder meer:

- een hoge arbeidsproductiviteit en levensstandaard voor de landbouwbevolking;
- stabiele markten qua prijzen en hoeveelheden;
- een redelijke voedselvoorziening tegen redelijke prijzen;
- door het oprichten van een douane-unie een bijdrage aan de harmonische ontwikkeling van de wereldhandel.

In 1984 kan worden vastgesteld dat het GLB in de EG nog steeds een bijzondere plaats inneemt. Gewijzigde omstandigheden ten opzichte van de jaren '50 en '60 en opgedane ervaringen met de uitvoering van het GLB hebben ertoe geleid dat er momenteel een hervorming moet worden nagestreefd. Na een korte beschrijving van die gewijzigde omstandigheden en opgedane ervaringen zullen enkele aanbevelingen worden geformuleerd met name op het raakvlak van de landbouw in ontwikkelingslanden.

Veranderingen

- De EG is na een periode van economische groei in de jaren '50 en '60 terecht gekomen in een periode waarin de economie stagneert, de inflatie vaak hoog is en uiteenlopend in de lidstaten en wisselkoersschommelingen niet meer zijn uitgesloten.
- De EG bestaat inmiddels uit 10 lidstaten. Hoewel deze landen uiteindelijk naast hun democratische oriëntatie

veel zaken gemeenschappelijk hebben, is er toch sprake van meer uiteenlopende landbouwpolitieke visies, vaak gebaseerd op van elkaar verschillende landbouwstructuren, dan in de 'EG van de Zes'.

- De EG is van een situatie met een geringe landbouwproductie beland in een situatie met structurele landbouwoverschotten. Als oorzaken hiervan worden o.a. door de Europese Commissie, in diverse 'oproepen' aan de Europese Ministerraad om tot koerswijziging te besluiten, genoemd:
 - het instrument van onbeperkte prijsgarantie in het GLB (de Europese Commissie stelde in 1980: 'In dit beleid is geen efficiënt werkend systeem ingebouwd om de ontwikkeling van de productie aan te passen aan de vraag op de eigen markt en de wereldmarkt');
 - de enorme produktiviteitsverhoging door toepassing van moderne technologische ontwikkelingen;
 - de werking van het vraag- en aanbodmechanisme in de landbouwsector (lage inkomens- en prijs-elasticiteit van het aanbod en een inelastische vraag).

Het gevolg van de toegenomen zelfvoorziening van de EG met eigen landbouwprodukten bestaat enerzijds uit hoge financiële lasten voor de Europese begroting en anderzijds uit internationale conflicten met concurrerende landbouw-exporterende Westerse landen en met bepaalde ontwikkelingslanden, gegeven het huidige instrumentarium van het GLB. Bovendien komt vanwege de toegenomen marktonevenwichtigheden de inkomenssituatie van veel boeren in de EG zelf onder druk te staan.

- Tenslotte zou nog kunnen worden gewezen op problemen waarmee het landbouwbeleid wordt geconfronteerd in de sfeer van het milieu en het welzijn van dieren (CDA/CVP-Studiedag

op 22 maart 1984 te Veldhoven).

Dilemma's

Een aantal dilemma's komt uit het bovenstaande duidelijk naar voren:

1. De toenemende werkloosheid vormt een enorm probleem in de hele EG. Bij een arbeidsproduktiviteitsgroei van 4 à 5% per jaar in de landbouw in Nederland is een produktiegroei van dezelfde orde van grootte nodig om de werkgelegenheid (ook) in de landbouw zoveel mogelijk te handhaven. Een zodanige produktiegroei is veel groter dan de verwachte groei van de koopkrachtige vraag naar landbouwprodukten in de EG of daarbuiten. Bij het huidige instrumentarium zal dan ook veel geld nodig zijn om deze produktiegroei te exporteren (incl. voedselhulp) of te verwerken in bijvoorbeeld veevoeder.

2. De export van landbouwprodukten tegen hoge budgettaire lasten en aangeboden tegen 'scherpe' prijzen op markten in o.a. ontwikkelingslanden zal in die landen tot hevige concurrentie met de lokale producenten leiden, nog los van het feit dat ook andere Westerse landen naar vergroting van hun marktaandeel streven in deze landen. Deze ontwikkeling moet worden afgewogen tegen de rechtvaardige verlangens van de plattelandsbevolking in de ontwikkelingslanden naar werk en redelijke opbrengstprijzen voor hun landbouwprodukten.

3. De problemen van de landbouwsector in de Gemeenschap (o.a. het ontbreken van alternatieve werkgelegenheid) zullen leiden tot een grotere aandrang om òf het huidige instrumentarium van het GLB gedifferentieerd toe te passen (bijvoorbeeld de jaarlijkse prijsvaststelling) òf nieuwe instrumenten te ontwikkelen die meer zijn toegesneden op de diversiteit van de landbouw in de EG zonder belangrijke uitgangspunten van het GLB

aan te tasten.*)"

De toetreding van Spanje en Portugal zal de diversiteit van de landbouw in de EG nog verder vergroten.

Enkele aanbevelingen

Op de terreinen waar van de EG solidariteit met gerechtvaardigde verlangens van (landbouwproducenten in) de ontwikkelingslanden wordt gevraagd zal met de volgende aanbevelingen rekening moeten worden gehouden bij de hervorming van het GLB.

1. De hervorming van het GLB mag niet worden afgewenteld op de landbouwproducenten in de ontwikkelingslanden. Dit betekent dat wanneer uitsluitend budgettaire overwegingen ten grondslag liggen aan de aanpassing van het GLB de consequenties hiervan volledig voor rekening komen van de Europese burgers.

2. Het GLB nieuwe stijl zal juist in toenemende mate rekening moeten houden met gerechtvaardigde verlangens van landbouwproducenten in de ontwikkelingslanden. Ook andere Westerse landen zullen hiervoor de nodige inspanningen moeten leveren. Het gaat dan vooral om het wegnemen van negatieve effecten van bepaalde instrumenten van het landbouwbeleid zoals de ontmoediging om lokaal te produceren in ontwikkelingslanden door hoge exportsubsidies of door onjuist geprogrammeerde voedselhulp. Andere instrumenten zoals verwerkings-subsidies leiden tot een zodanige stimulans voor de landbouwproductie in de EG dat grondstoffen of verwerkte produkten uit de ontwikkelingslanden geen redelijke prijs meer kunnen behalen op de EG-markt.

3. De handel in landbouwprodukten in de wereld zal derhalve in veel grotere mate dan nu het geval is moeten worden onderworpen aan economische beginselen van rechtvaardigheid. In het kader

4) Zie o.a. *De Boerderij*, 18-4-'84, interview J. v.d. Veen, voorzitter Landbouwschap.

van het GATT moeten hierover afspraken worden gemaakt, bijvoorbeeld het (geleidelijk) afschaffen van exportsubsidies. Overigens is het nog zeer onduidelijk of deze commerciële contracten inderdaad een positieve bijdrage kunnen leveren aan een voedselproductiebeleid. Voorts dreigt hier het gevaar van verdere bilateralisering van de handelsbetrekkingen.

Erkend zal moeten worden dat internationale afspraken – hoe moeilijk ook – beter zijn dan voortgaan op de weg van toenemende bilaterale overeenkomsten. Het mag niet zo zijn dat door volledige isolatie van de landbouw in bepaalde meestal rijkere landen er grote onevenwichtigheden en onrechtvaardige situaties elders (blijven) ontstaan. Voorkomen moet worden dat een mogelijk rechtvaardiger beleid vanuit de EG door andere Westerse landen wordt ondergraven.

4. In deze zin zal er sprake zijn van 'confrontatie'-politiek (in de zin van de nota 'Werkloosheid en de crisis in onze samenleving' van het WI, zoals onlangs gepubliceerd): confrontatie met het internationale handelsverkeer en productie- en prijsontwikkelingen in derde landen, tegelijkertijd met het ontwikkelen van enkele nieuwe beleidsinstrumenten om de gerechtvaardigde belangen van de landbouw in de EG zelf ook te behartigen en tegelijkertijd met een Europees ontwikkelingsbeleid dat financiële middelen beschikbaar stelt ten behoeve van de landbouwontwikkeling in de ontwikkelingslanden.

Het Europese Ontwikkelingsbeleid

Voedselstrategieën

De Europese Commissie heeft in 1981 het concept voedselstrategie het centrale actiemodel gemaakt van haar plan tot bestrijding van de honger in de wereld (plan-Pisani). Voordien had het Euro-

pees Parlement na een intensieve studie van de armoedeproblematiek en de honger, in september 1980 de resolutie 'over de honger in de wereld' aanvaard.

Het EP deed een dringend beroep op de Commissie en de lidstaten, de strijd tegen de honger in de wereld tot hoofddoelstelling te maken van het gemeenschappelijk ontwikkelingsbeleid voor de jaren tachtig. De resolutie geeft een uitgebreid overzicht van daarvoor noodzakelijke maatregelen in de hulpverlening. Beide initiatieven, de resolutie van het EP en de aanvaarding van het plan-Pisani, zetten de trend voor de opstelling van de Gemeenschap in de onderhandelingen voor Lomé-III, de voortzetting van het akkoord met de ACS-landen.

In de onderhandelingen over Lomé-III tussen de ACS-landen en de EG is thans overeenstemming bereikt over de prioriteit van de plattelandsontwikkeling. Voor de daarvoor in aanmerking komende ASC-landen zal worden gestreefd naar het formuleren van een voedselstrategie. Het voedsel- en voedselproductiehulpbeleid van de Gemeenschap wordt afgestemd op het landbouwbeleid van de ACS-landen.

Wil een voedselstrategie de ontwikkeling van de landbouw stimuleren en beschermen dan zullen onder meer marktverstorende importen van voedsel, zowel de commerciële als de concessionele (voedselhulp) moeten worden geweerd. Van de zijde van de EG zijn reeds maatregelen genomen om de ACS-landen daartoe in staat te stellen. Niet alleen is een restrictiever en flexibeler voedselhulpbeleid aanvaard, ook is ten aanzien van meerjarige commerciële voedselexportcontracten voorgesteld dat de Gemeenschap bereid is deze 'overeenkomsten af te sluiten met die landen, die in het kader van hun beleid tot veiligstelling van de voedselvoorziening hierom verzoeken'. Wat de voedselhulp betreft is overeengekomen dat deze wordt afgestemd op het

in de betrokken landen gevoerde voedselvoorzieningsbeleid. Marktverstoring zal worden vermeden, op de bruikbaarheid en de effecten van de geleverde produkten zal steeds meer worden gelet. Onder meer overweegt de Gemeenschap over te gaan tot:

- meerjarenprogrammering van de voedselhulp inclusief de mogelijkheid van verstrekking van financiële hulp wanneer door lokale produktieverhoging in de behoefte aan voedsel is voorzien;
- uitbreiding van het produktenpakket;
- aankoop in ontwikkelingslanden in de regio met een voedseloverschot.

Deze terughoudendheid van de EG om ontwikkelingslanden met overschotten te belasten wordt aangevuld met een actief ontwikkelingsbeleid ten opzichte van de plattelandsector en de voedselproductie. De Gemeenschap wil komen tot een bundeling van middelen en instrumenten:

- concentratie van de middelen van het Europees Ontwikkelingsfonds (EOF) met name op de voedselproductiesector;
- een groter aandeel in de niet projectgebonden hulp voor de financiering van garantieprijsen en voor landbouwproductiemiddelen zoals zaaizaad, kunstmest, landbouwwerktuigen;
- het richten van andere hulp gelden op de zogenaamde thematische acties ter ondersteuning van de landbouw op langere termijn: onderzoek, bestrijding van woestijnvorming, aanpak van ziekten en plagen.

Het nieuwe EG-beleid en de uitwerking daarvan in de Lomé-onderhandelingen bieden belangrijke aanknopingspunten voor de implementatie van het concept voedselstrategie. Aan drie elementen wordt daadwerkelijk gestalte gegeven, namelijk prioriteit voor de landbouwsector in de ACS-landen, een meerjarenver-

plichting van een grote donor en als derde de beleidsdialoog, welke onder de titel 'operationele dialoog' in de nieuwe conventie is opgenomen.

Beleidsdialoog

In de samenwerking tussen een ontwikkelingsland en de donoren in het proces van een voedselstrategie is een beleidsdialoog onvermijdelijk. Deze beleidsdialoog ontleent zijn aard aan de wijze waarop de donoren hun relatie met de ontvangende landen wensen vorm te geven. De verschillende visies op die relatie worden in feite bepaald door de behoefte aan wederzijds vertrouwen dan wel de behoefte om harde voorwaarden te stellen. Sommige donoren nemen een harde, en voor de ontwikkelingslanden bedreigende opstelling aan. Zij stellen hun hulp afhankelijk van de vervulling van eenzijdig gestelde voorwaarden vooraf door de ontvangende regering. Andere donoren daarentegen hechten meer waarde aan een goede vertrouwensrelatie. In de samenwerking is minder sprake van voorwaarden dan wel van gezamenlijk overeengekomen doelstellingen.

Eurocommissaris Pisani heeft er steeds voor gepleit dat de EG in de beleidsdialoog de laatste positie zou innemen en zich daarin zou onderscheiden van IMF, Wereldbank en VS. Zijn stelling is dat de visie van de donoren op de ontwikkeling dikwijls zeer onvolkomen is en dat zij een inconsistent beleid voeren ten opzichte van de ontwikkelingslanden. Hij wijst de eenzijdige beleidsdialoog af en pleit voor een 'contractualité mutuelle', een wederzijds expliciete en meerjarenafpraak waarbij ook de donoren op een consistent beleid en hulpprogramma zouden worden vastgepind. Ook de Wereldbank heeft in zijn laatste rapport inzake Sub-Sahara Afrika een dergelijke aanpak bepleit⁵).

5) World Bank: *Toward Sustained Development: A joint program of action for Sub-Saharan Africa*, augustus 1984.

In feite is de Gemeenschap de enige donor die bereid is zulk een afspraak te maken. Nu de Lomé-onderhandelingen – de beleidsdialoog EG-ACS – tot resultaten leiden en gemeenschappelijke uitgangspunten en prioriteiten worden overeengekomen is het EG-ACS-model voorshands een uniek voorbeeld voor de verhouding tussen een grote donor en een groot blok van ontvangende landen. Immers, we zien geen eenzijdig dictaat van de EG, terwijl de afspraken ook niet zo volstrekt vrijblijvend zijn als in het kader van de VN, onder meer van UNDP.

De ACS-landen hebben tijdens de onderhandelingen de beleidsdialoog tussen één land en de EG afgewezen indien het binnenlandse beleid als zodanig ter discussie zou worden gesteld. Wel is tot een operationele dialoog besloten waarin de relatie tussen het overheidsbeleid en het hulpprogramma van de EG zal worden besproken.

NGO's en voedselstrategieën

De grote betekenis van de projecten en programma's van particuliere organisaties in ontwikkelingslanden is door de EG ten principale onderschreven. Met name krijgt hun rol in de vergroting van de voedselproductie en de werkgelegenheid op het platteland alsmede in de voedselhulp steeds meer erkenning. CE-BEMO heeft met haar publikatie 'Meer voedsel zelf verbouwen' van juni 1983 het werk van de NGO's in het kader van voedselstrategieën beschreven en onder de aandacht gebracht van Commissaris Pisani, van het Europees Parlement en van de particuliere organisaties in de lidstaten. Ook het Landbouwschap heeft via het COPA de betekenis van plattelandsorganisaties, zowel coöperaties als boeren- en boerinnenbonden bij Commissaris Pisani onder de aandacht gebracht.

De rol van de NGO's in de uitvoering van

de voedselstrategieën is veelzijdig. In de bestuurlijke, maatschappelijke, economische en tenslotte politieke ontwikkeling van het platteland is de particuliere sector onmisbaar. Projecten van NGO's vormen kernen van economische activiteit in de vorm van productie, werkgelegenheid en inkomen.

Tegelijkertijd zien we dat nucleï van maatschappelijke organisatie en gedecentraliseerd bestuur ontstaan van waaruit politieke mondigheid en maatschappelijke respons op het gevoerde beleid kunnen groeien.

Daarnaast zijn NGO's geëquipeerd om achterblijvende groepen te identificeren en een sociaal vangnet te organiseren, bijvoorbeeld in de vorm van voedselhelp aan bevolkingsgroepen die door ontwikkeling nog verder worden gemarginaliseerd.

Voedselstrategieën hebben voorshands een gouvernementeel en dikwijls nog papieren karakter. Zij vragen om een vermaatschappelijking door een brede participatie van de belanghebbenden op het platteland. In de mobilisering van de interne beleidsdialoog over de beleidsvoor-nemens en maatregelen van de overheid spelen de NGO's een eigen, onvervangbare rol.

Samenvatting

De honger in de wereld is minder een gevolg van een slechte distributie van het mondiaal beschikbare voedsel. Hij is primair het gevolg van de verregaande verarming van het platteland in ontwikkelingslanden. Interne en externe factoren werken de armoede en de achteruitgang van de lokale voedselproductie en daarmee het verschijnsel van de honger in de hand: het ontbreken van een rechtvaardig en evenwichtig intern beleid ten opzichte van het platteland, onder meer bevoordeling van de stedelijke bevolking, van de formele industriële sector enerzijds en de verstoring van de wereld-

markt door de overproductie en exporten van de EG en VS anderzijds. De produktieve en verdelende capaciteit van het platteland en daarmee werkgelegenheid en inkomen met name om voedsel te kopen worden door deze interne en externe factoren doorlopend en steeds verder ondermijnd.

Nederland dient in EG-verband ertoe bij te dragen dat rechtvaardiger externe en via de hulpverlening interne voorwaarden worden geschapen voor een even-

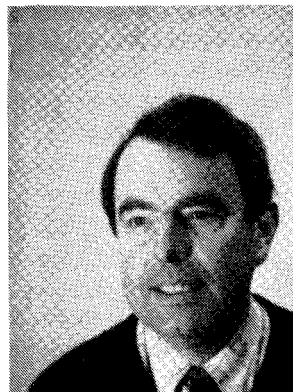
wichtige landbouw- en plattelandsontwikkeling in de ontwikkelingslanden. De uitgangspunten van het CDA, gerechtigheid en solidariteit, rentmeesterschap en gespreide verantwoordelijkheid bieden de basis voor een standpuntbepaling terzake, nationaal, in EG-verband en in internationaal verband.

Gebruikte afkortingen.

- ACS-landen: Landen in Afrika, de Caraïbische regio en de Stille Oceaan waarmee de Europese Gemeenschap een associatie-overeenkomst inzake handel en ontwikkelingshulp heeft gesloten, de zgn. Lomé-overeenkomsten.
- CEBEMO: Katholieke organisatie voor medefinanciering van ontwikkelingsprojecten.
- COPA: Comité des Organisations Professionnelles Agricoles de la Communauté Européenne; Comité van organisaties van landbouwproducenten.
- EP: Europees Parlement.
- GATT: General Agreement on Tariffs and Trade, VN-organisatie voor het vaststellen en doen naleven van spelregels in het internationale handelsverkeer.
- GLB: Gemeenschappelijk Landbouwbeleid van de EG.
- IMF: Internationaal Monetair Fonds.
- Lomé III: Aanduiding van de derde verlenging van de associatie-overeenkomst tussen de EG en de ACS-landen. De associatie-overeenkomst werd gesloten in Lomé, de hoofdstad van de Westafrikaanse staat Togo.
- NGO's: Niet-gouvernementele organisaties d.w.z. particuliere organisaties zonder winst oogmerk werkzaam in de ontwikkelingssamenwerking, o.m. organisaties van missie en zending zoals CEBEMO, Mensen in Nood, Stichting Oecumenische Hulp, etc.
- NIC: Newly Industrialized Countries: Classificatie van landen door OESO op basis van ontwikkeling en inkomen per hoofd van de bevolking.
- UNDP: Ontwikkelingsprogramma van de Verenigde Naties.
- WB: Wereldbank.
- WI: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

door C.P. Bruins

De heer C.P. Bruins (1936) is arts, oud-directeur van het Nederlands Huisartsen-instituut en parttime medewerker van de Nationale Raad voor de Volksgezondheid.

Organtransplantatie: toestemmings- of geen-bezwaar- systeem?

In de naaste toekomst krijgt de Tweede Kamer een voorontwerp Wet Organtransplantatie toegezonden. Daarmee lost de staatssecretaris een belofte in, die een van zijn voorgangers in 1979 heeft gedaan. ¹⁾ Gezien de nieuwe ontwikkelingen op het gebied van de transplantatie biedt de Wet op de Lijkbezorging, waarin ook een paragraaf over deze materie is opgenomen, te weinig waarborgen dat transplantatie op verantwoorde wijze geschiedt. Een en ander maakt de zaak politiek relevant, reden waarom het mij zinnig lijkt er in dit tijdschrift aandacht aan te besteden.

Onder organtransplantatie wordt verstaan het uitnemen van organen na overlijden en het overplanten ervan in het lichaam van een zieke. Organen die hiervoor geschikt zijn, zijn het hoornvlies, het hart, de longen, de lever, de alvleesklier, de nieren, de huid en de zenuwen. Er is in vele gevallen geen leeftijdsgrens aan het ter beschikking stellen van organen, zelfs het hoornvlies van een 90-jarige kan gebruikt worden. Andere organen zoals de nieren zijn tot op een leeftijd van 60 jaar nog te gebruiken.

De diverse transplantatietechnieken verkeren in een verschillend stadium van ontwikkeling. Geheel experimenteel is geen enkele transplantatietechniek meer. Zo is in Amerika reeds vrij veel ervaring met de meest recente transplantatiemogelijkheid: de harttransplantatie. De niertransplantatie is in Nederland een succesvolle operatie, die in het verstrekingenpakket is opgenomen. Het probleem is echter, dat er een *tekort* aan beschikbare organen is, terwijl er in principe voldoende organen voor trans-

1) Verslag van een mondeling overleg (20 augustus 1979), stuk 15300 Tweede Kamer der Staten-Generaal.

plantatie geschikt zijn. Om een voorbeeld te noemen: ieder jaar sterven er in Nederland 700 tot 800 mensen wier organen bruikbaar zijn voor niertransplantatie. Maar, hoewel er jaarlijks \pm 400 niertransplantaties nodig zijn om aan de vraag te voldoen, is er een wachtlijst van gemiddeld 30 maanden met 600 tot 700 wachtenden (Eurotransplant). Daarvoor kunnen de volgende redenen worden aangevoerd:

– Allereerst is de vraag toegenomen. Tot 1982 vonden er jaarlijks 200 tot 250 niertransplantaties plaats. De resultaten van de transplantaties zijn verbeterd. Ook ouderen komen nu voor transplantatie in aanmerking, als hun conditie goed is. Er komt bovendien een generatie die toe is aan de tweede of derde transplantatie (de meeste getransplanteerden houden hun transplantaat niet voor hun hele leven!). Suikerzieken, die vroeger niet getransplanteerd werden, worden nu wel getransplanteerd.

– Vervolgens zijn er nog organisatorische problemen in de ziekenhuizen. Niet elk ziekenhuis is bijvoorbeeld ingesteld op kunstmatige beademing of het maken van een electro-encefalogram (E.E.G.). – Tenslotte is er een te gering aantal codicil-dragers. Tien procent van de bevolking heeft zich als zodanig aangemeld. Om dit verder te stimuleren is een speciale stichting in het leven geroepen: de Stichting Orgaan en Weefsel Donorwerving. Desondanks verwacht men niet het zoëven genoemde percentage drastisch te kunnen verhogen.

Juist met het oog op dit laatste punt wordt nu de vraag belangrijk, of in Nederland met betrekking tot orgaantransplantatie gekozen gaat worden voor een 'toestemmings-' of 'geen-bezwaar'-systeem voor het verkrijgen van geschikte

organen. Het gaat, om het maar heel simpel te zeggen, om de vraag hoe (meer) geschikte organen beschikbaar kunnen komen om in de steeds groter wordende behoefte te voorzien.

Onder *toestemmingssysteem* wordt verstaan het uitnemen van organen uit een overledene die tijdens zijn leven toestemming daarvoor heeft gegeven. Een persoon kan dit kenbaar maken via een zogenaamd donorcodicil. De familie kan bij ontbreken van een codicil ook toestemming geven na overlijden.

Onder een *geen-bezwaarsysteem* wordt verstaan het verwijderen van organen van overledenen, zonder dat de overledene daarvoor tijdens zijn leven *expliciet* toestemming heeft gegeven. Alleen als de overledene tijdens zijn leven kenbaar heeft gemaakt dat er geen organen verwijderd mogen worden na zijn dood, worden deze organen niet gebruikt. Naar analogie van de abortusproblematiek zou men kunnen spreken van een 'nee, tenzij'-resp. een 'ja, tenzij'-systeem.

Tot nu toe geldt in Nederland het toestemmingssysteem. Bij de behandeling van de Wet op de Lijkbezorging²⁾ bleek dat een meerderheid van de Tweede Kamer voor een toestemmingssysteem was, ondanks een advies van de Gezondheidsraad³⁾ in 1975, dat voor een geen-bezwaarsysteem pleitte. En ondanks het advies van het Europese Parlement, dat in 1979 een resolutie aannam, waarin de lidstaten geadviseerd wordt te kiezen voor een geen-bezwaarsysteem.⁴⁾ De meeste ons omringende landen hebben dit advies opgevolgd of overwogen het op te volgen (onder andere België en Engeland). Alleen Oostenrijk, Roemenië en Nederland hebben nog een toestem-

2) Nieuwe richtlijnen inzake de lijkbezorging (art. 72 en 77), 11256 nr. 12 d.d. 5 november 1981.

3) *Advies inzake de medisch-ethische en de juridische aspecten van de orgaantransplantatie*, Gezondheidsraad (1975).

4) *Official Journal of the European Communities* (127/71).

mingssysteem.⁵⁾

De openbare meningsvorming is nog niet afgerond, zoals de nadere Memorie van Antwoord van de Wet op de Lijkbezorging vermeldt. Het onderwerp is nog weinig in discussie. Misschien ook omdat het allerlei angstgevoelens voor de dood oproept. Zo bleken op een dag over donorrowering van de Stichting Interservice Nederland (21 maart 1981)⁶⁾ bezwaren tegen een geen-bezwaarsysteem vooral van emotionele aard te zijn. Door een goede informatie konden de meeste van deze bezwaren worden weggenomen.

Juist omdat de openbare meningsvorming nog niet is afgerond, de materie gevoelig ligt en nog weinig in discussie is, wil ik een poging wagen de voor- en nadelen van beide genoemde systemen eens op een rij te zetten. Tevens wil ik de discussie op gang brengen door duidelijk positie te kiezen: Mijn voorkeur gaat uit naar het geen-bezwaarsysteem. Ik wil proberen duidelijk te maken waarom dat zo is. Bij een en ander moet ik mij wel een beperking opleggen. Ik ben geen jurist en kan dus niet uitvoerig op juridische vragen ingaan. Wel wil ik aandacht vragen voor enkele ethische aspecten van het vraagstuk, die naar mijn mening een rol zouden moeten spelen in een CDA-beleid met betrekking tot deze problematiek.

Eerst echter nog wat aanvullende informatie:

– Het aantal codicilhouders bedraagt in Nederland zoals gezegd ongeveer 10% van de populatie.⁷⁾ Dat wil niet zeggen dat deze mensen ook steeds hun codicil bij zich dragen; in de praktijk blijkt dit vaak niet het geval te zijn.

5) Voor nadere informatie verwijs ik hier naar:

Leenen, prof. dr. H.J.J., Orgaantransplantatie, een belichting vanuit Europees perspectief, *Medisch Contact* nr. 24 d.d. 17 juni 1983, 731, 732.

6) Stichting Interservice Nederland, *Verslag donordag 1981*.

7) Werkgroep donorrowering Stichting Orgaan en Weefsel Donorrowering.

8) *Persmededeling 1984 Euro Transplant Leiden*.

9) *Advies inzake hersendoodcriteria*, Gezondheidsraad (februari 1983).

– Het aanbod aan donornieren is in 1983 verrassend gestegen, van 313 in 1982 tot 353 in 1983. Het aantal niertransplantaties is sinds jaren eveneens weer gestegen van 259 in 1982 tot 378 in 1983 (Eurotransplant).⁸⁾ Dit is een toename van 45%. Het is nog niet duidelijk of deze stijging incidenteel of structureel is. Als reden voor deze stijging wordt het aanstellen van transplantatie-coördinatoren genoemd. Zo'n coördinator heeft tot taak de organisatie van de transplantatie in ziekenhuizen te bevorderen en daarbij behulpzaam te zijn. Er zijn momenteel in Nederland vijf van deze transplantatie-coördinatoren.

– In 1983 is door de Gezondheidsraad een (helaas verdeeld) Advies inzake hersendood-criteria uitgebracht.⁹⁾ Waarom de inhoud hier relevant is, zou ik als volgt willen toelichten:

Iemands hersenen zijn dood als het electro-encefalogram twee maal 'vlak' is met een tussentijd van 6 uur. Onder een vlak E.E.G. wordt verstaan dat hersenen geen enkele elektrische activiteit meer vertonen, zodat het E.E.G. alleen maar een rechte lijn is en geen enkel piekje vertoont. Als er maar één piekje is wordt er geen verklaring voor een hersendood afgegeven en wordt er *niet* getransplanteerd. Iemand die hersendood is, is klinisch dood, ook al ademt hij nog en klopt zijn hart nog door een hart/longmachine. Het is voor de familie vaak moeilijk te aanvaarden dat hun geliefde dan dood is. Men houdt hoop dat de overledene toch nog bijkomt. Maar ook als deze zou bijkomen, zijn zijn/haar hersenen meestal ernstig aangetast.

Voor een transplantatie is het nodig dat zijn organen doorstroomd blijven met

bloed. De patiënt kan bij een ernstig hersenletsel zo spoedig mogelijk aan een hart/longmachine worden gelegd om de bloedcirculatie op gang te houden. Het is duidelijk dat er zeer zorgvuldig afspraken gemaakt moeten worden over het tijdstip waarop iemand dood wordt verklaard. Hier mag géén onzekerheid over bestaan. Er wordt nog wel eens de vraag gesteld: mijn organen worden toch niet te vroeg verwijderd, voordat ik dood ben? Daar kan en moet ondubbelzinnig op worden geantwoord.

Het is dan ook erg jammer dat de Gezondheidsraad met een verdeeld advies is gekomen. Een minderheid vindt een twee-maal vlak E.E.G. met een tussentijd van 6 uur onvoldoende. Deze minderheid vindt dat er tevens een cerebrale angiografie (opsluiten van hersenvaten met een contrastvloei-stof) moet worden gedaan om de dood vast te stellen. De meeste medici vinden dit overbodig. Zeker als er ook andere doodscriteria als de afwezigheid van reflexen worden gehanteerd. Indien er in zo'n kritieke situatie ook nog een cerebrale angiografie gedaan moet worden, kan men ervan verzekerd zijn dat de patiënt echt dood gaat, alleen al door de cerebrale angiografie!

Na deze aanvullende informatie zou ik dan nu willen overgaan tot het opnoemen van de voor- en nadelen van respectievelijk het toestemmings- en het geen-bezwaarsysteem.

Voordelen van het toestemmingsstelsel zijn:

1. Er is een maximale bescherming van de privésfeer. Het toestemmingsstelsel doet recht aan de paragraaf in de Grondwet over de integriteit van het lichaam.
2. De nabestaanden behouden het recht om een beslissing te nemen.
3. De arts weet waar hij aan toe is.

Nadelen van het toestemmingsstelsel zijn:

1. Het is zeer de vraag in hoeverre de nabestaanden vrij handelen als zij moeten toestemmen in het al of niet explanteren van organen van geliefden. Zij staan dan onder grote psychische druk. Hetzelfde geldt voor een ernstig zieke of stervende als deze vlak voor zijn dood om toestemming voor explantatie gevraagd wordt.
2. De transplantatieverklaring van personen die toestemming hebben gegeven is vaak moeilijk te achterhalen. Meestal dragen zij het codicil niet op zak.
3. Ondanks vele inspanningen is het niet gelukt het codicil in de meerderheid van de bevolking in gang te doen vinden. Slechts 10% heeft een codicil. Dat getal is misschien iets te verhogen maar niet veel zoals uit een reeks van jaren stimuleren blijkt.
4. Het vragen van toestemming blijkt in de praktijk ook een emotionele barrière voor de arts te zijn.
5. Het toestemmingsstelsel houdt minder rekening met de belangen van de orgaanbehoevende zieken en meer met de privésfeer van de overledenen.

Voordelen van het geen-bezwaarsysteem zijn:

1. Er kunnen meer organen ter beschikking komen. Er zijn meer mensen die toestemming willen geven voor explantatie maar ze komen om een of andere reden niet toe aan het maken en/of dragen van een transplantatieverklaring.
2. Er zijn geen problemen over de vraag wie van de nabestaanden toestemming moet geven.
3. Degene die bezwaar maakt tegen het gebruik van zijn organen kan dit kenbaar maken tijdens zijn leven; wat dat betreft is het effect van het toestemmingsstelsel en het geen-bezwaarsysteem gelijk.

4. Tijdverlies kan worden voorkomen.
5. De emotionele belasting van de sterfende, de nabestaanden en de arts is minder groot.

Nadelen van het geen-bezwaarsysteem zijn:

1. Er kan onzekerheid bij de familie ontstaan over hetgeen met het lichaam van de overledene geschiedt.
2. Het is niet duidelijk welke organen weggenomen worden. Bij het toestemmingssysteem worden deze met name genoemd.
3. Er kan onzekerheid bij de familie ontstaan over de vraag of de organen niet te vroeg zijn verwijderd.
4. Een nadeel kan zijn dat dit systeem bij sommige mensen op religieuze bezwaren zou kunnen stuiten (bijv. bij degenen die geloven in lichamelijke opstanding der doden). Binnen de context van het christelijk geloof lijkt mij een dergelijk bezwaar ongegrond, maar dat neemt niet weg dat het in de praktijk kan voorkomen.
5. Het geen-bezwaarsysteem is te technocratisch, zeggen sommigen; er moet een registratiesysteem voor worden opgezet.

Tot zover deze opsomming, die naar ik hoop de discussie over de kwestie van de donorwerving kan verhelderen. In verband daarmee zou ik het volgende willen opmerken: Het doel is een zo optimaal mogelijk aanbod aan donororganen te verkrijgen. Een te klein maar ook een te groot aanbod zijn beide schadelijk voor de volksgezondheid. De huidige situatie is, dat er een te gering aanbod is aan donororganen. Er is wel een éénmalige toename van niertransplantaties. Het is echter de vraag of deze sprong blijvend is. Bovendien is er nog een grote wachtlijst. Een teveel aan donororganen kan

echter leiden tot een neiging te snel en te overbodig te transplanteren, en niet eerst te zoeken naar een meer conservatieve oplossing. De technische mogelijkheden kunnen dan de keuzen te sterk bepalen. Dat riekt naar technocratie. Hoewel dit gevaar in de gezondheidszorg niet denkbeeldig is, moet het in relatie tot transplantaties niet overdreven worden. Bovendien dient men zich af te vragen wat schadelijker is voor de volksgezondheid: een te klein of een te groot aanbod aan donororganen. Mij dunkt het eerste. Daar komen nog enkele overwegingen bij. De transplantatietechniek is zó vooruit gegaan, dat daardoor een aanzienlijke verbetering van de kwaliteit van het leven mogelijk is. Niet onbelangrijk is tevens dat bijvoorbeeld een niertransplantatie sterk kostenverlagend werkt in vergelijking met een nierdialyse. De risico's ervan zijn aanzienlijk verminderd. Bijvoorbeeld het nieuwe middel cyclosporine lijkt minder schadelijk dan prednison als anti-afstotingsmiddel. Theoretisch is er wat voor te zeggen dat iedereen in de bevolking zich door middel van een donorcodicil voor of tegen transplantatie van organen zou uitspreken. In de praktijk, zo zeiden wij al, blijkt het codicilsysteem echter onvoldoende te werken. De vraag is dus of we niet naar andere wegen moeten zoeken. Een geen-bezwaarsysteem is dan een goede mogelijkheid. Temeer daar er juridisch en praktisch bijna geen verschil is tussen het toestemmingssysteem en het geen-bezwaarsysteem. Als niet-jurist ga ik daarbij af op het oordeel van een deskundige in de persoon van prof. Leenen.¹⁰⁾ De familie blijft eigenaar van het dode lichaam als de patiënt overleden is. In de huidige situatie heeft de familie het laatste woord, ook als de overledene via een donorcodicil te kennen heeft gegeven dat hij of zij zijn of haar organen ter

10) Zie: Leenen, prof. dr. H.J.J., *Gezondheidszorg en recht*, Samsom 1981, 133-138.

beschikking stelt. De familie kan altijd een donatie weigeren, al gebeurt dat in de praktijk zelden. Ook bij een geen-bezwaarsysteem kan de familie indien mogelijk worden gehoord. De uitgangspositie is echter een 'ja, tenzij'. Persoonlijk vind ik de macht van de familie bij het toestemmingssysteem te groot. Ik ben er voorstander van dat de in vrijheid en tijdens het leven genomen beslissing van degene die zijn organen wel of niet ter beschikking stelt doorslaggevend moet zijn, en niet die van de familie. Dit zou wettelijk geregeld moeten worden. In beide systemen kan men zich voor of tegen explantatie uitspreken. Bij een geen-bezwaarsysteem dient alleen geregistreerd te worden als men er tegen is. Dat kan enige bureaucratie geven doch het is geen aantasting van de privésfeer, zoals bij andere registratie wel het geval kan zijn. Uit enquêtes is bekend, dat er bij de bevolking een grote bereidwilligheid is zijn organen na zijn dood ter beschikking te stellen. Dat komt niet tot uitdrukking in het aantal donorcodicildragers. Deze natuurlijke 'luiheid' om zich niet als codicildrager aan te melden zou men kunnen ondervangen door een systeem, waarbij men zich afmeldt als men niet wil. Ook dat zou uiteraard goed geregeld dienen te worden. Is deze belasting niet teveel gevraagd? Ik meen van niet, omdat het gaat om een maatschappelijk probleem. Wij zijn allemaal geneigd de gedachte aan onze dood weg te stoppen. Hoe invoelbaar dat ook is, toch is het goed dat wij erbij bepaald worden hoeveel ons dode lichaam voor levende mensen, voor zieken kan betekenen. En is dan een oproep aan ons allen niet op zijn plaats, om op dit punt niet egocentrisch en individualistisch te denken, maar oog te hebben voor de belangen van onze zieke medemensen? Roscam Abbing drukte zich enige jaren

geleden nog krachtiger uit: 'In vergelijking met de dienstplicht (waarbij van iemand wordt gevergd zijn leven in de waagschaal te stellen in dienst van de gemeenschap) is het niet te veel gevraagd als men een beroep doet op de organen van een overledene'.¹¹⁾ Hij vindt een geen-bezwaarsysteem nog een heel tam systeem. Hij zegt een soort onteigeningsrecht niet eens zo dwaas te vinden. Dat lijkt mij wat te ver gaan. Bovendien spelen hier op de achtergrond allerlei principiële vragen mee als: van wie is het lichaam van een overledene? Ik acht mij niet bevoegd daarop in te gaan. Zelf zou ik willen pleiten voor een geen-bezwaarsysteem, omdat daarin ieder bij zijn of haar leven de gelegenheid heeft zich af te melden, terwijl toch meer organen ter beschikking komen, waarmee zieken geholpen kunnen worden. Ik wil er tevens voor pleiten dat het CDA hier achter gaat staan, omdat het hier gaat om een concrete 'vertaling' van het begrip 'solidariteit' (en misschien ook wel van 'rentmeesterschap'). Wordt er dan niet teveel macht aan artsen gegeven? Mogen ze dan niet te veel hun gang gaan? Halen ze niet alle organen weg voordat ik dood ben? Wat blijft er van mijn lichaam over? Dit zijn allemaal reële vragen. Vragen die ook te maken hebben met de angsten en de taboes rondom het dood gaan. Een geen-bezwaarsysteem klinkt griezelig, maar deze angsten en vragen kunnen worden weggenomen met een goede wetgeving (die overigens voor beide systemen wenselijk is). Een andere reden om een wet te maken is om een handel in donororganen te voorkomen, waarvan in sommige landen helaas sprake is. Over de gang van zaken bij een transplantatie zijn goede afspraken te maken. In beide systemen zijn variaties mogelijk. Deze kunnen technisch worden uitge-

11) Roscam Abbing, prof. dr. P., in *Trouw* 23-3-1981.

werkt, bijvoorbeeld: een explantatie dient in een ziekenhuis plaats te vinden, de nabestaanden kunnen alsnog bezwaar maken als de patiënt overleden is, of explantatie moet niet geschieden als redelijkerwijs verwacht mag worden dat de overledene bezwaren zou hebben gehad. Juist omdat rond de dood emoties en gevoelens zo'n grote rol spelen, is het zaak grote zorgvuldigheid te betrachten.

Die kan echter zeker binnen een geen-bezwaarsysteem gestalte krijgen.

Mijn conclusie kan kort zijn. Ik kies voor een geen-bezwaarsysteem en ik hoop dat het CDA in zijn beleidsbepaling de bovenstaande overwegingen overneemt.

door prof. dr. A. van Doorn

Prof. dr. A. van Doorn (1924) is hoogleraar Economie aan de juridische faculteit van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij publiceerde o.a. 'Uitleiding uit de marxistische economie' (Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen, 1978).

Het marxistisch socialisme als hoogste stadium van kapitalisme, imperialisme en fascisme

1. Inleiding

In zijn destijds door velen scherp veroordeelde politieke brochure *Op de grens van twee werelden* wees Colijn op 'het feit dat elk politiek systeem, dat de wereld binnentreedt, bij de geboorte reeds de kiemen des doods met zich draagt'. In de zomer van 1940 kon hij echter niet bevroeden dat het toen zo oppermachtig lijkende Hitler-fascisme nog maar enkele jaren te leven had.

In hun *Communistisch Manifest* (1848) betoogden Marx en Engels dat het kapitalisme een historisch en dus tijdelijk verschijnsel was dat weldra zou bezwijken aan zijn tekortkomingen. De telkens terugkerende economische crises zouden steeds heviger worden terwijl het werklozenleger trendmatig zou groeien door de mechanisatie van het productieproces met als gevolg toenemende verpaupering (Verelendung) der arbeiders. Dit alles zou uitlopen op een gewelddadige revolutie van het georganiseerde proletariaat. De bourgeoisie zou 'voor alles haar eigen doodgraver produceren'.

In onze eeuw schreef de Oostenrijks-Amerikaanse econoom Schumpeter in

zijn *Capitalism, Socialism and Democracy* (1942) dat het – ondanks Marx nog steeds bestaande – kapitalisme op de lange duur niet aan zijn tekortkomingen maar juist aan zijn successen ten onder zou gaan: technische vooruitgang met name in steeds groter en bureaucratischer wordende ondernemingen, stijgende welvaart, kortere werktijden en beter onderwijs voor de werknemers. Deze algemene vooruitgang gaat echter gepaard met toenemende kritiek van allerlei maatschappelijke groepen op het kapitalistische systeem dat door hen als onrechtvaardig, hard en cynisch wordt gebrandmerkt. Volgens Schumpeter zou het kapitalisme geleidelijk overgaan in een so-

cialisme met waarschijnlijk fascistische karaktertrekken.¹⁾ Toen na 1945 meer bekend werd over het 'reëel bestaande socialisme' in Oost-Europa, kregen velen in West-Europa de indruk dat ook dit systeem druk bezig was zijn eigen doodgravers te produceren. Van diverse zijden werden bijdragen geleverd tot de theorie dat ook het marxistisch socialisme in Rusland en elders maar een tijdelijk verschijnsel is dat aan zijn successen (geweldige industriële expansie, stijgend welvaarts- en ontwikkelingspeil der arbeiders) en zijn tekortkomingen (bureaucratie, machtsmisbruik, schending van mensenrechten, neiging tot imperialisme, militarisme en fascisme) te gronde dreigt te gaan. Met bruut geweld treedt het marxistisch machtsapparaat op tegen lastige dissidenten uit de nieuwe intelligentsia die vrijheid van drukpers wensen en arbeiders die een vrije vakbeweging eisen. In zekere zin worden de huidige rode tsaren geconfronteerd met dezelfde soorten van verzet als hun voorgangers van vóór 1917.

Reeds vóór het verschijnen van het derde deel van *Das Kapital* (1894) was het marxisme in wetenschappelijk opzicht reeds failliet zoals door de revisionist Bernstein werd aangetoond. Sinds het midden van de 19e eeuw waren de economische crises in de kapitalistische wereld niet steeds heftiger geworden, had de mechanisatie niet geleid tot meer werkloosheid en verpaupering maar had die juist geresulteerd in langzaam stijgende reële lonen en geleidelijke werktijdverkorting. Kortom, het marxisme – als wetenschappelijk socialisme – klopte op essentiële punten niet met de feiten hetgeen kwalijk is voor een zichzelf wetenschappelijk noemende theorie.

Terecht wijst Masuch erop dat het marxisme langs politieke weg van de ondergang werd gered door de Russische revolutie die deze mislukte theorie tot staatsreligie verhief.²⁾ Voor hen die – ondanks alles – nog in Marx geloven, biedt het marxisme met zijn 'wetenschappelijke' prognose van de onvermijdelijke en gewelddadige revolutie een legitimatie voor revolutionair terrorisme in kapitalistische landen. Tegelijkertijd belooft het marxisme een postrevolutionair paradijs zonder armoede, uitbuiting, onderdrukking en oorlog, hetgeen echte idealisten aantrekt. Zowel voor keiharde terroristen en machtswellustelingen als voor boterzachte idealisten blijft het marxisme een ideale ideologie: ein gefundenes Fressen. Hier blijkt weer eens dat 'les extrêmes se touchent, bien étonnés de se trouver ensemble'. Het lijkt dan ook nogal prematuur om thans reeds te spreken van de nadagen van het marxisme, al schijnt dit geloof in West-Europa over zijn hoogtepunt heen te zijn. In het derde deel van zijn meesterwerk over *Main Currents of Marxism* spreekt de Poolse ex-marxist Kolakowski echter wel over de *Break-down* – de ineenstorting – van het marxisme.³⁾ Zijn driedelig werk herinnert aan de 'wet' van Bilderdijk: opgaan, blinken en verzinken.

2. Neo-marxisme

Kolakowski besteedt de nodige aandacht aan de kortstondige opleving van het marxisme in West-Europa in de tweede helft van de jaren zestig. Dit neo-marxisme kwam vooral tot uiting in een enorme stroom van nieuw-linkse boeken en brochures. De Parijse mei-revolutie van 1968 maakte in de hele wereld veel indruk maar bleek al spoedig niet meer te zijn dan een strovuur. In Nederland be-

1. J.A. Schumpeter, a.w., Harper & Brothers, New York/Londen 1947, p. 375.

2. M. Masuch, Over de crisis van het marxisme, *De Gids* nr. 8, 1981, pp. 464-478. R.G. Wesson, *Why Marxism? The continuing Success of a Failed Theory*, Basic Books New York 1976.

3. L. Kolakowski, a.w., Oxford University Press 1981 (3 dln).

stond destijds veel enthousiasme voor het China van Mao Tse Toeng (die na zijn dood Zedong is gaan heten), het Cuba van Castro en het Joegoslavië van Tito. Later toonden linkse kringen veel bewondering voor president Allende van Chili. Alleen bij sommige economen was er kritiek op al zijn te kortzichtige en zelfs rampzalige economische politiek.⁴⁾ In de periode 1965-1975 trokken veel hoogleraren, studenten, politici en vakbondsleiders als een soort sociaal-economische pelgrims naar Belgrado, het Meka van het arbeiderszelfbestuur. De Wardi Beckman Stichting haastte zich een brochure te publiceren met de optimistische titel *Op weg naar arbeiderszelfbestuur*. Het was de tijd waarin alle progressieven geloofden dat alle problemen in de onderneming en daarbuiten (vakbeweging, universiteit, school, kerk en gezin) konden worden opgelost door het universele geneesmiddel der democratisering. Deze democratiseringseuforie verklaart waarom zovelen in ons land meer geïnteresseerd waren in het Joegoslavische model van het communistische arbeiderszelfbestuur dan in het Russische – bureaucratische – systeem van het centraal geleide staats-socialisme dat in wesen niets anders is dan staatsmonopoliekapitalisme. In Nederlandse vakbondskringen hoort men tegenwoordig weinig meer over het arbeiderszelfbestuur (c.q. produktiecoöperatie, c.q. sovjetmodel) als panacee tegen alle sociaal-economische kwalen in het algemeen en als middel tegen massale werkloosheid in het bijzonder. Het feit dat vele duizenden Joegoslaven een baan hebben moeten zoeken buiten hun vaderland, geeft

uiteraard te denken.

Als reactie op het neo-marxisme ontstond in Frankrijk de beweging van de 'nieuwe filosofen' met als lijstaanvoerder André Glucksmann die in 1968 nog grote naam had gemaakt als studentenleider in de mei-revolutie.⁵⁾ De Nederlandse socioloog Bart Tromp – een kritisch denker binnen het kader van de PvdA – heeft eens opgemerkt dat zelfs middelmatig begaafden binnen enkele jaren zijn uitgekeken op het marxisme.⁶⁾ Het feit dat sommige theo- en sociologen zich nog steeds laten inspireren door Marx – vooral de jonge Marx – zegt wellicht meer ten nadele van eerstgenoemden dan ten gunste van het marxisme.

Het snel uit de mode raken van Marx bij veel westerse politici, studenten, vakbondsleiders en -leden heeft waarschijnlijk iets te maken met de stroom van berichten over teleurstellende economische en politieke ontwikkelingen in de 'communistische' wereld die thans ongeveer een derde deel van de wereldbevolking omvat. Van de kapitalistische wereld is gezegd dat deze een militair-industrieel complex *heeft*, maar dat de marxistisch-communistische wereld zo'n complex is.

Bij de kritiek op het neo-marxisme is gebleken dat de filosofische basis van het marxisme – het geloof der kameraden – grotendeels bestaat uit nogal aanvechtbare stellingen. Bovendien laat het wetenschappelijk gehalte van de economische theorieën van Marx en Engels veel te wensen over. Door hun felle kritiek op het 'utopistisch' socialisme van wereldverbeteraars als Owen en Fourier hadden zij op handige wijze de aandacht afgeleid

4. H. van den Doel, *De economie van de onbetaalde rekening*, Het Spectrum Utrecht/Antwerpen 1980; hoofdstuk 8, De vijanden van Salvador Allende.

H. Visser, Allende, een mythe, *Intermediair* 31-10-'80, pp. 13-25.

5. A. Glucksmann, *De meesterdenkers (Les maîtres penseurs)* Wereldvenster Bussum 1980. M. de Groot, André Glucksmann, Filosoof op de barricade, *De Tijd*, 8-6-84, pp. 50-55.

6. B. Tromp, Mode-socialisme vs werkelijk radicalisme, de aarzelende afrekening van Siep Stuurman, *Vrij Nederland* 9-8-'80: 'De betovering van marxisme en communisme vereist een soort gelovigheid die ook voor middelmatig begaafden slechts een beperkt aantal jaren valt op te brengen'.

van de utopistische elementen in hun eigen mens- en staatsbeeld en van hun fantastische speculaties over de voordelen van nationalisatie der produktiemiddelen.

Zoals bekend stellen (neo-)marxisten dat het echte marxisme pro-democratisch, anti-kapitalistisch, anti-imperialistisch en anti-fascistisch is. Het 'reëel bestaande socialisme' in Oost-Europa en elders lijkt al die pretenties te logenstraffen. Er zit voor marxisten weinig anders op dan te betogen dat het ware socialisme nog steeds niet gekomen is en dat Marx in geen enkel opzicht iets te maken kan hebben met het Stalinisme dat slechts een tijdelijke 'degeneratie' van het marxisme zou zijn geweest.

In het onderstaande zal – zeer in het kort – worden ingegaan op de vraag waarom tegenwoordig veel westerse politici, vakbondsleiders, journalisten en economen weinig enthousiasme meer tonen voor het neo-marxisme en waarom sommige theo- en sociologen nog een ander standpunt innemen. In dit verband zullen de marxistische pretenties stuk voor stuk even onder de loep worden genomen waarbij zal blijken dat het politieke en economische denken van Marx toch wel elementen bevat die nog steeds overweging verdienen.

3. De marxistische filosofie

Niets irriteert de marxist meer dan de stelling dat het 'wetenschappelijk socialisme' kan worden getypeerd als een godsdienstmodel: het *Communistisch Manifest* als het evangelie van de bevrijding, *Das Kapital* als de bijbel, Marx als de grote profeet, de partij-ideologen als de mannen van de (rode) inquisitie die de leer zuiver moeten houden en de dissidenten (kettters) moeten opsporen, het mausoleum van Lenin als een soort heilig

graf, etc. Wellicht zou men het marxisme moeten typeren als *bovenwetenschappelijk* socialisme. In het reeds genoemde werk van Schumpeter draagt het eerste hoofdstuk de titel *Marx de profeet*, omdat Marx zijn volgelingen een 'paradijs aan deze zijde van het graf' beloofde. Voor Marx als geharnast atheïst was uiteraard iedere verwijzing naar het hiernamaals uit den boze. Het christelijk geloof was volgens hem niets anders dan 'opium van het volk' dat de mensen mooie dromen verschaft. Het kwalijke van al dat denkbeeldige moois was echter zijns inziens dat het de arme proletariërs afhield van de noodzakelijke klassenstrijd waardoor de arbeiders zich hier en nu moesten bevrijden uit het diensthuis van het kapitalisme, de loonslavernij.

In zijn pleidooi voor een dialoog tussen christenen en marxisten stelt Klapwijk dat Marx 'niet volstrekt negatief inzake de godsdienst' (cursivering door K.) is geweest. Zo omschreef Marx de godsdienst ook als 'het zuchten van de geprangde creatuur, het gemoed van een harteloze wereld'. Dit zuchten bewees volgens Marx dat de wereld niet deugt en als zodanig is het dan ook geen protest tegen de ellende in al zijn vormen, zij het dan ook een 'volstrekt ondoeltreffend protest' (aldus Klapwijk).⁷⁾ Volgens Marx is dat protest echter niet slechts ondoeltreffend – improductief – maar zelfs een belemmering voor het starten van de Heilige Revolutie: het christelijk geloof zou *contra*-productief werken. Het is dan ook niet toevallig dat Lenin en Stalin het atheïsme tot staatsreligie hebben verheven, hetgeen betekende dat de staat een zeer agressieve en zelfs fascistische anti-godsdienstige propaganda ging voeren. Als de Russische grondwet spreekt van de scheiding van kerk en staat wordt bedoeld de scheiding van christelijke

7. J. Klapwijk, Godsdienstkritiek en Atheïsme, naar een dialoog met marxisten? in: *Beweging* 84, juni 1984, pp. 41-45 en Onderdrukking en bevrijding: naar een dialoog met marxisten? (II) *Beweging* okt. '84, pp. 81-84.

kerk en atheïstische staat. Er is in feite een nauwe eenheid van marxistische staat en de atheïstische staats-'kerk'. Het marxistisch vooruitgangsgeloof legitimeert het gebruik van alle vormen van geweld tegen alles wat de socialistische vooruitgang in de weg staat.

Het valt buiten het bestek van dit artikel en vooral buiten de competentie van schrijver dezes om de zwakheden en ongerijmdheden van de marxistische filosofie hier te gaan bespreken. Kortheidshalve moge daarom hier verwezen worden naar een aantal auteurs die fundamentele kritiek hebben geleverd op het marxisme als wereldbeschouwing.⁸⁾

Blijkens art. 52 van de grondwet van 1977 zijn in de USSR de kerk van de staat en school van de kerk gescheiden. Op iedere school – tot en met de universiteit – is het onderwijs in het marxisme-leninisme verplicht want alle scholen zijn staatscholen en de staat is in handen van de Partij die op de grondslag van het atheïstisch marxisme-leninisme staat. Juist echter doordat de Communistische Partij het wetenschappelijk onderwijs sterk stimuleert, kweekt het kritische geleerden die hun eventuele geloof in het marxisme zullen verliezen omdat deze staatsreligie op essentiële punten onwetenschappelijk is in de zin van 'in strijd met waarneembare feiten'. De verafgoding van de Staat en de Partij door de marxisten is voor joden en christenen een zonde tegen het eerste gebod. Ook voor veel westerse humanisten zal het een onaantrekkelijke gedachte zijn dat de van

het kapitalisme 'bevrijde' arbeiders door de socialistische staat in een toestand van feodale onmondigheid worden teruggezet (ironie der geschiedenis). Toen de Tsjechen tijdens de Praagse lente van 1968 gingen spreken over 'socialisme met een menselijk gezicht' was dit voor de machthebbers in Moskou een al te duidelijke en vooral onvergeeflijke insinuatie.

De conclusie dringt zich op dat het marxistisch godsdienstmodel in een ernstige crisis is geraakt door de opkomst van een nieuwe generatie intellectuelen – de intelligentsia – en een mondiger wordende arbeidersklasse die in verzet komt tegen het economische despotisme van de 'almachtige en alwijze' Partij. Tot dusver is het echter mogelijk gebleken door meedogenloze repressie de bevolking in het gareel te houden. Door het introduceren van een meerpartijensysteem met vrije en geheime verkiezingen zou de Partij te weten kunnen komen wat het Russische volk werkelijk denkt van het marxisme-leninisme, maar de leiders van het wetenschappelijk socialisme willen dit blijkbaar niet weten. De Partij denkt voor het volk zodat dit niet zelf hoeft te denken.

4. De marxistische economie van de revolutie

Het is onvoldoende bekend dat de jonge Marx een verklaard tegenstander was van de revolutie in arme, economisch nog onderontwikkelde landen. De revolutie mocht zijns inziens pas komen als het

8. I.M. Bochenski, *Der Sowjet-Russische Dialektische Materialismus, (Diamat)* Francke Verlag, Bern 1956.

L. Schwarzschild, *Der Rote Preusse, Leben und Legend von Karl Marx*, Stuttgart 1954. K. van het Reve, *Het geloof der kameraden, Kort overzicht van de communistische wereldbeschouwing*, Van Oorschot Amsterdam z.j.

I. Chafarévitch, *Le Phénomène Socialiste*, Du Seuil Parijs 1977.

N. Levine, *The Tragic Deception: Marx contra Engels*, Clio Books, Oxford/Santa Barbara 1975, pp.75-76 waarin wordt aangetoond dat Marx een bewonderaar was van de terreur, het revolutionaire terrorisme.

Th. S.M. Broersen, *Het Marxistische Complex, Analyse van Ideologie en praktijk*, diss. Rijksuniversiteit Leiden 25-1-'84.

kapitalistische ontwikkelingsproces voltooid zou zijn.⁹⁾

Vaak hebben marxisten en andere progressieven de christelijke kerk ervan beschuldigd dat deze in de vorige eeuw de Westeuropese arbeiders heeft voorgelhouden dat zij niet in opstand mochten komen maar voorlopig moesten berusten in de armoede waaruit zij zich alleen door hard werken en sober leven zouden kunnen ontworstelen (zulks in overeenstemming met de protestantse ethiek die later door de socioloog Max Weber zo voortreffelijk zou worden beschreven). In marxistische zin waren de revoluties in Rusland (1917) en in China (1949) prematuur omdat deze landen toen nog lang niet als volgroeide kapitalistische maatschappijen konden worden beschouwd. In politiek opzicht was de tijd echter kennelijk wél rijp voor de greep naar de macht door resp. Lenin en Mao. Typisch voor beiden was dat zij *direct na* de revolutie het volk gingen voorhouden dat voorlopig berusting in de armoede nodig was en dat het tientallen jaren van ontbering en hard werken zou vergen om het land rijk te maken. Het *Rode Boekje* van Mao gaf hierover glasheldere en glasharde informatie. In feite moesten de marxisten nu zelf het vuile werk van de kapitaalaccumulatie (en de bijbehorende uitbuiting der arbeiders) opknappen, het werk dat Marx aan de ongere kapitalisten had toegedacht.

De conclusie dringt zich op dat de 19e-eeuwse predikanten en priesters evenals de 20e-eeuwse politici Lenin en Mao (alweer: *bien étonnés de se trouver ensemble*) vrij goed inzagen wat er economisch gesproken nodig is om van een arm agrarisch land een rijke industriële natie te maken. Ook op het terrein van de economische groei kan men nu eenmaal geen ijzer met handen breken en heel hard

schreeuwen en protesteren helpt ook al niet. De marxistische woede-uitbarstingen over de afschuwelijke armoede onder het 19e-eeuwse kapitalisme waren eigenlijk niets anders dan een vorm van vloeken en zuchten waarmee men uiteraard de fundamentele oorzaken van de armoede niet kon opheffen. Het is zeer wel denkbaar dat revolutionaire acties en werkstakingen de economische situatie voor de arbeiders verslechteren, dus *contra*-productief werken.

Een premature revolutie kan de armoede voor de grote massa nog erger maken dan deze vóór de revolutie al was. De jonge Marx had dit al heel goed gezien en deze gedachte is dan ook een van de meest waardevolle uit de marxistische economie, waarvoor echter in progressieve kringen helaas weinig belangstelling bestaat. In feite zijn onder Stalin en Mao miljoenen mensen van honger gestorven. Ondanks de grote hongersnood ging Stalin door met het exporteren van graan om in het buitenland machines te kunnen kopen voor het industrialisatieproces. Volgens Kolakowski kwam toen in Rusland onder het socialisme zelfs kannibalisme voor.

Het in linkse kringen populaire verhaal dat er onder het communisme weliswaar geen 'burgerlijke' vrijheden – zoals de vrijheid van drukpers e.d. – bestaan maar dat er tenminste altijd voor alle arbeiders voldoende te eten is, blijkt – naarmate er meer bekend is geworden over de Russische en de Chinese revolutie – steeds meer een fabeltje van de politieke propaganda te zijn. Iemand heeft Lenin eens getypeerd als een goochelaar die vergeten had een konijn mee te nemen en toen op het toneel vreselijk afging omdat hij niets uit zijn hoge hoed tevoorschijn kon toveren.

Als sociaal-economisch obstetricus leer-

9. K. Marx, *Die Frühschriften*, Alfred Kroner Verlag Stuttgart 1971, p. 362. Na de revolutie is er in een arm land nog steeds armoede en begint volgens Marx 'die alte Scheisse' opnieuw, d.w.z. de strijd om de verdeling der schaarse goederen.

de Marx dat de nieuwe maatschappij geboren moest worden uit de schoot van de oude waarbij de revolutie slechts de rol van hardhandige vroedvrouw zou kunnen spelen. Indien en voorzover Marx reedeneerde als een nuchter econoom moeten zijn beschouwingen nog steeds serieus worden genomen.

5. Marxisme en democratie

Ook als politiek denker heeft Marx een aantal stellingen gelanceerd die nog steeds het bestuderen meer dan waard zijn. Zo schreef hij in zijn geruchtmakend essay *Zur Judenfrage* dat Hamilton terecht opmerkte dat bij *algemeen kiesrecht* de grote massa van de bezitlozen (Habenichts, have-nots) in wezen de wetgever van de weinige rijken (kapitalisten) zou worden. Marx voegde hieraan toe dat het *census-kiesrecht* (kiesrecht alleen voor de welgestelden) eigenlijk als de laatste verdedigingslinie van het *privaatbezit* moest worden beschouwd. (Deze laatste zin is het waard enkele malen te worden herlezen.)

De recente politieke geschiedenis van Engeland, Frankrijk, de Bondsrepubliek, Zweden en zelfs Nederland toont aan dat de kans op een linkse meerderheidsregering (volksfront) bepaald reëel is.

Waar de meerderheid van de bevolking socialistisch of communistisch denkt – gelooft in de ideologie van de klassenstrijd – is de democratie met algemeen kiesrecht een dodelijk gevaar voor het systeem van ondernemingswijze productie *en wat daarmee samenhangt*. Veel intellectuelen onderschatten volgens Friedman het verband tussen het *privaatbezit* der produktiemiddelen en de burgerlijke vrijheden zoals vrijheid van drukpers, vrijheid van onderwijs, vrijheid van godsdienst, vrijheid van vereniging en vergadering. *Privaatbezit* der produk-

tiemiddelen *kan* gepaard gaan met een fascistische dictatuur (zie Hitler-Duitsland en diverse landen in Zuid-Amerika thans): genoemd *privaatbezit* is dus geen voldoende maar wel een noodzakelijke voorwaarde voor die vrijheden. In de praktijk blijkt dat men bij 100% staatsbezit van alle produktiemiddelen (inclusief alle drukpersen, radio- en TV-zenders, scholen, vergaderzalen, etc.) de vrijheid van meningsuiting beter vergeten kan. In theorie is weliswaar denkbaar dat 100% socialisme gepaard gaat met volledige vrijheid van meningsuiting maar de praktijk wijst telkens anders uit zodat er waarschijnlijk iets mis is met die theorie. Het is eigenlijk een vorm van onzindelijk denken dat in ons land veel mensen zich socialist noemen terwijl zij het overgrote deel der produktiemiddelen (veiligheids-halve?) in particuliere handen willen laten. Iemand die slechts zijn linkerbeen in het water durft te steken is geen echte zwemmer.

In het reeds eerder genoemde Communistisch Manifest staat onder meer: 'Wij zagen (.....) reeds, dat de eerste stap in de arbeidersrevolutie, de verheffing van het proletariaat tot heersende klasse, de verovering van de democratie is. Het proletariaat zal zijn politieke macht gebruiken om de bourgeoisie langzamerhand alle kapitaal af te nemen, alle produktiemiddelen in handen van de staat, d.w.z. het als heersende klasse georganiseerde proletariaat te centraliseren en het produktievermogen zo snel mogelijk op te voeren'.¹⁰⁾ Deze passage is een van de duidelijkste en meest instructieve van het hele manifest.

Opmerkelijk is dat Marx eventueel het democratisch systeem wilde gebruiken voor een *geleidelijke* omvorming van het kapitalisme in socialistische richting, d.w.z. evolutie in plaats van revolutie. In

10. A. W. IJzerman, *Het Revolutiejaar en het Communistisch Manifest van Marx en Engels*, Amsterdam De Arbeiderspers 1948, p. 161.

zijn beroemde tien aanbevelingen voor de economisch verst-ontwikkelde landen stelde hij onder meer voor: onteigening van het grondbezit (uiteraard zonder schadeloosstelling aan de kapitalisten), sterk progressieve belastingen en afschaffing van het erfrecht. Later zouden progressieven aan die tien punten nog enkele min of meer ludieke varianten toevoegen zoals vermogensaanwasdeling (VAD), woningdiefstal ('kraken') en winkeldiefstal ('proletarisch winkelen'). Interessant bij de 'tien geboden' van Marx is de combinatie van sterk progressieve belastingen en 'kosteloos' onderwijs van kinderen. Als voorloper van Den Uyl wilde Marx ook al leuke dingen doen voor arme linkse mensen die door rijke rechtse mensen zouden moeten worden betaald. Aangezien socialisten en marxisten zelf in het algemeen niet beschikken over omvangrijke particuliere middelen, moeten zij hun weldaden financieren met het geld dat zij aan de rijken ontfutselen. In dit opzicht doet hun gedrag sterk denken aan het herverdelingswerk van de legendarische edele rover Robin Hood.

Het is bekend dat marxisten – zolang zij in een kapitalistische maatschappij een machteloze minderheid vormen – hartschotelijke voorvechters zijn van vrijheid van drukpers, vrijheid van vakbeweging en meerpartijendemocratie.

Zodra zij echter definitief de macht veroverd hebben, schaffen zij de genoemde vrijheden af en stellen zij dat de éénpartijdemocratie – de totalitaire democratie – de enige ware democratie is, namelijk de volksdemocratie (het echte volk bestaat uitsluitend uit arbeiders, boeren en soldaten). Het meest recente voorbeeld van de marxistische ontwikkeling in de richting van de éénpartijstaat is het Mugabe-model.

Vrijheid van drukpers kan uiteraard onder het marxistische socialisme niet worden getolereerd: het zou betekenen dat

men de oude klassevijand de gelegenheid zou geven propaganda te maken voor de contra-revolutie! (Als kapitalistische censuur marxistische publikaties verbiedt, is dat uiteraard geheel onjuist omdat het kapitalisme slecht is en het socialisme goed.)

Het Jaruzelski-model laat zien dat in een communistisch land geen vrije vakbeweging kan worden geduld. Onder het kapitalisme waren volgens Marx de arbeiders niets anders dan de (loon)slaven van het kapitaal. Men zou eraan kunnen toevoegen dat zij onder het socialisme de (loon)slaven van het Plan zijn geworden. Zo kwamen zij van de regen in de drup, c.q. vluchtend voor de rook kwamen zij in het vuur terecht.

6. Voortgaande dialectiek?

Volgens Marx zal het kapitalisme via ijzere ontwikkelingswetten te gronde gaan om vervangen te worden door de hogere maatschappijvorm van het socialisme. Mao heeft hier echter een kanttekening bij gemaakt die nogal pijnlijk is. Hij achtte het denkbaar dat een nieuwe generatie zich zou kunnen afkeren van het socialisme en weer zou kiezen voor het kapitalisme. Ook dat zou echter niet het einde zijn van de dialectische beweging want een daaropvolgende generatie zou waarschijnlijk weer kiezen voor het socialisme, etc.

Het onlogische, onwetenschappelijke en vooral onhistorische van de marxistische geschiedenisopvatting is dat zij eerst stelt dat de geschiedenis van iedere maatschappij die tot dusver heeft bestaan de geschiedenis van klassenstrijd is en dan abrupt besluit met de gratuite bewering dat het socialisme een eind zal maken aan alle strijd. Onder het socialisme zouden er geen burgeroorlogen of internationale conflicten meer kunnen uitbreken.

Het als wetenschappelijk socialisme gepresenteerde speculatieve filosoferen van Marx en Engels krijgt hier plotseling een

bijzonder utopisch karakter. Voor sommige progressieve theo- en sociologen is dit echter geen bezwaar. Integendeel. De marxistische verlossingsleer is in strijd met de leer van de erfzonde waarvoor in de ons bekende ervaringswereld erg veel bewijsmateriaal te vinden is.

7. Staatssocialisme = staatskapitalisme

In zijn nogal pretentieuze opstel *De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap* heeft Engels reeds in 1882 voorspeld wat er zou gebeuren als de staat steeds meer produktiemiddelen zou overnemen (zoals in het Communistisch Manifest werd aanbevolen): de staat zou uitgroeien tot de universele kapitalist en zou steeds meer mensen gaan uitbuiten. Zoals nog nader zal blijken is de eenvoudige Engels wel vaker opgetreden als het 'enfant terrible' van de marxistische filosofie en economie.

Engels heeft kennelijk voorvoeld dat in de socialistische maatschappij nieuwe maar asociale machthebbers van hun onbeperkte macht misbruik zouden kunnen gaan maken om zichzelf te verrijken. De Joegoslavische dissident Milovan Djilas heeft in zijn geruchtmakende boek *De nieuwe klasse* een nieuwe uitbuitingstheorie ontwikkeld die bij orthodoxe marxisten in het verkeerde keelgat geschoten is. De theorie van de tegenvallende vooruitgang leert dat men er niet veel mee opschiet als men vele duizenden particuliere kapitalisten uitdrijft en vervangt door de ene grote staatskapitalist. Men heeft dan als het ware vele kleine duivels uitgedreven met behulp van Beëlzebub.

Het Oosteuropese staatskapitalisme wordt gekenmerkt door een coalitieverbod (verbod van vrije arbeidersbonden), lage lonen en gedwongen winkelnering: de arbeiders moeten hun inkomen besteden in de winkel van de werkgever waar de kwaliteit der waren maar zeer matig

is. Deze situatie was karakteristiek voor het 19e-eeuwse hoogkapitalisme. Van Lenin komt de uitspraak: 'Godsdienst is 'syboecha' (wodka-bocht) waarin de slaven van het kapitaal hun verlangen naar een menswaardig bestaan verzuipen'.¹¹⁾ Lenin kon het zo leuk zeggen. Ook hier heeft echter de ironie der geschiedenis hard toegeslagen. De machthebbers in het Kremlin maken zich al geruime tijd zorgen over het alcoholisme in hun land. Volgens de marxistisch-leninistische theorie zal het socialisme (met zijn loon naar prestatie) geleidelijk overgaan in het echte communisme waarin zal gelden: 'van ieder naar zijn bekwaamheden, aan ieder naar zijn behoeften'. Volgens een Oosteuropes grapje zal het socialisme echter ten slotte uitlopen op en vastlopen inhet alcoholisme.

Wellicht nog meer dan onder de taaristische dictatuur zoeken veel gedemoraliseerde Russen hun troost in de alcohol. Blijkbaar kan de marxistische eschatologie – het perspectief van het echte communisme waarin alle goederen en diensten gratis zullen zijn – niet dienen als opium (c.q. wodka) voor de slaven van het Staatskapitaal.

In de praxis van het marxisme is de kloof tussen leer en leven zo groot geworden dat de theorie haar geloofwaardigheid grotendeels heeft verloren. Naarmate het marxistisch geloof zwakker wordt zal het marxistische machtsapparaat sterker moeten worden om het systeem overeind te houden.

8. Socialisme en imperialismisme

De jonge Marx was reeds van oordeel dat het 'lokale' communisme niet levensvatbaar zou zijn: het zou bezwijken aan de steeds sterker wordende internationale communicatie op allerlei gebied. De proletarische revolutie zou de hele wereld

11. Ontleend aan Klapwijk, a.w. (I) p. 43.

moeten omvatten om duurzaam succes te kunnen hebben.

Na 1945 bleek dat er enige grond was voor de vrees die Marx had gekoesterd. Na de scheiding van Oost- en West-Duitsland vertrokken veel arbeiders en intellectuelen uit de DDR naar de BRD: zij gingen stemmen met hun voeten. Stalin heeft in de barre praktijk bewezen dat socialisme in één land wel levensvatbaar is, althans voorlopig. Het marxisme heeft echter het eindideaal van de wereldverovering nooit definitief afgezworen. Het Stalinisme kan een tactische zet zijn geweest om de problemen in de beginperiode beheersbaar te houden. Intussen zijn – om het socialisme in het moederland Rusland te beschermen – een aantal betrouwbare satellietstaten nodig: ieder fort vraagt nu eenmaal om een goed te beheersen voorterrein (glacis). Dit voorterrein moet weer beveiligd worden door een ander voorterrein, etc. Zo is het voor de rust en stabiliteit in de DDR eigenlijk nodig om de BRD onder Russische invloed te brengen zodat vervolgens de aandacht op Nederland en Engeland kan worden gericht.

Sommige socialisten en zelfs enkele Nederlandse marxisten waren enigszins geschokt en zelfs verontwaardigd toen Russische tanks een einde maakten aan de Hongaarse opstand (1956) en de Praagse lente (1968) terwijl ook de zuiver imperialistische invasie in Afghanistan (Kerstmis 1979) ook hier en daar te denken gaf. Zij hebben het verband tussen marxisme en imperialismisme onvoldoende bestudeerd.

In 1917 – kort vóór de revolutie – schreef Lenin de brochure *Het imperialismisme als hoogste stadium van het kapitalisme, een populair opstel*. Zo langzamerhand is het tijd geworden voor een nieuw populair opstel dat duidelijk maakt dat het marxistisch staatskapitalisme het hoogste stadium is van het kapitalisme (het eindpunt van Marx' concentratiewet, het absolute

monopoliekapitalisme) waaruit zonder meer volgt dat het marxisme ook het hoogste stadium van het imperialismisme moet zijn. Lenin heeft er geen twijfel over laten bestaan dat het einddoel moest zijn het planten van de rode vlag in New York, al zou daarvoor een lange omweg (via Peking) waarschijnlijk nodig zijn. Het hoofdartikel van NRC Handelsblad van 25-7-'84 over *Poolse sancties* stelt koel en duidelijk: 'De aanwezigheid van de Sovjets in Oost-Europa – het vooruitgeschoven Oost-Europa-Imperium – is het produkt van de Tweede Wereldoorlog. De Russische zege, met Oost-Europa als buit, leverde de sleutel tot de legitimatie van de communistische partij-elite in eigen land'. Het artikel spreekt ook over het 'Poolse glacis'.

Het ontwerp-program van de CPSU van 1961 – *Communisme de wereld van morgen* – bevatte een aantal frappante uitspraken waaruit blijkt dat het marxisme-leninisme als de hoogste vorm van imperialismisme moet worden bestempeld c.q. gebrandmerkt. Bij marxisten heet verovering van vijandig gebied altijd bevrijding, namelijk bevrijding van het kapitalisme. Uitbuiting, onderdrukking, kolonialisme en imperialismisme kunnen volgens marxisten *per definitie* slechts onder het kapitalisme voorkomen.

9. Marxisme en fascisme

In progressieve kringen is te weinig bekend dat Marx tegen de rode terreur van Robespierre en zijn trawanten nooit principiële bedenkingen heeft geuit. Een van zijn favoriete stellingen luidde: 'Het wapen van de kritiek sluit de kritiek der wapenen niet uit'.

De huidige marxisten zijn van mening dat de eeuwige vrede pas kan komen nadat alle vijanden van het socialisme/marxisme van de aardbodem zijn verdwenen. Voor Moskou is de wereldwijde Pax Moscova de enige aanvaardbare oplossing van het wereldvrede vraagstuk.

Vanwege hun 'grote oorlog' tegen het Hitler-fascisme afficheren de Russische marxisten zich graag als antifascisten par excellence. Juist daarom was het voor hen zo onaangenaam dat Sacharow in een buiten Rusland gepubliceerde brochure een aantal gemeenschappelijke trekjes van het fascisme in Duitsland en het Stalinisme in Rusland aanwees. Volgens Sacharow regeerde Stalin niet alleen twee keer zo lang als Hitler maar maakte hij ook zeker twee maal zoveel slachtoffers. Bovendien waren de concentratiekampen van Stalin de prototypen voor die van Hitler. Sacharow heeft voor deze ongepast geachte vrijheid van meningsuiting zwaar moeten boeten, al moet worden opgemerkt dat hij onder Stalin reeds lang zou zijn geëxecuteerd.

Het woord fascisme is afgeleid van *fascis*. Dit was in het oude Rome het symbool van het harde overheidsgezag: een bundel roeden (voor lijfstraffen, geseeling) met in het midden een bijl (voor de doodstraf). Een van de voornaamste kenmerken van politiek c.q. religieus fascisme is het overvloedig gebruik van fysiek geweld tegen ongewapende ongewenste personen zoals politieke dissidenten, ketteren, of andere minderwaardig of zelfs schadelijk geachte (on)mensen.

Toen neo-marxistische studenten overgingen tot het gebruik van fysiek geweld tegen 'autoritaire' instituten en personen lanceerde de linkse filosoof Habermas de term links-fascisme. Voor de zuiverheid van de politieke meningsvorming is het gewenst fascisme altijd fascisme te noemen, ongeacht het politieke stelsel waaronder het zich voordoet.

Heeft het onderdrukken, treiteren, folteren en vermoorden van politieke tegenstanders in de landen van het 'reëel bestaande socialisme' iets te maken met de

theorieën van Marx? In feite predikte hij de gewelddadige revolutie en was hij bepaald niet afkerig van revolutionair terrorisme. Evenals Hegel was Marx van oordeel dat men niet sentimenteel moest gaan zitten doen over mensen die in het onweerstaanbare proces van vooruitgang onder de voet gelopen zouden worden. In verband met het feit dat Marx in 1883 is overleden, schreef J.L. Heldring een 'brief' aan Marx (*De Tijd*, 8-4-'83) waarin herinnerd werd aan diens stelling dat Tsjechen, Kroaten en ander gespuis het verdienen door de historie vertrappt te worden. Men kan marxisten van alles en nog wat verwijten maar niet dat zij zachtzinnig zijn. Het wil mij voorkomen dat Kolakowski iets te vriendelijk is als hij stelt dat het absurd zou zijn om te beweren dat het marxisme de enige en directe oorzaak zou zijn van het hedendaagse communisme. Hij voegt er echter onmiddellijk aan toe dat dit communisme bepaald niet mag worden opgevat als alleen maar een 'degeneratie' van het marxisme: het is een mogelijke interpretatie ervan en zelfs een goed gefundeerde hoewel primitief en partieel in sommige opzichten.¹²⁾

Voor kather- en kanselsocialisten is het marxisme dat zo gevoelig en theatraal weet te spreken van uitbuiting, armoede, vervreemding, onderdrukking, revolutie en bevrijding een alleszins boeiend denkmodel. Wat het marxisme echt betekent, blijkt pas in de praktijk: 'The proof of the pudding is in the eating'.

De diepste oorzaak van de huidige crisis in de marxistische religie c.q. soteriologie (verlossingsleer) is niet dat de economische prognoses van Marx voor het kapitalisme grotendeels onjuist zijn gebleken, maar de grote kloof tussen zijn optimistische beloften inzake de mens en de maat-

12. Kolakowski, a.w., deel III, pp. 526-527: 'Marx took over the romantic ideal of social unity, and Communism realized it in the only way feasible in an industrial society, namely, by a despotic system of government'. Misleid door zijn al te optimistische mens- en staatsbeeld heeft Marx zijn socialisme onvoldoende wetenschappelijk doordacht.

schappij van de toekomst en de daden van zijn volgelingen hier en nu. Zijn grootste idee – opheffing van het particulier bezit der produktiemiddelen – biedt geen enkele garantie voor een betere samenleving. De enorme concentratie van macht in de handen van de staat vergroot juist het gevaar van onderdrukking, uitbuiting, militarisme en fascisme. Het middel kan erger zijn dan de kwaal. Niemand heeft de pretenties van de revolutiemakers beter bekritiseerd dan Engels die in een ogenblik van onthutsende eerlijkheid

schreef: 'De mensen die er prat op gingen dat ze een revolutie hadden ontketend, zijn altijd de volgende dag tot de conclusie gekomen dat ze geen idee hadden van wat zij aan het doen waren, dat de ontkeurende revolutie in het geheel niet leek op de revolutie die zij hadden willen ontketenen'.

door prof. dr. A.J. Vermaat

Prof. dr. A.J. Vermaat is hoogleraar Economische Politiek aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Werkgelegenheid op het kruispunt van arbeidstijdverkorting en loondaling

of: vertraagd of magisch realisme in de Partij van de Arbeid?

Intro

De PvdA is na een betrekkelijk lange periode van stilzwijgen (immers het slechts luidop 'neen' roepen tegen het kabinetsbeleid, kan men geen spréken noemen!) in de beleidsaanval gegaan met enkele nieuwe rapporten over het werkgelegenheidsbeleid. De aanloop naar de landelijke verkiezingen in het voorjaar van 1986 is daarmee begonnen. Primair vergt dit een discussie binnen de PvdA. Nuttig daarbij kan een helder zijlicht vanuit de kring van het CDA zijn, tenminste als de PvdA echt serieus wil regeren na 1986.

Zo'n zijlicht moet meer zijn dan een korte persreactie, gevormd na het snel doorlezen van dikke rapporten. Vandaar deze reactie met aandacht voor zowel de politieke component als de wetenschappelijke onderbouwing. Een reactie van iemand die – daartoe gevraagd – zich kritischer zou uitlaten over het huidige kabinetsbeleid dan het gemiddelde CDA-Kamerlid. Ter nadere precisering: het momentele economische herstel is vooral te danken aan een meevaller van de internationale conjunctuur en niet di-

rect aan het beleid in Nederland, maar voor een gezonde economie op langer zicht is een sanering van de publieke financiën onontkoombaar; de vraag is daarbij echter of de door het kabinet gekozen vorm van sanering de beste is.

De PvdA in de aanval

Met enkele rapporten over het gewenste lange-termijn economisch beleid is de PvdA aan een nieuwe interne en ook landelijke discussie begonnen. In Inter-magazine wees Leon de Wolf op het ver-

schil tussen de dogmatische en de pragmatische socialisten in die partij. Dit verschil blijkt ook uit de afgescheiden rapporten. Nu meende voorzitter Max van den Berg dat men niet bij voorbaat met politieke compromissen moet beginnen. Daar zit wat in, maar ik vrees dat dit meer een rationalisatie is van een standpunt dat valt te typeren als 'het eigen a priori gelijk' en het geloof in de 'maakbaarheid van de samenleving onder leiding van de politiek'. Bepaald moediger en realistischer lijkt het rapport van KRW¹), dat in deze bijdrage aan een bespreking wordt onderworpen.

De opzet van dit besprekingsartikel is eenvoudig, en drieledig. Allereerst wordt een korte samenvatting gegeven van het KRW-rapport. Vervolgens wordt stilgestaan bij de uit te oefenen kritiek, zowel op de denkbeelden van de drie schrijvers als op het voor de becijferingen gebruikte macro-economische model Rasmus-I. Tenslotte worden enige opvattingen van schrijver dezes aangereikt, omdat kritiek alleen te gemakkelijk zou zijn. Nog een opmerking vooraf. In de commentaren op het KRW-rapport is gezegd, dat het een typisch produkt van de studeerkamer zou zijn. Men bedoelt daarmee natuurlijk: een mooi bedacht, maar bij voorbaat irrealistisch verhaal. Ik betreur zulke a priori veroordelingen. Temeer daar de drie schrijvers m.i. geen vreemden in het economische en politieke Jeruzalem zijn. Na dit tribuut aan KRW zal men mij bij eventuele kritiek niet van partij-politiek opportunisme kunnen verdenken.

Het KWR-rapport: strekking

Tot goed begrip van de lezer allereerst een beknopte weergave van de hoofdpunten van dit rapport. Men begint met een beschrijving van de grote maatschappelijke ontwikkelingen van de laatste twintig jaar. Men schetst het breukvlak

van verwachtingen aan het eind van de jaren zeventig en indiceert een vijftal politieke opties. De daaruit gemaakte keuze is fundamenteel voor de verdere uitwerking. De gekozen visie (pp. 6-7) tracht de geconstateerde maatschappelijke onevenwichtigheden tot een nieuw evenwicht te brengen door middel van *'een ingrijpende verdeling van werk en inkomen, door een betere verdeling van macht en verantwoordelijkheid in de bedrijven en door een zodanige herinrichting van de collectieve sector dat deze, zonder tot nieuwe ongelijkheid en onafhankelijkheid te leiden, beter aansluit bij het streven naar individualisering en emancipatie. Die optie lijkt, gegeven de eerder vermelde reacties onder de bevolking, echter alleen maar kans van slagen te hebben als ze er tevens in slaagt economisch herstel te bewerkstelligen'*.

Niet voor niets ligt daarom het accent op de sociaal-economische vraagstukken. De ondertitel van het KRW-rapport luidt dan ook: 'Aanzetten tot een middellange termijn beleid, gericht op volledige werkgelegenheid en economisch herstel!' En men zou de uiteindelijke aanbevelingen van KRW kunnen samenvatten in de stelling: voldoende werk door middel van meer economische groei en substantiële algemene arbeidstijdverkorting. Bedenkt men daarbij, dat 'werk de beste uitkering is', dan is het tevens *sociaal* economisch beleid in optima forma. Tot zover de strekking van het rapport. Voordat ingegaan wordt op de voorgestelde instrumentele maatregelen, eerst enkele opmerkingen over de KRW-visie op de economische orde en de rol van de overheid.

KRW-rapport: economische orde

Deze paragraaf heeft mij de meeste moeite gegeven. KRW geven géén simpel samen te vatten visie op de economische orde en de rol van de staat. Zij

1) J.A. van Kemenade, J.M.M. Ritzen en M.A.M. Wöltgens, *Om een werkbare toekomst*, augustus 1984.

schuwen enerzijds niet om de problemen bij hun naam te noemen (zoals: de overheersbaarheid van de collectieve financiën, de contra-productiviteit van centrale sturing, immobiliteit van kapitaal en arbeid, diverse beleidsfouten in de jaren zestig en zeventig en de dreiging van de schuldenlast, nationaal zowel als internationaal!), maar anderzijds laten zij zich nogal dialectisch (m.i. zelfs paradoxaal in de betekenis van inconsistent) uit over de rol van de overheid in de volkshuishouding. Zo wijzen KRW het huidige kabinetsbeleid af als 'liberalistisch wachten aan de zijlijn in de hoop dat de internationale economie zorgt voor herstel'. Er moet h.i. dus wel *planmatig* beleid worden gevoerd. Het rapport bevat stellig géén traditioneel sociaal-democratisch eenzijdig pleidooi pro een vraagstimulering, al waarschuwt men terecht tegen een deflatoire neerwaartse verbreking van de koopkrachtingloop. Het stuk draagt integendeel juist veel sporen van het inzicht om allerlei verstarde en verstarrende elementen aan de aanbods-kanten van de economie met het beleid te lijf te gaan. (Ritzen is niet voor niets aangeduid als de architect van de linkse 'supply-siders'!) Men toont zeker sympathie voor suggesties à la de Commissie-Wagner (waarin ook sociaal-democraten zitting hadden overigens). Men wijst op de kwade kanten van een centraal sturende overheid in een kleine open economie, die in hoofdzaak rust op de marktsector, zodat er slechts weinig vrijheidsgraden zijn voor een overheidsbeleid. Maar dan toch: pro een duidelijk planmatig beleid, waarbij de overheid een zware verantwoordelijkheid moet dragen. Hoe dan eigenlijk? Hier zit m.i. het meest duistere deel van het rapport. Aan de ene kant spreken KRW voortdurend over de eigen verantwoordelijkheid van zowel de overheid als de sociale partners, maar anderzijds biedt men geen uitzicht op een integratie van conflicterende standpunten

(want dat die er zullen zijn, blijkt al overduidelijk uit de negatieve reacties van vakbonden en werkgevers op de door KRW gesuggereerde instrumenten van beleid!) Er is slechts een soort van toverformule, nl. een *sociaal convenant* dat na sluiting een wettelijk karakter moet krijgen. Zeer onduidelijk blijft hoe men dit bereikt en of zo'n principiële vrijheid voor de markt èn voor de sociale partners zich verdraagt met allerlei – verderop in het rapport – gesuggereerde wettelijk voorgeschreven maatregelen?! Uijt een oogpunt van beleid èn politiek is hier sprake van een zwakke schakel in plaats van een keiharde scharnierende constructie.

Het KRW-rapport: instrumenten van beleid

Het KRW-rapport is een dik stuk. Ik selecteer daarom in deze paragraaf een aantal hoofdpunten uit de diverse beleidsvoorstellen.

Qua hoofdlijn het volgende. Men gelooft niet in de werkbaarheid van een tot in details centraal geleide economie. Men wil juist de markt beter laten werken door allerlei institutionele rigiditeiten op te ruimen. Maar op bepaalde, centrale punten en momenten dient h.i. de staat wel degelijk sturend op te treden. Dit zal blijken uit de nog te noemen aanbevolen beleidsinstrumenten.

Voor wat betreft het conjunctuurbeleid wordt geen beleid van eenzijdige nationale stimulering voorgestaan, maar wordt gedacht aan een bescheiden rol samen met de andere Europese landen om niet alleen Amerika en Japan de kar van de wereldeconomie te laten trekken. Men wijst verder op een laag bezette binnenlandse productiecapaciteit en wijst daarom een verzwakking van de consumptieve koopkracht af. Men erkent terecht dat bij een lage economische groei (in relatie tot de autonome groei van de bevoelingsbevolking en de trendmatige stij-

ging van de arbeidsproductiviteit) er een onontkoombare keuze ligt tussen een oplopend financieringstekort, een stijgende collectieve lastendruk en een verdergaande ontkoppeling van de inkomens van ambtenaren, trendvolgers en uitkerings-trekkers ten opzichte van de marktinkomens. De oplossing zoekt men daarom in een combinatie van meer economische groei en een sterke herverdeling van de beschikbare werkgelegenheid.

Ter realisering van *meer economische groei* kiest men voor maatregelen als: onbelemmerde toepassing van technologische vernieuwingen, selectieve bevordering van innovatieve sectoren o.a. door middel van rijksaankopenbeleid en financiële faciliteiten, meer aandacht voor de technische scholing in het onderwijs, bevordering van de kleine ondernemingen (starters-subsidies, lagere sociale premies en minder wettelijke verplichtingen op het terrein van de arbeidsvoorwaarden), sectorbeleid door middel van een sector-overleg, meefinancieren bij riskante projecten via de MIP²⁾, vermindering van de subsidies op kapitaal (afschaffing WIR³⁾ ten gunste van een verlaging van de sociale premies op arbeid, en een bestrijding met name via een aangepast arbeidsmarktbeleid om bestaande institutionele belemmeringen op een mobiele factor arbeid weg te nemen. Ter realisering van een sterke arbeidsherverdeling denken KRW aan het op brede schaal bereiken van een 25-urige werkweek voor iedereen in de eindsituatie (rond 1994), d.w.z. een gemiddelde daling van circa 3½% per jaar gedurende een tienjarige periode.

Naast deze hoofdlijn noemen KRW aanvullende beleidspunten terzake van de arbeidstijdverkorting; hierbij gaat het om een differentiatie naar vormen van arbeidstijdverkorting en om een differenti-

atie in tempo tussen bedrijfstakken en bedrijfstypen. Ook spreekt men van educatieve verlofperioden, een volledige leerplicht voor zestienjarigen, een omscholingsplicht voor (lang)werklozen en een tijdelijke loonkostensubsidie voor de telkenjare direct om te zetten circa 250.000 banen in 25-uurs eenheden voor jonge toetreders.

In beginsel betekent de arbeidstijdverkorting een looninlevering per inkomens-trekker; deze wordt geacht gelijk op te gaan met de inlevering van de zogenaamde prijscompensatie (à 3% per jaar over tien jaren). Om de netto koopkracht te kunnen handhaven denkt men aan een daling van de sociale premies en/of belastingen. Ten gunste van de laagste inkomens wil men een redelijk minimumloon handhaven met inbegrip van een aanvullende kinderbijslag voor niet-alleenstaanden. Ook hierbij verschijnt het sociaal covenant ten tonele om een parallelle inkomensontwikkeling in Nederland te garanderen. Wel prefereert men een nieuwe versie van het oude trendbeleid in de zin van een meer beleidsmatige bepaling van de loonruimte die beschikbaar is voor de collectieve sector.

Naast overleg en indirecte beïnvloeding van de primaire inkomens- en vermogensvorming in de zin van een grotere gelijkheid menen KRW dat ook de belastingheffing in dit opzicht mede-corrigerend dient te blijven. Daartoe kiezen zij voor de draagkracht per huishouden als basis, en gaan daarmee in tegen de trend van de pure individualisering. Dit laatste verschijnsel treffen we echter wel aan bij de voorstellen betreffende de sociale zekerheid. Gepleit wordt voor een drastische stelselherziening, welke bestaat uit een algemene basisvoorziening (van overheidswege te financieren uit de algemene middelen) en voorts een aantal re-

2) MIP: Maatschappij voor Industriële Projecten.

3) WIR: Wet Investerings Rekening.

gelingen voor inkomensgaranties bij loonderving. De basisuitkering wordt voor iedereen vastgesteld op 50% van het wettelijk minimumloon (met behoud van de netto-netto koppeling aan de regelingslonen), met toeslagen voor alleenstaanden resp. afhankelijke gezinsleden. Bij de loondervingsregelingen bepleit men een grotere vrijheid en differentiatie (vergelijkbaar met de pensioenregelingen). Om te grote ongelijkheden en een onevenwichtige verdeling van de risico's te voorkomen dienen er h.i. bij wet algemene bepalingen te worden gegeven voor dergelijke aanvullende regelingen. Bovendien komt er een algemene ziektekostenverzekering voor iedereen met een basispakket. Terzake van het beleid voor de kwartaire sector tenslotte denkt men aan: budgetfinanciering, planmatige voorzieningen, decentrale uitvoering, en een meer intensieve toepassing van het profijt- en draagkrachtbeginsel.

Het KRW-rapport: resultaten

Met het voorgaande is getracht – het valt niet mee om circa 100 pagina's in enkele bladzijden te vangen! – de klankkleur van het KRW-rapport aan te duiden. Het zou echter van onvolledigheid getuigen om niet stil te staan bij de getoonde beleidsresultaten. Hierbij gaat het om enkele *macro*-economische uitkomsten, die zijn berekend met het Rotterdamse Rasmus-I model.⁴⁾ Uitgaande van een basisprognose heeft men de invloed daarop berekend van twee alternatieve beleidsscenario's, gekarakteriseerd met 'bezuinigingsbeleid' (à la het huidige regeeringsbeleid) en met 'werkbaar toekomst' à la het KRW-rapport. Voor het gemak van de lezer reproduceer ik hieronder de resultaten van de becijferingen.

Zoals men ziet scoort het KRW-beleid volgens deze becijferingen opvallend goed, met name ten aanzien van de terug-

Tabel 1

Macro-economische effecten van twee scenario's volgens het Rasmus-I model⁵⁾

Eindniveaus	Bezuinigingsbeleid		Werkbare toekomst	
	1989	1994	1989	1994
lopende rekening (in % netto nat. inkomen marktprijzen)	10,8	31,4	3,5	10,8
financieringstekort (idem)	7,1	8,2	9,1	7,5
goud en deviezen (idem)	28,6	31,1	19,8	25,1
werkloosheid (in % van het arbeidsaanbod; oude definitie)	12,2	12,2	5,9	0,5
lange rente (%)	9,4	8,1	10,2	8,5

4) Vgl. J.C. Siebrand, J.H. de Groene en N. van der Windt, *Rasmus-I, An annual model of the Dutch economy*, paper EUR, september 1984. In het KRW-rapport zelf is als bijlage slechts een samenvatting van de modeluitkomsten opgenomen.

5) Deze tabel is ontleend aan het KRW-rapport pagina 114.

dringing van de werkloosheid. Dit alleen al verdient een inhoudelijke aandacht, die verder reikt dan partij-politieke etikettenplakkerij. Het beeld is overigens niet uniform beter, want op de punten financieringstekort en de lange rente komt men hoger uit. Het wordt nu hoog tijd om de resultaten kritisch te gaan bezien.

Kritiek op het KRW-rapport: overzicht

Het is bepaald boeiend om enkele maanden na het verschijnen van het KRW-rapport de eerste persreacties nog eens door te lezen. Van alle kanten is men over hun aanbevelingen heengevallen. Noch de PvdA-fractie in de Tweede Kamer, noch FNV (Drabbe) en CNV (Hazenbosch) waren erg enthousiast, laat staan de commentatoren uit kringen van werkgevers en politieke partijen (links en rechts overigens). Slechts weinigen gaven daarbij méér onderbouwing aan hun kritiek dan divergerende politieke opinies, psychologische beschouwingen of feitelijk ongelooft in de werking van de voorgestelde maatregelen. Tot die weinigen behoorde collega prof. S.K. Kuipers, die ook met analytische kritiek kwam.⁶⁾

Voordat ik hieronder het KRW-rapport kritisch zal bezien nog een algemene opmerking vooraf. Overheidsbeleid dient voldoende aanvaard te worden door de burgers (inclusief de belangengroepen), zeker wanneer overheidsbeleid ook effectief pretendeert te zijn. De publieke meningsvorming is daartoe – nu nog veel sterker dan voorheen, en dus idem de rol van de pers! – uiterst belangrijk. Het volk dient als het ware vooraf overtuigd te worden van de zinvolheid van het te voeren beleid. Nu leest men maar al te vaak snelle en ongemotiveerde kritiek op nieuwe en gedurfde beleidsplannen zoals het KRW-rapport. Ik noem twee concrete voorbeelden in dit verband. De vak-

bonden (men vergelijk de officiële FNV-reactie bij monde van bestuurder Drabbe) plegen elk voorstel af te wijzen dat hen niet schikt, omdat men bevreesd is voor zaken als minder onderhandelingsvrijheid, minder uniformiteit tussen bedrijfstakken of grotere salarisverschillen. Nu is dit in de meeste reële situaties al innerlijk tegenstrijdig (omdat meer vrijheid leidt tot onderlinge differentiatie en dus tot meer ongelijkheid!), maar het leidt tot een volstrekte defensiviteit en verstarring in het overleg (zowel het CNV als de Bond van Middelbaar en Hoger Personeel gedragen zich minder conservatief m.i.). Het tweede voorbeeld is de kritiek van prof. dr. G. Veldkamp, één van de architecten van het huidige sociale-zekerheidsgebouw. Veldkamp verwijt het KRW-rapport een totaal gemis aan historisch besef. Dat is mogelijk, maar m.i. tamelijk irrelevant. Waar het *nu* om gaat, is een werkbare sociale zekerheid te scheppen. Nu gelden er andere omstandigheden dan in de weeldejaren uit het verleden, ook qua maatschappelijke verhoudingen. Bovendien, wat is de bijdrage van Veldkamp in dit opzicht anno nu? Hij weet niet meer te bedenken dan *tijdelijke* kortingen op de uitkeringen; hiermee niet alleen zijn eigen kritiek op KRW ondergraving, maar m.i. bewust met de ogen dicht de toekomst invarend.

Is er dan geen terechte kritiek uit te oefenen op het KRW-rapport? Stellig wel! Ik wil dit althans beproeven in het onderstaande. Ik volg daarbij de volgende indeling: a) kritiek op de beoogde rol van de staat in de economie, b) vraagtekens achter het groeibeleid, c) kritiek op de operatie arbeidstijdverkorting en d) kritiek op het gebruikte Rasmus-I model. Uit deze opsomming blijkt, dat ik geen moeite heb met de geformuleerde alge-

6) Vgl. S.K. Kuipers: Van Kemenades dirigisme scheidt geen werk, *De Volkskrant* d.d. 29 september 1984.

mene doelstellingen van het KWR-rapport. Met hen meen ik dat de huidige extreem hoge werkloosheid niet alleen economisch zonde is, maar ook sociaal onrechtvaardig en politiek gezien een ondermijning kan betekenen voor de democratische rechtsorde. Liggen er dan geen accent-verschillen? Denkelijk wel. Socialisten hebben een sterke neiging om gelijkheid te prediken. In de praktijk weegt dit bij hen doorgaans zo zwaar dat de (economische) vrijheid onder druk komt te staan. Het CDA moet zich op dit punt krachtig te weer stellen tegen de PvdA-neiging om de overheid dirigistisch te laten optreden. Toch moet het CDA m.i. in het zoeken naar harmonie tussen 'liberaliteit' en 'sociabiliteit' in de moderne samenleving het laatste doel niet opofferen. Het niet navolgen van het socialistische egalitarisme verplicht tot het pal staan voor leefbare echte minima. Met het voorgaande is tevens mijn partijpolitieke plaatsbepaling gegeven, en kan de kritiek op het KRW-rapport geopend worden.

De rol van de overheid bij KRW

Bij mijn weergave van het rapport heb ik al duidelijk laten doorschemeren, dat op dit punt van de rol van de overheid in de economie het stuk verre van bevredigend is. Enerzijds wil men de markt meer ruimte geven en beter laten functioneren (minder rigiditeiten), anderzijds bepleit men een actieve sturende rol voor de overheid, die allerlei gerichte stimulerende maatregelen dient te nemen en wenselijke ontwikkelingen in wetten moet verankeren. Hiertussen verschijnt het droombeeld van het sociale convenant, maar gezien de te verwachten conflicten – niet alleen tussen werkgevers en werknemers, maar ook tussen bonden onderling resp. actieven versus inactieven! – is dit bij KRW een soort van *deus ex machina*. Zo simpel werkt dit niet. Men dient deze kritiek niet alleen op

politiek niveau te proeven. Ook uit een oogpunt van beleidseffectiviteit is dit een dominant probleem. Zogenaamd gericht beleid is vaak niet erg effectief, bovendien treden er steeds weer compenserende ontwikkelings- en ontduikingsoperaties op. Wil men de markt echt laten werken, dan dient men zich in hoofdzaak te beperken tot belevingsvormen als generiek beleid, functioneel beleid en facettenbeleid. De dirigerende rol van de overheid moet daarom teruggedrongen worden ten gunste van de (re)constituerende taak. Is het immers niet veelzeggend, dat juist in die domeinen van de economie waar veel en direct is ingegrepen door of met instemming van de overheid, de resultaten vaak belabberd zijn? Ik noem de arbeidsmarkt, de volkshuisvesting en de landbouw. Zeker, jarenlang zijn sociaal gezien wenselijke effecten nagestreefd en veelal ook gerealiseerd, maar uiteindelijk keert de wal het schip wanneer men de economische werking ervan heeft gesteriliseerd. De rol van de overheid in de economie moet dus passend zijn en vooral constituerend en generiek qua beleid. Dat leidt geenszins tot een nachtwakersstaat of een minimale waarborgstaat. Het leidt wel tot een groeizamer samenleving en tot meer differentiatie tussen sectoren, bedrijven, regio's en personen. Tot op zekere hoogte bepleiten KRW ook zulke verruimende maatregelen om marktstarheden te bestrijden. Ik noem in dit verband hun voorstellen op het terrein van de sociale zekerheid. Echter, op het vlak van inkomensvorming en arbeidstijdverkorting springt de regelende en dwingende overheid bij hen weer naar voren. Ik verwacht daarvan weinig goede beleidsresultaten (zie onder). Een centrale vraag moet zijn of, en zo ja in welke mate de sociale partners zelf geheel en al verantwoordelijk kunnen worden gesteld voor de loonvorming en de sociale zekerheid. Immers in het verleden zijn lonen en banen (werkgelegenheid) losgeknipt

doordat de overheid zichzelf de zorg voor de volledige werkgelegenheid heeft toegemeten en waardoor de lonen uit de macro-hand moesten lopen. Waarom de sociale partners niet zelf verantwoordelijk gesteld op dit gebied? Landen als Zweden en Oostenrijk laten in ieder geval zien, dat het beter kàn!

Het groeibeleid van KRW

Laten we voor het gemak uitgaan van de veronderstelling dat het Rasmus-I model de Nederlandse economie in het verleden en ook in de toekomst goed representeert en idem dat alle voorgestelde beleidsmaatregelen van KRW adequaat in het model zijn meegenomen. Mijn eerste kritiek is dan, dat uit de cijfers uit de bijlage van het KRW-rapport blijkt dat allerlei reële volumina in de eerste periode 1985-1989 negatief worden beïnvloed door het KRW-pakket, met name de export en de investeringen. Voegt men hierbij de afschaffing van de WIR-subsidies, de relatief hoog blijvende financieringstekorten en de lange rentevoeten, dan ligt een duidelijke psychologische druk op het bedrijfsleven voor de hand. Ook van de zijde van de ondernemers moet men als het ware fiducia hebben in het sociaal-economisch beleid, wil het overheidsbeleid zijn volle effectiviteit kunnen behalen. Dit moet gezien het bovenstaande al worden betwijfeld. Deze twijfel wordt nog aanzienlijk versterkt door de grote kans dat er helemaal geen sociaal convariant op zal treden. En zelfs indien zulke afspraken worden gemaakt, moet gevreesd worden voor negatieve effecten vanuit de operatie arbeidstijdverkorting (zie onder).

Positief sta ik tegenover het streven van KRW om de arbeid goedkoper te maken als produktiefactor. Een verlaging van premies en belastingen is in dit verband zeer wenselijk, maar het is zeer de vraag of er bij KRW een voldoende dekking tegenover staat. Rekenkundig kan men

inderdaad een eind komen (mits alle assumpties kloppen in de realiteit; zie onder). Er bestaan echter grote twijfels bij mij op dit punt. Ik zie niet in hoe de kosten in de bedrijven bij zo'n gigantische arbeidstijdverkorting per gewerkt arbeidsuur in de hand gehouden kunnen worden. Het is niet te verwachten, dat er overal vijf ploegen of dergelijke oplossingen toepasbaar zullen blijken.

Ook het uitgaan van een macro-economische stijging van de arbeidsproductiviteit is uiterst gevaarlijk voor zo'n grootse operatie. Er bestaan grote verschillen per sector en per bedrijf. Juist in de op de binnenlandse dienstenverlening gerichte bedrijven (incl. de gehele kwartaire sector) is er nauwelijks zo'n stijging te verwachten. Het werkelijk laten groeien van het aantal werkenden is dan m.i. onmogelijk zonder ook meer arbeidsplaatsen (in de zin van totaal te verrichten arbeidsuren) te scheppen. Nu, dit laatste acht ik alleen realiseerbaar indien de arbeidskosten per uur dalen. Bij een nagenoeg stabiele arbeidsproductiviteit (in vele diensten), vereist dit lagere reële lonen. Dit element mist men in het KRW-rapport, althans men laat het bij de oplossingen teveel onder tafel verdwijnen.

De operatie arbeidstijdverkorting (a.t.v.)

Op dit punt heb ik ernstige kritiek. Het valt niet in te zien, hoe bij de zeer uiteenlopende omstandigheden op de diverse segmenten van de arbeidsmarkt zo'n gigantische operatie in het vaste tempo van minstens 3% per jaar kan slagen zonder allerlei ongewenste loonimpulsen op te roepen op deelmarkten. Hoe kan men mensen echt dwingen om zich om te scholen tot functies waarvoor het juiste aantal ontbreekt (komt bijv. de wiskunde-kennis uit de lucht vallen?). Hoe slaagt men erin om een stijging van de bedrijfskosten te voorkomen? Hoe kan men de extra uitlokking van het reguliere arbeidsaanbod van met name jongeren,

ouderen en gehuwde (of gescheiden) vrouwen tegengaan? Hoe slaagt men erin de inkomens de voorgeschreven (door KRW!) parallelie te doen vertonen? Hoe voorkomt men het oprukken van de grijze en zwarte sector? Allemaal ernstige vragen achter de beoogde positieve effecten van de arbeidstijdverkorting. Het valt nauwelijks aan te nemen dat zonder een grote mate van dirigerende dwang van de zijde der overheid het gewenste a.t.v.-traject is af te lopen. Maar, kan met zo'n dwangoperatie echt bereikt worden wat KRW pretenderen?

Kritiek op het Rasmus-I model

Zonder alles na te rekenen kan ik slechts aannemen, dat alle beleidsmaatregelen van KRW zijn meegenomen via het Rasmus-I model. Of liever, zo'n model kan natuurlijk niet alles verwerken. Geen enkel hanteerbaar econometrisch model kan dat. Het gaat in de becijferingen meer om de grote lijn en de richting der veranderingen.

Nu is mijn kritiek – ik beperk mij hier tot enkele globale hoofdpunten – op het Rasmus-I model niet dat het géén aandacht zou geven aan aanbodselementen, zeker niet. Wel kan er kritiek zijn of bepaalde elementen niet te neo-klassiek, d.w.z. te soepel zijn verondersteld. Ik neem hier slechts twee elementen eruit.

In de eerste plaats kent het model een simpele Cobb-Douglas produktiefunctie met een grote mate van directe substitueerbaarheid tussen arbeid en kapitaal, zodat een relatieve daling van het reële loon ten opzichte van de prijs van de kapitaalgoederen direct leidt tot meer vraag naar arbeid in de bedrijven. Dat is te mooi om waar te zijn. Ik begrijp ook niet, dat linkse politici als KRW na alle kritiek op de CPB-modellen nu ineens terugvallen op iets wat nog veel verder gaat dan ooit door hen is bestreden.

Als tweede element van kritiek op het

model noem ik het gebruik van een niet afgeknotte Phillipscurve, zodat een hoge werkloosheid volgens het model voortdurend negatief inwerkt op de looneisen. Het is empirisch zeer de vraag of dit zo werkt. Het is meer dan een realistische indruk dat boven een bepaald niveau van de werkloosheid (althans de officieel geregistreerde arbeidsreserve) de negatieve invloed op de loonontwikkeling afneemt resp. wegvalt. De arbeidsmarkt is nog steeds geen 'goed', d.w.z. concurrerend werkende markt.

Dit leidt mij tot een ander punt van kritiek. Op bepaalde punten is het model te macro-economisch. Het model kan onvoldoende weergeven de vaak per sector zeer uiteenlopende omstandigheden en ontwikkelingen. Hier komt nog bij dat het verklaren van het verleden op macro-economisch niveau wel een noodzakelijke voorwaarde is, maar geen voldoende voorwaarde om te gebruiken voor de prognostisering van beleidseffectiviteiten. Het model neemt op bepaalde punten reeds impliciet aan, dat allerlei marktstarheden en marktonevenwichtigheden zijn doorbroken. Nu pleiten KRW ook wel voor het opheffen van dergelijke institutionele belemmeringen, maar dit is wat anders dan aannemen dat het bij het voorgestelde beleid ook inderdaad al gerealiseerd is!

Er is dus sprake van ernstige kritiek op diverse hoofdpunten van het KRW-plan. Voorzover dit te maken heeft met verschil in politieke waarden en normen, behoeven de auteurs hier niet zwaar aan te tillen. Ik heb juist getracht het accent te leggen op inhoudelijke analytische kritiek op het voorgestelde beleidspakket. In dit opzicht acht ik hun voorstellen tekort schieten. Dat is hen ook te verwijten, want het is op zichzelf gevaarlijk om allerlei illusies te kweken. De boodschap, die bij het grote publiek is overgekomen is immers: 'volledige werkgelegenheid

ligt binnen bereik als de overheid maar een flinke a.t.v. doordrukt! In dit opzicht kan men de oppervlakkige kritiek in de persreacties als een nuttige tegenkracht beschouwen.

Is de werkloosheid oplosbaar?

Het zou niet fair zijn om te volstaan met kritiek op een ander en zelf met de mond dicht te spreken. Trouwens, vanuit de CDA-kring zou men meer suggesties mogen verwachten. Vandaar de rest van deze bijdrage. Te beginnen met de vraag: Is de werkloosheid oplosbaar? Of, wat nader gepreciseerd: Is de huidige werkloosheid met meer dan 800.000 geregistreerde werklozen *plus* de binnen en buiten bedrijven verborgen werkloosheid *minus* de (bijvoorbeeld in het zwarte circuit) verborgen werkgelegenheid ophefbaar binnen de eerstkomende tien jaar (d.w.z. de periode waarin nog een duidelijke netto aangroei van de beroepsbevolking wordt verwacht)?

Ik weet het niet! Het antwoord op deze vraag is immers voor een groot deel afhankelijk van randvoorwaarden. Ik noem er twee. In de *eerste* plaats de internationale economische ontwikkeling. Voor een relatief kleine en open economie als de Nederlandse is de groei-voet van de (dubbel-herwogen) wereldhandel uiterst belangrijk. In de *tweede* plaats hangt het werkgelegenheidsperspectief in vèrgaande mate af van de bereidheid om op allerlei niveaus en plaatsen zich niet langer te verzetten tegen het wijzigen van de zogenaamde verworven rechten. Dit laatste is immers nodig om de werking van de economie aanzienlijk te verbeteren. Valt de eerste factor niet al te zeer tegen, en bestaat de interne bereidheid om creatieve oplossingen na te streven, dan is m.i. een substantiële reductie van de huidige (en verwachte)

werkloosheid te verwezenlijken. Het cijferen met econometrische modellen is dan niet het einde van alle wijsheid, maar kan een nuttige gebruikswaarde hebben, met name om de goede richting te vinden bij de samenstelling van de beleidspakketten.

Als – luidt de volgende vraag – het KRW-pakket te illusionistisch is en te zwaar leunt op overheidsdwang, biedt dan de extrapolatie van het huidige regeringsbeleid een werkbaar alternatief? Ik vrees van *niet*. Het is ontegenzeggelijk de grote verdienste van het kabinet-Lubbers om een begin te hebben gemaakt met de sanering van de publieke financiën. Toch is er ondanks de 'internationale-windmee' per saldo nog weinig gewonnen. Ondanks de vele miljarden bezuinigingen, zijn de totale uitgaven vanuit de collectieve sector weinig gekrompen, is de collectieve druk en het financieringstekort nog groot en de beheersbaarheid van de collectieve sector gering. De stijging is bedwongen, maar is de bocht echt genomen? Is het niet zo, dat dit 'krimpbeleid' aan het begin van een nieuwe kabinetsperiode opnieuw miljarden aan bezuinigingen zal vergen, en waar moeten die dan wel vandaan komen? Zonder een substantiële vergroting van het aantal te werken uren lijkt mij dit een tamelijk moeizame en uitzichtsloze weg.

Wat dan? Een sterke stimulering van de bestedingen om meer groei af te dwingen? Met de Commissie Economische Deskundigen meen ik, dat dit in de huidige situatie te grote financiële risico's zou impliceren.⁷⁾

Is dan een herverdeling van de werkgelegenheid via een a.t.v.-operatie het laatste alternatief? Ik denk het niet. Uit mijn kritiek op het KRW-rapport is reeds duidelijk geworden, dat er door zo'n algemene en met dwang opgelegde arbeids-

7) Vgl. Commissie Economische Deskundigen, *Conjunctuurbeleid in de jaren tachtig*, SER-rapport 84/13, Den Haag 1984.

tijdverkorting vermoedelijk per saldo veel schade wordt aangericht aan de groei van de economie. Nu is juist groei van de werkgelegenheid nodig.⁸⁾ Een passende a.t.v. is gezien de ernst van de werkloosheid meegenomen, maar mag het hoofdspoor niet onberijdbaar maken. De spits van het beleid moet gericht zijn op groei van het aantal arbeidsuren. Dit laatste betekent minder aangename oplossingen voor de arbeidsinkomens. Hieronder volgen een aantal elementen van zo'n groeizaam beleid.

Werkgelegenheids groei

Met behulp van welke middelen zou de werkgelegenheid zelf weer tot groei gebracht kunnen worden? Ik vind dat Nederland een aantal punten zou kunnen leren van de zogenaamde richting der 'supply-siders'; ideeën die men ook kan aantreffen bij economen als Heertje, Van Duyn en Ritzen (!).

Allereerst is het hard nodig de werking van de markten te verbeteren met inbegrip van de individuele stimulansen. Allerlei institutionele starheden moeten bestreden worden. Dit geldt vele markten, niet alleen de arbeidsmarkt, de huurmarkt of de pachtmarkt. Mensen moeten weten waarvoor zij zich inspannen en dienen meer dan tot nu toe bereid te zijn om risico's te aanvaarden. Dit geldt ook het 'management' van onderdelen van de kwartaire sector (budgetfinanciering e.d.). Dit betekent een groter accent op de allocatieve functie van de loonverschillen op de arbeidsmarkt. In het verlengde hiervan is nodig een nadruk op differentiatie in de loonvorming en een grotere variabiliteit en flexibiliteit ook binnen elke c.a.o.! Om de inkomensverschillen (vóór belasting) niet onnodig groot te maken (overigens kan dit ook betekenen een herstel van de status van

de industriële technische arbeid ten opzichte van de functies van het algemeen voortgezet onderwijs) dient de arbeidsmobiliteit vergroot te worden, o.a. door aangepaste onderwijssystemen en scholingsvoorlichting (incl. numerus fixus). Ook ontbreekt ons op dit moment voldoende kennis van de diverse segmenten van die grote, heterogene arbeidsmarkt. Een bijkomend voordeel van flexibeler markten is een terugdringing van de kans op werkloosheid ten gevolge van starre prijzen (althans volgens de verklaring van de meest moderne richting: het onevenwichtigheidsdenken).

Vervolgens als tweede punt van de aanbodseconomen een pleidooi voor de verkleining van het verschil tussen bruto en netto, inzonderheid met betrekking tot de factor arbeid. Hierbij worden drie wegen tegelijk bewandeld: a) verlaging van de lonen, b) verlaging van de sociale premies en c) een verbreding van de premiedruk over de gehele toegevoegde waarde in plaats van alleen de loonsom. Primair is hiermee niet bedoeld een betere concurrentiepositie op de buitenlandse markten, al is dit eventueel meegenomen (de hypothese dat het gehele voordeel vervalft door een stijging van de externe guldenwaarde komt mij erg extreem voor!). Neen, het accent ligt hier op het goedkoper maken van de arbeid in de produktie gericht op de thuismarkt. Slechts op deze wijze kunnen wij meer rendabele arbeidsuren aan werkgelegenheid scheppen, die bovendien redelijk aansluiten op het arbeidsaanbod. Aansluitend op dit punt is een andere toedeling van de fiscale lasten en lusten (af-trekken en subsidies). Het streven moet zijn gericht op een bevordering van groei en werkgelegenheid. In dit verband is te denken aan minder lasten op diensten en een bevordering van het risico-dragende

8) Dit betekent geen ongeremd pleidooi voor economische (bruto) groei; op grond van de tijdige zorg voor milieu en eindige grondstoffen zal het accent moeten liggen op een grotere inschakeling van de factor arbeid in het activiteitenproces.

vermogen. Minder behoefte is er zo langzamerhand aan een algemene subsidie (WIR basistoelage) op kapitaalgoederen; wel is het nodig een stimulans van vernieuwingen (bijvoorbeeld de subsidieregeling innovatie-stimulering (INSTIR).

Tenslotte nog enkele opmerkingen over drie zaken, namelijk sociale zekerheid, de aanvullende a.t.v. en de randvoorwaarden voor het beleid.

Op het terrein van de sociale zekerheid (inclusief de pensioenen) acht ik het standpunt van Douben werkbaar. Hierin is er een algemene 'volks'-verzekering op basisniveau (eventueel variërend qua toepassingsgebied). Daarnaast zijn er aanvullende groepsregelingen (sector, bedrijfstak, grote bedrijven) resp. individuele bij-verzekeringen. De filosofie van deze opzet is tweërlei: enerzijds wordt overconsumptie teruggedrongen, anderzijds wordt een echt minimum gegarandeerd. Dit brengt mij op het punt van de inkomens. In algemene zin zullen er grotere inkomensverschillen optreden. Ik denk dat dit de prijs die is betaald moet worden voor een echte bestrijding van de werkloosheid. Een speciaal probleem vormen in dit opzicht de sociale minima. Een vangnet is nodig (en in ons land op een mondiaal relatief hoog peil) en dient rekening te houden met de behoeften van de leefeenheid (draagkrachtbeginsel). Dit is een sociale rechtvaardigheid, en dient daarom niet gekoppeld te zijn aan economische grootheden als loonniveaus. Ik denk dat de minimumlonen naar beneden zullen moeten, en zeker de minimumjeugdlonen. Als hierdoor het bestaansminimum in een leefeenheid wordt onderschreden, liggen toeslagen voor de hand. Onvermijdelijk is dan een *controleerbare* regeling (net zo goed als een algemene bestrijding van het zwarte circuit). Een beroep op 'privacy' is maar al te vaak een rationalisatie van te verbergen eigen belang. Hierbij dient men

onderscheid te maken tussen toeslagen op te lage arbeidsinkomens (via loonkostensubsidies aan de bedrijven) en op overige inkomens (via toeslagen voor afhankelijken). Een handhaving van de zogenaamde netto-netto koppelingen is kwetsief. Liever legde men een relatie met een ontwikkeling van het nationaal inkomen per inkomenstrekker (na aftrek van bepaalde correcties) in plaats van een koppeling aan de gemiddelde regelingslonen.

Vervolgens de arbeidstijdverkorting. Dit kan een aanvullende strategie zijn, met name voor die segmenten waarbij een verlenging van de bedrijfstijd mogelijk is, waarbij grote aantallen beschikbare werklozen zijn en waarbij ruimte voor differentiatie is. Vermeden moeten worden onnutte vormen van a.t.v. (zoals roostervrije dagen e.d.) en stijgende arbeidskosten per mens-uur. Ook kleine(re) bedrijven dient men zoveel mogelijk vrij te stellen van a.t.v.. Omdat op deze wijze te weinig stimulansen zouden uitgaan op een vrijwillige a.t.v. (al kunnen vakbonden dit in de c.a.o.-onderhandelingen krachtig nastreven; het betekent immers behoud van leden!), kan men denken in termen van gedifferentieerde sociale premies ten gunste van bedrijfstakken die effectief meer mensen tegen de geldende loonvoeten inschakelen. Ook een grotere flexibiliteit in de inzetbare uren kan deze soort van gedifferentieerde a.t.v. bevorderen (immers pieken worden gladgestreken en overwerk wordt gereduceerd).

Indien deze vormen van arbeidstijdverkorting onvoldoende soelaas geven, zal men als alternatief moeten overgaan tot een beperking van het effectieve arbeidsaanbod. De vervroegde uitstroom (flexibele pensionering) kan uitgebreid worden tot een algemene reductie van de werktijd naarmate men ouder wordt (per c.a.o. te regelen) en een beperkte werk-

tijd voor de nieuwe intreders (jongeren na hun opleiding).

Tenslotte nog iets over de randvoorwaarden, waarmee men rekening moet houden wil het groeiende werkgelegenheidsbeleid niet ondermijnd worden. Weinig zorg koester ik ten aanzien van het buitenland (als de internationale conjunctuur redelijk op koers blijft), wanneer men komt tot een daling van de arbeidskosten per uur en de innovatie-stimulansen goed uitbuit. Meer zorg bestaat er over het bewaren van evenwicht in de bestedingskringloop. Gewaakt moet worden tegen een deflatoire neerwaartse doorbreking van de kringloop. In de aankomende jaren van dit beleid zijn vermoedelijk extra belastingverlagingen niet te vermijden. Een stabilisering van het financieringstekort acht ik acceptabel mits de uitgaven van de collectieve sector echt in de hand worden gehouden. In dit verband is een uiterst terughoudend salarisbeleid noodzakelijk ten opzichte van ambtenaren en trendvolgers.

Een tweede reële randvoorwaarde is het in stand houden van een bevredigend niveau van de vermogensrendementen (zeker zolang de rentevoet internationaal hoog blijft). Dit laatste vergt niet alleen in stand houden van de koopkrachtingloop op een niveau passend bij de groei van de produktie, maar eveneens in de hand houden van de lonen in de sterke bedrijfstakken. Mocht een sociaal convenant inderdaad niet te bereiken zijn (en in de eerste jaren lijkt dit welhaast onmogelijk gezien de houding van de vakbonden en de tegengestelde belangen), dan wordt er van de sterke bedrijven een groot weerstandsvermogen gevraagd. Men zal een stakingsdreiging niet uit de weg (van de minste weerstand) moeten gaan. Daarnaast kan men in verdergaande mate gebruik maken van bijvoorbeeld vermogensaanwasdeling via aandelen. Ook een grotere participatie

van de werknemers in de ondernemingen is vruchtbaarder dan het afkopen met geld.

Slotconclusie

In dit besprekingsartikel van het rapport van Van Kemenade, Ritzen en Wöltgens trek ik als conclusie dat het door hen voorgestelde beleidspakket niet alleen onopgeloste tegenstellingen bevat op het niveau van de economische orde. Ook de effectiviteit van hun voorgestelde maatregelen zal geringer zijn dan uit de becijferingen blijkt. De oorzaak hiervan ligt niet alleen in de te mooie veronderstellingen achter het gebruikte Rasmus-I model maar ook doordat in de realiteit mede door hun a. t. v. -operatie optredende spanningen op de krappe segmenten van de arbeidsmarkt zullen leiden tot loonimpulsen, die zelfs niet met een grote mate van overheidsdwang voldoende ingeperkt zullen kunnen worden. Met andere woorden: het realisme in de PvdA lijkt te groeien, al is er sprake van een *vertraagde* aanpassing aan de feiten. Hierdoor neemt men nog te gemakkelijk een toevlucht tot een 'magisch' realisme, waarin de wensen de feiten kunnen dwingen! Er is wel een alternatief denkbaar. Een groeizaam beleid dient aan te grijpen op een intensievere inschakeling van de factor arbeid door middel van lagere arbeidskosten per uur. De effecten zullen langzamer rijpen, terwijl ook diverse ingrijpende institutionele veranderingen onvermijdelijk zijn. Maar elke echte oplossing kent een prijs!

De weg naar Hilversum 5

(Emancipatie en vervreemding)

De getalsmatige teruggang van het 'christelijk volksdeel' sinds de jaren zestig is als een min of meer vanzelfsprekend proces tot welhaast iedereen doorgedrongen. Sommigen zochten troost in de gedachte dat de 'harde, gelovige kern' nog overbleef, zodat gemiddeld de kwaliteit van dat volksdeel zelfs steeg. Dat nu is een illusie; ieder die zich tot die harde kern wil rekenen en tegelijkertijd om zich heen en in eigen hart kijkt, zal dat moeten erkennen.

Anti-Constantijns?

Ondanks die teruggang is er minder gewinning aan de gedachte dat ook de maatschappelijke positie van christelijke en (semi-)kerkelijke organisaties verzwakt is. Het gaf toch nog een schok toen de omroeporganisatie IKON naar de haar, objectief gezien, toekomstige 'marginale' positie op het vijfde radionet werd verwezen. De claim op een meer centrale positie, zodat het hele volk en niet alleen de geïnteresseerden onder haar beïnvloedingsbereik zou blijven, doet wat Constantijns aan. Vergeleken met de catacomben, waar de pre-Constantijnse kerken het mee moesten doen, mag immers Hilversum 5 plus uitbreiding zendtijd plus overheidsfinanciering plus omroepcao nog redelijk comfortabel heten. Het verzet van de IKON verrast; haar spreken kwam immers steeds overwegend als anti-Constantijns bij ons over. Toch is die verbazing onterecht omdat reeds een eerste reflectie op het bestaan van de IKON openbaart dat we hier met een typisch voorbeeld van de hedendaagse Constantijnse praktijk te maken hebben.

Het gaat immers om een kerkelijke structuur, die als zodanig machts- en beïnvloedingsmogelijkheden heeft, welke bestaat dank zij voorrechten die haar door de staat zijn verleend.

Christen-democraten die niet uitgesproken anti-Constantijns denken zullen daarentegen, mits aan de rechtsgelijkheid ook voor andersdenkenden wordt voldaan, geen enkel bezwaar hebben. Integendeel, we hebben dat zelf zo bedacht en met politieke machts- en overtuigingsmiddelen erdoor gekregen. Toch is het idee van de 'marginalisering' via Hilversum 5 uit christen-democratische koker afkomstig. Hoe zit dat?

Een opgeklopt eitje

De hoeders van andere Constantijnse machtsstructuren van het christelijk volksdeel werden onlangs opgeschrikt door kritische noten die over bepaalde christelijke scholen en onderwijsinstellingen werden gekraakt door een welbekend CDA-adviseur.¹⁾ In vele protestantse en katholieke scholen 'speelt de confessionele identiteit geen enkele rol

1) Ir. W. van Lieshout in *HBO-Journaal*, oktober 1984.

van betekenis' en 'Het confessioneel onderwijs bestaat niet bij de gratie van de politiek. De instellingen zullen het bestaansrecht zelf moeten waarmaken. Doen zij dat niet dan moeten we er echt mee ophouden'. 'Van confessionaliteiten moeten we geen opgeklopt eitje maken.' Pittige taal, zeker voor iemand die het katholieke onderwijs van harte wil steunen en dat ook al vele jaren ondubbelzinnig heeft gedaan. Moet het CDA dan niet de politieke arm van het christelijk onderwijs en organisatieleven zijn? Hoe zit dat? Helpt het CDA de emancipatie om zeep?

Emancipatie, wat bedoelden ze daarmee?

Over de geschiedenis van de katholieken en de orthodoxe protestanten hier te landen gedurende de afgelopen anderhalve eeuw is veel en boeiend geschreven. Daarbij valt vaak het woord emancipatie; een begrip met een brede betekenis. De inhoud daarvan wordt vaak foutief getypt. Het zou dan bij die katholieken en protestanten vooral om een sociaal-economische gelijkwaardigheid zijn gegaan, om een streven 'erbij te mogen horen'. Dit is de verklaring die de culturele bovenlaag, waartegen de emanciperenden te vechten hadden, van de emancipatie geeft; een typering die de hooghartigheid van die bovenlaag weerspiegelt. Thurlings²⁾ heeft op het onlogische van deze verklaring gewezen. Immers als het om maatschappelijke emancipatie was gegaan, dan zouden de liberalen (de culturele bovenlaag in de vorige eeuw) daarbij natuurlijke bondgenoten zijn geweest. De emancipatie der katholieken, via de opbouw van een katholieke zuil, kwam echter pas goed op gang na de breuk met de liberalen. Voor de katholieke verzuilers, aldus Thurlings, stond veeleer de emancipatie van de katholieke identiteit op het spel en niet zozeer de maatschap-

pelijke emancipatie. Voor de reformato-
risch-protestantse emancipatie geldt dat
evenzeer. Vandaar dat deze beweging
startte met het voeren van een school-
strijd; een echte breed verankerde volks-
beweging. Het ging er om dat de eigen
godsdienstige motieven in de Nederlan-
se samenleving net zo goed kansen zou-
den krijgen als de liberale. Men wilde dus
iets anders met de samenleving dan het
volgen van gangbare trends. Er heerste
het besef dat christelijke motieven niet
tot hun recht kwamen, in hun doorwer-
king werden geblokkeerd door een domi-
nante groep die aan die motieven geen
boodschap had, althans de maatschappelij-
ke effecten daarvan niet zag zitten. Katho-
lieken voelden zich allerminst stand-
daard-Nederlanders, en reformato-
rische christenen stellig ook niet. Zij wisten dat
de door hen gewenste geestelijke ontwik-
keling dwars stond op die van de heersen-
de cultuur. Die heersende cultuur heeft
echt geen bezwaar gehad tegen een gro-
tere participatie van deze dwarse groe-
pen, als zij hun dwarsheid maar opgaven
en de 'nationale eenheid' voorop stelden,
tenminste voorzover dat het openbare
leven aanging. Zij zouden dus geen be-
zwaar hebben gehad tegen organisaties
met een C, waarin de C geen enkele
uitdagende of prikkelende betekenis
meer had. Zij spraken zelf immers ook
over opvoeding tot christelijke deugden?

Inspiratie en organisatie; een verstoord evenwicht

In een periode waarin het zelfbewustzijn van mensen bepaald wordt door hun consumptiemogelijkheden en hun maatschappelijke status, is het moeilijk zich voor te stellen hoezeer de rangorde van waarden, binnen een ander cultureel klimaat, van de onze kan verschillen. Het zelfbewustzijn van mensen kan ook door de toewijding aan een ideaal of de bele-

2) Dr. J.N.G. Thurlings: *De wankel zuil*, 2e druk 1978.

ving van het christelijk geloof worden versterkt. Dat gaat gepaard met offerbereidheid, vereenzelviging met een groep of instelling en met het hebben van een karakteristieke opvatting en levensstijl. Zulke zaken bepalen de dynamiek en de werfkracht van kerken en ideële organisaties³⁾.

We komen dat ook nu wel in bepaalde kringen tegen, maar deze staan eerder op een afstand van de politieke en sociale organisaties dan dat zij daarin stug meewerken. De deelnemers aan de emancipatie van de katholieken en de orthodoxe protestanten wilden niet zozeer protesteren als wel besturen. Op dat laatste waren zij zo sterk gericht dat bij hun nazaten het besturen niet meer de oorspronkelijke inspiratie weerspiegelt. De gewone voorspelbare neigingen, die voor alle organisaties opgaan, gingen ook hun tol in emanciperende kringen opeisen. Die neigingen, bijvoorbeeld tot groter groeien, kregen voorrang boven de zin van de betreffende organisaties. Zij die, met grote offers, verantwoordelijk waren voor de stichting en/of de uitbouw van christelijke universiteiten zouden verbaasd en trots zijn als ze zagen hoe fraai en omvangrijk de V.U. en de K.U. geworden zijn; of zij de inspiraties die hun bestaansreden vormen daar nog in zouden herkennen is zeer de vraag. Er heeft een grote mate van vervreemding plaats gevonden.

Hetzelfde geldt voor tal van andere onderwijsinstellingen. Hun stichters gingen uit van een roeping om in de betreffende sector dwars tegen de tijdgeest in een eigen zinvolle taak te verrichten. Hun plaatsen zijn echter vaak ingenomen door personen die slechts een baan met redelijke arbeidsvoorwaarden zochten. De cultuur van de erfgenamen van de emanciperende groepen is niet of nauwe-

lijks van het gangbare patroon te onderscheiden. Menigeen is er notabene trots op zodoende eindelijk geaccepteerd te worden door de omgeving. Dat de emancipatie daarmee volledig mislukt is wordt te weinig beseft. Aanvaard worden na conformering, dat heeft honderdvijftig jaar geleden ook al gekund. Dat was het probleem niet. Gematigd volgen terwijl anderen de trend setten, dat gunt men ons graag. Maar voorop lopen in een zelfgekozen richting, dat lokt nog altijd woedende reacties uit. De erfgenamen van de emancipatie die inmiddels weer bij 'af' zijn aangekomen, doen dat ook niet graag. Daarvan zijn tal van voorbeelden te geven. Tegen al diegenen in die het geaccepteerd en het gearriveerd zijn boven het emanciperen verkiezen, zal het CDA het aan zijn stand verplicht moeten achten om elke eigen, geïnspireerde creativiteit te koesteren. Training in non-conformisme⁴⁾ is een gewichtige voorwaarde voor het kritisch kunnen participeren van christenen aan de centra van de macht. Alleen zo leren wij te ontkomen aan de gevestigde belangen en de levensstijl van de heersende cultuur. Onderwijs is dus zelf cruciaal voor de emancipatiestrijd en dat hebben vorige generaties dan ook goed beseft. Het CDA zal dus veel waardering hebben voor instellingen die hun religieuze, levensbeschouwelijke, filosofische of pedagogische inspiratie wél creatief in een eigen stijl kunnen omzetten. De verbijzondering van het openbaar onderwijs zou daarvoor meer kansen kunnen bieden. Het gaat ons immers niet alleen om de eigen emancipatie, niet om de pure macht, niet om zelf de Nederlandse cultuur te overheersen of met formeel-christelijke structuren te bedekken, maar om zoveel mogelijk ruimte te scheppen voor de doorwerking van het evangelie in de samenleving en in het

3) Dr. Martin Marty: *A nation of behaviors*, 1978.

4) Dr. M.A. Laeyendecker-Thung tijdens de conferentie 'Het spreken van de kerk', Vrije Universiteit 7-8 november 1984.

persoonlijk leven, alsmede om de ruimte die wij vanuit onze verantwoordelijkheid voor het hele volk op precies dezelfde wijze ook voor anders-denkenenden wens en te verdedigen. Opleidingen met een specifieke (eventueel christelijke) grondslag waarin deze wil tot non-conformisme ontbreekt, verworden tot 'basisvoorzieningen' zonder meer. Het kan misleidend zijn om daaraan nog het predikaat van de C te blijven verbinden. Indien instellingen hun inspiratie dreigen te verliezen, moeten zij hinderlijk worden gevolgd met de vraag of zij hun identiteit waarmaken. Het CDA is niet gehouden om bijzondere politieke bescherming te bieden aan formeel-levensbeschouwelijke instellingen die hardnekkig, bijvoorbeeld vanwege het geïmponeerd zijn door de gangbare cultuur, afzien van emancipatoire activiteit.

Verankering en vervreemding

Niet alleen een verslapping van de religieuze spankracht maar ook het groeien van tegenstellingen binnen de christelijke wereld heeft een negatief effect op de nimmer eindigende emancipatie. De christenen die als zodanig aan sociale en politieke actie deelnamen hebben daarbij de eigen aard van dat werk volledig serieus willen nemen. Vooral in protestantse kring, maar meer recent ook in katholieke, betekende dat de onderstreping van de zelfstandigheid van christelijke organisaties op politiek, sociaal-economisch, cultureel en onderwijsgebied. Een zelfstandigheid die niet alleen tegenover de gangbare cultuur en tegenover de overheid werd bevochten, maar ook werd hooggehouden tegenover de kerken. In de uitdrukkingen 'een vrije school' en 'vrije universiteit' betekent het woordje vrij, dat men vrij wilde staan tegenover de door de liberalen gedomineerde staat, maar ook vrij tegenover kerkelijke inmenging in datgene wat met name bij protestanten als de zelfstandige taak van

christenen werd gezien. Ieder die de campus van de V.U. betreedt en die de geschiedenis kent, wordt weer daarbij bepaald en gesticht. Die zelfstandigheid tegenover de kerken was op zichzelf al een emancipatiestrijd waard. Ook die strijd is niet voorbij, getuige de nadruk waarmee het CDA zich presenteert als een partij op christelijke grondslag en *niet* een confessionele partij, waarin immers een kerkelijke binding zou zijn gesuggereerd. Hetzelfde geldt voor de media, de vakbeweging etc.

Op sommige gebieden hebben kerkelijke organen behoefte om naast de 'vrije' christelijke organisaties, die op bepaalde gebieden werkzaam zijn, ook eigen activiteiten te ontplooien. Daar zijn goede en minder goede redenen voor. In de eerste plaats is er de eigen kerkelijke benadering van de mens, zoals die in prediking en pastoraat plaatsvindt. Moderne media moeten daarvoor beschikbaar zijn. Voorts hebben niet alle christenen de wens om via christelijke organisaties aan sociale en politieke actie deel te nemen. Voorzover zij dan lid van andere, niet christelijk gefundeerde, organisaties zijn, bemerken zij al spoedig dat ze daarin geen ruimte hebben om zich als *christenen* publiekelijk te doen horen. Eigenlijk is dat vanzelfsprekend. Zij nemen, buiten de kerkelijke sfeer, dus genoeg met een minder geëmancipeerde positie om redenen die overigens in een honorabele afweging gelegen kunnen zijn. De behoefte om uitdrukkelijk vanuit een christelijke overtuiging over sociale en politieke zaken te spreken is daarmee niet verdwenen, althans niet bij de meest bewusten. Vandaar dat voor het spreken van kerken over sociale en politieke aanlegenheden, alsmede voor het opzetten van semi-kerkelijke organisaties (IKON, IKV, secties van de Raad van Kerken e.d.) vooral, echter niet uitsluitend, veel enthousiasme bestaat bij hen die zich niet

of slechts matig tot christelijke organisaties aangetrokken voelen.⁵⁾ Zij verkeren in dezelfde positie als bewuste christenen uit landen waar geen christelijk organisatieleven bestaan kan. Zij ontmoeten deze christenen in vergaderingen van de Wereldraad van Kerken waar het kerkelijk spreken over sociale en politieke kwesties derhalve als een pure noodzaak wordt gezien omdat er in de meeste landen geen andere, echte participatie op basis van evangelische inspiratie mogelijk is. In Nederland werkt dat spreken van kerken intussen heel anders uit, juist ook omdat daar nog andere factoren in het spel zijn. Volgens de dissertatie van Philip Everts⁶⁾ hebben namelijk de leden van de kerkelijke bureaucratie, de staven, de raden, de 'vrijgestelden', statistisch gezien een heel ander patroon van opvattingen dan doorsnee-kerkmensen. Op een aantal punten kan van een grote kloof gesproken worden, die zelfs nog dieper is dan tussen kerkgangers en buitenkerkelijken. Behoudens de mogelijkheid dat bij kerkelijke functionarissen een beter inzicht in de bedoelingen van het evangelie aanwezig is, kan voor deze verwijdering ook een zeer profane reden worden aangewezen, namelijk deze dat de 'Sitz im Leben'⁴⁾ van deze categorie van kerkelijke elites verwant is aan die welke gangbaar is binnen een bepaalde sector van de samenleving. Te denken valt aan het klimaat aan universiteiten, sociale faculteiten, sociale academies e.d. Deze profane verklaring van bestaande verschillen in opvatting impliceert tevens een zeker optimisme, omdat juist het geestelijk klimaat binnen deze sector ook in beweging is. Intussen bestaat er echter alle kans op conflicten tussen christelijke organisaties en kerkelijke instanties, welke parallel lopen met die tussen kerkvolk en kerkleiding. Het wordt pijnlijk als

kerkelijke organen worden aangezien als representant van een bepaalde politieke minderheidsgroep, zodat te velen al snel menen te 'weten uit welke hoek de wind waait'. Kerkelijke instanties die het daarop laten aankomen zijn al gemarginaliseerd voordat hun 'de weg naar Hilversum 5' geweest wordt. Het is heel moeilijk om binnen een democratische organisatie als het CDA te blijven opkomen voor de positie van een semi-kerkelijke instantie die door de leden als 'vervreemd' wordt ervaren. Hetzelfde geldt uiteraard voor instellingen van christelijke signatuur die niet door slechts regenten (het kleinere kwaad) worden gedomineerd, maar door professionele staven met cao, die zich niet verbonden voelen met de achterban namens of voor wie zij werken.

Over en sluiten?

Als we de diverse organisaties bezien die het voertuig en het produkt van onze subcultuur waren en zijn, dan bekruipt ons het gevoel dat van stille vervreemding en soms van cultuurroof gesproken kan worden. Dat ziende, pleiten sommigen voor het opgeven en de ontmanteling van deze organisaties, of zij staken de communicatie. Dat lijkt mij niet erg vruchtbaar. Het is moeilijk om ten volle te voorzien wat wij daarmee zouden verliezen. Misschien is het beter om te kiezen voor de moeizame weg van de overtuiging of eventueel de herovering via een drastische democratisering. Dat sluit niet uit dat de omvang van de organisatorische erfenis weleens zou mogen afnemen. Het is juist een grote fout geweest dat toegegeven is aan de neiging groter te groeien ten koste van de inhoud.

Belangrijker is dat op alle daarvoor in aanmerking komende levensterreinen er

5) Dr. J. van Putten; statistische gegevens gepresenteerd tijdens de conferentie 'Het spreken van de kerk', Vrije Universiteit 7-8 november 1984.

6) Dr. Ph.P. Everts: *Public Opinion, The Churches and Foreign Policy*, Leiden 1983.

instellingen blijven die een voorbeeld-functie vervullen of van waaruit nu of later weer een aanstekelijke werking kan uitgaan. Daarom zullen christelijk geïnspireerde personen en instellingen veel beter moeten communiceren dan nu het geval is. Uitdagen tot dialoog op basis van de grondslag die men beweert te erkennen. Dat is immers ook binnen de organisaties de voorwaarde om vanuit die grondslag creatief bezig te kunnen zijn. Het werken aan herstel van wederzijds vertrouwen is een voorwaarde voor een verdere doorwerking van het evangelie in deze samenleving.

Daarbij zal ook het CDA enkele obstakels moeten opruimen. Velen ervaren aan onze partij weinig christelijke dynamiek. De verdenking dat het CDA, of een belangrijk deel daarvan, geen boodschap heeft aan christelijke ethiek; dat we niet malen om het verband tussen onze politiek en onze uitgangspunten; dat de C alleen bedoeld is als klantenbin-

der: die verdenking is niet zonder grond! De machtsbegeerte van middelmatigen valt velen meer op dan de inspiratie die de zin van onze partij bepaalt. Hoe vaak laten christen-democraten van hoog tot laag in godsdienstig opzicht het achterste van hun tong zien, en is daar wel iets te zien? Zoals wij wrevelig worden over de lege en de vervreemde, niet meer in het volk gewortelde C-organisaties, zo zullen anderen neigen tot afschaffing van het CDA als dat zelf op een lege of vervreemde C-organisatie gaat lijken. Dit besef is een goede uitgangspositie voor een serieus gesprek, immers vanaf voetstukken kan men elkaar moeilijk bereiken.

A.M.O.

Inhoudsopgave jaargang 1984

Aarts, drs. H.J.B. De financiële soliditeit van de ontwikkelingsbegroting	2-96
Albeda, prof. dr. W. Einde van de verzorgingsstaat? (boekbespreking)	9-451
Bakker-Osinga, drs. A.J. Emancipatie, kwestie van geld, macht en gelijkmaking? (discussie)	10-526
Balkenende, mr. drs. J.P. Over taakverdeling in het wetenschappelijk onderwijs en de 'eigen aard' van de bijzondere instellingen	9-429
Bär, R.Ph. Wat kan de R.K. Kerk van het CDA verwachten?	7/8-320
Berhitu, F. en G.A. Boonstra Etnische jongeren in Nederland, in het bijzonder in het onderwijs	11-566
Berkhout, A.J. Kerk en overheid	7/8-322
Bleumink, prof. dr. E. 'Ze is mijn geweten'	10-492
Blüm, dr. Norbert Sociale politiek in de economische crisis	1-16
Boekestijn, prof. dr. C. Cultuur en godsdienst in de marge?	4-186
Brautigam, H.C.A. CDA: een broodje hoop en haat!	7/8-324
Bruins, C.P. Orgaantransplantatie: toestemmings- of geen-bezwaarsysteem?	12-615
Bus, drs. W.A.E.G. Een bijdrage voor Christen Democratische Verkenningen – zomer 1984	7/8-326
Buve, dr. R.Th.J. en dr. W. Rood Kerk en regime in Nicaragua en Polen: kansen op eigen wegen?	2-67
Buijsert, ir. N. Adressant en geadresseerde	7/8-329
CDA, Het – en de Europese maat. Weergave van een gesprek tussen drs. B. Beumer, dr. Th. Kerstiëns, J. van Noord, mr. B. Pronk en mr. Y.M.C.T. van Rooy o.l.v. drs. A.M. Oostlander	5-226
Dalen, ir. W.E. van Drugs: het einde? (boekbespreking)	11-577
Deemter-Salomons, J. van Kiezen en delen	7/8-331
Dekker, dr. A. Ik zoek de vlam in de visie	7/8-333
Die, mr. B.C. de Erfrecht voor de langstlevende echtgenoot (discussie)	6-300
Donner, prof. mr. A.M. Over 'discriminatie'	10-484
Donner, prof. mr. A.M. Over staatsbeschouwing	4-167
Doorn, prof. dr. A. van Het marxistisch socialisme als hoogste stadium van kapitalisme, imperialisme en fascisme	12-622
Dorenbos, drs. L.P. Hoop en teleurstelling	7/8-335
Dusseldorp, prof. dr. ir. D.B.W.M. van, drs. F.H. de Haan en ir. A.P.J.M. Oomen Honger, voedseloverschotten en landbouwbeleid	12-601
Duijn, L.J.J. Het Europese parlement (boekbespreking)	5-265
Duijn, prof. dr. P. van De recombinant-DNA-discussie	5-213
Emck, drs. J.H. De uitholling van het afschrikkingsevenwicht	2-60
Gaay Fortman, mr. W.F. de Politiek en christelijk geloof (column)	7/8-318

Gennip, mr. J.J.A.M. van Volwassen ontwikkelingshulp (column)	3-106
Gennip, dr. P.A. van 'Ach, mijnheer, ze doen maar'	1-4
Goddijn o.f.m., dr. W. De golfbeweging van het Mandement	7/8-338
Grin, J. Een alternatieve verdediging: noodzaak en mogelijkheid	3-108
Groot, G.C. de De christen-politicus in het spanningsveld tussen geloof en politieke praktijk	7/8-341
Haas, drs. G.C. de Jongeren in de samenleving	6-292
Hahn, dr. K.J. Het kind in de mens (column)	6-274
Heemskerk, P.G. Kerkleden en politici: vooral samen	7/8-347
Heerma, drs. E. Kerk en politiek	7/8-349
Heggen, prof. dr. F.J. Afweer-aanvaarding-keuze	10-460
Heggen, prof. dr. F.J. Over politieke en kerkelijke verantwoordelijkheid	7/8-351
Hennekens, prof. mr. H.Ph.J.A.M. De Nederlandse overheid in een rollenspel	10-504
Hirsch Ballin, prof. mr. E.M.H. Om de mens	12-592
Hoekstra, mr. R.J. Staat en christen-democratie (primaat van het recht)	9-444
Hollander-van der Ent, mr. C. den Jongeren en relatievorming: tussen vanzelfsprekendheid en vrijblijvendheid	9-438
Hoogdijk, mr. W.C.D. De dialoog der hoofdcommiezen (column)	11-538
Hordijk, A. Verwachting tussen ja en nee	7/8-355
Houwen, R.H.J., dr. J.H.J. Hoeijmakers en prof. dr. D. Bootsma De betekenis van de recombinant-DNA-technologie voor de geneeskunde	9-420
Hulsman, C. Armeniërs in Turkije	6-303
Ingwersen, mr. P. Pretentie of intentie	7/8-358
Jongeneel-Slokker, G. Gaat Abraham nog op reis?	7/8-360
Jongma-Roelants, C.W.M. De Geest die ons bindt	7/8-363
Kaan, drs. L.A. De ommezwaai van Bruins Slot	3-133
Klompé, dr. M.A.M. Kerk en politiek	7/8-365
Klop, drs. C.J. 'Daar heeft de abonnee de meeste invloed, door de mogelijkheid zijn krant op te zeggen'	1-27
Koch, G.K. Geloof, kerk en politiek – Drieëenheid of tegenstrijdigheid?	6-283
Kortmann, prof. mr. C.A.J.M. Umwertung aller Werte (discussie)	1-44
Kroeger, P.G. Onderwijs, de waarde en waarden (boekbespreking)	3-145
Manenschijn, dr. G. Wie zich tegen de overheid verzet.....(over burgerlijke ongehoorzaamheid)	9-408
Matthijssen, A. Jongeren en werk-loosheid	10-513
Meer, drs. A.J. van der Spanning tussen kerkelijke organen enerzijds en verantwoordelijken uit het christelijke organisatieleven anderzijds	7/8-368
Montfrans-Hartman, G.W. van Hoe goed kennen wij elkaar?	7/8-371
Mourik, prof. mr. M.J.A. van De erfrechtelijke positie van de langstlevende echtgenoot: een strijd tussen bloedverwantschap en rechtvaardigheid	2-87
Nagel-Cornelissen, M.E.Ch.E. Evangelie in de praktijk	7/8-373
Niekerk, dr. A.E. van Ontwikkelingssamenwerking tussen zachte en harde krachten	5-255

Noordegraaf, dr. A. Christelijke politiek..... hoe bestaat het?!	7/8-376
Oostlander, drs. A.M. De functie van het voorbehoud	4-156
Oostlander, drs. A.M. De weg naar Hilversum 5 (emancipatie en vervreemding) (periscoop)	12-647
Oostlander, drs. A.M. Fatsoen of toegankelijkheid? (periscoop)	11-582
Oostlander, drs. A.M. 'Zijn we moe gestreden?' (periscoop)	10-531
Peursen, prof. dr. mr. C.A. van De culturele context van beleid	3-115
Postma, mr. dr. A. Trends (column)	9-406
Rossum, R. van Ik zie niets onchristelijks in een middenpositie als dat een dialogische positie is	7/8-381
Rijnvos, prof. dr. C.J. Arbeid en geld tijdens de ombuiging	1-31
Rijnvos, prof. dr. C.J. Economische wetenschap en politiek (column)	2-50
Schilthuis-Stokvis, A.C. Christenen als pionier voor een nieuwe maatschappelijke positie van vrouwen	7/8-385
Schneider s.j., prof. dr. J.W. Het centrale overheidsmotief	2-52
Schreurs, drs. M.G.G.J. De noodzakelijke spanning tussen geloof en politiek	6-288
Schroten, dr. E. Meesterschap over het leven?	4-178
Schroten, dr. E. '1984' (column)	1-2
Slob, mr. A. Het CDA discrimineert niet!	10-472
Spaendonck, mr. F.H.M. van 'Zijn kerken politiek echt belangrijk?'	7/8-388
Strop-von Meyenfeldt, drs. T.L.E. Kiezen voor elkaar!?	7/8-390
Strijkert, dr. P.J. Bijdrage tot een oplossing van wereldvraagstukken?	11-549
Terwindt, dr. J.G.F. Regionaal-electorale CDA-modellen	3-124
Teunissen, prof. mr. P.J. Europese veiligheid in de tweede helft van de jaren '80	5-204
Thijssen, drs. A.A.J.W. Advertentie-belasting en verenigingsvorm zullen Nederlandse dagbladpers schaden	1-23
Timmerman-Buck, mr. Y.E.M.A. De omgekeerde wereld op zijn kop (column)	5-202
Timmerman-Buck, mr. Y.E.M.A. 'Dit is des te gevaarlijker, wanneer een vrouw zo'n analyse geeft, omdat het de eigen groep verdeelt en verzwakt'	10-528
Timmerman-Buck, mr. Y.E.M.A. Eenheid en verscheidenheid	7/8-399
Vermaat, dr. A.J. Werkgelegenheid op het kruispunt van arbeidstijdverkortung en loondaling	12-634
Vos, dr. A. Oude en nieuwe wijn (boekbespreking)	4-194
Vries, dr. B. de Over fabels en dilemma's (column)	4-154
Weiler, prof. dr. A.G. Hoger onderwijs voor velen of toelatingsbeperking? (column)	10-458
Wienen, J. De politieke idealen van Willem van Oranje: geschiedenis en actualiteit	11-555
Wiepkema, prof. dr.s. P.R. Welzijn van landbouwhuisdieren is ook een politiek vraagstuk	11-540
Willemsma, drs. G.T. De roeping van de politiek	7/8-392
Winsemius-Korfker L.G. Reactie op 'De omgekeerde wereld op zijn kop' (discussie)	10-523
Wissen, dr. G.J.M. van Enkele gedachten over de staat	6-276
Woldring, dr. H.E.S. Plaatsbepaling in een pluriforme samenleving	5-246
Wüst, mr. L.B.M. Een nieuwe cultuur-politieke conceptie gevraagd (column)	12-590
Zijlstra, drs. J.A. Indrukken, van vrees en hoop, van vandaag en gisteren.	7/8-392

RUBRIEKEN

Boekbesprekingen

- Albeda, prof. dr. W.** Einde van de verzorgingsstaat (n.a.v. 'Werkloosheid en de crisis in onze samenleving', uitgave van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA) 9-451
- Dalen, ir. W.E. van** Drugs: het einde? (n.a.v. 'Drugs, het einde?', themabundel van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA) 11-577
- Duijn, L.J.J.** Het Europese Parlement (n.a.v. dr. M.P.C.M. van Schendelen, Het Europese Parlement) 5-265
- Kroeger, P.G.** Onderwijs, de waarde en waarden (n.a.v. Jo Ritzen. Wat is onderwijs ons waard? Een sociaal-economische benadering) 3-145
- Vos, dr. A.** Oude en nieuwe wijn (n.a.v. dr. G. Dekker, Oude wijn in nieuwe zakken) 4-194
- Buitenland**
- Buve, dr. R.Th.J. en dr. W. Rood** Kerk en regime in Nicaragua en Polen: kansen op eigen wegen? 2-67
- Hulsman, C.** Armeniërs in Turkije 6-303
- Burgerlijk recht**
- Die, mr. B.C. de** Erfrecht voor de langstlevende echtgenoot (discussie) 6-300
- Mourik, prof. mr. M.J.A. van** De erfrechtelijke positie van de langstlevende echtgenoot: een strijd tussen bloedverwantschap en rechtvaardigheid 2-87
- Christen-democratie**
- Donner, prof. mr. A.M.** Over 'discriminatie' 10-484
- Heggen, prof. dr. F.J.** Afweer-aanvaarding-keuze 10-460
- Kaan, drs. L.A.** De ommezwaai van Bruins Slot 3-133
- Schreurs, drs. M.G.G.J.** De noodzakelijke spanning tussen geloof en politiek 6-288
- Slob, mr. A.** Het CDA discrimineert niet! 10-472
- Terwindt, dr. J.G.F.** Regionaal-electorale CDA-modellen 3-124
- Wienen, J.** De politieke idealen van Willem van Oranje: geschiedenis en actualiteit 11-555
- Columnns**
- Gaay Fortman, mr. W.F. de** Politiek en christelijk geloof 7/8-318
- Gennip, mr. J.J.A.M. van** Volwassen ontwikkelingshulp 3-106
- Hahn, dr. K.J.** Het kind in de mens 6-274
- Hoogendijk, mr. W.C.D.** De dialoog der hoofdcommiezen 11-538
- Postma, mr. dr. A.** Trends 9-406
- Rijnvos, prof. dr. C.J.** Economische wetenschap en politiek 2-50
- Schroten, dr. E.** '1984' 1-2
- Timmerman-Buck, mr. Y.E.M.A.** De omgekeerde wereld op zijn kop 5-202
- Vries, dr. B. de** Over fabels en dilemma's 4-154
- Weiler, prof. dr. A.G.** Hoger onderwijs voor velen of toelatingsbeperking? 10-458
- Wüst, mr. L.B.M.** Een nieuwe cultuurpolitieke conceptie gevraagd 12-590
- Discussie**
- Bakker-Osinga, drs. A.J.** Emancipatie, kwestie van geld, macht en gelijkmaking? 10-526
- Die, mr. B.C. de** Erfrecht voor de langstlevende echtgenoot 6-300
- Kortmann prof. mr. C.A.J.M.** Umwertung aller Werte 1-44
- Timmerman-Buck, mr. Y.E.M.A.** 'Dit is des te gevaarlijker, wanneer een vrouw zo'n analyse geeft, omdat het de eigen groep verdeelt en verzwakt' 10-528
- Winsemius-Korfker, L.G.** Reactie op 'De omgekeerde wereld op zijn kop' 10-523

Emancipatie

- Bakker-Osinga, drs. A.J.** Emancipatie, kwestie van geld, macht en gelijkmaking? (discussie) 10-526
- Timmerman-Buck, mr. Y.E.M.A.** De omgekeerde wereld op zijn kop (column) 5-202
- Timmerman-Buck, mr. Y.E.M.A.** 'Dit is des te gevaarlijker, wanneer een vrouw zo'n analyse geeft, omdat het de eigen groep verdeelt en verzwakt' (discussie) 10-528
- Winsemius-Korfker, L.G.** Reactie op 'De omgekeerde wereld op zijn kop' (discussie) 10-523

Europa

- CDA.** Het – en de Europese maat. Weergave van een gesprek tussen drs. B. Beumer, dr. Th. Kerstiëns, J. van Noord, mr. B. Pronk en mr. Y.M.C.T. van Rooy o.l.v. drs. A.M. Oostlander 5-226

Geloof/Kerk en politiek

- Bär, R.Ph.** Wat kan de R.K. Kerk van het CDA verwachten? 7/8-320
- Berkhout, A.J.** Kerk en overheid 7/8-322
- Brautigam, H.C.A.** CDA: een broodje hoop en haat! 7/8-324
- Bus, drs. W.A.E.G.** Een bijdrage voor Christen Democratische Verkenningen – zomer 1984 7/8-326
- Buijsert, ir. N.** Adressant en geadresseerde 7/8-329
- Deemter-Salomons, J. van** Kiezen en delen 7/8-331
- Dekker, dr. A.** Ik zoek de vlam in de visie 7/8-333
- Dorenbos, drs. L.P.** Hoop en teleurstelling 7/8-335
- Gaay Fortman, mr. W.F. de** Politiek en christelijk geloof (column) 7/8-318
- Goddijn o.f.m., dr. W.** De golfbeweging van het Mandement 7/8-338
- Groot, G.C. de** De christen-politicus in het spanningsveld tussen geloof en politieke praktijk 7/8-341
- Heemskerk, P.G.** Kerkleden en politici: vooral samen 7/8-347
- Heerma, drs. E.** Kerk en politiek 7/8-349
- Heggen, prof. dr. F.J.** Over politieke en kerkelijke verantwoordelijkheid 7/8-351
- Hordijk, A.** Verwachting tussen ja en nee 7/8-355
- Ingwersen, mr. P.** Pretentie of intentie 7/8-358
- Jongeneel-Slokker, G.** Gaat Abraham nog op reis? 7/8-360
- Jongma-Roelants, C.W.M.** De Geest die ons bindt 7/8-363
- Klompé, dr. M.A.M.** Kerk en politiek 7/8-365
- Koch, G.K.** Geloof, kerk en politiek – Drieëenheid of tegenstrijdigheid? 6-283
- Meer, drs. A.J. van der** Spanning tussen kerkelijke organen enerzijds en verantwoordelijken uit het christelijk organisatieleven anderzijds 7/8-368
- Montfrans-Hartman, G.W. van** Hoe goed kennen wij elkaar? 7/8-371
- Nagel-Cornelissen, M.E.Ch.E.** Evangelie in de praktijk 7/8-373
- Noordegraaf, dr. A.** Christelijke politiek hoe bestaat het?! 7/8-376
- Rossum, R. van** Ik zie niets onchristelijks in een middenpositie als dat een dialogische positie is 7/8-381
- Schilthuis-Stokvis, A.C.** Christenen als pionier voor een nieuwe maatschappelijke positie van vrouwen 7/8-385
- Schreurs, drs. M.G.G.J.** De noodzakelijke spanning tussen geloof en politiek 6-288
- Spaendonck, mr. F.H.M. van** 'Zijn kerken politiek echt belangrijk?' 7/8-388
- Strop-von Meyenfeldt, drs. T.L.E.** Kiezen voor elkaar!? 7/8-390
- Timmerman-Buck, mr. Y.E.M.A.** Eenheid en verscheidenheid 7/8-399
- Willemsma, drs. G.T.** De roeping van de politiek 7/8-392
- Zijlstra, drs. J.A.** Indrukken, van vrees en hoop, van vandaag en gisteren 7/8-395

Jongeren en christen-democratie

- Berhitu, F. en G.A. Boonstra** Etnische jongeren in Nederland, in het bijzonder in het onderwijs 11-566
- Haas, drs. G.C. de** Jongeren in de samenleving 6-292

Hollander-van der Ent, mr. C. den Jongeren en relatievorming: tussen vanzelfsprekendheid en vrijblijvendheid	9-438	Kortmann, prof. mr. C.A.J.M. Umwertung aller Werte (discussie)	1-44
Matthijssen, A. Jongeren en werk-loosheid	10-513	Schneider s.j., prof. dr. J.W. Het centrale overheidsmotief	2-52
– onderwijs		Schroten, dr. E. '1984' (column)	1-2
– ontwikkelingssamenwerking		Wissen, dr. G.J.M. van Enkele gedachten over de staat	6-276
– overheid en christen-democratie			
Onderwijs			
Balkenende, mr. drs. J.P. Over taakverdeling in het wetenschappelijk onderwijs en de 'eigen aard' van de bijzondere instellingen	9-429	Oostlander, drs. A.M. De weg naar Hilversum 5 (emancipatie en vervreemding)	12-647
Weiler, prof. dr. A.G. Hoger onderwijs voor velen of toelatingsbeperking? (column)	10-458	Oostlander, drs. A.M. Fatsoen of toegankelijkheid?	11-582
		Oostlander, drs. A.M. 'Zijn we moe gestreden?'	10-531
Ontwikkelingssamenwerking			
Aarts, drs. H.J.B. De financiële soliditeit van de ontwikkelingsbegroting	2-96	Doorn, prof. dr. A. van Het marxistisch socialisme als hoogste stadium van kapitalisme, imperialisme en fascisme	12-622
Dusseldorp, prof. dr. ir. D.B.W.M. van, drs. F.H. de Haan en ir. A.P.J.M. Oomen Honger, voedseloverschotten en landbouwbeleid	12-601	Politieke stromingen	
Gennip, mr. J.J.A.M. van Volwassen ontwikkelingshulp (column)	3-106	Sociaal-cultureel	
Niekerk, dr. A.E. van Ontwikkelingssamenwerking tussen zachte en harde krachten	5-255	Boekestijn, prof. dr. C. Cultuur en godsdienst in de marge?	4-186
Overheid en christen-democratie			
Donner, prof. mr. A.M. Over staatsbeschouwing	4-167	Hahn, dr. K.J. Het kind in de mens (column)	6-274
Gennip, dr. P.A. van 'Ach mijnheer, ze doen maar'	1-4	Klop, drs. C.J. 'Daar heeft de abonnee de meeste invloed, door de mogelijkheid zijn krant op te zeggen'	1-27
Henekens, prof. mr. H.Ph.J.A.M. De Nederlandse overheid in een rollenspel	10-504	Peursen, prof. dr. mr. C.A. van De culturele context van beleid	3-115
Hirsch Ballin, prof. mr. E.M.H. Om de mens	12-592	Postma, mr. dr. A. Trends (column)	9-406
Hoekstra, mr. R.J. Staat en christen-democratie (primaat van het recht)	9-444	Thijssen, drs. A.A.J.W. Advertentiebelasting en verenigingsvorm zullen Nederlandse dagbladpers schaden	1-23
Hoogendijk, mr. W.C.D. De dialoog der hoofdcommiezen (column)	11-538	Woldring, dr. H.E.S. Plaatsbepaling in een pluriforme samenleving	5-246
		Wüst, mr. L.B.M. Een nieuwe cultuurpolitieke conceptie gevraagd (column)	12-5 90
Sociaal-economisch			
		Blüm, dr. Norbert Sociale politiek in de economische crisis	1-16
		Rijnvos, prof. dr. C.J. Arbeid en geld tijdens de ombuiging	1-31

Rijnvos, prof. dr. C.J. Economische wetenschap en politiek (column) 2-50

Vermaat, dr. A.J. Werkgelegenheid op het kruispunt van arbeidstijdverkorting en loondaling 12-634

Vries, dr. B. de Over fabels en dilemma's (column) 4-154

Staatkundig bestel

Manenschijs, dr. G. Wie zich tegen de overheid verzet..... (over burgerlijke ongehoorzaamheid) 9-408

Veeteelt

Wiepkema, prof. dr. P.R. Welzijn van landbouwhuisdieren is ook een politiek vraagstuk 11-540

Volksgezondheid

Bleumink, prof. dr. E. 'Zc is mijn geweten' 10-492

Bruins, C.P. Orgaantransplantatie: toestemmings- of geen-bezwaarsysteem? 12-615

Duijn, prof. dr. P. van De recombinant-DNA-discussie 5-213

Houwen, R.H.J., dr. J.H.J. Hoeijmakers en prof. dr. D. Bootsma De betekenis van de recombinant-DNA-technologie voor de geneeskunde 9-420

Schroten, dr. E. Meesterschap over het leven? 4-178

Strijkert, dr. P.J. Bijdrage tot een oplossing van wereldvraagstukken? 11-549

Vrede en veiligheid

Emck, drs. J.H. De uitholling van het afschrikkingsevenwicht 2-60

Grin, J. Een alternatieve verdediging: noodzaak en mogelijkheid 3-108

Oostlander, drs. A.M. De functie van het voorbehoud 4-156

Teunissen, prof. mr. P.J. Europese veiligheid in de tweede helft van de jaren '80 5-204

vereniging van christen-democratische gemeente- en provinciebestuurders

DR. KUYPERSTRAAT 5, 2514 BA DEN HAAG

PUBLIKATIES CDA-BESTUURSVERENIGING

- Politie, een lokale zorg (1980) f 6,—*
- Gemeenten en provincies met de rug tegen de muur (het regeerakkoord en zijn consequenties voor de lagere overheden; 1983) f 3,—*
- Depots voor chemisch afval (1983) f 4,50*
- Vrede en veiligheid (de gemeente en het kernwapenvraagstuk; 1983) f 5,50*
- Deregulering (verslag conferentie 1983) f 7,50*
- Adressengids (1984) f 9,—**
- Privatisering, een christen-democratische visie (1984) f 6,50*
- CDA-visie op de overheid (door dr. H. Franken; 1984) f 3,—*
- * Voor verenigingen gratis
- ** Voor verenigingsleden f 5,—

Te bestellen door overmaking op giro 3930421 t.n.v. CDA-bestuurvereniging, Den Haag, onder vermelding van de gewenste titel(s) en aantal(len). Bij afname van 6 of meer exemplaren 25% korting.

THEMANUMMERS BESTUURSFORUM

- De stad (1983/4) f 6,50
- Gezondheidszorg (1982/7/8) f 6,50
- Volkshuisvesting (1981/3) f 5,75
- Sportbeleid (1980/11) f 4,—
- Verkeersveiligheid (1979/3) f 5,—

Te bestellen door overmaking op giro 3725758 t.n.v. Bestuursforum, Den Haag, onder vermelding van de gewenste titel(s) en aantal(len). Bij afname van 6 of meer exemplaren 25% korting.